490 fm

HUNFALVY JÁNOS EGYETEMES FÖLDRAJZA. II. KÖTET.

A MAGYAR BIRODALOM FÖLDRAJZA

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

A NÉPRAJZI VISZONYOKRA.

IRTA

Dr. HUNFALVY JÁNOS

EGYETEMI NY. R. TANÁR,

A MAGYAR T. AKADÉMIA R. TAGJA, A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELNÖKE, SZÁMOS KÜLFÖLDI FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TISZTELETBELI ÉS LEV. TAGJA.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDA
RÉSZVÉNYTÁRSULAT

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1886.

Ára 5 frt.

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

EGYETEMES FÖLDRAJZ

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉPRAJZI VISZONYOKRA

IRTA

Dr HUNFALVY JÁNOS.

MÁSODIK KÖTET.

A MAGYAR BIRODALOM.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

EGYETEMES FÖLDRAJZ

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

A NÉPRAJZI VISZONYOKRA.

IRTA

Dr HUNFALVY JÁNOS

EGYETEMI NY. R. TANÁR,

A MAGYAR T. AKADÉMIA R. TAGJA, A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELNÖKE, SZÁMOS KÜLFÖLDI FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TISZTELETBELI ÉS LEV. TAGJA.

OSZK

II. KÖTET.

A MAGYAR BIRODALOM FÖLDRAJZA.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1886.

A MAGYAR BIRODALOM FÖLDRAJZA

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

A NÉPRAJZI VISZONYOKRA.

IRTA

Dr HUNFALVY JÁNOS

EGYETEMI NY. R. TANÁR,

A MAGYAR T. AKADÉMIA R. TAGJA, A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELNÖKE, SZÁMOS KÜLFÖLDI FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TISZTELETBELI ÉS LEV. TAGJA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA.

1886.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

R2

197.421

A.M.N.MUZEUM
KÖNYV-
TÁRA

R
1965

ELŐSZÓ.

Az »Egyetemes földrajz« második kötete, mely hazánkat tárgyalja, irodalmunkban régóta érzett hézagot akar pótolni, a tudománynak s a nagy közönség gyakorlati igényeinek is akar szolgálni. Vajjon sikerült-e a kitüzött czélt megközelitenem, azt nem tudom, de tőlem kitelhető módon iparkodtam az országról és egyes vidékeiről hű képet nyujtani. Tömérdek sok anyag gyült össze az elmult két-három évtized folyamában; egyes ember szorgalma és igyekezete már alig képes azt felkarolni és feldolgozni. Az országos m. kir. statisztikai hivatal, az egyes miniszteriumok, nevezetesen a földmivelési, ipar és kereskedelmi, a közlekedési s a vallás- és közoktatási miniszteriumok hivatalos kiadványaiban, a magyar t. Akadémia és különösen a kebelében müködő bizottságok, a m. k. Földtani intézet, a magyarhoni Földtani társulat, a magyar Földrajzi társaság s a magyar Kárpátegyesület közleményeiben évről-évre szaporodik az anyag; mindezekhez hozzájárulnak az egyes vidékeket, városokat és megyéket tárgyaló monografiák, melyek nagyrészt a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyülései alkalmával jelentek meg, végre mindenféle más geografiai, ethnografiai és statisztikai dolgozatok. A mit 1864-ig hazánk természeti viszonyairól tudhattunk, azt körülbelől sikerült a három kötetes munkában összeállitanom, melynek czime: »A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása.« De azóta a természeti viszonyokra vonatkozó vizsgálódások eredményei

is nagy mértékben szaporodtak, e munkában pedig nemcsak azokat, hanem a földrajz körébe vágó többi tárgyakat is fel kellett karolnom s lehetőleg kikerekitve és kidomboritva az egészet egy kötetbe kellett beszorítanom. Ha valahol, úgy bizonyosan édes hazánkban az ethnografiai állapotoknak nagy jelentőségök van, ezeket tehát nagyobb részletességgel kellett tárgyalnom. Ámde sem a tisztán geografiai, sem az ethnografiai állapotokat történelmi háttér nélkül nem lehet felmutatni, azért történelmi vázlatokat is kellett közbeszőnöm. De minél szélesebbre terjesztettem ki tárgyalásom körét, annál inkább megeshetett rajtam, hogy sok becses geografiai adat kikerűlte figyelmemet, s hogy néhol csak szárazon felsoroltam az adatokat, a hol bővebb leirást és kifejtést kellett volna nyujtanom. Magam legjobban érzem, hogy munkámban sok a hiány és hiba, hogy az korántsem oly tökéletes, mint a minőt a közönség méltán várhatott volna tőlem. De fáradságom talán még sem veszett kárba, munkám az érzett hézagot némileg talán mégis kipótolja, mindenesetre pedig alapul szolgálhat tökéletesebb munka készitésére. A szives olvasó, a ki egyik-másik dologra nézve bővebb felvilágositást keres, megtalálhatja a fejezetek elején s a jegyzetekben idézett dolgozatokban; rendszerint csak azokat a műveket és értekezéseket idéztem, a melyek 1864. óta jelentek meg; a régibb dolgozatok a feljebb emlitett három kötetes munkámban, továbbá az 1880-ban Szepes-Iglón megjelent »Bibliotheca Carpatica«-ban, melyet Payer Hugó a magyar Kárpátegyesület megbizásából készitett, és Szinyeiék repertoriumaiban vannak felsorolva. Dr. Márki Sándor a Földrajzi Közleményekben 1880-tól kezdve minden évben sorolja fel a hazánkra vonatkozó földrajzi dolgozatokat, az 1879-diki évfolyamban pedig az 1874-től 1878-ig megjelent munkákat állitotta egybe.

Budapest, 1886. február végén.

Dr. Hunfalvy János.

TARTALOM.

	Lap.
Előszó	V.
Első fejezet. A magyar birodalom általános képe. . . .	1
I. A magyar birodalom fekvése, nagysága, szabása .	1
II. A birodalom éghajlata, növényei, állatai, népessége	13
III. Történelmi vázlat	23
Második fejezet. Az Alföld	28
I. Az Alföld általános jellemzése	39
II. Az Alföld folyói, a szabályozási munkálatok	62
III. A magyar nép	87
Harmadik fejezet. Az ország fővárosa s ennek környéke . . .	104
I. A főváros fekvése, határa, környékének hegyei, folyói	104
II. Buda és Pest keletkezése	116
III. Történelmi vázlat . .	120
IV. A főváros részletes leirása . .	128
V. Budapest lakossága, gyarapodása	146
VI. A főváros környéke .	151
Negyedik fejezet. Az Alföld helyrajza	162
I. A Duna-Tisza köze, Pest, Bács, Szolnok és Heves megyék .	163
II. Szabolcs, Hajdú, Szatmár, Bihar, Békés, Csanád, Arad megyék	190
Ötödik fejezet. A Maros és Duna köze	240
I. Az országrész hegységei, lakosai, terményei	241
II. Torontál és Temes megyék helyrajza .	264
III. Krassó-Szörény megye s az aldunai szoros	278
Hatodik fejezet. A Duna és Dráva köze	296
I. Áttekintet, az országrész hegységei, síkságai .	296
II. A Fertő, a Duna és Rába, a Balaton	317
III. Esztergom, Komárom, Győr, Moson, Sopron megyék .	328
IV. Fejér, Veszprém és Vas megyék . . .	351
V. Zala, Somogy, Tolna és Baranyamegyék	363
Hetedik fejezet. Horvát-Tótország	378
I. Az ország fekvése, hegységei, lapályai, folyói .	378
II. Történelmi vázlat. A horvátok és szerbek	396
III. A közigazgatási beosztás, Zágráb, Varasd, Belovár, Kőrösmegyék	407
IV. Verőcze, Pozsega, Szerém megyék .	415
V. Horvátország déli része .	426

VI. Fiume s a magyar horvát partvidék . 431
VII. Horvát-Tótország politikai állása 455
Nyolczadik fejezet. Az éjszaknyugati felföld 458
I. A Magas-Tátra, Lőcse-Lublói hegycsoport, Branyiszkó . . 459
II. Az Alacsony-Tátra, az Osztroski-Vepor s a Gömör-Szepesi Érczhegység 480
III. A Nagy- és Kis-Fátra, az éjszaknyugati Határlánczolat s a Bükk, Mátra és Cserhát 493
IV. Az éghajlat, termények, bányászat, vasutak 509
V. A megyék áttekintése, a tótok, Heves, Nógrád, Hont, Zólyom, Bars megyék 514
VI. Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turócz, Árvamegyék 532
VII. Liptó, Szepes, Gömör, Borsodmegyék 551
Kilenczedik fejezet. Az éjszakkeleti hegyvidék 572
I. Áttekintés, a határszéli hegyláncz . 573
II. A trachit hegységek 583
III. Az éghajlat, termények, lakosok, Sáros és Abauj-Torna megye 592
IV. Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyék . . 609
V. Máramaros megye 625
Tizedik fejezet. A délkeleti felföld 641
I. Erdély fekvése, szabása, éghajlata, lakosai . . 641
II. Történelmi áttekintés, közigazgatási beosztás 648
III. Erdély éjszaki része, Beszterczе-Naszód, Szolnok-Doboka 660
IV. Erdély nyugati része. A Bihar-Vlegyásza. A móczok . . . 674
V. A megyék áttekintése. Szilágy megye, Bihar, Kolozs, Torda-Aranyos és Hunyadmegyék ide való részei 689
VI. Erdély belső medenczéje. A Mezőség. Nagy- és Kis-Küküllő, az oláhok 715
VII. Erdély keleti vidékei. A székelyföld, a székelyek Csik, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda megyék 739
VIII. Erdély délkeleti vidékei, a Bodzai és Barczai hegycsoportok, a Fogarasi hegység. Háromszék déli része, Brassó és Fogaras megyék 786
IX. Erdély délnyugati vidékei, Szeben és Hunyad megyék, a szászok . . 806
Befejezés . . . 838
Névmutató . 849

Jegyzet. A munka olvasásához a következő földképeket ajánlhatjuk: »A magyar állam közigazgatási térképe,« megjelent az állami nyomdában 1885-ben; az osztrák-magyar katonai geogr. intézet által kiadott földképei közöl különösen azt, melynek czime: »Specialkarte des Königreichs Ungarn«, etc. s melynek mértéke 1 : 144,000. Most Posner Károly Lajos intézetében készül egy kézi atlasz, mely az összes megyék földképeit fogja magában foglalni; az eddig megjelent lapok nagyon sikerültek.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar birodalom általános képe.

Hunfalvy János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása, három kötet. Pest, 1863—1865; Elisée Reclus: Nouvelle Géographie Universelle, harmadik kötet, Páris, 1878; Götz: Das Donaugebiet mit Rücksicht auf seine Wasserstrassen, etc. Stuttgart, 1882; Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája, Budapest, 1876; *Ugyanaz*: Die Ungern, Wien und Teschen, 1881; Vámbéry Ármin: A magyarok eredete, Budapest, 1884; Salamon: Budapest története, első rész, Budapest az ó-korban, Budapest, 1878; Láng Lajos: Magyarország statisztikája, I. kötet, 1884; H. Neelmayer-Vukassowitsch: Oesterreich-Ungarn, Leipzig, 1885; Morgenstern H.: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi közlemények. II. k., 319. s k. l.

I.

A magyar birodalom fekvése, területi kiterjedése, külső és belső szabása; egyes fővidékei; hegy- és folyórendszerei.

A magyar birodalom Közép-Európa keleti részében fekszik, majdnem egyenlő távolságban egyfelöl a jeges sarktól, másfelől a forró egyenlitőtől. Főtömege az É. Sz. 45. és 49. fokai között terjed el; legvégső pontjai: a Zermanya melléke a Líkai kerületben Kusácz és Palánka között s a Policza hegy Árvában, az É. Sz. 44° 9′ és 49° 38′ alatt fekszenek. Magának Magyarországnak legdélibb része a Duna déli hajlata, Jucz és Svinicza között, az É. Sz. 44° 30′ alatt van. Kelet-nyugati irányban a birodalom legkeletibb pontja, Erdély délkeleti sarka, a K. H. 44° 16′, legnyugatibb pontja pedig Fiume mellett a K. H. 32° 4′ alá esnek, Ferrótól számítva a hosszusági

fokokat.[1]) Ezek szerint a magyar korona területének legvégsőbb pontjai éjszak-déli irányban $5^1/_2$, kelet-nyngati irányban $12^1/_2$ foknyira esnek egymástól; a legkeletibb helyen a Nap 40 perczczel és 48 másodperczczel elébb kel fel, mint a legnyugatibb ponton.

A magyar birodalom alkotó részei: a törvényhozási és közigazgatási tekintetben teljesen egyesített Magyarország és Erdély, továbbá Fiume városa és területe meg Horvát-Szlavonország. Területi nagysága a hivatalos, de korántsem teljesen biztos, adatok szerint 322,285.$_{27}$ □ km., ebből Magyarországra és Erdélyre 279,749.$_{68}$, Fiume városra és területére 19.$_{57}$, Horvát-Tótországra 42,516.$_{02}$ □ km. esik. Tehát a magyar állam területe valamivel nagyobb, mint az osztrák, vagy olasz államé.

A természet a magyar állam területét egészben véve szépen kiszabta és kikerekítette, a szomszéd országoktól jól kiváló, szembetünő határvonalokkal különítette el. Ugyanis az Európa főgerinczét alkotó magas hegységi övnek legkeletibb tagja, a Kárpátok hegykoszorúja öleli körül; e hatalmas határszéli bástyafal roppant ív alakjában ÉK-re, K-re és DK-re vonulván, a Dunának dévény-pozsonyi kapujától Erdélynek délkeleti szögletéig ér; hossza több mint 1400 km. De ott sem végződik még, csak irányát változtatja, hirtelen Ny-ra kanyarodik s még nagyobb magasságra emelkedve Erdély déli oldalát szegi be; végre DNy-i irányban tovább vonulván, Orsovánál ismét a Dunáig ér.

A Duna Dévény és Pozsony között szép sziklakapun jut be hazánkba, öregbedvén a Morvával; Váczig DK-i, Vukovárig D-i, Zimonyig megint DK-i irányt követ, azután mint határfolyó K-nek tartván, Moldovánál belép a fölséges völgyszorosba, a melyből Orsovánál jut ki, a hol egyszersmind az országtól végképen elbúcsuzik. Az éjszaki határvonal jobbára vizválasztó hegygerinczeken kanyarodik el, a déli határt ellenben folyók jelölik, t. i. a Duna Orsovától Zimonyig, azután a Száva és Una. A nyugati határvonal Pozsonytól D. felé nincsen oly határozottan megjelölve, mint a Kárpátok külső

[1]) A Ferrói délkör a Párisitól 20 foknyira Ny. felé esik, a Németországban és nálunk készült földképeken rendesen az vétetik elsőnek. A franczíák a Párisi, az angolok a Greenwichi délkört tekintik elsőnek, a tengeri térképeken pedig általában a Greenwichitől számítják a hosszúságot. A Greenwichi délkör a Párisitól 2° 20′ 9″-czel Ny. s a Ferróitól 17° 39′ 51″-czel K. felé esik. Most egységes délkör és egységes egyetemes időszámítás behozatalán fáradoznak, 1883-ban Rómában, 1884-ben Washingtonban tanácskoztak e tárgyról a kormányok képviselői, a többség a Greenwichi délkör általános elfogadását ajánlja. L. *Földrajzi Közlemények*, 1885. évf. 67. s k. l.

övének mentében, de azt is többnyire hegygerinczek szabják ki, jóllehet ezeket nehány széles völgynyílás szakasztja meg. A felső Kulpánál a határ Ny-ra kanyarodik a Fiumei öböl É-ki nyulványáig; onnan DK-i irányt követ a Quarnero K-i partjainak s a Velebit DK-i szárnyának mentében, mely utóbbi hegység Dalmátországtól választja el; a Zermanya forrásvidékétől a határ ÉNyÉ-ra kanyarodik Szluinon túlig, végre K-re fordulván, nemsokára az Unát éri el.

Az ekképen körülhatárolt területnek alakja tojásdad, majdnem egészen szabályos, csak DNy-i függeléke a tenger mellékén zavarja meg kerekded idomát, a mennyiben az messzire kinyulik ÉNyról DK-re. Mikor a most úgynevezett török Horvátország a Verbász völgyéig a magyar korona területéhez tartozott még, akkor ama nyúlvány is, mely a Likai, Ottocsáni és Szluini kerületeket foglalja magában, jobban volt kikerekítve és szabályosabban csatlakozott az anyaországhoz.

Hazánk területe egy tagban terjed el, egybefüggő, meg nem szakasztott földdarab, mely határozottan kiváló földrajzi egyedség. A középső Duna medenczéjéhez tartozik, sőt ennek legnagyobb részét foglalja magában. Fő közlekedési utja a Duna, mely egyfelől a Nyugattal, másfelől a Kelettel kapcsolja össze. Minden jelentős folyója a Dunának adózója; vele csak éjszakon a Poprád s délnyugaton a tengermellék folyócskái nem egyesülnek. Az ország éghajlati és egyéb természeti viszonyai nagy változatosságot, sőt erős ellentéteket mutatnak, mindazon által ugyanazon közös jellegre vallanak. Tehát hazánk mind vízszíntes szabásánál, mind folyórendszereinél, mind éghajlati és a többi természeti jelenségeinél fogva egységes, magába zárkozó, a szomszéd országok közűl jól kiváló terület. Mind a mellett határvonalai nem olyanok, hogy a szomszédokkal való közlekedést lehetetlenné tennék, vagy csak szerfelett meg is nehezítenék. A Dunának már említett két kapuja utat nyit Ny-ra és K-re; a Lajta, Rába, Mura, Dráva és Száva s más kisebb folyók völgyei számos utat nyitnak Ny. felé; a Száva és Duna déli mellékvölgyei a Balkán félsziget országaival engedik meg a közlekedést. Maga a Kárpátok külső hegykaréja sem oly tömör és zárkózott válaszfal, hogy az átkelést megakadályozná, sőt épen ott mutat számos mély horpadást, hágót és átkelő szorost, a hol aránylag nagy magasságra emelkedik.

Az éjszaknyugati határlánczolat épen nem akadályozza a közlekedést a Vág, Morva és Odera völgyei között; más szorosokon kivül ott van az aránylag mélyen bevágódott Jablunkai hágó, melyen át a vasutat minden nehézség nélkül ki lehetett építeni. A hegylánczo-

lat legmagasabb csoportja a Babia gura, ámde ennek mind keleti, mind nyugati oldalán vannak elég kényelmesen járható utak. A Magas Tátra meredek, szaggatott sziklaormai járhatatlanok, de azt a nagy sziklafalat is meg lehet kerülni; keleti oldalán a Dunajecz felé kanyargó Poprád völgyén vasutat is lehetett építeni, mely Eperjesről Tarnovba visz. Nagyobb akadályul szolgál az éjszakkeleti határláncolat, mindazonáltal abban is vannak oly rések, melyek átjárókul kinálkoznak. Ilyenek a Duklai, Uzsoki, Vereczkei hágók stb. A Duklai hágótól K-re 7 km. hosszu alagutat épitettek azon pálya számára, melyen a Bodrog völgyéből Galicziába a Szanéba jutunk. A Vereczkei hágón át most épül a vasut, mely a Latorcza és Sztrij völgyeit kapcsolja majd össze. Magasabbak azok a hágók, melyek Máramarosból, a felső Tisza völgyeiből Galicziába és Bukovinába vezetnek.

Erdély keleti határlánczolata magas és széles hegytömegekből áll, mégis számos hágóval és szorossal van kiréselve. Legnevezetesebbek a Borgói, Tölgyesi, Gyimesi és Ojtozi szorosok. A déli határlánczolat még magasabb; belőle tornyosulnak fel Erdélynek legregényesebb hegyóriásai. De épen a legmagasabb hegycsúcsok közelében vannak a legmélyebb horpadások, a legkényelmesebb átjárók. Ott nyílnak Brassó vidékén a Bodzai, Tömösi és Törcsvári szorosok; a vasutat a Tömösi szoroson s a Predeáli hágón át épitették Románia felé. Odább Ny-ra a déli határlánczolatot épen a közepe táján, egész szélességében, az Olt töri át, s ott nyilik a felséges Verestoronyi szoros, melynek tengerfeletti magassága csak 360 m., holott a szomszédos hegycsúcsok 2400 m. magasságra tornyosulnak. A Zsilvölgy szorosában nincsen út, a Vulkáni hágó útja sem járható szekérrel, de annál kényelmesebb utat nyit a Cserna és Béla völgye, mely Orsovánál a Duna völgyére szolgál. Ott már vasut is van, mely Romániába vezet.

Hazánk tehát a szomszéd országokkal minden irányban sok és elég kényelmes utakon közlekedhetik. Csak egy irányban nincs könnyű közlekedése, t. i. a tenger felé. Az a körülmény, hogy valamennyi folyója a Fekete tenger felé kanyarodó Dunával egyesül, kedvező annyiban, a mennyiben az ország ezáltal egységes jellemet kap s az egyes vidékek közlekedési vonalai egy közös központban egyesíthetők. De másfelől azt a körülményt kedvezőtlennek is kell mondanunk, a mennyiben a Duna a nagyon félreeső beltengerbe szakad, melyet most a világforgalom útja alig érint, s mely a mi hatásunk körén egészen kivül esik. Ellenben hazánk azon vidékét, mely a tengerig

ér, nemcsak közlekedésre szolgálható valamennyi folyó kikerüli, hanem azt még egy felette rideg és zord, összevissza vágott, vizben szükölködő, bajosan járható mészköves sziklahát is elválasztja az anyaországtól. A magyar-horvát tengermelléket csak III. Károly óta törekedtek műutak által az anyaországgal összekapcsolni, s a vaspályát Károlyvárosból Fiumébe csak igen nagy nehézségek legyőzésével és nagy költséggel lehetett kiépíteni. E szerint hazánk a tengeri forgalomból a legujabb időig jóformán ki volt zárva.

Hazánk jól kikerekített, többnyire természeti határvonalokkal szegélyezett egységes ország, de belső szabása korántsem egyforma és egyhangu, hanem ellenkezőleg felette különbséges és változatos. Sőt alig van Európában ország, a mely oly nagy s annyi ellentétet mutathatna fel, mint a magyar korona területe. Ott van a nagy Alföld, mely az országnak majdnem egy harmadát foglalja el s Közép-Európának legnagyobb síksága, melyről a tenger csak a legfiatalabb geologiai időszakban takarodott el. A Tisza két oldalán terül É-ról D-re, a Latorczától és Munkács vidékéről a Dunáig, Zimonyig; tenger feletti magassága 60 és 160 m. között változik, sík felszinét csak a folyók barázdái s egyes halmok és buczkák szakítják meg; nagy része erdőtlen puszta és sivó homok, de legnagyobb része dús buzatermő föld. A nagy síkság kevés változatosságot mutat, mégsem oly egyhangu, oly kietlen, mint Kelet-Európa alföldje. Neki is megvannak saját szépségei, egyes vidékei szintén különböznek egymástól. Kisebbített hasonmását az ország nyugati részében találjuk, ott, hol egykor a Duna deltája volt, mikor az Alföldet még tenger borította. Ez a Pozsonyi medenczének síksága, mely a Duna két oldalán ÉKÉ-ról DNyD-re terjed s Nagyszombat vidékéről Sárvárig, a Rábáig ér.

E nagy síkságokkal szemben a hegyes Felföld a legnagyobb változatosságot mutatja; az ország éjszaki vidékeit foglalja el, egymással egyközü völgyek szeldelik, melyek D-re nyílnak s ekképen utat nyitnak a meleg légáramlatoknak az ország határain égbe nyuló havasokig. Az egész Felföld D-re lejtősödik, valóságos lépcsőzetes föld. Nyájas mosolygó völgyek szelídhajlásu hegyekkel, vadregényes szakadékok meredek ormokkal és szaggatott sziklatetőkkel váltakoznak rajta; a hegyeket rengeteg erdők, a völgylapályokat kaszálók és szántók foglalják el, a gömbölyded havasokon gyepmezők zöldellenek, és csak a legmagasabb és legmeredekebb sziklatetők kopárak és meztelenek, mig a déli kiágazásoknak verőfényes lejtőin a szőlő díszlik.

Megint más szabása van az erdőntuli tartománynak, azaz Erdélynek, ama négyszegletü roppant fellegvárnak, melyet a termé-

szet épített fel s előretolt a határtalan keleti síkságra, hogy védelmül szolgáljon a keleti barbárság ellen. Magas bástyafalak övezik Erdélyt minden oldalról s belseje hullámzatos, egymással egyközü völgyektől szeldelt föltérség, mely sehol sem oly lapályos, mint az Alföld, hanem mindenütt dombos és szaggatott. Magas és széles hegyöv választja el Erdélyt Magyarországtól is, mindazonáltal a nyugati oldalán emelkedő hegységek sok helyen át vannak törve, a Szamos, a Körösök, a Maros ezen réseken át jutnak a magyar Alföldre. A Kárpátok nagy hegykaréja Erdélyt erős karral Magyarországhoz kapcsolja, vele egy testté egyesíti; maga a természet Erdélyt Magyarország fellegvárává alkotta.

Azzal a keleti fellegvárral szemben áll az ország nyugati része, mely szintén négyszegletü, de egészen más szabású. Ez a Duna és Dráva köze, az ország legszebb, legáldottabb része. Egészben véve hullámzatos dombvidék, csak a nyugati szélein s a közepe táján vannak magasabb és egybefüggő hegysorok; a Vértes-Bakony hegysoraitól délre már csak elszigetelt hegycsoportok sorakoznak, színfalak gyanánt, Pécs, Villány és Szegszárd vidékein. Az egész területnek közepén a Balaton gyönyörü tómedenczéje terül a Bakony aljában, maradványa az egykori tengernek.

A Duna és Dráva közéhez ama hosszu és keskeny földszalag csatlakozik, mely a Dráva és Száva között terjed el; hosszu, de alacsony hegyláncz huzódik rajta végig, mint legdélkeletib ága az Alpok hegyrendszerének. Azon hegyláncz két oldalán a Dráva és Száva lapályai terülnek el, melyek a magyar Alföld öbölszerű nyúlványai. E szerint a Dráva és Száva köze egyfelől a magyar Alföldre, másfelől a Duna-Dráva közére vall.

Egészen más alakulata és természete van a Kulpától D-re eső földdarabnak s a tengermelléknek; ez leginkább elüt az ország többi vidékeitől, elkarsztosodott sziklahátaival átmenetül szolgál a Balkáni félsziget tartományaira.

Igy már a természet különbözően alakította és szabta ki az ország egyes nagy vidékeit s mindegyiknek megadta saját szépségeit; külön-külön arczulatot adott mindegyiknek. Különböző kincsekkel is megáldotta; a hegyek gyomrába sokféle érczeket, kőszenet és más hasznos ásványokat rakott, a mezőségeket dús termőfölddel ruházta föl, s itt is, ott is bugyogó forrásokat, csevegő patakokat, koválygó ereket és méltóságos lassusággal hömpölygő folyókat teremtett. Valóban a Kárpátoktól nagyszerű amfiteátromként körülölelt ország,

melyet a Duna, Tisza, Dráva és Száva öntöznek, szép és áldott ország, a hol boldog állam keletkezhetett.

Ezt az államot a magyar nemzet alapította s már egy ezredév óta fentartotta a legválságosabb viszontagságok közepette. A magyarok ott jöttek be az országba, a hol a határvető hegykoszoru legkeskenyebb. Átkelvén az erdős hegyeken, a völgyek nyilásait követték s akadály nélkül elárasztták az Alföldet. Azután a nagy síkságra szolgáló völgyeken fölfelé nyomulván, csakhamar a hegyes Felföld népeit is meghódoltaták; átkeltek a Dunán is s a termékeny szép dombvidéket megszállván, a Száváig, sőt a tengerig száguldoztak el gyors paripáikon. Ifjui hévvel, hősi lelkesedéssel előretörtek hódító őseink, ki-kicsaptak a természeti határokon túl s hadjárataikat nyugati és déli irányban messze vidékekre is kiterjesztették. De nemsokára felhagyván csapongó barangolásaikkal, a természet által kiszabott határok között telepedtek meg.

Már első vezéreink ösztönszerüleg és helyes tapintattal ott üték fel tanyájokat, a hol az ország természeti központja, szive van, a honnan egyes vidékeit összefoglalni legkönnyebben, kormányozni legjobban lehetett. Ezt a központot a Duna nagy hajlata jelöli meg; a Csepel szigete, Budapest környéke az a hely, a hol már Árpád töltötte pihenő napjait. Ezen a vidéken egybeszögellenek, érintkeznek egymással a nagy Alföld, az éjszak-nyugati Felföld s a Duna és Dráva köze; ott keresztezik egymást az ÉK-ről DNy-ra menő utak és a Duna vonala. A vasuti politika, a mely napjainkban Budapestet tette az ország vasuti hálózatának csomópontjává, csak a természet utmutatását követte.

Az egész országnak legnagyobb és egyszersmind központi vidéke az Alföld, s a magyar nép ezt szállta meg egész kiterjedésében; az felelt meg legjobban természeti hajlamának s egyszersmind államalkotó ösztönének; onnan terjeszkedett kisebb-nagyobb tömegekben a völgyeken fölfelé az ország határszéléig. A török hódítás és más viszontagságok az Alföld déli vidékein nagyon megfogyasztották a magyarságot, s helyét nagy részt idegen jövevények foglalták el. Mindazonáltal az Alföld s az alacsony dombvidék a Dunán túl és innen még most is a magyarságnak főszékhelyei, csak a székelyek szállták meg Erdély keleti magas fensíkjait és hegyeit. Az éjszaknyugati Felföld a tótok ősi lakóhelye, az éjszakkeleti hegyes vidékeket a ruthének, a keleti hegyes vidékeket a rumánok szállták meg, mint későbbi jövevények. Ugyancsak későbbi betelepülők a szerbek is, kik leginkább az Alföld déli vidékein s a Dráva

és Száva között telepedtek meg. A németek különböző időkben jöttek be az országba; a régibb gyarmatok leginkább hegyes vidékeken telepedtek le, a későbbi jövevények pedig főleg a török uralkodás és háborúk alatt támadt hézagokat tölték ki. A különböző nemzetiségek tehát nagyjából a természettől kijelölt különböző országrészeken helyezkedtek el, mindazonáltal mégsem oszlanak el úgy, hogy különkülön területeken laknának egészen keveretlenül. Erdélyben hajdan három külön területet s három külön nemzetet különböztettek meg, de ott is összekeveredtek a különböző nemzetiségek. Nagy népkeveréket találunk mindenütt, még Horvát-Szlavonországban is. Legtömegesebben laknak az ország középső vidékein a magyarok, de ugyancsak ezek kisebb-nagyobb számmal a magyar állam egész területén előfordulnak. A magyarokon kivül a németek vannak leginkább elszéledve, de tömegesen csak néhány vidéken laknak.

A különböző nemzetiségek egymás mellett, egymással összekeveredve élnek évszázadok óta, a nélkül, hogy egymásba olvadtak volna. Az egyensúlyt, a kapcsolatot a magyar nép tartotta fenn köztük, a magyar nép, mely az államot megalapította s mely azt, nem tekintve egyéb erkölcsi és anyagi tulajdonságait, már létszámánál és elhelyezkedésénél fogva is egyedül képes fentartani. Az egységes állam keletkezését és fenmaradását az ország földrajzi fekvése, vizszintes tagosulata és domborzati viszonyai hathatósan előmozdítják. A kisérletek, melyek a századok folyamában az ország feldarabolását s a magyar állam szétbontását tüzték ki célul, mindannyiszor meghiusultak; mihelyt a szenvedélytől elkapatott emberek kijózanodtak s a természet szavára figyelni kezdtek, az egységes állam legott megint helyreállott. Legsajátságosabb szabásúak a Kulpától D.-re eső vidékek és a tengermellék, s ezek a vidékek csakugyan politikai tekintetben is némi önállóságot élveztek mindig, de az anyaország a tengeri kikötőket nem nélkülözhette s törekednie kellett, hogy azokat magának biztosítsa. A Dráva és Száva köze hajdan egészen összve volt forrasztva az anyaországgal, s a földrajzi tényezők most is a kapcsolat fentartására utalják. Némileg sajátságos szabása van Erdélynek is, de maga a természet Magyarország fellegvárává teremtette; még ki sem volt fejlődve mostani alakja, máris határszéli bástyafalai Magyarországhoz kapcsolták, fővölgyei már a neogén korszakban a magyar Alföld tengerének öblei voltak. S Erdélyt maga a természet annyival inkább utalja a Magyarországgal való egyesülésre, minthogy neki magának nincsen földrajzi, természeti központja, a mint ezt a történelmi események is tanusítják.

Hazánk helyzeténél fogva kontinentális ország, mely távol esik az óczeántól; csak aránylag csekély darabja érintkezik a Földközi tengernek egyik öblével, az Adriai tenger éjszakkeleti nyúlványával. Svájczország kivételével nincs Európában más állam, melynek oly kevés érintkezése volna a tengerrel. Ámde területének tenger feletti magassága nem igen nagy, majdnem a fele az alföldekre esik, melyeknek általános magassága csak 100 és 120 m. Hegységei a középszerü emelkedések közé tartoznak. A Duna jobb oldalán levő hegységeket és dombsorokat az Alpok hegyrendszerének keleti kiágazásaihoz szokták számítani. Ezek általán véve csekély magasságra emelkednek, gerinczeik a 400, csúcsaik a 700 m. ritkán haladják meg, csak egyes pontok érik el a 900—1000 m. magasságot.

Hazánk fő hegységei a Kárpátok hegyrendszeréhez tartoznak, ennek legeslegnagyobb része az országot ágazza be, csak külső lejtőségei terjednek el a szomszéd tartományokban, Morva, Szilézia, Galiczia, Bukovina, Moldova és Oláhországokban. A Kárpátok kiágazásai három helyen találkoznak a Duna jobb oldalán levő hegységekkel: elsőben Haimburg és Dévény, Farkasvölgye és Pozsony között; másodszor Esztergom, Visegrád, Nagy-Maros és Váczná l; harmadszor Új-Moldovától és Galambócztól kezdve Orsován túlig. A Bakonyhoz és Vérteshez csatlakozó Pilis-Visegrádi és Börzsöny-Váczi hegyek az ország nagy medenczéjét két részre osztják; a kisebbik vagyis Pozsonyi medencze a Duna két oldalán s a Rába,Vág és Nyitra mellékein, a nagyobbik vagyis a tulajdonképeni magyar Alföld a Tisza két oldalán nyúlik el É-ról D-re a Dunáig s ezen túl Szerbországba is átcsap. Valamint a nyugati medencze a Vág és Nyitra völgyein É. felé a Kárpátok hegysorai közé nyujtja ki ágait, úgy a keleti medencze a Dráva és Száva mentén messze Ny-ra és ÉNy-ra az Alpok ágazatai közé nyúlik be s a Mura völgyén a nyugati medenczéhez tartozó Rába völgyéhez közeledik. K. felé az Alföld a Magyar-Erdélyi határhegyekig terjed, sőt a Szamos és Maros völgyein felfelé, Erdély belső medenczéjébe is benyúlik.

A Kárpátok hegysorai Magyarországban a Morva, Vág és Tarcza-Hernád völgyei között érik el legnagyobb kifejlődésöket. E területen a folyók jobbára déli irányt követnek, és pedig a Duna mellékvizei többnyire ÉK-ről DNy-ra s végül DK-re, a Tiszaéi ellenben ÉNy-ról DK-re s végül D-re folynak. A Tarcza-Hernád völgyétől K-re a felső Tiszáig s a Vissó és Iza völgyéig a Kárpátok

kifejlődése sokkal csekélyebb, azon területökön egyetlen egy hosszanti völgy sincsen.

A Tarcza-Hernád völgye tehát, mely a Sajó, illetőleg a Hernád völgyére nyílik, egy nagy horpadási vagy vetődési vonalt jelöl, e vonaltól Ny-ra a Kárpátoknak más a kifejlődésök, elrendezésök és szerkezetök, mint attól K-re. A Tisza, Vissó és Iza forrásvidékein egy nagy hegycsomó van, s ebből hálózatosan ágaznak ki az Erdélyi medenczét övező hegysorok. Erdélyben a völgyek főiránya kelet-nyugati. Némely apró folyó más irányt vesz; maga az Olt is csak közép folyásában tart Ny-nak, felső szakaszában a Feketeügygyel egyközüen É-ról D-re folyik, végül megint ezt az irányt követve, áttör a hegységi övön s elhagyja Erdélyt. A Dráva és Száva völgyei Ny-ról K-re csapnak, majdnem egyközüen a Dunának Váczig való folyásával, a hol a két folyó a Dunába ömlik, ott ennek is nyugati irányt ad. A Rába völgye DNy-ról ÉK-re, a Sárvizé ellenkezőleg ÉNy-ról DK-re csap.

Ezekből látjuk, hogy az ország fő völgyeit bizonyos egyközüség jellemzi. A Száva, Dráva, Mura s a magyarországi felső Duna Ny-ról K-re, a felső Tisza, a Vissó, Iza, Szamos, a három Kőrös, a Maros, a két Küküllő, Béga és Temes többé-kevésbbé egyközüen K-ről Ny-ra, a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly s másfelől a Rima, Sajó, Hernád, Tarcza, Tapoly, Ondava, Laborcz, Latorcza s a felső Tiszának éjszaki mellékvizei: a Nagyág, Taracz, Talabor szintén többé-kevésbbé egyközüen É-ról D-re folynak.

Már említettük, hogy a Poprád s nehány tengerparti folyócska kivételével az ország folyói mind a Duna vizrendszeréhez tartoznak. A Dunának és jobboldali mellékfolyóinak kivételével mindannyian a birodalom területén belül erednek s legtöbbnyire pályafutásukat is bevégezik. Csak a Zsil, Olt, Bodza s az Erdély határszélén eredő nehány más folyócska egyesül az országon kivül a fő folyóval. Különben minden csepp viz, mely a Kárpátok forrásaiból kibugyog, kisebb-nagyobb kerülőkön az Alföldre jut s végül a Dunába ömlik. Ha Zimony felől hazánk földképén széttekintünk, látjuk, hogy a fő vízerek a Dunának azon pontja felől legyező alakjában ágaznak szét: a Száva és Dráva az ország déli szélén NyÉNy-ra, maga a Duna meg a Tisza az országnak majdnem a közepén É-ra s azután az egyik ÉNyÉ-ra, a másik pedig ÉKÉ-ra, végre a Béga, Maros és Körös K-re meg ÉK-re vonúlnak. Az ország összes vizeinek minden oldalról egy közös mederben való egyesülése politikai tekintetben nagyon kedvező, de más tekintetben korántsem az. A víziutak mind

egybeszögellenek, egy irányba futnak össze, ámde az országnak csak nyugati és délkeleti vidékeit kapcsolják össze, Erdélyt s Magyarország éjszaknyugati harmadát egyetlen egy hajózható folyó sem hasítja, tehát az országnak éjszaknyugati, éjszaki és keleti vidékei, valamint a tengerpart is a hajózható folyók hálózatán kivül esnek. E tekintetben Németország vagy Franciaország sokkal kedvezőbb alakúlattal dicsekedhetik.

A Duna jobboldali mellékfolyóit jegesek is táplálják, a többi folyóink forrásvidékein nincsenek jégárak, melyek csak nyáron olvadnak. Felső folyását mérséklő és szűrő tómedenczéje még a Dunának sincs, annál kevesbbé találunk ily tómedenczéket a többi folyóknál. Azért folyóvizeink járása általán véve nagyon szabálytalan és szélsőséges, hóolvadáskor és nagy esőzések után hamar kiáradnak, száraz időben pedig nagyon megapadnak. Az Ipoly, a Zagyva száraz időben majdnem egészen kiapad, hóolvadáskor és nagy esőzéskor pedig mindent magával sodró nagy folyammá válik. Legszabályozatlanabb járása van a Tiszának, mely az Alföld legsajátabb folyója. S a mi eddig a folyókra nézve történt, az korántsem javitotta a természetet, ellenkezőleg az erdőpusztítások s az eddig követett folyószabályozások még növelték a bajt, még szélsőségesebbé tették a vizek járását.

A Duna hazánk területén, a Morva és Lajta torkolatán alúl, válik igazán nagy, méltóságos folyammá; egész hossza Dévénytől Orsováig majdnem 1000 km., (pontosabban 955 km.). Mihelyt Pozsonynál a hegyek közől kiér, legott szétágazik; éjszaki ága az Érsekujvári Duna, mely alább a Vággal és Nyitrával egyesülvén, Vág-Dunának neveztetik. Rajka környéken az Öreg Dunából a Mosonyi ág szakad ki, melylyel a Lajta, alább a Rába egyesül, s mely azután Gönyűnél szakad ismét az Öreg Dunába. Mind ez, mind két mellékága sokszorosan szétoszlik, úgy, hogy Pozsonyon alúl a folyó medrének alakúlata a számtalan szétágazás miatt felette kedvezőtlen. Hajdan t. i. ott a Dunának nagy tavi deltája volt. A fő folyóágak között a Csallóköz és Szigetköz terülnek el, melyek legnagyobb részt a folyó hordalékaiból keletkeztek.

Komáromnál egy mederbe egyesül a Duna s K-nek tart; D-ről csak nehány apró vizérrel, É-ról a Garammal és Ipolylyal egyesül. Ekként erősödve, áttör az Esztergom-Visegrádi völgyszoroson s Vácznál a nagy Alföldre jut. Ugyanott két ágra szakad s a Szt.-Endrei szigetet képezi, a Szt.-Gellérthegyen alúl megint szét-

ágazik s a Csepel szigetét, Mohácsnál pedig a Margit szigetet alkotja, nem említve a többi apró szigeteket. [1])

Németországon és Ausztrián keresztül a Duna egészben véve Ny-ról K-re folyik, ezt a fő irányát Váczig, az Alföld széléig hazánkban is megtartja. De ott hirtelen D-re fordul s a Dráva torkolatáig déli irányt követ. Budapestig mindkét partja majdnem egyenlően magas vagy alacsony, vagy felváltva hol az egyik, hol a másik magasabb. De Budapesttől kezdve általán véve jobb partja meredek és magasabb, ezt töri és mossa a folyó, mi azt bizonyítja, hogy jobbra, Ny. felé törekszik, s bizonyos, hogy egykor keletibb irányban folyt.

Az alföldi nagy tavat vagy beltengert idő folytán az éjszaki Kárpátok völgyeiből eredő hordalékok temették be s töltötték fel, azért a medencze talaja általán véve É-ról D-re lejtősödik s ez általános hajlását mind a Tisza, mind a Duna követi. A Tisza eredetileg alkalmasint a keleti hegységek aljában folyt D. felé, baloldali mellékfolyói K-ről töltötték fel a talajt s Ny. felé szorították a Tiszát. A Dráva és Száva az Alpokról szállitotta és szállítja hordalékait az Alföld déli szélére, tehát a talaj általános hajlása Ny-ról K-re esik, s ezért nemcsak a Dráva és Száva, hanem a Duna is ott K-nek tart.

Hazánk legnagyobb emelkedéseit É-on Trencsén, Árva, Liptó, Szepes, Gömör, Turócz és Zólyom megyékben, továbbá ÉK-en Máramarosban s Erdély határszélein találjuk. De hegységeink csak középszerű magasságuak, a legmagasabb hegygerinczek meg nem haladják az 1500—1900 m., csak néhány csúcs éri el és haladja meg a 2500 m. Mindazonáltal a hegységek viszonylagos magassága igen jelentős, mivel az Alföldnek, sőt a fővölgyeknek tenger feletti magassága csekély. A Duna 0 pontjának tenger feletti magassága már Pozsonynál csak 127.$_4$, Budapesten 96.$_4$, Zimonynál 67.$_0$, Orsovánál pedig 43.$_3$ m. A Tisza medre még mélyebben van bevágódva; 0 pontjának magassága Tisza-Ujlaknál 103.$_8$, Tokajnál 89.$_5$, Szolnoknál 78.$_8$, Szegednél 73.$_6$, torkolatánál 66.$_1$ m. A Pozsonyi medencze közepes magasságát 126, az Alföldét 95m-re tehetjük; a Balaton víztükrének magassága 105, az Alibunári mocsáré 76 m.

A birodalom egész területéből mintegy 32% az alföldekre, 30% a magasabb hegyekre, 20% az alacsony hegyekre, 18% a

[1]) L. *Ortvay Tivadar*: A magyarországi Dunaszigetek földirati csoportosulása s képződésök tényezői: Értekezések a természettud. köréből, 1880; — *Ugyanaz*: Magyarország régi vízrajza, Budapest. 1882. II. k., 359. s k. l.

dombvidékekre esik. Általában a terület legeslegnagyobb részét a síkságok s a D., DK. és DNy. felé irányult völgyek és hegyoldalok foglalják el. Ez éghajlati tekintetben kedvező tény.

II.

A birodalom éghajlata, a hőmérsékleti és esőzési viszonyok, az éghajlat szélsőségei; a növényzet és állatvilág jellemzése. Az ásványi kincsek, a népesség létszáma, tarkasága.

A birodalom egyes vidékein az éghajlati különbségek nagyon érezhetők; az illető helyek fekvésétől, világtáji helyzetétől, tenger feletti magasságától, a hegységek és erdőségek, a folyók és tavak közel vagy távol voltától függnek. A nagy Alföldön Munkácstól Zimonyig kevés változatosság van, majdnem ugyanazon időben szántanak, vetnek és aratnak, Erdélyben és a Felföldön pedig minden nagy völgynek meg van saját helyi éghajlata. Mindazonáltal a különböző vidékeken tapasztalt éghajlati különbségek csakis mennyiségi fokozatok, s az éghajlat általános jelleme az egész országban egy és ugyanaz. T. i. az éghajlat az egész országban határozottan földségi, kontinentális jellemű, tehát nagyon szélsőséges; széles e hazában felette nagyok a légmérséklet ingadozásai, valamint a csapadék évi mennyiségének és az egyes hónapokra való megoszlásának változásai. S ez éghajlati tényezők változékonysága a két medencze területén még nagyobb, mint a hegyes vidékeken. [1])

Az átlagos közép mérséklet majdnem mindenütt magasabb, mint az illető hely földrajzi szélességének megfelelő; a mérsékletbeli tevőleges eltérés (a thermikus positiv anomalia) a síkságokon legnagyobb, a hegyes vidékek felé pedig fogy, úgy, hogy a legmagasabb hegyeken az ellenkező eset is beáll, vagyis a légmérséklet a földrajzi szélességnek megfelelőnél alacsonyabb.

A fővidékek légmérsékleti különbségeinek feltüntetésére a következő kimutatás szolgálhat:

[1]) L. A meteorologiai és földdelejességi k. központi intézet évkönyveit, eddig XIV. kötet jelent meg; Dr. *Schenzl Guidó:* A magyar korona országainak csapadék viszonyai, 1885; *Thirring Gusztáv:* Sopron és környékének hőmérsékleti viszonyai, Budapest, 1885; Dr. *Chavanne:* Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich-Ungarn, in 24. Karten, Wien.

Hely	Magasság méter	Közepes mérséklet C. fok. évi	jan.	jul.	tavasz	nyár	ősz	tél
Budapest	153	10.7	—1.4	22.2	10.8	21.4	11.0	—0.3
Kalocsa	101	10.8	—2.1	21.5	9.2	20.7	10.5	—1.3
Szeged	86	10.9	—1.4	22.4	10.7	21.7	11.3	—0.4
Arad	107	11.7	—0.7	24.7	12.8	23.7	13.6	0.0
Temesvár	103	11.2	—1.1	22.1	10.7	21.7	11.5	—0.2
Debreczen	134	10.2	—2.6	21.8	10.4	21.1	10.8	—1.6
Soprony	225	9.7	—0.9	20.5	9.6	19.7	9.9	—0.1
Szombathely	221	9.7	—2.1	20.6	10.1	19.7	9.6	—0.3
Pozsony	154	10.1	—1.6	21.2	9.9	20.4	10.2	—0.6
Selmeczbánya	618	7.5	—2.5	18.2	7.1	17.4	7.8	—2.3
Lőcse	588	7.3	—2.3	19.2	7.4	16.3	8.8	—2.7
Árvaváralja	501	5.4	—5.2	16.4	5.5	15.7	6.6	—4.7
Kassa	212	8.8	—3.8	19.6	8.9	19.3	9.2	—2.5
Ungvár	140	8.6	—3.4	19.6	9.5	19.5	9.6	—1.7
Kolozsvár	365	8.6	—5.3	19.8	7.6	19.1	9.2	—3.4
Segesvár	336	8.5	—4.3	21.9	8.6	17.2	8.9	—3.0
Nagyszeben	412	8.6	—4.3	19.3	9.0	18.6	9.4	—2.4
Brassó	554	7.8	—4.4	22.6	6.4	17.2	9.1	—3.5
Zágráb	158	11.3	0.0	21.9	11.0	20.7	10.9	0.4
Fiume	23	14.2	5.4	24.1	12.7	23.1	14.9	6.3

E kimutatásból látjuk, hogy hazánk különböző vidékein az évi közepes hőmérséklet 5.4 és 14.2, a januáriusi —4.4 és 5.4, a juliusi 16.4. és 24.1, a tavaszi 5.5 és 12.7, a nyári 15.7 és 23.1, az őszi 6.6 és 14.9, a téli —4.7 és 6.3 C. fok között változik; a különbségek tehát 8.8, 9.4, 7.7, 7.2, 7.4, 8.3, 11.0 C. fokot tesznek; legkisebbek juliusban, tavaszszal és nyáron, legnagyobbak télben.

Tekintve az átlagos normalis légmérsékletet, hazánk éghajlata kedvező, ámde szeszélyei, szélsőségei szertelenek. Egy azon helyen már az egyes évek átlagos mérsékletében is nagy változékonyságot tapasztalhatunk, az eltérések pl. Budapesten 3.6, Debreczenben 3.8, Temesvárott 5.2 C. fokot tesznek. Az egyes évszakok mérsékletének változékonysága még nagyobb; általán véve a nyári mérséklet ingadozása csekélyebb, mint a tavaszi és őszi, a téli pedig legnagyobb. A

nyári közepes mérséklet az egyes helyeken $0._8$—$3._9$, a tavaszi $1._4$—$5._6$, az őszi $2._4$—$4_{\,5}$, a téli pedig $4._5$—$10._5$ C. foknyi eltéréseket mutat.

Országszerte a deczember és január mérséklete a legváltozékonyabb, a deczemberi mérsékletben 10—15, sőt még több foknyi ingadozást is tapasztalunk.[1] Egészben véve az ingadozás az Alföldön nagyobb, mint a hegyes vidékeken. Kedvezőtlen kivált a tavaszi hónapok mérsékletének nagy változékonysága, s májusban az rendesen még nagyobb, mint áprilban; 1870-től 1880-ig a május közepes mérséklete, nehány helyet kivéve, mindenütt 4 és több fokkal alacsonyabb volt és csak nehányszor volt $1._2$ fokkal magasabb, mint a normális mérséklet. Igen gyakoriak a májusi fagyok és derek, melyek a gyümölcsben és szőlőben nagy kárt tesznek. A fagyos szentek különösen nálunk ismeretesek.

Egy-egy hónapban az egyes napok közepes mérsékletének ingadozása $22._5$—$23._7$, sőt néha $33._7$ C. fokot is tesz. Gyakran 24 óra alatt is $12._5$—$17._5$, sőt az Alföldön 25—29 C. foknyi ingadozást is tapasztalhatunk. A megfigyelt évi legnagyobb és legkisebb meleg közötti különbség mind az Alföldön, mind a hegyes vidékeken 67—70. C. fokra is rúg; 36—40 foknyi meleg mellett 30 foknyi hideget is tapasztalhatunk. Ezekből kitetszik, hogy hazánk éghajlata a légmérsékletre nézve csakugyan felette változékony és szélsőséges, hogy tehát az egészen kontinentális, az óczeán mérséklő befolyást nem gyakorol reája. Tengeri klimája csakis Fiuménak s a partszegélynek van.

Hazánk esőzési viszonyait *Sonklar* 1860-ban tárgyalá,[2] akkor még csak 28 helyről voltak adatai. Nekem 1865-ben már 42 helyről sikerült többé-kevésbbé megbizható adatokat feldolgozni. *Hann*, a bécsi cs. k. meteorologiai központi intézet igazgatója, 1879-ben az 1878-ig terjedő adatokat használta fel.[3] Még bővebb anyaggal rendelkezett *Sonklar*, mikor a Chavanne-féle »Handatlas« számára az esőzési térképet készítette, melyen a magyar korona országai 107 állomással vannak képviselve. Végre *Schenzl Guidó* a budapesti kiállítás alkalmával készített munkát bocsátá közre, melyen az ada-

---

[1]) *Ó-Gyallán* az 1879-diki deczember közepes mérséklete $-14._6$, az 1880-diki deczemberé pedig $3._8$ C. fok volt, a különbség tehát $18._4$ C. fok.

[2]) L. Grundzüge einer Hyetographie des oesterr. Kaiserstaates. Mitth. der k. k. Geogr. Gesellschaft, 1860.

[3]) Untersuchungen über die Regenverhaeltnisse in Oesterreich-Ungarn. Zeitschrift der oest. Gesell. für Meteorologie, XV. kötet.

tok már 259 helyről vannak feldolgozva. A mellékelt térkép nagyon szépen tünteti fel hazánk esőzési viszonyait.

A legközelebb elmúlt évek általában bővelkedtek esőben, s az 1884. végéig terjedő megfigyelésekből kiszámított középértékek jóval nagyobbak, mint azok, melyeket én az 1864-ig terjedő adatok alapján nyertem. Schenzl dolgozatából kitünik, hogy különösen az Alföld is egészben véve több csapadékban részesül, mint azelőtt hittük.

Ha az esőzési térképet vizsgáljuk, azonnal látjuk, hogy hazánk területén az évi átlagos csapadék 500 és 2000 mm. között változik; csak nehány hely van, hol az évi esőmennyiség az 500 mm. sem éri el, nevezetesen Hatvan, Pilis, Nagy-Kőrös, Edelény, Losoncz, Nagy-Szombat, de az azon helyekre vonatkozó számadatok helyessége kétes. Azok a vidékek, a melyek aránylag legkevesebb, 500—600 mm. esőben részesülnek, a nagy Alföldön három szigetet képeznek; a legdélibb és legkisebb Nagy-Becskerek, Csákovár és Detta között, a középső Szeged, Szentes, Gyoma és Gyula között, az éjszaki Dunapentele, Budapest, Balassagyarmat, Losoncz, Rimaszombat, Eger, Hatvan és Pilis között terjed el, s a Hernád völgyén felfelé Kassáig nyúlik fel. Késmárk is ide tartozik. A Pozsonyi medencze általán véve szintén csak 500—600 mm. esőben részesül. Az Alföld többi vidékein az évi csapadék 600—700 mm., tehát több, mint Erdély belsejében. Legtöbb eső esik Magyarország éjszakkeleti részében, Máramaros felső vidékein, a Magas-Tátrában, a Garam és Vág felső völgyeinek mellékein, a Kulpától DNy-ra a tengerpartig terjedő vidékeken, és Erdély határszéli hegységeiben.

Ha tehát hazánknak s különösen az Alföldnek és a Pozsonyi medenczének átlagos esőmennyiségét tekintjük s azt más, hasonló alakulatu és fekvésű országokéval összehasonlítjuk; akkor azt találjuk, hogy a különbség korántsem oly nagy, miszerint a Duna és Tisza síkságainak szárazsági hire igazolva volna. Alsó-Ausztriában, különösen a Dunától É-ra, és Csehország nyugati felében átlag véve nincsen több csapadék, sőt Németország egyes vidékein kevesebb az eső, mert 300—400 mm-re is alig rúg. Ámde a baj az, hogy nálunk a csapadéknak az egyes évekre és hónapokra való eloszlása szerfelett változó.

Alsó-Ausztriában és általában nyugati Európában a normális középértékeket már 3—4 évi adatokból ki lehet számítani, nálunk ellenben 30—40 évi megfigyelések sem elegendők arra, oly nagyok az eltérések és ingadozások. Az elmult évtized átlagos értékei jóval nagyobbak, mint a hatvanas évekéi. Pl. 1863-ban Debreczenben 406,

Nyitrán 337, Budán 319, Egerben 340 mm. csapadék volt, 1882-ben pedig Debreczenben 1123, Budán 896, Egerben 599 mm. Hasonlítsuk össze nehány helyre nézve az évi csapadékmennyiséget a normálissal:

Hely	1864	1880	1881	1882	normális közép érték.
Budapest	470	855	864	896	576 mm.
Debreczen	517	680	856	1123	668 »
Nagy-Szeben	922	608	859	688	677 »
Zágráb	1011	1049	829	970	912 »

Már e néhány adatból látjuk, hogy az egyes évek csapadékmennyisége, kivált az Alföldön, roppant változékonyságnak van alávetve. S ugyancsak felette változékony a csapadéknak eloszlása az évszakok között:

Hely	év	tél	tavasz	nyár	ősz
Budapest	1880	127	265	235	218 mm.
»	1881	70	361	173	260 »
»	1882	138	164	287	312 »
»	1883	152	224	247	317 »
»	1884	51	124	280	132 »
Debreczen	1880	97	117	199	267 »
»	1881	57	246	289	264 »
»	1882	112	127	534	340 »
»	1883	128	51	278	411 »
»	1884	50	152	242	127 »
Nagy-Szeben	1880	41	117	326	124 »
»	1881	83	318	291	167 »
»	1882	20	198	374	96 »
»	1883	75	281	216	175 »
»	1884	60	149	404	83 »
Zágráb	1880	120	207	369	353 »
»	1881	167	197	188	277 »
»	1882	110	141	346	373 »
»	1883	118	210	236	318 »
»	1884	65	174	336	209 »

Az egyes hónapok még nagyobb szabálytalanságokat mutatnak.

Budapesten esett:	jan.	febr.	márt.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.
1880.	10	40	35	45	195	85	14	136	100	74	44	77
1881.	51	3	133	118	110	80	19	74	78	151	31	16
1882.	4	28	22	103	34	61	127	99	176	35	101	106
1883.	21	5	42	69	45	104	96	32	100	58	97	32
1884.	21	5	27	82	15	88	44	148	14	94	24	49

Szegedre esett:	jan.	febr.	márcz.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.
1880.	3	15	11	31	62	66	10	51	85	82	41	31
1881.	49	14	48	97	97	20	53	45	51	118	62	23
1882.	3	9	46	42	39	44	65	59	79	46	38	60
1883.	12	11	55	25	57	72	60	35	83	51	56	11
1884.	25	10	25	101	4	93	85	42	28	81	27	57

Tehát hazánk területén az esőjárás szintén igen szeszélyes és szélsőséges; nedves és aszályos hónapok, évszakok meg évek váltakoznak, a nélkül hogy e tekintetben bizonyos időszakosságot lehetne megállapítani. S az esőjárási szélsőségek az Alföldön egészben véve szintén nagyobbak, mint a dombos, hegyes és erdős vidékeken. Egyik évben az aszályosság mindent elperzsel, a mezők kisűlnek, a folyók és kutak megapadnak, a tavak és mocsárok kiszáradnak, a föld árja mélyen alá száll, az egész Alföldet portenger borítja. Másik évben meg a folyók kiöntenek, a mezőket a belvizek lepik el, nemcsak a kutak, a pinczék is megtelnek, a gyümölcsfákat a föld árja pusztítja el.

A csapadék átlagos és szabályos járását a következő egybeállítás mutatja, melyet *Hann* nagy gonddal készített:

A csapadék szabályos eloszlása az év folyamában, az ország különböző vidékei szerint százalékokban:

Hónapok	Erdély déli része	Erdély északi része	Magyarország délkeleti része	Az Alföld az É.Sz. 46—48° között	A medencze felső része	Az éjszaki Felföld	A magas Tátra	A délnyugati dombvidék s Horvát-Tótor.	Fiume s a Quarnerói partmellék
Deczember	7.0	5.5	7.9	8.2	**9.3**	9.2	6.4	8.1	9.6
Január	4.7	3.4	5.4	6.7	5.7	6.2	4.4	5.6	6.9
Február	5.0	4.3	6.0	4.8	5.4	5.8	4.7	5.0	5.6
Márczius	7.2	6.4	7.0	6.6	6.9	7.3	6.1	7.4	6.7
Április	7.3	7.7	6.9	6.9	6.7	6.6	6.7	7.4	6.7
Május	12.2	12.7	11.1	11.0	9.8	9.6	10.6	9.3	7.9
Junius	**13.0**	**17.0**	**13.5**	**12.9**	**11.2**	**10.8**	13.5	**10.7**	7.9
Julius	11.8	14.8	10.9	11.0	9.9	9.4	**14.8**	8.5	6.4
Augusztus	11.7	10.2	9.5	9.6	**10.8**	**10.0**	12.5	9.0	8.3
Szeptember	7.2	7.5	6.2	6.2	7.4	6.9	8.1	9.0	10.2
Október	6.5	5.3	7.1	7.6	8.2	9.1	6.2	**10.1**	**13.1**
November	6.5	5.3	**8.6**	**8.5**	8.7	**9.2**	5.9	9.4	11.1
Tél	16.7	13.2	19.3	19.7	20.4	21.2	15.5	18.7	21.5
Nyár	36.5	42.0	33.9	33.5	31.5	30.2	40.8	28.6	22.6
Okt.—Márcz.	36.9	30.2	42.0	42.4	44.2	46.3	33.7	45.6	52.4
April.—Szept.	63.1	69.8	58.0	57.6	55.6	53.2	66.3	54.4	47.6

E kimutatásból látjuk, hogy hazánkban a csapadékok fő maximuma (a kövérebb számok) junius hónapra esik, csak a Magas-Tátra tesz kivételt, hol, valamint a határos nyugati Galiciában is a legnagyobb csapadék juliusra esik. A tengerpart s az Adriai tenger szigetei külön vidéket képeznek, ott a maximum októberben, a minimum pedig juliusban van. A minimumok különben az erdélyi, s a határos délkeleti megyékben, valamint a Magas Tátra környékén január hónapra esnek, de az ország többi legnagyobb részében február az esőben legszegényebb hónap. Általában véve tehát, a Magas Tátra és tengerpart kivételével, egész Magyarországban legesősebb hónapok a május és junius, azután következnek a julius és augusztus. De egy másodrendű maximum is van, ez a délnyugati dombvidéken októberben, az Alföldön és az alsó Duna mellékein pedig novemberben szokott beköszönni. [1])

Hogy hazánk éghajlati szélsőségei nemcsak a vadon termő és termesztett növényekre s az állatvilágra, hanem a lakosok testi lelki épségére, az életmódra, erkölcsökre és szokásokra s általában az egész gazdasági életre nagy befolyást gyakorolnak, az magától értetődik. A mely élő szervezet a szélsőségekhez alkalmazkodni nem bír, az okvetetlenül elpusztúl, a mint ezt a mindennapi tapasztalás is bizonyítja. Mindazonáltal, úgy látszik, hogy sokan megfeledkeznek arról, s olyanok sem veszik tekintetbe, a kik a közegészségügyi állapotokról elmélkednek.

A növényzet a talaj szerkezetétől, a földrajzi fekvéstől, a domborzattól s különösen az éghajlattól is függ. Hazánk a Nyugat és Kelet közé van helyezve, domborzata változatos, éghajlata szélsőséges. Mindezek a viszonyok visszatükröződnek vadon termő és termesztett növényeiben. Viránya áthidalja a Keletet és Nyugatot. Virágos növényfajainak száma kisebb mint Németországban, de nagyobb mint Oroszországban. Erdély viránya kiválóan hegyi, Magyarországé se nem kiválóan hegyi, se nem tisztán pusztai, mint déli Oroszországé, hanem a havasok regiójától kezdve a síkság legesleg-

[1]) A nyolczvanas évek nem aszályosak, mégis már kétszer rendkivül száraz tél volt, t. i. az $188^4/_5$-diki s az $188^1/_2$-iki. Az utóbbi télben a folyók mind rendkivül megapadtak, a Hernád, Garam vize alig csurgott, a Vág is nagyon megapadt, a Duna nem is sejtett iszapszigeteket mutatott, a Tisza Szegeden elérte a 0 pontot, a Temest legmélyebb helyein át lehetett gázolni, a Néra és Berzava, melyek nyáron sem bővelkednek vizben, inkább zsemlyékek sorából, mintsem folytonos vízszalagból állottak. Ekkor maguk a folyók szemléletessé tették medrök szabálytalanságát s a sok felhalmazott iszap, kavics és törmelék zátonyt.

keményebb szikes talajáig, mozgó homokjáig a növényzetnek minden alakja egyesül benne, — sőt a tengerpart tüskés-bokros, kövér stb. növényalakjai is gazdagítják hazánk virányát. [1])

A birodalom tartományaiban négy fő növény-földrajzi területet különböztetünk meg: 1. A kárpáti hegy- és havasvidékek területét, mely két alterületre oszlik: az éjszaknyugati és a keleti Kárpátok alterületeire; 2. a dombvidékek és szigethegységek területét; 3. az Alföld területét; 4. az adriai tengerpart és a horvát-szlavon hegyvidék területét. Az Alföld viránya leginkább a K-re, a dombvidékek és szigethegységeké a Ny-ra vall, a kárpáti hegy- és havasvidékek mintegy közvetítő helyet foglalnak el.

Az Alföld viránya, különösen a mocsarak, szikes helyek és homokterületek sajátságos növényei leginkább elütnek az éjszaki és keleti hegyvidékek növényalakjaitól. Az Alföldön az egynyári növények uralkodnak, melyek egy évszak alatt minden fejlődési változáson keresztülesnek; középső tájai erdőtlenek s az erdei fák csak nehezen honosúlnak meg rajtuk. Az erdős vidékek és fátlan puszta között az átmenetet holmi cserjék közvetítik: a zanótfélék, leánysom, veres gyümölcsű bogyópikk és tetemoldó fű. A fátlan pusztákon egyetlen tűlevelű fa a boróka gyalogfenyő; legközönségesebb erdei fa a kocsányos tölgy, továbbá a nyár- és ákáczfa. A mohok és zuzmók igen rítkák. Egész nyáron át zöldelő, virágos rétek sincsenek.

Az erdőségeket a természet hazánk területén nagyon aránytalanúl osztotta el; az ország szélein köröskörűl 30—150 km. széles övben erdők terűlnek el; a felföldi megyékben, Erdélyben, Horvát-Tótországban az erdők az egész területnek 30 és több százalékát teszik, ellenben némely alföldi megyében csak $1-5\%$ esik az erdőkre. [2]) Legszokottabb erdei fák: a tölgy, bükk és fenyőfák. A jávorfélék, a kőrisfa, gyertyánfa, berkenyefa, a nyár-, hárs-, szil-, nyír- és égerfák többnyire csak szórványosan fordúlnak elő. Általában véve a lombfa erdők, a bükkesek és tölgyesek túlnyomók, a

---

[1]) Hazánk növényzetét földrajzi tekintetben *Neilreich* (Aufzaehlung der in Ungarn beobachteten Gefaesspflanzen) és *Kerner* (Pflanzenleben der Donaulaender) ismertették legjobban, hazai tudósaink közől leginkább csak *Hazslinszki, Kalchbrenner* és *Borbás* foglalkoznak e tárgygyal.

[2]) »A Magyar Alföld = mondja gr. *Dessewffy Emil* 1864-ben ő Felségéhez benyujtott emlékiratban — két gyökeres bajban szenved, ezek: a fa- és vízhiány. E bajokon alaposan csak erdősítés és csatornák építése által lehet segíteni.« Azóta változtak az idők, vízbőség állott be, de azért öntözési és lecsapolási csatornák most sem igen épűlnek.

fenyvesek aránylag kisebb területet foglalnak el, mert a fenyőfák rendesen csak a magasabb hegyeken teremnek, természetes növésök alsó határa 300—600 m. magasságban van.

A tél, mint láttuk, nálunk gyakran igen kemény, a nyár pedig igen forró. Tehát mindenféle növényeket termeszthetünk, melyek egynyáriak, vagy a kemény telet kiállják és forró nyarat kívánnak. Nemcsak a gabonafélék, a dohány és más kereskedelmi növények díszlenek, hanem ki tűnő gyümölcs is terem nálunk. Megterem a füge, mandola és szelid gesztenye is, de olajfát csak a partvidéken lehet termeszteni. A szőlő Árva, Liptó, Turócz, Szepes, Sáros és Máramaros megyéknek s Erdély és Horvátország magas fekvésű vidékeinek kivételével mindenütt megérik; elterjedésének éjszaki határát Trencsénben Beczko környéke s a Kubrai völgy, Hontban Korpona, Gömörben Jolsva és Csetnek, Abaujban Kassa, Ungban Vinna, Beregben Podhering jelölik meg.

Az állatvilág szintén gazdag és változatos, a természetbuvárok szerint a birodalom területén kerek számmal az emlősökből több mint 70, a madarakból több mint 310, a halakból 70 különböző faj fordúl elő. A vadász az ország rengeteg erdeiben elég duvadat talál még, különösen erdei medvét, erdei és réti farkast, rókát, borzt, vadmacskát, hiúzt; olykor még a vidra is mutatkozik, de a hód már eltűnt. Elég gyakori továbbá az őz és szarvas. Az őzek és szarvasok, mint Rudolf trónörökös egyik munkájában megjegyzi, a magyar korona területén és keleti Európában egészen más állatok, mint a nyugati országok parkszerűen gondozott erdőiben, a hol a létért küzködve nyomorognak, majdnem úgy mint az állatkertben. Magyarország őzei nem oly kecses és választékos termetűek, mint Német- és Francziaország őzei, hanem erős, nagy, zömök állatok, egészen sajátszerűen alkotott, magas, gyakran igen sokágú agancs ékesíti. Az igazi szabad erdőségben felserdülő szarvasok oly erősek és súlyosak, hogy a nyugati Európa szarvasai hozzájok képest csak elcsenevészett vázak. Még nem régen a bölény is élt rengeteg erdőinkben, az utolsó példányt Erdélyben állítólag 1814-ben ejtették el.

A madarak közől említhetjük a fakó, barna, feketeszárnyú, szakállas és dögevő keselyűt; a kőszáli, császári, lármás, törpe, csonttörő, halász-sast; továbbá az ölyvöt, kányát, sólymot, héját karvalyt, vércsét, örvölyt; az alföldi mocsárok szárnyasainak tarka csoportjából különösen a fehér kócsagot; az Alföld egyéb madarai közől a nagy túzokot, melynek vadászata igen mulatságos, s a mé-

lázó gólyát; a tyúkfélék közől a siket-, nyír-, császár- és hófajdot s a foglyot.

A halak folyóinkban és tavainkban a gőzhajózás és folyószabályozás s a kiméletlen halászkodás következtében nagyon megfogytak. A Tiszáról hajdan azt mondták, hogy csak két harmada víz, egy harmada hal, ez már régen nem igaz. Legújabb időben mesterséges tenyésztéssel igyekeznek a folyókat és tavakat halakkal megnépesíteni. [1])

Ásványi kincsekkel bőven áldotta meg a természet hazánkat, de azokat nagyon egyenlőtlenül osztotta el. Az Alföldön kavicsot is alig találunk; érczeket és kőszéntelepeket hiában keresnénk ott, csak salétrom, síksó és tőzeg fordúl elő helyenként. Gazdag érctelepeket a Kárpátok hegyeiben, kivált éjszaki Magyarországban és Erdélyben találunk; gyakoriak és nagykiterjedésűek különösen a vasércz-telepek; de az igazi kőszén ritka, sokkal gyakoriabbak a barnaszén-telepek. Konyhasóban Erdély leggazdagabb, úgyszólván egész belső medenczéje a konyhasó nagyszerű tárháza, a mint a sok sóskút és sósforrás bizonyítja. Némely vidékein a kősó kibuvik s egész hegyeket képez.

Erdély után a konyhasóra nézve Máramaros következik. De az ország középső vidékei, a Dunántúli rész s Horvát-Tótország egyetlen konyhasó-teleppel sem dicsekedhetnek. Ásványos vizet mindenütt találunk, sőt mondhatjuk, hogy e tekintetben a természet tulságos pazarsággal áldotta meg hazánkat, s hogy fürdőink épen szertelen nagy számuk miatt sem emelkedhetnek kellő virágzásra. Összesen vagy 400 fürdőhely van, a többé kevésbbé ismeretes és használt ásványos források számát pedig 1,560-ra teszik. Úgyszólván minden ásványviz képviselve van nálunk, s vannak oly ásványvizeink is, melyek páratlanok. Ilyen pl. a szliácsi hévviz.

Az emberi lakosokra nézve hazánk a K-re emlékeztet, nem azért mivel népei, s névszerint az államalkotó és fentartó magyar nép, K-ről, Ázsiából került ide, — mert hiszen Európa valamennyi népének ősei Ázsiából szakadtak Európába, — hanem azért, mivel a népesség általános és viszonylagos száma jóval kisebb, a néptarkaság pedig sokkal nagyobb mint a nyugati országokban.

A jelenlevő népesség összes száma az 1880-diki számlálás sze-

[1]) Az ország állatvilágáról igen sok becses adatot találunk dr. *Grossinger Jánosnak* 1793—1797-ben megjelent öt kötetes munkájában, melynek czíme: »Universa Historia Physica regni Hungariae.« Dr. *Márki Sándor* a délmagyarországi természettudományi társulat természett. füzeteiben (1882. évf. 71. s. k. l.) igen érdekesen ismertette meg e nagy munkát.

rint 15.739,259, tehát minden □ km. területre csak 48 lélek esik, holott az osztrák állam területén 74, Belgiumban 187, Németalföldön 125, Nagybritanniában és Irországban 112, Olaszországban 96, a Német birodalomban 84, Francziaországban 71, Svájczban 69 lélek lakik egy-egy □ km. területen.

Hazánk népessége tehát a nyugati országokéval összehasonlitva még csekély, s gyérebb népességet csak a szomszédos és távolabbi keleti országokban találunk. De a népkeverék nagyobb, mint bárhol Európában. Nemzetiségi tekintetben a lakosok: magyarok, németek, szlávok, nevezetesen tótok, lengyelek, rusznyákok, vendek, horvátok, szerbek, (sokáczok, bunyeváczok), bolgárok, oláhok, örmények czigányok és szórványosan francziák, angolok stb. Vallásra nézve vannak: r. katholikusok, görög és örmény katholikusok, görög-keletiek (nem egyesültek), ágostai és helvét-hitvallásúak, unitáriusok, zsidók, s még másféle felekezetűek és felekezetnélkűliek.

III.

Történelmi vázlat, a történelem előtti idők, a rómaiak és népvándorlások időszakai, a magyar állam alapítása és fejlődése.

A Duna völgye mindenkor legalkalmatosabb útúl kinálkozott a K-ről Ny-ra és viszont a Ny-ról K-re törekvő népeknek, s bizonyos, hogy hazánk már az ősrégi időkben meg volt népesítve; hegyes vidékeinek völgyeiben talán már akkor is éltek emberek, mikor az Alföld még tenger volt és a Magas-Tátra oldalain még nagy jegesek csillogtak. Az ősi népek emlékeit a földrétegek őrzik meg; ezeket az emlékeket hazánkban még nem régen kezdék kutatni és gyüjtögetni, mindazonáltal már nagyon sok fegyver, szerszám, ékszer stb. került napfényre a történelemelőtti időből, melyben az emberek az érczek aknázásához és olvasztásához még nem értettek s még csak köveket, csontokat, agyagot használtak eszközeik és ékszereik készítésére. Számosak a leletek, kivált a fiatalabb kőkorszakból, mikor az emberek a köveket már csiszolni, s átfúrni tudták; de a régibb kőkorszakból való emlékek is évről-évre szaporodnak.

A történelem hajnala csak egy-két évszázzal Kr. előtt kezdett hazánk egén derengeni. Herodot gyüjtögette és közölte az első híreket a mai Erdély népeiről. A rómaiak csak Augusztus császár idejében szállák meg a Száva és Dráva közét, a Kr. utáni első században egész Pannoniát, azaz a Dunántúli országrészt, a második század

első éveiben pedig Dákiát, azaz Erdélyt s a szomszédos tartományt hódoltaták meg. A római hódítások idejében, a történelmi időszak kezdetén, különböző thrák (dák), illir (pannon) és kelt népek laktak az országban; azok már érczből, különösen rézből és bronzból készítették fegyvereiket és műszereiket, már helységekben laktak, a védelemre alkalmas magaslatokat megerősítették. A római hadi szállások és városok rendesen a régibb kelt és dák telepek helyén keletkeztek, a legtöbb helynév kelt eredetű.

A római műveltség gyorsan terjedt el mind Pannoniában, mind Dákiában; népes városok keletkeztek itt is ott is. Ámde a római uralkodás csak rövid ideig tartott. Dákiát már 275 után áraszták el holmi barbár népek, a gótok, gepidek, vandálok; Pannoniában az V. század közepén a húnok vetének véget a római maradéknak. Attila nagy birodalmat alkot, meghódoltatja a különböző népeket, melyek a mai Magyarország határain belül és kivül laknak; de halála után (453-ban) a hún birodalom csakhamar felbomlik, általános népmozgalom indúl meg újra, a longobardok és avarok síkra szállnak a gepidekkel, rugiakkal, herulokkal, a gótok oda hagyják Pannoniát, helyöket a longobardok foglalják el, kik már 568-ban Olaszországba mennek. Most az avarok alapítanak nagy birodalma, uralkodásuk több mint kétszáz évig tart (567—796-ig), ekkor a frankok törik meg őket. Nagy Károly, a frankok királya, a római császárok nyomaiba törekszik lépni; fia Pipin legyőzi az avarokat s elfoglalja Pannoniát (796).

A különböző nyers népek vándorlásai, harczai és dúlásai évszázadokon keresztül tartván, a római életet hazánk területén teljesen eloltották, elannyira, hogy még a római hagyomány fonala is megszakadt, a római műveltség emlékezete is eltűnt. A hajdani római élet emlékeit csak az újkori tudomány élesztette föl. Nagyon kevés mindaz, mit a nagy népvándorlás korabeli népekről tudunk; a húnok- és avarokról azt sem tudjuk, hogy voltaképen micsoda népcsaládhoz tartoznak. A többiek germán népek voltak, az avarokkal pedig bolgárok és szlávok is beszívárogtak az országba.

Nemcsak a rómaiak, hanem a középkori barbár népek is sokféle emlékeket hagytak ránk; vannak emberkézzel hányt dombok, sírok, sánczok és árkok, melyek a népvándorlás idejéből valók; sok mindenféle maradványt már kiástak, sokat rejt még magában a föld. A római maradványokat könnyen lehet fölismerni, de a barbár népek emlékeiről gyakran nem tudjuk, hogy micsoda néptől származnak. Tudósaink, kik a régészettel foglalkoznak, most szorgalmatosan

gyűjtögetik mind a történelemelőtti, mind a római és népvándorlás korabeli maradványokat. [1])

Az avar birodalom felbomlása után Pannonia és éjszaknyugati Magyarország az Ipoly völgyéig frank-germán uralkodás alá jutott; az avarok megkeresztelkedvén, lassankint elenyésztek, beolvadtak a szlávságba, mely mindinkább szaporodott. Sem hún, sem avar helynév nem maradt fenn, annál több a szláv helynév. Kétségtelen, hogy az avarok letünte után országszerte szláv lakosok terjedtek el; de ezek gyéren voltak elszórva s rendezett államot nem képeztek. Szláv fejedelmek csak a Nagy Károly által meghódoltatott tartományban, Pannoniában és Morvaországban merültek fel; egymás ellen hadakozva azok sem tudják függetlenségöket kivívni. Szvatopluk morva fejedelem az Ipolyig terjeszti birodalmát s függetlenségre törekszik; Arnulf, ki 888-ban német királylyá lesz, más szláv fejedelemmel s a magyarokkal szövetkezik Szvatopluk ellen (892-ben).

Melyik évben jöttek be először a magyarok s mikor fejezték be az ország meghódítását, azt történettudósaink nem tudják egész biztonsággal meghatározni. Béla király névtelen jegyzőjének meséi az ország elfoglalásáról semmi hitelt sem érdemelnek. A IX. szá-

[1]) A történelemelőtti paléolith és neolith időszakokból való tárgyakat leginkább barlangokban, úgynevezett konyhahulladékokban, tavakban, régi sírokban találják. Sok tárgy került ki már a bihari barlangokból (Igricz, Pestere, Funácza), a hermaneczi, deményfalvai, baráthegyi, haligóczi, porácsi, aggteleki stb. barlangokból. Fűzes-Abonyban és Kis-Terenyén a bronzkornak öntő és kohóműhelyeire akadtak, ugyancsak Fűzes-Abonyban és a Fertő tavában czölöpépítmények nyomait is felfedezték. Nógrádban, Pilinben és Lapújtőben bronzkori temetőkre akadtak. Mind kőkori, mind réz- és bronzkori maradványokat sok más helyen is találtak s találnak úgyszólván naponkint. Még gazdagabbak a rómaiak és népvándorlás időszakaiból való maradványok; ilyenek, úgyszólván, mindenütt előfordúlnak, s tudósaink alig győzik azokat leírni. Már irdalmunkban is sok jeles munka jelent meg a régi maradványokról, leginkább a M. T. Akadémia adta ki. Mindenek felett említendők az Archaeologiai Közlemények. Jó áttekintést nyujtanak: *Römer Flóris*: Műrégészeti kalauz, Pest, 1866, *Ipolyi Arnold:* Magyar műtörténelmi tanulmányok, Budapest, 1873; *Pulszky Ferencz*: Bevezetés Sir John Lubbock »Történelemelőtti idők« művének magyar fordításához, 1876. *Torma Károly*, *Ortvay Tivadar* és mások kivált a római maradványok kutatásával és ismertetésével foglalkoznak. Becses értekezés jelent meg dr. *Lipp Vilmostól*: A keszthely-dobogói sírmező, 1884; *Roth Samu* a Felföld barlangjait ismertette meg; B. *Nyáry Jenő* az aggteleki barlangról adott ki egy jeles munkát, melyben 3 fénynyomatú táblán és 335 fametszeten ismerteti meg a barlangban talált régiségeket. A munka 1881-ben jelent meg.

zadban a mai magyar birodalom terűletén nem volt oly hatalom, melylyel a betelepűlő magyaroknak nagy háborút kellett volna viselniök. Úgy szólván nesztelenül szállják meg az országot, azért sem a nyugati, sem a keleti irók a megszállás évét nem mondják meg pontosan. Annyi bizonyos, hogy a Duna és Tisza mellékein némileg megszilárdúlt állam nem létezett. A szlávoknak nem volt államalkotó erejök, a morva birodalom mindjárt Szvatopluknak 895-ben történt halála után felbomlék, magyarországi részét a magyarok 906-ban szállák meg s a következő évben már a Dunán is átkeltek és az ellenök síkra szállt német hadakat szétvervén, az egykori Pannoniát is elfoglalák egészen az Ennsz folyóig.

Megvetvén lábaikat az új hazában, több mint félszázadon keresztűl a külföldi országokban folytaták zsákmányoló hadjárataikat a magyarok: bebecsaptak a keleti császárság birodalmába, Olasz-, Német-, Franczia országba. De a sok kalandozás alatt hadi erejök megfogyott, a külföldi népek pedig lassankint felocsúdtak félelmökből. A németek több ízben, különösen pedig 955-ben Ágostánál keményen megverék a magyarokat. Ezek tehát kénytelenek a régi életmóddal, a külföldi kalandozásokkal felhagyni. Géza fejedelem (972—997) már a külföldi uralkodókkal barátkozik, s a kereszténység terjeszkedését mozdítja elő. A Konstantinápolyból küldött papok fáradozása nem sok sikert arat, annál nagyobb eredménynyel működnek a német püspökök, nevezetesen a passzaui püspök küldöttjei. A prágai püspök Adalbert megkereszteli Géza fiát, ki azután 997-ben a fejedelmi széket elfoglalván, apostoli buzgósággal terjeszti a keresztyén vallást és nyugati műveltséget. István 1000-ben a II. Szilveszter pápától küldött koronával királylyá koronáztatja magát, s legott a nyugati intézmények mintájára rendezi be az egyházi és állami ügyeket. Megalapítja az esztergomi érsekséget, s ennek rendeli alá az ország összes püspökségeit. A külföldről, nevezetesen Németországból beköltözött vitézekre s a német, olasz és cseh papokra támaszkodva megalapítja a keresztyén monarchiát, s megtöri a pogánysághoz és a régi intézményekhez ragaszkodó törzsfejek ellenzését. Halála után (1038.) a nemzeti ellenzék fellázad, sem Péter, sem Aba Sámuel nem képesek a rendet helyreállítani, még I. Endre és I. Béla alatt is lázonganak az új rend ellenségei, végre I. László (1077—1095.) végképen kiirtja a pogányságot s befejezi azt, a mit István megkezdett vala. Miután István 1083-ban a szentek közé iktattatott vala, a hagyomány minden egyházi és állami intézmény megalapítását s minden szabadság és kiváltság eredetét neki

tulajdonította, jóllehet az új rend és szervezet csak I. László alatt szilárdult meg. Ugyancsak ezen király Erdélyt is szorosabban kapcsolta az anyaországhoz, s e tartománynak ő lett a patronusa. Méltó utódja, Könyves Kálmán volt (1095—1114), ki 1102-ben a horvát tengermelléket és Bosznia egy részét, Rámát, hódítá meg. Ő már Magyarország, Dalmát-, Horvátország és Ráma királyának nevezte magát. Imre (1196—1205) Szerbországot, II. Endre (1205—1235) Galiciát és Lodomériát, IV. Béla (1235—1270) Kumániát, azaz Moldovát és Oláhországot, V. István (1270—1272) Bolgárországot szerezték meg. Ámde a királyi hatalom korántsem növekedett a czím öregbedésével együtt.

Már Géza fejedelem első felesége halála után a lengyel Etelkát vevé nőül, egyik leányát Boleszláv lengyel herczeggel, fiát és utódját a bajor Gizellával házasítá össze. Példáját utódjai is követték, házasságok útján az összes európai fejedelmekkel rokonságba jutottak. Felváltva hol a keleti, hol az éjszaki, hol a nyugati országok gyakoroltak befolyást az egyházi, állami és társadalmi állapotok fejlődésére, mindazonáltal az egyházi és állami függetlenséget féltékenyen megőrizték az Árpád nemzetségéből való királyok. A keresztyénség felvételével a magyar nemzet Európa nemzetei között foglalt helyet, s a nyugati egyház meghonosításával a nyugati műveltségnek vált részesévé. István és László a király személyében az összes felségi jogokat egyesítették s így megteremtették az egységes magyar államot, egységessé tették a magyartól megszállt országot és a magyar népet. A monarchiai intézmény oly erős gyökeret vert, hogy a királyi család tagjainak versengései s a gyenge királyok alatt kitört lázadások sem bonthatták szét az országot.

II. Endre uralkodása alatt a királyi tekintély és hatalom nagy csorbát szenved, a főnemesség garázdálkodni kezd, az 1222-ben kibocsátott aranybulla különösen a köznemességnek igér ótalmat a király és az urak önkénye ellen. IV. Béla édes atyja ellen támad fel, utóbb helyre akarja állítani a király tekintélyét, az urak cserben hagyják, mikor a betört tatárok (mongolok) ellen síkra száll (1240). A vad hódítók legázolják az egész országot, a Kárpátoktól a tengerpartig, a király alig menti meg életét futással: az éjszaki hegyek közé, azután Ausztriába, végül a tengerpartra menekül, onnan némi segítséget nyervén, visszatér a teljesen feldúlt országba. Ily roppant csapás után alig tudjuk felfogni, hogy IV. Bélának sikerült az országot újra megnépesíteni, a magyar államot helyreállítani. Valóban bámulatos tevékenységet kellett kifejtenie, hogy a magyar

államot újra megalkossa s hogy nehány év mulva álnok szomszédján, az ausztriai herczegen boszút állhasson.

A magyar néppel már bejövetele előtt egyesült vala egy kabar törzs, mely lassánként beléje olvada. Bejövetele után számát az országban megmaradt avarok és szlávok szaporíták, behozván a nyelvbe a sok szláv szót. Géza és I. István idejétől fogva kivált németek és olaszok települtek be: az előkelő németek elmagyarosodván, híres magyar családok őseivé váltak; az olaszok leginkább a városokban telepedtek le, iparral, kereskedéssel foglalkozván. Szórványosan francziák és spanyolok is bejöttek. II. Géza alatt 1150. táján tömeges bevándorlások történtek Flandriából, a Közép-Rajna mellékeiről és Frankoniából; e német ajkú betelepülők leginkább Erdélyben és felső Magyarországban telepedtek le. De nemcsak nyugatról, hanem Keletről is beszállingóztak különböző néptöredékek. Keletről különösen a besenyők, palóczok, jászok és kúnok szakadtak ide. Egyes besenyők már Sz. István idejétől kezdve, tömegesen II. István idejében a XII. század elején költözének be; királyaink őket szórványosan az Alföldön s Mosony, Sopron, Győr és Fejér megyékben telepíték le. Mindnyájan beolvadtak a magyar nemzetbe, emléköket csak a sok Besenyő és Besnyő helynév tartja fenn.

A jászokat Sz. László telepíté le a róluk nevezett vidéken, miután ismételt betöréseik alkalmával leverte vala. A palóczok, úgy látszik, Kálmán uralkodása után lassanként költözének be s a Mátra aljában települének le. A húnok leginkább IV. Béla idejében jöttek be, s a tatárjárás után ő mutatott ki nekik lakóhelyeket. Keletről származtak ide a mohammed-vallású izmaeliták is, de nem tudjuk, hogy miféle népségből valók; annyi bizonyos, hogy ők is, akár bolgárok, kozárok vagy besenyők voltak, időjártában úgy mint a besenyők, jászok, palóczok és kúnok teljesen megmagyarosodtak. IV. Béla alatt a két kézzel osztott kedyezmények következtében igen sok külföldi települt le az elpusztult vidékeken, a betelepülők nagyobb része szintén elmagyarosodott.

Tehát a sok idegen elem beolvadása mellett is a magyar nemzet maradt az uralkodó, a magyar volt az államalkotó és fentartó nép.

Baj volt az, hogy az örökösödési rend nem volt törvényesen megállapítva; a szokás és törvény csak azt rendelte, hogy a fejedelem az Árpádházból legyen; baj volt azon rossz szokás is, hogy a királyi herczegeknek az ország egyik vagy másik része adatott kormányzásúl. A XIII. század óta a király még életében koronáztatja

meg fiát s neki mint ifjabb királynak átadja az ország egy részét. Az urak egyik királytól a másikhoz állanak, s így a királyi hatalmat mindinkább megcsonkítják. III. Endrével az Árpád-ház férfi ága kihal (1301-ben), a királyválasztás nagy zavarba ejti az országot. Szerencse az országra nézve, hogy a 40 évig tartó zavaros idők után erélyes és eszes király foglalja el a trónt, t. i. az Anjou házból való *Róbert Károly* (1308—1342), ki lassankint engedelmességre hajtja az erőszakoskodó urakat s az országban a rendet helyreállítja. Fia *Lajos* (1342—1382) még nagyobb szerencsével uralkodik; diadalmas hadjáratokat visel Nápoly, Velencze, a szerbek, litvánok és tatárok ellen; megszerzi a lengyel koronát is. Lajos nagyhatalommá teszi Magyarországot, s birodalmát a Fekete és Ádriai tengerektől a Balti tengerig terjeszti ki.

A Sz. István adta alkotmány idő folytán tetemesen megváltozott, a főpapi és főúri rend mind nagyobb befolyásra tett szert, s a királyok, kivált IV. Béla óta, a köznemesek és a városi polgárság gyarapitása által törekedtek a központi hatalmat és az alsóbb néposztályokat megvédeni. Róbert Károly és Lajos az ősiséget és hűbérséget hozták be, mely szerint a birtok osztatlanúl szállt a fiúkra, fivérekre és oldalágú rokonokra, s a birtokosok kötelesek voltak az ország védelmére hadat állítani. Hogy e kötelezettséget annál inkább teljesíthessék, I. Lajos a kilenczedet rendelé el, melyet az alattvaló az illető földesúrnak tartozott kiszolgáltatni; a papságnak járó tizedet már Sz. István rendelte vala el. Az országnak és az állami főhatalomnak jelképévé lassankint a Sz. István-féle korona lett; kivált II. Endre óta, törvényes királynak csak az tekintetett, a ki e koronával annak módja szerint meg volt koronázva. Koronázáskor adá ki a király III. Endre óta az ország szabadságait biztosító hitlevelet s ünnepélyes esküvel erősíté meg a nemzet jogait. A »szent« korona így az alkotmánynak palladiumává és minden birtokjognak gyökerévé lett, s a kinek a szent korona fő tulajdonjogából származó gyökeres joga van, az mintegy annak tagja, azaz bizonyos mértékig a korona által képviselt állami hatalom gyakorlatában részesül. A szabad birtokosok, azaz a nemesek jogra nézve egyenlők, a nemesi szabadság csak egy; mindazonáltal rendi különbség van, a nagyobb birtokkal nagyobb jogok és kötelességek járnak, s a főpapok és főurak nagyobbak a köznemeseknél méltóságra s a haza körül tett szolgálatok érdemeire. A kinek önálló birtoka nem volt, az csak közbevetve, földesura által volt tagja a koronának, azaz úri hatóság alá került, alattvalóvá lett.

Ezentúl az állami hatalom gyakorlatában a főrend s a köznemesség verseng egymással; az utóbbival egyesülnek a várjobbágyok, várnépek és mindazok, kik sem úri jog alá nem kerülnek, sem városi polgárok nem voltak. A köznemesség a megyékben törekszik jogait kifejteni és az önkormányzatot megszilárdítani. A kiváltságos városok lakosai többnyire idegen jövevények származékai, azért a k. városok sohasem emelkednek oly nagy jelentőségre, mint pl. Németországban.

Sajátságos végzet uralkodott a királyi családokon! Már az Árpád házból való királyok között nem találunk egyet sem, a kinek fia és unokája lett volna, sőt a legderekabb királyoknak, így Sz. Istvánnak és Sz. Lászlónak, fiaik sem voltak. Hasonló az eset a vegyes házakból való királyoknál is. Károly Róbertnek van fia, a ki utána következik, de Lajosnak már nincs fiú örököse. Zsigmondnak, Hunyadi Mátyásnak sincs törvényes fiú örököse. E tény kétségenkivül egyik oka annak, hogy az örökösödési rend oly sokáig meg nem állapíttatott törvényesen, s így közvetve egyszersmind egyik oka az ország hanyatlásának is.

E hanyatlás mindjárt Lajos halála után állott be. A trónkövetelők egyre szítják a zavargásokat és viszályokat. Zsigmond (1387—1437) hosszú uralkodása alatt a központi hatalom mindinkább csökkent; a törökök kezdik az országot fenyegetni. A törökök már Nagy Lajos idejében jelentek meg a Dunánál (1366), Zsigmond idejében, a Nikápoly mellett nyert győzelem után (1396) mind nagyobb foglalásokat tettek a Balkáni félszigeten; hiában vitézkedett Hunyadi János, az ő terjeszkedésöket nem birta megakadályozni. A főnemesség csak saját érdekeit hajhászta s Albert (1437—1439), I. Ulászló (1440—1444) és V. László (1445—1457) uralkodása alatt fék és korlát nélkül önkényeskedett; Várna (1444) és Rigómező (1448) sem öntött beléje hazafias szellemet. Az ország már bomladozni kezdett, a felvidéken a cseh Giskra, a Dunán túl Garai és Ujlaki uralkodtak. Hunyadi Mátyás (1458—1490) valóban nehéz körülmények között lépett a trónra. Hogy magát annyi bel- és külellenség között a királyi székben fentartotta; hogy az örvény szélén forgó országot nemcsak megmentette, hanem virágzásra emelte; hogy a művészetet és tudományt oly bőkezüen gyámolította és udvarát oly fényesen rendezte be, hogy a világ bámulatát ébreszté föl: mindezek azt tanusítják, hogy uralkodásra termett és nagy ember volt. De intézkedései nem vertek gyökeret a nemzet életében, alkotásai vele együtt sírba szálltak. Az urakat féken tartotta, de hatalmo-

kat meg nem törte, s kiket a porból magas méltóságokra fölemelt, mind háládatlanok voltak iránta. Nem alkotott életre való intézményeket, hanem mindent személyes tulajdonaira épített. A fényt és dicsőséget, melylyel udvarát környezte, a külföldtől kölcsönözte, mindenben a külföldi fejedelmeket utánozta, a nemzetiség iránt nem volt érzéke. Korában már egész Európában fölédbredtek a nemzetiségek, a nemzeti irodalmak; a törvényeket már az anyanyelven kezdik szerkeszteni, a bibliát már nálunk is magyar nyelvre fordítják a husszíták: de Mátyás hires könyvtárában nincsen egyetlenegy magyar könyv sem. Maga Mátyás kibocsát cseh, német rendeleteket, de tőle eredő magyar oklevelet még senkisem fedezett fel.

Minden áron királyi családba akart házasodni, azért más királyi leányt nem kapván, elvette a nápolyi Beatrixet, ki azután halála után leginkább fondorkodott törvénytelen fia János ellen. Az urak a kényelmetlen uralkodás alúl felszabadúlván, a cseh királyt, Ulászlót, választák meg (1490); utána fia II. Lajos következett (1516—1526). Egyik tehetetlenebb a másiknál, a belzavarok nőttön nőnek; 1514-ben kitör a parasztlázadás, melyet a nemesek 60—70 ezer pór lekaszabolásával elfojtanak. E lázadás következménye a magyarság fogyasztása s az, hogy az alattvalók valóságos rabszolgákká lettek. A török 1521-ben elfoglalja Nándorfehérvárt, ennek híre megdöbbenti a nemzetet, de azért a nemesség két rendje csak folytatja versengését és a királyi tekintély aláásását. Végre bekövetkezik a nagy csapás, a mohácsi vész (1526. aug. 29.). A csatamezőn 7 főpap, 28 zászlósúr, 500 főbb nemes, 22,000 közember hever, a menekülő ifjú király egy patakban leli halálát.

Most kétfelé szakad az ország, a nemzeti párt Zápolya Jánost, az udvari párt Habsburg Ferdinándot választja királyul (1526). János a törökkel szövetkezik és török segítséggel folytatja a harczot Ferdinánd ellen. Egyik fél sem győz teljesen, s 1538-ban a két király békét köt egymással, azon kikötés mellett, hogy János halála után az ország Ferdinándra szálljon. Ámde Szulejman, a török szultán, meg nem engedi, hogy Ferdinánd birja az egész országot, s 1541-ben Budát ő szállja meg, János özvegyét és fiát pedig Erdélybe küldi. A török mint hatalmas ék az ország közepébe nyomúl be s mind nagyobb foglalásokat tesz. Pécs, Siklós, Székesfehérvár, Tata, Nógrád, Fülek, Szolnok, Gyula, Temesvár jelölik a török hódoltság rendes határait. Egyes várak 1567 után is hol ide, hol oda kerültek, nevezetesen Egert és Nagyváradot is elfoglalták a törökök, de lényeges változás nem történt. János Zsigmond és utódjai Erdélyben s

keleti Magyarország kisebb-nagyobb részén uralkodnak a török ótalma alatt, Ferdinánd és utódjai csak a nyugati és éjszaki részeket tartják meg. A politikai szétdaraboláshoz hozzájárúl a vallási szakadás. A reformatio a mohácsi vész után gyorsan terjed, a két király egymással versengve meg nem akadályozhatja. Stöckel és Honter Luther tanait terjesztik felső Magyarország és Erdély német városaiban, Dévai Biró Mátyás, Juhász és mások 1550 óta a Tiszavidék magyarjai között a kálvinista vallást hirdetik; Erdélyben 1570 óta az unitarius vallás is terjed. A XVI. század végén oly általánosan volt elterjedve a reformált vallás, hogy a főnemesi családok közől alig 2—3 maradt hive a r. kath. egyháznak.

Az állami szerencsétlenség okát sokan a nemzet bűneiben keresték, azért Istenhez fordúlnak, a vallásban keresnek vigasztalást, s ezt az új vallásban találják inkább, mivel ez anyanyelvökön szól hozzájok. A vallásos érzelem nagy műveltségi lendületet szült, nemzeti irodalmat keltett, melyben vallásos és nemzeti lélek lüktetett. És valóban rá is szorúltak vallásos vigasztalásra az emberek, mikor az ország ezer meg ezer sebből vérzett. Örökös harcz, örökös dúlás pusztítja az országot, emészti az embereket. A mit a török megkimél, azt fölemészti a német. Béke idején is pusztúl az ország, a török becsap a magyar területre, a német és magyar visszaadja a kölcsönt s a török hódoltságot pusztítja. Hiában áldozzák fel magukat egyes magyar vitézek, mint *Losonczy* Temesvár, *Szondy* Drégely, *Dobó* Eger, *Jurisics* Kőszeg, *Zrinyi Miklós* Szigetvár védelmében; a bécsi politika s a német hadvezérek gyávasága és ügyetlensége mindent elront.

A bécsi kormány a magyar ügyekben is csak német tanácsosokra hallgat, sokszorosan megsérti a magyar alkotmányt, azt sem tudja megvédeni, a mit az országból bir, mégis folyvást Erdélyre is áhitozik, noha jól tudja, hogy a török meg nem engedi az egyesítést. János Zsigmond halála után 1570-ben Erdély Báthory Istvánt választja fejedelmévé, méltóságában a török szultán s a magyar király is megerősíti. Mindkettő igényli a főuraságot, az erdélyi fejedelmek helyzete tehát felette kényes, mégis ama szomorú időben ők voltak a magyar alkotmánynak és nemzetiségnek leghathatósabb támaszai.

Ferdinánd után Miksa következett (1564—1576), ennek utódja Rudolf volt (1576—1608). Ez alatt a bajok és sérelmek annyira felszaporodtak, hogy az elégületlenség általánossá lett. A politikai sérelmekhez a vallási üldözések is járulnak; Erdélyben pedig a császári hadvezér Básta s az oláh vajda Mihály vérpaddal és

bitóval akarták a nyakas nemességet kiirtani s az országot engedelmességre szoktatni. Ekkor Bocskay támad föl; elfoglalja Kassát s zászlója alá gyüjti az egész Felföldet és Erdélyt. Bocskay végre Mátyás főherczeggel a *Bécsi*, a törökkel a *Zsitvatoroki* békét köti meg (1606) s előkészíti az 1608-diki koronázás előtti és utáni törvényeket, melyek az ország alkotmányát, politikai és vallási szabadságát biztosítják.

De a nemzet nem sokáig élvezheti a békét, az ellenreformatio csakhamar felzavarja azt. A jezsuiták egész Európában indítják meg a küzdelmet a r. kath. egyház helyreállítására; hazánkban Oláh Miklós primás telepíti le őket (1561-ben), Nagyszombat az ő váruk, honnan a protestánsok ellen intézik támadásaikat. Pázmány Péter, az ő növendékök, 1601 óta lép fel a protestánsok ellen s 1616-ban esztergomi érsekké lesz. Lángeszének egész erejével működik szóval és irással az új vallás ellen, s egymaga vagy 30 előkelő családot térit vissza a r. kath. egyházra.

A jezsuiták az uralkodóknak is főtanácsosai, czéljok elérésére minden eszközhöz folyamodnak; lángba borítják Csehországot és Németországot 1618-ban. A habozó Mátyás után (1608—1619) a komor és makacs indulatú II. Ferdinánd következett (1619—1637). Szerencse, hogy a harminczéves háború kitörésekor Erdély fejedelme *Bethlen Gábor* (1613—1629) volt. Hogy Magyarország nem úgy járt, mint Csehország, azt leginkább neki köszönhetjük. Okos fejedelem volt az ő utódja I. Rákóczy György is, ki 1645-ben a Linczi békét kötötte meg III. Ferdinánddal (1637—1657). Bethlen Gábor és I. Rákóczy György Erdélyt jólléte és virágzása tetőpontjára emelték, II. Rákóczy György ellenben a végromlás szélére vitte.

I. Leopold (1657—1705) uralkodása elején a török pusztítgatja Erdélyt, elfoglalja Nagyváradot és Érsekújvárt, de a bécsi politika csak a protestánsok üldözésére s a magyar alkotmány eltörlésére fordítja minden gondját. A császári hadak ugyan Sz. Gotthárdnál fényes győzelmet vivnak ki a törökön, de azért megkötik a gyalázatos Vasvári békét, mintha a török győzött volna. A bécsi kormány oda vitte Magyarországot, hogy már minden ember kisebbik rosznak a törököt tekintette. Ekkor az ország nádora Wesselényi, továbbá Nádasdy, Zrinyi Péter, Frangepán és Rákóczy Ferencz, tehát kath. főurak titkos szövetségre lépnek, hogy török és franczia segítséggel a németek uralkodását lerázzák. Wesselényi halála után a szövetkezés elárultatik, a fölkelés elnyomatik (1670), fejei kivégeztetnek, jószágaik elkoboztatnak, csak Rákóczy Ferencz nyer ke-

gyelmet. Most a bécsi kormány eltörli az alkotmányt, Ampringent nevezi ki teljes hatalmú kormányzóvá (1673), s minden módon üldözi a protestánsokat, elszedi templomaikat, papjaikat, tanítóikat gályarabságba viszi vagy világgá űzi. Sokan Erdélybe bujdosnak s onnan (1672) fegyveres erővel betörnek Magyarországba, kuruczoknak nevezik a felkelőket, labanczoknak a császáriakat. Rettenetes a kuruczlabancz világ; mindenütt pusztulás. Tököli sikerrel harczol, elfoglalja a felvidéket, a török is megengedi az erdélyi fejedelemnek, Apaffynak, hogy a kuruczokat segítse. Ekkor végre Leopold a Sopronyi országgyűlést hivja össze 1681-ben. Ez országgyűlés némileg megorvosolja a sok sérelmet, a szabad vallásgyakorlatot is visszaadja. De a nemzet nagy része nem bizik a király igéreteiben, s Tököli folytatja a küzdelmet. A török nagy hadjáratra készül, Bécset akarja megvenni, hogy a német uralkodásnak véget vessen.

Kara Musztafa nagyvezér csakugyan Bécs alá száll, de Szobieszki a lengyel hős király fölmenti a szorongatott várost (1683. szept. 12.) A bécsi győzelmet a párkányi diadal és Esztergom visszavétele követi; a nemzet remélni kezdi, hogy a töröktől felszabadúl az ország. Csakugyan 1686. szept. 2-kán Buda visszafoglaltatik, s a császári hadak a következő évben Erdélyt is megszállják. Munkács, a Tököli-párt utolsó vára is megadja magát. Ámde a győzelmeitől elkapatott bécsi kormány megkeseríti a nemzet örömét: Eperjesen Karaffa vértörvényszéket állít fel. Az 1687-diki országgyűlés eltörli az aranybulla ismeretes záradékát a fegyveres felkelésről s kimondja a Habsburgház fiúágának örökösödési jogát, de a bajokat meg nem orvosolja.

Pécs, Szeged, Eszék, Pétervárad visszavétele után Mohácsnál Lotharingiai Károly győzelmeskedik, a bajor Miksa pedig Székesfehérvárt, Szendrőt és Belgrádot veszi meg (1688); most a császáriak már Boszniába és Szerbiába is betörnek, s Badeni Lajos a Balkánig nyomúl elő (1689). De a koczka nemsokára megfordúl, Bádeni Lajos Zalánkamennél (1691), Szavojai Jenő pedig Zentánál (1697) győzelmeskednek, mindazonáltal a déli vidékek elvesznek s az 1699-ben létrejött Karloviczi béke a Temes vidékét a török kezében hagyja.

A török kiüzése és Erdély megszerzése korántsem szünteté meg a nemzet keserveit, a császári tisztviselők és hadak a töröknél is gonoszabbúl bántak a magyarokkal. A protestánsokat egyre üldözték tüzzel vassal. Mikor a spanyol örökösödési háború kitör, Magyarországban II. Rákóczy Ferencz, Károlyi és Bercsényi újra kitűzik a

fölkelés zászlaját. Változó szerencsével folyik a harcz 1703 óta; Leopold halála után I. József következik (1705—1711); hosszas alkudozások után a Szatmári békekötés véget vet a fölkelésnek 1711-ben.

Végre hosszasabb béke és nyugalom állott be, s III. Károly (1711—1740) uralkodása alatt az ország sebei be kezdének hegedni. Mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és igazságszolgáltatás rendeztetett; az udvari kanczellária, a k. helytartótanács, a k. udvari kamara, a hétszemélyes és k. tábla, a kerületi táblák, egyszóval azon kormányszékek és főtörvényszékek állíttattak fel, melyek egészen 1848-ig fenállottak. Továbbá behozatott az állandó katonaság és adózás. Az anyagi téren is sok javítás történt. 1718-ban a Passzaroviczi békekötés következtében az ország teljesen felszabadult a törököktől. A pragmatica sanctió, vagyis az 1723-diki törvényczikk, az örökösödés jogát a leányágra is kiterjeszti s biztosítja az ország alkotmányát és függetlenségét. Ámde a protestánsok üldözése III. Károly, sőt utódja Mária Terézia (1740—1780) alatt is tartott, és csak II. József bocsátá ki a türelmi rendeletet, mely a vallási üldözéseknek véget vetett. E gyülöletes üldözések felette káros befolyást gyakoroltak a nemzetiségre és műveltségre, a felvidéken nagy mértékben fogyasztották a magyarságot és németséget, a bányavárosok s a felvidék többi városai akkor tótosodtak el nagy részben.

A német elemet megerősítették az új telepítések, melyeket a bécsi kormány a török időben elpusztult vidékeken létesitett. De II. József koráig csak r. kath. településeket fogadtak be, ezek (a svábok) tehát leginkább az osztrák német tartományokból és déli Németországból kerültek ide. A szerb és tót telepítéseket is szivesen látták a kincstár birtokain. A földes urak jószágaikon a német és tót településeket szintén jobban szerették, mint a magyarokat, mert közmondássá vált: »német jobbágy pénzes zacskó; tót jobágy vajas köcsög; magyar jobbágy perlő társ.« Erdélyben mind a kincstár, mind a földesurak az oláhokat telepítik. A nemesség csak kiváltságait törekszik megmenteni, a nemzetiséggel nem sokat törődik.

Mária Terézia sokat tesz az ország anyagi és szellemi míveltségének előmozdítására, nyájas szelid bánással kötelezi le magának a főurakat, jószivűsége a köznépről sem feledkezik meg, megkorlátolja a földesurak önkényét s meghatározza a jobbágy tartozásait, behozván az urbért. Trónját nagyobbára a magyarok lelkes lovagiassága mentette meg. Mindazonáltal ritkán hívja össze az országgyűlést s az alkotmány és nemzetiség fejlesztésén korántsem fáradozik, sőt némi tekintetben elaltatja a nemzetet; ezt a lelki mámorból, a

szunnyadó tespedésből csak II. József (1780—1790) erőszakos ujításai rázzák fel. Mária Terézia óvakodott a rendi alkotmány nyilvános felforgatásától, de mindent elkövetett a központi hatalom erősbítésére s ennek a közjó érdekében való felhasználására. II. József ellenben a XVIII. század eszméiben növekedve, ezen eszmék megvalósítását a közjó érdekében nemcsak kivánatosnak, de kötelességének tartotta. Hogy szándékai és tervei kivitelében meg ne gátoltassék igéret és eskű által, azért meg sem koronáztatá magát. Mindjárt trónralépte után hozzáfogott reformjainak életbeléptetéséhez, nem kimélve se történelmi multat, se alkotmányt, se nemzetiséget. Ujításai országszerte elégületlenséget, fájdalmat, elkeseredést szültek, fölébresztették a nemzeti érzelmet s azt a meggyőződést, hogy a nemzeti létet egyedül a nyelv fentartása és művelése, tehát az irodalom ápolása által lehet megmenteni. A társadalmi élet is átalakult, az is a nemzeti ébredést mutatta. Az általános forrongás közepett II. József visszavonja ujításait és sírba száll; utódja II. Leopold (1790—1792) bölcs engedékenységével helyreállítja az alkotmányt és kiengeszteli a nemzetet, de a szükséges reformok életbeléptetését megakadályozza korai halála és a franczia forradalom kitörése. Utódja I. Ferencz (1792—1835) eliszonyodva a forradalom túlkapásaitól, minden alkotmánytól és minden ujítástól irtózik s minden áron csak a rendet akarja fentartani. A gyökeres reformokra a nemzet sem volt még megérve, a nemesség legnagyobb része szintén utálta a franczia forradalom által terjesztett eszméket. Martinovics, Laczkovics, Hajnóczy és négy más társuk Budán a Vérmezőn kivégeztetnek; többen, köztük Kazinczy Ferencz is, 1—10 évi börtönre itéltetnek el. Az 1796-diki országgyűlésen nincsen már szó a reformokról. A franczia háborúk némi megszakításokkal 1792-től 1815-ig tartanak. Napoleon bukása után a bécsi kongresszus a reactió értelmében rendezi Európa állami viszonyait. Siri csend áll be nálunk; a politikai élet szünetel, az anyagi és szellemi téren is hanyatlás és tespedés harapózik el; Ferencz nem okos és tanult, csak jó alattvalókat kiván. Az általános elcsüggedés és nemzeti hanyatlás közepett csak az irók kis köre nem hagyta el magát: Kazinczy Ferencz, Kisfaludy Sándor, Horvát István, Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty ébresztgetik, ápolgatják a nemzeti szellemet, a jobb jövőnek reményét. Az 1825—27-diki országgyűlésen a politikai élet is fölébred, s azóta el sem alszik többé. Ezentul már rendesen minden harmadik évben van országgyűlés, a bécsi kormány csak vontatva tágít, de a fejlődést, a haladást az állami és társadalmi téren meg nem akadályozhatja többé.

A legtöbb társadalmi reformot gr. Széchenyi István lépteti életbe, legszerencsésebben az anyagi téren működik. Az 1832—36-diki országgyűlésen már erősen nyilatkoztak az új eszmék, melyeket a szabadelvű párt képvisel. V. Ferdinánd következett I. Ferencz halála után, de a bécsi politikát úgy mint ezelőtt, ezen túl is Metternich herczeg vitte. Az 1839—40-diki országgyűlésen kibékült a nemzet a kormánynyal; azt leginkább Deák Ferencz tapintatosságának és József nádorispány bölcs közbenjárásának lehet köszönni. 1840 óta a sajtó is szabadabban mozoghatott s 1841-ben Kossuth Lajos a Pesti Hirlapot indítá meg, mely az első, igazi magyar politikai lap. Kossuth modora nagyon elütött Széchenyi gyakorlati, körülnéző, óvatos modorától, keserű polemiák keletkeztek, a pártok küzdelmei mind hevesebbek. Az 1843—44-diki országgyűlés csekély eredménynyel működött. A szabadelvű párt és kormány között ismét a bizalmatlanság magvai hintettek el. A kedélyek nagyon fel voltak már hevülve, mikor az 1847-diki országgyűlés összehivaték. A követválasztásokban kormánypárt és ellenzék egyaránt megfeszíté erejét. Pest megye Kossuth Lajost választá egyik követéül, s ő lett az alsó táblán az ellenzék vezére. Elsőben a sérelmekről folyt a vita, azután a reformokhoz fogtak. A franczia forradalom hire rögtön más fordulatot ad az egész tanácskozásnak. Kossuth ügyesen felhasználja az alkalmat s megteremti az 1848-diki törvényeket.

De a kivívott győzelem feletti öröm nem tart sokáig, hibát követtek el Bécsben és Pesten is; lassankint a reactió kerekedik felül, s ez szítja a nemzetiségek fölzendülését, mely végre a nemzetet forradalomba és nyílt szakadásra sodorja. Politikai hiba volt a függetlenség kimondása Debreczenben, de még nagyobb bűnt követtek el Bécsben, midőn az alkotmányt s az ezeréves multat egy tollvonással eltörölni akarták és csak a kegyetlen megtorlás és boszú szavára hallgattak. A magyar nemzet megmutatta, hogy van benne életerő, csak idegen segítséggel lehetett azt megtörni; mégis Bécsben azt hitték, hogy most a magyar államot végképen fel lehet bontani s a magyar nemzetet ki lehet törölni az élők sorából; mindezt erőszakkal és minden jog letiprásával akarták elérni. A nemzet türte az erőszakot, legféltettebb intézményeinek eltörlését, az ország szétdarabolását, de a csüggedés rövid ideig tartott, a nemzeti szellem az elnyomatás alatt jobban izmosodott mint valaha. S a világ folyása nem sokára változott, a bécsi politika az 1854/5-diki háborúban Oroszország irányában hálátlannak mutatta magát, s a nyugati hatalmak rokonszonvét sem szerezte meg. Az olasz háború 1859-ben alapjaiban ingatá meg az osztrák monarchiát, a porosz

politika kiszorítja Slezvig-Holsteinból és Németországból, az 1866-diki háború a bomlás szélére sodorja. Már az 1859-diki háború lehetetlenné tette az 1850-ben életbeléptetett önkényes kormányzás merev folytatását, elsőben félrendszabályokkal véltek a bajon segíthetni; ezek nem vezethettek czélra. Az 1861-ben összehívott országgyűlés eredmény nélkül oszlott szét. Végre a porosz háború szerencsétlen kimenetele meggyőzte az uralkodót arról, hogy csak Magyarország teljes kibékítése biztosíthatja a monarchia fennállását. Az 1866—67-diki országgyűlés megkötė az egyességet az uralkodóval és az osztrák tartományokkal s helyreállítá az alkotmányos életet. [1])

MÁSODIK FEJEZET.

Az Alföld.

Szabó József: A magyar Alföld alakulása földtani tekintetben, 1860; *Ugyanaz:* Egy kontinentális emelkedésről és süllyedésről Európa délkeleti részében, 1861; *Ugyanaz:* A Békés és Csanád megyei halmok földtani tekintetben; Hanusz István: A szőke Tiszánál; *Ugyanaz:* A Tisza fejlődésének törvénye; *Ugyanaz:* A magyar birodalom vízviszonyaihoz; *Ugyanaz:* A nagy magyar Alföld fejlődéstörténetéből a Földrajzi Közlemények XI. és XII. kötetében; K. Nagy Sándor: Biharország, uti rajzok, az első kötet 1884-ben, a második 1885-ben jelent meg Nagyváradon; dr. Zelizy Dániel: Debreczen sz. k. város egyetemes leírása. Debreczen, 1882; dr. Varga Géiza: Hajdúmegye leírása, Debreczen, 1882; Galgóczy Károly: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája, Budapest, 1876; dr. Ortvay Tivadar: Magyarország régi vizrajza. Budapest, 1882. kivált a II-ik kötet, 322—393 l.

A hatvanas években, mikor nagy szárazság volt az Alföldön, sok ismertetés jelent meg a bel- és külföldi folyóiratokban, nevezetesen az *Oesterreichische Revue* 1864. 1865, 1866 és 1867. évfolyamaiban.

---

[1]) Még nincs munka, a mely hazánk történelmét egész terjedelmében kellő avatottsággal tárgyalja, *Horváth Mihály* munkája nagyon érdekes és tanulságos, de sok fogyatkozása van. A tankönyvek közől legajánlatosabb *Varga Ottó* tankönyve: »A magyarok oknyomozó történelme.« Budapest, 1885.

I.

Az Alföld általános jellemzése, egyes fővidékei, természeti jelenségei, éghajlati viszonyok. Növényzet. Lápok. Állatok.

Hazánk legjellemzetesebb része, mintegy különlegessége a nagy Alföld, a mely az ország közepén terül el, É-ról a Kárpátok övétől D-re a Dunáig. E folyó Regenszburgtól Váczig délkeleti irányt követ, itt elhagyja második völgyszorosát s azonnal legnagyobb medenczéjébe, a nagy magyar síkságra jut. Vácz fölött a *Naszál* még tetemes magasságra emelkedik, de attól D-re a keleti látóhatárt már csak alacsony dombsorok szegélyezik, a nyugati oldalon ellenben még a Szt.-Endrei és Budai hegycsoportok sorakoznak. A Duna nem a nyílt térségnek tart, hanem hirtelen D-re fordúl s a jobb partját szegélyző hegyek aljában hömpölyög tovább. Szétágazván elsőben a sarlóalakú, hosszan elnyúló *Szt.-Endrei szigetet* képezi, alább néhány kisebb parti szigetkén kivül *Szt.-Margit* szigetét fogja közbe. Azután a Budai hegykoszoruból kiszögellő *Szt.-Gellért* hegye meredek sziklás homlokát fordítja neki, de déli utjából az sem téríti ki, csak új szétágazásra, *Csepel* szigetének alkotására készti. Érdnél még egyszer nyomúlnak partjáig a jobboldali magaslatok, alább már csak Szegszárdnál mutatkozik egy kis hegycsopot. Igy a Duna egészen Vukovárig, 270 km. hosszú uton megtartja a déli irányt, csak a a Dráva löki egy keveset K-re. De Vukovárnál a Szerémi hegység állja el utját s K-re tereli, Zalánkamennél megint D-re kanyarodik, s azután is D-nek tart a Tisza torkolatától a Száva beömléséig; végre az utóbbi mellékfolyója és a szerbországi hegyek keleti irányt szabnak neki.

Vácztól kezdve Vukovárig, Zimonyig és alább jobb partszegélye gyakran 16—24 m. magas, függélyes oldalú agyagfal, ellenben bal felén mindenütt alacsony áradmányi térség van, mely gyakran posványos. Ennek szélessége 5—10 km. és csak rajta tul következik a régi magasabb part.[1]) Uj-Palánkánál már a Duna bal oldalán is mutatkoznak hegyek, s azután csakhamar ama felséges sziklaszoros kezdődik, melyen áttörvén, utolsó medenczéjébe jut a nagy folyó.

[1]) A Duna Vácztól kezdve egészen a bács-bodrogmegyei könyökéig szembetűnően jobb partja felé tart s a hol szigeteket képez, rendesen a jobboldali a főág. Hajdan a főág Soltot érintette, most Földvárt mossa. A régi Tolna a török időben került viz alá. L. *Hanusz István:* A magyar alföldi Duna és Baer folyókitérülési törvénye, a Délmagyarországi term. társulat füzeteinek 1882-dik évfolyamában.

E szerint a Duna, hazánk hatalmas vizgyűjtője, a Kárpátok nagy hegyövével ellenkező hajlatot képez s az Alföldet Ny. és D. felől határolja, míg ÉNy., É. és K. felől a nagy hegykoszorú övezi. Közvetlenül az alföldi nagy síkságot jobbára trachit hegyek szegélyezik, melyek a hajdani tenger partszélein tódultak ki. Az ekképen körülhatárolt magyar Alföld, melyet *Pesti medenczének* is nevezhetünk, mint hosszúkás négyszög terül el, É-ról D-re; éjszaki része kissé K. felé hajlik. A Tisza majdnem a közepén szeli át; Nagy-Szőlősnél elbucsúzik a hegyektől, melyek között született, a Szamos torkolatáig Ny-nak tart, e hatalmas adózója É-ra tereli, éjszaki iránya Csapig ér; e helységtől kezdve a Tisza DNy-ra kanyarodik s ezt az irányát a Bodrog torkolatán alúl is megtartja, a Sajó-Hernád beömlése sem változtat rajta. De a Zagyva torkolatától kezdve Szolnokon alúl a Tisza egészben véve D-nek tart, noha számtalan kanyarodást tesz, majd jobbra, majd balra s noha nagy mellékvizei, a hármas Körös és Maros K. felől ömlenek beléje s Ny-ra terelik. Titelen alúl végre a Dunával egyesül.

Az Alföld hossza É-ról D-re 460—500 km., szélessége Ny-ról K-re 220—290 km., kiterjedése több mint 90,000 □ km. Egészben véve É-ról D-re lejtősödik, de a keleti és nyugati szélei felől a közepe felé is billen, s legmélyebb vonalát épen a főfolyónak, t. i. a Tiszának medre jelöli meg. A Duna medre ugyanazon szélesség alatt jóval magasabb, mint a Tiszáé, hajlása is nagyobb, azért a Duna sebesebben folyik, mint a Tisza, mely lomhán kigyódzik ide-oda. Még Bezdánnál is a Duna tükre 9 méterrel magasabb mint a Tiszáé, azért a $107._6$ km. hosszú Ferencz-csatorna lejtését 5 zsilipre kellett osztani. Nagy szerencse az Alföldre nézve, hogy a közepén végig kigyódzó Tisza gyűjti medrébe a folyókat, melyek a hegykoszorú völgyeiből a síkságra lesietnek: a Hernád-Sajó, a Bodrog, a Szamos, Berettyó, a hármas Körös, a Maros és Béga a Tisza felé tartván, mindannyian a főfolyóval együtt a nagy síkság térségeit öntözik és termékenyítik. E folyók nélkül, melyeket a hegyek forrásai táplálnak, az Alföld valóságos sivatag volna.

Nagyjából tekintve, úgy látszik, mintha az Alföld sima és egyenes felszínű síkság volna. De ha közelebbről vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy az különböző nagyságú síkok mozaikja; a magasabb és alacsonyabb síkok szabálytalan görbe vonalokban kigyódzó határszélekkel olvadnak össze egymással vagy nyúlnak be egyik a másikba. Legmélyebb az a sík, a melyen a Tisza, Berettyó és Körös s az alsó Temes feltünő lassusággal hömpölyögnek végig; ezt a legalacsonyabb

síkot egy magasabb, ezt ismét magasabb sík veszi körül, mígnem végre az Alföld szélein a legmagasabb síkok következnek, melyek a környező hegységekhez simúlnak. Az egyes síkok között az átmenet rendesen oly szelid, hogy a magassági különbséget csak szabatos lejtmérés mutatja ki. A legmagasabb síkok öve néhol szintén szelid hajlással simúl a dombokhoz és hegyekhez, másutt ezekbe lépcsőzetesen megyen át, még másutt rögtön és meredekül emelkedő hegyekhez támaszkodik. Különösen a trachit hegységek, a Mátra, a Tokaji, Ungvári, Munkácsi és Aradmegyei hegyek, meredek párkányt képeznek az Alföld szélein.

Az egyes síkok felszíne sem oly síma és egyenes, mint látszik, rajta is tetemes magassági különbségeket találunk. Egészben véve az Alföd éjszaki vidékeinek közepes magassága a tenger fölött 120, déli vidékeié 80 m., de vannak vidékek, a melyeknek magassága 70 m. sem tesz, s vannak olyanok is, melyek a 160 m. is meghaladják, sőt egyes magaslatok a 200 és 300 m. is elérik.

Ha a tág ívben elvonuló hegyes vidékek felől a Tisza völgye felé megyünk, elsőben alacsony, többnyire hosszan elnyuló zátony vagy torlaszforma földhátakra akadunk, melyek az Alföld széleit hullámossá teszik s melyeken át jó sokáig járhatunk dombokon le és fel menve. Valameddig e dombhullámok terjednek, a táj eléggé változatos. Füves puszták és buján zöldelő rétek, kopár, majdnem egészen meztelen homokdombok és nádasok, teknőalakú mélyedésekből sás és gyékény közől felcsillanó tócsák, hullámzó gabnaföldek, szőlők és gyümölcsösök, sőt helyenkint a domborodásokon kisebb nagyobb erdők váltakoznak egymással; a változatos tájnak báját a látóhatáron kéklő hegysorok szép körvonalai is fokozzák.

Mennél jobban közeledünk a Tiszához, annál laposabbak a dombhullámok, a tájék mind egyhangúbb, többé kevésbbé pusztai arczulatot ölt, s a távoli látóhatáron a hegyek már csak mint borongó fellegek ködlenek. Végre a hegysorok egészen alá merülnek, körüskörül a végtelen sima, erdőtlen síkság terül, melyet csak a széleire boruló égnek roppant kupolája határol. Ilyen egyhangu, a tenger tükrére emlékeztető térségek pl. a Berettyói és Körösi sárrétek. Ez a valódi puszta, mely a távoli oczeánról álmadozik s melyet *Petőfi* dicsőített.

Ámde az Alföld az elmúlt negyven-ötven esztendő alatt hajdani szívszorongató, regényes arczulatából nagyrészt már kivetkőzött. A hol azelőtt csak végtelen gyepmezők, nádasok, posványok és sárrétek voltak, a hol egyetlen bokor, egyetlen élőfa sem vetett

árnyékot, a hol csak imitt-amott mutatkozott egy-egy kútágas, egy-egy csárda, ott most a szántóföldek aranykalász tengere hullámzik, népes tanyák és szállások, virágos és gyümölcsös kertek gyönyörködtetik a szemet; a tanyákat és szántókat fasorok szegélyezik. Már 1860-ban sem volt igaz az, a mit *Steinhard* írt.[1]) »A legtermékenyebb talaj legnagyobb részt még most is, úgy mint Attila és a húnok idejében, csak legelőül szolgál a vad gulyáknak, juhnyájaknak és méneseknek, a különbség csak az, hogy az alacsony földhányásokkal körül vett kevés hún szállások helyett szintén oly gyéren apró és nagy falvak keletkeztek, s hogy az ide-oda költözködő szállások állandókká lettek.«

Egészen sós, félig sós s utoljára édesvizű tenger borította sokáig az Alföldet. A geologiai harmadik kor utolsó időszakaiban lerakódott rétegek leginkább csak az Alföld szélein mutatkoznak, különben majdnem mindenütt a negyedkori és áradmányi rétegek fedik be; ezeknek fő tagjai a kavics, homok, lősz és iszap, összes vastagságuk 100—150. m., de néhol nagyobb, néhol meg sokkal kisebb. Pl. a budapesti Városligetben, ott a hol az artézi kutat fúrták, csak $151/2$ m., Debreczenben pedig 15 fúrt kútban $98._6$ m. mélységig csupa alluviumi és diluviumi rétegeket találtak, sőt egy kútban $141._7$ mélységig is még mindig diluvium volt.

A negyedkori rétegek a kongéria agyagot, a hol ez nincsen meg, a durva mész és régibb rétegeket, helyenkint a bazaltot és bazalttufát fedik. A kavics leginkább csak a medencze szélein, a síkságra kinyúló hegyek közelében fordúl elő. Hömpölyei között vannak gránit, gnájsz, csillámpala, porfir, trachit, bazalt, kvarcz, mészkő stb. darabok, ritkán ökölnyiek, még ritkábban fejnagyságúak, s e nagyocska hömpölyök rendesen csak az alsó rétegekben találkoznak, fölfelé gyérülnek s végre az apró szemű homok túlnyomó. A Cserhát déli nyúlványai többnyire ily kavicsból állanak. Egy kavicsbánya Vácz és Duna-Keszi között, más a pesti Kőbányán, továbbá Szent-Lőrincz pusztán van. A Tisza környékén sem negyedkori sem áradmányi kavics nincsen, csak Aradnál, Püspökinél, Nagyvárad közelében, Kassánál s még néhány más helyen vannak kavicsbányák. Sokkal nagyobb területet fed be a negyedkori homok, mely néhol mint futóhomok fordúl elő kisebb-nagyobb kiterjedésben, másutt agyaggal és mészszel van keverve. A kavics és homok rétegekben földpátféle zárványok is vannak, ezek az Alföld magasabb lejtőin egész

[1]) L. *Steinhard*, Österreich und sein Volk in Bildern und Skitzen, I. köt. 358. lap.

rétegeket képeznek, vegybomlásuk által a sziksó s a szénsavas mész ered, melyből azután a mocsármész (édesvizi mész) származik. Ily mésztufa kivált a Duna és Tisza közötti földháton Nagy-Kőröstől le Szabadkáig található. A budapest-czeglédi vasut vonalától D-re Baja és Szabadka szélességéig mindenütt a homok, vagy a nagyon homokos lőszmárga van elterjedve; a homokgerinczek és hosszúkás dombok s az ezektől szegélyezett völgyeletek, valamint a vizerek mind egymással egyközüen ÉNy-ról DK-re csapnak. E sajátságos domborzati képződés kivált Kecskemét és Félegyháza között szembetünő. A területnek ezt a sajátságos alakulását a vizáramlások okozták, mikor a Duna mostani medre nem létezett még.

A Tisza vizkörnyékén hasonló, de kisebb kiterjedésü homokterület van; ez t. i. a negyedkori fönsík, melynek fő részét Nyírségnek nevezik. A Tisza éjszaki nagy kanyarúlatával megkerüli s nyugati oldalán folyik D. felé, eredeti mélyedményét Tisza-Füredné éri el. Az ottani homok finom szemcséjű kvarczhomok, színe sárgás s a hol korhanynyal van keverve, szürkés; a hol pedig nincs korhanynyal és növényekkel megkötve, ott futóhomok, ilyen pl. Tisza-Ujlak környékén, Tokaj és Nyiregyháza között. A hullámzatos homokterület többnyire nagyon hirtelen megyen át a Tiszának termékeny iszapképleteibe. A Nyirség homokbuczkái jobbára É-ról D-re, a nagy-károly-debreczeni vonaltól K-re pedig ÉK-ról DNy-ra csapnak.

Kisebb-nagyobb homokterületek vannak a Szamos és Túr, Sonkád és Nagy-Palád között, a Bükk hegység nyugati oldalán, az Ér, Berettyó és Tisza között s általában a medencze keleti oldalán emelkedő hegyek nyugati aljában. Nagy homokterület van az Alibunári mocsár és Duna között is.

A negyedkori sajátságos sárga márgás laza agyag, melyet *löszn*ek neveznek, s melyben nagyon sok fehérlő szárazföldi, gyérebben édesvizi csiga van, a Duna jobb oldalán roppant területeket fed be, de a folyó bal oldalán is mindenütt meg van, a honnan a viz el nem hordta. A bal parttól kisebb-nagyobb távolságban mutatkozik, mint a régi ártér partja. Dél felé körülbelül a Ferencz-csatornáig terjed; a Telecskai fensík nagyobb része lősz, kisebb része homok. Bácsmegye déli része jobbára áradmányi alsík.

A Tisza jobb oldalán a folyó partjától 3—7 km. távolságban mutatkozik a lősz; baloldalán csak helyenként foglal el kisebb-nagyobb területeket, a medencze keleti szélein pedig mindenütt uralkodik.

Az Alföld folyóinak mostani medrei mind a negyedkori réte-

gekbe, nevezetesen pedig a lőszbe vannak bevájva; a Duna tetemes mélységig ereszkedett belejök, ellenben a Tisza és mellékfolyói aránylag keveset mélyedtek be s úgy szólván a lőszháton folynak. Azért oly nagy a Tisza mostani ártere, azért mellékfolyóinak alsó medrét szintén csak alacsony partok szegélyezik, kivált torkolataik közelében.

A lősz néhol több mint 70 m. vastag réteget képez az Alföldön, az erre nyíló völgyekben messzire fölfelé terjed, de 350—380 m. nagyobb magaságban Magyarországon seholsem fordúl elő, a hol nagyobb magasságban hozzá hasonló réteget találunk, az nem lősz, hanem a trachit hegyek koptatéka és málladéka, azaz *nyirok*.

A kavicsrétegekben nincsenek említésre méltó állati maradványok, a lőszben is leginkább csak apró csigák vannak; a negyedkori nagy emlősök, a mammuth, elefánt, orrszarvú, bölény, szarvas stb. tetemei, melyeket olykor a Tisza, Körös, Zagyva, Latorcza, Bodrog, Maros és Duna fenekéről kifognak, mind a homokrétegekben, különösen pedig a Tisza völgyének kékes-szürke iszaphomokjában vannak betemetve.

A folyók mostani és régi ártereit arádmányi rétegek borítják, melyek szintén többnyire kavics, homok- és agyagból állanak; gyakran alig lehet azokat a hasonló negyedkori rétegektől megkülönböztetni. Pest környékén az áradmányi homokképlet vastagsága 12—16 m. A Tisza vidékén, különösen Békés meg Csanád megyékben, a negyedkori rétegekre homok, sárga agyag és televény rakódott le. A homok rendesen alúl van, rajta települ a sárga agyag, mely kevés homokkal és gyakran annyi mésszel van keverve, hogy agyagos márgának mondható. Néhol a sárgaföld kevés korhanynyal keveredve a felszinre kerül, de többnyire az altalajt képezi. A televény rendesen a felső réteg, többnyire feketeszínű, vastagsága általában 1—1.$_3$ m, de néhol 2, sőt 4 m. is, kivált a Maros és Duna között. Ez azon földréteg, mely termő erejénél fogva az Alföldet oly áldott vidékké teszi.

A magyar Alföld negyedkori édesvizű tengere egy nagy tó volt, melynek mélysége még a legujabb geologiai korban 60—70 m. lehetett; a Tisza völgyében még 90, sőt 100 méternyi mélységből is oly csiga és kagylóhéjak kerülnek a felszínre, milyenek a mostani folyó és álló vizeket lakják. A debreczeni artézi kút fúrásánál 73 m. mélységből is iszapot, finom homokot s édesvizi csiga és halmaradványokat hozott fel a fúró.

Sokkal mélyebb lehetett a Duna tengere akkor, mikor a nagy medencze Baziáson alul még a hatalmas sziklagát által el volt

zárva. E gátnak áttörését, *Szabó József* szerint, a Fekete tenger környékének süllyedése idézte elő; a lefolyás zajos működéséről és erejéről az a sziklaágy tanuskodik, a melyen át az Alduna árjai még most is szorongva rohannak tovább. A Duna tengere lassankint csapolódott le, fenekét a beléje ömlő folyók hordaléka töltögette fel. Az egykori tengernek nyomai még most sem enyésztek el.

A nagy Alföld korántsem oly egyhangú és kietlen, mint sokan vélik; egyes vidékei nemcsak domborzati, hanem más tekintétben is nagyon különböznek egymástól. Más arczulata van a Duna és Tisza közének, más a Tisza mellékeinek s a Maros és Duna közének. A Duna és Tisza köze általán véve szárazabb és homokosabb; egyetlen egy jelentős folyóviz sem futja át, de keleti és nyugati szélein a Tisza és Duna árterébe eső posványok, turjánok és őrjegek nyúlnak el. A Cserhát délkeleti nyulványai körülbelől a pest-czeglédi vasút vonaláig terjednek, hozzájok csatlakoznak azok a hullámalaku dombozatok, melyek hármas ágban vonúlnak D. felé. Az egyik ág Czegléd és Alberti vidékéről Kecskemét mellett elhaladva több kanyarúlattal Halas és Szabadka felé húzódik; a másik ág Nyáregyháza és Kakucs vidékén kezdődik s onnan Uj-Hartyán, Örkény, Balázs, Orgovány stb. helységeken át Kis- és Nagy-Bócsa felé vonúl; végre a harmadik dombsor Alsó-Némedi és Takson vidékéről Szabadszállás, Fülöpszállás, Nádudvar és Csávoly felé kanyarodik. Kisebb-nagyobb dombok Tetétlen, Kalocsa stb. környékein is vannak. Kalocsa környékén legmagasabb pont, a *Halomi* szőlőhegy 110 m. magas, tehát 35 méterrel magasabb, mint a Duna tükre Fajsznál; a Suhogó hegy 103 m. A Duna és Tisza vizkörnyékeit egymástól elválasztó földhát legmagasabb pontjai 60 és több méterrel emelkednek a két folyónak viztükre fölé.

Bács megye éjszakkeleti vidékén, Szabadka, Baja, Rigyicza, Verbász, Szt.-Tamás és a Tisza között, a *Telecskai* fönsík domborodik, szélei meredekek, hátán DK-re csapó dombozatok, köztük száraz érvölgyek (aszók) nyúlnak el. Titel környékén a Duna és Tisza egyesülésénél egy tojásdad alakú s nagyrészt szintén meredek oldalú fönsík van, melynek magassága a Tisza ártere fölött 20—30 m.

A Duna és Tisza mostani partjaitól kisebb-nagyobb távolságban hol meredek oldalú és szaggatott, hol lejtős földpárkány nyúlik el görbe vonalban a folyók mentén, ez az ártér szélét mutatja, mely a folyók hajdani partja; 3—10 méterrel magasabb, mint a mostani part. Túl rajta a folyók régi ártere van, melyet szintén hol egybefüggő, hol szakadozott part szegélyez.

A majd hosszan, majd körded kanyarulatokban emelkedő homok

buczkák és dombsorok körül és között rendesen teknőforma völgyelések vannak, melyek gyakran vizzel telvék. E posványok és tócsák szintén többnyire hosszukások és ÉNy-ról és DK-re csapnak. Ezeken kivül vannak száraz völgyelések és árkok is, melyek többnyire elhagyott folyómedrek. Bizonyos, hogy a Duna hajdan szétömlött a földháton, a mostani medrét csak később vájta ki; keleti ágyait elhagyván, mindinkább nyugatnak tartott. A Tisza folyása rövidebb volt, talán már Földvárnál vagy még feljebb is egyesült a Dunával, most tehát alsó folyásában ennek medrét használja.

Az elhagyott régi folyómedreken kivül a Duna-Tisza közén embertől készített árkok is vannak. A síkság éjszaki részén a kettős *Csörsz-árok* vonúl el a Dunától a Tiszáig, Ördög és Avar ároknak is nevezik; a déli hosszabb Csörsz-árok nyomai Gödöllőtől kezdve Fényszarún át Pát és Tarna-Szt.-Miklós között huzódnak el a Tisza partjára; az éjszaki árok pedig a Tarna folyótól Dormándon át szintén a Tiszáig követhető. — A síkság déli részét az úgynevezett *Római sánczok* szelik, egyik ágok Ujvidéktől fel Földvárig huzódik; másik ágok Ó-Becsén felől a Csík pataknál kezdődik s elsőben déli, azután nyugati irányban vonúl el a Bácskán keresztül s Apatinon felül a Dunához ér.

Az Alföld azon része, mely a Tisza mellékein és bal oldalán a keleti hegyövig terjed, egészben véve a legsímább felszínű síkságok közé tartozik. Néhol csakugyan végtelen egyformaságban terjed el, úgy hogy rajta a szem semmi változatosságot, semmi határozott. elütő alakúlatot, semmi nyugpontot nem talál. De még az sem oly kietlen s oly kebelszorító, mint némely külföldi iró állítja. A munkácsi síkság gyönyörű nagy kerthez hasonlít; nagyon szépek az ungvári lapály, Bodrogköz és Tataköz is, noha ezek itt-ott posványosak.

Sajátságos arczulata van a *Nyírségnek*. Változatos alakúlatokat ugyan hiában keresünk ott. Akár Nagy-Karolyból, akár Debreczenből, akár Tokajból, vagy a Szamosközről megyünk Szabolcsba, utunk nagyrészt sivár homokbuczkák alján, vagy azokon keresztül húzódik. Mialatt az előttünk elnyúló homokdombok tetejére felmászunk, azt reméljük, hogy láthatárunk majd kitágul s kiesebb, nyájasabb táj fog előttünk feltárulni. Hasztalan! az egyik dombot meghaladjuk a másik után, s akár jobbra, akár balra, akár magunk elé tekintünk, nem találunk egyebet, mint hullámzatos dombok sokaságát, kisebb-nagyobb magaslatokat, melyek mind egyformák, mintha valami homoktenger folytonos hullámzásában hirtelen megállapodott volna. A hullámos magaslatokat helyenként gyér erdőfoltok

vagy silány cserjék fedik, de a vidék mindenütt megtartja rideg, untató egyformaságát. Valóban hazánkban alig van kietlenebb táj, mint a Nyirség nagy része. Mindazonáltal Szabolcs megye síkságának is vannak nyájasabb részletei; a nyirbátori ligetek, a gyulai, ó-fejértói, baktai, kárászi és mándoki erdők festői tájakkal örvendeztetik meg az utazót. A vidék érdekességét a közelebbi és távolabbi környezet is növeli.

A Tiszahát partszéle többnyire meredek, itt-ott még lábas erdők övezik, onnan szelidebb hajlásu magaslatokon cserjék és gyümölcsösök nyúlnak a tájkép előterébe; a Tisza eleven és holt ágainak mentében éger, tölgy, bükk és gyertyánfa csoportok buja lombozatukat majdnem a viz tükréig bocsátják alá; hátrább egyfelől a dús Bodrogköz, másfelől a Szamos melléke terül, a távolabbi látóhatáron pedig a király-helmeczi, ungvári és munkácsi hegyek s ezek mögött a magasabb hegységek csúcsai kéklenek.

A nagy homokterület, melyet Nyír vagy Nyírségnek neveznek, Szabolcs megyéből Szatmár, Bihar és Hajdú megyékbe is átcsap, K-re a Kraszna vizéig és Nagy-Károlyig s az Érig, D-re Debreczenig és Szoboszlóig terjed, özszesen több mint 3800 □ km. foglal el. Legmagasabb része Debreczen, Szoboszló és Böszörmény környékein van, ez majdnem egészen lapos földhát, ÉK-re, É-ra és Ny-ra lassan lejtősödik a Tisza völgye felé. Lejtőségei hullámzatosak, s mennél alább ereszkedik általában a terület, annál magasabbak a homokbuczkák, melyek leginkább éjszakdéli irányban nyúlnak el. A legmagasabb homokdombok Kálló, Bogdány, Anarcs és Mada környékein láthatók. Debreczentől ÉK-re, a Pallag legelőn, hol a debreczeni és hadházi határok egybeszögellenek, egy domb 142 m. magas, más domb 136 m., ellenben a várostól D-re eső legelőn, a fehértemplomi államút közelében a dombok magassága már csak 107.8 m. Általában Debreczentől É-ra a talaj folyvást emelkedik, ellenben DNy-ra és D-re az Ér, Berettyó, Kösély és Hortobágy felé gyorsan ereszkedik. A dombozatok majd meredek, majd szelid hajlásuak, körvonalaikat gyakran megváltoztatják, a mint a fergeteg egyik vagy másik oldalukat megszaggatván, a felkavart homokot tovább hordja. A Nyírből kifelé a homokbuczkák lassankint alacsonyabb laponyagokra oszlanak s végre az *Ecsedi láp* közelében és a Berettyó vidékén egészen eltünnek. A Tisza megkerüli a homokos Nyírt, de rajta számtalan kisebb-nagyobb meder, locsogó és tócsa van elszórva. A tavak részint tiszta vizzel vannak tele, s rajtok kákatő és nádcseretek csak foltonkint látszanak, részint pedig sürű nád- és gyékény-

bokrokkal és csátéval vannak benőve. A vizmentes medrek többnyire kaszálókul használtatnak. Beljebb a tó felé a föld körüskörül semlyékes, még beljebb csupa dágvány, kotu és zsombék van, mely hova tovább átgázolhatatlan iszappá változik. A nyíri vizeknek nincs kifolyásuk. A magaslatokon, hajlásokon és síkokon termékeny szántóföldek, a helységek mellett többnyire szöllőskertek, ezeknek aljában gyümölcsösök vannak. Hajdan a Tisza bal partjától az Alföld nagy síkságáig elterjedő roppant nagy erdőség volt, a melyet csak itt-ott szakított félbe egy-egy írtvány vagy liget vagy állóviz. Most a magaslatok és hajlások többnyire kopaszok, pedig még csak nem régen nyír, tölgy, bükk és gyertyánfaerdők díszlettek rajtuk. Hajdan a nyírfa uralkodott, onnan a térség neve, most inkább az ákáczfa foglalja el helyét.

A Nyirség nyugati oldalán a *Rétköz* s ezzel átellenben a Tisza jobb oldalán a bodrogközi *Hosszúrét* terjed el. A két mélyen fekvő térség Szabolcsban a Vencsellőtől Komoróig és Vörösmartig, Zemplénben a Kis-Patakig és Király-Helmeczig való területeket foglalja magában. Sok morotva vagyis holt meder szeldeli; azelőtt, mikor a Tisza kiöntött, majdnem az egész térséget elárasztotta; a szabályozási munkálatok még nem biztosítják teljesen. Ugyanez áll a szatmármegyei ártérről is.

Az Alföld leglapályosabb és legcsekélyebb hajlású vidékei Szoboszló és Derecske vidékétől D-re a Maros völgyéig terjednek el. Ezek azon vidékek, melyeken a Berettyó, Sebes, Fekete és Fejér Körösök felette csekély eséssel ide oda csavarogva átkigyódzanak. Ott vannak a Berettyói és Kőrösi nagy *Sárrétek,* s ott van a Tiszának s mellékvizeinek legnagyobb ártere. Békés meg Csanád megyék területének s Bihar megye nyugati részének felszine csakugyan oly sík, mint a tenger tükre; a nagy lapályból csak egyes halmok és laponyagok dudorodnak ki, hol párosan, hol csoportosan egymás körül vagy egymás hosszában sorakozva. Őrhalmoknak, Kúnhalmoknak, Tatár-, Törökhalmoknak nevezik. Némelyek emberek készítményeinek tartották, de *Szabó József* a szerkezetökből, helyzetökből és eloszlásukból vett okokkal bizonyította,[1]) hogy azok a természeti tényezők eredményei s geologiai emlékek, melyek azután egy részben történelmi emlékekké is lettek.

Ily halmok már Nyiregyháza vidékén is előfordúlnak, de legszámosabbak a karczag-nagyváradi vonaltól le a Marosig s a Tiszá-

[1]) L. *Szabó József:* A Békés-Csanádi halmok földtani tekintetben. Budapesti Szemle (régi folyam) VI. köt. 175. s k. l.

tól K-re Bihar és Arad vmegyék keleti feléig terjedő, körülbelől 6500 □ km. területen. *Bodoky* a Berettyó és Körös folyók mellékeiről készített földképen valami 300 halmot jegyzett be; más vidékeken vagy 200 halom van. A Berettyó és Körös ártere csak valamivel magasabb, mint medreik; Békés meg Csanád megyék közepén a Körösök völgyeinél csak 3—4 s legfeljebb 6—7 méterrel magasabb földhát nyúlik el, melynek szélén Kétegyháza, Kigyós, Csaba, Földvár puszta, Berény s attól kissé távolabb Gyoma, Endrőd és Szarvas fekszenek. A fensík Orosháza felől Makónak tart. Az árteren s az említett fensíkon is gyakran találunk állóvizeket, melyek egykori folyómedrek maradványai, ezek hajdan a Körössel és Marossal egyközüen a keleti hegyekről érkező vizeket a Tiszába vezették. A halmok mind az árterek vagy ezek közelében vannak, a folyók mostani vagy pedig elhagyott medreinek partjait követik s általán véve a folyómedrek kanyarúlatai körül legmagasabbak.

A halmok rendesen hosszúkás, lapos tetejü kúpok, egyik oldaluk mindig meredekebb mint a másik. Nemcsak homokos vidéken, hanem kötött agyagú területen is vannak halmok és laponyagok (ezek csekély magasságú, de nagyobb kiterjedésü halmok). Kalocsa környékén fekete talajú földön homokhalmok vannak, ezek így támadtak, hogy a viz a környező terület homokját elhordta. A halmok legmeredekebb oldala rendesen könyökös mélyedés, elhagyott folyómeder felé néz. Az Alföld szélein a halmok általán véve alacsonyak, a Tisza vonala felé mind magasabbak, mellékfolyóinak árterén pedig legmagasabbak, de emelkedésök a környező lapály fölé legfeljebb 10, rendesen pedig csak 5—6 m.

A Maros, Tisza és Duna által határolt térség majdnem egészen sík, azonban déli részét hullámzatos homokterület foglalja el, melynek hossza mintegy 60, szélessége 14—17 km. A homokbuczkák Lajosfalvától D-re vonúlván, szabálytalan háromszöget képeznek; Ujfalunál magasabbra emelkednek s onnan egyfelől Pancsova felé terjednek, másfelől Ujfalunál kiszélesedvén, az Ilancsai és Alibunári mocsároktól D-re a Krassó folyónak két oldalán majdnem a Dunáig érnek. Ez igazi puszta, oly futóhomok terület, melynek *Wessely* szerint vadonságra és nagyszerüségre nézve Magyarországon, sőt Európa belföldjén nincsen párja. A szél vándorló homokhegyeket 60 m. magasságra tornyosít, a melyeknek tetejéről csupa fehér homokot látunk; ez mindannyiszor mozgásnak indúl, valahányszor csak mérsékelt légáram vonul is rajta végig. A több mint 41,000 hektárnyi homokterületet 1818-ban kezdék alkalmas fák

ültetésével megkötni, de a dolog nagyon lassan ment, s felerésze még most sincs megkötve.

Az Alföld középső területe erdőtlen puszta [1]) vagyis gyeptérség, de nehány évtized óta ennek arczulata is nagyon megváltozott. A mocsárok ugyan még el nem tüntek egészen, a belvizeket még nem sikerült levezetni, sőt a földárja most néhol oly helyeken is kifakad, a melyek azelőtt az állóviztől mentek voltak. De a végtelen legelőket és gyepmezőket felszántották s rengeteg szántóföldekké tették, ezeket körülárkolták és élőfákkal szegélyezték; a puszták megnépesültek, új meg új tanyák és szállások keletkeztek, a tanyákon gazdasági épületek és csinos lakóházak épültek, a szérűskerten kivül, melyet az asztagok és kazlak és boglyák foglalnak el, veteményes, virágos és gyümölcsös kertek díszlenek. A folyók partjait magas töltések szegélyezik. A közutak ugyan még most is olyanok, mint azelőtt voltak, mert kő nincs az Alföldön s a messziről oda szállított kő és kavics a felázott laza földrétegekben nyom nélkül elmerül; de a közutak hiányát a vasutak pótolják, melyek az Alföldet már minden irányban szeldelik.

Aránylag kevés helység van az Alföldön; gyakran 10, 20 és több km. utat kell tennünk, mígnem valami falut vagy várost találunk. Hogy a helységek a nagy síkságon oly gyéren vannak elszórva, annak okát inkább a történelmi eseményekben, mintsem a természeti viszonyokban kell keresnünk. A mohácsi vész után több mint másfél száz éven át a török uralkodott az Alföld legnagyobb részén; az egész idő alatt a törökök és tatárok, a kuruczok és labanczok egymással vetélkedve dúlakodtak, égetve pusztítva a helységeket, öldösve a lakosokat; a törökök tömérdek sok embert rabszijra fűzve ki is hajtottak az országból. Azon szomorú időben sok helység teljesen és nyomtalanúl eltünt a föld szinéről, a megmaradt lakosok nagyobb helységekbe húzódtak meg, a hol könnyebben védekezhettek. Mikor a török az országból kiüzetett, egész megyék népetlen sivatagok voltak.

A puszták tehát jobbára elnépetlenült és eltünt helységek határjaiból lettek, vagy a régi és új nemes birtokosaik kezében marad-

[1]) A »puszta« alatt általában lapályos erdőtlen gyeptérséget értünk, vagyis olyan mezőséget, melyet a franczia »lande«-nak, a német az orosz nyelvből kölcsönzött szóval »steppe«-nek nevez. A puszta tehát különbözik az egészen terméketlen sivatagtól, a »wüste«-től. Szűkebb értelemben külön birtoktestet (praedium-ot, farm-ot) jelent a puszta, melyen nincsen helység, hanem csak tanyák vannak. Ily értelemben a Felföldön is vannak puszták.

tak, vagy pedig a megmaradt nagyobb városi községek birtokába jutottak. Innen van, hogy pl. Kecskemét, Szeged, Debreczen stb. területei oly rendkivül nagyok, s hogy határjaikhoz oly sok puszta tartozik, melyeken csak tanyák és majorságok vannak. De most a puszták mindinkáb népesülnek, a tanyák egyre szaporodnak, lassankint új községek is támadnak. A hol még nem régen végtelen legelők voltak, melyeket csak ménesek, gulyák, juh- és sertésnyájak népesítettek s melyeken csak imitt-amott lehetett látni egy-egy rozzant kunyhót, csárdát, állást meg gémes kutat, ott most jól mívelt szántóföldek, dús termésü gyümölcsösök és nyájas tanyák vannak. Sőt talán már nagyon is megszorították a legelőket s kevesebb marhát és juhot tartanak, mint kellene. Az egykor oly hires alföldi pásztorok, a juhász, birkás, gulyás és kanász épen úgy mint a csárdák törzsvendégei, a betyárok és szegénylegények mindinkább fogynak: az Alföld mind jobban kivetkőzik rideg magánosságából, regényességéből s némileg költői szépségeiből is; de a természeti szépségeit még el nem veszítette, s nagyon érdekes, az évszakok szerint változó, jelenségeknek szinhelye.

Sötétség takarja a síkságot, komor szürke fátyol borítja az eget, körösközül síri csend uralkodik: ekkor keleten fehér csík villan fel, ezt más csík követi, csakhamar halavány fehér csillám futja be a látókör karimáját, melyre az ég alja borúl; a csillagok lassanlassan elhomályosodnak, fényök elalszik. Keleten mindinkább szürkül és derül, már kivehetjük a környező tárgyakat, körrajzaik mint sötét árnyak ütnek el a fénycsillámtól, mely a légkört átfutja, a látókör szétolvadó határjai köröskörül hátrább meg hátrább vonúlnak, az átpillantható tér mindinkább tágúl, növekszik, az egész puszta új, friss színt ölt magára. A távoli kút gémje már élesen kiválik, a gulyák, ménesek és nyájak izegnek mozognak, a tehenek halk bőgést hallatnak, a lovak tombolnak, a juhok bégetnek. Azalatt az ég boltozatának szelid pirja violaszinüvé változik, s most lassan felszáll a vérpiros Nap, széttépve burkonyát; erre az ég pirja rögtön eltünik, s egész boltozatát sötétkék fátyol borítja be. Magasabbra és magasabbra emelkedik a Nap, mind fényesebben, felségesebben ragyog, az egész mennyen tiszta, csillogó aczélfény ömlik el. Hűs szellő támad, a fűszálakon csillogó harmatcseppek rezegnek a reggeli Nap fényében. Új életre ébred az egész természet. A gulyák, ménesek és nyájak a legelőre vonúlnak, utánuk a pásztorok és kutyáik; a nyúl ide-oda szökell a mezőkön, az ürge földalatti lakása elé guggol és gyönyörködve játszadozik, a gólya kelepel, a pacsirta magasra röpül

mint a nyil s énekével betölti a levegőt. Amott a magas ég alatt egy fekete pont mutatkozik, nagyobbra és nagyobbra nő, mozogni kezd, szárnyat ölt, már látjuk szárnya mozgását, végre rikácsoló szavát is meghalljuk a prédára lecsapó ölyvnek vagy kányának. A gémes kútnál barna leányok jelennek meg, vállaikon egy hosszú rúd van, két végén egy-egy vizkorsó függ. A kútnál talán már egy nyalka legény várakozik reájok, hogy az ostorfát a vederrel alámerítse s korsóikat vizzel megtöltse.

A Nap mind magasabbra emelkedik, a hüs szellő már elült, a forróság nőttön nő. Mintha egy varázsütéssel más országba jutottunk volna, szemünk előtt egy tenger tárúl fel, mely gyöngyszürke hullámait rengeti. Incselkedve közeleg, azután megint eltávozik. Egyszerre hátunk mögött is összefolyik, holott pedig csak az imént száraz, szikkadt földön jártunk vala. Most mindenfelől tündéri tó környez. Kékes hullámaiból bokrok, ligetek, falvak, várak, városok merülnek fel; csodálatos változatossággal jönek és mennek a képek. Majd magas fáknak egymást szegő sorai, majd erdőpagonyok, kéjvárakkal koszorúzott hegyek mutatkoznak. Templomok és tornyok, városok és falvak váltakoznak egymással. De ha feléjök megyünk, rögtön eltünnek, silány cserjék, tövises kórók, álmadozó eszterág, kútágas, rozzant kunyhó, düledező csárda, ez az egész, mi a tündéri látományból megmarad. Ezek a delibáb varázsképei.

Majd megint új jelenség köti le figyelmünket. Közel hozzánk fehér oszlopok szállnak föl, hegyeik hol az égnek, hol a földnek fordítvák. Az oszlopok keringve majd egymáshoz közelednek, majd ismét szétfutnak, majd felénk jönnek, majd tovább lejtenek, most egymásba ütődnek és széthullanak, azután ismét fölkerekednek. Porforgatagok, melyeket a forgószél kerget.

Egyszerre nagy távolban magas hegyek tünnek fel, de nemsokára ismét elenyésznek, csak játszi fellegek voltak. Néha a felhők összetömörülnek, mint valóságos hegyek tornyosúlnak az ég aljában, fehér tetőkkel a látóhatáron; mind nagyobbra nőnek, szétszakadnak, de ismét összefutnak. Feljebb és feljebb vonúlnak, sötét színt öltenek, egzszerre vakitó villám hasítja ketté, ezt tompa dübörgés követi. Közelebb és közelebb jönnek a vészterhes felhők, a dübörgés, csattanás mind erősebben szól, a villám és dörgés mind gyorsabban következik egymásra, amaz hosszú vakító sugarával végig czikkázik az egész mennyen, emez rövid csörömpölő csattanással a földet rázkódtatja meg. Forgatagok kergetik egymást, szélvész támad, mely dühöngve végig üvölt a pusztán. A felhók mintha a földre ereszked-

tek volna, megnyilt csatornáikból zúgva ömlik a zápor. Néhány pillanat alatt víz borítja a térséget. Hirtelen jött a fergeteg, de épen oly hirtelen vége is szakad.

Mikor a delelő Nap legforróbb sugarait löveli a síkságra, az izzó levegő apró csillogó hullámokban rezeg végig a pusztán. Néma csend áll be, mintha a természet kihalt volna; az állatok felhagynak a legeléssel, körbe állanak, lesütött fejjel, egyik a másiknak árnyékában keres ótalmat a napsugarak ellen. Végre hanyatlani kezd a Nap. Az ég boltozatát elmosódó határozatlan színű fátyol vonja be; a gyorsan alá gördülő Nap még nehány perczig küllőszerű sugarakkal lángol a tüzes rojtokkal szegélyezett fellegek közepett, azután vérpiros golyója végképen alámerül; az ég pirja elalszik, helyét halvány sárga fény foglalja el, mely lassankint kékre és sötétkékre változik. Majd az alkony utolsó csíkja is eltűnik, s az ég boltozatán egymás után kigyuladnak a ragyogó csillagok. Gyenge hüvős szellő támad, mely utóbb hideg éji fuvalommá növekedik. Ünnepi csend áll be, a rovarok dongása is elnémúl, a sötétség gyorsan nő, a tanyák fehér falai, a nyájak, végre a kútgém is eltűnnek a homályban. Ég és föld összeölelkeznek és összeborúlnak. De már megszólalnak a békák, brekegésök s a kutyák csaholása messzire elhallik, itt-ott egy-egy madár sivítja el magát, amott darusereg, emitt egyes szalonkák surrannak el, időről-időre egy-egy denevér nyihog, vagy nyöszörgő kuvik kereng. Itt-ott róka csahol, vagy borzfiú röfög, vagy bölömbika bömböl. Azalatt a gulyák, ménesek és nyájak az éjjeli tanyára vonúlnak; a kolompok szólnak s közbe-közbe a pásztor kiált egyet. Nemsokára a pásztorok tüzei lobognak fel körös-körül, bús népdalok vagy a furulya és tilinkó hangjai ütik meg fülünket. Végre a fölkelő Hold szende ezüst fényt önt az álomba merült pusztára.

Legszebb mezét az Alföld kikeletkor ölti magára, mikor minden legelő és szántóföld zöldell, minden virágszál, cserje és élőfa virágzik, mikor balzsamos illat tölti be a levegőt s a virágokat méhek és lepkék dongják és lejtik körül, a levegőben szunyogseregek lengedeznek, pacsirták énekelnek és fecskék csevegnek. Nyáron a Nap forró sugarai elperzselik a legelőket és réteket, de a szántóföldeken a kalásztenger hullámzik; csakhamar az aratók jelennek meg, éjjel-nappal dolgoznak s néhány hét alatt behordják a gazdag termést, hol nagy kazlakba és boglyákba rakják. Szabad ég alatt nyomtatják a szérükön ősi módon lovakat jártatva körben, de nagyon sok helyen már gőzcséplőket használnak. A learatott földeket a fehér és veres tarlóvirág ékesíti, a marha, juh és sertés legeli, de csakhamar fel-

szántják s az új vetésre készítik elő. Egymásután betakarítják a dinnyét, a takarmányt, a zöldséget, dohányt, kukoriczát, gyümölcsöt és szőlőt. Ekkor beáll az ősz sürü ködeivel, esőzéseivel s hideg szeleivel. A gulyák, ménesek és nyájak haza vonúlnak s istállóban, akolban, a tanyai szárnyékokban és karámok mögött húzódnak meg; a gólya, gém és túzok délibb vidékekre költöznek, nemsokára a fecske, rigó, rucza s más madarak is követik, helyöket új vendégek foglalják el a fagyos éjszakról érkezve. Végre beáll a tél, a rideg kopár pusztán végig vad szélvész nyargal, hózivatarok dühöngenek, fehér szemfödél takarja be a síkságot, a gazda örömére, mert megóvja a vetéseket a kifagyástól.

Hogy az éghajlat az Alföldön nagyon változékony és szélsőséges, azt általános vonásokban már feltűntettük. E helyen még nehány részletet közlünk.

A közepes hőmérséklet C. fokokban következő:

Hely, földrajzi szélesség	Január	Julius	Tavasz	Nyár	Ősz	Tél	Évi átlag
Budapest 47° 30′	— 1.4	22.2	10.8	21.4	11.0	— 0.3	10.9
Kalocsa 46 32	— 1.2	22.5	10.5	20.2	10.6	— 0.4	10.5
Szeged 46 15	— 1.4	22.4	10.7	21.7	11.3	— 0.4	11.2
Temesvár 45 46	— 1.1	22.1	10.7	21.7	11.5	— 0.2	11.2
Debreczen 47 31	— 2.6	21.6	10.4	21.1	10.8	— 1.6	10.7
Sárospatak 48 30	— 3.5	20.8	9.2	20.5	10.0	— 1.7	9.6

Lájuk, hogy az Alföld egyes vidékeinek közepes hőmérséklete nem nagyon különbözik; az egész Alföldre nézve az átlagos közepes mérséklet januárban — 1.6, juliusban 21.5, tavaszszal 10.5, nyáron 21.2, őszszel 10.6, télben — 1.5 C. fok. Az évi átlag 10.4 C. fok. De láttuk már, hogy mind az évi, mind az évszaki ingadozások igen nagyok, hogy a maximum és minimum közötti különbségek 50—60 fokra is rúgnak, télben a kéneső — 15, sőt — 20 és — 25 fokra is alászáll, nyáron pedig 35—41 foknyi hőséget is tapasztalhatunk, a homoktalaj 67 fokra is felhevűl. S az egy napi változások szintén gyakran igen nagyok; igen forró napokra hűvös éjszakák következnek, sőt néha reggeltől estig is 10—15 foknyi hirtelen változást tapasztalhatunk, ha a déli szelet, hirtelen az éjszaki váltja fel.

A tavaszi fagyok gyakran még május második felében is beállanak, s rendesen annál veszedelmesebbek, minél korábban nyílt meg a tavasz s minél melegebb az április, mely különben a legváltozékonyabb hónap szokott lenni. *Bezold* az Alföld sajátságos alakzatában keresi a májusi utófagyok okát, s a fagyos szenteket (Pongrácz, Szervácz, Bonifácz máj. 12., 13., 14. és Orbán máj. 25.) magyar születésűeknek mondja. Mikor tavaszszal a száraz föld kezd melegedni,

akkor ez a verőfényes nyílt Alföldön gyorsabban és nagyobb mértékben történik, mint a szomszédos országokban, egyszersmind alacsony barometeri állás, azaz légköri süllyedés támad; ennek következtében Németország felől az éjszaknyugati hűvös szél tolúl az Alföldre s derűlt éjszakákon, nagy levén a kisugárzás, fagyot okoz.[1])

Az évi csapadék átlagos mennyiségét a következő táblázat mutatja:

Budapest	576 m.m.	Rimaszombat	532 m.m.
Balassagyarmat	547 » »	Eger	559 » »
Losoncz	477 » »	Jászberény	631 » »
Tokaj	637 » »	Baja	573 » »
Nyíregyháza	629 » »	Apatin	753 » »
Csap	719 » »	Szentes	577 » »
V.-Namény	664 » »	Hm. Vásárhely	536 » »
Szatmár	796 » »	Szeged	527 » »
N.-Károly	699 » »	Makó	625 » »
Debreczen	663 » »	Mezőhegyes	603 » »
P.-Ladány	649 » »	Arad	634 » »
Szolnok	671 » »	Temesvár	636 » »
Gyoma	494 » »	N.-Kikinda	707 » »
Gyula	597 » »	T.-Becse	676 » »
N.-Kőrös	452 » »	Becskerek	554 » »
Kecskemét	654 » »	Pancsova	689 » »
Kalocsa	644 » »	Versecz	696 » »

E táblázatból látjuk, hogy az átlagos évi esőmennyiség az egész Alföld területén legalább 600 milliméterre tehető. De vannak oly száraz évek, melyekben a csapadék 400 millimétert sem tesz, s viszont oly nedves évek is vannak, melyekben az a 900 mm. is eléri. Budapesten az 1863—65-diki száraz években az átlagos évi csapadék csak 426 millimétert tett, ellenben 1873-ban 453, 1874-ben 597, 1875-ben 771, 1876-ban 637, 1877-ben 626, 1878-ban 829, 1879-ben 766, 1880-ban 855, 1881-ben 864, 1882-ben 896 mm. csapadék volt, tehát az évi átlag azon években 729 mm. De 1883-ban megint csak 701, 1884-ben pedig 611 mm. volt a csapadék.

E szerint egymásután 9 nedves esztendő volt, s azért nem csuda, hogy a folyók szertelenül megdagadtak s a föld árja igen magasra emelkedett, úgy hogy az Alföldön sok helyt a pinczék vizzel megteltek. Kecskeméten 1881-ben alig volt pincze, melyben a talajvíz $0{,}_3$ — 1 m. magasságra nem emelkedett.

Hogy a csapadéknak az egyes évszakokra s az egyes hónapokra

[1]) L. Naturforscher. 1883. évf. 39. sz.

való eloszlásában is felette nagy változékonyságot és ingadozást tapasztalhatunk, ezt már elegendő adatokkal bebizonyítottuk.

Növénynek, állatnak, embernek egyaránt alkalmazkodnia kell az Alföld éghajlatának szeszélyeihez.

A virágszőnyeg, melylyel a természet az Alföld meztelen talaját, azóta, hogy a tengerből fölmerült, betakarta, Pancsovától fel egészen Munkácsig általánvéve ugyanaz; egy bordában szőtték, mint *Borbás* mondja [1]); egy a terv, egy az alapszín és kiállítás, csak a rajzok, a képek és az árnyéklat változnak helyenkint. A szárazzá lett talaj elfoglalására mindenünnen sereglettek össze a különböző növények, de sokan pórúl jártak, vagy a sajátságos szerkezetű talajnak, vagy a szeszélyes éghajlatnak áldozataivá lettek. A melyek mindkettőhöz alkalmazkodni tudtak, azok életben maradtak és szaporodtak. Aránylag legtöbb növény a keleti pusztákról szakadt ide s azok legkönnyebben honosúlhattak meg. Az alföldi flórának tehát egészben véve keleties arczúlata van, jóllehet gyermekei különböző vidékekről vannak összeválogatva; már a természet nagyon sajátságosan keverte össze őket s a keveréket az emberek még nagy mértékben növelték. Most már gyakran alig lehet eldönteni azt, hogy melyik növényt honosított meg a természet, s melyiket az ember; melyik hazai benszülött s melyik származik idegen földről. Van néhány növényfaj, mely csakis az Alföldön terem, de azok talán csak itt keletkezett válfajok. [2]) Egyik jellemzetes növény az árvaleányhaj.

Jóllehet az egész Alföld növényzetének ugyanazon jellege van, mégis a különböző vidékeken más-más növények díszlenek, az egyhangúságot tehát a sokféleség enyhíti. Más-más növények díszlenek a sülevényes, száraz homokterületen, a termékeny fekete földön, a nyirkos áradmányi réteken, a sós mocsárokban és az édesvizű tavakban meg lápokban. A homokpuszták eredetileg erdőtlenek, leginkább csak a nyárfa, a gyalogfenyő-boróka, a szömöricze, a savanyú sóskabokor, a varjútövis, kakukfű, kikirics, zsurló és más efféle apró cserjék és rövid pázsitfélék teremnek rajtuk. De némi gonddal a futóhomokot is meg lehet kötni, sőt szálas erdőt is sikerül termeszteni a homokbuczkákon. Az ákáczfa az egész Alföldön meg-

[1]) L. *Borbás Vincze*: A magyar homokpuszták növényzete. Természettudományi Közlöny, 176. füzet.

[2]) Csak hazánkban előforduló növények pl. a pelyhes palaszka (Corispermum canescens), a homoki czikkszár (Polygonum arenarium), fodros ternye (Alyssum tortuosum), homoki seprűfű (Kochia arenaria), homoki útifű (Plantago arenaria).

honosúlt. A nyárfa és eperfa is gyakori. A vízfolyások mentében fűzek és égerfák teremnek, sok helyen a mocsár- és pelyhes tölgy is díszlik.

Sajátságosak a mocsárok és lápok növényei, a nád, sás, káka, szittyó, fótalj stb. A nádasokban változatos növényzet díszlik. Nekik is megvannak, úgy mint a hegyes tájaknak, sűrűik, bozótos helyeik és tisztásaik. Sokfelé ágazó csatornán evezünk a szigetszerű nádtelephez, melyen áttörtetvén, a mocsáros terület közepe táján nyílt víz tárúl elénk. A síma víztükrön a szárnyasok csoportja uszkál és bukdácsol, váratlan közeledtünkre robajjal szárnyaira kél s a nádas belső sűrűjében tűnik el. Lassan haladunk előre gyönyörködve a vizi növények szépségében. Itt egy fehér nimfa pihenteti hószinű virágait a tó csendes tükrén; ott az aranysárga tavi rózsa integet felénk kellemes illatú virágaival, míg amott a tüskés levelű vizi aloe himbálgatja fehér virágait; tovább a békatutaj emelgeti elkornyadt lemezeitől megfosztott barna levélnyelét, tövében a vizi csigák raja tanyázik; emitt ismét a vizi szironták ezer meg ezer fehér virága tör magának utat a szabadba... Mentől tovább halad a csónak, annál szebb, változatosabb a vizi tenyészet. Ha csónakunk körül lenézünk a vízbe, ott látjuk a csoportokba egyesült sok békalencsét, a haragoszöld vizi lófarkot és a smaragdszinű moszatok fonáltelepét. Szövevényes szálaik között kígyózik a bajuszos szárú súlyom... Elérjük végre a tisztás határán a nádas szigetét, melynek ingó talaja úszó növények gyökérszövedékéből áll. Mintegy 4 m. magasságig emelkedik itt a sziget fölé a nád sűrűje, mely köröskörül minden más növényt elnyomni látszik; csak a mocsárharaszt lengeti imitt-amott sivár életét, a sziget párkányzatán a világos-zöld sásfajok képeznek némi gyepet. Helylyel-közzel láthatni a fehérvirágú folyondárt, amint kanyargós indájával a karcsú nádra felkapaszkodik, valamint a kékvirágú vizi ebszőlőt, a mely erőlködik terjengős szárát a magasba emelni; míg a sárga liliom harcziasan kandikál ki kardos leveleivel a nádas sűrűjéből. A náderdőt a gyékény és a káka öve veszi körül, kivált a sötétzöld szinű csomótlan szárú káka foglalja el a nádmentes helyeket, de a széles- és keskenylevelű gyékény sem hiányzik. Ezeket követi a palkák serge, mely a »savanyú szénát« szolgáltatja. A sások a zsombékos helyek uralkodó növényei, megszaggatott sűrűségű telepeket képeznek. Minden szál sás mint megannyi oszlop gyakran egy méterre is felnyúlik. A csomótlan törzs alsó része tömérdek gyökérrostoktól képezett szövedékből indul ki, melyhez az elkorhadt gaz és levél kisebb-nagyobb tömege járulván,

idő folytában tőzeggé alakúl. A telep széle felé mindegyre rövidülő társoszlopok megbarnúlt alja a víz alatt, gombos vagy bugás felső része a víz tükre fölött látható. Minden ilyen sástelep a zsombék süppedékes talaján kisded boglyát vagy pázsittal fedett vakandtúrást ábrázol. A sáshalmak szét vannak szórva, hol közelebb, hol távolabb esnek egymástól, csak nyár derekán hajt ki a csáté s elhatalmasodván, befedi az ingoványt. [1])

A lápok nagy területeket foglalnak el az Alföldön. Ezek mind allápok (Flachmoor); rendesen nagyon szívós, kékes-szürke agyagtalajon, néha összeálló kvarczhomokon települnek. Öt különböző fejlődési időszakot különböztetnek meg bennök: a vizinövény-láp, náderdő, nádrét és láprét szakait. A vizinövény-láp növényei elkorhadnak, a nélkül, hogy tőzeget (turfát) képeznének, a nád ellenben tőzeget szolgáltat, maradványai 1.$_7$ — 2 m. vastag réteget képeznek. Az erre következő fejlődési szakban a nád kivesző félben van, s gyepes fűvek, nevezetesen taraczkos tippan (Agrostis stolonifera) és sásfajok szorítják ki. Ekképen támad a nádrét. Ez kellő nedvesség mellett lassankint rétláppá válik, azután a tőzeg képződésének vége szakad és száraz láprét támad, melyen csak pázsitfélék teremnek. Némely esetben a nádat a sudar sás (Carex stricta) szorítja ki s a nádas zsombékká válik; a zsombékok tőzegalapja rendesen csekély, de néha a zsombékok náderdő közepett nádtőzeg-telepeken is támadnak. A magyar nép megkülönbözteti az ingólápot vagy ingoványt, a valódi rétlápokat s a zsombéklápokat. Az ingóláp alatt a tőzeges náderdőket, a nádréteket, sőt részint a rétlápokat is érti. [2])

---

[1]) *Pap János:* Az Alföld mocsárnövényzete, a Délmagyarországi természettudományi társulat közlönye, 1881. évf. 118. s k. l.

[2]) L. *Kerner:* Das Pflanzenleben der Donau-Laender. *Ugyanez:* Ueber die Zsombékmoore Ungarns, a Zoologisch-Botanische Geselsch. 1858-iki közl.; *Pokorny:* Magyarország tőzegképletei, a M. T. Akadémia math. és természett. Közl. 1862.; *Borbás Vincze:* Az alföldi zsombék, Természettudományi Közlöny, 1885-iki évf. 273. s k. l. »A zsombék, mondja Borbás, a mocsaras talajnak a legfelsőbb növényformácziója. A puhaszárú vizi növények hullájukkal először a nádnak készítik elő a talajt. A nád eleinte a híg sárban terjed szét, majd úszó szigeteket, később pedig szilárd fenekű náderdőket (rétség) alkot. A nád azután a sások részére készíti elő a talajt, s ha ezen olyan sások telepednek meg, melyek taraczkokat hajtanak, akkor összefüggő pázsitlepel vagy láp keletkezik; ha pedig a nem taraczkos sudar sás fészkelődik meg a nád előkészítette talajon, akkor a zsombék támad. Legtöbb zsombék a bihar és békésmegyei Sárréten van, hol a sudar sás bokrai mint különálló, de egyenkint sűrű gyepcsoportok ezrével jelennek meg, mint egy m. magas s 3—4 deczim. széles oszlopok.

Szórványosan nagyon sok helyen vannak kisebb-nagyobb tőzegtelepek és lápok. A legnagyobbak a Duna baloldali árterén s a Tisza mellékein fordúlnak elő. A Duna baloldalán Ócsától D-re Bajáig terjednek körülbelől 130 km. hosszú s 1—2 km. széles szalagban; az éjszaki vidéken turjánnak, a délin őrjegnek nevezik a tőzeglápokat, melyeknek legnagyobb kiterjedése Kalocsa környékén van. Azok többnyire zsombéklápok, részben pedig lápföld, mely nem ég. A hortobágyi Sárréten nincsen tőzeg, csak nádgyökerekből álló és iszappal kevert féltőzeg találkozik itt-ott. A Berettyó, Hortobágy és Sebes-Körös között elterjedő roppant nagy Sárrét, melynek kiterjedése körülbelől 1,630 □ km., a folyók szabályozása és csatornázása következtében jobbára már lecsapoltatott és szárazzá van téve. Csekély földemelkedések az egész mocsárvidéket három külön medenczére osztják, melyeknek központján Füzes-Gyarmat fekszik. A Berettyócsatorna Bakonyszeg és Szeghalom között a délkeleti medenczét vagyis a Sebes-Körös Sárrétjét, a Füzes-Gyarmattól ÉNy-rà vonuló földemelkedés az éjszaki medenczét vagyis a Berettyó Sárrétjét választja el a délnyugati medenczétől, mely Füzes-Gyarmat és Túrkeve között terül el. Végre a Szerep, Bucsa és Ecseg puszták között való földemelkedés a püspök-ladányi Sárrétet és a Karczag és Kis-Újszállás mellett található hortobágyi mocsárokat választja el az emlitett három medenczétől. A nagyobb medenczék, mint a terület legnagyobb mélyedményei, állandó vízgyűjtők, melyek tőzegképző növényekkel telvék. Ezek az ingólápok, melyek nádgyökerekből állanak, s melyek felszinén már lápkaszálók is vannak. Az ott találtató tőzeg rendesen nagyon laza és taplós.

Zsombékosok és nádtőzeg-telepek a Nyirség völgyteknőiben, a Rétközön és Hosszúréten is vannak. Nagyobbak azok, melyek a Kraszna mellékén s az Ecsedi láp mocsárjaiban fordúlnak elő. A Kraszna-csatorna mellett elsőben csak fekete kotús agyagot, odább zsombékokat, még odább nádlápokat s végre égres erdőket találunk A láp belseje váltakozva égres, nádas és zsombék.

Ung megyében a Blata, Beregben a Szernye mocsár van, az utóbbi nagyrészt ingóláp, csak a széle felé zsombékos s részben náderdővel van fedve; itt-ott égres erdők vannak benne.

A Maros és Duna közén az Alibunári mocsárban csak korhanynyal bőven kevert kotús agyag van, de tőzeg nincsen. Az Ilancsai mocsár már egészen ki van szárítva. Tehát az Alföldön számos helyen van éghető tőzeg, de még ott sem igen használják, a hol száraz ganéjjal és zsúppal tüzelnek.

Az alföldi tavakban, különösen a Tisza és Zagyva árterén a csemege-súlyom terem, melynek tövises gyümölcse van, belseje, ha megfőzik, olyan izű, mint a gesztenye.

A szántóföldeken leginkább búzát, tengerit, zabot, rozst, árpát, repczét, kölest, kendert, dinnyét, répát, babot, paszulyt, lencsét, napraforgót, mákot, luczernát s más takarmányt termesztenek. A homokterületeken a szőlő is díszlik s ott a filoxéra nem bántja. A Duna és Maros közén Temes és Torontál megyékben valamint Bácsmegyében rizst is termesztenek szép sikerrel.[1]) A paprika a legkedveltebb fűszer; leghíresebb az, mely Szeged környékén terem. A gyümölcstermesztés legjobban az Alföld szélein s a Duna és Tisza közén sikerül. Kecskemét határában különösen sok alma terem.

Az Alföld állatvilága szintén elég gazdag; a hazánkban megfigyelt legtöbb emlős faj az Alföldön is előfordúl. Gyakoriak a nyúl és ürge, a róka, görény, a patkány és egér; előfordúl a kertipele és fogas vakond vagy földi kutya is; a nádasokban egy farkasfaj is él. A madarak közűl a keselyű és sas csak ritkán jelenik meg az Alföldön, annál gyakoriabbak a kánya, vércse és sólyom. Az éneklő madarak közől leggyakoribb a pacsirta. Sok költöző madár veszi útját az Alföldön át s itt tartózkodik rövidebb-hosszabb ideig. Nagyon gyakori a gólya és túzok. A mocsárokat felette sok úszó és gázló madár népesíti; két darufaj, nyolcz gémfaj, négy karakatnafaj, sokféle szalonka, szárcsa, gődény, kormorán, csüllő és tengeri fecske, buvár, rucza, vadlúd stb.

A hal, mint már említettem, mind a Tiszában, mind a Dunában tetemesen megfogyott. A két folyó halait két csoportra oszthatjuk: állandó lakókra és jövevényekre; az utóbbiak tengerlakók, de ívás alkalmával a Dunába, illetőleg a Tiszába is felrándúlnak. Ilyen jövevény hal a viza, mely most ritkán mutatkozik, továbbá a kecsege, mely sokkal közönségesebb s a Tiszában majdnem egész éven át fogható. A tok is vendéghal, az csak a melegebb hónapokban jelenik meg; a Tiszában három fajtája ismeretes: Güldenstaedt tokja, a csillagos tok és a sima tok. Az állandóan itt lakó halak közé tartoznak: a potyka, csuka, harcsa, süllő, kárász, czigányhal, márna, menyhal, sügér, a dévés keszeg, piros-szárnyú keszeg, jászkeszeg, buczó-keszeg, fehérhal, s a sáros iszapos vizben élő csík.

[1]) *Grossinger* szerint a gyapotültetéssel is tettek kisérletet, 1783-ban Torontálban kezdték meg, Nákó Kristóf pedig Nagy-Sz.-Miklósban 1786-ban látott hozzá, görögöket hivott be Makedoniából s a jövevényeknek állandó telepet biztosított. 1787-ben Pozsonyban már gyapotfonó gépet is felállítának.

Két veszedelmes rovar látogatja meg olykor az Alföldet, t. i. a sáska s az úgynevezett kolumbácsi szúnyog, ez utóbbi a marhát és lovat bántja, majdnem oly veszedelmes, mint Afrika némely vidékein a czeczelégy.

Sajátságos állatka a kérész (Palingenia Burm.), mely néha tömérdek mennyiségben lepi el a Tiszát, a Marost, Bégát, az Aldunát, Temest, Körös t. A nép *Tiszavirágnak* nevezi. [1])

Az utóbbi évtizedekben a gabnatermesztés nagy mértékben gyarapodott az Alföldön, csekélyebb előmenetel történt az állattenyésztésben; nincsenek többé oly nagy gulyák és ménesek, mint hajdan voltak. A lótenyésztés mindazonáltal emelkedett. Az Alföldön leginkább a kistermetű, tüzes és kitartó magyar lófajta van elterjedve, mely különösen a könnyű lovasságnak alkalmas. Az alföldi szarvasmarha magas termete, fehér vagyis inkább szürke szine, hosszan felnyuló szép szarva által tűnik ki, nagyon alkalmas a vontatásra és hízlalásra, de tejet keveset ád. A juhnyájak leginkább nemesített, finom gyapjut szolgáltató juhokból állanak; számuk a legújabb időben inkább fogyott, mintsem növekedett. Sertést sokat nevelnek az Alföldön, mert a magyar szereti a szalonnát és disznóhúst. A baromfi tenyésztése is növekedett.

Ásványi kincsekben szegény az Alföld, hol, mint a közmondás tartja, pénzért orvosságnak sem lehet követ kapni. De a talaj még nem édesült ki teljesen, sok helyen már a növények mutatják, hogy sós. A jó iható víz ritka, a kutak vizében többnyire magnezia és más sók vannak feloldva. Sőt itt-ott valóságos ásványos vizek is előfordulnak; ezekben részint csak konyhasó, részint ez meg glaubersó, részint pedig konyhasó és szénsav van; néha salétromsavas mészföld is van bennök.

Újabb időben Szeged környékén az óbébai keserűvíz lett ismeretessé.

Nagy területeken salétrom és sziksó virágzik ki. Igen nagy salétromvidék Bihar, Hajdú és Szabolcs megyékben van, a Tisza és Berettyó között terjed el; egyes helyeken, Nagy-Kálló, Nyíregyháza, Sz.-Mihály, Nánás, Szoboszló, Mike-Pércs, Monostor-Pályi stb. határaiban bőven szedhető a salétrom. A második salétromvidék a Tisza mentén Szolnoktól le Titelig terjed el; Alibunár, Pancsova, Versecz, Fejértemplom stb. környékein is van salétrom.

A sziksó vagyis kuksó részint a salétromos, részint más vidékeken is előfordúl; leginkább a sós tavak közelében virágzik

*) L. *Hanusz István*: Tiszavirág, a dél-magyarországi természett. társulat füzeteinek 1880-dik évf.

ki. Ilyen tavak vannak Szabolcs, Hajdu, Bihar, Szolnok, Pest, Csanád, Békés, Bács megyékben. A tulajdonképeni síksós vidék a Duna és Tisza közén Pest és Bács megyékben többé-kevésbbé széles övben terjed el. Békés és Csanád megyékben a szík sok helyen agyaggal és homokkal van keverve, más helyeken pedig magában mint vakszík fordúl elő. A vakszík sajátságos vegyületű, terméketlen, rosz talaj.

A salétrom- és sziksó-termelés azelőtt sokkal nagyobb volt, mint mostanában.

II.

Az Alföld folyói, a Duna, Tisza és mellékvizei. A szabályozási munkálatok.

A Duna hazánk büszkesége, de az Alföld főfolyója a *Tisza*,*) mely az ország határain belűl születik és végzi pályafutását. A Máramarosi havasokban ered a *Fekete* és *Fehér Tisza* egyesűléséből. Amaz Körösmező környékén számos havasi patak egyesűléséből támad;

*) L. Hunfalvy János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása.* III. k. 170—489. l.; Ugyanaz: *Die Theisz, Oest.* Revue, 1867. évf.; Wex, Cassian, Lorenz és Bontoux értekezései a Dunáról, *Oest. Revue,* 1863. 1864., 1865. és 1866. évf.; Révy Gyula: *A Duna* Budapesten, 1876.; Hunfalvy János: *A Duna Budapesti szakaszának szabályozása,* Budapest, 1877.; *Stefanovics von Vilovo: »Die Entsumpfung der Niederungen der Theisz und des Banats,* 1874.; Ugyanaz: *Die Ursachen der Katastrophe von Szegedin,* 1879.; Ugyanaz: *Die Felsengen des Kasan und die Donau- und Theiss-Regulirung,* 1879.; Ugyanaz: *Ueber das seitliche Rücken der Flüsse,* Wien, 1881.; Overmars: *Die Theissüberschwemmungen,* Budapest. 1879.; *A Tiszavölgyi társulat központi bizottsága által 1879. évi jun. 16, és 17. rendezett értekezlet eredménye,* Budapest, 1879.; *A szabályozási munkálatok magbirálására meghivott külföldi szakértők jelentései,* 1879.; Dékány Mihály: *Vizügyeink, különösen a Tiszaszabályozás és ármentesítés fejlődéséről,* Budapest, 1879.; Ordódy Pál közmunka és közlekedési miniszter előterjesztése az országgyűléshez 1880.; *A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1880-diki közgyüléshez intézett jelentése,* Budapest, 1880.; Hieronymi Károly: *A badapesti Dunaszakasz szabályozása,* Budapest, 1880.; Lanfranconi Enea: *Közép-Európa vizi útai és a Duna szabályozásának fontosságáról, különös tekintettel* a Dévény és Gönyő közti vonalra, Pozsony, 1880.; Ugyanaz: *Magyarország ármentesitése,* Pozsony, 1882.; Heinrich Hobohm: *Grundzüge für die Beseitigung der Ueberschwemmungen mit gleichzeitiger Durchführung der künstlichen Bewaesserungen,* Wien, 1877.; Wolfbauer: *Die Donau und ihre volkswirthschaftliche Bedeutung, Referat erstattet an die niederösterr. Handels- und Gewerbe-Kammer,* Wien, 1880.; Heksch: *Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung,* Wien, 1881.; *A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése.* Kiadja a közmunka és közlekedési m. k. miniszterium, Budapest, 1885.; *A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1884. oktob. 12-diki közgyüléséhez intézett jelentése,* Budapest, 1884.

köztük leghosszabb az, mely az Okola havas keleti oldalán 1203 m. magasságban buzog ki. A fiatal folyócska fürgén szökdelve magas hegyektől szegélyezett völgyben D-nek tart s Rahó közelében találkozik testvérjével, a Fehér Tiszával, mely Bogdány környékén szintén számos hegyi zuhogó egyesüléséből támad. Az egyesült folyó még mindig sziklás völgyben folytatja útját, DNyD-re kanyarodva; Rónapolyánánál a *Vissóval* erősbödik, mely Máramaros délkeleti zugában ered; azután Ny-ra fordúlván, mindinkább kiszélesedő nyájas hosszanti völgyben folyik tovább; Szigetnél az *Iza*, alább a *Taracz, Talabor* és más bővizű folyocskák ömlenek beléje. Husztnál elhagyja felső medenczéjét, az oldalain levő hegyek mindinkább letörpűlnek, s mindjobban hátrálnak. Viztömegét még a *Nagyág* és nehány kisebb folyó növeli. Nagy-Szőllősnél már a nyilt lapály kezdődik, de a Tisza partjai még mindkét oldalon eléggé magasak és változatosak. Iránya Vásáros-Naményig egészben véve nyugati. Odáig Máramaros, Ugocsa, Szatmár és éjszaki Erdély vizei egyesűlnek vele. A *Batár* és *Túr* jelentéktelen folyók, annál jelentősebb a *Krasznával* egyesülő *Szamos*, mely éjszaki Erdély vizeit gyűjti medrében. Erős lökése s a Nyírség homokháta É. felé tereli a Tiszát, ez tehát Csapig ENyÉ-ra folyik, azután Tokajig délnyugati irányt követ. Odáig a bal part a Nyírség mentében többnyire magas, ártere leginkább a jobb oldalon van, a baloldali lapályokat Szatmár megyében a Szamos, Kraszna és Túr szokták elönteni.

Tokajnál az Eperjes vidékéről D.-felé vonuló trachit hegyláncznak az Alföldre előretolt hatalmas kúpja, a tokaji Nagyhegy emelkedik a Tisza jobb partján, bal oldalán pedig a Nyírség egyik nyúlványa domborodik. Így támad ama szorúlat, mely a vizek szétterülését és gyors lefolyását némileg gátolja. Ugyancsak a tokaji Nagyhegy aljában a Borsa, Latorcza, Ung, Laborcz, Ondava és Tapoly, azaz Bereg, Ung, Zemplén és részben Sáros megyék vizeinek egyesüléséből eredő *Bodrog* ömlik a Tiszába. A Laborcz igen szeszélyes folyó, mikor megdagad, sok hordalékot szállit magával. A Latorcza még nagyobb és szeszélyesebb folyó, a hegyek közől kiérvén, már Munkács vidékén lomhán csavarog ide-oda, Csap vidékén a Tiszához közeledik, de azután megint elfordúl tőle. Közte és a Tisza között még a *Csaronda, Szernye, Nagyvíz, Vérke* és más erek csavarognak, melyek szintén kiáradnak, mikor a főfolyók megdagadnak. Maga a Bodrog csekély eséssel lassan hömpölyög s gyakran kiönt. Tokajon felűl tehát nagy ártér van, mely leginkább Bereg és Zemplén megyékben fekszik.

Ha a Tisza felső folyását Husztig vagy Nagy-Szőllősig számítjuk, akkor középső folyásának a Nagy-Szőllőstől Tokajig terjedő szakaszát tekinthetjük. Eszlárig a Bodrog irányát követvé DNy-ra folyik s így megkerüli a bal oldalán elterülő homokfönsíkot, mely az Er, Berettyó és Körös medenczéjéig terjed s e között és a Tisza ártere között vízválasztóúl szolgál. Középső folyása tehát Jándtól Csapon át Eszlárig egyenes oldalú haromszöget képez, melynek egyik szára (Jánd-Csap) 36.$_6$ km., másik szára (Csap-Eszlár) 68.$_5$ km., alapja pedig (Eszlártól Jándig) szintén 68.$_5$ km.

Eszlártól T.-Dobig nyugati, onnan Szolnokig délnyugati irányban kigyódzik a Tisza; Kesznyétennél a *Sajó* ömlik beléje, melylyel a *Hernád* egyesül. Az utóbbi két folyó Sáros, Szepes, Abaúj és Borsod megyék vizeinek nagy részét önti a Tisza medrébe; alább már csak két olyan jobboldali mellékvize van, mely az említésre érdemes, az *Eger* és *Zagyva*, ez utóbbi Szolnoknál egyesül vele.

Szolnoktól kezdve a Tisza egészben véve déli irányt követ, a Dunával egyközűen, de tőle mintegy 90 km. távolságban folyik. E szakaszon a jobbparti terület vizben szegény homokhát, s minden jelentős mellékfolyója a bal parton ömlik be. Csongrádnál az egyesült *Körös* (Ér, Berettyó, Sebes, Fekete és Fehér Körös), Szeged felett a *Maros*, Titellel átellenben a *Béga* ömlenek a Tiszába. Legnagyobb mellékvize a Maros, mely Erdély legnagyobb részének vizeit fölszedvén, Ny-ra fordúl s a hegyeken áttörvén, Radnán alúl már az Alföldre jut s azután derékszög alatt a Tiszának tart. Hossza 693 km., szélessége Szegednél 190 m., mélysége 1.$_{26}$ és 3.$_{16}$ m. között változik, átlagos esése Maros-Ujvártól a torkolatáig kilometerenkint 40 centiméter.

A Tisza vizkörnyékének határvonalai tompaszögletű ötszöget fognak be, melynek végpontjai K-ről Ny-ra a Maros forrásaitól a Zagyváéig s É-ról D-re az Ondava és Tapoly forrásaitól Zalánkaméníg majdnem egyaránt 500 km. távolságra esnek egymástól. Az egész vízgyüjtő terület nagysága 152,950 □ km. A fő mellékvizek közől a Szamos vizkörnyéke 21,800, a Marosé 27,200 □ km. A Tisza vízfogyasztása, azaz másodperczenként lefolyó vízmennyisége a torkolatnál legkisebb vízálláskor 400, közép vízálláskor 1500, legmagasb vízálláskor 4200 köbméterre tétetik. [1])

[1]) *Bánlaki Pál* fölvetése szerint a Tisza legnagyobb vízfogyasztása a Szamos torkolatáig 1294.$_{72}$, a Szamosé 1136.$_{83}$, a Bodrogé 884.$_2$ kbm., a Sajó és Zagyva közepes víztömege 142.$_1$, a hármas Körösé 246.$_{32}$, a Marosé 306.$_{31}$ köbm. Tehát a Tisza víztömege Szegednél 4010.$_{48}$ kbm. Ehhez járúl még a Béga, melynek vízfogyasztása 185.$_2$ kbm.

A Tisza medre egészben véve jól be van vájva a talajba s elég mély, szélessége is tetemes.

	Közép mélysége	Közép szélessége
Tisza-Ujlak és a Maros között	9.17 m.	115.69 m.
A Szamos és Bodrog »	11.38 »	125.17 »
» Bodrog és Sajó »	11.85 »	151.72 »
» Sajó és Körös »	10.43 »	165.00 »
» Körös és Maros	11.47 »	183.96 »
» Maros és Duna	11.38 »	216.20 »

De a tapasztalt legkisebb és legnagyobb vizállások közötti különbség az egyes helyeken 7—10 métert is tesz.

Feljebb megérintettük, hogy a Tisza felső folyását Nagy-Szőllősig, középső folyását Tokajig számíthatjuk, innen volna az alsó folyása a torkolatig. De szorosan véve neki nincsen meg a folyóknál rendesen megkülönböztethető hármas szakasza és fokozata. Mert alig hogy a hegyek közől kiér, már Kóródnál medrének hajlása, tehát esése oly csekély, minő más folyóknál csak a legalsó szakaszon szokott lenni, pedig Kóród 1196 km. távolságban van a torkolattól. Tisza-Ujlaknál a folyó 0 pontja 114.5 m., a torkolatnál pedig 69.8 m. magasságban van az Adriai tenger fölött. Pályájának hossza a forrástól T.-Ujlakig 203, a torkolatáig 1414.7 km. Egyenes vonalban mérve forrásainak távolsága a torkolattól csak 465 km., tehát a sokféle kanyarúlatokra 949.7 km. esik. A szabályozás előtt a folyó hossza T.-Ujlaktól a torkolatig 1,211.7 km. tett, s e hosszú vonalon az egész esése csak 44.6 m. volt, tehát kilométerenkint csak 3.7 centiméter. Ezen rendkivűli csekély esés is egyenlőtlenül oszlott fel, a mint a következő táblázatból kitetszik:

	A folyó hossza km.	Egész esés mtr.	Kilométerenkénti esés mtr.
T.-Ujlaktól V.-Naményig	87.223	12.090	0.1387
V.-Naménytól Csapig	79.368	3.378	0.0425
Csaptól Tokajig	170.561	8.881	0.0520
Tokajtól Szolnokig	380.795	10.797	0.0281
Szolnoktól Csongrádig	134.562	2.598	0.0193
Csongrádtól Szegedig	105.516	2.270	0.0215
Szegedtől a Dunáig	253.605	4.682	0.0182
összesen	1211.730	44.646	0.0368

E csekély esés miatt kigyódzott a Tisza oly sok kanyarúlattal az Alföldön végig, majd jobbra, majd balra nagyot kerűlve s néhol visszafordúlva oda, a honnan kiindúlt, mintha meg nem akarna válni a nagy síkságtól. De rendes vizálláskor megmaradt medrében, nem

igen oszlott szét s aránylag kevés szigetet képezett, noha számtalan kiszakadása, foka és holtága volt, melyek többnyire félkörben nyúlnak el. Áradáskor kikelt a medréből; ekkor megtelt a sok fok és mellékág, s a hullámok jobbra és balra messze szétterűltek. Apadáskor lassankint visszaömlött az eleven víz a mederbe, de a fokokban, a mellékágakban, a mélyedésekben csak igen lassan párolgott el, s a nagy mocsárok, sárrétek, lápok és ingoványok ritkán száradtak ki. Évenkint rendesen kétszer áradt és öntött ki a Tisza, tavaszszal hóolvadáskor és jégzajláskor s nyáron nagy esőzések következtében.

Hajók V.-Náménytól kezdve járhatnának a Tiszán. Mikor még vasút nem volt az Alföldön, akkor személyszállító gőzhajók is jártak rajta Tokajtól kezdve; ámde hosszú és unalmas volt az utazás, a szem hamar belefáradt a végtelen lapály, a parti fűzesek, a nádasok, mocsárok és sárrétek szemléletébe; csak a szárnyasok ezrei elevenítették a vidéket; falu, de még egyes lakóház és tanyai épület is vajmi ritkán mutatkozott. Most rendesen csak Szegedig járnak a gőzösök, már Szolnokon is ritkán láthatók.

A *Duna* Baden nagyherczegségben a Feketeerdő keleti oldalán eredő *Brigach* és *Brege* patakok egyesüléséből támad; Regenszburgig éjszakkeleti, onnan kezdve délkeleti irányt követ, Passzaunál az *Innel* egyesül és az osztrák állam területét éri el. Folyásának egész hossza 2,883 km., forrásainak távolsága a torkolatától 1.630 km.; pályájának hosszából 612 km. Németországra, 357 km. az osztrák, 961 km. a magyar, 953 km. a romániai és bolgár tartományokra esik. Vizkörnyékének nagysága 817,100 □ km., ebből az osztrák-magyar monarchia területére 423,540, külön a magyar korona területére 314,453 □ km. jut.

Magyarországi folyását már leirtuk, nevezetesebb mellékfolyóit is megemlítettük. Láttuk, hogy jobb felől a Stájerországban eredő *Lajta* Magyar-Ovárnál, a szintén Stájerországban eredő *Rába* Győrnél szakad a Mosonyi ágba; azután a jobb oldalon csak jelentéktelen folyócskák ömlenek a Dunába, egészen Tolnáig, hol a *Sárviz* egyesül vele; alább ismét csak apró folyók torkollanak beléje, végre Erdődnél a *Dráva* és Zimonynál a *Száva* öregbítik viztömegét.

Az említett mellékfolyók közől a Rába pályájának hossza 274.$_5$ km., hajózható szakasza 141 km., esése Körmendtől lefelé kilométerenként 55.$_3$ centim. A Dráva hossza 749 km., szélessége Eszéknél 320 m., mélysége 6.$_5$ m.; Villachtól lefelé hajózható, esése onnan kezdve kilométerenként 64 centim. Fő mellékvize a Mura, melynek hossza 445 km., esése Judenburgtól Légrádig kilométerenkint 165

centim., szélessége Légrádnál 134 m. A Száva Krajnában a Terglou hegycsoportban ered, hossza 912 km., esése Rugviczától Sziszekig $6._5$, Sziszektől Zsupanyéig $4._5$, Zsupanyétől a torkolatáig $3._7$ centim. kilométerenkint. Lajbachtól lefelé hajózható szakaszának hossza 779 km.

A Dunának baloldali mellékvizei közől a *Morava* határfolyó; sokkal nagyobb a *Vág*, melynek hossza 371 km., esése Galgócztól a torkolatáig kilométerenkint $27._7$ centim. Vele egyesül a szelídebb folyású *Nyitra;* a *Zsitva* csekély folyócska, jelentősebb a *Garam*, mely Esztergommal átellenben szakad a Dunába. Az *Ipoly* Szobb közelében ömlik be, néha nagyon árad, néha meg csaknem kiapad. Azután balfelől egészen a Tiszáig csak jelentéktelen erek ömlenek a Dunába, alább Pancsovánál a *Temes* egyesül vele, melynek hossza 350 km.

A magyarországi Dunát vízrajzi tekintetben öt külön szakaszra oszthatjuk. Első szakasza a Morva torkolatától a Rába, illetőleg a Vágduna torkolatáig tart. E szakaszában a folyó saját hordalékaival feltöltött területen halad el, számos fattyúágra oszolván, többé-kevesbbé benőtt szigeteket és egészen kopasz zátonyokat képez, melyeket hol szétbont, hol ismét fölépít; medre, kivált Pozsony és Vének meg Gönyő között, szertelen módon elfajult. A meder hossza a főág mentében mérve, Dévénytől Komáromig 125, Pozsonytól Gönyőig 90 km.; 0 pontja Dévénynél $134._7$, Pozsonynál $130._4$, Gönyőnél $106._8$, Komáromnál $104._7$ m. magasságban van az Ádriai tenger felett, esése tehát Pozsonytól Gönyőig kilométerenkint 26 centim.

A második szakasz Komáromtól Földvárig terjed; ebben a szakaszban a Duna Esztergom és Vácz mellett nagy kanyarúlatokat tesz, de különben nincsenek éles görbületei; medre egészben véve szabályos, csak néhol szélesedik ki aránytalanúl, több helyen megoszlik és szigeteket képez, melyek közől legnagyobbak a Sz.-Endrei és Csepel. Ezen második szakasz hossza 205 km.; a folyó vizállásának 0 pontja Budapesten $96._8$, Duna-Földvárnál $90._5$ m. magasságban van; az egész esés tehát Komáromtól Budapestig a 120 km. hosszú pályán $8._4$ m., Budapesttől Földvárig a 95 km. hosszú pályán $5._8$ m., azaz kilométerenkint amott 7, emitt $6._8$ centim.

A harmadik szakasz Duna-Földvártól a Dráva torkolatáig ér; ebben a folyó igen sok kanyart tesz, s kigyózásai és partjai folytonosan változnak; sok szigetet is képez, melyek közől legnagyobb a Mohácsi. E szakasz hossza 275 km., egész esése $12._6$ m., tehát kilométerenkint $4._5$ centiméter.

A negyedik szakasz a Dráva torkolatától Ó-Moldováig terjed; e szakaszon a jobb partot majdnem mindenütt dombok és hegyek szegélyezik, ellenben a bal part alacsony; a meder gyakran szétágazik s kisebb nagyobb szigeteket alkot, de nagy és éles görbületei nincsenek. E szakasz hossza 309 km., esése $15._8$ m., tehát kilométerenkint $5._1$ centiméter.

Végre az ötödik szakasz Ó-Moldovától Turnu-Szeverinig, azaz a Vaskapu végéig terjed; e szakasz a Duna legregényesebb völgyszorosát foglalja magában, melyben a nagy folyó majd összeszorúl s roppant mélységet ér, majd kiszélesedik és szirtekkel megrakott sekélységeket képez. E szakasz hossza Moldovától Orsováig $96._7$ km., esése $18._4$ m., tehát kilométerenkint 19 centim.

Ezekből látjuk, hogy a Dunának mindenütt sokkal nagyobb átlagos esése van, mint a Tiszának, hogy az tehát mindenütt gyorsabban folyik; legkisebb átlagos esése D.-Földvártól a Dráva torkolatáig van, legnagyobb pedig Pozsonytól Gönyőig és Moldovától Orsováig.

Szélessége a változó vizállás szerint egyazon helyen is nagyon különböző; a hol a folyó szétágazik és nagy szigeteket képez, ott a két ág külső pontjai több kmnyi távolságra esnek egymástól, a Mosonyi Duna jobb partja az Érsekújvárinak balpartjától Gönyőnél 29 km. távolságra esik. Az egyesült meder szélessége Pozsonynál $284._5$, Komáromnál 520, Esztergomnál 506, a budapesti lánczhidnál 455, Sz. Gellért hegyénél 312 m.; Téténytől Duna-Földvárig 500—700, Földvártól Baziásig 570—1200 m. között változik. A Kazán szorosban 170, sőt egy helyütt $151._2$ méterre szűkül össze a Duna medre, de mélysége ott legkisebb vízálláskor is $45._5$ m. A Kazántól lefelé szélessége 370—600 m., Orsován alúl mind nagyobb s a Vaskapunál 1000 m. ér el, de mélysége ott kis vízálláskor csak $0._{63}$—$2._{84}$ m.

A mélység mind a fő mind a mellékágakban sok helyen hirtelen változik; a folyó sodrában 0 vízállás mellett Dévénytől Pozsonyig $2._3$—6, Visegrádtól Váczig $4._0$—$5._4$, Budapesten $2._5$—$10._4$, a Dráva torkolatánál $5._2 - 14._8$ m.

A Duna medrének keresztszelvényei, Lanfranconi szerint, 0 vízálláskor Pozsonynál $808._{27}$, Esztergomnál $1492._{58}$, Budapesten $1672._{25}$, Ujvidéken $1792._{76}$, Orsovánál $3466._{05}$ □ méter; az 1876-diki legnagyobb vízálláskor pedig ugyanazon helyeken $2766._{50}$, $4846._{10}$, $4353._{00}$, $4132._{57}$, $6251._{80}$ □ m.

A vízfogyasztás Budapesten $1._{76}$ m. vízálláskor 1,708, $4._{13}$ m.

vízállás mellett 4232, $5._{69}$ m. vizállás mellett 6,797, $7._{58}$ m. vízállás-kor 11,060 köbméter; Hieronymi szerint 4′ 7″ 6‴ vízállás mellett a Promontori ágban 35,812 köbláb, azaz 1,132 köbméter, a Soroksári ágban pedig 7,198 köbláb, azaz 228 köbméter, összesen tehát 1,360 köbméter víz foly le másodperczenként. — A Dráva vízfogyasztása a torkolatnál kis vízkor 200, közép vízkor 800, legnagyobb vízálláskor 2000, a Száváé 600, illetőleg 1200 és 4000 köbméter. Tehát a Duna vízfogyasztása Orsovánál 4000 és 22,400 köbméter között változik; az átlagos vízfogyasztást pedig 8537 köbméterre becsülik, e szerint Orsovánál évenkint 270,804 millió 450 ezer köbméter víz folyik le a Dunán.

Vízjárása nem ingadozik oly nagyon, mint a Tiszáé, mindazonáltal a különbség a legkisebb és legnagyobb vízállások között igen nagy, Pozsonynál $4._0$—$5._4$, Komáromnál $5_{\,0}$—$6._8$, Budapesten $4._7$—$6._8$ m. tesz. A rendes nyári árvizek ritkán emelkednek magasabbra, mint 4—5 méterre a 0 pont fölé. Legnagyobb árvizek, jégzajlás nélkül, 1787-ben voltak, mikor Pozsonynál és Budapesten 6 méterre emelkedett a víz a 0 pont fölé. 1862-ben Pozsonynál $6._{95}$, Budapesten $5._{31}$, 1880. aug. 21-kén Pozsonyban $5._{75}$, Komáromban $5._{20}$ méterre áradt a víz. Sokkal nagyobb áradásokat okoznak a jégdugulások és jégtorlódások. Pozsonyban 1850. febr. 5-kén a víz $25^1/_2$ lábat, azaz 8 métert ért el, s a városnak majd nem felerészét elönté. Budapesten 1809-ben $6._{41}$, 1830-ban $6._{61}$, 1839-ben $7._{19}$, 1798-ban $7._{43}$, 1850-ben $7._{59}$, 1775-nen $7._{66}$, 1876-ban $7._{77}$ (Ó-Budán $8._5$), 1838. márcz. 15-kén $9._{29}$ méterre emelkedett a víz. Tehát egy évszázad óta az 1838-diki áradás a legnagyobb volt, s roppant károkat tett. A legújabb időben a legmagasabb vízállások voltak 1878. jan. 23-kán $6._{87}$—$6._{68}$ m., 1880. aug. 21-kén $5._{58}$, s 1881. márcz. 15—17-kén $5._{93}$—$6._{83}$ m. Az 1876-diki áradás rendkivűl sokáig tartott. Legujabb időben a vízveszély Győr és Komárom városokat is fenyegette.

Tehát mind a Duna, mind a Tisza és mellékfolyóik gyakran kiáradnak és nagy károkat mívelnek a helységekben és mezőkön. A Duna árterűlete kivált Pozsony és Almás között, azután Duna-Pataj és Vukovár között, továbbá a Tisza és Száva torkolatánál 4000— 22,400 m. szélességben terjed el. Osszes árterűlete körülbelűl 11,309 □ km, ebből a Pozsonytól Almásig terjedő szakaszra vagy $519._{422}$ □ km. esik.

A Tisza és mellékfolyóinak ártere még nagyobb, körülbelől 11,934 □ km. tesz.

Régi törvényeink bizonyítják, hogy már őseink sokat foglalkoztak a vizi bajokkal. III. Károly az 1722-diki országgyűlés elé

már nagyszerü csatornázási javaslatot terjeszte, melyet külföldi mérnökök készítettek vala. E tervezet szerint a Tisza fölösleges vize Dob felől a hajdúvárosoknak és Debreczennek, onnan Túrnak a Körös felé, s azután Csongrádnak vezettetett volna; továbbá a Tisza felől Ároktőtől Fügednek ásatott volna egy csatorna egész Bodig, a Tarnáig, azután Eörs, Dózsa felé s Jászberény alatt a Zagyváig, onnan Szolnok felé a Tiszáig; harmadik csatorna Váczon vagy Pesten alúl a Dunából s Monoron és Szolnokon át a Tiszáig ásatott volna; negyedik csatorna a Dunát és Tiszát Kalocsán és Szabadkán át kapcsolta volna össze. Végre már a Balaton és Fertő lecsapolását is tervezték. De mindezen szép tervek csakhamar feledésbe mentek. Mária Terézia uralkodása alatt szintén sokat tervezgettek, némi munkálatokat végre is hajtottak. A Bégát és Temest már 1718-ban kezdék szabályozni és csatornázni; 1795—1801-ben a Ferencz-csatornát épité fel egy részvénytársaság; 1820-ban a Körös-Berettyó szabályozásának előmunkálataihoz fogtak; ugyanabban az évben a Kapos- vagy Zichy-csatorna, 1827-ben pedig a Nádor-csatorna készült el.

A Tiszának 1830-diki nagy áradásai s a Dunának 1838-diki nagy árvize, mely az ország fővárosát romba dönté, serényebb munkásságra ösztönzék az országgyülést, s 1840-ben csakugyan egy jeles vízügyi törvényczikk készült. Az országgyülés által kiküldött választmány a Duna, Tisza, Száva, Kulpa, Dráva, Mura, Maros, Poprád és Vág folyók szabályozására s illetőleg hajózhatóvá tételére igen beható javaslatot készített. Ebben többi között már ki van mondva az elv, hogy a hajózás érdekében végrehajtandó munkálatok az országos pénztár költségén, a földmivelés érdekében eszközlendők pedig, mint a melyek a magánosok hasznát közvetlenül és legnagyobb részben előmozdítják, az érdekelt magánosok rovására végeztessenek.

Az 1845-diki áradás a Tisza szabályozását tolta az előtérbe. Az országos épitészeti igazgatóság jeles mérnökei, *Vásárhelyi Pál, Beszédes* és mások már fölmérték vala az ország vízhálózatát s a folyókról és árterekről jó térképeket készítettek; 1830-ban a fő folyók medrében vízmérczéket állítottak fel s azóta szorgalmasan megfigyelték a vízállások ingadozásait. — József nádor 1845-ben a tiszavölgyi törvényhatóságok kérelmére meghagyá az országos épitészeti igazgatóságnak, hogy a Tisza kiöntéseinek elhárítására szükséges munkálatok tervezetét készíttesse el. A tervezet kidolgozásával Vásárhelyi Pál bizaték meg. A nádor egyszersmind a tiszai törvényhatóságok fejeit és a nagyobb földbirtokosokat jun. 12-kén Pesten

tartandó értekezletre hivá meg; ebben gr. *Széchenyi* István részt vett, ki az imént a helytartótanács közlekedési osztályának főnökévé neveztetett vala ki.

Gróf Széchenyi a Tiszaszabályozás ügyét lelkének teljes erejével karolá fel; bejárván a völgyet, irásban és szóval buzdítá, lelkesíté az érdekelt törvényhatóságokat és birtokosokat; csakhamar több ármentesítési és szabályozási egylet keletkezék; Széchenyi az illető törvényhatóságok és az időközben megalakúlt egyletek képviselőit 1846. jan. 19-kén tartandó közgyülésre hivá meg; még ugyanazon évi aug. 3-kán Debreczenben a második s azután a 1847. márcz. 21—27-kén Pesten a harmadik közgyülés volt. Ezeken a közgyüléseken aláirták a szerződést, melynél fogva az érdekelt földbirtokosok lekötelezék magukat, hogy birtokaik és a remélendő haszon arányában hozzájárulnak a költségekhez; kidolgozták a társulat alapszabályait és megállapiták ennek belső szervezetét, a műszaki vezetést és a pénzügyi kezelést. Időközben Vásárhelyi kidolgozta vala a szabályozási tervezetet, de 1846-ban hirtelen meghalt, mielőtt annak kiviteléhez hozzáfoghattak volna. A közgyülések elvben elfogadták a tervet, de arra kérték a nádort, hogy mutassa be *Paleocapa* lombard-velenczei épitési főigazgatónak s kérje ki ennek véleményét. A megindítandó munkálatok vezetésével egyelőre *Keczkés Károly* főmérnök bizaték meg. Ennek javaslatára részint a folyó különböző szakaszai, részint az illető birtokosok érdekeltsége szerint a következő vízszerkezetekre osztották fel a Tiszavölgyet:

1. az Ugocsai vízszerkezet, a Tisza jobb partján a Szőllősi hegytől Váriig, innen a Borsa bal partján felfelé a Salánk határában már ekkor létezett töltésig; a bal parton pedig Verőczétől T.-Becsig, a Batár folyóig;

2. a Szatmári vízszerkezet, a Tisza bal partján a Batár melletti magasabb parttól a Szamos beömléséhez közel, Namény mellett, fekvő földhátig; ide tartoznak a Túr, Szamos és Kraszna mellékei is;

3. a Beregi vízszerkezet, a jobb parton a Borsa folyótól Csapig, a bal parton a naményi parttól a Zsurk mellett levő magas partokig; a jobbparti ártér a Latorcza mentén majdnem Munkácsig terjed s a Szernye mocsarat is magában foglalja;

4. a Zempléni vízszerkezet, a jobb parton Csaptól Tokajig, a bal parton a zsurki magas parttól a rakamazi töltésig; ide tartozik a Latorcza és Bodrog közt fekvő árterület is;

5. a Szabolcsi vízszerkezet, a jobb parton Tokajtól az Eger beömléseig, a bal parton a rakamazi töltéstől az örvényi magas partig, a jobbparti ártér az egész Taktaközt foglalja magában, a balparti egészen a Hortobágy és Berettyó vidékéig terjed;

6. a Hevesi vízszerkezet, a jobb parton az Eger beömlésétől Csongrádig, a bal parton az örvényi magaslattól a Körös beömléséig, ide tartozik a Mirhógát által védett árterület is;

7. a Csongrádi vízszerkezet, a jobb parton Csongrádtól a szegedi magas partokig, a bal parton a Körös beömlésétől a Maros torkolatáig;

8. a Bácsi vízszerkezet, a jobb parton a szegedi magaslattól a csurogi, úgynevezett botonyi magas partig.

A Torontáli és Csajkás vízszerkezet egyelőre kihagyatott, mivel a torontáli érdekeltség, melynek már kész töltései voltak, kijelenté, hogy sem a saját körében teendő szabályozási munkák költségeit a többiekkel megosztani, sem a másokéban részt venni nem akar, a Csajkás kerület katonai hatósága pedig a hadi tanács felhatalmazása nélkül semmiféle kötelezettséget magára nem vállalhatott. Keczkés magának a Tiszának árterületét 721,295 hektárra, a mederszabályozási és töltésezési munkák költségeit pedig 7.797,357 frtra számította.

Utóbb a Tisza folyását 6 osztályra vagyis szakaszra osztották, az I. szakasz T.-Ujlaktól Csapig, a II. Csaptól Tokajig, a III. Tokajtól T.-Füredig, a IV. T.-Füredtől Csongrádig, az V. Csongrádtól Szegedig, a VI. Szegedtől Titelig terjed. A mellékfolyóknál két osztály állapíttatott meg: 1. az Ondava-Tapoly s 2. a Hármas Körös és Berettyó osztálya. A szabályozási társulatok, a műszaki és politikai központi hivatalok szervezete idő folytán új meg új változásokon ment át.

Még mielőtt a szabályozási tervezet kérdése eldőlt vala, tettleg hozzáfogtak a munkálatokhoz; 1846-ban T.-Dob alatt az úgynevezett Széchenyi-gátat kezdék rakni, az Ondava-Tapolyi, Felsőszabolcsi és Bodrogközi társulatok, valamint Szentes és Szeged városok pedig a védtöltések építéséhez fogtak.

Paleocapa 1846. nyarán gr. Széchenyi kíséretében bejárá a Tisza völgyét s azután kidolgozá »Véleményét a Tiszavölgy rendezéséről.« Vásárhelyi a kanyarok átmetszésére s a Tisza folyásának megrövidítésére fektette a főslyt, minél egyenesebb irányt akart adni a Tiszának, hogy pályája mentől rövidebb legyen, tehát esése

növekedjék, s a víz mentől gyorsabban folyjon le medrében. Meg nem gondolta, hogy a Duna vízszinének lejebb szállítása nélkül a Tisza alsó szakaszainak a legegyenesebb pályán sem adhat kellő esést. Paleocapa ellenkezőleg a fősúlyt a töltésekre fektette s mindenek előtt azoknak építését sürgette; a felső vidékeken egyelőre semmi átvágást sem javasolt, Tokajtól Szolnokig 11, Szolnoktól Csongrádig 4, Csongrádtól Szegedig 1, Szegedtől a Dunáig 5, összesen tehát csak 21 átvágást tervezett, melyek a folyó pályáját csak 205.325 kilométerrel rövidítették volna meg, holott Vásárhelyi 122 átvágást javasolt. Paleocapa előre megmondta, hogy az árvizek magassága növekedni fog még akkor is, ha az árteret csak töltések által szükítik is meg, a felső vidékeken létesített átvágások pedig nagy veszélyt hozhatnának az alsó vidékekre.

A munkálatok Paleocapa értelmében indúltak meg, de az 1848-diki események miatt csakhamar félbeszakadtak. Azonban az absolut kormány már 1850-ben újra megindítá. A jun. 16-kán kelt nyílt parancs következtében felállíttaték a Tiszaszabályozási központi bizottság, melynek feje kormánybiztosi minőségben gr. *Szapáry József* volt; a műszaki teendők végzésére, főmérnöki ranggal, *Herrich Károly* nevezteték ki; a külső teendők és felügyelet végzésére a Tisza folyónál hat, az Ondava-Tapoly és Körös-Berettyó völgyén pedig egy-egy osztály-mérnöki hivatal szervezteték. Az átvágási és mederjavítási munkálatok költségeit az állami pénztár, a védtöltések építésének költségeit pedig az illető földbirtokosok viselik, kik társulatokba lépnek. A társulatok szervezetét az 1856. okt. 9-kén kelt nyílt parancs rendezte véglegesen; ugyanazon nyílt parancs eltörli a központi bizottságot s helyébe a központi felügyelőséget állítja fel. Ezt később a felelős magyar kormány megalakulása után 1867-ben a Tiszaszabályozási kormánybiztosság váltotta fel.

A bécsi és hazai szakértők Vásárhelyi és Paleocapa terveit újra megvizsgálván, azokat lehetőleg egyeztetni törekedtek. Csekély változtatásokkal helybenhagyák a Vásárhelyitől javasolt átvágásokat, de a Paleocapa által ajánlott védtöltések kiépítését is szükségesnek tarták. Paleocapa azt ajánlotta volt, hogy a védtöltések a folyó természetes kanyarait is közbe fogják s hogy a két parton egymással átellenben eső töltések mindenütt legalább 759 méternyi távolságra legyenek, hogy tehát az árvíznek elegendő tér maradjon. Ezt a távolságot azonban több helyen meg nem tartották, néhol a töltések közötti távolság csak 300—350, sőt egy-két helyen csak 182—232 m. tesz. S épen az alsó vidékeken leginkább szorították meg az árte-

ret.[1]) 1846-ban csak a tiszafüredi átvágás ásatott ki, azután 1851-ben kezdék meg újra az átvágási munkákat, 1854-ig csekély, 1855 óta nagyobb erővel folytaták. A töltésezési munkák eleintén gyorsan haladtak előre, az 1855-diki árvíz újabb munkásságra ösztönözte a társulatokat. Az absolut kormány megengedte nekik, hogy újra közgyüléseket tarthassanak, 1857. febr. 23-kán és 1858. márcz. 11-kén Pesten voltak közgyülések; ezek elhatározták, hogy a munkálatok gyorsabb folytathatása végett a bécsi nemzeti banktól 15 millió frtnyi kölcsönt vesznek föl; a kormány egyszersmind 15 évi adómentességet adott az újonnan ármentesített területek birtokosainak. — A hatvanas évek elején nagy szárazság volt s kivált 1863-ban az aszály az Alföldön nagy inséget okozott. Hogy a népnek keresete legyen, az egész Tiszavölgyön mind az átvágási, mind a töltésezési munkálatok nagyban folytak.

Az elfogadott szabályozási tervezetet már azelőtt is sokan gáncsolták; most a száraz években, mikor a földárja igen mélyre szállt, az összes állóvizek és mocsarak kiszáradtak, a levegő is rendkivül száraz volt és harmat sem enyhítette a növényzetet: sokan az aszályt az elhibázott Tiszaszabályozásnak tulajdonították. — Több eső talán a Tiszaszabályozás nélkül sem lett volna, de hogy az álló vizek lecsapolása s általában a Tiszaszabályozás a levegő nyirkosságát csökkentette, tehát az aszályt fokozta, az kétségtelen.

Áldásosabb évek következtek azután, s a nemzet figyelmét a politikai események kötötték le ismét. Ekkor hanyatlani kezdett a szabályozási ügy. Mind a központi hatóságok, mind az ármentesítő társulatok buzgalma mindinkább lelohadt. 1865-ben közé tettem az ország folyóira s különösen a Duna és Tisza vízjárására és szabályozására vonatkozó adatokat, melyeket az országos építészeti igazgatóságtól és a szabályozási felügyelőségtől kaptam. Herrich Károly központi felügyelő a Tiszavölgyi társulatnak 1865. marcz. 26. és 28-kán Pesten tartott közgyüléséhez intézett jelentését bocsátá közre. Azután több éven át semmi hír sem hallatszott a szabályozás ügyé-

[1]) E műszaki tekintetben egyáltalában nem helyeselhető állapot a miatt jött létre — mondja a miniszteri előterjesztés — hogy Torontál megye még a szabályozást megelőző időben a bal parton igen közel a meder széléhez védtöltéseket emelt, s ezeket az érdekeltség birtokába vévén, később vonakodott lerombolni s helyettük szabványos távolságban új töltésvonalat építeni. A jobbparti érdekeltek pedig azzal fenyegetőztek, hogy ha őket kényszerítik az a nélkül is keskeny érterületökből az ármeder számára szükséges egész szabványos szélességet meghagyni, nem fogják felépíteni a védtöltést.

ről. — De ismét esős, sőt igen nedves évek álltak be, a Tisza árjai mind nagyobb magasságra duzzadtak. Ekkor újra az előtérbe lépett a szabályozási ügy; az 1876-diki árvíz már felette aggasztó volt, még nagyobb aggodalmakat okozott az 1877-diki áradás; Csongrádot, Szentest, Hódmező-Vásárhelyt csak körtöltések által lehetett nagy nehezen megmenteni. Végre Szeged, az Alföld legnépesebb városa 1879. márcz. 12-kén a hullámok áldozata lett! Egy viharos éjszaka a virágzó várost eltörlé a föld színéről. Szeged azelőtt évszázadokon keresztül ugyanazon a helyen fennállott, kétségtelen, hogy elpusztulását a szabályozásnál elkövetett hibák és mulasztások okozták. A szabályozási tervet elkészítették és végrehajtották, a nélkül, hogy kellő figyelemmel lettek volna a meteorologiai és egyéb természeti viszonyokra.[1]) A Duna budapesti szakaszának szabályozását is tervezték és végrehajtották, mielőtt a Promontori ág medrének földtani szerkezetét megvizsgálták vagy csak kellő mélységméréseket tettek volna benne.

A szegedi katasztrófa rémületbe ejté az országot. A főváros, melyet már az 1876-diki árvíz nagy aggodalomba ejtett vala, attól kezdett tartani, hogy az elhibázott dunai szabályozás miatt hasonló sors várja. Nagy tollharcz támadt. Önálló munkákban, folyóiratokban és hírlapokban feszegették, gáncsolgatták a szabályozási rendszert s más meg más javaslatokat tettek. A Tiszavölgyi társulat központi bizottsága 1879. jun. 16. és 17. szakértői értekezletet tartott, melyen a legellentétesebb vélemények nyilváníttattak; annyi azonban kisült, hogy csakugyan lényeges hibák és mulasztások követtettek el; a kormány külföldi szakértőket[2]) hivott meg, hogy mind a Tiszánál, mind a Dunánál már végrehajtott és még végrehajtandó munkálatokról véleményt mondjanak. Ők nehány hetet töltvén az országban, véleményt adtak: 1. Szeged városának újrafelépítéséről és az árvíz elleni megvédéséről, 2. a Tiszáról és mellék-

[1]) Mérnökeink általában nem igen ügyelnek a földtani, meterologiai stb. viszonyokra, a közlekedési miniszterium kebelében felállított műszaki tanácsban még most sincs oly ember, a ki a természet tanulmányaival foglalkoznék. Még csak 1879-ben indítványozták a Tiszavölgyi társulat központi bizottságának szakértői értekezletén, hogy a Tisza és a mellékfolyóinak völgyeiben meteorologiai állomások állíttassanak fel; egyik szakértő kijelenté, hogy »a Tiszáról és mellékfolyóiról nincsenek kellő adataink, sem az egész vízgyüjtő terület kiterjedése, sem az időszakonkint lehulló csapadék, annál kevesbbé a víztömeg, mely ebből a folyókba jut, nem ismeretes.«

[2]) Következők a külföldi szakértők: *Barilari* olasz, *Gros* és *Jaquet* franczia, *Waldorp* németalföldi, *Kozlovszky* német mérnökök.

folyóiról; 3. a Duna Ó-Moldova és Turn-Szeverin között levő hajózási akadályok elhárításáról; 4. a Duna szabályozásáról Budapesten. Jelentéseikben a végrehajtott munkálatokban kisebb-nagyobb hibákat és mulasztásokat jeleztek, de lényeges változtatást nem javasoltak.

Mások gyökeresebb változtatásokat kivántak. Némelyek indítványozták, hogy a Maros torkolata Szeged alá vezettessék; Overmars javasolja, hogy a Tisza a torkolatánál zsilipekkel zárassék el, nehogy a Duna vize beléje betódulhasson; mások a Tisza felső vidékein nagy vízmedenczék építését javasolták, hogy azokban a hegyekről lerohanó víz felfogassék s azután a nyári hónapokban belőlük lassan kibocsáttassék. Hobohm mellékcsatorna építését javasolja.[1]) Stefanovics is azt javasolja, hogy Szatmár-Németi vidékéről egy hajózható és száraz időben öntözésre szolgáló csatorna építtessék, mely Aradon át Palánkára menne. Továbbá Stefanovics azt vitatja, hogy az Alföldet csak akkor lehet az elposványosodástól megmenteni, a Tisza, Száva és Dráva szabályozását csak akkor lehet sikeresen eszközölni, ha a Kazán nevü sziklaszoros kellően kiszélesbíttetik, hogy a Duna vize ott össze ne szorúljon s gyorsabban lefolyhasson. Lanfranconi végre szükségesnek tartja, hogy a Duna medre a Tisza torkolatától lefelé Moldováig kikotortassék s úgy hiszi, hogy ezáltal a Duna víztükrét Titel mellett 4 méterrel is lejebb lehetne szállítani.[2])

[1]) Hobohm idézett munkájában, mely 1877-ben jelent meg, nagyon keményen kárhoztatja a Tiszaszabályozásnál követett eljárást, sőt ezeket mondja: »A Tiszaszabályozás műszaki vezetője immár 30 esztendeje, hogy a magyar Alföld romlásén dolgozik, több mint 26 millió frtot költött már rá s munkáját még mindig folytatja.«

[2]) Hogy a Duna medre az említett vidéken, épen a Tisza szabályozás következtében, tetemesen feliszapolódott, az bizonyos. Herrich Károly 1873-diki jelentésében felsorolja az átvágásokat, melyeket a Tisza kanyarainál tettek. Azt mondja, hogy a 107 átvágásból 1.560,884 köb-öl földet emeltek ki, teljes kiképződésökre pedig, hogy t. i. anyafolyóvá válhassanak, 14.438,980 köb-öl földnek az eltakarítása szükséges. Tehát magának a folyónak fejlesztő munkájára, kerek számmal 13 millió köb-öl föld bizatott. A jelentés szerint az átvágások egy része már teljesen kiképződött, más része jól képződik, csak nehányan kell még segíteni. — Hová került a roppant nagy földtömeg, melyet e szerint a Tisza lerágott, kivájt és az átvágásokból magával vitt? — Ordódy Pál miniszter 1880-diki előterjesztésében mondja, hogy az átvágások teljes mérvü, a közép keresztszelvényeknek megfelelő mélységre és szélességre való kiásása 130.053,611 frtba került volna, holott azokra mindössze csak 6.200,000 frt adatott ki. Mondja továbbá, hogy az átvágások össses hosszából ki van képződve 37.1%, képződésben van 25.7%, nem képződik 37.2%. — Ismét kérdezzük, hova jutott a földtömeg, melyet ki nem ástak s melyet maga a folyó ragadott el? De a kiásott földet is az átvágások szélein rakják le, s gyakran beomlik az átvá-

A kormány és közegei mindazokat a javaslatokat mellőzték és csak a nyilván való hibákat és mulasztásokat törekednek javitani és pótolni.

Lássuk már, hogy micsoda munkálatok vannak végrehajtva és folyamatban.

Az átvágásokat az állam költségén készítették. A legtöbb átvágási munkálat 1851-től 1866-ig végeztetett, 1867—1877-ig a kormány csak egyes, a kiképződésben nagyon hátramaradt átvágások lemélyítésére szorítkozott, a tiszamenti osztály mérnöki hivatalok számát 6-ról 4-re, majd 3-ra szállítá le, a kormánybiztosságot 1875-ben megszünteté s teendőit a közlekedési miniszterium vízépitészeti szakosztályára bizá.

A tiszai átvágásokra az állam költött 1877 végéig 6.200,000, 1878. és 79. években pedig 2.100,000, összesen 1879-ig 8.300,000 forintot.

Szakaszok	Az átvágások		Az egyes végpontok közt			kilométerenkénti esés	
			távolság		a rövidítés		
	száma	hossza km.	a folyók eredeti pályáján km.	az átvágások mentén km.	km.	a folyó eredeti pályáján méter	az átvágások által megrövidített pályán méter
I. T.-Ujlak—V.-Namény	14	10.499	87.223	84.522	32.701	0.1387	0.2217
II. V.-Namény – Csap . .	14	8.714	79.368	48.383	30.985	0.0425	0.0698
III. Csap—Tokaj	33	23.526	170.661	84.451	86.210	0.0530	0.1052
IV. Tokaj—Szolnok . . .	28	44.969	380.795	199.010	181.785	0.0284	0.0542
V. Szolnok—Csongrád .	4	6.556	134.562	88.225	46.337	0.0193	0.0294
VI. Csongrád—Szeged . .	7	11.146	105.516	72.351	33.165	0.0215	0.0313
VII. Szegedtől a Dunáig .	11	28.398	253.605	181.939	71.666	0.0182	0.0255
Összesen .	111	133.808	1211.730	728.861	482.849	0.0368	0.0612

A felsorolt átvágások közől az I. szakaszban 8, a II-dikban is 8, a III-dikban 24, a IV-dikben 14, az V-dikben 2, a VII-dikben 2 összesen 58 átvágás 1879-ig kiképződött, összes hosszuk 49.638 km., az általuk elért rövidítés 238.975 km.; képződő félben volt összesen

gásba, mikor ez képződik. Tehát a folyó nemcsak a ki nem ásott, hanem nagy részben még a kiásott földet is kénytelen elszállitani. Egy darabig csak elviszi a terhet, de valahol ismét lerakja. A szakértők állítják, hogy a Tisza medre, legalább Szegedig, nem iszapolódott, tehát a folyó azt a sok földet valahol Szegeden alúl Titelnél, a torkolatánál és a Dunában rakta le. Mérnökeink azonban, úgy látszik, teljesen ignorálják.

24 átvágás, 29 pedig nem képződött, és pedig az I. szakaszban 3, a II-ikban 4, a III-dikban 2, a IV-dikben 11, az V-ikben 1, a VI-ikban 6, a VII-dikben 3. A nem képződött átvágások hossza 49.$_{756}$ km.

Minthogy az átvágások leginkább csak a felső vidékeken képződtek, az alsó vidékeken pedig a lassúbb folyás és a kötöttebb talaj miatt nem képződtek: azért a folyó esése és sebessége csak a felső vidékeken növekedett, az árviz tehát annál nagyobb erővel zúdult az alsó vidékekre, s itt mind nagyobb magasságra duzzadt. 1876-ban Czigándnál 1.$_{282}$, Szolnoknál 0.$_{696}$, 1877-ben Szolnokon 0.$_{036}$, Csongrádon 1.$_{264}$, Mindszenten 1.$_{759}$, Szegeden 1.$_{810}$, T.-Becsén 0.$_{717}$, 1879-ben Csongrádon 1.$_{980}$, Mindszenten 2.$_{259}$, Szegeden 1.$_{920}$, T.-Becsén 0.$_{797}$, méterrel magasabb volt az árvíz, mint 1830-ban. Ebben az évben a legmagasabb vízállás Szegeden 6.$_{14}$ m., azután 1853-ban 6.$_{62}$, 1855-ben 6.$_{96}$, 1860-ban 6.$_{70}$, 1867-ben 7.$_{22}$, 1868-ban 6.$_{97}$, 1871-ben 6.$_{94}$, 1874-ben 6.$_{87}$, 1876-ban 7.$_{86}$, 1877-ben 7.$_{95}$, 1879-ben 8.$_{06}$, sőt 1881-ben 8.$_{27}$ méteren volt a 0 pont felett.

Az átvágások összes hosszából 1879-ig ki volt képződve 37.$_1$ %, képződésben volt 25.$_7$ %, nem képződött 37.$_2$ %. A kormány 1877. s illetőleg 1879. óta a nem képződő átvágásokat mélyebbre és szélesebbre ásatta, azon volt, hogy a legalacsonyabb vízszin alatt 2.$_2$ méterre lemélyíttessenek s a fenéken 20—25 méterre kiszélesíttessenek. Különösen sok munkát fordított a Szeged alatt levő, 7.$_{389}$ km. hosszú Vedresházi s a 96. számu 6.$_{302}$ km. hosszú átvágásra, mindkettő kemény talajba van vágva és sehogysem akart képződni. Az előbbi csak 6.$_5$ km. távolságra esik Szegedtől s kibővitése, úgy remélik, lejebb fogja szállítani a szegedi árvizeket. A 96. számu átvágás a folyó pályáját 17.$_{404}$ kméterrel fogja megrövidíteni, teljes képződése a Ferencz-csatorna érdekében szükséges.

Ámde valamennyi átvágás kiásatása és képződése sem fog sokat segíteni a bajon; az árvizek magassága nem igen fog csökkenni, mivel a folyó esését s tehát sebességét az alsó vidékeken alig lehet növelni. Ugyanis Szegedtől, sőt Csongrádtól lefelé a Tisza esése a Duna vízszinének magasságától függ; ha a Duna árad, a Tisza lefolyását gátolja és felduzzasztja vizét Szegedig, sőt Csongrádig.

Szegeden a 0 pont tenger feletti magassága 73.$_{81}$ m., a 294 kméterrel lejebb fekvő Zimonynál a Duna 0 pontjának magassága 66.$_{55}$, a különbség tehát csak 7.$_{26}$ m., azaz egy kilométerre 2.$_{46}$ centiméter esik. De ha a Duna vízállása Zimonyban 6.$_{24}$, a mint pl. 1879. márcz. 5-ikén volt, akkor a Duna vízszine Szegedtől lefelé 294 km.

távolságban csak $1{\cdot}_{02}$ méterrel alacsonyabb mint Szegeden a 0 pont, tehát a víznek fel kell duzzadnia, mert le nem folyhat.

A védtöltéseket szabály szerint az árterületek tulajdonosaiból alakúlt ármentesítő társulatok építették, részint a társulati tagokra a haszon arányában kivetett és általuk befizetett járulékokból, részint több évi törlesztésre kölcsön vett összegekből, melyeknek részleteit a tagokra kivetett járulékokból fedezik. De e szabály alól majdnem minden társulatnál van némi kivétel, mennyiben némely társulat ingyen kapta meg a régi időben közerővel épített töltéseket, mások pedig az államtól közmunkát és készpénzt kaptak. A társulatok a kormány felügyelete mellett jól-rosszúl teljesítették munkájokat. Mikor árviz nem fenyegette birtokaikat, könnyen vették a dolgot, sem a kormány rendeleteivel, sem a töltések jó karban tartásával nem sokat törődtek. Mikor azután a veszély beállott, rendesen mind az illető törvényhatóságok, mind a társulatok elvesztették fejöket s feljajdulva a kormányhoz folyamodtak segítségért. »Alig van társulat — mondja Dékány Mihály idézett munkájában — mely jól felfogott érdekében, töltéseit a változott viszonyoknak és szükségnek megfelelőleg gondozta és tovább fejlesztette volna .... Széchenyi s az abszolut kormány erőteljes hatása alatt s a nyerendő haszon reményében az érdekeltek megalakították a társulatokat ..., de azután ismét a százados magyar fatalizmusnak adták magukat s nem tesznek semmit, vagy a mit tesznek is, azon nem látszik meg a komolyság, melyet úgy az ügy nagysága, mint főkép a társulatok messzeható nagy érdeke megkivánna .... Hogy általában mennyire képtelenek a társulatok saját ügyöket önerejökből előmozdítani és kormányozni, mennyire nem szeretnek s nem tudnak a jövő jóért valamit áldozni és dolgozni, azt legjobban bizonyítja az, hogy ha legkisebb kiadás szüksége merül fel, segélyért kopogtatnak, önkormányzási képességöket pedig azon sok kormánybiztos [1]) tanusítja, kiket kérelmökre ki kellett s még ki kell nevezni. Különösen elszomorítólag tapasztaljuk a fentebbieket az ujabb társulatoknál. Elmondható, hogy egy ujabb társulat sincs, a melynek ne volna kormánybiztosa, vagy a mely már ne kért volna kormánybiztost ..... Az ujból fölelevenedett Tiszavölgyi társulat, a kebelében levő kitünő erők daczára, sem emelkedett eddig magasabb szempontra, eddigi működése leginkább csak az önzőnek nevezhető kataszteri munkálkodásában kulminálván.«

[1]) Fájdalom, a kormánybiztosok kinevezésében sem volt mindig szerencsés a kormány, pedig azok nagyon sokba kerülnek.

A kormánynak kellő tudomása sem volt a társulatok működéséről és belső viszonyairól; Ordódy Pál miniszter még az 1880-ki előterjesztésében is sajnálattal megjegyzi, »hogy évek óta hiában igyekezett a társulatok működéséről részletes és megbizható adatokat szerezni, ez mai napig sem sikerült neki.« — Ily körülmények között nem csuda, hogy a töltésezési munkálatoknál is sok hiba és mulasztás követtetett el.

A miniszteri előterjésztésben 24 tiszavölgyi társulat működéséről közöltetnek a statisztikai adatok. Ezek legnagyobbrészt megegyeznek azokkal, melyeket a központi bizottság az 1879-diki közgyűléshez intézett jelentésben közöl. A miniszteri előterjesztés szerint a tiszai árterület a jobb parton 299,877, a bal parton 513,592, összesen 813,469 hektár (1.884,783 magyar hold); a Tisza és mellékfolyóinak összes ártere 1.534,449 hektár, s ebből 1879-ben a még mentesítendő nyitott ártér 90,641 hektárt tett.

A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1884. október 12-kén tartott közgyűléshez intézett jelentésében 38 társulat és működéseinek eredményei vannak felsorolva; az ott közlött adatok szerint a Tisza vízrendszeréhez tartozó összes árterület 3.471,683 magyar hold, azaz 2.603,756 hektár; az 1883. végéig felépitett összes töltések hossza $3730._{964}$ km., a befektetett építési tőke 48.338,746 frt, (1883-ban befektettetett 2.272,218 frt 49 kr.), az ármentesített terület becsértéke 240.992,485 frt 74 kr., a kataszteri tiszta jövedelme 6.742,127 frt 4 kr.; a fentartási járulék évi átlaga 843,505 fvt 74 kr.; a még szükséges építkezési tőke 17.099,312 frt 72 kr.; a társulatok összes adóssága 37.182,189 frt 31 kr. A mentesített ártérből 1883-ban belvíz alatt volt 220,428 magyar hold, azaz 95,142 hektár. [1])

A közmunka és közlekedési miniszterium által 1885-ben közzétett jelentésben, melynek czíme: »A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése.« 36 tiszavölgyi társulat van felsorolva, a védtöltések hossza $2914._{203}$ kméterre, a mentesített árterület 3.309,995 magyar holdra van téve.

Ezekből láthatjuk, hogy pontosan még azt sem tudjuk, mekkora az igazán mentesített s a még mentesíthető árterület, mekkora a védtöltések hossza, milyen állapotban vannak a töltések. Annyit

[1]) A jelentésben a bizottság maga megjegyzi, hogy a közlött statisztikai kimutatások hiányosak, mert némely társulat vagy épen nem, vagy pedig hiányosan küldte be adatait. — Tehát sem a központi bizottság, sem a kormány nem képes teljesen megbizható adatokat beszerezni!

tudunk, hogy a közelebb elmúlt években a töltések sok helyen vagy egészen elsepertettek, vagy tetemesen megkárosultak, hogy azokat általában meg kellett erősbíteni, szélesebbre és magasabbra építeni.

A miniszteri előterjesztésben a töltés-szakadásokról is találunk egy kimutatást, de ez csak magára a Tiszára vonatkozik. Következő a kimutatás:

Évszám	A fölépített töltések hossza kilométer.	Védett árterület 1200 □ öles holdakban.	Töltésszakadás száma.	A védett árterületből elöntött terület magyar holdakban.
1855	286.$_{887}$	613,730	2	250,000
1859	495.$_{389}$	820,330	1	4000
1860	878.$_{598}$	1.553,062	13	451,700
1861	887.$_{866}$	1.555,705	9	104,000
1864	968.$_{129}$	1.610,268	2	24,000
1865	1078.$_{213}$	1.650,218	3	105,000
1867	1115.$_{016}$	1.674,190	11	220,000
1868	1178.$_{696}$	1.825,839	1	12,000
1869	1178.$_{696}$	1.825,839	10	157,000
1870	1178.$_{696}$	1.825,839	1	17,000
1871	1178.$_{696}$	1.825,839	2	22,928
1876	1287.$_{458}$	1.884,783	12	121,488
1877	1287.$_{458}$	1.884,783	17	108,260
1878	1287.$_{458}$	1.884,783	1	40,000
1879	1287.$_{458}$	1.884,783	5	72,133

De ezen kimutatás nem sok hitelt érdemel, különösen az elöntött területek kiterjedésére nézve korántsem megbizható. Mekkora területeket lepett el az egyes években az átszivárgó víz, a földárja, a fakadó belvíz, arról semmiféle megbizható kimutatást nem találunk, Csak annyit tudunk, hogy minél magasabbra emelkedik az árviz szintje, annál messzibbre terjed a földárja, a fakadó víz, s hogy most oly magasabb fekvésü területek is elöntetnek, melyek azelőtt soha vizet nem láttak és mindig szárazak maradtak. Az is bizonyos, hogy töltésszakadás esetében a kiöntött víz tovább marad a mezőkön, mert épen a töltések miatt vissza nem folyhat a folyóba, mikor ez már apadni kezd.

Mikor a Tiszánál a munkálatok megindúltak, a *Körös-Berettyó szabályozása* is nagyobb mérveket kezdett ölteni. Vízrendszeréhez tartoznak: a Fehér, Fekete, Sebes, a Kettős és Hármas Körös, továbbá az Ér és Berettyó.

A Fehér-Körös a szabályozás előtt Békés városában egyesült

a Fekete-Körössel, 1856-ban a két folyó egyesülése Gyula és Doboz község határainak találkozási helyére, a Szana-zúghoz tétetett át. A szabályozatlan folyó egész hossza 334 km., Boros-Jenőtől fogva $125._5$ km. volt, az átmetszéseken mért hossza $92._8$ km., tehát a megrövidítés Boros-Jenőtől a torkolatáig $32._{693}$ km.

A Fekete-Körös összes hossza 284 km. volt, ebből 166 km. hosszú vonal vétetett szabályozás alá, t. i. a Fehér-Körössel való egyesüléstől Gyantáig, 78 átvágás által $62._{41}$ kméterrel rövidíttetett meg, úgy, hogy a szabályozott folyó hossza $103._{59}$ km., ebből $35._{84}$ az átmetszésekre, $67._{75}$ km. a megmaradt Körösre esik.

A Sebes-Körös a Körös, Dragán vagy Sebes és Jád egyesüléséből támad, a szabályozás előtt Rév és Nagyvárad között szétoszlott, Nagyváradnál a Berettyónak tartó Kis-Körös szakadt ki belőle, míg a főág Harsányon és Szakálon alúl egészen szétömlött és a komádi Sárrétet alkotta, erről megint több ágon folyt ki: az Ördög árka Szeghalomnál a Berettyóba ömlött, a Tekerő ér és Vesztői ág egymással egyesülvén, Szeghalmon alúl a Berettyót vette magába s Körös-Ladány alatt a Kettős Körössel egyesült. A szabályozott folyó hossza Kis-Kőröstől kezdve $76._2$ kméterrel rövidebb, mint a szabályozatlan meder, t. i. $97._4$ km.

A Berettyó a szabályozás előtt a Sárréten terült szét és Mező-Túrnál egyesült a Hármas-Körössel; az ötvenes években elkészült a $19._1$ km. hosszú csatorna, mely a Berettyót Szeghalomnál a Sebes-Körösbe vezeti. Azon kivül Kis-Marjától Szalárdig $15._6$ km. hosszú csatorna létesíttetett. A Berettyó hossza most Szalárdtól a Sebes-Körösig $90._8$ km., nevezett vonalon 44 átmetszés van, a szabályozás által $177._7$ km. megrövidítés nyeretett.

A Kettős-Körös a Fehér- és Fekete-Körös egyesülésénél egy $11._{16}$ km. hosszú csatornával veszi kezdetét, mely vizét Békés felé vezeti, onnan a Sebes-Körösig 13 átmetszés rövidíti meg a medrét, melynek hossza a szabályozási vonalon mérve $36._5$, a kanyarokon mérve pedig $83._{68}$ km.

A Hármas-Körös a szabályozás előtt igen tekervényes folyással tartott a Tisza felé. Hossza a kanyarúlatokon mérve $233._7$ km., az átmetszéseken és szabályozási vonalon mérve pedig $91._4$; az átmetszések száma 39.

Mindazon vizek áradásai nagy károkat okoztak, s ezért már 1820-ban indúltak meg a műszaki munkálatok a bajok orvoslása végett. Az érdekelt megyék 1820—35-ig többféle munkálatokat hajtottak végre, helyenkint töltéseket is építettek. 1835-től 1840-ig a

Fehér-Körös aradmegyei része szabályoztatott, 1840-től 1844-ig a Kettős- és Hármas-Körösön számos átmetszést készítettek. Végre a mederszabályozás és töltések tervezetei elkészülvén, 1856-ban hatóságilag helyben hagyattak.

Összesen a Kettős- és Hármas-Körösön 52, a Fehér-Körös aradmegyei részén 10, a Fekete-Körösön Gyantától lefelé a Kettős-Körösig 79, a Sebes-Körösön 22 átvágás s más egyéb folyórövidítések terveztettek, s e munkálatok részint az érdekelt községek erejével, részint az államtól nyujtott segélyből nagy részben végre is hajtattak. 1870-ben a Kettős- és Hármas-Körös szabályozását az állam vette kezébe s erre 1870-től 1878-ig 634,580, 1878-tól 1884-ig 1.935,812, összesen 2.570,392 frtot költött. Az 1870 előtti években a medermunkálatokra az állam és érdekelt községek által fordított költség 1.550,209 frtra tehető; e szerint az összes költség 1884-ig 4.120,601 frt.

A Maroson Aradtól lefelé Szegedig már 1854-ben kezdék meg a szabályozási munkálatokat, összesen 13 átvágást készítettek, melyek folyását tetemesen megrövidítik.

A Temest és Bégát már a XVIII. században kezdék szabályozni és csatornázni, de utóbb az illetők elhanyagolták az ügyet s a legutóbbi esős évek alatt mind Torontálban mind Temes megyében nagy bajok támadtak. Ezekről majd alább szólunk. A Ferencz-csatornáról is más helyen lesz szó.

A felelős magyar kormány eleintén több gondot fordított a Dunára, mint a Tiszavölgyre. Holmi vizimunkálatokat a Duna medrében már 1832. óta végeztek. A kormány a felső szakaszon Pozsony és Gönyő között a főág medrét sarkantyúk építése által törekedett javítani, az illető birtokosok az árvíz elhárítására némely védtöltéseket építettek, de sem ezek sem a sarkantyúk nem sokat használtak. Jobban sikerültek az átmetszések, melyeket Paks és Battina között a Duna éles kanyarainak megszüntetésére ástak. Mind a 11 átvágás anyamederré lett s a vízi utat 96 kilométerrel rövidítette meg. 1850 óta a Duna mentén 52 ponton parterősítéseket létesítettek, a Duna gőzhajózási társaság pedig az alsó szakaszon némely szirtrepesztések által törekedett a hajózás akadályait elhárítani, melyeknek eltávolításában már gr. Széchenyi István és Vásárhelyi Pál munkálkodtak vala.

De a Dunán történt munkálatok közől legnevezetesebb az 1870: X. t.-cz. által elrendelt szabályozása a budapesti szakasznak. Czélja volt: 1. A kereskedelemnek elegendő és kényelmes kikötő és

kirakodó helyet előállítani, mely végből emeletes és lépcsőzetes rakpartot építtettek; 2. a fővárost a koronként beálló rendkivüli áradások ellen biztosítani, melyek onnan eredtek, hogy a jég az úgynevezett »kopasz zátonyon« megfeneklett, ez által a vizet felduzzasztotta s a fővárost nagy mértékben veszélyeztette.

Az 1838-diki nagy árvíz után a főváros biztosítása végett védtöltéseket építettek s a partoknak és a város egész területének feljebb emelését határozták el. Körülbelől 2.047,400 □ ölnyi területet több mint 6 lábbal kellett volna feltölteni; ezt a rendszabályt egész kiterjedésében és szigorában nem lehetett végrehajtani.

A folyószakasz szabályozására s a jégtorlódások elhárítására nézve különböző javaslatok tétettek. 1853 óta a Duna-gőzhajózási társaság és Pest városa a lánczhíd két oldalán 350 öl hosszú rakpartot építtetett, a város 1864. óta a hídon alúl folytattatá 351 ölnyi hosszúságban s így a partvonalnak egy részét a pesti oldalon szabályoztatá. A rakparti építés vezetésével *Reitter Ferencz* főmérnök volt megbizva, ki azután 1865-ben a Dunaszabályozás kérdését újra megpendíté. Egy röpiratban kimutatá, hogy a főváros biztosítására 1838. óta tulajdonképen még semmisem történt; a jégtorlódásokból származó árvíz veszélyét csak úgy lehet elhárítani, ha a soroksári Dunaág elzáratik vagyis inkább annak torkolata Pest felső végére áttétetik, tehát Pest keleti oldalán egy hajózási csatorna építtetik s a soroksári ág is csatornává átalakíttatik. Ámde Reitter csatornatervét a kormány komoly megbirálásra sem tartotta érdemesnek s elfogadta azt a javaslatot, mely ellen mindjárt kezdettől fogva sok kifogást tettek hivatottak és hivatlanok. A rakpartok építése, a soroksári ág elzáratása s a többi szabályozási munkálatok 1871-től 1875-ig hajtattak végre. A költség 8.186,000 frtra rúg.

Azután legtöbb gondot a Tiszavölgy adott a kormánynak. A tiszavölgyi bajokhoz legújabban a Rába áradásai járultak. A Rábaszabályozási ügy már nagyon régóta vajudik, de mindeddig nem tudott előrehaladni.

Az 1880: XX. t.-cz. felhatalmazza a pénzügyminisztert, hogy 40 millió frt kölcsönt szerezzen be, és pedig Szeged újjáépítése czéljából középítményekre a városnak és lakházak építésére a szegedi kárvallott lakosoknak adandó kölcsönökre 15 millió frt, s a Tisza és mellékfolyói mentében alakúlt szabályozó és ármentesítő társulatok részére 25 millió frt. A társulatoknak adandó kölcsönök a következő czélokra fordítandók: *a)* A társulatok által az 1879: XXXV. t.-cz. alapján felvett állami előlegek visszafizetésére, *b)* a társulatok régi

tartozásainak törlesztésére; *c)* a védgátaknak és egyéb ármentesítési munkáknak s a belvizek levezetésére szolgáló munkáknak teljesítésére.

A legújabb hivatalos kimutatás szerint 1884-ben a Tisza és mellékfolyóinál, a Dunánál s a többi folyóknál összesen 67 vizszabályozó és ármentesítő társulat működött, a védtöltések összes hossza 3,746.$_{397}$ kméter, a mentesített, illetőleg mentesítendő árterület 4.727,781 magyar hold, azaz 20,406 □ km.

A kormány az 1881: LII. t.-cz. alapján Békés meg Apátfalva között, a Körösön, Tiszán és Maroson több millió frt értékű töltésmunkát létesített, e területen e belvíz levezetési terveket elkészítette s az árfejlesztési felvételeket is megindította.

A budapesti Dunaszabályozás kiegészítése szükségessé tette a Promontori ág mélyebbítését. Az 1881: L. t.-cz. a Promontori ágban létesítendő szabályozási munkákra és ezek felügyeleti költségeire 5.330,000 frtot engedélyez. 1881. és 1882-ben Promontornál a régebben eszközölt kotrásoknak egy összefüggő vezérárokká való átalakítása és a Promontorral szemben tervezett párhuzamm̃ű építése, Ercsinél a meder kotrása s az Ercsivel szemben tervezett párhuzamm̃ű építése, az ottani kis Dunaág elzáratása és az Ercsi sziget leásása kezdetett meg; az úgynevezett Bezdáni sziget pedig teljesen leásatott. 1883-ban Promontornál a kotrás befejeztetett és a kőhányási munka folytattatott; Tétény, Érd és Batta mellett a meder kotrása megkezdetett; Ercsinél a kotrás befejeztetett, a kis Dunaág elzáratott, a sziget leásatott s a párhuzamm̃ű folytattatott. 1884-ben Promontornál a kőhányási munka befejeztetett és a hárosi Dunaág elzáratott; Tétény, Érd és Batta helységeknél a kotrás s a párhuzamm̃ű építése folytattatott, a tökölyi (Urbanicza) és a Kácsás sziget melletti mellékágak elzárattak; Ercsinél a párhuzamm̃ű befejeztetett s Adonynál a tervezett vezérárok kikotortatott s a mellékágak elzárattak. Rácz-Almásnál is elzáratott a mellékág s a Makádi sziget leásatott.

1885-ben az egész 56 km. hosszú Dunaág szabályozásának befejezésére létesítendő volt még: a budapesti vasúti híd alatti Kopasz zátony párhuzamm̃ûve s a hárosi partvédezet; Téténynyel szemben egy párhuzamm̃ű, Ercsivel szemben az ujfalusi erdő kiirtása, Lórénál párhuzamm̃ű, Rácz-Almásnál a vezérárok kikotrása. Mind e munkálatok költségei körülbelül 5 millió frtra rúgnak.

Továbbá Ordas, Paks, Uszod, Faluhely, Gerjen, Uszod-Foktű mellett földmunka, kotrás, kőhányás és kőrakat végeztetett, mely

czélra 1875-től kezdve 1.300,000 frt fordíttatott s még vagy 700,000 forint szükséges lesz. Bajánál is nagyobb munka van folyamatban.

Igen költséges munkálatokat végeztetett a kormány és a Pancsova-Kubini-társulat a Duna és Temes balpartján Pancsovától Kubinig terjedő területen; 1882. óta több mint 2 millió frtot adott ki azokra.

Általában az utolsó 10 évben (1875—1884) az állami kincstár a Dunára 10.375,716, a Tiszára 6.201,471, a Körösre 1.996,242, a Temesre 174,807, a Drávára 442,793, a Szávára 38,690, a Ferenczcsatornára 211,660 frtot költött; a kezelési költség 388,272, a fentartási költség 1.932,138, az összes kiadás 21.761,789 frt, 1885-re a vizimunkálatokra összesen 4.925,983 frt van előirányozva. Ezen kivül bizonyos összegek még a Marosra, Kulpára és Béga-csatornára fordíttattak, melyek a rendes kezelésben foglaltattak.

A törvényhozás már a Duna felső, Dévény és Duna-Radvány közötti szakaszának szabályozását is engedélyezte; a 17 millió frttal előirányzott munkálat legfeljebb 12 év alatt befejezendő.

Az alsó Dunaszakasz, a Sztenka, Kozla, Dojka, Izlás, Tachtalia, Greben, Jucz sziklazátonyok s a Vaskapunak szabályozásáról szintén elkészült már a tervezet, de a törvényhozás még nem tárgyalta.

A Rába szabályozását sem lehetett sokáig elhalasztani, Győr városának biztosítása máris tetemes kiadásokat igényelt. A legszükségesebb ármentesítési munkálatok 6.600,000 frtnyi költséggel vannak előirányozva.

Végre a Temes és Béga szabályozásának s a Béga csatornának tervezete is elkészült már; a Béga csatornát 22 kméterrel rövidebbre s úgy tervezik, hogy 20 kméterrel közelebb essék a Ferenczcsatornához, tehát az egész vízi út a Béga és Ferencz csatorna között 42 kméterrel rövidebb volna, mint most. Az illető társulat az 1879: XXIV. törvény alapján 1885-ben 12 millió frtnyi kölcsönt vett föl, a kormány közbenjárása mellett.

A közlött adatokból látjuk, hogy a folyók szabályozása s a vízi bajok elhárítása nagy munkát és költséget kiván. Pedig bizonyos, hogy az eddig előirányzott költségek még elegendők sem lesznek. *Keczkés* főmérnök 1846-ban azt hitte, hogy a Tisza szabályozás 8 millió frtba sem fog kerülni; *Herrich Károly* 1875-ben úgy vélte, hogy a szabályozás ügye már közel van a befejezéshez, mikor arra összesen 15.148,006 frtot fordítottak vala. *Dékány Mihály* (»Vizügyeink« stb.) 1879-ben kimutatja, hogy az 59 különböző szabályo-

zási és ármentesítési társulatok 1876, végéig 35.843,280 frt 83 krt költöttek el, hogy e költséggel 4.792,643 magyar hold, azaz 2.068,675 hektár árterületek mentesíttettek, s hogy a védtöltések kiterjesztésére még 10.871,418 frt 85 kr lesz szükséges. — A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának 1884-diki jelentése szerint csak a Tisza és mellékfolyóinak ármentesítő társulatai a védtöltések építésére 1884. végéig már 45.605,959 frt 53 krt költöttek el, s a még szükszükséges építkezésekre 17.099,312 frt 72 kr kivántatott. Az 1883. végéig befektetett tőke magyar holdankint Ada község öbölzetében 109 frt 40 kr, a Bácsi társulat területén 60 frt 30 kr, a Bökénymindszenti társulatén 137 frt 65 kr, a Csány-percsorai öbölzetben 79 frt 61 kr, a Sövényháza Szegedi társulat területén 115 frt 4 kr., a Szolnok-Csongrád jobbparti társulatén 53 frt 70 krt tett. — Igaz hogy az érdekelt társulatok igen nagy áldozatokat nem hoztak, mert a $45^1/_2$ millió frt befektetett tőkéből magok csak $8._5$ milliót fizettek be, $37._1$ milliót pedig kölcsönökből fedeztek.

Az 1884: XIV. t.-cz. kimondá a maximalis megterheltetés elvét, mely szerint az érdekelt birtokosok a szükséges védelmi munkálatok létesitésére csak a törvényben meghatározott kulcs szerint kiszámítandó összegig terhelhetők, a többletet az állam viseli. Nagyon kivánatos azért, hogy a szabályozási és ármentesítési munkálatok tervezésében és végrehatásában mind a kormány és közegei, mind a társulatok bölcsebben járjanak el, mint eddig történt; mert utoljára az állam sem fogja győzni a költséget.

Az eddigi munkálatok a természet szélsőségeit nem enyhítették, ellenkezőleg még fokozták; száraz években érezhetőbbé tették az aszályt, nedves években pedig az árvíz magasságát növelték. A városokat védő körtöltések s a parti párhuzamos töltések nem gátolják a víz átszivárgását, a földárja terjeszkedését, nem szüntetik meg a fakadó és belvizeket. Ezeknek levezetése, bizony, még sok gondot fog adni. Száraz években megint a víz hiánya fogja sujtani a gazdákat; az 1863-diki aszály ismétlődni fog előbb-utóbb, pedig öntözési csatornák akkor sem lesznek még.

III.

A magyarok eredete, ethnografiai állásuk; a magyar nép európai; testi-lelki tulajdonsága, jelleme, ruházata, szokásai és erkölcsei.

A nagy Alföldön több mint 5 millió ember lakik, köztük nagyon túlnyomók a magyarok, a kik itt legjobban vannak összetömö-

rülve s az ország megszállása óta mindig legtömegesebben éltek. Az 1514-diki parasztlázadás s a török hódítás előtt a magyarság ott is el volt terjedve, a hol most a szerbek, oláhok és más népek laknak.

A magyarok eredetéről, vérbeli és nyelvbeli rokonságáról sokat vitáztak és vitáznak a tudósok, más-más szempontból indulnak ki az anthropologok, ethnografok és nyelvtudósok. Az anthropologia az embert úgy mint az állatot, természeti tulajdonságai szerint tekinti s így törekszik az emberi nemet fajokra és fajtákra osztályozni. Az ethnografia vagy ethnologia pedig az embert úgy tárgyalja mint tagját bizonyos erkölcsök, hagyományok és közös nyelv által megalakúlt társaságnak, tehát a népek és nemzetek leirásával foglalkozik. A nemzet nyelve, hite és társadalmi szerkezete által lesz; e három között a nyelv az első, ez a nemzetnek születése és életének fája, mondja *Hunfalvy Pál*. Az anthropologia az osztályozás alapját a fajt ismertető testi jelvekben keresi, ezek pedig nagyon ingadozók és változók nemcsak nemzet és nemzet, hanem ember és ember között is. Ehhez járúl az, hogy minden nemzet, kivált Európában különböző népek keverékéből támadt, s azért a geograf különösen az európai nemzetekre nézve csak kevés hasznát veheti az anthropologiai meghatározásoknak.

Az anthropologok ugyan már magyarországi embereket is méregettek; meghatározták a koponya hosszát, szélességét és magasságát, az arcz idomait, az agyvelő súlyát, a test magasságát stb., de hogy milyen tulajdonképen a valódi magyar jelleg az összes testi tulajdonságok szerint, azt meg nem állapították, a mintajelleget még csak keresik. A külföldi anthropologok a magyarokat minden habozás nélkül a mongol fajhoz, az oroszokat ellenben az európai vagyis középtengeri fajhoz sorolják, pedig kétséget sem szenved, hogy az oroszokban sokkal több igazi mongol vér kering, mint a magyarokban. Bárhol rengett a magyar nép bölcsője, akármilyen fajtájúak voltak annak legrégibb ősei, annyi bizonyos, hogy idő folytán az nagyon sokféle más elemekkel keveredett össze s hogy azért épen oly joggal számítható a középtengeri fajhoz, mint bármely más európai nép.

Nyelve csakugyan különbözik az Európában uralkodó nyelvektől, s kétségtelen, hogy az altáji nyelvcsaládhoz, különösen pedig az ugor nyelvcsoporthoz tartozik. Sok szót a török, szláv és más európai nyelvekből kölcsönzött, de eredeti nyelvtani alakjait megőrizte. Hite, szokásai, erkölcsei, társadalmi szerkezete, egész testi és erkölcsi valója idő folytán nagyon megváltoztak. Mikor a magyar

nép a keresztyén vallást bevette, egyszersmind az európai nemzetek családjának tagjává lett. Ősi hitének és világnézetének csak némi nyomai és foszlányai maradtak meg nyelvében, regéiben és a népmesékben, s a tudósoknak még nem sikerült azokat mind kifürkészni. Csak annyit tudtak kisütni, hogy pogány őseink természetimádók voltak, úgy mint általában az uralaltáji népek. [1])

Az új hazában leginkább szláv lakosokat találtak a magyarok, részint már költözésök alatt, részint pedig letelepedésök után kozárok, bessenyők, kúnok és palóczok, majd tatárok és törökök is olvadtak velök össze. De nemcsak a velök kisebb-nagyobb mértékben vér- és nyelv-rokon népségekből, hanem a szláv és germán népekből is sokan vegyültek közéjök s egészen beléjök olvadtak. Már Géza fejedelem, még inkább I. István idejében számos német lovag és közvitéz települt le az országban, s az előkelő családok és a városi lakosok legeslegnagyobb része külföldi eredetü.

A magyar nép tehát, úgy mint más népek, ősidőktől fogva egészen mostanig különböző elemek keveredéséből támadt és újúl meg folyvást; se nem Atelközben, se nem Lebediában, hanem itt e hazában lett azzá, a mi; az ország természeti viszonyai, a talaj s az éghajlat, múltjának viszontagságai, a szomszédos népek behatása idomították testi és lelki tulajdonságait, azon tényezőkhöz hozzájárúl nyelve, mely hagyományainak, szellemi kincseinek letéteményese. Mindezek együttvéve adták meg neki sajátságos jellemét és sütötték rája nemzeti bélyegét. [2])

---

[1]) *György Aladár* (Nemzet, 1885. évf., febr. 8. sz.) »Őseink olympusa« czimű értekezésében ezt irja: »Négy istenség létele kétségkivüli; a napisten, az esthajnal csillag, a felleg s a napsugár személyesítései. A napisten a regékben Attila, Botond s részben Sz. László alakjával vegyült össze s a népmesékben a harmadik királyfi, a győzelmes hős állandó személyesítője. Az esthajnal csillagot képviseli a regékben Hunyor s Magor, Csaba s a bujdosó Álmos s a mesékben az elveszett kincset kereső hős. A felleg a regékben Johara város és Susdal sötét országa, hol rengeteg erdőség van, sürű köd s homály uralkodik, hol a Nap csak három hónapon át világít, hol griffek fészkelnek s kerecsenmadarak költenek; a mesékben főszemélyesítője a vasorrú bába, majd a vele rokon sárkány vagy Fekete város királya. A napsugár meg van regéinkben mint turul madár, az ünő szarvas vagy fehér ló; meséinkben pedig rendesen a csodás táltos paripa.«

[2]) Helyesen mondja *Hunfalvy Pál* (l. Magyarország Ethnographiája 46. s k. l.) »Az ember születik, úgy mint az állat, azután nyelvet tanul, mit az állat nem tehet; s a nyelv által nemcsak tagjává lesz bizonyos társadalomnak és nemzetnek, hanem részesévé is mind annak, a mit ez a társadalom és nemzet századok óta élt, tapasztalt, tett, szenvedett, sőt reménylett is, a minek hagyo-

Hogy a magyar népnek országszerte közös jellemvonásai vannak, hogy testi jelveikre nézve sem nagyon különböznek egymástól a különböző vidékek lakosai, ezt leginkább annak köszönheti, hogy hazája a természettől jól kiszabott és határozottan kifejezett földrajzi egyedség. Onnan van, hogy a magyar nyelv sem mutat oly nagyon különböző szójárásokat, mint pl. a német.

A magyar ember, mint a külföldi irók is elismerik, szép testtartás, nyugodt méltóságos járás, erő, ügyesség és kellem, nemes büszkeség és bátorság által tünik ki. Feje inkább tojásdad mint hosszúkás, koponyája rövid vagy középszerü, orrának töve bemélyed domborodott és nyilt homloka alatt, szeme sötét és tüzes, csak igen ritkán kajla metszetü, mikor belső szeglete kissé lekonyúl. Arcza vonásai élesen vannak metszve. Ezekhez hozzájárúl a sötét, se nem szőke, se nem fekete haj, az erős bajusz, [1]) a finoman metszett száj, a tojásdad áll, a köznépnagyságú, izmos termet. A test és arcz szine többé-kevésbbé barna. Egyaránt ritka az igen kis s az igen nagy termetü ember az Alföldön. [2]) A férfiak általában magasabbak, mint a nők, s az alsó osztályokban gyakran szebbek is. De a felsőbb osztálybeli nők arczuk szabályossága, szikrázó szemök, bőrük vakító szine, sötét és gyakran igen barna hajuk által tünnek ki többnyire. A világos szőke haj általaban ritka nálunk, de kék vagy szürke szemet gyakran találunk barna testszín és fekete haj mellett. A nagyon rút és idomtalan fej, a kidomborodó pofacsont s az előrenyúló járom- és állcsont igen gyéren vagy sohasem fordúl elő született magyarnál. Talán nyelvének köszönheti a magyar a száj és áll gömbölydedségét.

---

mányos nyomai a nyelvben vannak meg, a melyet a gyermek beszélleni fog ; a mesékben és mondákban, a melyeket mint fiú hallgatni szeret ; a történetekben a melyeket mint ifjú tanúl ; a hitben, melyben nevelkedik ; az irodalomban, a melyben mint férfi gyönyörködik, vagy az iparban, melyből mint szántóvető, mesterember, kereskedő stb. él és házanépét tartja. A születés tehát az életnek csak kezdete, de nem tartalma ; s az ember méltósága nem abban áll, hogy született, hanem hogy nevelődik s azután maga is nevel ; stb.

[1]) Bajuszt gyakran, de szakált ritkán visel a magyar paraszt, rendesen a szántóvető embernek nem is nő sürű bajusz és szakál, ellenben a szobában élő mesteremberéknél s általában a városi népnél mind a bajusz, mind a szakál erősebb szokott lenni.

[2]) Dr. *Scheiber* vizsgálatai szerint (Untersuchungen über den mittlern Wuchs der Menschen in Ungarn, Archiv für Anthropologie. Bd. XIII.), a 20 éves férfiak közép termete a magyaroknál 1619 mm., holott a magyarországi németeknél 1646, a szlávoknál is annyi. A belgák középtermete 1645, a franczióké 1637, az olaszoké 1620 mm. volna.

Bizonyos nemes méltóság, nyugodt komolyság, őszinte nyíltszívűség, becsületesség, nemes nemzeti büszkeség s magáratartás, lángoló honszeretet, nagylelkűség és határtalan vendégszeretet minden igazi magyarnak kiváló jellemvonása. Gyakran heves és indúlatos, forrón szeret és gyülöl; de a boszúvágy, a ravaszság, az álnok gyáva csúszó mászó és kétszínű magaviselet idegen tőle és utálatos előtte. Vérmes természetű, könnyen fellobban, hamar lelkesül minden igaz és szép dolog iránt, de nem eléggé szivós és kitartó, sőt hamar el is csügged. (A szalmatűz közmondássá vált.) Valóján bizonyos komolyság, sőt némi bú és bánat ömlik el, de érzelmei hamar változnak; sírva vigad a magyar, de ha a bortól, zenétől és táncztól felhevül, hamar elfelejti búját és zajos kedvkicsapongásra is elragadtatik. A magyar természeténél fogva hajlandó az indúlatosságra, az erőszakoskodásra, de a kiszámító ravaszság, a furfangoskodás, a rászedés, a csalás mesterségei nem sajátjai. Általában a magyar népet bizonyos előkelőség és arisztokratiai szellem jellemzi.

Az újkor szelleme a magyar nép életére, erkölcseire és szokásaira is módosítólag hatott; a régi egyszerűség, a régi jó erkölcsök veszendőben vannak.

A nagyzás és fényűzés a köznép között is lábrakapott, bizonyos körökben pedig a könnyelműség, a léhaság, a sviháskság kezd elharapózni.

Különben a magyar nép általán véve erkölcsös és vallásos, de se nem vakbuzgó, se nem türelmetlen, hanem természeténél fogva józan és tisztességtudó. Fájdalom, némely vidéken a politikai élet kinövései megzavarták józan itéletét és megmételyezték erkölcseit. A józanság, a helyes itélő tehetség, a könnyű felfogás, a testi ügyesség minden anyagi és szellemi munkára képessé teszik a magyart, a legmíveletlenebb, legszegényebb magyar parasztnak is meg van nyílt természetes esze. Legszívesebben a magyar nép a mezei gazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozik, de a mesterségektől sem idegenkedik, a gyárakban is kiállja a versenyt más munkásokkal, legkevesebb hajlamot mutatott eddig a kereskedési üzletekhez. Ha kell, erősen tud dolgozni a magyar, kivált a mezőn aratáskor túltesz minden más nép gyermekén; de mikor nem sürgős a munka, akkor henyélni is szeret.

A magyar népnél a házközösség törvényesen sohasem volt behozva, mindazonáltal ezelőtt 50—60 évvel, a tiszai vidéken, a feleséges fiúk gyakran együtt maradtak az apai házban, sőt megtörtént az is, hogy a testvérek az apa halála után is együtt maradtak, nem osztották el a birtokot, hanem a legöregebb testvér gondoskodása

alatt éltek. Ma azonban rendesen szélyel válnak s vagy külön kenyérre mennek, vagy a menyecske szüleinél huzzák meg magukat.

A kisebb testvér az öregebbet megbecsüli, kendnek hivja, nemkülönben a nő a férjét, mások előtt pedig urának nevezi. Csakugyan úr a családban a házi atya, de korántsem zsarnok. A leány a nálánál kisebbkorú legényt is kendezi, bátyámozza, ez pedig a leányt tegezi, szolgámnak, galambomnak, rózsámnak, lelkemnek nevezi. A szülék és gyermekek között általában a kölcsönös szeretet és gyengédség nyilatkozik, a gyermek az apját édes apám uramnak, az anyját édes anyám asszonynak nevezi. Általán véve a magyar nép tisztességtudó, közlekedésében és társalgásában illedelmes és udvarias, virágos, sőt költői kifejezésekkel szokott élni beszélgetéseiben. Egyik rossz szokása a káromkodás, erre fakad ki mind haragjában, mind örömében és bújában, a nélkül, hogy a szavak ocsmány jelentésére gondolna.

Oly vidékeken, a hol nagy határ van s a tanyai gazdálkodás divatozik, a férfiak tavasztól kezdve késő őszig rendesen künn vannak a tanyán, a mezei munkával foglalkozván, és csak miután elvégezték a kukoriczatörést s az őszi szántást, kerülnek haza a házhoz. A házi asszony már télen teszi meg az előkészületeket a nyári munkához szükséges táplálék beszerzéséhez; a napszámosnak való füstölt hús, szalonna, zsir és száraz tészta tél végire készen van.

A munkás ember napjában háromszor eszik, sőt takaráskor és nyomtatáskor, mikor a napok hosszabbak, négyszer. Reggel 7- 8 óra közt leginkább kenyeret, szalonnát vagy sajtot, túrót esznek, délben főtt ételt, estve 5—6 óra közt kenyereznek, 9 órakor végre ismét főttet esznek. Legkedvesebb ételeik a dörölye, száraz tészta, galuska, táska, tarhonya hússal, paszúly orjával vagy sonkával, túrós lepény. Debreczenben a szokott eledelek: füstölt hús, disznó köröm, sódar, fris tehén husból főzött hagymás eczetes, tormás eczetes, fehér eczetes, száraz tésztából tepertővel, bő zsirral készített lebbencs leves, tésztás kása.

Debreczenben az iparos családoknál a kész czikkek elárusításával rendesen a nők foglalkoznak; többnyire az asszony a ház pénztárnoka is. A polgári osztálybeli nők legtöbbnyire a család ügyesbajos dolgaiban is eljárnak, minthogy a férfiak gazdálkodásuk s egyéb foglalatosságaik közben arra alig érnek rá.

Miként Debreczenben, úgy más alföldi városokban is vannak olyan szegények, kiknek sem földbirtokuk sem házok nincsen, még lakást is alig tudnak maguknak szerezni. Veszedelmök a dologtalan-

ság, kenyerök a panasz, éltetőjök az ital. A hol szőlők vannak, ott általában sok bort fogyaszt a nép, a sert nem szereti, de baj az, hogy az újabb időben sok helyen a magyar nép között is a pálinkaivás harapózik el mindinkább.

A *ruházat* az ország egyes vidékei s a különböző néposztályok szerint különböző. A falusiak viselete általán véve nagyon egyszerű: mellig érő s fodros, bornyúszájú üng, bokáig érő, ránczba szedett bő gatya len vagy kender vászonból s ünnepnapon gyolcsból; zsinórral sujtásozott s többnyire bütykös gombokkal sürün megrakott, takaros, rövid mellény sötétkék vagy fekete posztóból (lajbi, mándli), újjas mándli; fekete színű s két végén ezüst vagy aranyszálakkal rojtozott selyem nyakravaló; kisebb-nagyobb karimájú, alacsony nemez kalap vagy fekete bárányborból való süveg; hosszú szárú csizma vagy néha bocskor. Felső öltönyül a juh- vagy bárányborból való suba vagy bunda, melynek síma oldala fehéres vagy gyömbér barna s többféle hímvarrásokkal és beszegésekkel van kiczifrázva; a bundát gyakran, s különösen esőben és a szegényeknél más időben is a fehér abaposztóból készült szűr helyettesíti, melynek négyszegletű gallérja veres vagy zöld zsinórral vagy posztóval van beszegve, míg oldalain holmi virágok és czifraságok vannak kivarrva, befogott újjai pedig gyakran tarisznyául szolgálnak. — A módosabb gazdák most már többnyire posztó ruhát viselnek, lájbit, újjas vagyis nagy mándlit és szűk nadrágot, mely a csizma szárába benyúlik. Az újjas mándli szabása vidékenkint változik; rendesen csipőig ér. Hasonló újjast borból is készítenek; vagy a posztó újjast bárányborrel bélelik és prémezik; ily meleg újjast különösen télben viselnek.

Az alföldi városokban lakó gazdák és mesteremberek jobbára még magyaros öltözetben járnak, de az úri osztálybeliek már általában a közönséges franczia öltözetet fogadták el, és csak ünnepi alkalommal szokták a magyar díszruhát fölvenni. A debreczeni ember mindennapi öltözete, rövid, Zrinyi-féle, magyar újjasból, magyar mellényből és magyar nadrágból áll; a szövet fekete vagy kék posztó. A nyakravaló magyar, rojtos. A kalap széles karimájú, nem csárdás mint a Hajdúságban, s kivált az idősebb férfiaknál, sajátságos csúcsos tetejű. Nyári felsőül a fekete gallér köpenyeg, téli felsőül pedig a buda vagy pedig fehér bárányborrel kibélelt bunda szolgál. Az ünnepi öltözet ugyanoly szabású, csakhogy az újjas gazdag mívű ezüst gombokkal van megrakva, így a bársony mellény s a buda is; a csizmán pedig ezüst sarkantyú peng.

A magyar dísz öltözetet pompa, sokféle czifraság és sujtásosság

jellemzik; egyes darabjai posztóból, selyemből, bársonyból készűlnek. Boglárral és forgóval ékesített kalpag vagy kucsma, rojtos nyakravaló, selyemből vagy bársonyból készült, zsinóros gombos mellény, sujtásos szűk nadrág, zsinóros dolmány, zsinóros, gombokkal és prémmel ékesített mente, mely a bal vállról függ le, drága mentekötő, görbe kard gyöngygyel és drága kövekkel kirakott markolattal, kordovánból vagy szattyánból való, sarkantyús topán, csizma — ezek a díszöltözet egyes darabjai.

A nőnem öltezete néhány évtized óta sokat változott, most már a vászoncselédek is nagyon kapnak azon, a mi »fölkapi«, azaz divatos. A falusi leányok általán véve suhogó, ránczos, veres vagy kék szoknyát viselnek, erre rövidebb hosszabb kötényt kötnek, mely hétköznapon rendesen szines, vasárnapon fehér; a mellet a szoknyán felűl keskeny mellénykébe vagyis vállfűzőbe szorítják, mely elől van fűzve vagy összegombolva, hátúl, a hón alatt s a váll-lapoczkán keresztűl rendesen csipkékkel van ékesítve; a mellényke alól bő ingujjak duzzadnak ki, melyek a felső kart veszik körűl; a mellényke fölé többnyire fehér kendőt kötnek keresztbe. A hajat hátra fésűlik s egy vagy két fonadékba kötik tarka szalaggal s fent és lent pántlika csokorral. Néha a fejre is fehér vagy tarka kendőt kötnek. Lábokon magas sarkú, fekete s néhol veres csizmát viselnek. A falusi asszonyok öltözete a leányokétól leginkább abban különbözik, hogy a fehér kötény és kendő helyett rendesen színest viselnek, hajukat pedig kontyba kötik s rá fejkötőt tesznek. Télben mind a leányok mind az asszonyok sok helyen fehér vagy barna bárányborból, vagy sötétkék posztóból való ujjast szoktak viselni.

A debreczeni nők hétköznap, ha a házból kimennek, gyakran még csak lencsés (kárton) kendővel kötik be fejöket, de vasárnap már fekete selyem kendővel beborított tarajos fökötőben, fekete vagy tarka, értékes nagy kendőben s ujabb időben selyem ruhában jelennek meg. Eladó leányok vasárnap rendesen pártát viseltek, most már csak új év vagy nagy ünnep napján mennek gyöngyös pártával, melyről arany hímzésű pántlika lóg alá, Isten házába, szintúgy mint menyasszonyok, mikor esküdni mennek, még egyszer teszik fel a pártát. Általában nemcsak a városokban, hanem faluhelyen is a leányok és asszonyok a kisasszonyok és úri nők divatos öltözetét szeretik utánozni, a csizmát lassankint elhagyogatják s harisnyát (botost) és topánkát vagy czipőt használnak. Ma már sok helyen vattás szoknyát, ezen fölűl öt-hat rokolyát, selyem kendőt és selyem ruhát viselnek.

A városi nők a magyaros egyszerü öltözettel már egészen felhagytak, s díszes női magyar öltözetet már csak ritka ünnepi alkalommal lehet látni. Annak a darabjai következők: apró kis fejkötő aranyos csipkéből, vagy aranyos ezüstös hímes szövetből; aranyból vagy drágakövekből való homlokkötő; gazdag hímzetű, hosszú fátyol, mely hátúl lóg le a fejről; a mellet csak félig eltakaró vállfüző, mely elől gyöngyfüzérrel van gazdagon megrakva; deréköv gyöngyből vagy aranyos szövetből; finom csipkéből való üngújj, mely aranyos szalaggal vagy gyöngyfüzérrel van lekötve; ránczos szoknya; végre fehér csipkéből vagy aranyos himzetű fekete kelméből való kis kötényke s gazdagon ékesített selyem czipő.

A *népszokások* is lassankint változnak, egyszerűbb, prózaibb alakot öltének.

A lakadalmi szokások és ünnepélyességek az egyes vidékeken s az illetők hitvallása szerint is különbözők.

Debreczenben a házasulandó fiatal ember elsőben a néném-asszonynyal tanakodik a megkérendő leányról, azután választ magának egy idős, tapasztalt embert, ennek kiséretében megy a leányos házhoz. Ott elmondja a leány anyjának az öreg ember, hogy uraöcscsének buzára volna szüksége, s úgy hallották, hogy ennél a háznál van eladó. A házi asszony sajnálja, hogy nem szolgálhat vele, mert a mult héten az utolsó szemig eladták, hanem egyik vérszerint való atyjokfiánál van igen szép buza, s ebből a mutatót a leány hozza be, azután eltünik. A vendégek bocsánatot kérve az alkalmatlankodásért s megköszönve az útbaigazítást eltávoznak.

Most az idősb ember kérdezi a fiatalt: »No hát fiam, hogy tetszik a leány? Na fiam, ha tetszik, hát akkor kéresd meg.«

Azután a házasulandó ember elmegyen egy kérőnek való ismeretes emberhèz. Most ez veszi kezébe az ügyet, kiszemel egy hiradót, ez mindig asszony, kit tréfásan gyalog szarkának, gyalog sátánnak is hívnak. A hiradó délelőtti 11 óra tájban ünnepi öltözetben kopogtat be a lányos házhoz, leül s elkezdi mondókáját, melyet azzal végez: »ma esti 6 órára tisztességes vendégeket várjanak.«

Alig hogy elmegy a »hiradó,« megnyílik a kapu, gazduram a tanyáról érkezik haza. Ő kigyelme csak a szobában tudja meg a nagy újságot. Erre csak azt mondja: »ha hát már megkérik a leányunkat, keríts anyjok valahonnan egy »kiadót,« mert én ugyan ... aztán meg hát ha itthon sem volnék. »Hat órakor csakugyan már ott van a leányos háznál a »kiadó«; a vendégek pontban megjelennek, teljes díszben, kocsival robognak elő. Kérő násznagy elfoglalja

az ülést a tükör alatt, az asztalfő irányában, a házasulandó pedig tőle jobbra, az ágy előtti székek elsejére ül le. Megkezdődik a társalgás az időről, de azután a kérő násznagy elmondja, hogy a küldött értesítéséhez képest megjelentek s kéri, »hogy azt a becsületes személyt, a kinek legnagyobb tiszteletére jöttek, szólítsák be.« Kis idő múlva kopogtatnak az ajtón s belép az eladó leány egyik ünnepiesen fölöltözött szomszédasszonynyal, a »kisérő«-vel együtt. Jó estét mond s hozzá teszi, hogy »hasznos beszélgetést kiván« és az ajtónál megáll. A kérő biztatja, hogy »kerüljön erre feljebb,« azután felállnak mindnyájan, s a kérő ekképen kezdi meg beszédjét: »Isten bölcsen teremtette a világot s nagy bölcsen gondoskodott a paradicsomban magánosan élő Ádámról is, mikor neki segítő társat adott. Azon fiatal ember is elhatározta magát a családi életre . . . Ennek a háznak eladó virágszála, a kigyelmetek érdemes leánya volna az ő szíve szerint való, a miért is én mint megbizottja és érzéseinek tolmácsolója a kigyelmetek kedves leányának kezét az ő számára megkérem.«

A kiadó feleli; »tökéletes igaz az, a mit kérő mond, de minthogy csak az imént jutott értésünkre a kigyelmetek idejövetele, a végből, hogy mind ez az élet nehéz környülményeiben járatlan női személy, mind az ő szüléi kellőképen megfontolhassák a dolgot, egy kis halasztást kérünk a feleletadásra.« Erre leülnek mindnyájan; az eladó leány az asztalon levő holmik takaróját felhajtva, két üveg bor és egy pohár mellől felveszi az édességgel vagy más falatozni valóval telt tányért, s a kérőt, házasulandót, kiadót meg a maga hozzátartozóit is megkínálja e szavakkal: »Tessék használni.« Mikor észreveszi, hogy a kérő utolsó falatját lenyelte, azt egy pohár borral megkínálja. A kérő felköszöntőt mond a fiatalok, mint leendő egy pár, egészségére. Utána a házasulandó iszik az őt megkínáló leányhoz intézve e szavakat: »Kedves húgom! adjon az Isten bővebb ismeretséget köztünk.« A kiadó is mond felköszöntőt, melyben nem ismerve még el az egy párt, a házat megtisztelő vendégek egészségeért iszik.

Kétszeri kínálást a vendégek elfogadnak, de harmadszorit már semmi szín alatt. A kérő násznagy kalapját veszi, most megmondja nevét és lakását s kéri, hogy az izenetet ő hozzája küldjék.

Vannak esetek, melyekben a háztűz-nézés elmarad, mikor a fiatal ember már más alkalommal kinézte a magának való leányt. Ilyenkor a kérés után beszéli el, hogy tetszik-e neki a leány, a kit megkért, vagy nem. Ha neki tetszik és szüléinek nem, lebeszélik s a

fiú engedelmeskedik; ha pedig neki nem tetszik, szüleinek meg igen, ugyancsak igyekeznek őt rábeszélni.

A kérés után való napon jön az izenet. Ha a válasz elutasító, az így szól: köszönik a megtiszteltetést, de »a hol az Isten megmutatta, ott kereskedjenek.« A kedvező válaszban pedig az van, hogy tegnapelőtthöz egy hétre szivesen látják a házasulandó fiatal embert apjával együtt.

Elmennek hát a meghivottak; barátságos esteli vendégeskedés közben és után megállapítják, hogy milyen nagy és milyen fényes lesz a kézfogó, a mit a menyasszony szülei tartanak meg. Épen oly gazdagnak kell lenni a lakadalomnak, mit a vőlegény szülei adnak. Kikötik a menyasszonyt illető »jegykendő és jegyruha« minémüségét, s összeirják a mindkét részhez tartozó rokonságot.

Mikor a kézfogó napja közelget, van sürgés-forgás a leányos háznál; asszonyok, leányok gyülnek oda sütni, főzni menyegzőre. A kézfogóra már vőfély hivogat, a ki mellére csinált virágból rózsát, s ez alá szép tarka selyemkendőt tűz.

Kézfogó napján a megérkezők között elsőnek kell lennie, kérőjével együtt, a vőlegénynek; mikor a vendégek együtt vannak, a vőfély a vőlegényt és a menyasszonyt együtt vezeti be. Ekkor a kérő násznagy feláll, maga mellé állítja a vőlegényt jobbról, a menyasszonyt balról, s elsőben is kikérdezi a leány szülőit, hogy állanak-e még elhatározásuknak; ha állanak, mondják az ő kérdésére hallható szóval, hogy »igen.« Azután megkérdi a leányt, s csak ennek nyilatkozata után hivja fel a fiatalokat, hogy adjanak egymásnak kezet. A vőlegény kézfogáskor »jegypénzt,« arany vagy ezüst darabot ad a menyasszonynak, ez pedig jegykendőt ad a vőlegénynek és selyemkendőt a kérőnek és kiadónak. Ha jegygyürű is van, a mi nem rendes szokás, akkor a kérő mindegyik fél balkezének harmadik újjára felhúzza. Azután a kérő násznagy a jegyeseket megáldja, s kiköti, hogy »ezentúl legyen e fiatal embernek a házhoz szabad bejárása.« A kiadó is megáldja őket, s azzal végzi, hogy az ő frigyöket se irígység, se rágalom, se semminémü akadály ezentúl fel ne bontsa.« Azután a jegyesek a szülékhez mennek, ezek áldásait és csókjait átveszik; a vőlegény jegyese szüleinek azt mondja: »Adja Isten, hogy lányok után fiok lehessek«; a menyasszony pedig leendő ipának napának ezt mondja: »Adja Isten, hogy fiok után lányok lehessek.« Erre a vőfély a menyasszonyt a vőlegény rokonainak sorban bemutatja, ki a férfiakkal kezet fog, a nőket megcsókolja. Végre leülnek s megkezdődik a lakoma, ezt azután táncz követi.

Kézfogó után szombaton megy a jegyespár a paphoz; a vőfély vezeti, a kérő násznagy meg a kisérő szomszédasszony kiséri őket. Ezek ketten a tanuk, kiket a nép »kezesnek« nevez.

Azután folynak az előkészületek, a vőlegény a menyasszonynak nagy kendőt, ruhának való selymet stb. vásárol, a menyasszony pedig készíttet a vőlegénynek jegyinget, jegylajbit, néha nyak- és zsebkendőket is. Harmadik hirdetés után szerdán délben szokott az esküvő lenni s utána a lakadalom. Esküvőre a templomba férfiak és nők párosával külön csoportban és külön utczán mennek; a nők csoportját a vőfély vezeti, utána nyomban a kis leányok, ezek után az eladók, majd két asszony rokona közt a menyasszony, végül a díszesen felöltözött asszonyok. Esküvő után a menyasszonyt a vőlegény nőrokonai veszik közre. Mikor az egész násznép most már a vőlegény házához gyült, a vőfély a fiatal párnak áldást kivánó beszédet mond s tudtúl adja a vendégeknek, hogy ha most eloszolnak is, estenden ismét összegyülni sziveskedjenek. A lakoma t. i. csak estve kezdődik, azért most sokan délután tartják az esküvőt, hogy mindjárt utána asztalhoz ülhessenek.

A felszolgálást a vőfély végezi sok fiatal leány segítsége mellett, s tőle telhetőleg mulattatja a vendégeket, de verseket már ritkán mond. Mikor már jóllaktak a vendégek, az asztal felbomlik, a vőfély int a czigánynak s megindítja a »menyasszony-tánczot« magával a menyasszonynyal, kit csakhamar a vőlegénynek ad át; azután a menyasszony nő rokonait, de csak az asszonyokat egymásután hívja tánczra s oda adja, a kinek ő akarja. Reggelig tart a táncz. Másnap a menyasszony egész rokonsága megjelenik a lakadalmas háznál hérészre, s megint nagy trakta megy végbe.

A lakodalomra meghivottak ajándékot adnak kivétel nélkül; a menyasszony-táncz alatt pénz gyül össze egy tányérba, mi a czigánynak szánt adomány.

Ezek a debreczeni lakodalmi szokások. Más vidékeken többékevésbbé különböző szokások divatoznak. Igy néhol a leányos házhoz először két követasszony, a kérésre vagyis háztűzhely-nézésre pedig a kérő, a házasulandó s a kulacsos mennek el. A kérő ékes szavakkal kéri ő kigyelmöket, ne sajnálják a lányukat bebocsátani egy-két pillanatra. A belépő lányt verssel üdvözli a kérő, ezután a kulacsos átadja a legénynek a kulacsot, ki ebből iszik s a lánynak átnyujtja, ez is iszik s vissza nyujtja. Igy váltakozva háromszor isznak, azután a kérő megkínálja a leány szüléit s a többi jelenlevőket. Rövid beszélgetés után a lány az övéivel együtt kimegy, künn megkérdik, hát

mit szól a legényhez? Nemsokára ismét bemennek a lány szüléi, kiktől a kérő megkérdezi, hát mikorra halasztanak kigyelmetek? A kitűzött napon a két követasszony megy el a lányos házhoz a válasz megtudása végett. Ha ez kedvező, mindannyian elmennek s a kérő verssel kéri meg a leányt. Estvére kelve az ifjú a kérővel, a lány egy nővel elmennek a paphoz kézadásra, s mikor onnan visszatérnek, már terítve van az asztal. Vacsora után jegyet váltanak.

Néhol a lakadalom előtti héten a vőfély elmegy a menyasszonyhoz, hogy dolmányára virágot, pántlikát és kendőt varrjon, pálczájára pedig bokrétát kötözzön. Ezt megint ékes rímekkel köszöni meg. Ezután elindul hivogatni a kijelölt vendégeket. A lakadalom előtti nap délutánján elmegy a vőfély egy pár kocsival a menyasszony ágyáért. Oda érve beköszön s így szól:

»Jól tudják kelmetek, mi szívünk szándéka;
A mi vőlegényünk nékem így számlálta:
Hogy van itt neki egy kedves mátkája,
A kinek is vagyon szép felvetett ágya,« stb.

De jó is volna annyi ágynemüre s más egyéb drága ruhára oly könnyen szert tenni — felelik a házbeliek, — sok fáradságukba, vesződségbe került az nekik, míg összecsöpörgették, azért nem is adják előbb oda, míg pénzt nem látnak. Ekkor a vőfély kivesz zsebéből egy krajczárt, megmutatja s azzal visszateszi. De amazok nem úgy értették ám azt, hanem hogy nekik az ágyért pénzt adjon; ekkor egy összegyűrt papirt ad át, melyben olykor pénz, leggyakrabban pedig kova vagy fületlen gomb van takargatva, ha ezzel sem elégszenek meg, először oda nyujt egy krajczárt, azután nagyobb meg nagyobb pénzdarabot, s így végre megkapja az ágyat.

Míg ezek oda benn a szobában történnek, azalatt künn az udvaron is mulatnak. Ott ül a kocsioldalon az elmés fonó asszony, egy tréfás férfi női ruhában, ölében egy rokka-szösz, kezében egy orsó, erősen fonogat dicsérve magát a legénység előtt; ő szalmaözvegy, jól jár az a fiatal ember, a ki elveszi . . . A kocsikra, hogy valamelyik kópé ki ne lopja a kerékszöget, a fonóasszony ügyel . . . Végre a kocsira hordják az ágyat, ládát stb., a vőfély még egy alkalmas verset mond, azután kirobog a két kocsi s haza felé vágtat, egyik utczán fel, másikon le.

Másnap reggel elmegy a vőfély az összegyült vendégek egy részével a leányos házhoz, hol a menyasszonyt következőleg kéri el szüléitől az esküvőre:

Nagyérdemü édes atya,
Jó anya hív nevelő!
Most kegyes színetek előtt
A végre álltam elő:
Hogy jól nevelt leánytokat
Kikérjem hajléktokból,
A kit ti férjhez adtatok
Egyezett szándéktokból.
Jelen van az az időpont,
Hogy választott párjával
Összeköttessék ő az szent
Házasságnak lánczával, stb.

A felnevelésért pedig
És hív dajkálkodásért
Áldja meg a jó teremtő
Áldásaival a bért!

Majd következik a menyasszony bucsuzása szüléitől, testvéreitől, rokonaitól, szomszédjaitól, melyet szintén a vőfély ad elő, meghatóan szép versben. Ekkor az egész násznép zeneszóval indúl a templomhoz esküvőre. Elől megy nehány lovas legény zászlóval s fegyverrel; az első kocsin ül a vőlegény, mellette a vőfély, a másodikon ül a menyasszony, két oldalánál egy-egy nyoszolyó leány; a harmadik kocsin ülnek a muzsikusok; azután a násznép. Esküvő után a menyasszonyt, ha abban megegyeztek, egyenest a lakadalmas házhoz viszik, de rendesen a vőfély ismét haza kiséri; a násznép pedig a vőlegénynyel hazafelé robog. Hazaérvén a násznép, egy része táncznak ered, más része pedig a vőlegénynyel együtt elmegy a menyasszonyért, kit a vőfély elkér szüléitől. Kisérőül hozzácsatlakozik két férfi és két nő, az úgynevezett *kállátosok*. A lakadalmas házban a vőfély mutatja be a menyasszonyt a férje szüléinek. Ezután a menyasszony ipát, napát, férjének testvéreit sorra megcsókolja s úgy vezetik be a mulatóházba.

A teremben fenn a nagy asztalnál ül a násznagy a sarokban, körülötte öregebbek foglalnak helyet. A másik sarokban a menyasszony ül, két éltes nő közt, kik vigasztalják s egyszersmind rá vigyáznak, hogy sokat ne tánczoljon. Lenn az ajtó háta mögött van a bánát, hol a legelmésebb embert választják meg násznagyúl. A fő násznagy mellé még egy vicze-násznagyot is választanak, valamint egy szószólót, egy helytartót és két tánczmestert. A legtréfásabb embert pedig megteszik izgáncsnak.

Mikor eljön a délebéd ideje, a legénység asztalt rak s a mellé

telepedik le a vendégsereg; a vőfély hozza az első tál ételt, a többit utána a fiatalság, mindegyik ételre mond egy tréfás verset. A vőlegény és menyasszony egy tányérból szoktak enni. Ebéd közben elsőbb az új házaspárt köszöntik fel, azután egyenkint a házi gazdát, a gazdasszonyt, násznagyokat stb. A felköszöntések versben történnek.

Ebéd után kitakarítják az asztalt s ismét tánczhoz kezdenek. Estve, gyertyagyujtáskor, kivezetik a menyasszonyt a kamarába, ott koszorúját levéve fejét bekötik, másik ruhát vesz magára s úgy vezetik be a tánczterembe a nagy asztalhoz; itt a vőfély megint verset mondva mutatja be a násznagynak. Most a vőfély egy rostát helyez a nagy asztal közepére, megöleli a menyasszonyt s elkezdi vele járni a menyasszony tánczát, de alig fordúl kettőt hármat, már csördül a rostába vetett pénz, ettől is elveszik, vagy ha nem akarja, ismét pénzt vet a rostába, a ki tovább győzi pénzzel, az tánczol a menyasszonynyal. A mennyasszony-táncz végeztével az asztalnál űlő öregek összeszámítják a bekapott pénzt, egy kis részt belőle a vőfélynek adnak, egy másikat a muzsikusoknak húrra, a többit pedig, valamint azt is, a mit a menyasszony táncza alatt a bánáti násznagy és izgánçs az ajtón be- és kijáróktól egy bögrébe szedett, a menyasszonynak adja a násznagy. Azután folytatják a tánczot. Nemsokára vacsorához ülnek, ennek végeztével a menyasszonyt kisérő kállátosok még tánczolnak egy nótát, azután haza felé mennek. Ezeknek eltávozása után az öregebbek szintén nyugalomra térnek, a fiatalok pedig folytatják a tánczot kivilágos kivirradtig.

A lakadalom utáni vasárnapon a menyasszony szüleinél tartanak egy mulatságot, ezt nevezik kállátónak (kárlátónak).

A gyermekkeresztelés szintén különböző szertartásokkal esik meg. Némely vidéken a következő szokások divatoznak: a gyermekágyat a szoba sarkában vetik meg, de vajudáskor az asszonyt a szoba közepére terített zsúpágyra fektetik, hogy a születés ott történjék meg. A csecsemőt az asztal alá viszik, a melyen megszegett kenyér van, hogy az újdonszülött soha ki ne fogyjon a kenyérből, azután az apa ölébe teszik s végül a szoba zugolyába viszik. E mellett arra vigyáznak, hogy mikor ide-oda hordozzák a csecsemőt, lába ne legyen az ajtó felé irányozva, mert ez azt jelentené, hogy nemsokára halottan fogják kivinni. A komákat, keresztapát és keresztanyát, a bába hívja meg. Mikor a csecsemőt keresztelés végett a templomba viszik, a komaasszony háromszor szokta a ház küszöbe fölött hintáztatni karjaiban. Keresztelés után a komák, atyafiak és szomszédok lako-

mára gyülekeznek, ezt *paszitának* vagy *poszriknak* nevezik. Minden vendégnek minden ételből kell valamit ennie, hogy a gyermek, ha majd felserdül, ételben-italban finnyás és válogatós ne legyen. Mikor a csecsemőt először fürösztik meg, a fürdőbe nehány pénzdarabot vetnek, hogy a felserdülő gyermeknek ne legyen fogyatkozása a pénzben; tollat is vetnek a fürdőbe, hogy jól tanúljon a gyermek. A pénz a bábát illeti. A bölcsőbe kulcsot, bibliát, az apa üngét, mellényét, stb. szokták tenni, hogy a gonosz befolyásokat, boszorkányságokat elhárítsák a gyermekről. A gyermekágyast vagy két hétig a koma- és szomszédasszonyok jó ételekkel szokták tartani.

Hódmező-Vásárhelyen a bába jól megnézi, nincs-e foga a gyereknek, mert a fogát a keresztelés előtt ki kellene szedni, nehogy két esztendős korában a tátosok eljőjjenek érte s magokkal elvigyék. Mikor először fürdik, ezüst pénzdarabot szoktak a kezébe tenni, hogy jószemű legyen. Az a gyerek, ki, mikor az első fürdőből kiveszik, markát kinyitva tartja, bőkezű, az pedig, ki becsukva tartja, fösvény lesz egész életében. A leánycsecsemőnek, az első fürdés után, az apa egy orsót nyom a markába, hogy jó fonó és dolgos gazdasszony legyen belőle. Harmadnapra összegyűlnek a komák, komaasszonyok az utóbbiak közül egyik karjára veszi a gyermeket, kit, ha fiu, hosszára, ha leány, sarokra hajtott selyem kendővel terítenek le; így viszik a templomba; a bába egy üveg tiszta vizet dug a kebelébe. Mikor haza érkeznek, otthon kérdik: Hát mit hoztak kigyelmetek? Keresztyén bárányt, mondja a keresztanya. Adja az Isten, hogy apjához, anyjához hasonló jó keresztyén váljék belőle! Azzal leteszik a szoba közepébe, honnan az édes apja felveszi s felemeli magasra mondván: Nagyot nőjj, kedves kis cselédem! Az apa ismét leteszi a földre, honnan mások felveszik, kiknek a keresztanya krajczárt osztogat.

Ha fiú született, a házhoz jövő embereknek, gyermekeknek el szokták venni a kalapját; ha leány, az asszonyok és leányok keszkenőjét, pántlikáját, s mindaddig, míg ki nem váltják, nem adják viszsza, mert az anyaszült meztelennek kell ruha. Mindenkinek a ki a házhoz jött, le kell ülnie, hogy el ne vigye a kis gyermek álmát. A lakomát holmi tréfák között költik el. Végre a bába az asztal közepére tesz egy tányért, felhívja a vendégeket, hogy tegye bele kiki a mit szánt a kis gyermeknek ruhára; azután a pénzt megcsörgeti a tányérban ezt mondva: »Locska-föcske legyen a mi gyermekünk!« Azzal a pénzt átadja a betegágyasnak, ki néhány darabot visszaad neki; a tányért a bába oda vágja az ajtóhoz .... A komaasszonyok,

mikor el akarnak menni, újra adnak egy kis főkötőre vagy zubbonyra valót a kis gyermeknek, s ha köztük szoptatós asszony van, megfejti az ágyat, ugyanis a csecséből egy pár csepp tejet locsol az ágyra, hogy el ne vigye a komámasszony tejét. Az édes anya, miután kitöltötte a hat heti gyermekágyat, elmegy a templomba hálaadásra. A kis gyermekre leginkább félesztendős koráig nagyon vigyáznak, hogy fel ne váltsák, mert azt hiszik, hogy a kövér, ép, egészséges gyermeket satnya, beteges gyermekkel lehet felváltani.

A temetkezési szokások néhol nagy költséggel járnak. Némely vidéken a nehéz betegnek, mikor látják, hogy végórája közeleg, le a földre, a mestergerenda alá vetnek ágyat s arra fektetik, hogy könnyebben haljon meg. A katholikusok szentelt vízzel mosogatják a haldokló halántékát, egy szentelt gyertyával járják körül, azt hol meggyújtják, hol eloltják, s a füstjét a haldoklóra fújják, hogy ez által attól a gonosz lelket eltávolítsák. A halott szemét azonnal lefogják s állát felkötik, azután megmossák, ha férfi, meg is borotválják s a gyakran már előre elkészített ruhába öltöztetik, s mikor befektetik a koporsóba, a mi legkedvesebb volt életében, azt a feje alá teszik. Néhol azt hiszik, hogy a ruha és szappan, melylyel a halottat megmosták, nehéz betegen segít, ha vele mossák s tehát a halottnak nyújtóztatása után elkérik azt. A halottnézés majdnem mindenütt szokásban van; sok helyen azt is meg akarják tudni, hogy siratják az illetők a halottat. A katholikusoknál néhol egy énekes öreg asszonyt fogadnak, hogy ott a halott mellett éjjel-nappal énekeljen, a protestánsoknál a halottnézők közől hol az egyik, hol a másik elkezd egy halotti éneket, s a többiek utána mondják. A halottnézők, férfiak és asszonyok reggeltől estig ott vannak a halott mellett, némelyek egész éjszaka is ott virrasztanak. Az egyházi szertartást az udvaron szokták végezni, a gyászoló közönség azután elkiséri a halottat a temetőbe. Miután a sír be van húzva, vigasztalni kezdik a kesergőket s a halottas házhoz mennek, hol nagy tort szoktak csapni szegénynél úgy mint gazdagnál. Az eltakarítás, kivált az öreg halottaknál, igen sokba kerül.

Általában a vendégeskedés még nagyon gyakori, mind az alsóbb néposztályokban, mind a felsőbb körökben.

HARMADIK FEJEZET.

Az ország fővárosa és ennek környéke.

Ifj. Palugyay Imre: Budapest szabad k. városok leírása, Pest 1852; Salamon Ferencz: Budapest története. Első rész Budapest az ó-korban, Budapest, 1878; Szabó József: Pest-Buda környékének leirása, Pest, 1858; Szabó József, Hantken Miksa, Hofmann Károly, Koch Antal és mások geologiai munkálatai a m. k. Földtani intézet évkönyveiben s a magyar Földtani társulat közlönyében; dr. Gerlóczy Gyula és dr. Dulácska Géza: Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása, Budapest, 1869; (Szabó József, Borbás Vincze, Staub Móricz, Margó Tivadar, Schenzl Guidó, Gálgóczy Károly, Halász Géza, Gebhardt Lajos, Rózsay József stb. dolgozatai); Körösi József: a fővárosi statisztikai hivatal igazgatójának kiadványai, 18 önálló munka és több mint 1000 füzet; dr. Országh Sándor: Budapest középítkezései 1868—1882, Budapest, 1884. Az országos kiállítás alkalmával kiadott külön katalogusa a Budapest főváros pavillonjában kiállított tárgyaknak; Békey Imre: Budapest főváros közoktatásának vázlatos története 1868-tól 1881-ig, Budapest, 1882; Torma Károly jelentései az ó-budai ásatásokról; Galgóczy Károly: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája, három kötet, Budapest, 1876—1877.

I.

A főváros fekvése, határának és környékének domborzati viszonyai, a hegyek földtani szerkezete, a folyóvizek, források, a margitszigeti és városligeti artézi kutak, a vizvezeték.

Budapest, az ország fővárosa az É. Sz. 47° 30′ s a K. H. 36° 40′ alatt, a Dunának váczi könyökétől D-re mintegy 30 km. távolságra fekszik, [1]) azon a vidéken, a hol az Alföld, a hegység és dombvidék ölelkeznek. A Duna jobb oldalán szép hegykoszorú emelkedik,

[1]) A Gellérthegyen volt csillagvizsgáló intézet keleti tornya fekszik az É. Sz. 47° 29′ 15″ s a K. H. 36° 42′ 47″ alatt; Pesten a Barátok-tere az É. Sz. 47° 26′ 35″ s a K. H. 36° 45′ 52″, a Városliget az É. Sz. 47° 31′ s a K. H. (t. i. Ferrótól) 36° 45′ alatt. A Városliget tenger feletti magassága 112, a Budán lévő meteorologiai intézeté 153 m.

bal oldalán nyílt síkság terül, a hegyeket csak a Duna választja el a lapálytól. Határozottan s minden átmenet nélkül áll szemünk előtt az ellentét, s a főváros fekvésének szépségéhez egyaránt hozzájárúlnak a budai hegyek, a Duna hatalmas víztükre és mosolygó szigetei s a pesti lapály. É. felé a Vácz fölött kéklő Naszál (650.$_5$ m) s keleti szemszédjai, K. felé a váczi hegyek DK-re vonuló s D-nek menve a Dunától mindinkább eltávolodó dombsor rekesztik be a látóhatárt; a dombsor legmagasabb kúpjai csak 90—130 méterrel emelkednek a Duna tükre fölé, ennek 0 pontja 96.$_9$ m. az Adriai tenger fölött.

Legfeltünőbb magaslatok, melyek a Duna balparti hullámzatos térséget szegélyszik, a bazaltból álló *Csörög* hegy Sződtől É-ra, az *Őrhegy* odább DK-re, Kis-Hartyántól ÉNy-ra; a *Középhegy*, Csomádtól D-re; az egymáshoz sorakozó *Kőhegy* (284 m.), fóthi *Somlyó* (243 m.), mogyoródi *Somlyó* (325 m.) és *Bolnok* Kerepestől É-ra; a *Kopasz-Gallicza* (205 m.) Fóthtól D-re; az *Öreghegy* (231.$_4$ m.) és *Kalváriahegy* (223.$_8$ m.) Csömörtől É-ra és D-re. Azon hegyekre támaszkodik a hullámzatos térség, mely a Dunáig ér, de Dunakeszi és Újpest között a Dunától uémi távolságra ív alakjában elnyúló meredek parttal végződik.

Egészen más arczúlata van a budai oldalnak, itt a látóhatárt szép szabású hegyek zárják el. Közbevetetlenül a Duna partján, csak keskeny utat hagyva *Szent-Gellért* hegye (218.$_4$ m.) mered föl, mint hatalmas sarokbástya; K-re a Duna felé ijesztő meredekségü, hasogatott sziklákkal dől, melyek megmászhatatlanok, déli lejtője szintén meredek, éjszaki oldala szelídebb, teteje egy lapos, melyről elragadó kilátás esik a Dunára és szigeteire, a fővárosra és környékére. Éjszaki tövében nyúlik el a vízmosta völgy, melyen az Ördögárok a Dunára nyílik. E völgyelésen túl az ékalakú *Várhegy* (167—169 m.) emelkedik, hosszan nyúlik el éjszaknyugati irányban, déli keskeny része a Dunához közeledik, éjszaki szélesebb része távolabb esik a parttól, lejtői meredekek, kivált a keleti és nyugati oldalon, háta lapos; csak kerítőfalakat kellett a szélein építeni, s meg volt az erős középkori vár.

Tágasabb térség van a Várhegy éjszakkeleti oldalán, de azt csakhamar ismét összeszűkítik a hegyek: a *Józsefhegy* (232.$_3$ m.) és déli előfokai, a Kalváriahegy és Rózsadomb, megint csak keskeny parti lapályt hagynak. De Újlakon túl É. felé a partmelléki lapály mind jobban kiszélesedik, s a *Mátyáshegy* (299 m.) kúpja már több mint 2000 m. távolságra esik a Dunától. Az ó-budai térség a Vörösvári völgynek torkolati öble, mely É-ra Békás-Megyerig terjed.

Az említett partmenti hegyek mögött mások emelkednek, nagyszerü amfiteátrom módjára. A Szt.-Gellérthegy éjszaknyugati oldalára az alacsony és jobbára szőlővel beültetett *Nyárs-* vagy *Naphegy* (158 m.) támaszkodik; közte s a Várhegy között az Ördög-árok völgye ÉNy-felé a Vérmezővé s a városmajori térséggé szélesedik ki; Ny. felé egész hosszában menedékesen emelkedő szőlőhegyek vannak. A Szt.-Gellérthegy nyugati nyúlványa mindinkább letörpülő gerincz, egyik kúpja a *Kis-Gellérthegy*, mely alatt a krisztinavárosi vaspálya alagútja megyen el; odább Ny-ra annyira letörpül a hegygerincz, hogy rajta keresztül a D-re menő országutat, az úgynevezett Mészárosutat építhették. De ez országuttól Ny-ra mindjárt a kettős púpú *Sashegy* (257 m.) következik, melynek oldalait köröskörül szőlők foglalják el. Szőlők vannak a *Márton* hegyen, *Kakuktetön* és *Kis-Sváb* hegy oldalain is; e három domb D-ről É-ra sorakozik, köztük legmagasabb a Kis-Sváhegy (258 m.) s bányáktól szaggatott oldalát leginkább tolja előre K. felé a Városmajor irányában. Jóval magasabbra emelkedik mögöttük a *Nagy Svábhegy* vagy *Széchenyihegy*, mely az egész vidéknek legnagyobb és legjellemzetesebb tömege; hosszú és széles gerincze ív alakjában, a Sashegy felől éjszaknyugati irányban húzódik, oldalán és hátán számos nyaraló van, valamint az ÉK. felé domborodó előhegyek oldalain és völgyzugaiban, a *Királykúton*, *Zúgligetben*, a *Fáczán* és *Disznófej* körül és *Laszlovszkynál*, hol egy árnyas völgy nyílik, melybe a közúti vasút fordúl be; a fogaskerekű vasút odább D-re a Kis-Svábhegy éjszaki oldalát kerüli meg s így jut a Nagy-Svábhegy laposára. Az előhegyek közől a *Laszlovszky* hegy kerekded kúpja a legmagasabb (350.$_8$); a Nagy Svábhegy széles háta D. felé 465.$_8$—476.$_3$ m. magasságot ér el, É. felé alacsonyabb (428.$_6$ m.) s egyszersmind keskenyebb, de a Disznófej környékén hozzája csatlakozó *Háromkút* hegy már ismét magasabb (500.$_7$ m.) s azután a még jóval magasabb *Jánoshegy* (529.$_1$ m.) következik, mely a budai hegyek legmagasabb kúpja. Éjszakkeleti oldalán van azon mélyedés, (342.$_3$ m.), melyen a Laszlovszky vidékéről éjszaknyugati irányban menő út keresztül vezet s azután a hegyet megkerülve DNy-ra Budakeszibe visz. Az út mellett a Szép Juhásznéhoz czimzett vendéglő áll, onnan legkényelmesebben mászhatjuk meg a Jánoshegyet; az erdőn keresztül csekély fáradsággal juthatunk a tetejére, melyen állva messze terjedő kilátásban gyönyörködhetünk. A Szép juhászné melletti hágónak éjszaki oldalán a szintén erdős *Nagy-Hárshegy* (445.$_7$ m.) emelkedik, mely Ny-ról K-re nyúlik el hosszan; hozzája csatlakoznak a *Kis-Hárshegy* és azon hegyoldalok, melyek D-re és K-re a

Hűsvölgy és Lipótmező felé ereszkednek, legdélibb magaslat a *Ferenczhalma*, melynek aljában a Ny-ról Laszlovszky felől és az ÉNy-ról a Szépjuhászné felől lehuzódó völgyek a Lipótmezeivel egyesűlnek. Az utóbbi völgy déli szakasza a balhangzatú Ördögárok, hajdan Pál patakának nevezték vizét; állandóan folyó patak volt, most pedig száraz időben alig csergedez, záporeső alkalmával meg gyakran szertelen árad és nagy károkat tesz. Az Ördögárok a Budai hegycsoport fővölgye, éjszaknyugati irányban Hidegkút helység déli oldalán elmenve egészen Nagy-Kovácsi helységig nyúlik el; tehát az egész hegycsoportot déli és éjszaki részre osztja.

A Nagy-Hárshegytől Ny-ra s Budakeszitől É-ra az alacsonyabb *Hársbokor* hegy domborodik; ehhez a még alacsonyabb *Határdomb* és *Hosszúhegy* csatlakoznak. Végre Ny. felé a Kovácsi és Telki között elterjedő hegyek következnek, melyek közől a *Kopaszhegy* (523.$_4$ m.) a legmagasabb.

A Széchenyi hegy Ny. felé hosszú erdős lejtőkkel lassan ereszkedik Budakeszi széles lapályára, még az erdőben van egy búcsújáró és mulatóhely, Makkos Mária (262.$_4$ m.); D.-re Buda-Eörs felé ereszt egy széles hegyhátat, melynek magassága 419—466.$_8$ m.) Legdélibb kúpjai a *Budaeörsi* hegy, ettől DK-re a *Tűzkő* hegy s DNy-ra a *Farkas* hegy, melynek lejtői Budaeörs helységig vonúlnak, s ott a *Kálváriahegygyel* és *Köhegygyel* szakadnak meg. Az említett hegysor keleti oldalán a Német és Farkasvölgy nyúlik be a Széchenyi hegy tömegébe.

A Sashegytől Ny-ra a Farkashegyig terjedő magaslatok végső hullámai D. felé a Budaeörs és Torbágy felé vivő országútig érnek, ettől D-re már csak egyes dombok vannak, mint a *Dobogó* vagy *Akasztódomb* (174.$_4$ m.) Jóval magasabb a Budaeörstől Ny-ra emelkedő *Törökugrató* (263.$_3$ m.) Ennek tőszomszédjában mered föl a *Csiki hegy* (350.$_3$ m.), mely DNy. felől a Farkas hegyhez csatlakozik, meredek és szaggatott orma által tűnik ki. Az utóbb említett hegyhátat Csiki hegységnek nevezik; az jobbára kopasz, meredek és sziklás, mint hosszú gerincz a Budakeszi felől D-re vonuló szép Csiki völgylapály keleti oldalát szegélyezi.

Nagy-Kovácsi völgykatlanát D., Ny. és É. felől részint erdős, részint szaggatott sziklás hegyek zárják körül, az éjszaki oldalán emelkedők Ny-ról K-re sorakoznak s a Vörösvári völgyet D. felől szegélyezik. Éjszaki nyúlványaik Pilis-Csabánál a vízválasztót képezik, mely onnan É-ra a *Pilishegy* felé vonúl. Sz.-Iván és Nagy-Kovácsi között csak alacsony hegyek vannak, de Solymár és Hidegkút

vidékén már sokkal magasabbak. Azok alkotják a Budai hegycsoport éjszaki szakaszát, mely a Vörösvári és Ördögároki völgyek között terjed el.

Solymár és Hidegkút között a *Kis-Szarvashegy* és *Fennpatak* hegy emelkednek; az utóbbihoz K. felől a hidegkúti *Kalvária* hegy (377 m.) csatlakozik, odább DK-re a még magasabb *Csúcshegy* (437 m.) emelkedik. Hidegkúttól Ny-ra s a feljebb említett Hosszúerdő hegytől ÉNy-ra a *Remetehegy* (447.$_6$ m.) széles háta terjed el; ehhez K. felől azon fensík támaszkodik, melyen a Remete Mária bucsújáró hely épült, odább DK-re a *Várhalom* (378 m.) Hidegkúttól D-re, a *Köhalom* (285.$_4$ m.) még odább DK-re s az *Állatkert* (367.$_3$ m.) az országos tébolydától É-ra emelkednek. A Budai hegycsoport egyik legtömegesebb része Hidegkút és Ó-Buda között terjed el; a Szépvölgy két ágra osztja; azon völgy éjszaki oldalán a *Hárshegy, Haromhatárhegy* (496.$_6$ m.), *Ujlaki hegy* (448.$_5$ m.), *Felső-Kecskehegy* (443.$_5$ m.), és a már említett Mátyáshegy, déli oldalán az *Alsó-Kecskehegy,* a *Guger hegy* (376.$_4$ m.), *Ferencz hegy* (264.$_6$) és *Rókus hegy* (226 m.) sorakoznak ÉNy-ról DK-re; az utóbbinak legközebbi szomszédja ÉK. felé a már említett Józsefhegy. [1])

A főhegyek tehát Buda körül egy nagy félkört képeznek, mely a Sz. Gellért hegyétől Ny-ra a Sashegyen át a Farkasvölgyig s azután a Széchenyi hegy mentében s a János hegyen és Nagy-Hárshegyen át ÉNyÉ-ra, onnan pedig a Lipótmezői hágón, az Állatkerten és Ujlaki hegyen át a Háromhatárhegyig ÉK-re vonúl. A elődombok és alacsonyabb hegylejtők, kivált azok, melyek DK-re, D-re és DNy-ra dőlnek, szőlővel vannak beültetve, a magasabb hegyoldalok és tetők jobbára kopaszok, vagy csak haszontalan cserjékkel vannak benőve, csak nehányát fedi még erdő; gyepmező csak némely völgyben zöldel, szántóföld még kevesebb van.

A Budai hegykoszorú egy előre tolt oldalvásti csoportja ama

[1]) Buda sz. k. város közgyülése 1847. jun. 17-kén a régi oklevelek nyomán állapitá meg a budai hegyek és dülők elnevezését, de ez még most sincs általánosan elfogadva. Következők az akkor megállapított nevek: Rézmál Kálváriahegy helyett, Szemlőhegy Józsefhegy h., Vérhalom Ferenczhegy h., Árpádorom Kecskehegy h., Törökvész Rókushegy h., Pasarét Disznórét h., Nyék Lipótmező, Ördögárok és Fazekashegy h., Kuruczles Miksaárok h., Bátorhegy Hárshegy h., Pozsonyi hegy Jánoshegy h., Virányos Zugliget h., Mátyáscsurgó Disznófej h., Hunyad orom Laszlovszky hegy h., Istenhegy és Széchenyi hegy a Nagy Svábhegy h., Hajnalos a Svábhegy keleti lejtője, Bélakút Királykút h., Csilebércz Kakukhegy és Háromhatárhegy h., Dobogó Akasztóhegy h., Kőérberek Kamaraerdő h.

nagy hegylánczolatnak, melyet a geologok *magyar Középhegységnek* neveznek, s melynek főtagjai a *Bakony*, *Vértes* és *Pilisi hegység*. Azon hegylánczolat Keszthely vidékéről a Balaton nyugati oldalán DNy-ról ÉK-re Esztergom és Visegrád vidékéig vonúl; fő emelkedési tengelyének irányát a *Cserhát*, *Mátra* és *Bükk* hegységek is követik, tehát a Keszthely vidékéről Miskolcz tájáig terjedő nagy hegylánczolatot csak a Duna szakította ketté. Az azon felette változatos alakú hegységi gát, a mely a felső-magyarországi síkságot a nagy Alföldtől választja el, s mintegy kapocsúl szolgál az Alpok és Kárpátok között.

Nagy változatosság, nagy szakadozottság, többé-kevésbbé elkülönített völgyteknők és medenczék jellemzik az egész hegylánczolatot, s ezen sajátságos alakúlatot különösen a Budai hegycsoportban is találjuk. Ezek az elkülönített teknők és völgyelések majd úgy, mint a Középhegység főtengelye, DNy-ról ÉK-re, majd ezen irányt derékszögben szegve ÉNy-ról DK-re csapnak. Legnagyobb völgyteknők Buda határában, továbbá Budakeszi, Hidegkút és Nagy-Kovácsi mellett vannak.

Geologiai tekintetben a Budai hegycsoportnak eléggé egyszerű szerkezete van. A számtalan magaslattá és hegygerinczczé szakadozott hegységnek alapját a felső triaszhoz tartozó mészkő képződmény alkotja, mely két különböző részre oszlik: dolomitra és tömött mészkőre; amaz az alsó, emez a felső emeletet képezi. A dolomit különösen a külső hegység szélén bukkan ki, nevezetesen a Sz. Gellérthegyen, Sashegyen, a Buda és Buda-Eörs közötti széles fensíkon, a Csiki hegységben, a Törökugratón, budaeörsi Kalváriahegyben, a Széchenyi hegy nyugoti és délkeleti lejtőin, a mély mosású Farkasvölgyben, a Zugligetben, a Jánoshegy oldalain, a Szépjuhászné és országos tébolyda táján, a Háromhatárhegytől és Kecskehegytől a Mátyáshegyig, Hidegkút környékén, stb. Egy szóval a Budai hegység vázát nagy részben a dolomit alkotja; a pesti oldalon ellenben sehol sem buvik ki és csak nagy mélységben, a városligeti ártézi kút legmélyebb alján akadtak rája. Elmállva fehér kőporrá válik, melyet sok helyen, pl. a zugligeti és lipótmezei sétautak mellett kapargatnak össze.

A dolomit az egész területen kopár magaslatokat képez, csak a Jánoshegyen, Hidegkút és Nagy-Kovácsi környékének némely helyein van még gyér erdővel fedve. Hajdan a dolomit hegyek is erdővel voltak benőve, de az erdőt letarolták, annak következtében

az eső elmosta a televény takarót, s most a befásítás csak nehezen sikerűlne.

A triaszféle tömött mészkő a dachsteini mésznek felel meg, leginkább a hegycsoport belsejében mutatkozik sok hegygerinczen és csúcsban, nevezetesen a Jánoshegy tetején, Budakeszi mellett a Hárs-bokorhegytől a Zsírhegyig, a Hárshegyen stb. Több bányában fejtik utak kavicsozására és mészégetésre, kivált Hidegkút és Nagy-Kovácsi környékén.

A dolomitból és dachsteini tömött mészkőből álló alaphegységen közvetetlenül eoczén- és oligoczénféle mészkő, márga, agyag, homokkő és konglomerát rétegek települnek, tökéletlen, és eredeti összefüggésökből későbbi eltolatások által szétszaggatott, takarót képezve. A régibb harmadkori, eoczén, képződményhez némely márga, különösen pedig a nummulit mész tartozik. A legalsó eoczén lerakodások, az édesvizi mész és barnaszén s többféle agyag, csak nehány helyen ismeretes; nevezetesen Nagy-Kovácsi és Sz. Iván helységek határában van feltárva, ott szénbányák is vannak, csak a Kovácsi falutól É-ra eső bányát mívelik. S bizonyos mélységben talán Budakeszi határában is akadnának barnaszén-telepekre.

Sokkal nagyobb területet foglal el a nummulit mész, márga és konglomerát; a felszinen igen sok elkülönített részletben fordúl elő, nevezetesen a Farkashegy tetején, a Csiki hegység keleti végén, a Kis-Svábhegyen, a Széchenyi hegy éjszaki oldalán, a Jánoshegyen, a Zugliget magaslatain, az Ördögároktól ÉK-re eső hegyekben stb. Épületkőnek, útcsinálásra és mészégetésre használják a nummulit meszet, s igen sok bányában fejtik, a Kis-Svábhegyen, a Szépvölgyben, a Kecske, Rókus és Mátyás hegyek oldalain.

Az oligoczén képződmények, nevezetesen egy meszes homokkő, melyet a Hárshegyen fejtenek, továbbá a budai márga és kis-czelli tályag, szintén nagy területeket foglalnak el. A márga a Sz. Gellérthegy éjszaki oldalán vastag réteget képez, a Várhegyet majdnem egészen az alkotja s kisebb-nagyobb részletekben a Széchenyi hegy, Kis-Svábhegy, a Rókus, József, Mátyás és Jánoshegy stb. oldalain fordúl elő. A kis-czelli tályag különösen a hegyek alsóbb fokozatait alkotja, legnagyobb kiterjedésben a Mátyáshegy aljában Kis-Czellnél fordúl elő. De onnan egyfelől Pomázig, másfelől a Sz. Gellérthegyig, innen pedig Budakeszig terjed, kiválóan a vizet át nem eresztő kőzet. kemény, rendesen kékes-szinű agyag, mely kitünő anyagot szolgáltat a téglavetésre. A Duna medre és Pest városa alatt is elvonúl; a budai hídfőnél ez az agyag van a felszinen, a lánczhíd nagy oszlopai

rajta nyugszanak; a Buda felőli nagy oszlopnál a 6 m. vastag iszap és kavicsréteg alatt érték el, s még 4 méternyire mentek le benne az oszlop talapzatával. A városligeti artézi kút furásánál a 304-dik ölön (576.$_{54}$ m.) alúl érték el a kis-czelli agyagot; az agyag és márga réteg egész vastagsága 178 ölnyi (337.$_{58}$ m.). Mind a márga mind a kis-czelli agyag tengerből, sósvízből rakódott le.

A fiatalabb harmadkori vagyis mioczén lerakodások a Budai hegycsoportban nem fordúlnak elő, ellenben a pesti oldalon itt-ott nagy tömegeket képeznek. Azok alkotják a kőbányai magaslatot, a Csömör és Fóth melletti dombokat. Kőbányáról azon rétegek nyugati irányban Gubacs pusztán át a soroksári Dunának tartanak, hol a parton és a folyó medrében is mutatkoznak, a Duna jobb oldalán Promontoron, Kis-Tétényen, Óracson, Kutyaváron és Török-Bálinton, azután Sóskúton és Kis-Torbágyon, Bián, Pátyon és Jenőn keresztül Tinnyéig vonúlnak. Promontor és Bia között kevéssé D. felé hajló fensíkká szélesednek ki. Egy nagy félkörben elnyúló domblánczolatot képeznek, mely a Budai hegycsoport főhegyeit bizonyos távolságban övezi. Legmagasabb pontjai: az *Iharoshegy* Bia mellett (353.$_3$ m.) a *Katalinhegy* Kis-Torbágy mellett (350.$_8$ m.), a *Meszeshegy* Török-Bálint mellett (319.$_2$ m.). Azon rétegek leginkább cerithium mészből állanak, mely könnyen faragható és fürészelhető, tehát jó épületkövet szolgáltat.

A cerithium rétegek a felső mioczénhez számíttatnak, az alsó mioczén képződések, melyek az úgynevezett mediterrán tengerből rakódtak le, csak nehány helyen bukkannak ki, így a magyar állami vasút kőbányai és rákosi állomásai között, Promontor környékén a Berki pusztán, Diós-Orácson, különben a lajtamész a cerithiummész alatt van, így Kis-Tétényen és Promontoron. A városligeti artézi kútban a 8 ölön alúl ákadtak a mediterrán rétegre, s azt 132 öl vastagnak találták. A mogyoródi, fóthi és csomádi hegyekben felszínre kerűlnek a mediterrán rétegek.

Származát tengernek nevezték el azt, a melyből a cerithiummész lerakódott, erre következett a Pontusi tenger, melyből a kongéria rétegek, nevezetesen kékes és sárgás agyag, rakódtak le. Ily agyag a pesti oldalon különösen Kőbányán s a Rákoson fordúl elő, a budai oldalon pedig hiányzik. Itt a főhegység területén az oligoczén képződmények után mindjárt a negyedkori, diluviumi édesvizi rétegek következnek, melyek homokból, kavicsból, különösen pedig a lösznek nevezett sárga agyagból állanak. Ez tetemes vastagságban sok helyen födi a mély völgyeket és menedékes hegyoldalokat, az

Ördögárok völgye néhol 4 m. magas löszfalak közé van vájva. A löszben sok homok és mész van, azért téglavetésre nem igen alkalmas; de a szőlő leginkább rajta és a márgán díszlik.

A pesti oldalon a fővárostól csak nagyobb távolságban fordúl elő a lösz, Péczel és Isaszeg táján kezdődik s onnan huzódik tovább; annál nagyobb területet foglal el a város környékén a homok és kavics. Nevezetes negyedkori képződmény a budai oldalon a hévvizekből lecsapódott mésztufa is, mely nagyon sok helyen fordúl elő, nevezetesen a Várhegy és Gellérthegy hátán, Ó-Budánál a kis-czelli magaslaton, a Lipótmezőn, Üröm és Békásmegyer környékén. stb.

A Kovácsii hegyektől É-ra Pilis-Csaba és Vörösvár között csak alacsony dombok vannak, egy alacsony küszöb választja el a Vörösvári völgyet a Pilis-Csabaitól, de az országút éjszaki oldalán a *Vörös hegy* már nagyobb magasságra emelkedik, onnan pedig egy hegyág É-ra Pilis-Szántó felé, egy másik ÉNy-ra s azután szintén É-ra vonúl a *Kopaszhegy* és *Nagy-Somlyó* kúpokkal s Pilis-Szántó és Csév között elvonúlván, az egész vidék legmagasabb hegyéhez csatlakozik, a *Pilis* hegyhez (762 m.), melyet a pesti Városligetből is a Vörösvári völgy hátterében láthatunk. Ezen tekintélyes hegytömeg ÉNy-ról DK-re nyúlik el hosszan, három oldalról meredeken emelkedik, csak DK. felé menedékesebb, ott egy nyereg a Pilis-Szántó és Sz.-Kereszt között emelkedő *Hosszúhegytől* választja el, ÉNy. felől azon hegység csatlakozik hozzája, mely a Sz.-Léleki völgy déli oldalán ÉNy-ra vonúl, főkúpjai a *Fehér Szikla* (Biela Szkala) Kesztölntől É-ra s a *Strázsahegy* Esztergomtól D-re. A főág DK-re vonúl; a Hosszúhegyhez a *Drenek*, *Kis-* és *Nagy-Ziribar* csatlakoznak, az utóbbi Csobánkától ÉNy-ra esik; azután a *Kövelyhegy* és *Csúcshegy* következnek; az előbbi egy mellékágat É. felé ereszt a *Köhegygyel*, a Csobánkai völgykatlant képezve s K. felé a Duna síkjára ereszkedve. A Csúcshegyhez DK. felől az *Ürömi hegy* csatlakozik, s onnan a hegysor K-re kanyarodván Kaláz és Békás-Megyer között szakad meg. Egy alacsonyabb mellékág Boros-Jenő vidékéről a Vörösvári völgy éjszaki oldalán DK-re huzódik s a Borosjenői és Ürömi völgyet D-ről és K-ről rekeszti be. Egyik feltünő kúpja *Aranyhegy* (168 m.).

A szorosabb értelemben vett Pilisi hegycsoport geologiai és alakúlási tekintetben a Budai hegységnek hasonmása, a mészkő uralkodik benne, dachsteini mész alkotja a Pilis hegyet, mely magasságra nagyon felülmúlja áz ő társait; ezeknek magassága 390—478 m. között változik. Más alakúak és szerkezetűek azok a hegyek,

a melyek a Sz.-Endre felől Pomáz, Sz.-Kereszt és Sz.-Lélek falvakon át Esztergom felé húzott vonaltól É-ra esnek s a Duna két szára között elterjednek. Ezek vulkáni eredetűek, trachitféle kőzetekből állanak s egyneműek azokkal, melyek Kövesd és Nagy-Maros között a Duna bal oldalán emelkednek.

Annak a *Sz.-Endre-Visegrádi* hegycsoportnak törzsöke és legmagasabb csucsa a Sz.-Lélektől K-re emelkedő *Dobogókő* (694.$_4$ m.). Ez egy hosszú hegyágat ÉNy-ra ereszt, mely É. felé több mellékágra oszlik. Egyik fő kúpja a *Maróthi hegy*, a hasonnevű helységtől DNy-ra; attól D-re esik a *Ráró hegy;* a hegysornak legéjszakibb nyulványa pedig a *Szamárhegy* Esztergomtól K-re; egy nyugati mellékág a Sz.-Györgymezői és Sz.-Léleki völgyek között Esztergom felé vonúl a *Vaskapával* (395 m.) s a várfokkal végződik, melyen most az érseki főtemplom áll. Más mellékág a Maróthi és Dömösi völgyek között vonúl É-ra, ide tartoznak a *Kőpart* és *Hosszúhegy* Maróhtől D-re.

A Dömösi, Sz.-Lászlói és Visegrádi völgyek között emelkedő hegyek szintén a Dobogókőhöz csatlakoznak; főkúpok az *Ispanov*, *Köszörüs* és *Ágashegy*. Hosszabb és magasabb az a hegysor, mely a Dobogókő felől DK-re vonúl, Sz. Kereszt mellett elhaladván, Pomáz és Sz.-Endre felé húzódik; csúcsai: a *Feketehegy* Sz,-Kereszttől É-ra s a *Lommhegy* Pomáz felé. A Sz.-Lászlói magas völgykatlant fönsíkszerű hegyek veszik körűl, melyek közé mély völgyek vannak bevágódva. A hegykúpok éjszak-déli irányban sorakoznak, de rövid ágakat K-re a Duna felé is eresztenek. Legmagasabb kúpok: a *Jazeverin*, Sz.-Lászlótól D-re, a *Hárommezőhegy* és *Nyerges* odább ÉK-re, a sírhanthoz hasonlító *Széltorok* (Peters Sétoruknak nevezi) Leányfalvától Ny-ra; a *Vöröskő szikla* Tóthfalutól DNy-ra; a *Herrentisch* és *Kalbskopf* Visegrádtól DKD-re, a Visegrádi *Várhegy* s a *Csódi* hegy Bogdánytól D-re.

Végre egy rövid mellékág Pomáz és Sz.-Endre felé vonúl, fő kúpjai: a *Nagy-Kartálya* (550 m.), s *Kis-Kartálya*, a *Meselya* (267 m.) Pomáznál s a *Kőhegy* (362 m.) Sz.-Endrétől Ny-ra.

A Sz.-Endre-Visegrádi hegység már külső alakjánál, dúsabb lombozatú sürű erdőinél, gyakori forrásai- és patakjainál fogva különbözik a Budai hegyektől. Régi királyaink vadas kertjei ezen hegységben voltak, gyakran mulattak a dömösi klastromban és visegrádi várban. A tömör trachit a hegyhátak és csúcsoknak csak kis részét alkotja, legnagyobb részök trachittöredékek összetömörűlése. A tömött trachit jó utczai kövezetűl szolgál s különösen Bogdánynál

sok koczkakövet készítenek a főváros kövezésére. A trachit-kavics kitünő anyagot ad az utcsinálásra. Ilyen kavicsot nevezetesen Sz. Lászlónál a Levenczpatak völgyében aprítanak. De sok trachitos kavicsot maga a természet is készített s a vizek útján a pesti vidékre szállította, Kőbánya és Vecsés között a Sz.-Lőrinczi határban, Vácz és Dunakeszi között s másutt is vannak nagy kavicsbányák. Csömörnél szintén kavicsból állanak a magaslatok.

Említettük, hogy a magyarországi Középhegység lánczolata, melyhez a Sz.-Endre-Visegrádi, Pilisi és Budai hegycsoportok tartoznak, DNy-ról ÉK-re csap, egyközűen azon egyenes vonallal, melyet a Balaton hosszában Fehérváron át Budára s innen Gyöngyösön és Egeren át Miskolczig húzhatunk; a hegylánczolat megszakadásai, a rések és völgynyílások pedig az emelkedési tengelyt keresztben szegik, azaz ÉNy-ról DK-re csapnak. Ilyen irányt követnek különösen a Budai hegycsoport völgynyílásai és vizfolyásai s az azokat szegélyező hegyágak. Nagyjából ugyanazt az irányt a pesti oldalon levő dombsorok és völgyek is követik.

A trachit hegység patakai, nevezetesen a szent-endrei és visegrádi Malompatak, a szent-lászlói Levencz patak, a dömösi, maróthi és szent-léleki vizek jókora vízmennyiséget szolgáltatnak a Dunába, egész éven át malmokat hajtanak. Már jóval szegényebbek a kesztölczi, csévi és pomázi patakok, s egyfelől Dorog és Esztergom, másfelől Sz.-Endre és Kaláz között a széles völgynyílásokon csekély eséssel csergedezvén, gyakran elszikkadnak vagy mocsárokban szétterűlnek. Az Öreg tó Esztergomtól D-re s a Nádas Sz.-Endre mellett hajdani tavaknak maradványai.

A Budai hegycsoport legszegényebb forrásokban és patakokban. A márga és kis-czelli agyag, a dolomit és mészkő át nem eresztik a vizet, de az utóbbiakban igen gyakoriak a repedések, hézagok és odúk, s az erdőpusztítás következtében a televény jobbára eltűnt. Mindezen okoknál fogva a csapadék vagy hirtelen lefolyik s nagy vízmosásokkal szaggatja a völgyeket és hegyoldalakat, vagy pedig a hasadékokon át nagy mélységekbe jut. Akkora kiterjedésű hegységi félkörben, minő a budai völgymedencze, nincs egyetlenegy állandó csermely, holott hasonló kiterjedésű vidéken a Felföldön vagy Erdélyben tíz-húsz csermely egy jókora folyócskává egyesűlne. Kutak csak a Duna partján voltak, a hegyek között nagy mélységben sem akadtak vizre, a Várhegy úgyszólván merőben víztelen. Csak Ó-Buda síkságán van elég bő talajvíz, s ott gémes kutak is vannak, úgy mint a pesti lapályon, sőt a Békás-Megyerig és Sz.-Endréig

terjedő parti síkság vizenyősnek mondható, ott két patak is van, a Vörösvári és Pilisi.

Budán tehát a felszini földrétegek vízben szűkölködnek, annál bővebbek a hegység tövében a mélységből feltörő hévvizek, ezek különösen a József-hegy és Sz. Gellérthegy aljában fakadnak; az előbbi csoporthoz a Császár-, Lukács- és Királyfürdők, az utóbbihoz a Rácz-, Rudas- és Sáros-fürdők tartoznak. O-Budán fürdőül nem használt négy forrás van, nehány meleg forrás magában a Duna medrében is fölfakad, így a Bombatér és lánczhid közötti vonalban s a Margitszigettől É-ra a volt Fürdőszigeten, melyet 1874. óta kotrás által eltávolítottak. A budai melegforrásokon 24 óra alatt kiözönlő víz mennyiségét több mint másfél millió köblábra becsülik. Zsigmondy Vilmos azt a mennyiséget csekélynek tartotta ahhoz képest, mely a föld gyomrában lappang. Ebből indulva ki fogott hozzá elsőben a Margitszigeten, azután a pesti Városlibetben az artézi kút furásához. A Margitsziget artézi kútja 117.$_6$ m. mélységből 24 óránkint fél millió köblábnyi vizet önt ki, melyből a fürdőben fel nem használt fölösleg vizesés alakjában a Dunába folyik. A Városliget artézi kútja sokkal mélyebb, t. i. 970.$_{48}$ m., tehát az eddigelé fúrt legmélyebb kút, 24 óra alatt 11,917 hektoliter víz folyik ki belőle, állandó hőmérséke 73.$_9$ ° C. [1])

A pesti oldalon a hartyáni, sződi, fóthi, csömöri patakok szintén csekélyek, nagyobb a *Szilas* vagy palotai víz, mely Ujpesten ömlik a Dunába s a *Rákos*. De a homokból és kavicsból álló felső földrétegek alatt, melyek vastagsága 2—15 m., mindenütt van víz, s a pesti kútak víze ott, a hol a talaj nincs megfertőztetve, elég jó, sőt az Illyés-kút az Orczykertben s nehány más kút az Üllői út mentén nagyon jó ivóvizet szolgáltat. A földalatti vízfolyások, melyek a Duna felé ömlenek s helyenkint felszálló forrásokat képeznek, sokkal bővebbek, mint a felszini patakok. A homok- és kavics-rétegek alatt kisebb-nagyobb mélységben trachitos tufa agyag, nagyobb mélységben kongeria agyag van, mely a vizet át nem ereszti. Igy földalatti vízmedenczék támadnak, melyekben a talajvíz rendesen magasabban áll, mint a Duna víztükre. Szabó D-ről É-ra menve három medenczét különböztet meg: a budapest-rákosit, az újpest-palotait s a káposztás-megyer-dunakesz-fóthit. Mindenikben nagy vízmennyiségek vannak, s a víz a természetes szűrődésnél fogva igen jó. A mostani pesti vízvezeték a budapest-rákosi medencze vizét

[1]) L. *Zsigmondy Vilmos*: A városligeti artézi kút Budapesten, 1878.

szolgáltatja; ha azt kiterjesztik, az említett két másik medencze vizét is használhatják, de Szabó különösen a dunakesz-gödi fensík medenczéjében összegyülemlő víznek felhasználását ajánlja, mely a Gödi pusztán máris bő forrásokban felfakad. A budai oldalon az ujlaki Dunaparton találtak egy nagy kavicsréteget, mely a budai vezetéket látja el bőven jó iható vizzel. [1])

II.

A város helyét elhatározó tényezők, Buda és Pest keletkezése, az ikerváros fekvésének előnyei.

A főváros vidéke korántsem termékeny, határa sem nagy, alig foglal el 10,500 hektárt; a pesti oldalon erdő sincs, a budain van erdő s hajdan még sokkal több volt; földmívelésre alkalmas terület itt is ott is kevés, nagyobb kiterjedésű szántóföldek csak az ó-budai lapályon vannak, a pesti oldalon csak a mesterség teremtette a kertészetet, a zöldségtermesztést, a hitvány pesti homokot csak a bőséges talajvíz felhasználásával, szünteleni öntözéssel tették termővé a bolgár és sváb kertészek. A homokbuczkák között hosszúra nyúló mélyedésekben sok helyen fölfakad a talajvíz s tavat vagy ingoványt képez, még a múlt században is sok kisebb-nagyobb tó volt; a mélyedések fenekén többnyire rosz minőségű tőzeg van; a Rákos mentében is több helyen ingoványt és tőzeget találunk; a kőbányai földhát s a budai hegyoldalok leginkább csak a szőlőmivelésre alkalmasok. Bizonyos tehát, hogy a főváros megalapításában a földmivelés, a baromtenyésztés csak igen alárendelt szerepet játszott.

A mi fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem egymást felváltó nemzedékek, hanem új meg új nemzetek laktak ezen területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak. Igy szól *Salamon Ferencz,* a ki a főváros keletkezésének és felvirágzásának természeti tényezőit igen helyesen fejtegeti Budapest történetében. Miért építették fel újra meg újra a különböző nemzetek ugyanazon vidéken a várost?

Városunk történetének egész folyásában — mondja Salamon — a virágzás három korszakát különböztethetjük meg: egyik esik Kr. u. 100-on kezdve mintegy az V. századig; a második a XIV. és

[1]) L. A fővárosi talajvíz-vizsgáló bizottság jelentéseit, Budapest, 1877.; A fővárosi vízmű kiterjesztésére vonatkozó tárgyalási iratok, Budapest, 1885. két füzet.

XV. századba; a harmadik a mostani XIX-dikbe. A három korszakban nemcsak más-más név alatt, hanem más-más talajon indúlt virágzásnak, mely talajok, bár szomszédosak, nagyban különbözők. A római arra a lejtős síkra telepedett, melyen ma Óbuda áll; a középkori ember a Várhegynek adott előnyt, mely Buda nevet nyert, az újkor a balparton virágoztatta föl Pestet, a valódi nagy várost. Mindhárom kor a maga életszükségei s életmódja szerint bölcsen használta fel a tájék természeti viszonyait s czivilizácziója foka szerint volt képes megküzdeni a helyzet némely mostohaságaival.... Nem volt kor, melyben a természeti viszonyokat nagyon számba ne vették volna a népek.

A főváros földjének egyik legkiválóbb gazdagsága a jó építési anyag, nevezetesen az agyag, a mészkő és homokkő. A város virágzásának fokát a téglafogyasztás mekkorasága mutatja. Mostanában roppant téglagyárak munkálkodnak annak emelésén és terjesztésén. A mult század még csak földszinti házakat épített, I. Ferencz kora egyemeletes, az 1838-diki árvizet közvetlenül megelőzött és követő kor két s néha három emeletes házakat rakott. A három emelet csak 1840 óta kezd divatozni. S a kétemeletes időszak óta a tégla szerepel leginkább, még a középületeket is leginkább téglából rakják, pedig a cerithiummész igen jó épületkő. Pesten a talajvíz bőséges volta, Budán pedig különösen a hévvízek nagy befolyást gyakoroltak arra, hogy a Duna folyásának ezen pontján város keletkezzék. A hévvizek »nemcsak orvosai, hanem kőfaragói is voltak Budavár és Budaváros első építőinek.« A mésztufa elég szilárd építőkövet szolgáltat s meszet is lehet égetni belőle.

Ámde az említett természeti adományok más vidéken is előfordúlnak, a nélkül, hogy ott nagy város keletkezett volna. Ha a Duna a Vértes és Gerecse hegység, vagy a Vértes és Bakony között tör magának nyílást, hogy vagy Szőny tájáról tartson Kisbérnek, Móornak s azután egyenest Simontornyának, vagy pedig Almás vidékéről Tata, Alcsút, Vaál felé folyván Adonynál jusson a mai mederbe: akkor a helybeli kedvező körülmények korántsem lettek volna elegendők arra, hogy nagy város keletkezzék. Budapest tehát első sorban a Dunának köszönheti keletkezését és felvirágzását. A Duna folyása nemcsak a vizi közlekedés irányát szabja meg, hanem részben a száraz utakét is. Már a géologiai harmadkor hegyképződése s a negyedkor áramlásai készítették elő a közlekedés fővonalait, s ezeket, mióta ember lakik e vidéken, minden nép megtalálta. A száraz útvonalok a Középhegység irányát követik s felhasználják

azokat a hegynyakakat és völgyeket, melyek a Középhegységet keresztben szelik.

A Duna vonala egészben véve éjszak-nyugat-délkeleti irányt követ; ha ÉK-ről Munkács vagy Ungvár vidékéről DNy-ra a Balaton felé húzunk egy vonalat, akkor ez a Dunát Budapest táján szegi. Már a német *Kohl* [1]) helyesen fejtegette az okokat, melyeknél fogva az ország fővárosának ott kellett támadnia, a hol van. »Ha egy vonalat az Adriai tenger éjszaki végéről — mondja Kohl, — éjszakkeleti irányban az orosz és magyar pusztákat elválasztó kárpáti iszthmus felé, s egyet a Dunának dévény-pozsonyi kapújától DK-re moldova-orsovai kapuja felé húzunk, akkor a két vonallal megjelöljük a fő tengelyeket, melyeken a magyar medenczének egész történelme mozgott. . . . A Duna váczi hajlatának csúcsa közel esik Magyarország mathematikai középpontjához, s itt érintkeznek a legjelentősebb ellentétek, melyeket az ország belseje mutat. Magyarország egész politikai és közlekedési történelme a Dunának ama nevezetes nagy hajlása s a középhegység tengelye körűl forgott, mint kerék az agya körűl« *Salamon* [2]) a közlekedési vonalok irányait és kényszerű találkozását Budapest táján még részletesebben mutatta ki, s megfelelt azon kérdésekre is, hogy miért keletkezett ily közel két külön város? és mi okozta azt, hogy már a középkorban nem Buda, hanem Pest nyert nagyobb gyarapodást?

A római város, Aquincum, a mai Óbuda helyén feküdt, ott keletkezett az a város, melyet a magyarok *Budának,* a németek *Etzelburgnak* neveztek. A Duna bal partján a mai pesti belváros helyén *Pest* keletkezett, melynek az átellenes jobb parton is volt egy telepe; Pestet németűl »Oven«-nek nevezték. A mai Budának főrésze, t. i. a várhegyi város a XIII. század első felében még nem létezett, csak a tatárjárás után keletkezett.

A hazánkon átmenő fő közlekedési vonalok, melyek a keleti és nyugati s az éjszaknyugati és délkeleti vidékeket összekapcsolják, Budapest táján találkoznak, a Dunán kell átkelniök. Az ÉNy-ról DK-re menő út nyilván nagy kerűlőt tesz, ha akár Váczon felűl, akár Ráczkevén alúl szegi a Dunát. Ennek azon szakaszában, mely az említett két pont között vonúl el, egymást érik a kis és nagy

[1]) L. J. G. *Kohl:* Die geographische Lage der Haupstaedte Europa's, Leipzig, 1874. a 247. s k. l.

[2]) L. *Salamon Ferencz* Budapest története az ó-korban, a 67. s k. l. s a Nemzetben közölt czikk: Miért keletkezett Pest a mai helyen?

szigetek. Visegrádtól Megyerig nyúlik a Sz.-Endrei sziget, s még hosszabb a Csepel. Az előbbinek éjszaki csúcsától az utóbbinak déli csúcsáig a folyó hossza mintegy 106 km., s e hosszú vonalon a szigetek lánczolatán csak két helyen van nagyobb rés; egyik a Sz.-Endrei sziget déli csúcsa s a Palotai szigetke közt, a másik a Margitsziget déli csúcsától a Csepel kezdetéig. Amannak hossza csak 1610 m., emezé legalább négyszer akkora, A szigetek állandó híd építését megkönnyítik, de a hajón vagy talpon való átkelést megnehezítik, mert kétszer kell be és kiszállni. Azért a nagyobb közlekedés ott szokott lenni, a hol a folyó egy ágban egyesül. A két szigetmentes szakasz közől a felső egyfelől nagyon rövid, másfelől pedig nagyon széles, ott tehát zátonyok vannak, hajdan talán apró szigetek is voltak. Azonkivül onnan, hol a rév járható volt, a mai Ó-Budáig 4 km. a távolság, s a rév irányában alkalmasint mindkét part mocsáros volt. Azért ott a két ellenes parton csak egy-egy falu, Káposztás-Megyer és Békás-Megyer támadt. Magának a középkori Budának közvetlen közlekedése nem volt a Dunán. Az országos közlekedés az alsó szakaszt használta, mely nemcsak hosszabb, hanem a Margitszigettől a Gellérthegy talpáig sokkal keskenyebb is, tehát ott sem sziget, sem zátony nincsen. E szerint a középkori Pest elsőbbsége Buda felett az volt, hogy a Dunának több mint 100 km. hosszú szakaszában vele átellenben volt a legalkalmasabb hely az átkelésre, a Ny. és K. közti közlekedésre. Az átkelési ponton múlhatatlanúl nagy helységnek kellett támadnia. Egy hajórév aránylag fontosabbá tette az ott fekvő várost, mint egy híd, melyen hamar átkelnek, a rév ellenben kényszeríti a sok utast és idegent, hogy a helységben összecsoportosúljon.

A rómaiak idejében, úgy látszik, a mostani szigetek még nem léteztek, s bizonyosan más viszonyok voltak, melyeknél fogva az ő átkelési pontjok a mai Ó-Buda irányában volt. A hol híd van, ott az alá és felmenő hajók számára elegendő egy kikötő valamelyik parton de a hol csak rév van, ott az átszállítás kettős hajózási művelet, ott tehát mind a két parton külön-külön kikötőnek kell lennie. Ez az oka annak, hogy hazánkban s az Al-Dunán majd minden jobbparti város átellenében van egy balparti helység is. De az ikervárosok közől egyik múlhatatlanúl nagyobb és virágzóbbá lett.

A Duna fővárosi szakaszát a part természete négy darabra, osztja. A Császárfürdő táján a Józsefhegy közel a Dunaparthoz szorítja a szárazi utat, azon alúl a Bombatérig majdnem 1000 m. parthosszúságban egy tágas völgy nyílik, hol ma az Országút s a Viziváros

egy-egy része terül el. Itt tehát egy jobbparti helység keletkezhetett. A Bombatértől lefelé a Várhegy kezdi összeszorítani a parti lapályt, mintegy 1500 m. hosszú darabon, melynek közepe táján a lánczhíd épült. Ezen szűk parti lapály nem volt alkalmas egy város keletkezésére, ha csak a Várhegy és meredek oldalai nem építtetnek be nagy költséggel. A harmadik partdarabon ismét nyílik egy völgy, mely a Várhegy alsó vége s a Sz. Gellérthegy talpa között terül el a Rudas-fürdőig. A völgy ugyan szűk, de nagyon hosszan nyúlik; a partvonal hossza csak 570 m. — A Sz. Gellérthegy alján csak épen egy útnak s alig egy házsornak van helye. Végre a Sz. Gellérthegy aljától Promontorig az utolsó és legszélesebb völgylapály nyílik, de a révi körlekedés szempontjából az egész egyesült Dunának ez a legalkalmatlanabb része volt.

A jobb parton tehát csak két vidék volt alkalmas helység alapítására.

A mai Pest területe, kevés kivétellel, a Duna árterébe esett, csak a mai Lipótváros és Belváros emelkedtek ki a nem fölöttébb nagy árvizből. A régi Pest a mai Belváros helyén kezdett fejlődni, a Lipótváros már a kültelkeihez tartozott, s ott csak Jenő falu keletkezett. A jobbparti helység pedig a mai lánczhídtól D. felé a Rácz-város felső részéig terjedt, mert ott van az átszállításra a legalkalmasabb folyószakasz; a rév körülbelől ott volt, a hol utóbb a hajóhidat rakták.

De ezen jobbparti helységet a balparti Pest már a tatárjárás előtt túlzárnyalta; egyik feltűnő ok az, hogy a jobbparti helység igen szűk völgyteknőbe volt szorítva, két meredek hegy közé, míg a balparti város szabadon terjeszkedhetett a síkságon; másik ok pedig az, hogy az összes dunai kereskedés nagyobb részének kikötője múlhatatlanúl a balparti város volt. A jobbparti kikötőre az országnak csak kis része szorúlt, még a Dunántúli vidék sem volt egyedüli piacza, mert Mosony, Győr, Esztergom városok egész megyékre nézve könnyebben voltak hozzáférhetők, mint Buda.

III.

Történelmi vázlat, a város lassankint fejlődik a török elüzetése után, a nagy árvíz, az új felvirágzás.

A Sz.-Endrén, Óbuda határában, Pest környékén, a Gellérthegy tövében, Soroksáron, Tétényen, Pátyon, Dorogon stb. talált régiségek, réz és bronz tűk, balták, vésők, kardok, boglárok, karpe-

reczek, cserépedények, tálak, bögrék, urnák stb. tanusítják, hogy Budapest vidéke már a rómaiak előtti korban meg volt népesítve. A rómaiak Aquincum vagy Acincum nevü várost alapítottak a mai Óbuda helyén; igen sok emlék: feliratos kövek, kőkoporsók, szobortöredékek, a fürdők, amfiteatrom, tábor maradványai, melyek részint csak a legújabb időben ásattak fel, azt bizonyítják, hogy Aquincum egy díszes középületekkel ékeskedő nagy és népes város volt. A pesti oldalon csak megerősített hidfő s a mai Pest helyén legfeljebb egy római őrtorony volt.

A népvándorlás elseperte a római várost, omladékai a magyarok bejövetelekor még megvoltak, de az egykori város nevét sem tudta megmondani senki, annyira megszakadt a régi hagyomány fonala. Sz. István állítólag 1017-ben a Boldogságos szűznek szentelt Fehértemplomot alapítá, a még most is folyó ásatások alkalmával annak alapjait is keresték, de még meg nem találták. Ugyancsak Sz. Istvánnak tulajdonítják a Péter és Pál apostolokról nevezett templomot és prépostságot; ez volt az utóbbi budai egyház, melyet a későbbi királyok gazdagon megajándékoztak. Időközben a bal parton Pest támadt, melyet, mint neve bizonyítja, valamely szláv nép alapított (pest annyi mint kemencze); s a pesti révvel átellenben a jobb oldalon Kispest keletkezett, melyről Sz. Gellért hegyét is Pesti hegynek nevezték el. A XIII. században Pest, Rogerius nagyváradi kanonok tanúsága szerint, már »nagy és gazdag német város volt.« Ezt a várost a tatárok feldulták, IV. Béla az újra népesülő várost 1244-ben sok kiváltsággal ruházá fel s 1247-ben az »Ujpesti« hegyet megerősítteté. III. László 1276-ban már a várnak magyar és szász lakosait külön kiváltságokban részesité. Ettől az időtől fogva elég gyorsan fejlődtek a főváros egyes részei.

Nagy Lajos az óbudai prépostság területén új palotát építtetett. Zsigmond a budai várat nagyobbíttatá s Pesten is építkezett. Hunyadi Mátyás Pestet a szabad k. városok közé emelte, a folyó jobb oldalán levő Budát pedig fényes várossá tette. Budai palotáját nem győzi dicsérni Bonfinius. De a főváros fénykora hamar letünt; Buda 1541. szept. 2-kán a török kezére került és egy török pasa székhelyévé lett. Az ezután bekövetkezett sok vivatás alatt mind Buda, mind Pest, úgyszólván, teljesen elpusztult; az utolsó ostrom után 1686. szept. 2-kán csak füstölgő romok jutottak a keresztyének birtokába.

Mindenféle jövevények, leginkább németek, szerbek vagyis rácz ok, horvátok, olaszok, spanyolok, vallonok települtek le, s a két

város lassankint ismét fölépült. I. Lipót 1703-ban új kiváltságokat ada nekik s Budát első, Pestet második sz. k. várossá tette. Pest 1717 óta kezdett gyarapodni, s 1723-an a királyi és hétszemélyes tábla székhelyévé lett. A Károlykaszárnya építése 1727-ben végződék be. Buda ekkor nagyrészt leégett és csak ezen tűzvész után nyerte lassankint a mai alakját. A két várost 1736 óta röpülő híd, 1769 óta pedig hajóhíd kötötte össze. 1771 óta Pest első külvárosa, a Terézváros kezdett épülni. 1780-ban a m. k. tudományegyetemet Nagyszombatból Budára, 1784-ben pedig Pestre, ugyanebben az évben a k. helytartótanácsot és udvari kamarát is Budára tették át. 1780 óta Pesten a Józsefváros, 1785 óta a Lipótváros, Budán pedig a Krisztinaváros kezdett épülni. 1786-ban az Újépületet kezdék építeni.

II. József uralkodása elején Pest tulajdonképen csak a Belvárosból állott, ez maga is csak egy omladozó várfallal övezett háztömeg volt, szabálytalan utczákkal. A falakon kivül széles, puszta terület következett, ezentúl pedig a Teréz, József és Ferencz külvárosok telkein nagyobbrészt szőlők és kezdetleges majorságok voltak, a Lipótváros jobbára ingovány. A Rákospatak a mostani Nagy körút táján folyta körül a várost, két oldalán egy-egy út vezetett Vácz felé. Ezenkivül a palotai, szent-mihályi, czinkotai (kerepesi), üllői és soroksári utak a legelőn átvezető kocsicsapások voltak. A kültelkeken az ó- és új-szőlőhegyek már megvoltak, de a határ többi része kopár legelőből s a Rákos ingoványos rétjeiből állott.

Kissé jobban kezdett fejlődni a főváros II. József alatt; a tudományegyetemet és a kormányszékeket az eltörölt szerzetek épületeiben helyezték el. Diszes középületek felállításáról sem az ország, sem a két város polgársága nem gondoskodott. Csakis József nádor és gr. Széchenyi István kezdének Budapest szépítésén és gyarapításán munkálkodni. A nádor egy szépítési bizottságot teremtett, hogy a tervnélküli építkezéseknek véget vessen. A szépítési bizottság minden egyes építkezésnél a szabályozásra is kiterjesztette figyelmét, de a szabályozás mindig csak esetről-esetre történt. Ez időben épült a teljesen szabályozott Lipótváros, mely kizárólag József nádornak köszönhető. József nádor és gr. Széchenyi fáradhatatlan munkálkodásának köszönhető, hogy Pest az 1838-diki árvíz után gyorsan és szebben épült fel. Széchenyi létrehozta vagy kezdeményezte mind azokat a közintézeteket, melyek a fővárost lassankint a magyar kereskedés, ipar és tudomány központjává tették. Munkálkodásának egyik legnagyobbszerü emléke a lánczhíd, mely 1840—49-ben épült.

Az 1838-diki rendkivüli árvíz következtében Pesten 2281 ház omlott össze, 827 ház megrepedezett és csak 1147 ház maradt épen; Budán 762 dunamelléki ház közül 207 ház egészen, 262 pedig részben dőlt le. De már 1840-ben alig lehetett Pest főutczáin a pusztulásnak nyomait látni. 1830-ban indúlt meg a gőzhajózás a Dunán, 1836-ban a Nemzeti szinházat, 1837-ben a Nemzeti muzeumot kezdék épiteni.

Az 1849-diki ostrom alatt ismét sokat szenvedett a két város, de ezen csapást is hamar kiheverte, s végre 1867 óta oly lendületet vett, minőt a legvérmesebb hazafiak sem remélhettek.

Óbuda a török elüzetése után darab ideig a Zichy-család birtoka volt, azután megint koronai uradalommá lett, mint a török uralkodás előtt volt. 1850. jan. 1. az absolut kormány által Buda sz. kir. várossal egyesítették, de 1861-ben ismét a megyei hatóság alá került mint mezőváros. Végre 1873-ban az 1872.: XLII. t.-cz. alapján mind a három város egyetlen egy városi testületté olvasztatott össze Budapest neve alatt.

Még 1780-ban a három város közől Buda volt a legnépesebb, 21,665 lakója levén; Pestnek akkor még csak 16,746 s Óbudának 7,600 lakosa volt. 1851-ben az akkori népszámlálás szerint Pesten összesen 127,935, Budán és Óbudán együtt 58,561 ember lakott. Az 1869-iki népszámlálás szerint Pesten 200,476, Budán 53,998, Óbudán 16,002 ember lakott a katonaságon kivül, összesen tehát 270,476. Az utolsó népszámlálás szerint Budapest polgári népessége 1880-ban 360,551 lélekre rúgott; 1885-ben a főváros összes népességét kerek számmal 430,000 lélekre tehetjük.

Pest talajának legmélyebben fekvő részei a Viktória-malomtól a Konkordia-malomig vannak, magasságuk a Duna 0 pontja felett csak $5._7$ m.; a Belváros alsó részén, a Duna közelében szintén van egy pár lapos terület 6 m. magasságban. Magasabb pontjai Pestnek: az osztrák-magyar állami vasút és az Újépület ($9._5$ m.), az Akadémia és a Lipóttemplom közti rész (8 m.), a Vigadó és Operaház vidéke (8 m.), a fővámtér ($8._8$ m.), stb. A főutak mind $8._8$—9 m. magasságban vannak a Duna 0 pontja felett.

Budának magassági pontjai nagyon különbözők, a Tabán legalsó pontja 6, a Krisztinavárosé is 6, a Vizivárosé 7, az Országúté és Újlaké 5 m., a legmagasabb pontok pedig 67, 44, 40, 58, 46 m., a Vár legmagasabb pontja 72, a Naphegyé 61 m. a Duna 0 pontja fölött. Óbuda átlagos magassága 8—9 m., a Duna mentén néhol csak 5 m.; a Margitsziget magassága 6—10 m. a Duna 0 pontja felett.

Budapest egészen új város, műbecscsel biró régi épülete nincsen, a mi volt s a minek itt-ott némi nyomaira akadunk, az régen elpusztult. A középkorból csak a budavári Mária-templomban s a belvárosi plebánia-templom szentélyrészében maradt meg némi emlék, különben csak egy-egy omladék vagy kőczimer jutott ránk. A török korszakból csupán egy sírbolt s némi kevés emlék a Császár- és Rudasfürdőben maradt meg. A török korszak után keletkezett magán- és középületek, a kolostorok és egyházak ízléstelenek és szegényesek, a múlt század legnagyobbszerü épülete a Károly-laktanya. Csak századunk első évtizedeiben kezdett a műépítészet meghonosodni, a jobb műizlés első példányai gróf Sándor palotája a Várban (a miniszterelnökség mostani épülete) s a régi német szinház, mely a mostani vigadó helyén állott. Az újabbkori lendület az építkezésben a harminczas években kezdődött, Pollák és Hild voltak a legjelesebb építőmesterek; akkor épültek a Nemzeti muzeum, a Nemzeti szinház, a Ludoviczeum, gr. Károlyi palotája stb. A magán lakóházakat csak az 1838-diki árvíz után kezdék nagyobb csínnal és dísszel építeni. De a forradalom előtti kornak legremekebb építészeti emléke a lánczhíd, mely nemcsak technikai, hanem művészeti tekintetben is a legjelesebb hidak közé tartozik. Angol mérnökök tervezték és építették (Clark Ádám).

A forradalom után csak az ötvenes évek második felében ébredt fel újra az építkezési kedv, s az építőmesterek a bérházak építésében új meg új modorokat kezdének alkalmazni. Eddig leginkább csak téglát használtak, most kivált a középületeknél a faragott követ is kezdik alkalmazni. Az első kőépítmény a budai takarékpénztár volt, ezt követték az Akadémia palotája s a fővárosi vigadó.

De a műépítészet Budapesten csak 1867 óta vett nagy lendületet. A századok mulasztásait minél elébb helyre kellett hozni. A fővárosi hatoság és kormány kivált 1870 óta roppant összegeket fordított az építkezésekre. A szükséges középületek, iskolák, templomok, jótékony és emberbaráti intézetek, közvágóhíd, közraktárak és elevator stb. felállítására, a vízvezetékre, kövezetre, utakra, parkokra stb. a főváros 1867-től 1883 végéig 37.426,884 frtot, a kormány pedig a mindenféle építkezésekre, szabályozásokra stb. ugyanazon időszakban összesen 63.762,054 frt fordított.

A kormány az 1870: X. t.-cz. alapján 24 millió frtra szóló sorsolási kölcsönt vett föl s megalakítá a közmunkák tanácsát, hogy ez a törvényhatósággal karöltve a főváros szabályozásán és szépítésén munkálkodjék. Mindenek előtt általános szabályozási tervet kel-

lett készíteni. E végre a főváros területének háromszögös felvételét és lejtmérését kellett megejteni. Pest háromszögös felmérése már 1867—1872-ben készült el, Buda és Óbuda felmérését a közmunkák tanácsa eszközöltette 1871—76-ban. Az egész főváros és kültelkei felmérése 528 üvegtáblán van feltüntetve. De a közmunkák tanácsa be nem várván a fölmérés befejezését, már 1871-ben a főváros általános szabályozási és beosztási tervezetére pályázatot hirdetett ki; 10 pályamű érkezett be, közülök hármat meg is dijaztak, jóllehet teljesen egyiket sem lehetett alkalmazni. A végleges szabályozási tervet azután a közmunkák tanácsának műszaki osztálya készíté el s a fővárosi hatóság észrevételeinek meghallgatása után állapítá meg. E szabályozási terv Pestre nézve megállapítja a fő közlekedési utakat, a közterek, parkok, sétányok helyét, stb. Igy keletkezett a Sugárút (most Andrássy-út) s a belső körút az osztrák-magyar állami vaspálya-udvar sarkától a volt Vácziút és Országút mentén s a Kálvintéren át az új vámházig; azonkivül terveztetett a Nagy körút, mely a Margithídtól kiindúlva, a Fegyvergyárutczán haladva, az osztrák-magyar állami vaspálya udvaráig ér, ott K. felé fordúlván, a Sugárútat a nyolczszög terén, a Királyutczát a vakok intézete mögött szegi, innen D-nek tart, az Üllői utat a kaszárnya előtt szeli s a Malomutcza irányában az elevator és teherpálya-udvar között a Dunát éri. Még egy külső körút is terveztetett, ez a Margitsziget felett indúl ki a Dunaparttól s a Városliget külső határán elhaladva megkerüli az egész várost.

Budán és Óbudán a szabályozási terv jobbára még csak a papiron van, de a Dunapartot már szabályozták és fasorokkal ültették be. Most a budai nagy körút építéséhez is hozzá fogtak; ezen körút a Margithíd előtt tervezett térről indúl ki, a Városmajor felől a Vérmező szélén huzódik el s a Gellérthegyet megkerülvén, a Kelenföldön éri a Dunát.

Bizonyára üdvös következményei voltak a közmunkák tanácsa törekvéseinek; a fővárosi hatóság szintén nagy buzgalmat fejtett ki az utczák burkolása, csatornázása, tisztántartása és kivilágítása körül; kellő gondot fordítanak a szélesebb utczákon való fasorok ültetésére, a sétányokra és Városligetre is. Mindazonáltal még nagyon sok a teendő. Baj az, hogy a város nagyon szétterjeszkedik, mielőtt belső részei kellően kiépültek volna; még a Belvárosban is sok utcza van, a mely nincsen kiépítve, mégis a fával beültetett sétaterek igen is kicsinyek. Baj továbbá az, hogy a legtöbb középület nincsen a maga helyén, hogy a fővárosnak nincsen központja. Körrajzának

alakja felette szabálytalan, s a budai oldal a Duna mentén szerfölött hosszan nyúlik el.

Legnagyobb díszére mindenesetre a szabályozott Duna és a három híd szolgál.

»Valóban, szebb emléket, álmodni sem lehetne az óriási palllónál, mely gr. Széchenyi István vas akaratának és fáradhatatlan türelmének soha el nem romolható emléke!« Hosszas vajudás után létre jött az országos küldöttség és báró Sina György között a lánczhíd építésére vonatkozó szerződés 1838. szept. 27-ikén. A részvényes társaság, mely a híd építtetésére vállalkozott, jogot nyert a megállapított vámot mindenkitől a híd megnyitásától számítandó 87 éven át szedhetni. Az előmunkálatokhoz már 1839. nov., az oszlopok gátrekeszeinek építéséhez 1840. máj. fogtak, s az elkészült híd 1849. nov. 20-kán adaték át a forgalomnak. Két parti s két vizi oszlopon nyugszik, a két vizi oszlop között levő ív hossza 189.$_{65}$ m., az egész híd hossza 388.$_{78}$ m. A vizi oszlopok fölött 13.$_{28}$ m. magas kapuk emelkednek, a parti oszlopokat szépen faragott oroszlánok ékesítik. Az összes költség 6.575,842 pengő frtra rúgott. A lánczhíd építésével tettleg a Duna szabályozása is megkezdődött. Azelőtt a partok egészen elhagyatott és rendetlen állapotban voltak; azután a lánczhíd két oldalán a bal parton a Dunagőzhajózási társaság építtetett egy-egy darab rakpartot, Pest városa a hídtól lefelé folytatá.[1]) Végre az 1870: X. t.-cz. az egész fővárosi Dunaszakasz szabályozását rendelé el. A szabályozási munkálatok 1871. szept. indúltak meg, a soroksári Dunaág már 1872-ben záraték el a gubacsi puszta irányában egy rézsutos gáttal, mely kocsiutat képez a Csepel felső csúcsára s melyben egy 20 m. széles tápzsilip építtetett a végből, hogy a soroksári ágat a zárgáton alul friss vízzel lehessen ellátni; a zsilip másodperczenkint 63 köbméter vizet szolgáltathat; építése 500,000 frtba került. A zárgáton felőli része a dunai ágnak 2800 m. hosszú, és 280 m. széles kikötőt képez.

Az emeletes rakpartok 8.$_{2}$, az alsó emeletök 3.$_{7}$ m. magasak a Duna 0 pontja fölött, szélességök 11.$_{4}$—30.$_{4}$ m., minden 190 méterre lépcsőkkel bírnak, s a megfelelő közökben az alsó emeletre kocsiutak, onnan pedig a Dunáig lépcsők vezetnek. Ezek az emeletes rakpartok a budai oldalon a Margit hídnál kezdődnek s a Rudasfürdőnél végződnek; a pesti oldalon pedig 1871. óta a Margit hídtól a Ganz-féle házig s a vámház előtt építtettek; a Ganz-féle háztól a

[1]) Lásd a 84. lapot.

lánczhídig a Dunagőzhajózási társaság, a lánczhidtól lefelé pedig a vámházig Pest városa már elébb építtette vala. A közraktárak előtti partrészeket azokkal egy időben, a Ferenczvárosi teherpályaudvar mentében elvonuló partrészeket pedig csak a legújabb időben építtette ki a kormány.

A rakpartokhoz a kőhányások csatlakoznak, ezek a budai oldalon az ó-budai hajógyártól a Margit hídig, alúl pedig a Sárosfürdőtől a város határáig, a pesti oldalon Ujpesttől a Margithídig s alul a vasuti hídtól a puskatorony környékéig terjednek.

Az emeletes és lépcsőzetes rakpartok hossza 4300 m., a folyó medrének javítása végett épített párhuzamművek és töltések hossza 17,400 m.; az ezek által a Duna medréből elvágott terület 2.098,000 □ métert tesz. A kormány a fővárosi Dunaszakasz szabályozására 8.530,207 frtot fordított. Buda biztosítására a főváros a Filatori, Pest védelmére pedig a Vizafogói védgátat építtette.

A részvényes társaság, mely a lánczhidat építtette, az 1840: XXXIX. t.-cz. erejénél fogva azt a kiváltságot nyerte vala, hogy a hídtól fel és le egy mföldnyi terűleten más híd nem építtethetik. Hogy tehát a főváros két része között más hidakat is lehessen építeni, a lánczhidat a társaságtól meg kellett váltani. A megváltási dij 7 millió frt volt. Ennek következtében a kormány a Margithidat építteté 1872—1876. E híd hossza 643.$_{28}$ m., szélessége 16.$_{85}$ m., ebből esik a kocsiutra 11.$_{06}$ m., hat nyílása van; a középső oszlop a Margit sziget tengelye irányában szögletet képez, lejárót is terveztek vala a szigetre, azonban szerencse, hogy az elmaradt. A vas-szerkezetű hidat francziák épitették, az összes költség 5 millió frtra rúgott.

Ugyanabban az időben hozzáfogtak az összekötő vasút s az összekötő vasúti híd építéséhez is; amaz a magyar állami vasutak kőbányai állomásából indúl ki, s a hidon át a budai oldalon a déli vasútig, illetőleg a Kelenföldi állomásig megy, a hol a Buda-Szőnyi és Pécsi vasútak is kezdődnek. A vasutat és hidat 1873-ban kezdék építeni s 1879-ben befejezték. A hidat francziák építették, a vasrészeket Párisban gyártották, 1876-ban állították fel. A hídnak négy, egyenkint 94 m. hosszú nyílása van, a mozdonypálya szélessége 8 m., két sínpárral, jobbra-balra két-két m. széles járdák vannak gyalog járók számára; a híd magassága a 0 pont felett 16 m. A vasút és híd együtt véve 6.810,000 frtba került; a híd nagyon távol esik a várostól, azért a gyalogjárók nem használják. Mind a lánczhídon mind a Margithídon a vámot 1885. július 1-jétől togva tetemesen leszállították.

A főváros két partja közötti közlekedést a Dunagőzhajózási társaság nagyobb gőzösei, s 1872. óta egy más részvényes társaság apró csavargőzösei is közvetítik.

Kétségkivül a legszebb látványt a Dunáról tekintve nyújtja a főváros. Ha gőzhajón felülről közeledünk hozzá, már messziről látjuk a fellegvárral koszorúzott Gellérthegyet, mely a jobboldali hegykoszorú sarokbástyája, azután a Várhegy merül fel, majd a szigetek között haladunk el s azután a Margithídhoz érve, a két parton elterülő város egész pompájában bontakozik ki szemünk előtt; új meg új változatokat mutat egészen a vasúti hídig. A Dunán folytonosan jönnek-mennek a gőzösök, egész hajórajok vannak kikötve a partok mentében.

IV.

A főváros részletes leírása, legnevezetesebb épületei és intézetei.

Budának központja a Vár, a Vár és Gellérthegy között a Ráczváros vagy Tabán, a Várhegy nyugati oldalán szétszórva a Krisztinaváros, keleti oldalán a Viziváros terülnek el, ehhez É. felől az Országút és Ujlak csatlakozik, az utóbbi összefügg Ó-budával. Most közigazgatási tekintetben az egész budai oldal három kerületre van osztva: az 1-sőhöz a Vár, Tabán és Krisztinaváros, a II-dikhoz a Viziváros és Országút, a III-dikhoz Újlak és Óbuda tartoznak.

Pestnek központja a Belváros, ehhez É. felől a Duna mentén a Lipót város, D. felől ugyancsak a Duna mentén a Ferencz város csatlakozik, a Lipótvárostól ÉK-re a Terézváros, a Belvárostól ÉK-re az Erzsébetváros s ettől D-re a Józsefváros esnek. A Belvárost a Lipótvárostól a Deák-utcza, a Ferenczvárostól a Vámházi-körút és Kálvin-tér, az Erzsébet- és Józsefvárostól a Károly- és Muzeumi-körút választják el. A Ferencz- és Józsefváros között az Üllői-út, a József- és Erzsébetváros között a Kerepesi-út, az Erzsébet- és Terézváros között a Király-utcza s végre a Teréz- és Lipótváros között a Váczi út huzódnak el. A Belváros a IV., a Lipótváros V., a Terézváros a VI., az Erzsébetváros a VII., a Józsefváros a VIII., a Ferenczváros a IX. közigazgatási területet képezik, s ezekhez a K. felé eső Kőbánya járúl mint X. kerület.

A budai part most szintén szép látványt nyújt, kivált a lánczhíd két oldalán a Margit hídig s másfelől a Rudas fürdőn túlig. Hajó ugyan kevés köt ki a budai oldalon s a két uszóiskolának és csónakháznak elég helye van ott a lánczhíd közelében. De a partszé-

len a Pálfy-tértől lefelé a Rudas fürdőig ültetett fasor kellemes sétahelyül szolgál. A Margit-rakpart mentében a lánczhídtól É. felé már nehány szép új palotaszerű lakóház épült a szabályozási vonalig, a többi házak előtt való üres telkeken többnyire kertecskék vannak. A lánczhídtól lefelé a Dunaparton szintén nehány szép palota s egy szálló van, azután a királyi kerthez tartozó építmények és ültetmények következnek; díszes lakóházak, bazárok, lépcsős csarnokok, vízvezetéki épület, kioszk stb., melyek a Duna felé 313 m. hosszú szép képet nyujtanak. A szobrászati diszítmények, alakok és csoportozatok kőből, terrakottából, czementből és czinkötvényekből valók, az építmények Ybl tervezete szerint olasz renaissance-modorban épültek.

A Várhegy keleti oldalát a k. palota alatt már József nádor ültette be és rendeztette kertté; ezt most a siklóig terjesztették ki s oly sétahelylyé alakíták, melynek minden fordulatáról elragadó látvány esik a Dunára és fővárosra. Mikor ő felségeik nem időznek Budán, az egész várkert a közönségnek is nyitva van. Az úgynevezett Ellipsztől elvett új kertrésznek hossza 265.$_5$ m. A várkerti építkezések a kisajátított házak és telkek árával együtt 2.200,000 frtba kerültek.

A Rudas fürdő a főváros tulajdona, újabb időben megnagyobbíttaték s nagyon csinosan és kényelmesen berendezteték. Környékét is megszépíték, az apró házikókat, melyeket a Gellérthegy sziklaszálai összezúzással fenyegettek vala, kisajátíták és lerombolták. Az Ördög-árok új beboltoztatása a környék feltöltését és szabályozását tette szükségessé. A part mentében a házsor a Sáros-fürdőig terjed, hol a szabályozási nagy töltés kezdődik, mely az összekötő vasúti hídig nyúlik el tág ív alakjában. Az új töltés s a régi part között való terület még nincsen feltöltve, azt tehát többnyire még víz lepi el. A vámházon túl a part mellékén egyes házak és kertek váltakoznak, a legnagyobb terület, az úgynevezett Nádorkert a város tulajdona, bokrokkal és fákkal benőtt, de elhanyagolt térség. Közelében nagy téglagyár és kőolajfinomító gyár van.

A Gellérthegy déli oldalán nyílt síkság van, mely Promontorig terjed; azt Kelenföldének, egy részét különösen Lágymányosnak nevezik. Még nem régen az egészen puszta terület volt. Most több irányban vasutak szeldelik, nevezetesen a Déli vasút s a magyar Állami vasút. Ott van a Kelenföldi állomás, melyen a két vasút találkozik. Ez állomáshoz közel esik egy fürdőhely, t. i. az úgynevezett Erzsébet sósfürdő, hova rendesen társaskocsin járnak. A Pécsi vasút is ott kezdődik.

Az említett síkságon több helyen keserűsós források vannak; három csoportba foglalják össze; az első forrást kútásás alkalmával 1852-ben fedezék föl. Az egyik csoport a Nádorkert irányában 1900 m. távolságra van a Dunától, ez a Lágymányosi csoport, ott valami 13 forrás van, oda tartozik az Erzsébet-fürdő. A második, az úgynevezett Őrmezői csoport, a Lágymányostól DNy-ra mintegy 2100 m. távolságra esik, ott 5 forrás van, Mattoni és Wille birják; a harmadik csoport a másodiktól Ny-ra mintegy 760 m. távolságra, a Dobogó alatti lapályban van, valami 21 forrással. Ezt a területet Saxlehner bírja, ki nagyszerű intézkedéseket tett a források vizének egy medenczében való gyűjtésére, üvegekbe töltésére és elszállítására. Nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is annyira elterjedt a budai keserű víz használata, hogy a többi természetes és mesterséges keserű vizeket úgyszólván egészen kiszorította.

A keserűvíz-telepekről visszatérünk a Tabánba, a hol még a Ráczfürdőt találjuk; ez a Gellérthegy éjszaki tövében, közel a szerb templomhoz fekszik; jól van berendezve, különösen a hölgyek számára való gőzfürdő nagyon szép.

Sajátságos képet nyujtanak a Gellérthegy éjszaki oldalán fecskefészkek módjára épített apró házak, melyek között meredek ösvényen a Gellérthegyre kapaszkodhatunk fel; ennek éjszaki oldalát fákkal és bokrokkal kezdék beültetni s az ültetvények között kényelmes sétautakat készíttettek; most kényelmesebb feljárást is készítenek. A Tabán főteréről, a Szarvastérről, a Várba visz egy út, de oda a lánczhíd vidékéről kényelmesebben a síklón mehetünk fel.

A lánczhíd előtt levő térnek déli oldalán az Éjszakkeleti vasúttársaság díszes épülete, vele átellenben a tér éjszaki oldalán ugyanazon társaság nyugdíj-alapjának épülete áll, melyben most, többi közt, a főposta van elhelyezve, noha udvara nincsen, hozzája csatlakozik az egyesült fővárosi takarékpénztár épülete, ehhez pedig a volt budai kereskedelmi banké, szemben a Dunaparton a lánczhíd épülete áll, mely most az államé. Mind a három palotaszerü díszes épület. A Duna partján a híd felett kezdődik az Ó-budára és Zugligetbe vivő közúti vasút.

A lánczhiddal szemben az alagút nyílik, mely a Várhegy alatt elmenve a Krisztina-városba visz. Az alagút Clark Ádám terve szerint 1853—55-ben épült; hossza 303.$_5$ m., szélessége 9.$_5$, magassága a közepén 4.$_2$, az elején és végén 6.$_0$ m. Hatalmas dór modorú kapuzatának déli oldalán van a gőzsikló, mely a Várba a miniszterelnöki palota előtti térre visz, ez meg a Szt.-György terére nyílik. Ezen

Henczi érczszobra, éjszaki oldalán a honvédelmi miniszterium új palotája, nyugati oldalán a honvédség főparancsnokának, József főherczegnek palotája állanak. Dél felé a királyi várpalotához tartozó épületek következnek; maga a királyi palota a keleti oldalon emelkedik, a nyugati oldalon az istállók, kocsiszinek és lovagló iskola nagy épülete, továbbá egy lakóház és a palotai őrtanya vannak. A k. palota éjszaki szárnyában van a Szt.-Zsigmondról nevezett vártemplom, mely 1769-ben szentelteték föl, egyik kápolnájában 1771. óta Szt.-István jobb kezét őrzik; ugyancsak abban a szárnyban a sz. koronát, a királyi pálczát, az ország almáját, a királyi kardot és köpenyt, Szt.-István keztyűit, czipőit és harisnyáit őrzik.

A kir. palota Mária Terézia idejében épült, korántsem elegendő a k. udvar személyzetének befogadására, azért azt legközelebbi időben át fogják alakítani, illetőleg új épitményekkel kibővíteni.

A miniszterelnöki palota mellett a várszinház van; ez 1784-ig karmelita-kolostor volt. Azután a Ferencz-József kapujáig terjedő katonai épület következik. A Dísztéren, mint általában a Várban, többnyire a múlt századból való kisebb-nagyobb épületek vannak, melyeken alig találunk valami nevezetességet. A középületek részint terjedelmesek, de mindannyian dísztelenek; ilyen a pénzügyminiszterium épülete, mely a Boldogságos szűz Mária tiszteletére épített templomtól jobbra és balra hosszan nyúlik el. Most az említett templomot, melynek homlokzata a Szt.-Háromság terére szolgál, egészen újjá épitik, és pedig stilszerűen, s ha elkészülend, az lesz Budapest legékesebb temploma; szabadon fog állani, mert a pénzügyi miniszterium épületéből, mely ezt közbe fogta, mindkét oldalon egy-egy darabot lerombolnak. A Szt.-Háromság terétől Ny-ra Budának volt városháza áll, igen szerény épület. A pénzügyminiszterium épületének éjszaki oldalán egy kolostornak régi kőfala látszik, azután a gimnáziumi épület következik, melyben most a fővárosi polgári leányiskola, egy elemi fiú- és egy leányiskola van elhelyezve.

Igen terjedelmes épület a Vár éjszaknyugati szélén levő országház, melyben a belügy- és vallásügy-miniszteriumok hivatalai vannak, az országos levéltár is ott van, korántsem czélszerű helyiségekben; a régi épület átalakított kolostor, az új toldalék sokkal diszesebb. Hozzája csatlakozik az úgynevezett várőrségi templom. Ugyancsak a Várban van az állami nyomtató intézet, a Ferdinánd-kaszárnya közelében, és az egyetemi nyomtató intézet; az utóbbi egy alacsony ronda épületben, a pénzügyminiszteri melléképület szomszédjában s a

régi giminaziummal szemben van. Az egyetem tulajdona a másik utczára szelgáló vastagfalú épület is, melyben egykor a műegyetem, azután a tanitóképző volt, most pedig a dohányjövedéki igazgatóság van elhelyezve.

A Várhegy nyugati oldalán a felső és alsó bástya fasoros sétahely, honnan szép kilátás esik a Krisztinavárosra és a budai hegyekre; a hegynek nyugati lejtője még nehány év előtt elhagyatott puszta meredekség volt, most már annak is nagy részét kertek és kerti lakok fogjalják el. A Krisztinaváros egyik legdíszesebb épülete gr. Karácsonyi palotája, mely közel esik a Déli vasúttársaság pályaudvarához; e palotától ÉNy-ra van az ujabban épített katonai kórház s a budai vizvezetéknek egyik víztartója. DNy. felé legújabban nagy házcsoportok keletkeztek ott, a hol csak kaszálók, szántóföldek voltak. Nevezetesen ott építtettek az állami elemi és polgári tanitóképző intézet és gyakorló iskola díszes épületei, továbbá a tanitók árváinak háza s a vörös-kereszt egylet számos kórházi épületei: ez utóbbiak 527,660 frtba, a tanitóképző épületei pedig 324,140 frtba kerültek. Mindezen épitmények a kerti ültetvényekkel együtt a vidék díszére szolgálnak. Most a környéken már számos nyaralót kezdtek épiteni, nevezetesen a Naphegyen is.

A Krisztinavárosban van a fővárosi szinkör, közel az alagút kapujához, mögötte az úgynevezett Horvátkert sétahelyül szolgál, egy részét a budai tornaegylet helyiségei foglalják el.

A Városmajorban épen most épittet a főváros egy árvaházat a Mayer-féle alapitványból. A hosszú utczasor éjszaki végén egy hidegviz-gyógyintézet van.

Csend uralkodik a Várban; nagyobb élénkség csak akkor van, mikor a k. udvar itt mulat, utczái és terei csak a nagy ünnepek alkalmával, Úrnapján és Szt.-István napján, népesülnek meg. Többnyire tisztviselők laknak a Várban, s ez általában a legkisebb népességü városrész. A Tabánban nagyobbára a kis iparosok, munkások és szegényebb sorsúak laknak, nagy forgalom ott sincs. A Krisztinaváros nagyon szét van szórva, egyes részei olyanok, mint a falusi lakok. Budán aránylag legélénkebb és legnépesebb városrész a Viziváros. Ebben leghosszabb és legélénkebb a Fő-utcza, mely a lánczhídtól É. felé a Dunaparttal egyközűen húzódik. De ebben az utczában is kevés az új és szép izlésű épület. A Korvin-téren a kapucinusok kolostora és temploma áll, a Bomba-tér déli oldalán a plébánia templomot két szép torony ékesíti; az emlitett tértől É-ra az apáczák kolostora és temploma áll; feljebb az utcza nyugati oldalán

a Nyúl-kaszárnya a legnagyobb épület, azután ugyanezen az oldalon a Királyfürdő következik, mely vizét a Lukács-fürdő udvarából 664 m. távolságból kapja. Még odább É-ra a főváros egyik legnagyobb gyárát találjuk, t. i. a hires Ganz-féle vasöntő és gépgyárat, melynek több fiókintézete van.

A vizivárosi díszesebb épületek közé tartozik az a fővárosi épület, mely a Medve-utczában, a Fáczánhoz czímzett vendégfogadóval szemben fekszik, egy községi elemi és egy polgári és kereskedelmi fiúiskola számára épült. A Várhegy keleti oldalán az Albrecht-út vezet a Várba, annak mellékén legnagyobb épület a Lónyay-féle bérház. Az Albrecht-út kanyarúlata felől az Ilona-út É-ra visz, ennek nyugati oldalán az új főgimnázium áll; e roppant épület a tanulmányi alap költségén rakaték (1872—1876), 862,105 frtba került. Belső berendezése nagyon gazdag, sőt pazarnak mondható. Közelében a Toldy-utczában a reáliskola fekszik, mely 1858-ban épült.

Ugyancsak a Vízivárosban, és pedig a Csalogány-utczában van a II. kerületi állami leánytanítóképző egyszerű épülete egy kerttel.

Az Országúton, Újlakon és Óbudán kevés nevezetes épületet találunk, de ott vannak: a Lukácsfürdő és Császárfürdő egymás mellett a Dunaparton, a vízvezetéki épület, nehány gőzmalom és mindenféle gyárak. A Lukácsfürdő a m. k. kincstár tulajdona, azelőtt elhagyott állapotban volt, legujabban több gondozásban részesül, csinos gőzfürdőt is építettek. A Császárfürdő régebben a leghíresebb budai fürdő volt, most is sokan látogatják, többi között van benne gőzfürdő, egy fedetlen úszóhely a férfiak s egy fedett a nők számára. Vizét a fürdőnek 11 forrás szolgáltatja, ezek közől egyik, a kis udvar folyosóján levő ivókút $24._4$ °C, a gyógyforrás pedig $61._9$ °C; a többi forrás mérséklete a kettő között változik, az összes források vízbősége 24 óra alatt körülbelől 117,000 hektoliter.

A vízvezetéki épület a Dunaparton a Luiza-malom előtt fekszik, ott van a főszivattyú-telep, melyből a Duna melletti kavicsban fekvő kútból kiszivattyúzott víz a Józsefhegyen való fő medenczébe nyomatik. Ennek talpmagassága a Duna 0 pontja fölött 58 m., köbtartalma 5000 köbméter, hossza $56._{26}$, szélessége $28._{75}$, vízmélysége 4 m. Onnan a víz a város alsó részében fekvő utczák csővezetékébe, ezekből pedig a házakhoz s a II. számú medenczébe folyik, mely a Kékgolyóutcza végén a svábhegyi út mellett fekszik; a medencze a vizet a második szivattyú-telepnek szolgáltatja, melynek szivatyúi azt a Várt és a kültelkeket ellátó medenczékbe nyomják; a III. medencze a Szervita-kunyhó közelében, a IV. a lipótmezei tébolyda, az

V. a Szépjuhászné, a VI. a svábhegyi templom közelében, a VII. az Eötvös-nyaraló fölötti magaslaton fekszik 360 m. magasságban a Duna 0 pontja felett. Az összes medenczék belsejökben több rekeszre osztvák, melyeken át a víz a be- és kiömlési pontok közt kering; mindannyian a földbe sülyesztve vannak építve, csak a boltozatok állanak ki a természetes talajból és földtöltéssel vannak fedve. A vízvezetéki munkák 1880—1882-ben hajtattak végre, 1883-ban a vízvezeték Óbudára is kiterjesztetett.

A gyártelepek közől legnevezetesebb és legnagyobbszerü a Dunagőzhajózási társaság óbudai hajógyára, mely két szigeten fekszik, ezek között a folyóág téli kikötőül szolgál. Az első, kisebbik szigeten van az épületek nagyobb része, a kazángyár, gépgyár, gépkovács-műhely, öntőműhely, többféle fedett színek, a műszaki főigazgató épülete, az asztalos- és lakatos-műhelyek, a pörölyös kovácsműhely, kötélverő ház, stb. Az összes műhelyekben több mint 2000 munkás van elfoglalva.

A hajógyári szigeten egy régi római fürdő maradványait találjuk, az óbudai Flórián terén pedig egy római fürdőnek fütőhelyét (hypocaustum) fedezték föl 1778-ban. Az Óbudától É-ra elterjedő sikságon egy római vízvezeték maradványai, kőpillérek láthatók, s azon a vidéken ásták ki az amfiteátrom alapfalait.

Messziről látható a Mátyáshegy előfokán álló épület. Ez templom és kolostor volt, melyet gr. Zichy Péter és neje Bercsényi Zsuzsána 1725—1733-ban építtetének, a stájerországi Mária Czell mintájára. Kis Mária Czellnek nevezték. A templomot és kolostort a keresztes barátoknak adták át, de II. József e szerzetet eltörlé 1783-ban, s a templomot és kolostort a hadastyánoknak adá. Most is a katonák birják, azelőtt kórháznak használták, jelenben üresen áll, csak egy-két katona őrködik benne.

A Kalvária közelében van a Gülbaba sírja, épen a Császárfürdő felett; az ottani magaslaton, kivált a Rózsahegyen, újabb időben számos nyaralót építettek; a Rókushegy aljában pedig legújabban a budai lövészegylet egy csinos lövőhelyet építtetett, az út oda a Nagy-Rókusutczából vezet. A Nagy- és Kis-Rókusutczák között a Ganz-féle gyár részvényes társulata nehány czélszerüen berendezett munkásházat építtetett.

A pesti oldalnak legszebb házsora a Dunaparton van. Mostanában még csak a Margidhídtól lefelé a Gézautcza torkolatáig van egy üres hely, ott fogják az országgyülés számára tervezett palotát

építeni, azért a pesti vízvezetéknek ott levő szivattyú-telepét el kell onnan távolítani.

A pesti vízvezetéket 1868-ban kezdék építeni, lassanként kiterjesztették. A természetes szürő négy kútból áll, melyek a Duna különböző vízállásai szerint 24 óra alatt 4000—10,000 köbméter vizet szolgáltatnak. — A három vízmedencze közől kettő a szivattyúteleptől 8000 m. távolban a kőbányai Óhegyen fekszik s a pesti beltelkeknek szűrt vízzel való ellátására szolgál. E medenczék talpa $33._{88}$, túlfolyási nyilása pedig $41._{88}$ m. a Duna 0 pontja fölött, tehát 25, illetve 33 méterrel magasabban van, mint a város közepes talaja. A medenczék 1870-ben épültek, bennök összesen 21,600 köbméter víz gyüjthető fel.

A pesti kültelket ellátó vízvezetéket a Herminamezőn, az új lóverseny-tér mellett épült medenczés toronyba vezet, szüretlen vizet szolgáltat. 1884 végén a pesti vízmű csöveinek összes hossza 177, a budai vízmű csöveié pedig 108 km. volt. A vízszolgáltatás 1883-ban Pesten 11.341,436, Buda beltelkein 1.678,850, kültelkein 192,856 köbméter volt. 1883 végéig a fővárosi vízművek építésére és fölszerelésére összesen 5.702,340 frt fordíttatott. Mivel a pesti vízmű nem szolgáltat elegendő szűrt vizet, azért a budai vízművet is segítségül vették s egy csövet a Margithídon át fektettek Pestre.

Az említett híd irányában eső Fegyvergyárutcza K. felé azon térre nyílik, melyről É. felé a Váczi út, D. felé a Váczi körút, DK. felé a Teréz-körút indúlnak ki, s melyben az Osztrák-magyar állami vasút nagyszerü pályaudvara áll; ennek vasból és üvegből álló csarnoka 42 m. széles s 6 vágányt, indulási és megérkezési perronokat s egy segédperront foglal magában. A pályaudvar 1.678,767 frtba került. Hozzájárulnak a lakóházak, raktárak, műhelyek s különböző más építmények, továbbá a Szívutcza tengelyében a pályaudvar felett átvezető Ferdinándhíd, a Hajcsár-út tengelyében épített alagút s az Aréna-út tengelyében épült mélyút. Mindezen építkezések a vidék szépítésére s az utazó közönség kényelmére szolgálnak, egyszersmind a társaság érdekét mozdítják elő, 1874 óta létesíttettek, s összesen 4.161,000 frtba kerültek.

A Lipótvárosnak a Fegyvergyár-utczától É-ra a Duna és Váczi-út között elterülő része szabályos utczákra van osztva, de még ki nem épült, csak egyes raktárak s nehány nagy gőzmalom vannak ottan. Ugyanabban a városrészben van egy állami főgymnázium és egy reáliskola, a Dunapart felé pedig a német reformátusok temploma áll. A Lipótváros déli részének közepe táján a roppant kiter-

jedésü Újépület áll, egy nagyszerü négyszög, melynek négy sarkán egy-egy négyszegletü pavillon van. Ezt a roppant épülettömeget II. József alatt kezdék épiteni, a magyar papságtól elvett javakért kapott pénzen, teljesen csak a franczia háborúk befejezése után 1815 táján fejezték be. A nagy katonai laktanya megszakítja az utczák vonalát, azért eltávolítását tervezgetik. Déli oldalán egy kis sétatér van, melyet 1846-ban ültetének be fákkal; Széchenyi-sétának nevezik. Onnan a Széchenyi-utcza a Dunapartra visz, hol az újabb időben épített szép házak vannak. Ott áll azon kettős épület is, melyben most a közlekedési miniszterium helyiségei vannak. Egy háztömbbel lejebb az Akadémia palotáját találjuk, melynek homlokzata a Ferencz József-térre szolgál.

A magyar tud. Akadémia számára gr. Széchenyi István indítványára az 1825-diki országgyülésen történtek az első adakozások, az Akadémia 1830. nov. 17-kén alakúla meg, gyüléseit bérházban tartotta; 1860-ban gr. Dessewffy Emil akkori elnök szózatot intéze a nemzethez, hogy egy palota épitésére adakozzék. Rövid idő alatt oly összeg gyült egybe, hogy az épitést már 1862-ben meg lehete kezdeni s 1864-ben befejezni. A telket Pest városa ajándékozá. A palota renaissance modorban, Stüler porosz épitőmester tervei szerint épült, az egész telek beépithetése végett hozzákapcsolták a bérházat. 1830-ban az Akadémia pénzalapja 280,000 pfrtra, 1856 végén 377,200 pfrtra, 1884 végén pedig az Akadémia vagyona 2.058,216 o. é. frtra rúgott, ebből az épületekre, könyvtárra, könyvkészletre és egyéb fölszerelésekre 1 millió frt esik.

A lépcsőcsarnok, a díszterem s a könyvtári helyiségek csakugyan szépek. A palota második és harmadik emeletén 1865 óta az országos képtár van elhelyezve, melyet Eszterházy herczegtől 1.200,000 frtért vásárolt meg az ország.

A Ferencz József-tér közepéről vezet át a lánczhíd; annak éjszaki oldalán az Akadémia palotája, déli oldalán a Lloyd-épület, keleti oldalán az István király- és Európához czimzett szállók s az úgynevezett Nákó-féle nagy ház vannak; az utóbbiban most a földmivelési, ipar- és kereskedelmi miniszterium hivatalai vannak elhelyezve. Díszes épületek Koburg Fülep herczeg palotája s azon ház is, melyben a kényelmesen berendezett Diánafürdő van. A teret csak újabb időben szabályozták, három kis parkot rendezvén be, az éjszakiban az Akadémiával szemben gr. Széchenyi Istvánnak, korántsem sikerült, érczszobra áll, a déliben Deák Ferencz szobrát fogják felállítani.

A Dunaparton a lánczhídtól É-ra és D-re a gőzhajózási társaság épületei, raktárai, kikötőhelyei terjednek el jó messzire. A Lloyd-épület előtt a Duna-part felé, egy kis parkban, b. Eötvös József képszobra áll, mely jobban sikerült, mint Széchenyié. Ott kezdődik az aszfalttal kirakott dunaparti korzó, melyen kocsi nem jár, s melyen kivált a nyári estéken nagy sokaság sétálgat. Az épületek közől, melyek azt szegélyezik, kitünnek az új Lloyd-épület, a Thonet-udvar, az első általános magyar biztosító-társaság épülete s a Hungária szálló. Közepe táján egy igen csinos kis park van, a beljebb épült fővárosi vigadó előtt, mely a főváros egyik legimpozánsabb építménye, 1859—1865. épült Feszl pesti építőmester tervei szerint, különböző műelemek sajátságos keveréke. Hátuljához csatlakozik a Haas-féle palota, mely kis telken épült, kétségkivül Budapest legdrágább s egyik legékesebb építménye; homlokzata a Gizella-térre szolgál, melynek keleti oldalán még régi házak vannak. Ettől É-ra esik a szabályos, de kicsike József-tér, melynek ültetményei között József nádor képszobra áll, ezt egy bécsi művész tervezte és mintázta. Jóval nagyobb az egy háztömbbel odább K-re eső Erzsébet-tér, melyet szép ültetvények és egy díszes kioszk ékesítenek. Mind a két sétahelyet kivált a gyermekek használják. Mindjárt a szomszédban van a szabálytalan alakú Deáktér, melynek egy kis része szintén be van ültetve, más része pedig piaczúl szolgál; ott több útcza szegi egymást s a forgalom igen élénk. A Deáktér déli oldalán az ágostai hitvallásúak dísztelen temploma és paplaka áll, az utóbbihoz az iskolai épület is csatlakozik, melyben a főgimnázium helyiségei is vannak. Ez épület már a Belvároshoz tartozik, a Deák-tér s az onnan a Duna felé menő Deák-utcza képezi a Lipótváros déli határát.

A Lipótvárosban a már említett két állami tanintézeten, a gimnáziumon és reáliskolán kivűl, melyek a Markó-utczában vannak, a kereskedelmi akadémia új épületét az Alkotmány-utczában s a német szinházat a Gyapjú-utczában találjuk. A városrész plebánia templomán már régóta építenek. Hild József tervei szerint 1851-ben kezdék építeni; négy tornya s 52 m. magas kupolája 1867-ben már teljesen be volt fejezve, ez évben meghalt Hild s 1868. jan. 22-kén a kupola beszakadt és romba dőlt. Most Ybl tervei szerint folytatják az építést. 1883 végéig már 1.407,712 frtot költöttek el, a hátralevő munkákra mintegy 2.200,000 frt szükségeltetik még.

A Hungária-szálló déli oldalán s a görög-keletiek kéttornyú temploma előtt a Petőfi-térnek egy része szintén be van ültetve fákkal és bokrokkal s ezek között áll Petőfi képszobra, mely Huszár-

nak műve, a ki Eötvös szobrát is készítette. Alább a kegyesrendűek épületei következnek, a kolostor homlokzata a Városház terére szolgál, mely három oldalról magas házaktól körülvett négyszegletü piacz; a déli oldalon a régi városház áll, magas négyszegletű, de nem nagy épület; előtte a Duna felé a belvárosi plébánia-templom áll, régies, de korántsem nevezetes épület; ez előtt az Eskütér van, melyen Ferencz József a koronázáskor szokásos esküt tette le.

Alább a Duna mentén jelentéktelenebb s részint alacsony régi, félig betemetett házak következnek; de a Duna partja ott nagyon élénk, mindenféle hajók kötnek ki; különösen gyümölcsöt árulnak ott. A tágas Vámház-teret nagyobb részt kosarak foglalják el mindenféle baromfival. A piacz déli oldalán emelkedik a fővámház, mely hosszan nyúlik el a Duna mentén. Külsőleg valóban tiszteletet parancsoló díszes épület, nagy raktárak és pinczehelyiségek is vannak benne, de azok jobbára üresek, mert a kereskedők rendesen nem ott vámoltatják meg behozott árúikat. A helyiségeket tehát pénzügyi közegek s az állami főpénztár foglalják el. Ott van az országos mintapincze is. A folyosók sötétek, úgy hogy többnyire nappal is gázt kell égetni. Ybl Miklós tervezte, az építése 1870—77-ig folyt, 3.712,489 forintba került.

Vasúti vágány visz be a vámházba, s onnan kezdve lefelé mind több vasúti vágányt látunk a Dunaparton. Az egész tér alább be van kerítve, t. i. ott vannak a fővárosi raktárak, részint szilárd tégla épületek, részint fából épült helyiségek; a sokféle raktárakhoz D. felől az amerikai rendszer szerint épített elevátor csatlakozik, mely magasságánál fogva már messziről feltűnik. Onnan kezdve egészen a összekötő vasúti hídig egyik raktár a másik után következik, ott t. i. a dunaparti teherpálya terjed el, melyre 4.490,000 frtot vetettek ki. A főváros a közraktárakra és az elevátorra 3.136,580 forintot költött.

A teherpálya irányában több nagy gőzmalom van. Odább D-re az összekötő vasút közelében a czélszerűen berendezett fővárosi közvágóhíd fekszik, mely 1870—72-ben épült 1.703,670 frtnyi költséggel. Vele össze van kötve a marhavásár. Oda nem messze esik a honvéd menház.

A fővámháztól lefelé a Dunapart a Ferenczvároshoz tartozik, onnan még vissza kell térnünk a Belvárosba, hol még több nevezetes épületet találunk. A lipótvárosi Dorottya-utcza a Gizella-téren át a belvárosi Váczi-utczába vezet, melynek boltjaiban a legfényesebb kirakatok vannak, s mely azért a városnak egyik legélénkebb

utczája; a Városház-térre szolgál. Vele némileg egyközű a Koronaherczeg-utcza, mely a szabálytalan alakú Szervita-tértől a Barátok-teréig nyúlik el. A Szervita-térre szolgál a szerviták csinos temploma és épülete, melyhez az új főposta és telegraf-épület csatlakozik. Ez nagyon szép épület, csak az a kár, hogy oly szűk helyen áll, építése 1.619,993 frtba került.

Mind a szerviták építményeit, mind a posta- és távíró helyiségeket felülmulja kiterjedésben a Károly-laktanya, melynek homlokzata a szűk Granátos-utczára szolgál, hátulsó része pedig a Károly-körútig ér. Ezt eredetileg a rokkant katonák számára építették 1727 óta, azon a pénzen, melyet e czélra Széchenyi György érsek primás a királynak hagyományozott vala. Hátulsó részét az újabb időben sokkal egyszerűbben építették fel.

Közel hozzá esik a vármegyeház, mely szintén terjedelmes, de némileg eldugott épület; hátulja az Ujvilág-utczára szolgál. A Hatvani és Ujvilág-utcza által képezett sarkon az egyetem orvosi karának egyik épülete áll, az régi czélszerűtlen építmény volt; legújabban a vallás- és közoktatási miniszter átalakíttatá, az utczákra szolgáló földszinti helyiségek szép árusboltok, az épület legnagyobb részét a felső állami leányiskola foglalja el, helyiségei nagyon czélszerűen vannak berendezve. A Hatvani-utcza Ny. felé a Barátok terére nyílik, ennek déli oldalán a barátok temploma és új diszes épülete egy bazárral áll, s közvetetlenül hozzája csatlakozik az egyetemi könyvtár épülete, melynek homlokzata és lépcsőháza igen diszes, az olvasótermek is czélszerűek, de a többi helyiségek alig felelnek meg a czélnak, s ma holnap a könyvek nem fognak benne elférni. Erről az épületről is azt kell mondanunk, hogy kár volt azt oly szűk helyen építeni s rá 712,926 frtot költeni.

A barátok templomával átellenben a Kuria dísztelen épülete áll, sokkal díszesebb az első hazai takarékpénztár épülete, mely a Reáltanodai-utcza sarkán fekszik. Az említett utczában a IV. kerületi fővárosi reáliskolát találjuk, egyszerű, de czélszerű épület. A Károly-utcza sarkán gr. Károlyi palotája fekszik, mely sokáig Pest legdíszesebb úri lakja volt; csak egy emelete van, hátúl kert csatlakozik hozzája, homlokzata az Egyetemi-térre szolgál. Itt a tudományegyetem központi épülete s az egyetemi templom áll, a mely Pestnek egyik csinosabb szentegyháza. A régi központi egyetemi épület eredetileg kolostor volt, újabb időben megtoldották azon épülettel, melynek homlokzata a Szerb utczára szolgál. Mögötte van a központi papnevelő intézet épülete.

Az Egyetem-térről a Lövész-utcza D-re vezet; ebben van a fő zálogház s az István-társulat épülete; a Kecskeméti-utcza a Kálvin-térre visz, melyen egy csinosan faragott szoborművekkel ékesített szökőkutat találunk, ezt az első hazai takarékpénztár állíttatta fel. — A belvárosi utczák közől még kettőt említünk meg: a Zöldfa- és Lipót-utczát, melyek egyközűen D. felé huzódnak. A Zöldfa-utczában különösen Kecskemét városának szoborművekkel ékesített háza, a szerb ifjak javára tett Tököly-féle alapítvány háza s a nőegylet leány tan- és nevelő intézete tűnnek fel; a Lipót-utczában az angol kisasszonyok templomát, kolostorát és nevelő intézetét s az új városházat találjuk. Ez nagyon czifra és magas építmény 837,076 frtba került. Szomszédjában van a görög-keleti község bérháza, e mögött pedig az udvarban az említett község kisded temploma áll.

A Kálvin-tér déli oldalán a helvét hitvallásúak egyszerű temploma, paplaka és főgimnáziumi épülete fekszik; onnan a széles körút a Duna felé, a Lónyay- és Soroksári utcza pedig D-re visz. A Soroksári-utczában nehány gyárat találunk, nevezetesen a Röck-féle gép- és gőzkazán-gyárt s vas- és érczöntőt, továbbá egy eczet- és pezsgőbor-gyárt, egy réz- és érczműgyárt, egy m. k. dohánygyárt stb.

Alább a Bakács-tér következik, melyen az Ybl tervei szerint román modorban épített (1884) ferenczvárosi plébánia-templom áll; a tér éjszaki oldalán egy díszes fővárosi új épület emelkedik, benne többi között a ferenczvárosi előljáróság helyiségei vannak. A szomszédos Knezits-utczában egy kórház (Elisabethinum) van.

A hosszú Üllői-út szintén a Kálvin-térről indúl ki, délkeleti irányban huzódik. Ebben számos középület van. Különösen nevezetesek az egyetem orvosi karának új épületei; egymáshoz sorakoznak: az első belgyógyászati kóroda; az orvoskar központi épülete, melyben a törvényszéki orvostani intézet és a szemkórház van; a sebészi kórház. E három épület mögött vannak: a boncztani intézet, a második belgyógyászati kóroda, ez az Ősz-utczára szolgál s a gazdasági hivatal épülete. Oda közel esik a két szülészeti kórház is, egyik az Ősz-utczában, a másik a Mária-utczában. Az Üllői-úton vannak továbbá egy nagy kaszárnya, a Köztelek, melyet az országos gazdasági egyesület építtetett, a gyermek-kórház s a fővárosi új közkórház. Ez 60,000 □ m. területet foglal el, Hauszmann Alajos tervei szerint épült, 8 külön pavillonból áll, melyek között az egész terület kertté van átalakítva; az építés és első felszerelés több mint 1.250,000 frtba került. A kórházban összesen 656 ágy van, szükség esetén 720-ra szaporítható; 1885-ben nyittaték meg. A katonai laktanyával szem-

ben az Üllői-út éjszaki oldalán a Gschwindt-féle élesztő, likőr és rumgyár, meg fürdő van; alább vannak a Jozefinum fiúárvaház, továbbá az egyetem füvészeti kertje s az Orczy-kert; ebben fekszik a Ludovika akadémia díszes épülete. Már századunk első évtizedeiben történtek adakozások egy magyar katonai akadémia számára, az épület 1830—36-ban épült fel, de azután katonai kórháznak használták és csak 1872. óta nevelnek benne honvédtiszteket. Az Orczy-kert közelében van a nem régen épített gyermekkórház.

A Józsefvárosnak majdnem a közepét a Stáczió-utcza szeli át, mely szintén a Kálvin-térről indúl ki s keleti irányban a régi pályaudvarig visz. Közepe táján, a Mária-Terézia-téren a plebánia templom áll, ennek közelében egy nagy dohánygyár van. A Zerge-utczában a VIII. kerületi fővárosi reáliskolát, a Bodza-utczában pedig a zsidó néptanító- és rabbi-képző intézet díszes épületét találjuk. De a József-város legszebb része a Múzeumi-körút és Zerge-utcza között terül el. A Múzeumi-körút keleti oldalán a Nemzeti színház bérháza, az imént befejezett egyetemi épületek, az új műegyetem s a Nemzeti muzeum állanak. Az egyetemi épületek és a műegyetem K. felé az Eszterházy-utczáig érnek. Ott vannak egymás mellett az állat-, ásvány-, növénytani, természettani és boncztani intézetek, közepett a már régebben épített vegytani intézet áll; a műegyetem díszes főépülete a Muzeumi-körútra, melléképülete az Eszterházy-utczára szolgál. Mindezek nagyon díszes és czélszerűen berendezett építmények.

A Nemzeti muzeum Pestnek egyik legrégibb emlékszerű építménye, homlokzata valóban szép. Pollák építette a negyvenes években. A gyűjtemények igen gazdagok s naponkint szaporodnak.

Az épületet egy díszes kis kert veszi körül, e mögött van a Nemzeti lovarda, s a tornász-egyleti csarnok, mely az Ősz-utczára szolgál.

A Nemzeti szinház homlokzata a Kerepesi-útra szolgál, azt eredetelig Pest megye építteté a Grassalkovits herczegtől ajándékozott telken, 1837-ben kezdének benne játszani. Idő jártában mind belül, mind kivülről sokat változtattak rajta. Legújabban két oldalán egy-egy bérházat építettek s homlokzatát úgy alakíták át, hogy a három nyílású szinháznak a 4 emeletes bérházak jobbra és balra mintegy kiegészítő részeit képezik. A Nemzeti szinház mellett K. felé a Pannonia szálló van. Még odább az úgynevezett Grassalkovics-féle régies épületben a technologiai muzeum van elhelyezve.

A Nemzeti muzeummal szemben a Sándor-utczában az ország-

ház áll, melyet a hatvanas években az országgyűlés számára építettek. A Nemzeti szinház, Muzeum, Nemzeti lovarda és országház, közel egymáshoz, Pestnek mintegy középpontjában fekszenek, s azért azon a tájon számos úri palota keletkezett, melyek a bérházaktól külső alakjoknál és belső berendezésöknél fogva elütvén, a város azon részének egészen külön jelleget kölcsönöznek. Az mintegy az előkelő, arisztokracziai negyed, melyet a zajos forgalom kerül.

Annál élénkebb és zajosabb a Kerepesi-út, mely Pestnek egyik legszélesebb utczája s a Józsefvárost az Erzsébetvárostól választja el. Egyenest keleti irányban huzódik.

A Nemzeti szinház bérházain és Pannonia szállón kivül sok más új ház épült a Kerepesi út mindkét oldalán. Egyik régi háza a fővárosi közkórház, mely Szt.-Rókus nevét viseli. E kórházhoz közel esik a Népszinház. Közadakozás utján akarták a szinház építésére szükséges pénzalapot kiteremteni, a város a Hermina-teret ajánlá fel az építendő szinház telkéül. Csak mintegy 40,000 frt gyült összsze. Ekkor a Hermina-teret az Operaház számára vevék meg 500,000 frton, s a város a Rókus-kórházon túl eső telket szerzé meg 65,000 frtért a Népszinház számára. Ennek létrejövetelét tehát egyedül csak a város áldozatkészsége tette lehetővé. A Népszínház Fellner és Helmer bécsi építőmesterek tervei szerint 1874—75-ben épült, 650,000 frtba került; mind külső alakja, mind belső berendezése és fölszerelése kiváló műízlésre vall. Kár, hogy ugyanabban az utczában áll, melyben a Nemzeti szinház.

Odább K-re az ágostai hitvallásúak tótajkú községének csinos temploma, paplaka és iskola-épülete áll. Mindezek az épületek még a Józsefvároshoz tartoznak; ennek keleti szélén a szemetes és poros új Vásártér van, s ezen túl a gázgyár épületei és a köztemető következnek; ez utóbbiban sok szép síremlék és bolt van, legszembetűnőbbek gr. Batthyány Lajos és Deák Ferencz mauzoleumai. A temetőtől D-re s a Stáczió-utcza végén esik a pályaudvar, melyet eredetileg a Pest-Losonczi vasút számára építettek vala.

A magyar állami vasutak új központi pályaudvara a Kerepesi út végén emelkedik, egyike a legnagyobb és legczélszerűbb efféle építményeknek; 1881—84-ben épült, több mint 4 millió frtba került. Homlokzata s éjszaki oldala előtt fákkal és bokrokkal beültetett tér van, K. felé a Kerepesi út mentében műhelyek vannak három csoportban, déli oldalán a temető felé több új ház épült a tisztviselők és munkások számára. ÉK. felé a már régebben épített Százház sorakozik hangzatos nevű utczák között 4 sorban; a Százháztól K.

felé az új lóversenytér esik, oda a Verseny-utcza s a Csömöri-út viszen. A vasútakon túl és a Kerepesi-úttól D-re épül a főváros költségén a nagyszerű lovaskaszárnya, melyet Ferencz-Józsefről neveztek el.

A Csömöri-úttól É-ra a Nagy-János-utczáig s a Rottenbiller-utczától az Arena-útig terjedő területet leginkább zöldséges és díszkertek, meg kerti házak foglalják el. Így az István-út, de még inkább a Városligeti fasor mentében, mely utóbbi a Király-utcza folytatása. De a Damjanich-utcza már csaknem egészen ki van építve. Ebben az utczában van a magyar gazdasszonyok országos egyletének árvaháza és leánynevelő intézete, valamint az izraelita nőegylet árvaleány-háza. A Damjanich-utcza Ny. felé a Rottenbiller-utczára nyílik, ez az Aréna-úttal egyközűen éjszak-déli irányban huzódik; benne van az Erzsébet nevű fővárosi leányárvaház. Ez részint közadakozásból, de főleg a város költségén épült 1871-ben. Ugyanebben az utczában van az állatorvosi tanintézet, mely a főépületen kivül több külön pavillonból áll, 1883-ban épült; 305,500 frtba került. Közelében a Rottenbiller-utczába a Dohány-utcza torkol, ennek vége felé van a négyszegletű, akáczfákkal beültetett, de elhanyagolt Szegényház-tér, melynek nyugati oldalán a fővárosi Erzsébet nevű szegényház fekszik. Az emeletes főhomlokzat 1856-ban, a jobb szárny 1877-ben, a balszárny 1882-ben épült; van benne 45 nagy és 21 kisebb terem, a férfiak és nők elkülönítvék, 850 szegény talál benne helyet. A Szegényházzal átellenben, a tér keleti oldalán egy kis templom s az országos kisdedóvó képezde, a térnek éjszaki oldalán pedig a protestáns országos árvaház van. Tehát az Erzsébetvárosban közel egymáshoz számos jótékonysági intézetet találunk. Leghosszabb utczák a városrész belsejében: a Dohány-, Wesselényi- és Dob-utcza, ezek mind a Rottenbiller-utczára nyílnak s a Károly-körútnál kezdődnek. A Dohány-utcza elején az izraeliták keleti modorban épített temploma áll.

A Király-utcza, mely a Terézvárost az Erzsébetvárostól elválasztja s mely a Károly-körútról éjszakkeleti irányban húzódik, azelőtt úgyszólván az egyetlen utcza volt, melyen a Városligetbe lehetett menni, pedig eleje nagyon szűk. Még most is a legélénkebb utczák közé tartozik. Közepe táján van a terézvárosi plebánia-templom, mellette díszes fővárosi iskolai épület áll, az utcza vége felé a vakok intézetét találjuk.

Mostanában nemcsak a Terézvárosnak, hanem az egész fővárosnak legszebb utczája az, melyet azelőtt Sugár-útnak, most pedig

Andrássy-útnak neveznek. Mindjárt az elején két tornyos sarokház emelkedik, az éjszaki sarkon levő a Foncière pesti biztosító intézet palotája. Beljebb pompáskodik az új k. Operaház, mely a legszebb e nemű építményekkel versenyez. Olasz renaissance modorban épült Ybl Miklós tervei szerint; 1410 □ ölet foglal el. 1875-ben kezdék építeni s 1884-ben befejezék; külső és belső díszítésén és fölszerelésén a legjelesebb hazai művészek közreműködtek. Az összes költséget, több mint 3 millió frtot, a király ajánlotta fel.

Az Andrássy-útnak mindkét oldalán mind a középületek, mind a magánházak művészeti izléssel és csinnal vannak építve; majdnem mindegyik ház más-más stilben és modorban épült, de mindegyik szépnek mondható. Az utcza korántsem egyhangú és untató s már változatosságánál fogva ritkítja párját. A palotaszerü házak a nyolczszegletű téren (Oktogon) túlig terjednek, azután a Városligetig kis kertekkel körülvett villák következnek, egyik csinosabb a másiknál. Az utcza egyik legdíszesebb építménye az Operaházzal szemben álló palota; merőben faragott kövekből épült, földszinti és pincze helyiségeiben igen fényesen berendezett vendéglő és kávéház van. A magyar állami vasutak nyugdíj-alapjának költségén épült; ezen kivül ugyanazon alapnak még három más bérháza van az Andrássy-úton; ott van a magyar állami vasutak igazgatósági épülete is. A középületek közül említjük még a képzőművészeti társulat költségén épített műcsarnokot, melynek földszinti helyiségeiben az iparmuzeum gyűjteményei vannak elhelyezve; továbbá a rajztanár-képző intézet, a zeneakadémia s a polgári tanitónő-képző intézet épületeit.

Most leginkább az Andrássy-úton járnak a Városligetbe. Ez Pestnek legnagyobb és legszebb mulató és sétahelye. Egyik részében volt az ipar- és műkiállítás, az ezen alkalommal felállított épületek legnagyobb részét lebontották, de az iparcsarnokot meghagyták, s ez most is díszére válik a Városligetnek. Az éjszaki részét az Állatkert foglalja el, ezt egy társulat tartja fenn, de a főváros segélyezi. Szép bejárója 1885-ben épült, több mint 14,000 frtba került. Egy kis tó van a Városligetben, benne két szigetke, a Nádor- és Széchenyi-sziget; az előbbin a főváros fürdőt építtetett, benne az artézi-kút vizét használják; e kút közel esik az Andrássy-út torkolatához.

A Városliget a vasútig, illetőleg a Hermina-útig terjed; ennek mentében különböző épületek és nyaralók vannak; a Hermina-mezőn kápolna is van. Az Állatkerttel átellenben, a városon túl, a fővárosi fakert terül el; azon a vidéken a Bethezda nevű kórház van.

Az Új-Pestre vivő úton egyik gyár a másikhoz sorakozik. Ugyanott, az úgynevezett Angyalföldön a gyógyíthatatlan elmebetegek országos ápoldáját találjuk, mely 1883-ban 209,385 frtnyi költséggel épült; továbbá azon a vidéken van a tüzérségi laktanya a Hungária-úton, az szintén 1883-ban épült 446,000 forintnyi költséggel. A gyárak közül a Schlickféle vasöntő és gépgyár említhető.

A főváros X. kerülete, Kőbánya, távolabb esik a többi városrészektől, K. felé, a közbeneső területet a vasúti vágányok, más utak, kertek, pusztatelkek s egyes házcsoportok foglalják el. Többi közt ott van az állami gépgyár s a Ganz-féle vasúti kocsigyár; a ferenczvárosi vasúti állomás is arra felé esik.

Kőbánya a forgalomnak egyik csomópontja, mind az osztrák-magyar állami, mind a magyar állami vasutaknak vannak ott állomásaik. A városrész rendetlenül épült, részint lapályon, részint dombon. Nagy serfőzések és pinczék vannak ott; a kőbányák és a közeli téglagyárak is nevezetesek, az Ó- és Újhegy magaslatain jó bor terem. De Kőbánya különlegessége a sertéshizlalás és kereskedés, a sertésállások rendkivül nagyok.

A poros, szemetes és bűzös Kőbányával a legnagyobb ellentétet képezi a *Margitsziget*, ama zöldelő paradicsom, mely a Duna közepén kecsesen úszik, mint valamely horgonyozó hajó. E sziget, melynek kiterjedése körülbelől 59 hektár, hajdan k. vadaskert volt, azért Nyulak-szigetének nevezték. Utóbb több kolostor keletkezett rajta, az egyikben IV. Béla leánya Margit élt mint apácza, s erről nevezték el. 1795 óta József nádor birta a szigetet, s ő ültette be szép fákkal és bokrokkal, nyári lakot is építtetett magának. Most a dicsőült nádor fia József főherczeg bírja, a ki az időközben elhanyagolt szigetet a leggyönyörűbb díszkertté és fürdőhelylyé alakíttatá, miután az artézi kút fúrása sikerült vala. A kút 1866—67-ben készült el, a sziget éjszaknyugati szélén, Ó-budával szemben van, mélysége 117.$_6$ m., vizének mérséklete 43.$_7$ °C. Közelében van a pompás fürdőház, 52 igen kényelmesen berendezett fürdőszobával. Ugyancsak a sziget felső részében egy vendégfogadó s több nyaraló van. Kissé távolabb a pesti oldal felé nagyobb lakóház van, a sziget közepe táján a nádor épülete látható s egy repkénynyel befont rom, mely egy kolostori templom maradványa. Más rommaradvány a sziget keleti szélén látható; közel oda vannak az üvegházak. A sziget déli csúcsán pedig az alsó vendégfogadó s nehány más épület van. Nyáron félóránkint kötnek ki felváltva a sziget éjszaki és déli oldalán a helybeli gőzösök.

Pest közvetlen környéke nem mondható kiesnek, a Rákos mezejének homoka sok helyen még nincs megkötve, a főváros azért az egész határ szélén 100 öl széles övet erdei fákkal akar beültetni, hogy, mikor szél kerekedik, a város utczáit be ne lepje porral. Azonban a határszéli erdős öv e tekintetben keveset fog használni, a szél nem onnan, hanem sokkal közelebbről az utakról s a város legközelebbi környékéről szedi fel a porfelhőket, melyek gyakran egész Pestet beborítják. Buda környéke sokkal változatosabb és kiesebb, azért a legtöbb és legkellemesebb nyaraló a budai oldalon, főleg a Széchenyi hegyen, a Zugligetben, a Lipótmezőn van. Azelőtt nagy baj volt az, hogy a budai hegyekben oly kevés a forrás, de a viz hiányán a vizvezeték segített, s most már fürdőintézetet is lehetett felállítani a Széchenyi hegyen, az Eötvös nyaraló közelében.

A Lipótmezőn nevezetes intézetet találunk, ez az országos tébolyda, mely több mint 2 millió frtnyi költséggel 1860—1868-ban épült. Az egész épület számos udvaraival együtt 5 holdnál nagyobb területet foglal el, s ezenkivül még nagy előkert s majdnem 90 holdnyi erdő tartozik az intézethez.

Az egy és két lovas bérkocsikon s különböző irányokban járó társaskocsikon kivül a Dunán az apró csavargőzösök s a nagyobb gőzhajók, szárazon pedig a lóvasutak közvetítik a forgalmat. Most Pestről már a Margithídon át is visz egy lóvasút Ó-budára és a Zugligetbe, a Széchenyi hegyre pedig fogaskerekű vasútat építettek.

A közúti vaspályákon, a gőzsiklón, svábhegyi vaspályán, a Dunagőzhajózási társaság helyi gőzösein, a csavargőzösökön, lánczhídon, Margithídon és az alagúton való személyforgalom 1884-ben 27.936,559 egyénre rúgott. A közúti vaspályákon 10.118,969 személy fordult meg.

V.

Budapest lakossága, anyagi és szellemi gyarapodása, elemi és polgári iskolák, közép és felső tanintézetek. A kereskedelmi és ipari vállalatok. Közlekedés. Pénzügy.

Budapest az ország anyagi és szellemi míveltségének gócza, az ipar, kereskedés, tudomány és művészet központja. Lakosai az ország különböző vidékeiről s a külföldről származnak, de magyarosodásuk és egybeolvadásuk a nemzettel az újabb időben nagy előmenetelt tett. Most már a főnemesség nagy része is Budapesten lakik; gróf. Széchenyi István legvérmesebb álmai nagyobbára már megvalósúltak

Az utolsó népszámlálás szerint Budapest polgári lakosainak száma 360,551; ezekből magyar 198,742, német 119,902, tót 21,581, oláh 408, ruthén 59, horvát-szerb 1756, egyéb hazai nyelvű 81, külföldi nyelvű 7,625, beszélni nem tudó 10,397; római kath. 242,981, g. kath. 1,267, g. keleti 1,864; ág. hitvallású 20,040, helvét hitvallású 22,214, unitarius 119, izraelita 70,879, egyéb felekezetű 1,187.

A halandóság azelőtt igen nagy volt; 1000 lakosra 40, sőt némely évben 47 és több haláleset jutott. A különböző egészségügyi intézkedések s különösen a vízvezeték életbeléptetése tetemesen csökkenté a halandóságot, 1883-ban már csak $29._8$, 1884-ben pedig $30._6$ haláleset jutott 1000 lélekre. Ebben az évben a fővárosi stat. hivatal számítása szerint a főváros polgári népessége 406,258, a katonai 10,216 lélekre rúgott, az összes halálesetek száma pedig 12,751 volt.

A népszámlálás szerint 1880-ban a magyar ajkú lakosok nagy többségben voltak s azok is, kiknek anyanyelve a német vagy tót, többnyire értik és beszélik a magyar nyelvet. A fővárosi ifjúság általában magyar szellemben nevelkedik, a magyar nyelvet nemcsak az állami és községi, hanem a felekezeti és magán tanintézetekben is alaposan tanítják. Még a negyvenes és ötvenes években is a népnevelés meg közoktatás ügye Budapesten felette szomorú állapotban volt. Pesten még 1867-ben is összesen csak 17 városi népiskola volt, Budán aránylag még kevesebb és roszabb. De az alkotmány helyreállítása óta a főváros közoktatási ügye valóban rohamos fejlődésnek indúlt. Ezt a következő adatok bizonyítják: 1884. végével a fiúk számára 48, a leányok számára 47 községi népiskola volt, összesen 438 osztálylyal, 442 tanítóval és tanítónővel s 28,161 tanulóval. Ezen számokba nincsenek befoglalva a különböző rajziskolákba s az ismétlő iskolákba járó tanúlók. Községi polgári iskola 10 volt, 4 a fiúk és 6 a leányok számára, összesen 66 osztálylyal, 124 tanítóval és tanítónővel s 3,055 tanúlóval. Az iparrajziskolák (1 felső és 4 kerületi) 13 osztályába 1,469 tanuló járt, 18 tanár működött bennök. A két községi reáliskolában 22 osztály, 40 tanár és 1,301 tanuló volt. Mindezen iskolák összesen 65 épületben voltak elhelyezve, közülök 18 bérház, a többi a város tulajdona. A II. kerületben levő állami reáliskola szintén a főváros épületében van. 1868—1885-ig a főváros új iskolaházak építésére 4.098,424 frtot fordított, azonkivűl hozzájárúlt a műegyetem házbéréhez (1874—78) 50,000 frttal, a műegyetem építési költségeihez 150,000 frttal; a közép ipartanoda létesítéséhez 30,000 frttal, a technologiai muzeum épí-

téséhez 25,000 frttal és egy telekkel s az országos iparmuzeum házbéréhez 18,000 frttal.

Az 1885. évi költségvetésben a tanügyi kiadásokra összesen 1.191,000 frt, új iskolák építésére 248,166 frt volt fölvéve. Azonkivül a főváros a felekezeti népiskolákat is kisebb nagyobb összegekkel segélyezi.

A két községi reáliskolán kivül van Budapesten két állami főreáliskola 55 tanárral, 720 tanulóval.

Gimnazium 8 van a fővárosban: a kegyesrendieké, a II. kerületi egyetemi, az V. k. kath. királyi, a VII. k. állami, az ágostai hitvallásuaké, a helvét hitvallásuaké, a tanárképző intézet gyakorló főgimnáziuma s az orsz. közn. egyesület mintagimnáziuma; azokban összesen 111 tanár működött, a tanulók száma $188^3/_4$-ben 2,829 volt, köztük 869 izraelita, 260 helvét, 270 ágostai hitvallású s 1391 r. kath.

A különböző állami, egyesületi és magán szakiskolákat és tanintézeteket fel nem sorolhatjuk, csak a két fő tanintézetet említjük meg: a k. tudományegyetemet s a József-műegyetemet. Az előbbiben több mint 100 rendes és rendkivüli tanár és számos magántanár, tanársegéd meg tanító működik, az összes hallgatók száma több mint 3000. A József-műegyetemen 38 tanár s nehány helyettes és segédtanár van alkalmazva, a hallgatók száma meghaladja a 700-at.

A szellemi miveltséget, a tudományokat és művészeteket számos intézet és egyesület mozdítja elő. Azoknak élén áll a magyar t. Akadémia s a Nemzeti muzeum. Megemlítendők továbbá: a m. k. földtani intézet, a m. k. meteorologiai és földdelejességi intézet (a II. kerületben), a m. k. természettudományi társulat, a földtani társulat, a m. földrajzi társaság, a Kisfaludy- és Petőfi-társaság, a képzömüvészeti társaság, stb.

Az anyagi és társadalmi érdekek előmozdítására szintén nagyon sok társulat, egyesület és kör keletkezett. Csak az országos gazdasági egyesületet s az iparegyesületet említjük meg. A jótékonysági és emberbaráti törekvések terén különösen a sok női egyesület működik áldásosan.

A különböző részvénytársulatok száma körülbelől 70; részint pénzintézetek, bankok és takarékpénztárak, részint iparvállalatok, biztosítási vállalatok, közlekedési vállalatok és egyéb részv. társulatok. 1884-ben Budapesten 37 gyári és egyéb iparral foglalkozó részvénytársulat székelt, ezek közől 26 birt a fővárosban ipartelepel. Két új vállalat létesült: a Testoryféle lámpa- és érczárúgyár Kőbányán, s az első m. pamutfonó és szövőgyár Újpesten. Az utóbbi

már 1885-ben liquidált. Az összes pénzintézetek tiszta jövedelme 1883-ban 5.338,067, az iparvállalatoké 4.424,353, a biztosítási vállalatoké 1.428,787, a közlekedési vállalatoké 920,144, egyéb társulatoké 139,433, tehát összesen 12.250,784 frt volt. 1884-ben a pénzintézetek tiszta nyeresége 5.700,000 frtra rúgott, a betételek összege 100.919,000 frt, részvénytőkéjök 57.1 millió frt; az összes részvénytársulatok tőkéje meghaladja a 110 millió frtot, évi tiszta jövedelmök 12.3 millió frt. [1])

Az iparvállalatok közől főleg azok vettek nagy lendületet, a melyek az épitkezésekkel vannak kapcsolatban. Már feljebb említettük, hogy milyen nagy összegeket fordított a kormány és a városi hatóság az épitkezésekre. De a magánosok is nagyon sokat épitettek 1874 óta; a Budapesten 1874 – 83-ig épített összes házak száma 1,558, ebből lakház 1,028. A lakóházak száma 1880. decz. 31-dikén 10,291, 1883. végén 10,645 volt, azokból 69 négy, 458 három, 709 két, 1,853 egy emeletes s 7,556 földszinti. Az összes épitkezésekre 1883-ban 7.628,902 frt fordíttatott a telekár nélkül; 1884-ben Pesten 425, Budán 96, összesen 521 épitkezés fejeztetett be, ebből új épitkezés 293, ebből meg lakóház 200. Tehát 1884-ben Budán 4,242, Pesten 6,582, az egész fővárosban 10,824 lakóház volt. A szobák száma Budapesten 149,475; 1870 óta 58,782-vel szaporodott. Az összes épitési költség 1884-ben 18.871,234 frt, ebből a lakásúl szolgáló épületekre fordíttatott 11.382,672 frt.

Egyik legrégibb virágzó iparág a malomipar. Budapesten 11 nagy gőzmalom van, ezekben 1884-ben összesen 5.406,397 m. mázsa gabna őröltetett s 4.045,401 m. mázsa liszt termeltetett.

Nagy lendületet vett továbbá a gépek, kivált a gazdasági szerszámok és gépek s a járóművek gyártása. Az óbudai hajógyár, a Ganzféle gyártelepek, az állami gépgyár, a Schlickféle, Röckféle s más vasöntő és gépgyárak a legnagyobbszerű vállalatok közé tar-

---

[1]) Következő pénzintézetek vannak Budapesten: Hazai első takarékpénztár, Pesti magyar keresk. bank, Magyar földhitel intézet, Első magyar hitelbank, Magyar általános hitelbank, Egyesült budapesti fővárosi takarékpénztár, Magyar leszámitoló és pénzváltóbank, Magyarjelzálog hitelbank, Budapesti III. ker. takarékpénztár, Magyar országos központi takarékpénztár, Központi ipartársulati hitelintézet, Budapesti bankegyesületi részvénytársaság, Kisbirtokosok országos földhitelintézete, Magyar országos bank részvénytársulat, Magyar általános takarékpénztár részv. társaság. — A biztosítási vállalatok: Első magyar általános biztosító társaság, Pannonia viszontbiztosító társaság, Foncière, Pesti biztosító intézet, Magyar franczia biztosító részv. társaság.

toznak. A faipar, a bútor-, kocsi-, szíjgyártás szintén mindinkább gyarapodik. Igen jelentős a papir- és ruházati ipar s a díszárúk készítése is; de a fonó- és szövőipar még nem igen honosodott meg. Budán három nagyobbszerű szövetfestő és nyomó gyár van.

Hogy a sajtóipar, a könyvnyomtatás is nagy lendületet vett, azt már a sok hirlap és folyóirat is tanúsítja, melyek Budapesten megjelennek. 1885. elején a fővárosban összesen 227 magyar hirlap és folyóirat nyomatott. Idegen nyelven összesen 214 lap és folyóirat jelent meg az országban, azokból is a legnagyobb rész Budapesten nyomatott. Az állami nyomda, a Franklin, Athenaeum, Pesti könyvnyomda és Pallas részvénytársulati nyomdák és még sok más nyomda évenkint roppant sok papírt fogyasztanak, és sok embernek adnak keresetet.

A helyi személyforgalom évről-évre növekedik, az összes forgalom 1875-ben 20.792,475, 1884-ben pedig 27.937,459 volt, a helyi forgalmi intézetek bevételei 1879-ben 1.640,121, 1884-ben pedig 2.172,336 frtra rúgtak.

A vasútakon és a gőzhajózási társulat gőzhajóin eszközlött árúforgalom következő volt: 1873-ban érkezett 14.721,750, elszállíttatott 6.769,752 méter mázsa árú, az összes forgalom 21.491,502 m. m. volt, 1883-ban érkezett 25.135,718, elszállíttatott 10.961,083 m. mázsa, az összes forgalom 36.096,801 m. mázsa volt. Az árúforgalom főtárgyai: gabnaneműek, élelmi czikkek és tüzelő anyagok.

Magánhajókon 1883-ban érkezett 2.772,063 m. mázsa gabna, kőszén, szer- és épületfa, építőanyag, gyümölcs stb. és 11,348 hektoliter bor meg 100,175 köbméter tűzifa. Továbbá behozatott még 6.629,050 db tégla, 3.606,680 db cserépzsindely, 857,143 db koczka és kövezőkő stb. A vasutakon és gőzhajókon való személyforgalom 1883-ban 2.043,313 egyén.

A fogyasztás 1883-ban következő volt: összes húsfogyasztás 474,476 m. mázsa, a házi és vad szárnyasok fogyasztása 3.558,678 db; a bor fogyasztása 304,045, a söré 123,111, a borszeszé 62,489 hektoliter.

Az adó alá vetett házak bérjövedelme 1883-ban 19.988,184 frtra rúgott, ebből a pesti oldalra 17.552,562 frt esik, házbéradó fejében 1883-ban kivettetett 2.549,596.$_{67}$ frt, állami adó, 973,389.$_{40}$ frt községi adó, 677,336.$_{37}$ frt házbér-krajczár, összesen 4.200,292.$_{44}$ frt. Ugyancsak 1883-ban a tettleg befolyt adóösszegek következők: 6.555,535.$_{10}$ frt az állami pénztár, 2.371,073.$_{51}$ frt a községi pénztár

számára, összesen 8.926,608.$_{61}$ frt. A részvénytársulati jövedelmi adó 1.009,616 frtot tett.

A főváros költségvetése igen nagy összegeket tüntet fel, 1884-ben a valósággal befolyt rendes bevételek 7.182,578.$_{21}$, a rendkivüliek 162,073.$_{52}$ frtra, az összes bevételek 14.700,861.$_{11}$ frtra rúgtak; a rendes kiadások pedig 6.175,212.$_{88}$, a rendkivüliek 1.175,636.$_{61}$, az összes kiadások 14.630,538.$_{3}$ frtot tettek, a pénztári maradvány 70,323.$_{9}$ frt volt.

VI.

A főváros környéke.

Kétszáz évvel ezelőtt még pusztaság borongott a főváros helyén, majdnem egészen néptelen sivatag volt egész környéke is, mikor végre a török világ megszúnt. Az elhagyatott helységek csak lassan épültek fel és népesültek meg ismét, leginkább német jövevényekkel. Zsigmond idejében, 1400-tól kezdve s az utóbbi időkben Csepelszigeten, Budán, Sz.-Endrén s a Sz.-Endrei szigeten számos szerb (rácz) csapatok telepedtek meg, ezek a török uralkodás alatt s utóbb is nagyon megfogytak. A magyarság is megfogyott, de mégsem annyira, mint a ráczság. Nehány régi magyar helység megmaradt, az újabb időben népesült helységekből sem fogyott ki egészen a magyarság, mostanában pedig a német helységek is kezdenek magyarosodni. Tarka népkeverék lakik tehát a fővárost kisebb-nagyobb távolságban környező helységekben, az országban található valamennyi népfajta s minden vallásfelekezet van bennök képviselve.

Maga a főváros, mint láttuk, csak nehény évtized óta vett nagyobb lendületet és emelkedett az igazi városok sorába, hosszantartó, nagy hatást még nem gyakorolhatott a környékére, azért nincsenek is még oly elővárosai, mint pl. Bécsnek és más fővárosoknak. Még a hozzája legközelebb eső helységek is csak egyszerű falvak, melyek alig különböznek az ország más falvaitól, jóllehet lakosaik a mezőgazdasági, kerti és állati terményeket könnyen és jól értékesíthetik s tehát lehetős jóllétre tehetnek szert.

A Duna jobb oldalán Budához legközelebb esnek D. felől: *Albertfalva* (Sachsenfeld), *Promontor* vagyis *Budafok*, *Kis-Tétény* és *Nagy-Tétény*. Albertfalva igen kis falu, mely csak 1819-ben a ráczkevei uradalom által történt megtelepítés következtében keletkezett; leginkább iparosok, főleg asztalosok lakják. A Duna lapályán fekszik, azonban azon alúl a 156—190 m. magas hegyhátak megint

a Dunáig nyomúlnak elő s Budafok a Duna partja felől a sziklás hegyoldalra terjed fel, rendetlenül épült házikóival, melyek részben sziklaodúkban állanak; a hegyháton egész utczasor házai a sziklába vannak vájva, úgy hogy csak füstölgő kéményeik látszanak ki. Az ottani cerithiumféle meszes homokkő jó épületkövet szolgáltat s benne jó száraz pinczéket lehet vájni, melyek minden boltozás nélkül megállanak. A falu legnevezetesebb épülete az uradalmi kastély, melyet Jenő szavojai herczeg építtetett. Van ott egy katakombaszerű kőbánya sok földalatti üreggel és folyosóval. A helység sziklás határában jó bor terem. A promontori sert is dicsérik. A lélekszám 4,193.

A szomszédos szőlőhegyeken Kis-Tétény lakóházai, nyaralói és présházai vannak szétszórva; ez csak 1873-ban lett önálló községgé, azelőtt puszta volt. Nagy-Tétény odább DNy-ra a Duna melletti lapályon fekszik, melyet É. és Ny. felől alacsony hegykoszorú övez. A lapályon szántóföldek és kaszálók, a hegyeken szőlők és gyümölcsösök vannak, számos présházzal és nyaralóval, melyekből szép kilátás esik a Dunára és Csepelszigetre. Tétény a XVIII. század elején népesült meg német lakosokkal, szabályosan épült jókora falu. A helységtől ÉNy-ra eső szőlők között a Diósdárok nevű helyen nevezetes nagy kőpinczék vannak. Odább ÉNy-ra szintén a hegyek között *Török-Bálint* (Turbal) fekszik, ezt a helységet egykor a jezsuiták bírták, az urasági kastélyt ők építették; a falu közepén a kalváriahegy emelkedik. Lakosai elsőben szerbek voltak, most jobbára németek.

Budaeörs a környék legnépesebb helysége, 4,376 lakossal, a budai hegyek déli aljában, nevezetesen a Farkashegy és Kőhegy alján fekszik, az úgynevezett Mészáros útnak mentén; magyarosodó csinos német falu, a múlt század elején keletkezett, az óbudai koronauradalomhoz tartozik. Határában szintén jó bor terem. Budaeörstől Ny-ra Csik puszta esik, odább Ny-ra *Kis-Torbágy* és *Bia* falvak vannak, amazt leginkább németek, emezt magyarok lakják, főleg szőlőmíveléssel foglalkoznak. Biához több urasagi puszta és major tartozik. A két falu felől egy kies völgy D-re s DK-re vonúl s Érden alúl a Dunára nyílik. *Érd* magaslaton fekszik, Téténytől DNy-ra, mváros, már Fejévármegyéhez tartozik. Az említett völgyben *Sóskút* s ettől D-re *Tárnok* fekszik, a két falu szintén Fejérmegyében van, amaz nagyszerű kőbányáiról, emez régiségeiről nevezetes.

Torbágytól É-ra *Páty* csinos magyar falu esik, határában különböző római régiségeket találtak. Attól K-re s Budától Ny-ra

Budakeszi fekszik, népes német falu, 3,350 lak., mely a Sz.-János hegye nyugati aljában elterülő nyájas völgylapály éjszaki szélén épült, É., Ny. és K. felé erdős hegyek vannak. Budáról a Szép-Juhászné hágón viszen oda az országút; a fővárosból sokan Budakesziben nyaralnak, jóllehet az ottani lakások nem sok kényelmet nyujtanak. Budakeszi határának egyik keleti erdős völgykatlanában, a Széchenyi hegy mögött, *Makkos-Mária* nevű hely van, ott hajdan kolostor és templom volt, melyet a trinitarius szerzetesek bírtak; a templomnak még némi maradványai láthatók, egy cserfa tetején pedig Szűz Mária képe, közelében, árnyas helyen, egy szerény vendéglő s néhány lakóház van. Szűz Mária képéhez most is történnek még bucsújárások; gyakran mulatni is járnak oda.

Pátytól É-ra *Telki* és *Jenő*, két kis német falu van, közel egymáshoz. Telkiben hajdan benczés apátság volt, mely 1198-ban alapíttatott. Az elpusztult apátságot 1703-ban a benczés rendnek bécsi skót szerzete vette meg, s ekkor kezdett ismét népesülni a két helység. Telkitől Ny-ra a hullámzatos dombvidéken *Zsámbék* fekszik; ez hajdan jelentős helység, s a török világban is egy pasának székhelye volt. A török időben ismételve feldúlatott; egykori vára egészen elpusztult s helyén utóbb urasági kastély épült. Nevezetes műemlék a dombon fekvő régi templom maradványa; ezt hajdan a kolostorral együtt a prémontréiak bírták. A török időből valók egy mecsetnek, fürdőnek és csatornának maradványai. Zsámbék most szabályosan épült német-magyar mezőváros, 3,788 lakossal, kik leginkább földmiveléssel foglalkoznak.

Közel hozzá É. felé *Tök* esik, ez magyar falu, lakosai jobbára helvéthitvallásúak. *Nagy-Kovácsi* Telkitől ÉK-re fekszik, erdős hegyek között, lakosai jobbára németek, kik földmiveléssel s különösen gyümölcstermesztéssel is foglalkoznak. A helység határában szénbányák vannak. Attól K-re s Ó-Budától ÉNy-ra *Hidegkút* esik, ez is erdős hegyek között fekvő német falu. A helységtől DNy-ra a Pál pataka vagy Ördögárka mentén, a Váracshegy és Remetehegy között levő völgytorkon *Remete-Mária* nevű búcsújáró hely van; ott 1816-ban épült nagy Boldogasszony tiszteletére a kápolna, melyhez aug. 15-kén és szept. 8-kán történnek a búcsújárások. A szomszédos Hűsvölgyben vendéglő van.

Solymár Hidegkúttól É-ra eső csinos német falu, egy várrommal, melyet Szarkavárnak neveznek. Vidékén Mátyás király vadas kertje terült el, mely Oláh Miklós szerint erdős hegyeket, vidám rétségeket foglalt magában s négy magyar □ mfldre terjedt

ki. Közel hozzá ÉNy-ra *Sz.-Iván* kis német falu s a jelentősebb *Vörösvár* fekszik, mely szintén német falu. Ez a Pilisi hegyről délkeleti irányban levonuló s Óbudánál a Dunára nyiló kies völgyben épült, melyen az országút Budáról Esztergomba és Bécsbe visz; azért nevezetes úti állomás volt. Ugyanazon országút mellett, odább NyÉNy-ra *Pilis-Csaba* német-tót falu, ettől DNy-ra pedig *Tinnye* s ettől DK-re *Perbál* fekszenek, amaz magyar, emez német-tót. *Pilis-Szántó* és az odább É-ra levő *Pilis-Sz.Kereszt* túlnyomóan tót falvak, Vörösvártól ÉNy-ra a Pilisi hegy aljában fekszenek. *Sz.-László* szintén erdős hegyekkel szegélyezett völgykatlanban fekvő tót falu. Ellenben a Vörösvártól ÉK-re eső *Csobánka*, továbbá *Borosjenő* (Weindorf) és *Üröm* falvak lakosai túlnyomóan németajkúak. Csobánkán szerbek is laknak. Ürömnek a hegyek aljában szép fekvése van, kilátással a Dunára; ott van Alexandra Pavlovna orosz nagyfejedelemnőnek, József főherczeg-nádor első nejének, temetkezési kápolnája.

Békás-Megyer, Kaláz és *Pomáz* a Dunára néző lapály szélén, a hegyek aljában fekvő falvak, lakosaik szintén többnyire németajkúak, de Kalázon szerbek, Pomázon pedig, mely a legnépesebb, a magyarok, németek és szerbek majdnem egyenlő számmal vannak. A lelkek száma 3,366.

Szent-Endre, Budától É-ra a legjelentősebb helység, rendezett tanácsú város, a Kis-Duna mellett fekszik, ott a hol a trachit hegycsoport keleti ágazatai egészen a folyó partjáig nyomúlnak elő. Szabálytalanúl épült utczái zugosak és keskenyek, egyenetlen talajon össze-vissza vannak építve a házak, többnyire kőből és téglából. Feltűnően sok templom van a helységben, köztük hat az óhitű szerbeké. Sz.-Endre t. i hajdan nagy szerb város volt, a Zsigmond és Albert királyok idejében Brankovics György deszpotát hazánkba kisérő szerbek nagyrészt ott telepedtek meg. Még Bél Mátyás 1737-ben azt írja Sz.-Endréről, hogy népesebb és nagyobb város, mint Óbuda, s hogy kivált a piaczon sok kereskedő bolt és kézműves műhely van sürű sorban. Sz.-Endre még most is az óhitüek budai püspökének székhelye, de a szerbek száma a mult század óta nagyon megfogyott. A 4,229 lakos közül csak 743 szerbajkú, 995 magyar, 1,244 német és 1,051 tót; vallásra nézve 3,022 r. kath. és csak 741 görög-keleti. — A határ legnagyobb részét az erdők és szőlők foglalják el, s a lakosok egyik főkeresetforrása a bor; baj, hogy a határt gyakran a jég járja.

A trachit-hegyek, melyek Sz.-Endre mögött emelkednek, odább É-ra is a Dunáig szöknek ki, csak keskeny parti lapályt hagyván.

Ily lapályon fekszik *Leányfalu*, mely puszta Pócs-Megyerhez tartozik. Nehány év óta számos nyaraló épült ott, melyekben fővárosi családok laknak. A hegyek oldalain felvonúló szőlőket a filoxéra már nagyon pusztítja.

Az imént említett *Pócs-Megyer* a Szent-Endrei szigeten fekszik, melyet a két ágra szakadó Duna ott képez, a hol völgye a visegrádi kanyarúlaton alúl ki kezd szélesedni. A jobb ág a kisebbik, a bal a nagyobbik, de mindkettő hajózható, mindkettőben nehány apró szigetke van. A sarlóalakú sziget hosszan nyúlik el, több mint 28 km. hosszú s alig 3 km. széles, mindenütt lapos, sok helyen homokos, buczkái részint meztelenek, részint bokrokkal, erdei és gyümölcsfákkal fedvék, szántóföldjei és legelői nem nagyon termékenyek. Hajdan, úgy látszik, sokkal népesebb volt, mint mostanában; annyi bizonyos, hogy több helysége volt. Most csak négy magyar falu van rajta *Kis-Oroszi, Tótfalu, Pócs-Megyer* és *Sziget-Monostor*, köztük Tótfalu a legnépesebb, lakosainak száma 2,374, mind a négy helységben együtt 5,388 lélek lakik.

Bogdány a Kis-Duna jobb partján Tótfalutól ÉNyra, emelkedett hegyoldalban fekszik, szép kilátással az előtte elterűlő szigetre s a Dunára; a falu mögött szép szőlők, ezek fölött gyér erdővel fedett hegyek vannak. A helységet leginkább németek lakják, kiknek főfoglalkozása a szőlőmivelés meg gyümölcstermesztés. Odább Ny-ra *Visegrád* fekszik, a Duna jobb oldalán, Nagy-Marossal szemben. A helység maga kis mezőváros, hosszan nyúló főutczája a part mentében elég széles és szabályos, de a fel és lemenő mellékutczák keskenyek. A telkek körül gyümölcskertek vannak. Az apró házak között és felett nehány úri nyaraló és kert látható. A lakosok száma csak 1,331, kik jobbára németek. Maga a helység tehát alig dicsekedhetik mással, mint szép regényes fekvésével. De nevéhez dicső történelmi emlékek csatlakoznak, s a régi dicsőségről még festői romok tanúskodnak. Visegrád t. i., mint szláv neve bizonyítja, mely magas várat jelent, már a legrégibb időben hegyi vár volt. Az a Duna szintje fölé 247 méternyire emelkedő szép trachitkúpot koszorúzta, a Duna partján az alsó vár feküdt, e kettőt a hegy oldalán felvonuló kőfalak kapcsolták össze. Róbert Károly rendesen Visegrádon lakott, a hegy tövében épült fényes palotában, ott ülte meg három. menyegzőjét, ott született Nagy Lajos 1326. márcz. 5-kén. Még sokkal fényesebb udvart tartott Visegrádon Hunyadi Mátyás. Kortársai nem győzik eléggé dicsérni Mátyás visegrádi udvarának pompáját. A kastélyban 350 kisebb-nagyobb lakószoba volt, függő-

kertek, pompás fürdők, üvegházak, halas medenczék, szobrokkal ékesített szökőkutak stb. képezték az ottani »földi paradicsomot.« De a királyi paloták, kertek stb. mind eltűntek, nyomaik sem látszanak többé. A török már 1529-ben foglalá el Visegrádot, azután majd az egyik, majd a másik fél ostromolta, mignem 1684-ben a török végképen kiűzeték. 1702-ben I. Leopold parancsára a falakat az alsó várral együtt lőporral robbanták szét. Az egykori vár legépebb része az úgynevezett Salamon tornya, mely a Duna partján áll; I. Endre állítólag ebben záratta el Salamon királyt. Azt nehány év előtt kijavították s befedték, hogy a további pusztulástól megóvják. A felső várban is tettek ásatásokat.

Visegrád a fővárosi lakosságnak egyik kedvelt kirándulási helye; nyáron gyakran társas kirándulásokat tesznek oda gőzhajón.

Azt mondják, hogy Visegrád helyén hajdan a római »Castrum ad Herculem« állott; a hegy keleti oldalának mélyedésében csakugyan római temetőkre akadtak, melyekből sok tégla, vertpénz, hamvveder, lámpa és köny-üvegcse kerültek napfényre.

A Szent-Endrei sziget bal ágának keleti oldalán *Vácz* fekszik; ez régi püspöki város, melyet különösen Báthory Miklós püspök Hunyadi Mátyás idejében nagy fényre emelt. A török világban az is elpusztult és csak 1689 óta kezdett ismét kiépülni. Új felvirágoztatására legtöbbet gróf Atthann Károly (1734—1756.) s gróf Migazzy Kristóf (1762—1786.) püspökök tettek. Vácz a Dunaparton hosszan nyúlik el, régebben püspöki, káptalani városra s Kis-Váczra volt elosztva, most mindhárom rész egy rendezett tanácsú várost képez. Kivált régibb részei rendetlenül, zugos, keskeny utczákkal vannak építve, azonban főutczái eléggé szabályosak, többnyire fasorokkal vannak beültetve, az újabb lakóházak csinos, emeletes épületek. Legszembetűnőbb épület a püspöki székesegyház, mely az alsó városrészen a püspöki palotával, a kanonokok épületeivel, stb. körülvett tágas téren fekszik. Vele szemközt a Duna felől a püspöki palota áll, a Dunáig terjedő kettős díszkert közepén. A püspöki templomtól balra a papnövelőintézet, jobbra a kegyesrendiek temploma és kolostora áll. Onnan lefelé van a ferenczesek temploma és kolostora s még alább az elhagyatott Sz. Miklós temploma; az alsó városon kivül pedig az úgynevezett hét kápolna van, bucsújáró hely. A nagy piaczon van a felső város plebániatemploma, ettől jobbfelől ugyancsak a piaczon a régi püspöki palota emelkedik, melyet a siketnémák intézetévé alakítottak át; ezzel csaknem szemben az irgalmas barátok kolostora és a kiszolgált lelkészek nyugintézete van. A felsővárosi

főutczán, a dunai oldalon, az állami fegyintézet terjedelmes épületét találjuk, s ettől É-ra a Kis-Váczra vezető főutczán a »diadalkaput,« melyet Migazzy püspök Mária Terézia tiszteletére építtetett, midőn a királyné a várost meglátogatá.

Vácz polgári népessége 1880-ban 13,199 volt, csak 305 lélekkel szaporodott 1869 óta. Legnagyobb része magyar és római kath.; a lakosok főfoglalkozása a földmivelés, különösen a szőlőmivelés. A Naszál hegyen gazdag kőbánya van, mely a püspöki uradalomé; faragásra alkalmas követ is szolgáltat. 1849-ben két ütközet volt Váczнál, egyik április 10-kén, másik az oroszok ellen jul. 17-kén.

Vácztól K-re és DK-re a dombos vidéken számos kis falu van, melyekben túlnyomóan magyarok laknak, de *Csőváron, Acsán, Püspök-Hatvanban, Rátóton, Kis-Ujfalun* és *Zsidón* a tótok vannak többségben. Ezek mind apró helységek, csak Püspök-Hatvanban és Acsán van ezernél több lakos; az utóbbi falu a Galga patak völgyében, kies vidéken fekszik, ékességeül a b. Prónay család két kastélya szolgál; Rátóton pedig Vigyázó szép kastélyát és gyönyörű kertjét találjuk. *Mácsa* ugyanabban a völgyben fekszik, Acsától D-re, népes magyar falu. Váczhoz s a Dunához közelebb esik *Szöd*, 1849 lakossal, a Rátót felől jövő Rákos pataknál magas lapos homok között; határában sok csinos major van.

Göd nagy puszta, mely Sződ, Csomád és Duna-Keszi között terül el, homokos partok között, széles laposokkal szaggatott, néhol buczkás. Ott nehány csinos urasági épület van, egyik majorban lóidomító intézetet tart fenn egy angol. Ugyancsak Göd pusztán nevezetes források fakadnak, melyek Szabó József véleménye szerint legalkalmasabbak Budapestnek ivóvízzel való ellátására.

Csomád, Veresegyháza, Szada és *Mogyoród* kis helységek, sokkal népesebb és nevezetesebb falu *Fóth,* melyet gróf Károlyi szép kastélya és díszkertje s a gróf Károlyi István költségéu épített gyönyörű templom ékesítenek. Ez Ybl Miklós vezetése mellett 1845—1856-ig épült; alatta van a gr. Károlyi család sírboltja.

Duna-Keszi szintén népes falu, de jóval népesebb *Rákos-Palota,* 4,105 lakossal, mely a budapestiek egyik kedvelt kirándulási helye; a helység a vasúti állomástól ÉK-re homokos síkon terül el, szabályos széles utczái vannak; a vasút közelében s az Új-Pest felé vezető főutczán sok csinos ház épült, melyek közt a pestieknek nyári lakaik is vannak.

Az Új-Pestről oda vivő lóvonatú vasút 1872-ben épült. A gőzmozdonyú vasút pályaudvara mellett a kis erdő mulatóhelyül

szolgál. Közelében van az Istvántelek, melyet gr. Károlyi István az országos gazdasági egyesületnek majoros gazdákat képező intézet számára ajándékozott.

Rákos-Palotához tartozik *Káposztás-Megyer* puszta, melyen két major van, az egyik lóidomító intézet telepje szokott lenni; a régi ispánlakkal átellenben a királyné vadászkastélya van.

Új-Pest csak 1838 után keletkezett, gr. Károlyi István néhány házhelyet osztott ki akkor örök bérlet mellet; még 1844-ben is csak egy-két házból állott az új telep, de azután nehány fővárosi lakos nyaralókat kezdett építeni, a homokpartokat szőlőkkel beültetni, csakhamar új meg új ipartelepek keletkeztek, s most a gyorsan emelkedő új város már majdnem összenőtt a fővárossal. Új-Pest mint nagy község van szervezve, lakosainak száma 11,668, kik leginkább iparosok, kereskedők és munkások. Schőnichen hajógyára s egy kikötő is van ott a telelő hajók számára.

Czinkota, *Csömör* és *Kerepes* a fővárostól ÉK-re fekvő falvak; a magyar állami vasút mellett pedig *Rákos-Keresztúr*, *Rákos-Csaba*, *Péczel*, *Isaszeg* és *Gödöllő* fekszenek. Rákos-Keresztúron és Isaszegen a tótok vannak többségben, a többiekben a magyarok túlnyomók. Gödöllő legnépesebb, 3,940 lakossal, egyszersmind legnevezetesebb azért, mivel ott van a királynak nyári kastélya és díszkertje. A gödöllői nagy uradalmat, melyhez Kerepes, Isaszeg, Csík-Tarcsa, Zsidó, Csömör, Ecser és Soroksár és számos puszta tartozott, Grassalkovics Antal 1726—1748. szerezte össze, a ki, jóllehet szegény szüléktől született vala nyitramegyei Ürmény helységben, gyorsan emelkedett magas állami hivatalokra, báróságra és grófságra, fia II. Antal pedig herczeggé lett. De a fényes herczegi család már a harmadik ivadékban roppant uradalmaival csőd alá jutott és kihalt. 1851-ben a gödöllői uradalmat b. Sina György vevé meg, ki azt már 1864-ben a belga banknak adá el. Az ország ettől vette meg 1868-ban az uradalom főtestét, melyhez a Gödöllő, Kerepes, Dány és Isaszegh határaiban fekvő majorsági birtokok s az egerszegi, besnyői, babathi, szentgyörgyi, nyáregyházai, szentkirályi és kis-baghi puszták tartoznak, s az elidegeníthetetlen magyar k. koronajavak állományába igtatta be.

Gödöllő mváros, erdős és szőlőhegyektől övezett vidéken, részint fensíkon, részint a Rákos laposán fekszik. A Rákos a helységtől É-ra a szadai határban ered s a Dunába szakad, ellenben a keleti oldalon a vadászházon alúl eredő forrás vize a besnyői és babathi völgyön a Galgába és ezzel a Tiszába ömlik. A királyi kastély

és kert közepén két felé osztja a helységet, a nagyobb rész attól É-ra, a kisebbik pedig D-re terül el; a két rész közt a közlekedés a kerten keresztül megy. Csinosabb házak leginkább csak a kir. kert környékén vannak, ott van a reform. templom s előtte fákkal beültetett nagy tér. A kastély egyemeletes épület, egy kiszögellő közép testből s két hosszú szárnyból áll, két kupolás toronynyal és 100-nál több szobával. Benne van a belül diszes kath. templom is. Az első Grassalkovics építtette, de 1877-ben mind külsejét, mind belsejét megújíttatták.

Péczel a Rákos völgye közép táján, a patak bal oldalán, emelkedett domboldalon és dombtetőn terül el; fekvése kies, nehány úri kastély és csinos kert ékesíti. Fővárosi emberek is nyaralnak ott.

Isaszegh arról nevezetes, hogy ott 1849 ápril 8-kán véres csata volt, melyben a magyarok győztek.

Mária-Besnyő közel Gödöllőhöz esik, szintén a vasút mellett fekszik, ferenczes koloster és kápolna, Szűz Mária képével, híres búcsújáró hely, a kápolna sírboltjában a Grassalkovics-család tagjai vannak eltemetve.

A vasút Gödöllőt elhagyván, elsőben DK-re, azután hirtelen fordulattal a Galga egyik mellékvölgyében kanyarodik tovább ÉK-re s így *Aszódot* éri el, mely mváros a Galga völgyét É. felől szegélyező partmagaslat oldalán épült. Több urasági kastély s nehány más mutatós épület ékesíti, egyik kastély majdnem olyan, mint a gödöllői, ezt a város vette meg községházának. A vasúti állomás közelében egy nagy épület van, ez czukorgyár volt, mely 1874-ben megbukott; most javító intézet van benne. [1]) A mváros lakosainak száma 2,401, jobbára magyarok.

Aszódtól Ny-ra *Iklad* és *Domony*, ÉK-re *Nägy-Kartal*, DK-re *Bagh*, *Hévíz Györk*, *Hévíz* és *Tura* helységek vannak, melyek kies vidéken a vasúttól D-re esnek. Köztük az utóbbi a legnépesebb, 3,818 jobbára magyar lakosokkal; nagy urasági kastély ékesíti. A Galga völgyétől D-re eső hullámos fönsíkot nagy puszták és nehány

[1]) Ez az országban az első javítóintézet, melynek rendeltetése megromlott erkölcsű fiúk javító nevelése. Az oly gonosztevőket küldik oda, kiket a törvény értelmében fiatal koruk miatt fegyintézetbe nem lehet adni. Az intézet csak 1884 óta áll fenn, hozzája tartozik 61 kat. hold föld, mely részint szántóföld, részint szőlő, a fiúk mivelik; a kertészetben is oktatják. — Baj az, hogy a fiatal gyujtogatókat és gyilkosokat egy év alatt nem lehet javítani, a törvény pedig csak egy évi büntetést szab az olyan gonosztevőkre is. (L. Pester Lloyd, 1885 évf. 225. reggeli számát).

kis falu határjai foglalják el; a falvak között *Zsámbók* és *Kóka* a legnépesebbek; az előbbinek hajdan vára volt, az utóbbiban 3,219 ember lakik. A Tápió völgyében *Tápio-Szecső*, *Tápio-Süly* és *Tápio-Sáp* kis falvakat találjuk, melyek a szolnok-budapesti vasút mellett fekszenek; ugyanazon vasút K. felé *Nagy-Káta*, *Tápio-Szele*, *Tápio-Györgye* és *Újszász*, Ny. felé pedig *Mende*, *Gyömrő* és *Maglód* helységeket érinti. Az előbbiek sokkal népesebbek, Szelében 4,268, Nagy-Kátán 5,093, Tápio-Györgyén 3,928, Újszászon 3,028 ember lakik. Ezek mind magyar helységek.

Nagy-Kátától Ny-ra *Tápio-Ságh*, D-re pedig *Tápio-Sz.-Márton* és *Tápio-Bicske* jelentős falvak vannak.

Az osztrák-magyar állami vasút Kőbányát elhagyván *Szent-Lőrincz* puszta éjszakkeleti szélén halad el. Ez a szép puszta a pesti és vecsési határok között terjed el, a gödöllői uradalom tartozéka volt. A belga bank báró Sinától megvevén a pusztát, feldaraboltatta s kisebb részletekben eladá. Az egyik darabon 1871 óta *Kis-Pest* és *Törökfalva* új telepek keletkeztek, melyek 1875-ben egy községgé egyesültek. Kis-Pest most már nagy község, 1880-ban már 1,688 lakosa volt, kik többnyire iparosok, majorosok, fuvarosok, munkások. A puszta nagy részét gr. Lónyay Menyhért és Cséry Lajos vették meg, kiknek ott nagy gazdaságuk, különösen tehenészetök van; Cséry Lajos legújabban Lónyay birtokát is megvette. A puszta egy része nyári lakok számára osztatott ki, s most már csakugyan számos nyári lak és díszkert van ott. Az egész puszta fasorokkal szegélyezett táblákra van felosztva, a volt erdőn kivül terjedelmes új ültetvényeket létesítettek.

Szent-Lőrincz pusztán kivül a pest-czeglédi vasút mellett fekszenek: *Vecsés*, *Üllö*, *Monor*, *Nyáregyháza*, *Pilis*, *Alberti* és *Irsa* helységek. Köztük Monor a legnépesebb, 6,284 lakosa lévén. Nyáregyháza a legkisebb; Pilisnek 3,900 magyar-tót, Albertinek 3,636, Irsának 3,921 lakosa van, mindkét utóbbi helységben a magyarok túlnyomók.

Az említett vasút vonalától D-re, tehát Budapesttől DK-re, nagy puszták vannak, a helységek száma csekély. Dél felé a fővároshoz legközelebb eső mváros *Soroksár*, mely eléggé szabályosan épült vagyonos és népes község, 7,541 lakossal, kiknek legnagyobb része német. Csak a múlt század elején keletkezett. Hozzája tartoznak Gubacs, Péteri és Gyál puszták; Gubacs pusztát 1865-ben a belga bank részletekben eladá, némely vállalkozók

háztelkekre osztak ki, s így két új telep keletkezett: *Erzsébetfalva* és *Kossuthfalva*; de ezek még nem izmosodhattak önálló községekké.

Soroksártól DK-re *Alsó-Némedi, Ócsa, Sári, Felső-* és *Alsó-Dabas, Örkény* s nehány más helység van. Alsó-Némedi magyar mváros, 3,088 lakossal. Ócsa igen régi hely, nevezetes kerekíves modorban épített temploma, mely a reformátusoké. Sári tót falu; a két Dabason is sok tót lakik, valamint a szomszédos *Gyón*ban is. Örkény szabályosan épített magyar-tót falu; határában fekszik a nagy tüzérségi gyakorló tér, melyet 1874-ben a katonai kincstár vásárolt meg és rendezett be. Örkénytől ÉK-re esik *Vacs* puszta, melynek kiterjedése körülbelől 7,680 hektár. Az a Koháry-családról Szász-Kóburg Ágoston góthai herczegre szállt. Századunk elején még egészen sivatag volt, telve meztelen homokbuczkákkal, most egyik legszebb és legjobban berendezett földbirtok; a régi buczkák be vannak fásítva, fasorokkal szegélyezett utak szeldelik minden irányban a területet; két tagban zárt erdő van, a régi erdő makk- és gubacstermő tölgyekből áll. A gabnaféléken kivül sok takarmányt, repczét, dohányt termesztenek, s különös gondot az állattenyésztésre is fordítanak.

A pest-zimonyi vasút mellett Soroksáron túl *Haraszti, Taksony, Laczháza* és *Dömsöd* helységek fekszenek; Harasztiban és Taksonyban leginkább németek laknak, Laczháza népesebb, lakosai magyarok, számuk 3,945; azelőtt a Kis-Kunsághoz tartozott. Az itt említett helységek a most elzárt dunai ág mellett és közelében fekszenek.

A Duna mindjárt a Sz.-Gellért hegyén alúl kiszélesedvén, medrét a fenekén átterjedő sziklarétegekben ki nem mélyíthette kellőleg, azért két ágra szakadt; az egyiket Promontorról, a másikat Soroksárról szokták elnevezni. A jobb, vagyis Promontori ág a nagyobbik, a bal ág a kisebbik, de mind a kettő hajózható volt. Láttuk, hogy a Soroksári ágat most csak egy zsilip táplálja. A Duna említett két ága között Csepel sziget terjed el, mely egyik legnagyobb dunai sziget. Hossza több mint 47, legnagyobb szélessége 8 km. Partjai általában véve alacsonyak, csak töltésekkel védhetők az árvíz ellen. Belsejében mélyedések homok buczkákkal váltakoznak; éjszaki csúcsának magassága a Duna közepes vízállása felett alig több mint egy méter, középső és alsó vidékein a homokhátak 13, sőt 21 méterrel magasabbak.

A szigetet gyümölcsösök, szőlők, ligetek, kisebb-nagyobb erdők és szántóföldek foglalják el, de vannak sok helyen meztelen és

elárkosodott baczkák és silány gyepmezők is. Állítólag már Árpád szeretett a szép szigeten mulatni, később az a magyar királynak tulajdona, mulató, vadászó és halászó helye volt. A mohácsi vész előtt, úgy látszik, igen népes volt, Mátyás kortársának, Oláh Miklósnak leirása szerint Csepel, Thekel, Sz.-Márton és Kevi városok s több falu voltak rajta, s a sziget bővelkedett sok fáczánnal, fogolylyal, húros madárral, vaddisznóval, dámvaddal és nyúllal; e mellett szőlőben, erdőben és mezei terményekben oly gazdag volt, hogy semmisem hiányzott mind abból, a mi az élet fentartására és gyönyörüségére megkivántatik. Zsigmond idejétől fogva sok rácz vagyis szerb jövevény telepedett le a szigeten. A török uralkodás idejében a helységek elpusztúltak és lakosaik eltűntek. A sziget csak lassan népesült meg ismét; birtokában többen váltották fel egymást, végre megint a királyi családra szállott, s most is az bírja.

Most 11 község van a szigeten: *Csepel, Sziget-Sz.-Miklós, Tököl, Csép, Újfalu, Sziget-Sz.-Márton, Ráczkevi, Becse, Lóré* és *Makád.* Összes népességök mintegy 17,000 lélekre rúg. Legnépesebb s egyszersmind a sziget főhelye *Rácz-Kevi,* mely mváros, hajdan népes és virágzó város volt, melyben különösen sok szerb lakott. Most lakosainak száma 5,468, s ezekből 5,060 magyar, a szerb görögkeleti vallásuak száma aránylag csekély. A helység legnevezetesebb épülete az urasági kastély, melyet Jenő szavojai herczeg építtetett. Sziget-Sz.-Miklóson, Makádon és Tökölön a magyarok, Csepel, Csép, Újfalu, Sz.-Márton és Becse falvakban a németek, Lórében pedig a szerbek vannak többségben, az utóbbi a legkisebb helység.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az Alföld helyrajza.

I.

A Duna-Tisza köze. Pest, Bács, Szolnok és Heves megyék.

Az előbbi szakaszban felsorolt helységek mind Pest-Pilis-Solt-Kiskún megyében vannak. Ennek két járása, t. i. a Pilisi felső és alsó járás a Duna jobb oldalán való hegyes vidékre is kiterjed, de a megyének legeslegnagyobb része az Alföldön a Duna-Tisza közén terjed el. Ugyancsak a Duna-Tisza közén fekszenek: Bács-Bodrog

megye, Csongrádnak kis része, Jász-Nagykún-Szolnok megyének nagyobb s Heves megyének alföldi része. E megyék kiterjedése és népessége következő:

Megye	kiterjedés □ km.	népesség polgári	esik 1 □ km.	magyarajkú
Pest	12,605	627,981 [1])	54.93	511,202
Bács	11,079	638,063	57.69	245,762
Szolnok	5,374	278,443	51.82	263,994
Heves	3,802	208,420	54.83	196,724

Az alföldi helységek általán véve nagyon hasonlítanak egymáshoz, úgyszólván egyazon terv szerint épültek, s leginkább csak a nagyságra s a népesség számára nézve különböznek egymástól. A városok szintén csak nagy falvak, jóllehet azokban mutatós házakat is találunk, lakosaik leginkább mezei gazdasággal foglalkoznak épen úgy, mint a falusi lakosok. Az alföldi helységek nagyobbára igen nagy területet foglalnak el; utczáik szélesek, többnyire eléggé szabályosak és egyenesek, gyakran fasorokkal, leginkább ákáczokkal vannak kiültetve; kövezetlenek, azért őszszel és tavaszszal sár-, nyáron pedig portenger lepi el azokat. Falun a lakóházak jobbára vályogból vagy vertföldből épűlnek; földszintiek, fehérre meszelvék, zsuppal vagy náddal fedvék. Legújabb időben hatósági rendeletnél fogva a fazsindelyes és cserépfedelek szaporodnak. Sok helyen a kémények is fából és nádból készűlnek. A ház keskeny oldala, két apró ablakkal, rendesen az utczára, hosszanti oldala pedig az udvarra szolgál. A ház előtt s az udvaron többnyire nehány ákácz, vagy eper-, vagy diófa áll. Az udvarát kerítés, gyakran garágya, nádból font vagy élősövény (fanzár, lycium) választja el az utczától; a kerítésben oldalt kisebb ajtó, a közepén szélesebb kapu szokott lenni. Az udvaron kocsiszínt, fészert, egy-két ólat és istállót, trágyadombot, kisebb-nagyobb zsúpkazalt és szénaboglyát találunk. Sok helyen most már nem szabad a rakományt a házak között tartani, s a szérűs kertek a helységen kivűl vannak. Az istállók gyakran a lakóházakkal egy tető alatt vannak.

Az utczáról elsőben az udvarra, innen a pitvarba és konyhába jutunk. Ebben egy nagy tüzhely s néha agyagból tapasztott sütőkemencze van. A konyhaedények szépen surolvák s többnyire körös-körűl polczokon elhelyezvék. A lakóház gyakran csak egy szobára, konyhára és kamarára szorítkozik, de néha két szoba van. A konyhából tehát rendesen két helyiségbe nyílik egy-egy ajtó. Az utczára

[1]) A főváros nélkűl.

való helyiség a főszoba vagy az egyetlen szoba; benne egy magasra felvetett ágy párnákkal és dunnákkal, a sarokban boglyaforma kemencze köröskörül egy padkával, vagy kisebb cserépkályha, durván készített tölgyfa asztal, a fal végiben nehány fa pad; egyik sarokban nehány ruhadarab függ a falon, az ajtó fölötti polczon pedig rendesen nehány tányér meg korsó látható. A padló gyakran nincsen kideszkázva, hanem csak vertagyag. A padozat többnyire hatalmas mestergerendán nyugszik, mely könyvpolczúl is szolgál, a menynyiben rajta hever egy naptár, nehány énekes és imádságos könyv s néha egy-két más népies könyv is. Végre a szoba egyik zugolyában rendesen veres virágokkal kiczifrázott, tulipános faláda is van, mely leginkább a házi asszony ruhaszekrényéül szolgál. Az asztal fiában a kenyeret, asztalterítőt, kést meg villát szokták tartani. A másik helyiség vagy a kamara vagy a kisebbik szoba; ez utóbbi esetben mellette szokott a kamara lenni.

A falu lakóházai közől kiemelkednek: a templom, paplak, az iskolai épület, a község háza s egy vagy több korcsma. Rendesen több templom és paplak van, mert egy-egy faluban többnyire több vallásfelekezet lakik. A túlnyomó vallásfelekezet temploma a helység közepén, szabad téren szokott lenni. Gyakran több iskola is van egy-egy faluban. A korcsmát rendesen rúdra tűzött ágnyaláb, vagy forgácscsomó mutatja. Abban a korcsmáros lakásán kivül többnyire csak egy téres ivószobát találunk, nagy asztallal, nehány fa lóczával; a padló piszkos, többnyire csak agyagból van; a szoba falai füstösek. Egy szóval a falusi korcsmák többnyire nagyon rondák, s bennök pálinkán, rosz boron kivül alig lehet mást kapni. A korcsmáros többnyire zsidó haszonbérlő. A vendégfogadók még a városokban is gyakran nagyon tisztátlanok, s a vendég drága pénzért is rosz ellátásban részesül.

Az utczákon itt-ott kútágas és gém mered égnek; széleiken gyakran mély árkok, pocsolyák vannak, melyekben sertések fetrengenek. Oly helységekben, a melyek folyóvíztől távol esnek, száraz malmot is találhatunk, kúpdad fedele mutatja, mellette kisebb házban a malommű van. Néhol szélmalmok is vannak a helységek közelében; de a gőzmalmok lassankint kiszorítják a száraz- és szélmalmokat.

A hol uraságí ház van, ott ez a helység főépülete. Az uraságí lakások nagyságra és építésre nézve nagyon különbözők. A szerényebbek meglehetősen egyszerű építmények, rendesen csak földszintiek, legfeljebb egy emeletök van. Néha azok is csak vályogból épül-

tek, de rendesen zsindelylyel fedvék. A fedél cresze az oszlopos tornáczot is befedi. A nagyobb kastélyok már magasabbak, csinosabbak; oszlopokkal, toruyocskákkal, erkélyekkel ékesítvék. Gyakran több úri ház van egy-egy helységben, s mindegyik mellett kisebb-nagyobb kert szokott lenni. Az uraságí kastély s a cselédség lakásai és gazdasági épületek között elterülő udvar többnyire bokrokkal és fákkal van beültetve. Néha nagyon jól gondozott díszkertek vannak az úri házak mellett.

A falu végiben gyakran a kovácsoló, jövendölő, tolvajkodó és hegedülő czigányok viskóit és putrijait találjuk.

Az alföldi városok [1]) szintén nyílt helységek, általán véve olyanok, mint a nagy falvak, csakhogy bennök nagy piaczok vannak, hol rendesen a templomok állanak s melyeket diszesebb lakóházak vesznek körül. Az utczák többnyire még szélesebbek és hosszabbak, mint faluhelyen, de rendesen szintén porosak vagy sárosak. A kövezés felette sokba kerül, s a laza földrétegek miatt épen nem tartós. Néhol cseréptéglából való járda- vagy fapalló van a házak előtt. Nevezetes műemléket ritkán találunk az alföldi városokban, mert a középkor építményei a török korban többnyire elpusztúltak, az újabbkori építmények pedig nagyon gyarlók, a jobb ízlés meg helyesebb művészeti érzék csak a legújabb idő óta kezd terjedezni; most lassankint az alföldi városok is csinosodnak és szépülnek, legalább szabályosabban és kényelmesebben építkeznek.

Többnyire nagy határjaik vannak az alföldi városoknak, lakosaik leginkább földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, az ipar még jelentéktelen, jóllehet néhol sok mesterember él, de a gyárak száma még csekély. Mindazonáltal az elmúlt 40 év óta az alföldi városok társadalmi és szellemi tekintetben nagy előmenetelt tettek. Mindenütt különböző egyesületek és társulatok vannak, melyek a lakosok mivelődését s érdeklődésöket a közügyek iránt is előmozdítják. A közmivelődési és jótékonysági közintézetek mindenütt szaporodtak.

Pest-Pilis-Solt és Kis-Kún megye területén még a következő helységeket soroljuk fel:

Czegléd, rendezett tanácsú város, a vasút mellett, nyílt térségen; 1836-ban déli fele leégett, azóta szabályosabban épült, széles egyenes utczákkal, melyek többnyire fasorokkal kiültetvék. A főbb

[1]) L. *Talapkovics Antal:* A Tisza mentében fekvő nevezetesebb városok fontossága a nagy magyar medenczében, Földrajzi Közlemények. VIII. kötet, 233. s k. l.

utczákon s a város közepén vannak csinos házak, nagy udvarokkal és kertekkel, de nevezetes épületet nem igen találunk. A reformátusok kéttornyú temploma messzire látható nagy épület, a nagy tűz után épült; a róm. kath. templom a piaczon áll, vele szemközt a városháza. Nagy épület a lovas kaszárnya is. A lakosok száma 24,872, leginkább földmiveléssel foglalkoznak; az összes határterület több mint 42,000 hektár; egészen lapályos, csak a várostól ÉNy-ra és DNy-ra vannak némi dombozatok. A határon két ér kigyódzik át a Gerje és Perje; ezek szabályozására és levezetésére az érdekelt czeglédi, abonyi, nagykőrösi és tószegi birtokosok társulatba egyesültek. A legtöbb tanya a várostól É-ra eső területen van. Az erdő csekély területet foglal el, a homokos területet leginkább szőlővel és gyümölcsfákkal ültették be; legtöbb szőlő a várostól DNy-ra esik. Elég jó bor terem.

Czeglédről az egyik vasút D-re fordúl *Nagy-Körösnek* tartva, a másik *Nagy-Abonyon* át Szolnok felé visz. Nagy-Abony mváros, csak 1700 táján települt újra, sok földes úr lakik benne, kiknek leginkább a helység szélein csinos lakóházaik, tágas gazdasági udvaraik és kertjeik vannak. Különben a helység elég rendetlenül épült. Határa szintén nagy és egészen lapályos, néhol vizenyős és zsombékos. A lakosok száma 11,186. A nagy-abonyi uradalomhoz tartoztak: *Tószeg* puszta és falu, mely a várostól DK-re a Tisza közelében fekszik, *Paládics, Ó-* és *Új-Bög* és *Kerékdomb* puszták, s *Ó-* és *Új-Kécske* falvak, melyek Kecskeméttől K-re a Tiszánál fekszenek.

Nagy-Körös rendezett tanácsú, régi kiváltságos város, nagy sík területet foglal el, vannak nagy piaczai, széles szabályos utczái, díszes épületei, de a város egészben véve mégis csak olyan, mint egy igen nagy falu. Kitünőbb épületei a templomokon kivül: a piaczon való városháza; a református főiskola a nagy templom mellett, mely 1830—31-ben épült s a járásbiróság épülete. A városon kivül az úgynevezett Bokroson, a czeglédi országút mellett, az 1837-ben épült lovas kaszárnya van, mely négy hosszú épületet foglal magában s most állami ménteleptil szolgál. A város határa mintegy 38,352 hektár, ehhez járúl a külön adóközséget képező *Pótharasztja* puszta, Budapesten alúl Monor és Új-Hartyán között, 5663 hektár, mely a város tulajdona, azután a kőrösiek a szomszéd törtelyi, ludasi, kécskei és kocséri határokban is több mint 2302 hektárt birnak. A határ talaja többnyire homokos, leghomokosabb a Nyársapáti Koplaló s a Csemő, a várostól É-ra és ÉNy-ra. A nyílt térségen csak nehány halom van, a Tetétlen puszta közepe táján, a Nagyerdőben, a Csemő

erdőben stb. Legmagasabb emelkedések a Sashegy a Csemő erdőben a várostól ÉNy-ra s a Lajoshegy a várostól Ny-ra, amaz 140.$_3$, emez 142.$_3$ m. A Gerje a czeglédi határról jövén, a Nyilas és Tetétlen pusztákon kanyarodik keresztül; a Körösér pedig a Nagyerdő alatti forrásokból szedvén össze a vizét, a város alatt halad el a Tiszáig csatornában, melyet különösen a Gát tó lecsapolása végett ástak.

A homokot a város és egyes birtokosok 1842-ben kezdék befásítani, leginkább akácz- és nyárfákat ültettek; az új erdősítéseken kivül a városnak régi nagy erdőségei vannak, melyek a határ éjszaknyugati részén patkó alakban terülnek el, többnyire puha fával vegyített tölgyesek. Magát a várost majdnem köröskörül gyümölcsös kertek és szőlők veszik körül. Azelőtt roppant legelő térségek lepték a határt mindenfelé, 1873-ban a közlegelőt felosztották, s mindenki az arányosítási kulcs és osztályzat szerint egy tagban kapta ki illetőségét, s ezt most tetszése szerint használhatja. A felosztott legelő legnagyobb része szántás alá került, s ennek következtében a gulyák, csordák, ménesek, juh- és sertésnyájak jobbára eltüntek. A lakosok főfoglalkozása a mezőgazdaság; az ipar és kereskedés jelentéktelen; számuk 22,769, köztük 16,975 helvéthitvallású. A város fő tanintézete a helvéthitvallásúak főgimnáziuma és tanítóképzőintézete.

Kecskemét, Nagy-Kőröstől D-re esik, törvényhatósági város, azelőtt Magyarország legnépesebb mezővárosa volt, 1857-ben szabad királyi várossá lett. Azóta tetemesen megcsinosodott, mindazonáltal nem igen különbözik Kőröstől vagy Czeglédtől. Középületei sem nagyon díszesek; említendők: a reformátusok kollegiuma és főtemploma, a r. katholikusok plebánia temploma, a ferenczrendiek egyháza és kolostora, a városháza, a kegyesrendiek egyháza és kolostora. A nagy templomnak 70 m. magas sugártornya messze kilátszik a pusztára s így tájékoztatóúl szolgál, 1774 körül végeztetett be. Kecskeméten van református és r. kath. főgimnázium, reáliskola s egy jogakadémia.

A város lakosai, kiknek száma 44,887, leginkább mezőgazdasággal, gyümölcs- és bortermesztéssel foglalkoznak, különösen sok almát termesztenek. A város határa roppant nagy, 120,818 kataszteri hold vagyis 69,531 hektár, ehhez járúlnak még Bugacz-Monostor és Felső-Pusztaszer puszták, a melyeknek kiterjedése 38,398 kat. hold vagyis 22,097 hektár, tehát az egész határterület 92,628 hektár vagyis több mint 926 □ km. Ebből a vizek 127 holdat, a homokos talaj mintegy 49,812 holdat foglalnak el. A szántóföldre 65,409, a legelőre 18,882, az erdőre 10,755, a rétre 12,141, a szőlőre 4269

hold esik.[1]) Nem áll tehát az, a mit Korabinszky s utána mások mondanak, hogy Kecskemét mellékén fél napig is el lehet menni, a nélkül, hogy az ember csak egy zöld bokrocskát is látna. A gyümölcsösök magok vagy 6000 holdat foglalnak el. A város erdői között legszebb a Szentkirályi tölgyerdő, mely a várostól ÉK-re esik; a Talfái és Nyiri erdők inkább világos szálas erdők, melyekben a bokrok és az egynyári növények tenyészete korlátoltabb. Sok tanya van már az egész Kecskeméti pusztán, legtöbb a várostól D-re eső Ballószegen s az ÉK-re levő Borbás pusztán. — Czegléd 130, Nagy-Kőrös 112, Kecskemét pedig 118 m. magasságban fekszenek; a fönsík lassan lejtősödik a Tisza felé, a Szikrai csárda mellett Felső-Alpár felé emelkedő Bodványhegy 70 méterrel magasabb, mint a Tisza partszegélye Ughnál.

Félegyháza a czegléd-szegedi vasút keleti oldalán már jóval alantabban fekszik, t. i. 97 m. magasságban; a Kiskúnságnak legnépesebb városa, a török világ után csak 1743-ban kezdett újra népesülni, 1777-ben mezővárossá lett. Határa szintén igen nagy, számos puszta tartozván hozzája. Lakosai általában tanyás gazdaságot űznek, a homokon szőlőt is termesztenek. A lakosok száma 23,912, kik legnagyobbrészt római katholikusok.

Kún-Sz.-Miklós mváros a pest-zimonyi vasút mellett, nagy részt szabálytalanúl épült apró házakból áll, az udvartelkek körül sok helyen tágas kertek vannak, két templom ékesíti, négy szélmalom egy nagy mocsár előtt áll. A helységen keresztül a Dunának Bakér nevü szakadéka foly; lakosainak száma 7447.

Szalk-Sz.-Márton szintén mváros, közelebb esik a Dunához s belterülete sem ment az árvíztől, a Kigyósér vonalán turjános rétség van. A lakosok száma 3246.

Duna-Vecse hasonlóképen magyar mváros a Duna bal partján, terjedelmes uradalomnak főhelye, 4713 lakossal.

Solt régi mváros, hajdan a róla elnevezett megyének főhelye volt, sík határában számos ér, nádas mocsár és tó van, két szembetünőbb magaslata közől az egyik a mindszenti részen magánosan emelkedő széles dombhát, melyet Tételhegynek neveznek, a másik a várostól Ny-ra eső szőlős és erdős domb. A lakosok száma 5692.

Szabadszállás és *Fülöpszállás* közel egymáshoz fekvő helységek Kún-Sz.-Miklóstól DKD-re, kietlen lapályon, mindkettő mváros,

[1]) L. *Hanusz István:* A szőke Tiszánál, Földrajzi Közlemények, XI. köt. 403. s k. l.

azelőtt a Kiskúnsághoz tartozott, az elsőben 6295, a másikban 3950 lakos van.

Izsák Fülöpszállástól K-re eső magyar mváros, 3454 lakossal.

Fülöpszállástól D-re szintén a pest-zimonyi vasút mellett *Kis-Körös* mváros fekszik, akáczfákkal beültetett lapályon, mindinkább gyarapodik és csinosodik, lakosai eredetileg ágostai hitvallású tótok voltak, kik 1718 óta Nógrád, Hont, Liptó és Turócz megyékből származtak oda. Petőfi Sándor Kis-Kőrösön született 1822. decz. 31-kén, emlékére a piaczon az evang. iskolák előtt szobrot állítottak. A lakosok száma 6834, köztük 5941 magyar, 5774 ágostai hitvallású.

Vadkert csinos falu, 3 templommal, magyar, német és tót lakosokkal, kiknek száma 4025, Kis-Kőrös közelében DK-re.

Kis-Harta és *Duna-Pataj* a Duna közelében fekvő helységek, amaz csinos német falu, 3794 lakossal, emez rendetlenül épült magyar mváros, 5909 lakossal.

Kis-Hartától D-re a *Sárköz* kezdődik, mely a Duna bal oldaláu *Sükösd* vidékéig terjed; K. felé az *Őrjeg* nevü turfás mocsárok szalagja határolja, mely a Duna bal partját 14—21 km. távolságban kiséri. Az Őrjeg most náddal és sással benőtt sárrét, századunk elején jobbára még tiszta tükrü tó volt; K. felé meglehetősen állandó partja van, Ny. felé folyton változik, a szerint, a mint nedves vagy száraz az időjárás. Legszélesebb és legsekélyebb a mocsár éjszakon, legkeskenyebb *Kalocsa* és *Keczel* között, odább D-re hol kiszélesedik, hol ismét összeszükül, néhol folyót képez, mely malmot is hajt, így *Hajóson*. E helységtől Ny-ra a Dunáig egyik sárrét a másikat váltja fel, É-ra *Miskéig* s innen Kalocsáig s Kalocsától mindenfelé árkok, posványok és zsombékok terjednek szét. Néhol a zsombék széles csíkot képez a szántóföldek között, másutt terjedelmes rétté szélesedik ki. Az Őrjegtől K-re magasabbra emelkedik a föld, s ezernyi homok-halmok sorakoznak egymás mellé ÉNy-ról DK-re. Ellenben az Őrjegtől Ny-ra eső területen igen kevés a domb, s ezek is nagyon csekélyek. Az egész vidék legmagasabb pontja a halomi szőlőhegy Kalocsától KDK-re, magassága csak 110 méter a tenger, tehát 35 m. a Duna víztükre fölött. Odább D-re esik a Suhogóhegy, mely 103 m. A belső vizek részint állók, részint folyók. A Sárvíz mindig folyik, Hilye puszta felől DNy-ra kanyarodik, a Suhogóhegyet D-re hagyván a Vajasba szakad. Ez a Dunának egyik holt ága, Foktőnél szakad ki s K. felé Kalocsáig huzódik, onnan D-re

fordúl s Bátyának tart, innen DK-re Miske felé, innen pedig Dusnokon át a Duna felé vonúl. [1])

Ilyen belvizes, lapályos vidéken fekszik *Kalocsa* a hires érseki város, Foktőtől K-re, a Duna partjától 4 km. távolságban; a dunai gőzhajók a várostól jókora távolságban *Uszodnál* kötnek ki, de a pest-zimonyi vasútnak egy szárnyvonala Kis-Kőrös felől Kalocsára visz.

Kalocsa régi város, az ottani püspökséget már Sz. István alapítá, utóbb a bácsi érsekség egyesíttetett vele. A török világ előtt kőfallal kerített, fényes város volt, de azután mind a város, mind egész vidéke nagyon elpusztúlt, úgy hogy a város utoljára alig száz nyomorúlt házból állott, melyek még a kunyhó nevét sem érdemelték. Gróf Csáky Imre (1710—1732), Patachich Gábor (1733—1745) és Patachich Ádám érsekek lassankint megnépesíték és felépíték a várost. Ez elég rendesen épült, utczái többnyire egyenesek és szélesek; főutczája a Szentháromság-utcza ÉNy-ról DK-re huzódik, kettős fasorral van beültetve, a házak mellett széles járdákkal, a mellékutczák házai előtt többnyire szintén akáczfasorok vannak s téglából rakott gyalogjárók. Kitünőbb épületei közől első helyen említendő az érseki székesegyház, mely a város dunaoldali szélén fekszik, kéttornyos díszes épület, melyet gróf Csáky Imre érsek kezdett építtetni s gróf Batthyáni József (1760—1776) érsek befejezett, de az utóbbi érsekek, nevezetesen Kunszt és Haynald is sokat költöttek diszítésére. A székesegyház közelében van az érseki kastély, melyet Patachich Gábor építtetett; gazdag könyvtár és még gazdagabb növénygyüjtemény van benne; a kastélytól K-re a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanénéknek csinos temploma és nagyterjedelmü lakóháza van, melyben elemi leányiskola, polgári leányiskola, leánynevelő-intézet és tanitónőképző-intézet van. Ezt az iskola-intézetet Kunszt alapitá, Haynald pedig bőkezüen kiterjeszté. — A város keleti végén a kalvária s ennek szomszédságában a Sz.-Vinczéről nevezett szűzek vezetése alatt álló kórház van, melyet Haynald bibornokérsek rendezett be újra, hozzá az aggok házát toldván, melyben munkaképtelen öreg férfiak és nők találnak mendékhelyet. Nagyszerü épület továbbá a jezsuiták kollegiuma, mely két utczára szolgál, gimnáziumi helyiségekkel, templommal, csillagvizsgáló intézettel. Ezen épületeken kivül még említhetők: a papnevelő-intézet

[1]) L. *Simonyi Jenő:* Kalocsa környéke, Földrajzi Közlemények, X. kötet. 281. s k. l.

kétemeletes háza, a kanonokok épületei, melyek az érseki kastélyt félkörben veszik körül; az uradalmi épületek stb. A főgimnáziumot Kunszt érsek alapította s rendelte a jezsuiták vezetése alá; vele összve van kötve az érseki konviktus, melyben mintegy 100 növendék fogadható be. Végre az árvaházat is meg kell említenünk, melyet Haynald bibornokérsek alapított.

Kalocsán élt mint a papi szeminárium igazgatója Katona István jeles történetiró, 1811-ben halt meg.

A város határa elég nagy, de sokat szenved az árvizektől. Lakosainak száma 15,789.

Hajós, Kalocsától DK-re, mváros, lakosai jobbára németek, legtöbb gondot a szőlőmivelésre fordítanak, számuk 3741.

Kis-Kún-Halas, Félegyházától DNy-ra, régi kiváltságos város, 1753-ig a Kis-Kúnságnak székhelye volt, most rendezett tanácsú város. Határa a hozzája tartozó pusztákkal együtt felette nagy, de sok a terméketlen futóhomok és buczka; a mélyedésekben apró tavak vannak: a Halas, Fehértó, Sóstó, Pértó stb. A tavakban és réteken sok nád és fütő gaz terem, a homokos területen szőlők, s nyár-, szil-, tölgyfákból és galagonyából való erdők díszlenek. A lakosok jobbára reformátusok, számuk 15,039; sokan közülök a pusztai tanyákon laknak. Halason van református gimnázium. [1])

Az idáig felsorolt helységek mind Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún-megyéhez tartoznak.

Bács Bodrog megyét [2]) a Duna nyugaton és délen, a Tisza keleten határolja. Déli részén régi sánczok, az úgynevezett Római sánczok s a *Ferencz-csatorna* vonúlnak keresztül a Dunától a Tiszáig.

A 229 km. hosszú Ferencz-csatorna [3]) legnagyobb vizi építményeink közé tartozik; négy részből áll: a régi csatornából, a sztapár-újvidéki öntöző, a baja-bezdáni tápcsatornából s a Sugovicza Dunaágból. A Duna-Tisza hajózását megrövidíti s egyrészt a mellék felesleges vizeit elvezeti, másrészt szárazságban öntözésül szolgál. A régi csatorna a Dunát a Tiszával köti össze Bezdán és Földvár között s a hajózási útat 226 kméterrel rövidíti meg; egy részvényes társulat építette 4 millió váltó frt költséggel 1795—1801-ben. Árka

[1]) Halas múltját érdekesen irja le *Tóth János:* Kis-Kún-Halas városa története, Kiadta *Szilágyi Sándor*, Nagy-Körös, 1861.

[2]) L. *Fridrik Tamás:* Bács-Bodrogh vmegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerü leirása.

[3]) L. *Andrássy Gyula:* A Ferencz-csatorna, felolvastatott a mérnöki és épitészeti egyletben, 1878-ban.

csak Verbászig ásaték ki, ezentúl a Tiszáig a Csernabara mocsár feneke tisztíttaték meg. 1842-ben ezt a régi csatornát az állami kincstár vevé át s birta 1871-ig, ekkor a Türr Istvántól alakított részvényes társaságnak adta át. A kincstár a régi csatornát lehető jó karban tartotta, 1851-től 1861-ig új építményekre 1.281,813 frtot, a létező műtárgyak fentartására 433,342 frtot költött. Nagy hiánya az volt, hogy a Duna kis vízállásakor alig volt hajózható. Az 1870: XXXIV. és 1873: XVII. t.-cz. alapján a csatorna a részvénytársulatnak 75 évre adaték át. Ez a régi csatornát helyreállítván, 1875-ig az említett három új részét is kiépítteté. A régi csatorna helyreállítása 2.479,140, a sztapár-újvidéki új csatorna 4.585,970, a baja-bezdáni tápcsatorna 1.969,018, a Sugovicza átalakítása 512,902 frtba került, az összes költség 9.547,031 frt volt.

A régi csatorna 115 km. hosszú, 5 tartányra van osztva, vízmélysége $1._9$ m., fenékszélessége $11._4$ m., a hajózást 6 szekrény-zsilip közvetíti, nehány zsilip a belvizek levezetésére szolgál; 27 helyen híd van.

A sztapár-újvidéki csatorna 70 km. hosszú, fenékszélessége $9._5$—$11._4$ m., mélysége $1._9$ m., 4 tartányra van osztva, 4 zsilipe és Sztapárnál egy vízszabályozó kapu van, 31 hídja. A baja-bezdáni táp- és hajózási csatorna a vizet a Sugovicza ágból nyeri, ez Bajánál kiágazik a Dunából és Szeremlénél ismét egyesül vele, $1995._2$ m. hosszban szintén csatornává alakíttatott, a Baja városnál levő kanyarja pedig átvágatván, ott egy kikötő építtetett.

Eddigelé Ferencz-csatornához kötött remények csak részben teljesültek.

A Duna Bajánál csak az említett mellékágaival érinti a megyét s azt alakíták át hajózási és tápcsatornává, mely Bezdánnál éri el a Ferencz-csatornát. Alább a Duna két ágra szakadván, a Mohácsi szigetet képezi, mely Baranya megyéhez tartozik, tehát Bács megyét csak keleti kisebbik ága érinti. A két folyón kivül számos apró ér van a megyében, melyek gyakran egészen kiapadnak, néha meg kisebb nagyobb mocsárokat (bara) képeznek. Az erek völgyei, valamint a száraz völgyelések is leginkább ÉNy-ról DK-re csapnak. Igy a *Krivája* patak, mely Bajsa, Hegyes, Szeghegy és Feketehegy mellett elhaladván, Szt.-Tamásnál a Ferencz-csatornába szakad. Igy a *Tornyos* völgy, s a *Csanálos*, a *Csík* völgy stb. szintén DK-re kanyarodnak. A *Mosztonga* Zombor vidékéről D-re csavarog s Bukinnál éri el a Dunát. Kisebb erek: a *Kigyós* Zombor vidékén, a *Zsiva* Vajszka és Plávna vidékén, a *Körös, Csík, Osztrova* stb.

A megye középső vidékein, Szabadka, Zenta, Ó-Becse, Kula és Nemes-Militics között van a hullámos fönsík, melyet *Telecskai domboknak* neveznek, s melynek déli pereme a Ferencz-csatorna fölött domborodik. Az a fönsík 8—10 méterrel magasabb mint a környező térségek, a Duna és Tisza mellékei még alacsonyabbak s azért mocsárosak. A homokbuczkák többnyire már be vannak fásítva, sok helyen szőlőt termesztenek. A Duna mentében terjedelmes erdőket, kivált Apatin és Palánka között tölgyerdőket is találunk. Sok helyen eperfákat ültettek; századunk elején nagy lendületet vett a selyemtermelés, de azután megint felhagytak vele; a legutóbbi években újra felkarolták. [1]) A forgalmat és kereskedést a Dunán és Tiszán s a Ferencz-csatornán kivül az Alföldi és Pest-Zimonyi vasutak mozdítják elő.

A népesség még tarkább mint Pest megyében, majdnem minden helységben kevert lakosság van. Legszámosabbak a magyarok, szerbek és németek, a magyarok száma 234,352, a szerbeké 177,081, a németeké 162,894. Vallásra nézve 407,003 r. kath., 8696 görögkath., 121,838 görög-keleti, 57,238 ágostai hitvallású, 24,227 helvét hitvallású, 17,141 izraelita. A Szlavon- és Dalmátországból származó római kath. szerbeket, bunyeváczoknak és sokáczoknak szokták nevezni.

Jankovácz (Jankóháza, Jánosi) Bács megye legéjszakibb helysége, magyar mváros 8625 lakossal, kik a homokos határon sok bort és gyümölcsöt termesztenek. *Mélykút* szintén népes magyar helység 7218 lakossal; *Almás* régi nevezetes helység, 8000 lakossal, kiknek nagyobb fele német, a többiek bunyeváczok és magyarok. Almástól Ny-ra *Baja*, K-re pedig *Szabadka* esik, mindkét város Bács-Bodrog megye éjszaki részében fekszik.

Szabadka Szeged után az Alföldnek legnépesebb városa, 114 m. magas térségen fekszik, ott a hol az Alföldi és Pest-Zimonyi vasútak egymást szegik. A mohácsi vész előtt virágzó város volt, a török uralkodás alatt egészen elpusztult, azután I. Leopold idejében kez-

[1]) *Kunits* szerint (Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn, I. k. 258 l.) 1822-ben Apatin, Palánka és Ujvidék helységekben 150 mázsa gubó váltatott be 20,000 frtért, a legombolyitásért 7000 váltó forintot fizettek. *Bezerédi Pál* jelentése szerint pedig 1879-ben az egész országban 2507 kiló gubó váltatott be 2809 frt 89 krért. 1883-ban Zsablyán 7232, Palánkán 18,174, Újvidéken 12,674, Apatinban 11,895, összesen tehát 49,977 kiló gubó váltatott be, összesen 54,040 frt 56 krért. Az egész országban 72,142 kiló gubó 78,185 frtért váltatott be.

dett ismét népesülni, a zentai csata után sánczokkal megerősíttetvén, a török ellen felállított határőrvidéknek főhelyévé, 1743-ban szabad kamarai, 1779-ben pedig szabad kir. várossá lett, Sándor, Bajmak és Csantavér falvak és nagy puszták birtokába jutván. Ekkor németül »Maria Theresiopel«-nek kezdék nevezni, szerb neve Szubotica. A város ÉNy-ról DK-re hosszan elnyúlván, nagy területet foglal el, meglehetős szabályosan épült utczái egyenesek és szélesek, többnyire fasorokkal szegélyezvék, piacza és főbb utczái ki vannak kövezve. Ujabb időben nagyon hangzatos neveket adtak az utczáknak; főutczája, mely a pályaudvar felől Szt.-István piaczán át DNy-ra huzódik, Kossuth és Deák neveit viseli, délnyugati folytatása a Zombori-út. Más utczák: a Petőfi-utcza, Lendvay-utcza, Eötvös-utcza, Kazinczi, Berzsenyi, Rákóczi, Szalay-utczák stb. E hangzatos utczák szélein többnyire csak kis falusi házak sorakoznak, csak a főpiacz körül s a pályaudvar felé vannak újabb időben épített mutatós és emeletes házak. Egyik legdíszesebb épület az, melyben a takarékpénztár, posta, telegraf s nehány más hivatal van, s mely a Kazinczi- és Eötvös-utczákra szolgál. Ott nehány jókora vendégfogadót is találunk; a Pest városhoz czímzettt szálló oszlopos homlokzata által tűnik ki, benne van a színház. A városháza s a mellette levő gimnáziumi épület épen nem tűnik ki. A templomok sem nagyon diszesek. A Terézia-téren áll a kalocsai székesegyház mintájára épült kéttornyú templom, Sz.-Rozália napján népes búcsúk vannak. Csinosabb a ferenczesek egyháza és kolostora, mely a Teleki-téren áll.

Szabadkán van k. törvényszék, főgimnázium, állami tanitónő képző intézet, polgári leányiskola és számos elemi iskola. Polgári lakosainak száma 61,367, köztük 30,078 magyar, 26,637 szerb és bunyevácz, a görög-keletiek száma csak 2304, a római katholikusoké 56,726. az izraelitáké 1647. A forgalom és kereskedés élénk s a vasútak kiépítése óta, úgy látszik, Szeged rovására emelkedik. De az ipar jelentéktelen. A lakosok leginkább földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak. A város határa igen nagy, részint egészen lapályos, részint dombos és völgyes, a rajta átkanyarodó erek mellett kaszálók és rétek, a homokos területeken gyümölcsösök, szőlők és erdők vannak. A határt szegő utak szintén többnyire fasorokkal szegélyezvék. A szőlők kivált a várostól É-ra és ÉNy-ra esnek. A város nyugati oldalán a Városliget kellemetes sétahelyűl szolgál.

Szabadkától DK-re a *Palicsi tó* szakasztja meg a térséget; mint keskeny vízszalag *Sándor* falunál kezdődik, onnan mind jobban kiszélesedve K-re, azután É-ra kanyarodik. Mélysége 3—4 méter,

vize tiszta, átlátszó, lúgizű; leginkább nátront, konyhasót és magnéziát tartalmaz, tehát sóstó. Állítólag 1779-ben kútásás következtében támadt; oly bő forrásai vannak, hogy lefolyása számára 6000 m. hosszú csatornát kellett a Tisza felé ásni. A város 1853-ban a tó éjszaknyugati oldalán, a hol az legszélesebb, egy fürdőintézetet állított fel, mely elég csinosan és kényelmesen van berendezve, a tóban fürdenek, de vannak meleg kádfürdők is. A fürdő mellett árnyas liget sétahelyül szolgál. E fürdő csak egy órajárásnyira esik a várostól, s vasúton nehány percz alatt lehet oda eljutni. Odább K-re a *Vértó* és *Ludas* tó van, az előbbi kicsiny, alakja kerek, az utóbbi nagyobb, alakja olyan mint a bunkóé, É-ról D-re nyúlik el hosszan, éjszaki oldalán a Czigányhalom (112 m.), déli végén a Babahalom (104 m.) domborodik. Ludas pusztán számos szállás van.

Baja a megye éjszaknyugati szélén, a Dunának hajózható ága mellett fekszik, törvényhatósági joggal felruházott város, Szabadka felől ágazik el a szárnyvonal, mely azt az Alföldi és Pest-Zimonyi vasúttal összekapcsolja. A város egészben véve elég szabályosan és csinosan van építve, sőt a megye legszebb városa; kereskedése élénk, nehány ipartelepe is van, nevezetesen gyufagyára és szeszgyára. Tanintézetei: kath főgimnázium, állami tanitóképző, leánynevelő intézet, stb. A lakosok száma 19,241, köztük 13,575 magyar, 2073 német, 2629 szerb.

Bajától D-re a tápcsatorna keleti oldalán *Báthmonostor, Baracska, Dautova, Szántova* népes helységek fekszenek; még népesebbek a Bajától DK-re eső *Vaskút, Katymár, Rigyicza* és *Sztanisics* (Szaniszló). Szántován leginkább sokáczok és magyarok, Rigyiczán németek és szerbek, Sztanisicson, melynek 6865 lakosa van, németek, szerbek és elmagyarosodott tótok laknak. Az utóbbi helység közelében van *Rasztina* puszta, melyen csinos kastélyt, díszkertet, gőzmalmot és szeszgyárt találunk. Katymárnak 4372 lakosa van kik németek, bunyeváczok és magyarok, a helységet nehány kastély ékesíti.

Sztanisicstól ÉK-re *Bajmak* esik, az Alföldi vasút mellett fekszik, 6661 ember lakik benne, kik magyarok, németek és sokáczok.

Zombor sz. k. város, Bács-Bodrog megyének székhelye, az Alföldi vasút mellett, közel a Ferencz-csatornához és Dunához; nehány templom, a megyeház és városház díszes épületek; a lakosok száma 24,698, köztük túlnyomók a szerbek, számuk 15,682 levén, a magyarok száma csak 5077, a németeké 2672. Van Zomborban

állami főgimnáziám, szerb tanitó-képző, k. törvényszék, járásbiróság, 2 gőzmalom, gyufagyár, a vasúti állomás mellett terjedelmes szép park.

Bezdán, Zombortól ÉNy-ra esik, közelében szakad ki a Dunából a Ferencz-csatorna, lakosai jobbára magyarok, számuk 7715.

Monostorszeg, Kapuszina és *Apatin* Bezdántól D-re esnek. Az előbbi nagy sokácz helység, 5225 lakossal, határában állott *Bodrog* vár és város, mely a róla elnevezett megyének székhelye volt. Kapuszina (Komlód) magyar helység, lakosai sok káposztát, paprikát és zöldséget termesztenek. Apatin a megyének egyik legszebb helysége; hosszú széles utczái eperfákkal vannak szegélyezve, a lakóházak csínosak és tiszták, a lakosok rendszeretetéről és jóllétéről tanúskodnak. A helység legdíszesebb épülete az, melyet nem régen a polgáriskola számára építettek. A lakosok jobbára németajkúak, számuk 11.978. Nemcsak földmiveléssel, hanem iparral és kereskedéssel is foglalkoznak, különösen hires kendert termesztenek. Apatin egy nagy kincstári uradalomnak főhelye volt, ez uradalomhoz tartoztak: Szonta, Doroszló, Rácz-Militics, Sztapár, Veprovácz, Kapuszina, Sz.-Iván, Karavukova, Bogojeva, Monostorszeg, Bezdán, Kollut, Csatalia, Gakova, Kernyája, Csonopla, Szántova, Baracska, Bereg és Dautova. A kincstári tisztek a kendertermesztésen kivül a selyemtermelést is előmozdították, s Apatinban is volt selyemlegombolyító gyár. Most újra felébredt Apatinban s a szomszédos helységekben a selyemtermelés. — Azelőtt az eperfa lehulló gyümölcséből szeszes italt is készítettek, melyet tudoviczának neveztek (tuda szerb szó, annyit jelent mint eper). Apatin lakosai fasarúkat, szalmakalapokat és fűzfa kosarakat is keszítenek.

Doroszló, Rácz-Militics (Miltény) és *Hodságh* Apatintól DK-re az úgynevezett *Római sánczok* közelében fekszenek. Ezen földhányások Apatin közelében a Dunánál kezdődnek s DK-re a Ferencz-csatornával egyközűen huzódnak és Zsablya vidékén a Tiszánál végződnek. 1848-ban a szerbek védelmi vonalúl használták, s véres ütközetek estek közelökben. Doroszló magyar falu, bucsujáró hely. Rácz-Militicsben és Hodsághban leginkább németek laknak, az utóbbi szépen épült nagy-község, járási főhely 4099 lakossal. *Szonta* és *Bogojeva* az Alföldi vasút közelében fekvő helységek, amabban leginkább sokáczok, emebben pedig magyarok laknak. Bogojevához tartozik *Gombos* puszta, melyben csak nehány ház van. Ott kel át a Dunán az Alföldi vasút, és pedig gőzkompon. [1])

[1]) A Duna azon a vidéken, 8 kméternyire a Dráva torkolatán alúl, kis

Bács, Hodsághtól D-re esik, a Mosztonga mellett nagy erdőség között fekszik, régi nevezetes helység, róla nevezték el a megyét, érsekség is volt ott, a királyok gyakran megfordúltak várában s országgyűléseket is tartottak ott. Most a várnak már csak némi maradványai láthatók, s a város is csak 4080 lakost számlál, kik jobbára németek és sokáczok. Az ujvidéki görög-keleti püspök káptalanja Bács mvárosban székel.

Bács megye legjobban mivelt vidékei és legvagyonosabb községei a Ferencz-csatorna mellékein vannak. Ott sorakoznak közel egymáshoz Zombortól DK-re: *Kis-Sztapár* és *Ó-Sztapár*, *Ó-Szivácz* és *Új-Szivácz*, *Cservenka*, *Veprovácz* (Füzesalj), *Kula*, *Keresztúr*, *Új-Verbász* és *Ó-Verbász*, *Szent-Tamás*, *Turia*, *Nadály* és *Bács-Földvár*. Cservenka a Ferencz-csatorna mindkét oldalán terjed el, nagy, leginkább németektől lakott község, 7025 lakossal. Kula még népesebb mváros, szintén a csatorna mindkét oldalán épült, egy nagy kincstári urodalomnak főhelye, lakosainak száma 8102, kik magyarok, németek és szerbek. Legújabban Alsó- és Felső-Kula pusztán új telepítvényes községek támadtak. Közel hozzá *Pékla* puszta fekszik, hol a kincstárnak mintagazdasága van. Új-Verbászon, 5050 lakossal, leginkább németek, Ó-Verbászon, 3664 lakossal, felerészben németek, felerészben szerbek laknak. Mind Pékla pusztán, mind Új-Verbászon az öntözést alkalmazzák s így meghonosíták a rizstermesztést. Szent-Tamás 10,609 lakosa közől 5762 szerb, 3808 magyar; e mváros volt 1848-ban a szerb lázadásnak egyik főfészke.

A Pest-Zimonyi vasút mellett Szabadkától D-re *Topolya* nagy magyar község fekszik majdnem a megye kellő közepén, 9500 lakossal; *Bajza* faluban tótok is laknak, de *Hegyes* és a Krivája völgyében fekvő *Feketehegy* lakosai magyarok, *Szeghegy* falúban pedig ág. hitv. németek laknak. A vasút Verbásznál a Ferencz-csatornát szegi, azután délkeleti irányban halad tovább s *Kuczura*, *Kis-Kér*, *Ó-Kér* és *Kiszács* helységek mellett elhaladván, *Újvidékre* érkezik.

Ujvidék III. Károly idejében még jelentéktelen mváros volt,

---

vizálláskor 500, magas vizálláskor pedig 1300 m. széles, a dunai híd a nagy ártér miatt 3.500,000 frtba került volna. Azért két gőzkompot készítettek, rajtuk 62.7 m. hosszu sínvágányok vannak, tehát 8 személyszállító kocsi vagy 10 teherkocsi fér el. A parti lejtőn levő sínekről a kocsik közvetlenül a gőzkomp sinjeire siklanak, így szállíttatnak át a másik partra. A parti építkezések és gőzkompok igen czélszerüek, 1871-ben készültek el; a kompok alkotórészeit Poroszországban, Duisburgban készítették. Az összes átszállítási müvek 540,000 frtba kerültek.

1748-ban sz. k. várossá lett, azután csakhamar az alsó Duna egyik fő kereskedőhelyévé emelkedett s oly gyors virágzásnak indúlt, hogy már 1848-ban több mint 20,000 lakosa volt. Az átellenben fekvő Pétervárraddal együtt ép oly iker-város, mint Pest és Buda, lapályon terül el, míg Pétervárad hegyen épült s jelentős erősség. A két város már régóta hajóhíd által van összekapcsolva, most a vasút számára is áthidaltatott a Duna. A hajóhíd ujvidéki feje meg van erősítve, a sánczokon túl egy szép sétahely terül el s azután következik a város. A forradalom alatt sokat szenvedett, nagyrészt leégett, lakosai tetemesen megfogytak: de utóbb csakhamar szabályosabban és szebben épült fel, s most Bács-Bodrog megyének egyik legcsinosabb és legnyájasabb városa. Görög-keleti püspöknek és községi szerb főgimnáziumnak székhelye levén, Ujvidék a magyarországi szerbek egyik központja. Van ott állami főgimnázium is, továbbá polgári leányiskola, leánynevelő intézet, ipartanoda, k. törvényszék, járásbíróság stb. A polgári lakosok száma 21,325, ezekből 8790 szerb, 5517 magyar s 5159 német. Élénk kereskedést üznek különösen a borral, gabnával és gyümölcscsel; halászattal, selyemtermeléssel, kertészkedéssel is foglalkoznak. Határában különösen jó alma terem, általában az almafajták közől hiresek az újvidéki és szabadkai szercsika, a bajai pogácsa s a jankováczi jeges alma.

Újvidéktől Ny-ra a Duna lapos bal partján *Ó-* és *Új-Futtak* egymás mellett fekvő helységek vannak, amabban 5367, emebben 3119 lélek lakik, kik leginkább németek és szerbek, egyebek közt jó dohányt termesztenek, selyemtermeléssel is foglalkoznak s fával is kereskednek. *Glozsán* falu kissé távolabb esik a Dunától, lakosai leginkább ágostai hitv. tótok; odább Ny-ra hármas helység fekszik a Dunánál, t. i. *Ó-, Német-* és *Új-Palánka;* Ó-Palánkán 4757 jobbára szerb lakos van; Német-Palánkán, mely csak 1785-ben alapíttatott, 4429 jobbára német, Új-Palánkán pedig 1459 szintén német ember lakik. A szomszédos *Cséb, Obrovácz, Bukin, Gajdobra* és *Bulkesz* helységek lakosai szintén túlnyomóan németek, Cséb határában jó dohány terem.

Petrovácz nagy tót helység 7403 lakossal, kik majdnem mindnyájan ágostai hitvallásúak, *Kulpinban* németek és szerbek laknak, *Kiszácson* tótok, *Járekben* németek, *Temerinben* pedig magyarok. Ez utóbbi nagy község 7865 lakossal.

Újvidéktől K-re a Duna mocsáros alsíkján *Káty, Felső-* és *Alsó-Kovil* és *Gardinovácz* jelentéktelen helységek, a kiemelkedő tojásdad alakú fensíkon *Lok, Vilova* és *Mossorin* fekszenek, a fensík

keleti oldalán pedig közel a Tiszához *Titelt* találjuk. Ez mváros, a csajkások kerületének főhelye volt, mely a Tisza torkolatán uralkodott. A csajkások kerülete a magyar katonai őrvidékhez tartozott, egy zászlóaljat hat századdal foglalt magában, melynek területe 870 □km. tett. 1872-ben eltöröltetvén a magyar katonai őrvidék, a csajkások kerülete Bács-Bodrog megyébe kebelezteték be. Titel vagy Tétel régi helység, hajdan prépostság volt ott; hadi tekintetben mindig jelentőséggel bírt s azért meg is volt erősítve. Most Titelben 3321 ember lakik, kik jobbára szerbek, hajózással, halászattal, kereskedéssel s hajóépítéssel foglalkoznak.

A Tisza mellékei Titeltől É-ra szintén mocsárosak, s a folyó jobb partján nincsen helység. *Zsablya* vagyis *Józsefháza* tetemes távolságban van a Tiszától, 5349 lakosa jobbára szerbajkú. *Csurog* szintén szerb helység 6406 lakossal, a második csajkás járás legnépesebb helysége a Tisza egyik kanyarulatánál fekszik. *Bács-Földvár* a Ferencz-csatorna torkolatához közel esik, 5341 lakosa magyar és szerb. Odább É-ra szintén a Tisza egyik kanyarulatánál *Ó-Becse* fekszik, mely nagy község 15,040 lakossal, kik között 8683 magyar és 5092 szerb. Ó-Becse a tiszai koronakerületnek főhelye volt; több állami épület, nagy községház, a szerbek díszes iskolaépülete és más közintézetek épületei ékesítik. Három gőzmalom is van ott. Odább É-ra szintén a Tisza jobb partján *Petrovoszelló, Mohol* és *Ada* népes helységek vannak. Mind a háromban a magyarok vannak többségben, az elsőben 7231, a másodikban 7782, a harmadikban 9693 ember lakik. Adán állami földmives-iskola van állattenyésztéssel és kertészettel, két gőzmalmot is találunk ott.

Végre Adától É-ra a Tisza jobb partján még *Zenta, Adorján, Ó-Kanizsa* és *Martonos* helységeket találjuk. Zenta rendezett tanácsú város, 21,200 lakossal, kik között 17,877 magyar és 1876 szerb. Hiressé lett azon győzelemről, melyet határában Jenő szavojai herczeg 1697. szept. 11-kén a török hadakon kivívott. Adorján csak kis kertész község, mely Ó-Kanizsához tartozik; ez meg nagyközség, 13,069 lakossal, kik legnagyobbrészt magyarok. A helységtől É-ra a Körös patak szakad a Tiszába. Martonos szintén túlnyomóan magyar mváros 5126 lakossal.

Csongrád megyének nagyobb fele a Tisza bal oldalán terül el, itt csak azon helységeit említjük meg, melyek a Tisza jobb oldalán vannak. Az Alföldi vasút Szabadkáról *Horgosra* s innen *Szegedre* visz. Horgos 4192 magyar lakost számláló falu.

Szeged régi nevezetes sz. k. város, a Tisza jobb partján terül

el; a Maros torkolatán alúl. Szegedet többi között Zsigmond részesíté különböző kiváltságokban; I. Ulászló 1444-ben ott tartá az országgyűlést, melyen a törökökkel békét kötött s a békét esküvel megerősíté, mindazonáltal nemsokára megszegé s Várna alá vonúla hadával, hol életét veszté. 1541-ben a törökök szállák meg, s ők építék fel a várat, melyből csak 1676-ban takarodának ki. A felszabadult Szeged 1715-ben lett sz. k. várossá. — 1849. febr. 11-kén a ráczok támadák meg Szegedet, a jobbára nemzetőrökből álló magyar sereg azonban visszaűzé. Julius első felében a magyar kormány s az országgyűlés Szegedre menekült, de már jul. 30-kán onnan is el kellett távoznia. Két nappal elébb az Újszegeden volt lőporos torony meggyuladván, 800 embert temetett romjai alá. Haynau hadserege már aug. 2-kán bevonúlt a városba, aug. 5-kén a Szöregnél való elsánczolt állásukból kiveré a honvédeket. *Fényes* 1847-ben megjelent munkájában ezt írja Szegedről: »Egy sík térségen fekszik, Pesthez 21 mf., 35,861 lak. Nevezetesebb épületei: a két róm. kath. parochialis s a minoriták és szent ferenczieк igen régi nevezetes szentegyházain és zárdáin kivül az iskolaépület, a pompás városháza a várral átellenben, a roppant polgári kórház s igen számos magános épületek, melyek közt emeletesek is számosak.« *Reizner János*[1]) felette érdekes munkájából látjuk, hogy Szeged a mostanában magasztalt »boldog időkben« a tengés és szunnyadás korszakát élte és csak a negyvenes években ébredt fel öntudatos pezsgő életre. A forradalom alatt és után sokat szenvedett, mindazonáltal folytonosan gyarapodott és magyarosodott; az Alföld legnépesebb városává lett.

Szeged vidékén a Tisza az Alföldi vasút hídjától kezdve Algyő falu mellett K-re kanyarodik, legkeletibb kanyarulatát átmetszették, ez átvágástól Tápé faluig délnyugati irányban folyik. A Maros azelőtt kacskaringósan *Deszk* és *Szöreg* felé kanyarodott s az utóbbi helység felől É-ra fordulván, derék szöglet alatt szakadt a Tiszába, ott a hol ez K-ről Ny-ra folyik. A Maros kanyarait elmetszették s torkolatát egyenes vonalban úgy vezették, hogy hegyes szöglet alatt esik a Tiszába. Ez csak egy darabig Szeged éjszaki részénél, a Felső városnál, halad nyugati irányban, a Belvárosnál D-re fordúl és a Vedres erdőig délnyugatdéli irányt követ. De azután ÉNy-ra kanyarodik és csak Sz.-Mihály pusztán fordúl ismét D-re. Ezt a nyugati kanyarulatát szintén elvágták és pedig a Vedresházai átmetszéssel, mely azonban nem akart fejlődni.

[1]) L. A régi Szeged. I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden, irta *Reizner János*. Szeged, 1884.

A Tisza mindkét partján töltéseket építettek, melyek Szegeden felül és alúl áradási medrét nagyon összeszorították. A partmenti töltésekhez a folyó jobb oldalán néhány haránttöltés járúlt, nevezetesen a Percsorai, mely Szegedtől É-ra 20 km. esik, továbbá a Sövényházi, mely Szegedtől 12 km. van, s a Baktői, mely a Felső város éjszakkeleti oldalán éjszaknyugati irányban húzódik. A város mellet az Osztrák-magyar állami vasút s az Alföldi vasút töltései szegik egymást. Az Alföldi vasút töltése a tiszai hídtól Algyő felett délkeleti irányban, tehát Szeged nyugati oldalán halad s az Alsó város irányában szegi az Osztrák-magyar állami vasút töltését. Ez Dorozsma vidékéről délkeleti irányban huzódván, az Alsóváros déli oldalát megkerüli s ezen városrész és a Tisza között a tiszai hídig É-nak tart. E szerint Szeged a Tisza partja, a Baktői töltés s a két vasút töltései által körűlfogott területen fekszik, hosszan elnyulván É-ról D-re. Dorozsmától É-ra egy jókora tómedencze van, a Fejértó, azon helységtől DK-re pedig egy keskeny mocsár D-re a Tisza felé csavarog. A Fehértó felszíne 76, a vasúti töltésektől befogott háromszögletű terület 83, a Dorozsmától DK-re eső terület 81, a Fehértótól É-ra eső terület 87, az Alsóváros és vasúti töltések közötti terület 79 m. magasságban vannak a tenger felett.

A Belváros területe a Tisza 0 pontja felett $5._5$—$7._0$, az Alsóvárosé és Rókus külvárosé csak 3—4 m. magas volt. A folyószabályozás és az áradási medernek töltések közé szorítása következtében a megáradt Tisza vízállása mind magasabb lett. Ugyanis Szegeden a legmagasabb vízállás 1830-ban $6._{17}$, 1876-ban $7._{86}$, 1877-ben $7._{95}$ s 1879-ben $8._{06}$ m. volt a 0 pont felett.

Szeged városa s egész környéke tehát már 1876-ban és 1877-ben igen nagy veszedelemben forgott, a víz már akkor is jóval magasabban állott, mint a város területe. 1879. márczius 5-kén éjjel bekövetkezék a Percsorai töltésvonalon a petresi szakadás, a víz csakhamar a Fehértóig és Dorozsmáig eláradván, rohamosan Szeged felé közeledék. A Sövényházi gáton áttörvén, az Alföldi vasút töltése előtt gyűlt meg. Ezernyi nép dolgozott éjjel-nappal az utolsó védvonal megerősítésén és magasbításán, de a tengernyi víz elsőben Algyő irányában, azután erős vihar támadván, márczius 11-kén éjfél tájban a pályaudvar közelében is átszakasztá az Alföldi vasút töltését s néhány pillanat alatt benyomúlt a városba. A kiáradt víz a Fehértó déli csúcsánál az Osztrák-magyar állami vasút töltését is átszakasztá s Dorozsma felől az említett mocsár irányában a Tisza felé folyt. Az ár oly hirtelen lepte meg a várost, hogy kevesen mentettek meg

egyebet a puszta életnél, sok száz ember a hullámokban lelte halálát. A víz a Belvárosban $1._2$—$2._7$, az Alsóvárosban $4._8$ – $5._2$ m. magasságot ért el. A legtöbb ház vertföldből és vályogból levén építve, csakhamar összeroskadt és csak a magasabban fekvő és szilárdabb anyagból való házak maradtak meg. Sok ezer embernek, azon a borzasztó éjszakán, csak a város keleti oldalán elnyuló 9—10 m. magas tiszai töltés nyujta menedéket. [1])

Így pusztult el Szeged a Tiszaszabályozásnál elkövetett hibák következtében. A rémítő szerencsétlenség híre nemcsak az egész országnak, hanem Európának, sőt a többi földrészek országainak részvétét és áldozatkészségét is felkölté. Az ország közelebbi és távolabbi vidékeiről élelmi szerek oly mennyisében érkeztek, hogy azokból 25—30 ezer embert három hónapon keresztül élelmezni lehetett. Az adakozások útján begyült összes könyöradományok pedig majdnem 3 millió frtra rúgtak!

Ő Felsége s a kormány elhatározták, hogy Szeged omladékaiból felépüljön s hogy az ujjápitett város szebb legyen, mint a régi volt. A város újjáépítése végett Tisza Lajos nevezteték ki királyi biztossá, melléje 12 tagból álló tanács rendelteték. Legsürgősebb munka a víz leeresztése volt. E végből az Alföldi vasút beszakadt töltésvonalán szádfalat építettek, mely ugyan nem sokat használt és felette sokba került; azután hozzáláttak a víz kiszivattyúzásához; a munka lassan folyt, s a víz majdnem a nyár végéig maradt a város területén. Nagy munkába került a víz okozta károk felvétele és a könyöradományok igazságos kiosztása. Az alatt elkészülvén az új város tervezete, csakhamar mind az állam, mind a város és magánosok részéről megindult az építkezés. A helyreállítási munkálatok gyorsan haladtak előre s 1883. október közepén ő Felsége már a helyreállított Szegedet látogathatá meg. Azon időig már 3485 ház épült, azok közől kétemeletes 31, egyemeletes 264, magas földszintes 625, földszintes 1696, melléképület 869. Ezeken kivül az állam és a város költségén számos középület, az állandó híd s a tiszai kőpart is elkészült, az utóbbi ugyan nem egészen sikerült. [2])

[1]) L. *Josef Riedel:* Der Untergang und Wiederaufbau Szegedins etc. Wien, 1880.

[2]) Az 1883. aug. végéig Szeged újjáépítésére fordított költségek következők: az állam 8.350,000 frtot költött, ebből az állami épületekre 1.850,000, az állandó hídra és feljárókra 1.800,000, a szádfalra 1.600,000, a rakpartra 1.200,000, a körtöltésre 1.000,000, az új-szegedi partmagasbításra 600,000 frtot, a királyi biztosság költségei 400,000 frtot tettek. Az állam Szeged városának $\frac{4}{5}$, az egyes lakosoknak 10 millió frtot kölcsönzött. A város költött kisajátításra

Az egész város területét nem lehetett egyszerre a kellő magasságra feltölteni, úgy hogy magasabb legyen, mint az 1879-diki árvíz. Azért a Felső város keleti oldalán magas körtöltést építettek s a felső tiszapartot is magasabbra emelték. Alább az új állandó hídtól fel- és lefelé kettős, felső és alsó kőpartot építettek, az alsó roszúl volt tervezve és építve, azért legnagyobb részét a víz elvitte, tehát újból kellett azt kiépíteni. Az új állandó híd előtt a Rudolftér van, ott, hol hajdan a régi váracs volt. E körül mint központ körül Tisza Lajos körútja huzódik el félkörben; ezt egy nagyobb körút veszi körül, mely szintén félkörben huzódik a Tiszától a Tiszáig; egyes szakaszait Róma, Brüsszel, Páris, London, Berlin és Bécs városairól nevezték el. A két körút nagyon széles, kettős fasorokkal van beültetve. Majdnem szintén oly szélesek a sugárútak is; ezekből az egyik az Osztrák-magyar vasút pályaudvarához vezető Vaspályautczáról É-ra a Gizellatérre visz, ez a Boldogasszony sugárút; ettől Ny-ra esik a Szabadkai sugárút, mely a Dugonics-sétánynál, a Tisza Lajos körútból szakad ki s délnyugati irányban a Vámtérig huzódik; a harmadik, sokkal hosszabb, sugárút szintén a Tisza Lajos körútból szakad ki s éjszak-keleti irányban az Alföldi vasút pályaudvaráig húzódik, ez a Budapesti sugárút; a negyedik és ötödik éjszaki irányban huzódnak, egymással egyközüen; a Párisi körútból szakad ki a Csongrádi, a Brüsszeli körútból pedig a Vásárhelyi sugárút. — Végre még egy sugárút van, tudniillik a Szilléri, mely ÉK-re a Csillagtérre visz. Mind a körútak, mind a sugárútak kellően fel vannak töltve, fasorokkal beültetve és kikövezve. A többi utczák többnyire a körútakkal és sugárútakkal egyközüen s lehetőleg egyenes vonalban sugároznak szét. Az új Szeged tehát egészben véve nagyon szabályos város; a közterek is bizonyos arányossággal vannak benne elosztva. Az Alsóvárosban van az Indóháztér s a Mátyás király tér; odább É-ra esik a József főherczegtér és Honvédtér, továbbá a Gizellatér, Templomtér és Dugonicssétány, az új hídnál a Rudolftér s a Stefániasétány a Tisza partján, azután

1.275,000, kövezésre 1.300,000, feltöltésre 1.200,000, a színházra 500,000, a csatornázásra 50,000, a városházra 300,000, a közterekre 150,000, a közös hadsereg laktanyájára 550,000, a polgári leányiskolára 90,000, a vámházakra 70,000, a belvárosi népiskolára 65,000, a sóházra 65,000, az alsóvárosi népiskolára 60,000, az új-szegedi népkertre, kioszkra, vengéglőre 40,000. a felsővárosi népiskolára 22,000, templomokra 7000, összesen 6.194,000 frtot. Az egyes lakosoktól az állami kölcsön segítségével épített házak pénzértékét 15—16 millióra frtra teszik, s azonkivül a feltöltésre, vízvezetékre stb. 3—4 millió frtot költöttek. L. *Nemzet*, 1883. aug. 28-diki számát.

az igen nagy Széchenyitér, ettől Ny-ra a még sokkal nagyobb Márstér s mellette a Sz.-Rókustér, ettől K-re a Lechnertér és Sz.-Istvántér, odább EK-re a Sz.-Györgytér s a Márstértől ÉNy-ra a Hunyaditér.

A középületek általában véve nagyon díszesek, sőt némelyek valóban nagyszerüek és pazar fénynyel vannak építve. A részint fákkal és díszbokrokkal beültetett Gizellatértől K-re a Tisza Lajos-körút jobb oldalán a díszes homlokzatú honvédtiszti lak, a Honvédtéren pedig a laktanya épült, mindkettő a honvédelmi miniszterium költségén.

A Gizellatér közelében van a Templomtér, melyen a belvárosi plebániatemplom s a kegyesrendiek társháza és gimnáziuma, a tér közepén pedig az újonnan épült Rozália-kápolna van; ugyancsak ott van az iparosok háza, mely emeletes épület az árvíz előtti időből való. A Templomtértől az Iskolautczába érünk; ez s az ettől K-re a Tisza partjáig és az új hídig a régi Szegednek maradványa, melyet az árvíz nem bántott. Odább É-ra az új-hid és a Széchenyitér körül az új Szegednek legfényesebb része terjed el. Az új híd maga nagy díszére válik a városnak, Eiffel G. párisi mérnök építette mint vállalkozó, 1883. szept. 16-kán adták át a használatnak. Ettől É-ra terjed el a Stefániasétány, mely a Bástyautcza keleti oldalától le egészen a Tisza partjáig nyúlik, Szegednek legcsinosabb helye; szép ültetvényeit díszes vasrács veszi körül s közepén a régi váracsnak meghagyott romalakú falrészében, az úgynevezett Mária Terézia-kapuban, csinos kioszkot készítettek. A régi váracsot a katonai kincstár ajándékozta Szegednek, helyén keletkeztek a Bástya-, Aradi-, Híd-, Vár-, Vesselényi- és Vörösmartyutczák s a Széchenyitérnek keleti vonala. A Bástyautcza nyugati oldalán, szemben a Stefániasétánnyal az új pompás szinház áll, melyet Fellner és Helmer bécsi építészek terve szerint 450,000 frtnyi költséggel építettek. A nézőtéren mintegy 1800 ember számára van hely. E szép szinház már 1885. april 22-kén a lángok martaléka lett, még két esztendő sem telt vala el a megnyitása óta; most újra fölépítik.

A Hídutczáról a Széchenyitérre jutunk; ennek éjszaki vonalán a szeged-csongrádi takarékpénztárnak árvíz előtti háza s nehány díszes magán épület áll; a keleti vonal egyik sarkán az igazságügyi miniszterium költségén épült polgári törvényszéki palota, másik sarkán pedig a közmunka- és közlekedési miniszterium költségén épült palota áll, melyben a posta, telegráf és folyammérnöki hivatalok vannak elhelyezve; a két állami épület között egy négyemeletes magán épület

van. A Széchenyi-tér déli oldalát az árvíz előtt épült házak foglalják el, a nyugati oldalán pedig néhány régi és új épületen kivül a városi bérház s a régi alapon újból épült városi széképület áll, ez Pártos és Lechner budapesti építészek terve szerint készült. A városi bérház és széképület előtt csinos park terül el. A Széchenyi-tértől D-re esik a Klauzál-tér, mely sokkal kisebb, de szintén díszes épületekkel van szegélyezve; onnan D. felé menve a Dugonics-térre jutunk, melynek keleti oldalán az árvíz előtti időből való mutatós reáliskolai épület áll; ennek két földszinti termében van a 60—70 ezer kötetnyi könyvtár elhelyezve, melyet Somogyi kanonok a városnak ajándékozott. A reáliskolai épület homlokzata előtt Dugonics András ércz szobra áll, csinos ültetvények között.

A Tisza Lajos körúton a belvárosi leányiskolát, melynek fő homlokzata a Dugonics-térre szolgál, a reformátusok és ágostai hitvallásúak kicsike, de nagyon díszes templomait s a pénzügyigazgatósági palotát találjuk, mely a pénzügyminiszterium költségén épült. A külső körúton, mely azonban még nincsen kiépítve, van Bakai Nándor kötélgyára s vele szemben épültek a város költségén a közös hadsereg számára a nagy kaszárnyák, összesen hét épület, melyek egy nagy négyszöget fognak be, s melyekben egy gyalogozredet és egy üteg tüzérséget lehet elhelyezni. E kaszárnyák éjszaki homlokzata előtt terül el a Márs-tér s ennek nyugati oldalán emelkednek az igazságügyi miniszterium költségén épített kerületi börtön, mintafogházak s a bünfenyítő törvényszék palotája, melyek három oldalról magas kőfalakkal vannak körülvéve.

A Márs-térről ÉNy-ra a Rókus-térre jutunk, melyen a rókusi r. kath. templom s a városi közkórház áll.

Szegeddel 1880-ban egyesíttetett a Tisza bal oldalán fekvő *Új-Szeged*, melyet most *Erzsébetvárosnak* neveznek; ennek területét szintén egyenes utczákkal szabályozták, de még csak kis része van beépítve. Az új hídon átkelve a Torontál-térre s a Népkertbe jutunk, mely csinos mulató hely. A középső fasor két oldalán szőlő, gyümölcsös és virágos kertek vannak nyári lakásokkal.

Szeged e szerint csakugyan szebb, mint az előtt volt, az Alföldnek nemcsak legnagyobb, hanem legszabályosabb és legszebb városa is. Középületei valóban díszesek, sok lakóháza szintén palotaszerű, a kisebb, földszintes házak is csinosak. De tulajdonképen még csak a város kerete és váza készült el, teljesen még csak a Tisza Lajos körútja által befogott része van kiépítve, a nagy körút, a sugárutak s a többi utczák széleit nagy részben még csak deszkakerítések jelölik

meg, mindenütt még nagyon sok üres telek van, s a fölépült házakban is sok az üres lakosztály. A város tehát jóformán üresnek, kihaltnak látszik, kétszer háromszor akkora népesség kellene, hogy megteljék. Nemcsak sok üres telek, hanem sok felépített lakóház is eladó s gyakran árverés alá kerül. Sokan nem bírják a felvett kölcsönt törleszteni és kamatait fizetni. A közterek, a körútak és sugárútak arányai talán tulságosan nagyok, kiköveztetésök, tisztántartásuk felette sok költségbe fog kerülni. Egyszóval az új Szeged némileg a nagyzás következményeiben szenved, és csak akkor fog teljesen felépülni és megnépesülni, ha sikerül benne az ipart és kereskedést nagy mértékben kifejleszteni. Még csak nehány nagyobbszerű gyártelep van ott; a kisipar inkábbb csökkent, mintsem emelkedett, az egykor hires szappanfőzés is hanyatlott. Most a pénzügyminiszterium költségén egy nagyszerű dohánygyár épül az Alföldi vasút pályaudvara közelében. A forgalom és kereskedés sem gyarapodott, sőt arról panaszkodnak, hogy hanyatlott s inkább Szabadkára költözött. Új-Szegeden azelőtt sok hajót épitettek, most ez az ipar is pang.

Szeged népessége 1869-ben 70,179, 1880-ban pedig 73,675 lélekre rugott, tehát az árviz következtében nem csökkent. Ámde Szeged határa roppant nagy, 141,782 k. hold, azaz 86,775 hektár, vagyis körülbelől 867 □ km., tehát egy-egy □ kméterre csak 86 lélek esik, ez pedig aránylag gyér népesség, nem sokkal több mint falusi vidéken. A szegedi lakosság legnagyobb része földmíveléssel foglalkozván, sokan nemcsak nyáron, hanem télben is a pusztai tanyákon laknak. A népesség egészen magyarnak mondható, a németek száma csak 1682, a más nyelvűeké még kisebb. Vallásra nézve 67,978 r. kath., 110 görög kath., 468 görög-keleti, 418 ágostai, 980 helvéthitvallású, 15 unitárius, 3618 izraelita.

Szeged határából 66,427 k. hold városi tulajdon, 9943 hold adómentes, 63,253 h. szántó, 521 h. kert, 20,380 h. rét, 32,098 hold legelő, 6658 h. erdő, 1286 h. nádas. Az ide tartozó nevezetesebb puszták: Röszke, Sz.-Mihálytelek, Ásotthalom, Átokháza, Keretes, Mérges, Csorva, Csengele és Szatymáz, mely utóbbi vasúti állomás. Sok apró tó és mocsár van a pusztákon elszórva; azok többnyire ÉNy-ról DK-re sorakoznak, jobbára síksós tavak. A város határa nagyon szabálytalan alakban messzire terjed DNy. és ÉNy. felé, közéje ékelődik *Dorozsma* határa, mely azelőtt a Kis-Kúnsághoz tartozott, de most Csongrád megyébe van bekebelezve. Dorozsma Ny-ra esik Szegedtől, népes mváros, nagy határral, 10,652 lakossal.

Tápé és *Algyö* a Tisza mellett, Szegedtől K-re és É-ra épült

falvak, melyek az 1879-diki árvizben szintén elpusztultak. Tápé újra felépült, lakosainak száma 2237. Algyő lakosai számára Pallavicsini pusztáin a Tiszától távolabb eső vidéken jelöltek ki helyet s ott *Sándorfalva* keletkezett, melyben 1880-ban már 3394 lakost számláltak. A szomszédos *Sövényház* községben 3508 ember lakik.

Kis-Telek falu távolabb esik a Tiszától, vasúti állomás, termékeny nagy határ, 4803 lakos. E falutól É-ra esik *Pusztaszer*, mely a Névtelen jegyző mesés tudósítása alapján híresedett el. Az egész puszta három részre oszlik: Alsó-, Kis- és Felső-Pusztaszerre, mindegyiken vannak népes tanyák, sok búza, rozs és dohány terem. A Körtvélyes tó mellett, a Névtelen jegyző szerint, egy Gömölső nevű erdő volt s ott tartá meg Árpád az országszervező gyülést. A pusztát Pallavicini őrgróf bírja, ki 1885-ben megengedé, hogy a régi romok és sírtelepek felásattassanak.

Csongrád a Tisza jobb partján fekszik, a Körös torkolatával átellenben, régi helység, melynek földváráról kapta nevét a megye. Most Csongrád igazi alföldi mváros 17,837 lakossal, nagy, de részben vízjárta határral.

Jász-Nagy-Kún-Szolnok megyét az 1876-diki XXXIII. t.-czikk a volt Jászságból, a volt Nagy-Kúnságból s Heves és Külső-Szolnok megye némely járásaiból alkotá. Legújabban a megyében két új község keletkezék kincstári birtokon, t. i. *Kis-Balla* Török-Sz.-Miklós közelében, és *Rákóczi* a varsányi pusztán Tisza-Várkony közelében. Itt csak a Tisza jobb oldalán fekvő nevezetes helységeit soroljuk fel.

A megyének székhelye *Szolnok*. E rendezett tanácsú város a Tisza jobb partján, a Zagyva torkolatánál terül el, legnagyobb része a Zagyva jobb oldalán van, bal oldalán csak a várnak nevezett városrész nyúlik el. Nincs helység, melynek az ország legnagyobb és legnépesebb városaihoz oly kedvező közepes fekvése volna, mint Szolnoknak, de kedvező fekvése a legújabb időkig nem érvényesülhetett, mert nem voltak gyorsan és kényelmesen járható utai, azért az nem is emelkedhetett és sárfészeknek maradt. De mióta a vasúti hálózatnak egyik fő csomópontjává lett, azóta gyorsan gyarapodik. Magára a megyére nézve is kedvező fekvése van Szolnoknak, mert a Tisza és a vasutak onnan a megye legtávolabbi részeibe is elvezetnek. Azért csak helyeselni lehet a törvényhozás legújabb intézkedését, melynél fogva a k. törvényszékek Karczagról és Jászberényből Szolnokra tétettek át.

A vasúti állomásból árnyas akáczfa-sorok közt kövezett út

vezet a városba, melynek főbb utczái kövezve vannak. Házai jobbára alacsonyak és náddal fedvék; a Fő-utczán, Piacz-téren, Molnár- és Magyar-utczákon azonban szép épületek vannak. Legszebb a Molnár-utcza sok mutatós magán lakóházával s az ipartársulat palotájával. A piaczon van a két emeletes szálló s a díszes új városház. Innen tovább haladva a Zagyva felé a nagyszerű megyeház ötlik szemünkbe, az nemcsak a városnak, hanem az egész megyének legdíszesebb épülete. Kissé odább, majdnem vele szemben áll a régi megyeház, kétemeletes nagy épület. Előtte egy tér van, melyet honvédemlék ékesít. Innen egyenest tovább haladva a Zagyván túl a várba jutunk, jobbra fordúlva pedig a Tisza hídján át a nagy síkságra érünk, melyet az ujonnan épült Szandai kövezett gát hasít ketté. Megállunk a híd közepén s visszafordúlunk a város felé. Kedves kép tárul elénk: balról előttünk a gyárváros, sok füstölgő kéményével, a régi vasút vasgyáraival s a gőzhajói állomással, a róm. kath. templom, a Tiszában a fürdő s a vizi malmok, kissé odább a parton egy nagy gőzmalom, gőzfürész-telep s az új megyeház. Jobbról a Zagyva ömlik a Tiszába s azon túl a Vár helyén épült városrész terül el, kedves fás ligetes helyeivel. A várnak utolsó maradványát, egy nagy kőtuskót, a Tisza árja 1879-ben mosá ki és dönté le. Egészen jobbra a tenyői híd esik, hova a szolnokiak szedrezni és majálisozni járnak. S ha most hátat fordítunk a városnak, még elragadóbb kép tárul elénk. Ott terül el a nagy síkság, melyben a Tisza Szajol és Szolnok között két nagy kanyarúlatot tesz D-re és É-ra, közepén a Szandai gát nyúlik el, végén a Szandai telep szép parkjával és füstölgő szeszgyárával, azon túl a szolnoki szőlők. A Tisza kanyargós utját fűzfa sorok mutatják; ha a folyó kiárad, a meddig a szem lát, mindenütt csak a fűzfák koronái állanak ki a vízből, mely mint a tenger mindent elborít. De a Tisza ezen ártere, melyet évenkint elönt, nagyon termékeny és káposzta- meg dinnyeföldekül szolgál.

Szolnok határa nagy, a Tisza kanyarúlatai között s mindkét oldalán terjed el, jobb oldalán Palotás-Sz.-Iván és Alcsi puszták, bal oldalán Szanda, Derzsigát, Alsó- és Felső-Varsány puszták fekszenek. A város lakosai leginkább mezőgazdasággal, állattenyésztéssel, gyümölcs- és szőlőtermeléssel foglalkoznak. De a halászat, a forgalom, ipar és kereskedés is sok embernek nyújt keresetet. Van Szolnokon nehány jelentős ipartelep, nevezetesen gőzmalom, gőzfürész, szeszgyár, vasgyár stb. A forgalom és kereskedés fő tárgyai: a fa, gabna, barom, só és dohány. A heti vásárok igen élénkek. Tanintéz-

zetek: hatosztályú gimnázium, melyben a ferenczrendiek tanítanak, pariskola, női ipar tanműhely.

A szolnoki nép általában szereti a mulatságot, egyik fő mulatóhely a Schefftsik-féle kert, melyben nyári szinkör van. Ünnepnapon a város igen élénk, a mindkét nembeli fiatalok díszesen öltözve lepik el az utczákat. Nagyon szeretik a czifrálkodást, a leányok hajában nem ritkán 4—5 frtos pántlinka, a fiatal menyecskék fején pedig 30—40 frtos selyem kendő is van. Rendesen láthatni a piaczon olyan henyélő embereket heverni, kik az olasz lazzaronik hasonmásai s 2 frtnyi napszámért sem mennek dolgozni.

A lakosok kevés kivétellel magyarok és róm. katholikusok, számuk 18,247; köztük 16,372 r. kath. 1112 izraelita.

Varsány pusztával átellenben a Tisza egyik kanyarulatában *Vezseny* s ettől ÉNy-ra és Szolnoktól D-re *Tisza-Várkony*, mindkettő népes falú; még népesebb a Szolnoktól É-ra fekvő *Besenszög* falu. A Tisza jobb partján fekvő *Nagy-Körü*, *Kötelek* és *Süly* jelentéktelen falvak. Sokkal népesebbek azok a helységek, melyek a volt Jász-kerülethez tartoznak; nevezetesen *Jász-Ladány* (7060 lak.), *Alsó-Sz.-György* (4128 l.), *Kisér* (5771 lak.), *Jász-Apáti* (9752 lak.), *Mihálytelek* (2192 l.), *Jákóhalma* (3209 lak.), *Dózsa* (3349 lak.), *Jász-Berény* (21,507 l.), *Felső-Sz.-György* (1720 l.), *Fényszaru* 4376 l.) és *Árok-Szállás* (12,794 lakossal.)

A jászok[1]) állítólag az I. Lajostól 1086-ban legyőzött s a Mátra hegység és Tisza folyó között elterülő síkságon letelepített kúnok ivadékai. A régi történelmi munkákban, oklevelekben és törvényekben latinosan jasso-knak, jazyges-nek és philisteusoknak neveztetnek. Nevök kétségenkivül a magyar íj szótól származik, közülök kerültek ki az ijászok, a magyar királyok serge számára, s bizonyos, hogy eredetileg nem különböztek a kúnoktól. A helynevek is, a melyek a szállás szó által válnak ki, a jászság és kúnság azonosságát hirdetik. Jász-Berény mind a három kiváltságos kerületnek, t. i. a Jászságnak, Nagy- és Kis-Kúnságnak fővárosa vala.

A Jászság nagyobb része a Zagyva bal oldalán terjed el, a nagy síkság egy részét a Tarna is öntözi.

Jász-Ladány mváros, határát a Zagyva és a Tiszának Miller nevű ága gyakran elöntötte, nagy töltéssel biztosították az árvíz ellen. Alsó-Sz.-György a Zagyvánál fekszik, sok búzát termeszt.

[1]) *Gyárfás István* igen nagy muukát írt, melynek czíme: »*A jász-kúnok története*«, 3 kötet jelent meg, csak 1542-ig ér a harmadik, 1883-ban megjelent kötet.

Jász-Kisér a Tisza egyik holtága mellett, különösen dohányt is termeszt. Jász-Apáti rendezett tanácsú város. Mihálytelek közel a Zagyva és Tarna egyesüléséhez, Jákóhalma és Dózsa pedig a Tarnánál. Jászberény rendezett tanácsú város, a Zagyva, Tarna és Tápió folyóktól övezett síkságon, a Jászság legnépesebb helysége, melyet nehány díszes középület ékesít, a városházán a levéltárban egy czifrázatokkal ékesitett régi kürtöt őriznek, melyről azt hiszik, hogy Lehel kürtje. Jászberényben van r. kath. gimnázium.

Árokszállás Hatvantól K-re és Gyöngyöstől D-re esik, a Csörszárka mellett s a Tarnához közel, rendezett tanácsú város.

Végül még *Jánoshídát* és *Alattyánt* említjük meg, a két falu a Zagyvánál Alsó-Sz.-György közelében fekszik.

Folyó 1885. évi julius 21-ikén megnyílt az Újszász és Jászapáti között épített vasút, mely Szászberek, Puszta-Kürt, Jász-Ladány és Jász-Kisér helységeket érinti.

II.

Szabolcs, Hajdú, Szatmár, Bihar, Békés, Csanád és Arad megyék.

Az Ondava, Laborcz és Latorcza folyók mellékein messze É-ra nyúlik fel az Alföld, úgy hogy *Zemplén, Ung* és *Bereg* megyéknek nagy részei is hozzája tartoznak. K. felől Szatmár, Bihar és Arad megyék terjednek ki az Alföldre, de a Tisza bal oldalán *Csongrádon* kivül csak *Szabolcs, Hajdú, Békés, Csanád, Torontál* és *Temes* megyék egész kiteredésökben alföldi megyék; az utóbbi két megyéről más helyen lesz szó. Az említett megyék kiterjedése és népessége a következő:

Megye	kiterjedés □ km.	általános népesség	viszonylagos népesség egy □ km.	magyar-ajkú
Csongrád	3414	228,413	66.19	214,885
Szabolcs .	4917	214,008	43.5	194,388
Hajdú .	3353	173,329	51.7	169,426
Szatmár .	6491	293,092	45.2	172,410
Bihar .	10,919	446,777	40.9	241,369
Békés	3558	229,757	64.6	160,472
Csanád .	1618	109,011	67.4	79,297
Arad	6444	303,964	47.2	70,288

Szatmár, Arad és Bihar megyékben már sok oláh lakik; nevezetesen Szatmárban 102,130 oláh, 14,375 német van, Aradban a németek 32,155, az oláhok 192,573 lelket számlálnak. Biharban a magyarokon kivül csak az oláhok tesznek számot, 192,843 lelket számlálván.

Szabolcs megye az Alföldnek legkietlenebb vidékeit, a Tiszának vizjárta mellékét s a Nyírséget foglalja magában, mely Hajdú, Szatmár és Bihar megyék területeire is átnyúlik. A Nyirséget homokbuczkák s hullámos dombsorok jellemzik; a mélyebben fekvő vidékeken a fekete agyag uralkodik, csak csekély völgyelések barázdálják. A homok és fekete agyag mellett helyenkint a vakszik mutatkozik, mely igen rosz talajnem, rendkivül tömött, a vizet és levegőt át nem ereszti, kiszáradva oly kemény, hogy csak csákánynyal vágható; ennél fogva kopár, növényben szükölködik, szürkés fehér szinü. Attól különbözik a másik talajnem, melyet szintén szikesnek mondanak; ez t. i. homokos talaj, azért kiszáradva sem keményedik meg annyira, mint a vakszik, s kedvező időjárás mellett buja növényzet tenyészik rajta. Sok benne a sziksó s ez sok helyen kivirágzik. Alig van Európában más tartomány, melyben a sziksó oly mértékben kivirágzanék, mint az Alföld némely vidékein, úgy, hogy az összeseperhető és iparilag értékesíthető. A sziksó mind Szegeden, mind Debreczenben és vidékén a szappangyártás kifejlődésére szolgáltatott alkalmat. A szabolcsi és debreczenvidéki sziksó-terület egy körülbelől 90 km. hosszú s 30—35 km. széles szalagot képez, mely a Tiszánál Berczel és Gáva szabolcsmegyei községek határán kezdődve, egyenest éjszak-déli irányban halad Nyiregyházán, Újfehértón, Debreczenen és Derecskén keresztül a Berettyóig, Esztárig. E szalagszerű területen szétszórva fordúlnak elő a sziksós tavak, melyeknek partjain, míg azokat a buja növényzet el nem lepi, a sziksó összeseperteteti. Legnevezetesebb sziksós tavak a következők: a berczeli határban Gáva és Buj között a Nagy- és Kis-Sóstó; a halászi határban a Felső- és Bertény; a kemecsei határban a nagy Sóstó, a Görbe szik, a kemecsei Fertő s a kerek Mága laposa; Rád helység határában a rádi Fertő; Nyiregyháza határában a nyiregyházi Sóstó, a Mánda tó és Jakus tó s nehány más apró tó; az oroszi határban az Ökörító; Napkor határában szintén egy Sóstó; Síma pusztán a Nagy szik; Sz.-Mihályon a Fehér szik; Újfehértón a Sóstó és Nagy vadas; Hajdu-Bagoson a Horgas és Szikso tó; a fehértói pusztán a Konyári Sóstó, melynek partján fürdőintézet van; Derecske határában hét sziksós tó van stb. Sok helyen seperték össze és gyártották a sziksót, de most csaknem mindenütt egészen felhagytak vele, legtöbben már 1843-ban, Debreczen vidékén az ötvenes években szünt meg teljesen a sziksófőzés.

Szabolcs megyében csak kevés helység méltó a megemlítésre. A megyének legnépesebb s egyszersmind legvárosiasabb helysége

Nyíregyháza; ez rendezett tanácsú város, elég szabályosan épült s mindinkább csinosodik. Királyi törvényszéknek, járásbíróságnak s más hivataloknak székhelye, de a megye nem ott tartja gyüléseit. A várost gyümölcsös kertek és szőlők veszik körül, határához két nagy puszta tartozik, t. i. Sima-puszta és Királytelek, amaz DNy-ra, emez ÉNy-ra esik a várostól s vasúti állomás. A lakosok leginkább mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkoznak, s részint a pusztai tanyákon élnek; számuk 24,102; ebből 13,534 magyar, 8678 tót; 4934 r.-kath., 2540 görög-kath., 12,640 ág., 1855 helvét hitvallású, 2097 zsidó. Az ágostai hitvallásúaknak jeles iskoláik vannak.

A vasút Nyiregyházáról ÉNy-ra Tokajnak tart s mielőtt a Tiszán átkel, *Rakamazt* érinti; e falu a Takta mellett fekszik, Szabolcsnak egyik népesebb helysége, 3117 lakossal.

D. felé a vasút Debreczenbe visz, *Új-Fehértó* mellett haladván el; az utóbbi mváros, 6998 lakossal, nehány csinos urasági kastélylyal, Nyiregyházáról É-ra is megyen egy vasút, mely a Tiszának éjszaki nagy kanyarulatától közbe fogott területet majdnem a közepén hasítja s a Tiszán Csapnál kel át. E vaspálya a nyiregyházi Nagy-Sóstó mellett halad el, a hol fürdőhely van, azután *Kemecse* és *Bogdány*, *Demecser*, *Pátroha*, *Kis-Várda*, *Fényes-Litke*, *Komoró* és *Tuzsér* helységeket érinti. Bogdány és Kis-Várda mvárosok, de amannak csak 1389 lakosa van, míg emez 5000 lakost számlál.

A megye székhelye *Nagy-Kálló*, mely Nyiregyházától DK-re esik; mocsáros vidéken fekvő mváros, melyben a megyeházon s nehány úri lakon kivül alig van mutatós épület. A lakosok száma 4837. Odább K-re *Mária-Pócs* fekszik, szintén mváros, de külsejére elég ronda helység, 1544 lak., különben hires búcsujáró hely. *Nyirbátor* népesebb mváros, 4387 lakossal. *Nyir-Bakta* megint csak kis mváros, 1012 lakossal, *Nyir-Mada* mváros sem sokkal népesebb, 1840 lakosa van.

A Tisza mentében szintén csak jelentéktelen falvak vannak említést érdemelnek: *Veresmart*, *Dombrád*, *Berczel*, *Ó-* és *Új-Vencsellő*, *Balsa*, *Szabolcs*, melyről a megye neveztetett el; *Kenézlő* és *Zalkód* a Bodrogközön; *Timár*, *Tisza-Eszlár*, *Tisza-Ladány*, *Tisza-Lök*, *Dada*, *Tisza-Dob* és *Polgár*. Ez utóbbi mváros s valamennyiök között a legnépesebb 8092 lak. Tisza-Dob és Tisza-Lök szintén mvárosok, amabban 3225, emebben 3758 ember lakik. A Tiszától távolabb esik, K. felé *Sz.-Mihály*, ez csak falu, de Szabolcs megyének egyik népesebb helysége, 5955 lakossal.

Hajdu megye [1]) csak 1876-ban alakíttaték és pedig a volt Hajdu-kerületből, a Szabolcs megyétől elszakasztott Csege, Balmaz-Ujváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspök-Ladány, Szováth, Tetétlen és Földes, s a Bihar megyétől elszakasztott Kaba, Mike-Pércs és Sámson községekből. Az új megyének Debreczen lett a székhelyévé nagy határával együtt. A volt »nemes Hajdu-kerületet« Bocskay István erdélyi fejedelem alakította vala, s egy főkapitány kormányozta a legújabb időig. Az egész megyében csak egy sz. k. város, 14 mváros s négy falu van, de annál számosabbak a tanyákkal ellepett népes puszták, s minden községnek igen nagy a határa.

Debreczen sz. k. város régi helység, mit szláv eredetü neve is bizonyít. [2]) Az árpádházi királyok idejében ritkán említtetik, a XIV. század elején Dózsa Mátyás hatalmas hűbérúr birtokában volt; I. Lajostól városi rangra emelteték, Zsigmondtól vásártartási jogot kapott. Azután 1426-ban a szerb Brankovics Györgynek, 1450-ben Hunyadi Jánosnak birtokába került; 1511-ben már Szapolyai János rendelkezik a várossal s 1535-ben Török Bálintnak adományozá. A török uralkodás idejében Debreczen a töröknek s az erdélyi fejedelmeknek adózott, de olykor a császári hadvezérek is nyomorgatták s különösen Caraffa Debreczenben is átkos emléket hagyott.

A sok nyomor és különböző viszontagság idejében a debreczeni előljárók nagyon óvatosan és körültekintőleg jártak el, s különösen a város határának kiterjesztésében nagy sikerrel fáradoztak, új meg új pusztákat szerezvén. Az új hitvallás hívei már 1536-ban kezdének szaporodni, 1552-ben már az egész lakosság áttért, s a róm. kath. egyház teljesen megszünt létezni. A hatóság és polgárság nagy vallási buzgóságot fejtett ki, virágzó főiskolát alapított, úgy hogy Debreczen a magyar vallásnak, azaz a helvét hitvallású felekezetnek legerősebb oszlopává lett, s más felekezetet nem is tűrt kebelében. Azért kálvinista Rómának is nevezték. I. Leopold 1693-ban kelt oklevéllel a sz. k. városok sorába vevé fel Debreczent, de beczikkelyezése csak az 1715-diki országgyűlésen esék meg, és pedig oly feltétellel, hogy a város engedje meg a róm. kath. egyház helyreállítását s a plebániai templom és a Sz.-Ferencz-rendi atyák társháza számára telket adjon. Ez meg is történt s 1716-ban egy nagyváradi kanonok lett a reformáczió után első r. kath. plebános Debreczenben.

[1]) L. Dr. *Varga Geiza:* Hajdu megye leirása. Debreczen, 1882.

[2]) Do Brecina szótól származtatják, mely annyit jelent, mint a »Nyirségbe.«

A Sz.-Anna temploma 1721—46-ban építették fel. 1716-ban a kegyes tanítórendiek is megtelepedének Debreczenben, s azok 1721 óta iskolájokat lassankint főgimnáziummá terjeszték ki.

Debreczen [1]) Budapesttel ugyanazon szélesség alatt, de hat fokkal odább K-re fekszik. T. i. a helv. hitvallásúak főtemplomának nyugati tornya az É. Sz. 47° 31′ 46″ s a Ferrótól számított K. H. 39° 17′ 33″ alatt van. A város éjszak-déli irányban valamivel hosszabban terjed el, mint nyugat-keleti irányban, lehetősen szabályos kör alakja lévén. K-ről Ny-ra s még inkább DNy-ra ereszkedő lejtőn terül el, melynek tengerfeletti magassága 122 és 110 m. között változik. A pályaudvar 113. m. magasságban van, a Tisza 0 pontja a debreczeni határnál 83.$_8$ m. A város a Nyírségnek, ama homoktengernek, mely Szabolcs megyét úgyszólván egészen elborítja, épen a szélén terül el; ugyancsak e homoktenger szélén más községek is megtelepültek, nevezetesen Mike-Pércs, Sáránd, Hajdu-Bagos, Hajdu-Pályi, Mike-Pályi, Vértes, Nagy-Léta, Kokad, Álmosd, Ér-Semlyén, Mihályfalva stb. Mind e községek határainak egy része a fekete agyagos földön, más része pedig a homokterületen fekszik. A homokos talaj sokat ugyan sohasem terem, de sohasem csal, míg a fekete agyagos talaj, kedvező időjárás mellett, rendkivül sokat, más években ellenben keveset, vagy épen semmit sem terem. Kétségtelen, hogy az említett községek megtelepülése a homoktenger szélén gazdasági számításból történt. Az elválasztó határvonalat a homok és fekete agyag között Debreczen szomszédságában a Tóczó folyása jelöli meg, mely a város nyugati oldala mellett éjszak-déli irányban halad; e kis vizér hajdan nagy folyó volt, mint beiszapolt medre bizonyítja. Debreczen e szerint az egykori nagy folyó partján épült.

Debreczent — irja dr. Zelizy — a majdnem hatodfél ezer épületből álló alföldi magyar várost, mindenfelől messze terjedő síkság veszi körül. Az a felé igyekvő útas páros tornyok csillogó hegyét pillantja meg messziről, melyek a város éjszaki és déli végén hosszú füst iveket bocsátó gyárkémények felett ünnepi méltósággal emelkednek felül, s melyekből ékes hangú öreg harangok szava olykor mérföldekre is kihallatszik. A nem nagyon zajos, inkább komoly várost 16 nagy szőllőskert nyájas rámaképen veszi körül, miken kivül É-ról és K-ről még erdők is diszítik a város tájképét. Utczái

[1]) L. Debreczen sz. k. város egyetemes leirása, többek közreműködésével megirva, szerkeszté dr. *Zelizy Dániel*, Debreczen, 1882. Igen vastag kötet, nagyon érdekes és alapos munka. — *Szilcs István* »sz. k. Debreczen városának történetét« irá meg részletesen.

tágasak, egyenesnél egyenesebbek, aszfalt- vagy tégla-gyalogútakkal, trachitkőből készült vagy makadám- vagy cziklopsz-kövezésü szekérútakkal birók, s ma már jó részt befásítottak. Több tér kertté van átalakítva, s ezek közül egyikben az igen szép Csokonai-szobor, másikban az 1849. évi aug. 2-dikán vivott debreczeni csatának, megsebzett oroszlán alakjában megörökített emléke van felállítva. Még van az utóbbival egy kertben egy másik emlék is: a reform. főiskola jóltevői nagy számából Szombathi István és neje Vörösmarti Zsuzsánna emléke.

A történeti nevezetességű ref. nagy templomon kivül van még két ref. s egy róm. kath. templom. A középületek közt legimpozánsabb a reformátusok főiskolája, a híres kollegium. E két tágas udvarral bíró kolosszális épület négyszögben van kiépítve s benne lakik Pallász sok tanítványával. A vallás, tudomány és nemzeti szellemnek e főiskolában mélyről buzgó hőforrása egyúttal fényforrása is Debreczennek. Mellette említendők a róm. kath. gimnázium, mely a kegyes tanítórend birtokában van, s az országos gazdasági tanintézet, melyhez a városon kivül $^1/_2$ óra járásnyira eső mintaszerű földmivesiskola tartozik. 51 elemi iskola majdnem ugyanannyi középületben van elhelyezve. Városháza, megyeháza, szinház, lövölde, számos állami épület, kaszárnyák egészitik ki a középületek tekintélyes sorozatát. Közhivatalok nagy számban fordúlnak elő Debreczenben. Itt vannak, mint megyei székhelyen, Hajdu megye központi hivatalai. Itt lakik a megye főispánja, ki egyszersmind Debreczen sz. k. v. főispánja is. Van itt egy első folyamodású k. törvényszék, k. ügyészség, járásbíróság, pénzügyi igazgatóság, illeték-kiszabási hivatal, k. adóhivatal, adófelügyelőség, dohánybeváltó felügyelőség« stb. A különböző egyletek, a kereskedelmi és iparkamara, ügyvédi kamara és közjegyzői kamara felemlítése után ekképen folytatja dr. Zelizy Debreczen leirását: »A földmivelés és állattenyésztés talán legelső helyen említendő a lakosság foglalkozásai között.... S a földmivelés mellett a gyümölcstenyésztés és szőlőmivelés is jelentékeny területen lankadatlan szorgalommal foly. Bora bőven terem Debreczennek... Fát a város erdőségei annyit szolgáltatnak, a mennyire csak a lakosságnak szüksége van.«

Az iparból a népességnek $12.{}_{42}{}^0/_0$-ka él, a kisipar kielégítő; nagyobbszerű gyártelepek: a gőzmalmok, czukorgyár, sörgyár, keményítőgyár, tégla- és cserép-gyárak, köztük a város körkemenczéje, több könyvnyomó intézet, kártyagyár, épitkezési és bútorgyártó telepek, gázgyár.

Közigazgatási tekintetben Debreczen hat városrészre van osztva, melyek a beléjök eső főutczák nevéről neveztetnek el. Ezek a következők: a Hatvanutczai és Piacz a város nyugati részén; a Péterfia utczai a város éjszaki részén, a Csapó, Czegléd és Varga utczai a város keleti felében. Mindenik városrész bel- és külvárosi tizedekből áll. A pályaudvar a város déli részén van a Népkert előtt; onnan a Kis- és Nagy-Várad utcza éjszaki irányban a mindinkább kiszélesedő Piacz utczába és Egyháztérre visz, onnan kissé K. felé hajolva a Nagy Péterfia utczába jutunk, mely éjszaki irányban haladva, kifelé mindinkább kiszélesedik. A Várad—Piacz utcza s a Péterfia utcza a várost körülbelől éjszak-déli irányban szelik s majdnem két egyenlő, keleti és nyugati részre osztják; a város kellő közepén pedig az Egyháztér van. Igen széles utczák az említetteken kivül: a Nagy-Mester utcza, mely a Kis-Mester utczából Ny-ra visz, a Széchenyi utcza és Miklós utcza, melyek egymással s a Nagy-Hatvan utczával egyközűek és Ny-ra visznek; a Sz.-Anna utcza és Nagy-Czegléd utcza, melyek K-re visznek; a Nagy-Csapó utcza ÉK-re, a Kis-Csapó utcza pedig ÉNy-ra visznek.

A város az elmúlt három-négy évtizedben rendkivül csinosodott, azelőtt csak nagy falu, nyáron portenger, esős időben feneketlen sártenger volt; most főutczái ki vannak kövezve s elég tiszták, fasorokkal beültetvék és csinos lakóházakkal szegélyezvék. Legdíszesebbek: az Egyháztér, a Piaczutcza, Nagy-Czeglédutcza, Telekiutcza és Sz.-Annautcza. Azokban vannak a legdíszesebb középületek. Az Egyháztéren a reformátusok nagy temploma emelkedik, két toronnyal, roppant épület, noha művészeti tekintetben korántsem kifogástalan. Az 1802. jun. 11-kén volt nagy tűz után épült fel. 1834-ben a földrengés erősen megrongálta, a kijavítás után 1844-ben rézzel fedték be. A nagy templom mögött van az Emlékkert, s ettől K-re a Csokonaikert. Az Emlékkert mögött a reformátusok kollegiumi épülete áll, mely igazán nagyszerű és belül is czélszerüen berendezett épület, tágas és világos tantermekkel, gazdag gyüjteményekkel. Benne vannak a főgimnázium, tanitóképzőintézet, hit- és jogtani Akadémia helyiségei.

A nagy templomtól Ny-ra a reform. püspöki és lelkészi lak fekszik, a Nagy-Hatvanutcza elején, egyszerű földszintes épület, ettől É-ra esik egy díszes új épület, mely a gazdasági, reál- és kereskedelmi iskola számára épült. A főreáliskola az egyetlen felekezetnélküli közép tanintézet, mely 1873-ban nyíttatók meg, a város költségén

tartatik fenn. Az említett épület mögött a kollegiumnak jó karban tartott Fűvészkertje terül el.

A Piaczutcza és Nagy-Újutcza sarkán az új városi vendéglő emelkedik, mely igen nagy épület. Kissé odább D-re, a Piaczutcza keleti oldalán a kir. törvényszék, a városháza s a pénzügyi igazgatóság szintén díszes épületei fekszenek. A két utóbbi keskeny oldalával a Nagy-Czeglédutczára szolgál, s ugyanezen utcza éjszaki oldalán van az osztrák-magyar bank fiókja és a városi szinház. Ez 1861—65 épült Skálniczky terve szerint, több mint 200,000 frtba került. Közel hozzá esik a reform. leánynevelő intézet, mely a Nagy-Czeglédutcza déli oldalán fekszik.

A Piaczutcza és Széchenyiutcza sarkán a reform. kis templomot, lelkészi lakot s a templomi bazárt találjuk. Ez utóbbi 1875-ben épült, a templomot félkörben körülvevő árusboltokat foglal magában. Vele átellenben, a Piaczutcza déli oldalán, a kaszino épülete fekszik. Ettől D-re esik a posta, telegráf és vámhivatal. Odább D-re a Nagy-Váradutcza elején a megyeház áll, ettől K-re a Sz.-Annautcza déli oldalán a róm. kath. templom emelkedik, mely Debreczen egyik legcsinosabb épülete, a templom mögött van a piaristák épülete, mellette pedig a r. kath. gimnázium, elemi leányiskola s a prépost laka, a Sz.-Annautcza déli oldalán.

Vannak még más díszes épületek is, ilyen a Terézianum nevű r. kath. árvaintézet a Vargautczában, az Európa kávéház a Nagy- és Kis-Váradutcza egybeszögellésénél, a dohánybeváltó hivatal a Gyárutczában, az Európa szálló a Széchenyiutczában, a Bika városi szálló a piaczon, a kaszárnyák, nevezetesen a katonai fogház s a honvéd lovas és gyalog laktanya a Nagy Péterfiautczában, stb.

A város éjszaknyugati szélén az István gőzmalom telepe terjed el, melynek nagy része díszkert; ettől K-re a serfőzés esik. A légszesz-gyár a város déli szélén van, közel a pályaudvarhoz. A város keleti oldalán a dohánygyár és a temetők fekszenek.

A belváros általában csinos és városias tekintetű, de a központtól távolabb eső utczák alig különböznek holmi falvaktól. A lakosság is leginkább mezőgazdasággal, szőlőmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Az ipar, kereskedés, tudomány és művészet tekintetében Debreczen nem foglal el kiváló helyet, sőt inkább hanyatlást, mintsem gyarapodást mutat. A kis ipar határozottan hanyatlott, a gyáripar pedig még nem bírt meghonosodni. Hajdan híresek voltak a fazekasok, cseréppipa-készítők, kötélverők, gubások, szűrszabók, timárok, csizmadiák stb. Most ezen iparágak csak ten-

genek. Csak a tégla- és cserépgyártás, a kocsi- és kerékgyártás gyarapodott. A mesteremberek közől legtöbb a csizmadia, timár és szűcs. A gyári telepek között első helyen áll a Sz. István gőzmalom, a többi hat gőzmalom csak csekély üzletet mutat fel; ezeken kivül vannak: egy czementgyár, egy gazdasági gépgyár, egy keményítőgyár, három szikvíz-gyár, egy kötött és szövött gyapjuárú gyár, egy kártyagyár, egy kefe- és ecsetgyár, öt könyv- s egy kőnyomó intézet, egy czukorgyár, egy szalámi gyár, egy serfőzés.

Híresek voltak hajdan a debreczeni vásárok, melyeken messze földről jelentek meg nagy számmal az eladók és vásárlók. Most a vásárok jelentősége a vasúti forgalom következtében egészen megszűnt. Mindazonáltal kereskedelmi és közlekedési tekintetben Debreczen még most a legközelebbi tíz megyének központja. Vasúti csomópont, a mennyiben a Tiszavidéki és Éjszakkeleti vasútak állomása; azonkivül legújabban kiépíttetett a Debreczen-Nánási vicinális vasút; épül egy Szabolcs megyében fekvő városi erdőbirtokhoz, Guthi pusztához vezető vasút is.

A városnak nagy fekvő birtoka van s kiadásait rendes jövedelmeiből fedezheti, úgy hogy a lakosok községi pótadót nem fizetnek. A város saját igazgatása alatti határának kiterjedése 166,286 k.-hold vagyis 95,698 hektár. Ebből a város mint község 80,442 k.-koldat, az egyes polgárok és testületek 85,845 holdat birnak; továbbá a közigazgatásilag Debreczenhez nem tartozó részekben bir a város 13,795 holdat (Gút, Savóskút, Szováti birtok, Sámsoni liget, majorság, Árokrét), az egyes polgároknak pedig van ott 3126 holdjok. Tehát a város birtokainak összege 94,237 hold, a polgároké és testületeké 88,971, vagyis a birtokok összege 183,268 k.-hold, azaz 105,422 hektár.

Maga a város csak annyi területen gazdálkodik, mennyi az igás jószágok kitartására szükséges takarmányt és egyéb élelmi szert megtermi. Ezenkivül házilag kezeli a város erdőit, cserép- és téglagyárát és könyvnyomtatóját. Különben földbirtokait, s Sámson és Szovát községben levő épületeit is bérbe adja.

A város határa hosszan nyúlik el K-ről Ny-ra s Hajdu megye területét majdnem két egyenlő részre osztja. Szőlő- és gyümölcskertek övezik a várost; ilyenek a Libakert, Vénkert, Csigekert, Tóczóskert, Széchenyikert, Postakert, Vargakert, Tégláskert, Boldogfalvai kert, Homokkert, Csapókert stb. Ezeknek kiterjedése körülbelől 1400 hold. Ugyancsak a város közelében terjedelmes erdők vannak, legközelebb esnek É. felől a Nagyerdő és Monostorerdő, amaz a

debreczenick egyik kedvelt kirándulási helye, szép fasor által van összekapcsolva a várossal, fürdőhely is van az erdő elején. A Nagyerdő, Monostor és Pallag között fekszik a 400 k.-hold föld, melyet a város a gazdasági és erdőszeti tanintézet számára örök használati joggal adományozott. A földmives iskola 1867-ben nyílt meg. A Nagyerdő 2361 hold, még nagyobbak a Nagy-Csere, Fancsika, Haláp, Bánk és Gút. Az összes erdők, melyek Debreczen város s az egyesek birtokában vannak, 45,290 holdat foglalnak el, ebből 23,497 hold a fával benőtt terület, a többi szántóföld és legelő. Az összes határból esik a szántóföldekre 82,880, a rétekre és kaszálókra 20,068, a legelőkre 47,295 hold. A Nagyerdő, Monostor, Pallag, Apafája a várostól É-ra, Nagy-Csere, Haláp, Boldogasszonyfalva, Fancsika, Bánk, Ludas és Pacz puszták a várostól K-re és DK-re, Szepes-puszta D-re, Ondód, Fegyvernek, Kis- és Nagy-Hegyes, Vajdalapos, Fertőlapos, N.- és K.-Álomzug, Elep, Macs, Kösélyszeg, Máta, Zám és Ohat puszták a várostól Ny-ra esnek. Az utóbbi három puszta együttesen képezi a hires *Hortobágyot*, kiterjedt sík földjével; Ohat pusztán 129 holdnyi erdő van. Mind a három pusztán hajdan meg annyi falu volt; Szepes még 1552-ben külön falu volt, úgy a határos Ebes is; Hegyes még 1567-ben népes helység, Elep és Macs, úgy Pallag, Monostor, Haláp, Bánk, Fancsika, Csere, valamint a Szabolcs megyében fekvő Gút is falvak voltak, melyek a török uralkodás idejében lettek pusztákká.

Említettük már, hogy Debreczen határának éjszaki és keleti része magasabban fekszik, mint déli és nyugati része; amaz homokos, emennek talaját a fekete agyag képezi; a kétféle területet a Zelemér-pusztán eredő Tóczó folyása választja el, mely déli irányban huzódik s melylyel a városról jövő fő vízvezető-csatorna egyesül. A Tisza csak kis darabon érinti Debreczen határát, de kiöntései azelőtt nagy területeket borítának el. A Tiszán kivül igazi folyóvíz nincsen Hajdu megyében és Debreczen határában, de kisebb-nagyobb tócsa, ér- és vízfolyás meg lapos igen sok van. Főér a Hortobágy, mely a Polgár és Böszörmény határaiban gyülemlő belvízekből ered, beléje ömlenek a Kösélylyel vagyis Kösülylyel egyesülő Kadarcs, a Sárosér, Papér stb. A homokterületen vannak a nagy erdők, melyekben a kocsányos tölgy uralkodik, ezenkivül gyakoriabbak a közönséges szilfa, fehér nyárfa, mezei juhar, büdös kőris, közönséges akácz, vadkörte, fűz, hárs, a rezgő, fehér szürke és jegenyenyár; a fenyő ritka.

A szántóföldeken leginkább tengerit, búzát, rozst, árpát, zabot

és repczét termesztenek; kisebb mennyiségben kölest, répát, luczernát, bükkönyt, dohányt és burgonyát. Lent és kendert épen nem termesztenek.

A város mint község s egyes polgárai anyagi jóllétöket leginkább a virágzó állattenyésztésnek köszönhetik; Debreczen állattenyésztésének súlypontját pedig a Hortobágyon kell keresnünk. A Hortobágy mint a »régi jó idők« egy töredékes emléke, mint egy költői kép, úgy tünik elénk végtelennek látszó, égbolt határolta rónájával. Sok rémes mese és téves vélemény füződik e névhez, sokan lovas betyár nélkül képzelni sem tudják a Hortobágyot, sokan a Zaharához hasonló sivatagnak tartják. Igaz, mióta a Tisza árja a delibábos síkságot nem járja, gyakran elsül a mező a Hortobágyon, melynek kiterjedése 47,281 k.-hold. Tavaszszal buja, kitünően tápláló mezőt találunk, melyen háromannyi barom is megélhetne, mint a mennyit Debreczen oda kihajtani szokott, de julius, augusztus hónapokban az elsült mezőn egy portengert találunk s alig foghatjuk meg, hogyan tud ott megélni a jószág. — A Hortobágyon még fentartotta magát őseredeti valóságában és nagyszerüségében, előnyeivel és hátrányaival a ménes- és gulyagazdálkodás. Rajta legel 3321 db. ló, 13,855 db. szarvasmarha, 27,971 juh és birka, 9610 db. sertés, tehát összesen 55,392 db. állat, kora tavasztól késő őszig. Van most összesen 12 ménes, 21 gulya, 11 sertésnyáj, 71 juh- és birkanyáj. A legelő területek, kivéve a Hortobágy és Arkus folyók által alkotott természetes határokat, elkülönítve nincsenek, hanem a gulyák, ménesek, sertések, juhok legelő területe a folyópartok s az égtájak szerint van kijelölve, de csak úgy szemmérték szerint. — Látványnak szép az, ha a határt csak az égbolt szegélyezi, vagy hogy, mint Petőfi mondja, »legmagasabb hely a pusztán a gém vége«; de a baromra nézve nagyon káros, hogy nincsen sem árnyékadó fa, sem védelmet nyujtó épület. Újabban több helyt ültettek már fákat keresztalakra, melyek, ha felnőnek, szárnyékoknak felhasználható facsoportok lesznek. A város ménesének van már akla is. A pásztorok nádból készült, kúpalakú, felül nyitott gunyhókban élnek, megedzett természetökön ki nem fog sem a nyár rekkenő hősége, sem az őszi éj deres hidege. Kora tavasztól késő őszig nem hálnak fedél alatt.

Debreczen tősgyökeres magyar város, polgári népessége 1880-ban 51,122 lélekre rúgott, ebből 49,320 magyar, 772 német, 202 tót, 35 oláh, 9 orosz stb., beszélni nem tudó 586. A katonai helyőrség 1626 főből állott. Vallásra nézve a polgári népesség ekként oszlott:

helvéthitvallású 39,428, róm. kath. 7047, zsidó 3089, görög kath. 722, ág. hitvallású 565, görög-keleti 225, hitfelekezetnélküli 19, unitárius 5. A népesség a város roppant határához képest aránylag csekély, egy-egy □ mföldre csak 3079, egy-egy □ kméterre csak 53 lélek esik. S Debreczen népessége nem igen szapora, 1873-tól 1880-ig két járványos év miatt 1000 lélek után 30-al több halt meg, mint a mennyi született; a róm. kath. anyakönyvek szerint a születések száma 124-el haladta meg a meghaltak számát; ellenben a helvéthitvallásúaknál a lelkek száma 10 év alatt 988-al fogyott. Ha tehát Debreczenben 1869-ben 46,111, 1880-ban pedig 51,222 lelket számláltak, a szaporodás leginkább a beköltözésekre s különösen a zsidókra rovandó.

Debreczentől D-re *Kis-Pércs* (Mike-Pércs), K-re pedig *Vámos-Pércs* esik, amaz falu, emez a debreczen-szatmári vasút mellett fekvő mváros 2552 lakossal, kik különösen sok dinnyét és zöldséget termesztenek. Vámos-Pércstől D-re a megye határszélén a Létai csárda tájékán van egy 155.$_5$ m. magas domb, ez a megyének egyik legmagasabb pontja. *Sámson* Debreczentől ÉK-re esik, népes falu 4058 lakossal, kik sok dinnyét és dohányt termesztenek. *Hadház* Debreczentől É-ra van, a hajdú városok egyike, rendezett tanácsú város, nagy határral 7414 lakossal. Közel hozzá É. felé fekszik *Téglás* kis mváros 1824 lakossal.

Hajdu-Böszörmény, Hadháztól Ny-ra, Debreczentől ÉNy-ra r. t. város, azelőtt a Hajdúkerület székhelye, nagy határral, melyhez Zelemér, Depauli, Pród, Vid és más puszták tartoznak, református algimnáziummal, népes vásárokkal 19,035 lakossal. Böszörménytől DK-re a Debreczenbe vivő út mellett a »Messzelátó« domb emelkedik 147 m. magasságra.

Népes helységek *Hajdu-Dorog* és *Hajdu-Nánás* is, melyek Böszörménytől É-ra esnek, mindkettő r. t. város, amaz 8026, emez 13,957 lakossal. H.-Nánáson reform. algimnázium van. *Balmaz-Ujváros*, Böszörménytől DNy-ra szintén népes mváros 9861 lakossal, kik között 1674 német, 1087 r. kath., 8294 helvét hitvallású, nagy határral, melyhez számos puszta tartozik. Attól KDK-re fekszik *Alsó-* és *Felső-Józsa*, két falu Debreczen közelében. Alsó-Józsától ÉNy-ra emelkedik a Csegei domb 155.$_5$ m., a megye egyik legmagasabb pontja. *Csege* és *Egyek* a Tisza közelében fekvő községek, amabban 2915, emebben 3639 lélek lakik.

Hajdu-Szoboszló Debreczentől DNy-ra, r. t. város, reform. algimnáziummal és polgári iskolával 13,038 lakossal. *Nádudvar*

amattól DNy-ra, szintén mocsáros vidéken, mváros 7380 lakossal. *Püspök-Ladány*, mváros, vasúti csomópont, a Hortobágyi sárrét központjában, nehány urasági lakkal, 8390 lélekkel. *Szovát* falu, 3271 lak., Szoboszlótól DK-re, *Kaba* mváros, 6073 lak., Nádudvartól DK-re, *Tetétlen* 2052 lak. és *Földes* 4535 lak., falvak. — Kaba mellett 1857. april 15-kén egy $3^1/_2$ kgrammot nyomó meteorkő hullott le, mely arról nevezetes, hogy szerves anyagokat is tartalmaz.

Hajdu megyében kevés helység van, de mindnyája népes, *Szatmár megyében* ellenkezőleg sok helységet találunk, de legnagyobb része apró falu, melyben csak nehány száz ember lakik; 1876-ban délkeleti határa az által kikerekítették, hogy a volt *Kővár vidékének* nagyobb fele hozzája kapcsoltatott. Szatmár megyének legnagyobb része síkság, de keleti kisebb felét hegységek borítják, melyek szőlőben, fában és érczekben bővelkednek. A Tisza és Batár a megye éjszaki határán kanyarodik K. felé, a Szamos majdnem kellő közepén kigyódzik el, DK-ről ÉNy-ra, a Szamos és Tisza között a Túr és mellékvizei csavarognak, a Szamostól D-re eső területen pedig a Kraszna kigyódzik DK-ről ÉNy-ra. Mindezek a folyók gyakran kiöntenek s kisebb-nagyobb mocsárokat és lápokat okoznak, legnagyobb a Kraszna mocsárja, t. i. az *Ecsedi láp*. Az utóbbi években az árvizektől egy megye sem szenvedett annyit, mint Szatmár megye. [1])

»Mint egy Jóreményfoka, — mondja *Halászy József* »Szatmár vidéke jelességeiben« — úgy tünik föl Szabolcs untató síkja s homokos lapályain nőtt nyíresei mögött Szatmár, melynek televényes téreit K-ről és DK-ről gyönyörü hegylánczok körítik. Bájolóbb a hegyes-völgyes vidék, de hasznosabb a sík; szerencse, hogy mind a kettő egyesítve van, hol a vad bérczeket mosolygó sík terület válto-

[1])Hivatalos adatok szerint 1883-ban, épen az aratást megelőző napokban, az árvíz rombolásai által a megyének 80 községe több százerekre menő károsodásokat szenvedett, annyira, hogy az állam kénytelen volt azon községeknek az évi földadóból több mint 70,000 frtot elengedni, s az utóbbi években a hasonló természetü adóelengedések már a 400,000 frtot meghaladják. A Kraszna feliszapolván medrét s a korábban létesített vízvezető-csatornákat, mind szélesebb határokban terjeszkedik s már 70—80 ezer hold területet ingoványos lappá változtatott, mely a vízi madarak, halak, csikok és békák állandó tanyája. S ezen szomorú állapot, mint a hivatalos jelentés elismeri, nem pusztán az ottani vizek természetes állapotának következménye hanem az ötvenes években megkezdett hibás szabályozás által keletkezett, a mikor a Szamos kanyargós medrét számos átmetszéssel megrövidítették, s ezeket a folyó felső szakaszán létesítették, a helyett, hogy az alsó kanyarok átvágásával a sebesebb lefolyást lehetővé tették volna.

gatja, hol hegyeket völgyek, folyók s gabona hullámzásai alatt ingó dombok messze elnyúló domborodásai öveznek; s ha fölhágva a szomszéd hegyre, onnét letekintesz, elibed egy más világot látsz varázsolva, mely látóhatárodat a végtelenbe terjeszti ki. Itt erős tölgyek, suttogó nyár- és jegenyefák hintenek oldalt enyhítő árnyékot, amott sürűn kisebb vízesések törnek át, majd a cserjében a fülemilék énekétől visszhangzó lomb-boltozatok nyitnak ösvényt egy kigyózó patak nyargalta völgyre.

A szép és gazdag Szatmárban a buja, búzatermő síkokat szintén famagasságú s szokatlan vastagságra nőtt kukoriczák táblái, majd ezeket egy-egy kis erdőt formáló lankák, gyümölcsösök födik váltogatva. A szőke Szamos amott vészes, de gyakran nilusi termékenységet hozó gazdag vízeiben bőkezüen hömpölygeti jóizü, szálkátlan kecsegéit s több másfajú halait, keleti hegyei közt nyíló szorosán át a megye alsó, téresebb vidékeire. Halász-csónakok ringanak forró nyárban a Szamos tükrén, s az izzadt halász a gyümölcsösök hűs boltozata alatt keres enyhet; más oldalon vadászok kelnek át s a túlparton elterülő nádas rengetegben a bölönbika csalogatja belebb, hol a metsző nád zörgésétől fölriad a szárnyas madársereg és elhomályosítja az eget, egy-egy lövésre szerte széled a mérhetlen levegő ürébe; majd ismét hűvösödő estéken egész háznépek sietnek ki a lankába, hol az édes gyümölcsöktől terhes agg fák enyhében barátság s öröm fűszerezte uzsonnáját gyöpszőnyegen költi el.«

Debreczenből az egyik vasúti vonal *Vámas-Pércs, Ábrány, Mihályfalva, Körtvélyes, Piskolt, Reszege* és *Szaniszló* (3445 lak.) községek érintésével *Nagy-Károlyba,* azután *Nagy-* és *Kis-Majtény* és *Zsadány* mellett elhaladva *Szatmár-Németibe* visz.

Nagy-Károly r. tanácsú város és Szatmár megyének székhelye, egy DNy-ról ÉK-re elnyuló széles s jobbára erdős földhátnak éjszaki szélén fekszik, a földhát legmagasabb pontja 161 m. A város környékén jókora erdők és szőlőhegyek vannak; nehány középület és templom, de különösen gr. Károlyiak várkastélya és díszkertje ékesíti. Vásárai népesek. Lakosai jobbára magyarok, de vannak köztük németek, oláhok és rúthének is. Károlyi Gáspár a biblia magyar fordítója Nagy-Károlyban született. — Az említett földhát keleti szélén *Mezötorem* (1662 lak.) s ettől ÉK-re *Gencs*, DNy-ra pedig *Mező-Petri* falvak fekszenek.

A megye legnépesebb és legnevezetesebb helysége *Szatmár-Németi* sz. k. város, mely a Szamos völgyének forgalmi központja és legnagyobb városa, az ország egyik legrégibb német gyarmata. Ano-

nymus meséli, hogy a magyarok ott a Szamos mellett Mén Marótnak egy megerősített táborát, Zatmárt találták s ezt három napi ostrom után elfoglalták. Szirmay Antal [1]) szerint a Gizella királynétól az országba hívott német gyarmatosok Németiben telepedtek le, mely külön községet képezett s melyet Szatmártól a Szamos választott el. II. András 1230-ban kelt oklevelében mondja, hogy a szatmári »teuton vendégek« állítják, hogy őket Sz. István felesége Gizella hívta be az országba. Ekkor Szatmár még királyi vár volt, s II. András különböző kiváltságokban részesítette. 1241-ben a tatárok a város nagy részét elpusztították. 1560-ban Ferdinand Szatmárt Nagybányával együtt Balassa Menyhértnek adományozá, 1562-ben Ibrahim budai pasa Szatmár alá szállt, a várost felgyujtá, de a várat több hétig eredmény nélkül ostromlá. 1564-ben Szapolyai János Zsigmond emberei szállják meg Szatmárt, de a következő év elején már megint a császáriak foglalták el. Azután a város még sok viszontagságot szenvedett, 1703-ban még II. Rákóczy Ferencz is ostromoltatá. 1711. márcz. 30-kán Károlyi Sándor és Pálffy János nádor megkötek az úgynevezett Szatmári békét. A békeszerződés pontjait már ápril 27-ikén Nagy-Károlyban állapíták meg és fogadák el; ápril 29-kén a kis-majtényi határ szélén való táborban összegyült rendek előtt olvasták fel; 12,000 felkelő lerakván a fegyvert, I. József hüségére esküvék. Ez eseménynek szinhelyét mai napig megjelöli az egy berekben levő és kőfallal bekerített kőgúla.

III. Károly 1715-ben Szatmárt és Németit egy községgé egyesítvén, a sz. k. városok közé emelé. A Szamost 1782 óta szabályozgatták; az előtt a folyó több kanyarulatot és szigetet képezett, a vár is szigeten volt; most nyoma sem látszik többé. A Szamos mostanában a város déli oldalán folyik, régi medre nagyrészt már be van építve.

Szatmár-Németi 1805. óta r. kath. püspöknek székhelye, egyházmegyéje az egri érsekség megyéjéből szakíttatott ki. A székesegyház az ország szebb templomai közé tartozik. Ezen kivül sok más díszes épület ékesíti várost: a püspöki palota, az irgalmas szerzet s az apáczák kolostorai és templomai, a városháza, a jezsuiták szerzetháza, a helvéthitvallásúak két temploma, stb. A négyszögletű nagy vásártér valóban szép volna, ha azt kikövezné és fákkal beültetnék. Vannak Szatmár-Németiben egy r. kath. főgimnázium, egy reform. algimnázium, r. kath. leánynevelő intézet, árva-leányin-

[1]) L. Szatmár vmegye fekvése, történelmi és polgári esmérete. Buda, 1810.

tézet stb. A lakosok leginkább mezőgazdasággal és szőlőmíveléssel foglalkoznak; a várostól DK-re a Bükk aljában elterjedő szép szőlőhegyeken sok csinos nyaraló van. Ugyanott van a *Szatmárhegynek* nevezett telep, melynek lakosai azoknak a protestánsoknak utódjai, a kiket a Szatmári békekötés után a városból kiüldöztek. A Szamos kanyarulatai között terjedelmes gyümölcsösök vannak, melyeket lankáknak neveznek.

Szatmár-Németinek polgári népessége 19,708 lélekre rúg, ezekből 17,028 magyar, 737 német és 955 oláh, vallásra nézve 3937 r. kath., 3114 görög kath., 9623 helvéthitvallású, 2355 zsidó (1845-ben még csak 128 zsidó volt). A vasúti állomás forgalma mutatja, hogy Szatmár-Németi jelentős kereskedőhely, 1883-ban az összes forgalom 51,620 tonnát tett.

A Szamos két partján Szatmár-Németin alúl számos helység van, köztük legnépesebbek: *Vetés, Csenger*, ez mváros s arról nevezetes, hogy ott a helvéthitvallásúak egyházi zsinatot tartának (1558-ban vagy 1570-ben); továbbá *Ökörító* és *Szamos-szeg*, az utóbbinak 1903 lakosa van. *Porcsalma* a Szamos és Ecsedi láp között fekszik; ennek szélein *Tyúkod, Csenger-Ujfalu, Csenger-Bagos, Domahída, Börvély, Ecsed* és *Kocsord* helységek sorakoznak. Ecsed a mocsár éjszaknyugati szélén fekszik, mváros 2517 lakossal, kik a láp kákájából és nádjából sok kosarat, méhkast és gyékényt készitenek. Hajdan Ecsed kőfallal kerített város volt, híres vára a Kraszna vizének szigetében épült. I. Károly a Guthkeled nemből való András fiainak adományozá, ezektől származik a Báthori nemzetség. A Szatmári békekötés után az ecsedi nagy uradalmat Károlyi Sándor kapta meg s ő lerombolta a várat, melyet a Báthoriak építettek vala. Most csak némi faltöredékei láthatók még. A nagy láp, úgy látszik, csak a múlt században terjeszkedett annyira, hogy hossza 30—40, szélessége 7—10 km. tett. Az ingoványos területen fű, nád, égerfa, fűz és rekettye terem, egy nagy tisztása kerek tavat képez. Dr. *Csapodi* ekképen írja le az Ecsedi lápot. »Egy 10 □ mföld nagyságu terület. Ha akarom tenger, ha akarom hullámzó száraz föld, de mindenkor gyilkos és megközelíthetlen. A csónakot megállítja a nádas, a gyalogost megállítja a süppedék. Annyira megállítja, hogy sohasem ereszti tovább. Ott hal meg az ingovány testében. És szerencsés a csónakos, kit megállít a nádas. Mert ha beereszti, be a nád rengetegbe, a titkok, soha emberi szem nem látta titkok közé, többé nem bocsátja vissza . . . És nem lehet megfékezni, nem lehet belőle hasznot húzni. Ha szigorú kemény a tél, meg lehet közelíteni, ilyenkor a láp téli

álmot alszik, meg van dermedve s észre sem veszi, ha a nádast kaszálják rajta. Csak mikor a tavasz melege fölébreszti, akkor látja álmélkodva, hogy meg van csonkítva . . . Szörnyű az, mikor a láp tavaszszal fölébred és nagyot nyújtózik mindenfelé . . . És a víz egyre szaporodik s a föld egyre fogy . . . A láp ha akarja tenger, ha akarja száraz; de egyiknek sem lehet tökéletesen. Sem nem tenger, sem nem száraz.« stb.

Ecsedhez DNy-ra *Fábiánháza*, ettől D-re *Márk* és *Vállaj* a legnépesebb falvak. *Máté-Szalka* Ecsedtől ÉNy-ra esik, mváros, 3791 lakossal; közelében *Nyír-Csaholy*, *Nyír-Medgyes*, és *Ó-Pályi* szintén népes falvak.

A Szamos és Túr mocsáros közén *Fejér-Gyarmat* a legnépesebb helység, mváros 3254 lakossal. A Tisza mellett csak apró helységek vannak, legnépesebb *Csege* (1607 lak.), ott van Kölcsey Ferenczneк sírja és emlékszobra. *Kölcse* falu a Túr mellett fekszik.

Nagy- és *Kis-Peleske* apró falvak. *Mikola* sem sokkal nagyobb, ott vasúti állomás van. *Sárköz* mváros, erdőkkel övezett nagy lapályon, 2240 lakossal. *Batiz* és *Vasvári* falvaknál van az első vasúti állomás Szatmár-Németitől ÉK-re. Onnan indul ki a hegyi vaspálya, mely a Szamos völgyén felfelé Nagybányáig visz. *Udvari* falut elhagyván, a nagy kiterjedésű Gombási tölgyerdő déli oldalán halad tovább s így *Aranyos-Medgyesre* ér. Itt egy nagy kastély ötlik szemünkbe. Annak helyén már 1278-ban volt egy vár, melyet Jákóvárnak neveztek; az idő folytán különböző urai voltak a várnak, 1620-ban Lónyay Zsigmond kibővítteté és helyreállíttatá. Ennek leánya Anna Kemény János erdélyi fejedelem felesége volt, s ettől öröklötték Aranyos-Medgyest a Karacsay, Wesselényi és Bornemisza családok. 1744-ben a kastélynak egy része megujíttaték s az még most is fennáll. Aranyos-Medgyes mváros, 2253 jobbára oláh lakossal, a magyarok száma csak 554.

Apa állomáson túl már a hegyekhez közeledünk, *Szinyér-Váralja* már az Avas hegység délnyugati lejtőjén fekszik, mváros 3691 lakossal, kik között 1889 magyar és 1653 oláh. Szinyérvár egy magaslaton épült, Szapolyay János Zsigmond hadai 1663-ban csellel hatalmokba ejték és szétrombolták.

Szinyérváraljától É-ra és Sárköztől DK-re *Avas-Újváros* magyar helység (1182 lak.) fekszik amaz erdős és sok vízértől behálózott völgymedenczének nyílásánál, melyet az Avas és Gutin hegységek ágai köröskörül öveznek. Ezt a medenczét a könnyen felbontható és elhordható trachittufában vájták ki a vizek; kerülék alakjában nyú-

lik el, nagyobbik tengelye ÉKÉ-ról DNyD-re esik. Az egész medenczében sok ásványos forrás van. A Técsőre vivő országúton haladván, legelőször *Vámfaluba* érkezünk, mely falunak 1555 lakosa van, köztük 702 magyar, 780 oláh. Általában az Avast leginkább oláhok népesítik, kik az előkelőbbek közé tartoznak. Vámfalutól D-re a keskeny Tiszavölgy nyílik, ennek végén, egy meredek sziklatömb aljában *Büdesvár* nevű kis fürdőt találjuk; csak a környék lakosai használják. Vámfalutól É-ra az úgynevezett Lapos erdőben (tölgyerdő) vágott út *Turvékonya* oláh helységbe visz, ott valami 6 ásványos forrás s egy kis fürdő van, melynek gr. Vay Ádám a birtokosa. Turvékonya a völgymedencze közepén fekszik, éjszaki szélén, az említett helységtől ÉK-re *Bikszádot* találjuk, 1378 túlnyomóan oláh lakossal. Ott négy ásványos forrás van s fürdője már nagyobb körben ismeretes, noha sok kényelmet ott sem talál a vendég. A bikszádi vizet szét is küldik, de az üvegek töltögetése itt is, mint sok más helyen, kellő gond nélkül történik. Mind a vámfalusi és turvékonyai, mind a bikszádi vizekben leginkább chlornatrium és szénsavas nátrom van, tehát azok a sós savanyúvizek közé tartoznak. [1])

A Técsőbe vivő országúton Vámfalutól ÉK-re *Felsőfalu* (2090 lak.), *Avas-Újfalu* (1295 lak.) és *Mózesfalu* fekszenek, az utóbbi jelentéktelen falu. Népesebb helységek *Kányaháza* (1550 l.) és *Tartolcz* (1410 l.)

Szinyérváralja felől a vasút mindig a hegység aljában vonúl el, *Ilobánál* a Szamoshoz közeledik, *Sikárlónál* elhagyja azt s a Lápos vidékén halad tovább. Szinyérváraljától Sikárlóig a hegyek lejtőin szőlőt mívelnek, de a filloxéra már ott is sok kárt tett. Sikárlón sok nagybányai lakosnak is van szőlője. *Misztótfalutól* K-re az É. felé emelkedő hegységet számos völgy szeldeli, melyek É-ról D-re vonúlnak, e völgyekben gorczok és bányaművek mutatkoznak. A Szaszar vagy Zazar vizén átkelvén, Nagybányát pillantjuk meg, ama régi bányavárost, melyet büszke hegytetők környeznek.

Nagybánya alapítását szintén a német betelepülőknek tulajdonítják, a kiket Gizella hívott be. Hajdan Asszonypatakának neveztetett. I. Lajos 1347-ben megújítá a város régi kiváltságait, oklevele Nagybányáról vagyis Asszonypatakáról és Zazurbányáról mint két külön helységről szól. 1411-ben Zsigmond Nagybányát Brankovics Györgynek adományozá, azután Hunyadi János birta. 1468-ban Nagybányának már saját pénzverő intézete volt, 1469-ben Mátyás

[1]) A vámfalusi és turvékonyai vizeket legújabban *Nendtwich Károly* vegyelmezte.

király megengedte a városnak, hogy magát az oláhok betörései ellen sánczokkal és bástyákkal övezhesse. A város jóléte és bányászata a mohácsi vész után bekövetkezett zavarokban hanyatlásnak indúlt és csak a XVIII. század elején kezdett ismét felvirágozni. [1])

Nagybánya a Zazar mellett fekszik, éjszakkeleti szögletében azon nagy medenczének, melyet a Szamos és Lápos közös erővel kiszélesbítettek, s a Rozsályból kiinduló és D. felé vonuló hegységnek déli lejtőségén. É. és K. felől magas hegyek által van védve, annak köszönheti oly kiválóan enyhe éghajlatát, melynél fogva környékén a szőlő, szelíd gesztenye és mindenféle gyümölcs megterem. A város általában véve igen szép képet mutat; a hegyek, melyeknek aljában elterül, legalúl szőlőkkel vannak beültetve, ezek fölött a gesztenyefa-ligetek öve vonul el, feljebb pedig a hegycsúcsok felé az erdők zöldje sötétlik. A színárnyalatokban gazdag növényzet s a változatos alakokban felnyúlakodó hegycsúcsok valóban kedves látványt nyujtanak. Különösen a Kereszthegy köti le figyelmünket, alakja szabályos csonka kúp, laposán egy kereszt áll, egy régi kútaknája az emelő gőzgépnek kéményeül szolgál, belőle füstgomolyok szállnak ki, mintha vulkán volna.

Nagybánya a kincstári bányaigazgatóság, a főerdészség és a bányakapitányság székhelye; van főgimnáziuma is. Lakosai bányászattal, kohászattal, szőlőmíveléssel, gyümölcstermesztéssel s többféle iparágakkal foglalkoznak. A környékén jeles agyag fordúl elő, s az agyagipar már is szép lendületet vett. A bőrgyártás is jelentős. A kosárkötést és virágkészítést különösen a nőegyesület mozdítja elő nagy sikerrel. A városban szabályos négy szögletű szép vásártér van, díszes házaktól körülvéve, a templom mellett csinos sétatér terül el. De sokkal nagyobb és szebb a gyönyörű helyen fekvő Városliget, mely igen kellemes kirándulási hely.

Nagybányának 8362 lakosa van, köztük 5566 magyar, 2469 oláh és 183 német.

Igen érdekes kirándulásokat tehetünk az É-ra nyiló völgyekbe, melyekben a különböző bányák és huták vannak. Nagybánya szomszédságában a Fernezélyi völgy nyílik, ez kivált Blidár fölött igen regényes; réteges trachitból álló sziklafalak szegélyezik, talpán zugva és tajtékozva rohan le a patak. Kőbánya is van ott, melyben az alföldi városok kövezésére alkalmas köveket lehetne fejteni. A

[1]) L. *Wenzel Gásztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.

Fernezelyi völgyből a Polyána-Iszvorán át a Rozsályt lehet megmászni, csúcsáról nagy messzeségre nyílik kilátás. A Ny. felé eső völgyekben *Láposbánya* és *Miszbánya* helységek vanak, Alső-Fernezelytől K-re pedig *Kizbánya* esik.

A fővölgyben Nagybányától ÉK-re *Felsőbánya* fekszik, ezt hajdan Középhegynek (Medius mons) nevezték Körülbelől olyan sorsa volt mint Nagybányának. 1579-ben a szepesi kamara megengedte lakosainak, hogy a Sz. Jánospatak völgyében falut telepítsenek, azt azután Kízbányának nevezték el. Felsőbánya a Bányahegy (729 m.) és Feketehegy (1243 m.) aljában a Zazar mellett fekszik. Lakosainak száma 5758, közöttük 3735 magyar, 1614 oláh és 54 német.

Az országút ott elhagyja a Zazar völgyét s délkeleti irányban kanyarodik tovább; dombos vidéken át *Laczfaluba* és *Bájfaluba* ér. Ez utóbbi falucska határában egy kis fürdőhely van, melyet leginkább csak a bányai és erdei munkások használnak. *Szürgyefalun* keresztül az országút a Kapnik patak szűk völgyébe visz. Ebben fekszik *Kapnikbánya*, mely oly régi bányaváros, mint Felső- és Nagybánya. Azelőtt két községet képezett, egyik Erdélyhez, másik Kővár vidékéhez tartozott, házai hosszan nyúlnak el, szét vannak szórva a szűk völgyben; lakosainak száma 2609, köztük 1331 magyar, 1135 oláh, 38 német.

Kapnikbánya egész környékén a Gutin uralkodik, mint Máramaros és Szatmár megyék sarokbástyája. A hozzá DK-re fekvő Verva-Nyetedán át egy országút Máramarosba visz; a hágó magassága 1106 m. Más út délkeleti irányban a Rotundán át (1062 m.) a Sztrimbulyi (Horgospataki) völgybe visz, mely már Erdélyben van.

E helyen az említett bányavárosok bányászatáról és kohászatáról közlünk nehány adatot.[1]) Nagybánya bányaigazgatósága alá tartoznak: a veresvízi m. k. bányamű; a kereszthegyi bányamű, a kapniki bánya- és kohóhivatal; a fernezelyi kohóhivatal; az ó-rodnai bánya- és kohóhivatal; a felsőbányai bányahivatal; a felsőbányai rézkohó és rézpörölyde hivatal; az oláh-láposbányai bánya és kohóhivatal. — Az összes bányaművek zöldkő-trachitban előforduló s ezüstöt és aranyat tartalmazó teléreken míveltetnek.

A veresvizi m. k. bányamű Nagybánya város határában fekszik; az adományozott bányatelkek száma 42; termeltetik 3—600

[1]) L. A budapesti országos kiállítás VI. csoportjának részletes katalogusát. Bányászat, kohászat, földtan.

kg. ezüst és 40—60 kg. arany. Alkalmazva van: 1 tiszt, 4 altiszt, 4 segéd és 224 munkás, t. i. 172 a bányában és 52 a zúzóknál.

A kereszthegyi m. k. bányamű 8 bányatelekből áll, melyekben 3 telér van. Termeltetik 10,910 mm. választott ércz és 82,430 mm. zuzó ércz, melyekből $64._{235}$ kg. arany, $776._{758}$ kg. ezüst és 1148 kg. ólom nyeretik; összesen 159,654 frt értékben. Alkalmazva van: 1 tisztviselő, 1 gyakornok, 5 altiszt és 274 munkás.

A kapniki m. k. bánya- és kohómű felső és alsó bányaosztályra osztatik, az előbbiben 6, az utóbbiban 9 telér van. A kohóban, lúgoldában és zuzókban feldolgoztatik 160,000 mm. zuzóércz és 6200 mm. választottt ércz; ezekből termeltetik 60 kg. arany, 1600 kg. ezüst, 2000 mm. ólom és 150 mm. réz. Alkalmazva van: 1 bánya- és kohófőnök, 6 tiszt, 1 gyakornok, 17 altiszt és 609 munkás.

A fernezelyi k. kohóhivatal feldolgozza a nagybányai bányakerületben (kivéve Kapnik- és Oláhláposbányát) a kincstári és magánbányákban termelt összes arany-, ezüst-, réz- és ólomérczeket (évenkint átlag 80,000 mm.) Tartozékai: az alsó-fernezelyi, a felső-fernezelyi és a láposbányai kohóművek, ezenkivül pedig a felső-fernezelyi lúgzó-intézet és a foncsormű. — Az alsó-fernezelyi kohó az arany és ezüst tartalmú, a foncsormű az ólommentes terményeket dolgozza fel. Az évenkint termelt fémek átlagos pénzértéke 800,000 forint. Alkalmazva van 5 tiszt, 16 altiszt, 186 munkás.

A Besztercze-Naszód megyében levő ó-rodnai s a Szolnok-Doboka megyében levő oláh-láposbányai bánya- és kohóművekről még alább lesz szó.

A felsőbányai k. bányahivatal bányái a Nagyhegyen vannak, a bányamű mellett van egy vashámor; termeltetik $44._{675}$ kg. arany, $1890._{263}$ kg. ezüst, 7510 m. m. ólom; összesen 307,857 frt értékben. Alkalmazva van: 1 főnök, 2 bányatiszt, 1 zuzófelügyelő, 1 bányaszámvivő, 1 szertárnok, 1 orvos, 1 gyakornok, 10 altiszt és 618 munkás.

A felsőbányai m. k. rézkohó és rézpőrölyde hivatal feldolgozza a nagybányai kerület ezüst-ólom kohói által termelt fekete rezet és rézkéneget s ezekből készelt rezet állít elő. Termeltetik 400 mm. készelt réz, 300 mm. táblaércz és 100 mm. egyéb mélyített árú. Alkalmazva van: 1 főnök, 4 altiszt, 14 férfi és 6 gyermekmunkás.

Van egy magánbányatársulat is, t. i. a kapnikbányai Róta Miklós Anna társulat; ennek bányái Kapniktól É-ra a Róta nevű hegyen vannak, évenkint 80,000 mm. zuzóérczet termel, 224 munkást foglalkoztat.

Kapnikbányától DNy-ra a kanyargós Lápos déli oldalán *Kolto-*

Katalin és *Lápos-Hagymás* községek vannak; ezektől D-re esik az egykori Kővárvidéknek legnépesebb helysége, *Nagy-Somkút*, a Berczópatak mellett, járási főhely, 1873 lak., ezekből 458 magyar, 1260 oláh. Attól ÉK-re vannak: *Sáros-Magyar-Berkesz*, kies dombok közt fekvő kis falu, 573 lak., ez volt Kővárvidéknek székhelye; továbbá *Remete* és *Kovás*, amabban 1842, emebben 1042 ember lakik. *Somkútpataka* Nagy-Somkúttól D-re, *Butyásza* odább DK-re esik, az utóbbi falu mellett emelkedik a sziklatető, melyen Kővár omladékai láthatók, az egykor erős várat Rabutin hányatá szét 1713-ban. *Nagy-Nyíres*, 1178 jobbára oláh lakossal, Nagy-Somkúttól Ny-ra van. Az egész Somkúti járásban az oláhság túlnyomó. [1])

Erdőszáda kis mváros, közel a Szamos és Lápos egyesüléséhez, Nagybányától DNy-ra, dombon fekvő kastélylyal, 1271 lakossal.

A Bükk hegység nyugati tövében *Erdöd* a legnépesebb helység, mváros, 2159 lak., köztük 813 magyar, 903 német és 345 oláh. Hajdan vára volt, helyén most a gr. Károlyiak csinos kastélya áll. Szőlőhegye fölött egy magaslaton Sz.-Donát kápolna épült, melyhez népes bucsújárások történnek. A reformátusok 1545-ben Erdődön zsinatot tartottak. *Kraszna-Béltek* szintén mváros, 1469 lak., jobbára németek. *Király-Darócz* a Kraszna mellett már a lapályon fekszik, 2064 lakossal.

Töke-Terebes Nagy-Majténytől ÉK-re, mváros 1256 lak., köztük 581 oláh, 461 német, 175 magyar. Király-Daróczon a magyarok vannak többségben.

Bihar vmegye [2]) még most is az országnak egyik legnagyobb megyéje; nyugati nagyobb fele végtelen síkság, melyet erdő ritkán szakaszt meg, keleti fele ellenben dombos és hegyes. A hegyes vidékek

[1]) Kővárvidéke hajdan koronajószág volt, utóbb különböző zászlósurak birtokába került, azután Erdélyhez kapcsoltatott. Az ország legszegényebb vidékei közé tartozik, különösen az erdőpusztítás szomorú következményeit tapasztalják. »A hegyeket, mondja gr. Teleki Imre, roppant erdők borították hajdan, mind a fiscalis várhoz tartozandók, de az ideiglenes földesurak gondatlansága, az osztatlan erdők erdélyi módra kiméletlen használások, a vár alján lakó egyházhelyi nemesek prédáló és irtó kezei, a fiscus részéről a reá következett ebbeli kártétel gondatlan elnézése jó rendén már csak a járhatatlan helyeken szenvedi meg az erdőt. Az oláh parasztok mindenütt tettek foglalásokat, az erdőt kiirtották és felszántották, sok per támadt ebből, de akárhogy végződött a per, az erdők örökre oda voltak. A községi erdők majd mind kipusztíttattak. L. *De Gerando Attila:* Kővárvidéke 1874-ben, Budapest, 1875.

[2]) L. *K. Nagy Sándor*: Biharország, uti rajzok, második javított kiadás, Nagyvárad, 1884, a II. kötet 1885-ben jelent meg; *Bunyitay Vincze*: a Váradi Püspökség története; *Osvásth Pál*: Sárréti járás leírása, vaskos kötet.

a Székelyhíd, Diószeg, Bihar, Nagyvárad és Tenke által jelölt vonalig terjednek; a dombokat szőlők és gyümölcsösök, a magasabb hegyeket rengeteg erdőségek foglalják el, a fátlan síkság többnyire nagyon termékeny, de nagy része nádas mocsár. A Berettyó és Körös roppant nagy sárrétje Bihar megyében van. »Ennek a nagy, szép Magyarországnak nincs, de nem is lehet szebb megyéje, hol a rezgő delibábos rónától a kopasz sziklák jégbarlangjáig és az égbe nyúló havasok zúgó fenyveséig minden feltalálható«; K. Nagy Sándor e szavaiban némi nagyítás van, de annyi bizonyos, hogy azt a megyét a természet nagy kincsekkel pazarúl áldotta meg, de az is bizonyos, hogy az emberek e kincseket még nem tudták kellően értékesíteni. A síkságon magyarok, a hegyes vidékeken leginkább oláhok laknak.

A Sebes-Körös a megyét majdnem a közepén hasítja, Nagy-Váradnál jut a síkságra, egy darabig még nyugati irányt követ, azután DNy-ra fordúl s Vizes-Gyánon alúl már szétterül és gyakran kiöntvén, nagy nádas rétségeket képez. Vele egyesül a Berettyó, melybe az Ér szakad. Mind a Berettyó, mind a Sebes-Körös medrét átmetszések és csatornák által szabályozni törekedtek, s a Sárrét mocsárjait csakugyan jobbára sikerült lecsapolni. A Fekete-Körös Tenkénél jut a síkságra, Tenke határában a Kölesér, Görbed határában pedig a Gyepes szakad ki belőle. A Tőz és Fehér-Körös a megyének csak kis részeit öntözik.

E helyen Bihar megyének csak alföldi helységeit említjük meg, hegyes vidékeiről alább szólunk.

A megyének fővárosa és székhelye *Nagyvárad*, ott fekszik, a hol az Alföld és hegyes vidék ölelkeznek. A Sebes-Körös két oldalán terül el; É-ról és K-ről szép szőlőhegyek övezik, az éjszakkeleti oldalán emelkedő szőlőhegyek közepett a kupolás templommal ékesített kalvária van, onnan a várost és környékét legjobban lehet szemlélni. Egyfelől a végtelen síkság terül el, másfelől magasabbra és magasabbra emelkedő hegyek kéklenek.

Nagyvárad, mint K. Nagy Sándor mondja, ősi, féltett, pompás fekvésü város, melyet lakói büszkén emlegetnek. Sz.-László városa, ki ott a püspökséget megalapítá s ott el is temettetett. Mindenkor kitünt számos egyháza és kolostora által. Mégis kevés emléke maradt meg a múltból. A törökök a várost már 1474-ben dulák fel, a mohácsi vész után pedig egyik csapás a másik után érte; többnyire az erdélyi fejedelmek bírják vala, 1660-ban a török foglalá el s azután 32 éven át uralkodott benne. Az ismételt vivatások és dúlatások

következtében középkori szép épületei, a székesegyház, a királyi sírok és emlékszobrok mind elpusztultak. A török kiüzetése után a város négy külön községre szakittaték; ősi kiváltságaiból és jogaiból legtöbbet a tulajdonképeni Nagyvárad mentett meg, noha birtokára a káptalan tart vala jogigényt; Várad-Váralja a kincstár, Várad-Olaszi és Velencze a r. kath. püspök birtokába kerültek. Mária Terézia 1777-ben Nagyváradon a görög-katholikusok számára alapíta püspökséget és káptalant. Nagyvárad tehát csak püspöki város rangjával birt. Mostanában törvényhatósági joggal felruházott város, miután mind a négy része egy községgé egyesíttetett. Lakosainak száma, a helyőrségen kivül, 31,324, ezekből 26,675 magyar, 1148 német, 2009 oláh; vallásra nézve 9895 r. kath., 2114 görög-kath., 1856 görög-keleti, 733 ágostai és 8456 helvét hitvallásu, 8186 pedig zsidó. Egész Bihar megyében 1880-ban csak 21,187 zsidó volt.

Nagyvárad fekvésénél fogva Erdély kapuja; hadi és forgalmi tekintetben mindig nagy jelentőséggel birt, azért versengtek birtokáért annyit a magyar királyok, erdélyi fejedelmek és törökök. Nagy jelentősége van mint a magyarság bástyájának is, a török kiüzetése után keverék lakosai hamar megmagyarosodtak nyelvben és érzelemben. Nevezetes, hogy Nagyváradon a zsidók is már régebben tökéletesen megmagyarosodtak, úgy mint Szegeden.

A Sebes-Körös a hegyek közül kiérvén, Fugyi falu felől nagy kanyargásokkal DNy-ra és Ny-ra folyik, nehány szigetkét képezve, a város túlig megtartja nyugati irányát, azután ÉNy-ra fordúl, a várost elhagyván, nyugati irányban kanyarodik tovább. Beléje ömlik a város területén a rakonczátlan Párispatak, mely azóta, hogy a Keleti vasút miatt a hegyekről azelőtt 6—7 patakban lefutó vizet egy mederbe szorították, erős zápor után az Alsó-Úriutczát és Sz.-Jánosutczát el szokta árasztani. A város déli oldalán pedig az iszapos és büzhödt vízü Pecze kanyarodik el.

Nagyvárad a Körös két oldalán hosszan nyúlik el ÉNy-ról DK-re, aránylag igen nagy területet foglal el, tágas nagy piaczai és hosszú utczái vannak. Egészben véve korántsem mondható szép és tiszta városnak, jóllehet egyes utczái szabályosak s nemcsak egyes középületei, hanem lakóházai is némely utczában csinosak, sőt díszesek. Az 1883-ban keletkezett nagyváradi szépítési egyletnek, bizony, elég teendője van még. Nagyvárad, a Vár, a Váralja és Várad-Velencze vagy Várad-Ujváros a Körös bal oldalán, Várad-Olaszi pedig a jobb oldalán terülnek el. Legszebbek és legszabályosabbak Nagyvárad és Várad-Olaszi.

A pályaudvar, a melyből az itt találkozó három vasút kiindúl, elég díszes és terjedelmes; a most épülő Belényes-Vaskohi vasút is onnan indúl ki. A pályaudvartól kövezett út vezet befelé a városba, balról egy nagy vendéglő, jobbról a kath. püspök és kanonokok kertjei. A Sugárúton át jobbra kanyarodván, az Ujsorra s erről a Káptalansorra jutunk. Ez igen hosszú egyenes épület, emelete 56 oszlopra támaszkodva oszlopcsarnokat képez. Ebben az alólról egyetlen egynek látszó, de a tetőzetekben különváló épületben 10 kanonoknak van egészen külön lakása. A Káptalansor végénél van a róm. kath. papnevelő-intézet, előtte pedig a róm. kath. püspök székesegyháza emelkedik, homlokzata a két torony között befelé homorodván, félhold alakú. Ghimesi gr. Forgács Pál nagyváradi püspök kezdé építtetni 1752-ben, gr. Kolonits László püspök 1780-ban beszentelte. A székesegyháztól balra, szabad téren, a püspöki palota áll, kétemeletes épület 365 ablakkal, szintén 1780-ban készült el.

Az említett Sugárúton legdíszesebb épület Bihar megye közkórháza, mely 1806-ban nyittaték meg. E kórháznál a Párispatak hídján át a Főutczára jutunk; ott van az irgalmasok kolostora és kápolnája, vele szemközt egy kertben a várad-olaszi plebánia-templom áll, mely hajdan a barátoké volt. Közel hozzá esik az 1882-ben épített honvéd-laktanya. — A Szaniszló-utczában a Sz.-József-intézetnek nevezett árvaház van, a díszes épület 1868-ban épült. A Széchenyi-tér bal oldala mellett nyíló rövid zsákutczában a magy. k. bábaképző-intézet és szülési korház szép épületét találjuk; a baloldali szegleten a magyar k. törvényszék palotája van, melyet Bihar megye közönsége gr. Frimont özvegyétől 1868-ban vett meg. A palota mögött hajdan díszes kert volt, most azt egy fakereskedő birja haszonbérben, ki a szép facsoportokat és virágágyakat kipusztíttatá. A törvényszék épülete előtt a Széchenyi-tér terül egy, mely Nagyvárad legszebb sétahelye. Déli oldalán az emeletes díszes megyeház van, hozzáépítették a jól berendezett kétemeletes fogházat, mely 1848-ban épült és a hetvenes években kijavíttaték és megnagyobbíttaték. A megyeház közelében egy deszkakerítéses udvaron egy egészen fából épült kis templom áll, ez a ruthének egyháza. Ezzel majdnem szemközt van a városháza, mely korántsem nagyon díszes épület. Csinosabb épület a görög-kath. szeminárium, melylyel tanítóképző-intézet is össze van kapcsolva. Hajdan az a jezsuiták kolostora volt. Az említett épületek és intézetek Várad-Olaszi éjszaki részében vannak.

Annak déli részében a helvét hitvallásúak csinos egyházát

táláljuk, melynek tornyát 1884-ben szentelték fel a templom százéves fennállása emlékére. Mellette csinos kertben a reform. paplak van. — A prémontréiek kolostora mellett és vele összeköttetésben van a kir. jogakadémia és gimnázium díszes épülete, mely 1874-ben készült el.

A Párispatak torkolatának közelében Nagyváradnak legjobban berendezett fürdő-intézetét találjuk, t. i. a Vasfürdőt, melyben gőzfürdő is van. Említésre méltók még az irgalmas nénék bölcsődéje, óvodája és iskolája, az orsolya szüzek kolostora, a biharmegyei nemzeti kaszinó épülete.

Várad-Ujváros legszebb tere a Sz.-Lászlótér, mely hárs- és platánfákkal van beültetve s melyet három templom és emeletes házak vesznek körül. A Sz.-László-templom, melyet báró Luzsinszky István püspök 1723—1733-ig építtete, sokáig püspöki székesegyház volt. Vele szemben áll az az ócska épület, melyben most a főreáliskola van elhelyezve. A Körös-utczán egy udvarban az ágostai hitvallásúak szerény egyháza fekszik, mely 1809-ben épült; ez most Bihar megyében az egyetlen lutheránus templom. — Sokkal impozánsabb épület az újvárosi reform. templom, de sérti a jó izlést, mert két tornya a hosszú homlokzat két végéhez van építve. — A Sz.-László-tér és Mátyás-utcza között a görög-kath. püspök székesegyháza emelkedik, melynek magas karcsú tornya erkélylyel van körülvéve és vigyázótornyúl szolgál. A templom közelében van a csinos püspöki palota, vele szemközt pedig a Sz.-László-tér keleti oldalán a görög-keletiek szép tornyú egyháza áll, melyet 1784-ben kezdtek építeni. E templom ajtaja felett jó magasan van egy kerek ablakban egy félig kilátszó nagy gömb, melynek egyik fele meg van aranyozva, másik fele feketére festve. E gömb 28 nap alatt fordúl meg egyszer a tengelye körül s a Hold járását mutatja.

A görög templom mellett a Kapuczinus-utcza megyen le, benne van a kapuczinusok kolostora; a Zöldfa-utczában pedig a haladópárti zsidók fényes templomát találjuk, a Körös partján. Magas kupolája messzire látható. A Zöldfa-utczán végig menve a Nagypiaczra jutunk, melyen vásárkor a legtarkább népkeveréket találjuk; sok mindenfélét árúlnak és vásárolnak ott. A piacz éjszaki oldalán a Sebes-Körös foly füzessel borított partok között, déli oldalán a feketevízü Pecze hömpölyög, keleti oldalán a vár fekszik, hova a Zöldfa-utczáról egyenesen vezet egy czölöpökkel kerített járda. Széles sánczárok és vastag, de már roskadozó kőfal veszi körül a várat; két kapuja van, egyik a Zöldfa-utczával szemközt, másik a Kolozsvári-

utcza felől. A széles kapun bemenve egy keskeny udvarra s ezen áthaladva egy kétemeletes épület alatt az ötszögletü várudvarba jutunk, melyet kétemeletes laktanya vesz körül. Ez udvaron van a vártemplom is, mely most ruharaktárúl szolgál. Ott volt Sz.-László bazilikája, melynek sirboltjában a szent király tetemein kivül II. István, II. András, IV. László, Róbert Károly hitvese Beatrix és Zsigmond király hitvese Mária voltak eltemetve. 1883-ban Rómer Flóris kanonok vezetése alatt ásatások történtek Sz.-László sírjának felfedezése végett, több sírboltot és sírkövet találtak, de Sz.-Lászlóét nem sikerült felfedezni.

A város délnyugati részén, a Peczén túl a Rhédey-kert terül el, mely Nagyváradnak igen kellemes mulatóhelye lehetne, ha jobban gondoznák. Régi bükk- és nyárfák árnyékos sorokat és csoportokat képeznek, de a szép park fentartására semmi gondot sem fordítanak. A díszkertet gr. Rhédey Lajos ajándékozta a városnak s fentartására 6000 frtot is hagyományozott 1831-ben kelt végrendeletében. A kert elején van a lövölde, mindjárt mellette egy rozzant és piszkos fürdőépület, s egy nem sokkal jobb karban levő vendéglő. — Kissé odább magas fák árnyában egy kápolnaszerü komor épület büslakodik, az a Rhédey-mauzoleum, melyben gr. Rhédey Lajos és neje vannak eltemetve. A kápolnát 1830-ban felverék és kirabolák, 1834-ben a grófnak örökösei helyreállíttaták, a márvány koporsót Ferenczy István készítette.

Nagyváradon, mint két püspök és káptalan székhelyén, több mint 20 templom, számos tan- és nevelő-intézet, egy jogakadémia, két főgimnázium, egy főreáliskola, két pap- és tanítóképző-intézet, több árvaház stb. van. Mint a megye székhelyén sok megyei és állami hivatal is van ott. Három vasút indúl ki onnan: egyik éjszaknyugati irányban Mező-Keresztesen, Berettyó-Ujfalun át Püspök-Ladányba; másik a város nyugati oldalán a Sebes-Körösön átkelvén, délnyugati irányban Szalontán és Sarkadon át Békés megyébe; harmadik a város éjszakkeleti oldalán a szőlőhegyek aljában halad el s keleti irányban a Sebes-Körös völgyén felfelé Erdélybe. A negyedik Belényes és Vaskoh felé most épül. A Körösön Erdélyből fát szállítanak tutajokon. A forgalom és kereskedés tehát elég élénk. De ipartelep még kevés van Nagyváradon, a lakosok leginkább földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak.

A nagyváradiak egyik kirándulási helye a *Püspöki* és *Felix-fürdő*. E két fürdő a várostól DK-re 5—6 km. távolságban fekszik; az út *Szőlös* és *Pecze-Sz.-Márton* falvak mellett halad el, az utóbbi

falunál ketté válik, egyik ága K-nek tartva a Pecze völgyébe és csakhamar a Püspöki fürdőbe, másik ága D-nek haladva a Felix-fürdőbe visz, emez Pecze-Sz.-Márton, amaz *Hájó* határában fekszik, az előbbi a nagyváradi prépost, az utóbbi a r. kath. püspök tulajdona. [1]) *Rontó* és *Betfia* falvak között egy jókora mészkő-hegy emelkedik, a Betfiai vagy Somlyói hegy, melyhez Almamező felől a Pogor-hegy csatlakozik. A Betfiai hegy vagyis Bányadomb (351 m.) tövében számtalan hévforrás fakad, melyekből a hajdan Héjónak, azaz hévfolyónak, most Peczének nevezett patak ered. E folyócska sohasem fagy be, Nagyváradig éjszaknyugati irányban folyik, azután a város déli oldalán Ny-ra fordúlván, Ősi pusztán és Sz.-András falun áthaladva, Ó-Palotánál a Sebes-Körösbe szakad; útjában 11 malmot és 2 gubakallót hajt. A Püspöki vagy Sz.-Lászlófürdő a Pecze bal partján, egy katlan alakú kies völgyben fekszik, melyet DK-ről egy magasabb hegy, É-ról és D-ről pedig alacsonyabb dombok védenek; a folyó éjszaki partján levő dombon Nagy-Rontó falu, a balparti dombon pedig Hájó falu fekszik. Az épületek egy jobbára kertté alakított nagy udvart és egy kis udvart vesznek körül, azokban van vagy 70 vendégszoba, négy nagy tükörfürdő, két kisebb családi tükör s öt szobában hat fürdőkád. A források nagyon bővek, hőmérsékletök 31—38 °C. A fürdő mellett emelkedő, sűrü erdővel beültetett Bányadomb kellemes sétaútakkal kinálkozik, tövében az 1883-ban épült Sz.-László kápolnája áll. A szép plátánfákkal beültetett nagy udvart Sz.-László képszobra ékesíti. — A Felixfürdő Ny. felé esik; a Luncs patak mellett fekszik, mely a Peczébe ömlik, ott 43 vendégszoba s 3 tükörfürdő van, sétahelyül a nyugati oldalán elterülő szép tölgyerdő szolgál. A Pecze helyenkint nagyon kiszélesedik s kisebb-nagyobb tavakat is képez; meleg vizében többi között a hévvízi nimfa (nymphea thermalis) díszlik, mely ritka növény a víztükröt nagy, haragos-zöld szinü, reczés szélü leveleivel befedi, ezek között liliomforma, kövér husos szirmú, fehér, virágai sűrün merülnek fel gyönyörködtetve a Pecze partján járók szemeit.

Nagyváradtól É-ra *Püspöki, Bihar, Félegyháza, Diószeg, Székelyhíd* s nehány más kisebb helység fekszik az országúton. Püspökiben 2269 magyar ember lakik; nevezetesebb város *Bihar*, mely É-ról D-re nyúló hegy tövében jó bort termő síkon fekszik. A helységtől É-ra alig 280 lépésnyire egy nagy földsáncz van, a Földvár, három kapuhelylyel, keleti részéhez az úgynevezett Leányvár csatlakozik.

[1]) L. *Mayer Antal*: A nagyváradi hévvízek stb. Nagyvárad, 1861

A kik a névtelen jegyző meséiben hisznek, itt keresik Mén Marót, a kozár fejedelem várát. Annyi bizonyos, hogy itt régi vár volt, s hogy erről kapta nevét a megye. A városnak 2350 magyar lakosa van. Bihartól K-re, már a dombos vidéken, *Csatár* és *Siter* falvakat találjuk; az utóbbi hegytetőn fekszik, nevezetessé teszi az úri kastély közelében fekvő régi templom, melyben régi falfestmények vannak. *Szalárd* falu Bihartól ÉK-re esik, a Berettyó völgyében, Szalárdi János krónikairó szülőhelye, a falutól ÉK-re, az erdő szélén egy látogatott fürdőhely volt, két savanyuviz forrás fakadt ott, de most a fürdő romba dőlt, forrásai beomlottak. Szalárdtól Ny-ra, ugyancsak a Berettyó déli oldalán, *Jákó-Hodos* faluban egy régi templomot találunk régi falfestményekkel és érdekes egyházi edényekkel; a Berettyó éjszaki oldalán Szalárdhoz közel *Adorján-vár* omladéka buslakodik, odább ÉK-re *Hegyköz-Sz.-Imre* falucska van, hol állítólag Sz.-István elhúnyt fia tiszteletére nagy kolostort építtetett; még odább ÉK-re *Sz.-Jobb* vagy *Sz.-Jób*, hajdan *Sz.-Jogh* vagy *Sz.-Jóg* falu van, hol Sz. László István király szent jobbjának tiszteletére monostort alapított.[1]) Jeles vár is volt ott, melyet Bocskai, Rákóczi Zsigmond s utóbb a Rhedeyék birtak. A vár a mostani urasági lak helyén állott.

Ott, a hol a Berettyó a dombos vidéket elhagyva a síkságra jut, éjszaki oldalán *Félegyháza* népes falu fekszik; ettől É-ra esik *Diószeg*, az Érmelléknek főhelye, mváros, 5418 magyar lakossal. Az Érmelléken hires tüzes bor terem, a bakator vagy bakar (az olasz »bocca d'oro«-tól). Diószeg gr. Zichy Ferencz nagy uradalmának székhelye, ott van úri kastélya és nagyszerű mintaborászata. Pinczéjében 1240 akós hordón kivül sok olyan kisebb hordó van, mely közönséges pinczébe be nem férne. Egy állami vinczelléri-iskola is van Diószegen.

Onnan az út az érmelléki hegyek nyugati tövében halad ÉK-re, kikerülve a Ny. felé eső nádas mocsáros helyeket, melyeket az Ér vize táplál; két jelentéktelen falun át *Székelyhídra* visz, mely részben magas dombon épült élénk mváros, járási főhely 4019 lakossal, bástyatornyos kastélylyal. Hajdan erős vára is volt, helyét most csak földhalom jelöli. — Székelyhídról az út a dombos vidéken át K-re *Margitta* mvárosba visz, mely a Berettyó mellett fekszik; lakosai jobbára iparosok és szőlőmunkások, számuk 3520. A mölki apát-

[1]) A szent-jóbi monostorban őriztetett Sz.-István jobb keze, melyet Merkurius főapát 1083-ban Székesfejérvárról vitt vala oda. A tatárjáráskor IV. Béla Dalmátországba vitte magával, s később onnan került Budára.

ság birtoka, nagy vidéknek forgalmi központja. *Micske* és *Széplak* a Réz hegység éjszaki oldalán fekvő kis mvárosok.

Székelyhídtól ÉK-re *Asszonyvásár* és *Szalacs* a legnépesebb falvak; az utóbbiban 2954 lélek lakik; *Csokoly* és *Érkeserü* Diószegtől ÉK-re fekvő falvak; *Nagy-Léta* sokkal népesebb hely, mváros, Székelyhídtól NyÉNy-ra esik, 5386 lakosa van; *Álmosd, Bagomér, Ér-Semjén,* népes falvak, lapályos vidéken, *Ér-Mihályfalva* és *Piskolt* pedig mvárosok, amabban 3896, emebben 1986 lélek lakik.

Nagyváradról Püspökin keresztül az ÉNy-ra menő utat követve *Nagy-Kerekibe* jutunk, hol egykor a veres barátoknak kolostoruk volt; a falu ejszakkeleti szögletén van a tornyos várkastély, mely Bocskai birtokában volt, ki azt végrendeletileg unokaöcscsének, Bethlen Gábornak hagyta. Utóbb is az erdélyi fejedelmek bírták. Nagy-Kerekitől É-ra esik *Kis-Marja*, Bocskai István fejedelem városi kiváltságot adott a helységnek, honnan »elei, ősei, ősapái és nagyapái származtak.« Most az csak 1938 lakost számláló kis mváros. Ettől É-ra fekszik *Pocsaj* 2582 lakossal, hol egy nagy földvár volt, a Rákóczi család kedvelt tartózkodási helye, közel hozzá az Ér és Berettyó egyesülnek; odább Ny-ra *Esztár* faluban csínos kastélyt találunk. Esztártól ÉNy-ra esik a *Konyári Sóstó,* melynek partján fürdőhely van. *Henczida* falu Esztártól DNy-ra a Berettyó mellett fekszik, lakosai jeles szalmakalapokat készítenek, számuk 1974; a szomszédos *Gaborján* s az ettől D-re eső *Váncsod* szintén népes falvak. Ettől Ny-ra *Berettyó-Újfalu* a vidék legnépesebb helysége; mváros, nagy poros piaczczal, széles utczákkal, nehány csinos lakóházzal, emeletes városházzal, a város szélén gőzmalom, a lakosok száma 6122. A város keleti szélén szántóföld közepén egy dombon a »Csonka torony« búslakodik, a pálosok egykori prépostságának maradványa. E rom közelében arany pajzsdudort s különböző bronz, ezüst és vas régiségeket ástak ki.

Berettyó-Ujfalutól É-ra, majdnem feleuton Debreczen felé, *Derecske* mváros fekszik, melynek nagy határa, 7630 lakosa és reform. algimnáziuma van. Vidékén sok tanyás pusztát, de kevés helységet találunk; *Konyár* DK-re, *Saránd, Hajdú-Bagos, Hosszú-Pályi* és *Monostor-Pályi* ÉK-re eső falvak, Hosszú-Pályi 2625 lakosával köztük a legnépesebb.

A Nagyváradról Berettyó-Ujfaluba vivő vasút *Mező-Keresztest* érinti, ez mváros 2676 lakossal. E helységtől és *Körös-Tarjántól* Ny-ra azon nagy síkság terül el, mely az Alföld legnagyobb fátlan térsége. Keleti felét a Berettyó-csatorna szegi át, mely Berettyó-

Újfalutól DNy-ra Szeghalomig ér. A csatorna keleti oldalán elterülő nádas lapályt *Körösi*, a nyugati oldalán levő nagyobb mocsáros vidéket *Berettyói Sárrétnek* szokták nevezni. A Körösi Sárrétnek csak a szélein vannak helységek, középső vidékein csupán pusztai tanyákat találunk. Legnépesebb helység *Komádi*, nagy falu, közel esik a Sebes-Körös éjszaki partjához, 4771, jobbára helvét hitvallásu lakossal, kik szorgalmas földmivelők és sok pusztát vásároltak össze; jeles kubikolók is. *Csökmö* (2777 lakossal), *Darvas, Vekerd, Zsáka, Furta, Mezö-Sas* és *Szakál* azokat a pusztákat veszik körül, melyeknek nagy részét a nagyváradi róm. kath. káptalan bírja. A Csökmői káptalani pusztának kiterjedése 10,000 hold.

A Berettyó-Újfaluból Püspökladányba vivő vasút mellett *Báránd* fekszik, a megye nyugati határszélén 3578 lak.; népes helységek *Udvari, Nagy-Bajom* és *Nagy-Rábé* is, melyek Bárándtól DK-re a Berettyói Sárrét éjszaki szélén fekszenek; a megye legnyugatibb falva *Szerep*, mely Nagy-Bajomtól NyÉNy-ra esik, ott Kornis Károly csinos kastélyát, gyönyörü parkját és hires gazdasági épületeit találjuk.

A Sebes- és Fekete-Körös között eső nagy területen csak két jókora mváros van, t. i. *Nagy-Szalonta* és *Sarkad*. Nagy-Szalonta Arany János szülővárosa, előretörekvő helység, 10,403 lakossal, reform. algimnáziummal. A tágas piacz keleti oldalán egy csonka torony áll, egy kastélynak maradványa.

Szalonta a Fekete-Körös egyik ágánál a Kölcs érnél fekszik, attól KDK-re a Fekete-Körös völgynyílásában *Tenke* kis mvárost találjuk, mely járási főhely, közelében néhány konyhasós földes, vasas szénsavas forrás fakad, de a fürdő igen elhanyagolt állapotban van.

Sarkad [1]) Szalontától DNy-ra esik, határával Bihar megye délnyugati szögletét tölti be, onnan a neve; hajdan egész környékén az árvizek uralkodtak, a sík víz egész Gyuláig terült el. Most is sok fok és ér van ott, s a Kis-Körös vagy Morgó meg Gyepes nemcsak a határt, hanem a város utczáit is elöntötték. A Körös szabályozása némileg segített a bajon. Sarkad már 1217-ben létezett, a török időben az erdélyi fejedelmek megerősítették, de hadászati jelentősége sohasem volt. A város 7601 lakost számlál, kik tősgyökeres magyarok s legnagyobbrészt h. hitvallásúak. *Sarkad-Keresztúr*, *Méhkerék*,

[1]) *Márki Sándor:* Sarkad története, Budapest, 1877. Ez érdekesen írt munkában a város földrajzi viszonyai is meg vannak ismertetve.

Kötegyán és *Ant* a szomszédos falvak. Sarkad-Keresztúrtól ÉK-re és Szalontától ÉNy-ra *Geszt* falu van, mely Tisza Kálmán szép uradalmának központja. A díszes kastély egy nagy és jól gondozott parkban fekszik.

Az Alföldi vasút Nagyváradról kiindulva *Less*, *Gyapju*, *Cséffa*, *Szalonta*, *Kötegyán* és *Sarkad* helységek mellett halad el s a Fekete-Körösön átkelvén Gyulára jut. Cséffa a Geszthez legközelebb eső vasuti állomás. Gyapju faluban szép kastélyt találunk, mely most József cs. k. főherczeg tulajdona.

Gyula már *Békés megyében* fekszik, de mielőtt ennek helységeiről szólnánk, még Jász-Nagy-Kún Szolnok megyének azon helységeit kell megemlítenünk, melyek a Tisza bal oldalán fekszenek. Itt csak kevés helységet találunk, de azok többnyire igen népesek, a pusztákon is mindinkább szaporodnak a népes tanyák. A Hajdu megyéhez tartozó Püspökladányból a vasúton csakhamar *Karczagra* jutunk, mely a Sárrét határszélén, nádas és mocsáros vidéken fekszik, igen nagy helység, rendezett tanácsú város, nagy határral, 15,825 lakossal, róm. kath. gimnáziummal. Karczagtól ÉNy-ra esik *Nagy-Kún-Madaras*, mváros 7350 lakossal, nagy határral; *Kún-Hegyes*, r. t. város, odább DNy-ra esik, 7461 lakossal; *Kis-Ujszállás* Karczagtól DNy-ra a vasút mellett fekszik, r. t. város 11,088 lak.; *Kenderes* és *Fegyvernek* a vasúttól É-ra eső kisebb helységek; *Török-Sz.-Miklós* a Tiszavidéki vasút mellett fekszik, mváros 16,046 lakossal; *Szajol* kisebb helység, a Tiszához és Szolnok városhoz közelebb esik; ott ágazik el a Szolnok-Aradi vasút, valamint a Kún-Sz.-Mártonba vivő viczinális vasút is, mely 1885-ben nyilt meg. A Tisza bal partján fekvő helységek közől: *Tisza-Bura*, *Tisza-Roff*, *Tisza-Beő*, *Püspöki* Szolnoktól É-ra, *Tisza-Földvár*, *Czibakháza*, *Nagy-Rév*, *Inoka*, *Tisza-Kürt*, *Tisza-Ugh* és *Tisza-Sas* Szolnoktól D-re esnek; köztük legnépesebb Tisza-Földvár 6914 lakossal.

Tisza-Sastól K-re a Körös jobb partján *Szelevény* falu fekszik, ettől ÉK-re pedig *Kún-Sz.-Márton* esik, a Körös bal oldalán, r. t. város, 11,155 lakossal, nagy határral, mely Békés megyébe nyúlik be.

Mezö-Túr a Szolnok-Aradi vasút s a Berettyó mellett, r. t. város, 21,218 lakossal, igen nagy határral, hova Puszta-Pó is tartozik, mely szintén vasúti állomás. *Túr-Keve* Kis-Uj-Szállás és Mező-Túr között a középúton a Berettyó közelében fekszik, r. t. város 12,042 lakossal. Végre még *Dévaványa* mváros, 10,184 lakossal is a a szóban levő megyéhez tartozik, igen gyér népességü és mocsáros vidéken fekszik. Püspök-Ladány, Karczag, Kis-Ujszállás, Túr-Keve,

Dévaványa és Füzes-Gyarmat között terülnek el a legnagyobb sárrétek.

Békés megyében aránylag nagyon kevés helység van, de azok mind népesek, s a nagy pusztákon a szállások mindinkább szaporodnak. A megye éjszakkeleti része, a Berettyótól és Köröstől É-ra terjed el. Ott nagy pusztai területen *Füzes-Gyarmat* fekszik, a Berettyó és Sebes-Körös egyesülésénél *Szeghalom*, ettől DK-re *Vésztő*, DNy-ra pedig *Körös-Ladány*. Füzes-Gyarmat mváros, nagy határral, melyen terjedelmes nádasok vannak, számos népes pusztával, 6473 magyar lakossal. Szeghalom még népesebb mváros, szintén nagy határral és sok pusztával, 7537 lakossal. Vésztő a Sebes-Körösnél fekvő falu 6336 lak. Körös-Ladány szintén falu 6241 lakossal, díszes úri kastélylyal.

Békés mezőváros, a Fehér- és Fekete-Körös egyesülésénél, a megye csinosabb helységei közé tartozik, 22,938 lakossal; határában jókora erdő van. *Mező-Berény* a Szolnok-Aradi vasút mellett, falu, melyben 11,368 lélek lakik, köztük 3860 magyar, 2614 német és 4267 tót. Attól É-ra esik *Körös-Tarcsa* falu, 4826 lakossal.

Gyoma, Endrőd, Szarvas, Sz.-András és *Öcsöd* a megye éjszaki határszélén fekszenek, a Körös mellett, Gyoma mváros, a Szolnok-Aradi vasút mellett, 10,161 lak.; Endrőd falu 9372 lak.; Szarvas mváros, az Alföldi vasút mellett, rendesen épült, sok csinos házzal, nagyobbszerű kastélylyal és parkkal, ágostai hitv. főgimnáziummal, 22,504 lak., kik között 8075 magyar, 13,301 tót, 19,083 ágostai hitvallású. Sz.-András falu, 6195 lak.; Öcsöd szintén falu, 7108 lak. *Nagy-Kondoros* Szarvastól DK-re fekvő, újakb időben keletkezett község 2120 lakossal.

Békés-Csaba, 98 m. magasságban, a Szolnok-Aradi és Alföldi vasutak találkozásánál s a Fekete-Körös egyik csatornája mellett, a megye legnépesebb és legcsinosabb helysége, mváros. Hosszan nyúlik el É-ról D-re a vasút a nyugati, a csatorna pedig a keleti oldalán van. Lakosainak száma 32,016, kik között 6250 magyar, 24,073, magyar érzelmű tót, 6461 r. kath., 23,315 ág. hitvallású. A nagy piaczon áll a roppant nagy és díszes ág. hitv. templom, melyet vasrácscsal kerített kert vesz körül, ebben tót nyelven tartják az isteni tiszteletet; vele szemben áll a kisebb egyház, mely szintén az ágostai hitvallásúaké, ebben magyar az isteni tisztelet, közel hozzá esnek a papok lakóházai kertekkel, kissé távolabb a r. kath. egyház. — A középületek közül kitűnnek: a városháza, mely valóban díszes épület, a vigadó és színház épülete, a nagy vendéglő és kaszinó. Sok csinos magánház is van

a piacz körül s a fő-utczákon. A Körösön túl egy szép házsor kertek között nyúlik el. Az egykori temetőt szép árnyas sétahelylyé alakították. Egy szóval Csaba, az eredetileg tót falu, nagyon előretörekvő, mindinkább csinosodó helység, mely néhány évtized alatt az Alföld egyik legszebb városává lesz; lakosai szorgalmasan mívelik földjeiket, a gyümölcs- és szőlőmivelést sem hanyagolják el, a szőlők leginkább a helységtől Ny-ra esnek, déli oldalán mocsáros rét van. A jól berendezett népiskolákon kivül ágostai hitv. algimnázium is van Csabán.

DK. felé *Gyula* fekszik, a Fehér-Körösnél és Alföldi vasútnál, kies vidéken, r. t. város, Békés megyének székhelye, 18,046 lakossal; ezekből 12,103 magyar, 2124 német, 2608 oláh, 9012 r. kath., 5183 helv. hitv., 2823 g. keleti. A várost a régi vár külső árka két részre osztja: Magyar- és Német-Gyulára, utczáit a Körösnek nehány csatornája szeli; fő épületei a templomokon és megyeházon kivül a szép urasági kastély nagy parkkal s a régi vár, melynek csonka tornya börtönül szolgál. E vár hajdan jeles erősség volt, Kerecsényi László vitézül védelmezte a törökök ellen, mindazonáltal ezek 1566-ban elfoglalák s 1695-ig bírták. Ekkor Gyula az állami kincstár birtokába kerülvén, III. Károly 1719-ben a hozzája tartozó nagy uradalommal együtt a Lincz városából hazánkba származott Haruckern János Györgynek adományozá, ki azután Békés megye főispánjává lett. Fimaradékainak kihalta után, 1775-ben jószágai a tőle származó leányágra, nevezetesen b. Wenckheimra szállottak.

A megyeház igen díszes épület, alig van párja az országban; nevezetes benne a megyei muzeum, mely különösen a történelem előtti és a népvándorlási időszakból való becses tárgyakat foglal magában. A megyeház körül csinos kert van, valóságos füvészeti kert, most városi parknak is megvetették az alapját.

Gyulától DK-re, a városhoz közel, szintén a Fehér-Körösnél, *Gyula-Vári* és *Gyula-Varsánd*, kissé távolabb *Nagy-Pél*, *Kétegyháza* és *Dobos* falvakat találjuk, az utóbbiak közől az első D-re, a második DNy-ra, a harmadik É-ra esik Gyulától, 2500—3400 ember lakik bennök, *Kigyós* puszta a Wenckheim-család nagy uradalma; ott *Új-Kigyós* község van, 3500 lakossal, nagyon díszes urasági kastélylyal és parkkal.

Csaba felől az Alföldi vasút DNy-ra *Csorvás* mellett elhaladva *Orosházára* visz; ez nagyon vagyonos és gyarapodó mváros, fasorokkal beültetett szabályos utczákkal; a nagy piaczot a templomok és nehány emeletes ház ékesítik. A lakosok száma 18,032, magyarok s

jobbára ág. hitvallásúak. Igen munkás és szorgalmas földmivesek, új meg új földeket szereznek, legújabban a kincstártól is vettek egy nagy pusztát, a földmivelésen kivül különösen sertéstenyésztéssel is foglalkoznak. A helység közelében van a Gyopárnak nevezett tócsa, inkább csak nádas mocsár, ebben fürdeni szoktak. A földmives gazdák anyagi jóllétéről már a lakások is tanuskodnak; a főszoba többnyire úriasan van bebútorozva, az utczai ablakokban szép függönyök. A férfiak ugyan még egyszerű öltözetöket megtartották, vasárnap is fehér gatyában járnak, csak posztó mellényt és ujjast öltenek. A nők már inkább hódolnak a divatnak és fényűzésnek, nagyon szeretik a városias öltözetet, a selyem kendőt és ruhát. Talán azért, mivel Orosházán úgy, mint más alföldi helyeken is, a szépség istenasszonya nem a szép nemre, hanem inkább a férfiakra pazarolta kegyeit.

Tót-Komlós, Orosházától D-re, nagy falu, 8416 lak., legnagyobb részt tótajkúak s majdnem mindnyájan ág. hitvallásúak. Határa Csongrád és Csanád megyék közé ékelődik, a Szárazér kigyódzik el rajta.

Békés megye Ny. felé *Csongrád megyének* a Tisza bal oldalán elterülő részével határos; két nagy alföldi város, nehány falu és sok népes puszta tartozik ama vizjárta vidéken Csongrád megyéhez. *Szentes* az egyik, *Hódmező-Vásárhely* a másik város.

Szentes r. tanácsú város, Csongrád várostól DK-re esik, a Tiszának egyik baloldali ágánál, a Kurcza vizénél terül el, nagy határát a Tisza kiöntéseitől csak nehezen tudja megvédeni. Az elmúlt években maga a város is nagy veszedelemben forgott, megmentésére nagy körtöltést építettek. Népessége 28,721 lélekre rúg, köztük 10,051 r. kath., 16,974 pedig helvét hitvallású.

Hódmező-Vásárhely odább D-re esik, az Alföldi vasútnál, a Tiszától nagyobb távolságra; mindazonáltal a folyó nemcsak a határát, hanem magát a várost is veszélyezteti. Védelmére szintén nagy körtöltést építettek. Ámde a fakadó víz áradáskor mégis elönti az alantan fekvő utczákat. A város déli oldalán terül el a Hódtavának nevezett nádas mocsár, melynek félhold alakja van. A megye már 1848 előtt hányatott egy 3666 öl hosszú, 4 öl széles töltést, mely a Tére fokán kezdve onnan az algyői révig ért. H.-M.-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott város, nagy területet foglal el; díszesebb épületek csak a piacz körül s a főutczákon vannak. Fő tanintézet a a reform. főgimnázium. A várost szőlős kertek, gyümölcsösök, ligetek és nádas mocsárok veszik közül, imitt-amott szélmalmok és nyaralók is mutatkoznak. Határa minden irányban messzire kiterjed,

több mint 760 □ km. foglal el. Nagy határán hajdan 17 helység állott: Sz.-Király, Gorsa, Kopáncs, Batida, Férged, Sz.-Erzsébet, Csomorkány, Sámson, Tót-Kútas, Szőlős, Fecskés, Újváros, Ráros, Derékegyház, Mártély, Sót és Körtvélyes. Csomorkányon egy régi templom falai, Szőlősön sánczok látszanak.

H.-M.-Vásárhely lakosainak száma 52,424; ezekből 12,650 r. kath., 35,538 h. hitv., 1695 ágostai hitv., 1685 zsidó.

Szentestől ÉNy-ra *Tés* pusztai község van, közel a Körös torkolatához, K-re pedig *Fábián-Sebestyén* nagy puszta és pusztai község terül el a Kórógy vize mellett; attól D-re a Kórógy és Kurcza egyesülésénél *Szegvár* falu fekszik, azelőtt ebben szokta volt a megye gyüléseit tartani; lakosainak száma 5952. Attól K-re *Derékegyháza* pusztai község 1494 lak., D-re pedig *Mindszent* népes falu van, a Tiszánál, 10,859 lakossal.

Csanád megyének legeslegnagyobb részét puszták, szétszórt tanyákkal, foglalják el; csak a Maros éjszaki oldalán van nehány népes helység. Legújabban a kincstár birtokain nehány új község támadt, mások megnagyobbíttattak; ilyenek: *Földvár* Apácza közelében; *Dombiratos* Kevermes közelében; *Tóthegyes* Magyar-Bánhegyes közelében és *Kövegy* Csanád-Palota közelében.

Makó a megye székhelye, r. t. város, megyeházzal, püspöki kastélylyal, nehány csinos emeletes épülettel, reform. kis gimnáziummal, 30,063 magyar lakossal.

Makótól ÉNyÉ-ra *Földeák* faluban nevezetes régi templom van, mely dombon épült; K. felé a Maros mellett *Apátfalvát* és *Magyar-Csanádot* találjuk, amabban 4274, emebben 2777 ember lakik. Közel egymáshoz három Csanád nevű falú van: az említett Magyar-Csanád a Marosnak éjszaki, Német- és Szerb-Csanád pedig déli oldalán, már Torontál megyében vannak. A csanádi püspökséget Sz.-István alapítá, első püspöke Gellért volt, kit azután, a hagyomány szerint, a Budai hegyről letaszítottak. A püspöki palotának és székesegyháznak némi maradványai Német-Csanádnál, Torontál megyében láthatók.

Odább K-re *Nagy-Lak* mváros van, 10,646 magyar, tót és oláh lakossal, a tótok többségben vannak. *Sajtény* Nagy-Laktól DK-re, falu, melyben leginkább oláhok laknak 3993 lélekkel. *Csanád-Palota* 4771 magyar lakossal, Nagy-Laktól É-ra, *Batonya* és *Tornya* pedig ÉK-re, az utóbbi kettő mváros, Batonyán 9195 magyar, oláh, szerb, Tornyán 2156 szintén magyar, oláh és szerb ember lakik.

Orosháza felől egy szárnyvonal a Battonyától Ny-ra és Tót-

Komlóstól D-re eső *Mezőhegyes* pusztára viszen, melyen 3380 ember lakik és hires m. k. ménesintézeti gazdaságok vannak.[1])

A lótenyésztés emelésére Mária Terézia idejében nehány helyen fedező állomást szerveztek, II. József pedig 1785-ben Mezőhegyesen az első nagyszabású katonai ménest alapítá meg. A ménes czéljaira átengedett területen a lovak eltartása s a kezelő személyzet élelmezése és ellátása végett gazdaságot is alakítának. 1789-ben Bábolnán a második katonai ménes állíttaték fel. Itt is ott is katonák kezelték mind a ménest, mind a gazdaságot. 1854-ben gr. Batthyányi Kázmér kisbéri uradalmában a harmadik katonai ménes keletkezék. Mind a három ménesintézeti gazdaságnak fő rendeltetése a lótenyésztés, s míg a katonaság kezelte, a többi állatok tenyésztésére és a gazdaság különböző ágaira kevés gondot fordítottak. Mióta a magyar miniszterium a hadügyi kormánytól a három ménesbirtokot átvette, azóta a gazdaság egyéb ágait is fejleszteni törekedtek. A magyar kormány még egy negyedik ménesbirtokot is szervezett, t. i. a fogarasit. Fogaras megyében 1873-ban vette át az erdő-kincstártól a 11 □ mfldnyi, 1200 parczellára szétdarabolt kincstári birtokot, mely elhagyatott állapotában épen semmi jövedelmet sem igért. Ezen a 2000 m. magas havasok alján elterülő, hegyi legelőkkel bővelkedő birtok kedvezőnek látszott a hegyvidéki edzett lófajta nemesítésére. E végből Fogarason a lipiczai eredetű karszti lovakból alapíttaték meg 1874-ben a ménes, a mely hivatva van a kárpátvidéki és erdélyi részek vidékén elhanyagolt lófajtákat javítani.

Mind a négy helyen mostanában egymástól függetlenül kezeltetik a ménes s a gazdaság; a ménes kezelése katonákra, a gazdaságé polgári emberekre, gazdasági tisztviselőkre és cselédekre van bízva. A ménesbirtokok főczélja a rajtuk elhelyezett méneseket legelővel és takarmánynyal ellátni, másrészt pedig jövedelmökkel az országos lótenyésztés kiadásainak fedezéséhez hozzájárulni. — A mennyiben a két főczél megengedi, feladatuk még az országos állattenyésztés egyéb ágainak fejlesztésén közreműködni, tisztavérű törzsnyájak fentartása által, melyekből a tenyésztők anyagot szerezhetnek. Általában a ménesbirtokokon fölnevelt számfeletti fiatal tenyészállatok a gazda közönség rendelkezésére bocsáttatnak. A lova-

[1]) L. *Michael von Kunits*: Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn, Pest, 1824; 78 s. k. l.; A m. kir. áll. ménes intézeti gazdaságok kiállítási csarnoka; a mezőhegyesi répa-szeszgyáraknak és a gyártásnak rövid ismertetése. Az állami ménesbirtokok leírására vonatkozó legujabb adatokat *Matlekovics Sándor* államtitkár szivességének köszönhetem.

kon kivül szarvasmarhát, juhot, sertést tenyésztenek. Mezőhegyesen különösen a magyar és kuhlandi (tejelő) fajtáju szarvasmarhát, a hazai nagy testű, bő gyapjúval bíró, könnyen fejlődő, fésüs merino juhot, s a kisjenői eredetű fehér mangalicza sertést nevelik. 1879 óta különböző répafajokkal tettek kisérleteket, s miután ezek kedvező eredménynyel jártak vala, 1883 óta a központban egy szeszfinomító s a puszta egyéb helyein 7 gazdasági répaszeszgyárt állítottak fel.

A mezőhegyesi ménes négy törzsre oszlik: Gidran (így nevezetik a telivér arab törzsménről); nagy és kis Nonius (a hasonnevű franczia származásu törzsmén után) és Furioso (a hasonnevű angol törzsmén után). E törzsek mindegyike már 2—3 nemzedéken át angol vérrel kereszteztetett s így az egész anyag angol félvérnek tekintendő. E törzsek közül a nagy Nonius anyag nehezebb hintós lovak, a többi három törzs pedig középnagyságú hámos és hátas lovak tenyésztésére alkalmas állatokat nevel. A ménes létszáma 1884 végén volt 1427 db, ezekből 21 törzsmén s 423 anyakancza. A ménest kezeli egy méneskari ezredes parancsnoksága alatt 10 méneskari tiszt, az orvosi személyzet: 2 polgári emberorvos, 9 állatorvos, 7 gyógykovács, a legénység létszáma 633 ember.

A mezőhegyesi ménesbirtok kiterjedése 27,826 k. hold 605□°; ebből 16,458 h. szántóföld, 2930 h. vetett rét, 255 h. természetes rét, 3030 h. legelő, 1585 h. erdő, 2183 h. udvartér, út, árok stb. 2431 h. eddig bérletben volt, 1885-ben saját kezelésbe vétetett. Az átlagos termés $188^1/_4$-ben k. holdankint kilogrammokban őszi buza 912, tavaszi búza 884, rozs 842, árpa 1200, zab 1002, szemes tengeri 1316. Az állattenyésztési ágak közül található a ménesbirtokon: magyar fajtájú gulyás, kuhlandi tehenészet, mangalicza sertéstenyésztés, juhtenyésztés s részben lótenyésztés is. A magyar fajtáju gulya az országos tenyésztés előmozdítása végett tartatik fenn, a fiatal tenyészállatok őszszel nyilvános árverésen eladatnak. E gulya állománya volt 1884 végén 12 bika, 245 tehén, a különböző korú összes ivadékkal együtt 880 db. A kuhlandi tehenészet czélja ilyfajtájú meghonosodott állatokat nevelni az országos tenyésztés számára, ezenkivül tejelés. Az állomány volt 1884 végén 6 db. bika, 93 db. tehén, az összes ivadékkal együtt 191 db. A sertéstenyésztés czélja mangalicza fajtáju tenyészállatok nevelése, azonfelül haszonvétel süldőeladás és hízlalás útján. A tenyész sertések száma 1449, a süldőké pedig 2173 volt 1884 végén. Juhtenyésztés csakis a silányabb minőségü takarmány és tarlólegelők kihasználása végett üzetik, 1884

végén 7170 db juh volt. Lótenyésztés csakis az igás kanczák hágatása utján használati lovak előállítása czéljából üzetik, 1884-ben a tenyésztésre 3 mén s 92 kancza használtatott. A ménesbirtok igás állományának kiegészítésére tinókat is nevel; ezek száma volt 481 db. Hizlalt a ménesbirtok 1884-ben 499 db szarvasmarhát, 3775 db ürüt, 164 idős sertést. Az igás erő állománya 190 db ló és 1200 db ökör. A ménesbirtokot egy igazgató vezetése alatt 19 tisztviselő kezeli, a cselédség létszáma 676 cseléd, 97 katonai és 50 polgári iparos, 80 havi béres és mintegy 800 az egész nyár tartamára szerződött munkás. E ménesbirtok saját területén öt népiskolát tart fenn 5 tanítóval s egy tanítónővel.

Mezőhegyestől ÉK-re *Mező-Kovácsháza, Kúnágota* és *Kevermes*, Orosházáról K-re pedig *Apácza* fekszenek, mindannyian nagy pusztákon keletkezett községek, az elsőben 3662, a másodikban 3780, a harmadikban 3331, a negyedikben 3171 ember lakik. Mező-Kovácsháza kincstári birtok, melyet évek óta Sármezey Antal birt haszonbérben. Családjában nevelősködött *Bereczki Máté*, ama szenvedélyes gyümölcsész, a ki közel 6 hold terjedelmű gyümölcskertet teremtett oly helyen, a hol azelőtt csak nehány silány akáczfa volt. A kertben mintegy 3000 gyümölcsfa van, melyeket mind a saját kezével ojtott, Európa leghitelesebb helyeiről szerezvén a vesszőket. E kisérleti telep a fajok hitelességére nézve nemcsak hazánkban, hanem talán Európában a legelső helyen áll. [1]) Van *Református-* és *Tót-Kovácsháza* is, amabban 744, emebben 687 ember lakik.

Dombegyháza, Tornyától É-ra eső négy helység, t. i. *Marczibányi, Mattenkloi, Puszta-* és *ReformátusDombegyháza*, az elsőben 854, a másodikban 285, a harmadikban 1759, a negyedikben 372 ember lakik. A nép azt hiszi, hogy Attila hún király ott van eltemetve, s legújabban társaság alakúlt, mely ásatásokat akar tenni.

Csanád megyének felszíne, úgy mint Békésé, egészen lapályos, csak imitt-amott mutatkozik egy-egy halom, déli határát a Maros locsolja, közepén a Szárazér kigyódzik el, mely Arad megyéből csap át s elsőben ÉNy-ra, azután DNy-ra csavarog. *Arad megyének* felszíne sokkal változatosabb, csak nyugati része lapályos, keleti nagyobb fele pedig már dombos, sőt hegyes. Két jókora hegycsoport ágazza be a megye keleti részét; egyik a Fekete- és Fehér-Körös, másik a

[1]) *Bereczki Máté* »Gyümölcsészeti vázlatok« czimű munkájában tette közzé tapasztalatait három kötetben; az első 1877-ben jelent meg. (Törs Kálmán a Vasárnapi Ujság 1885. évf. 15-diki számában ismertette meg Bereczki működését).

Fehér-Körös és Maros között; az utóbbi Pankota, Világos és Gyorok délkörénél szép hegyfokokkal ereszkedik a síkságra, az előbbi pedig nagy erdős vidékkel olvad egybe, mely Miske és Kis-Jenő határáig ér.

Arad megye a Marostól É-ra a Fekete-Körösig terjed, hosszan nyúlik el kelet-nyugati irányban, alakja négyszög, de nyugati oldalán Csanád megye, keleti oldalán pedig Bihar megye nyomúl be testébe. Hozzája az eltörölt Zaránd megyének nagyhalmágyi járását kapcsolták.

A megyének fővárosa *Ó-Arad* sz. k. város, a Maros éjszaki, jobb partján, kissé É-nak irányuló gúla alakjában terül el, aránylag nagy, 1,164 hektárnyi területen. Az arad-temesvári és arad-gyulafehérvári vasútak onnan indúlnak ki. A Belváros a folyó partjához simúlva félkörben nyúlik el, hat külváros köríti, melyek részint rétek s legelők által vannak tőle elválasztva. Ny-felé esnek Sarkad és Pernyáva, ÉNy. felé a Vásártéren és sörházi földeken túl Ségа és Gája, ÉK. felé Újtelep külvárosok. Az utóbbi a vasúton túl terjed el. A pályaudvart a Belvárossal lóvonatú vasút kapcsolja össze. A Belvárost széles szalagként majdnem egyenesen É-nak irányúlva osztja kétfelé a Főút, Főtér és Szabadságtér, ez az ütőere a város mindennemű mozgalmainak, ebbe nyílnak kiválóan Ny. felől a Petőfi, Eötvös, Asztalos Sándor, Forray, Deák Ferencz, Templom, Batthyány, Kossuth utczák, azok a város legszebb részei, jól roszul kövezve, gázzal világítva vannak, a Főút, Főtér, Szabadságtér, Eötvös, Forray, Deák Ferencz és Templom utczák járdái aszfalttal borítvák. A nevezett tereken és utczákban találjuk a város szebb köz- és magánépületeit, jobbára emeletes házak, noha a kétemeletes házak mellett alacsony földszintiek is vannak. A városnak 3,833 háza közől egyemeletes 214, kétemeletes csak 36 és több emeletes csak 4 van. A földszintiek többnyire egyszerű parasztházak. Legszebb épületek: a tornyos, de kissé nyomott városháza; a Fő- és Szabadságteret elválasztó városi szinház bérházaival s vagy öt kétemeletes magánház. A szinház, mely Skálniczky tervezete szerint épült vala, 1883 febr. 17-kén leégett, 1885-ben ugyanazon a helyen Halmay Andor aradi építész terve szerint újból fölépítették, belső berendezése igen czélszerű és csinos; kár, hogy két bérház közé van beékelve. A Petőfi-utcza végén van a nagyszerűen berendezett Simayféle Maros fürdő; mellette az az épület emelkedik, melyben a főgimnázium, főreáliskola és tanítóképző intézet együtt vannak elhelyezve. Báró Eötvös miniszter építteté a Bibicsféle alapítványból, fél milliónál többet köl-

töttek rá; szép és stilszerű épület, de gondatlanúl van építve s folytonosan javitgatni kell rajta. A Templomutczában van a városi polgáriskola szép épülete s a minoriták bérháza; az oláh tanítóképző és algimnázium épületei egyik félreeső utczában vannak. Általában a legszebb házakat a Szabadságtéren, Eötvös és Forray utczákban találjuk. Az elsőt ékesíti a vértanúk szobra, melyet Huszár készített.

A templomok mind kicsinyek, disztelenek, az öt létező templom közől még legderekabb a görög-keletiek két tornyú székesegyháza, mely a Tököli-téren áll.

A külvárosok alig különböznek a falvaktól, a zsúppal, náddal fedett házikók mellett csak közbe-közbe esik egy-egy cserepes földszintes ház. Árok fut a házak előtt, piszkos, büdös vizével, az utczák közepén esős időben gyakran nagy pocsolya támad. Majdnem minden háznak van kisebb-nagyobb kertje. De messze künn a város éjszaki szélén van a Neumannféle gyártelep, mely nem régen újjá építtetett oly nagyszerűen, hogy berendezésre és szépségre ritkítja párját.

A Belváros éjszaki szélén a Városliget vagy Kiserdő terül el; ez valóban szép üdülő hely, nagy része parkozva, a többi őserdő, maradványa a nagy erdőknek, melyek hajdan a közeli hegyvidéktől el szinte Szegedig nyúltak vala. A lövészegylet gondozza. Van egy tisztán tartott tó is a Városligetben. Baj az, hogy a gyönyörű sétahely tőszomszédságában egy szeszgyár van, mely a mellette dögvészeskedő holt Marossal együtt megrontja a levegőt. Van még egy sétáló hely a Főút és Főtér között, ez fiatal szép ültetés, végén az emelkedett »Busúló Arad«, kicsiny de szép szobor, melyet az elesett honvédek emlékére állítottak.

Arad hazánk azon városai közé tartozik, a melyek az ipar és kereskedés terén számot tesznek. Van ott 23 gyártelep; ezek a város éjszakkeleti szélein és éjszaki részén fekszenek. Legnevezetesebbek: Neuman testvérek szeszgyára és gőzmalma; az Aradi első részvényes gyártelep szeszgyára s még két más szeszgyár; a Széchenyi műmalom; egy nagy gőz-fürészgyár, egy nagy bőrgyár, két téglagyár. — A kézművesek közől leginkább az asztalasok, kárpitosok és lakatosok tűnnek ki. A kereskedés fő tárgyai: gabna, szesz, bor, szilvapálinka, őrlemények, fafélék, állatok.

A népiskolákon kivűl vannak Aradon: egy felső leányiskola, egy polgári iskola, ipariskola, kereskedelmi iskola, állami tanítóképző, állami főreáliskola és főgimnázium; az oláhoknak van külön tenító-

képzőjök, papnevelő intézetök és algimnáziumuk. Arad t. i. egy görög-keleti pöspöknek székhelye.

A város népessége nem igen szaporodik, 1869-ben 32,726 1880-ban pedig 35,556 lélekre rúgott. Ezekből 19,896 magyar, 5,448 német, 433 tót, 6,439 oláh, 1,690 szerb volt, vallásra nézve 18,126 r. kath., 607 gör. kath., 8,373 görög-keleti, 945 ágostai, 3,048 helvét hitvallású, 4,415 zsidó.

A Maros Aradnál nyugati irányát tetemes kanyarral megszakasztja, É-nak s azután D-nek fordúlván. Éjszaki kanyarúlatának két szára között DK. felé nyiló félszigetet képez, ebben fekszik az erős sánczokkal és bástyákkal megerősített, két kapujú vár; ettől D-re Új-Arad nagy falu a Maros bal oldalán, a lapályon ott terül el, a hol a folyó Ny-nak fordúl; Új-Arad tehát Ó-Aradtól DK-re, a vár épen a Belváros középső részével szemben fekszik, déli oldalán van a nagy fahíd, mely a folyó két partját összekapcsolja.

Arad megyét hajdan Orod megyének nevezték, nevét a régi vártól kapta, mely Ó-Aradtól K-re a mai *Glogovácz* helyén épült vala. Ezt a várat a törökök megszállák s biztosítására a Marosnál is kezdének egy várat építeni. Ekként Arad városának veték meg alapját. A törökök elüzetése után az általuk épített vár leromboltaték, s Mária Terézia alatt a Maros bal partján a mostani várat építék fel. Arad városa, mely a török időben keletkezett vala, lassankint annyira felvirágzott, hogy az lett a megye székhelyévé, s 1702-ben a görög-keleti püspök is Boros-Jenőről oda költözék.

Az aradi vár kivált $184^{8}/_{9}$-ben szerepelt; a magyarok hosszas ostrom után elfoglalták, s a forradalom utolsó jelenetei ott folytak le — E vár alatt végezteték ki 1849 okt. 6-kán a 13 honvéd tábornok.[1])

Arad közvetetlen vidéke nem mondható szépnek. Ha a városháza tornyáról széttekintünk, lábunk alatt ott látjuk a városszerű Belvárost, azon túl Ny-nak, É-nak a fák közől kandikálnak ki az apró házsorok, miket közben-közben a gyártelepek tömege, füstölgő kéményei váltanak föl. Azokon túl minden sík szántóföld, melyet nyugaton a Nagyerdő tölgyese kerít be. K-nek, D-nek tekintve a Maros kanyarodik mesterséges kanyarúlatú medrében; a kanyarúlatban a Vár gyöpös kazamatáival, futó árkaival és redutjaival. A fekete fahídtól nehány ezer lépéssel délebbre a síkon egy földhá-

[1]) Gróf Vécsey Károly, Aulich Lajos, Török Ignácz, Lahner György, Pöltenberg Ernő, Nagy Sándor, Knézich Károly, gr. Leiningen Károly, Damjanics János, Kiss Ernő, Dessewffy Arisztid, Lázár Vilmos és Schwedel József.

nyás, tetején vas rácscsal körülvett nagy gránit obeliszk látszik; az jelöli meg a helyet, melyen a 13 honvéd-tábornok kivégeztetek. Még délebben pár ezer lépéssel, a Maros Ny-ra fordúltánál, Új-Aradot látjuk.

Messze K. felé a világosi hegyek kékellenek, az egész körképet a Maros mintegy közepén szeli át.

Arad várostól Ny-ra a Maros éjszaki oldalán *Magyar-* és *Oláh-Pécska* két szomszédos mváros fekszik, amabban 7,826 magyar emebben 7,369 túlnyomóan oláh ember lakik. Odább DNy-ra, szintén a Maros jobb partján, *Szemlak* mváros van 5,387 oláh, magyar és német lakossal. Pécskától ÉNy-ra, a megye határszélén, *Kis-Pereg* és *Német-Pereg* fekszik, mindkettő falu; az előbbiben 1,899 reform. magyar lakik, kiknek ősei 1778-ban szabolcsmegyei Egyekről költöztek oda.

Kurtics, Aradtól É-ra, a vasút mellett, mváros, 4,906 jobbára oláh lakossal; *Mácsa* odább É-ra, falu, 3,039 szintén oláh lakossal, de a szomszédos faluban, *Sz.-Mártonban,* leginkább magyarok laknak, *Sikló,* odább É-ra, oláh mváros 2,977 lak.; *Ottlaka,* oláh falu 3,013 lakossal. *Elek* mvárosban az oláhokon kivül a németek is számot tesznek, de magyar ott is kevés van, a lélekszám 5,607.

Elektől DNy-ra esnek *Megyes-Bodzás, Nagy-Kamarás* és *Almás-Kamarás* pusztai községek; az elsőben 3,357 magyar ember lakik. *Gyula-Varsánd,* melyet már megemlítettünk, a békésmegyei Gyulától DK-re a Fejér-Körös mellett fekvő oláh falu 2,176 lak. *Kis-Jenő* és *Erdőhegy* egymással átellenben a Fejér-Körös mellett; amaz mváros, 1,870 magyar és oláh lakossal, József cs. k. főherczeg aradmegyei uradalmának főhelye, emez falu, melyben, 1,810 jobbára magyar lakos van. A szomszédos *Székudvar* nagy oláh falu, 4,494 lakossal.

A Kis-Jenőtől ÉK-re eső nagy erdős területen, a Tőz- és Fekete-Körös között kevés helység van, köztük legnépesebbek *Csermő, Seprős* (3,864 lak.), *Apáti* (2,521 lak.) és *Vadász* (2,087 lak.), az utóbbi magyar falu, közel a Fekete-Köröshöz. *Nagy-Zerind* szintén magyar helység, de a közbeneső *Miskén* oláhok laknak. *Kerülős* a Töztől D-re és Kis-Jenőtől K-re oláh falu, úgy *Nadáb* és *Zaránd* is, amaz Kis-Jenőtől D-re, emez odább DK-re a Fehér-Körös közelében, mváros, 2,720 lakossal. *Simánd* Kis-Jenőtől D-re, kettős község, *Csernovics-Simánd* és *Edelspacher-Simánd,* amabban 1,671 oláh és magyar, emebben 1,887 oláh, magyar és német ember lakik. Simánd mváros, népes vásárokkal.

Aradtól Boros-Jenőig 1877-ben nyilt meg a másodrendű vasút, mely azután a Fehér-Körös völgyén fölfelé Boros-Sebesig hosszabbittaték meg. E vasút elsőben Sz.-Annáig a síkságon át É-nak, azután Világos felé K-nek, onnan Pankota felé É-nak, továbbá Ternováig K-nek, Boros-Jenőig É-nak tart s végre a Fehér-Körös éjszaki oldalán a folyóval egyközűen halad tovább. Elsőben tehát búzatermő síkságon, azután szelíden emelkedő hegyek aljában kanyarodik el.[1]) Első állomása az Aradhoz É-ra levő *Ötvenes* puszta, melyen mintagazdaságot találunk; az urasági kastély körül szép park, különböző műhelyek, gép- és szeszgyár, malom stb. vannak; a gabnán kivűl különösen repczét, kendert és dohányt termesztenek. Odább É-ra *Zimánd-Ujfalu* fekszik, ez jobbára magyaroktól lakott falu. Mária Terézia idejében a katonaság Arad polgári népességét a Zimándi pusztára akarta áttelepíteni, de II. József rendeletére abban maradt a dolog. Zimándon túl a vasút két régi sánczot metsz át, a két töltés kerülékhez hasonlít, azt hiszik, hogy az egy avar gyűrű maradványa. Azután *Új-Szent-Anna* következik, melynek éjszaki részét *Ó-Komlósnak* is nevezik. Közel hozzá esik *Ó-Sz.-Anna*. Mindkettő mváros; az elsőben 7,034 német és oláh, az utóbbiban 5,793 túlnyomóan német lakos van. Új-Sz.-Anna szabályosan épült, utczái egyenesek és csinos házakkal szegélyezvék; a főtéren az 1868-ban megújított r. kath. templom áll, mely kivűl kerekíves modort mutat. Közelében van a hajdani gimnázium elhagyatott épülete; ezt a gimnáziumot Bibics Jakab és neje 1750-ben alapíták, a kegyestanító rend számára; II. József az intézetet 1789-ben Temesvárra helyezé át.

A vasút Sz.-Anna felől K-re fordúl s mindinkább a hegyekhez közeledik, melyek a Hegyes-Drócsa hegység nyugati kiágazásai. Ez a hegység a Maros és Fehér-Körös között terjed el, nyugati és északnyugati lejtőségeit aradi Hegyaljának nevezik, melyen a híres magyarádi és ménesi bor terem. A hegység legnyugatibb kúpjai éjszakon a világosi várhegy vagyis Koromp s a mögötte emelkedő Kukurbáta, középütt az Otkovács, Tornya és Kecskés, délen pedig a Nagyhatár és Ménesi hegy, melyek seholsem haladják meg a 500 m., de a síkból minden átmenet nélkül 300—360 méterrel emelkednek ki.

A jól mivelt síkságon áthaladva, csakhamar *Világosra* érünk, melynek legkeletibb része már a domboldalban épült. A lehető szabályosan épített kis várost kertek övezik; házcsoportjai közül két

[1]) L. Dr. *Márki Sándor:* Az Arad-Hegyalja éjszaknyugati része, a M. Kárpátegyesület évkönyve XII. köt.

tornyos templom és három urasági kastély tűnik ki; az utóbbiak csinos épületek, az egyiknek négyszegletű tornya, elől erkélye és oszlopos folyosója van. Az ezzel átellenben eső kastély majdnem egészen a fák és virágok közé rejtőzik, melette igen szép kert terül, mely a város fölött emelkedő hegy oldalán messzire felnyúlik. Bohus László kastélyában készült el 1849-ben a fegyverletételre vonatkozó szerződés. Ettől balra van a plebánia-templom, melyet Bohus Imre 1753-ban részben az azelőtt ott volt három templom romjaiból építtetett. Világos tulajdonképen összeépült két községből áll: *Új-* vagy *Magyar-Világosból* és *Ó-* vagy *Oláh-Világosból,* amabban 1,931 magyar és német, emebben 3,630 oláh lakik. A két mváros a Hegyes hegycsoport nyugati előfokának aljában terül el; abból a hegycsoportból három kúphegy szökik ki a lapályra, a középső a legmagasabbik, s ezt koszorúzza Világosvár festői romja. Ha Aradról közeledünk Világos felé, már messziről tűnik fel a Várhegy s a rajta levő oszlopszerű falazat. A hegy tetejére az említett kastély kertjéből $^3/_4$ óra alatt mászhatunk fel. A vár már helyzeténél fogva igen erős lehetett, három oldalról a hegy meredeksége, K-ről pedig rengeteg erdők, mély sánczok és hatalmas bástyatornyok szolgáltak ótalmául. Nyugat felé a várfal már egészen leomlott, É. felé még meglehetősen ép s nehány ablaknyilást is mutat. ÉK. felé a várnak legmagasabb része van, s onnan a kerítőfalnak maradványai ívszerűen vonulnak alá a meredek hegyháton. A várat teljesen csak 1784-ben hányák szét, nehogy a felzendült parasztok oda megvonúlhassanak. Világosvár legnevezetesebb az aradmegyei várak között, 1190-ben már fennállott, ebben az évben a világosi völgy torkában apátság alapíttaték. Zsigmond király Világosvárt 1425-ben Brankovics Györgynek adományozá, ez 1444-ben Hunyadi Jánosnak engedé át, ennek halála után sogóra Szilágyi Mihály lett Világosvár urává.

Világosvár romjairól nagyon szép kilátást élvezhetünk. A Várhegy alját kies ligetek, szőlők és gyümölcsösök övezik, tövében Világos és Galsa helységek terülnek el, ezeken túl a termékeny síkság zöldellik, s a látóhatár széliről Arad sz. k. városnak tornyai és fehér falai csillognak fel. ÉNy. felé Sz.-Anna, Simánd, Sz.-Márton és Mácsa helységek sötétlenek, a látóhatár homályában pedig a békésmegyei puszták enyésznek el tanyáikkal. D. felé Gyorok, Ménes, Paulis rejtőznek szép szőlőhegyeik közé, odább D-re, az ezüst szalagként kanyargó Maroson túl szerteszét ágazó dombozatok völgyeiből Temes megye falvai és városkáinak tornyai csillámlanak ki, É. felé pedig a gyarapodásnak indúlt Pankota s a környező oláh falvak,

azután a Fehér-Köröstől szeldelt, változatos Erdőhát merülnek fel, a csoportos fasorok által feltűnő, szépen rendezett jószágokkal, melyek a kis-jenői uradalomhoz tartoznak. Az Erdőháton túl a bihari erdőségek sötétlenek, K. felé pedig a Hegyes-Drócsa hegységek szép szabású kúphegyei díszlenek.

Szomorú hirre jutott Világos az újabb időben, de a fegyverletétel tulajdonképen nem ott, hanem a Pankotától É-ra eső térségen történt meg.

É. felé majdnem összefügg Világossal *Galsa* falu, melynek 1,600 főnyi lakossága jobbadán görög-kath., 1834-ben Arad megyének 14 görög-keleti községe itt jelenté ki az unióhoz való csatlakozását. Galsához igen közel esik *Muszka,* melyet hajdan Mezthnek neveztek, ettől K-re *Magyarád* fekszik, kies völgykatlanban.

E vidéken a szőlőmivelés már nagyon régi, a mokrai és galsai promontoriumok már III. Béla idejében említtetnek; a török uralkodás idejében a bortermesztés hanyatlott, jó híröket csak a mokrai és boros-jenői szőlőhegyek tartották meg, mert ezeket többnyire az erdélyi fejedelmek bírják vala. A ménesi veres aszúszőlőbor a múlt század másik felében kezdett elhíresedni, Edelspacher György, Gyorok hajdani birtokosa, volt az első, a ki ilyen bort szűrt. A szőlőhegyek nagy területet foglalnak el, s mindenfelé látni a kisebb-nagyobb borházakat vagyis kolnákat, a hogy ott nevezik. Költőiségéből rég kivetkőzött a szüret, de tarka képet mutat most is. Magyarádnak 2,085 jobbadán oláh lakosa van.

Pankota mváros, 4,132 magyar, német és oláh lakossal. A délnyugati végén levő pályaudvarból csinos fasor vezet a főutczához, mely a várost D-ről É-ra csaknem a közepen szeli át; a délkeleti oldalon az uradalmi épületek közül a dombon levő magtár és urasági kastély magaslanak ki. A görög-kath., református és görögkeleti templomokon kivül nehány csinos lakóház díszesíti a várost, nehány ipartelep is van, kereskedelme Arad városé után legélénkebb a megyében. Pankotán egy régi árpádkori templom-rom van, a templomot 1565-ben feldúlták, azután várat építettek a romok fölé, így megmaradtak a templom körüli kripták. A város éjszakkeleti szélén emelkedő Kopaszhegyben mereg forrás van, mely egy nádas ingoványt képez. A Kopaszhegy éjszaki nyulványa a Bokréta, melyen szőlők díszlenek.

Pankotától É-ra *Szöllös* falucska esik, ennek térségén ment véghez 1849 aug. 13-kán a fegyverletétel; a magyar hadsereg az nap reggel 8 órakor Világosnál állt hadi rendben, Görgey és tábor-

kara a pankotai műmalomig lovagolt előre, hol az orosz hadi követtel együtt várt a Kis-Jenő felől közelgő orosz hadtestre. Tíz óra tájban a magyar sereg is 30,000 ember s 144 ágyú Szőllős felé indúlt; a fegyverletétel délután 4 órakor vette kezdetét.

A vasút Pankota felől DK-re fordúl s nemsokára a *ternovai* állomást éri el. Az oláh falu, melyről az állomás neveztetik, az Almás-Agrisi patak baloldalán hosszasan és rendetlenül épült; jóval népesebb az odább É-ra levő *Kurtakér*, mely szintén oláh falu s az Almás patak mellett fekszik, ennek határában a Jánoshegyen jeles vörös bor terem. Általában a 803 m. magas Hegyes éjszaki lejtőségeit részben szőlők borítják, míg D-re nyiló völgyeit rengeteg tölgyerdők fedik. Érctelepek is vannak ott, nevezetesen *Taucz* határában. E falu Ternovától DK-re a Csiger-pataknál fekszik, hajdan mváros volt s *Feltótnak* nevezték. Vasköveket fejtenek bányáiban. A szomszédos *Duúd* határában mintázásra és edénykészítésre alkalmas agyag van. *Aranyág* odább DNy-ra igen szép völgyben fekszik, határában rézércz-telepek vannak. *Agris* vagy *Egres* mellett várromot találunk.

Ternováról a vasút É-ra fordúl s a Csigeren átkelvén, *Apatelekre* ér. E falu a Csiger völgyének jobb oldalán DK-ről ÉNy-ra vonuló Mokra vagy Makra hegysor aljában fekszik; a 360 m. alig meghaladó hegysort gyönyörű szőlők foglalják el; kivált a sátoralakú Makra hegy igen kedves látványt nyújt szőlős kertjeivel és borházaival. Apatelek lakosai az 1748-ban Csabáról, Szarvasról és Mező-Berényről oda költözött tótok ivadékai; nagy részben már elolához hosodtak,

Apateleknél végződik az aradi Hegyaljának éjszaknyugati szakasza, déli részén, Világostól D-re *Kovaszincz, Kövi* vagy *Kuvin, Gyorok, Ménes* és *Paulis* vannak. Gyorok az ottani vidék központja, csinos kis mváros, melyet szüretkor, kivált vasárnap, sűrűn látogatnak az aradiak; magyar és oláh lakosainak száma 1,048. A Kövfölött emelkedő Kecskés hegyről szép kilátás esik a síkságra. Ménei sen 1881 óta állami vinczellérképző intézet van.

Világosról *Új-Panáton* át is mehetünk Aradra; Új-Panát csinos német falu 2,086 lakossal. Arad tőszomszédságában K. felé *Mikalaka* (Kis-Lak) oláh falu van, 1,967 lak.; odább K-re *Glogovácz* következik 3,653 lakossal, kik jobbodán németek. Mikalaka hajdan Itelakának neveztetett, az Orodi káptalanhoz tartozott, a török elől Boros-Jenőből kivándorolt református magyarok egy része ott telepedett meg, Apaffy erdélyi fejedelem pártfogása alá vette, de most

már csak 80 helvét hitvallású ember van a faluban. Glogovácz a régi Orod város és vár helyén épült, ott volt 1135-ben II. Béla alatt az országgyülés, melyen 68 főembert felkonczoltak. A falu határában öt domb van, némelyek azt tartják, hogy a 68 ember azokban van eltemetve.

K. felé a Maros éjszaki oldalán *Mondorlak* (Széplak), *Csicsér* és *Szabadhely* sorakoznak, mind oláh falvak. Azután *Paulis* következik, mely ott fekszik, hol a Maros a síkságra jut. Az Első Erdélyi vasútnak az a szakasza, a mely Aradtól Gyorokig ér, már 1868 májusban nyilt meg. Odáig az építés semmi nehézséggel nem járt. Paulisnál a vasút befordúl abba a völgybe, melyet a Maros vájt ki magának, hogy Erdélyből a magyar Alföldre juthasson. Paulis csinos kis város, házai hosszan nyúlnak el a sziklás hegyek aljában, szőlőiben számos nyaraló van. Nevét a paulinusoktól vette, kiknek odább K-re a Kladovai völgyszoros torkolatánál emelkedő sziklacsúcson kolostoruk volt, melynek omladékait iszalag és vadszőlő fedi be. Két községből áll Ó-Paulisból, mely mváros s 1,975 jobbára oláh lakost számlál, és Új-Paulisból, mely csak kis falu 400 lakossal. Ennek temetőjében 1876 óta különböző barbárkori régiségeket találtak.[1])

A paulisi állomáson felül a Maros és a meredek hegyoldal között csak keskeny földszalag van, melyen alig fér meg egymás mellett az országút és vasúti töltés; a meredek lejtőn szakadozott kis táblákban még szőlőt mivel a nép, de az erdőt köröskörül irtogatja. *Kladova* most kis falu, hajdan három helységre: Magyar-, Kis- és Felső-Kladovára volt osztva.[2]) Vára is volt, de ez már teljesen eltünt.

A Maros jobb oldalán meredek sziklafalak emelkednek, míg a bal oldalon csak alacsony erdős hegyhátak mutatkoznak. De odább K-re a baloldali hegyek közelebb vonúlnak a folyóhoz, s *Radna* és *Lippa* ikervárosoknál egészen összeszorítják a völgyet. Lippa hajdan Arad megyéhez tartozott, most Krassó-Szörény megyében fekszik. Radna elég ronda oláh mváros 2,136 lakossal, eredetét és fenmaradását a szerzeteseknek köszönheti. Mikor Lippa a török kezére kerűlt s az ottani kolostor elpusztult, a kapisztrani sz. ferenczrendiek más lakosokkal együtt a tulsó partra menekülének s ott az erdő közepett egy kis fa-kápolnát építének. Valami bosnyák ember szűz Mária csodatevő képét ajándékozá a radnai templomnak, a kép híre csak-

[1]) L. *Varga Ferencz:* Ősemberkori leletek Új-Paulisban, Délmagyarorsz. tört. és régészeti Értesítő, 1876, 91—94 l.

[2]) L. *Márki Sándor*: A Maros mentén, Magyar Gea, 1880.

hamar elterjedt, s a búcsúsok mind tömegesebben járultak oda. Adományaikból 1761-ben díszes, kéttornyú templomot és kolostort építettek a szerzetesek, a helység mögött, a hegy oldalában, úgy hogy az az egész környéken uralkodik. A templomban 9 oltár, 2 sekrestye és 2 oratorium van. Árnyas fasor között emelkedő lépcsőzet visz oda, melyen a jámbor búcsúsok meztelen térddel szoktak felkúszni. Évenként háromszor; pünkösd vasárnapján, augusztus 15-dikén és szept. 8-kán gyűl oda a hivők serge. — Az erdőt a hegyoldalon jobbára már kiirtották s a kolostor mögött most kopár hegytetőn egy porladozó obeliszk áll, melyet a barátok II. Józsefnek 1768-ban történt látogatása emlékére állítottak.

Radnáról a patak hídján átkelvén, csakhamar *Sólymos* faluba jutunk; az út a gnájsz-gránit hegység alatt vezet, melyet már egészen letaroltak. A falu temploma mellett elhaladván, egy meredek gyalog ösvényen a hegyre, a Kolczra (= szikla) kapaszkodunk fel, mely a Kapu-Zsarnova hegy előre tolt foka. E sziklatetőn búsong a *Sólymosi vár,* mely igen festői rom. A kúpdad hegy, melyet a vár koszorúz, D-re a zajongó Maros felé szédítő meredekséggel szakad meg, keleti oldala szintén nagyon meredek, nyugati oldalán pedig mély völgynyilás van, melyben hegyi patak csörgedez és Sólymos falu némely házikói sorakoznak. A várat három oldalról a hegyen körülfutó sáncz övezi; a dobogó hármas pillére a nyugati oldalon s a külső bástya alapzata is felismerhető még. A hatszögletű udvaron még három csonka torony emelkedik, a szobák és termek helyiségei is meglátszanak még. A vár kapuin és ablakain, meg a falak résein keresztül elragadó látványban részesülhetünk. A Sólymosi vár a vele majdnem átellenben eső Lippa erősségével teljesen uralkodott a Maros szorosán és valóságos kapuja volt Erdélynek.

A vasút Sólymoson túl a Maros kanyargásait követi, kikerülvén a hegység nyúlványait. *Milova* falu távol marad tőle, *Odvost* (hajdan Ötvös) falut is elkerüli a vasút, de *Konopnál* ismét a hegység alá kerül. Az említett szegényes oláh falvaknál népesebb *Berzova,* melynek 1,649 lakosa van, a helység egy messzire hátranyúló völgy torkolatában fekszik, környékén a hegyek a Maros mindkét oldalán le vannak tarolva, számos vízmosás és elparlagosodott hegyoldal tanusítja az erdőpusztítás káros következményeit. Berzovához közel esnek: *Monorostia, Dumbrovicza* és *Kaprucza;* ott ismét összeszorúl a Maros, s több helyen mossa a pálya testét, melyet erős támfalakkal és sarkantyúkkal védelmeznek. Számos kanyarúlattal halad tovább a vasút. *Batuczánál* kiszélesedik a völgy, a balparti hegyek nagy

karamban téres öblösödést kanyarítanak *Vályе-Máre* faluig. A jobb parton *Govasdia* és *Gyulicza* szegényes falvakon túl *Tótvárad* következik; ez most jelentéktelen mváros, hajdan erős vára volt, mely a helység felett meredek sziklaháton állott, most a vár alapját is sűrű bozót fedi. *Halalis* és *Vinyesti* vagy *Várna* apró falvak, *Soborsin* kis mváros, 1,553 oláh lakossal; egy czukorsüveg alakú hegy mögött fekszik; fő ékessége az urasági kastély, melyet báró Forray András a múlt században építtetett. De a kastély most el van hagyva, azonban parkja még jó karban van. Az állomás közelében a marosi hidhoz vivő szép házsor mögött a kincstári erdőségek haszonbérlőinek gőzfürésze áll, ebben mindenféle fa-árúkat készítenek, leginkább az aldunai vidék számára.

Soborsinon túl még nehány falu mellett halad el a vasút, mignem *Zámnál* az erdélyi határt eléri. *Tok* falunál a hatvanas években bécsi vállalkozók egy bútorgyárat állítának fel, ez azután sok gazdát cserélt, de eddigelé nem tudott még felvirágozni. Végül még *Petris* mvároskát említjük meg; ez a Marostól É-ra egy völgyöbölben fekszik, oláh lakosainak száma 1,310.

Jóval szélesebb völgy választja el a Hegyes-Drócsa hegységet a Móma-Kodru hegységtől, a Fehér-Körös és Csiger kigyódzanak el benne. Azon völgyben Zarándtól K-re *Sikula, Szöllös, Csigerel, Boros-Jenő* és *Bököny* vagy *Buttyin* a népesebb helységek, leginkább oláhok lakják. Sikula almáiról híres. Boros-Jenő hajdan virágzó és iparos magyar város volt, most is jelentős helység, egy nagy uradalomnak feje, járásbiróságnak s más hivataloknak székhelye, kereskedése és ipara jelentős, nevezetesen egy nagy fürész- és fa-gyártelep van ott. Vára a Fehér-Körös éjszaki partján, a híddal átellenben fekszik, a megye legerősebb várai közé tartozott és sokáig a magyarságnak meg az erdélyi fejedelemségnek erős bástyája volt. A török már 1552-ben foglalá el, de csakhamar ismét elveszté; azután hol az erdélyi fejedelmek, hol a magyar királyok, hol a törökök bírták. Ezek csak 1693-ban üzetének ki végképen. Aczél Péter a roskadozó várat helyreállította. Ez most négyszögletü épület, szegletein kiálló tornyokkal, melyek hajdan erős bástyákra támaszkodtak. Benne van elhelyezve az arad-zarándi honvédzászlóalj. A vártól jobbra két kisebb régies épület áll; az egyik török mecset volt, most honvéd-iskolának használják, a másik török kút. 1600-tól kezdve görög-keleti püspök lakott Boros-Jenőn, de 1706-ban Aradra költözék.

Buttyin szintén oláh mezőváros, 2,769 lakossal. Ettől D-re *Kiszindia* falu, ÉK-re pedig *Boros-Sebes* és *Dézna* fekszenek, az utóbbi

kettő mváros. Boros-Sebes most a Körösvölgyi vasút végállomása, járási főhely, de csak 1659, jobbadán oláh lakosa van. Dézna, hajdan Deszni, még kisebb helység, csak 1048 lakosa van; régi vára, mely az erdők közt egy meredek hegyen állott, már teljesen elpusztult. Határában vashámorok és ásványos források vannak. Ugyanabban a völgyben, de odább É-ra, *Menyháza* (Monyásza) oláh falucska határában hévvízek fakadnak, kezdetleges fürdő is van ott.

Boros-Sebestől DK-re, a Fehér-Körös déli oldalán *Al-Csil* mváros ka fekszik; ettől DK-re a hegyek között *Bucsava-Sólymos* község határában mangán-ércztelep van, melyet nem régen kezdtek kiaknázni, 1883-ban egy nagyobb zúzóművet állítottak fel.

Al-Csiltől K. felé a Körös völgye összeszorúl, a folyó sok kanyarúlattal tör át a szoroson, két oldalán csak apró helységek vannak. Odább K-re a völgy szép medenczévé szélesedik ki, s ebben fekszik a volt Zarándmegye főhelye *Nagy-Halmágy*, az oláhság egyik központja, mváros és járási főhely, de csak 1,106 lakosa van. A szomszádos *Kis-Halmágy* faluban, 1042 ember lakik; az egész járásban még csak egy helységnek van több, mint 1000 lakosa; t. i. *Acsuvának;* ebben 1142 ember lakik.

Végül megemlítjük még *Harkályligetet* és *Bethlenházát*, ez két új község, melyek a kincstártól kapott telkeken támadtak, Harkályliget Zaránd közelében, Bethlenháza pedig Kladovához közel fekszik.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A Maros és Duna köze.

Leonhard Böhm: Geschichte des Temeser Banats, Leipzig, 1861; Schwicker: Geschichte des Temeser Banats, 1872; Szentkláray: Száz év Délmagyarország újabb történetéből, Temesvár, 1879; Czirbusz Géza: A délmagyarországi bolgárok, Temesvárott, 1882; *Ugyanaz:* A Krassován bolgárok, Földrajzi Közlemények, XI. köt., 169. s k. l.; A délmagyarországi természettudományi társulat által kiadott természettudományi füzetekben kisebb-nagyobb értekezések; Pesty Frigyes: Krassó vmegye története, két kötet, Budapest, 1884; Boleszny Antal: Kézikönyv az Al-Dunán stb. utazók számára, Orsova, 1876.

I.

Az országrész alakja, beosztása, lakosai, a svábok és bolgárok, hegységei, síkságai, folyói, a Temes és Béga szabályozása; az éghajlat, termények.

Az országnak az a négyszög darabja, melyet éjszakon a Maros, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna, keleten pedig a Godjan-Szárko és Pojána Ruszka hegylánczok határolnak, szembetünően kikerekített földrajzi egészet, némileg különváló egyediséget képez. Határait három oldalról folyóvízek, keleten pedig magas havasok szabják ki, melyeknek főgerincze egyszersmind a vidék fő vízválasztója. Ezen keleti magas párkány felől fokozatosan lejtősödik a föld Ny-ra a Tisza és Duna felé, de egyúttal É-ról D-re is. A hegyes keleti vidéknek legmagasabb emelkedései a középső tájakon vannak a Maros és Duna között, onnan É. felé gyorsabban, D. felé pedig lassabban és kisebb mértékben törpülnek le a hegyek; K-ről Ny-ra menve itt is ott is lépcsőzetesen ereszkednek alá s alacsony dombokkal végződnek a nyílt térségen, mely mind a Tisza, mind a Duna felé lejtősödik. A területnek majdnem egy harmada vízjárta, mocsáros alsík, melyet a kiöntésektől csak nagy nehezen lehet megóvni, más harmada 100 méteren fölüli térség és dombvidék, a többi 1000 méteren felüli hegyvidék. A nagyobb folyók a hegyes vidéken különböző irányokban folynak, mindazonáltal valamennyien Ny. felé igyekszenek, de a mint a sikságra jutnak, a kettős lejtősödésnél fogva DNy-ra, sőt D-re kanyarodnak. Legjellemzetesebb e tekintetben a *Temes*, mely a Szemenik hegyen eredvén, elsőben K-re és DK-re folyik, azután a hegyes vidéken az É-ra nyíló völgyet követi, a dombos vidéken éjszaknyugati, a nyílt térségen pedig délnyugati, sőt az alsíkon déli és délkeleti irányban folyik, hogy a Dunába ömöljék; tehát több mint félkörnyi ivet ir le. Példáját követik a *Béga* (= Sebes), a *Karas* (=Fekete víz) és a *Néra*.

A Maros, Tisza és Duna a szóban levő országrésznek határfolyói, belső vidékeinek főfolyója pedig a Temes; régi törvényeink azért helyesen nevezték el *Temesi tartománynak*. Ujabb időben a Temesi bánság nevezete kapott fel, ez tulajdonképen helytelen, mert temesi bánok sohasem voltak. A római korban a Temes völgyében fekvő *Tibiscum* volt a tartomány fővárosa; a törökök már 1552-ben szállák meg s külön szandsákot alakítának belőle; 1716-ig, tehát 164 éven át birták, uralkodásuk alatt a hajdan népes és jól mivelt országrész csaknem egészen népetlen pusztává lett, a térségeket mez-

telen homokbuczkák, a mélyedéseket álló vizek és mocsárok lepték el. III. Károly a bécsi kincstárnak rendelte alá a felszabadúlt tartományt s igazgatását gróf *Mercyre* bizta, ki nagy buzgalommal és sikerrel munkálkodott a mocsárok lecsapolásában és a puszta vidékek megnépesítésében. Végre 1778-ban az anyaországgal egyesítették a tartomány legnagyobb része s Temes, Torontál és Krassó megyékre osztaték, de déli és keleti része ekkor is mint katonai végvidék a bécsi hadügyminiszterium kormánya alatt maradt. 1850-ben az egész tartomány megint elszakasztatván, Bács megyével együtt külön koronaországgá alakíttaték; de már 1861-ben a három megye újra visszakerült az anyaországhoz s 1873-ban a katonai végvidék is eltörölteték. Ekkor a csajkások kerülete (titeli zászlóalj) Bács-Bodrog megyéhez, az úgynevezett német-bánsági ezred területének legnagyobb része Torontál, kisebbik része Temes, a szerb-bánsági ezred kerületének kisebbik része Temes és Krassó megyékhez kapcsoltatott, a szerb-bánsági ezred többi részéből pedig és az oláh-bánsági ezred területéből Szörény megye alkottatott, de ez nemsokára Krassó megyével egyesíttetett.

A török uralkodás alatt a népesség általában nagyon fogyott, a magyarság pedig majdnem egészen kiveszett a Temesi tartományból; a megmaradt helységekben leginkább oláhok és szerbek laktak. Gróf Mercy mindenféle népeket hivott be és telepített le; köztük legszámosabbak a németek, de olaszok, francziák, spanyolok és portugalok is voltak. Az olaszok Mantua, Roveredo, Gradisca, Castelnuovo, Bari stb. városokból szakadtak ide; az első olasz jövevények Mercyfalvát szállák meg, majd más helyeken is letelepedének egyes családok, különösen selyemtenyésztéssel és rizstermesztéssel foglalkoztak; a selyemtenyésztést Temesvárott, Verseczen, Fehértemplomban, továbbá Detta, Gyarmata, Giroda, Csákovár, Hidegkút, (Guttenbrunn), Uj-Besenyő, Kudricz és Moldova helységekben honosíták meg. Az olasz gyarmatosok ugyan az 1737-ben újra kitört török háború és az 1738-diki döghalál következtében legnagyobb részt visszatértek hazájokba, de az általuk megkezdett mivelési ágak nem szüntek meg egészen. A franczia gyarmatosok Charleville, Seultour, St.-Hubert, Kis-Jécsa, Máriafölde, Nagy-Ősz (Trübswetter), Zsombolya stb. helységekben telepedtek meg, utódjaik már elnémetesedtek; a spanyolok Nagy-Becskereket szállák meg, melyet akkor Barcellónának neveztek; száz év alatt utódjaik részint kihaltak, részint elnémetesedtek.

A török időből megmaradt kevés magyar új jövevényekkel

sem igen szaporodott; sőt egyes magyar helységek kivetkőztek nemzetiségökből: Ujvár és Nákófalva pl. magyar községek voltak, most pedig lakosaik németajkúak. A tót telepesek száma aránylag szintén csekély volt. Hogy a tartomány rövid idő alatt újra megnépesült és megmivelődött, azt leginkább a német jövevényeknek lehet köszönnünk; ők legszámosabbak voltak s utóbb is leginkább gyarapodtak. Most sok német helység van, melyeknek lakosai még a múlt században oláhok, szerbek vagy tótok voltak.. A németek t. i. sokkal értelmesebbek, munkásabbak és takarékosabbak,[1]) mint az oláhok és szerbek; ezek ugyan nem szivesen látják, ha egy-egy német család közéjök furakodik s falujokban földet vásárol, kivált a szerbek szivósan ragaszkodnak telkeikhez; de mikor a szükség földjeik eladására kényszeríti, rendesen csak német vevő ajánlkozik. Igy elsőben egy, majd több német gazda telepedik le az oláh vagy szerb községekben; míg a németek valahol kisebbségben vannak, alkalmazkodók és szomszédjaik nyelvét tanulják meg, de mihelyt többségre vergődnek, szomszédjaik kénytelenek az ő nyelvöket megtanúlni. A németek mindenütt nagyobb gondot fordítanak az iskolákra, az oláh és szerb gyermekek, ha valamit tanúlni akarnak, a német iskolákba kénytelenek járni. — Sok vegyes ajkú községben oly egyesség van, mely szerint felváltva három évre egy német s azután más ajkú ember választatik bíróúl, jegyzőül; a községi képviselők is fele részben németek, fele részben másajkúak. Eddig rendesen megtartották az egyességet, de legújabb időben, annak mellőzésével, több helyen a három év letelte után ismét német előljáróságot választottak nagy többséggel, mert a másajkúak is kénytelenek elismerni, hogy a német előljárók legrendesebben igazgatják a községet.

---

[1]) *Schwicker* (Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen, 1881) igy jellemzi a délmagyarországi németeket: »Középtermetü és vaskos testalkatu, idővel hizásra hajló, mi a jól, de mértékletesen élő és tisztességesen ruházkodó svábnak tekintélyes kifejezést ad. Arcza borotvált, csak a birónak szabad bajuszt viselnie, de azt azonnal le kell vennie, a mint a birói ezüstgombú pálczát átadta. Ruházata félmagyar. Ünneplője szűk kék nadrágból, pitykés mellényből és mándliból áll, lábain harisnya és czipő, sokszor csizma; fején az évszak szerint bárány süveg vagy kalap. Mezei munkáját vászon ingben, gatyában és papucsban végezi. A nők rövid ránczos szoknyában járnak, mely fölé széles köténynt kötnek, derekukra selyem mellény simúl, a mellen selyem kendő van keresztbe kötve. A hajat csomósan a fejtetőn fésüvel tartják össze, az asszonyok kendővel vagy szalmakalappal födik be fejöket. Eredeti, hogy némely helységben fehér kendővel gyászol az özvegy; a lábokon kék harisnyát és czipőt látunk, sohasem bocskort.«

Hogy mennyire szaporodtak a német helységek, a következő adatok mutatják: 1718-ban még csak 10 német helység volt, ezekben sem voltak csupa német lakosok; 1761-ben a német községek száma 17-re, 1764-ben 27-re, 1771-ben 54-re emelkedett; 1772-től 1840-ig, összesen 35 új német község keletkezett. Mostanában van 98 tisztán német helység; 29 más helységben túlnyomó többségben, 72 helységben jelentős kisebbségben vannak sváb lakosok, s elszórva kisebb-nagyobb számmal még 200 más helységben laknak németek.[1]) Az oláh 16, a magyar 15, a szerb 7, a tót 4, a ruthén 2, a franczia 4, az olasz 2 helységből szoríttatott ki a németek által.

Klek tisztán oláh helység volt, 1813-ban Ausztriából, Würtembergből és Lotharingiából való telepesek szállák meg, s most 1180 német és csak 83 oláh lakik ottan. Ugyancsak ily módon kiszorúltak a szerbek és oláhok Lovrin, Perjámos, Gyertyámos, Istvánfölde, Károlyfalva, Klopodia és Tolvadia helységekből. Saág azelőtt egészen oláh volt, most majdnem egészen német, sőt az ott lakó oláhok is németül beszélnek. Kisoda és Gyirok még 12 év előtt tisztán oláh helységek voltak, most már ott is a svábok vannak többségben. *Griselini* szerint 1770-ben a Temesi tartományban összesen 317,928 lélek lakott, ezekből 43,200 német volt, tehát a népesség 14%-ka. Az 1880-diki népszámlálás szerint a három megyének összes népessége 1.308,337 lélekre rúgott s ezekből a németekre 333,149, vagy a beszélni nem tudók (3.8%) hozzászámításával, 346,800 lélek esett, tehát a német-ajkúak az összes népességnek több mint 26%-kát tették.

Három nagy nemzetiség veszi körül és nyúlik be a Temesi tartomány területébe: a magyarság Ny-ról és ÉNy-ról, az oláhság ÉK. és K. felől, a szerb-szlavon néptörzs pedig DNyD. felől. Közepét a svábok sűrű gyarmatai szállották meg. E különböző nemzetiségek terjeszkedési körei a Temes völgyében, körülbelől Temesvár vidékén érintkeznek; de a néprajzi körök nagyon össze-vissza kuszálódnak, s mindegyik nagyon vegyes és tarka. A Tisza bal partján magyarok és szerbek laknak vegyest; keleten az oláhok közé német helységek ékelődnek; viszont a központi sikon a német telepeken kivül magyar, szerb és oláh falvakat találunk. Legvegyesebb lakosságot a Béga völgye mutat, partjain felváltva következnek a magyar, német, szerb és oláh helységek. Összesen 13 különböző nemzetiség-

[1]) L. *Rosenfeld Móricz*: Die Deutschen als Kulturkämpfer im Banat. Temesvár, 1882.

nek kisebb-nagyobb töredékei találkoznak a Temesi tartományban, de némelyek közülök már végképen elenyésztek, mások enyésző félben vannak. A kisebb néptöredékek közül különös figyelemre méltók a *bolgárok*, kik nagyon szorgalmas és életre való emberek. [1])

A bolgárok első bevándorlása hazánkba a XIV. században, Nagy Lajos idejében, történt, a mikor Svinicza, Szlatina, Karánsebes, Rékás, Lippa és Krassova helységekben számosan letelepedének. Azután a XVI. és XVII. századokban újabb csapatok érkezének s különösen Besenyőt és Vingát szállták meg. Még a XVIII. században is előfordúltak tömeges bevándorlások, de a jelen században leginkább Ó-Besenyő felől terjeszkedtek a bolgárok. Mostanában legtömegesebben laknak: Ó-Besenyőn, e város környékén és Vingán; kisebb bolgár telepítéseket találunk a Béga alsó szakaszánál Idvarnok, Rogendorf és Lukácsfalva, továbbá Módos, Csákovár, Csebza és Maczedonia helységekben, azután a Berzava mellékén, a Poganis völgyében Izgáron és Vermesen, Dentán, Brestyén, Omoron, Birdán, Opaticzán, Kanakon, Barácsházán, Ivanován és Gyurgyevón. Ezek a siksági bolgárok. Tőlük sok tekintetben különböznek a hegyes vidéken lakó bolgárok, kiket rendesen krassovánoknak neveznek. A sikságon lakó bolgárok helységei rendesek és tiszták; széles, egyenes, derékszög alatt egymást szegő utczákkal épültek, közbe-közbe eső terekkel, tágas udvarokkal, jókora kertekkel, 2—3 ablakos házakkal. A krassován falvakon ellenben már az oláh izléstelenség és nembánomság látszik: a nagyobbára fákból összetákolt, agyaggal bemázolt házak külseje belseje egyaránt elhanyagolt, gyakran ronda. Csak a gyümölcsösöknek viselik nagyobb gondját. A sikon lakók a tiszta, módosulatlan bolgár tipust képviselik, ellenben a krassovánok oláh és szerb elemekkel keveredtek össze s a vegyűlék-tipus képviselői. [2])

A krassován falvak a Karas felső völgyében, a Szemenik vidékén, vannak elszórva; lakosaik Nagy Lajos idejében költöztek oda s utóbb újabb menekülőkkel erősödtek. Legnagyobb helységök Krassova; továbbá Jabalcs, Lupák, Klokotics, Nermeth, Ravnik és Vodnik falvakban is majdnem kizárólag bolgárok laknak; kisebb-nagyobb számmal Königsgnad, Szlatina, Skenson, Károlyfalva, Izbistye, Ulma és Nikolincze helységekben is találkoznak.

A Temesi tartományban lakó összes bolgárok számát Czirbusz, megbizható adatok alapján, 25,500-ra teszi; 36 helységben laknak,

[1]) L. *Hunfalvy János*: Egyetemes földrajz. I. köt. 220. s k. l.

[2]) Lásd *Czirbusz Géza* idézett munkáit.

ezekből 26 a sikságra, 10 a hegyvidékre jut; 15 községben többségben vannak. Krassóban van 11 falu, Temes megyében 9, Torontálban 10 helység bolgár lakosokkal.

De szórványosan sok más helységben is vannak bolgárok, nemcsak a Temesi tartományban, hanem a Marostól É-ra eső megyékben is; a Duna völgyén fölfelé Budapestig, sőt Esztergomig nyomúltak elő. A hol elszórva laknak, leginkább kertészkedéssel, különösen pedig zöldségtermesztéssel foglalkoznak; különben a kereseti módokban nem válogatósok s mindenhez fognak, a miből hasznot remélnek; dolgos és jó munkás emberek, de nem eléggé kitartók és hamar cserélnek foglalkozást. Beköltözésök óta mindig hullámzásban vannak, folyton költözködnek; 10—30 család egyik faluból a másikba hurczolkodik, hogy egy-két évtized múlva új rajt küldjön egy másik tájékra. Kivált a legközelebb elmúlt években élénk mozgalom és nagy költözési vágy szállotta meg a hazai bolgárokat. A rozsda, a vizáradások, a fagy egymásután tönkre tették a legutóbbi évtized terméseit; a nép általában szegényedett, az adóhátralék egyre növekedett, a bolgár sem birt fizetni s ideje korán igyekvék vagyona romjait megmenteni és másutt próbálni szerencsét. 1881-ben 50—80 család költözék ki a Temesi tartományból, 1882-ben 200 család készült kimenni, eladta mindenét s útra kelt, de Orsovától visszaparancsolták őket, a nélkül, hogy valaki megélhetési módot nyújtott volna nekik. Helyesen jegyzi meg Czirbusz, hogy a kivándorlást egyszerüen betiltó rendeletekkel nem lehet megakadályozni.

A folytonos költözködés következtében elszóródó bolgárok könnyen elváltoznak és beolvadnak más nemzetiségbe. Sviniczán, Orsova környékén, Szlatinán, Buttyinben, részben Rékáson is elolóhosodtak; Perlaszon, Hajdusiczán, Tomasoviczán, Bókán, Bresztováczon stb. horvátokká lettek; Lovrinban, Gottlob, Bogáros, Csanád, N.-Sz.-Miklós, Károlyfalva helységekben pedig elnémetesedtek.

Nagy különbség van a sváb és bolgár között a szaporodásra nézve: a sváb gyarapszik, a bolgár fogy, mert a sváb a földbirtokhoz rendkivüli szivóssággal ragaszkodik, semmi szín alatt oda nem hagyja, kétségbe esik, ha birtokát megcsonkítják; a bolgár ellenben könnyü szívvel ott hagyja, ha végromlását látja és máshoz fog. A sváb terjeszkedik és tömörül, a bolgár is terjeszkedik, de elszóródik és ekképen elenyészik. A sváb a földbirtok összevásárlásával kiszorítja helyéből az eladósodott ráczot, oláhot stb., tartózkodó állást foglal el mind addig, a míg valamely helységben kisebbségben van.

de minden áron többségre, befolyásra törekszik, a mit a bolgár épen nem tesz. A biró- és jegyzőválasztásoknál a sváb rendesen a magyaroktól ajánlott jelöltre szavaz, hogy a ráczot, oláhot kiszorítsa, s ha győz, a mi előbb-utóbb be szokott következni, akkor az idegen elem sorsa el van döntve, az pusztúl, hátrál s nemsokára végképen eltünik. Ámde ezen épen nem kell búsúlnunk, mert a sváb jó hazafi, a magyarhoz simúl, mint természetes szövetségeséhez, e tekintetben tehát nagyon különbözik az erdélyi szásztól.

Legújabb időben a kincstári jószágokon több új telepítést létesítettek, különös tekintettel a magyarság erősbítésére.

Temes megyében *Józseffalva*, *Istvánfalva* és *Gizellafalva*; Krassó megyében *Szapáryfalva* új községek keletkeztek. A csángók betelepítéséről alább szólunk.

Említettük, hogy a Temesi tartomány most három megyére van osztva. E megyék kiterjedése és népessége a következő:

Megye	kiterjedés □ km.	általános népesség	viszonylagos népesség egy □ km. esik lélek.
Torontál	9495	530,988	55.9
Temes . . .	7136	396,045	55.5
Krassó-Szörény .	9721	381,304	27.3

A népesség a fő nemzetiségek szerint következőleg oszlik el:

Megye	magyar	német	oláh	horvát-szerb
Torontál	81,915	165,419	81,729	176,857
Temes . . .	26,936	142,427	154,557	57,619
Krassó-Szörény	7422	38,996	298,758	19,260
Összesen	116,273	346,842	535,044	253,736

Torontál megyének területe egészen sík, Temes megyéé is legnagyobbrészt még a nagy Alföldhez tartozik, Krassó-Szörény megye ellenben mindenütt hegyes. A legmagasabb hegyek az erdélyi határ közelében vannak, Ny. felé mind inkább letörpülnek, de nem egyenletesen, mert a hegység tömegét több mély és széles barázda tagolja, nevezetesen a felső Temes völgye s ennek eredetéről D-re a Kornia, Mehadika és Cserna völgyei, melyek a keleti hatalmas havasokat a középső hegységtől elválasztják. [1])

[1]) L. *Franz Toula:* Die geologisch-geographischen Verhältnisse des Temesvarer Handelskammer-Bezirkes, Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien, XXIII. kötet, 1880.; *Lóczy Lajos:* Geologiai jegyzetek Krassó megye éjszaki részéből, Földtani Közlöny, 1882. évfolyam; *Schafarzik*

Az Erdély és Oláhország határszélén, a Cserna, Oláh-Zsil és Sztrigy forrásai fölött emelkedő *Oszla, Girdoman* és *Szkerisóra* stb. hegyek felől magas hegysorok vonúlnak DNyD-re az Orsovánál a Dunába szakadó Cserna két oldalán. Gerinczökből, melyet helyenkint csillogó hófoltok tarkáznak, meredek sziklacsúcsok nyúlakodnak fel, oldalaikat rengeteg erdők fedik. Ezt a hegyvonúlatot, mely az Oszla felől kiindúlván, a Cserna és Motru völgyei között jobbára Oláhországban elterjed, egyik ismeretesebb hegycsúcsáról *Domogled hegységnek* nevezzük. Ez a Csernának mélyen bevágódott völgye felé igen meredek és szaggatott sziklafalakkal ereszkedik; kivált a Herkules (Mehádiai) fürdő környékén nagyon festői sziklás hegyeket találunk, melyek között mély szakadékok nyílnak a Cserna felé. A fürdőtől ÉK-re a *Suskului* (1208 m.), ettől D-re a *Sztana-Pogara* (1100 m.), a fürdőtől DK-re, a Zereleu szakadék déli oldalán, a *Serban* (1111 m.) és *Domogled* (1117 m.) szakadozott ormai emelkednek. Az utóbbi hegy nyugati oldalában több barlang van, a legnagyobbik a *Szoronistye* vagy *Szalkay barlang*, melyben szép cseppkövek vannak.[1]) A Domogledtől D-re a *Suszti-Domogled*, a *Prisztan* (859 m.) s más alacsonyabb hegyek sorakoznak, melyek a szép *Allion* hegygyel (326 m.) a Dunánál végződnek. A Domogled kettős csúcsa erdőtlen, szelidebb hajlású lejtőit bükkesek és fenyvesek fedik; gyepmezőin sok nevezetes növény díszlik; tetejéről a völgyekkel barázdált hegysokaságon át Oláhország síkságáig láthatunk el, melyen a Duna csillámló szalagja vonul végig, D. felé Szerbország hegységei, Ny. felé a Dunát szegélyező hegyek kéklenek, arra felé a Duna csak egy helyen, a *Nagy-Sterbecz* alatt csillan fel; ÉNy-ra Mehádia mváros látszik az erdőtlen hegyek közé zárt völgykatlanban, É. felé magasabb és magasabb hegycsúcsok ágaskodnak egymás mögött és fölött, melyeknek kopaszsága nagyon elüt a Duna mellett elterjedő rengeteg erdőségektől.

A Cserna völgye hazánk legregényesebb tájékai közé tartozik; szélessége nehány helyen 300—400 lépés, másutt csekélyebb,

---

Ferencz: A földrengések Dél-Magyarországon, Földtani Közlöny 1880. évf.; *Halaváts Gyula, Szterényi Hugó, Böckh János, Posevitz Tivadar* és mások jelentései a Földtani Közlöny különböző évfolyamaiban; *Koch Antal*: A Herkules fürdő és környékének földtani viszonyai, Pest. 1872; *Téglás Gábor:* A Szemenik és környéke, Földrajzi Közlemények, XI. kötet.

[1]) L. *Dr. Szalkay Gyula:* Kirándulás a mehádiai Szoronyistye nevű barlangba. A délmagyarországi természettudományi társulat közlönyének 1880 évf. 33. s k. l.

úgy hogy a zajongó patak egész talpát foglalja el; két oldalán roppant sziklafalak merednek föl; lejtőiket a völgy talpától fölfelé mintegy 500 m. magasságig buja növényzet, bükk, hárs, tölgy, kőris, juhar, diófák és más vadon termő gyümölcsfák fedik, melyekre vad venyigék és más kúszó növények füzérei tekerődzenek. Az erdős övön felül meztelen, vagy csak egyes orgona- és fenyőfákat lengető sziklatömegek tornyosúlnak, melyek csaknem vízszintes vonalban elnyúló párkányt képeznek, ebből pázsittal, vagy bükk-, nyír- és fenyőfákkal fedett, gömbölyded kúpok emelkednek. Helyenként a szürke mészkőfalak több mint 300 m. magasságra függélyesen merednek föl, másutt az egymásra felhalmozott sziklaomladékok még jóval magasabbak. E sziklatömegek között itt-ott sötét hegyszakadékok tátongnak; a szikla falakban pedig nehány barlang van, nevezetesen a Herkules fürdőnél s a Domogled nyugati előfalában.

Más hegyvonúlat a Girdoman és Szkerisóra Máre felől az ÉK-re rohanó Reu-Seszt, a Hidegpatak és Cserna völgyei között DNy-ra vonúlván, a Cserna jobb oldalát szegélyezi. Ezt főcsúcsairól *Godjan-Szárko hegységnek* nevezzük. Ide tartoznak: a *Gugu* (2293 m.); a *Vurvu-Murárin* (2285 m.) Armenistól KÉK-re; a *Godjan* odább D-re, keleti meredek lejtősége hóval megtöltött mélyedésbe, éjszaki lejtője pedig a Pereu-Seszt borzadalmas szakadékába ereszkedik. A Reu-Seszt forrásai fölött a *Piátra-Sztrimbi* (1923 m.) emelkedik; ebből indúl ki ama hosszú orom, mely az említett völgyszakadék nyugati oldalán É-ra vonúl s a *Vurvu-Nevojában* (2253 m.) éri el legnagyobb magasságát. Ettől DNy-ra a *Szárko* (Muntye Szarku, 2179 m.) emelkedik, melyet tőle csak a jelentéktelen *Fatia Chirnu* nevű horpadás (1870 m.) választ el, a Bisztra-Möruluj és Hidegpatak forrásai fölött. A Szárkótól ÉNyÉ-ra a *Muntye-Mik* (1807 m.) hatalmas gnájsz kúpja nyúlakodik fel, melyet az előbbi hegy tömegétől a Bisztra-Möruluj forráspatakának mélyen bevágódott völgye választ el; ennek felső mellékágai között a *Pojána-Nedjei* terjed el, mely DK-re a *Nevojához* csatlakozik; ennek gerincze pedig ÉK-re, majd É-ra kanyarodik s a *Vurvu-Pietriben* 2192 m. magasságot ér el.

Az említett hegyek, t. i. a Godjan, Murariu, Gugu, Nevoja, Vurvu-Pietri, Pojána-Nedjei, Muntye-Mik és Szárko roppant emelkedési hátat képeznek, melynek széleit s helyenként belsejét is rémítő szakadékok, szurdokok és örvények hasogatják. Az egyes hegyeket többnyire nagy mélységek választják el egymástól, mindazonáltal magasságuk majdnem egyenlő, s kisebb nagyobb szélességű ormok

összekapcsolják őket, úgy hogy a Muntye-Mik s a Magura Marga kivételével mindnyáját meg lehet járni, a nélkül hogy kényszerülnénk jókora mélységre alábocsátkozni. A gerinczek többnyire szélesek és gyepesek, a belőlük kimagasló tetők hol kúpdad alakúak, hol meredek sziklaszálak. Forrást számtalant találunk e havasokon, de tó, úgynevezett tengerszem, egyetlenegy sincs rajtuk.

A Szárko teteje nagy lapos, oldalait mély szakadékok hasogatják; a főcsúcs éjszaknyugati oldalán a *Kunt*, éjszakkeleti oldalán a *Kallián* emelkednek. A Hideg, Apa Fenisuluj (Fenisi víz), Reu-Alb, Iszvor-Borlova, Szuka-Bisztra és Gropa-Bisztra e nagy hegytömeg oldalain erednek s mély völgyekben sietnek DNy-ra és ÉNy-ra a Temes felé; a Szora-Bisztra a Szárko keleti oldalán ered s a Kallián, Nedjei és Blosu hegyek között folyván, a Szuka-Bisztrába ömlik. Ez a Kunt és Muntye-Mik között nyíló völgyet követi, a Magura aljában számos más havasi patakkal egyesülvén, a Bisztra-Möruluj nevét veszi fel; egy darabig még ÉNy-ra kanyarodik, azután a Vurvu-Pietri éjszaki oldalán eredő Bisztra-Kaczeganiaszkával egyesülvén, Ny-ra fordúl s így szakad a Temesbe. Az Iszvor-Borlova vagy Sebes a Szárko éjszaknyugati oldalán eredvén, ÉNy-ra kanyarodik és Karánsebesnél egyesűl a Temessel. A Fenisi víz a hegy délkeleti oldaláról elsőben D-re, azután DNy-ra folyik s a Szárko nyugati oldalán eredő Riu-Albbal egyesűlvén, Armenisnál szakad a Temesbe; a Kallián oldalán támadó Hideg patak elsőben DK-re, azután DNy-ra és ÉNy-ra kanyarodván, szintén a Temessel egyesűl.

A Reu-Seszt a Godjan éjszakkeleti oldalán támad, DNy-ról ÉK-re folyván, Erdély határán a D-ről jövő Pereu-Seszttel s a Retyezátról lefolyó Reu-Lepusnyikkal egyesül; az ekképen támadt folyócska Sztrigy nevét veszi fel.

Az említett folyók völgyeit szegélyezik a havasokból kiinduló oldalbordák, melyekből még szintén magas tetők emelkednek; így a margai *Magura* a Muntye-Miktől ÉK-re, a Bisztra-Möruluj és Bisztra-Kaczeganiaszka között, 1506 m. ér el. A Vurvu-Pietri két hosszu ágat ereszt É. felé; egyik ÉK-re vonúl s a Sztrigy és Bisztra-Kaczeganiaszka völgyei között terjed el, éjszaki oldalán támad a Zajkányi patak; a másik hegysor ÉNy-ra húzódik s az említett Bisztra völgyének nyugati oldalát szegélyezi. Mindkét hegység a Vaskapui szorosnál végződik Zajkány és Marga falvak között.

D. felől a Szárkóhoz és Godjanhoz azok a hegysorok csatlakoznak, melyek a Fenisi és Hideg patakok, továbbá a Béla Réka és Cserna völgyei között terjednek el. A Godjantól DNy-ra a *Kráku-*

Mátiki, Dobri-Vér, Boldoven, Vlaska, Aresana és *Pojána-Lunka* emelkednek, melyek a Cserna és Béla Réka között terjednek el Mehádiától ÉK-re. Köztük legmagasabb a Kráku-Mátiki (vagy Kráku-Fulguluj ?), melynek magassága 1834 m.; a hatalmas Boldoven még 1805 m. E hegysortól Ny-ra esik az alacsonyabb hegyág, mely a Béla Réka és Kornia völgyeit választja el egymástól, ide tartoznak a *Kosia* és *Cserni-Vér*.

A Kosia hegyen eredő Globureui patak a Cserni-Vérről lefolyó Korniai vízzel és a Mehadikai patakkal egyesül, s így veszi föl a Béla-Réka nevét, alább Pecsenyeska falunál a Cserna egyesül vele. Így támad azon völgyelés, mely Orsovánál a Dunára nyílik; majdnem egyenest É-ra vonúl, elég tágas, csak Topolovecznél és Mehádia mvárosnál szükül össze; É-ra Domasniáig húzódik, ott megszakad, de csak alacsony küszöb választja el a Temes völgyétől, mely Teregovától kezdve É. felé nyílik; ez Teregovánál és alább Szlatinánál még szűk, de azután Karánsebes felé mindinkább kiszélesedik. Így tehát a magas havasok nyugati oldalán egy fólytonos völgnyílás van, melyben kényelmes utat lehetett építeni a Duna felé; a Szlatinai, Teregovai ós Topoloveczi szorosok (kulcsok) nagy akadályúl sohasem szolgáltak, s ezt az utat már a rómaiak ismerték és használták, most pedig arra felé vasút kapcsolja össze Temesvárt és Orsovát. E völgyelés mind orografiai, mind geologiai szempontból nagyon jelentős, mert az a legalacsonyabb s egyszersmind legszélesebb kapu, melyen az Alföld nagy medenczéje, a dunai szorúlatokon kivül, az Al-Duna medenczéjével közlekedhetik. — Legmagasabb pontja a Domasnia feletti küszöb, melynek magassága 600 m. Jelentőségét még azon oldalvásti völgyelés fokozza, melyet Karánsebesen alúl a Bisztra K. felé nyit; ennek völgyét a Zajkányi patak és Sztrigy völgyeitől szintén csak alacsony emelkedés választja el a *Vaskapunak* nevezett szorosban, mely kényelmes utat Erdélybe nyit.

A határszéli havasok jobbára kűlönbféle kristályos palákból állanak, ugyancsak kristályos palák uralkodnak azokban a hegységekben, melyek a Karánsebes és Mehádia közötti völgyeléstől Ny-ra emelkednek. Egy hatalmas hegysor Karánsebes vidékéről DNyD-re csap, majdnem egyközűen a Godjan-Szárko vonulatával, a Temest és Nérát a Poganis, Berzava és Karas folyóktól választja el. Széles gerincze többnyire kerekded, domború vagy lapos; oldalait meredek, szaggatott sziklafalak szegélyezik, közepéből kisebb-nagyobb hegytetők nyúlakodnak fel; ezek nem számosak s aránylag csekély magasságra emelkednek. A hegység háta tehát hullámzatos, gerincze gyak-

ran megszakad, oldalain mély szakadékok és katlanvölgyek vannak bevágódva. Többnyire rengeteg erdők fedik a hegységet, melyeket csak helyenként szakasztanak meg meztelen sziklacsoportok és havasi gyepmezők; ilyenek mind a hegytetők laposain, mind a főgerincz lejtőségeihez csatlakozó és fokozatosan aláereszkedő, vagy lapályos fönsíkokon vannak. A hegység főcsúcsa a *Szemenik* (1457 m.), mely Resiczától DK-re Valjuga (Franzdorf) felett nyúlakodik fel. Teteje jókora lapos nagy havasi réttel, melyből egyes sziklakúpok dudorodnak ki. Feltünőbb alakúak a szomszédos *Piátra Gozna* (1448 m.) és *Piátra Nedjei* (1402 m.) A két sziklás kúp között elnyuló gerincz alatt van a *Sasfürdőnek* nevezett kis tócsa, melyről az ott lakó oláhok azt hiszik, hogy benne a sasok fürdenek. Július 6-kán, mint Keresztelő Sz.-János születése napján és augusztus 1-jén, mint Illyés ünnepén fölmennek a hegyre, egy pap vezetése mellett vallási szertartásokat végeznek a tócsa körül s éjszaka mosakodnak vizében, azt hivén, kogy ekkép mindenféle betegségtől megszabadúlnak.

A Temes forráspatakai a Szemenik kegyen támadnak; ettől É-ra a *Groposszú*, D-re a már említett Piátra-Nedjei, továbbbá a *Kapusin* és *Csebel* emelkednek; azokon a hegyeken erednek: a Berzava, Panjaszka, Karas vagy Krassó és Mönis; az utóbbi a Nérával egyesül, beléje pedig a Panjaszka ömlik.

A Csebel a Szemenik hegysornak legdélibb magas kúpja, tetejéről szép kilátás esik a környező hegyekre.

A Mönis mélyen bevágódott völgyszakadékának déli oldalán a hegylánczolatnak déli szakasza kezdődik, mely a Néra áttöréséig terjed; főcsúcsai a *Kirsa Rossza* (Veres szikla), a *Kirsa Máre* és *Plesuva* (kopasz); az utóbbi Bozovicstól Ny-ra nyúlakodik fel s róla nevezik el az egész hegysort; ennek keleti lejtősége az Almási völgymedenczébe ereszkedik, mely szép hegykoszorúval övezett mélyedmény. Szép kilátas esik az említett hegyek csúcsáról, de legszebb az, mely a Mözericstől ÉNy-ra emelkedő *Kununa-Radoska* csúcsáról nyílik előttünk. Ha rajta állva D. felé fordúlunk, akkor előttünk balra az Almási kies medencze terül el, melyen a Néra ezüst szalagja húzódik végig ÉK-ről DNy-ra; szántóföldjeit jó utak és ösvények szegik, a sürün elhintett helységeket kapcsolván össze, széleit a köröskörül magas hegysorok nyúlványai keretezik be. Jobbra a Plesuva és Kirsa-Máre nyúlakodnak fel tiszteletet parancsolólag, tövük előtt egyes kaszálókkal ékesített fokozatos fönsík terül; az Almási medenczén túl az erdős hegyek tágas félkörben sorakoznak, mögöttük az Orsova mellett levő *Kolecz* hegy nyujtja fel merészen

alkotott fejét, még odább D-re a Dunán túl, Szerbország hegysorai boronganak messze távolban; ÉK. felé az Almási völgyön túl a komoly horgas havasok magaslanak, melyek Mehádia vidékéről szakadatlan sorban ÉK-re Erdély felé vonúlnak. S mikor tekintetünket a távol eső hegyektől el s a legközelebbi környezetre fordítjuk, mindjárt alattunk tátongó mély völgynyílást pillantunk meg, kissé odább havasi rétek zöldellenek, melyeken egyes szállások sötétlenek és nyájak legelnek.

A Szemenik-Plesuva hegylánczнak mind keleti, mind nyugati oldalához rövidebb-hosszabb oldal- és mellékágak csatlakoznak. Maga a Szemenik K-re Szlatina felé ereszt egy oldalágat; odább D-re az a hegyág indúl ki, a mely a felső Temes völgyét D. felől szegélyezi, s azután szétoszolván, Teregova és Borloven között terjed el, s a felső Néra völgyének keleti párkányát képezi.

A hegyláncz nyugati oldalához sokkal nagyobb hegytömegek támaszkodnak, ezekben vannak a nevezetes kőszén- és ércztelepek, melyekért azokat a krassómegyei *Érczhegység* nevezete alá szokták foglalni. Ennek a hegységnek felette sajátságos alakúlatai vannak: fensíkok, éles ormok és gerinczek, kúpdad tetők, mély völgyek, katlanforma töbörök váltakoznak benne; földtani szerkezete nagyon bonyolódott: mészkő-fensíkjainak rétegei gyürődvék, úgy hogy különböző redőket képeznek; néhol a fensíkok valóságos karszt jelleget mutatnak, dolinaszerű katlanokkal; vízben szűkölködnek, a csapadék gyorsan beszivárog, a csermelyek több helyen elbújnak és a föld alatt folytatván utjokat, alább ismét felszínre kerülnek. Annál bővebbek a források és patakok a mészkő öv keleti lejtőjének mély bevágásaiban, így pl. a Predetti medenczében, mely Aninától és Stájerlaktól Ny-ra esik. Az ottani mészkő hegység csak abban különbözik az igazi Karszttól, hogy nagy részt még erdővel van fedve.

Az éjszakkeleti hegyág a Temes és Poganis völgyei között terjed el Buziás vidékéig; magasabbak azon hegycsoportok, melyek a Poganis és Berzava völgyei között emelkednek; kristályos palákból állanak, legmagasabb tetőjök a *Kula* hegy (554 m.) Barbosza helység-mellett az *Arenis* hegységben, mely éles taréjával a síkságot szegélyezi.

A tulajdonképeni Érczhegység a Krassó (Karas) két oldalán terjed el a Berzava és Néra völgyei között. E területen kisebb-nagyobb hegyágak és csoportok minden irányban sugároznak szét, mindazonáltal bennök két vagy három fő hegyvonúlatot különböztethetünk meg, t. i. a *Dognácskai* és *Oraviczai hegységeket*. A Dognács-

kai hegyvonúlat a Berzava és Karas forrásvidékéről elsőben a Berzava nyugati oldalán É-nak tart, azután ÉNy-ra fordúlván, Resicza nyugati oldalán huzódik el; Bogsán vidékéről D-re csap nagy kanyarúlatokkal, végre Ny-ra Versecz felé húzódik. E hegyvonúlat főgerinczének éjszaki oldalán, a Berzava völgyében, Resicza és Bogsán, déli oldalán pedig Dognácska és Moravicza bányahelységek vannak. A hegysor legnyugatibb nyúlványa a *Kudriczi* tető (Kudritzer Kopf), mely még szintén krístályos palából áll; magassága 645 m.; éjszaki lejtője igen meredek, déli oldala ellenben menedékes. A verseczi várhegy magassága még 413 m., a környező síkság fölé 292 méterrel emelkedik. Buttyintól É-ra és Dentától K-re a szép kúpalakú *Zumiga* könyöklik ki a síkságra; bazaltból áll.

Az Oraviczai hegyvonúlat éjszaki ága a Krassó forrásainak vidékéről ÉNy-ra csap, Stájerlak felett elhaladván, sok ágra oszlik, melyek É-ra és D-re meg Ny-ra vonúlnak. A hegység másik főága ÉNy-ra Csiklova és Oravicza felé vonúlván, a Majdani völgy déli oldalán terjed el; számos völgy szeldeli melyek sok helyen vadregényesek; ilyen különösen a *Prolazi* völgy, mely a Tordai hasadék hasonmása; benne Krassó vidékén a Karas zajongva rohan le. Az ottani hasadékos mészkő hegységet legjobban a Krassói várrom felől tekinthetjük át.

Az Oraviczai hegységben két medenczealakú fensíkot különböztethetünk meg, a Stájerlakit és Nátrait; amaz a Mönis hasadékvölgyétől ÉK-re a Cselniki és ezen túl a Gerlistyei völgyig, emez pedig a Nátrai, Dobreai, Zsittini és más völgyek mentén Kelnik vidékéig vonúl. A Stájerlaki és Nátrai völgynyílások között a Predetti, a Nátrai völgy nyugati oldalán a Majdani, a Stájerlaki völgy keleti oldalán pedig a Bohuji fönsíkok terülnek el. Végre a Mönis déli oldalán a hullámzatos Rakasdiai fönsíkot találjuk, mely valamennyi között a legszárazabb és legkietlenebb.

A völgynyílások oldalait és a fensíkok széleit többnyire meredek hegygerinczek szegélyezik, melyekből egyes magas tetők nyúlakodnak fel; a Karastól D-re a legmagasabb hegy a *Kulme* (626 m.)

Láttuk, hogy K. felől a Plesuva hegységet az Almási völgymedencze határolja, mely kétségen kivűl a hegyképződéssel együtt járt sülyedés következtében támadt. E mélyedménytől D-re és K-re azok a hegytömegek emelkednek, melyek hajdan a Duna medrét elzárták, Szerbországba is átcsapván; a hatalmas folyam rajtuk keresztül tört magának utat, de teljesen még most sem alakíthatta ki ottani medrét s az ember segítségét várja.

Mehádia várostól ÉNy-ra Lapusniczel környékén kezdődik az a hegysor, mely onnan egészben véve D-re csap és Sviniczáig, a Duna partjáig vonúl. Éjszaki szakasza a felső Néra, az Almási völgy és a Cserna között terjed el, déli szakasza pedig azt a földszögletet tölti ki, melyet a Drenkovától D-re s Ogradináig É-ra kanyarodó Duna képez. Ez a *Szretinye hegység*; a Szemenik-Plesuva és a Godjan-Szárkó hegyvonúlatai között emelkedett ki, mint közbeneső földredő; nagyobbára szintén kristályos palákból áll. Főgerincze a Néra és Cserna mellékvizeit és azon vizeket választja el egymástól, melyek délkeleti és délnyugati irányban a Duna felé sietnek, nevezetesen a Jeselniczát és Berzászkát. A főgerincz legmagasabb csúcsai a *Patrupenne* (1058 m.) Mehádiától DNy-ra, a *Stirban* (1072 m.) és *Cserbelecz* (1096 m.); de a hegysor legmagasabb emelkedései a főgerincztől Ny-ra esnek, így a *Mala-Kersia* (1161 m.) s a *Svinjacsa-Máre* (1237 m.). Odább D-re, a Berzászka forrásai fölött, a *Tilfa-Berzászki* emelkedik, mely egy oldalágat Ogradina és Orsova felé ereszt, s az utóbbi városnál a *Kolecz* kegygyel végződik. Odább D-re a Serkerin hegyből egy ág K-re Dubova, más ág Ny-ra Drenkova felé vonúl, míg a főgerincz D-nek tart; ebből nyulakodnak fel: a *Karas* hegy Dubovától Ny-ra; a *Svinicza* odább Ny-ra; a *Kukujova* az előbbitől D-re.

A Svinjacsa-Máre felől Ny-ra kanyarodik egy hegysor, ennek éjszaki ágai az Almási medenczét D. felől szegélyezik, déli ágai pedig a Berzászka felé vonúlnak s a Dolnya-Lyupkovánál nyíló Oraviczai völgyet fogják közbe. Ezt a hegysort *Kráku-Almás* hegységnek nevezik; egyik magasabb csúcsa a *Priszaka*, Ó-Sopottól DKD-re; főgerincze Gernig (Weizenried) falunál ÉNy-ra fordúl s ott a *Moldaviczu* hegyben éri el legnagyobb magasságát, ez Német-Szászkától D-re emelkedik.

Végül még egy palás hegység van, ez a Kráku-Almáshoz csatlakozó *Lokva* hegység, mely Ny-ra vonúlván, Baziásnál szakad meg; legmagasabb csúcsa a *Fontana Grosz* (639 m.)

A határszéli havasok Karánsebes környékén a Bisztra völgyében alacsony magaslatokkal végződnek; a Vurvu-Pietri éjszaki nyúlványa Bukova és Zajkány között a Bisztrát a Zajkányi és Demsusi vizektől választja el, melyek a Sztrigybe ömlenek; a vízválasztó a *Marmura* hegy gerinczén van, ezen két szikfal között keskeny völgyszoros nyílik, s ez a már többször említett *Vaskapu*, mely különösen Hunyadi egyik győzelme által híresedett el. E hágótól s a Zajkányi és Bisztrai völgyektől É-ra a *Pojána-Ruszka* hegység emelkedik;

délnyugati oldalán a Temes lapályöble nyúlik el, mely már Lugosnál tetemesen kiszélesedik, mert ott nyílik beléje a Facseti medenczének öble, melyet a Béga öntöz. A Pojána-Ruszka tehát a Temes, Béga és Sztrigy völgyei között terjed el s Ny. felé gyorsan letörpül; legmagasabb csúcsai az erdélyi határon emelkedő *Ruszka* (1363 m.) s az odább Ny-ra levő *Batyes* (1386 m.); a Bozsurtól D-re magasló *Magura* már sokkal alacsonyabb (501 m.) A hegység fő alkotó részei kristályos palák és elváltozott mészkövek; a Temes és Béga völgyeit szegélyező dombhátak fiatal harmadkori fönsíknak foszlányai, a neogén rétegek a Temes völgyében Illováig és Teregováig, a Facseti öbölben a Kossovai hágóig terjednek, sőt az utóbbin átnyúlva Erdélyben Lesnyekig érnek.

A Béga völgyétől É-ra már csak alacsony hegy- és dombhátak vannak; ezek É-ra a Maros felé sokkal meredekebben lejtösödnek mint D-re a Béga felé. Leginkább fiatal harmadkori rétegekből állanak, de Vályemáre és Bulza között s Battától Lippáig jura- és krétaképletű hegyek vannak; néhol trachittömegek is mutatkoznak, ezeket a Maros az éjszaki oldalán emelkedő Hegyes-Drócsa hegységtől szakasztotta el; a Kizdja völgyében Lukarecz helységnél bazaltra akadunk. Az egész területen legmagasabb kúpok: a *Dimpu-Kornu* (442 m.), a *Kalia-Alba* (421 m.) s a *Gyálu-Szulie* (385 m.); az első trachitból áll.

Magyarország délkeleti részében tehát nagykilerjedésű kristályos palahegységek vannak, melyekben a gnájsz és csillámpala uralkodik, alárendelten sokféle más palák is előfordulnak, nevezetesen chorit-, amfibol-, talk- és agyag-csillámpalák. E kristályos palák különböző ásványokat, ércztelepeket vagy lencséket zárnak körül; Dognácskánál piriteket, Tirnova és Ohabicza között mangánban gazdag barna vasköveket, Resicza és Majdan között antimonitot.

A kristályos pala hegységekben több üledékes rétegü medenczék képződtek, s rajtuk eruptiv kőzetek is áttörtek; a legtöbb medencze a harmadkori és diluviumi képződményhez tartozik, de van a többinél nagyobb jelentőségű két medencze, melyekben hatalmas első- és másodkori rétegek is fellépnek. A Ny. felé legtávolabban fekvő medencze fejtésre méltó kőszén- és barnaszén-, kitünő vasércz- és többféle fémércz-telepeket rejt magában; az a Duna partján, Moldovánál kezdődik s onnan É-felé 75 km. hosszúságban Német-Bogsánig terjed; legnagyobb szélességét, körülbelől 20 km., Oraviczánál éri el. A benne lerakódott rétegek hat csoportba oszthatók: a köszénképlet, diasz- és triasz-képlet, jura-képlet, tithon- és

krétaképlet, harmadkori képlet s diluvium és alluvium csoportjaira.

Az eruptiv kőzetek ÉKÉ-ról DNyD-re csapó hasadékokon törtek fel, és pedig három, majdnem egyenközű vonulatban, a keletiben gránit, porfir és szerpentin, a középsőben gránit, a nyugatiban leginkább trachit tódultak ki. Az említett nyugati medencze keleti részén a gránit hatalmas vonulatban fordúl elő, mely egyremásra 2800 m. széles s Moldovától Ferenczfalváig 70 km. hosszú. De Magyarország délkeleti részében legfontosabb eruptiv kőzet a trachit, mely kivált Krassó-Szörény megyében mint érczvivő kőzet különböző válfajokban fordúl elő. Legnagyobb kiterjedése Ezeres és Oláh-Bogsán között van, D. felé Moraviczától Dognácskáig terjed, onnan Majdánig a palaboríték alatt marad és csak onnan kezdve bukkan ismét felszínre, több megszakítással, különösen Oravicza, Csiklova, Illadia, Szászka és Moldova mellett. A trachit tehát némileg a medenczének éjszaki és nyugati szélét képezi, míg a gránit ezt K. felől határolja. A trachitot többnyire kristályos pala övezi körül, a melyen áttört; sok helyen, mint Dognácskán, Moraviczán, Oraviczán, Csiklován, Szászkán és Moldován a másodkori mészkő között is kibuvik. Krassó-Szörény megyében az érctelepek egyenes vonatkozásban vannak a trachittal; a hol ez a jura- és kréta-mészkövön áthatol, ott ezt mindenütt jókora szélességben átalakította, durva szemcsés kristályos mészkövé, sőt itt-ott valóságos márványnyá változtatta át. A trachitnak ezen mészkővel való érintkezési helyén találjuk a Resiczán és Aninán feldolgozás alá kerülő mágnes-vasérczet, barna és vörös vaskövet, továbbá a rézkéneg, rézéleg és arzenik tartalmú réz-érczeket, azután a vaskovandokat, melyeket a moldovai kénsavgyár feldolgoz s végül a különböző helyeken előforduló ólom, czink, viszmut, ezüst- és aranytartalmú érczeket. Ugyancsak azon érintkezési pontokon sok érdekes ásvány is előfordúl, pl. gránát Oraviczán, Csiklován, Dognácskán és Moraviczán; tremolith, aszbeszt, amiant, idokrasz, wallastonit, zeolith stb.

A liasz-képződményben, kivált a stájerlaki szénterületben és Szászkától K-re, melafir mutatkozik kisebb-nagyobb telérekben; alárendelten diorit, diabász, afanit, bazalt és szerpentin is előfordulnak; a Resicza és Agadics mellett, valamint a Karas forrásainál mutatkozó szerpentin többé-kevesbbé sötétzöld szinü; a bazalt Moldova környékén 1—30 m. széles telérekben, továbbá Aninától ÉK-re a kréta mészkőben s Nermeth alsó végén a kőszén-képletü homokkőben fordúl elő.

Az üledékes képződmények közől legrégibb a szénképlet, mely-nek kibuvásait Moniótól kezdve a Berzava völgyében D. felé Lupak, Klokodics, Goruja és Csudanovecz falvak között Majdánig lehet követni; a medencze éjszaki részén egy kisebb kibuvására akadunk, mely a Berzava völgyét követvén, K-re a Reu alb mellékvölgyig terjed, ott D-nek fordul s Kuptorén és Szekulon át a Komarniki völgyig ér. Benne Szekulban vájásra érdemes 4 széntelep van.

A diasz- és triasz-képletben csak némi agyag fordul elő, mely az aninai és resiczai gyárak számára tűzálló anyagot szolgáltat. Sokkal nevezetesebb a jura-képlet, mert ennek liasz-csoportjában Stájerlakon és Resiczán tetemes széntelepek vannak, s ugyancsak azon rétegekben szénvaskövek is előfordulnak; a felső öv agyagpalái pedig bitumenben gazdagok. [1])

A vulkáni erők működéséről, vagyis inkább a még folyvást tartó sülyedésekről, emelkedésekről és vetődésekről a földrengések tanuskodnak. Különösen 1879-ben és 1880-ban nagy területen tapasztaltak rengéseket, 1879. okt. 10-étől 1880 közepéig Moldovában, 1879. okt. 31-kén és nov. 1-jén Mokrinban és Bogároson, 1879. nov. 19-én és 20-án Temesvárott. [2])

A Pojána-Ruszka hegységben előforduló ércztelepek szintén a trachit kitódulásaival vannak vonatkozásban; ott Nadrág, Gladna, Lunkány, Ruszkicza és Ruszkabánya vidékein leginkább vasérczek találtatnak, ezüsttartalmú ólomérczek is vannak, de ezeket most nem aknázzák.

A hegyes vidék nyugati határát a Lippától D-re Fejértemplom és Baziás felé húzott vonal jelöli meg, ettől Ny-ra a sikság terül el, mely a folyók völgyein fölfelé öbölszerüen a hegyes vidékre is benyomúl, valamint viszont emez egyes dombsorokat az alföldre ereszt. A föld felszine az említett határvonaltól kezdve általán véve lassan ereszkedik alá 320 m. magasságról a Dunának és Tiszának 76 m. magas öblözeteire; a lejtősödés olyformán történik, hogy a 320 m. átlagos magasságról a 160 m. magasságig való emelkedés területének szélessége alig egy harmadát teszi a 160—80 m. magas terület szélességének; az utóbbi, legmélyebben fekvő terület tehát tökéletes síkság s egészen vízszintesnek látszik. Az alföld középső vidéke tek-

[1]) L. A szabadalmazott Osztrák-Magyar állam-vasúttársaság délmagyarországi uradalmának leirása, az 1885-diki kiállítás alkalmával készült. Budapest, 1885.

[2]) L. *Schafarzik Ferencz:* A földrengések Dél-Magyarországon, Földtani Közlöny, 1880. évf.

nőszerü mélyedést mutat, mert déli szélét magasabb öv szegélyezi; ezt az övet Uzdin, Alibunár, Dubovácz és Kubin között az úgynevezett Bielo-Berdo képezi, melynek viszonylagos magassága 36—80 m.

A Maros és Temes között elterülö dombvidék átlagos magassága 210—340 m.; az Alibunári mocsár a közepe táján csak 75.6 m.; Vlajkovácz felé 77.5 m.; Ratisova mellett 79.6 m.; a Karas felé eső vízválasztó legmagasabb pontja 88 m.; a mocsár nyugati szélén Károlyfalva és Deliblát között a homokos fönsík 142 m.; sőt legmagasabb pontja Grebenácztól ÉNy-ra 254 m.

A Béga középső vidéke szintén mocsáros mélyedvény, a környező helységek 10—15 méterrel magasabban fekszenek. Zsombolya tengerfeletti magassága 93 m.; Nagy-Kikindáé 83 m.; Nagy-Becskereké 85 m. A legnagyobb mélyedmény pedig a Tisza és Duna mellékein Tarrastól lefelé Pancsováig terjed el.

A folyóvizek esési viszonyai nagyon kedvezőtlenek; a Maros esése Aradtól Szegedig 1 : 4800, a Tiszáé Szegedtől a torkolatáig 1 : 30,320, a Dunáé Pétervároadtól Zimonyig 1 : 16,844. Említettük már, hogy a Tiszának Szegeden alúl semmi esése nincsen, mikor a Duna Zimonynál megárad.[1]) A Béga esése Temesvártól Klekig 1 : 6266, Klektől Titelig 1 : 7384.

A *Béga* az erdélyi határnál ered, Krassó megyének Kiszető helységénél jön ki a hegyekből; a múlt század elején egészen vad, rendezetlen állapotban barangolta be lapályos mellékeit s Torontál megye határa közelében a Temes megye dombos vidékén eredő Beregszó patakot fölvevén, nagy területeket folyton víz alatt tartott, úgy hogy Torontál megyében Csenej, Zsombolya, Czerna, Idvarnok, Sz.-György, Párdány, Ivánda és Dinnyás között, közel 200,000 holdnyi területen rendesen csak nádtermő rétek és posványok voltak. Kleknél ért ki a folyó a nagy rétségből s azon alúl mélyebb mederben folyt N.-Becskereket és Écskát érintve, de az utóbbi helységen alúl ismét a Tisza árterébe jutott s ennek árvízeivel egyesülve Perlaszon felül a Beloblato (Fehérmocsár) nevü mocsárban ömlött szét, melyből csak akkor volt lefolyása, mikor a Tisza nagyon megapadt.

Mercy Ferencz 1718 óta számos lecsapolást eszközöltetett s különösen a Béga kiöntéseinek elhárításán és hajózhatóvá tételén fáradozott: a folyó medrét Facsettől Temesvárig szabályoztatta, úgy hogy a krassómegyei kincstári erdőkből a fát leusztatni lehessen,

[1]) L. a 78-dik lapot.

Temesvárnál duzzasztó műveket, malmokat és ipartelepeket létesített; alább egészen új, egyenes és rövidebb csatornát ásatott, mely Klekig mintegy 70 km. hosszú, de meghagyta a kanyargós régi medret is, mely azonban rendesen nem a Béga, hanem csak a Beregszó vízének levezetésére szolgált.

A temesvár-kleki csatornát azonban nem igen lehetett hajózásra használni; tavaszszal hóolvadáskor s nyáron tartós esőzések alkalmával az árvíz ellepvén a partokat, a hajózási útat eltüntette, száraz időben pedig a Bégának oly kevés vize volt, hogy a hajózás a csatornában teljesen megakadt; a temesvári ipartelepek sem kaptak elegendő vizet, sőt a fausztatás is bizonytalan volt.

Azért Mária Terézia uralkodása alatt Krassó megyében Kostély helységtől Temes megye határáig egy 10 km. hosszú, 18 m. fenékszélességü tápcsatornát építettek, mely oly pontról indúl ki, hol a Temesnek 0 vize $3^1/_2$ méternél magasabb, mint a Bégaé. E tápcsatorna hivatása, hogy a Temes folyó vizét részben, sőt a nyári és őszi vízhiány idején egészen is a Bégába vezesse. Torkolatánál s közvetlenül alatta a Temest, mely ott 60—70 m. széles, egy fenékgáttal zárták el, magára a tápcsatorna torkolatára pedig egy zsilipet állítottak megfelelő zárszerkezettel. Továbbá a Bégának 10 kméterrel alább fekvő pontjából kiindulva a Temesnek oly pontjához, a hol annak vízszine már alacsonyabb mint a Bégáé, 1758-ban egy árapasztó csatornát építettek, melynek hossza egy km., fenékszélessége 10 m.; ennek feladata az, hogy a Béga árvizeit csökkentse s egy részöket a Temesbe vezesse el. Itt is egy elzárható zsilipet alkalmaztak. A táp- és az árapasztó csatorna zsilipjeinek rendes kezelhetése végett mind a két helyen egy-egy kis községet telepítettek: Kis-Kostélyt és Kis-Topoloveczet.

Az eredetileg kezdetleges szerkezetü két zsilipet II. József idejében külföldi mérnökök ügyesen átalakították. Ujabb időben a tápzsilipnek csak zárszerkezetét módosították lényegesen. A két műcsatorna és zsilip megadta a Bégának a rendes hajózhatás első és fő feltételeit. Azután már az árvédelem ügyével kezdtek foglalkozni. E czélból századunk elején magát a csatornát tökéletesbíték és kiegészíték Ittebétől Klekig és Dinnyásnál; továbbá a bal parton, a mocsáros, zsombékos mélységeken egy, a kis vízszin fölött körülbelől 2 m. magas, védtöltést építettek közmunkával. E töltés azonban csak a baloldali területeket biztosította annyira mennyire, a jobb oldalon azontúl is számos helyen áthághatta az árvíz az alig több mint egy m. magas partokat. Ugyanazon időben a végvidék katonai

kormánya a Perlasz fölötti Beloblato mocsáron keresztül tisztán rözsetöltésekből egy 4 km. hosszú mesterséges ágyat készíttetett az azon keresztül folyó Bégának. Ekként a víz egy helyre állandósíttatván, a hátulsó terek gyakran feliszapolódtak, ugy hogy azután fákkal is beültethették. Igy tehát a csatorna Temesvártól Perlaszig hajózhatóvá lett. Azután 1807 óta a jobb parton is megkezdék az árvédelmet. A jobboldali töltéseket csak Utvintól Ó-Teleken alúlig s Ittebén alól Sz.-Györgyig építették fel, hogy az árvíz, még mielőtt az utvini töltés-szorosba jut, Temesvár és Utvin között az $1._5$ m. magas természetes parton átömölve egy részével az Ó-Bégába átcsaphasson, Ittebénél pedig mintegy 3 km. hosszban a párdányi nagy rétbe folyhasson s ezt lassankint feliszapolhassa.

A nagy hévvel és jó sikerrel megkezdett munkálatokat utóbb hanyagabbúl folytatták, sőt az utolsó évtizedekben egészen elhanyagolták. Igy történt, hogy mikor a múlt évtizedben az esős esztendők beállottak, a Béga és Temes vidékei majdnem oly állapotba jutának, mint a minőben Mercy kormányzása előtt voltak. Végre mind a kormány, mind az érdekelt birtokosok új munkásságra szánták el magukat. A béga-csatornai mérnöki hivatal a legutóbbi években részletes tervet készített, mely a Béga-csatornának gyökeres átalakítását s a belvizek levezetését czélozza, a mint azt az 1882: XVI. t.-cz. elrendeli.

1863-ban a Temes-szabályozási társulat alakúlt, ennek utódja 1871-ben a Temes-Bégavölgyi vízszabályozási társulat lett. Czélja és feladata: 1. a Temes folyónál magának a főfolyónak és a beléje ömlő Temesina, Poganis, Berzava s egyéb kisebb pataknak mederrendezése és védtöltésekkel való ellátása; ezzel kapcsolatban az Alibunári mocsárnak teljes kiszárítása, az azt tápláló patakoknak a Temesbe való vezetése által; a Temes legalsó szakaszának Botostól Pancsováig való hajózhatóvá tétele. A mederszabályozás az állam költségén történik. 2. A Béga-folyónál: magának a főfolyónak s a Beregszónak ártalmatlanná tétele töltések és mederszabályozások által s ezzel Temes és Torontál megyék lapályainak állandó kiszárítása; a Béga és Temes közt fennálló topoloveczi árvíz-mérséklő műtelepzetnek kifejtése által a Temesváron alúli 114 km. hosszú Béga-csatorna tökéletesbítése s Temesvárnak biztosítása az árvizek ellen. A Béga-csatornát 22 kméterrel rövidíteni s 20 kméterrel közelebb akarják hozni a Ferencz-csatornához, úgy hogy a hajózási út egészben 42 kméterrel rövidebb volna.

Az ártér körülbelől 460,513 k.-hold. Az átvett $120._{57}$ km.

hosszú régi töltésen kivül eddig $630._{41}$ km. hosszú töltés építtetett; medermélyítés $156._{07}$ km. hosszú darabon történt, új csatorna $33._{09}$ km., átvágások $16._{07}$ km. hosszban létesíttettek.

Az állam is tetemes átvágási munkákat végeztetett. A társulatnak 1871-től 1884 végéig 13.473,257 frt 28 kr. kiadása volt, ez összegből 6.892,951 frt 71 kr. konvertálásra fordíttatott. A szabályozás keretében érdekelve van 12 város, 74 község, 129,000 lakossal.

Torontál megyében még két más társulat van; egyik a Párdány és környéke belvízlecsapoló-társulat, mely 1882-ben alakúlt, czélja a Német- és Szerb-Párdány, Istvánföld, Főeny, Ó-Telek-Jánosföld és Szerb-Ittebe határaiban való belvízek levezetése. A másik az Aranka-vidéki belvízvéd és levezetési társulat, mely 1883-ban alakúlt oly czélból, hogy az Aranka csatornázása, valamint a pálosi, ladányi és egyéb mellékereknek abba leendő bevezetése által az Aranka kiöntéseinek kitett területek ármentesíttessenek.

Megkapóbb képet seholsem nyújt a Duna, mint Pancsova vidékén a tavaszi áradások alkalmával. Ilyenkor a Temes, Duna, Bega és Tisza árjai egyesülnek egymással s beláthatatlan távolságra mindent elborítanak; a látóhatár a víztükörre ereszkedik alá. Ekkor a dunai állomáshoz csak csónakon lehet eljutni, a kocsiútat, mely az ártéren vezet, 2 m. mély víz borítja. A földképeken IV. és V. számokkal megjelölt öblözetek az Al-Dunának legnagyobb rétségei, víztartói, csak itt-ott emelkednek ki a tengernyi víztükörből 74—76 m. magas földhátak, mint kis szigetek. Ily földhátakon épült az V. öblözetben Ovcsa és Borcsa, alig 1—2 méterrel feljebb a legmagasabb vízállásnál. Ez ártértől ÉK. és K. felé, a Temes bal partján magasabb fensík terül, ez az ó ártér, melynek tengerfeletti magassága 80—90 m. Sefkerin, Jakuba, Pancsova, Hertelendyfalva, Sztarcsova stb. helységek ezen ó áradmány párkányán feküsznek.

Dubováczon alúl nem messzire a Bielo Berdo homokos földhát a Dunáig nyomúl elő; Lajosfalvától 50—52 km. hosszúságban DK-re húzódik, szélessége 10—15 km., néhol több is; magassága 120—130 m.; egyes dombjai 190—200 m. magasak. Csak szélein, az ó-ártér és diluviumi fokozat találkozásánál, vannak helységek.

A Temesi tartomány lapályai hazánk legmelegebb vidékei közé tartoznak; sokkal hüvösebbek a keleti hegyes vidékek: Ruszkabányán az évi középmérséklet $8._3$, a januáriusi $-2._0$, a juliusi $17._9$, a tavaszi $8._3$, a nyári $17._5$, az őszi $8._8$, a téli $-1._8$ C. fok. Az esőzésre nézve négy vidéket különböztethetünk meg. Legkevesebb eső esik a

Temes mellékein Nagy-Becskerektől K-re Csákovár és Detta helységek környékéig, ott az évi csapadék 600 millimétert sem tesz; ezt az aránylag száraz vidéket köröskörül oly öv veszi körül, melyen az évi csapadék 600—700 mm.; ez az öv a Tiszától K-re Nagy-Kikindán, Temesváron át Lugosig, s másfelől Pancsovától Verseczig terjed. A dombos vidékeken s az előhegyeken Lippától D-re Buziáson át Oraviczáig az évi csapadék 700—900 mm., végre a keleti hegyes vidékeken, Facseten, Ruszkabányán, Karánsebesen, Orsován a csapadék 900—1067 mm-re rúg.

A dús tevényű alföldi vidékeken a legjobb búza, a téres lapályokra kiszökő előhegyeken jeles bor terem, kivált Versecz és Fehértemplom környékein. De a fillokszéra már nagy pusztításokat tett a szőlőkben, sőt Pancsován egészen tönkre tette azokat; az utóbbi helyen 1875 szept. 1-én először fedezték föl a filokszérát, s két évvel később már 12 helyen volt az átkos állatka. Terjedését nem sikerült megakadályozni.

Rizst a török időben állítólag Esztergom mellett a Duna szigetein termesztettek; a múlt században Gattaja, Detta, Denta, Omor és Új-Pécs határában kezdék termeszteni, de utóbb felhagytak vele; néhány év óta nagyobb sikerrel termesztik Topolya pusztán és Versecz környékén; $188^1/_2$-ben Topolyán 2,113, Verseczen 370 hektoliter rizs termett.

Általában a Temesi tartomány hazánk legáldottabb részei közé tartozik, a hegyes vidékek mindenféle érczekben és kőszénben gazdagok, s a rengeteg erdők is nagy kincsekkel kínálkoznak.

A volt határőrvidék polgárosítása alkalmával az 1871-ben kibocsátott legfelső nyiltparancs azt rendelé, hogy az erdők az erdei szolgálatok megváltása czéljából a m. k. kincstár és az illető községek között megosztassanak. A volt oláh-bánsági ezred területén a felmérési, elhatárolási, hitelesítési, helyszinelési és osztási munkálatok 1881 elején fejeztetének be, s az átadási és átvételi okmányok jan. 28-kán iratának alá. E munkálatok szerint az osztás alá került erdőbírtok 478,523 k. holdat tett, nem számítva ide az egyes községek birtokába átment 3,268 k. hold kivágásokat és erdőréteket, mintegy 80,000 k. hold erdei legelőket és 28,094 h. hold havasokat. Az osztás következtében a m. k. kincstár 214,225 h. erdőt, 3,196 h. erdőtisztást, 3,200 h. terméketlent, 7,311 h. havast, összesen 227,963 holdat, a községek pedig 216,068 h. erdőt, 4,872 h. erdőtisztást, 1,524 h. terméketlent, 28,094 h. havast, összesen 250,559 holdat kaptak. Az erdőbirtok összes pénzértékét 32.$_4$ millió frtra becsülték.

Fő fa-nemek: a bükk, kocsánytalan tölgy és válfajai, a jegenye- és lúczfenyő. A bükkfa a területnek 86, a jegenye- és lúczfenyő 6, a tölgy 8 százalékát foglalja el. Most legkevesebb hasznát veszik a bükkesnek, a bükkfát csak iparvállalatok meghonosítása által lehetne értékesíteni. [1])

Számos ásványos forrás fakad, leginkább savanyúvizek, így Buziás, Kisfalud, Lippa, Szécsány, Fibis, Ivánda, Karánsebes stb. határában. Buziáson nevezetes fürdőhely is van. De leghíresebbek a mehádiai hévvizek, a Herkules fürdőt már a rómaiak használták.

II.

Torontál és Temes megyék helyrajza.

Torontál megye az ország legnagyobb megyéi közé tartozik, hosszas négyszög alakjában terjed el a Tisza keleti oldalán a Marostól D-re a Dunáig, keleti határa majdnem az Aradról Temesváron át Baziásig menő vasútig ér; 1873-ban a volt német bánsági ezred területének legnagyobb része kapcsoltaték hozzája, 1876-ban pedig a Nagy-Kikindai kerület is beléje kebelezteték. A megye területe mindenütt lapályos és nagyon termékeny, de a Tisza és Duna mentében mocsáros; Perlasztól D-re és K-re Pancsováig roppant nagy vizjárta öblözet van, melyet költséges töltések is alig képesek az árvizek ellen biztosítani; beljebb is vannak, nevezetesen Alibunár és Ilancsa mellett nagy mocsárok, melyeket még nem sikerült lecsapolni; éjszakon a Maros egyik mellékága, az Aranka, csavarog, a középső vidékeket a Béga, Berzava és Temes árasztják el gyakran. A Maros mentében jókora erdők, a Tisza mentében füzesek, a Temes mellékein berkek és ligetek vannak, különben a megye szűkölködik erdőben és fában.

A népesség nagyon kevert, a magyarok kisebbségben vannak, számuk körülbelől annyi, mint az oláhoké, t. i. több mint 78,000, sokkal számosabbak a németek és szerbek, amazok száma 158,077, emezeké 169,006; azokon kivűl van még 12,213 tót, 1,189 egyéb hazai nyelvű s 651 külföldi nyelvű. Vallásra nézve a görög-keletiek legszámosabbak, 251,414 lélekre rúgván, a római és görög katholikusok száma 245,936, az ágostai hitvallásuaké 18,657, a helvéthitvallásuaké 8,111, a zsidóké 6,672.

---

[1]) L. *Balás Pál:* A szörénymegyei erdőségek hasznosítása. A délmagyarországi természettud. társulat Közlönye, 1881 évf.

Torontál megye helységei jobbára a török elüzetése után keletkeztek, többnyire szabályosak, egyenes utczákkal. Legcsinosabbak és legvagyonosabbak a német községek, pl. Zsombolya, Sándorháza, Erneszthája, Nagy-Teremia vagy Máriaföld, stb.

Új-Szeged azelőtt Torontál megyéhez tartozott, de most Szegeddel van egyesítve; hajógyárában még nem régen sok nagy szállító hajó készült, most alig dolgoznak benne. A Maros déli oldalán a következő helységek tartoznak Torontál megyéhez: *Szöregh* (2,898 lak.), *Deszk* (2,316 lak.), *Klárafalva, Kis-Zombor* (3,707), *Német-Csanád* (1,868 lak.), *Szerb-Csanád* (5,114 lak.) és *Egres* (3,228 lak.). Deszkben és Szerb-Csanádban a szerbek, Német-Csanádban a németek, Egresben az oláhok, a többi helységekben a magyarok vannak többségben. *Kübekháza,* Ó-Béba és Szöregh között fekvő telepítvényes község, mely 1843-ban alapíttaték, 1,700 magyar és német lakossal, egyike a legvirágzóbb telepes községeknek. *Oroszlámos* falu 2,563 magyar és német lakossal a szeged-temesvári vasút mellett Szöregtől DK-re fekszik; odább DK-re ugyanazon vasút közelében s az Aranka mellett van *Valkány* falu 3,549 magyar és oláh lakossal. Ott szakad ki egy vasúti szárnyvonal, mely K-re Ó-Besenyőn és Nagy-Sz.-Miklóson át Perjámosra visz. *Ó-Besenyő* az Aranka mellett fekszik, a hol az lassú folyással a Tisza felé vergődik, 6,386 lakossal, kik legnagyobb részt bolgárok. A helység fehérre meszelt házaival, fákkal beültetett, tisztán tartott hosszú utczáival és czifra tornyú templomával jó benyomást tesz a szemlélőre. Közel szomszédságában vannak bolgár telepítvényesek *Bolgártelepen, Kocsorháton* és *Valkányon.* Besenyő népe a Veres pusztát a kincstártól legelőnek bérelte vala ki, legújabb időben elvették tőle, azért az eddig űzött jövedelmező marhatenyésztéssel felhagyni kényszerült a község, s mivel túlszaporodó népe a kapott 12,000 holdnyi földbirtokból megélni nem tud, más tájékra vándorol.[1])

Nagy-Sz.-Miklós mváros két községből áll, az egyik *Német-*, a másik *Szerb-Sz.-Miklós,* amabban 1,848, emebben 8,988 ember lakik, magyar, német, oláh és szerb. E helység határában, az Aranka partján találták meg 1799-ben a híres arany edényeket, összesen 23,

[1]) Miután az úrbér eltöröltetett, a szerződéses és telepítvényes községek s azok, a melyek bizonyos évekre a kincstártól s magán birtokosoktól földeket béreltek, sokkal roszabb állapotban vannak, mint a volt jobbágyság. Gyakran a kincstári tisztviselők sem tanúsítanak kellő méltányosságot a régi telepítvényesek iránt, az új telepítvények körül pedig nagyon is sok hibát követnek el folyvást.

melyek 1678½ aranyt nyomnak. A közvélemény Attila kincsének tartja. A cs. k. »Münz- und Antikenkabinet« számára szerezték meg.[1]) Odább K-re van *Szaravolla* vagy *Szárazfalva* 3,606 oláh és szerb lakossal, és *Sz.-Péter,* mely két községre szakad: *Német-* és *Szerb-Sz.-Péter,* amabban 906, emebben 2,695 ember lakik. *Perjámos* mváros, közel az Aranka torkolatához, a megye egyik legcsinosabb és legélénkebb helysége, 5,496 jobbára német lakossal.

Perjámostól DNy-ra van *Lovrin* szép német falu 3,820 lakossal, ettől DK-re vannak *Sándorháza* és *Újvár* német falvak, Ny-ra pedig *Nagy-Ősz* vagyis *Trübswetter* 3,428 elnémesedett franczia lakossal. Franczia gyarmatok voltak *Charleville* és *Seultour* falvak is, melyek Bánát-Komlóstól D-re esnek, de azok szintén már elnémetesedtek. *Bánát-Komlós* nagy falu, 5,073 német és oláh lakossal. *Csatád* és *Billét,* Komlóstól K-re, mvárosok német lakosokkal, az előbbiben 3,155, az utóbbiban 4,767 lélek lakik. *Gyertyámos* 3,130 lak., *Kis-Jécsa* 1,770 lak. és *Nagy-Jécsa* 3,297 lak., szintén német helységek, *Csenej* 2,071 lak. pedig szerb.

Gyertyámos Temesvártól Ny-ra a vasút mellett fekszik, odább Ny-ra esik *Zsombolya* (Hatzfeld), a megye egyik legnagyobb és legcsinosabb német helysége, mváros, 8,621 lakossal; szintén a vasút mellett fekszik. Német helység a szomszédos *Sz.-Hubert* vagy *Nagy-Orosz* is, de az odább Ny-ra eső *Nagy-Kikinda* s az ettől É-ra levő *Mokrin* nagy szerb helységek, mindkettő a vasút mellett fekszik. Nagy-Kikinda a volt kiváltságos kincstári kerületnek főhelye, ehhez tartoznak: Mokrin, Franyova és Mellencze mvárosok, Kumán, Basahíd, Karlova, Józsefova, Tarvas és Szerb-Keresztúr falvak és nehány puszta. Nagy-Kikinda mváros, a megyének legnépesebb helysége, 19,845 lakossal, kik között csak 2,960 magyar van. A várost szőlők és epreskertek veszik körül, utczái is jobbára fasorokkal vannak kiültetve. Mokrin szintén mváros, 7,331 lakossal.

A Tisza mellett Szöreghtől D-re fekszenek: *Szerb-Keresztúr* falu 2,384 lak.; *Török-Kanizsa,* a bács-megyei Kis-Kanizsával szemben, szintén falu 3,333 szerb és magyar lakossal; *Józsefova,* 2,062 szerb és magyar lakossal; *Szanád* 2,086 szerb, magyar és német lakossal; *Tisza-Sz.-Miklós* 2,725 magyar, szerb és német lakossal; *Kumán* 4,812 szerb lak., *Franyova* és *Török-* vagy *Új-Becse.* A két utóbbi egymáshoz közel fekszik, mindkettő mváros, a bácsmegyei

[1]) Az aranykincset legújabban *Hampel József* írta le, az Archaeologiai közleményekben s Ung. »Revue«-ben.

O-Becsével átellenben. Új-Becse még az ötvenes években a gabnakereskedésnek egyik központja volt, azóta e tekintetben nagy változás történt, kereskedése majdnem egészen megszűnt. Az utóbbi időben mindkét helység a Tisza áradásaitól is sokat szenvedett; a népesség az elmúlt 11 év alatt inkább fogyott, mintsem növekedett. 1880-ban Franyovának 6,635, Új-Becsének 6,348 lakosa volt, mindkét helyen a lakosok magyarok és szerbek.

Beodra csinos helység, szép urasági kastélyokkal, Becsétől ÉK-re, mváros, 3,409 magyar, német és szerb lakossal. *Mellencze* Becsétől DK-re esik, szintén mváros, 7,966 szerb lakossal. Odább DK-re következik *Nagy-Becskerek*, r. t. város, a megye székhelye, a Béga folyónál, rendesen épült, csinos helység, 19,529 lakossal, kik között 3,639 magyar, 6,356 német és 7,868 szerb van. A környékén fekvő helységek szintén nagyon kevert nyelvűek: *Aradácz* tót, *Botos* szerb, *Német-Écska* német, *Román-Écska* oláh, *Német-Elemér*, *Szerb-Elemér* és *Katalinfalva* német, *Béga-Sz.-György* (3,401 lak.) német, *Kis-* és *Nagy-Torák* (2,907 és 3,384 lak.) oláh és végre *Torda* (3,648 lak.) magyar.

Módos mváros, két községre szakad: *Szerb-Módosra*, melynek 2,583, és *Német-Módosra*, melynek 1,602 lakosa van. A helység a Temes közelében fekszik, hozzá DNy-ra esik *Szárcsa* falu, mely szintén két községre szakad: *Német-* és *Oláh-Szárcsára*. *Szécsán* és *Ietvánfölde* német községek, ellenben *Neuzína* horvát és szerb kettős község.

Párdány szintén kettős község, *Német* és *Szerb*, kis helységek, *Ittebe* kettős község, *Magyar* és *Szerb*, népesebb, amabban 2,156, emebben 4,308 lélek lakik. *Gyülvész* és *Újpécs* kis falvak, közel Temes megye határához.

Zichyfalva mváros közel a Berzava-csatornához fekvő német helység 2,636 lakossal; *Bánlak* és *Nagy-Margitta* oláh, *Nagy-Gáj* szerb, *Ürményháza* pedig magyar helység. *Alibunár* a róla elnevezett mocsárnál fekvő mváros, 4,050 oláh és szerb lakossal; *Ilancsa* szerb falu 2,719 lakossal; *Petrovoszello* pedig oláh helység 5,436 lakossal

Uzdin közel a Temes folyóhoz, nagy szerb-horvát falu 5,634 lak.; *Perlaszban*, Titellel átellenben, szerbek és oláhok laknak, számuk 3,984, a helység mváros, csinos fekvése van; *Lajosfalva* és *Antalfalva* tót helységek, az előbbiben 4,241, az utóbbiban 3,738 lélek lakik; *Debelyácsa* pedig magyar, 4,187 lakossal, a kik Veszprém megyéből költöztek oda. *Opova* a Temes mellett szerb falu 3,604 lakossal. Azon a vidéken vannak még más népes helységek

Zrepája szerb, *Bánát-Ujfalu* (Novoszello) pedig oláh falu, az előbbiben 4,743, az utóbbiban 7,154 lélek lakik; továbbá *Dolova* 5,865 szerb és oláh lakossal; *Deliblát* szintén szerb és oláh lakosokkal; *Franzfeld* és *Glogon* német falvak, amabban 3,422, emebben 2,468 ember lakik.

Pancsova az al-dunai vidéknek legjelentősebb helysége, törvényhatósági joggal felruházott város, a Temes mellett a Dunától 2 km. távolságra fekszik. Lakosainak száma 17,127, köztük 8,224 szerb, 6,356 német és 1,132 magyar. Halászattal, földmiveléssel, iparral és kereskedéssel foglalkoznak. A városnak vizi közlekedése Zimonynyal és Nándorfehérvárral nagyon élénk, nyáron négyszer jár naponkint a helybeli gőzös a három város között; hajószámra viszik Nándorfehérvárra a szárnyasokat, főzeléknemüeket, gyümölcsöt, vajat. A lakosok közszelleme mindinkább símul a hazai alkotmányos viszonyokhoz, a szerb és németajkú ifjak egymással versenyezve tanulják a magyar nyelvet az állami főgimnáziumban és polgáriiskolában.

A város épületei közől említésre érdemesek: a városháza, a két görög-keleti templom és a selyemfonó-gyár. Ezt a kormány 1882-ben építtete s 1883-ban megbővítteté. A gyár gubó-raktárból, melyben 20—25,000 kilo gubót lehet elrakni, és a tulajdonképeni fonógyárból áll, melyben 6 lóerejú gőzgép által hajtott 60 orsó működik. A gyárban 1883-ban 107 személy volt elfoglalva, köztük 95 külföldi, a munkásnők többnyire oláhok, belföldi német és szerb csak 12 volt. [1]) Legujabban kibővítették a gyárt.

A Duna Pancsovánál, a Temes torkolatával szemben, rendes vizálláskor is körülbelől 3 km. széles, Belgrádtól egészben véve Ny-ról K-re folyik, a Temes torkolatanál D-re fordúl, s nehány szigetet ölel, köztük legnagyobb *Csaklan* sziget, mely több mint $5^1/_2$ km. hosszú, a szerb part mentében nyúlik el; a Duna közepén a $3^1/_2$ km. hosszú *Stefanacz* sziget van, s a két nagy sziget alsó vége közé egy kisebb szorúl. A Stefanacz sziget éjszakkeleti oldalán van a Duna főmedre, ennek bal partját a Temes torkolatával átellenben fekvő szigetke képezi, melyet »Vor-Contumaz«-nak neveznek. Ehhez alább a 3 km. hosszú *Sztárcsova* sziget csatlakozik. Keskeny folyóágak választják el egymástól az említett szigeteket, ezeken alúl a Duna hirtelen összeszűkűl s ott van a hely, hol Szavoyai Jenő 1717-ben átkelt, midőn a török ellen indúlt.

[1]) L. *Bezerédi Pál* jelentését Magyarország selyemiparának állásáról és fejlődéséről, Budapest, 1884.

Pancsovától DK-re *Sztárcsova* szerb s *Homolicz* és *Bresztovácz* német helységek fekszenek, az elsőben 3,303, a másodikban 3,958, a harmadikban 2,622 ember lakik.

Titel, Pancsova és Dubovácz között, a Tisza és Duna bal partján, Torontál és Temes megyékben, a vízjárta »aldunai réti földek« terjednek el körülbelől 105 km. hosszúságban és 2—15 km. váltakozó szélességben. Összes kiterjedésök több mint 154,790 k. hold.[1]) E terület a Duna kanyarúlatai által alkotott 8 öblözetet foglal magában, az első öblözetben több mint 7,874, a másodikban 16,117, a harmadikban 4,182, a negyedikben 41,685, az ötödikben 29,139, a hatodikban 11,657, a hetedikben 26,887, a nyolczadikban 17,250 hold van. Ez az egész terület azelőtt állami birtok volt, de minden évben elárasztatvan, nagyon csekély hasznot hajtott. A német-bánsági határezred parancsnoksága 1865-ben a területén levő határvidéki községeket felszólítá, hogy építsenek töltéseket a réti földek ármentesítése végett. E felhívásnak eredménye nem levén, az ezredparancsnokság az ármentesítést telepítés segítségével akarta keresztülvinni. Felhívására számos kontraktualis család jelentkezett, melyek az ármentesítés elvállalása mellett telephelyet kértek. Német-Écska és Zsigmondfalva községekből 335 család még 1865-ben a Tisza bal partján, Titellel épen szemben, a perlaszi réten megalapítá az első telepes községet, *Rudolfsgnadot;* a telepeseknek ő Felsége 7,200 hold földet adott oly feltétel mellett, hogy holdanként 8 év alatt 20 frtot fizessenek váltság fejében s a védtöltéseket felépítsék.

Rudolfsgnad (2,205 lak.) sikeres megalapításának híre sok bérszerződéses családot arra ösztönzött, hogy telepföldek engedélyezéséért folyamodjanak ő Felségéhez. Megejtetvén a szükséges előmunkálatok, ő Felsége 1868-ban kiadott legfelsőbb elhatározásában rendelé, hogy a réti földek fele a határőrvidéki községeknek tulajdonúl átengedtessék, megmaradt másik fele pedig betelepíttessék. Egyszersmind a következő új helységek alapítása engedélyeztetett: az I. öblözetben *Elisenheim,* a IV-dikben *Gizellaheim*, *Albrechtsdorf* és *Königsdorf,* a VI-dikban *Marienfeld* és *Ivanova,* a VII-dikben *Gyurgyevo.* A telepek családonként kaptak 20 frtjával megváltandó 16 hold földet oly kikötéssel, hogy a védtöltéseket 1873 évi augusztus 14-éig önerejökkel felépíteni tartoznak.

---

[1]) L. *Nagy György:* Emlékirat az aldunai munkálatokról és a bukovinai magyarok hazatelepítéséről. Szeged, 1883.

A nyolcz telepes község akkori népessége a megalakúlás idejében összeállított kimutatás szerint következő volt:

Budolfsgnad	megalakúlt	335	családdal	1935	lakossal	német,
Elisenheim	»	200	»	876	»	»
Albrechtsdorf	»	300	»	1151	»	magyar,
Königsdorf	»	300	»	1125	»	német,
Gizellaheim	»	175	»	745	»	»
Ivanova	»	200	»	800	»	német és bolgár,
Marienfeld	»	200	»	1060	»	német és tót,
Gyurgyevo	»	175	»	904	»	német és bolgár.

Volt tehát összesen 1,885 család 8,636 lélekkel, magyar lakos csak egy községben volt. Az új községek kötelesek voltak a védőtöltéseket saját erejökből felépíteni és fentartani. Elisenheim telepesei földjeiknek egy részét 10—12 évre bérbe adták, s az így szerzett pénzen felépítettek egy töltést, mely azonban a községet meg nem védte az árvíztől. Gizellaheim, Königsdorf, Albrechtsdorf, továbbá Marienfeld, Ivanova és Gyurgyevo községek valami vállalkozóval, Sorger Sámuellel és társaival szerződtek a IV., VI. és VII. öblözetben szükséges töltések építésére nézve, a kapott földek felét 20, illetőleg 22 évi használatra átengedték a »consortium«-nak, ez pedig arra kötelezte le magát, hogy a töltéseket az 1872, illetőleg 1873 évi tavaszi árvizig felépítteti. A katonai kincstár közegei jóváhagyák a községek szerződését a vállalkozókkal, kik kellő biztosítékot nem nyujthattak, s kik a főtöltéseket sem építék fel a kitűzött határidőre. Az árviz már az 1869—1870 évi télben elborítá a rétet, elsöpré a csak kis részben elkészült töltéseket s megsemmisíté a hét újabb községet minden lakó és gazdasági épületeivel együtt. Alig állították vala helyre lakóházaikat a községek, a következő télen ismét kiönte az ár, mindent elsodorva és megsemmisítve. Újra felépíték házaikat s a konsortiummal kötött szerződést 1873-ban felmondván, magok a községek kezdék meg a töltések építését. De 1876-ban még nagyobb árviz állott be s harmadszor is megsemmisíté mindazt, a mit a községek építettek vala. Szerencsétlen lakosaik a töltések romjain kasokban és kunyhókban nyomorogva öt évig várták megmentésöket. A kormány végre Elisenheim és Gizellaheim lakosait a temesvári jószágigazgatósághoz tartozó rékási uradalomba telepíté át, s községök most *Józseffalva* nevet visel; az albrechtsdorfiak részint Kunágotára (Csanádmegyében), részint a lugosi uradalomba telepíttettek át, az utóbbi helyen *Szapárifalva* új községet alkotván; a königsdorfiak a szegedi jószágigazgatósághoz tartozó párdányi

uradalomban *Újvár* községében telepíttettek le. Marienfeld, Ivanova és Gyurgyevo a réti földeken maradtak.

Nagy György 1881-ben szegedi jószágigazgatóvá neveztetvén ki, azonnal bejárá a kincstári uradalmakat s nevezetesen az aldunai réti földeket. Újra felkarolta ezeknek ármentesítését és betelepítését. Mindenek előtt a VI. és VII. öblözetek ármentesítését vette munkába, hogy az említett három község lakosait elhelyezhesse. Azon volt, hogy a réti földek tulajdonosai társulatot alakitva a kormány felügyelete mellett együttes erővel létesítsék az ármentesítést. Fáradozásai következtében csakugyan megalakúlt 1882-ben a »Pancsovakubini ármentesítő és belvizszabályozó társulat,« s 1.200,000 frtnyi kölcsön felvételét határozá el. Ezzel akarták Pancsovától Kubinig a Temes és Duna bal partján a fő védtöltést elkészíteni s azután a Topolya, Nadelja és Ponyavicza vizeket szabályozni és a belvizek levezetéséhez szükséges fő és mellékcsatornákat elkészíteni. A kölcsönt a »Pesti hazai első takarékpénztártól« felvették, s a munkálatokat egy vállalkozó még 1882 aug. 16-kán megindítá. A töltésezés nagy erőfeszítéssel folyt, de már november elején nagy esőzés állt be s a Duna áradni kezdett. Attól kellett tartani, hogy az árvíz ismét áttör és mindent megsemmisít, csak nagy áldozatokkal és rendkivüli erőfeszítéssel sikerült a töltést megmenteni.

Nagy György azután az említett három község telepítését vevé munkába. Marienfeld vagy *Hertelendyfalva* régi helyét alacsony fekvésénél fogva alkalmatlannak találván, az új község területéül a vojloviczi kincstári erdőnek 200 holdas kiirtott részét szemelte ki, mely Pancsovától nehány száz lépésnyire fekszik; Ivanovát meghagyta a régi helyén, mert magasabb ponton fekszik, Gyurgyevót szintén a régi helyén hagyta meg, mert lakosai így kivánták, s mert alkalmasabb helyet nem talált.

Ekkor indult meg a szerencsétlen mozgalom, mely a bukovinai magyar ajkú csángók betelepítését célozta. Nagy György a volt határőrvidéki telepesek által el nem foglalt telepekre kizárólag csak magyar ajkúakat akart telepíteni s e célját a bukovinai magyarok betelepítésével vélte elérhetőnek. A kormány nem mozdította elő a mozgalmat állami közegekkel, de megengedé »a keleten lakó magyarok hazatelepítésének előmozdítására alakúlt országos bizottság« keletkezését, s Nagy György kormánybiztos intézkedéseit is helybenhagyá. Eleintén csak 1800 munkás behozataláról volt szó, küldöttség ment Bukovinába, s megindúlt a népvándorlás, nagy hűhóval fogadák mindenütt a jövevényeket, s 1883 április 6-kán, 13-kán és május

17-kéu három csoportban megérkezének a csángók, összesen 1,058 család, 3,460 lélek. Természetesen a legszegényebbek hagyták oda szülőföldjöket, s a munkaképesek száma aránylag csekély volt, annál számosabbak voltak az elaggottak, gyermekek és nők. Ideiglenesen elhelyezték őket úgy, a hogy lehetett, 401 lelket Hertelendyfalván, 860 lelket Ivanován vagyis *Nagy-Györgyfalván,* mely Homolicztól D-re esik, s 2,199 lelket Gyurgyevón vagy *Rádayfalván,* mely Bresztovácztól D-re a Duna mellett fekszik.

Csakhamar mindenféle panaszok és vádaskodások járták be az országot. Ügyetlenűl és elhamarkodva történt az egész betelepités, végre a kormány kénytelen volt az ügyet kezébe venni. A főtöltés ugyan elkészült, hossza 47.$_8$ km., szélessége az alapnál 31—60 m., a koronánál 6 m., magassága 3—5. m., $1^1/_2$ méterrel több mint az 1876-diki legnagyobb vizmagasság. De vajon képesek lesznek-e a töltést mindig jó karban föntartaui s képesek lesznek-e a belvizeket is levezetni, az még mindig kérdés. S hogy helytelen volt a hegyi vidékhez szokott csángókat vizjárta földön letelepíteni, azt máris bebizonyította a tapasztalás.

A belvizszabályozási munkálatokat, a telepítvényes birtokok parczellázását, az egyes külső telepek kihasítását, az örökváltsági szerződések kiállítását, Gyurgyevo egészségesebb és ármentes helyre való áthelyezését még 1885-ben sem lehetett befejezni, s az aldunai telepítési kormánybiztosságot még 1886-ban is meg kellett hagyni. 1885-ben a telepítvényesek fölsegélésére 68,148 frtot fordított a kormány, 1886-ra 30,000 frt van előirányozva.

Temesmegye, úgy mint Torontál, hosszas négyszög alakjában terül el a Marostól a Dunáig s az ország legnagyobb megyéi közé tartozik, miután hozzája 1873-ban az eltörölt Végvidék német és illir bánsági ezredeinek területe s 1876-ban a Krassó megyétől elszakasztott tíz község kapcsoltatott. Nyugati része olyan lapályos, mint Torontál, keleti része már dombos, itt-ott hegyes. A Maroson és Dunán kivűl, melyek éjszaki és déli határán folynak, a Béga, Beregszó, Temes, Berzava s a Karas és Néra kigyóznak el a megye területén, mely több helyen mocsáros, noha a mocsárok lecsapolására nehány csatorna szolgál. A megye egészben véve termékeny, a dombos vidéken jeles bor is terem, de a szőlőkben nagy kárt tett a filokszéra. A népesség nagyon kevert, aránylag legtöbb az oláh és német lakos, az oláhok 37.$_9$, a németek 34.$_6$ százalékát teszik a népességnek, a szerbekre több mint 14, a magyarokra nem egészen 7 százalék esvén.

A megyének fő és székvárosa *Temesvár*, az Alföld szélén, a Béga völgylapályát kisérő dombozatok végső nyúlványain fekszik; éjszaki és nyugati oldalán a jókora Vadász- és Csóka-erdők terűlnek. Részei: a Belváros vagy Vár és három külváros. A Vár külseje szabálytalan, bástyás kilenczszöget képez, hármas sánczczal van övezve. Mocsáros helyen levén építve, a várfalak időfolytán tetemesen sülyedtek, és pedig a főerősség jobban sülyedt, mint a külső művek. A Vár sánczai előtt széles sík terül, mely részben fasorokkal van beültetve, a külvárosok tehát jó távol esnek a Belvárostól, és pedig DK. felé, az Erdélyi kapu előtt, a *Gyárváros* fekszik. mely a legnépesebb városrész s mely ismét német és oláh negyedre oszlik; DNy. felé, a Péterváradi kapu előtt, *Józsefváros* terjed el, a Bégacsatorna két oldalán; végre D. felé a *Majorok* külvárosa esik. ÉNy-ra *Mehala* falu van, oly közel Temesvárhoz, hogy szintén külvárosának tekinthető.

Legszebbek a Belváros és Józsefváros; amaz rendes, egymást derékszögben szegő egyenes utczáinál, igen sok diszes középületeinél, és jelenkori modorban épített magán házainál fogva hazánk legcsinosabb vidéki városai közé tartozik. Legszebb közterei: a Jenő herczeg-tér és a Losonczi-tér. Amannak közepén áll a csúcsíves modorban készült emlékszobor, melyet I. Ferencz József 1852-ben a vár védőinek emlékezetére állíttata. E téren van a térparancsnoksági épület és a főparancsnok palotája; vele szemben a városháza, balról a katonai kaszinó épülete, jobbról a régi főőrhely telkén szép modorban épült palotája a Temesmegyei takarékpénztárnak. E háromemeletes épület mögött a Városi takarékpénztárnak szintén diszes és háromemeletes palotája emelkedik, melynek homlokzata a Sz.-György-térre szolgál, a hol a papnevelő intézetet és templomát találjuk. A Jenő herczeg-tér egyik része parkozva van, s ez az úgynevezett »Corso«, vagyis az előkelő világ sétahelye. E térre szolgálnak a Belvárosnak legszebb utczái, úgymint a Hunyadi-utcza, melyben a kegyesrendiek háza s a m. k. állami főreáltanoda diszes épülete áll; továbbá a Zápolya-utcza, melyben sok szép úri ház van, stb. A Hunyadi-utcza Temesvárnak legszebb terére, a Losonczi-térre vezet. Ez négyszegletű, jókora kiterjedésű. Közepén Szüz Mária képszobra áll, egyik oldalán a r. kath. püspök székesegyháza, szemben vele a görög-keletiek székesegyháza és a görög-keleti szerb püspök palotája áll. Balról a kétemeletes s három utczára szolgáló megyeháza van. A r. kath. püspök palotáját a Lonovics-utczában találjuk. Az Erdélyi kaputól jobbra a háromemeletes, nagy kormányszéki palota emelkedik, melyben a kir. törvényszék, járásbíróság,

távirói, postai, adófelügyelői, telekkönyvi és más hivatalok vannak elhelyezve. Ugyancsak a Várban van még hat nagyszerű katonai laktanya, és pedig kettő a tisztek számára (a »Stabskammer« és »Offizierspavillon«), a Mária Terézia korából fenmaradt Erdélyi kaszárnya, s az újabb időben épült Ferdinánd- és Ferencz-József-kaszárnyák s végre a hadapródok palotája, mely csak nem régen épült.

A Hunyadi-téren vagyis a Józsefvárosi kapu előtt van az igen díszes Ferencz-József-szinház, a Koronaherczeg-szálló és a Vigadó hármas palotája. Ez új épitkezések becsületére válnak Temesvárnak.

A Jenő herczeg-térről a Várutcza a fegyvertárhoz visz, mely az 1849-diki ostrom alatt elpusztult Hunyadi-vár helyén 1856-ban építtették. Ez sokszögletű, két bástyatoronynyal és rovátkos ormózattal ékesített épület, előtte csinos sétahely van. Ugyancsak egy kis sétatér van a katonai kórház mögött is.

A Belváros mind a három külvárossal szép és kényelmes utakon, árnyékos fasorok között közlekedhetik. A Belváros és Gyárváros között a maga nemében páratlan szépségű Városliget terül el. E szép sétahely Temesvár szemefénye és büszkesége. Négy éve, hogy a Belváros és Józsefváros közötti térségen szintén egy nagyszabású sétahely létesítésén fáradoznak, közepén Skudier táborszernagy érczszobra áll, miértis Skudier-parknak nevezik.

Sok csinos lakóházat és díszes középületeket a külvárosokban is találunk. Igy a Józsefvárosban a Bonnaz r. kath. püspök alapította leánynevelő intézetet és leányiskolát találjuk, melyet apáczák vezetnek; a kupolaszerű főépület nagyon díszes. Ugyancsak a Józsefvárosban nagy szeszgyár és nagy marhahízlaló telepek vannak.

Temesvárnak két pályaudvara van, egyik a József-külvárosban, másik a Gyár-külvárosban. A város közönségének előhaladási törekvéseit egyebek közt az is tanúsitja, hogy Temesvár volt az osztrák-magyar monarchiában az első város, mely a gázvilágítást hozta be, 1857-ben, s ugyancsak Temesvárott 1884-ben az elektromos fényt alkalmazták az utczák világítására.

Temesvár a csanádi r. kath. püspök s egy görög-keleti szerb püspök székhelye, ugyancsak ott vannak számos katonai és polgári, állami és megyei hatóságok és hivatalok, ipar- és kereskedelmi kamara, főgimnázium, főreáliskola, polgári és kereskedelmi iskola. Ott van székhelye a Délmagyarországi természettudományi és Délmagyarországi történelmi és régészeti társulatoknak. Az ipar és kereskedés is jelentős. A lakosok száma 33,694, t. i. a helyőrségen

kivül; azokból 7,289 magyar, 18,539 német, 3,779 oláh és 1,719 szerb.

Mehala, Temesvártól Ny-ra, népes falu 4,121 német, oláh és szerb lakossal. *Szakálháza*, odább Ny-ra, szintén német falu, 3,130 lakossal. *Beregszó*, az utóbbitól Ny-ra, a hasonnevű folyónál, oláh falu, 1,971 lakossal. *Kis-Becskerek* a Beregszóba ömlő Jer pataknál, Temesvártól ÉNy-ra, német falu, 3,379 lak. *Új-Besenyő*, amattól K-re, szintén német falu 2,743 lak. *Sz.-András*, odább ÉK-re, a Beregszó közelében az arad-temesvári vasút mellett, német mváros, 2,656 lak. *Gyarmata*, Temesvártól ÉKÉ-ra, szintén német mváros 4,844 lak. *Remete* a Béga csatorna mellett, oláh falu. *Bukovecz*, *Mosnicza* és *Kisoda* oláh falvak, Temesvártól DK-re és D-re. Végre *Német-* és *Oláh-Sz.-Mihály*, Temesvártól DK-re. Ezek a helységek övezik csekély távolságban Temesvárt.

Vinga, az arad-temesvári vasút mellett, a Lippai hegyhát tövében, szép dombos vidéken, csinos, élénk és iparos helység, r. t. város 4,796 bolgár és kevés német, oláh, meg magyar lakossal. Szélesen kiterjeszkedő, lapos árkokkal szeldelt halmokra épült, nagy házhelyekkel, tágas udvarokkal, jó kutakkal, hosszú utczákkal. Csinos főterén van a templom, a városháza, gyógyszertár, szálló és népiskola. Vinga most a leggazdagabb bolgár helység a Temesi tartományban. Vingától D-re *Orczifalva*, DNy-ra *Szécsány* és *Knéz*, Ny-ra *Varjas*, ÉNy-ra *Majlátfalva* falvak esnek, köztük csak Majlátfalva magyar, 1,704 lak.; Orczifalva tisztán német 2,731 lak.; Knéz 3,366 lak. és Varjas 4,629 lak. német-oláh, Szécsány 1,901 lak. pedig oláh.

Vingától ÉK-re *Német-Ság* (Segenthau) német falu, *Új-Arad* a Maros déli partján szintén német helység, csinos mváros, 5,141 lak. *Zádorlak* 2,192 lak. német, *Fönlak* szintén a Maros déli oldalán 3,004 lak. oláh, *Német-Sz.-Péter* 2,757 lak. német, *Székesút* mváros 2,640 lak. oláh helységek. Az Új-Aradtól DK-re fekvő helységekben a németek túlnyomók, így *Szépfalu*ban (Schöndorf) 2,403 lak. és *Hidegkút* mvárosban (Gutenbrunn) 3,126 lak.

A Radnával átellenben fekvő *Lippa* csinos mváros, mely azelőtt nagy sótárakkal, fa-lerakó helyekkel, élénk kereskedéssel bírt, s Radnáról tekintve szép látványt nyujtott. Most az erdélyi kősót a vasúton szállítják, a fakereskedés központjává Zsám határszéli falucska lett. Lippa kereskedése tehát hanyatlott, ipara sem jelentős Hajdan Arad megyéhez tartozott s erős vára volt, mely Sólymosvárral együtt a Maros szorosán uralkodott. Most Lippának 6,809 oláh, német és magyar lakosa van.

Lippától D-re a Maros és Béga között elterülő hegyes és erdős vidéken többnyire csak apró falvak vannak. A Bégánál s a temesvár-karánsebesi vasútnál *Rékás* mváros fekszik Temesvártól K-re, 3663 német és oláh lakossal. Az odább K-re levő *Belincz* faluban az oláhok túlnyomók, 3270 lakossal.

Buziás a Temes völgyétől D-re emelkedő szép dombvidék egyik völgyében fekvő mváros, 2473 német, oláh és magyar lakossal. Határában, a helység keleti oldalán, öt ásványos forrás fakad, melyek vasas savanyú vizek. Az ottani fürdőhely a tanulmányi alap tulajdona, az újabb időben nagyon emelkedett, csinos és kényelmesen berendezett épületei vannak.

A Buziási völgyet D. felől a Dimpu Szkamuje hegysor szegélyezi, melynek nyugati oldalán *Szilas* falu fekszik; ennek lakosai jeles bort termesztenek. Odább DNy-ra *Niczkyfalva* esik, német falu, 1779 lak., Buziástól Ny-ra pedig *Nagy-Kövéres* és *Török-Szákos* oláh falvak vannak, amabban 1867, emebben 1150 lélek lakik. *Magyar-Szákos* Buziástól DK-re hegyes vidéken van, lakosai szintén jobbára oláhok, számuk 2996.

Rittberg mváros, jóllehet német neve van, lakosai mégis magyarok, számuk 2111, tehát kisebb mint 1869-ben volt, ekkor t. i. 2607-re rúgott, lakosai jobbára helvét hitvallásúak. *Sipet,* amattól ÉNy-ra, oláh falu 2223 lak., *Liebling* német falu 3392 lak., Sipettől Ny-ra; közelében DK-re *Zsebely* meginl túlnyomóan oláhoktól népesített falu 3392 lak., a temesvár-baziási vasút mellett fekszik. *Csákovár,* az említett vasút s a Temes között, német mezőváros 4217 lakossal. *Gilád,* az előbbitől D-re leginkább oláhoktól népesitett falu 3125 lakossal.

Detta és *Denta* közel egymáshoz fekvő helységek, a vasút mellett, az elsőben 2868, a másodikban 2877 ember lakik, amaz túlnyomóan német, emez oláh.

Gattaja, Dettától K-re, a Berzava mellett, dombos vidéken 2044 magyar és oláh lakossal; *Moritzfeld,* odább K-re a vojtekbogsáni vasút mellett, német mváros 2271 lakossal; *Moravicza* Dentától D-re, több patak egyesülésénél s a temesvár-baziási vasút mellett, kis német város, 1414 lak. *Buttyin* Dentától D-re a Sumiga vulkáni hegy déli aljában szintén kis mezőváros, 824 igen kevert lakossal.

Nagy-Zsám, az előbbitől D-re német falu, 2800 lak., *Kis-Zsám* oláh falu, *Kudricz* pedig német mváros 2012 lak., Nagy-Zsámtól D-re szép völgyben fekszik.

Versecz a megyének Temesvár után legnépesebb és legcsinosabb helysége, a síkság szélén a Kudriczi hegysor aljában a vasút mellett fekszik, törvényhatósági joggal felruházott város, 22,329 lakossal; ezek között 12,354 német, 7382 szerb, 968 magyar. Versecz egy görög-keleti püspöknek, különböző állami és kincstári hivataloknak és egy reáliskolának stb. székhelye.

A síkságra nyomuló Várhegy és Kápolnahegy aljában terül el s az említett hegyekről tekintve szép latványt nyújt. Határa részint hegyes, részint lapályos, 33,000 k. hóldat foglal el. A hegyoldalokon jeles bort termő szőlők voltak, a hegyeken leginkább veres, a lapályon pedig fejér bort termesztettek, az évi bortermesztést 350,000—400,000 hektoliterre tették. A fillokszéra ott is pusztít, de sokkal nagyobb csapás érte a város határát 1882. jun. 9-kén. Borzasztó égiháború, jégeső és felhőszakadás tönkre tevé Versecz környékén a szőlőket, a jelentéktelen Meszics patak annyira kiönte, hogy a városban méternyi víz volt, számos ház beomlott és sok ember is elveszté életét.

Kustély és *Varadia* két oláh falu, Versecztől DK-re a Karas völgyében, az elsőben 2287, a másikban 3266 lélek lakik.

Jaszenova falu, Versecztől D-re, azon a helyen, a hol a vasút fővonalából az Oraviczába és Stájerlakba menő szárnyvonal kiágazik, 1785 szerb és oláh lakossal. *Fejértemplom* odább DK-re a vasút fővonala mellett, közel a Néra folyóhoz, r. t. város, azelőtt végvidéki ezrednek főhelye volt, számos díszes középülettel, 9845 német és szerb lakossal. *Vracsevya, Szakálovácz, Új-* és *Ó-Palánka*, Fejértemplomtól DNy-ra a Néra és Karas között, közel a Dunához, tulnyomóan szerbektől népesített falvak. Palánka Temes megye legdélkeletibb községe egykor virágzó város volt, most kis falu; itt volt hajdan Horom vár, a hasonnevű megyének központja, már a névtelen jegyző is megemlíti. Ó-Palánka főépülete a vámház.

Izbistye, Ulma, Nikolincze és *Károlyfalva* Versecztől DNy-ra és Alibunártól DK-re közel egymáshoz fekvő falvak, az első három szerb, Károlyfalva pedig német; Izbistyén 2106, Ulmán 2929, Nikolinczén 3063 és Károlyfalván 2832 lélek lakik.

E helységektől D-re terül el a sivatag Bielo-Berdo, ettől D. felé *Mramorák, Deliblát, Baveniste, Kubin* és *Plosicz* helységek fekszenek; Kubin mváros 4782 német, szerb és oláh lakossal; Mramorák faluban 3733 német oláh és szerb, Delibláton 3222 szerb, Bavanistén 5613 szerb és Plosiczon 1552 német és szerb ember lakik.

Kubin a hajóállomástól $1^1/_2$ km. távolságra a Ponjavicza mel-

lett fekszik, az a Duaának egyik mellékága, mely Pancsovánál szakad ki s Dubováczig ér, alsó szakasza Kubíntól kezdve Dunavácznak neveztetik. Kubin déli oldalán egy meredek domb emelkedik, ez a hajdani Keve várnak maradványa. Keve város lakosainak egy része Zsigmond idejében Csepel szigetére telepedett le. Ugyancsak Kubinnál kezdődnek az úgynevezett római sánczok, melyek onnan Deliblát és Alibunár felé huzódnak.

A Duna a szerbországi Szendrőnél ÉK-re fordúl s ez irányt 40 km. hosszú vonalon Ó-Palánkáig megtartja. A folyó ezen szakaszában sok sziget, van; közvetlenűl Szendrő alatt a hasonnevü szigget 7 km. hosszú, 1 km. széles, baloldalán 2 kisebb sziget van. Alább a *Dunaváczi* sziget következik, ez s az előbbiek fűz- és nyárfa-erdővel fedvék, a magyar kincstár birtokában vannak. Még alább az Al-Duna legnagyobb szigete következik, ez a 20 km. hosszú, 2—3 km. széles *Osztrova* sziget, éjszakkeleti végéhez *Czibuklia* sziget csatlakozik, mely 4 km. hosszú, 1 nagyobb és 6 kisebb sziget az Osztrovát veszi körül. Mind e szigeteket szintén a magyar kincstár bírja. Osztrova sziget délnyugati végén a hasonnevű falu van 4000 szerb lakossal.

III.

Krassó-Szörény megye, az al-dunai nagy szorulat s a sellők.

Krassó-Szörény megyének területe mindenütt hegyes völgyes; délen és keleten Szerb- és Oláhországgal meg Hunyadmegyével határos, éjszakon a Maros választja el Arad megyétől. Legérdekesebb részletei: a bányavárosok vidéke, az Al-Duna szorulata és Mehádia környéke. Különben a megyének helységei nagyobbára csak apró falvak. Az oláh földmíves és pásztor vályogból vagy fából építi házát, apró ablakokkal, rozzant ajtóval, náddal vagy szalmával fedi; a ház többnyire csak egy füstös szobából és konyhából áll. A sáros udvaron félig meztelen gyerekek játszanak a kátyúkban, a ház előtt csűr vagy kukoriczagóré, mögötte elhagyott kertféle vagy kukoriczaföld. Sokkal kényelmesebbek és tisztábbak a németek lakásai, de Krassó-Szörény megyében aránylag kevés német helység van. A megye fővárosa *Lugos*, mely a Temes folyó két partján s a temesvár-karánsebesi vasút mellett fekszik. Két községből áll, *Német-* és *Oláh-Lugosból*, amaz a Temes bal, emez annak jobb oldalán terül el. Német-Lugosban 3476 tulnyomóan német, Oláh-Lugosban pedig 7811 oláh, német és kevés magyar ember lakik. Lugos először 1369-ben említtetik, 1376-ban királyi vár, 1440-ben már mváros volt; 1529-

ben városnak neveztetik. Karánsebessel szövetségben volt. 1717-ben csak 218 házból állott. Régi vára egészen elpusztult. 1854-ben Lugos egy görög-kath. püspökség székhelyévé lett, a püspöki székesegyház a város legszebb terének közepén áll és 1836-ban épült a k. kincstár költségén. A város egyik legdíszesebb épülete az apáczakolostor, mely a vasút felé vezető utczában fekszik, Bonnaz Sándor csanádi r. kath. püspök építtete s 1876-ban szentelé föl, leánynevelőintézet van benne. Van Lugoson r. kath. főgimnázium, melyben tannyelv a magyar.

A temesvár-karánsebesi vasút 1876. okt. 23-kán nyílt meg, déli szakasza Karánsebestől Orsováig csak 1878-ban készült el.

Szilha (1265 lak.), *Nagy-Kostély* (1370 lak.), és *Kis-Kostély* oláh falvak Lugostól É-ra, *Rakitta* (1275 lak.) és *Facset* (1762 lak.) a Béga völgyében fekszenek. Az utóbbi mváros, Német- és Oláh-Facsetre szakad; az Erdélybe vivő országút mellett, szép vidéken fekszik, hajdan Facsádnak neveztetett. A helység egykori vára most éktelen rom.

Kápolnás és *Birkis* Facsettől É-ra fekvő mvárosok, oláh helységek; *Lunkány, Német-* és *Oláh-Gladna* meg *Nadrág* Facsettől D-re és Lugostól K-re eső helységek, melyek határában vasbányák és vasgyárak vannak. A Nadrági vasipar-társulat bánya- és kohóipart űz, vasbányái Nadrág, Istvánhegy, Pestiere, Ohabicza, Oláh-Gladna, Zold, Porazest, Petirs és Taucz községek határaiban vannak, a 15 vasércz-telep kristályos palákban fordúl elő. A kohótelep áll egy nagyolvasztóból s öntőműhelyből, továbá egy hengerműből, lemezgyár, egy gépműhelyből s egy szeggyárból; alkalmazva van 15 tiszt, 17 mester és felvigyázó s 637 munkás. Lunkányban hidegvíz gyógyintézet is volt, de ez felbomlott, épületei leromboltattak vagy elpusztultak. *Tomest* falunál egy nevezetes üveggyár van, melyben ablak- és tükörüveget s fínom asztali üvegárúkat készítenek. Nadrág az említett falvak között a legnépesebb, 1519 német, oláh és tót lakossal.

Lugoshely, Zsidóvár és *Szákul* Lugostól DK-re a Temes völgyében fekvő oláh falvak, egyenkint több mint ezer lakossal. *Karánsebes* a Temes és Sebes folyók egyesülésénél fekszik, karcsú magas szép tornyaival és cserepes házaival, r. t. város, de csak 4764 lakosa van, kik között 2538 oláh, 1552 német és 302 magyar, azelőtt Szörény megye fő- és székhelye volt; egy görög-keleti püspök lakik ott. — A szomszédos *Új-Karánsebes* faluban leginkább németek laknak.

Obrezsa (1688 lak.), *Glimboka* (1635 lak.), *Ohába-Bisztra* a

Bisztra-völgyében fekvő oláh falvak; *Ruszkabánya* (2486 német és oláh lak.) és ettől É-ra *Ruszkicza* bányahelységek, melyeknek határában vas és másféle érctelepek vannak.

Ezeket most a Brassói bánya- és kohó-részvénytársulat bírja, melynek Erdélyben is nagy birtokai vannak. Krassó-Szörény megyében Ruszkabányán kivül a társulatnak Loznán, Istvánhegyen, Lunkányon stb. is vannak vaskő-bányái. Gyártelepei: Ruszkiczán egy nagyolvasztó és öntőműhely, Ruszkabányán hámorok és kohóművek, Ferdinándhegyen rúdvas- és lemezhengermű. Van a társulatnak két nagy uradalma is, Istvánhegy Karánsebes mellett és Lunkány.

Szlatina (1686 lak.) és *Teregova* (2937 lak.) Karánsebestől D-re a felső Temes völgyében fekvő oláh helységek, az ottani völgyszorosokról híresek; *Domasnia* (2186 lak.) és *Kornija* (1525 lak.) odább D-re, *Bogoltin* (1828 lak.) az utóbbitól K-re, mind a három oláh helység. Kornijánál egy szép alagút van, melynek éjszaki végét vas kapuval szokták bezárni, nehogy a szél tele hordja hóval. Ez a »Porta Orientális« állomás. *Mehádika* (2022 lak.) Kornijától Ny-ra fekszik, szintén oláh falu. *Mehádia* mváros 2097 lakossal, kik legnagyobb részt oláhok. E mvárostól K-re van a szomszédos völgyszakadékban a hires *Méhádiai* vagy *Herkulesfürdő*, mely a m. k. kincstár birtoka. A fürdőhely a katonai végvidékhez tartozván, katonai tisztek igazgatása alatt állott s már régen kitünt derekas épületei, jól berendezett fürdő helyiségei, gyönyörű sétahelyei s az ott uralkodó rend által; nem hanyatlott azóta, hogy a magyar kormány igazgatása alatt van, sőt még nagyobb lendületet vett, számos új épülettel és intézettel bővíttetett. Már a hegyfokon épült, pavillonszerü pályaház meglepő, kellemes benyomást tesz a vasuton oda érkező utasra. A pályaház közepén tágas kerek terem van, mely a világosságot a nyugaton és keleten kidomborodó oldalán négy-négy hosszú, fent félkörben végződő ablakon át kapja, az oldalak közepén, egymással szemben, vannak a nagy üvegajtók. A kerek terem szép kupolában végződik, melynek hegyén piros vánkoson gazdagon aranyozott magyar korona fekszik: a terem éjszaki és déli oldalához egy-egy arab modorú, teljesen lapos tetejű lakóépület csatlakozik, melynek végső kettős ablakai szép oszlopcsarnokra nyílnak. Mind Ny-ról a vasút felől, mind K-ről a fürdő felől vas rácsozattal ellátott széles kettős márvány lépcső vezet. Minden más épület lent van a völgyben, a kupolás pályaház egyedül áll a magas hegynek tövében, honnan gyönyörű kilátás esik. Ide a fürdő még $^1/_2$ órányira van. Ennek

különböző épületei a szállók és fürdőintézetek a Cserna két oldalán sorakoznak; egyik díszesebb a másiknál; a két házsor egy szép utczát képez, melynek közepén szürke márványból épített kút fris ivóvizet szolgáltat, a márvány talapzaton Herkules érczszobra emelkedik. Különösen szép a Gyógyterem, az előtte elterülő park s a bazár. A használatban levő 9 melegforrás közől a Herkulesforrás az ország legbővebb konyhasós hévvize. — A források vizének hőmérséke 40—56.$_6$ °C között változik. Legmelegebb a Császárforrás, kénes hévviz. A fürdőhely környéke gyönyörű, a völgy talpán a zajongó, kisebb-nagyobb vízesésekkel lesiető Cserna két oldalán kényelmes sétautak vannak, melyek a völgy két oldalán emelkedő sziklafokokon épült pihenő és kilátó helyekhez is vezetnek. Közel a fürdőhöz van az úgynevezett Izzasztóbarlang, a Rablóbarlang stb.

Említettük, hogy a mehádiai hévvizeket már a rómaiak ismerték és használták, talán már Hadrian idejétől fogva; sok régi római emléket találtak ott. A törökök hihetőleg szintén ismerték az ottani forrásokat, de török építménynek semmi nyoma nem maradt meg. Elüzetésök után III. Károly idejében vették kezdetöket az építkezések, s azota a fürdőhely mind nagyobb hírre emelkedett. Leginkább az al-dunai tartományokból való betegek látogatják. Az évi vendégszám 5500, ezek közől külföldi 1800.

Nehány rongyos oláh falún át a völgy mentében *Orsovára* jutunk. Az útközben érintett falvak közől legnépesebb *Topletz* (1404 lak.) E falunál egy római vízvezetékből megmaradt 11 boltivet találunk. Orsova a Duna partján fekvő mváros, Krassó-Szörény megyének egyik legcsinosabb helysége, a dunai gőzhajózás egyik főállomása, jelentősége van mint határszéli városnak is. A kikötő végén van az ugynevezett *Szkela* vagy szabad rév, hol a Törökországból, Szerbiából és Romániából behozott árúk megvámoltatnak és árultatnak. Orsova a legrégibb időktől kezdve fontos hely volt, mert épen ott fekszik, a hol a vízi uttal a Temes-Cserna völgyeinek szárazföldi útja találkozik. A rómaiak idejében Tierna volt ott, a római castrum alapfalai még most is láthatók. Az egykori nagy vár a Cserna-híd melletti földháton feküdt. A város most gyorsan gyarapodik, 1880-ban lakosainak száma 3381 volt; leginkább németek és oláhok, a magyarok csak a legújabb időben kezdenek szaporodni. Orsovából indúl ki a vasút Romániába, Vercsiorova és Turn-Szeverin felé. Az ország határát, Vercsiorova előtt, egy kis patak jelöli meg, mely É-ról D-re folyván, a Dunába ömlik, az Allion hegy aljában. E hegy s a Duna és Orsova között egy kis lapály terül; ott építteték fel egy hatszög-

letű, kupoláş, csinos kápolna azon a helyen, a melyen Kossuth, mikor Törökországba menekült, a koronát és a koronázási jelvényeket magában foglaló vas ládát elásatá. A kerek kápolna belsejében, a közepén fehér márványnyal kifalazott kútalakú mélyedés van, fenekén a koronaládához hasonló kő látható latin felirattal. A helyet 1853. szept. 8-kán fedezék föl, a kápolnát 1855-ben építék Szűz Mária tiszteletére. Oda szép jegenye fasor vezet Orsovából.

A Duna Orsován alúl lapos szigetet képez, melyen kis helység és pusztulófélben levő erősség van. A török birodalomhoz tartozott s *Ada-Kaléhnak* vagy *Új-Orsovának* nevezik. Miután Szerbország és Rumánia a török uralkodás alól teljesen fölszabadultak s a mostani török birodalom határa sehol a Dunáig nem ér, a szigetet az osztrák-magyar hadcsapat szállá meg. De politikai állása a kis szigetnek s kevés török lakosságának még most sincs tisztázva; természetes, hogy azt csakis hazánkba lehet bekeblezni.

Mehádiától Ny-ra az Almási völgymedenczében *Bozovics* a főhely, a Mönis mellett fekszik, közel a torkolatához 3590 lak., kik legnagyobbrészt oláhok. Ettől K-re esnek: *Prilipecz* (1595 lak.) *Prigor* (1711 lak.), *Ó-* és *Új-Boldovény* (együtt 1718 lak.), *Lapusnik* (1950 lak.), mind oláh falvak. *Rudaria* (2651 lak.), *Bania* (2366 lak.) és *Ó-Sopot* (1322 lak.) a medencze déli oldalán fekvő oláh helységek.

A Poganis völgyében *Vermes* (1831 lak.) a legnépesebb falu; *Viszák* (1469 lak.) ÉK-re, *Remete-Poganis* pedig K-re esik.

Sokkal nevezetesebbek a Berzava völgyében fekvő helységek, kivált azok, melyek határában bányák és kohóművek vannak, s melyek között az első helyet *Resiczabánya* vagy *Német-Resicza* foglalja el.

Bogsán, Resicza, Dognácska, Oravicza, Moldova és *Szászka* bányatelepek 1718 óta keletkeztek a kincstári uradalmakhoz tartozó területeken; a kincstár bizonyos telkeket, legelőt, erdőt, szőlőt, gyümölcsöst és zöldségkertet használatúl a bányamívelőknek átengede, azonban a tulajdoni jogot megtartá magának; 1838-ban a bíróság a ház- és kerti telkeket a bányahelységek lakóinak ítélé oda, mint örökös tulajdont, de a külső telkek tulajdonjoga megmaradt a kincstárnál. 1851-ben az akkori abszolut kormány azt rendelé, hogy minden bányahelység fióktelepeivel együtt megannyi bányakincstári adóközséget képezzen s az egyes telekparczellák tulajdonosául a telepítő uraság jegyeztessék be a telekkönyvbe; az 1853-ban kibocsátott intézmény az úgynevezett bánsági bányahelyeket allodialis földön telepített szerződéses helységeknek jelenté ki. Azelőtt a bányamun-

kások különböző mentességekben és kiváltságokban részesültek vala, nevezetesen fel voltak mentve a fejadótól, katonáskodástól, katonák elszállásolásától; azért megmaradának a keserves bányamunkánál, noha ez kevés keresetet nyujt vala nekik. Azóta megváltozott a dolog. A bánsági fémérczek általában véve szegények, s a bányamívelők már 1848 előtt is kevés nyereségben részesültek. A forradalom lezajlása után Oravicza, Dognácska, Szászka és Moldova rézbánya-telepek társulatai 1852-ben és 1853-ban bányarészvényeiket a kincstárnak engedék át, ez pedig 1854-ben az összes bánsági ércz- és szénbányákat, hutákat, műhelyeket a bányahelységekben birt földesúri jogokkal együtt a leginkább franczia tőkepénzesekből álló vasúti társaságnak adta el, mely a Bécs-Pest-Temesvári vaspályát is megvette vala. A bányákkal együtt, az abszolut kormány a 158,604 k. hold földesúri telket, kaszálót, szántóföldet, erdőt, kertet, szőlőt stb. is eladta, s pedig mindezt 11 millió pengő forintért. Az eladási szerződés 1854. deczember 31-ikén iratók alá s 1855 elején a társaság megbizottja átvevé a bányákat, erdőket és uradalmakat. Sem a magános bányamívelők, sem a kincstár meg nem tehette a kellő beruházásokat, ez csak hatalmas részvényes társaságnak volt módjában s a társaság csakugyan meg is tette a kellő beruházásokat; a nemes ércz- és rézbányák mívelését ugyan elhanyagolja, de annál inkább virágoztatta fel a vas- és kőszénbányászatot.

A legnevezetesebb széntelepek Resicza mellett a Szekuli völgyben vannak Domán és Stájerlak határában; a szénlerakodás Szászka éjszaki oldalán kezdődik s onnan Resicza-felé huzódik. A kincstár 1773 táján nehány favágót és szénégetőt Stájerországból telepíte le, hogy az oraviczai és csiklovai kohók számára fát vágjanak és szenet égessenek. E jövevények egyike, Hammer Mátyás, 1790-ben felfedezé a széntelepet, s az új gyarmat lakosai lassankint a szénbányászatra adák magukat, 1792 óta mind több magános vállalkozó szerzett bányahelyeket, a kormány 1846-ban Stájerlakban külön bányahivatalt állíta fel s kincstári szénbányákat is nyittata. 1855-ben az említett vasúti társaság nemcsak a kincstári szénbányákat vevé meg, hanem a magánosokéit is magához váltotta. A társaság hivatkozva az 1851-diki rendeletre kijelenté, hogy a bányahelyek lakosait csak telepítvényeseknek tekinti s bármikor kivetheti őket kárpótlás mellett az ő birtokaikból; de 1859-ben lemonda földesúri igényeiről azon telkekre nézve, melyek a bányahelységek határaiban vannak.

A szab. Osztrák-Magyar államvasút-társaság legott megtevé a szükséges beruházásokat s az üzemi berendezésben mindenféle na-

gyobbításokat és javításokat eszközöltetett. Nagyszerű mértékben nagyobbíttatá a resiczai vaskohót, a már létezett gépműhelyt nagy gyárrá alakíttatá át, új kazán- és szerszámkovács-műhelyt s egy hídépítési csarnokot építtete, behozta a besszemerezést, keréktalp- és kerékgyártást; Bogsánban nagyobbíttatá és átalakíttatá az ottani nagy olvasztó telepet, Dognácskán új nagy olvasztót állíttata fel; Aninán nagy vasművet létesített két koksz nagyolvasztóval és egy hengerkohót évi 15,000 tonna sínnek gyártására; Oraviczán és Román-Bogsánban egy-egy műmalmot építtete; a szekuli bányáktól Resiczán át Bogsánra és Moraviczára 58.$_5$ km. hosszú keskenyvágányú helyi vasútat építtete; a Ferencz-József altárnát 23 km. hosszúságra lokomotivszállításra rendezteté be; továbbá építteté az oravicza-aninai 31 km. hosszú hegyi pályát; Moldován egy kénsavgyárt, Stájerlakon, illetőleg Oraviczán egy ásványolaj-finomító gyárt állíttata fel, megindítá Oraviczán a mész- és czementgyártást; Stajerlakon és Resiczán új szénaknákat mélyíttete s erős szállító- és vízemelő gépekkel látá el; az összes telepeken munkáslakásokat épittete s a telepeket jó utakkal, részben vasutakkal kapcsoltatá össze, stb. Mindezek által elérte azt, hogy a termelés 1855-től 1885-ig következőképen emelkedett:

a szénnél.....	72,877 tonnáról	329,000	tonnára,
a vasércznél	17,100 »	97,028	»
a nyersvasnál ...	6809 »	48,996	»
a hengerárúnál ..	5194 »	41,491	»
öntött aczéltermelés		35,753	»

Ezeken kivül most évenkint termeltetik: 9927 tonna gépgyári készítmény, 5366 tonna mész, 2735 tonna czement, 1000 tonna kénsav, 8494 tonna liszt, továbbá kisebb mennyiségben rézgálicz, különbféle rézárú, ólom, ezüst és arany.

A társaság uradalmában alkalmazott hivatalnokok és munkások száma körülbelől 14,000. Az üzemi erő kifejtésére 160 gőzgép összesen 9000 lóerővel szolgál; 1883-ban a munkabérek és fizetések 4$^1/_2$ millió frtra rúgtak; az ősi termelésből nyert és árúczikké átváltozott termények értéke körülbelől 13 millió forint.

A társaság uradalma Krassó-Szörény megyében fekszik s a Lugostól É-ra eső német-gladnai uradalmat kivéve, zárt területet képez, mely a csudanoveczi és zsittini idegen uradalmat magába zárja. Területe 2273 □ km.; ebből társulati birtok 130.083,400 hek-

tár; ebből erdőség 87.505,690, szántóföld, legelő, rét, kert, háztelek, stb. 42.577,710 hektár. A lakosság száma 125,756. [1])

A resiczai és aninai szénbányák és vasművek a monarchia legnagyobb és legjobban berendezett telepei közé tartoznak.

Resicza a Berzava keskeny völgyében fekszik, igazi gyárváros, füstölgő kéményekkel, zajos műhelyekkel, a vas- és acélgyártás központja; vannak ott: nagyolvasztók, Besszemer-öntő acélkohó, Martin-Siemens-öntő acélkohó, kavaró- és hengermű, kókszkemenczék és szénmosók, gépgyár, tűzálló téglagyár, stb.

A gépgyárban különösen a vasútak fölszerelésére szükséges tárgyak, továbbá gőzgépek, teljesen felszerelt vasuti kocsik, mozdonyok keskeny vágányú vaspályák számára, stb. készülnek.

Resicza két községből, Oláh- és Német-Resiczából áll, a gyárak és műhelyek leginkább az utóbbiban vannak, mely a völgy mentén hosszan nyúlik el, lakosainak száma 1881-ben 7915 volt, Oláh-Resiczán pedig 1450 ember lakott; a népesség nagyon kevert, német oláh, magyar, tót, szerb stb. D. felé, Resicza közvetlen szomszédságában a Dománi vagy Reusiczai (hideg víz) bájos völgy nyílik, melynek egyik mellékszurdokában a *Stirniki* cseppköves barlangot találjuk; ugyancsak a Dománi völgyben meleg időszaki forrás van, mely 24 óra alatt egyszer dagad és apad. A közeli Piátra Albán legujabban sok római ezüst pénzt leltek. — DK-re *Kuptore-Szekul* oláh község esik 1249 lak.; Kuptore (=kemencze) közelében a hasonnevű hegy oldalában egy, a Szohodol völgy oldalában pedig két cseppköves barlangra akadtak.

Resiczán alúl a Berzava völgyében *Kölnik, Monio, Német-Bogsán, Vasziova* (Új- és Ó-mű) és *Oláh-Bogsán* fekszenek, ez utóbbiban 2496 majdnem kizáróan oláh lakos van, Német-Bogsánban vagy Bogsánbányán pedig 2803 oláh, magyar és német lakik; ott nagyolvasztó van, melyet a társaság 1869-ben építtetett; ugyancsak ott van egy műmalom, téglakemencze s mészégető.

A temesvár-baziási vaspálya vojteki állomásán indúl ki a 47 km. hosszú másodrendű vasút, mely 1874-ben építteték ki s Bogsánba visz; onnan egy keskenyvágányú vasút DKD-re Moraviczába s a Berzava völgyén felfelé Resiczába és a Szekuli bányákba vezet; az egész ipar-vasútnak hossza 67.$_3$ km.

Valjuga vagy *Franzdorf* a Néra forrásvidékén keletkezett új

[1]) L. A szab. Osztrák-Magyar államvasút-társaság délmagyarországi uradalmának leírása, Budapest 1885; ott az uradalom gazdasági, bányászati és kohászati berendezése nagyon részletesen van ismertetve.

helység 2154 német és oláh lakossal; *Tirnova* Resiczától ÉK-re, *Ezeres* pedig ÉNy-ra, mindkettő oláh helység, amabban 2737, emebben 1649 lélek lakik. *Rafna* és *Zsidova* Oláh-Bogsántól É-ra és ÉNy-ra, *Füzes* és *Königsgnad* pedig Ny-ra és DNy-ra eső helységek, oláhok lakják, csak az utolsó német helység; 1811-ben tiroli jövevények szállák meg, de nemsokára kíhaltak vagy visszamentek hazájokba; 1821-ben vürtembergi svábok kezdék benépesíteni, ezek sem boldogultak, végre mosonmegyei és délmagyarországi németek szállták meg, közéjök tótok és bolgárok is vegyültek.

Binis és *Doklin*, Bogsántól DK-re, csekély oláh falvak; sokkal nevezetesebb *Dognácska*, bányaváros, egy órányi hosszú utczából áll, 3306 lakosának majdnem a fele elnémetesedett tót, a többi oláh. Ott az állami vasúttársaságnak két nagyolvasztója van, melyben a dognácskai bányákból való vasérczek olvasztatnak ki.

Krassó vagy *Krassova* a Karas völgykatlanában fekvő falu, 3486 lakosai jobbára bolgárok, kiknek ősei 1393-ban költözének be; a török uralkodás idejében onnan terjeszkedének el a bolgárok a Karas forrásvidékén emelkedő fensíkszerű hegyeken s megalapíták *Jabalcsa, Lupák, Klokotics, Nermeth, Ravnik* és *Vodnik* falvakat. E hegyes vidék a legújabb időig csaknem egészen el volt zárva a nyugati síkságtól, végre az Osztrák-Magyar állami vasúttársaság megépítteté az útakat, melyek Resicza és Stájerlak felé visznek. A vár, melyről a megyét elnevezték, Krassótól K-re mintegy félórai távolságra, a Karas bal partján emelkedő sziklahegyen állott, *Krassófőnek* nevezték; helyét már csak némi falmaradványok mutatják. Közelében van a *Szokolovácz* nevü cseppköves barlang.

Krassótól DNy-ra *Gerlistye, Székás, Kis-* és *Nagy-Tikvány,* meg *Kakova* a népesebb falvak, lakosaik jobbára oláhok.

A Karas völgyétől D-re esik a legnevezetesebb bányavidék; ott vannak: *Oravicza, Csiklova, Stájerlak* és *Anina.* Oravicza a bányászat központja, két helységre szakad: Oraviczabányára és Oláh-Oraviczára, amabban 4250 leginkább német és oláh, emebben 2252 nagyobbára oláh ember lakik. Csiklova szintén két községre szakad: Csiklovabányára és Oláh-Csiklovára, 2118 s illetőleg 3025 lakossal. Ettől ÉK-re Majdán s ettől K-re Stájerlak és Anina esnek, az utóbbiaknak népessége leggyorsabban szaporodott, 1880-ban már 9239 lélekre rúgott, mindenféle nemzetiségből valók a munkások és tisztviselők, legszámosabbak a németek, tótok és oláhok.

Anina 1846 óta keletkezett, nevét az égerfáktól vette, mert oláhul egerest jelent. Az első települők 1848-ban és 49-ben nagyon

megfogytak, úgy hogy 1850-ben Szomolnok vidékéről 101, Aranyidkáról pedig 89 embert kellett oda telepíteni. 1851-ben Zbirov vidékéről Csehországból is telepedett le egy csapat. 1846-ban készült el a Stájerlakról Oraviczára vivő kitünő hegyi út. 1863 őszén robogott fel Oraviczáról az első mozdony azon a vasúton, mely természeti szépségekben és műszaki építményekben a szemmeringivel versenyez. Oraviczától K-re dombsorok derekán huzódik el, Majdán falunál a mészhegységre jut, s ott kezdődnek a vad hegyi zuhogók és tátongó völgyszakadékok felett elvezető viaduktok; Lissava előtt az első alagútra bukkanunk s onnan a legmagasabb pontig, Krassováig nyolcz, onnan pedig déli irányban öt, összesen tehát 13 alagúton haladunk el. A nem egészen 34 km. hosszú pályán 140 egyenes szakaszszal 138 görbület váltakozik, 31 kanyarúlatnak sugara 100 öl, 58 kanyarúlaté pedig csak 60 öl. A hidak közől a zsittini 20 öl magas, négy ivezete egyenkint 50 lábnyi, középső vas része 100 lábnyi; a nátrai hid 18 öl magas, két ive szintén 50, középső vas része pedig 100 lábnyi. [1]) Oraviczán gőzmalom, ásványi olajfinomítógyár, czement-gyár stb., Aninán nagyolvasztó és öntőmű, kavaró és hengermű, Csiklován vashámorok és fürészmalmok vannak.

Oraviczától mintegy órányira a fenyves borította hegyek által képezett *Marilla*-völgyben 1880-ban fürdőhelyet alapítának, 820 m. magasságban; a hidegvíz-gyógyintézet forrásának mérséklete 8 °C.; csinos fürdőházat építettek 42 vendégszobával.

Szászka Oraviczától D-re a Néra völgyében fekszik, Német-Szászkára vagy Szászkabányára és Oláh-Szászkára oszlik, 2811 s illetőleg 1275 lakossal. E bányavárostól É. felé *Szlatina* és *Potok*, Csiklovától DNy-ra *Illadia* (2203 lak.) és *Rakasdia* (3062 lak.), a népesebb oláh helységek.

Némely bányák még a Duna szorosánál, Uj-Moldovánál, Drenkovánál, Berzászkánál és Mehadiánál is vannak. Drenkova környékén a Kozla és Szirinia nevü kőszén-bányákat Guttmann testvérek míveltetik, 432 munkást foglalkoztatnak. De a legtöbb bánya és gyár az Osztrák-Magyar állami vasúttársaság birtokában van, a Karánsebestől Mehádiáig terjedő barnaszén-medenczének egy részét, 3 kmnyire É-ra Mehádiától, szintén az vette meg 1882-ben. A fémtermelést némileg elhanyagolja, annál nagyobb szorgalommal üzi a szén- és vastermelést. 1856-ban az összes fémtermelés következő

[1]) L. *Téglás Gábor:* Az aninai hegy vasút és környéke, Földrajzi Közl. XII. kötet.

volt: $3._{024}$ kgr. arany, $145._{97}$ kgr. ezüst, 233,278 kgr. réz, 20,200 kgr. ólomgelét; 1883-ban pedig előállíttatott arany $0._{142}$, ezüst $98._{87}$, réz 83,190, ólom 21,136, ólomgelét 18,050 kgr. — Sokkal nagyobb a többi bánya- és kohótermékek pénzértéke, ugyanis 1883-ban előállíttatott:

Nyersvas	494,326 mm.	1.818,835.$_{57}$ frt	pénzértékben.
Öntött nyersvas..	16,204 »	142,490.$_{8}$ »	»
Feketę kőszén...3.677,291	»	2.198,832.$_{25}$ »	»
Barnaszén	33,020 »	19,577.$_{00}$ »	»
Vaskémeg	19,475 »	14,262.$_{00}$ »	»
Rézgálicz.....	85 »	2,161.$_{75}$ »	»

Baziás a vasútnak végpontja s a dunai gőzhajózás nevezetes állomása, a Duna partján csak a pályaudvar s a gőzhajózási ügyvivőség házai és raktárai s két vendégfogadó láthatók; beljebb esik egy kolostor, mely a zlaticzainak fiókja, s nehány lakóház, melyekben leginkább munkások laknak. Baziás tehát csak jelentéktelen helység, de nagy forgalomnak központja, azért ott vannak a fővám, posta- és telegraf-hivatalok is.

Baziásnál kezdődik a Duna híres szorosa, mely ritkítja párját. [1])

A Duna a Karas és Néra torkolatain alúl D-re fordúl, s már mindkét partján hegyek mutatkoznak. Baziáson alúl az erdős hegyek oldalai még szeliden ereszkednek, de csakhamar nagyobb magasságra és meredekebb lejtőkkel emelkednek; a kerekded hegykúpok között apró völgynyílások vannak. A Duna a kies hegyszegély között csendesen hömpölygeti hullámait, olykor kiszélesedik, szétágazik s nehány szigetkét ölel. Egy déli ága a jókora Kiziljevói szigetet karolja át, melyen Osztrovo falucska fekszik. A sziget Szerbiához tartozik, 7 km. hosszú s 1—$3._{3}$ km. széles. A Duna főága K-nek tartva *Uj-Divics*, *Belobreszka* és *Szuszka* falucskák s a jobb partján épült *Gradistye* mellett halad el, *Pozsezsena* helységnél D-re fordúl s így Moldovához ér. *Ó-Moldova* a balparton fekszik, hajózási állomás, 1925 lakossal; *Uj-Moldova* kissé beljebb, kies völgyben épült bányaváros, 3158 oláh, német és szerb lakossal, kivált rézbányái gazdagok. Ó-Moldovánál a folyó majdnem két egyenlő ágra oszlik s

[1]) L. *Anton Boleszny:* Die Donaukatarakten, Orsova, 1874; *Bodoky Lajos:* Az Al-Duna hajózási akadályai, 1873; *Stefanovics von Vilovo:* Die Felsengen des Kasan, 1879; Beiträge zu den Aktenstücken zur Regulirung der Donau zwischen Moldova und Turn-Severin, Wien, 1883.

a 7 km. hosszú és 1—3 km. széles erdőtlen Moldovai szigetet képezi, mely Magyarországhoz tartozik. A két partján emelkedő hegyek részint erdősek, részint meztelenek és sziklások, mind közelebb vonúlnak s az említett sziget keleti végén csak egy keskeny nyílást hagynak, mely mint óriási torok tátong. E hasadékba szorúl a folyó, oldalai oly meredekek és érdesek, mintha a hegység csak nem rég hasadt volna ketté. Mögötte egy más hegysor vonúl keresztül, mely úgy látszik, a folyam útját egészen elzárja. Bámulva s elfogódva közeledünk gőzösünkön e sziklakapuhoz; előtte jobb felől egy több mint 50 m. magas, összehasogatott sziklakúp nyúlakodik fel a Duna közepén, mint a természettől odaállított őrtorony. *Babakajnak* nevezik a sziklatornyot, görejjel borított tövén zajongva törődnek meg a Duna hullámjai. Baziástól a Babakajig a Duna hossza 32 km. A Babakajtól jobbra, a szerb parton, egy fokhegy könyöklik ki, a galambóczi várnak festői omladékaival. Galambóczot a törökök már 1391-ben szállák meg. Zsigmond király hiában vivatá 1428-ban, majdnem egész hadserege oda veszett, a hagyomány szerint magát a királyt is csak Rozgonyi Cziczella, Szentgyörgyi bájos leánya mentette meg. A várhegy közelében egy barlang van, ebbe dobta a népmonda szerint Sz.-György a megölt sárkány fejét s ebből kelnek ki a mérges szúnyogok, melyek néha tömérdek mennyiségben lepik el a környéket s nagy pusztítást okoznak a barmokban. [1]) Galambóczczal szemben Lászlóvárt építteté Zsigmond. Ott kezdődik a magyar parton a szép országút, mely gr. Széchenyi István nevét örökíti meg. Vásárhelyi Pál vezetése mellett építtetett az út 1833 óta egészen Orsováig, sőt 1845 óta tovább Turnu-Szeverinig. Az út mindjárt a kezdeténél a sziklába van vájva. Feljebb a hegy oldalában *Coronini* falu fekszik, mely 1858-ban alapíttaték, leginkább cseh jövevények szállák meg.

Most már fordúljunk be a hegykapun. Ez valóban nagyszerü látványt nyujt. A sziklafalak az összeszorúlt folyónak mindkét oldalán majdnem függélyesen nyúlakodnak föl több mint 300 m. magasságra. Ez tulajdonképen kezdete a nagyszerü hasadéknak, a Dunai szorúlatnak, melyet már a görögök Klisszurának neveztek. Galambócznál a folyam medre rögtön összeszorúl, két oldalán egyenlő magasságú hegyek nyúlakodnak föl, mintha egykor folytonos hegygerinczet képeztek volna, mely erőszakos rázkodás következtén ketté

[1]) Az úgynevezett kolumbácsi légyről (Simulia Columbacensis) l. a Természettudományi társulat közlönyének 1876. évf. 236. s köv. l. s 1884. évf. 1—14. l.

hasadt. A torokzat oldalai oly szögletesek, darabosak, mintha csak nem régen váltak volna el egymástól. A Duna azon szakasza, mely a Babakaj szirtnél s a Galambóczi és Lászlóvárnál kezdődik s Orsován túlig, mintegy 104 km. hosszúságban terjed, egyetlen a maga nemében, melynek Európában nincs párja. A Dunának e tájvidéke zord és fönséges, a Rajna hires szorúlata ellenben szelid, művelt és kellemes. A Rajnánál inkább az ember és művei, az ócska romok és új kéjvárak, a sziklákhoz és romokhoz füződő regék, az élénk forgalom a folyón s a két partján való vasútakon érdekelnek; a Dunánál a természet fönsége és bája ragad el. Valóban az egész Klisszura a természeti szépségek szakadatlan sora: erdők és sziklák váltakoznak egymással; a sziklák majd lépcsőzetesen emelkednek egymás fölébe tornyosúlva, majd hirtelen és meredekül nyúlnak fel mint bástyák és szirtfalak. A folyam hullámai majd lassan hömpölygnek, majd habbá törve és zajongva rohannak tovább. Útját gyakran keresztben vonúló hegysorok állják el, ekkor hirtelen kanyarúlatot tesz jobbra vagy balra s új hegynyílásba fordúl be a folyó. Mikor ekkép felűl és alúl magas hegyek közé van zárva, egy nagy havasi tóhoz hasonlít. A Babakajtól a balparton kiszökő *Sztenka* sziklafokig a meder 10 km. hosszú vonalon $302._4$—$340._2$ m. széles, a Sztenkától Drenkováig 15 km. hosszú vonalon jóval szélesebb.

A Klisszurát négy szakaszra oszthatjuk. Az első szakasz Galambócztól majdnem Drenkováig terjed. E szakaszban számos sziklarészlet van, mindazonáltal a hegyek oldalai nagyobbára erdősök. *Sikevicza* (1772 lak.), *Felső-* és *Alsó-Lyubkova* (656 és 1178 lak.), meg *Berzászka* (1528 lak.) a hegyek között nyíló völgyekben fekszenek. A berzászkai és drenkovai bányák jó fekete kőszenet, az 1859 óta feltárt sikaviczai bányák lignitet szolgáltatnak. A lyubkovai völgyben, a Lilies és Purkar hegyekben vas- és réztelepek, Berzászka környékén chromérczek vannak. Drenkovánál, hol római falmaradvány s a gőzhajózási társaság ügynökségi háza és vendégfogadója van, a hegyek kissé hátra vonúlnak s öbölszerű tágulatot hagynak, melyben a Duna kiszélesedik. Azután a második szakasz következik, mely Svinicza faluig ér. Ezt a szakaszt *Grebennek* nevezik; rohanatok és sellők jellemzik, minők az első szakaszban nincsenek. Ebben csak erős áramlások, hullámtörések és hirtelen kanyarúlatok veszélyeztetik a hajózást. Ámde a Grebenben mindjárt a Treszkováczi szirtezeten alúl, mely majdnem 70 m. magasságra mered föl a folyó medréből, veszélyes sellők vannak, melyek miatt csekély vízálláskor a közönséges gőzösök nem járhatnak. Az említett

szikla közelében vannak a *Kozla* és *Dojka* nevü sellők, azután a még veszedelmesebb *Izlás*, *Tachtalia*, *Greben* és *Jucz* következnek. E helyeken a Duna kiszélesedik, azért mélysége csökken, a mederben pedig egész szélességén horgas szirtek vonúlnak keresztül, melyeken habbá tört hullámokkal rohan át a folyó. Itt-ott egyes szirtek vannak, melyeket alig borít be a víz. Jaj annak a hajónak, melyet ily kimagasló szirthez sodor az örvénylő áramlás. A Greben tulajdonképen egy hegyfok, mely a szerb partról messzire benyúlik s mely körül a hajónak igen hirtelen kell fordulnia. A Greben legmagasabb pontja 779 m., a folyóra kikönyöklő előfokán alúl a völgy kitágúl, a szerb parton *Milánovácz* falu, a bal parton egy régi vár maradványa látható, a *Trikule* (hármas torony); ez az É. Sz. 44° 29′ alatt fekszik s a magyarországi Dunának legdélibb pontja. E helyen a Duna még lassan folydogál, de odább K. felé újra erősen hullámzik egész szélességében, s nemsokára a *Jucz* sellőhöz jutunk. Ezt a Duna medrébe benyomuló szerpentin pad okozza, melynek igen szabálytalan domborodásai és mélyedései vannak. A balról és jobbról mély szakadékokon alásiető hegyi patakok, záporeső alkalmával, sok törmeléket szállítanak a Dunába. — A Juczon felül a Duna szélessége 1300—1600 m., azon alúl csak 760—770 m. Kis vízálláskor igen nagy a folyó esése, sebessége 2.9—3.5 m. Nagy vízálláskor ellenben a sebesség sokkal kisebb, mivel a víz a Kazán szoroson felül nagyon feldagad és duzzadása a Juczig felhat.

A Duna mindkét partján meredek sziklafalak emelkednek, melyeken a kőrétegek világosan kivehetők, majdnem vízszintesen csapnak s más-más színüek; némelyek szürkések, mások sárgások vagy vörhenyesek; e szines sziklarétegektől kellemes változatossággal elüt a dús növényzet, mely a hegyek többi részeit befedi. Alább a hegyek megint hátrább vonúlnak, a Jucz sellőkön alúl a Duna kiszélesedik és lecsendesedik, partjai nyájasabb alakot öltenek. A folyó ÉKÉ-ra kanyarodik s ez irányt egészen a Kazánig, 14 km. hosszú darabon tartja meg. Völgyének szélessége átlag 800 m., mindkét oldalon sűrün egymás mellé rakott szerpentin kúpok sorakoznak, lejtőik domborún meredekek s többnyire erdővel fedvék. A szerb parton *Golubinye*, a magyar parton *Tiszovicza* és *Plavisevicza* falvak vannak. Tiszovicza fölött kopasz sötét hegy emelkedik; a faluból meredek út vezet a hegyek közé és a két órajárásnyira levő *Eibenthal* faluba, mely 460 m. magas völgyben fekszik; 1826—28-ban cseh lakosokat telepítettek oda. Határában gazdag fekete széntelepekre akadtak, Tiszoviczánál pedig a szerpentinben chromsavasércz

és magnezit telepek vannak, de a társulat, mely a bányászatot nem régen megkezdette vala, nemsokára megbukott. Plavisevicza régi falu, lakosai oláhok.

E falun alúl a hegyek csakhamar más jellemet öltenek; roppant tömegű, magas és meredek sziklák emelkednek, fenséges csoportozatot képezve. A Duna a nagy sziklatömkelegben eltünik szemünk elől. Az Al-Dunának legszebb szorosa, a *Kazán* következik. Medrét itt a hegyek annyira összeszorítják, hogy szélessége csak 186—263 m., sőt egy helyen csak 152 m. A magyar parton a Csukar hegység hosszú sziklás gerincze emelkedik, majdnem egyenes vonalban DNy-ról ÉK-re csapva, legmagasbb csúcsa 454 m.; a szerb parton a Mirocs-planina terjed el, melynek legmagasabb csúcsai a Nagy-Sterbecz 778 m. s a Kis-Sterbecz 635 m. E hegyek fölött sasok és keselyük szeretnek keringeni. Az összeszorúlt folyó itt nagyon mély, kis vízálláskor is 19—56 m.; méltósággal hömpölygeti hullámait. A Kazán egy keskeny hasadékvölgy, melynek hossza 9,1 km.; e keskeny csatornán kell lefolynia a körülbelől 481,400 □ km. nagyságú földterület víztömegének, Bécsnél az ötször kisebb vízkörnyék folyójának $5^1/_2$-szer szélesebb medre van.

A Kazánt szegélyező hegyek, úgy mint a galambóczi szorulatéi, a felső krétaképződményhez tartozó mészkőből állanak. A mészkő rétegeinek vetődései hol egyenes, hol görbe vonalokban mutatkoznak a meredek hegyoldalokon. A sziklafalak több helyen egészen függélyesek, sőt kihajlók.

A baloldalon a Széchenyi-út legérdekesebb szakaszát, a jobb oldalon pedig Trajan útjának maradványát látjuk, a négyszögü lyukakat, melyekbe gerendák voltak illesztve. A Nagy-Sterbecz uralkodik az egész Kazánon, Szerbia felé menedékesen ereszkedik, a Duna felé majdnem függélyesen van levágva; alsó részének meredek oldala bükkerdővel van fedve, e fölött a sziklacsúcs még több mint 300 méternyire nyúlakodik fel.

Egy benyuló hegyfokot elhagyván, a bal parton egy barlangból kitörő Pojnikovo vagy Punyikovo folyócskát pillantjuk meg, torkolatán alúl a hegyoldalon némi falrom mutatkozik a cserjék s fák között. Ez a Piszkabara vagy Veterani-barlang; száda a meredek sziklalejtőn való alacsony hasadék, 25—27 m. magasságban a Duna fölött, beljebb a barlang tágas csarnokká szélesedik ki, s nehány oldalága is van, úgy hogy vagy 300 fegyveres ember találhat benne helyet. Veterani cs. k. tábornok 1691-ben egy kapitányt rendelt oda 300 emberrel és 5 ágyúval; május 21-ikén a törökök körülszállák a

barlangot, 45 napon át hevesen ostromlák, a keresztények nagyobb fele elesék, a többiek kénytelenek voltak magukat megadni, 1788-ban Wartensleben cs. k. hadvezér Stein őrnagyot küldé oda nehány száz emberrel; ekkor a törökök 2000 ember árán vívták ki a barlangot.

A Csukar hegyen alúl megszűnik a baloldali mészkő fal s a Duna hirtelen kiszélesedik, a bal parton egy kies öblözet mutatkozik, mely a Dunáról tekintve amfiteátromhoz hasonlít; ebben *Dubova* helység fekszik. Ez oláh falucskán alúl a hegyek ismét közelebb vonúlnak s az Alsó-Kazánt képezik. Ennek közepén, a Kis-Sterbeczczel szemben, a bal parton a Mrakonia patak ömlik a Dunába, meredek falú sziklavölgyön csörtetvén le. A Kazán e szakaszában van a Duna legkeskenyebb szorosa. A római út párkánya, az alatta elhuzódó kettős lyuksorral, itt is látható.

A bal parton a mészkőfal hirtelen megszakad s a Duna medre kiszélesedik, a jobb oldalon a mészkőfalak még tovább huzódnak, de nem közvetlenül a folyó mellett, hanem a part mentében emelkedő, zöld erdővel fedett lejtő felett. Ott, a hol a Duna kiszélesedik, balra *Ogradina* falu, jobbra pedig a *Trajan-tábla* mutatkozik. Ez a dolomit falba vésett fülkében áll, kettős keretű lappal s két oldalt lebegő delfinekkel; a mennyezet közepén repülő római sas, körülte két oldalt három-három hatszírmú rózsa látható. Az alakok és ékesítvények domborún vannak kifaragva, a veresre festett betűk pedig homorúan bevésvék. Az egész tábla és különösen felirata az idő s itt gyakran tanyázó szerb pásztorok és halászok gondatlansága miatt, kik itt tüzelni szoktak, már nagyon meg van rongálva és be van füstölve.

A Kazán alsó végénél a Duna kiszélesedik, s az Orsovai medencze kezdődik, mely a Vaskapuig terjed el. Három öblözete van: a felső vagy ogradinai, a középső vagy orsovai s az alsó vagy adakalehi. Csak a folyó bal oldalán vannak parti lapályok, a jobb oldalon a hegyek lejtői közvetlenül a folyó medrét szegélyezik. A parti sik, melyen a két Ogradina falucskák, Ó- és Új-Ogradina fekszenek, olyan mint egy kert, a falvak neve csakugyan kertet jelent. Három kis patak öntözi: Ogradina, Mala és *Jezelnicza*; völgyeik ÉNy. felé nyílnak, az utóbbiban a hasonnevű oláh falu van. Jezelniczán alúl egy hegy a Dunához nyomúl s az ogradinai öblözetet ÉK. felől zárja be. Alább a középső öblözet kezdődik, ebben *Orsova* város fekszik, [1]) mely részint a parti hegy alján, részint a Cserna mellett hosszan nyúlik el. A szerb oldalon *Tekia* falu szorong. Ez a szerb parton a

[1]) L. a 281. lapot.

Jucz szellőnél fekvő Golubinyétől az első lakott helység; Golubinyétől Tekiáig parti út sincs a szerb oldalon, több mint 30. km. hosszú vonalon. Az orsovai öbölzet hossza a Cserna alsó folyásánál 4—5 km., ÉNy-ra a hegyek közé nyúlik. Az Allion, a Cserna bal partját szegélyező hegysornak a Dunára nyomuló előhegye rekeszti be. Ez a folyó völgyét ismét összeszorítja, s e szorulaton alúl következik a harmadik öbölzet az $1._{75}$ km. hosszú s 4—500 m. széles Ada-Kaleh szigettel. Az ogradiniai öbölzetben is van egy kis sziget, körülbelől akkora, mint Ada-Kaleh. Ennek az öbölzetnek szintén van nyílása É. felé, ez a *Bachna* patak völgye, mely az ország határát jelöli meg.

Az Allion Orsovától csak egy negyed órányira esik, alapja a Cserna felé elég széles, a Duna felé sokkal keskenyebb; teteje lapos, oldalait jobbára tölgyfaerdő fedi, kopár sziklák nincsenek rajta; tövében épült a pályaudvar, innen meredekebb, de rövidebb, *Tuffier* falu felől pedig szelídebb hajlású, de hosszabb út visz fel a tetejére, a kapaszkodás fáradságát megjutalmazza az elragadó kilátás, melyet tetejéről élvezhetünk. Három ország, Magyarország, Rumánia és Szerbia határán emelkedik a 326 m. magas hegy, a magyarországi Szretinye, a szerbiai Golubinszka-Planina s a túlnyomóan Romániában elterjedő Domogled hegységnek kiágazásai találkoznak ott. S e hegységek között nyúlik el a Duna felséges völgyszorúlata, melynek nagy részét láthatjuk az Allion csúcsáról, a Kazántól a Vaskapuig.

Ada-Kaleh szigettől a Vaskapuig a Duna 800—1000 m. széles, a két parton magas hegyek emelkednek, melyek jobbára csillámpalából állanak. A folyó medrén is keresztül vonúlnak, részint mint nagy kiterjedésű kőpadok, részint mint szirtek. A jobb parton két patak nagy hömpölyrakásokat is tolt előre, melyek veszélyes zátonyokat képeznek. A zátonyok, szirtek és kőpadok 2655 m. hosszú darabon nyúlnak el a folyó medrében s a hajózás veszélyességét még az a körülmény is növeli, hogy ott a Dunának igen nagy esése van. 2465 m. hosszú vonalon $5._2$ m. esése van kis vízálláskor, tehát 100 méterre $0._{21}$ m. esés jut. S a sekélységek és kiálló szirtek mellett nagy mélységek is előfordúlnak, a bal part közelében 80—95 m. mélységeket is találtak. Mindezeknél fogva a víz a Vaskapunál nagy sebességgel, sok örvénynyel és ellenáramlással folyik.

A Vaskapu tehát az Al-Dunának legveszedelmesebb szakasza, szabályozása a legnagyobb nehézségekkel jár. Általában a Dunának Moldovától a Vaskapú alsó végéig igen nagy esése van, 0 pontja Moldovánál $62._{12}$, a Sztenkánál $59._{76}$, a Kozlánál $58._{76}$, az Izlásnál

54.64, Jucznál 45.79, Orsovánál 43.40, a Vaskapunál 35.88 m. magasságban van a tenger felett; azon egész szakasz hossza 109 km.

Gróf Széchenyi István Beszédes mérnök társaságában 1832-ben tette meg az első utat az Al-Dunán, 1833-ban rábirta a Dunagőzhajózási társaságot, hogy rajta két gőzössel indítsa meg a hajózást. De az első gőzös a Vaskapun át csak 1846-ban ment el. S azóta úgy a hogy a leirt al-dunai szorosokon is folyik a hajózási közlekedés. Nagy hajók csak nagy vízálláskor mehetnek rajtuk végig, kisebb vízálláskor a nagy hajók csak Drenkováig, sőt néha csak Moldováig mehetnek, azután a személyforgalmat apró gőzösökön közvetítik, az árúkat pedig szekereken szállitják tovább. Néha még a legkisebb hajók sem járhatnak a csekély víz miatt. A hajózás akadályait már Széchényi törekedett elhárítani. Magával levitte Vásárhelyi Pált, s ez a kérdéses folyószakaszról oly jeles felvételeket és térképet készített, hogy azok a későbbi összes felvételelek és javítási tervezések alapjául szolgáltak. Vásárhelyi 1834—35-ban a Dojka sellőben 60 öl hosszú, s 16 öl széles csatornát is repesztett. 1854-ben Wex és más mérnökök foglalkoztak az Al-Dunával; a Dunagőzhajózási társaság Mac Alpine Vilmos amerikai mérnököt hívá meg, hogy készítsen szabályozási javaslatot. Az 1856. évi Párisi szerződés, azután az 1871-diki Londoni szerződés is foglalkozott ez ügygyel. 1874-ben egy nemzetközi bizottság küldeték ki; tagjai Wawra cs. kir. tanácsos, Bodoky Lajos magyar mérnök s Mougel bey és Vely effendi török biztosok voltak. A bizottság ki is dolgozott egy tervet. A Berlini szerződés az Osztrák-Magyar monarchiát bízza meg a szabályosás végrehajtásával. Az 1879-ben a Tisza- és Duna-szabályozás ügyében meghívott külföldi szakértők az Al-Dunát is megnézték s ennek szabályozásáról is készítettek egy javaslatot. Végre a közmunka és közlekedési m. k. miniszterium Wallandt Ernő épit. felügyelőt bizá meg a szabályozási tervezet elkészítésével. Wallandt már beadta tervezetét, s most végre a Duna azon szakaszából is el fogják hárítani a hajózás akadályait. A magyar kormány fogja az egész szakaszt szabályoztatni, a költség fedezésére bizonyos vámot fognak szedni a hajóktól.

HATODIK FEJEZET.

A Duna és Dráva köze.

Fehér Ipoly: Győr megye és város egyetemes leírása, Budapest. 1874; Fényes Elek: Komárom vmegye, Pest, 1848; Hantken Miksa: A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata, Budapest, 1878; *Ugyanaz:* Az esztergomi bányaszén-terület földtani viszonyai, a m. kir. Földtani intézet évkönyve I. kötetében; számos más értekezései a Földtani intézet évkönyvében és a Földtani Közlönyben; Böckh János, Hofmann Károly, Inkey Béla, Koch Antal dolgozatai a két említett folyóiratban; Thirring Gusztáv: A Rozália hegység, Földrajzi Közlemények, XII. k. 243 s k. l.; György Aladár: Tengermaradvány-e a Balaton, ugyanott az első s k. l.; Gr. Széchenyi Béla: Funde aus der Steinzeit im Neusiedler Seebecken, Budapest, 1876. A Soproni kereskedelmi iparkamarának jelentései; Czirbusz Géza: A Balaton melléki nép életéből, Földrajzi Közlemények, XIII. k.

I.

Áttekintet, az országrész alakja, hegységei, síkságai, a Lajta és Rozália hegységek, a kisebb hegycsoportok, a dombvidék, a Bakony és Vértes, a baranyamegyei hegységek.

Magyarország nyugati része a Duna váczi hajlatának két szára és a Dráva között terjed el; majdnem szabályos négyszög, mert a Duna egyik szára az ország nyugati határvonalával, másik szára pedig a Drávával körülbelől egyközű. Mindenkor nagy jelentősége volt annak a terűletnek, mely az ország legkiesebb és legdúsabb vidékeit foglalja magában s melyben a megélhetésre, a népesedésre és mívelődésre a legkedvezőbb természeti állapotok egyesítve vannak. Szelíd hajlású dombok, erdős hegyek, mosolygó völgyek, téres lapályok váltakoznak az ország ezen részén, melyben a rómaiak több századon át uralkodtak s virágzó városokat alapítottak vala. A római életet csak Attila fojtotta el, de a régi míveltség csirái a húnok és avarok uralkodása alatt sem enyésztek el végképen, s a frank fejedelmek ótalma alatt csakhamar új életre keltek. Őseink a Duna és Dráva közén már némi egyházi és állami szervezetet előtaláltak, s a magyar egyház és állam is ott kezdett fejledezni; Esz-

tergom lett az első királyok és a magyar egyház főpapjának székhelye, onnan indult ki Sz.-István az ujítások miatt Somogyban kitört lázadás ellen, az országrész közepe táján fekvő Veszprém volt a kereszténység győzelmének színhelye. Itt keletkeztek az első püspökségek, s itt telepedett le Sz. Benedek rendje, mely a középkori míveltséget hathatósan terjesztette. Az esztergomi érsekség, a győri, pécsi és veszprémi püspökségek, a pannonhegyi, zala-apátii, zirczi, bakonybéli, veszprémi, pécsváradi és tihanyi apátságok mind megannyi bástyái voltak a keresztyénségnek és nyugati miveltségnek.

A Duna és Dráva között az ország nyugati határa legkevesebbé zárkozott, ott legkönnyebb a közlekedés a külfölddel; azért ott volt a legtöbb német és olasz település, s ott virágoztak fel legelőször a városok. Nagyon örvendetes tény, hogy a Duna és Dráva közén, hol annyi néptörzs veszett el és olvadt egybe, hol mai nap is legélénkebb a magyar, német és horvát elemeknek érintkezése, a magyar nemcsak meg nem fogyott, hanem napról-napra gyarapodik és legfogékonyabb a nyugati míveltség befogadására és tovább képzésére. [1])

A nyugati határon a keleti Alpok kiágazásai képeznek jókora hegységeket; a Balaton mellékéről a magyarországi Középhegység déli szárnya vonúl éjszakkeleti irányban a Duna hajlata felé, fő tagjai a Bakony és Vértes; a Balatontól D-re még nehány kisebb hegység emelkedik ki a dombhullámokból, melyek a terület legnagyobb részét elfoglalják; a Fertő a Pozsonyi medenczének legnagyobb mélyedménye.

A határszéli hegysorok legéjszakibb tagja a *Lajta hegység*. Ez Sopron megye éjszaknyugati szélén és a szomszéd Ausztriában terjed el; ÉK-ről DNy-ra csap, hossza 32, szélessége 10 km., gerinczének közepes magassága 316 m.; legmagasabb kúpja a *Naphegy* (457 m.), mely Kis-Martontól ÉNy-ra és Szarvkőtől DK-re emelkedik. A hegység derekát tölgy, bükk, nyír és más lombfák fedik, délkeleti lejtőin jó bor terem. A Lajta széles völgye Ny. felől, a Fertő s a Vulka völgye K. felől határolják, ÉK-re, a Lajta síksága a Haimburgi hegycsoporttól, DNy-ra a Büdöskúti völgyelés a Rozália hegységtől választja el. A Lajta hegység tehát el van szigetelve s a Bécsi medenczét a Pozsonyi medencze déli részétől választja el. Földtani tekintetben nagyon érdekes, magvát kristályos palák, nevezetesen csillámpala és gnájsz képezik; a régibb alakváltott kőzeteket harmadkori rétegek, a jelleges lajtamész, továbbá kavics, homok,

[1]) L. *Morgenstern Henrik*, A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére, Földrajzi Közlemények, II. köt. 320 s k. l.

márga és agyag fedik és szegélyezik. Fő alkotórésze a mészkő, mely róla neveztetik el; jeles épületkövet szolgáltat; már a rómaiak használták, most pedig igen sok bányában fejtik, leginkább Bécs számára.

Az ország határa egy darabon a Lajta völgyét követi, azután a hegység mentében délnyugati irányban huzódik tovább; az Edel patak völgyénél elhagyja a hegységet s azt követi ÉNy-ra, azután Pordánynál megint a Lajta völgyébe fordúl be, melyet Ebenfurton túlig követ, onnan ismét a hegyek felé kanyarodik.

A Lajta hegység mellékágának tekinthetjük azt a kis hegységet, mely a Fertő nyugati oldalát szegélyezi; csak a Vulka völgye választja el amattól. A kis hegységnek hossza É-ról D-re alig több mint 22 km., szélessége 4 kmt sem tesz; közepes magassága csak 190 m.; tehát viszonylagos magassága a Fertő felett alig több mint 63 m. Éjszaki részének legmagasabb pontja azon kúp, a melyen a ruszti kápolna áll (227 m.); az odább É-ra levő *Arany* hegy már alacsonyabb (212 m.). Sz.-Margaréta és Ruszt között a hegysor főgerincze tetemesen letörpül, azután D. felé megint magasabbra emelkedik, s a *Pintytetőben* legnagyobb magasságát éri el (260 méter.) Végre a hegysor a Fertő délnyugati szélén zátonyforma dombhátakra oszlik fel.

Magvát szintén kristályos palák, gnájsz, sőt gránit is alkotják, de legnagyobb része lajtamész; a mészkövet itt is fejtik, kivált Szent-Margaréta és Medgyes határaiban vannak nagyszerü kőbányák. Az alacsonyabb földhátak és dombok kavics, homok és agyagból állanak.

A *Fertőmelléki hegység* derekát és nyugati oldalát leginkább tőlgyesek fedik, a tóra szolgáló lejtőkön gyümölcsösök és szőlők vannak; ott díszlenek a gesztenye, mandola és más nemes gyümölcsfák s ott terem a hires ruszti és soproni bor.

A hegység nyugati oldalához Sz.-Margarétától D-re terjedelmes, erdős földhátak csatlakoznak, melyek Ny. felé az ország határáig terjednek; számos völgy szeldeli, több országút is visz rajtuk keresztül.

Most azt az hullámzatos vidéket már két vasút is szegi; a régibb az, mely Bécs-Újhely felől Nagy-Martonon át Sopronyba visz; később épült ki az a pálya, mely Győrből Sopronba s onnan éjszaknyugati irányban Ebenfurtba vezet.

A második hegység, mely az ország nyugati határán emelkedik, a *Rozália hegység*; ehhez tartoznak mind azok a hegyek, a

melyek a Bécs-Ujhelyi lapály s a Fertőbe ömlő Vulka és Ikva völgyei között magaslanak, D. felé pedig a Kabold, Vepperd és Nyék helységektől D-re eső sikságig terjednek. Nevét a hegység a messziről látható kápolnáról vette, a mely egyik legmagasabb hegyén 1695-ben épült. Legéjszakibb tagja azon erdős hegy, mely még Ausztriában Katzelsdorftól K-re emelkedik a széles lapályból, magassága 358 m., tehát körülbelől 100 méterrel nagyobb mint a Bécs-Ujhelyi lapályé. Lajta-Sz.-Miklós és a Pecsenyédi savanyú kút vidékéről a hegység főgerincze egyenesen D-re huzódik, épen Sopron megye nyugati határán; D-re menve mind nagyobb magasságra emelkednek kúpjai, s azon hegy, melyen a Rozália-kápolna áll, már 746 m. magas. Odább D-re a nehány méterrel alacsonyabb hegynél a főgerincz elhagyja az ország határát, hirtelen DNy. felé fordúlván, Ausztriában kanyarodik tovább, mignem Mönichkirchen mellett a Wechsel hegységet eléri. A Rozália hegység tehát az ausztriai stájer Alpoknak, nevezetesen a Wechsel (1738 m.) hegységnek éjszakkeleti kiágazása, mely éjszaki részében a Lajta és Fertő, déli részében a Lajta és Rába között képezi a vízválasztót.

Az ország határán emelkedő éjszaki része határozottan kifejlődött gerinczes hegység; a főgerinczhez mindkét oldalon mellékágak csatlakoznak; a keleti oldalágak éjszakkeleti, a nyugatiak éjszaknyugati irányban csapnak, amazok általában hosszabbak s annál hosszabbak és magasabbak, minél délibbre ágaznak ki. A Savanyúkút melletti ágak csak 454 m. magasságot érnek, míg az odább D-re eső oldalágak a 600 métert is meghaladják.

Az oldalágakat egymástól elválasztó keresztvölgyek közül egyik sem töri át a hegység főgerinczét, úgy, hogy ez folytonos bástyát képez az ország határán. Sűrű erdő fedi mind a főgerinczet, mind az oldalágakat, az erdő túlnyomóan fenyves, leggyakoribb a jegenyefenyő és erdei fenyő, gyakori a lúczfenyő is, itt-ott a veres fenyő és ausztriai fenyő mutatkozik; a fenyveseken kivül a tölgy- és bükkfák is képeznek szép szálfaerdőket. Szántóföldek és szőlők csak a keleti oldalágak szélein, a napos lejtőkön vannak, kivált Nagy-Marton, Márczfalva, Rétfalu s a Pecsenyédi fürdő környékein.

Egészen más alakúlata van a hegység déli részének, mely Ausztriában terjed el. Az általán véve magasabb, mint az éjszaki rész, de inkább hullámos fensík, mintsem gerinczes hegység; számos völgy barázdálja, de a völgyek nincsenek mélyen bevágódva, maga a Pitten is, mely a vidék legtöbb vízét egyesíti medrében s mely a Schwarzau vizével egyesülve a Lajtát képezi, több mint 400 m.

magasságban folyik; a völgyek közötti hegyágak aránylag alacsony dombsorok, melyek minden irányban csapnak. Az egész vidék számtalan apró dombokkal megrakott s apró völgyektől szeldelt fensík, melyet a nép találóan hepe-hupás vidéknek (Buckelige Welt) nevez. De mikor K. felé menve, az ország határához közeledünk, a vidék ismét más alakot ölt, a völgyek mélyen vannak bevágódva, s magas, helyenkint meredek hegyek szegélyezik.

Az osztrák területen az erdő csak a kimagasló kupokat fedi, mint zöld süveg, a dombok szelíd lejtői mind fel vannak szántva és mind a magaslatokat, mind a völgyeket, számos kisebb-nagyobb helység és tömérdek sok major, malom, tanya, korcsma lepi el, míg a magyarországi oldalon a harántvölgyekben csak három falu van; Lajta-Sz.-Miklóstól D-re a Rozália-kápolnáig, az öt órányi egész úton, egyetlen emberi lakást sem találunk. Az említett kápolna körül is csak 10—12 paraszthá z van.

A hegység keleti lejtői nagyon alkalmasak a gyümöcstermesztésre. Tövét különösen gesztenyések szegélyezik kisebb-nagyobb szélességű övben, főleg Nagy-Marton, Fraknóalja és Rétfalu körül. »A fraknói és rétfalui gyümölcsösök virágzásuk alkalmával oly élvezetet adnak a szemlélőnek, melyet felejteni nem lehet. A ki egyszer látta a virágtengert, ki kiványkozik oda minden tavaszkor.« A gesztenyén kivül kitűnő a vidék baraczkja, almája és cseresnyéje; a lakósok egyik jövedelmező keresetága a gyümölcstermesztés s a gyümölcscsel való kereskedés. Rétfalu vállalkozó lakosai Hamburgig, Berlinig, Párisig is elviszik a gyümölcsöt.

A Rozália-kápolna vidékéről K-re vonuló oldalágat különösen *Soproni hegységnek* nevezik; ezt is jobbára erdő fedi. Éjszaki nyúlványai közé azon szőlős és gesztenyés lejtők tartoznak, melyek Ágfalva és Lakfalva déli oldalán emelkednek, s *Alsó-* és *Felső-Lövernek* neveztetnek; K. felé az Ikva kies völgyéig, Sopronig terjednek, hol a lapos kopár *Homokhegygyel* végződnek, melynek egy részét maga a város foglalja el. A délkeleti hegyágak a Haracsonyi és Csávai patakok völgyei között terjednek el, s az erdős dombhátak DK-re Sajtos-Kálon és Lövőn túlig vonulnak.

Kabold, Sz.-Márton, Nyék és Harka környékein tetemes völgylapályok vannak, ezektől D-re alacsony dombhátak emelkednek, melyek a Rozália-hegység déli részéhez csatlakozván, többnyire DK-re csapnak; a Csáva és Répcze völgyei között terjednek el; legnagyobb magasságukat *Lánzsér* vidékén érik el; keleti végnyúlványaik Fertő-Sz.-Miklósig érnek. A Répcze és Gyöngyös völgyei

között csak alacsony földhátak vannak, melyek a Répcze déli oldalán Répcze-Sz.-Györgyig húzódnak.

Sopron megye déli határát a Répcze s a beléje ömlő Gyöngyös völgyei jelölik meg. Az utóbbi folyó nagyon kies völgyének déli oldalát magasabb, helyenkint festői hegyek szegélyezik. Ezek a *Borostyánkői hegycsoporthoz* tartoznak, mely szintén még a Rozália-hegylánczolatnak egyik oldalága; a Gyöngyös és Pinka völgyei között Vas megyében terjed el; főgerincze Zöbarn vidékéről DK-re Borostyánkő és Rohoncz, azután ÉK-re kanyarodva Kőszeg felé vonúl, s ott az úgynevezett *Óház* és *Kalvária* hegyekkel végződik. A gömbölyded hegykúpok és hegyhátak itt-ott szép csoportokat képeznek, különösen a Gyöngyös völgyében Lékánál, azután Borostyánkőnél, a Tarcsai fürdőnél és Szálónaknál. A völgyek oldalain emelkedő kúpokon itt-ott festői várromok vagy újabb kastélyok mutatkoznak. Az egész hegycsoportnak legmagasabb kúpja az úgynevezett *Irott kő* (876 m.). Kőszegtől DNy-ra.

Szép kilátás esik a Lajtahegység legmagasabb csúcsáról, a Kis-Marton mögött emelkedő Naphegyről, talán még terjedelmesebb és változatosabb körkép tárúl fel előttünk, ha a Rozália-kápolna mellett állva széttekintünk; egyfelől Sopron megye hullámzatos területét, a Fertő csillogó tükrét, Moson megye lapályait, másfelől a Bécs-Újhelyi lapályt s az ezt Ny-ról szegélyező magas hegyeket látjuk; itt is, ott is számtalan helység integet felénk. De az ország nyugati határszélén elterülő hegyes vidéket egész kiterjedésében csak az Irott kő (Geschrieben Stein) csúcsáról tekinthetjük át. É. felé látjuk a Gyöngyösnek lábaink alatt elterülő szép völgyét, melyben a folyó minden kanyarúlatánál egy-egy mosolygó falucska tünik fel, körülvéve szántóföldekkel és gyümölcsösökkel. A Répcze széles termékeny völgylapályán túl a Rozália-hegység tünik fel erdős kúpjaival, a távoli látóhatáron a Naphegy terjedelmes orma sötétlik. Keleten Kőszeg tünik szemünkbe, mögötte a dombok és halmok tömkelegéből itt-ott a Rába zöldes fonala csillámlik ki. Szombathely felé a Zala völgyét szegélyező dombsorokat pillantjuk meg, Sárvár felől pedig a magában álló Saághhegy int felénk. D. és Ny. felé sötét fenyvesek borítják a hegyek oldalait, csak a Lapincs völgyén nyulik el a sikság a hegyek talpáig. Ny. felé az Alpok magas ormai, a Wechsel és a szomszédos sziklacsúcsok rekesztik be a látóhatárt.

A Pinka folyó a Wechselhegy délkeleti lejtőjén ered, Szinnerszdorfnál éri el az ország határát, völgye szűk, mégis számos helység van benne, mert csak alacsony hegyek szegélyezik. A La-

pincs völgye sokkal szélesebb, már az ország határán több mint 7 km. a szélessége; Sz.-Gotthárdnál a Rába völgyére nyílik, mely az ország nyugati síkságának legnagyobb és legtágasabb öble.

Csak alacsony hegyek domborodnak a Pinka és Lapincs meg Rába völgyei között, legmagasabb kúpjaik *Német-Ujvár* környékén vannak, de magasságuk alig haladja meg a 300 métert. Keleti hullámaik csak Monyorókerékig és Körmendig érnek; Sz.-Gotthárd környékén a *Kommenda*-hegy, 339 m.

Valamivel magasabbak azok a hegynyúlványok, melyek a Rába és Mura völgyei között terjednek el az ország határszélén; Stájerország Muramelléki havasainak kiágazásai, *Dobránál* (Neuhaus) lépnek át az ország határán s onnan K-re és D-re vonúlván, mindinkább letörpülnek. Legmagasabb kúpjaik Dobra, Kholig (Kalch), F.-Lendva és Strázsa környékein, 300—379 m. magasságra emelkednek.

Végre még egy kis hegycsoport a Mura és Dráva között, az úgynevezett Maraközön terjed el, az a Stájerországban emelkedő Vend Büchelek kiágazása.

Ezek azon hegységek, melyek, mint a keleti Alpok közvetetlen kiágazásai, a Lajta völgyétől D-re a Dráva völgyéig az ország nyugati határszélén emelkednek. Sem Sopron, sem Vas megyében nem képeznek folytonos határfalat; éjszakon a Dunán kivül a Lajta nyit útat Ny. felé, azután a Lajta és Rozália-hegységek közötti völgyelés következik, odább D-re a Répcze, Gyöngyös, Pinka, Lapincs, Rába, Mura és más völgyek nyílnak a hegyágak között.

Miként a Lajta, úgy a Rozália hegység magvát kristályos palák képezik, melyekben itt-ott szemcsés mészkő van betelepülve. Borostyánkő és Khogel között és más helyeken nagy szerpentin tömegek vannak; itt-ott bazalt kitörések fordúlnak elő, bazalt tufák különösen Dobra és Felső-Lendva környékén is találkoznak.

A Rába völgyétől É-ra mind Sopron, mind Vas megyében számos ásványos forrás fakad, legnevezetesebbek: a pecsenyédi, kaboldi és német-keresztúri savanyúvizek; a sérczi, nagy-höflányi, lajtapordányi és balfi kénes vizek Sopron megyében; a borostyánkői, góborfalvai, sóskúti és tarcsai források Vas megyében.

Sopron megyében nehány helyen barnaszén-telepek vannak; a Sopron városának birtokában levő brennbergi széntelepeket már 1765 óta vájják. Ezek nagyon összekuszálódtak s egymástól elszakítvák, tetemes mélységben vannak lerakódva, a völgy talpánál 300 és több méterrel mélyebben fekszenek. A régóta ismeretes telepek

jóformán már ki vannak aknázva, legújabban 313 m. mélységben új, nagy kiterjedésü telepre bukkantak. Herczeg Eszterházy Miklósnak Büdöskút, Ujfalu, Völgyfalu és Szarvkő határában vannak barnaszén-bányái. Vas megyében Borostyánkő és Üveghuta környékén vaskéneg-bányák, Buglócz és Máriafalva határaiban barnaszénbányák, végre Szalónak közelében, Bánya község határában, piskoltbányák vannak.

A Dobrai hegycsoporthoz csatlakozó dombsorok legyező alakjában terjednek szét K. felé; az egyik ág éjszakkeleti irányban haladva a Rába jobb oldalát kiséri Ikervár és Sárvár vidékéig; más dombsorok a Zala, Kerka, Lendva, Kanizsa stb. völgyeit szegélyezik. Az egész dombvidéket Zala megyében mind nyugat-keleti, mind éjszak-déli irányban vonuló völgyek szeldelik, melyeket mindenütt kisebb-nagyobb helységek lepnek el sűrün. A völgytágulatok itt-ott posványosak, különösen a Kanizsa mentében. A Zala a vasmegyei Zalafejtől kezdve Zala-Egerszegig egészben véve K-nek tart, azután ÉK-re kanyarodik, Zalabérnél hirtelen D-re fordúl s azután széles völgyében szétterülvén, végre K-re a Balaton felé tart. Déli folyásának keleti oldalán már azon dombsorok emelkednek, a melyek Keszthely vidékén a Bakonynyal függnek össze.

A *Bakony* az ország két nagy medenczéjét egymástól elválasztó Közép-hegylánczolat legdélibb tagja; a Zala széles völgylapályától ÉK-re a Móori völgyszakadékig s a Balatontól ÉNy-ra a Rába lapályáig terjed. Ha Siófokról a Balaton gyönyörű víztükrén áttekintünk, ennek éjszaki partján látjuk a hosszú, festői hegysort, mely a keskeny partszél mögött meredeken emelkedik. E hegysor fölött egy hullámzatos kék szalag lebeg mintegy odalehelve a fényben úszó égnek fehéres aljára. E kék szalag az, a mit a nép a *Bakony erdejének* nevez.

A tágabb értelemben vett Bakony szilárd váza egyoldalúan ÉNy-ra emelt régi lánczhegység, melyet hosszanti és haránttörések külsőleg határolnak és belsőleg sokszorosan rögszerüen széttaraboltak és félretoltak. Tengerfeletti magassága nem nagy, legmagasabb csúcsai a *Köröshegy* és *Somhegy*, amaz 707.$_5$, emez 667 m. magas; de a Balaton víztükrének magassága csak 105.$_3$ m., a Rába síkságáé pedig 126 m., tehát a Bakony csúcsainak viszonylagos magassága tetemes. Azok többnyire kúp- és kupolaalakúak, csodálatosan bonyolódott, gömbölyded gerinczek, vagy széltében hosszában elnyúló fensíkok kapcsolják össze. Gyakran mély hasadékok, sziklás és meredekoldalú völgyszorosok szeldelik a hegytömegeket, úgy hogy sok

helyütt kitünően szép és festői tájakat találunk. A legszebb és legbájosabb vidékek a Balaton szélein vannak, hol a természet szépségeit festői várromok is növelik.

A hegység derekát nagyobbára rengeteg bükkesek, itt-ott tölgyesek fedik, de a fensíkok sok helyen már le vannak tarolva, a széleken pedig, kiváltképen a Balaton mentén, hires bort termő szőlők diszlenek.

A Bakonynak nagy kiterjedéséhez képest kevés folyóvize van, de nehány helyen bő források bugyognak, így Csór, Inota, Palota, Őskű, Kadárta, Rátót, Nagy-Vázson és Tapolczafő helységekben. A mészkő fensíkok helyenkint a Karszthoz hasonlítanak, különösen Palota környékén; nyelőik és töböreik vannak, némely hasadékaikból erős források fakadnak, egész patakokat képeznek, melyek azután olykor ismét a sziklák alá bújnak. Úgy látszik, hogy a hegység belsejében összegyülő víz leginkább délkeleti szélén, a Balaton fenekén és Keszthely környékén fakad ki.

A folyóvizek nagyobbára csak apró csermelyek, melyek száraz időben néha egészen elapadnak; részint a Balatonba, részint a Sárvízzel és Marczallal, illetőleg a Rábával egyesülve a Dunába ömlenek. A hegység délkeleti oldalán erednek a *Héviz,* mely a Keresztúr és Vindornya-Lak közötti tóból folyik ki s Keszthelynél a Balaton délnyugati nyúlványába ömlik; a *Rezii* és *Lezenczei* patakok, melyek Szigligetnél szakadnak a tóba; a *Kapolcsi* víz vagyis *Eger,* mely a Kabhegy keleti oldalán eredvén Nagy-Vázsonynak tart és Szigliget keletí oldalán ömlik a tóba; a Kékkúti, Köves-Kállai, Monoszlói, Csicsói, Dörgicsei, Örvényesi, Szőllősi és Füvesdi, végre az Arácsi és Paloznaki csermelyek mind a Balatonba ömlenek.

A hegység éjszaki oldalán a kanyargós *Marczal* a főfolyó; Garbó felől É-nak tart és Marczalfőnél az Öreg-Rábával egyesül. Beléje ömlenek: a *Vásárhelyi* patak; a *Kigyós,* melylyel a *Torna* egyesül; a *Hajagós, Bittva, Tapolcza,* mely Pápán folyik keresztül; továbbá a dühében mindent elboritó, szárazságkor pedig sziklás medrében egészen eltünő *Gerencze,* mely Akli és Lókút határában ered s a szent-gáli hegyekről lezuhanó *Fekete-Gerenczével* és a *Gellával* egyesül. Ugyancsak a hegység éjszaki oldalán erednek: a Sághi vagy Lovászpatonai víz; a démi vagy szemerei Bakonyfolyás; a sokorói Bakonyfolyás; a Sz.-Márton és Táp-Szt-Miklós felől jövő *Pánzsaér;* az ezeknél nagyobb *Czuha,* melyet a sikságon szintén Bakonyfolyásnak neveznek. Az éjszak-keleti oldalon a *Séd* és *Csurgó* erednek, melyek egymással s aVértesről jövő *Gajával* egyesülvén, a D-re

folyó *Sárvizet* alkotják. Nevezetes, hogy a Bakony fő folyói: a Torna, Eger, Séd, Csurgó, Czuha, Gerencze és Tapolcza egy aránylag csekély nagyságú területen támadnak; az Eger, Torna és Séd forrásai Urkút környékén fakadnak közel egymáshoz; a Gerencze, Czuha és Csurgó forrásai pedig Lókút környékén vannak.

Nagyjából két főrészre oszthatjuk a Bakonyt: délire és éjszakira. A határvonalt a Székesfehérvárról Palota, Veszprém, Márkó, Herend, Város-Löd és Gyepes helységeken át Devecserbe menő országút jelöli meg; tehát egyfelől a Séd, másfelől a Torna völgyei. A déli részben ismét két lánczolatot különböztethetünk meg: a délit és éjszakit. A déli lánczolat a veszprém-nagyvázsonyi országúttól D-re, a Balaton hosszában húzódik s délkeleti lejtőivel annak partját képezi; vele egyközü az éjszaki lánczolat, mely az említett országúttól É-ra emelkedik. A déli lánczolat egészben véve alacsocsonyabb, mint az éjszaki; legmagasabb csúcsai a *Péterhegy* Arácsnál (321.$_4$ m.), a *Rontóhegy* Hidegkútnál (434.$_3$ m.), a *Gella* Szőllősnél (418.$_7$ m.) és *Halomhegy* Mencshelynél (398.$_8$ m.). Jóval magasabb az éjszaki vonulat, melyhez a két óriási bazalt hegy, t. i. a *Kabhegy* és *Agártető* is tartozik; amannak magassága 634 m., emezé 513.$_4$ m. A Kabhegy Urkúttól D-re, az Agártető Kapolcsnál, Sáskától ÉK-re emelkedik; a lánczolat többi magas csúcsai: a *Zoromb* Szöcznél (394.$_4$ m.), az *Üstihegy* Sz.-Gálnál (537.$_4$ m.) s a *Csepelyhegy* Nagy-Vázsonynál (454.$_5$ m.).

A déli lánczolat főgerincze elválasztja a Balatonba ömlő patakokat a Torna, Séd és Kapolcs folyócskáktól. A Kapolcs a két lánczolat között folyik délnyugati irányban. Vízben legszegényebb az éjszaki lánczolatnak éjszakkeleti része, Nagy-Vázsony, Sz.-Gál és környékein, hol a felső triasz dolomítja uralkodik.

Mind a két lánczolat éjszakkeleti része üledékes kőzetekből áll, melyek összefüggő vonulatokat képeznek; ellenben DNy. felé fiatalabb kitörési kőzetek mutatkoznak, melyek a hegység délnyugati oldalán csoportokat és magában álló hegyeket képeznek. Általában kivált a déli lánczolat sok repedést, vetődést és más zavargásokat szenvedett; Őskü vidékén egy törési hasadék kezdődik, mely délnyugati irányban Litér, Sz.-Király-Szabadgya, Faész, Hidegkút, Barnag és Mencshely helységeken át Henyéig csap, s részben annak köszönhető a hegységnek két lánczolatra való elkülönítése.

A déli lánczolat alkotásában főleg a triaszhoz tartozó lerakodások szerepelnek, de a triasz legfelső tagja, a dolomit, csak kevés helyen mutatkozik, ellenben az éjszaki lánczolatban a triaszi képle-

tek közül csakis az emlitett dolomit fordúl elő s felépítéséhez még a rhaeti képlet, továbbá a liasz, jura, kréta és eoczén is hozzájárulnak, melyek a déli lánczolatban ismeretlenek. A fiatalabb harmadkori rétegeket, a lajta és származati lerakodásokat, a Bakony nyugati szélén találjuk szegélyként, az utóbbiakat a délkeleti oldalon, Aklinál, a Balaton mentében is. A kongéria rétegek részint a hegységet szegélyezik, részint az öblökbe huzódnak.

A kitörési kőzetek közül csak a bazalt fordul elő; ez és bazalt tufa leginkább a Bakony délnyugati szélén képez nagy tömegeket, az örvényes-barnag-városlődi vonaltól ÉK. felé eső területen egyetlen egy bazalt kitörés sem mutatkozik; a Tihanyi félsziget a bazalt tufák legéjszakkeletibb részlete. Legbájosabb és legjellemzetesebb vidékeit a Bakony a bazalt kitöréseknek köszönheti.

A bazalt hegyek, *Böck* szerint, három, illetőleg négy vonal irányában sorakoznak, melyek a Kab-hegyből indúlnak ki; az egyik vonal a *Kab* hegyen kezdődik, s az *Agártetőn* át huzódva a *Halápi* hegygyel végződik; vele egyközü a másik, szintén délnyugati vonal, melyhez a *Királykő, Kecskehegy, Csobáncz, Boncsostető, Sátormagas* és *Halagós* tartoznak. A két vonal közt a *Hegyesd,* azoktól D-re pedig a *Kopasztető, Gulács,* stb. emelkednek. A harmadik vonal a Csékút melletti hegyeken át a *Somlyóig* és *Saághi* hegyig huzódik, végre a negyedik vonalba a *Badacsony-, Szent-Györgyi* hegy és *Kis-Somlyó* esnek. — Legkitünőbb a Badacsony csoportja; ebben a bazalt alakulat jellege legszebben van kifejezve. Az öbölszerü lapályból, mely a Balaton tükrénél csak 40 méterrel magasabb s mely É. felé lassan emelkedik, 14 meredek, más-más alakú, bazalt kúp nyulakodik fel, magát a tó tükrébe előrenyomuló méltóságos Badacsonyt (462 m.) 9 hasonlóalakú, de kisebb kúp könyökli körül, köztük legnevezetesebbek: a *Szent-Györgyi* hegy, a lapály közepe táján; a hármas *Szigligeti* hegy, a *Csobáncz* (398 m.), *Hegyestő* (358 m.) és *Halápi* tető (380 m.). Szép a *Tátika* (436 m.) csoportja is.

A bazalt hegyek külső alakjára nézve megkülönböztetjük a hármas és kettős kúpnak s a fensíknak alakjait. Legszabályosabb alakja a boráról hires Nagy-Somlyónak (459 m.) van, mely a bazalt hegyeknek úgyszólván mintaképe; a Bakony nyugati szélén Somlyó-Vásárhely és Dobó között emelkedik a hullámos lapályból; három különböző nagyságú kúpnak szeletéből van alkotva. Széles alját jókora lapos kúp töve, középső részét vagyis derekát kisebb átmérőjü kúp képezi, ezen azután még kisebb gömbölyded kúp áll. Széles aljának oldalait szőlők foglalják el, ezek fölött az alsó kúpnak szik-

lás és meredek párkánya, azután terjedelmes laposa következik, mely utóbbi nagy részt fel van szántva. Az e laposból felnyúlakodó második kúp tövét ismét szőlők veszik körül, s ezek fölé emelkedik a vékony csúcs, mely bazaltos lávából és salakokból áll, mig a hegy többi része tömör bazalt.

A Szent-Györgyi hegy (438 m.) hasonló alakú, de nem oly szabályos és szép; oldalai nagyon meredekek; a négy világtáj felé mintha egy-egy gyámoszlop emelkednék, úgy hogy magas és sziklás párkánya várfalhoz hasonlít. Felső laposán, melyet többnyire mogyoróbokrok fednek, egy Ny. felé hajló horpadás van; tövét szőlők veszik körül, oldalain oszlopos bazalt-tuskók mutatkoznak.

A lapályból magánosan kiemelkedő bazalt hegyek többnyire olyanok, mintha két egymás fölé rakott kúpnak alsó részéből állanának, a felső gömbölyded vagy hegyes kúptető rendesen nincsen meg; második csonka kúpjok felső laposa hol ferde, hol egyenes. Ily alakúak: a Kis-Somlyó-, a Saághegy, azután a Tátika, Varasd, Haláp, Csobáncz s különösen a Badacsony. A Saághegy Kis-Czellnál dudorodik ki a lapályból, a Bakonytól legtávolabb esik Ny. felé; csonka kúpja vastag fiatal harmadkori rétegekből nyúlakodik fel, melyek félmagasságáig érnek az oldalain; feljebb meredek falpárkány következik, melynek déli oldalán oszlopos bazalt mutatkozik; teteje egy jókora lapos.

A Badacsonynak kivált éjszaki oldalán vannak hatalmas bazalt oszlopok, meredek falat alkotnak, ennek egyik résén át juthatunk fel a hegy tetejére. Ez két orom közé zárt horpadást mutat, melyet sűrü cserjés fed; talán hajdani kráternek maradványa. Oldalai csaknem köröskörül szőlőtőkkel vannak beültetve, keleti oldalán régi kolostor romjai láthatók.

Azok a bazalt hegyek, a melyek másféle hegyek területén tódultak ki, rendesen nagyon meredek oldalú, de se nem csonka, se nem igen hegyes csúcsú kúpok. Ilyenek: a Hegyestő Köves-Kálla mellett, a Mencshelyi hegy stb.

A nagy kiterjedésü bazalt hegyek, mint a Kab- és a Kapolcsi hegy, szelid hajlású és lassan vékonyodó szabályos kúpok; tetejök rendesen lapos. Ilyenek: a Gulácsi hegy, a Szigliget mellett felnyúlakodó három kúp közől az, a melyet a festői várromok koszorúznak, a Hegyesd, melyen szintén várrom van, stb.

A Bakony éjszaki részében megkülönböztethetjük a *Palotai hegysort,* a *Zirczi* és *Bakonyléli hegycsoportokat,* melyekhez kisebb-nagyobb dombvidékek csatlakoznak. A Palotai hegysor Moha és

Bodajk vidékéről DNy-ra a veszprém-zirczi országútig terjed el a Séd és Csurgó völgyei között. Ide tartoznak a *Baglyashegy* Csór és Kúti között, a *Köveshegy* és *Nagyhegy*. A Zirczi hegycsoport hegyei a Czuha forrásvidékén emelkednek, D. felé Lókút környékén a *Poczos* és *Gyöngyös* emelkednek, a Zirczi katlan éjszaki oldalán a Czuhát a *Bocskorhegy* és kardosréti *Szesztrahegy* szoritják össze, s völgyhasadékát Vinnye pusztán túlig 100—126 m. magas sziklafalak szegélyezik.

Végre a Bakonybéli hegycsoporthoz az egész hegység legmagasabb csúcsai tartoznak, a Gerencze két oldalán emelkednek. Jobb oldalát a 752 m. magas *Köröshegy* (Tüzkőhegy, Kékhegy, Bakonyhegy), az *Odvaskö, Tönkölös, Somhegy* vagyis *Aranyhegy* stb. szegélyezik; bal oldalán a *Gáthegy, Fidelisdomb, Háromhatár, Hegyeskö* stb. emelkednek. A Somhegy, de még inkább a Köröshegy csúcsáról igen szép kilátás esik az egész hegységre.

A Zirczi és Bakonybéli hegycsoportokhoz csatlakozó dombsorok É-ra Táp.-Sz.-Miklós és Kis-Bér szélességén túlig terjednek, a Czuha két oldalán. Odább Ny-ra Románd és Lovász-Patona között a dombhullámok nagyobb magasságra emelkednek s egy kis hegycsoporttá alakulnak, mely a Bakonynak mintegy előhegysége. Ez a *Sz.-Mártonhegyi dombcsoport*, melynek szélessége 15, hossza pedig 22 km. Három dombsorra oszlik; a keleti Asszonyfa és Táp vidékéről ÉNy-ra vonúlván Pázmánd és Nagy-Écs között egyes halmokra oszlik fel, melyek egyfelől Győrtől DK-re a *Szabadhegy* szőlőivel végződnek, másfelől K. felé fordúlván, a Tatai hegycsoport nyugati elődombjaival olvadnak össze. A középső dombsor a leghosszabb és legmagasabb, Románd vidékéről a Sz.-Mártonhegyi és Tényőhegyi völgyek között Ménfő és Csanak helységeken túlig terjed. Végre a nyugati dombsor Nagy-Dém vidékéről Fel-Péczen túlig terjed s a *Sokorói magaslatokkal* végződik.

A hármas csúcsú hegy, melyen a hires pannonhalmi apátság fekszik, a keleti dombsorhoz tartozik.

Bodajk és Kis-Bér között a Moóri völgyelés nyúlik el ÉNy-ról DK-re, ezt követi a Székes-Fejérgyárról Győrnek tartó országút s az onnan Szőnynek tartó vasút. Ennek magassága Móórnál 168 m. a vaspálya legmagasabb pontja 221 m. A Móóri völgyszakadékon túl a Középhegység második tagja terjed el, t. i. a *Vértes*, mely onnan ÉK-re a Barok és F. Galla közötti horpadásig húzódik. Emelkedési tengelye tehát ugyanazt az irányt követi, mint a Bakonyé.

A Vértes határozottan gerinczes hegység, főgerincze hullámos

vonalban nyúlik el s vízválasztót képez. Oldalait számos apró völgy szeldeli. Tetői kerekdedek, aránylag nem magasak. Délnyugati sarokbástyája a *Csóka hegy* Móórnál (478 m.), az éjszakkeleti szélén a *Körtvélyes* Zsemlye és Száár között valamivel magasabb (480 m.)

A hegység hátát és oldalait leginkább bükkerdők fedik, aljában szőlők diszlenek. Déli oldalán Csákvár és Magyar-Almás között egészen lapályos síkság terül, Lovas-Berény és Székesfehérvár között pedig hullámos térség van, melyen szántóföldek, gyümölcsösök és szőlők váltakoznak; Lovas-Berénytől DK-re. Pákozd és Pázmánd között magasabb s részint erdős földpúpok sorakoznak DNy-ról ÉK-re. Ezen magaslatok a kis *Velenczei hegységet* alkotják, melynek aljában Nyék és Dinnyés között azon szakadozott mélyedés terül, melyet Velenczei tónak neveznek, s melyet jobbára nád és tőzeg foglal el. A hegység legmagasabb kúpja a *Meleghegy* (347 m.), mely körülbelől 190 méterrel magasabb mint a tó tükre.

A Velenczei hegység azért nevezetes, mivel magvát gránit s más régi kőzetek alkotják, melyeken trachit tódúlt ki, holott körös-körül nagy területen a lősz uralkodik.

Száár vidékéről, a Vértes felől egy hosszú dombsor indúl ki, mely az Al-Csúth-Vááli völgyet szegélyezi, DK-re huzódván. Egyik szembetűnő magaslata az erdős *Csapla* hegy Al-Csúth mellett. Általában a Budáról Bicskén át Tatába és Szőnybe menő vaspálya két oldalán változatos dombvidék van, melyen szántóföldek, kaszálók, szőlők és erdők váltakoznak.

A Vértes hegység éjszaknyugati oldalán laposan hullámzatos vidék terül, magaslatai mind ÉNy. felé csapnak s a Duna közelében a Szőnyi lapályban tünnek el. E dombozatok fő vonúlata a Czonczo és Általér völgyei között terjed el; ez a *Tatai hegysor*, melynek legmagasabb kúpjai: az *Öreg hegy* Tatától DNy-ra (296 m.); más kúpjai a *Gerencséri hegy*, melyben a Bokod felé folyó Szépviz ered, a *Del hegy* Császár falu felett; a tatai *Kalvária hegy* stb.

A Tatai hegysortól K-re, a Duna déli oldalán még nehány kis hegycsoport van, melyek D. felé a Vérteshez csatlakoznak, K. felé pedig a Pilis hegységgel függnek össze, D. felé Zsámbékig és Bicskéig terjednek; a *Gerecse* és *Gete* hegycsoportok neve alá foglaljuk össze.

A Gerecse hegycsoport a Tokodi és Tatai völgyek között terjed el; DNy. felé a Zsámbéki fensíkra támaszkodik, mely Csaba vidékén a Pilis hegységhez csatlakozik; D. felé Felső-Galla és Bicske között a Vértessel függ össze. Gerinczei általában DK-ről ÉNy-ra

csapnak s három, körülbelől egyközű hegysort alkotnak. — A nyugati hegysor a Tata vagyis Általér keleti oldalán F. Galla vidékéről Duna-Almás és Neszmély felé vonúl; a második hegysor Tarjány és Tolna vidékéről É-ra Süttő és Lábatlan felé, a harmadik végre Gyermely vidékéről Bajot és Mogyorós felé huzódik. A csoport legmagasabb csúcsa a *Gerecsehegy* Tardos mellett ÉK-re (629.$_6$ m.). Egyéb hegyei: a *Köpite*, mely gömbölyü sziklás csúcs, a *Nagy hegy* és *Les hegy*, melyeken nagy kőbányák vannak; a *Pisnicze* Uj-falutól DNy-ra; a *Nagy-* és *Kis-Eménkes* odább K-re.

Tinnye és Tokod között egy külön hegysor válik ki, melynek központja a *Gete hegy*, ez Dorog és Csolnok között domborodik. A Gete hegycsoport közvetíti az átmenetet az Esztergomi, Pilisi és Budai hegységekre, melyekről már szólottunk. [1])

A Gerecse, Pilisi és Budai hegycsoportokból indúlnak ki a DK-re vonuló dombsorok, melyek Mártonvásáron túl a Dunáig érnek; nevezetesen a *Tétényi, Tinnyei* és *Zsámbéki* dombsorok.

A hegy- és domb-vonulatoktól szegélyezett mélyedések majd hosszant nyúló völgyek, majd széltében és hosszában kiterjedő medenczék. A Gerecse hegység hármas ága két hosszan elnyuló medenczét szegélyez; egyik a Tardos-Tolnai, másik a Héreg-Tarjányi. Amaz É-ra a mészkő hegység szűk és kanyargós hasadéka mentén a Duna felé nyílik, s D. felé a Száár és Bicske környékén levő dombos lapállyal is összefügg; emez pedig csak D. felé nyilik.

Ezektől K-re a Tinnye-Biai és Kirva-Sárisápi medenczék vannak, melyek jóval nagyobbak. Az előbbi Tinnye, Perbál, Tök, Zsámbék, Nagy-Mány, Etyek, Bia, Torbágy, Páty, Telki és Jenő között terül el; belseje laposan hullámos; a Biai patak medenczéje a Bia-Sóskúti völgyszoroson a Dunára nyílik. A Kirva-Sárisápi medencze amattól ÉNy-ra esik, a tokodi Malomárok medenczéje, magában foglalja Kirva, Uny, Dágh, Csolnok, Sárisáp, Epöly, Bajna, Gyarmath, Gyermely és Szomor helységeket. Belseje részben hegyes, sziklakúpjai az *Őrhegy* és *Bábelszirt*, amaz Epöly és Bajna, emez Epöly és Sárisáp között; É-ra a Duna felé nyílik.

Általában a Zsámbéki fensíktól ÉNy-ra a Dorogi völgy és Gerecse hegység között elterjedő vidéknek sajátságos alakúlata van: 40—100 m. magas földhátak mély árkokkal és hasadékokkal váltakoznak, a földhátak hosszukások, gömbölydedek, jobbára fel vannak szántva vagy legelők, csak a legnagyobbak még erdősek. A

[1]) L. a 105. s k. l. lapokat.

kis völgyárkokban helyenként bújább gyep zöldel s ott gémes kutakat is találunk. A legyező alakjában szétterjedő vizerek gyakran sok kanyarúlattal a tokodi Malomárokba ömlenek, mert a Duna partján emelkedő hegykúpok gátat képeznek, mely csak Tokodnál van megszakítva.

A Vértes dereka s a Gerecse hegység vízben szükölködnek; de a két hegység éjszaknyugati oldalán igen sok forrás, csermely és kisebb-nagyobb tó van. A Czonczo vizkörnyékén csaknem minden völgyben vannak kisebb-nagyobb tavak; sokat közülük már lecsapoltak és rétté változtattak. Még nagyobb vízmennyiség fakad a Tatai hegysor keleti oldalán, s az Ondód határában eredő Általér sok csermelyt egyesít medrében, azután a Tatai tóba szakadván, a város határában is sok bő forrás vizével egyesül, s akként öregbedve mint Tatai folyó ömlik a Dunába.

A Gerecse és Vértes hegységek földtani szerkezete körülbelől olyan mint a Pilisi hegycsoporté, s a Budai hegyeké. A fehér tömött mészkövet oly mészkövek fedik, a melyek vékonyan rétegezvék és vörös színüek. Ezt a mészkövet márványképen használják és sok sírkövet, lépcsőzetet stb. készítenek belőle; a budai kőpartra is azt a követ használták. A veres márványt Bajótnál az Öregkövön, Nyerges-Ujfalutól DNy-ra a Pisniczén, a két Eménkes, a Kecskekő s főleg a Gerecse hegyeken meg a Tardos felé levő Bányahegyen fejtik. Tatán és a Csókahegyen is vannak márványtelepek. A legnagyobb bányák Piszke és Almás környékén a Gerecse hegyen vannak. Odább D-re azok a hegyek emelkednek, melyek szürkés színű tömött mészkőből állanak, ennek rétegei nincsenek hasadékok és közök által elválasztva, abból tehát tetszés szerint vághatnak bármily vastagságú lapokat és hasábokat. Ezt is feldolgozzák Piszkén.

Továbbá mind a Gerecse, mind a Vértes hegységben nagy területeket foglalnak el az eoczén és oligoczén lerakodások, melyekben nagy barnaszén-telepek vannak. Ezek Esztergom és Buda környékén aránylag keskeny területen vannak elosztva, kiterjedésöket az a hegyvonúlat határozza meg, mely a Lábatlan melletti Eménkes felől elsőben a Dunával egyközüen Ny-ról K-re, azután ÉNy-ról DK-re Buda alá vonúl s mely csak Bajóth- és Tokodnál van völgyektől szeldelve. A szénbányák a hegyvonúlat két oldalán kisebb-nagyobb távolságra esnek egymástól; közülök azok, melyek Bajóth, Mogyorós, Kirva-Sárisáp, Csolnok, Miklóshegy, Tokod és Dorog mellett vannak, Esztergom vidékéhez tartoznak; *Hantken* szerint, ki Esztergom vidékét legalaposabban kutatta ki, a dorogi, tokodi, epszö-

nyi, szent-iványi és kovácsi telepek az eoczén, a mogyorósi, miklóshegyi és felső sárisápi telepek pedig az oligoczén képződménybe valók. [1])

Az esztergomvidéki barnaszén-telepeken kivül Komárom megyében még Zsemlyén van egy szénbánya; Veszprém megyében pedig Ajkán a devecseri járásban és Csernyén meg Szápáron a zirczi járásban vannak barnaszén-telepek.

A Bakony, Vértes és Pilis hegylánczolat oldalain számos ásványos forrás fakad; hévvizek Budán kivül Tatán, Esztergomban és Keszthelyen vannak: Mohán, Székesfehérvár közelében 2 savanyú forrás, Bodajkon földes mésztartalmú források fakadnak, Alapon, Sárbogárd közelében Fehér megyében, konyhasós keserű vizek vannak.

A buda-székesfehérvári vasút vonalától s a Balatontól D-re roppant nagy hullámos térség van, mely K-re a Dunáig ér. Az egész nagy területet Fehér és Somogy megyékben leginkább a lősz foglalja el, mely hosszúkás földhátakat képez. A völgyelések jobbára ÉNy-ról DK-re vonúlnak s a dombsorok is ezt az irányt követik, kivált a *Sárvíz* völgylapályáig. A Balaton déli oldalán a *Kis-Koppány* völgye ÉNy-ra kanyarodik, a *Nagy-Koppány* völgye pedig K-nek tart. A két völgyet ÉK-re és K-re vonúló dombsorok szegélyezik, de mellékvölgyeik szintén ÉNy-ról DK-re csapnak. A Balaton mentén Siófoktól Boglárig a tó partját követő vasúttól D-re kisebb nagyobb távolságban egy folytonos földpárkány húzódik, melynek meredek oldala a tó felé van irányozva. E párkány mutatja a tó egykori partját, mögötte magasabbra duzzad fel a föld s itt-ott magasabb és erdős hegyek is mutatkoznak. A *Gyúgyhegy* Kerekinél (203 m.), a *Garabhegy* Hidvégtől DNy-ra (216 m.), a *Dekánhegy* Tabtól K-re (254 m.)

Boglártól Balaton-Keresztúrig a magas part eltünt, s Kéthely, Marczali és Szőlős-Györök között tágas vizenyős síkság terül, ezt odább Ny-ra megint egy kis dombsor váltja fel.

A Koppány déli oldalát kisérő dombsor legmagasabb pontja a Döröcskétől D-re eső *Józsefhegy* (285 m.). E dombsortól D-re a *Kapos* völgye felé lejtősödik a terület. A Kapos Dombovárig egészben véve K-nek tart, azután éjszak-kelet-éjszaki irányban kanyarodik tovább Simontornya felé, hol a Sárvízzel egyesül. Völgyének déli oldalán

[1]) L. *Handtken Miksa*: A magyar korona széntelepei és bányászata, Budapest, 1878, és számos egyéb értekezéseit a Földtani intézet évkönyvében, meg a Földtani Közlönyben.

magasabbra emelkedik a föld s völgyektől minden irányban átszeldelt hullámos fensíkot képez, mely leginkább csak délkeleti részében ölt hegységi alakot. Ezt a *Pécsi* vagy *Mecsekhát* hegység neve alá foglaljuk.

A Pécsi hegység Helyesfa és Cserdi vidékéről KÉK-re Nádasd és Hidas felé vonúl, hol alacsonyabb magaslatokkal olvad össze, melyek Szegszárdig és Báttaszékig terjednek s ott a Sárvíz völgyében végződnek. Csapása nagyjában egyközű a Bakony emelkedési tengelyének irányával. Több haránlos hasadékvölgy szeli át, melyek ÉNy-ról DK-re vonúlnak; a fő harántvölgy Mánfa és Szabolcs között nyúlik el. A hegység főgerinczének magassága körülbelől 470 méter, legmagasabb csúcsai csak 30—60 méterrel nyúlakodnak magasabbra. D. felé, kivált Pécs közvetetlen környékén, meredekül, de fokozatosan ereszkedik a hullámzatos térségre s D-ről tekintve jóval magasabbnak látszik, mint É-ról. Szelíd hajlású előhegyeit szőlők és gyümölcsösök foglalják el, dereka s az éjszaki oldalára támaszkodó fönsík jobbára erdős, leginkább tölgy, bükk, gyertyán és más lomblevelű fák fedik. A dombvidék Ny. felé mindinkább laposodva az Okor és Gyöngyös, É. felé a Kapos, K. és ÉK. felé a Sárvíz völgyéig terjed. A dombvidéken termékeny, nyájas völgyek nyílnak; ilyenek külösen a *Sásdi völgy*, mely Dombovár felől D-re a hegység főgerinczéig nyúlik el; továbbá az úgynevezett *Völgység* Szász és Mányok környékén; a *Nádasdi völgy*, mely ÉK-ről nyúlik be Hidas vidékéig. Pécs környékén a szőlős fokozatok, a kopasz sziklatömegek s az erdős hegytetők igen szép képpé olvadnak össze.

A hegység oldalain, kivált a délin, számos bő forrás fakad; Pécs határában több mint 100 forrás van, ezek közt a regényes sziklakatlanban fakadó *Tetye* oly bő, hogy azonnal nehány malmot hajt. De a folyóvizek, melyek a Pécsi hegységben erednek, a síkságban gyakran eltűnnek, mielőtt a Drávát és Dunát elérnék. Az éjszaki oldalon eredő patakok a Kaposba vagy Sárvízbe ömlenek, az utóbbiak közől legnagyobbak a Völgység vize, a Hidas és Nádas. A déli oldalon főfolyó az *Okor*, mely a Drávába ömlik s melylyel a *Gyöngyös*, a Szigetváron átfolyó *Almás* s a *Katya* vagy Abaligeti víz egyesűlnek; az utóbbi a hasonnevű cseppköves barlangon folyik keresztűl. A Tetye forrásának vize Pécsen áthaladván, több apró csermelylyel egyesül s mint *Genest* folyó a *Karasiczába* vagy Fekete vízbe ömlik, ez pedig a Pécsvár-Szederkényi és Udvar-Pogányi patakok egyesűléséből ered s Baranyavártól kezdve csatornázott meder-

ben a Duna felé tart, de déli ága Kecskend vidékén a homokban vész el.

A Sásdi völgy s azután a Mánfa és Szabolcs közötti széles nyílás, melynek magassága alig 380 m., a hegység nyugati részét elválasztja a keleti részétől; ezt a Nádasdi völgy s a Pécsvár és Nádasd között való horpadás ismét két csoportra osztja. E szerint az egész hegységet három fő tagra oszthatjuk; a szorosabb értelemben vett *Pécsi*, *Pécsváradi* és *Szegzárdi* csoportokra.

A Pécsi hegycsoport Cserdi vidékéről ÉK-re Mánfa és Szabolcs vidékeig terjed, magasabb része Töttösnél kezdődik a *Jakabhegygyel* (582 m.), melynek meredek vékony csúcsa messzire látszik; odább ÉK-re a nagyobb, széles, gömbölyded hátú és sűrű erdővel fedett *Mecsek* nyúlakodik fel (612 m.)

A Pécsváradi hegycsoport Mánfa és Szabolcs vidékéről ÉK-re Nádasd, Hidas és Bonyhád vidékéig terjed. Ebből emelkedik a hármas csúcsú *Háromhegy* (597 m.), s Pécsvárad fölött a kerekded szelíd hajlású *Zengö* (671 m.), mely az egész hegységnek legmagasabb pontja; sokféle orvosi növényeiről nevezetes. Egy gyalog ösvény rajta keresztül a kies Sz.-Lászlói völgybe visz, mely DNy-ra Hosszúhetény felé nyílik. A Pécsváradi hegycsoport derekához, Jánosi és Sz.-László között, egy hegytömeg támaszkodik, mely a Völgység és Nádasdi völgy felé ereszkedik s nyúlványaival a Bonyhádi szép katlant övezi. Az nagyobbára trachitféle kőzetekből áll, János és Váradi között van leginkább felhalmozva s határozott csapási irány nélkül széltében hosszában terjed el. Főkúpja a széles *Ördöghegy* (586 m.) Ujbányánál. E hegytömeg közepét egy keskeny völgy szeldeli, mely Nádasd felől Ny-ra huzódik. Ebben a völgyben van Óbánya és Újbánya, mely falvaknak semmi szántóföldjök nincsen.

Az É. felé mindinkább letörpülő hegyhátak és dombok Mánfa és Komló vidékéről Vásár felé vonúlnak, azután a Völgység éjszaki oldalát szegélyezve a Kapos és Sárviz között Simontornyáig terjednek. D. felől a Pécsváradi hegycsoporthoz szintén terjedelmes, de alacsony és völgyektől szeldelt földhátak csatlakoznak.

Nádasd és Pécsvár között erdős hegyhátak domborodnak, azokat szegi a Bonyhád felől Pécsváradra s innen Pécsre vivő országút. Ettől K. felé a Sárvízig a Szegszárdi hegycsoport terjed el. Ennek domb- és hegysorai K-re és ÉK-re vonúlnak s a Sárvíz, illetőleg a Duna mocsáros lapálya felé meredek hajlású párkányt képeznek, melynek keleti és déli oldalain híres bor terem. A hegycsoport egészben véve C alakjában nyúlik el a Duna mentében, a folyótól befelé

hajló görbeségnek éjszaki végét Szegszárd, a délit Bátta foglalja el. A keleti szélén elnyuló magasabb gerinczek: a *Cserhát* (273 m.) a *Szegszárdi hegy*, a *Csóka hegy* (177 m.) Bátta és Szekcső között.

A hegycsoporthoz D. felől csatlakozó földhullámok a Mohácsi lapályra ereszkednek, melyet tág ív alakjában szegélyeznek; a körszínileg emelkedő, szőlős magaslatok alatt terül el az a lapály, mely hazánk nagy temetőjévé vált.

A Pécsi hegység földtani szerkezete nagyon érdekes, igen sok képződmény fordúl elő benne, *Hofmann* és *Böckh* felvétele szerint összesen 33. Leginkább a mészkő, homokkő és különböző palák uralkodnak. Magát a hegységet roppant lösz lerakodások övezik. Legrégibb rétegek a diasz és verrukano; előfordúlnak a triasz és rhaeti rétegek is; de legnevezetesebbek a liasz képződmények, mert ezekben vannak a kimeríthetetlen fekete kőszéntelepek.

A pécsi feketeszénterület két részre oszlik: a délire és éjszakira. A déli Pécs városától egészen Vasas és Hosszuhetény helységekig terjed, hossza körülbelől 13,5 km.; e terület széntelepeinek települési viszonyai nagyon szabályosak s a széntelepek folytonossága ritkán van megszakítva. Az éjszaki vagy szászvár-váraljai szénterület a baranyamegyei Kárász helységtől keleti irányban Szászvár és Csaszta határain át egészen a tolnamegyei Váraljáig terjed; ezen terület települését kitörési kőzetek nagyon megzavarták.

A feketeszén-telepeken kivül barnaszén és lignit is előfordúl, nevezetesen Hidas környékén és Tolna megyében Nagy-Mányokon.

Pécs városa határában a szőlőhegyeken is vannak szénkibuvások, ezeket régen ismerték, s a kovácsok össze is kapargatták. Az első bányát a kincstár nyittatá meg 1807-ben Vasas környékén, de a bányászat igen jelentéktelen volt. 1840-ben vagy 21 magánvállalkozó kezdett Szabolcs, Vasas, Szász és Nagy-Mányok határában szénbányákat mivelni. De a szén kelendősége csekély volt; 1844-ben a Dunagőzhajózási társaság kezdé használni a pécsi szenet, 1846-ban a Csetnek-Pécsi részvénytársulat egy vasmüvet állíta fel, hogy a pécsi kőszénnel nyers és rúdvasat állítson elő. De nagyobb lendületet a pécsi szénbányászatnak csak a Dunagőzhajózási társaság adott. Ez 1857-ben megvevé Pécs városától az 500 magyar holdnyi erdőterületen levő szénbányákat egy millió frtért, s utóbb a pécsi, szabolcsi, somogyi és vasasi bányákat is megszerzé; a vasasi bányákat 1858-ban egy rajnai társaság szerezte volt meg a kincstártól 500,000 frtért, a somogyi bányák pedig a megbukott Első magyar Dunagőzhajózási társaság birtokát tették vala. Most a Dunagőzhajózási tár-

sulatnak baranyamegyei szénbányái összefüggő telepet képeznek, mely 13.$_5$ km. hosszuságban Pécs, Szabolcs, Somogy és Vasas községeken huzódik keresztül; 1761.$_{36}$ hektárt foglalnak el, 1431.$_{75}$ hektár a társaság tulajdona, 329.$_{61}$ hektárt pedig sok évre haszonbérben bír. A bányákhoz tartozó földbirtok 1884 végén 275.$_6$ hektárnyi volt. [1])

A szenet eleintén Mohácsra szekereken szállították, a Dunagőzhajózási társaság 1854-ben a bányáktól Üszögig, a következő években pedig Üszögtől Mohácsig építtetett egy vasútat, melynek összes hossza 51.$_8$ km; e vasút 1857-ben nyittaték meg. 1868-ban az üszög-barcsi vasút készült el, ugyanakkor mikor a kanizsa-barcsi vasút nyittaték meg. A szénbányák két szárny-vasút, az 5.$_9$ km. hosszú üszög-bányai és a 7.$_5$ km. hosszú üszög-szabolcsi vasútak által vannak a mohács-pécsi vasúttal összekapcsolva.

A széntelepeket tartalmazó rétegcsoport egymással váltakozó homokkő, márgapala, palásagyag és széntelepekből áll; alárendelten vasércz-fekvetek is előfordúlnak. Az egész rétegcsoport vastagsága vagy 800 m.; a szénfekvetek száma 180, ezek közől mívelésre való 25—28, vastagságuk különböző, 15—473 centiméter.

A Szegszárdi hegycsoport jobbára lőszből áll, de Morágy és Apáthi határában gránit mutatkozik.

Pécstől D-re mintegy 28 s a Drávától É-ra mintegy 12 km. távolságra a lősz lerakodásokból még egy kis hegység emelkedik ki, mely Ny-ról KDK-re vonúl Hegy-Sz.-Márton vidékéről Villányig. Ez a *Siklósi hegység*. Hossza 30, szélessége 7 kméter; gerinczének magassága alig több mint 300 m., a Dráva síkságáé több mint 60 m. Nyugaton csak lassan domborodik fel, de Turonytól DK-re a *Tönkös* hegyben már 433 m. ér el; egy darabig mint egyszerű széles púpos hát nyúlik tovább K-re, azután két ágra szakad; éjszaki ága rovátkos meredek sziklafal, déli ága pedig Villány és Harsány között a kúpdad, majdnem elszigetelt és messzire látható *Harsányi hegygyé* duzzad fel, mely az egész környéken uralkodik, magassága 436 m. A pécsi országút a hegység nyugati részét szegi, egy horpadás mentében; a pécs-mohácsi vasút Villánytól kezdve annak éjszak-keleti szélén halad el; az éjszaki, keleti és déli oldalain a hires villányi bor terem.

A kúpdad *Siklósi várhegy* egészen magában emelkedik ki a

[1]) L. A Dunagőzhajózási társulat Pécs melletti kőszénbányái, Budapest, 1885.

lapályból, odább DK-re a hegységtől nagyobb távolságra, Beremendnél, még egy sziklatömeg dudorodik ki a síkságból.

A Siklósi hegység egészben véve mészkőből áll; a Beremendi sziklatömeg szintén mészkő, de fiatalabb és kövületekben felette gazdag.

Még egy kis hegység szakasztja meg a Duna és Dráva alföldjét; Monostor és Baranyavártól ÉK-re Kőszegig nyúlik el, hol a Duna partjánál hirtelen megszakad. Az a Balaton, a Sárvíz, Duna és Dráva között való területen mintegy az utolsó színfal; márcsak nagyon jelentéktelen földduzzadás; legmagasabb pontja, a Darázs és Veresmart között elnyúló *Trojnás* hegy csak $314._3$ m. magasságot ér el. Teteje erdős, oldalain és tövén szőlők vannak. A hegységet az ejszaki szélén levő *Bodolya* helységről nevezik el; leginkább lősz alkotja, de kongeria homok is mutatkozik rajta.

A Siklósi hegység déli aljában három kénköves forrás buzog, a Harkányi, Siklósi és Tapolczai; az első leghiresebb.

II.

A kis magyar síkság déli része. A Fertő és Hanság. A Rába, a Duna és Rába szabályozása. A Balaton, a Sárvíz-rendszer, a szabályozás. Az éghajlati és növényzeti viszonyok. A vasútak.

A Duna és Dráva közének hegységeit az Alpok rendszeréhez számítják, de az Alpok keleti kiágazásaival közvetlenül csak a határszéli hegysorok csatlakoznak; a többi hegységek csak mint szigetek emelkedtek ki, a negyedkorban, mikor a nagy lősz takaró rakódott le, mely a földterület legnagyobb részét még most is befedi. A Közép-Duna nagy alföldje a Dráva völgyén felfelé mint széles öböl nyúlik messze Ny-ra, s Fejér és Tolna megyékben a Duna jobb oldalára is átnyúlik egészen a Balatonig.

A Pozsoni medenczét a Duna majdnem két egyenlő részre osztja: éjszakira és délire. Az éjszaki része a Vág völgyén felfelé Vág-Ujhely, Sempte, Sopornya, Mocsonok, Ürmény és Komját, a Zsitva és Garam között Hetény, Madár, Bátorkeszi és Béla helységekig, a Nyitra bal oldalán pedig Nyitra városán túlig terjed. D. felé legmesszibbre a Rába völgyén nyúlik felfelé, onnan K. felé a Bakony és Vértes éjszaki ágazatai mind keskenyebb térre szorítják; legdélibb pontjait Zalabér, Sümeg, Devecser jelölik meg.

A nyugati magyar síkság tehát magában foglalja Csallóközt és Szigetközt s a Duna kisebb szigeteit Pozsony és Esztergom között,

azután Pozson, Nyitra, Bars, Komárom, Esztergom, Győr, Veszprém, Vas, Sopron és Moson vármegyéknek kisebb-nagyobb részeit. Körrajza egészben véve hosszukás kerülékhez hasonlít, melynek nagyobb tengelye ÉK-ről Vág-Ujhelytől DNy-ra Körmendig, kisebb tengelye pedig Soprontól Komáromig nyúlik el.

Itt csak a Duna déli oldalán elterülő síkságról szólunk. Ez sokkal változatosabb mint az Alföld; legnagyobb részt a Duna, Fertő és a Rába között terjed el. Azt a részét, mely Köpcsénytől DK-re Magyar-Óvárig ér, melyet tehát a Duna és Lajta határolnak, *Nyulasoknak* nevezik. Ez majdnem tökéletes síkság, csak helyenkint vannak némi hullámos, egy-két méter magas földhátai, lejtősödése a Dunával egyközű, de nagyon csekély, azonkivül van oldalvásti lejtősödése is, mely a lapály közepéről egyfelől a Duna, másfelől a Hanság felé tart. Rajka és Öttevény között egy csekély magasságú töltésforma duzzadás van, a győr-bécsi vasút jobbára annak hátán megyen el.

Parndorf környékén egy földhát van, mely a Lajta hegység éjszakkeleti nyúlványához csatlakozik s a Lajta folyót a Fertőtől választja el. E fensík kvarcz és mészkő-hömpölyökből álló, vékony televény réteggel fedett zátony; majdnem szabályos, hosszúkás négyszöget képez, mely K. felé Miklósfalváig és Farkaskútig, D. felé Féltorony, Barátfalva, Gállos, Védeny és Nezsider vidékéig terjed. Attól D-re esik a vidék legnagyobb mélyedménye, a *Fertő* és a *Hanság*.

A Fertő majdnem félhold alakú, hosszukás medencze, melynek hossza É-ról D-re Nyulastól Hidegségig körülbelől 32, legnagyobb szélessége Ny-ról K-re 13.$_3$ km., egész kiterjedése körülbelől 325 □ km. Beléje közvetetlenül csak a Vulka és Rákos jelenéktelen patakok s nehány parti forrás vize ömlik; közvetve a Répcze és Rába táplálja mind a Hanságot mind a Fertőt.

A Hanság roppant nagy süppedős ingovány, sok helyütt uszó gyep, tőzeg, zsombék és nádas. Ny-ról K-re nyúlik el hosszan, Ilmicz környékétől Lebény és Sz.-Miklós vidékéig majdnem 50 km., legnagyobb szélessége É-ról D-re Puszta-Somorjától Oszli pusztáig 16 km. Egész kiterjedése körülbelől akkora mint a Fertőé. Vannak magasabb és szárazabb földhátai, gorondjai, s vannak nyílt víztükrei, kisebb-nagyobb tócsái. Területén nehány helység is fekszik, mint Alsó- és Felső-Ilmicz, Bánfalva, Sz.-András, Valla, Tetény, Tarcsa. Tócsák, nádasok, gyepmezők, rétek és legelők, berkek, kivált egresek,

nyiresek, fűzesek váltakoznak rajta. Déli szélén a kapuvári nagyegres terül el. Kocsival csak két helyen lehetett rajta É-ról D-re elmenni, t. i. a nagy töltésen, melyet Eszterházyék rakattak, s a Rábczának Sz.-János és Bő-Sárkány között való holt ágának medrében, az úgynevezett Láp-mederben. Az Eszterházy herczegek töltése a Hanság nyugati szélén nyúlik el Eszterházától Pomogyig, 23 helyen át van hidalva. A Sopront Mosonnal összekötő, fasorokkal szegélyezett út, szintén azon a töltésen megyen el. A Hanság belsejéhez leginkább csak a csatornákon lehetett férni. Eszterházy Miklós egy fő lecsapolási csatornát ásatott, mely azt Ny-ról K-re szegi, utóbb nehány mellékcsatornát is ástak, nagy turfavágásokat is megindítottak. Már azt hitték az ötvenes évek végén, hogy az Ikva, Répcze és Rábcza folyók szabályozása, s a Hanság lecsapolása teljesen sikerült. A nagy láp csakugyan 1858 óta ki kezdett száradni, s az 1862-diki és 1863-diki nyáron már minden irányban gyalog lehetett rajta járni, a mennyiben a csatornák és nádasok meg nem akadályozták. A tócsák jobbára mind kiapadtak, csak a legmélyebb és legnagyobb, az úgynevezett Királytó létezett még; a tömérdek sok vizi madár, mely a Fertőt és Hanságot azelőtt megnépesítette vala, lassankint eltűnt. Sőt maga a Fertő is apadni kezdett; a negyvenes években vizének átlagos mélysége $1._3$ m., egyes helyeken $2—2._2$ m. volt; sok hal élt a tóban, a legnagyobb csukák és pontyok 7—10 kgrammot is nyomtak.

Gróf Széchenyi István Bóznál egy fürdőházat építtetett a tóban, egy kis hajót is tartott ott, melyen gyermekei Ilmicz és Bánfalva felé hajókáztak. Czenk felől egy szép hársfasor viszen Bózba a tó partján ültetett fiatal erdőbe. A tó vize 1856-ban kezdett apadni s 1868-ig teljesen kiapadt, úgy, hogy csak nehány mélyedés volt még nyirkos; az említett évben a tó egész hosszában, Bóztól Nezsiderig lehetett gyalog szárazon elmenni, s Moson megyéből rajta keresztül minden irányban hajthattak marhát Sopronba, sőt terhes szerekerekkel is jártak a tavon keresztül. A nagyobb halak már 1855—1858-ban elpusztúltak. A kiszáradt tó fenekén lassankint többféle sós és vízi növények kezdtek nőni, s különböző sók virágoztak ki, nevezetesen glaubersó, konyhasó és kénsavas magnézia. Már egyes területeket mívelni kezdtek, majorságokat építettek; ámde 1869 óta a tó vize újra növekedni kezdett, s mindinkább terjedvén, 1876-ban már ismét az egész medenczét tölté meg; a Hanság is újra megnyerte előbbi alakját, s vízzel megtelt kérge újra felduzzadt s megint oly rugganyos és süppedős ingoványnyá lett, mint azelőtt volt. A

töredékes történelmi adatokból megtudjuk, hogy a Fertő vize ismételve apadt és dagadt; néha egészen kiszáradt, vagy csak folyóvá törpült, azután megint megtelt vizzel. II. Endre idejében a Fertő annyira megáradt, hogy több falut elnyelt, melyek helyébe 1240-ben Boldogasszony alapíttaték.

A Hanság és Fertő vízállása az időjárástól és a szomszédos folyóvizek vizállásától függ; vele talán a Duna is összefügg földalatti vízerek által. Általában a Duna és Rába folyók között elterülő síkság domborzata és lejtősödése nagyon sajátságos. [1])

A *Rába* Stajerországban, Passail környékén, a »Heuboden« magaslatokon ered, 127 kmnyi folyás után eléri a magyar határt és Sárvárig, a Magyar nyugati vasút hídjáig megtartja a hegyi folyó jellegét; itt azután síksági folyóvá kezd átalakulni, míg végre 274 kmnyi folyás után a Dunának mosoni ágába szakad. A magyar határig DK-re, azután egészben véve ÉK-re folyik; Vas megyében Niczk és Kecskéd között két ágra szakad: egyik ága, a Rábcza vagy Kis-Rába, É-nak tart s a Répczével egyesül, melybe az Ikva s nehány rövid folyású, de erős esésű kisebb folyócska ömlik. A Rába esése az ország határától Győr városig, $139._{24}$ m. tesz, tehát kmként $0._{514}$ m. Közepes szélessége 30 m., átlagos mélysége $1._{6}$ m. Fő mellékvizei az országban bal felől a Feisztriczczel egyesülő *Lapincs*, a *Pinka*, *Gyöngyös* s a *Rábcza*, legnagyobb jobboldali adózója, a Bakony rakonczátlan gyermeke a *Marczal*. A Rábcza tulajdonképen nem tekinthető mellékfolyójának, mert vele együtt ömlik a Kis-Dunába.

A Duna DK-nek, a Rába ellenkezőleg ÉK-nek tart, köztük s a nyugati határhegységek között a háromszögletű síkság terül el, melynek vízgyűjtő mélyedménye a Hanság és Fertő. Ennek tengerfeletti magassága, mikor megtelt, $113._{5}$ m., a Hanságé $118._{5}$ m., Ilmiczé $123._{6}$ m., Pomogyé $120._{4}$ m., Bö-Sárkányé $116._{3}$ m. A Duna viztükre Oroszvárnál $127._{3}$, Gönyűnél $106._{8}$ m., Győrnél $108._{4}$ m.

Ezek szerint az ország határától egészen Gönyűig a Duna völgye 100 km. hosszában magasabban fekszik mint a Rába medre s esése is kedvezőbben oszlik el. Gönyűnél, a Duna egyesülési pontjánál az árvíz tenger feletti magassága $113._{85}$ m., 17 kmrel feljebb $116._{38}$ m., $44._{7}$ kmrel feljebb $123._{11}$ m., $73._{2}$ kmrel feljebb $133._{35}$ m., 100 kmrel feljebb $141._{6}$ m. A Rábában gedig az árvíz a közös egyesülési ponttól felfelé számított 17 kmnél, azaz a Rába és Kis-Duna

[1]) L. *Jaszniger J.*: E Rába és a Duna vízrajzi viszonyai, Földrajzi Közlemények, XI. k. 366 s k. l.

egyesülésénél az árvíz 114.14 m., 44.7 kmnél 116.14 m., 73.2 kmnél 120.15 m., 100 kmnél 131.33 m. magasságban van a tenger fölött. Az esési arány tehát az 1—17 kmig a Dunában 1 : 6700, a Rábában 1 : 68,660, a 17—44.7 kmig amott 1 : 4300, emitt 1 : 13,800; a 44.7—73.2 kmig amott 1 : 4000, emitt 1 : 7000. S a terület lejtődése nyugat-keleti irányban sokkal kisebb, mint éjszak-déli irányban; onnan van, hogy a Rába és Duna között nincsen vízválasztó s a Rába-Duna háromszögének nyugati határán eredő vizek sem a Dunába, sem a Rábába nem ömlenek, hanem a Hanságba és Fertőbe szivárognak. A Rábának a Kis-Dunába való ömlésétől egészen Gönyőig oly csekély az esése, mint a Tisza torkolati szakaszáé; hozzájárúl, hogy a három folyónak: a Kis-Dunának, Rábczának és Rábának egyesülése a lehető legkedvezőtlenebb módon történik, mindezeknél fogva a Duna árja a Rábába és Rábczába nagy visszatorlódást okoz.

A Rába ártere, kivált a baloldalon, igen nagy, Győr megyében 32,493, Sopron megyében 46,272, Vas megyében 73,903, összesen 152,667 magyar hold. Azt hitték vala, hogy leginkább a folyása mentében tetszés szerint felállított malmok okozzák áradásait, a malmokat eltávolították s holmi szabályozásokat létesítettek, de mindezzel az alsó vidékekre nézve még súlyosbították a bajt és csak egy hajszálon függött, hogy Győr 1883. jan. havában nem egészen Szeged sorsára jutott.

Pedig a Rába szabályozásának ügyével már a múlt században kezdének foglalkozni, a szabályozási előmunkálatok már 1828-ban indúltak meg, 1838-ban a Rábaszabályozási bizottság Győrben gyűlést is tartott. 1858—61-ben elkészült a szabályozási terv, az érdekeltség 1870-ben Szombathelyen tanácskozott; azután 1873-ban megalakúlt a társulat, mely feladatául kitűzte Győr, Sopron, Veszprém és Vas megyék, valamint Győr városa területén a Rábának, a Kis-Rába, Rábcza, Répcze s a Marczal végszakaszának szabályozását, nem különben a Fertőnek és Hanságnak s egyéb belvizeknek tényleg összefüggő ártereit mentesíteni, illetőleg lecsapolni. Egyelőre azonban ezt a mentesítést és szabályozást magára a Rábára nézve Páty helységig kivánta létesíteni. A szabályozással 453,576 magyar hold területet remélt mentesíteni s az állandó gazdaságnak átadni. A malmok kisajátítására a gátak eltávolítására s egyéb munkálatokra a társulat körülbelől egy millió frtot adott ki. 1879-ben pénzügyi bajok közé jutott s a felső és alsó Rábavidék birtokosainak ellentétes érdekei miatt további működése lehetlenné vált; a bajo-

kon a kormánybiztos sem tudott segíteni. Végre Győr város és Győr sziget veszedelme arra kényszerité a kormányt, hogy saját kezébe vegye az ügyet; három körtöltést építtete 426,574 frtnyi költséggel, ennek a megye s a két város csak 29%-át vállalta magára. Az 1885-diki törvény elrendeli, hogy a Rába a kormány közegei által kidolgozott tervezetek alapján szabályoztassék s erre 6.600,000 frtnyi költség fordíttassék. A teljes szabályozás s a Hanság mentesítése több mint 13 millió frtba kerülne. Attól kell tartani, hogy az ármentesítés meg szabályozás nem fog sikerülni mindaddig, mígnem a Duna Pozsony és Gönyő között s ezen alúl is szabályoztatik.

A Marczal két oldalán elterülő sikság hullámosabb, a feljebb leirt bazalt hegyek: a Saághi és két Somlyó jellemzik. Jókora földhullámok a Rába és Marczal között levő, hosszúkás négyszög alakú síkságon is vannak; ilyen erdős földhát a *Kemenes*, mely lapos kavics zátony, alatta a termékenységéről hires Kemenesalja terjed el.

Futó homok kevés helyen mutatkozik, s a hol van, mint pl. Koronczo vidékén, ott is befásitással már megkötötték.

A Marczal szabályozása végett 1861-ben alakúlt egy társaság, mely 1872-ben újra szervezkedett. Az ártér egész kiterjedése 19,058 magyar hold, nemcsak a Marczal, hanem a Bitva, Hajagós, Hunyor, Mosó, Kodó, Czincza, Bakonyér, Csonkota, Kőhid, Csurgósvölgy, Sebesér, tördemiczei Bakonyér, Gerencze és Tapolcza mellett is fekszik. 168,807 m. hosszú töltést, 5880 m. hosszú csatornát és két vízosztó zsilipet építettek, ezekre 1884 végéig 308,661 frt 58 krt költöttek.

A Czincza patak szabályozására 1871-ben külön társulat alakúlt, 1830 m. holdnyi árterét 16,000 m. hosszú töltéssel biztosították.

»A Duna-Dráva közének szemefénye a ragyogó Balaton, melynek partjain oly édesen lehet ábrándozni, mint *Endrődi Sándor* mondja. [1]) A magas Tátra, a külföld vadregényes hegyei örökké zúgó fenyveseikkel lehetnek fönségesebbek, de az a *hellászi derü*, az a végtelenül bájos mosoly, az a szelidség, nyájasság, mely a Balaton vidékét beragyogja, egyedül az ő tulajdona.« »A tónak kékes zöld szine, irja György Aladár, — melyen keresztül csendes időben a tó fenekét is megláthatjuk, nem oly szép, mint az alpesi tavak azurkék tüköre; nem borúl fölébe az a ragyogó sötétkék boltozat, mely a felső-olaszországi tavakban oly gyönyörüen tükröződik vissza, szabá-

[1]) Balatoni ég alatt, 1884.

lyos partvonalok helyett nem ritkán találunk mellette messze elvonuló mocsárokat, hol lomha békák vertek tanyát s terpeszkedő tőzeg igyekszik megrabolni a vizet tiszta felszinétől. Nincs a Balaton partján suttogó vízesés, égig nyúló kopár sziklák nem rejtik el a kilátást, hogy a titokteljes sejtelmével hozzák rezgésbe az érzelem húrjait; partszélein nem virúl a narancs, a csillogó fehér villák, kecsesen emelkedő tornyok csak elszórtan láthatók. S mégis szép a Balaton, szép, midőn haragos hullámokat kergetve, valódi tengert játszik, szép, midőn csendesen hullámzó tükrén sajkát ringat, s nemcsak szép, de magasztos, midőn befagyott jegén mennydörgéshez hasonló zajjal tátongó riadásokat alkot. A kis Tihanyi félsziget hosszan előrenyuló fokával s elől, mintha valami párta volna, a benczések zárdájával, a természet valódi kabinetje; de e gyöngye is elhalványúl, midőn feltünnek a magasra törő bazalt kúpok hosszú soraikkal, midőn meglátjuk az éjszaki partnak várromokkal koronázott hegyeit.«

Sajátságos a Balaton fekvése, medenczéje DNy-ról ÉK-re nyúlik el, a Bakonynyal egyközűen, de ellenkezőleg a Dunáig terjedő fővölgyekkel, melyek mind ÉNy-ról DK-re huzódnak. Éjszakkeleti vége, ha megnyujtatnék, a Velenczei tóval s odább a Dunával, délkeleti nyúlványa pedig a Kanizsa környékén volt mocsárokkal s a Mura-Dráva vízeivel jutna kapcsolatba. Hosszú, keskeny medenczéje Zala és Somogy megyék között terjed el, éjszakkeleti végével Veszprém megyébe is átcsap; hossza Akaratyától Fenékig több mint 75.$_8$ km., legnagyobb szélessége Füred és Siófok között 12.$_3$ km., a beléje nyuló Tihanyi félsziget s az általellenben eső Szántódi földnyúlvány annyira összeszűkítik, hogy szélessége alig 600 m. Kiterjedése 690 □ km., nagyobbára már lecsapolt posványaival és bozótjaival együtt, melyek kivált Kéthely és Szőllős-Györök között déli oldalán s Fenéknél a délnyugati csücskén terjedtek el, majdnem még egyszer akkora. Tehát hazánk legnagyobb tava. [1]) Legnagyobb mélysége Tihanynál 45.$_5$ m., közepes mélysége 7—11 m.; Keszthelynél oly sekély, hogy néhol csaknem meglábolható.

Tengernek szoktuk nevezni a Balatont s büszkék vagyunk e

[1]) Az olasz és svájczi tavak jóval kisebbek, de mélységök sokkal nagyobb. A Genfi tó kiterjedése 578 □ km., közepes mélysége 150 m., legnagyobb mélysége 308 m., a Bodeni tóé 539 □ km., 135—276 m.; a Gardai tóé 300 □ km., 294 m., a Neufchatelié 240 □ km., 100—144 m.; a Lago Maggiore 211 □ km., 210—375 m.; a Comoi tóé 142 □ km., 247—406 m., a Vierwaldstädti tóé 107 □ km., 100—155 m.; a Zürichi tóé 88 □ km., 80—143 m. stb.

magyar tengerre. *Györyy Aladár* úgy véli, hogy a hajdani nagy mioczén vagyis lősz tengernek maradványa; dr. *Mangold Henrik* bizonyítgatja, hogy természet-, vegy- s különösen gyógytani tekintetben nagy hasonlatosság van közte s a tenger között. El is hihetjük, hogy a benne való fürdés épen annyit használ, mint a tengeri fürdő. Hullámzása olyan mint a tengeré, vannak állandó áramlásai s némi dagály és apály is észrevehető tükörén. Néha csendes időben is háborog, e háborodásai, *Szabó* szerint, a vulkáni kőzetek képezte talaj mélyéből fakadó endogen orkán keletkezésére vezethetők vissza, melyet a csendes tófelület árulhat el legjobban.[1]) Vizének rendes kékes szine számos árnyalaton keresztül a világítással úgy változik, mint a tenger szine; benne sokféle sók vannak feloldva, kénsavas kalium, szénsavas mész, magnézia, chlor stb. Ize lágy, kissé összehúzó. Hőmérséke nyáron 22.5, őszszel 20 C. fok, mérsékletének napi ingadozása sokkal csekélyebb, mint a levegőé. Néhol bizonyos mélységben melegebb vagy hidegebb a víz mint másutt, ezt a fenékbeli forrásoknak tulajdonítják, melyek hol melegek, hol hidegek. Partjain Keszthelynél hévvizek, Füreднél savanyú vizek fakadnak, másutt más források vannak. Vagy harminczkét patak és csermely önti vizét a Balatonba, legnagyobbak a Zala és Eger, de ezek is csekély folyócskák s magokban alig volnának képesek az elpárolgás által szenvedett veszteséget kipótolni. Kell tehát, hogy források és földalatti erek is táplálják a tavat, mert vizének egy része a Sión ki is folyik.

Veszprém- és zalamegyei partjait Kenesétől majdnem Keszthelyig a feljebb leirt, körülbelől 60 km. hosszú s egyremásra 300 m. magas hegyláncz szegélyezi, mely csak egy-két helyen, Eörsnél és Szigligetnél van megszakasztva; néhol a hegyek a tó széléig nyomúlnak, másutt hátrább maradnak s hol szélesebb, hol keskenyebb parti lapályt hagynak. A somogyi oldalon csak alacsony buczkák, nádasak, bozótok, berkek és lápok vannak; csak egy-két helyen domborodnak nagyobbacska magaslatok, mint Boglárnál és Fonyódnál. S nevezetes, hogy e magaslatokban szintén a bazalt mutatkozik, mint a túlsó parton. Az ellentét a két partvidék között csak növeli a tájnak szépségét. Kedvesnek fogjuk találni, gyönyörködni fogunk benne, akár a somogyi partján elvonuló vasútról, akár a lepsényi vagy kenesei magaslatokról, akár Tihany ormairól, akár a parthoz közel álló bazaltkúpokról vagy a beljebb eső fönsíkokról szemléljük. Való-

[1]) *Szabó József:* Geologia, 677. l. jegyzet.

ban, a Balaton összhangban van a környezetével s a vidéknek fő ékessége, éghajlati tekintetben is enyhítőleg s mérséklőleg hat; nélküle a Bakonyalja egy laposan elterülő, unalmas mezőséggé válnék.

Az emberek ugyan nem sokat tettek még a tómedenczének és vidékének szépítésére, a természet adományát sem tudták kellően megbecsülni. A tónak egykori halbősége nagyon megfogyott, csak most akarják az okszerü halászatot behozni. Különben leginkább csak a halászok s a füredi és keszthelyi fürdővendégek elevenítik meg némileg a tó csendes tükrét. Forgalom és közlekedés nincs rajta, partjain egyetlen egy iparos és nagyobb népességü város sincsen, a somogyi partvidék majdnem egészen puszta és néptelen.

A Balaton felesleges vize a *Sió* medrén folyik le, ez állítólag a rómaiak által ásott lecsapolási csatornából támadt. Majdnem Tihanynyal szemben szakad ki Siófoknál, onnan DK-nek tart, a Kapolyi, Nyéki s nehány más csermelylyel egyesülvén, a *Kaposba* ömlik. Ez Zala megyében Puszta-Korpádnál ered, Simonytornyáig egészben véve ÉK-nek tart, jobbról balról számos apró csermelylyel egyesülvén, melyek közől a Regölynél beléje ömlő *Koppány* a legnagyobb; Simontornyánál D-re fordúl s a Sárvízzel egyközüen halad tovább, mígnem Agárd vidékén vele egyesül. A *Sárvíz* a Székesfehérvár és Veszprém megye között elterülő Sárrétben ered, a hol a Séd, Csurgó és Gaja vizei találkoznak. A *Séd* a Bakonyban, Herend környékén ered, tekervényes s részint mélyen bevágódott völgyben Veszprémnek tart, onnan töltések közé szorított és csatornázott mederben kanyarodik tovább ÉK-re Palota és Fejérvár felé. A *Csurgó* Esztergárnál ered, ÉK-re Inota felé folyik, azután DK-re fordúl. A *Gaja* a Vértes hegységben Törös pusztán ered, a Moóri csatornán DK-re, Bodajk vidékéről a Csurgóval egyközüen folyik tovább. Még a Velenczei tónak felesleges vize is Sár-Keresztúr felé folyik s a Sárvízzel egyesül. Ez tehát a Balaton és Velenczei tónak, a Bakony és Vértes nagy részének vizeit, a Séd, Csurgó, Gaja, Kapos folyócskákat, azaz Veszprém, Zala, Vas, Somogy, Baranya, Tolna és Fehér megyék nagy részének, összesen több mint 14,000 □ km. területnek vizeit egyesíti medrében, mindazonáltal korántsem jelentős folyó s csatornázott medrében sem hajózható. Ha felső folyásának a Sédet vagy Gaját tekintjük, akkor iránya egészen sajátságosnak tetszik, de ha a Kapost tekintjük főfolyónak, mindjárt szembetünő az egyközüség a Zala folyásával s némileg a Muráéval is. Többé-kevesbbé

egyenközüek a Rába, Rábcza és Lajta is, mindezen folyók elsőben ÉK-re, azután DK-re folynak.

A Zala, Kapos, Koppány, Sió és Sárvíz csekély eséssel folydogálván, a síkságon szétömlének s gyakran kiöntvén, mellékeiket mocsáros bozóttá tették. Nagy posványok és bozótságok a Balaton szélén is voltak, kivált Somogyban és Zalában. A mocsárok lecsapolását már 1772-ben indíták meg, de kevés sikerrel. 1810-ben báró *Podmanitzky József*, a következő évben gróf *Zichy Ferencz* lett k. biztossá, s ennek sikerült az illető földbirtokosokat közös munkálkodásra rábirni. Intézkedései mellett 1825-ig több fő- és oldalas csatorna készült el s a csatornákat részben töltésekkel is biztosították. A főcsatorna, melyet *Kapos-* vagy *Zichy-csatornának* neveznek, Kaposváron felül a keczeli gátnál kezdődik, hossza körülbelől 100 km., szélessége 12—15 m., közepes mélysége 1.4 m. Regölynél a Koppány ömlik beléje, az is csatornába van véve, Török-Koppánytól kezdve. Némethi helység alatt a Kapos csatorna a Sióval egyesül; ezt az illető közbirtokosok 1821—1835-ben szabályoztatták, az ozorai malomtól a torkolatáig 6012 m. hosszú csatornát is ásattak. E szabályozás következtén a Balaton vize 1 méterrel apadt. A Koppány, Kapos és Sió ezen szabályozása, illetőleg csatornázása által mintegy 86,000 magyar holdnyi posványság csapoltatott le és lett mivelhető földdé.

A *Sárvíz* vagy *Nádor-csatornát* 1811—25-ben készíték el, Veszprém, Fejér és Tolna megyékben. A főcsatorna a Sárvölgy közepén nyúlik el, azonkivül a Sió és Kapos vizeit Simonytornyánál magába vevő, úgynevezett félreszorító csatornát és nehány oldalas csatornát ástak. Az összes csatornák hossza 175,994 m. Általuk valami 69,805 m. holdnyi posványság száríttatott ki. A Kapossal egyesült Sárvíz azelőtt Bogyiszló környékéről D-re fordult s a Dunával egyközüen kanyarodott tovább az ottani Sárközt képezve, végre Báttánál ömlött a Dunába. Az ottani mocsárokat is lecsapolták s a Sárvizet Tolna alatt vezették a Dunába. Azt vélték, hogy a főcsatornák hajózhatók lesznek, s hogy Veszprém megye és a Balaton vidéke a Dunával közvetetlenül fog közlekedhetni. Ámde a Zichy Ferencz vezetése alatt végrehajtott munkálatok nem eredményezték mind azokat a hasznokat, melyeket óhajtottak és reméltek.

1862-ben a Sió és Balaton melléki földesurak új lecsapolási és szabályozási munkálatokat terveztek, megint gr. Zichy Ferencz lett a királyi biztos. Most a Sió csatornázását Ozorától felfelé a Balatonig folytatták, a tó kifolyását elzáró töltést 1863. okt. 23-kán

bontak el, ennek következtében az 1862. decz. megfigyelt legkisebb vízálláson alúl meginl $0._{95}$ méterrel szállott alább a Balaton. Ekként a partjain való bozótok és posványokból összesen vagy 90,000 m. holdnyi terület szárittatott ki, egyszersmind a vasút is biztosittatott a tavaszi jégtorlások és kiöntések ellen. Ott, a hol a Sió a tóból kiszakad, ebbe benyuló gáttöltést raktak, Siófoknál pedig egy kis kikötőt épittettek.

Mostanában még fennállanak: a Balaton-szabályozási társulat, a Sióberki társulat, a Kapos-csatorna-társulat, a Szévíz szabályozó társulat, melynek szabályozási tere Pólöskefőtől a Zala folyóig terjed, a Kogyárberket szabályozó társulat a kanizsai berekben ásott csatorna jó karban tartására, a Foglár vizet szabályozó társulat a Nagy-Kapornak környékén levő Foglár tó lecsapolására, s a Zala-szabályozási társulat.

Az éghajlati viszonyok Magyarországnak talán egy vidékén sem oly kedvezők, mint a Duna és Dráva közén. A légmérsékleti ingadozások egészben véve csekélyebbek, mint az Alföldön, az esőzési viszonyok is kedvezőbbek. Csak a Rozália-hegységben zord az időjárás, ott az osztrák és stájer havasok közel volta érezteti magát. A Balaton, de még a Fertő is jótékony befolyást gyakorol a környezet éghajlatára, ez kétségen kivül sokkal szélsőségesebb jellemet öltene, ha a két tavat lecsapolnák.

Az évi közepes mérséklet a megfigyelési helyeken a $7._3^0$ és $10._{20}$ C. között változik; legmelegebb a kis magyar sikság, leghűsebbek a nyugati hegyes vidékek. A tényleges hőmérsék mindenütt jóval nagyobb, mint a földrajzi szélességnek megfelelő. A téli közepes mérséklet az egész területen $-2._1$ és $-0._1^0$, a nyári $17._1$ és $21._5^0$, a tavaszi $6._8$ és $10._5^0$, az őszi $7._4$ és $10._4^0$ C. között változik. Legnagyobb különbség a téli és nyári közepes mérséklet között a kis magyar sikságon tapasztalható, legkisebb pedig a hegyes vidéken, amott 21—22°, emitt alig 19°.

Valamint az egyes helyeken a fekvés és magasság szerint a légmérséklet nagy különbségeket mutat, úgy a csapadék évi mennyisége is nagyon változik az egyes vidékeken. Legkisebb a csapadék a kis magyar sikságon a Duna mentén Esztergomig, azután D. felé Kapuváron túlig s Tatától D-re Sz.-Fejérvárig és Balaton-Füredig, a hol az évi csapadék csak 529—593 mm., míg a szomszédos övben több mint 600 mm., a nyugati és déli vidékeken pedig több mint 700, sőt helyenkint több mint 800 mm., így pl. Borostyánkövön, Kőszegen, Körmenden, Gotthárdon, Csáktornyán, Barcson.

A növényzet a Duna és Dráva közén általán véve buja, a sülevényes kopár területek ritkák. Mindenütt díszlenek a gabona- és takarmányfélék s a kereskedelmi növények, a szőlő és gyümölcs, a szelid gesztenye is bőven terem, nemcsak Sopron vidékén, hanem Baranya megyében és másutt. Újabb időben különösen a komlótermesztés is emelkedett, kivált a béllyei uradalomban, továbbá a Pinka és Lapincs völgyeiben s Németújvár vidékén. — A czukor-répa vagy fehér czékla-termesztés leginkább Sopron és Vas megyékben van elterjedve; Sopron megyében 7 répa-czukorgyár van, míg az egész országban csak 14 van.

Ásványi kincsekkel Moson, Győr és Zala megyék legkevesbbé vannak megáldva, azokban semmi bányászat nincsen. A többi megyékben is csak a szénbányászatnak van nagy jelentősége.

Kereskedelem és ipar tekintetében a Duna-Dráva köze előkelő helyet foglal el hazánkban, a Dunán és Dráván kivül nincsen közlekedésre szolgáló víziútja, de közútjai jobb karban vannak, mint az Alföldön, s most már vasúthálózata könnyíti meg a közlekedést. Egyik fővonal Budáról Tatán, Szőnyön, Győrön át a Duna mentén Bruck és Bécs felé megyen; ezzel a vonallal némileg egyközű az, mely Budáról Székes-Fehérvárnak s onnan Ajkán és Kis-Czellen át Szombathelynek tart; onnan D-re fordúl s a Rába völgyén felfelé Gráczba visz. Szintén többé-kevesbbé egyközű az a vonal, mely Székesfehérvárról a Balaton mentén Nagy-Kanizsára s onnan Ny-ra Stájerországba megy, ama másikkal, mely Budáról D-re Pécsnek s onnanBarcsnak tart. Az utóbbi vonalnak egy szárnya Szegszárdig megy. Haránt- és mellékvonalok: a győr-sopronyi, a soprony-kanizsai, a győr-kis-czelli, s székes-fehérvár-kis-czelli, a dombovár-zákányi, dombovár-báttaszéki, pécs-mohácsi, villány-eszéki vonalok. Tervezve vannak: a buda-esztergomi és pozson-soproni vonalok. A barcspákráczi vonal az imént nyílt meg.

III.

Az országrész megyéinek áttekintete, az éjszaki megyék: Esztergom, Komárom, Győr, Moson és Sopron.

A Duna-Dráva közén 12 vármegye van, de közülök kettőnek, t. i. Esztergomnak és Komáromnak a területe a Duna bal oldalára is kiterjed. Következők a megyék:

A megye neve	kiterjedése □ km.	összes polgári népessége	magyar	német	róm. kath.	ágostai hitv.	helvét hitv.
Esztergom	1150.4	72,166	57,299	8695	60,748	629	8390
Komárom	2944.1	151,699	127,951	12,126	93,727	5171	45,437
Győr	1381.1	109,493	105,547	3339	81,855	14,398	7129
Moson	1944.5	81,370	13,622	57,627	70,064	8957	62
Sopron	3307.2	245,787	113,992	101,408	207.263	29,860	282
Fejér	4156.0	209,440	178,080	24,437	137,119	5709	57,531
Veszprém	4166.4	208,487	171,714	34,597	128,955	22,986	45,204
Vas	5035.3	360,590	176,628	122,738	264,363	76,087	10,607
Zala	5121.6	359,984	261,662	7606	327,588	7249	11,226
Somogy	6530.9	307,448	271,149	22,889	212,506	16,037	66,349
Tolna	3670.9	234,643	156,570	75,549	153,177	31,527	39,500
Baranya	5133.1	293,414	153,067	101,172	214,411	12,186	46,104
Összesen	44,541.5	2.634,511	1.787,281	572.183	1.951,771	230,796	337,821

E táblázatból látjuk, hogy a dunántúli megyék általában véve legsűrűbben vannak népesítve, mert egészben véve egy-egy □ kméterre több mint 59 lélek esik, Győr megyében 79, Sopronban 74, Vasban 71, Zalában 70, Eztergom és Tolna megyékben több mint 64 ember lakik egy-egy □ km. területen, s azok hazánk legnépesebb megyéi közé tartoznak. Nyelvre nézve a magyarok tulnyomók, körülbelől 68 százalékot tesznek, utánuk a németek következnek, kik aránylag legszámosabbak Moson, Sopron, Baranya, Vas és Tolna megyékben, abszolut többséget, majdnem 71%-ot, csak Moson megyében tesznek. Jelentős számot a horvátok is tesznek, összesen 174,174 lélekre rúgnak; legtöbben Zalában (70,575), Baranyában (33,553), Sopronban (28,749), Vasban (16,830), Somogyban (11,586), és Mosonban (8876) laknak. A tótok és vendek száma csak 25,700, a többi nemzetiségek még csekélyebb számmal fordúlnak elő. Vallásra nézve nagy többségben vannak a r. katholikusok; a gör.-katholikusok és görög-keletiek száma aránylag csekély; sokkal számosabbak a zsidók, összes számuk 97,753, aránylag legtöbben Zalában (13,724), Somogyban (12,463) és Veszprémben (11,300) laknak.

Moson, Sopron és Vas megyékben több mint 50,000 szláv lakik, őseik a Dráván túli vidékekről szakadtak ide a török hódítások idejében, vízi horvátoknak (Wasserkroaten) nevezik őket. Sokkal számosabbak az említett megyékben a németajkú lakosok, összes számuk több mint 270,000. A mosonmegyei németeket a »Heidebauern« nevével különböztetik meg, mert a Nyulasok földjén laknak, ezt pedig németül »Heideboden«-nek nevezik. Úgy látszik, hogy őseik a Sváb tartományból, különösen a Bodeni tó mellékeiről

vándoroltak be; később hozzájok csatlakoztak a szomszéd Ausztriából származó jövevények, s talán ezek alapították Magyar-Óvárt és Mosont; de az ő nyelvjárásuk, szokásaik, és erkölcseik sváb eredetre mutatnak. Ők, mint Schwicker jellemzi, valóságos kosmopoliták, könnyen alkalmazkodnak a körülményekhez, hamar símúlnak a szomszédos magyarokhoz és szlávokhoz, s az idegen szókkal annyira megrontják nyelvöket, hogy alig lehet ráismerni, hogy német. Földjöket jól mívelik, bort is termesztenek, de nagyon szívesen foglalkoznak a fuvarozással és kereskedéssel. — Egészen más nyelvjárásuk, más szokásaik és erkölcseik vannak a sopron- és vas-megyei németeknek, különösen azoknak, a kik a határszéli hegyes vidékeken laknak. Azokat *hienczek*nek nevezik; honnan ered e név és mit jelent, azt nem tudjuk; úgy látszik, hogy a hienczek részben azon bajor betelepülőktől származnak, kik még a magyarok bejövetele előtt az avar határgrófságban letelepedtek. Később számos német lovag jött be az országba, magával hozva Ausztriából, Stájerországból és Bajorországból földmivelőket. A német lovagok számos várat építtettek Sopron és Vas megyékben s hatalmas nemzetségeket alapítottak. Ők építették Német-Újvárt, Szalónakot, Lékát, Fraknóvárt, Kőszeg, Kis-Marton, Sopron stb. városokat. — A hienczek leginkább földmiveléssel, gyümölcs- és bortermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, többnyire nagy és gazdag földesuraik voltak (Eszterházy, Batthyány, Erdődy, Pálffy, stb.), kik kiméletesebben bántak velök, mint a síkságon levő kis földesurak az ő magyar jobbágyaikkal; az ő állapotuk tehát általában kedvezőbb volt, mint a magyar jobbágyoké. A terméketlen hegyes vidék nem nyujt nekik elegendő keresetet, azért nyáron elmennek a szomszéd Ausztriába, vagy a gazdagabb magyar síkságra kaszálni és aratni; különböző iparágakkal is foglalkoznak, s az említett megyékben a mesteremberek, legények és munkások többnyire hienczek.[1])

Esztergom megye az ország egyik legkisebb megyéje, a Duna mindkét oldalán terjed el s rendesen a Dunán inneni kerülethez számíttatik, de nagyobb és jelentősebb része a folyó jobb oldalán van. Éjszaki része egészen lapályos, déli részén hegyek, völgyek és lapályok váltakoznak, a Pilis, Gete és Gerecse hegycsoportok terjednek el ott. A megyének nagy kincsét teszik a barnaszén-telepek[2]), melyek azonban kellően még nem aknáztatnak ki, mivel a tervezett

[1]) L. *Schwicker* idézett munkája 207. s k. l.

[2]) L. 311. lapot.

vasúti szárnyvonal, mely a szénbányákat a fővárossal összekapcsolná, még ki nem épült.

Lábatlan és Nyerges-Újfalu vidékén a hegyek kiágazásai egészen a Dunáig érnek, azután hátrább maradnak és K. felé kiszélesedő parti lapályt hagynak. A Duna a lapályban kiszélesedik, a Táthi, Körteles, Nyárasi s nehány kisebb szigetet képezve; Táth vidékéről É-ra fordúl, s Párkánynyal átellenben összébb szorúl, keleti, azaz jobb partján egy hosszúkás hegy emelkedik, 66 méterrel a tükre fölé, ez az *Esztergomi Várhegy;* déli oldalán a folyónak egy keskeny mellékága két lapos szigetet képez. A nagyobbik sziget mögött terül el *Esztergom* városának főrésze, hosszan nyúlik el É-ról D-re, D. felé kiszélesedve. Keleti oldalán a Kalváriahegy és szőlőhegyek domborodnak, melyek a trachit-tufából álló Szarvashegy, Sashegy és Vaskapu nyugati oldalára támaszkodnak. A Várhegytől É-ra és ÉK-re a Sz.-Tamási hegy és Szamárhegy emelkednek a Duna partján, az utóbbinak éjszaki oldalán a folyó K-re kanyarodik. A várostól DNy-ra a Duna mellett vizenyős lapály van, ez DK. felé magasabbra duzzad fel, s a Strázsa hegyre és a Dorog, Csolnok és Tokod melletti hegyekre támaszkodik, Dorog és Kesztölcz között mint széles szalag messze DK-re terjed. Párkány fölött a Duna mentében szép síkság terül, a háttérben Hont és Nógrád hegyei kéklenek. Esztergomnak tehát szép és érdekes fekvése van; a város négy külön részre szakad: a tulajdonképeni Esztergomra, mely sz. k. város s a Várhegytől D-re és DK-re terjed el; a Vizi vagy Érseki városra, mely közvetlenül a Duna partján fekszik; Sz.-Györgymező és Sz.-Tamás mvárosokra, amaz a Dunától legéjszakibbra van s a Vizi városhoz csatlakozik, emez pedig a Várhegy, Sz.-Györgymező és sz. k. város között terül el. A négy városrész most is megannyi külön községet képez, a sz. k. város most rendezett tanácsú város 8,932 lakossal, a Vizivárosban 1,211, Sz.-Györgymezőn 2,363 és Sz.-Tamáson 2,438 lélek lakik, az összes lakosok száma tehát 14,944.

Esztergom az ország egyik legrégibb városa, már Sz. István rendeletéből a magyar egyház fejének székhelyévé lett, első királyaink is gyakran mulatának benne; az tehát gyors virágzásnak indúlt s a kereskedelem és ipar központjává lett. A tatárjáráskor elpusztúlt, de IV. Béla s az érsekek gondoskodásából hamar felépült ismét. Erős vár védelmezte a fényes érseki palotát és székesegyházat. De a törökök az érseket és főkáptalant a város elhagyására kényszerítek, s mikor 1683-ban a vidékről végképen eltakarodának, Esztergom csaknem merő omladék volt. Csak lassan népesült meg

ismét, 1708-ban lett újra sz. k. várossá; az országgyülés 1723-ban rendelé, hogy a főpapok és káptalanok régi székhelyeikre visszatérjenek, s Mária Terézia a Várhegyen új szentegyházat építtete az érsek számára. Barkóczy érsek 1761 óta munkálkodék a Várhegy egyengetésén, de csak 1820-ban Rudnay Sándor érsek alatt indulának meg a nagyszerű építkezések, melyeket utódjai szerencsésen befejeztek. Rudnay elsőben az alagútat építteté, mely a sz. k. várost Sz.-Györgymezővel köti össze, azután az új bazilikának veté meg alapját 1822-ben, leromboltatván a Mária Terézia építette egyházat. Ekkor a régi érseki székesegyház utolsó maradványai is eltűntek. Az új bazilika tervét Khűnel bécsi építész készítette, az építés vezetését Pack Jánosra bízták. A megkezdett nagy munkát Kopácsy József érsek-primás folytatá, Scitovszky János pedig, a ki 1849 jul. 20-kán lett esztergomi érsekké, befejezte. A nagyszerű templomot, melyre több mint 2 millió frtot költöttek vala, 1856 aug. 31-kén szentelték föl nagy ünnepélyességgel.

Kelet, azaz Sz.-Györgymező felől fasorokkal szegélyezett kényelmes út visz fel a Várhegyre; az útnak két oldalán a kanonok urak tizenkét diszes palotája sorakozik. A feljárás elején és felső fordulásánál képszobrok állanak; széles márványlépcsők az egyház teréről a bazilika előcsarnokába visznek. Ez igen nagy építmény, de mivel csaknem tagolatlan négyszög, azért nagyszerűsége első pillanatra fel nem tűnik; két tornya alacsonynak látszik, kupolája sokkal magasabb. A szentegyház nagyságát csak akkor veszszük észre, ha belsejét körüljárjuk. Legszebb részei közé a Bakács-kápolna és Sz. István vértanú kápolnája tartoznak.

A bazilikával koronázott hegy lábainál a Duna partján az érsekprimás kétemeletes új palotája emelkedik, ez Lippert tervei szerint 1880—82-ben építtették; 3 bejárása van, egy a Duna felől, kettő az utcza felől. Az első emeleten vannak a primás és fejedelmi vendégek lakosztályai, egy igen szép diszterem s a könyvtár helyiségei (40,000 kötet); a sokféle műkincsek, irattár, Simor-muzeum, metszvény-, régiség- és levéltár részben a második emeleten vannak elhelyezve.

A bazilika közelében a papnevelő intézet diszes épületét is találjuk. Az érseki városban levő templomot 1738-ban a jezsuiták építették, azelőtt székesegyházúl szolgált. A sz. k. város nevezetesebb épületei: a Sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére épült templom; a ferenczrendiek temploma és kolostora, a benczések társháza és gimnáziumi épülete, az 1828 óta épült Kerek-Anna temploma, a

vármegyeház s a városház. Újabb időben Esztergom is csinosodni kezd, utczái eléggé szabályosak.

A Duna partján több helyen s a Tamás hegy aljában hévvizek fakadnak; az utóbbi helyen fürdő van, mely a főkáptalan tulajdona.

Esztergomtól K-re a Duna déli oldalán *Pilis-Maróth* és *Dömös* falvak vannak, kies völgyekben; az utóbbi hajdan királyaink kedvelt mulatóhelye volt, I. Béla állítólag a királyi szék összeomlása következtében ott halt meg; prépostsága a török időben egészen elpusztult. *Kesztölcz* (1,351 lak.) a megye népesebb falvai közé tartozik; *Dorog, Tokod, Csolnok, Sárisáp, Nagy-Sáp, Bajot, Bajna, Kirva* a kőszénvidéken fekvő falvak, köztük Bajna (2,217 lak.) a legnépesebb. Sárisáp környékén már 1805-ben nyitának egy szénbányát gr. Sándor uradalmában, azután Csolnokon, Mogyoróson, Tokodon és Szarkáson is kezdék a bányákat mivelni, az összes széntermelés 1859-ben 540,690 m. mázsára rúgott s 1876-ban is még csak 617,439 m. mázsát tett.

Nyerges-Újfalu a Duna déli oldalán (1,981 lakos), *Lábatlan, Piszke* és *Süttö* odább Ny-ra esnek, határaikban nagy kőbányák vannak, melyekben márványt fejtenek. A megyének azon részében, mely a Dunától É-ra esik, a helységek többnyire népesebbek; *Párkány* mváros 2,139 lak. Esztergomnak átellenében fekszik, a két várost hajóhíd kapcsolja össze; odább ÉNy-ra *Nána,* kis falu mellett van Esztergom vasúti állomása; legújabban onnan egy szárnyvonalt Csatán és Ipoly-Pásztón át Ipolyságba építettek. *Ebed, Muzsla, Búcs* falvak és *Bátorkeszi* mváros Párkánytól Ny-ra esnek, Muzslának 2,526, Bátorkeszinek pedig 2,634 lakosa van.

Komárom megyét a rajta keresztül folyó Duna csaknem egyenlő két részre osztja, éjszaki fele úgyszólván egészen lapályos, déli felének nyugati része szintén az, keleti része pedig hegyes. A Vértes s különösen a Gerecse és Tatai hegysor ágazatai a Dunáig érnek. Nevezetesebb hegyek: a Gerecse, az öreg Kovácshegy a baji határban, a Körtvélyes, Somlyó, Mészárszék és Hólyagos. Legszebb vidéke a megyének Majk, Tata, Zsemlye, Oroszlán és Bánhida környéke, a hol bükkös és tölgyes erdők szántókkal és zöldelő gyepmezőkkel váltakoznak. Az Öreg-Duna Vénektől kezdve keleti irányban hömpölyög a megyén keresztül, nehány apró szigetet képezve; a Csiliz csak a nyugati határt érinti és Csicsónál szakad a Dunába; a Vág Szimőnél jön be a megyébe s az Érsekújvári Dunával egyesülvén, D. felé kanyarodik, Lándornál a Nyitrát is fölveszi, mely

Érsek-Újváron alúl éri el a megye határát; azután mint Vág-Duna Komáromnál szakad az Öreg-Dunába. A Zsitva Udvardnál lép a megyébe, több helyen csatornázott mederben folyik, főere Martosnál a Nyitrába vezettetett, régi ága pedig Zsitvatőnél szakad a Dunába.

A Császta az Érsekújvári Duna egyik mellékága, Aszód pusztánál jön be s délkeleti irányban csavarog tovább. Mindezen folyók gyakran kiöntenek, kisebb-nagyobb sásas és nádas mocsárokat képeznek.

A megye déli részében csak apró patakok vannak, a legtöbb az Általér és Czonczó medrében egyesül, amaz Fűzitőnél és Almásnál, emez Lovadnál szakad a Dunába. De alig van helység, melynek kisebb-nagyobb tava nem volna, a tavak többnyire forrásokból gyülnek össze.

A megye éjszak-keleti részén az Osztrák-magyar, déli részén a Magyar állami és a Szőny-Fehérvári vasútak haladnak el; az első Kürt, Perbete, P.-Sz.-Miklós, P.-Farkasd és Udvard közelében, a második Felső- és Alsó-Galla, Bánhida, Tata, P.-Almás, a két Szőny, Ács és P.-Vas mellett vonúl el; a harmadik Új-Szőnyből D-re Nagy-Igmándon és Kisbéren át tart Székesfehérvárnak.

A megyének főhelye *Rév-Komárom,* a Csallóköz keleti csücskén terül el, melyet a Vág-Duna és Öreg-Duna egyesülése képez. Meg kell különböztetni a várost és az erősséget; ez hazánknak leghatalmasabb erőssége, a folyó mindkét partján igen nagy területet foglal el; sánczaiban, erős kazamattáiban és kaszárnyáiban vagy 60,000 ember fér el.

A sziget legszélső csúcsán a régi vár áll, mely a XVI. században épült s magában foglalja a raktárakat, gőzmalmot, sütőházat, fegyvergyárt stb.; 1805 s azután 1830 óta új bástyákkal és sánczokkal megtoldották. Az úgynevezett Nádorvonal a Csallóközt szegi s a várost Ny. felől átalmazza; vele átellenben a Duna jobb partján, Újszőnyön felűl, a Monostor nevű szőlődomb van, mely az Újszőnyt és a dunai hídfőt félkörben befogó dombsornak legmagasabb pontja. Erről a dombról meg lehet akadályozni a dunai átjárást s ágyuztatni az átellenben levő várost és erősséget, azért azokat a magaslatokat már 1848-ban a magyar hadsereg kezdé megerősíteni, utóbb folytatták és kiterjeszték ez erősítéseket. A város és Újszőny közt a Duna medrében sziget van, ezt s a Vágban levő szigetkét szintén megerősítették. A hajóról keveset láthatunk a síkságon levő erősségből.

A város az új erősség előtt terül el s ettől keskeny vársík által

van elválasztva, K-ről Ny-nak nyúlik hosszan; a Duna jobb partjával hajóhídon közlekedik. Főutczája a Dunasornál kezdődik s Ny-ról K-re menve, a várközti sétatérig nyúlik el; abban vannak a benczések kolostora; Sz. András és Sz. János templomai; a Józsefkórház, stb. Keleti végén, a főtéren, a városháza áll, más útczában a megyeházát találjuk. A város az 1849-diki vivatások által sokat szenvedett, s az újabb időben nem igen gyarapodott. Ipara és kereskedése azelőtt élénkebb volt, mint mostanában, kivált fával és gabonával nagy kereskedést űzött; valami 300 hajója volt, melyek részben ott helyben építtettek. Most új hajót már alig építenek, mivel a gőzhajózás csaknem teljesen kiszorította a közönséges hajókat. A gőzhajók kikötő helye a város délnyugati végében levő dunai szigeten van, ugyanott holmi raktárak, sétatér, mulató és gyümölcsös kertek is vannak. A város határa nem nagy, s az is részben vizenyős és terméketlen. 1847-ben Rév-Komárom polgári népességét 20,000 lélekre tették; 1857-ben 12,326, s 1881 elején is csak 13,168 lakosa volt, kik majdnem mindannyian magyarok és legnagyobb részben róm. katholikusok.

A császári hadsereg 1849 márczius és április havakban oly keményen ágyuztatá a várat és várost, hogy a magyar őrsereg mármár csüggedezett; még kellő időben segítség érkezék, a magyar had április 24-kén elfoglalá az újszőnyi és monostori sánczokat és visszavonúlásra kényszeríté a császáriakat. Nehány hónap múlva megújultak a harczok; julius 2-kán és 11-kén két véres csata vívatók Komárom előtt, a magyar főseregonnan elvonúlt s a császáriak másod ízben ostromlák az erősséget, melyet Klapka védelmezett. Végre szept. 27-kén Puszta-Harkályon megkötteték az alku, melynek alapján a magyar őrsereg oktob. 3—5-kén kivonúla a várerősségből.

Komárom vidékén, a Duna jobb oldalán, számos római maradványokat leltek, különösen Szőny, Ács, Izsa és Pat helységek határaiban. *Új-Szőny* mváros helyén »Bregetio« római város feküdt; *Ó-Szőny* attól K-re esik, szintén mváros, az előbbinek 1,402, az utóbbinak 2.653 lakosa van. Ugyancsak a Duna mellett K. felé következnek: *Füzitő, Almás* és *Neszmély,* apró helységek, de Almás arról nevezetes, hogy a határában levő Nagyhegy bányáiban fejtették és fejtik a komáromi vár építésére szükséges követ s hogy ott számos kőfaragó van, kik a Tardos határában levő Gerecse bányáiból való veres márványt faragják. Neszmély határában jeles bor terem, de a termés csekély s gyakran másféle borokat árulnak neszmélyi neve alatt. A reformátusoknak ottani templomáról azt hiszik, hogy

a XI. vagy XII. századból való. A falu mögött emelkedő Várhegyen apáczakolostor volt, melyet a törökök feldúltak; odább D-re a Somlyó mered föl, keleti oldalán szaggatott sziklákkal. A Feketehegy oldalában az Aranykútnak nevezett barlang van, forrással és kis tócsával.

Sz.-Miklós, Szomod, Ágostyán és *Tardos* szintén csak kis falvak; *Tata* ellenben Komárom után a megyének legnépesebb helysége, mváros és nagy uradalomnak feje, a tulajdonképeni Tatára, Váraljára és Tóvárosra oszlik. Az első a Jánoshegy lejtőjén terül el; a hegy tetején a kalvária van, honnan szép kilátás esik a Vértesre s az alatta elterülő lapályra. Tata és Tóváros között az úgynevezett Nagytó van, gr. Eszterházy József 1730-ban nagy töltést építtete s ezzel a tó azt az alakját nyerte, a melylyel mostanában bír; 1821-ben fenékzsilipet építének, ezen a tó vizét egészen lebocsáthatják s ekképpen halait könnyen kifogdoshatják. Minden harmadik évben szokták a tavat lecsapolni és kihalászni; leginkább a ponty, csuka, kárász és czompó élnek a tóban. Ebbe ömlenek a környék vizerei, de saját forrásai is vannak; legnevezetesebb forrása épen a nyugati partján álló vár tövében fakad s emberkarnyi vastagságban buzog fel. Tatának és különösen Tóvárosnak főutczái lehetős szabályossággal és csinnal építvék; legnevezetesebb épületek: a kéttornyú r. kath. főtemplom, mely magaslaton áll; a Nagytó déli partján, szintén magaslaton épült kolostora a kegyesrendnek; a tó nyugati partján emelkedő urasági kastély s végre a vár. Ez a Tóváros felé fekszik, D-ről a Nagytó, egyebütt magas bástyafalak és széles árok veszik körül. A török uralkodás idejében Tata sokáig véghely volt, melynek birtokaért gyakran harczoltak. A XVIII. század elején Rákóczy Ferencz hivei foglalták el, a királyi hadak 1707-ben szállták meg s leronták falait. Ezután megszűnt királyi várnak lenni s a várossal együtt különböző családok birtokába került, mignem végül az egész tatai uradalmat Eszterházy grófok szerezték meg. Gr. Eszterházy Miklós 1815-ben a várat némileg helyreállíttatá; mostanában főépülete az udvar közepén levő kastély, melyben a családi levéltár s nehány tiszti iroda van.

Tata fő ékessége az urasági nagy kert; ebben több bő forrás s nehány tócsa van; a források vize langyos, 22—25 °C. Általában Tata és környéke bővelkedik forrásokban; a várostól É-ra levő réten az úgynevezett Fényes források buzognak föl, ezeknél mélyebb a Feneketlen tó, melynek mélysége körülbelől 18 m. Hajdan a források és tavak vize a Tata és Duna között elterülő egész lapályt

ingoványnyá és posványnyá tették; gr. Eszterházy József 1747-ben a vizek levezetésére a Dunáig érő csatornát ásatá.

Tata most a fővárosi lakosok egyik kirándulási helye, miután az új vasút Budapestről Szőny felé kiépült. A természeti nevezetességeken kivül régi emlékeket is találhatnak ott, különösen egy római vízvezeték és országút maradványai láthatók még; a *Füzitő* felől D-nek Tata felé vonuló töltés szintén római mű. *Héregh* és *Környe* falvaknál római oltárokat, kőkoporsókat, pénzeket stb. leltek. Tatának 6,507, a Tóvárosnak pedig 3,784 lakosa van.

Tatához közel K. felé *Baj* faluban az Eszterházy grófoknak roppant nagy borpinczéjök van. Bajtól D-re *Szőllős*, ettől DK-re pedig a népesebb *Tarján* esik, ebben túlnyomóan németek laknak.

A Budáról Győrnek tartó országút *Felső-* és *Alsó-Galla* és *Bánhida* mellett halad el; ennek határában, a falutól É-ra, az Eperjes vagy Szemiluki barlang van, melyben a török háborúk idején állítólag két falunak népe keresett menedéket és halált lelt. Odább D-re vannak: *Környe*, melyet már megemlítettünk, továbbá *Zsemlye*, puszta *Majk*, *Oroszlán* és *Gesztes*, köztük Oroszlán a legnépesebb (1,678 lak.); a majki pusztán régi kamalduli kolostor van, melyet gyárrá alakítottak át; temploma már romban hever, de tornya még áll, a remete-lakások is nagyrészt még megvannak. Gesztes a Vértes közepén fekszik, a falutól DK-re egy hegytetőn régi vár düledez. Zsemlye határában szénbánya van.

Szőnytől DNy-ra *Ács* népes helység van 4,437 lakossal; ettől DK-re *Nagy-Igmánd* a járásnak közepe táján, tavas vidéken; Ny. felé a megye határán *Bana*, K. felé pedig *Kocs* fekszenek, az elsőnek 2,072, a másodiknak 2,369, a harmadiknak 3,079 lakosa van; *Mócsa* Igmándtól ÉK-re még népesebb, 3,256 lakossal. De nevezetesebbek *Bábolna* és *Kisbér*, amaz Nagy-Igmánd és Bana között, emez a megye déli határszélén fekszik. Ott t. i. állami ménesek vannak.

Az állami ménesekről általában már a 226. lapon szóltunk. Bábolna pusztán a ménes 1789-ben alapíttaték; kiterjedése 7,067 kat. hold 1,054 □°, mely az egyes mivelési ágak szerint következőleg oszlik meg: beltelek 194 h., 1,479 □°, szántóföld 5,377 h., 959 □°, legelő 117 h., 1,544 □°, rét 471 h., 1,470 □°, erdő 612 h., 635 □°, szegély 67 h., 1,225 □°, út 188 h., 588 □°, kert 4 h., 229 □°, terméketlen 32 h., 925 □°, a ménes használatában van 61 h., 196 □°.

Az átlagos termések 1876—1884-ig kat. holdankint voltak kilogrammokban 811.$_3$ búza, 812 rozs, 885 árpa, 885.$_9$ zab, 1788 csöves tengeri.

A bábolnai ménesben keleti jellegű (arab) telivér és félvér lovakat tenyésztenek, s a czél: keleti jellegű, de nagyobb testű félvér lovak előállítása. 1884 végén volt 514 db ló, melyekből a tenyésztörzset képezte 4 db arab telivér mén és 23 db ugyanily kancza, továbbá 3 db arab félvér mén és 117 ugyanily kancza. 1885 augusztusban közvetlenül Arábiából behozaték 4 mén és 5 kancza.

A bábolnai ménest kezeli jelenleg egy méneskari alezredes parancsnoksága alatt 4 méneskari tiszt, ezenfelül az orvosi személyzet áll egy polgári emberorvos- és 3 állatorvosból, a legénység létszáma 165 ember.

Továbbá a ménesbirtokon tenyésztenek berni (szimmenthali) szarvasmarhát tejelés és fiatal tenyészállatok nevelése czéljából, azután gyapjútermelő (fésüs merino) és hústermelő (angolvérű húsjuhok) juhokat. A tenyészmarha állománya volt 1884 végén 2 db tenyészbika és 60 db tehén, az ivadékkal együtt összesen 158 db; az összes tenyész-juhállomány pedig 1,453 db. Hízlalva eladatott 176 db szarvasmarha és 3,110 db juh.

A ménes-birtokot egy igazgató vezetése alatt 11 tisztviselő kezeli; a cselédség és kézmivesek rendszeresített létszáma 251 ember, az igáserő 63 db ló és 308 db ökör. Fentart a ménesbirtok saját területén egy népiskolát 2 tanítóval és egy tanítónővel.

Kisbér mváros 2,908 lakossal; az ottani ménes 1854-ben alapíttaték; összes területe 11,227 kat. hold 698 □°, ebből 622 h. 95 □° szántóföld, 704 h. 1,204 □° rét, 732 h. 1,548 □° legelő, 2 h. 550 □° szőlő, 2.889 h. 609 □° erdő, 584 h. 10 □° szérűskert, utak stb., 87 h. 1,482 □° terméketlen. Az átlagos termések voltak 1881—1884-ben k. holdanként kilogrammokban búza 751, rozs 882, árpa 799, zab 663, tengeri szemben 1142.

Tenyésztetnek a ménes-birtokon 1. ígás lovak, 2. allgaui szarvasmarha, 3. rambouillet és cotswold juhok, 4. szalontai sertések; időszakonkint állathízlalás is űzetik.

A lótenyésztés czélja középnehéz igáslovak tenyésztése a gazdaság igáslovai és nori mének után. Az ezen tenyészetből származó mének Vas, Zala és Sopron megyék fedeztetési állomásaira osztatnak be, az ottani nehezebb kanczaanyagra. A tenyésztés 2 ménnel és mintegy 40 kanczával üzetik. A ménes-birtok lóállománya 1884 végén 156 db.

A kisbéri ménes ellenben két osztályra oszlik, úgymint az angol telivér és angol félvér (illetőleg magasvér) ménesre. Az előbbinek feladata a telivér angol tenyészanyagot szaporítani, az utóbbi-

nak pedig vérben magasan álló, értékes hámos és könnyebb súly alá alkalmas vadász és tiszti lovakat állítani elő. E ménes létszáma 1884 végén volt 493 db ló, melyekből a telivér törzset 11 db telivér mén és 29 telivér kancza, a félvér törzset pedig 2 db félvér mén és 126 db félvér kancza képezte. Ezen ménest kezeli jelenleg egy méneskari százados parancsnoksága alatt 5 méneskari tiszt, azonfelül az orvosi személyzet áll 2 katonai emberorvosból és 6 állatorvosból; a legénység létszáma 237 ember.

A ménesbirtokon való allgaui tehenészet czélja tejtermelés és fiatal tenyészállatok nevelése. A tenyészállatok száma 1884 végén 4 db tenyészbika és 91 db tenyésztehén, összesen az ivadékkal együtt 237 db allgaui tenyészállat.

A juhtenyésztésnél a rambouillet irányban inkább a gyapjútermelés, a húsjuhoknál pedig a hízlalva eladás a czél. Az összes juh-létszám volt 1884 végén 2,913 db tenyészjuh.

A sertéstenyésztés czélja a tiszta szalontai húsfajta fentartása, tenyész- és hízlalt állatok eladása, az összes tenyésztés-állomány 1884 végén 203 db. Hízlalásra volt beállítva 94 db szarvasmarha, 394 db sertés, 573 db juh. Az igáserő állománya 114 db ló és 420 db ökör. A ménesbirtokot kezeli egy igazgató vezetése alatt 16 tisztviselő, a cselédség létszáma 295. A ménesbirtok saját területén fentart egy népiskolát 2 tanítóval.

A Duna és Nyitra között többnyire csak apró falvak vannak, ilyenek: *Duna-Radvány, Új-* és *Ó-Gyalla;* az utóbbi helységben Konkoly-Thege Miklós jól felszerelt csillagvizsgáló intézetét találjuk; *Madar* szőlőhegyén jeles bor terem; *Perbete* jóval népesebb, 3,072 lak., vasúti állomás; *Kürt* amattól K-re, *Csúz* pedig ÉK-re esik, az előbbiben 2,418, az utóbbiban 2,046 lakos s több urasági kastély van; *Udvard* a megye éjszaki határához közel, régi s a járás legnépesebb helysége, 4,035 lakossal; *Naszvad* a Nyitra közelében 3,122 lakost számlál.

Guta a Vág és Kis-Duna egyesülésénél, mocsáros vidéken, mváros, 6,097 lakossal. *Nagy-Megyer*, a Csiliz közelében, szintén mváros 2,832 lak.; *Szimő* a megye éjszaki határán a Vág mellett 2,343 lak.; *Csicsó* szép urasági kastélylyal és kerttel.

Érseklél faluról neveztetett el a papi nemesi szék, mely az esztergomi érsektől függött s melyhez rajta kivűl Őrs, Szilas s még öt más falu és puszta tartozott. *Füss* helységet a szentmártoni főapát papnemesei bírták; a főapát ott nem földesúr, hanem főispány és adományozó volt.

Győr megyének [1]) legéjszakibb kis darabja, a Csilizköz, szintén az Öreg-Duna bal oldalán fekszik, nagyobb darabja t. i. Szigetköz az Öreg- és Kis-Duna között, más részei t. i. Tóköz a Kis-Duna és Rábcza, meg a Rábcza és Rába között terűlnek el, legnagyobb része pedig a Rábától K-re esik. Talaja majdnem egészen sík és lapályos, csak déli részén domborodnak erdős magaslatok, melyek hármas sort képeznek; nagy részben szőlők és erdők fedik. A megye legmagasabb pontja a tényői erdőben *Sz.-Pálhegye* (318 m.); *Pannonhalma* jóval alacsonyabb (283 m.). Az árvizek számos mocsarat képeznek, a Szigetközben és Tóközben néhány tócsa is van.

Győr sz. k. város a római Arrabona helyén a Kis-Duna, Rába és Rábcza által átszelt termékeny síkságon terűl el; magasra nyúló számos tornya már messziről szemébe ötlik az utasnak. Egyenes és széles utczái, csinos épületei, élénk forgalma, közhelyiségeinek tisztasága kellemes benyomást tesznek az idegenre. A város öt részre oszlik: a Bel-, Új-, Ferdinánd-, Ferencz- és Nádor-városra; hozzátartozik Szabadhegy is. Az Újváros alapját a XVI. században a török portyázók elől menekülő puszta-sokorói lakosok tették le; 1820-ban kezdék a Belvárost övező bástyákat lebontani, s helyeiken és az azokon kivűl elterűlt posványos térségen Ferencz- és Ferdinándváros keletkezék. A Nádorváros Győrnek legrégibb külvárosa, s némelyek azt tartják, hogy Arrabona régi lakosai legelsőben ott telepedének le; 1271-ben azon városrész lakosai a várba és városba költözének, s minthogy az a váron és keritőfalon kivűl esett, többször elpusztúlt; utóbb e városrészt csak gazdasági majorokúl használták s azért majoroknak nevezték. Szabadhegy a várostól 2 km. K-re eső dombhát, úgy látszik, Szöllős helység volt ott, mely Győr ostromai alatt elpusztúlt; a múlt században a győri vagyonosabb lakosok mulató kerteket rendeztek be ottan, s most győri földbirtokosok és mezei gazdák lakják.

Győr forgalmi központját a Belváros képezi, mely É-ről a Dunáig, Ny-ról a Rábáig, D-ről a tűztoronyig, K-ről a Harangöntő utczáig terjed; a tűztornyon kivűl eső rész a Ferdinándváros, a Harangöntő utczán túli rész pedig a Ferenczváros. A Nádorváros D-re esik, a vásártér és vaspálya választja el a várostól; ettől Ny-ra az Újváros a Rába és Rábcza közé ékelődik, a Rába és sétatér vá-

[1]) Győr megyét nagyon részletesen leírja a fent idézett munka, mely a magyar orvosok és természetvizsgálók Győr városában 1874-ben tartott nagygyülésének alkalmával megjelent.

lasztja el a várostól. *Sziget* falut Győr-Újvárostól csak a Rábcza választja el, hídja pedig összekapcsolja vele, tehát azt szintén Győr külvárosának tekinthetjük. A Duna bal oldalán ÉK-re *Pataház* és *Révfalu* fekszenek; ezek is némileg Győr külvárosainak tekinthetők.

A városnak templomai között az első helyet a püspöki székesegyház foglalja el; a Káptalan-dombon, kis tér közepén fekszik, homlokzatával a püspöki palota felé fordúlva; elején hatalmas torony emelkedik, ez alatt van a főbejárat. A templom belseje sokkal csinosabb mint külseje, három hajója van; déli hajójához van kapcsolva a Sz. Háromság vagy Héderváry-kápolna. A püspökvár fő kapujától a dombon lefelé haladva, egyenesen a karmeliták templomának tartunk, melyet Szelepcsényi György esztergomi érsek építtetett 1714—1724-ben. Innen az egyenes Kazinczy-utczán át a fő- vagy Széchenyi-térre jutunk; ennek déli oldalát a benczések székháza főgimnáziuma s közöttük kéttornyú temploma foglalja el. A Belvárosban vannak továbbá: a püspökvár házi kápolnája, az úgynevezett Dóczy-kápolna a XV. századból; a magyar és német ispotály temploma; az Orsolyaszűzek kolostorához csatolt egyház, a nagyobb és kisebb papnevelő intézetek és templomaik. A nádorvárosi plébániatemplom egykor a kamillánusok kolostora volt, a külváros végén kis dombon a kalvária látható. Az Újvárosban van egy r. kath. plébániatemplom, ugyanott vannak az ágostai és helvét hitvallásúak, s az egyesült görögök templomai, meg a zsidók kupolás zsinagogája. Győr-Szigeten az egyszerű plebánia-templomon kivűl az irgalmas szűzeknek 1862-ben épített templomát találjuk.

Egyéb nevezetesebb épületek: a püspöki palota, melynek ódon szabása még most is mutatja, hogy hajdan vár volt, éjszakon és nyugaton magas bástyafalai közvetlenül a Duna és Rába partján emelkednek; a palota ablakaiból s a várkertből szép kilátás esik a városra és környékére; még tágasabb kilátást élvezhetünk a palota fölött emelkedő torony tetejéről.

A főtér déli oldalát, mint már említettük, a benczések díszes épületei foglalják el, keleti oldalán a kereskedelmi csarnok, éjszaki oldalán a városház egy része, a kisebb papnövelő és díszes magánházak, nyugati oldalán szintén csinos lakóházak emelkednek. Ugyancsak a főtéren áll szűz Mária szobra, melyet Kollonich püspök Budavárának felszabadítása emlékeül állíttata, s egy márványkút.

A tűztorony a Fehérvári kapu helyén a bástya köveiből 1792-ben épült, alsó épülete árvaházúl szolgál. A megyeház egykor ferenczrendi kolostor volt, közelében áll a k. jogakadémia épülete,

mely 1867-ben épült; benne van az állami fő reáltanoda is. A szinház a Rábától képezett kis Sétatér-szigeten áll.

Egyszóval Győr hazánk csinosabb és gyarapodó városai közé tartozik, gabnakereskedése még most is jelentős; ipartelepei: két gazdasági gépgyár, egy harmonium-, egy tészta-, gyufa- és olajgyár, egy gőzmalom s egy fürészmalom. A város lakosainak száma 20,981, köztük 1,420 német, a többi magyar; 14,508 róm. kath., 3,124 ágostai, 972 helvéthitvallású, 2,339 zsidó. Azonkivül Győrszigetnek 4,640, Révfalunak pedig 1,953 lakosa van.

Győr nevezetes gőzhajói és vasúti állomás; a Duna jobb oldalán Budapestről Bécsbe vivő vasút rajta megyen keresztül, s déli irányban Szombathely felé is visz egy vaspálya. Ez a megyében *Gyirmóth, Ménfő, Szemere, Gyömöre, Gyarmath* és *Szerecseny* helységeket érinti, vagy közelökben halad el. E helységek között Gyarmath a legnépesebb, 1,650 lakosa van, köztük 478 német; Gyirmóth népe egykor német volt, de ma már egészen elmagyarosodott.

Az országút Győrtől D. felé termékeny lapályon visz el, melyet Ny-ról a Csanak-Écsi, K-ről a Sz.-Mártoni hegysorok, D-ről a Vértes és Bakony nyúlványai rekesztenek be. *Kis-Baráth* és *Nagy-Baráth* falvak az úttól jobbra maradnak, *Nyúl, Nagy-Écs* és *Ravazd* az útba esnek, az utóbbi legnépesebb, 1,642 lakosa lévén. Ott letérünk a Veszprémnek tartó országútról s egyenest *Pannonhalmának* tartunk. A hegy lejtőit szőlők és elszórt házak tarkítják, nyugati oldalát pedig *Sz.-Márton* mváros foglalja el, melynek házai a Pánzsaér völgyétől csaknem a hegy tetejéig nyúlnak fel, szegélyezve a benedekrendi főapátság monostorát. Sz.-Márton házai szabálytalanúl összedobálva, sok helyen mint fecskefészkek függnek a partok oldalain, köztük csak a főapátság uradalmi épületei tűnnek ki; lakosainak száma 2,986.

Magára Pannonhalmára kényelmes kocsiút visz, a nyugati oldalon indúl fel, többször kanyarog s végre egészen a keleti oldalra kerűlve ér fel a hegyre. Ez tulajdonképen három dombból áll; a középső a legmagasabb, rajta áll a kalvária; az éjszaki dombon a főmonostor s ezzel szemben a déli magaslaton a Boldogasszony kápolna áll. A nemzeti hagyomány e hármas ormot látja az ország czimerében. A főmonostorba csak a keleti részen van bejárás, a többi oldalról legnagyobb részt magas bástyafalak körítik; a keleti bástyafalon még lőrések láthatók, a déli bástyafal két szögletén ódonszerű tornyok emelkednek. A bejárás boltíves hídon és kapun át vezet a várudvarba. Itt van a kétemeletes déli épületszárny, ennek

első emeletén a főapáti lakosztály. A székesegyház a kelet-nyugati hosszirányban fekszik, keleti homlokzata szabadon áll s a belső szűk udvarra néz; a nyugati homlokzatán az 1831-ben épült torony emelkedik, s ott van a fő bejárat. A székesegyház belsejét 1868—1872-ben stilszerűen helyreállíták és kicsinosíták. A székesegyházhoz méltán sorakozik a gazdag könyvtár, mely a főmonostor éjszaki sarkát foglalja el. Más helyiségekben vannak elhelyezve a természettani műszertár és a vegytani műhely.

Gyönyörü kilátás esik a monostor ablakaiból, s az egész épületet körítő vársétáról. Pannonhalma keleti lejtőjén a főmonostor szép parkja terül el.

Pannonhalmától K. felé csak apró falvak vannak; ilyenek: *Péer, Mindszent, Mező-Eörs, Pázmánd, Taáp* stb., köztük Mező-Eörs legnépesebb (1,396 lak.).

A Rába mellett és közelében szintén csak apró falvak vannak: *Ikrény, Rába-Patona, Mérges, Rába-Sz.-Mihály, Rába-Sz.-Miklós,* stb., kissé odább K-re a Sokoróalján *Csikvánd* és *Téth* fekszenek, az utóbbi a megyének egyik legrégibb helysége, Szentkút teleppel együtt 3,238 lakosa van. *Tényő, Felpécz, Kis-Pécz* és *Kajár* a Sokorói hegyek között fekszenek, Kajárnak 1,624, Felpécznek 1,692 lakosa van.

A Rába és Rábcza között *Encse, Kóny, Börcs* és *Sövényház,* a Rábcza és Kis-Duna között *Pinnyéd, Abda, Öreg-* és *Sziget-Eöttevény* fekszenek.

A Duna mellett *Gönyő* nevezetes gőzhajózási állomás, attól Ny-ra esik *Vének,* melynél a Kis- és Nagy-Duna egyesülnek; a Kis- és Nagy-Duna között *Bácsa, Zámoly, Ladamér, Ráró, Ásvány* és *Hédervár* fekszenek, az utóbbi három közel egymáshoz. Ásvány a legnépesebb 1,647 lakossal, Hédervár a leghíresebb, a megyének éjszaknyugati sarkán a Szigetközben való kis mváros, a Hédervváriak ősi fészke, az ódon szabású kastélyt szép park környezi.

Moson megyének talaja majdnem egészen sík és lapályos, keleti részét a Duna, déli vidékeit a Rábcza árvízei mocsárosítják, nyugati vidékein a Hanság és Fertő terül el, csak éjszaknyugati része emelkedettebb, sőt dombos. Az az ország egyetlen megyéje, melyben a német lakosok többséget tesznek. Nagy városok nincsenek benne, de a helységek többnyire szabályosak és takarosak.

A megye főhelye *Magyar-Óvár*, mváros, a Lajta és Kis-Duna egyesülésénél, csinos kis város; 1819 óta létezik ott egy felső gazdasági tanintézet, 1850-ig Károly cs. k. főherczeg örököseinek költségén állott fenn, ekkor állami intézetté vált, most a gazdasági

akadémia a magyar földmivelési miniszteriumnak van alárendelve. Óvár feje egy nagy uradalomnak, melyhez a megye legszebb része, 24 helység s több puszta tartozik; az uradalom Albrecht főherczeg birtoka, igen jól kezeltetik, s mind a mezőgazdaságra, mind az állattenyésztésre nézve mintául szolgálhat. Márialigeten nagy tehenészet van.

Moson mváros, közel Óvárhoz DK-re, a Kis-Duna mellett, szintén régi helység, azelőtt a gabnakereskedés egyik központja volt, most nehány ipartelepéről nevezetes, különösen Kühne Ede gépgyára s fém- és vasöntője említendő.

Halászi, magyar helység, kis mváros, Óvártól ÉK-re a Szigetközben; *Lébény* és *Sz.-Miklós* a megye délkeleti szélén kis falvak, de Lébényben jeles kerek íves templom van, Sz.-Miklóst pedig urasági kastély ékesíti. *Szolnok* (Zanig) Mosontól Ny-ra, *Sz.-János* és *Puszta-Somorja* odább D-re, *Boldogasszony* (Frauenkirchen), *Sz.-András* és *Pomogy* (Pamhacken) a megye délnyugati részében s a Hanság közelében a nevezetesebb helységek.

Gálos (Gols), *Véden* (Weiden), *Nezsider* (Neusiedl) és *Nyulas* (Gois) a Fertő közelében fekvő helységek.

Hegyeshalom (Strassommerein), *Zarándfalu* (Zurendorf) és *Parndorf* a Bruckba vivő vasút mellett fekszenek, *Lajtafalva* az ország határán, szép vidéken, *Rajka* (Rakendorf), *Oroszvár* (Karlburg) és *Köpcsén* (Kittsee) a Kis-Duna közelében a Pozsonyba vivő országút mellettt. Az utóbbi két helyen igen díszes urasági kastélyok és nagy kertek vannak. Parndorfban leginkább horvátok laknak.

Köpcséntől Ny-ra esik *Nemesvölgy* (Edelsthal), melynek határa Ausztriába van beékelve, határában legujabb időben régi sírokat ástak ki, melyekről azt hiszik, hogy az avaroktól származnak. Hasonló sírokat *Sz.-Péter* határában Mosontól DNy-ra is találtak.

Sopron megye a Fertőtől Ny-ra és D-re a Répczéig és Rábáig terjed, Alsó-Ausztriával, Moson, Győr és Vas megyékkel határos, alakja félholdhoz hasonlít; területe sokkal változatosabb mint Moson megyéé, a Lajta és Rozália hegységek s a Fertőmelléki hegycsoport hálózzák be, legnagyobb részében szép hegyek és völgyek váltakoznak, csak keleti vidéke, a Rábaköz egészen lapályos. Mind hegyes mind lapályos vidékei termékenyek, erdők, gyömölcsösök, szőlők, szántóföldek és rétek váltogatják egymást. Lakosai nemcsak földmiveléssel foglalkoznak, hanem különböző iparágakat is űznek, kivált a répaczukor-gyártás virágzik; a 237 kisebb-nagyobb községből 123-ban a magyarok, 83-ban a németek, 29-ben a horvátok túlnyomók

a magyarok különösen a Rábaközt, a németek pedig a hegyes vidékeket foglalják el.

Az Ikva szép völgyében, mely ÉNy. felé a Somfalvai lapálylyá szélesedik ki, D. felé pedig a Rába síkságával olvad össze, a rómaiak idejében *Scarabantia* virágzott, mely az Ádriai tengert a Dunával összekapcsoló utvonalba esvén, Pannoniának egyik legjelesebb városa volt. A népvándorlás viharjai romba döntötték, de omladékain német betelepülők még a magyarok bejövetele előtt új várost alapítottak, melyet »Oedenburg«-nak (pusztavár) neveztek el. Árpád azt a vidéket is meghódoltatá, s azután a Fertő mellékén különösen besnyők telepedtek le. »Oedenburg«-ból *Sopron* lett, de lakosai, úgy látszik, azután is leginkább németek voltak. A vidék szépségéhez hozzájárultak a természet más adományai, melyek a város keletkezését és fejlődését előmozdították. A közeli hegyek bőven szolgáltatták a szükséges fát és építésre való követ, a lapályon a vetések díszlettek. A védelmet megkönnyitették a folyók és hegyek, de a közlekedést meg nem akadályozták, tehát Sopron nagy vidéknek forgalmi központjává válhatott. Jelentőségét még az a körülmény is nevelte, hogy közel esett az ország nyugati határához, s neki mindig fontos szerepe volt, valahányszor hazánk a szomszéd Ausztriával összetüzött. A magyar királyok 1260 óta ismételve megujíták és kibővíték kiváltságait; 1441-ben Erzsébet királyné nehány határszéli várral együtt III. Frigyes német császárnak zálogba adta, Mátyás 1464-ben visszafoglalta, halála után I. Miksa császár szállta meg, Ulászló megint visszaszerezte. A mohácsi vész után Sopron is sok viszontagságot szenvedett, több izben ostromoltatott, de jelentős város maradt mindig, nehány országgyűlés is tartatott benne.

Mostanában Sopron sz. k. város hazánknak egyik legszebb és legvirágzóbb városa, a megyének, számos állami és megyei hivatalnak székhelye, fontos kereskedelmi és forgalmi központ; négy felé van vasútja, két irányban megy a Déli s kettőben a Győr-Sopron-Ebenfurti, most Pozsony felé is terveznek egy vasútat. Lakosainak száma 23,222, a katonasággal együtt 24,300; köztük 17,166 német, 4875 magyar, 561 horvát, 620 egyéb; vallásra nézve 14,776 r. kath., 7096 ág. hitv., 1152 zsidó.

A város legnagyobb része az Ikvának a Soproni és Fertőmelléki hegységek által 2 kméterre összeszorított völgyében terül el, csak külső szélei vonúlnak fel az éjszakon és keleten emelkedő dombokra, melyek úgy, mint a szomszédos magaslatok, többnyire szőlővel vannak beültetve; a déli magasabb hegyek oldalain szép gyü-

mölcsösök és gesztenyések díszlenek, ezek fölött pedig erdők, leginkább tölgyesek, terűlnek el. A város leginkább az Ikva jobb partján fekszik, déli oldalán a Bánfalva, illetőleg Brennberg felől jövő Rákospatak, mely különbözik a Fertőbe ömlő Rákostól, folydogál mély árokban, mely hajdan védelmi vonalúl szolgált, most pedig részben be van boltozva, úgy, hogy rajta és két oldalán a Deáktérnek nevezett szép fasoros új széles útcza keletkezhetett 1875 óta, mikor az Ebenfurtnak tartó vasút nyittatott, s azon a vidéken az új pályaudvar felépíttetett.

Sopron még a XVII. század végén s a XVIII-nak elején meg volt erősitve, még pedig kettős kerítő fallal, t. i. külön volt bekerítve a belsőváros s külön a külső város. A belváros tojásdad alakú kis területet foglal el, ezt hajdan mély árok és erős bástyafalak vették körül, melyeknek utolsó maradványai csak a hetvenes években tűntek el, helyökön a Várkerület (Grabenrund), Széchenyitér, Szinház-tér és Szinház-utcza keletkeztek. Ezt a belső várost, mely Sopronnak legrégibb része és mintegy magva, a bástyákon kivűl eső külső város vette körül gyűrű alakjában s ez szintén kőfallal és árokkal volt bekerítve, ennek maradványai s egy-két tornya még most is láthatók; hat kapujának is megmaradt a neve, a menynyiben róluk neveztetnek el a feléjök vezető utczák, nevezetesen az Újteleki, Bécsi, Sz.-Mihályi, Balfi, Domonkos, Magyar-utcza és a Hosszúsor. Az Erzsébet-utcza, mely D-re a pályaudvarhoz vezet, csak 1875 óta keletkezett. Újabb időben támadtak a mostani külvárosok, melyek a külső kerítőfalon kivül terjednek el, t. i. az Újteleki Ny-ra, Bécsi ÉNy-ra, Fertői és Győri külvárosok K. felé; az első leginkább emelkedett s máris a város legszebb részei közé tartozik; központja az az utcza, mely a Déli vasút pályaudvarához vezet a város nyugati oldalán.

A belváros utczái keskenyek, házai többnyire régies külsejűek; legnevezetesebb része a Városház-tér, mely különböző események színhelye volt; ott vannak: a régi dísztelen városház, a sokkal szebb megyeház, továbbá a benczések kolostora és temploma, mely a XIII. századból való, s melyben 1622-ben Anna Elenora, 1625-ben III. Ferdinánd és 1681-ben Magdolna Eleonora Terézia koronáztattak meg.

Nevezetes építmény a 60 m. magas tűztorony is, melynek alapjai még a rómaiak idejéből valók. A Templom-utczában az ág. hitvallásúak nagy, de dísztelen temploma áll, mely 1783-ban épűlt, de 58 m. magas csínos tornyát csak századunk hatvanas éveiben épített-

ték. A Sz.-György-utczában a székesegyház és káptalan, s a kath. főgimnázium díszes épülete van; az orsolya-szűzek kolostora és iskolája a róluk elnevezett téren áll.

A belváros és a hajdani külső város szélén, a betemetett árok helyén, a szép kaszinói palota áll, melynek kivált tánczermei nagyon díszesek; szomszédjában vannak a főreáliskola, a zsidó iskola s a zsidó templom. A külsőváros főutczája a Várkerület, mely a forgalom és kereskedés központja, a legszebb árusboltokkal és legnagyobb szálókkal. A Széchenyi-téren az említett kaszinói épületen kivül a domonkosok temploma s az ág. hitvallásúak főiskolája áll, melyben a főgimnáziumon kivül theologiai tanfolyam is van; a tér közepét ültetvények foglalják el. A szinház 1841-ben épült, czélszerűen van berendezve. A Bécsi-utczában Sz.-János templomát találjuk, mely állítólag 1214-ben épült; a Sz.-Lélek temploma, a hasonnevű utczában, 1221-ből való. De Sopron legszebb temploma az, mely Szent-Mihály arkangyal tiszteletére a XIII-dik században épült, a XV-ikben kibővíttetett s 1863—69-ben Storno Ferencz vezetése alatt stílszerűen restauráltatott. Egy dombon fekszik, 228 m. magasságban (a Városház-tér magassága 212 m.), mellette van Sopron legrégibb épülete, a Sz.-Jakab-kápolna, melyet a mult nyáron ujítottak meg.

A városon kivűl vannak: az ág.-hitvallásúak tanító képző intézete; az állami felső leányiskola most épülő háza; a két pályaudvar; a nagy lovas kaszárnya; a »Neuhof« nevű nagy nyilvános kert, mely a soproniak fő mulatóhelye; két magán növelő-intézet. — A czukorgyár, melyet most állami fogházzá alakitanak át, a várostól É-ra egy órányira esik.

Sopronban tehát két főgimnázium, egy állami főreáliskola, egy állami felső leányiskola, egy kath. s egy evang. tanítóképző, egy kath. tanítónő-képző, egy kereskedelmi iskola, két ipariskola stb. vannak. Különösen meg kell még említenünk a cs. k. katonatisztek árvaleányai számára felállított s 1884-ben kibővített tan- és nevelőintézetet; különben van még egy kath. s egy evang. árvaház.

Az ipartelepek közül Seltenhofer gyárát kell megemlítenünk, ebben mindenféle tűzoltó-szereket készítenek s jeles harangokat öntenek; vannak továbbá: egy keményítőgyár, két gazdasági gépgyár, egy drótszeggyár, egy bőrgyár, egy kocsigyár, öt posztógyár, stb.

A *Brennberg* nevű kőszénbánya, Sopron város tulajdona, egy részvényes társaság haszonbérben bírja; keskeny vágányú, 9 km. hosszú, vasút a Déli pálya ágfalvai állomásával kapcsolja össze. A

bányatelepen 129 ház van, 425 munkás számára; Brennberg összes lakóinak száma 1217.

Soprontól K-re és ÉK-re a Fertő partján D-ről É-ra haladva, a következő nevezetesebb helységek vannak: *Balf* kis falu, $13._7$ és $16._2{}^0$ C. mérsékletű kéntartalmú forrásokkal, kezdetleges fürdővel; *Rákos* szép mváros, 1980 lak., a győri püspök nyaralójával, nagyszerű mészkő-bányákkal; a helység közelében van a hires »Mithrasz«-barlang, a rómaiak idejéből való szentély, jól megtartott domborművekkel. *Medgyes* a megye legszebb falva 1187 lak.; *Ruszt*, az ország legkisebb sz. k. városa volt, most r. t. városka, 1408 lak., ódon külsejű házakkal, kőfallal van még kerítve, de tornyos kapui már eltűntek; bora kitünő, fürdője látogatott.

Odább É-ra a Lajta hegység aljában *Fejéregyháza* (Donnerskirchen, *Feketeváros* (Purbach) és *Széleskút* mvárosok fekszenek, az elsőben 1576, a másodikban 1683, a harmadikban 1388 ember lakik, jó bort termesztenek. Feketeváros kerítőfalai és hatalmas kapui még állanak, Széleskút főtere igen csinos, egészen városias. *Kis-Marton* (Eisenstadt) odább DNy-ra esik, szintén a Lajta hegység aljában, négy külön községből áll: *Kis-Marton* r. t. város (azelőtt sz. k. város) 2972 lak.; *Kis-Martonváralja* kis község 167 lak.; *Felső-Kis-Martonhegy* kis község 1405 lak., és *Alsó-Kis-Martonhegy* tisztán zsidó városrész 565 lak. De a négy község teljesen összeolvadt egy várossá; legszebb része a volt sz. k. város, ebben vannak: a városháza, a ferenciek kolostora az Eszterházyak díszes sírboltjával, a plebánia templom, az állami polgári fiú- és leányiskola diszes épülete (a Trefort-téren). A városon kivül van a katonai alreáltanoda, háromemeletes impozáns épület szép parkkal.

Kis-Marton-Váralja az Eszterházy-féle kastélyt és környékét foglalja magában; a kastély hazánk egyik legnagyobbszerű palotája, belseje fejedelmi pazar fénynyel és pompával van berendezve; Eszterházy Pál nádor 1683-ban építtette. A kastélyhoz igen nagy és szép park csatlakozik, ÉK-re pedig a herczegi vadaskert van, mely 1300 hektárt foglal el, kerülete 18,817 m. Kis-Martonhegyen hires kalvária van, a templomban Haydn József síremléke látható; közelében Hyrtl József tanár szülőházát mutatja egy emléktábla; továbbá ott van az irgalmas rendnek kolostora és kórháza. Az ipartelepek közül a bőrgyár említhető.

A Kis-Martontól Ny-ra eső *Höflány* és *Szárazvám* (Müllendorf) falvak határában nagy kőbányák vannak, az előbbiben kénes forrás és kezdetleges fürdő is van. *Szarvkö* (Hornstein) odább É-ra

a Lajta hegység nyugati oldalán, szép és nagy horvát község 2150 lakossal s egy hegyen épült régi vár romjaival. *Stoczing* és *Loretto* kis falvak határában nagy kőbányák vannak, melyekből Bécs számára sok anyagot fejtenek. A megye éjszaknyugati csücskén fekvő *Lajta-Pordány* közelében földes sós kénes langyos (23.$_7$° C.) víz források vannak; a csinos fürdőt különösen Ausztriából sokan látogatják, birtokosa hercz. Eszterházy. A határon fekvő *Vimpácz* határában nagy mészkőbányák és mészkemenczék, *Lajta-Ujfalu* (Neufeld) és *Büdöskut* határaiban pedig barnaszén-telepek vannak, a bányákat csak az előbbi falunál mívelik.

Odább DNyra *Lajta-Sz.-Miklós* (Neudörfl) csinos nagy község van, 1813 lakossal, gyufa-gyárral és fügekávé-gyárral; az már a Rozália hegység aljában fekszik, úgy mint a *Pecsenyédi fürdő, Fraknóváralja, Rétfalu* (Wiesen) és *Újtelek* (Neustift) falvak, melyeket már feljebb megemlítettünk. [1]) Német lakosaik különösen jeles gyümölcsöt termesztenek. *Pecsenyéd* falu a hegységtől távolabb, a Vulka hullámos lapályán fekszik, de a hozzája tartozó fürdő mögött közvetlenül a Rozália hegység emlekedik. Azelőtt 4—5 évvel a fürdőhely még csak 4 házból állott, most már 14 lakóház van, nagyrészt csinos nyaralók, s azok sem elegendők a vendégek befogadására. Az ottani forrás égvényes vasas savanyúvíz, nagyon kellemes és üdítő, fürdésre és italul szolgál. A fürdőt rendesen csak *Savanyúkútnak* nevezik, környéke gyönyörű; tulajdonosa h. Eszterházy, kinek büszke vára amott a Rozália hegység egyik kiszökő meredek dolomit szirtjének csúcsát koszorúzza. Fraknóvár csak Ny. felől közelíthető meg, itt mély árok veszi körül, melyen most fahíd vezet át; első és második emeletén számtalan kisebb-nagyobb terem van, melyeket a sok régi arczkép tesz érdekesekké, Attilától kezdve a legújabb időig. Nagyon érdekes a fegyvertár is. A hegység legmagasabb csúcsán a Rozália kápolna épült 746 m. magasságban.

Nagy-Marton (Mattersdorf) a Vulka lapályának szélén fekvő csinos mváros 3464 lak., vasúti állomás; *Czinfalván* (Siegendorf) és *Félszerfalun* (Hirm) nagy czukorgyárak, *Sz.-Margaréta* mváros határában pedig nagy kőbányák vannak; az utóbbi helységben 2066 ember lakik.

Bánfalva (Wandorf), közel Sopronhoz Ny. felé, csinos fekvésű falu, a pálosok egykori kolostora hegyen épült, most katonai kórházul szolgál. *Lakompak* odább Ny-ra, egy várral, melyet Eszterházy Miklós

[1]) L. a 300. lapot.

1618-ban építtetett; 1620. szept. 30-ikán Bethlen hadvezére Tarrody Mátyás Dampierre császári hadvezérrel megütközvén, a csatában elesett; a falunak 1468 lakosa között 666 zsidó van. *Kaboldban* (Kabersdorf) szintén sok zsidó lakik, t. i. 394, a falu összes népessége 1257.; régi vára már 1278-ban említtetik; két égvényes vasas forrása van, egyik a helységben, másik a közeli erdőben bugyog. Odább D-re *Lánzsér* falu, szép hegyes vidéken fekszik; régi terjedelmes vára meredek sziklacsúcson, 632 m. magasságban épült, 1707. jul. 11. lőporrobbanás következtében az őrséggel együtt a levegőbe repült, de újból fölépíttetett, 1772. pedig leégett s azóta rom. Fraknó után Lánzsér volt Sopron megye legnagyobb és legerősebb határvára, romjai most is tiszteletet parancsolnak nagyságuknál és szép fekvésöknél fogva. A kamalduli kolostor, melyet szomszédes magaslaton herczeg Eszterházy Pál 1701-ben építtetett, szintén már romba dőlt.

Német-Keresztúr nagyközség Soprontól D-re, 2702 lakossal, kik között 471 zsidó; hajdani vára most raktárúl és istállóúl szolgál; 1707. okt. 2-ikán Vak Bottyán és Nádasdi Ferencz közt kemény ütközet volt Keresztúr közelében. Jeles savanyúvize nagy kelendőségnek örvend. Odább D-re esik *Doborján* (Raiding) kis falu, Liszt Ferencz szülőhelye; *Nagy-Barom* nagy horvát község 1492 lakossal. Német-Keresztúrtól K-re van *Nagy-Czenk*, szép magyar mváros, 1522 lakossal, valóságos mintaközség, virágzó iparral és mezőgazdasággal; van itt nagy czukorgyár, mintagazdaság, gazdasági gépgyár stb. A helység szép templomát gr. Széchenyi István özvegye építteté 1863-ban. A czenki temetőben van a gr. Széchenyi család sírboltja. Nagy-Czenk szomszédságában *Kis-Czenk* falucska van, itt a gr. Széchenyi család kastélyát találjuk, melyet gyönyörű park vesz körül; innen igen szép hársfa sor vezet a Fertőnél fekvő Bóz felé, a fasor éjszaki végén gr. Széchenyi Béla nejének, Erdődy Hanna grófnőnek díszes síremléke áll.

Odább K. felé *Fertő-Sz.-Miklós* mvárost 2048 lakossal, *Petőház* falut és *Eszterházát* találjuk; a két utóbbi kis falu, de Petőházán nagy czukorgyár, Eszterházán pedig az Eszterházy család nagy kastélya van, melyet Eszterházy Miklós 1760-ban építtetett, s mely a múlt században világhírű volt, most pedig már romlásnak indúlt és nemsokára teljes rom lesz; a nagy park és vadaskert is el van hanyagolva.

Eszterháza már a Rábaközben fekszik, mely a megye legtermékenyebb része, de az utóbbi években sokat szenvedett a Rába

kiöntéseitől. A vidék legnevezetesebb helyei: *Kapuvár* és *Csorna*, mindkettő mváros, amaz 5617, emez 5549 magyar lakossal. E két város a Győr-Soproni vasút megnyitása (1876) óta tetemesen gyarapodott Sopron rovására. Kapuvár a Kis-Rába mellett fekszik, egy uradalomnak feje, melyet a bécsi »Agricola« társaság haszonbérben bír Eszterházy herczegtől; mintaszerűen kezeli, a várostól távol eső nagyobb pusztákat, mint *Indiát* és *Öntést*, 9 km. hosszú lóvasút által kapcsolta össze Kapuvárral és a fő pályával. Kapuváron vannak szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv stb.; kolostor is van ott, melyben Paulai Sz.-Vincze szüzek laknak. Az ipartelepek közül a bőrgyár említendő. Csornán prémontréi prépostság van, mely 1180-ban alapíttatott s igen becses levéltárral bír; az ottani kolostorban »Üdvözítő leányai« apáczák laknak. Csorna szintén járási főhely, tehát ott van a szolgabirói hivatal és járásbiróság; gazdasági gépgyárt is találunk ott.

A Rábaköz többi helységei közül legnépesebbek: *Mihályi* (1491 lak.), *Beled* (2296 lak.), *Szill* (2502 lak.), *Szany* (2852 lak.), *Szill-Sárkány* (1526 lak.), *Kisfalud* (1619 lak.), *Baboth-Ordód* (2001 lak.), *Vittnyéd* Kapuvártól Ny-ra (1565 lak.), dohányáról hires, és *Farád* (1892 lak.)

A Répcze mellékén *Csepreg* népes mváros, 3952 lakossal, járási főhely, nagy czukorgyárral; *Alsó-, Felső-* és *Közép-Bük*, 1118, 1207 és 705 lakossal, egymás mellett fekvő falvak, *Sajtoskál* odább K-re kis falu, itt is ott is egy-egy czukorgyár van. Sopron megyében tehát 7 czukorgyár van (Félszerfalu, Czinfalu, Nagy-Czenk, Petőház, Csepreg, Bük és Sajtoskál helységekben), bennök összesen 63 gőzgép 461 lóerővel van alkalmazva, a munkások száma 1389 férfi, 1180 nő, 73 gyermek, összesen 2642. Az évenkint feldolgozott répa mennyiség egy millió m. mázsa. *Iván* népes község 1545 lakossal, *Gyuró* falu lakosai jeles lovakat nevelnek; a *Német-Lövőtől* DNy-ra eső *Horpács* faluban Sz.-Pálról nevezett prémontréi prépostság van, ugyanott van gróf Széchenyi Imrének kastélya és nagy gazdasága.

IV.

A középső megyék: Fejér, Veszprém és Vas megyék.

Fejér megye hazánk legáldottabb és legszebb megyéi közé tartozik, a Dunától Ny-ra hoszszan nyúlik el É-ról D-re; legnagyobb része hullámzatos síkság, melyen hosszú dombsorok kies völgyekkel váltakoznak. Csak éjszaki része hegyes, a Bakony és Vértes nyúlvá-

nyai hálózzák be, hozzájok járúl a Velenczei kis hegység. Mocsárai és tavai a csatornák készítése és folyók szabályozása következtében jobbára már eltűntek, csak a Velenczei tó foglal el még jókora területet. A dombos vidékeken sok bor terem, kivált Székesfejérvár, Moór, Velencze, Nadap, Tordács, Sóskút, Vaál, Isztimér, Kincses stb. határaiban. A mezőgazdaság és állattenyésztés virágzó állapotban van, a helységek többnyire népesek, sok gazdag földbirtokos lakik ott, kiknek szép kastélyaik és kertjeik vannak. A lakosok túlnyomóan magyarok, minden helységben ők teszik a többséget.

A megye főhelye *Székesfejérvár*, törvényhatósági város s róm. kath. püspök székhelye, Budapesthez DNy-ra, mintegy 60 km. távolságra fekszik, lapályon terül el, melyet K. és Ny. felől szőlős dombok szegélyeznek, éjszaki oldalán pedig az erdős Vértes huzódik el tág ívben. Hajdan a város környéke nagyon mocsáros volt; mindjárt kerítőfalain kivűl az Ingovány, odább K. felé a Sóstó, Ny. felé a Sárrét terűltek el; ÉNy. felől a Gaja és Csurgó, Ny. felől pedig a Sárvíz folynak a város felé, e folyócskák medrei most szabályozva és csatornázva vannak, s a városon keresztül több ágban folynak el.

Székesfejérvár vasúti csomópont, a honnan a vaspályák ÉK-re, ÉNy-ra, Ny-ra és DNy-ra sugároznak szét; az ország gyarapodó és csinosodó városai köze tartozik, egyes részei az újabb időben nagyon megszépültek, de az egészet szép városnak még nem lehet mondani. Van nehány szabályos, széles és egyenes utczája, de vannak szűk sikátorai és görbe-girbe utczácskái is; belsejében még sok az üres telek, kifelé pedig nagyon szétmászik. Legszebb utczája az, melyben a megyeház van; legszebb köztere a Vörösmarty-tér, mely csinos sétahely. Szépnek mondható az az utcza is, melyben a püspöki palota áll, s melynek nyugati végiben a díszes új szinház épült, túl rajta van egy nagy piacz és fákkal beültetett sétahely. A székesegyházat szűk és görbe utczák veszik körül, maga a templom kivülről nem sokat mutat, bal oldalához sz. Anna kápolnája csatlakozik, ez talán a legérdekesebb része. A püspöki palota 1800 táján épült emeletes nagy épület, udvarában és a hozzája csatlakozó kertben kút- és csatorna-ásás alkalmával 1848-ban régi sírokra akadtak, az akkor megkezdett és 1863-ban folytatott ásatásokból kitünt, hogy a régi püspöki székesegyház és a királyi sírok azon a helyen voltak. A püspöki palotával átellenben a ferenczieк egyszerű templomát és kolostorát, odább Ny-ra a cziszterciek kolostorát, templomát és főgimnáziumát találjuk. A városháza régies külsejü, de korántsem díszes épület, sokkal nagyobb és szebb a megyeház. Más utczában vannak a honvé-

dek számára épített díszes és czélszerűen berendezett laktanyák. A főgimnáziumon kivül főreáliskola is van Fejérváron.

A város lakosai leginkább mezőgazdasággal és szőlőmíveléssel foglalkoznak, legnagyobb ipartelep a Fellmayer-féle festőgyár. A szőlőhegyeken sok csinos borház és nyaraló van, rajtuk több mint 1900 ház van elszórva. A lakosok száma 35,612, csaknem mindnyájan magyarajkúak és legnagyobbrészt r. katholikusok, a helvét-hítvallásúak száma 1693, a zsidóké 2689.

Székesfejérvár hajdan az ország fővárosa volt, a mennyiben a királyok rendesen ott székeltek s utóbb is ott koronáztattak és temetkeztek. A török időben az ismételt ostromok következtében majdnem egészen elpusztult, püspöksége csak 1777-ben állíttaték fel újra.

A megyében számos népes helység van, azokat többnyire díszes úri kastélyok és kertek ékesítik. Székesfejérvárhoz közel ÉNy-ra *Moha* falunál két savanyúforrás fakad, melyeknek vize tetemes kelendőségnek örvend; odább Ny-ra *Iszka-Sz.-György* falut a dombon épült szép urasági kastély ékesíti. Népesebb helység *Isztimér*, melynek határában jó bor terem. *Csurgó* kies völgyben fekvő falu, gróf Károlyi-féle uradalom feje, egy dombon fekszik a nyári kastély, melyet gr. Károlyi György 1844 óta építtetett, s mely hazánkban egyik legszebb nyaraló, több mint 100 szoba és terem van benne, nagy kert környezi. Csurgó közelében a Gaja egy átmetszett hegyen, a Vaskapun folyik keresztül; DNy. felé 9 félgömbalakú domb van; az egyiket 1858-ban felásták s holmi cserepeket, emberi és állati csontokat, csatokat stb. találtak benne. Odább É-ra *Bodajk* mváros fekszik, búcsujáró hely, a Kajmadi hegy tövében, kies völgyben; a Kalvária hegy aljában 20 foknyi földes mésztartalmú bő források buzognak, melyek a szabadban egy tócsát képeznek. A községben egyszerű fürdőház van egy közös tükörfürdővel s nehány kő- és kádfürdővel; a fürdő tulajdonosa b. Miske Imre. A helység lakosainak száma 2195. — *Móor* sokkal népesebb és csinosabb mváros, két urasági kastélylyal s nagy lovassági kaszárnyával, 8755 lakossal. Közelében K. felé *Csókakő* falu fekszik, meredek hegy aljában, melynek oldalán egy régi várnak omladéka látható. *Csákberény* falu, szép kastélylyal, *Csákvár* mváros 4969 lakossal, szép kastélylyal és nagy kerttel; *Felcsút* és *Alcsút* két falu Bicskétől DNy-ra; az utóbbi egy szép uradalomnak feje, hozzája tartkozik *Acsa* falu és több puszta, melyeknek homokos kopár téreit József nádor kezdé beültetni. Mikor a főherczeg az uradalmat 1819-ben birtokába vette, az egész csak puszta sivatag volt, s ezt ő gyönyörű falusi lakóhelylyé s minta-

gazdasággá változtatta. Fia, József főherczeg, legszivesebben ott mulat családja körében s folyvást nagy gondot fordít azon szép birtokára. A főherczegi uradalom egész területe kitűnik jó karban tartott és fasorokkal szegélyezett útjai, jól mívelt földjei, rétjei és szép gazdasági épületei által. A nagy csínnal épített alcsúti kastélyt igen nagy kert veszi körül, melyben a legszebb virágok, bokrok és fák díszlenek. A szomszédos erdőben a Csaplahegyen is vannak szép ültetvények; a hegyre több gyalogút s a szőlőkerten keresztül menő kocsiut viszen föl, tetejéről hat átvágat mentében szép kilátás esik Alcsút, Doboz, Tabajd, Felcsút, Boglár és Csákvár helységekre.

Acsa népes falu, 2334 lakossal, kik között sok német van, de ezek is magyarosodnak már. *Vaál* és *Lovasberény* mvárosok, amabban 2873, emebben 3933 ember lakik, mind kettőben szép urasági kastélyok vannak; *Pátka* népes falu 2351 lak., *Pákozd, Sukoró, Nadap* és *Velencze* szépen fekvő falvak a kis hegység és tó között, az első legnépesebb, 2414 lak. Pákozdnál ütközék meg 1848. szeptember 29-ikén a magyar hadsereg Jellachich bánnal, a ki odáig akadály nélkül nyomúlt vala előre; az ütközet után fegyverszűnetet kért a bán, az éj homályában Bécsnek vette utját. — *Seregélyes* és *Aba* nagy falvak, amannak 3439, emennek 3004 lakosa van; Seregélyest szép kastély és kert ékesíti. *Polgárdi* a megye nyugati határszélén, Fejérvártól DNy-ra szintén népes falu 3436 lak.; *Káloz* odább DK-re fekvő mváros, közelében *Hörcsög* pusztán, igen szép kastély és kert van.

Sárosd, Sár-Keresztúr, Sárbogárd mvárosok és *Sár-Szt.-Miklós* falu, lapályos vizenyős vidéken, köztük legnépesebb Sárbogárd 3873 lak.; *Nagy-Lók* Sárosdtól D-re népes falu; sokkal népesebb az odább DK-re fekvő *Herczegfalva*, melynek 6246 lakosa van. Ezt a helységet Dréta Antal cziszterczi apát 1810 óta telepíté meg magyar és német lakosokkal, s József főherczeg tiszteletére nevezé el.

Alsó-Alap és *Czecze* a megye déli vidékén, szintén népes helységek, 2131 és 2914 lak.; mind Felső-, mind Alsó-Alap határában erősen konyhasós keserűvíz-források vannak, de egyik sem kereskedelmi czikk, Alsó-Alapon kezdetleges fürdő is van.

Mártonvásár a vasút mellett kies vidéken mváros, szép kastélylyal és kerttel, 2111 lakossal. Tárnok, Sóskút és Érd helységeket már a 152. lapon megemlítettük, Érd mváros, Hamzsabégnek is nevezik, egy uradalomnak feje, melyet most b. Sina örökösei birnak. Odább D-re ugyancsak a Duna mellett a népesebb Ercsi mváros fekszik, 5623 lakosa van, azt is b. Sina örökösei bírják, az ottani családi sírboltban báró Eötvös József van eltemetve. *Adony* szintén

mváros, 4243 lak., *Nagy-Perkáta*, *Rácz-Almás* és *Duna-Pentele* pedig népes falvak, az elsőben 3375, a másodikban 3374, a harmadikban 3549 ember lakik. Azon dunamelléki helységek határában sok római régiséget leltek, egy római országútnak is sok helyen láthatók a maradványai. Az Érd felől Battáig vonuló magaslatokról, az úgynevezett Százhalomról azt tartják, hogy régi sírhantok.

Veszprém megye nagy változatosságot mutat, délkeleti szárnya és éjszaknyugati része lapályos, derekát a Bakony foglalja el, melynek rengeteg bükkeseit és tölgyeseit már nagyon megritkították. Lakosai szintén túlnyomóan magyarok, a Bakony erdejében újabb időben telepített 22 faluban németek is laknak.

Székesfehérvárt elhagyván, a vasúton Ny-ra menve nehány percz alatt elérjük a megye határát és *Palota* mvárost, melyet *Vár-Palotának* is neveznek, ott két urasági kastélyt találunk, egyik magaslaton épült nyájas falusi lak, másik a völgyben fekszik s komor régies külsejü; ez hajdan vár volt. A két kastélyon, négy templomon kivül, egyik a zsidóké, alig találunk más nevezetes épületet, a lakosok száma 5359. A városhoz ÉNy-ra, a Bakony szélén, sürü mogyorófa bokrok között *Puszta-Palota* romja rejtezik, ez hajdan I. Mátyás vadászkastélya volt. Ny-ra nem messze Palotához, az országút mellett, kettős kőfal látszik. Közte egy kis csermely foly alá; a nép Kinizsi ugratójának nevezi s azt regéli, hogy az hajdan erős hid volt, s ha a Kikirító zsilipjeit felhúzták és a tó vizét lebocsátják, csupán e hidon át lehetett Palotának menni. A Kikirító helyét most rétség foglalja el. *Öskü* faluban kerek toronyhoz hasonló épitmény van, ez török mecset volt, most keresztyén templom. *Sóly* faluban a reformátusok temploma nagyon régi épület, Fényes hihetőnek tartja, hogy ez már Szent-István idejében (?) fennállott, mert a veszprémi püspökség itt erősíttetett meg; a falu határában jó bor terem.

A megye főhelye *Veszprém*, r. t. város és püspöki székhely; fekvése nagyon sajátságos. A területet számos mély völgy szeldeli, tekervényeik a Séd völgyében egybeszögellenek; ekképen több földhát és hegyfok támad, s a város részint hegyfokokon, részint pedig a völgyek oldalain és fenekén terül el. Közepett egy meredek mészkő hegyfok nyúlik el hosszan, melyet a Séd körülfoly s mely alatt mély völgytorkok nyílnak, ezek kivált ÉNy. felé festői látványt nyujtanak. Ezen a meredekoldalú hegyfokon fekszik a város legnevezetesebb része, a hajdani vár, az alatta elnyuló völgyekben s a rajtuk túl emelkedő magaslatokon a külvárosok húzódnak el félhold alakjában, a városnak egyik jelesebb része pedig a várfok déli oldalán levő

völgyteknőt foglalja el. A vár falain túl É. felé még tovább nyúlik a hegyfok mindinkább keskenyülve, a végén némi omladékok vannak, s ezekről szép kilátás nyilik a város egyes részeire, a sok malmot hajtó Séd völgyére és a két oldalán elterülő kertekre; É-ról a Bakony erdejének legmagasabb kúpjai tekintenek felénk.

A hosszúkás hegyfokon épített vár hajdan igen erős volt, kerítőfalait 1702-ben ronták le, s most csak egyes maradványai láthatók még. Ott van a püspöki székes egyház, mely Sz.-Mihálynak van szentelve; ezt a templomot 1720-ban gr. Eszterházy Imre püspök építtette; déli oldalán egy kanonokház van, ennek falában a régi székesegyház némi maradványai láthatók. A kanonokház s az odább következő püspöki palota közt az úgynevezett Gizella-kápolna van némileg elrejtve; ez a régi főtemplomhoz tartozott. A díszes püspöki palotát Koller püspök rakatá; déli oldalán a kegyesrendiek háza és temploma, a székesegyházzal átellenben pedig a ferencziek kolostora és temploma van, a vár éjszaki oldalát a papnevelő-intézet foglalja el. Lejebb a vár nyugati oldalán a vármegye házát, a várhegy déli, alacsonyabb oldalán a takarékpénztári épületet s közel hozzá a városházát találjuk. A várral szemben, Ny. felé emelkedő dombon a reformátusok temploma épült. A D. felé terjedő völgyben az alsó város fekszik, mely sokkal élénkebb, mint a vár.

A veszprémi püspökök a királynék főkanczellárjai voltak, a királynékat is ők koronázták, de a koronát nem a fejökre, hanem csak jobb vállukra helyezték.

A város népessége 12,575 lélekre rúg. Veszprémtől DK-re *Sz.-Király-Szabadja, Vörös-Berény* és *Kenese* a Balaton közelében népes falvak. *Balaton-Kajár, Lepsény, Enying, Dégh, Mező-Komárom, Lajos-Komárom* és *Szilas-Balhás* még népesebb községek, a megye azon nyúlványán fekszenek, mely a Balaton éjszaki csücskétől DK-re esik. Köztük Szilas-Balhás a megye határszélén a legnépesebb, 4240 lak., Enyingnek 3506, Déghnek 2781, Lajos-Komáromnak, 2151 lakosa van. *Siófok*, a Sió kifolyásánál, a somogymegyei Kilitvel átellenben, csinosodó helység, 2290 lakossal; a Balatonban fürdője is van a kopár homokos parton.

Veszprémtől DNy-ra *Vámos, Tóth-Vázsony* és *Nagy-Vázsony* a népesebb helységek, az utóbbi mváros, 2367 lakossal, Kinizsi Pál kastélyának romjaival; *Herend* kis falu, Veszprémtől NyÉNy-ra esik, hires az ottani porczellán- és majolika-gyárról, melyben a sinai porczellánt is ügyesen utánozzák; közelében DK. felé *Essegvár* romja

látható. *Sz.-Gál* D. felé esik, a megye egyik legnépesebb falva, 3764 lakossal; Herendtől Ny-ra *Városlöd* szintén népes falu, 2208, nagyobbára német lakossal; ott kőedénygyár van. Odább Ny-ra *Devecser, Somlyó-Vásárhely* és *Tüskevár* kis mvárosokat találjuk, melyek a Torna völgyében fekszenek. A két előbbi helység határában s a Somlyóhegy éjszaki oldalán fekvő *Nagy-Szőlös* faluban terem a legjelesebb hor.

Veszprémtől É-ra *Rátót* faluban egy várromot és szép kastélyt találunk; onnan az országút ÉNy-ra *Zircz* mvárosba visz, mely szép völgyben fekszik s a cziszterczi rend apátságának székhelye; annak birtokai a török időben különböző kezekbe kerültek, csak 1802-ben állíttaték helyre s ekkor a pilisi és pásztói apátságok is egyesíttettek vele. Az apát palotája és a két oldalához csatlakozó kolostor nagyon diszes épületek, az apát palotájában gazdag könyvtár van. A helység lakosai többnyire németek, őseik 1700-ban telepíttettek oda, számuk 2048. Zirczhez É-ra, a győri út mellett egyik kősziklás hegyen a Gara Zsigmond által 1314-ben épített *Csesznek* várának omladékai láthatók, Ny-ra pedig *Bakonybél* falut találjuk, egy keskeny völgyben, melyet a Somhegy, Gálhegy, Kerteskő és Odvaskő rekesztenek be. — Itt van a benczések apátsága, melyet állitólag már Sz.-István alapított; az apátság a török időben elpusztult, II. József eltörlé, Ferencz ismét helyreállítá s a sz.-mártoni főapátságnak rendelé alája.

Bakonybélből az ÉNy-ra kanyarodó Gerencze völgyét követjük, melyet szép bükk- és tölgyerdő szegélyez; a Bakonyból kiérvén és nehány falut elhagyván, Veszprém megye legnagyobb községébe, *Pápára* jutunk. Ez r. t. város, a Tapolcza mellett termékeny lapályon fekszik. Győrrel vasút által van összekapcsolva. Legnagyobb ékességére a gr. Eszterházy-féle kastély szolgál, mely a nagy kerttel együtt a város keleti oldalán fekszik. A városban a r. kath. plebániatemplom a környék legdiszesebb széntegyháza; az ettől D. felé huzódó főutczában a városházát, lejebb a vmegyeházát, a benczések templomát és kolostorát találjuk. A piaczon, melynek egy része fákkal van beültetve, a reformátusok kollegiumi épülete, odább az irgalmasok temploma és kolostora áll. A reformátusok főiskoláján, főgimnáziumon és jogakadémián kivül, van r. kath. főgimnázium. Mint általában országszerte, úgy Pápán is a kisiparosok elszegényedtek, az iparos munkásság hanyatlásnak indúlt; azelőtt jelentős volt a bőr-, posztó-, kőedény- és pipagyártás, most ez jobbára megszünt. Csak a bőr- és pipakészítés áll még fenn s egy gyárban jeles

késeket csinálnak. A lakosság nem igen szaporodik, 1880-ban 14,654 lélekre rúgott.

Tapolczafő Pápától DK-re, *Mezőlak* Ny-ra, *Marczaltő*, *Vaszar*, *Lovász-Patona* a megye éjszaki vidékein a népesebb helységek; Marczaltő a Marczal és Rába egyesülésénél fekszik, kis mváros, Lovász-Patona is az, 2133 lakosa van.

Vas megye keleti része lapályos, nyugati vidékei hegyesek, a Répcze, Rába, Pinka, Lapincs, Gyöngyös, Marczal és Mura öntözik. Lakosai nagyobb részt magyarok, de a németek, horvátok és vendek is számot tesznek. A németek leginkább a nyugati hegyes vidékeken laknak, D. felé a Rába völgyéig, ettől D-re a vendek telepedtek le. Nagyon sok helység van a megyében, de azok többnyire aprók, nagy várost egyet sem találunk köztük. A sok falu és mváros közül 68-nak több mint 1000, de csak 11-nek van több mint 2000 lakosa. Vas megyében az ipar meglehetősen virágzott, különösen több helyen posztót és bőrt készítettek; posztósok most is vannak még Kőszeg, Léka, Pinkafő és Körmend helységekben. A megyét több vasút szeli, Kis-Czellnél találkozik a Veszprém megyéből jövő két vasút, egyik a Győrből Pápára s onnan Ny-ra menő, másik a Székes-Fejérvárról Várpalota, Veszprém, Városlőd, Devecser, Somlyó-Vásárhely és Tüskevár helységeken át menő. Kis-Czell felől a vasút Vármellék és Sárvár helységeken át Szombathelynek tart; ugyancsak ezt a várost érinti a Sopronyból jövő pálya, s onnan egy szárny É-ra Kőszegig halad, két pálya pedig D-nek tart, az egyik a Rába völgyét Körmendnél éri el s azután Ny-ra fordúlván, azon völgyön felfelé Stájerországba visz; a másik Répcze-Sz.-György közelében szegi a Rába völgyét s D. felé haladva Kanizsának tart.

Ha Pápáról elindulunk, a hullámzatos szép síkságon haladunk keresztül, melyből a Saágh és Somlyó hegyek magánosan emelkednek ki. Csakhamar *Kis-Czell* mváros kába jutunk; ez búcsujáró hely, itt a benczéseknek csinos kolostoruk és templomuk van. Ny. felé domborodik a Saághegy, melynek alja szőlővel van beültetve, tetejéről szép kilátás esik a környékre. Kis-Czell vidéke az úgynevezett Kemenesalja, mely igen termékeny síkság. A szomszédos falvakat többnyire urasági kastélyok ékesítik, így *Kis-Sitkét*. A Csörnöcz és Rába völgyeit erdős és részben szőlővel beültetett dombsorok szegélyezik, az út a két folyón s a Gyöngyösön átkelvén, *Sárvárra* visz, mely csinos magyar mváros, 2386 lakossal; várszerü kastély tornyos kapuval ékesíti. D. felé *Ikervár* fekszik, a Rába bal oldalán, az is mváros, de csak 1470 lakosa van, itt gr. Batthyáni Lajos igen szép kastélyt

építtetett 1840 táján. Odább Ny-ra *Vép* mváros esik, 1924 lakossal, ódonszerü kastélylyal.

Szombathely [1]) r. k. püspökségnek s a megyének székhelye, r. t. város, hullámos lapályon, a Gyöngyös és Perint folyócskák között fekszik; ÉNy-felé a rohonczi és kőszegi hegyek kéklenek, Ny. és D. felé kisebb dombsorok látszanak; a város nyugati oldalán emelkedő dombhát szőlővel van beültetve. E helyen már a rómaiak alatt virágzó város volt, »Colonia Claudia Sabaria,« mely Pannonia fővárosává lett. A húnok 445 táján szállák meg és pusztíták el, de sok római emlék maradt ránk, különösen érmek, koporsók, emlékkövek, oszloptöredékek, mozaik stb. A IX. században a város és vídéke a salzburgi főpapok birtokába jutott, de a magyarok azt is megszállták, Sz.-István állítólag 1033-ban a győri püspöknek adományozá. A török időben a vasvári káptalan 1579-ben Szombathelyre költözött, Mária Terézia pedig 1777-ben a szombathelyi püspökséget állítá fel. A püspöki székesegyház a város közepén emelkedik, egyike a diszesebb templomoknak, 1791-ben kezdék építeni és csak 1821-ben fejezték be. Vele átellenben a prépost háza, D-re a püspöki palota, odább a vmegyeház, a templom jobb oldalán a papnövendékek háza, s a püspöki palota mögött elterülő tér túlsó szélén, a püspöki kert mellett az elöregedett papok háza, ime ezek a város legdiszesebb épületei. Ezekhez járulnak még a városháza, a dömések és ferenczíek kolostorai és templomai. A városnak 10,820 lakosa van, köztük 9119 magyar és 1164 német.

Szombathelyen két gazdasági gépgyár és fémöntő, egy bőrgyár, irhagyár s egy gőzmalom van. A város közvetetlen szomszédságában vannak: DNy-ra *Ó-Perint*, ÉK-re *Sz.-Márton*, É-ra *Senyefa* és *Herény* falvak. Az utóbbi faluban *Gotthárd Jenő* és *Sándor* földbirtokos testvérek egy csillagászati és természettani observatoriumot állítottak fel saját költségökön. Onnan a Gyöngyös szép völgyében, melynek számos helysége közül *Apáti* tünik fel gr. Széchenyi Pál rendezett gazdaságával, É-nak tartván, *Kőszeg* r. t. városba jutunk; egy kis nyugati kerülővel Rohonczon át is mehetünk oda. *Rohoncz* sziklás hegység aljában épült német mváros, 3899 lakossal, melyben igen nagy urasági kastélyt találunk. Kőszeg szép vidéken fekszik, K. felé alacsony hegyhát domborodik, alján szőlők, gerinczén tölgy-, bükk- és fenyőfák díszlenek, Ny. felé magasabb hegyek vannak, aljokat szintén szőlők és gyümölcsösök, gesztenyések is, a magasabb

[1]) L. *Kung Adolf:* Szombathely-Savaria r. t. város monographiája, a magyar orvosok és természtv. XXI. nagygyülése emlékére. Szombathely, 1880.

ormokat sűrü erdők foglalják el. A Gyöngyös völgye D. felé mindinkább kiszélesedik, ÉNy. felé pedig az erdős hegyek közé szorúl s mind regényesebb alakot ölt. A város a folyócska jobb oldalán terül el, ott, a hol az a hegyek közől kiérve a K-nek terjedő sikságra jut; kicsiny, de általán véve csinos; házai többnyire régies külsejüek; a piaczot több templom, a városháza s nehány más diszes épület ékesítik. A benczések kolostora mögött a város düledező bástyái s a várnak maradványai láthatók; az utóbbiból csak két torony és egy kapu maradt meg, helyén most holmi gazdasági épületek állanak, egykori árkait gyümölcsösök foglalják el. Az árokkörön az árvaházat, a város éjszaki végén a kórházat s azt a nagy épületet találjuk, mely azelőtt posztógyár volt. Más utczában vannak az ágostai hitvallásúak temploma, iskolája és paplaka, a város keleti oldalán pedig a Gyöngyös balpartján, a katonai alreáliskolának 1856-ban épült szép palotája. A nyugati hegyek egyik előfokán fekvő kalvária felől szép kilátás esik a városra és környékére; attól D-re mered föl az Óháznak nevezett hegyorom, melynek tetején rom látszik, mondják, hogy ott római őrtorony állott; Ny-ra az Óházi oromtól más hegytető van, ezen az úgynevezett Hermann kútját találjuk. [1])

Kőszeg I. Károly és I. Lajos idejében erősítették meg, de vára nagy jelentőséggel sohasem bírt, s mikor a törökök Szulejman alatt körülszállák, összesen csak 700 fegyverfogható ember volt benne; mégis Jurisics Miklós hősies elszántsággal védelmezte a 300,000 török ellen.

Kőszeg lakosai nagyobbára németek, számuk 7301, köztük 1458 magyar; iparral is foglalkoznak, de a posztógyártás hanyatlott, a nagy posztógyár már régen megbukott.

Kőszeg felől az ÉK-nek feldomborodó hegyháton át a kies *Máriavölgybe* tehetünk kirándulást; e völgyben volt a borsmonostrai cziszterczi apátság, mely 1193-ban alapíttatott; 1530-ban a törökök elpusztíták, javai a Nádasdyak és Eszterházyak kezébe kerültek. A lilienfeldi apát 1711-ben a mostani templomot építteté, hozzája kétfelől az 1837-ben megújított kolostor csatlakozik.

[1]) Mikor 1532-ben a törökök Kőszeget körülszállák, a tanács elhatározá, hogy a várost utolsó csepp vérig védeni fogják s e végzést Hermann tanácsos indítványára még azzal toldá meg, hogy az árulók elevenen megnyúzassanak. A bekövezett vívás alatt épen Hermann czimboráskodék az ellenséggel; s mikor árulási szándéka kitudódott, a nép dühe elől az erdőbe menekült. Nehány napi bujdosás után megfogták s a forrás kútnál, melyet azután róla neveztek el, csakugyan megnyúzták. Börét s a kést még most is mutatják a városház régiségei között.

A Gyöngyös völgye Kőszegen felül szép erdős hegyek közé szorúl, benne zöldelő rétek és szántóföldek, helységek, kallók és más ipartelepek váltakoznak, jobbra és balra regényes mellékvölgyek nyílnak. Feljebb a Gyöngyös kanyarúlata által félig bekerített, magas meredek szikláról a részben már romba dőlt, részben még ép állapotban levő *Léka* vára tekint alá, míg a várhegy alatt a folyócska másik, jobb partján a kis mváros terül el Ny-nak. A vár még lakható, a lovagterem csaknem egészen ép karban van még; a városka fölött emelkedő dombon csinos templom van, alatta a Nádasdy és Draskovics grófok sírboltja, ebben nyugszik többi között az 1671-ben lefejezett Nádasdy Lipót országbiró, kinek kezén-lábán még most is láthatók a bilincsek. Léka most herczeg Eszterházy birtokaihoz tartozik.

Utunkat Ny-nak folytatván, egy darabig még a Gyöngyös völgyében maradunk, azután ezt jobbra hagyván, egy mellékvölgybe fordúlunk be s így *Borostyánkő* mvárosba jutunk, melynek lakosai szintén németek; a kis városka fölött D-nek egy szikla tetején a festői borostyánkői várkastély büszkélkedik, mely még tökéletesen ép, udvara szép kert, a fegyvertárban sok régi fegyver és öltözék van. A sziklahegy ÉK-nek meredekül hajlik alá a mély völgybe, melyben már századok óta mívelik a réz-, kén- és gáliczkő-bányákat; szerpentinkőbányát is találunk ott. A várhoz közel egy elhagyott régi bányából gáliczos víz folyik ki, ebből a lakosok különböző festékeket készítenek. A borostyánkői uradalmat a gróf Batthyányak bírják.

Borostyánkőtől D-re esik *Szalónak* kis német mváros, mely a Pinka egyik mellékvölgyében fekszik; magas meredek hegyen épült, bástyákkal és kőfalakkal volt kerítve. A városkától DNy-ra szintén meredek hegytetőn, a szalónaki várkastély látható, mely szabálytalan ötszöget képez s még teljesen jó karban van; Baumkirchner András pozsonyi gróf kezdé építtetni 1450-ben. Most gr. Batthyány család bírja. Szalónokhoz ÉNy-nak félórányira *Tarcsa* (Tatzmannsdorf) falucska és fürdő van egy D-re nyíló regényes völgyben, 347 m. magasságban; a fürdő szép parkban fekszik, két forrása van, melyek a ritka égvényes glaubersós vasas savanyúvizekhez tartoznak, hazánkban az egyetlen efféle víz. A fürdőt ifj. gr. Batthyány Károly bírja, ki Gyimótfalván lakik.

A szomszéd völgyben ÉNy-ra *Felső-Lö* (Ober-Schütz) csinos német falu fekszik, a hosszan elterülő, szabályosan épült helység fölött való magaslaton az ágostai hitvallásúak temploma és taninté-

zete fekszik, az utóbbi az elemi iskolán kivül, reáliskolát, kis gimnáziumot és néptanitóképzőt foglal magában, Wimmer volt lelkész alapította s a hívek adakozásai és a Gusztáv-Adolf-egyesület gyámolítása tartják fenn.

A Pinka szép völgyében sok helység és ipartelep van, egyik legnépesebb helysége *Pinkafő* mváros, közel az ország határához, 2865 német lakosa iparral is foglalkozik, nevezetesen ott egy darócz- és pokróczgyár van.

Odább D-re, szintén a határszélen, *Alhó* falu van, 1753 lakossal; *Felső-* és *Alsó-Eőr* a Pinka völgyében; Pinkafőtől DK-re, népes falvak, az előbbiben 3397, az utóbbiban 1508 ember lakik; a szomszédos *Vörösvár* kis mváros, az Erdődyek egyik nagy uradalmának feje, lakosai szintén németek; *Lödös* (Litzelsdorf) szintén kis német mezőváros; *Német-Sz.-Mihály* népesebb mváros, 2207 lakossal; *Gyepüfüzes* (Khó-Fidisch) kis mváros, szép uradalomnak feje, melyhez *Egyházas-Füzes, Pinka-Miske* és *Sáros-Szék* (Kodezücken) falvak tartoznak. Erdődyek szép kastélya és kertje ékesíti. *Monyorókerék* (Eberau) szintén a Pinka völgyében fekvő kis mváros. *Jákon* jeles régi templom van.

Német-Újvár (Güssingen) a Pinka egyik mellékvölgyében fekszik, Vas megyének egyik legnevezetesebb mvárosa; itt hajdan a benedek-rendieknek apátságuk volt, épületeit IV. Béla várrá alakíttatta. Később a vár urai, a német-ujvári grófok nagy szerepet vittek a hazai eseményekben. II. Lajos Német-Újvárt Batthyány Ferencznek adományozá 1524-ben. A híres vár magánosan emelkedő sziklás hegy tetején épült, legfelül a templom s egy magas torony áll, alább más épitmények, bástyák, tornyok, kőfalak következnek, a hegy oldalán lefelé a városkáig huzódnak alá, mely a hegy aljában terül el. A várnak nagy része még jó karban van. A Batthyány család herczegi és grófi ágai közösen bírják, de a hozzája tartozó nagy uradalmat felosztották. A városkában a plebánia templomon kivül a ferenczieknek van kolostoruk és templomuk, ez utóbbi alatt van a Batthyány nemzetség sírboltja. Német-Ujvárnak most 1968 lakosa van. Az odább ÉNy-ra fekvő helységek közül legnépesebb *Sz.-Elek* mváros, melynek 2746 lakosa van.

A Rába völgyében *Sz.-Gotthárd* kis mvárost találjuk, 1442 lakossal; itt 1183-ban III. Béla cziszterczi apátságot alapított. Zsigmond 1391-ben az apátság birtokai fölött védőjogot adott Széchy Jánosnak, azután ennek utódjai garázdálkodtak azokon; jogtalan birtoklásuknak 1675-ben Széchenyi György kalocsai érsek vetett véget;

III. Károly 1734-ben helyreállítá az apátságot s az Alsó-Ausztriában lévő szent-keresztivel kapcsolá össze. Szt.-Gotthárdnál volt 1664-ben a csata, melyben Montecuculi cs. k. hadvezér a törököt keményen megveré, mindazonáltal Vasváron oly békét kötött, mintha ő vesztette volna el a csatát; e gyalázatos békekötés volt egyik oka a Wesselényi-féle összeesküvésnek.

Szt.-Gotthárdon a magyar, német és vend nemzetségek érintkeznek, a magyarok a Rábától D-re, és Szt.-Gotthárdtól K-re és DK-re, a németek a Rába és Lapincs között, a vendek a Rábától D-re s a magyaroktól Ny-ra laknak, *Kethely, Kisfalud, Háromház, Magyar-Lak, Talapatka, Farkasfa* és *Zsidó* magyar falvak a Szent-Gotthárdi apátsághoz tartoznak. [1])

Csákány kis mváros, szintén a Rába völgyében, alább a nevezetesebb *Körmend* következik; ez magyar mváros, a megye egyik legnépesebb helysége 4713 lakossal, némi iparnak s jelentős forgalomnak központja; herczeg Batthány igen szép kastélya és nagy kertje ékesíti. *Hídvég* a Rába völgyében, *Vasvár* odább DK-re egy mellékvölgyben kis mvárosok. *Egervár* a megye déli szélén a Zala egyik mellékvölgyében fekvő kis mváros, *Jánosháza* pedig a megye keleti szélén Vásárhelytől Ny-ra fekszik, 3255 lakosa van.

Végre a megye délnyugati csücskén *Dobra, Felső-Lendva, Martyáncz, Mura-Szombat* és *Rakiczán* mvároskák a nevezetesebb helységek; köztük Mura-Szombat a legnépesebb, de abban is csak 1786 ember lakik. Azon a vidéken leginkább vendek laknak, de Dobra lakosai németek.

V.

A déli megyék, Zala, Somogy, Tolna és Baranya.

Zala megyének legnagyobb része dombos és hegyes, keleti vidékeit a Bakony s a balatonmelléki bazalt hegyek borítják el; legtéresebb lapályái a Mura és Lendva között, a Muraköz keleti vidékén s a Zala mellékén vannak. A Dráva a megyét Horvátországtól választja el, Légrádnál a Murát veszi föl, mely Dekletinnél lép be a megyébe; a Zala Vas megyéből Páczódnál lép a megyébe, Zalabérig ÉK-nek tart, azután D-re fordúl; a Kerka és Lendva szintén Vas megyében erednek s egymással egyesülvén, a Murába ömlenek. Az Eger vagy Egregy, Marczal, Kanizsa, Pölöske, Hévvíz s más apróbb patakok a megyében erednek.

[1]) L. *Békeffy Remig:* Kethely és környékének néprajza, Budapest, 1884.

A megye minden vidékét sűrün lepik el a helységek, de azok legeslegnagyobb részt csak apró falvak, melyekben gyakran 100 lakos sincs; a novai járásban pl. több helységnek csak 30—80 lakosa van s egyetlenegynek sincs 1000 lelke. Az egész megyében csak egy jelentős kereskedelmi és forgalmi központ van, ez Nagy-Kanizsa, hol több vasút találkozik. Egyik hegyes vidékén, az úgynevezett Göcseji járásban, *Novától* Ny-ra, a magyar lakosok sajátságos tájszólással élnek.

A megyének legérdekesebb vidékei a Balaton mellett terülnek el. Ha Veszprémből DK-re a Lepcsénybe vivő országúton megyünk, nemsokára Kenese veszprémmegyei helységbe jutunk, e között és Kajár között 5—7 m. magas földhát szegélyezi a Balaton éjszak-keleti partját, s arról igen szép kilátás esik a tó tükrére, kivált csendes nyári estve, mikor annak hullámait az éjszak-nyugati oldalon emelkedő hegyek mögött leáldozó Nap aranyos, s később a kelő Hold ezüstös fénynyel behinti, valóban elragadó látványban gyönyörködhetünk. Más úton Veszprémből *Felsö-Örs* falun át érjük el a tó partját, ott hajdan prépostság volt s a régi templom igen érdekes. Fejérvárról a vasúton menve Siófoknál érjük el a Balatont s a gőzösön átkelve *Balaton-Füredre* jutunk. Ez hazánk elsőrendő fürdői közé tartozik, a tihanyi apátság birtoka. A fürdői épületek nagyon csinosak, részint a birtokos engedelmével idegenek építették. A fürdőházban meleg és hideg fürdők vannak; a partról 300 m. hosszú hid a tóban levő fürdőintézetbe vezet. A parton három savanyúvízforrás van, a főforrás vizét inni szokták s ugyancsak hideg és meleg fürdőkül is használják. Továbbá a savó- és szőlőgyógymódot is alkalmazzák. Nemcsak betegek látogatják Balaton-Füredet, hanem olyanok is, kik csak mulatni akarnak. Sétáúl a tó mellett elterülő szép park szolgál, ebben egy mesterséges felhalmazott dombon Kisfaludy Sándor emlékszobra áll, melyet Zala megye 1860-ban állíttata. A fürdővendégek részint Füred és Arács falvakban is laknak, melyek $^1/_2$—1 órányira esnek a fürdőtől, s oda még nem vezet árnyékos fasor. — Füred falu a szőlőhegyek aljában terül el, lakosainak száma 1788; a helység közelében van a szeretetház, mely első volt hazánkban.

A füredi vendégek leginkább a Tihanyi félszigetre szeretnek kirándulást tenni; az messzire szökik ki a tóba, a fürdőhely felől tekintve a kék hullámokból kiemelkedő hegyes szigetnek látszik, csak keskeny alacsony földnyak kapcsolja össze a szárazzal. E nyugati földszorostól K-re menve mind magasabbra emelkedik s végre mint felette meredek sziklafal szakad meg a Balatonban. Homlokán

a hires apátság kolostora és kettős tornyú temploma áll. Messzünnen tekintve homlokán két csúcsot mutat, gerincze hol magasabb, hol alacsonyabb. Keleti és nyugati szélén egy-egy hegypárkány nyúlik el, ezek Ny-ra menve letörpülnek és szétnyílnak, e nyiláson kanyarodik be Aszófő felől a kocsiút, mely a félsziget belsejébe s az apátsághoz visz. A két hegypárkány egy völgykatlant rekeszt be, melyet harántos emelkedés két mélyedésre oszt, egyik a Kis-Balaton, másik a Büdöstó, mindkettő náddal és sással van benőve, a Büdöstó jobbára már le van csapolva. A Kis-Balatontól D-re kilencz elszigetelt sziklakúp mered föl, a félsziget legnagyobb magaslata, a Csúcshegy 63, a keleti partfal 42 méterrel emelkedik a tó tükre fölé. Földtani tekintetben nagyon érdekes a félsziget, alkotó részei homokkő, bazalt tufa, kovás mészkő, stb. A keleti partfalon sok kövület van a homokkőben, nevezetesen ott fordúl elő a kongeria kagyló, melynek töredékei a »kecskekörmök.«

A benczések tihanyi apátságát I. Endre alapítá 1054-ben; a XVII. században két izben ostromolták a törökök s ekkor a régi kolostor és templom elpusztult. A mostani templom 1740 óta épült fel, az altemplom sokkal régibb, egyik oldalfalába I. Endre siremléke van beillesztve. Felséges kilátás esik a kolostor ablakaiból. A félsziget éjszakkeleti oldalán nehány sziklabarlang és kivájt üreg van, ezeket a nép remetelakásoknak mondja. A hires visszhangot a kolostor éjszaknyugati fala hangoztatja. Az apátságon kivül, mely 1710 óta a Pannonhalmi főapátságnak van alárendelve, hajdan három helység volt a félszigeten, t. i. Tihany, Apáti és Ujfalu, a két utóbbi elpusztúlt s az első is csak szegényes mváros ka.

Füredről csónakon vagy a kis gőzösön élvezetes kirándulást tehetünk *Keszthelyre;* különösen a tó éjszaki partján mutatkozó változatos jelenségekben gyönyörködhetünk; minden fordulatnál új meg új képek tárulnak szemünk elé. A háttérben folytonos hegysor nyúlik el, melynek csúcsai hol erdősek, hol kopaszok; az előtérben szőlővel beültetett alacsony hegyoldalok huzódnak a tó felé, váltakozva magasabb hegykúpokkal, melyeket gyakran festői várromok koszorúznak. Keskenyebb szélesebb völgyek és öblök nyílnak a hegyek között, nyájas helységek foglalják el talpukat és oldalaikat; a szőlőkben számos nyaraló és borház mutatkozik. De kivált a várkoszorúzta szép szabású bazalthegyek kötik le figyelmünket, a távolból kandikál felénk a Csobáncz és váromladéka, majd elbúvik, majd ismét feltünik. Azután a boráról hires Badacsony áll az előtérbe, odább két alacsonyabb kúphegy közül a Szigligeti várhegy int felénk, azután Sz.-

Mihály-hegye mellett haladunk el, melynek csúcsán egy házikó áll, végre a tóba benyuló földnyelvet megkerülvén, az É-ra nyiló öbölbe ordulunk be s így elérjük Keszthelyt, mely a Balaton partján épült helységek között a legnépesebb, 5387 lakosa levén, a többiek csak apró falvak, mint Akali, Szepezd, Ecsér, Badacsony-Tomaj, Szigliget, stb.; Kővágó-Eörsnek 1773 lakosa van, de az már beljebb esik.

Keszthely mváros, melyben egy középkori érdekes templomot, szép urasági kastélyt s nehány más diszes épületet találunk. Gróf Festetics György itt a »Georgikon« nevü gazdasági tanintézetet alapította századunk első évtizedeiben, az nehány évig virágzott, azután megszünt, de a magyar kormány az újabb időben állami gazdasági intézetet és mintagazdaságot állított fel Keszthelyen. A várostól félórányira ÉNy. felé egy üstforma mélyedésben nehány meleg forrás bugyog, melyek a Hévviznek nevezett, több holdnyi szép tavat képezik, bő kifolyása a Balatonba ömlik; a víznek hőmérséke 33° C. A tó közepén vannak a jól berendezett fürdők, 8 lakóház s két fogadó; a fürdőhely gr. Festetics Taszilo tulajdona.

A Cserszeg-Tomaji szőlőhegység nyugati kiágazása behatol a Hévvízi lapályba s ott egy félig-meddig kopár dolomit dombcsoportot képez; a legdélibb s Ny. felől legmagasabb domb a *Dobogó,* melynek alját Ny-ról kis patak mossa; a dombról már évtizedek óta hordják a murvát az útak készítésére. A murvavágók régóta tudták, hogy ott régi sirok vannak s vagy ezer sirt pusztíthattak el, a bennök talált régiségek is eltüntek. 1879 óta dr. *Lipp Vilmos* keszthelyi plebános rendszeres kutatásokat tett a Dobogón, 1882-ig 2034 sirt bontott fel s 4000-nél több ezüst-, bronz-, vas-, csont- és agyag-régiséget gyüjtött, nem számítva a tömérdek üveg-, agyagkő- és borostyánkő-gyöngyöket. A nagy temető korát a IV. század végére vagy az V. század elejére teszik. [1])

Keszthelyről az É-ra nyiló völgyön fölfelé menve *Rezibe* jutunk, ez kis falu, 1179 lakossal; éjszaki oldalán szép kúphegy nyúlakodik fel, tetejét várrom koszorúzza, erről szép kilátás esik a változatos környékre. Oda a *Tátika* ÉK. felé egy kis órányira esik, a szép bazalt kúp tetején egy jókora vár omladéka látható, ezt is megénekelte Kisfaludy Sándor. Tátikától É-ra *Sümeg* mváros fekszik, szintén szép vidéken, itt született és élt Kisfaludy Sándor. A város éjszakkeleti oldalán egészen elszigetelt, meredek sziklahegy nyulakodik

[1]) L. Dr. *Lipp Vilmos:* A keszthelyi Dobogói sirmező, az Akadémia értekezéseiben, Budapest, 1884.

fel, mely fent lapos kupolává gömbölyödik; mögötte alacsonyabb szőlőhegyek domborodnak, előtte, jobbra és balra tágas térség terül. A hegy tetejét a Balaton vidékének legnagyobb és legépebben megmaradt vára koszorúzza, ez a veszprémi püspök birtoka volt, a hegy aljában újabb időben épitett püspöki kastély van. Sümegnek 5029 lakosa van.

Nevezetes ipartelepe a bőrgyár, Sz.-Gotthárdon is készítenek bőrt. Onnan DK-re menve *Tapolczára* érünk, ez is Zala megyének egyik népesebb városa, 4913 lakossal; síkságon fekszik, melyet Ny. felé a Balaton felől É-nak, Sümegnek menő mészkő hegység, É. felé a Dabas hegység, K. felé a Balaton melléki hegyek határolnak. D. felé két völgy nyílik, egyik a Vashegy keleti oldalán nyúlik el, benne a Lesencze, a másik keskenyebb völgyben az Eger folydogál, mindkét folyócska a Balatonba siet. A Tapolczai lapályból merednek föl a legfestőibb bazalt hegyek, melyeket már leirtunk.

Sümegtől É-ra *Csab-Rendek* népes falu 3201 lakossal. *Nyirád* falu odább K-re esik 1604 lakossal; *Türgye* mváros Sümegtől Ny-ra, *Sz.-Grót* szintén mváros DNy-ra esik, az előbbiben prémontréi prépostság van, az utóbbi népesebb 2115 lakossal. *Zalabér* kis mváros, csak 1088 ember lakik benne. *Zala-Egerszeg*, odább ENy-ra a megyének székhelye, mváros 5905 lakossal. *Nagy-Kapornak* kis mvároskától K-re esik *Kehida*, e kis faluban lakott Deák Ferencz.

Cseszstreg, Dobronak, Turnise és *Bellatincz*, valamint *Lenti* és *Alsó-Lendva* apró mvároskák; Alsó-Lendvának 1879 lakosa van; *Szécsi-Sziget* valamivel népesebb, 2240 lakosa levén. *Sőjtör* Zala-Egerszegtől D-re egyik, népesebb falu, 1812 lakossal.

A megyének legnépesebb városa, mint említettük, *Nagy-Kanizsa* r. t. város, a megye déli részében nyílt lapályon fekszik; két részre szakad, melyek 1880-ban egy községgé egyesültek, t. i. Kis- és Nagy-Kanizsára, amaz jobb, emez pedig bal oldalán terül el a Kanizsa folyónak. Ez nagy ingoványt képezett, melynek lecsapolására három csatornát készítettek; a város két részét 3 km. széles vizenyős rétség választja el egymástól és csupán egy országút kapcsolja össze. A két városrész között elterülő üres területen feküdt a hajdan híres vár egy homokbuczkán, melyet mocsár vett körül, esős időben most is elönti a három csatorna a rétséget. A várnak csak némi nyomai láthatók még, kő nem maradt kövön. Kis-Kanizsa csak rendetlen falu, egyenes beépített utczája nincsen, emeletes háza sincs, a rajta keresztül elvonuló országút mellett is üres telkek, mocsarak és apró házikók váltakoznak. Lakosai földmiveléssel foglal-

koznak s nagyrészt napszámosok. Nagy-Kanizsa hosszan nyúlik el, van 6 igen hosszú főutczája: a vasúthoz vezető Kazinczy-útcza; a Kis-Kanizsának tartó Királyútcza; az É-nak tartó Magyarútcza; a K-nek vívő Petőfi-útcza és Teleki-útcza; a D-nek a vasúti raktárakhoz vezető Csengeri-útcza. Nevezetesebb középületek: a városháza, a két takarékpénztári épület, az állami börtön, ezek mind új, kétemeletes építmények; a honvéd laktanya s a kegyesrendiek háza és főgimnáziuma. A ferenczieknek is van ott templomuk és kolostoruk. Az uradalmi kastély régi otromba épület.

A vasútak kiépítése óta a forgalom és kereskedés nagy lendületet vett, de az ipar pang, a kis ipar hanyatlik, a gyáripar még nem vert gyökeret; van egy serfőzés, három gőzmalom, egy hordógyár. A kereskedés főtárgyai: a gabna, fa, bor, divatárúk és ruhaneműek, ez utóbbiakat leginkább Bécsből hozzák be. A főgimnáziumon kivűl van egy polgári iskola s több elemi iskola. A város polgári népessége 18,398, ezekből 16,117 magyar, 1246 német; a zsidók száma 2875.

Kanizsától ÉK-re *Galambok* népes falu 1791 lakossal; ettől ÉK-re *Kis-Komárom* vizenyős lapályon fekvő mváros 2057 lakossal; az ettől D-re levő *Komárváros*nak 1736, a nagyobb távolságban É. felé eső *Zalavár*nak pedig csak 1283 lakosa van. Ott hajdan gazdag apátság volt, mely azután *Zala-Apátiba* tétetett át. Jelentéktelen helységek *Tót-Sz.-Márton, Letenye, Becsehely, Bánok-Sz.-György, Sz.-Balázs, Sz.-László, Kerka-Sz.-Miklós,* melyek Kanizsától DNy-ra és ÉNy-ra fekszenek.

A Muraközön sok apró falut és nehány népesebb mvárost találunk: *Légrád* (2705 lak.), *Alsó-Domború* (2907 lak.), *Kottori* (2994 lak.), *Czirkovlan* és *Perlak* (3444 lak.) mvárosok; *Sz.-Maria, Goricsán* (2880 lak.) és *Hodosán* a legnépesebb falvak. *Csáktornya* a nyugati részben a legnépesebb mváros (3810 lak.), *Nedelicz* (2027 lak.), *Strido, Rácz-Kanizsa* ée *Mura-Szerdahely* kisebb városok. Csáktornyának hajdani vára a Zrinyiek birtokában volt, a közeli erdőben a pálosok kolostora és temploma volt, ebben temetkeztek a Zrinyi nemzetség tagjai. Most Csáktornyát gr. Fesztetics Tasziló tornyos várkastélya ékesíti.

A Muraköz lakosai többnyire horvátok.

Somogy megye a Balatontól D-re terjed el s a Dráváig ér; nagyobbára hullámzatos dombvidék, melyet leginkább éjszak-déli és nyugat-keleti irányban vonuló völgyek szeldelnek. A Sió Veszprémtől, a Dráva Horvátországtól választja el, belső vidékeit a Kapos,

Koppány és más kisebb vizek öntözik; legszebbek a Kapos és Koppány völgyei. A megye egészben véve termékeny, lakosai leginkább földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, különösen sok szép lovat nevelnek.

Kupa lázadása miatt Sz. István azt rendelte, hogy Somogy népe büntetésül a pannonhegyi főapátságnak a tizedet fizesse meg nemcsak a gabonától és bortól, hanem a gyermekektől is, s ezt a terhet csak az 1729-diki országgyülés módosította. A török uralkodás alatt Babócsa és Komárvár urai kényök-kedvök szerint garázdálkodtak, Somogy 1596-tól 1715-ig Zalához volt csatolva, nagyon szomorú volt állapota akkor is, mikor önállóságát visszanyerte, várainak maradványai II. Rákóczy Ferencz idejében feldulattak, alig volt oly hely, a melyben a megye gyüléseit megtarthatták; előbb Tapsony, utóbb Marczali, végre 1750-ben Kaposvár lett a megye székhelyévé. Most is többnyire csak apró falvak vannak a megyében, igazi város nincsen.

Siófokkal átellenben *Kiliti* mváros fekszik, 2077 lakossal; *Adánd* odább DK-re még kisebb mváros; *Szántód* falu a Tihanyi félszigettel átellenben, ott szoktak a Balatonon átjárni; *Köröshegy* kissé távolabb esik a Balatontól, jó bort termeszt; *Köttse* német lakosai már egészen elmagyarosodtak; *Karád* a járás legnépesebb mvárosa, 3455 lakossal; *Tab* és *Nágocs* szintén mvárosok, az előbbinek 2271 lakosa van.

A szomszédos járásban *Lelle* a Balaton mellett fekszik, *Szőlös-Györök* mváros odább D-re kies vidéken; *Lengyeltóti* a járás legnépesebb helysége 3228 lakossal. *Somogyvár* falu odább D-re esik, 1902 lakosa van, régi vára majdnem egészen eltűnt már; *Buzsák* népes falu 2136 lak., a Nagybereknek nevezett balatonmelléki mocsártól DK-re.

Török-Koppány a Koppány vize mellett szép völgyben fekvő mváros ka, a törökök azt megerősítvén, onnan sok rablást és dúlást követtek el. *Igal* odább DNy-ra népesebb mváros 2196 lakossal; attól Ny-ra van *Mernye* kis mváros.

Nagy-Berki, Kercseliget és *Báté* közel egymáshoz a Kaposnál fekszenek, ezektől Ny-ra van *Kaposvár*, a megye székhelye s egyetlen r. t. városa, ékességére szolgál az 1830 táján épített szép megyeház, többi épületei korántsem díszesek. Mindazonáltal Kaposvár Somogynak az a helysége, mely az újabb időben leginkább gyarapodott, 1846-ban még csak 3671 lakosa volt, 1880-ban pedig 9,571 lakost számláltak, köztük 1792 zsidó; 1846-ban az egész megyében csak 4845 zsidó volt. Kaposváron kath. főgimnázium is van.

É. felé *Toponár* mváros Festeticsféle uradalomnak feje, Ny. felé *Kapos-Mérő*, ettől É-ra *Hetes*, ÉNy-ra pedig *Sárd* a nevezetesebb helységek. Hetes szép lovakat nevel, Sárdon szép kastély van, Toponár köztük a legnépesebb, 2136 lak.

A Balaton közelében *Kéthely* (2,972 l.), odább D-re *Marczali* (3,589 l.), mindkettő a megye népesebb mvárosai közé tartozik, az utóbbi járási főhely, jeles bort termeszt, ettől K-re esik *Nikla* falu, temetőjét Berzsenyi Dániel síremléke ékesíti, melyet a somogyiak 1860 jun. 14-kén állítottak fel. *Böhönye* (2,141 l.) szintén népes helység, *Szakácsi*, *Nemes-Vid* és *Nemes-Déd* csekélyebb mvárosok.

Iharos-Berény és *Bükkösd* szintén csak kis mvárosok, *Csurgó* és *Berzencze* jóval népesebbek, amabban 3,281, emebben 2,980 ember lakik; Csurgó járási főhely, itt reform. kis gimnázium van. *Zákány* a megye délnyugati sarkában fekvő kis helység, de nevezetes vasúti csomópont, határában jó bor terem.

Nagy-Atád járási főhely, csinos kastélylyal, 2,793 lakossal, *Csököly* szintén népes mváros (1,998 l.); a járás többi helységei közől legnépesebbek *Felső-Segesd* (2,141 l.) Atádtól É-ra, *Babócsa* (2,251 l.) Atádtól D-re, *Darány* (2,367 l.) és *Csokonya* (1,785 l.) Darány különösen kendert termeszt, Babócsa régi vára hajdan nevezetes erősség volt.

A szigetvári járásnak legnépesebb helysége *Barcs*, a Dráva partján fekszik, lakosainak száma 3,080. *Szigetvár* mváros, a megye keleti szélén, az Almástól öntözött termékeny lapályon fekszik, csak piaczát környezi nehány díszesebb ház; ott van a plebánia templom, mely hajdan török mecset volt, kupoláját Zrinyi végső viadalát ábrázoló festmények ékesítik; azon kivűl van még egy görög-keleti templom s a ferenczieк kolostora és temploma. A vár a városka éjszaki oldalán, az Almástól képezett szigeten feküdt; őrsége gyakran kitört s nagy kárt tett a portyázó törökben. Szulejman 1566-ban 90,000 emberrel és 200 ágyúval szállta körül Szigetvárt, ennek őrsége csak 2500 magyar és horvát vitézből állott, Zrinyi Miklós volt vezére. Megfogadták egymásnak, hogy a várat utolsó csepp vérig megvédik. A törökök aug. 1-jétől szept. 8-áig ostromolták a várat, Zrinyi és bajtársai dicső elszántsággal feláldozták magukat a keresztyén hitért s az édes hazáért. A török azután megfészkelte magát Szigeten s onnan csak 1688-ban űzeték el; III. Károly alatt Zrinyi erősségének helyén az omladékokból új vár építtetett négyszög alakjában, ez azon vár, melynek maradványai most is láthatók, jobbára csak külső falai állanak még. Zrinyi Miklós halála napját

most is ünneplik vallásos kegyelettel; a helyet, a hol a hős állítólag elesett, egy kis kápolna jelöli meg, az Almás hídjától jobbra.

Tolna megye Veszprém és Fejér megyéktől D-re s a Dunától Ny-ra terjed el Somogy megyéig; keleti része a Duna és Sárviz között lapályos, nyugati nagyobb része dombos, Szegszárd és Bonyhád környékein magasabb hegycsoportok vannak. A megye talaja tehát eléggé változatos s majdnem mindenütt nagyon termékeny, de a Tolnától D-re eső Sárköz mocsáros; kisebb mocsárok a Koppány, Kapos és Sárvíz mentében is vannak. A lakosok túlnyomóan magyarok, de a németek is számot tesznek; általában véve szorgalmasan mivelik a földet, sok helyen jeles bort termesztenek, különösen a lótenyésztés is virágzik. Általában Tolna az ország egyik leggazdagabb megyéje; helységei többnyire népesek, 36 helységben több mint 2000 lakos van. Mindazonáltal egyetlenegy r. t. város nincs a megyében.

A lapályon, a Duna mellékén a következő nagyobb helységek vannak: *Duna-Földvár,* nagy és népes mváros, járási főhely s feje az uradalomnak, mely a Bpesti tudományegyetem tulajdona, lakosainak száma 12,720. *Bölcse* és *Madocsa,* odább D-re, népes falvak, amannak 4364, emennek 2191 lakosa van; *Paks,* mváros, meredek domb aljában fekszik, lakosai iparral és kereskedéssel is foglalkoznak, számuk 11,086; *Györköny* és *Nagy-Dorogh* beljebb, Pakstól Ny-ra eső falvak 2647 és 2765 lakossal; *Duna-Sz.-György,* Pakstól D-re, szintén tetemes távolságban a Dunától, falu 2192 lakossal, *Gerjen* közelebb a Dunához, *Fadd,* a Duna egyik kanyarúlatánál népes falu 5064 lakossal. Azután *Tolna* mváros következik, szintén a Duna egyik kanyarulatánál fekszik, melyet a Bogyiszlói átmetszéssel elvágtak; hajdan kőfallal kerített k. város volt, de ennek nagy részét a Duna elmosta; most Tolnának 7723 lakosa van. A szomszédos *Mözs* faluban 1743 ember lakik; odább DNy-ra *Agárd* falu van 1966 lakossal.

Szegszárd szép hegycsoport keleti aljában fekszik, nehány km. távolságra a Dunától, mváros, a megye székhelye, fő ékessége a dombon fekvő megyeház, mely hajdan kőfallal kerített kolostor volt. Hegyein jó bor terem, kivált a veres bort dicsérik; szegszárdi neve alatt azt a bort is árúlják, mely a környéken, *Decs, Várdomb, Báttaszék* és *Bátta* határaiban terem. Szegszárdnak 11,948 lakosa van. *Eöcsény* és *Decs* a Sárközben fekvő népes falvak, 2640 és 2678 lakossal. Báttaszék és Bátta mvárosok, amabban 7095, emebben 3460 ember lakik, amaz a Sárvíz, emez a Duna mellett fekszik.

Bátta felett egy hegyen a Sz. Lászlótól alapított apátság omladékai láthatók.

Simontornya a megye éjszaki szélén, a Kapos és Sió egyesülésénél, járási főhely, mváros 2823 lak., nagy uradalomnak feje, régi vára még jó karban van; *Kis-* és *Nagy-Székely* egymáshoz közel fekvő falvak, az utóbbiban 2613 lakos van; *Sz.-Lörincz* szintén népes helység, 2106 lakossal; *Gyönk* csinos kis mváros, reform. algimnáziummal, 3303 lakossal. *Kölesd* jóval kisebb mváros, *Högyész* pedig a járás legnépesebb helysége 3378 lak.

Ozora a megye éjszaki szélén, a Sió partján fekvő mváros, közepén várkastély van, mely a régi vár omladékain egy dombon épült; azon helység mellett adta meg magát 1848 okt. 6-kán a Jellachichtól elszakadt horvát tartalékcsapat, 8000 ember, 12 ágyú, melyet Roth tábornok vezérelt vala; Görgey és Perczel voltak ott a magyar honvédek és nemzetőrök parancsnokai.

Ozorától ÉNy-ra és Ny-ra *Felső-Nyék* és *Tót-Keszi* falvak, *Ireg* odább D-re mváros 2999 lak., termékeny vidéken; *Pinczehely* szintén mváros 2318 lak.; *Tamási* mváros jóval népesebb, szép kastélylyal 4576 lak., D. felé Miklós várának omladékai láthatók; *Regöly* szép vidéken fekvő mváros 2134 lak.; ÉK. felé *Maisa*, Ny. felé pedig nagyobb távolságban *Kónyi* és *Értény* népes falvak, Maisán 3044 ember lakik; a Kónyitól DNy-ra fekvő *Szakcs* még népesebb falu, 3344 lak.; *Gyula-Jovánczа* lakosainak száma 2953; *Döbrököz* és *Dombóvár* a Kapos mellett fekvő mvárosok, régi váromladékokkal. Döbrököznek 3486 lakosa van, Dombóvár két községre szakad: Ó- és Új-Dombóvárra, amabban 2731, emebben 3158 ember lakik.

Az úgynevezett Völgységi járásban *Bonyhád* a legnépesebb helység, szép hegyes vidéken, egy hosszan elnyúló völgy oldalán fekvő mváros, a megyének talán legcsinosabb helysége, kivált piaczát díszes épületek veszik körül; lakosai jobbára németek, róm. katholikusok és ágost hitvallásúak, ezeknek ott algimnáziumuk van; a zsidók száma 1154. A járás többi helységei közől legnépesebbek: *Tevel* (2245 l.), *Zomba* (2028 l.), *Morágy* (1919 l.), *Váralja, Apáthi* és *Csikó*.

Baranya a Duna-Dráva közén egyik legszebb és legáldottabb megye. Keleti és déli lapályai a Duna és Dráva mellett ugyan mocsárosak, a Duna nagy szigete, Mohács irányában, oly alacsony és lapos, hogy a kiáradó folyó majdnem egész kiterjedésében elönti, s hogy nagyobbára csak bokrok és erdei fák teremnek rajta; Vörösmarttól D-re a Duna melléke is nagyon mocsáros és néptelen, de a

megyének legnagyobb részében szép hegyek, dombok, völgyek és lapályok váltakoznak, a magasabb hegyeken erdők, a verőfényes hegyoldalokon és dombokon gyümölcsösök és szőlők díszlenek, a gesztenyések néhol egész erdőket képeznek; a hegyek gyomrában ércz- és széntelepek vannak, s kivált az utóbbiak nagyon gazdagok. A megye lakosai túlnyomóan magyarok, de a németek és szerbhorvátok is számosak, a r. kath. szerbeket sokáczoknak nevezik. A községek száma nagy, 334, de köztük sok az apró falu, melyekben csak egy-két száz ember lakik.

A megyének főhelye *Pécs* sz. k. város, hazánk egyik legrégibb városa, melynek helyén már a rómaiak idejében virágzó város volt, t. i. Sopiana, Alsó-Pannonia fővárosa. A Dunától és Drávától körülbelől egyenlő távolságban fekszik, a Mecsek aljában, gazdag és változatos növényzettel ékesített, szép vidéken. Szőlőkkel, mandola, birsalma, füge, gesztenye, baraczk és más nemes gyümölcsfákkal beültetett előhegyek alján körszínileg épülvén, hosszan terül el K-ről Ny-ra. A város mögött emelkedő előhegyek É. felé meredek oldalú, fokozatos fensíkot képeznek s a 612 m. magas Mecsekre támaszkodnak, melynek derekát és változatos völgyeit lomberdők fedik, D. felé a hegység tövében buja rétekkel és szántóföldekkel díszlő tágas völgy nyúlik el K-ről Ny-ra, ezen túl D-re szelíden emelkedő dombhát duzzad fel, melyen gazdag vetések vannak. Erről a dombhátról legszebben látszik a város, kivált mikor a reggeli Nap sugaraitól világíttatik meg. Ekkor minden szépségét tárja fel előttünk, nevezetesen templomait és takaros házait; ezek mögött a szőlőhegyek zöld koszorúja nyúlik el, számos borházaival és csinos nyaralóival, magasabb dombon a kalvária, más dombon egy kápolna áll. Különösen az éjszaknyugati oldalon büszkélkedő püspöki székesegyház, az ettől jobbra eső plebániai templom s a nyugati szélén magasló karcsú minaret sajátságos jelleget adnak a városnak. Ha ezt közelebbről megnézzük s a sok szép, keleti szerkezetű, kővel befoglalt közkutakat pillantjuk meg, melyekből a víz az utczára ömlik; azután a régi erősségnek maradványai mellett elhaladva, a keskeny és görbe-gírbe főutczán, mely az egész várost K-ről Ny-ra átszegi, elmenve a szögletes és meredek lejtőjű főtérre jutunk, melynek felső végén a plebániai egyházzá átalakított mecset áll: akkor azonnal érezzük, hogy Pécs birtokában különböző nemzetek váltották fel egymást, hogy nevezetesen a törökök is bírták, s hogy a mostani keresztyén lakosoh a török maradványokon ütötték fel tanyájokat. Itt a török uralkodás előtti időből megmaradt templomok és kolostorok romjai, amott a

török mecsetekből átalakított egyházak ötlenek szemünkbe; emitt a múlt század czikornyás modorában épült akadémiai épületet és katonai laktanyákat, amott megint az új ízlésű vendéglőt s az üveges fedelű bazárt látjuk. A tágas főtéren tarka népvegyület tolong, árúl és vásárol: magyar, sváb, sokácz, szerb stb. ruházatra és nyelvre, termetre és jellemre különböznek egymástól, de barátságosan élnek együtt.

A Belváros kicsiny, majdnem szabályos négyszöget képez, hajdan tornyokkal szárnyékolt, lőréses, magas kőfalakkal volt bekerítve, melyek alatt széles és mély árok vonúlt el; a négy világtáj felől megannyi kapu nyilt a városba. A kapukat már régen széthányták, az árkokat betöltötték s részben beépítették, a kerítőfalból is csak egyes darabokat hagytak meg. A Belvároshoz csatlakoznak K. felől a Budai, D. felől a Siklósi, Ny. felől Szigeti külvárosok; most már É. felé is támad egy külváros a kalvária körül évről-évre szaporodó csinos házakból. A Belvárosban, a Kalváriahegyen s a Siklósi külvárosban leginkább németek, a Szigeti külvárosban magyarok, a Budaiban pedig a Bosnyákországból beköltözött szerbek telepedtek le, most már a németek nagyobbára megmagyarosodtak.

Pécs nemcsak a természet szépségeivel, hanem a művészet emlékeivel is dicsekedhetik. Ezek a római idő, a kerekíves, a csúcsíves középkor s a török idő maradványai. Az ősrégi keresztyén korból, az V. század első feléből egy földalatti sacellum maradt meg, mely a székesegyház délkeleti tornya mellett van; 1770-ben, mikor a káptalan házát építették, bukkantak véletlenül a földalatti kápolnára. A székesegyház a középkori építészet egyik legérdekesebb emléke, eredetileg korai kerekíves modorban épített bazilika volt, utóbb csúcsíves modorban megújíttatott. A törökök mecsetet csináltak belőle, erősségül is használták; 1805 óta Pollák pesti építész vezetése mellett egész külsejét átalakították s régi alakjából jóformán kivetkőztették. Most 1882 óta stilszerűen restaurálják Schmidt Frigyes bécsi építész tervei szerint, dr. Dulánszky Nándor pécsi püspök már 1877 óta kezdeményezte a restauratiót.

A székesegyház keleti oldalán a paplak, nyugati oldalán pedig a terjedelmes püspöki palota áll; ezt Klimo püspök csillagászati toronynyal toldotta meg, mely most püspöki levéltárúl szolgál; Scitovszky püspök (1839—1849) az egész palotát megújíttatá. A tér déli oldalán a Boldogságos szűzről nevezett apáczáknak 1848—51-ig épített temploma és kolostora áll, Scitovszky telepíté oda a leányok nevelése végett. A főegyháztól K-re a kanonokok házai, még odább

K-re a papnevelőintézet s a magas helyen épült vmegyeház következnek.

A főpiaczon levő plebániai egyház szép török mecset volt, két minaretje már eltűnt, az újabb időben hozzáépített torony nagyon elüt a templomtól. — A piacz felső végén a szinház, alsó végén pedig a városház áll; odább D-re az irgalmasok templomát és kolostorát, a főutczában pedig az akadémia épületét találjuk, melyben most csak főgimnázium van. A város nyugati végén a második török mecset áll; mellette egy minaret emelkedik, mely hazánkban az egyetlen teljesen ép minaret. A templomhoz a városi kórházat csatolták.

A szőlőhegyekben több regényes fekvésű kápolna van, legrégibb az, mely Havas Mária tiszteletére a XVII. században épült a város éjszakkeleti oldalán, egy magas dombnak tetején. Onnan gyönyörű kilátás esik a környékre; É. felé egy kopasz mészkő-szikla mered föl, tetején kereszt áll, alatta részint meztelen, részint szőlőkkel beültetett vagy cserjékkel benőtt, meredek hegylejtőkkel környezett völgymedencze terül el, melyben az igen bővizű Tetye forrás fakad; ez omlatag kőfallal van bekerítve, a belőle eredő patak a város felé folyik, számos malmot és kallót hajt, a forrástól K-re csinos nyaraló van, vele átellenben egy püspöki palota romja látható.

A pécsi püspökséget már Sz. István alapította, a város kivált 1342 óta nagy lendületet vett, híres főtanodája valóságos egyetem volt, mely a mohácsi vészig virágzott. A török uralkodás után csak lassan gyarapodott ismét a város, fejlődését különösen az is hátráltatta, hogy 1692 óta II. József idejéig sem protestánst, sem óhitüt, sem zsidót nem türtek a városban és határában. Mária Terézia 1780-ban a sz. k. városok közé emelte. Most Pécsnek 28,702 lakosa van, ezekből 20,437 magyar, 5121 német, 431 tót, 348 horvát-szerb; 25,385 r. kath., 13 g. kath., 61 görög-keleti, 504 ág., 395 helv. hitvallású, 2241 zsidó. Az ipartelepek közül legnevezetesebbek: egy bőrgyár és Zsolnay porczellán- és kőedénygyára.

Sz. Jakab hegyén remete Sz. Pál szerzetének első kolostora épült, melyet Bertalan pécsi püspök 1215-ben alapított; az a mohácsi vész után elpusztult, helyén 1730 táján új kolostor és templom épült, s ennek romjai még most is láthatók. Pécstől É-ra a hegységben *Kantavár* romjai vannak, odább É-ra *Mánfa* és *Abaliget* falvak határjában cseppkő-barlangokat találunk.

Emlitettük már a 315. lapon, hogy a Dunagőzhajózási társaságnak nagy kőszénbányái vannak, melyek Pécs, Szabolcs és Vasas határaiban fekszenek. A bányatelepeken két központi és 12 kisebb

gyarmat van, azokon együttvéve 341 társasági lakóház 1178 tisztviselői és munkáslakkal, 5 vendéglő stb. van; csaknem minden lakóház kis kerttel és gazdasági épülettel van ellátva. 1861-ben a társaság a bányaterület gyarmatai számára egy r. kath. plebániát alapított, templommal és paplakkal. A fennálló 3 bányaterületen 4 iskola van 15 tanítóval és tanítónővel, és pedig 3 közös és egy kath. felekezetű; az iskolák 6 épületben 12 tantermet foglalnak magukban, 1884-ben 1022 gyermek látogatta, ezekből magyar 111, német 537, cseh 179, morva 85, krajnai 63, tót 45, horvát 1, lengyel 1 volt. — A széntermelés évről-évre növekedik, 1884-ben 4.938,758 m. m. tett, 1854-től kezdve az összes széntermelés $75._5$ millió m. m.

Szabolcs, Somogy és *Vasas* falvak Pécstől ÉK-re esnek, az első köztük a legnépesebb 2969 lak.; *Hosszúhetény* magyar helység kies völgyben fekszik, 2214 lakosa van. Azután *Pécsvárad* következik; ez a Zengő aljában, dombos vidéken, szőlők és gyümölcsösök között elterülő, csinos mváros. Egyik dombon régi várnak kerítőfalai és bástyái, más dombon a plebániai egyház láthatók, a két domb között és alatt a kis város házsorai vonulnak el, közepett a vásártér van, melyet régi szép városház ékesít. Pécsváradon hajdan a benczések híres apátsága volt, melyet Sz. István szerzett; a mohácsi vész után az apátság elenyészett, megmaradt javait Mária Terézia az egyetemnek adományozá. A mváros járási főhely, most 2848 lakosa van. *Hidasd* (2597 lak.), *Nádasd* (2717 lak.) és *Véménd* (1992 lak.) a járásnak többi népesebb helységei.

Mágocs (3620 lak.) a Hegyháti járásnak legnépesebb községe; *Ráczkozár* (1416 lak.) és *Csikós-Töttös* (1319 lak.) sokkal kisebbek. Nagyobb helységeket találunk a síkságban, a Mohácsi járásban. *Mohács* a megyének Pécs után legnépesebb és legélénkebb városa, a Duna jobb ága mellett fekszik, nagy vasúti és gőzhajózási állomás, igen kevert lakossággal, melynek száma 12,305. A mváros fölött a Duna jobb partján szőlőkkel beültetett dombsor emelkedik, mely a folyótól kezdve tágas ívben Ny-ra és DNy-ra húzódik; lejtőjén, Mohácstól É-ra, a szőlők közepett, egy kápolna látható, ezt II. Lajos emlékére állították; a dombsor nyugati nyúlványa alatt *Lancsuk* falu fekszik, melynek 1918 lakosa van. A magaslatok aljában D. és K. felé terül el a lapály, melyen Mohács és Udvard között a szerencsétlen csata esett meg 1526 aug. 29. Ugyancsak azon a térségen 161 esztendővel utóbb Lotharingiai herczeg Károly nagy győzelmet vívott ki a törökön, 1687-ben.

Német-Boly, Mohácstól DNy-ra, csinos mváros, 2589 lak.,

Somberek és *Duna-Szekcső* Mohácstól É-ra és ÉK-re esnek, amannak 2082, emennek 4897 lakosa van. *Nagy-Nyárád* (1746 l.), *Majss* (1821 lak.), *Dályok* (1952 l.) és *Izsép* (1702 l.) Bolytól DK-re esnek.

Baranyavár azon járásnak főhelye, mely a megye délkeleti sarkát foglalja magában, a helység közelében láthatók a régi várnak romjai, melytől a megye nevét vette; a helység lakosainak száma 2387. *Baán* K. felé esik, szintén népes község 2248 lak.; ugyancsak a Karasiczánál fekszik *Darázs* (1882 l.), a Duna mellett pedig *Batina* vagyis *Kőszeg* (1966 lak.). Odább D-re van *Herczeg-Szőllős*, mely a járás legnépesebb helysége, 2684 lak.; *Vörösmart* attól ÉK-re a Duna mellett 2278 lak. *Dárda* csinos mváros, a Drávához közel, 2418 lak., feje egy nagy uradalomnak, melyet Lippe herczeg bír, kinek Dárdán szép kastélya van. *Bellye* egy más uradalomnak feje, melyet Albrecht főherczeg bír; ezen uradalom 21,463 k. hold szántóból, 8,824 h. rétből, 13,272 h. legelőből, 75 h. kertből, 79 h. komlókertből, 63 h. szőlőből és 33,204 h. erdőből áll, 9,500 h. pedig terméketlen; az egész uradalom tehát 109,062 k. hold. Nagyon jól van berendezve; a komlótermesztést 1865 óta űzik szép sikerrel, egy k. holdon 300—325 kgramm komló terem, 100 kgrammnak az ára 40—160 frt; a termesztési költség holdankint 140 frt.

Dárdától É-ra *Karancs* (1474 l), ÉNy-ra pedig *Kácsfalu* (2064 l.) és *Bolmány* (1658 l.) esnek. *Villány* odább ÉNy-ra van, csinos falu 1805 lak., Albrecht főherczeg uradalmához tartozik, hires bor terem határában és az egész környéken. Annak a vidéknek főhelye *Siklós* mváros, mely a 316. lapon leirt kis hegység déli oldalán szép lapályon fekszik; fő ékessége a magánosan emelkedő kúphegyet koszorúzó vár, mely Zsigmond király fogságáról (1401) híres; akkor Gara Miklós bírta a várat, Mátyás törvénytelen fiának adományozá, utóbb különböző urai voltak, az újabb időben Batthyány nemzetség bírta. A vár még most is lehetős jó karban van. Siklós jelentős forgalmi központ, nehány csinos épülete van, többi között egy omlatag török mecset is van még; a lakosok száma 4345 jobbára magyarok.

Siklóstól ÉNy-ra regényes helyen *Gyüd* falu fekszik, ott a ferenczieknek csinos templomuk és kolostoruk van, mely hires bucsújárási hely. *Harkány* helység közelében jeles fürdő van; 1866-ban Zsigmondy Vilmos artézi kútat fúrt, melyből naponkint 75,000 akó $62._2$°C. hőmérsékű víz szökik fel. Ez kénes hévviz; a fürdő czélszerűen van berendezve, tulajdonosa a Benyovszky család. *Harsányban, Tapolczán* és Siklóson is vannak hévvizek. *Beremend* odább

DK-re esik, a kövületekben gazdag magános hegyéről nevezetes, lakosainak száma 1734.

A Sz.-Lőrinczi járásban, mely a megye nyugati részét foglalja magában, többnyire csak apró falvak vannak, *Sz.-Lőrinczuek* is csak 1651 lakosa van; *Szabad-Sz.-Király* lakosai többnyire nemesek, s 1848 előtt nagy szerepet vittek a megyei tisztújítások alkalmával; *Sellye* jóval népesebb, 1566 lak.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Horvát-Tótország.

Dr. Peter Markovics: Kroatien-Slavonien nach seinen physischen und geistigen Verhältnissen, Agram, 1873; Josef Staré: Die Kroaten, Josef Suman: die Slovenen, Stefanovics von Vilovsky: die Serben, a Prochaskaféle gyüjteményben, Die Völker Oesterreich-Ungarns; Pesty Frigyes: Száz politikai és történeti levél Horvátországról, Budapest, 1885; Fr. Vanicsek: Spezialgeschichte der Militaergrenze, Wien, 1875.

I.

Az ország fekvése, nagysága, hegységei, lapályai, folyói, éghajlata, terményei.

Horvát-Tótország az É. Sz. 44°6′ és 46°9′ s K. H. (Ferrótól) 32°4′ és 38°10′ között fekszik; az Adriai tenger Quarnerói öblétől K-re az Unáig s a Száva és Duna egyesüléséig terjed, mint aránylag keskeny és hosszú földszalag, melynek hossza Ny-ról K-re 480, legnagyobb szélessége pedig É-ról D-re 250 km. Magyarországtól a Dráva s egy darabon a Duna, Boszniától és Dalmátországtól a Száva, az Una, Korana és a Velebit délkeleti szárnya választják el; nyugati határát az Adriai tenger, a Previjak hegygerincz, a Csabranka, Kulpa, Bregana és Szotla folyók s az Uszkóki és Maczel hegységek jelölik meg Isztria, Krajna és Stájerország felé.

Fekvésénél fogva Horvátország az átmenetet közvetíti Magyarországból s illetőleg Közép-Európából a Balkáni félszigetre; a Dráva és Száva mint ikerfolyók utat nyitnak K. felé a Dunára és a Fekete tengerre, s Ny. felé az Alpok tartományaiba, az Adriai tenger pedig D-re s Olaszországba hivogatja a hajóst. Magyarország az Adriai tengerre csak Horvátországon keresztül juthat, azért a magyar

királyok kénytelenek voltak azt hatalmok alá hajtani. A régi időben Horvát-Tótország területén a keleti és nyugati birodalmak befolyása találkozék, a büzanczi császárok hatalma Ny. felé sohasem terjedett Horvátországon túl, s viszont Nagy-Károly uralkodása K. felé sem ment túl ezen a határon. A törökök sem tudták egész Horvátországot elfoglalni, csak Tótországot hódoltaták meg. A horvát nép a Kelet és Nyugat között ingadozott mindig, egyházi tekintetben is a keleti és nyugati egyház között oszlott meg.

Horvát-Tótország kiterjedése 42,516 □ km.; ebből Horvátországra $13{,}639._{64}$, Tótországra $9{,}638._{23}$ s a volt katonai végvidékre $19{,}238._{15}$ □ km. esik. Tótország jobbára lapályos, Horvátország pedig túlnyomóan hegyes; a lapályok amott a terűletnek két harmadát, emit csak egy hatodát foglalják el.

A Dráva, Duna, Száva és Kulpa között az Alpok hegyrendszerének délkeleti végső ágazatai terjednek el, a Kulpa déli oldalán pedig az emelkedések már a Balkáni félsziget hegyrendszereihez tartoznak. A Kulpa völgye tehát Horvátországot éjszaki és déli részre osztja, s ezek mind orografiai és geologiai, mind éghajlati és növényzeti tekintetben nagyon különböznek egymástól. Tótország s éjszaki Horvátország, a Dráva és Száva köze, a magyar Alföldhez csatlakozik, ennek nyúlványai a Dráva és Száva mellékein mint tágas öblök messzire Ny-ra terjedve az Alpok közé nyúlnak; az alsó Kulpa mellékeire is kiterjednek. Az ország ezen áldott részében széles lapályok, nyájas termékeny völgyek, szőlőkkel és gyümölcsfákkal beültetett dombok és erdős hegycsoportok váltakoznak; a Dráva lapályának tengerfeletti magassága 150 — 92, a Száváé 108 — 90 m., a legmagasabb hegycsúcsok alig haladják meg az 1000 métert; a hegységek hol csoportokat, hol keskeny, rövid hegysorokat képeznek, hozzájok alacsony dombok és termékeny lapályok csatlakoznak. A szántóföldek, szőlők és gyümölcsösök felső határa körülbelől 300 m.; nagyobb magasságban leginkább bükkfa-erdők foglalják el az emelkedések oldalait és gerinczeit; fenyőerdők csak egyes vidékeken mutatkoznak. Nagyszerű, meglepő természeti szépségeket a horvát-tótországi hegységekben nem találunk, de némely völgyeik igen bájosak.

A stájerországi Alpok két ágat bocsátanak Horvátország területére. Az éjszaki mint 350 km. hosszu hegyláncz Horvát- és Tótország közepén vonúl keresztűl s a Dráva és Száva mellékvizeit választja el egymástól. Nincsen közös neve; dereka közelebb esik a Drávához, mint a Szávához s éjszaki lejtői általában rövidek és meredekek,

déli oldalához pedig nehány mellékhegység csatlakozik, melyek a Száva síkságát kisebb lapályokra és völgyekre osztják. A hegyláncz azon tagjai, a melyek Ny-ról K-re csapnak, D. felé, azok pedig a melyek ÉNy-ról DK-re vonulnak, DNy. felé eresztik hosszabb ágaikat. A jelentősebb völgyek és folyók mind a hegysor déli oldalán vannak, a legtöbb helység is ott van.

A hegyláncz gerincze 500—650 m. magas, többnyire gömbölyded, rovátkolása csekély, hágói aránylag magasak, csúcsai keveset emelkednek ki, jobbára kupola- és kúpalakúak.

A Dráva és Száva vízválasztója Rohicsnál éri a horvát határt; egy rövid hegyág, a *Maczel hegység* Rohics környékéről ÉK-re vonúl odáig, a hol a Dráva Horvátország határához jut; nyugati lejtője Stájerországban, keleti oldala Varasd megyében terjed el; az alacsony erdős hegység legmagasabb kúpja csak 522 m. Egyik kies völgyében egy kis tó van, mely a Bednya kútfeje, egy kerek hegyen Trakoscsán vára épült.

A Maczel hegységtől délre a *Koszteli hegység* domborodik; nyugaton a Szotla, keleten a Krapina és Krapinicza határolják, legnagyobb része Varasd, déli nyúlványai Zágráb megyében terjednek el; legmagasabb kúpja a *Kunagora* Pregradánál. — A fő vízvető azután a Drávához közeledik, s a hegyláncz egyik legmagasabb csoportjára, az *Ivaneczi hegységre* (Ivancsicza) vonúl fel, mely a Krapinicza és Bednya forrásainak vidékéről K-re és DK-re a Lónya forrásvidékéig húzódik. Éjszaki meredek oldala a Bednya völgyére, déli lejtősége Zagoria szép dombvidékére ereszkedik; legmagasabb csúcsa Ivanecztől D-re esik, 1063 m. Nyugati részét egy országút szegi, mely Varasdról DNy-ra a Krapinicza völgyébe visz, keleti szélén a varasd-zágrábi országútnak egy ága a Bednya és Krapina völgyeit kapcsolja össze.

A hegyláncz következő tagja, a *Tepliczi hegység,* mely a Bednya és Teplicz völgyei között terjed el, sokkal kisebb és alacsonyabb; az Ivaneczi hegységet a Kálnikival kapcsolja össze. Az Ivaneczi hegységben triaszféle és fiatalabb mészkövek, werfeni palák és trachitok uralkodnak, a *Kálniki hegységet* pedig csillámpala, juraféle és fiatalabb mészkövek és homokkövek alkotják. Legnagyobb része Körös megyébe esik; főcsúcsa 647 m. magas.

A Kálniki hegységhez K. felől azon hosszú, de alacsony hegysor csatlakozik, mely a Glogovnicza forrásvidékéről az Ilovaéig húzódik s Belovár megye éjszaki oldalán DK-re kanyarodik; *Bilo* vagy

Réka hegységnek nevezik; közepes magassága a 300 métert sem éri el; legnagyobb része lösz és kavics.

Az említett hegycsoportokhoz D. felől a *Zágrábi* és *Moszlavina hegységek* csatlakoznak. A Zágrábi vagyis *Szlyeme* hegység a Lónya forrásvidékéről DNy-ra a Száva felé vonúl, s Podszuszed környékén, a Krapina torkolatánál megszakad. Eléggé meredek és tojásdad alakú hegytömeg; éjszakkeleti csoportját csillámpala és krétaféle mészkő, délnyugati szakaszát pedig dioritpala, hallstaedti mészkő, chlorit és werfeni palák alkotják; cerithiumrétegek övezik. Átlagos magassága 900 m., legmagasabb csúcsa a *Nagy-Szlyeme* 1020 m. Az egész hegységet búja erdő fedi; a bükkfa uralkodik, az alsóbb vidékeken a gesztenyefa, a legmagasabb tetőkön pedig a fenyőfa díszlik. A sok egyközű völgyeken lerohanó vizek mind a Száva felé sietnek.

A Koszteli, Ivaneczi és Zágrábi hegységek között terjed el azon változatos, völgyektől átszelt dombvidék, melyet *Zagoriának* neveznek; ez Horvátországnak egyik legérdekesebb vidéke, a »horvát Svájcz«; kies dombok s nyájas termékeny völgyek, bujanövésű szőlők és zöldelő erdők, falvak és úri lakások váltakoznak benne; a völgyeken alácsörtető patakok a Krapinával egyesűlnek. A Zagoriában jeles búza, bor és gyümölcs terem, barnaszén-telepeket is találtak; az 1437 □ km. völgykatlan tehát természeti szépségekben és kincsekben bővelkedik, népe mindazonáltal szegény és nyers; a természeti kincsek kellő értékesítését csak a most épűlő vasúttól remélik.

A *Moszlavina* vagyis *Garics hegység* az Ilova, Lónya és Császma között terjed el, kis és alacsony hegycsoport, közepes magassága csak 253 m., legmagasabb csúcsa, a Gornya-Jelenszkától ÉK-re domborodó *Hunka* 426 m., köröskörül löszhátak övezik, de magvát gránit és csillámpala alkotják.

Verőcze környékén a fő vízvető egészen közel esik a Drávához, a Horvát- és Tótországot egymástól elválasztó Ilova forrásainál D-re kanyarodik s egyszersmind nagyobb magasságra duzzadván, DK-nek tart a Biela és Orlyava forrásainak vidékéig. A hegyláncz azon szakaszát *Czerni Vrh*-nek nevezik; legmagasabb kúpja 827 m. Az Orlyava forrásainál a hegysor két ágra szakad; egyik a fő vízválasztót képezve K-nek tart; fő tagjai: a *Papuk* (954 m.), *Bili vrh* (csúcsa a *Petrovo* 789 m.), *Krndija* és *Krsztov vrh;* a Loncsa és Vuka forrásvidékein D-re kanyarodik s a *Dilygorához* csatlakozik, mely a Loncsa völgyének déli oldalát szegélyezi, főcsúcsa a *Lipovicza* 417 m. A másik hegyág az Orlyava nyugati oldalán D-re vonúl,

mint *Orlyava* vagyis *Pszúny* hegység, melynek nyugati oldalágai az Ilova, Biela és Pakra völgyei között terjednek el; a Pakra és Száva között a *Szujnik* hegység nagyobb magasságra emelkedik, főtömege a *Bregovopolye*, 984 m. Ettől K-re az alacsonyabb *Pozsegai hegység* esik, mely az Orlyava déli oldalát szegélyezi s melynek főcsúcsa a *Maximovhraszt*, 609 m.

Az itt említett hegységek a Dráva és Száva közötti hegylánczn legtömegesebb és legzordabb csoportjai közé tartoznak, a 977 □kmt elfoglaló Pozsegai völgykatlant veszik körül, mely a Zagoriának hasonmása, de még jobban van elzárva; csak a déli oldalon nyílik egy tágas kapu, melyet az egyesült vizek a hegységi övben szakasztottak. Különböző kristályos kőzetek, gránit, gnájsz, továbbá palák, triaszféle mészkövek és dolomitok, többféle porfirok alkotják a magasabb hegyeket; a Pozsegai hegységben sajátságos durva konglomerát, Vucsin környékén trachit találkozik. Nehány helyen barnaszén-telepek, Bacsindol és Petrovoszelo környékén fehér márgában kőolaj vannak.

A Loncsa, Vuka és Bics forrásvidékein domborodó hegyek K. felé mindinkább letörpülnek, Bródtól K-re a Száva lapálya mind jobban kiszélesedik s Diakovárnál a fő vízvető átlagos magassága alig 110 m.; az alacsony földhátak a Vuka déli oldalát szegélyezik. A Dráva torkolatánál valamivel magasabb és erdős dombhát kezdődik, mely a Duna jobb partján Erdődig vonúl s a Duna felé meredekül ereszkedik, míg déli oldala a Vuka lapályával olvad össze. Egyik kúpján az Erdődi vár omladékai búslakodnak. A Vuka és Bosut között elnyuló, 112 m. magas, földhát Vukovártól K-re mind nagyobb magasságra duzzad fel, s Opatovacz, Lovász és Tovarnik között hegységi alakot ölt. E hegység a lánczolatnak legkeletibb tagja; Szerém megyében terjed el, a Duna jobb oldalán Ny-ról K-re vonúl, közepes magassága csak 380 m., de legnagyobb csúcsa, a *Cserveni Csot* 537 m. Általában *Fruska Gorának*, középső szakaszát különösen *Verdniki hegységnek* nevezik. A Duna felé meredek, mély völgyektől szeldelt lejtőkkel ereszkedik, s éles körvonalainál, erdős magaslatainál, sötétlő szakadékainál és verőfényes szőlőhegyeinél fogva nagyon elüt a Duna bal oldalán elterülő mocsáros és bozótos síkságtól. A hegység aljában való dombokon szőlők és gyümölcsösök díszlenek, itt-ott csinos borházak mutatkoznak, a kiszökő hegyfokokon régi várromok vannak, a völgyekben és szakadékokban 13 görög kolostor rejtőzik, melyek régiségök-, szép fekvésök- vagy gazdaságukról híresek.

A Fruska Gora legéjszakibb ága a Kameniczi völgy keleti oldalát szegélyezi, merészen előrenyúlván, a Dunát É-ra tereli; e hegyág végfokának lépcsőzetein Pétervárad épült. Keleti oldala Karlócz felé ereszkedik s a Duna jobb oldalán Péterváradtól DK-re elterülő völgyteknőt szegélyezi. Odább K-re már csak alacsony dombhát van, mely a Duna jobb partját egészen Zalánkamenig és Zimonyig kiséri.

A Fruska Gora magvát régi agyagpala és kristályos kőzetek alkotják; ezekhez hozzájárúlnak grauvakkos palák és többféle homokkövek, konglomerátok és fiatalabb rétegek, itt-ott szerpentin és trachit mutatkozik.

A Száva lapályát a Kulpa völgyétől csak rövid hegysor választja el; ez a Krajnai hegységekhez csatlakozik. A határon az *Uszkóki* vagyis *Gorjanczi* hegység nyúlik el, ez nem igen magas, de felette zord, sűrű erdővel fedett s nehezen bejárható hegycsoport; legmagasabb csúcsa a *Sz.-Gertrud* hegye, (S. Gera, 1175 m.), DNy-ról ÉK-re csap. Odább K-re az alacsonyabb *Okicsi* vagyis *Szamobori hegység* domborodik, melynek oldalait és gerinczét bükk- és gesztenyefák fedik, déli és keleti lejtőin pedig szőlők díszlenek. Legmagasabb csúcsa a Szamobortól délre eső *Plesivicza* (780 m.). Az Okicsi hegységből egy hosszukás dombsor ágazik ki, mely a 190 mt alig haladja meg, Petrinyának tart s a Kulpa torkolatáig ér; e folyó alsó völgyét a Száva felé elterülő Turmezőtől választja el. *Vukomeri hegyeknek* nevezik azt a dombsort. Ez jobbára kongeria rétegekből áll, a Szamobori és Uszkóki hegységeket pedig a felső triaszhoz tartozó dolomitok, mészkövek és palák képezik.

Az említett hegységek aljában, a Dráva és Száva mellékein nagy lapályok terülnek el, melyek a magyar Alföld ágai. Tótország keleti szélén az alsó Száva lapálya a Fruska Gorát környékezve a Dunáig terjed; a Szerémség ezen síksága felette termékeny; éjszaki párkánya lapos földhát, mely a folyónak meredek szakadásos jobb partja, déli része a Szávánál jóval mélyebben fekszik s gyakran elöntetik; Ny. felé a Száva és Dráva mellett egészen az ország határáig ér.

A Száva lapálya (Posavina) hossza 409 km., e kiterjedésben egész esése 54 m., közepes magassága a tenger fölött 96 m. A Száva csekély esése és alacsony partjai miatt gyakran elönti a síkságnak nagy részét s kisebb-nagyobb mocsárokat és posványokat okoz, melyek a levegőt megrontják. Az iszapos talaj nagyon termékeny, de nagy területek parlagon hevernek s a kiöntések gyakran a legdú-

sabb vetéseket is tönkre teszik. Horvátországnak legmélelyebben fekvő lapálya a 30 km. hosszú és 22. km. széles *Lónyamező* (Lonjtkopole), mely Sziszek és a Lónya torkolata között terül el, s részben a Moszlavina hegységig ér; közepes magassága csak 88 m.

Még nagyobb síkság a *Túrmező*, mely a Száva jobb oldalán van, ágai az Ilova, Pakra és Orlyava völgyein felfelé vonúlnak. Egész hossza 45, szélessége 22 km.

A Dráva völgylapálya ugyan valamivel magasabb, mint a Száváé, közepes magassága 103 m. esése is nagyobb, mindazonáltal az sem ment az árvizektől, s alsó részében igen nagy területeket foglalnak el a posványok és mocsárok.

Nagyon termékeny a Kulpa lapálya is, mely a folyó bal oldalán Károlyvárostól Sziszek felé annak torkolatáig terjed; közepes magassága 111 m., de az is gyakran elöntetik.

Horvátorsság éjszaki részében s a hozzája csatlakozó Tótországban középszerű változatos hegységek és nagy, termékeny lapályok vannak. Egészen más jellemű az ország déli része, mely a Kulpa völgyétől délre az Ádriai tenger s a Korana, Glina és Una völgyei között terjed el. Az egy sziklás és zord fönsík, melynek rendesen kifejlődött völgyei nincsenek, csak teknő- vagy tölcséralakú mélyedései, töbörei és ravaszlyukai vannak. Meredekfalú szakadékok összevisszahányt sziklás magaslatokkal váltakoznak rajta; számosak a nyelők, a földalatti odúk, üregek és barlangok. Egy szóval Horvátország azon része a krajnai és isztriai karsztnak hasonmása; emelkedései az Alpokat a Balkáni félsziget hegyrendszereivel kapcsolják össze.

A karszt lyikacsos, olyan, mintha szúk rágták volna össze; oka az, hogy a mészkőben levő agyagföld ereit kimosta a víz. E lyikacsok mintegy alagcsövezik az egész területet, úgy, hogy a víz sem meg nem állapodhatik sehol, sem a felszínen el nem folyhatik; azért nincsenek rendesen kifejlődött völgyek, s különösen nincsenek oly völgyek, melyek a forgalom és kereskedelem utjaiúl szolgálhatnának.

A tulajdonképeni horvát karszt[1]) a krajnai Hóhegyre s az isztriai Nagyhegyre (Monte maggiore) támaszkodik, a Kulpa völgye s a Fiumei öböl között mint 70—80 km. széles fönsík terjed el; fel-

[1]) L. az idézett munkákon kivül: *Rákóczy Sándor:* A Karsztról és népeiről, Földrajzi Közlemények, VIII. köt. 289 s k. l.; *Havas Rezső*: A Károly város-fiumei vasút vonal. Földrajzi Közlemények, VI. köt. 153 s k. l.

szine hegyesen kidudorodó szirtekkel vagy laposan elnyuló s egymás fölé halmozódott sziklatuskókkal van megrakva, olyan, mintha a vihartól felkavart tenger hullámai hirtelen megdermedtek és kővé váltak volna. Növényzete általában silány, nagy területei egészen meztelenek, folyóvizei jobbára csak buvópatakok, forrása is kevés, a hó és eső vize hamar beszivárog a rostaszerü talajban s többnyire földalatti csatornákon jut a tengerbe. A Bitoráj hegységben körülbelől 50 □ km. területen egyetlen egy forrás avagy vízér sincsen, ivó vizet csak nehány gödör szolgáltat, a mely a hó és eső vizével megtelik.

A hullámosan domborodott fensík dereka a Hóhegy (Sznyezsnik) felől DK-re vonúl, nyugati szárnya egyremásra 1106, keleti szárnya 948, a tengerhez közelebb eső közép része pedig 632 méter magas; a rajta emelkedő sziklahegyek 320–630 méterrel magasabbak. Legmagasabb hegyek: a *Risznyák* (1526 m.), a Delniczétől É-ra levő *Nagy-Dergomály* (1121 méter) s a *Bitoráj* (1380 méter).

Magát a fensík derekát nagy fenyves és bükkes erdők fedik még; éjszaki és keleti lejtőségei a Kulpa és Korana mély völgyei felé hullámosan és lassan ereszkednek, ellenben nyugati oldala nagy meredekséggel dől a tenger partjára. Három fokozatot lehet benne megkülönböztetni, legmeredekebb hajlása a felső fokozatnak van, az t. i. vagy 25 foknyi. Hegyei nehány hosszukás völgyteknőt kerítenek be. A második fokozat hegyei nagyon szakadozottak, térségeit sziklaomladékok borítják, mélyedései jobbára tölcséralakúak. Alsó szélén a hegyek mint hosszukás sziklaormok Ny-ról K-re csapnak s déli lábok mély horpadásnál végződik, mely az egész horvát karszt hosszában elnyúlik, de harántos hegyágaktól külön-külön teknőkre van osztva. Ilyen völgyteknők a *Recsinai, Dragai* és *Vinodoli.* Az első mély hasadékban Fiuménál, a 28 km. hosszú Vinodol, melyet harántos hegyágak négy medenczére osztanak, oldalvásti hasadékokon Martincsiczánál és Csirkveniczánál nyílik a tengerre, a Dragai völgy pedig Bukkari szép és tágas öblévé szélesedik ki.

A lejtőség harmadik fokozata a tenger parti párkánya, belőle csak 3—4 m. magas szegély látszik, s ez a tenger partozata, legnagyobb része a tenger alatt terül el s hirtelen jókora mélységre sülyed, de azután a tenger fenekén majdnem vízszintes lapálylyal olvad össze, melyből a Quarnerói szigetek megint meredekül emelkednek ki.

A horvát karszt e fokozatos lejtőségét még századunk elején is nagy erdők ékesítették; mikor a Luiza-utat építették, az őserdő Boszilyevótól a tenger partjáig ért még. Kamenyak és Jelenye között

s más helyeken még 1808-ban is sűrű erdők voltak. De azóta a fönsik nyugati lejtőségéről az erdő majdnem egészen eltünt, s e miatt az éghajlat nagyon megváltozott, a mívelhető föld pedig szertelenül megfogyott. Legkietlenebb s a növényekre nézve legkedvezőtlenebb a második fokozat öve, a rettegett bóra legnagyobb erővel ott dühöng.[1]) Kevés a mívelhető föld a harmadik fokozaton is, ámde ez még sem oly kopár, gyümölcsösök, szőlők s kis erdőcskék is vannak ott.

A mészköves fönsík délkeleti része sokkal nagyobb, mint a tulajdonképeni horvát karszt, alakjára nézve is annyiban különbözik attól, hogy szabályosabb hegysorok keretezik be, a melyek az ő nyugati, keleti és déli párkányai. E hegysorok a horvát karszt sarokbástyáival, a Zeng fölött emelkedő *Vratnik* s a beljebb eső *Nagy-Bitorájj* hegyekkel kezdődnek. A nyugati hegysor a tenger mentében húzódik el ÉNy-ról DK-re, azután a tenger partját elhagyván, KDK-re csap s a Zermanya völgyét szegélyezi, tehát Horvátországot Dalmácziától választja el. Ezt a hegysort *Velebitnek* nevezik. Vele majdnem egyközű a fönsík keleti párkánya, t. i. a *Kápela-Plesivicza*. A két hegysortól bekerített fönsik közepes magassága 707 méter.

A Velebit éjszaknyugati szárnya egymással egyközü két gerinczczel szegélyezi a tenger partját; nyugati lejtősége felette meredek, majdnem egészen kopár és meztelen, valóságos kősivatag, keleti oldala a Gacska völgyére és a Likai fönsikra szelidebben ereszkedik s többnyire még erdős. Különben az egész hegység igen zord, meredek szakadékok és fogalakú meztelen sziklatetők jellemzik. Közepes

[1]) Az elkarsztosodás még most is évről-évre terjed, 1880-ban a Duliba erdő Ogulin határában még szép bükkes volt, tüzet raktak benne, az erdő meggyúlt s több száz hold leégett, az igy teremtett szántóföldek máris terméketlenek. A Lika-Otocsáczi kerületben van 156,878 hold szántó, 1750 hold kert, 197,819 h. rét, 286 h. szőlő, 312,289 h. legelő, 502,383 h. erdő, 69,636 h. terméketlen. Az Ogulin-Szluini kerületben a szántóföld 21, a rét 9, az erdő 44, a legelő 26, a terméketlen föld 6.4 százalékot foglal el; az előbbi kerületben 50,152, az utóbbiban 25,149 drb. kecske van. Az erdősítés igen lassan halad előre, 1878-ban a Végvidék beruházási alapjának költségén Zengben a karszti felügyelőséget állították fel, ez már több mint 3707 hold beerdősített parczellát vett át s 6 év alatt csak 9451 holdat keríttetett be száraz kőfalial, hogy a természet teljesítse a befásítást. A kiadás 130,000 frtot tett, ebből 43,000 frt a személyes kiadásokra, 6000 frt a felügyelő házára fordíttatott. 1883-ban 425, 1884-ben 1277 h. terület keríttetett be, s így a száraz kőfalakra összesen 75,000 forint fordittatott. A tulajdonképeni befásításra úgyszólván semmitsem költöttek.

magassága 1043 m., legmagasabb csúcsa a *Ranjacz*, 1699 m. Gerinczének legmélyebb horpadása az *Osztariai hágó*, mely 959 m. Ezen megyen át az út, mely Karlopagót Goszpicscsal kapcsolja össze. Ott kezdődik a Velebit délkeleti szárnya, mely a Zermanya völgyére ereszkedik. Annak legmagasabb csúcsai: a *Vaganszki Vrch* és a *Szveto Berdo* (1654—1758 m.) [1])

A Velebitben találjuk Horvátországnak legmagasabban fekvő helységeit, nevezetesen Osztariát (959 m.) és Mali-Halant (1001 m.)

A *Kápela* egészben véve alacsonyabb, mint a Velebit, nem is oly kopár és zord, mint ez. Éjszaknyngati szakasza a *Nagy-Kápela*, közepes magassága 948 m., délkeleti szakasza a *Kis-Kápela*, közepes magassága csak 632 m.; amannak legmagasabb csúcsa a *Bjelolasicza* 1533., emezéi a *Szeliszki Vrch* és *Mala-Goricza* 1236—1245 m. A hegysor két szakaszát a Modrus és Jezerane közötti hágó választja el, melynek magassága 876 m. A Kápela erdős hegység, az erdőt helyenként zöld pázsit szakasztja meg, nagyon elüt a karszt meztelen fehérlő szikláitól; keleti oldala az Una és Korana völgyeire lépcsősen ereszkedik és nagyon termékeny.

A Kis-Kápelához a *Plesivicza* csatlakozik, mely Horvátországot Boszniától választja el; kiágazásai a Zermanya forrásvidékéig érnek s ott a Velebittel találkoznak. A Plesivicza közepes magassága 980 m., legmagasabb csúcsai az *Ozeblin* és *Gola Plesivicza* 1652—1667 m. Keleti oldala erdős, az Una, Tiszkovacz és Batisnicza völgyeit szegélyezi, az utóbbiak a Kerka völgyére nyílnak; nyugati lejtői sziklásak.

A Plesivicza és Kis-Kápela között elterülő térségen, melyet erdős hegyek öveznek, 13 igen szép kis tó van, medenczéiket mésztufából való harántgátak választják el egymástól; egymás fölött emelkedő lépcsős fokozatokon vannak, s a víz az egyik tóból a másikba szép esésekkel szökik alá. *Plitviczai tavaknak* nevezik, ezekből ered a Korana, mely a Szávába ömlik.

Számos oldalág hálózza be a két párkányhegység között elterülő fönsikot s ezt több külön magas térségre osztja. Ezek közül legnagyobbak a *Kerbáva*, *Lika* és *Gacska* völgylapályai. A Kerbáva vagyis Korbávia és Lika között a *Verbacska-Sztaza* emelkedik, mely 880 m. Még magasabb és vadabb a *Kamenita-Goricza*, 950 m., mely a Kis-Kápelát, Plesiviczát és Velebitet kapcsolja össze. A sziklás hegyágaktól bekerített térségek közől legtermékenyebb az *Otocsáczi*

[1]) L. *Hunfalvy János*: Egyetemes földrajz, I. köt., 58. l.

vagyis a Gacska lapálya, mely a Kis-Kápela és Velebit között terül el; közepes magassága 474 m. E völgykatlan a Gacska eredetétől Vrelónál ÉNy-ra Otocsáczig terjed; ott két ágra szakad, egyik Borlog felé, másik Ponoron át vonúl tovább. Maga a Gacska folyó öt ágra oszlik, de mind az öt ága csakhamar elbúvik; négy ága a sziklák között kis tócsává egyesül, s azután egy mélységbe zuhan le.

Sokkal zordabb a Lika térsége, mely a Velebit, Verbacska-Sztaza s a Plesivicza ágai között terjed el, hossza 28 km., legnagyobb szélessége 7 km., közepes magassága 570 m. Köröskörül mezetlen sziklafalak övezik, csak itt-ott lát a szem egy-egy zöld foltot. Maga a Likai térség is sivár kőmező; vízerei mind a Likával egyesülnek, de csakhamar a sziklák alá bújnak. Talán még terméketlenebb a Kerbáva térsége, mely a Plesivicza, Kamenita-Goricza és Verbacska-Sztaza között terjed el, közepes magassága 695 m. Nagy sziklatömegek kerítik be a Korenicza völgyét is, mely keskeny, de hosszan nyúlik el; egészben véve termékenyebb, mint a Kerbáva lapálya.

A horvát Karsztban s az egész nagy fönsikon a triasz-, jura- és krétaféle mészkövek és dolomitok uralkodnak, a régibb és fiatalabb képződmények, a különböző palák, homokkövek és márgák s az áradmányi rétegek aránylag csak kis területeket foglalnak el, leginkább a mélyedésekben mutatkoznak. Mind a nyugati, mind a keleti párkányhegységekben sok barlang van, legnagyobbnak a Touini barlangot mondják. A hegytömegek belső üregeiről a sok búvó patak tanúskodik. Sajátságos, hogy a legtöbb folyó tágas térségen búvik a föld alá; így a Dobra, Mresnicza, Gacska, Lika stb.

Általában a déli horvát mészköves fönsik folyói és völgyei nem alkalmasak arra, hogy közlekedési útakúl szolgáljanak; Károlyvároson felül maga a Kulpa völgye sem szolgál természetes útúl. Hazánk kereskedelmi és forgalmi viszonyaira nézve nagyon kedvezőtlen körülmény az, hogy a Száva völgyét az Ádriai tengertől oly kietlen hegyvidék választja el, a milyen a horvát karszt és fönsik. Hajdan a közlekedés a partvidék és anyaország között még bajosabb volt, mint mostanában. A nagy költséggel épített országútak, valamint a Károlyvárost Fiuméval összekötő vasút is igen nagy kerülőket kénytelenek tenni, hogy a természeti akadályokat legyőzzék.

Legrégibb a József-út, mely 1774-ben épült; Károlyvárosból kiindulván Jezeranáig DNyD-nek tart, egy darabig a Mresnicza völgyét követi, azután József-völgye és F. Modrus helységet elhagyván, a Kápela 878 m. magas hágóján át Jezeranát éri el; onnan

kezdve nyugatibb irányt vesz s a Vratnikon át, melyről szép kilátás esik a tengerre és szigeteire, nagy kanyarokkal és mély szakadék oldalán Zeng felé ereszkedik le. Ezen országút egészben véve jól van építve, ereszkedői és kaptatói elég kényelmesek. Körülbelől azt az irányt követi, melyben a középkor fő közlekedési útja haladt vala.

A Karolina-út odább É-ra esik, Károlyvárosból Boszilyevo, Verbovszko, Merkopály, Fuzsine helységeken át Porto-Rébe, Bukkariba és Fiuméba visz; legmagasabb pontja Merkopálynál 824 m. A Luiza-útat egy részvényes társaság 1802—1812-ben építtette; az a fönsík éjszaki szélét szegi át, Károlyvárosból Szörény, Szkrád, Delnicz, Merzlavodicza, Jelenye helységeken s a Grobniki mezőn át viszen Fiuméba; valóságos műút. Legmagasabb pontja Rovnopodolje (928 m.) Jelenye és Merzlavodicza között.

A vasút Zágrábtól Károlyvárosig sikságon halad, azután a Kápela erdős előhegyein át Dugaresza és Generalszki-Sztol mellett elkanyarodván, a Glabonicza viadukton Touinba jut; ezen túl megpillantjuk a mély sziklaüreget, melyből a Touinicza tör ki; a vasút délnyugati irányban számos bevágáson át Ogulint éri el, mely fölött az 1182 m. magas *Klek* sziklacsúcsa mered föl. Ogulinon túl a vasút igen érdekes és festői vidéken Gomirje, Verbovszko és Moravicza helységeken át a Dobra völgyében halad tovább, éjszaknyugati irányt követve. E szakaszában három kis alagút van. Szkrádtól kezdve megint DNy-ra kanyarodik, három alagúton át menvén Delniczét és Lokvét éri el, azután a Szleme alagúton át, mely a pálya legmagasabb pontja, Fuzsinébe s más alagúton át Licsbe jut, hol a hegység gerinczén körszin alakú szép erdős völgyelet van; onnan a vasút két nagy kanyarulattal gyorsan lefelé ereszkedik a Karszt déli lejtőségén s Plásze, Meja és Bukkari állomásokon át végre eléri Fiumét. A vasút építtetése óta az elébb említett műútak sokat vesztettek jelentőségökből.

A Plitviczai tavak környékéről, hol a Kis-Kápela és Plesivicza hegységek találkoznak, két hegysor indúl ki, melyek É-ra és ÉK-re vonúlván, a Korana és Una között terjednek el. A nyugati hegysor a Korana völgyének keleti oldalát szegélyezi s azt a Glina völgyétől választja el; ágait a Kulpa felé bocsátja. Azt a hegységet *Petrova Gorának* nevezik, jóllehet többnyire erdővel van fedve. A másik hegysor a Glina és Una vízkörnyékeit választja el egymástól, nyúlványait a Kulpa és Száva felé ereszti; *Zrinyi hegységnek* (Zrinjska Gora) nevezik; szintén lombfa erdő fedi magaslatait. Ezek már csak

alacsony hegysorok, a magas fönsíknak előhegyei. A Petrova Gora közepes magassága 253 m., legmagasabb kúpja a *Petrovacz*, 506 m.; a Zrinyi hegység közepes magassága pedig 285 m. s legmagasabb csúcsa a *Szamaricza*, 615 m.

Mind a Karszt, mind a Velebit meredekül ereszkedik a tenger partja felé; ez kisebb-nagyobb bevágásokkal van csipkézve, messzire benyuló öblei azonban nincsenek. Legkevesbbé van tagolva a part déli része a *Canale de Morlacca* vagyis *Montagna* mellett, Zengtől D-re; ellenben az éjszaki részben, Castua és Novi között, sok alkalmas kikötőt találunk. A part előtt elterülő szigetek részint Isztriához, részint Dalmátországhoz tartoznak.

A partvidék folyócskái közől csak a *Recsina* és *Zermanya* érdemelnek említést, a fönsík buvópatakjai közül legjelentősebbek a *Lika* és *Gacska*. Amaz Zapolye mellett ered, a róla elnevezett térségen D-nek tartván a *Jadovával* és más folyócskákkal egyesül s Koszinyen alúl eltünik; emez Lescse közelében a Korenhegy aljában ered, Ottocsácznak tart, ott két ágra szakad; az egyik É-ra folyik a Gusiczamezőn s Kompolyénél elbuvik, a másik NyÉNy-nak tart, több ágra oszlik, melyek a Felső- és Alsó-Svicza közötti katlanban egyesülnek s azután eltünnek. Mindkét folyó talán Sz.-Györgynél éri el a tengert.

A nagyobb folyók a horvát fönsíkról is a Duna vízkörnyékéhez tartoznak. A Kulpa jobboldali mellékvizei közül már megemlítettük a Dobrát s a Mrezsniczával egyesülő Koranát. A *Glina* Szluintól éjszakkeletre támad, Dolnya-Glinánál egy örvényben eltünik, Czerno-Vrelónál ismét felbukkanván, ÉK-nek tart, a *Kladusniczát*, *Gliniczát* és *Maját* felvevén, Berkisevinánál szakad a Kulpába. A *Petrinja* és *Szunja* a Zrinyi hegységben erednek; az előbbi a Kulpába, az utóbbi a Szávába ömlik, miután vele egy darabig egyközüen folyt vala. Az *Una* a Likában ered, részint Boszniában, részint a határon folyik s Jaszenovácznál ömlik a Szávába; némileg hajózható.

A hajózásra nézve sokkal nagyobb jelentősége van a *Kulpának*, melyen kis hajók már Szörénytől, nagyobbak pedig Károlyvárostól kezdve járhatnak. A krajnai Hóhegy keleti oldalán ered, igen nagy kanyarúlatokkal K-nek tart, keskeny tekervényes völgyét Szörényig meredek sziklafalak szegélyezik; a hegyek Károlyváros közelében lelapulnak s hátrább vonulnak, de Kupcsina és Letovanics között megint összeszükítik a völgyet, s a folyót mindkét oldalán egészen a torkolatáig, Sziszekig kisérik. Jobb felőli mellékvizeit már megemlí-

tettük, baloldali mellékvizei közől legjelentősebbek az *Odra* és *Kupcsina*, melyek Zágráb megye lapályait gyakran elöntik.

A Kulpa hossza 370 km., vízkörnyéke több mint 16,000 □km. területre terjed ki, vízállása felette változó.

Horvátország fő folyója minden tekintetben a *Száva*. Ez Krajnában ered, ezen országon átfolyván, egy darabon azt Stájerországtól választja el, azután a *Szotla* és *Bregana* folyócskák torkolatai között Horvátországot határolja, ezt az országot az Una torkolatáig szegi, onnan kezdve pedig Tótországot Boszniától és Szerbországtól választja el s Nándorfehérvár alatt a Dunába szakad. Folyásának hossza Horvátország határától a torkolatáig 450 km. Szélessége a Szotla torkolatánál 100, Zágrábnál 126, az Una torkolatánál 200, Nándorfehérvárnál 632 m. Mélysége kis vízálláskor Sziszektől Ó-Gradiskáig $2._5$—$6._3$ m. Víztükrének tenger feletti magassága a Szotla torkolatánál 129, Zágrábnál 100, a Kulpa beömlésénél $91._3$, Zimonynál 64 m.; esése tehát az ország határától a torkolatáig 65 m., vagyis annyi mint 1 : 6923. Vízállása nagyon változó, áradáskor mindkét oldalán nagy területeket elönt. Medrének szabályozása és partvidékeinek megvédése még nagyon tökéletlen.

A Száva baloldali mellékvizei: a *Szotla*, mely a Maczeli hegységben ered; a *Krapina*, mely az Ivancsicza és Maczeli hegység vizeit gyüjti medrébe és Szuszednél ömlik a Szávába; a *Lónya*, mely az Ivancsicza és Kálniki hegységek között ered s a *Glogovniczával* és *Császmával* egyesülvén, mellékeit gyakran elönti; az *Ilova* a Topliczával, Bielával és Pákrával egyesül, mellékei szintén mocsárosak. Torkolatánál a Száva egyik holtága, a *Veliki Sztrug* szakad ki s Ó-Gradiskánál ismét egyesül vele. Az *Orlyava* a Pozsegai völgykatlan vizeit gyüjti medrében, szintén gyakran kiönt. A *Bics* és keleti folytatása a *Bosut* igen lomha és kanyargós vízerek, melyek szétágazván, nagy mocsárokat okoznak. A Száva jobboldali mellékvizeit már megemlítettük.

A *Dráva* Tirolban ered, Stájerországon átfolyván, Dubravánál éri el hazánkat, onnan kezdve egészen a Dunába való ömléséig határfolyó. Itt csak jobboldali mellékvizeit említjük meg. Ezek következők: a *Bednya*, mely a Trakoscsáni tóból ered s Légráddal átellenben szakad a Drávába; a *Bisztra* Barcscsal szemben ömlik beléje; a *Vucsinszka* vagyis *Karasicza* Petrievczinél egyesül a Drávával.

Mindezeknél jelentősebb a *Vuka*, mely a Pozsegai hegységben eredvén, a Drávával egyközüen K-re folyik s Vukovárnál a Dunába

szakad; száraz időben majdnem egészen kiapad, nedves időben pedig kiönt.

Nagyobb hajók a Száván felfelé Sziszekig, néha Rugviczáig, a Dráván felfelé pedig Barcsig, illetőleg Légrádig járnak.

Hajózható csatorna nincsen, a Samaczi csatorna még csak tervezve van, ez Vukovárnál kezdődnék s Nustár, Vinkovcze, Andriasevczi, Czerna és Babinagreda helységeket érintvén, Samaczon felül a Szávába szakadna, tehát a Dunát a Szávával kapcsolná össze a legrövidebb úton, a Vuka, Ervenicza, Bosut, Bics és Szavnicza folyócskák segítségével. Hossza mintegy 54 km. volna.

Ásványos és gyógyító vizekben bővelkedik az ország, de jól berendezett fürdőhelye csak kevés van. Legjelesebb és leglátogatottabb fürdők: Sztubicza, Krapina-Toplicza, Varasd-Toplicza, Szutinszko, Topuszko, Lipik, Daruvár és Valpovo. Mindezek hévvizek. Savanyú források Jamniczánál, Lazinyánál és Kamenszkónál fakadnak, leginkább a jamniczai víznek van kelendősége. Apatovecznél Belovár megyében nátronforrás van.

Érctelepekben sem szükölködik az ország, nevezetesen több helyen jelentős vas, réz, ólom és czink érctelepek vannak, Szamobor közelében Rude falunál Zágráb megyében vas- és rézérczeket aknáznak; Modruspotoknál Zágráb megyében és Delniczénél Fiume megyében, a Petrovagorában Topuszko közelében, Vojnicsnál a Szluini kerületben, Pleterniczénél Pozsega megyében és Oriovácznál Bród közelében különböző vasérczek, végül Tergovónál az Una és Zsirovecz között ezüst-, réz-, ólom- és vasérczek vannak.

Az Ivaneczi hegység éjszaki oldalán gálmaérczeket aknáznak, Radobojnál jelentős kéntelep van. Kőrös megyében, Voloder és Miklouska között s Pozsega megyében Bacsindolnál kőszurok és kőolaj van.

Sokkal bővebben fordúlnak elő a szénlerakodások, jobbára lignit és barnaszén-telepek. A Bregana völgyében, Szamobor közelében és Zágrábtól D-re Kravarszkónál lignittelepek vannak; jelentősebbek azon széntelepek, melyek Varasd megyében Sz.-Pétertől K. felé vagy 50 km. hosszú vonalon mutatkoznak, s különösen a Krapina völgyében, Golubovácznál és Radobojnál vannak feltárva. Kisebb-nagyobb széntelepek vannak: Ivanecztől ÉNy-ra, Varasdtól DNy-ra, Varasd-Toplicza közelében, Kutinánál Kőrös megyében, a Glogováczi völgyben Belovár megyében, Ilovánál Pozsega megyében, Új-Gradiskánál, Diakovár és Nasicze környékein Verőcze megyében,

a Fruska-Gora déli és éjszaki oldalán Szerém megyében, továbbá Topuszkótól és Glinától D-re a Buzeti völgyben.

Éghajlati tekintetben igen nagy ellentéteket találunk Horvát-Tótország különböző vidékein. Legenyhébb és legegyenletesebb az időjárás a Dráva és Száva közén. Az évi közepes hőmérséklet Zágrábban 11.$_4$, Varasdon 11.$_0$, Vinkovczén 11.$_3$, Eszéken 12.$_6$° C.; a legmelegebb hónap (julius) közepes mérséklete az említett helyeken 23.$_0$, 24.$_0$, 21.$_8$ és 22.$_5$° C.; a leghidegebb (január) hónapé pedig —1.$_0$, —3.$_4$, —2.$_0$, —1.$_4$° C.

Az eső mennyisége Ny-ról K-re menve fogy, Fiumében 1575, Zágrábban 912, Ó-Gradiskán 881, Eszéken 752, Zimonyban 661 mm. A nyugati vidékeken a tenger és az Alpok, a keletieken pedig a magyar Alföld befolyása tapasztalható.

A Kulpától D-re eső fönsíkon az éghajlat felette zord és szélsőséges, a nyár ugyan elég meleg, de nagyon rövid, a tél kemény s majdnem félévig tart. A hótakaró 5—6 hónapig is megmarad; dér és fagy sokszor még junius kezdetén fordul elő s azután szeptember vége felé már megint beáll. A cseresnye csak junius kezdetén virágzik s julius vége felé érik meg a szamóczával egy időben; a burgonya julius közepén virágzik s aug. végén érik meg. Az árpát aug. közepén, a zabot s a kevés buzát szeptember elején aratják, a füvet julius végén kaszálják. Tehát a horvát Karszt fönsíkján az időjárás majdnem olyan, mint hazánk legéjszakibb vidékein, Árvában és Szepesben. Az évi közepes hőmérsék körülbelől 8° C.; Goszpicsban a legmelegebb hónap mérséklete 18.$_0$, a leghidegebbé —4.$_4$, az évi középmérséklet 9.$_0$° C. De a Likában gyakran 20 foknyi hideget is tapasztalnak. Az eső túlnyomóan a tavasz végére s az ősz kezdetére esik.

A horvát Karszt lépcsőzetes lejtőségén az éghajlat egészben véve sokkal szelidebb és egyenletesebb, mint a fönsík derekán. A lépcsőzetek iránya déli levén, a meztelen sziklák nappal erősen átmelegszenek s éjjel sem hülnek ki teljesen, azért a hó ott gyorsan elolvad és csak a felső lépcsőzet peremén marad meg 4—5 hónapig. A legalsó lépcsőzeten csak ritkán havazik s a hó nehány óra alatt elolvad; a tavasz már február utolján, a nyár május közepén áll be s tart októberig.

Fiumében az évi közepes mérséklet 14.$_4$, a legmelegebb hónapé 24.$_6$, a leghidegebbé 5.$_4$° C. Roppant különbség van tehát a hőmérsékletre nézve a parti szegélyzet s a fönsík között. Míg Fiume környékén a füge, gránátalma, olajfa, babér úgyszólván vadon terem, a cziprus minden ápolás nélkül fenyő-nagyságra nő, zöldséget télen

nyáron egyformán termesztenek, addig fönt a hegyek között az ibolya csak juniusban nyílik s a szamócza Fuzsine környékén csak juliusban, augusztusban érik. Ily különbség van a parti szegélyzet s az egyenes vonalban csak 8—12 km. távolságra eső magaslatok között!

De magán a parti lapályon is D. felé zordabb az éghajlat, mint Fiume és Bukkari környékein. Igy Zeng táján a mandola és füge már alig érik meg, s az olajfa és babérfa cserjévé silányúl, Karlopagónál pedig már a fatenyészet is úgyszólván elenyészik.

Minthogy a parti szegélyzeten s a magas fönsíkon a légmérsékleti ellentétek oly igen nagyok, azért ott a legerősebb szelek támadnak. Két szél uralkodik a Quarnerói öböl partvidékein, t. i. a bóra s a sirokko; amaz a szárazföldről a tenger felé, emez pedig ellenkezőleg a tenger felől a szárazföld felé fúj; amaz tehát általán véve éjszaki, hideg és száraz, emez pedig déli, meleg és nedves szél. A hideg tömött levegő a fönsíkról gyakran roppant erővel zudúl a lépcsőzetes lejtőségen lefelé, magával ragadva termőföldet, bokrot, fát, sőt egész sziklákat is. Megtörtént, hogy a bóra egész vasúti vonatot fújt le a töltésről. Az nem egyenletesen s egyazon irányból, hanem robbanásszerü lökésekkel és az előtte nyíló völgyelések és hegyszakadékok iránya szerint kavarogva szokott fújni; a tárgyakat majd alúlról kapva emeli a levegőbe, majd pedig nagy erővel a földhöz vágja. Hatását több helyen lehet szemlélni. A Bukkarii öböl bejáratának azon a részén, melynek a szél teljes erővel neki zúdúl, nemcsak fűszál nincsen, hanem még zuzmók sincsenek, melyek különben a mészkő-sziklákat be szokták barnítani. Még szembetünőbb a bóra hatása a Draga völgyben, melynek irányát merőlegesen szegi. A déli oldalán levő hegysoron egy élesen határolt vonal látszik, melyen fölül minden növényzet megszünik; e vonal, mintha árnyéka volna az átellenes hegyoldalnak, pedig csak azt mutatja, mily magasságig védi az egyik hegyoldal a völgyet a szél rohamai ellen. De talán seholsem oly rohamos a bóra, mint Zeng táján; ott ugyanis egy hosszú s igen lejtős hegyszakadék nyílik ékszerüen a tengerre, s ezen rohan le a nyugati irányba szorított bóra. Azért oly veszélyes a Zengi kikötő, s gyakran a Lloyd-gőzös alig képes állomására bejutni, noha köröskörül szélcsend van a Quarneróban.

A karszt fensíkjain a szárazföldi szél elveszti a bóra sajátságait, a lökésszerü rohamokat s egyszerüen száraz hideg szél.

A sirokko sohasem tör ki rögtön, úgy mint a bóra, nem is fokozódik gyorsan, de őszszel és télen majd mindig, nyáron pedig csak néha viharba megyen át s ismét szélcsendben vész el, ha csak a

hirtelen felkerekedő bóra nem váltja fel. Az emberre tikkasztólag hat a sirokko.

Másodrendű szelek a Quarnero vidékein a »tramontana,« mely éjszakról a Krajnai hegyekről fúj s Fiume és Volosca között a kevesbbé meredek hegyoldalokon át nyomúl a tengerre, kivált a reggeli órákban, mikor erősebb szél ki nem szorítja. A »maestral« éjszaknyugati szél, s a délutáni órákban szokott beköszönni, kivált a nyári hónapokban. A »libeccio« délnyugati szél, rövid ideig tart, de gyakran viharos.

Éjszaki Horvátország növényei a közép-európai, Tótországéi inkább a magyar-alföldi s déli Horvátországéi a középtengeri flórára vallanak. A különböző magassági, geologiai és éghajlati viszonyoknál fogva nagy változatosságot mutatnak, s az egész területen előforduló növényfajok számát 3450-re teszik. A Dráva és Száva közén, de kivált Tótországban még rengeteg nagy erdők vannak, nemcsak a hegyeken, hanem a síkságon is. A bükk- és tölgyfák uralkodnak; a fenyvesek csak szórványosan mutatkoznak a magasabb fekvésü vidékeken. A lapályokon a szántóföldek, kaszálók, legelők és erdők váltakoznak, a dombok oldalait a szőlők és gyümölcsösök ékesítik. A Kulpától D-re eső fönsíkon szintén vannak még nagy erdők, kivált éjszaki és keleti lejtőségei, a Kápela és Plesivicza hegysorok általán véve erdősek; de a Velebitnek csak keleti oldala erdős, nyugati lejtősége pedig meztelen. A karszt nyugati lépcsőzetei, úgyszólván egészen meztelen, fátlan sziklasivatagok. Legkopárabb a lejtőség középső fokozata. Ott a magas sudarú fák nem képesek a szárazsággal és a bóra dühével daczolni. Legtöbb erdőt pedig a lejtőség felső fokozatán találunk.

A fensík lombos erdői kizárólag bükkfákból állanak, a hegyeken nagy fenyvesek is vannak. A benkováczi, recsinai és ragoznói kerületekben, továbbá a fensík középső részén, a lepeniczei és sitovnoki kerületekben a lúczfenyő képez sürü erdőket, elszórva a jegenye-, erdei és vörös fenyő, s itt-ott a tiszafa is előfordulnak. Benkovácz környékén a homokos talajon a vörös fenyő szépen diszlik és gyorsan nő; a tiszafa leginkább a Bitoráj területén elég gyakori. A bükkön kivül a mélyebb fekvésü helyeken a szilfa, juhar és kőrisfa is gyakran mutatkoznak. A lejtőség felső fokozatán a bükk- és lúczfenyő, a nyár-, juhar- és kőrisfák diszlenek.

Legsilányabb az erdő a krétamészkő területén; csak felső vidékein gyakoriak a tölgyek, kőrisfák, kislevelü hárs, rezgő nyárfa, gyertyánfa, a mogyoró, benge, bodza s másféle bokrok.

A magas fönsík belső területein nagyon kevés a művelt és művelhető föld, a Velebit és Kápela-Plesivicza között mindenütt a száraz silány legelők s a kopasz sziklamezők uralkodnak. Termékenyebb vidékek csak a keleti párkányhegység keleti oldalán s éjszakkeletre az alsó Kulpa és Száva felé lejtősödő fokozatokon vannak. Általában Tótország lapályai és sárgaföldes dombvidékei legtermékenyebbek és leggazdagabbak. A legjelesebb borok a Szerémségben, továbbá Moszlavina, Zágráb és Bukkari környékein s a Zogoriában teremnek.

A fillokszéra Horvátországban is mutatkozik már a Jaszkai szőlőhegyben 3—5 év óta, úgy látszik, már az Okicsi és Szamobori hegységben is megfészkelte magát.

Különben Horvát-Tótország főterményei: a búza, tengeri, zab, rozs, len, kender, repcze, szilva, gesztenye, dió s mindenféle főzelékek. Dohányt leginkább csak Tótországban termesztenek, kiserletet tettek a pamuttermesztéssel is.

II.

Történelmi vázlat, a horvátok és szerbek, a népszokások.

Illürikum és Dalmáczia, azaz az Ádriai tengerparttól a Dráváig és Dunáig terjedő földterület a római birodalom felbomlása után a keleti császárok birodalmához tartozik vala, a két tartományt a VI. század végén az avarok áraszták el, nyomukat követék a horvátok és szerbek, kik a Kárpátoktól É-ra eső hazájokat elhagyván, D-re költözének s Heraklius császár idejében, 630—640 táján, a császár engedelmével, a Száván túl telepedének meg. Nemsokára beköltözésük után a horvátok egy része ismét É-ra fordúlt s a Dráva és Száva közét szállá meg. Egységes és független birodalmat sem a szerbek sem a horvátok nem alkottak, fejedelmeik, a bánok és zsupánok a büzanczi császárok felsősége alatt voltak. Az éjszaki, a Dráva és Száva közötti tartomány fejedelmei Sziszeken székeltek, a déli tartományokban Biográd (Zara veochia) és Bihács voltak a fővárosok.

Nagy Károly véget vetett az avarok birodalmának, s uralkodását a Dráva és Száva közére, Alsó-Pannoniára és a hajdani Dalmáczia egy részére is kiterjeszté; utóbb a német királyok nevében a friauli határgrófok uralkodtak a mai Horvátország éjszaki vidékein; a horvátok ismételve fellázadtak ellenök, de a német uralkodás alul osak a IX. század végén szabadultak meg végképen, mikor Pannoniát a magyarok szállták meg.

A dalmát és horvát fejedelmek majd a keleti császárok, majd a római pápák ótalmát keresték, Derzsiszlav a konstantinápolyi császár engedelméből viselte Dalmáczia és Horvátország királyi czímét (a X. század végén); Zvonimirt 1076-ban VII. Gergely római pápa meghagyására koronázá meg a spalatói érsek. Zvonimir halála után belzavarok támadtak, özvegye Ilona az ő testvérjét, I. László magyar királyt, hívá meg a béke és rend helyreállítása végett. László 1089-ben hadával átkelvén a Dráván, a tartományt egészen a Kulpáig hódoltatá meg. 1091-ben másodszor jelent meg Horvátországban, a Gvozd hegyig (Kápela hegység) nyomúlt elő, s Álmos herczeget rendelé a meghódolt ország vezérévé. Utódja, Kálmán király új hadjáratot indított a lázongó horvátok ellen s a Petrov Gvozdon (Petrova Gora) megvervén őket, Biográdban Dalmát- és Horvátország királyává koronáztatá meg magát 1103-ban. Dalmátország birtokáért a magyar királyoknak sokat kellett a velenczeiekkel hadakozniok, de Horvát- és Tótország mindig a magyar korona területéhez tartozott, egészen a török hódításig.

A Balkáni félszigeten megtelepedett horvátokat és szerbeket mind a keleti mind a nyngati papság törekedett megtéríteni. A szerbek a keleti egyházhoz szítottak, a horvátok sokáig ingadoztak Konstantinápoly és Róma között, végre a pápáknak hódoltak meg. Köztük is, úgy látszik, Metud és Kiril tanítványai honosították meg az ó-szláv (szlovén) liturgiát, a pápák ellenezték ugyan, de IV-dik Incze (1248) megengedé a horvátoknak, hogy a latin mellett a szlovén liturgiát is használhassák.

Ez a zeng-modrusi püspök megyéjében még most is szokásban van, de a zágrábi és diakovári megyékben csak az epistolát és evangyeliumot szabad szláv nyelven is felolvasni.

Mind az I. Lászlótól 1091-ben alapított zágrábi, mind a zengmodrusi és diakovári püspökségek a kalocsai érseknek voltak alárendelve.

Politikai tekintetben Horvát-, Tót- és Dalmátországoknak voltak ugyan külön kiváltságaik és törvényes szokásaik, de oly önkormányzatuk, mint a minővel azok most bírnak, korántsem volt, külön államot azok sohasem képeztek. Rendesen egy vagy több királyi helytartó kormányozta, kit, ha a királyi család tagja volt, herczegnek, különben pedig bánnak neveztek. Verbőczy a maga »Tripartitum«-ában »már régen alávetett és békebelezett« országoknak nevezi; a magyar köz- és magánjog azon tartományokra is kiterjedt, közigazgatásuk és igazságszolgáltatásuk egészben véve olyan volt,

mint Magyarországé. A horvát nemesség ugyanazon jogokat és kiváltságokat élvezte, mint a magyar, a megyei és tartományi gyűléseken külön rendszabályokat alkothatott, de végzései érvénytelenek voltak, ha a magyar birodalom köztörvényeibe ütköztek.

A mohácsi vész után a törökök elfoglalták Szerém, Verőcze és Pozsega megyéket s a hajdani Horvátország nagy részét. A nép tömegesen odahagyá a töröktől megszállt területeket s a Száván és Dráván innen telepedett meg. Bihács és az utóbb úgynevezett török Horvátország elfoglalása után Kapronca, Ivanics és Sziszek továbbá Szluin, Ogulin, Briny, Otocsácz és Zeng lettek a legjelentősebb végvárak, melyeknek őrsége idegen zsoldosokból állott. A végvidéket utóbb egészen katonai módon szervezték s közvetlenül a bécsi fő hadi kormánynak rendelték alája. Így keletkezett a XVI. század végétől fogva a katonai Végvidék, mely lassankint nemcsak Magyarországtól, hanem a szűkebb anyaországtól is elidegenült. A XVI., XVII, századokban s még utóbb is az Unán és Kulpán túli vidékekről történt beköltözések következtében nagy változások, területi áthelyezések és névcserék állottak be. A magyar lakosság a Dráva és Száva közén majdnem végképen elenyészett, helyét a keleti részen a szerbek, a nyugatin pedig a horvátok foglalták el.

A régibb időben Szlavonia (Tótország), Horvát- és Dalmátország határai, valamint ezen tartományok, vagyis kapcsolt részek elnevezései is ingadoztak. Ámde a magyar törvényekben a Dráva és Száva köze mindig Szlavoniának neveztetik, erre Horvátország nevezetét még a karlóczi és passzaroviczi békekötések után sem alkalmazták. Még az 1790-diki törvények is Zágráb, Körös és Varasd megyéket Felső-Szlavoniához számítják. Mindazonáltal az említett beköltözések következtében Horvátország nevezete lassankint azon megyékre ruháztatott át, s ugyancsak azon megyék kezdék gyakorolni azokat a helyhatósági jogokat, melyek hajdan a Kulpától D-re eső tulajdonképeni Horvátországot illették vala. Szlavonia neve azután Pozsega, Verőcze és Szerém megyékre szoríttatott, melyeket az 1751-diki 23. törvényczikk megint az anyaországba kebelezett be.

A török hódítás Horvátország közjogi viszonyát Magyarországhoz lényegesen meg nem változtatá; azután is érvényben maradt ott a magyar köz- és magánjog, a magyar közigazgatás és igazságszolgatás rendszere. Valahányszor e tekintetben jogsérelem történt, a magyar törvényhozás legott annak megorvoslását sürgeté. Mária Terézia 1767-ben Horvátország számára külön k. helytartótanácsot állíta fel, de azt már 1779-ben ismét feloszlatá s a magyar k. hely-

tartótanácscsal egyesíté, melyben a bánnak és nehány horvát embernek is ülése és szava volt. A múlt században maguk a horvátok még azt kivánták, hogy magyaroknak tekintessenek; az 1741-diki 61. törvényczikk világosan rendeli, hogy »a Magyarországhoz kapcsolt Dalmát-, Horvát- és Tótország benszülött fiai az egyházi és világi méltóságok- és hivatalokra nézve a magyarok nevezete alá foglaltassanak.«

Csak egy dologra nézve nem tudtak egyességre jutni a magyar és horvát karok és rendek; ez a vallás kérdése. Horvát-Tótországban a reformáczio csíráit csakhamar elfojtották a Zágrábban megtelepedett jezuiták, s a horvát karok és rendek szivósan ragaszkodtak az egységes hithez. Horvátországban a protestánsoknak nem volt szabad megtelepedniök és birtokot szerezniök. A görög-keleti egyház hiveit is üldözték s mindent elkövettek, hogy a római kath. egyház kebelébe tereljék. Végre Mária Terézia, Oroszországra való tekintetből, véget vetett a görög-keletiek üldöztetésének s azok számára, kik a római egyházzal már egyesültek vala, a körösi püspökséget alapítá (1777).

A magyar országgyűlés 1792 óta lassankint előkészítette a magyar nyelvnek behozatalát a törvényhozásba, közigazgatásba és igazságszolgáltatásba. A horvát képviselők eleintén nem ellenezték, hogy az élő nemzeti nyelv váltsa fel a holt latin nyelvet, de utóbb mind hevesebben tiltakoztak az ellen, miután Horvátországban az »illyrismus« kapott vala fel.

Bécsben nehány horvát tanuló már 1813-ban alapíta egy szövetséget; hasonló szövetségre léptek Gráczban a különböző délszláv népségek kebeléből származó tanúlók. Utóbb, t. i. 1838-ban, Zágrábban keletkezék egy olvasó-egyesület, melynek elnöke gróf Draskovics János volt; végre 1842-ben Gáj Lajos az »Ilirska matica« irodalmi egyesületnek veté meg alapját. Ez egyesület, mely csakhamar politikai jellemet öltött, bátorítást és támogatást nyert azon bécsi körökben, melyek azt az alkalmatlan magyar ellenzék ellensulyozására akarták felhasználni.

Az illirizmus apostolai nyíltan szították a magyarok és magyar érzelműek ellen való gyülöletet; a magyar és nemzeti párt gyülölködése Zágrábban már 1845-ben véres összeütközésben tört ki. »Gáj Lajos — írja Staré — volt az, a ki a szerbek és horvátok testvérülését eszközlé, s hogy e szövetséget megerősítse, rábírá Rajacsics szerb patriárkát, hogy Jellacsics bánt hivatalába beigtassa (1848) . . . Miként a harminczas években a meghiúsult boszniai fel-

kelés az ő törekvéseinek következménye volt, úgy a közeledő horvát-magyar háború is az ő műve.«

A horvátok 1848-ban egész boldogságukat Jellacsics bán működésétől várták; reményeik korántsem teljesültek, az abszolut osztrák kormány az ő nemzeti törekvéseiket is elfojtotta. Az illirizmus hívei elnémültak. Ekkor a dél-szláv eszme merült föl; kifejezést nyert 1850-ben »a Délszláv történelmi társaság« alapításában; Kukuljevics János volt annak elnöke.

Jellacsics széttépte a köteléket, mely Horvát-Tótországot az anyaországhoz kapcsolta vala. Hogy új egyesség jusson létre, arra Magyarországnak különösen két indító oka volt: egyik inkább eszményi, t. i. a történelmi kapcsolat megújítása s a magyar korona területének épségben maradása; a másik anyagi és kereskedelmi, t. i. Fiumének megszerzése és biztosítása. Az egyetlen tengeri kikötőről Magyarország le nem mondhatott. Jellacsics 1848-ban erőszakosan elfoglalta s a magyar kormányzót elűzte vala. Hosszas alkudozások után 1868-ban megkötteteti az új egyesség, mely 1873-ban némi változást szenvedett. Horvátország oly autonomiát nyert, milyennel azelőtt sohasem bírt vala; a mostani Tótország is vele egyesíttetett, noha 1848 előtt Magyarországba volt bekebelezve. Fiume és terűlete 1870-ben megint közvetlenül a magyar kormány alá került, de közjogi viszonya végleg még el nem intéztetett.

A horvát és szlavon katonai Végvidék egy része, t. i. a varasdkörösi és varasd-szentgyörgyi ezredek területe, már 1871-ben polgárosíttatott s mint Belovár vmegye Horvátországhoz kapcsoltatott. Lassankint az egész Végvidék bekebleztetése is előkészítteték; a zágrábi katonai parancsnokság hatásköre annak közigazgatására már 1881-ben szűnt meg, s a bán neveztetett ki királyi biztossá, hogy az átmeneti intézkedéseket megtegye. Végre az 1883. decz. 25-ikén kelt legmagasabb rendelet következtében a katonai Végvidék teljesen megszűnt.

A horvátok és szerbek közeli rokonok, mindig szomszédok voltak; a szerbek a Balkáni félszigeten a horvátoktól K-re és D-re telepedtek meg. A török hódítás idejében a horvátok nagy részt odább É-ra költözének, s a Dráván átkelve Vas, Sopron és Moson megyékben, sőt Alsó-Ausztriában a Lajta mellékén és Morvaországban Znaim környékén is letelepedének; elhagyott székhelyeiket a Szerbiából és Boszniából menekülő szerbek, az uszkókok = szökevények szállák meg s nagy számmal, különösen Zeng, Zsumberak (Sichelburg), Kapronca, Ivanics, Belovár környékein s Pozsega és

Szerém megyékben telepedtek meg. E költözködések következtében a horvátok és szerbek annyira összevegyültek, hogy nyelvi tekintetben alig különböznek egymástól, leginkább csak a vallás és az írás választja el őket, a szerbek a keleti egyház hívei s a kiril betükhöz ragaszkodnak. Nagyobb különbség van a szlovének és horvátok között. Horvátországban három nyelvjárást különböztetnek meg, t. i. a kajkavstinát, csakavstinát és stokavstinát, a »kaj«, »csa« és »sto« kérdező szók szerint, melyek annyi, mint »micsoda«? A kajkavstina Zágráb, Varasd és Körös megyékben, Belovár felerészében s a Zala és Somogy megyékben lakó horvátok között divatozik. E nyelvjárásban sok szlovén elem van. A csakavstina a déli, a stokavstina pedig a keleti vidékeken uralkodik.

A kajkavácz tehát leginkább Zágráb, Varasd és Körös megyékben lakik, tulajdonképeni központja, Staré szerint, a kedves Zagorja, mely, úgyszólván, jellemében visszatükröződik. Termete közép, inkább kicsiny, mintsem magas; többnyire szőke és kék szemű, ritkán barna. A horvátok általán véve bajuszt viselnek, állukat leberetválják, de a kajkaváczok között kivételesen bajusztalan embert is találunk. A leányok gyakran igen gyöngéd és szép szőke teremtések, de férjhez mentök után a nehéz munka miatt hamar elhervadnak. A kajkavácz, kivált a zagorjai ember természeténél fogva igen kedves, nyájas, őszinte és elmés. Ha dolgát elvégezte, szivesen mulat egy pohár bornál, beszédessé válik s gyakran víg kedvében egyet danol, de verekedésre, kihágásra nem vetemedik.

A csakavácz leginkább a partvidéken lakik, életének javarészét hajón tölti, zömök, többnyire barna arczú és hajú, kis szakállt visel, de az igazi matróz bajuszt nem növeszt. A nők termete karcsú, arczuk sápadt, de tüzes szemök és hajuk barna. A tengerparttól beljebb eső hegyes vidékeken az emberek mind szálasabbak és izmosabbak, s a Likában valóságos óriások laknak. Staré szérint a horvát-szerb nemzet tagjai között legjózanabb és legszorgalmasabb a csakavácz. A kopár sziklás talajon, melyen lakik, csak nagy fáradsággal tud egy kis darab termő földet elkészíteni, melyen nehány füge- és olajfát s nehány szőlőtőt, a közökben pedig kukoriczát termeszt. De ebből meg nem élhet, más kereset után kell látnia, s vagy a tengerre száll, vagy tavaszszal odahagyván feleségét és gyermekeit, mint kőfaragó, kőmives és útépítő keres munkát s őszszel visszatér családjához megtakarított kis szerzeményével. Fő eledele a száraz polenta (kukoricza-kása), ehhez járulnak még: aszalt füge, olajbogyók s olajban sült hal. Mindazonáltal a csakavácz egészséges és erős fajta,

erősen ragaszhodik sziklás hazájához s az ősi szokásokkoz; nagyon kegyes és vallásos, gyakran ellátogat a terszati búcsújáró helyre, hol kénye-kedve szerint mulat.

A stokaváczok sokkal nagyobb területen vannak elterjedve, mint csakaváczok és kajkaváczok, t. i. nemcsak Horvát-Tótországban, hanem Boszniában, Herczegovinában és Dalmátország nagy részében is laknak. Lakóhelyeik természete szerint nagyon különböznek egymástól; itt szálas, izmos emberek, más helyen pedig zömök termetüek. Hajuk többnyire koromfekete, gyakran fürtös, szemök is barna; erős bajuszuk lefelé van konyítva. A férfiak rendesen szebbek mint a nők; de kivált a volt Bródi ezred területén a leányok és nők nagyon csinosak. Nem oly szorgalmasak, mint a csakaváczok, szeretik a kényelmet, gyakran rosz gazdák.

A déli szlávok közös jellemvonásait a horvátoknál is megtaláljuk. A főnemesség ugyan jobbára már kivetkőzött a nemzeti különnösségekből és sajátságokból, a telet leginkább Budapesten, Bécsben és Gráczban, a nyarat pedig falusi jószágain vagy a fürdőkben tölti. A kis nemesség s a városi polgárság sokkal élénkebb részt vesz a nemzeti és irodalmi törekvésekben. Vendégszerető, nagyon kedveli a társas mulatságokat; a falusi birtokosok keresve-keresik az alkalmat, melyen barátjaikat és ismerőseiket vendégségre meghívják. Ilyenkor nem a házi úr, hanem a tőle kinevezett asztal-főnök (stola ravnatelj) gondoskodik a szokásos felköszöntések s a társalgás rendjéről. Az első felköszöntés a gazdának szól; nem szabad egyes férfit felköszönteni, hanem mindig társnőjét is bele kell vonni, a kit a jelenlevő nők és leányok, vagy ha nincs annyi, mint a hány férfi van, a távollevők közől az asztal-főnök választ. Miután a jelenlevőket sorban felköszöntötték, a hazát s a jeles hazafiakat éltetik. Minden felköszöntés után egyet énekelnek. A városi lakosok a sokféle egyesületek köreiben keresik a szórakozást; kis városokban, mint Károlyváros, Eszéken, Varasdon is építettek nagy épületeket, melyekben a színház, kaszino és vigadó van.

A köznép nagyon ragaszkodik az ősi szokásokhoz és intézményekhez. Mint általában a déli szlávoknál, úgy a horvátoknál is a házközösség divatozott s még mai napig is fenáll. Ez intézményhek vannak jó, de rosz oldalai is. A közös családban nagyon egyszerű az élet, csaknem mind szükségletet a házi ipar fedez. A férfi ács, bognár, kerékgyártó, takács és szabó egy személyben, az asszonyok és leányok a lent és gyapjút fonják, szövik, varrják, hímezik és festik

a kelméket; általában véve sokkal többet dolgoznak mint a férfiak, kik rajtuk uralkodnak.

A hol kevés a fa, mint a partvidéken, ott a házak kőből épülnek, az ország éjszaki és keleti vidékein vályogból, vert földből vagy téglából. A Száva ártérein fából emeletes házakat raknak, hogy áradáskor az emeletre menekülhessenek.

Az öltözék vidékenkint különbözik. A kopár karsztvidéken s általában a volt katonai Végvidéken csekély a házi ipar, s ott mindenféle olcsó, részint ócska ruhákat viselnek, melyeken semmi nemzeti sajátság nincsen. Sokkal sajátságosabb és festőibb az öltözet a polgári Horvát- és Tótországban, a népviselet divatozik még mindenütt. Nyáron a férfiak rendesen csak bő fehér vászon gatyát és hosszú inget viselnek, melyet bőr-öv szorít a derékhoz. Az ingre veres paszománttal ékesített kék, vagy csak egyszerű veres mellényt s a különböző időjárás szerint még egy-egy újjast vagy ködmönt öltenek. Az ujjas (szurka) fehér vagy barna posztóból készül s mindig veres paszománttal van szegélyezve és kivarrva. Néhol szük nadrágot is viselnek, mely fehér posztóból készül s veres vagy kék sujtásokkal van ékesítve. Fejökön széles karimájú kalapot vagy bőrsapkát, lábukon bocskort vagy csizmát viselnek. Vállukon mindig függ a bőr vagy veres kelméből való tarisznya (torba). A nők bő redőkbe szedett hosszú vászon inget viselnek, mely szépen van szegélyezve és kivarrva, az ingre néhol fehér, néhol szines köténynt kötnek, nyakukra színes kendőt, gyöngysort vetnek, lábukon fehér vagy veres harisnyát és bocskort vagy csizmát viselnek. Hajukat rendesen két varkocsba fonják. Hüvös időben a nők posztóból való ujjast vagy ködmönt viselnek, mely majdnem egészen olyan mint a férfiaké. Fejöket szines kendő fedi, melyet sajátságos módon hajtanak és kötnek össze. Tótország némely vidékén a nők fehér kendővel úgy bepólálják fejöket és képöket, hogy csak orruk és szemök látszik ki.

A déli szlávok között uralkodó babona a horvátoknál is fentartotta magát. Általánosan el van terjedve a vilákban való hit. Azt képzelik maguknak, hogy vannak légbeli, földbeli és vízbeli vilák; a légbeliek jó indulatúak, a földbeliek hol jót, hol roszat mívelnek, a vízbeliek pedig mindig gonoszak. A vila a nép képzelődése szerint szép, fiatal, fehérbe öltözött asszony, sáppadt arczú, hosszú szőke hajú; termete oly karcsu mint a jegenyefenyő, teste oly könnyü mint a madáré, szárnyai aranyból vannak. Szemei úgy villognak, mint a villám, szava oly kellemes, hogy a ki egyszer hallotta énekelni, az emberi szót meg nem hallgathatja többé, s a ki életében egyszer meg-

látta, az búskomorságba esik és elsorvad, míg meg nem hal. Amde a nemzeti hősök a vilák kegyében részesültek.

A boszorkányok is a vilák segítségével mivelik gonoszságaikat, embernek, baromnak ártanak. Ördöngős vén banyák, míg testök éjszaka úgy fekszik, mintha meghalt volna, lelkök denevér vagy éjjeli pillangó alakjában repdes ide-oda, kinyítja az alvó ember mellét s elemészti a szivét. Nappal orvosi növények és más szerek alkalmazásával használni is tudnak az embernek. A boszorkányok külön fajtájához a »mora« tartozik, a ki éjjel lidérczként nyomogatja az alvó embert s néha agyon is nyomja. Nagyon el van terjedve a vampirban (vukodlak) való hit is; az efféle képzelt szörnyeteggé változott férfiak és nők ide-oda kóborlanak, s az ember vérét szopják; szent mise megválthatja őket, úgy hogy ismét az emberi alakot veszik föl. A végzet három asszonya (sudjenice) mindjárt a gyermek születésekor beállít s eldönti jövendő sorsát.

A népdalok részint lirai, részint epikai költemények; igen sok népdalban dicsőítik a szerb Kraljevics Markót s Mátyás királyt; a búcsúkon és vásárokon rendesen vén és vak aggastyánok éneklik a két húrú hegedű (gusle) kisérete mellett a hagyományos dalokat.

A nagy bőjtöt szorosan megtartják, hétköznapon rendesen csak bőjti levest, zöldséget, savanyított ugorkát, aszalt gyümölcsöt, köleskását és tésztát esznek, vasárnap sajtot, vajat és tojást is. Husvét vasárnapján a beszentelt kalácsot, sültet, sonkát, tojást stb. költi el a vendégségre egybegyült család, különösen a kondásnak kell a húsvéti tojást megennie, mert ez óvja meg a sertéseket a betegségektől. Húsvét hétfőjén látogatásokat tesznek; a komaságot nagy tiszteletben tartják, a koma megbántása súlyos bűn az isten és nagy szégyen az emberek előtt. Rendesen minden házközösségnek közös keresztatyja van s esketéseknél ő a násznagy; az új házasok a legközelebbi húsvét hétfőjén meglátogatják a keresztapát és násznagyot s ekkor a ház többi keresztgyermekei is hozzájok csatlakoznak, egy-egy kalácsot, almát és festett tojásokat hozva szépen hímzett kendőben. A vendégeket a keresztapa már várja, szives üdvözlés után megvendégeli s búcsúra megajándékozza őket; a fiatal menyecskének különösen egy pár czipőt, selyem kendőt s néha szépen faragott bölcsőt ad.

Mint tavaszi ünnepet különösen Sz.-György napját ülik meg. Az előtte való estve örömtüzeket gyujtanak, éjjel az istállókat szentelt vízzel fecskendezik be, s a nők még a Nap felkelte előtt füveket szednek, melyek az emberek és állatok betegségeit orvosolják. A

leányok arczukat mosogatják a harmattal s gyöngyvirágból való koszorúval ékesítik magukat. Délután szabad ég alatt összegyül az ifjuság, énekre gyújt s a kolót járja. Május elsejét is megünneplik, éjszaka a legények sok helyen felpántlikázott fákat állítanak kedveseik ablaka előtt.

Pünköstkor a lányok a falu legszebbb hajadonát pünkösti királynévá választják, oly szép ruhába öltöztetik, a milyet a faluban előkeríthetnek, virágkoszorút tesznek a fejébe, kezébe pedig egy felpántlikázott s almába dugott rozmarin-ágat adnak. Oldala mellett egy más lány jár, ki mint király, kezében pántlikával és virággal ékesített kardot, fején pedig férfi-kalapot visel. Dudás előzi meg a királyi párt, a leánysereg pedig követi, így házról-házra járnak, s a körmenet után tánczmulatság következik.

Sz.-Iván éjjelén örömtüzeket gyújtanak, a legények egymással vetekedve ugrálnak át rajtuk, az anyák csecsemőiket oda viszik a tűzhöz, hogy a betegségektől megóvják; végül a legények és leányok körtánczot járnak a tűz körül s majdnem virradtig ott mulatnak. Tótország némely vidékén a legények egész éjjel egymást felváltva az elhaltak lelki üdvösségeért harangoznak s másnap reggel ajándékokat szednek közös mulatságra.

A halottak emlékének napján a templomba mennek, mindegyik legalább egy gyertyát vagy annyit éget, a hány kedves halottja van, kit isten kegyelmébe ajánlani óhajt, az istenitisztelet után a temetőre mennek, a pap sírról-sírra járva szentelt vízzel befecskendezi s egy-egy rövid imádságot mond. Néhol ételt és italt is visznek a temetőbe a szegények számára.

A karácsonra a horvátok úgy szólván egész évben készülnek; azon ünnep számára tartják a legjobb mézet, gyümölcsöt, buzalisztet és bort. Mikor az ünnep közeledik, az asszonyok a szobát s minden butort és szerszámot megtisztogatják, a nagyanya a karáncsonra szükséges három viaszgyertyát önti, a legények az erdőbe minél nagyobb fatörzsért mennek, melyet a szent estvén borral behintenek s a kályhába raknak. Holmi más süteményeken kivül két kenyeret sütnek, melyek az ó- és új-szövetséget jelezik. Mihelyt karácson estvéjén a templom tornyán a harang megszólal, az egész család a fris szalmával behintett szobába megy s a karácsoni éneket énekli, azután megterítik az asztalt s felhordják az ételt és italt, a karácsonyi kenyerek mellé kis bögrét tesznek, melyet buza, rozs, árpa, zab és köles szemekkel megtöltenek. Azután a házi atya kezében a meg-

gyujtott viasz-gyertyával az asztal elé áll, keresztet vet magára s mondja: »Krisztús született,« erre a család tagjai felelik: »Igazán született.« Erre a kis gyermekek egymásután lóczára állva s kezökbe vevén az égő gyertyát háromszor ismétlik: »Dícséretessék Jézus Kisztus! — Isten született,« s erre az egész család válaszolja: »Dicsértessék mind örökké s neked is adjon életet és egészséget.« Ezek után a vacsorához leülnek, s éjfélig együtt maradnak, beszélgetve, énekelve és játszva. A baromnak is jó takarmányt adnak az estve. Az éjféli miséből hazatérvén, rendesen még tovább mulatnak a reggeli miséig. A déli mise után az ebédhez ülnek, a házi atya akkor a második viaszgyertyát gyujtja meg, de rövid imádságot mondván, kioltja s a gabnaszemekkel megtöltött bögrébe dugja. A mely gabnából legtöbb szem ragad a gyertyára, az fog a jövő évben legjobban díszleni.

Újévkor néhol házról-házra járnak énekelve s jó szerencsét kivánva, más helyeken a legények maskarába öltözve a paradicsomból való kiűzetést vagy a három sz.-király menetét adják elő.

Legközönségesebb nemzeti táncz a »kolo«, melyet minden ünnepi alkalommal járnak; a muzsikát vagy csak egy dudás, vagy hegedűs, klarinétos és tamburiczás (a tamburicza húros hangszer, olyan mint az olasz mandolina) pótolja.

Sok teketóriával járnak az eljegyzések és esketések; a lakodalmak napokig eltartanak; a vendégek elsőben a mátka szüleinél gyűlnek össze, lakoma után a templomba, onnan pedig a vőlegény házába mennek; itt a napa új guzsalyt és piszkavasat ad a menyasszonynak, s ennek legelső teendője az új házában az, hogy a tüzet piszkálja; azután ölébe tesznek egy fiú gyermeket, tányéron egy darab kenyeret, kis sót és egy pohár bort adnak neki; így ül az ipa térdeire s megcsókolja a kezét. Más nap reggel a meny már asszonyi fejkötőben jelenik meg, vizért megy s a családbeliek és vendégek kezeit sorban megmossa, egyszersmind mindenkit megcsókol, a kivel találkozik. Ezeket elvégezvén a házban, a vőfély és nyoszolyoleányok kiséretében a szomszédokhoz és ismerősökhöz megyen s ott is teljesíti a kézmosást, s kap holmi ajándékokat. Harmadnapon, mely többnyire péntekre esik, a menyasszony a templomba megy, míg férje az apósát és anyósát látogatja meg. Délben bőjti lakoma következik, végre még vasárnap is van lakoma.

Miként a lakodalmak, úgy a temetések alkalmával is nagy a vendégeskedés. A halotti tort gyakran egy hét múlva ismétlik.

III.

Horvát-Szlavonország közigazgatási beosztása, a megyék és kerületek kiterjedése és népessége. Horvátország éjszaki része, Zágráb, Varasd, Belovár és Körös megyék.

Horvát-Szlavonország mostanában 8 megyére s 6 kerületre van felosztva, azokból Fiume, Zágráb, Varasd, Körös és Belovár megyék, s a Lika-Otocsáczi, Ogulin-Szluini és Báni kerület Horvátországhoz, Pozsega, Verőcze és Szerém megyék, meg az Új-Gradiskai, Bródi és Pétervárad kerületek Szlavonországhoz tartoznak. A kerületek az 1883-ban eltörölt katonai Végvidék ezredeinek területeiből alakíttattak. A megyék alispánságokra, azaz járásokra vannak felosztva, minden alispánság több-kevesebb politikai községet foglal magában. Ezeken kivűl vannak önhatóságú és sz. k. városok, ezeknek összes száma 21.[1])

Most új közigazgatási rendszert és beosztást akarnak behozni; az illető törvényjavaslat szerint Horvát-Szlavonország nyolcz megyére fog osztatni, melyek a következők: 1. Lika-Kerbáva megye Goszpics székhelylyel s Zeng és Karlopago városokkal; 2. Modrus-Fiume megye Ogulin székhelylyel és Bukkari várossal; 3. Zágráb megye Zágráb székhelylyel és Zágráb, Sziszek, Károlyváros, Petrinja és Kosztajnicza városokkal; 4. Varasdmegye Varasd székhelylyel, Varasd és Kapronicza városokkal; 5. Belovár megye Belovár székhelylyel és Belovár, Körös és Ivanicsvár városokkal; 6. Pozsega megye Pozsega székhelylyel; 7. Verőcze megye Eszék székhelylyel, Eszék és Bród városokkal; 8. Szerém megye Vukovár székhelylyel s Mitrovicza, Zimony, Karlócza, Pétervárad városokkal és Ruma rendezett tanácsú mezővárossal. E szerint tehát a volt végvidéki kerületek megszűnnének s az illető megyékbe olvasztatnának be. A megyei önkormányzat oly formán szerveztetnék, mint Magyarországban van.

---

[1]) Az 1880-diki népszámlálásról megjelent hivatalos kimutatásban Horvát-Tótországra nézve csak ezen városok népessége van külön kimutatva, a többi helységek nincsenek külön felsorolva, hanem csak a politikai községek említtetnek meg; azoknak népessége sokkal nagyobb mint az egyes helységeké, melyek többnyire csak apró falvak.

A mostani megyék és kerületek kiterjedése és népessége a következő:

Megye és kerület	kiterjedés □ km.	polgári népesség	horvát-szerb	római kath.	görög-keleti
Fiume	1,601.32	81,070	79,761	78,752	2,216
Zágráb	4,076.75	258,691	243,052	253,523	2,303
Varasd	2,322.92	220,663	214,437	219,028	313
Körös	2,163.23	120,416	115,159	109,251	9,874
Belovár	3,475.53	135,962	129,720	106,722	28,583
Együtt	13,639.25	816,802	781,229	767,276	43,290
Lika-Otocsácz	5,774.23	151,045	150,790	68,709	82,328
Ogulin-Szluin	3,784.52	150,278	149,676	74,931	68,146
Báni kerület	2,770.46	134,225	132,703	55,057	83,911
Együtt	12,329.91	435,548	433,169	192,697	234,385
EgészHorvátor.	25,968.46	1.253,350	1.214,398	959,973	277,675

Szlavonország három megyére és három volt végvidéki kerületre oszlik, melyek következők:

Pozsega	2.379.66	75,257	58,843	46,605	26,002
Verőcze	4,781.61	180,463	130,124	136,511	36,258
Szerém	2,476.96	121,893	84,410	50,250	61,951
a 3 megye	9,638.23	377,613	273,377	233,366	124,210
Gradiskai k.	1,905.17	61,696	60,187	44,596	16,888
Bródi »	2,222.90	86,725	77,365	76,965	7,020
Péterváradi »	2,780.87	114,115	87,126	30,585	21,953
a 3 kerület	6,908.94	262,536	224,678	150,146	95,861
EgészSzlavonor.	16,547.17	640,149	498,055	385,512	220,071
Mindössze	42,515.63	1.892,499	1.712,453	1.346,485	497,746

Katonai szolgálatban volt összesen 10,593 rendes katona, 1412 honvéd, együtt 12,005.

E szerint Varasd megye legsűrűbb, a Lika-Otocsáczi kerület leggyérebb népességgel bír, amott 95, emitt 26 lélek esik egy □ kméterre. Zágráb megyében 63.5, Körösben 55.7, Szerémben 49.2, Fiume megyében 50.6, Szerémben 49.2, Belovárban 39.1, Verőczében 37.7, Pozsegában 31.6, a Báni kerületben 48.4, a Péterváradiban 41.0, az Ogulin-Szluiniban 39.7, a Bródiban 39.4, az Új-Gradiskaiban 32.5 lélek jut egy □ km. területre.

A népszámlálásnál nem különböztették meg a szerbeket a horvátoktól; leginkább a vallás különbözteti meg őket, s tehát szerbeknek vehetjük mindazokat, a kik a görög-keleti egyházhoz tartoznak; oda számíthatjuk a görög-katholikusokat is, kiknek száma 10,640,

tehát egész Horvát-Tótországban a szerbek száma 508,386 volna, azaz a népességnek 26.9%-át tenné. Legtöbben a volt katonai Végvidéken laknak. A horvátok a népességnek 63.6%-át teszik, a többi összes nemzetiségekre csak 9.5% esik. A vendek, tótok és ruthének száma összesen 32,013, ezeknek több mint fele vend, a németek összes száma 83,139, aránylag legtöbben Verőcze és Szerém megyében laknak; a magyar ajkúak száma a népszámlálás szerint csak 41,417, aránylag legtöbb magyar Verőcze, Szerém és Pozsega megyékben, legkevesebb a volt katonai Végvidéken lakik.

Az ágostai hitvallásúak összes száma csak 15,741, a helvét-hitvallásúaké 8,443; zsidó is kevés van még, összesen csak 13,488.

Az ország fővárosa *Zágráb,* mely a Szlyeme hegység aljában ott fekszik, a hol déli nyúlványai a Száva lapályára ereszkednek; fekvése kedvező, jóllehet a Szávától $2^1/_2$ km. távolságra esik. D. felé az említett folyónak termékeny lapálya terül, É. felé erdős szép hegység magaslik, déli ágazatai között csergedező patakoktól öntözött kies völgyek nyilnak, DNy. felé, a Száván túl, a Szamobori hegyek kéklenek, ÉK. felé falvakkal sűrűn megrakott, nyájas dombvidék tárúl fel. A hegyek a várost és környékét az éjszaki zord szelektől megvédik, éghajlata azért kellemetes, növényzete dús és változatos. Budapest és Fiume között a legrövidebb út Zágrábon visz át, ez tehát nemcsak Horvátországnak forgalmi és kereskedelmi központja, hanem a Magyarország és tengerpartja között való forgalomnak is csomópontja. ÉK. felé a vasút Zákányon át a magyarországi hálózattal, Ny. felé Steinbrück-ön át a dél-osztrák pályákkal, DK. felé Sziszeken át a Szávával s a Doberlin-Banyaluka pályával, DNy. felé Fiuméval és az Ádriai tengerrel kapcsolja össze; most építik azt a vasútat, mely Csáktornyából Varasdon át a Krapina völgyén fog Zágrábba vinni.

Ez három részből áll, t. i.: a felső városból, a káptalanból s az alsó városból; az első a Tuskanáczi és Medvedsáki völgyek között elnyúló dombsor déli fokán épült, hajdan magas kőfalakkal volt övezve, melyeknek maradványai még most is láthatók. Részint lépcsők, részint kocsival járható útak és utczák visznek fel a hegylaposra, melyet a felső város elfoglal. Ennek középpontja Sz.-Márk tere, melynek éjszaki oldalán Sz.-Márk temploma áll. Ez nem igen nagy, de csinos épület, eredetileg kerekíves stilben volt építve; tetőzete egészen új és igen czifra, színes mázú cserépből áll s nemzeti tarka szőnyeget ábrázol; azon oldalán, mely a Sz.-Márk térre szolgál, a város és az ország czimerei vannak ábrázolva igen nagy mére-

tekben s nem épen dicséretes izlésben. A Sz.-Márk templomával átellenben Ny. felé a bán palotája egyszerű épület, a keleti oldalon pedig az országháza és a szinház; ez utóbbi kis épület, de belül csinos. Ugyancsak a felső városban van a gimnázium és reáliskola; más díszes épületben a nemzeti muzeum állat- és ásványtani gyüjteményei vannak elhelyezve. A felső városban még Sz. Katalin templomát találjuk; legmagasabb tornya pedig a tűztorony, mely Sz. Márk-templomának apszisa mellett áll. Szép kilátás esik a felső város különböző pontjairól a Száva lapályára, a Szamobori hegyekre stb., éjszaki oldalán pedig gyönyörű séta huzódik el félkörben a Tuskanáczi völgy oldaláról a Medvedsák völgye felé, s onnan nagyon messzire terjedő kilátás esik köröskörül. Szép tájképet mutatnak a Szlyeme alatt egy magaslaton fekvő *Medvedgrad* (Medvevár) és az aljában elterülő *Sesztina* falu, továbbá a Xaveri völgy, a jezsuiták hajdani templomával, a Medvedzsák völgye, melyen felfelé egy út a Szlyeme éjszaki oldalára vezet, a kalvária és az új temető. A városhoz közelebb eső magaslatokon szőlők és számos csinos borház meg nyaraló láthatók. Ugyancsak a szőlők között van egy csinos kis templom és kolostor, mely a Poroszországból oda menekült lengyel apáczák tulajdona.

A felső várost csak a Medvedzsák völgye választja el a K. felé eső magaslattól, melyet a káptalan foglal el. Ezt a városrészt hajdan külön kőfal kerítette be, még sok maradványa megvan, kivált a székesegyház táján. Ez igen nagy és impozáns épület, csúcsíves stilben rakaték a XV. században; 1880-ban a földrengés annyira megrongálta, hogy azt majdnem egészen újból kellett fölépíteni, a helyreállítási munkálatok 1885 nov. elején befejeztettek s a székesegyház nov. 8-kán újra felszenteltetett. Közelében négy vaskos bástyatorony áll, ezeket le fogják bontani, most az egyikben az érseki könyv- és levéltár van. Az érseki palota nagy, de nem igen díszes épület; a kanonok urak házai ellenben jobbára csinos új épületek. A közteret Szűz Mária képszobra ékesíti. Ugyancsak a káptalani városrészben a ferencziek kolostorát is találjuk. A káptalan alatti kies völgyben *Novoszelo* (= Újfalu) huzódik el messzire É. felé.

Ha a káptalanról alávezető útczát követjük, az alsó város központjára jutunk, t. i. a Jellacsics-térre, mely nyugatkeleti irányban elnyúló hosszúkás négyszög; közepén Jellacsics bán lovas képszobra áll; a ló igen szép, a lovas azonban kicsinynek látszik, kirántott kardjával Magyarország felé mutat. Szép házak veszik körül a közteret, melyen vásárkor a környék népsége zsibong, festői látványt

nyujtva nemzeti öltözetében. Ny. felé a Jellacsics-térről Zágráb leghosszabb és legélénkebb utczája, az Ilicza, a pályaudvarhoz vezet. A Mária Valéria-utcza, melyben a mór stilben épült díszes zsidó templom van, D. felé a Zrinyi-térre vezet, mely 1873 óta csinos parkká alakíttatott. Ezt szép és új házak veszik körül; déli oldalán az Akadémia csinos palotája emelkedik, földszinti helyiségeiben a nemzeti muzeum régiségtára, az első emeletben az Akadémia helyiségei vannak, a főteremben feltünnek a tölgyfából készült karos székek, melyeknek párnáit a károlyvárosi hölgyek himezték; a második emeletben a képtár van, melyet Strossmayer diakovári püspök ajándékozott.

Az Akadémia épülete mögött a vegytani laboratorium új épülete van; Ny. felé a Zrinyi-térről a Kukovicséva-utczán elhaladva, az ágostai hitv. község új templomához és paplakához s odább Ny-ra a tudomány-egyetem palotájához jutunk. Ez háromemeletes csinos épület, homlokzata a Száva felé van fordítva.

A főtörvényszék épülete szintén az alsó városban, a Zrinyi-téren van. Általában az alsó város Zágrábnak legszebb és legszabályosabban épült része; vannak ugyan még benne apró, kunyhószerű házak, de helyöket lassankint új épületek foglalják el. Az elmúlt évtizedekben aránylag nagyon sokat építkeztek, s a város évről-évre mind jobban gyarapodik és szépül. Az alsó városban az új szinházat is fogják épiteni. De jóllehet Zágráb egészben véve takaros, tiszta, nyájas város, s jóllehet benne vannak központosítva az összes polgári és katonai főhatóságok, a tudományos és művészeti főintézetek, valamint a kereskedelmi és hitelintézetek is, utczái mindazonáltal mintha ki volnának halva, csak a Jellacsics-téren s az Iliczában van élénkebb népmozgalom. A város azért oly csendes, mert nincsenek nagy műhelyei és gyárai, alig látni benne egy-két magas füstölgő kéményt. A horvátok csekély hajlamot mutatnak az ipari vállalkozásokra és gyári munkára, a mesteremberek is jobbára idegenek, németek. A dohánygyáron kivül legnagyobb ipartelepek a bőrgyár, és gőzmalom.

Zágráb összes lakossága 1880-ban 30,000 lélekre rúgott, ezekből 28,388 lélek esik a polgári népességre; 25,925 róm. kath., 951 óhitű, 231 ágostai és helvét hitvallású, 1271 izraelita.

1880 nov. 9. és 11. s az utóbb bekövetkezett hetekben földrengés volt, mely majdnem egész Horvátországban éreztetett, de legtöbb kárt Zágrábban tett, hol összesen 200 kisebb-nagyobb földlökést tapasztaltak. Több millió forintra becsülték a kárt, kivált a középületek, a székesegyház és a ferenczieк temploma sérültek meg nagyon.

A zágrábiak kellemes kirándulásokat tehetnek a Szlyeme hegységre s ennek különböző völgyeibe. A várostól K-re 3—4 km. távolságra esik az érsek nagy parkja, Maximir, mely azonban most nagyon el van hanyagolva.

Zágráb környékén csak apróbb falvak vannak, melyek úgy mint általán véve Horvátországban, jobbára csak szalmával fedett kunyhókból állanak, kivévén a templomokat, melyek többnyire csinos, tornyos épületek. Jelentéktelen helységek a szomszédos vasúti állomások is, úgy mint az éjszakkeleti vonalon *Szeszvete* és *Dugoszelo*, a délkeleti vonalon *Nagy-Goricza* és *Lekenik*, a nyugati vonalon *Podszuszed* és *Zapresics* s a délnyugatin *Zdencsina* és *Jaszka*; az utóbbi mváros. Nagy-Goricza és Lekenik Turmezeje (Turopolye) egykori szabad kerületben vannak, mely 21, jobbára nemesemberektől lakott községből állt; Goricza a kerület főhelye s a turmezei grófnak széke volt.

Nevezetesebb *Sziszek* önálló hatóságú város, mely a régi Siscia helyén, a Kulpa és Száva egyesülésénél fekszik; Ó-Sziszekből, mely hajdan jelentős erősség volt s Új-Sziszekből áll; mint a Száván való gőzhajózás végpontja s mint nevezetes vasúti állomás, mely Horvátországot Boszniával kapcsolja össze, élénk forgalomnak központja, lakosainak száma 5529.

Károlyváros még jelentősebb, Zágráb megyének második városa, az erősségből, a belvárosból s Dubovacz külvárosból áll, a horvát határőrvidéknek székhelye volt, a Kulpánál fekszik, a hol ennek völgye tágas és termékeny lapálylyá szélesedik ki, s közel a Korana és Dobra torkolatához. A zágráb-fiumei vasút főállomása, körülbelől 50 km. D. felé Zágrábtól. A belváros szépen épült, egyenes utczákból és csinos házakból áll; az erősségben sok nagy katonai épület van. Egy görög-keleti, öt római kath. s egy zsidótemplom ékesítik a várost, mely görög-keleti püspök s egy római kath. gimnázium és különböző katonai és polgári hatóságok székhelye. A tengerpartra menő utak Károlyvárosból indúlnak ki, nevezetesen a József-, Luiza- és Karolina-utak s a vasút; forgalma és kereskedelme azért igen jelentős, némi ipara is van. Polgári lakosainak száma 5824.

Zágráb megye helységei közől még csak *Szamobort* említjük meg; ez Zágrábtól Ny-ra esik, az Uszkóki vagyis Szamobori hegység éjszaki oldalán fekszik, mezőváros, csinos kastélylyal, rézbányával és hámorral, ásványos forrással, 2966 lakossal.

Zágráb megyétől Ny-ra esik a volt Ogulin-Szuini végezred területének egyik járása, mely tehát egészen elkülönített földdarab,

Krajnába van beékelve. Ez a Gorjanczi és Okicsi hegyek közé zárt *Zumberaki* (Sichelburg) *vidék*, mely még vitás, mind Horvátország, mind Krajna igényli magának. Ott csak nehány apró falu van.

Varasd megyében, mely Zágráb megyétől É-ra a Dráváig, Stájerországtól pedig K-re Körös megyéig terjed, nagyon sok, de többnyire csak nehány házcsoportból álló helység van. Maga a megyének székhelye, *Varasd* sz. k. város is csak nagy falu, jóllehet a főpiacz körül csinosabb házak is vannak; legjelesebb épületei a régi vár, s kilencz templom, egyik az Orsolyaszűzeké. Különben említhetők: a gimnázium, a kereskedelmi iskola, a selyemfonógyár, kőedénygyár, szeszfőzés. A város lakosai leginkább földmiveléssel és bortermesztéssel foglalkoznak, számuk, a katonaságon kivül, 10,371. — Varasd a megyének éjszaki lapályos és részben mocsáros vidékén fekszik, nem messze a Drávától; környékén a legnevezetesebb helységek *Petrijanecz* és *Vinicza*, a várostól Ny. felé esnek, szintén a Dráva síkságán. DK. felé *Varasd-Topliczát* találjuk, melyben Horvátország egyik legjelesebb fürdőhelye van, ott 57°C. mérsékletű kénes hévvizek fakadnak; a fürdő jól van berendezve, az ódon kastélyszerű fürdőházon kivül nehány melléképületben s magában a helységben is kapnak szállást a vendégek; nemcsak a vizet, hanem a forrásból lerakodó iszapot is használják; a fürdőt a zágrábi káptalan bírja.

Topliczától (Teplicz) É-ra *Felső-Kneginecz* falu van, ott volt *Kene* vára, melyben Imre király az ellene fellázadt öcscsét Endrét bezáratta. *Ivanecz* a róla elnevezett hegység éjszaki oldalán fekszik; közel hozzá Ny. felé *Lepoglava* van; az ottani pálos kolostort állami fegyintézetté alakitották át, s ez most Horvátország legjobban berendezett fegyháza. A plebániai templomban Korvin János és fia Kristóf († 1504, illetőleg 1505) vannak eltemetve; a fegyintézet igazgatója 1884-ben felbontá a sírboltot, a koporsók még épek, de a holttetemek már elrohadtak. Odább ÉNy-ra *Trakostyán* várkastély fekszik egy hegyen, abban a Draskovics-család gazdag levéltárát őrzik. Az Ivaneczi hegység déli fokain több régi vár van, ilyenek: *Loborgrad*, *Ostercz* és *Bellecz*.

Az említett hegységtől D-re és DNy-ra a regényes Zagorja terül el; ennek főhelye *Krapina* mváros, a Krapinicza kies völgyében fekszik, érdekes váromladékkal, ferenczrendi kolostorral, kőedénygyárral, meleg forrásokkal, 3781 lakossal. ÉK-re *Radoboj* esik, melynek határában kénbányák és kénes források vannak. Krapinától Ny-ra a Kosztelina szép völgye nyílik, mely a Krapinával egyközűen

É-ról D-re huzódik; abban sok helyen vannak hévvizek, nevezetesen *Erpenye, Rakitovecz* és *Krapina-Toplicza* helységeknél. Az utóbbi helység forrásai nagyon bővek, tiszta hévvizek, mérsékletök $43._1{}^0$C. A fürdő még jobban van berendezve, mint Varasd-Topliczáé, többen is látogatják.

A Kosztelina *Klenovecz* határszéli falunál ered, oda közel esik *Kosztely* falu, hol festői várromot találunk; *Goricza* helységben pedig szép urasági kastély van. D. felé, szintén a megye nyugati szélén, *Klanyecz* a legnevezetesebb helység, ott régi várromot, új kastélyt s ferenczrendi kolostort találunk. Krapinától DK-re *Mihovljan, Podgorje, Hum* és *Oroszlavje* a Zagorja legnyájasabb vidékein fekvő helységek. *Zlatar* is a nagyobb helységek közé tartozik, attól D-re esik *Marija-Bisztra*, híres búcsújáró hely; a környék népe ott szeret megesküdni, s a pap néha 40—50 párt is egyszerre szokott megesketni.

A nagyon szabálytalan alakú *Körös megye* Varasd és Zágráb megyék keleti oldalán, a Drávától D-re odáig terjed, hol a Lónya és Glogovnicza leginkább közelednek egymáshoz. Azon megye egészben véve termékenyebb mint Varasd, de helységeinek száma aránylag sokkal kisebb s egyetlenegy népes város sincs benne. A Zágráb-Zákányi vasút mellett fekvő helységek közől legnagyobbak: *Verbovecz, Körös* és *Kapronczа*. Az elsőben semmi nevezetességet sem találunk. Körös a megye fő- és székhelye, sz. k. város, a Glogovnicza mellett egy lapos földháton fekszik a vasúttól Ny-ra; ÉNy. felé a Kálniki hegység látszik, K. felé alacsonyabb, de jobbára erdős dombsor húzódik el; különben Körös közelében széles lapály van. A kis városka görög-egyesült püspök székhelye, van benne papnevelőintézet s erdészeti és gazdasági iskola. Lakosainak száma 3655.

Kapronczа szintén sz. k. város, régi vára még jó karban van, de más nevezetessége nincsen, legfeljebb két templomát s ferenczrendi kolostorát említhetjük meg; lakosainak száma 6027.

Kapronczától DK-re *Novigrád* a Komarnicza mellett és *Virje* fekszenek; *Molve* is nagy falu, úgy szintén *Zsdala* és *Gola*, melyek a Dráva s egyik mellékága között elterülő Répás szigeten vannak. A Dráva mellett fekvő *Szigetecz* szintén népes falu. Mindezen helységek határai részben mocsárosak, lakosaik halászattal is foglalkoznak. A Bednya völgyében legnagyobb helységek *Kis-Bukovecz, Nagy-Bukovecz* és *Gyelekovecz*, ez utóbbi közel esik a Bednya torkolatához.

Belovár megye csak 1871-ben alakíttaték, és pedig a varasdkörösi és varasd-szentgyörgyi határőr-ezredek területéből. Zágráb, Körös, Somogy, Verőcze és Pozsega megyék s a Petrinjai kerület között

terjed el. Itt is jobbára csak apró falvakat találunk s rendesen csak a volt végvidéki katonatisztek lakásai tűnnek ki. A megye székhelye *Belovár* sz. k. város a hasonnevű pataknál, majdnem annak kellő közepén fekszik, csak a múlt század közepén, szabályosan épült kis városka, kegyesrendi kollegiummal, alreáliskolával, 3172 lakossal. *Sz.-György* (Gyurgyevacz) a Strasznicz patak mellett, a Dráva lapályának déli szélén fekszik. Ugyancsak a Dráva síkságán, Sz-Györgytől K-re és DK-re a következő nagyobb helységeket találjuk: *Kalinováczot, Szeszvetét, Klostárt* és *Pitomacsát.*

A megye déli részében *Monoszlo* vagyis *Moszlavina* legismeretesebb helység, a róla elnevezett hegycsoport déli tövében fekszik, környékén jeles bor terem. *Kutina* mváros a Lónya és Illava egyesülésétől É-ra, a mocsáros Lónyamező éjszaki oldalán fekszik; *Ivanicsvár* a megye nyugati szélén fekvő önálló hatóságú kis város és vár a Lónya mellett, csak 758 lakosa van. Odább É-ra *Ivanics-Kolostor* fekszik; e faluban egy nagy ferenczrendi kolostor van, mely egy magaslaton épült, honnan szép kilátás esik a környékre.

IV.

Szlavonország, Verőcze és Pozsega megyék, Gradiskai kerület, Szerém megye, Bródi és Pétervároadi kerület.

Szlavonország nyugati része *Pozsega* és *Verőcze megyékre* s *Gradiska kerületre* szakad. Verőcze megye a Dráva mentében hosszan nyúlik el ÉNy-ról DK-re, Eszéken alúl a Duna is határolja egy darabon. Pozsega megye szintén ÉNy-ról DK-re nyúlik el hosszan, szabálytalan alakú négyszög, mely K. felé keskenyedik. Végre Gradiska volt határőrvidéki kerület a Száva mentében terjed el, mint keskeny szalag. Verőcze megyének területe jobbára lapályos, a Dráva mellékein mocsáros, csak déli határán húzódik el egy folytonos hegyláncz.

Sok folyócska és patak kigyódzik a fővizválasztó felől a Dráva felé, melyek többé-kevésbbé egymással egyközűek s gyakran kiöntenek. Ilyenek a Verőcze víz, a Brána, Csedjavicza, a Vucsinszka és Karasicza, a Vucsicza és Vuka; kivált az utóbbi s a Karasicza mocsárosítja mellékeit.

Pozsega megye területe sokkal hegyesebb és változatosabb, az éjszaki oldalán emelkedő hegysorok számos oldalágat eresztenek, melyek leginkább délkeleti irányba csapnak. Ekkép nehány többé-kevésbbé elzárt völgymedencze támad, melyek tájképi tekintetben

annál szebbek, minthogy az övező hegységeket dús erdők, leginkább cser-, tölgy- és bükkfák fedik. Ily szép völgymedenczék: az Illavai, a Daruvári, Pakráczi, Pozsegai és Loncsai. A felső Illava, a Pakra és Loncsa medenczéi kicsinyek, jóval nagyobb a Topliczától és Bielától öntözött Daruvár-Szirácsi; de valamennyi közől legnagyobb és legszebb a Pozsegai, melget az Orlyava és mellékfolyói öntöznek. Az Tótországnak mintegy szíve és fellegvára, melyből a törökök az egész országon uralkodtak. Szépsége és nagy termékenységeért már a rómaiak Aranyvölgynek (Vallis aurea) nevezték; hegykoszorújának déli és nyugati lejtőin szép szőlők vannak, melyek jeles bort szolgáltatnának, ha a szőlőmivelést és borkezelést okosabban űznék. A szilvások egész erdőket képeznek, az alma és más gyümölcs is bőven terem; nehány helyen nagy kőszéntelepek vannak. De a természet azon kincsei nagyobbára még parlagon hevernek, remélhető, hogy a most épülő vasút azokat majd közforgalomba fogja hozni.

A magyar állam területének legszebb tölgyerdői Szlavonországban, különösen pedig a volt határőrvidéken vannak. Azokból 30,000 hold beruházásokra és javításokra van szánva, e beruházási erdőalap évenkint $1^1/_2$ millió frtot jövedelmez. Az erdők más részét ő Felsége a volt határőrvidék községeinek ajándékozta, a Bródi község maga vagy 75,000 holdat kapott, 35 millió frtnyi pénzértékben. Majdnem akkora a Pétervároadi és Gradiskai község erdeje is. Mindegyik község évenkint vagy 3—400,000 frtot vesz be az eladott fáért. Az erdők többi része az államé, mely az eladott fáért 4—500,000 frtot vesz be. Nagy erdőségei Lippe herczegnek, Prandaunak s egy-két más földbirtokosnak is vannak. Sok helyen a szilvások, Verőcze megyében a gesztenyések is egész erdőket képeznek.

Aránylag legtöbb helység Pozsega megyében van, legkevesebb pedig a volt határőrvidéken. A helységek többnyire csak aprók, néha csak egy-két házcsoportból állanak, oly helységek, melyekben több mint 1000 lélek lakik, ritkák.

Pozsega sz. k. város s a megye székhelye, csak jelentéktelen kis városka 3294 lak., szép völgyben fekszik, az Orlyava déli oldalán, a hol beléje a Velicsanka ömlik; nevezetesebb épületei: öt templom, a megye- és városház s a gimnázium; a város közepén emelkedő dombon láthatók régi várának romjai; Horváthi János ebben a várban tartotta fogságban Erzsébet és Mária királynékat (1386-ban). Hajdan Pozsega helyén »Romana Valeria« római város volt. Oda DK-re *Pleternicza* mváros fekszik az Orlyava déli hajlatánál s a Loncsa torkolatánál, környékén vasbánya és vashámor van. A megye

éjszaki részében *Kutyevo, Kaptol* és *Velika* a nevezetesebb helységek, Kutyevónál ásványos források vannak, Velikához közel D. felé *Ilicsi* fürdő esik. Hiresebb és látogatottabb a *Lipik* falu határában fekvő fürdőhely, mely Pakrácztól DNyD-re, a nem rég megnyilt Barcs-Pakráczi vasúttól félórányira esik. Zsigmondy Vilmos ott is fúrt egy kutat, mely 232 m. mély, bőven adja a 64°C. mérsékletű jódtartalmú égvényes savanyúvizet; a fürdőt egy részvényes társaság bírja; a víz kereskedelmi czikket is képez.

Pakrácz mváros a Pakra folyócska kies völgyében fekszik, görög-keleti püspök székhelye; főépületei a püspöki székesegyház és palota, régi vára romokban hever. Attól É-ra a Biela völgyében *Szirács* fekszik, közelében hegyi vár romja látható. Odább ÉNy-ra a nevezetesebb *Daruvárt* találjuk, e mváros a Toplicza völgyében fekszik, közelében két hasonnevű falu van; *Felső-* és *Alsó-Daruvár*. A mváros csak a múlt században keletkezett, magyar, német, franczia, olasz, szerb stb. jövevények telepedtek meg ottan; a helység igen szabályosan van építve, nagy uradalomnak feje, mely most Tüköri család birtokában van. Számos meleg forrás fakad magában a helységben, köztük a János-forrás 42°, az Antal-forrás 46°C. E két forrás szolgáltatja a fürdők vizét, mely tiszta hévvíz. A fürdő szép parkban fekszik, már a vasút halad el mellette. A magaslaton, melynek aljában a források fakadnak, sok római emléket találnak.

Odább ÉNy-ra, szintén a Toplicza völgyében, *Bresztovácz*, ettől D-re *Ivanopolye* fekszik, ennek lakosai jobbára németek, üveggyár van ottan. A megye déli szélén, Pozsegától DNy-ra *Csernek* helység jelentős forgalomnak központja; attól K-re esik *Bacsindol*, melynek határában kőolaj-források vannak.

Új-Gradiska kerületi székhely, a Ternava patak mellett, szép dombos vidéken, jelentős forgalommal; *Ó-Gradiska* kis mváros és határszéli erősség, a Száva mellett, Berbirrel vagyis Török-Gradiskával átellenben. A kerület többi helysége csak apró falu.

Eszék sz. k. város Tótországnak fővárosa és Verőcze megyének székhelye egyszersmind erősség, a melynek, mivel a Dráva torkolatához közel esik, nagy jelentősége van. Mind az erősség, mind a város lapályos területen épült; a kettőt egy majdnem 800 m. széles vársík választja el egymástól. Maga a város három részből áll: a felső és alsó városból s az úgynevezett majorságból; a felső az erősségtől Ny-ra, az alsó K-re s a majorság DK-re esik. Eszék egészben véve szabályosan épült, csinos város; kiváló középületei a római kath., görög-keleti és zsidó templomok, a megye- és városháza s a

gimnáziumi épület. Kir. törvényszék, járásbiróság és számos más hivatal van Eszéken. Ez egyszersmind Tótország fő közlekedési, kereskedelmi és ipari központja, hol az Alföldi s az Eszék-Villányi vasútak találkoznak; a vasúti hídon kivül még más híd is van, melynek magyarországi feje szintén meg van erősítve. Az iparos tevékenységről nehány gyár tanúskodik, nevezetesen gép-, vasöntő-, üveg-, bőr-, szesz- stb. gyár. A dunai nagy gőzhajók Eszékig járnak, feljebb a Dráván kisebb gőzösök közvetítik a forgalmat.

Eszék polgári lakosainak száma 18,201, köztük magyar 1152, német 8970, horvát, szerb 7482, római kath. 14,769, görögkeleti 1655.

Eszék helyén a rómaiak idejében »Mursia« város feküdt, Alsó-Pannonia helytartójának székhelye. Ny. felé közel a városhoz *Magyar-* és *Német-Rétfalu* fekszik, két szomszédos helység, az előbbiben magyar reformátusok laknak, az utóbbiban németek és szerbek; gr. Pejacsevicsnek szép kastélya és kertje van ottan. A Dráva balpartján pedig *Kis-Dárda* és *Jenőfalva* vannak, melyek szintén Eszék külvárosainak tekinthetők, noha Baranya megyében fekszenek.

K. felé nagyobb távolságban *Szarvas* és *Bieloberdo* a Dráva kanyarulatainál s még odább K-re, már a Duna mellett, *Almás* és *Erdöd* helységeket találjuk. Nemcsak Bieloberdo, hanem a három magyar nevű helység lakosai is szerbek és horvátok, kik a mezőgazdaságon kivül hajózással és halászattal foglalkoznak. Erdőd mellett hajdan vár volt, most a gr. Erdődy-család ősi kastélya is már rom.

Dálya szintén a Duna mellett fekszik, Verőcze megyének egyik legélénkebb és legnépesebb mvárosa, a karloviczi érseknek csinos kastélya van ottan, ő a dályai uradalmat mint kincstári zálogot bírja. Oda többi között Zsiva sziget tartozik, melyet a Dunának egyik D-re kanyarodó mellékága képez; csak kertek, szántóföldek és fűzesek vannak rajta. *Tenye* és *Csepin* a Palacsa mocsár éjszaki, *Sz.-László, Haraszti* és *Dobszin* pedig annak déli oldalán fekvő helységek, Csepintől DK-re már a mocsárban *Kologyvárnak* maradványai láthatók; Sz.-László és Haraszti magyar falvak.

Eszéktől ÉNy-ra, a Dráva közelében sok kis helység van, köztük legnagyobbak *Petrievcze* és *Valpo;* az utóbbi hajdan külön megyének székhelye volt, régi várának helyén szép új kastély épült; a két helységtől DNy-ra, valamint *Sokácz-Miholjácztól* D-re és DNy-ra nagy mocsárok vannak, a mocsáros vidéket rengeteg erdők foglalják el, de lakos ott alig van. Annál sűrübbek *Verőcze* megyének déli dombos vidékein a helységek, melyek között kitűnnek: *Orahovicza, Fericsancze, Nassicz, Podgoracs* és *Diakovár* mvárosok. Ora-

hoviczától D-re régi várnak festői romjait találjuk, Fericsancze közelében görög-keleti kolostor van.

Diakovár (horvatúl Djakovo) a megyének legérdekesebb városa, a boszniai és szerémi r. kath. püspökség székhelye; vannak ott: papnevelő intézet, gimnázium és sok csinos épület, melyekben a püspök és kanonok urak laknak; leghiresebb épitmény a székesegyház, mely 16 év alatt készült el s 1883 őszén szentelteték föl; ez a csúcs- és kerekíves stilnek sajátságos vegyüléke, hogy kifejezze »a horvát népnek gonviselés-szerű hivatását a nyugati czivilizácziót a Kelettel közvetíteni.« Csupa vörös téglából van építve, csak az ablak- és ajtóbélletek, oszlopok és rózsaablakok vannak homokkőből faragva; a tornyok a kereszt tetejéig 108 m. magasak, a kupola pedig 59 m. magas; a templom belseje egy fő, két mellékhajóból s egy kereszthajóból áll. Mondják, hogy építése és feldiszítése több mint 2 millió frtba kerűlt, leginkább a püspökség és káptalan jövedelmeiből fedeztetett a költség.[1]) Az 1884 márcz. 14-kén s következő napokon tapasztalt földrengés tetemes kárt tett a székesegyházban, kolostorban, szemináriumban és az alispán lakásában.

A megyének nyugati része szintén sűrűn van népesítve, de a sok apró helység közől csak *Szlatina, Rácz-* vagy *Felső-Miholjácz Vocsin* és *Verőcze* érdemelnek megemlítést. Vocsinban szép kastély és kert s régi váromladék van, lakosai jó bort termesztenek; Verőcze (horvátúl Viroviticza) szép vidéken fekszik, hajdan a megyének székhelye volt, régi megyeháza most állami börtönűl szolgál. A város környékén a hegyek között három kolostor van.

---

[1]) *Strossmayer* a mostani püspök sokat áldozott a templomra s Diakovár többi középületeire és intézeteire, valamint a zágrábi Akadémiára; nagy horvát hazafi szerepét viszi s a magyarok ellen tőrő horvát pártnak vezére; egyfelől nagyon magasztaltatik, de másfelől azt lobbantják szemére, hogy a püspökség jószágait, különösen rengeteg erdőségeit, szőlőit és gyümölcsöseit tönkre tette. Egy a »Pester Lloyd«-ban megjelent hirlapi tudósítás szerint a püspökség tiszta évi jövedelme 150,000 frtra rúgott, most alig 50,000 frtot tesz. A püspök 1851-től mostanáig legalább $5^1/_2$ millió frtot vett be, ebből adakozásokra s különböző alapítványokra legfeljebb 500,000 frtot, a diakovári templomra csak 200,000 frtot fordított; az erdőket kipusztíttatta, a fát potom áron adogatta el, mégis összesen 1.511,678 frtot vett be az eladott szálfákért és dongákért. Az országos kormány látván, hogy mily roszúl gazdálkodik a püspök, arra kényszeríté, hogy az erdőkből bevett jövedelemnek egy részét tőkésítse, az 1876—1882-ig ekként tőkésített összeg 500,000 frt, ennek a püspök csak kamatait élvezheti.

Szlavonország keleti része keskeny földszalag, mely a Duna és Száva között terjed el. A Duna a Drávával egyesülvén, egy darabon ennek irányát követi K. felé, de megkerülvén Almás és Erdőd magaslatait, Dályától Vukovárig D-nek tart, azután K-re kanyarodik, Kameniczánál É-ra fordúl, Pétervárad nál a Császár- vagyis Jenő-szigetet képezvén, DK-nek tart, a Tisza torkolatától a Száva torkolatáig majdnem egyenest D-re folyik. Igy tehát a Duna K. felől is határolja Szlavonországot. Ennek keleti része jobbára lapályos sikság, több helyen mocsáros; csak éjszaki vidékein emelkedik a Fruska Gora, melynek gerinczét szép erdő, alsó lejtőit és tövét szőlők és gyümölcsösök fedik. A föld mindenütt termékeny, az éghajlat kellemetes, a levegő egészséges, kivévén a mocsáros vidékeket, a lakosok leginkább földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozuak; különösen sok búzát, tengerit, gyümölcsöt, kivált szilvát és bort termesztenek. Halászattal és selyemtenyésztéssel is foglalkoznak. Az ipar és kereskedés jelentéktelen, noha a közlekedést a Duna és Száva s most már vasútak is előmozdítják. Legújabban (1883. és 1884.) a Budapest-Zimonyi vasút nyílt meg; Új-vidék és Pétervárad között áthidalták a Dunát, a vasút a hidról a várhegy alatt megyen el egy hosszú alagúton Karlóczának tartva; Csortanovecznél ismét alagút van, azután Beska (állomás), Indija, Ó- és Új-Pazua és Battainicza mellett halad el a vasút Zimonyba. Egy szárnyvonal Indijából kiindulván, DNy-ra Putincze, Ruma és Vogány helységek érintésével Mitroviczára a Szávához visz.

A Dálya-Bródi vasút már 1878-ban épült; Eszék, Dálya, Nustár, Vukovár, Verpolye helységeket érinti, s egyik szárnyvonala Verpolyét Samaczczal köti össze.

A Vukovár-Samaczi csatorna még csak terveztetik; a többi csatornák csak a mocsárok lecsapolása végett épültek; ily csatornák a Palacsa mocsár vizét a Dunába vezetik le; más csatorna van Jarcsina, Putincze és Járek között; az úgynevezett római vagy Probus-csatorna Popincze, Perhovo, Mihályevcze és Progár mellett halad el s a Szávába ömlik.

A Verdniki hegységben több helyen barnaszén-telepek vannak, 1882-ben Lednicze határában egy bányát nyitottak, melyben ezüstöt tartalmazó galenitet (ólomkéneget) akáznak. Beocsin határában a krétanemü kongéria márgát három gyárban czementmészszé dolgozzák fel, melynek országszerte nagy kelendősége van.

Közigazgatási tekintetben a terület Szerém megyére, melynek igen keskeny és hosszúra nyúló alakja van, a Pétervári és Bródi ke-

rületekre van osztva. Nagy várost sem Szerém megyében, sem a volt szlavon határőrvidéken nem találunk; a nevezetesebb helységek mind a Duna partján épültek, mely mindenütt magasabb, mint a túlsó bal part. A Száva éjszaki vagyis balpartja szintén alacsony s jobbára ártér, azért ott csak nehány jelentősebb helység van.

A Duna mellett a Pétervároradi kerületben *Zimony* a legnépesebb város, Szerbia fővárosával, Nándor-Fehérvárral általellenben fekszik, a hajdani Taurunum helyén. A Duna és Száva egyesülésénél a föld elég meredekül domborodik fel s egy Ny. és DNy. felé terjedő fensíkot képez. Előtte lapos térség van, mely K-re és D-re a Száváig elnyúlik s öbölhöz hasonlít, melyet az itt egyesülő két folyó a maga hordalékaival töltött ki. Zimony városa az öbölszerü lapály éjszakkeleti szögletében terül el, külvárosai pedig a fensík párkányára támaszkodnak. Ha a város mögötti magaslatról tekintünk szét, meglepő szép kilátást élvezhetünk. Alattunk Zimony terül el, házcsoportjai közül vagy hat templom válik ki sugár tornyaival; a városon túl a Duna széles viztükre csillog DNy-ra kanyarodván, hogy a Nyról jövő Szávával egyesüljön, melynek folyását hosszú bokor- és fasor jelöli meg. A Száva túlsó oldalán magasabb dombsor emelkedik, mely a Duna felé meredek lejtővel ereszkedik. — E dombsor hátán Nándorfehérvár s végső fokán a hires vár épült.

Zimony elég szabályosan épült város, nemcsak számos középülete, hanem a magánházak is csinosak, kivált a főutczában. De külvárosaiban jobbára csak szalmával fedett viskók vannak, kivált az úgynevezett Czigányhegy aljában. Ennek tetején Hunyady János egykori várának némi maradványai láthatók. Az említett hős Zimonyban húnyá be szemét 1456. aug. 11-kén, miután a török szultán, Mohammed roppant seregét még egyszer megverte volt Nándorfehérvár alatt. Zimonynak fekvése a forgalomra és kereskedésre nézve igen kedvező. A Duna ott veszi föl az utolsó hajózható nagy mellékfolyóját, a Szávát, mely Ny. felé nyit útat és a Adriai tengert leginkább megközelíti, s oda nem igen messze a Tisza és Dráva torkolatai is esnek. Ezen vízi útakon kivül az új vasút, mely Budapestet s egész éjszaknyugati Európát a Balkáni félszigetnek részint már kész, részint most épülő vasúthálózatával kapcsolja össze, Zimony jelentőségét kétség kivül még növelni fogja. Átmeneti kereskedése már most is jelentős, heti és országos vásárjai igen népesek. Az önálló törvényhatósággal biró város k. törvényszéknek, járásbíróságnak, négyosztályú reáliskolának, fővám- és sóhivatalnak, stb. székhelye. Polgári lakosainak száma 11,836, köztük 520 magyar, 5254

német, 5268 horvát-szerb, 6568 római kath., 4386 görög-keleti. Zimonytól ÉNy-ra szintén a Duna mellett *Új-* és *Ó-Banovcze* s e két falutól Ny-ra a jelentősebb és népesebb *Új-* és *Ó-Pazua* helységek vannak. Új-Banovczében többnyire magyarok és németek laknak, Új-Pazuában a németek, Ó-Pazuában a tótok túlnyomók, amannak népessége 2656, emezé 4629.

Golubincze, Ó-Pazuától Ny-ra, népes falú, lakosai különösen selyemtermesztéssel is foglalkoznak; *Bellegis* és *Szurduk* kisebb falvak a Duna mellett; az utóbbitól ÉNy-ra esik *Új-* és *Ó-Zalánkamen* (Zalánkeméndnek is irják), az előbbi népesebb, mint az utóbbi, mely arról hires, hogy közelében Lajos badeni őrgróf 1691. aug. 19-én a törököket véres csatában megveré s egész táborukat 158 ágyúval elfoglalá. Ó-Zalánkamen mellett egy dombon erős várnak romjai láthatók. A helység a Tisza torkolatával szemben fekszik. A Fruska-Gora keleti nyúlványa ott végződik a Dunánál, s alatta megy el a vaspályai alagút Csortanovcze falu mellett. Ezen hegysor éjszaki oldalán *Karlócza* vagyis *Karlovicz* fekszik, a Duna mellett, igen szép völgylapály déli végén, mely a Fruska-Gora keleti nyúlványai s a Duna között Pétervárадtól D-re elterül. A rómaiak idejében »Accimincum« feküdt azon a vidéken.

Karlócza önálló hatóságú város, a görög-keleti szerb érsek és patriárka székhelye; legnevezetesebb épületei a székesegyház, az érseki palota, a káptalani épületek; van ott papnevelő-intézet s egy szerb főgimnázium. A lakosok kereskedéssel, halászattal, földmiveléssel, állattenyésztéssel, különösen pedig bortermesztéssel foglalkoznak; a város környékén igen jeles vörös bor terem, még hiresebb az ürmös, melyet ott készítenek. Karlovicz lakosainak száma 4916, köztük 3982 horvát-szerb.

Az 1699-diki békekötést, mely Magyarországra nézve káros volt, hosszas alkudozások előzték meg, melyek Pétervárad és Karlovicz között e czélra rakott külön épületben, az úgynevezett értekezleti házban, folytak, helyén most Havas Mária kápolnája áll, állítólag a hóban talált csodatevő Mária-képpel, melyhez mind a szerémségi, mind a bács- és torontálmegyei római kath. lakosok búcsura járnak.

Pétervárad önálló hatóságu város és nagy erősség, Újvidékkel átellenben. A kettő oly ikerváros, mint Nándorfehérvár és Zimony s mint Buda és Pest, egyik a hegyen fekszik és vár, a másik a lapályon terül el s kereskedő város. Pétervárad helyén »Cusum« római város feküdt, mely kétség kivül szintén meg volt erősítve. A Fruska

Gora meredek hegyfokkal szakad meg ott a Dunánál, azt könnyen lehetett megerősíteni. A hegyfok lejtőjét sok sáncz és bástya övezi; az alsó erősség a hatalmas bástyákkal övezett tulajdonképeni város, melyben alig van több mint 70 lakóház; a felső vár 64 m. magasságban van a Duna víztükre fölött, csakis katonai épületeket foglal magában; a külvárosok a vár mögött a hegy oldalain s a völgyben terülnek el. Az erősségben vagy 10,000 katonának van helye. A polgári népesség csak 3603 lélekre rúg, köztük 285 magyar, 1102 német.

Pétervárad hajóhid kapcsolja össze Ujvidékkel, a hidfő ott is meg van erősítve. Környéke igen szép, kivált a várfokról szép kilátás esik a Duna mindkét oldalára. A török háborúk idejében sok vér folyt azon a kies, jeles bort és gyümölcsöt termő vidéken, Jenő herczeg 1716-ban nagy győzelmet vivott ki a törökön. 1848-ban a magyarok kezében volt Pétervárad, a szerbek és császári hadak hiában ostromolták.

A szomszédos *Kamenicza* már Szerém megyében fekszik, nagyon kies völgyöblben, két templommal, csinos kastélylyal, fürdővel. Odább DNy-ra esik *Ledincze* és *Rakovácz*, mindkét helység a Verdniki hegység éjszaki oldalán a Dunára nyíló szép völgyben fekszik, sok gyümölcsöt s jeles fehér bort termeszt, Rakováczon hires kolostor van.

Beocsin a czementjéről nevezetes, a falutól D-re szintén hires kalugyer-kolostor van. *Cserevics*, *Banostor*, *Szuszek* és *Nestin* a hegység aljában, a Duna lapályán fekvő falvak, lakosai különösen sok szilvát és bort termesztenek.

Újlak (Illok) Szerém megye egyik jelentősebb mvárosa, hosszan elnyúló hegyháton fekszik, mely a Duna felé meredekül ereszkedik és szép facsoportokkal van borítva. A régi vár még lehetős ép állapotban van, festői tájképet nyújt, a hegy délkeleti részét foglalja el s hosszan nyúlik DK-ről ÉNy-ra. Éjszaki oldalán rovátkos falazatú, hosszúkás épület van; onnan a kerítőfalak dél felé vonúlnak. Odább több épület látható, nevezetesen egy templom s ferenczeskolostor, az előtérben bástyatorony emelkedik, melyhez a várat még három oldalról kerítő falak csatlakoznak. A várfalat részint facsoportok takarják el, mert a hegynek mind nyugati mind keleti lejtőjén szép kertek vannak. A hegy déli oldalán mély völgy nyílik, melynek oldala részint kopasz, részint lakóházakkal van borítva. É. felé a vár a mezővárossal függ össze. A vártemplom csúcsives stilben van építve,

már nagyon roskatag; tornyát megtatarozták s bádogtetővel fedték. A templomot a görög-keletiek bírják, rajta s a hozzája csatlakozó kolostoron kivül nehány urasági épületet és szalmával fedett kunyhót találunk a vár kerítésén belül. Éjszaki részében egy nagy udvarban más kolostorszerű, régi épület van, udvarán összetördelt régi szoborművek hevernek. Ez épület előtt kápolnaféle, kupolás építmény s mellette a csinos kastély van, melyet herczeg Odescalchi 1847-ben építtetett. A mezővárosban a ferenczieк templomát találjuk, melyben Ujlaky Lőrincz és Kapisztrán János, Hunyady János buzgó és hű bajtársa sírjai vannak.

Ujlak helyén a rómaiak idejében »Cuccium« feküdt, környékén sok római régiséget találnak, nevezetesen egy Diana templom maradványait mutatják. A magyar történelemben az újlaki vár gyakran említtetik. Ujlaky Lőrincz építtette, vagy megnagyobbíttatta és fényes székhelyévé tette. A várról szép kilátás esik a környező hegyekre és völgyekre, melyekben erdők, szőlők és szántóföldek váltakoznak, s a Duna bal oldalán elterülő nagy síkságra; átellenben Palánka fekszik, melyet azonban a facsoportok csaknem egészen eltakarnak.

Ujlaktól Ny-ra esik *Savengrad* mváros, régi váromladékkal; onnan az országút *Mohovo* és *Opatovácz* falvakon át *Szotin* mvárosba visz, ebben úgy, mint az Opatovácztól D-re eső *Lovászban*, sok német és magyar is lakik.

Szotintól ÉNy-ra Szerém megye főhelyét, *Ó-Vukovárt*, találjuk, mely ott fekszik, hol a csavargó és mellékeit elmocsárosító Vuka a Dunába ömlik. Vukovár Tótország egyik legcsinosabb helysége, két magaslat közötti völgyben terül el; az egyik magaslaton szép templom és kolostor, a másikon urasági kastély épült. Számos hivatalnak s római kath. szeminárium székhelye. Lakosai szerbek, németek, magyarok, köztük aránylag több zsidó (543) van, mint más szlavon városokban. A Vuka bal partján *Új-Vukovár* falu fekszik, melynek lakosai szintén szerbek, németek és magyarok. Odább É-ra, még Szerém megyében s a Duna mellett, *Borovo* falut találjuk, mely állítólag a régi »Titoburgum« helyén fekszik.

Kórógy a Palacsa mocsár déli oldalán, a megye határszélén, magyar falu, református templommal és iskolával, lakosai a buzán és tengerin kivül különösen lent és lencsét termesztenek, Kórógytól DK-re, a Vuka mellett, *Antin* és *Tordincze* helységeket találjuk; lakosaik szerb ajkúak, de részben a helvét hitvallást követik s Tordincze az egyetlen helység, melyben szerb református ekklézsia van.

Nustar a Vukától D-re eső mváros; ettől D-re van *Vinkovcze* szintén mváros, a Bródi kerület egyik főhelye; a Bosut vize mellett fekszik, főgimnázium s több hivatal székhelye. Lakosai szerbek és németek, a föld- és szőlőmivelésen kivül iparral is foglalkoznak, nevezetesen bőrgyártással, pálinka- és serfőzéssel, selyemgombolyítással. Vinkovczéhez közel DNy-ra *Újfalu* (Neudorf) esik, melyben leginkább németek laknak; *Ivankovo* odább Ny-ra. Szerém megyében a Fruska-Gora déli oldalán csak *Ó-Banovcze, Tovarnik, Sid, Kukujevcze, Erdővég, Csalma, Verdnik, Ireg, Indija* és *Ruma* említendők. Az utóbbi a megye egyik legnépesebb helysége, nagy határral, a hasonnevü patak mellett fekszik, önálló hatósággal biró mváros, 8541 lak., köztük 4741 német.

Tovarnik, hajdan Tarkóvára, állítólag a római »Ulmus« helyén fekszik. Indija szintén mváros, közel esik a megye keleti határához, több népes puszta tartozik hozzája, melyeknek magyar nevei bizonyítják, hogy ott hajdan magyarok laktak; É-ra esik *Lukova*, Ny-ra *Dobrodol*, továbbá *Miklósszállás* (Nikolinsztan), *Károlyszállás* (Dragutinacz), *Gyöngyös* (Golubinacz), *Öröm* (Mojavolja) stb. Ireg és Verdnik, amaz mváros, emez falu, közelebb esnek a hegységhez, szép völgyekben fekszenek, lakosaik sok bort termesztenek. Verdnik határában szénbánya s közel hozzá, nehány szépfekvésü kolostor van.

Csalma faluban, mely a Sid patak egyik mellékvölgyében fekszik, szép kastélyt találunk. Erdővég mváros, a Sid völgyében, nagy erdőkkel; Kukujevczének is nagy határa van; Sid mváros, határának nagy részét a kőrösi görög-kath. püspökség birja.

A *Péterváradi kerületben* aránylag kevés helység van, de a falvak is többnyire népesek s nagy határaik vannak, igaz, hogy azok gyakran mocsárosak. A Száva mellett fekszik *Klenak*, a szerb Sabáczczal átellenben, gőzhajózási állomással, vámhivatallal. Sokkal jelentősebb *Mitrovicza* mváros, mely ott fekszik, hol a Csikás patak ömlik a Szávába; hajdan »Sirmium« római város feküdt ott, mely Pannoniának jeles városa volt, némi maradványai még most is láthatók. Mitrovicza több polgári és katonai hatóságok s egy alreáliskola székhelye, lakosai szerbek és németek, számuk 7144, köztük 1742 német, a föld- és szőlőmivelésen kivül selyemtermeléssel, halászattal és kereskedéssel is foglalkoznak.

Lacsarak odább ÉNy-ra esik, szintén a Száva közelében fekszik, népes falu, úgy mint a tőle ÉNy-ra, a Szávától távolabb eső *Martincze*. Ettől Ny-ra van *Kuzmin*, a Sid közelében. *Racsa* D. felé

esik, a Száva egyik kanyarulata három oldalról veszi körül, csekély helység, de kis vára hajdan némi jelentőséggel birt. *Morovics* a Szávától tetemes távolságban, a Bosut mellett fekszik, hol a Studba ér ömlik beléje. Odább ÉNy-ra a Sztruga és Bosut egyesülésénél *Gradina* várat találjuk.

Jamina Racsától Ny-ra esik, a Száva közelében fekszik, gőzhajózási állomással; attól É-ra nagy erdőségek vannak. *Verbanja* közelében a Bukovagreda erdő kezdődik, ettől ÉNy-ra a Gredina, Mednik és más nagy erdőségek vannak. *Otok* már a *Bródi kerületben* fekvő népes falu, igen nagy határral, attól Ny-ra esik *Gradiste* a Kutár erdő éjszaki oldalán; a Száva mellett pedig *Bosut* határvárad fekszik, *Zsupanye* falu közelében. *Samacz* jelentéktelen falu a Szávánál, sokkal népesebb az odább É-ra eső *Babinagreda.* Onnan Ny. felé sűrűbbek a falvak, de többnyire kicsinyek. Végre *Bród* következik, mely most a Száva mellett egyik legjelentősebb város, 4433 lak. Bosznia megszállása óta tetemesen gyarapodott, élénk kereskedése volt már azelőtt is, s mint határszéli erősségnek is volt jelentősége.

V.

Horvátország déli része, a Báni, Ogulin-Szluini és Lika-Otocsáczi kerületek.

A volt horvát Végvidéken még azon helységek is, melyek kiváltságos katonai községek voltak s városok nevét viselik, jobbára csak jelentéktelen falvak, a templomokon kivűl tisztes házak csak azok, melyek a katonai hatóságok és tisztek szállásául szolgáltak vala. A Báni kerületben főhely *Petrinja*, önálló hatóságú város, a hasonnevű patak torkolatánál, a Kulpa jobb oldalán fekszik; a különböző megyei közigazgatási és törvénykezési hatóságokon kivűl alrealiskolát, tanítóképzőt s kereskedelmi és iparkamarát találunk ottan; lakosai a földmívelésen és bortermesztésen kivűl némi iparral, selyemtermeléssel is foglalkoznak, számuk 4478.

Szunja a hasonnevű patak mellett, Petrinjától DK-re termékeny vidéken; *Puszka* és *Krapje* a Száva bal oldalán mocsáros lapályon fekvő népes falvak; *Jaszenovácz* mváros, ugyancsak a Száva bal partján, szemben az Una torkolatával, jelentős kereskedéssel; *Usticza* a Száva- és Unától képezett földcsúcson, lakosai halászattal és hajózással is foglalkoznak.

Dubicza mváros, járási főhely, Török-Dubiczával átellenben az Una bal partján fekszik, nagy erdőségében sok sertést hizlal; *Kosztajnicza* önálló hatóságu város szintén a határon, az Una bal part-

ján, jelentős kereskedéssel, 2557 lakossal. Szép országút kapcsolja össze a tőle ÉNy-ra eső Petrinjával.

Odább DNy-ra Dvor falu közelében *Kortat* határváracs van a boszniai Novi megerősített várossal átellenben. Az Una melletti Dvortól ÉNy-ra a Zirovácz völgyében *Tergove* kis falut találjuk, melynek közelében nevezetes vasbánya és hámor van. Odább ÉNy-ra a Glinicza völgyében, a Perekovácz hegy nyugati oldalán *Bojna* falu mellett, valamint *Ó-* és *Új-Oblaj* falvak közelében régi várak romjai láthatók.

Glina mváros Petrinjától DNy-ra s az említett falvaktól É-ra esik, a hasonnevű folyócska mellett, szép vidéken fekszik, mváros. Közelében DNy. felé *Topuszko* fürdőhely, Ponikvari község határában, regényes, csergedező pataktól öntözött völgyben fekszik, melyet szelid hajlású, tölgy- és égerfákkal fedett magaslatok szegélyeznek; az ottani hévvízeket már a rómaiak ismerték és használták; nem messze a forrásoktól csúcsives modorban épített templom romjai láthatók. A fürdő tulajdonosa a kincstár.

Glinától nyugatra még *Verginmoszt* és *Szlavszkopolje* falvakat említjük meg, az utóbbi a Kokosmak hegy déli tövében, közel a kerület nyugati határához fekszik. Az említett helységek az országúton vannak, mely Glinát az ÉNy-ra eső Károlyvárossal kapcsolja össze; más országút Petrinja felé visz.

A Glina völgyén fölfelé menve csakhamar az ország határát érjük el, mert ott a Glinicza torkolatánál Krajna vagyis az úgynevezet török Horvátország messze É-ra nyúlik be, az Una melletti Bihács- és Otokától fel Vranográcson és Kladusán túlig. Ha a Glina völgyét *Muljevácznál* elhagyjuk s az utat D. felé követjük, *Czetinbe* jutunk; ez egyik jelentősebb határszéli erősség, hajdan a tulajdonképeni Horvátország főhelye volt, még a mohácsi vész után is ott gyűltek össze az ország rendei; az erősséghez közel dél felé Czetin város (Czetinszki város) esik, mely most csak falu, már az *Ogulin-Szluini-kerületben* fekszik. *Szluin* kis mváros, Czetintől Ny-ra a Korana déli oldalán van, D. felé Károlyvárostól, a melylyel szép országút kapcsolja össze; azelőtt egy végvidéki ezred főparancsnokságának székhelye volt, régi vára jelentéktelen.

Czetintől és Szluintól D-re a Korana mellett s ettől Ny-ra igen sok apró falu van, de a Kápela hegység felé a helységek mindinkább gyérülnek. *Szelistye, Ladjevácz, Brezovácz, Rakovicza, Dresnik* és *Szmolyanácz* talán a legjelentősebb falvak Czetintől D-re, az utóbbi közel esik a híres Plitviczai tavakhoz. *Jeszenicza* a Kis-

Kápela keleti töveben, Rakoviczától Ny-ra eső falu; ettől É-ra van *Lapat* s ettől ÉNy-ra *Plaskit* találjuk, egy hegyektől körülzárt völgykatlanban, melyet a Dretullia búvópatak öntöz. Ezen faluban szokott a károlyvárosi görög-keleti püspök lakni, ott szép palotája van, a püspöki templom is csinos, van ott kolostor is; a falutól D-re pedig régi váromladék látható.

Plaski, Szluintól Ny-ra esik, odább Ny-ra a József-út szegi a vadregényes és zord hegyi vidéket; mellette a nevezetesebb helységek ÉK-ről DNy-ra menve: Tounj (Touin), Osztarija, Jozipdol (József-völgye), Felső- és Alsó-Modrus, Jezarana, Brinje (Bründel), Prokike. De legnevezetesebb a tengerparton fekvő Zeng (Segnia), mely sz. k. és kikötő város, püspöki székhely, lakosainak száma 3039. Kereskedése nagyon hanyatlott. A feljebb említett Tounj vasúti állomás is; Ny. felé esik Ogulin, ettől D-re pedig *Alsó-, Középső-* és *Felső-Zagorje* helységek sorakoznak, ugyanabban a katlanban, melyben Felső-Modrus fekszik s a melyben a Mresnicza támad. Tounj a kerület egyik jelentősebb helysége, kietlen vidéken, jobbára csak cserjékkel benőtt fönsíkon fekszik, melyből szikladarabokkal behintett dombok dudorodnak ki. A helységen túl egy sziklabarlang látható a vasútról, abból ömlik ki a Tounjicza. A vasút Tounj felől D-re kanyarodik *Skradnik* faluig, onnan kezdve ÉNy-ra fordúl, a sziklahegyekbe vágott számos útszorosan át *Ostarija* és *Otok* helységek mellett halad el s így jut *Ogulinba*, mely a kerület székvárosa, de házai jobbára csak fakunyhók, melyektől a kőből rakott terjedelmes katonai épületek nagyon elűtnek. Jobbra és balra nehány tágasabb völgyzúg nyílik, ezekben szántóföldek és rétek láthatók, de a hegyek jobbára kopaszok, sziklásak. Ny. felé a Klek hegy meredek és csak bajjal megmászható sziklás csúcsa tornyosúl, 1182. m. magas, valamennyi környező hegy fölé emelkedik, úgy hogy tiszta derűlt napon Zágráb vidékéről is látható. Ogulin felől szokták megmászni, csúcsáról nagyszerű kilátás esik a Kápela hegységre s a karsztvidék sziklahullámaira. Ogulin déli oldalán a Dobra folyócska 38 m. mély szakadékban eltűnik s vagy 4 km. távolságban K-re ismét előbuvik s onnan kezdve É. felé kanyarodik.

A vasút Ogulinon túl a Dobra völgyébe fordúl be s azon fölfelé éjszaki irányt követ, *Sz.-Péter, Hrelin, Gomirje* és *Verbovszko* helységek mellett halad el. A Dobra völgye igen érdekes, jobbra és balra többnyire erdős hegyek vannak, a folyócska csendesen folydogál, több helyen fürészmalmot hajt. Gomirje fölött a zord Viszoka-Kosza hegy emelkedik.

Az alsó Dobra s a vele egyközű Mresnicza és Korana völgyeiben nagyon sok apró helység É. felé egészen Károlyvárosig sorakozik. Arra felé a vidék mind nyájasabb és termékenyebb, erdők és szántóföldek, legelők és kaszálók váltakoznak, a kopár sziklás hegyek eltűnnek. A vasút Tounjtól É-ra halad tovább, a helységek közől a melyeket érint, legnépesebb *Dubrava; Generalszki-Stol* sokkal kisebb falu, noha ott van a vasúti állomás. Ezt elhagyván, a vasút a Mresnicza völgyét egész Károlyvárosig követi, s odáig csak apró falvakat érint. Sok apró falú van a Korana völgyétől K-re is, közőlük csak *Vojnicsot* említjük meg, mely a Petrovagora nyugati oldalán fekszik, határában vasbánya van.

A feljebb említett Verbovszko már Fiume megyében fekszik, mváros, egyike a vagyonosabb és népesebb helységeknek. Onnan a vasút *Kamarai Moraviczáig* éjszak-nyugati irányt követ, három kis alagúton jut oda, azután DNy-ra fordúl és *Szkrádon* át *Delniczének* tart.

Szkrádnál a hegyek szépen sorakòznak színfalak módjára, köztük részint gyepes völgyek, részint tátongó sziklaszakadékok nyílnak. Delnicze hosszan elnyuló nagy helység. Onnan D. felé *Lokve* szintén népes falu van, határában az erdős és kopár hegyek között szép rétek és szántóföldek is vannak. Delniczétől Ny-ra a hatalmas Risznyák emelkedik, mely az egész környéken uralkodik. A vasút Lokve felől még tovább kanyarodik *Fuzsinén* át *Licsig;* ez a Pécs hegy keleti tövében fekszik, mely hegyen a vasút *Piketnél* kel át. Fuzsinénél már terjedelmes fenyveserdők s a völgyekben rétek és szántóföldek vannak. Attól K-re esik *Merkopály* mváros, mely a Szamar hegy nyugati oldalán a Karolina-út mellett fekszik; ugyancsak azon szép út mellett van odább ÉK-re s Verbovszkótól Ny-ra *Ravnagora* mváros, mely a Viszoka-Kosza éjszaki oldalán fekszik.

Lokvétól Ny-ra *Merzla-Vodicza* és *Lepenicze* vannak, a Risznyák déli oldalán, annak környékén nagy hegyrengeteg van, mely egészen lakatlan, csak DNy. felé, már közel a tenger partjához, Grobnik mezején van megint számos apró helység; *Grobnik* és *Hreljin* a népesebb községek közé tartoznak.

Sok apró falu van a felső Kulpa mellékén is, de jelentős egy sincs. Mindazon helységek, melyeket Verbovszkótól kezdve itt megemlítettünk, most Fiume megyében vannak, azelőtt Zágráb megye Hegyközi járását kepezték. A mostani Fiume megye partvidéki helységei közől a nevezetesebbeket alább említjük meg.

A *Lika-Otocsáczi* vagyis *Goszpicsi* kerületben tömérdek meztelen hegyrengetegek vannak, csak nehány völgykatlanban találunk termékeny oázokat; belső vidékeit a Velebit meredek sziklafala rekeszti el a tengertől, és Zengtől D-re a partfejlődés oly szegényes, hogy az egész vonalon alig van egy-két jóravaló rév és kikötő. Jelentős várost oly elzárt, kopár és zord éghajlatú területen nem kereshetünk. A kerület székhelye *Goszpics* mváros szintén csak nyomorult falu; a Lika völgyében a Takalcza patak mellett fekszik, azon az országúton, mely az egész kerületen végig húzódik É-ról D-re. Onnan az említett országút egyik szárnya a Takalcza völgyén felfelé Ny-ra kanyarodik, *Osztarja* falunál átkel a Velebit egyetlen kocsival járható hágóján s így *Karlopagót* éri el; ez önálló hatóságú város, a kerület egyetlen tengeri városa, szép kis öbölkénél, de nagyon kopár vidéken fekszik, lakosai leginkább halászattal s parti hajózással foglalkoznak, számuk csak 710. A többi parti helységek mind csak apró halászfalvak.

Otocsácz mváros a kerület éjszaki részében a főhely, Zengtől DK-re esik, a Gacska völgyében fekszik, a folyócska ott nehány fürészmalmot hajt; a környéken számos falu s nehány vár van, melyek részint már romok. Otocsácztól ÉNy-ra *Kompolje*, ettől ÉK-re *Dabar* esik.

Jókora falvak *Doljane* és *Prozor*, amaz Otocsácztól K-re, emez pedig DKD-re van. Prozortól K. felé *Csovicse, Szinacz, Verhovine* és *Babinpotok* esnek, melyek szintén jelentős falvak. *Lescse* a Gacska eredete táján, *Alsó-Kosziny, Felsö-Kosziny* és *Livopolje* a Lika eredete közelében fekvő falvak.

Goszpics környékén szintén sok helységet találunk, köztük legnagyobbak: *Klanacz* a Lika mellett, *Felsö-* és *Alsó-Pazariste* az Otericza patak mellett; *Goszpicstól* DK-re *Vrebácz* a Jadava patak mellett, *Medak* a Jarovacz és Lika egyesülésénél. Odább DK-re esnek *Raducs* és *Szveti Roch*; ott ágazik el az országútnak azon szárnya, mely D-nek tartván *Mali Halan* helységen át a Pragi hágóra kanyarodik fel s ezen át Obrovaczóba, Dalmátországba visz.

Szveti-Rochtól DK-re az országúton *Sztikada* és *Gracsácz, Grab, Kis-Popina* s ettől É-ra *Nagy-Popina* és *Vrelo* falvakat találjuk, az utóbbi már a Zermanya felső völgyében fekszik, melynek legnépesebb helysége.

Szerb az Una eredete táján, a kerület keleti határához közel fekszik, *Doljane* odább É-ra eső népes falu, úgy *Dobroszelo* is; a hármas *Lapácz*, a Plesivicza hegység keleti tövében fekszik; e

hegységtől Ny-ra a Kerbava völgyében legnagyobb helységek: *Udbina, Mekinjar, Dolnyi-Lapácz, Podlapácz* és *Josane*, s ezektől É-ra *Bunics* és *Kerbavicza*. A Korjenicza völgyében *Bilopolye, Felsö-* és *Alsó-Korjenicza* a legnevezetesebb helységek, az utóbbitól K-re esik *Zavalye*, mely Bihácscsal átellenben a határszélen fekszik. Végül még *Priboj* és *Petrovoszelo* falvakat említjük meg, melyek a Plitviczai tavaktól K-re fekszenek.

VI.

Fiume s a magyar-horvát partvidék, történelmi vázlat, a természeti és politikai viszonyok, Fiume városa s a többi partvidéki helységek, a lakosok foglalkozása. [1])

A fiumei kormányzó 1848 előtt a magyar kormány nevében azt az egész partvidéket kormányozta, a mely a Castuától D-re eső Prilukai öbölkétől kezdve a Quarnerói öböl és Canal di Maltempo mentében Novi városig terjed, s a mely *Fiume, Bukkari* és *Novi kerületeit* foglalta magában; az utóbbit kincstári kerületnek nevezték. Az a partvidék hajdan Liburniához tartozott, melynek egyik fő helysége a mostani Terszat helyén fekvő *Tarsatica* vagy *Tharsaticum* volt.

A Fiumára mély völgyszakadéka fölött felnyúlakodó meredek hegytetőn bizonyosan az Akropolis feküdt, a város pedig a tengerparton terült el a mostani Szusák és talán Fiume helyén. Némely írók szerint, Fiume helyén, a rómaiak idejében, *Oeneum* feküdt volna, melyet az Oeneus folyóról (most Fiumára vagy Recsina) neveztek el. Fiume egyik utczájában egy régi kapu vagy diadalív töredéke látható, úgy vélik, hogy az II. Claudius diadalívének maradványa.

Tarsaticát Nagy Károly frank hadai 799-ben feldúlák, de nevét megőrizte a Frangepánok hajdani vára és »Tersato« (Tersact, horvátúl Trsat) falu. A Fiumára torkolatának két oldalán elterülő

---

[1]) L. Dr. *Lorenz J. R.:* Bericht über die Bedingungen der Aufforstung und Cultivirung des croatischen Karstgebirges, 1860, s egyéb dolgozatait; *Szalay László:* Fiume a magyar országgyülésen, Pest 1861; *Fiume* és környékének tájrajza, stb. Pest, 1869; *Heinrich von Littrow:* Fiume in maritimer Beziehung, Fiume, 1870; *Jakab Elek:* A magyar Fiume, 1881; *Rodich Ákos:* Fiume közjogi helyzete, Budapest, 1883; Dr. *Kenedi Géza:* A Quarnero, Fiume és Abbazia, Budapest, 1884; *Pesti Frigyes:* Különböző értekezések; *Keleti Károly:* Tengerészetünk és Fiume jövője, Budapest, 1883; Dr. *Havass Rezső:* Fiume, 1881.

városoknak, Fiuménak és Szusáknak keletkezését és régi történeteit sötét homály boritja, melynek eloszlatása még nem sikerült. Annyi bizonyos, hogy Nagy-Károly az isztriai tengermelléket az aquileai patriárkának adta hűbérül; oda tartozott hihetőleg a Fiumára melléke is. De a »Fanum S. Viti ad Flumen,» azaz Fiume egyetlenegy régi oklevélben sem említtetik, ellenben Tersatica vára már előfordúl azon városok és várak névjegyzékében, melyek Kálmán magyar királynak Biográdban (Alba maris) meghódoltak. Fiume akkor talán még nem létezett, vagy csak jelentéktelen falu volt. Az ottani partvidéknek nagy részét a magyar királyok adományából a Frangepánok birták, 1193-ban a modrusi grófságot, 1223-ban Vinodolt, 1255-ben Zeng várost kapták; egyik fővárok Tersato volt. Fiume 1139-ben említtetik először, akkor a Duino isztriai grófok birták, mint hűbért, melyet az aquileai érsektől kaptak. Nagy Lajos idejében, 1358-ban a Duino vagy Tybeino grófok Fiumét a tersatói Frangepánoknak adák zálogba, de 1365-ben a két család között visszaváltási szerződés jött létre, mely szerint Fiume földje és vára megint a Duino család birtokába került. Ezen család férfi ágának kihalta után 1399-ben Duino Katalin férjére, a Sváb földről eredő Walsee őrgrófra és utódaira szállt Fiume, Walsee Farkas 1471-ben kénytelen volt annak birtokáról lemondani s azt Frigyes császárnak átengedni. Ez és utódjai a várost mint önkormányzati joggal bíró, municipiumot külön statutumok alapján császári helytartók által kormányoztaták s rendszerint valamely főherczeg védelme alá helyezték. A velenczei köztársaság a Miksa császár ellen folytatott háborujában Fiumét 1509-ben kiostromoltatá és csak 1512-ben bocsátá ismét Miksa birtokába.

Mikor Károly és Ferdinand a nagyapai örökségen osztoztak, az 1522. február 1-jén kelt szerződés értelmében Fiume mint önálló terület Ferdinándra szállott, ki 1530-ban megerősíté a város statutumait. I. Leopold császár külön czimert és kereskedelmi lobogót ada neki 1659-ben, III. Károly pedig 1725-ben szabad kikötővé jelenté ki.

Nagy Lajos győzelmes háborút viselt vala Velenczével s az 1358-ban szerzett békekötés erejénél fogva a köztársaság egész Dalmátországot, a Quarnerói öböl közepétől Durazzóig, a magyar koronának engedte át. Akkor tehát hihetőleg Fiume is a magyar korona felsősége alá került. De Zsigmond nem tudta a magyar királyság jogigényeit érvényesíteni; Mátyás halála után pedig az ország gyors bomlásnak indúlt. II. Lajos 1522-ben Likát, Korbá-

viát számos horvát várral együtt sógorának, Ferdinándnak engedé át, hogy azokat a törökök ellen megvédje. Így lassankint az egész magyar tengerpart elszakasztatott az országtól. A magyar országgyűlés csak akkor kezdett megemlékezni a magyar korona jogigényeiről, mikor az 1671-ben Bécs-Ujhelyben kivégeztetett Zrinyi és Frangepán birtokai az állami kincstárra szálltak s a belső ausztriai, azaz gráczi kamarának zálogosíttattak el. Az 1681: LXXI. t.-cz. rendeli, hogy a Frangepán-féle tengermelléki s egyéb birtokok el ne idegeníttessenek a magyar koronától, hanem az ország törvényeinek és terheinek legyenek alávetve. Az 1715: XLIV. t.-cz. újra rendeli, hogy Csáktornya s a többi Frangepán- és Zrinyi-féle birtokok, a melyeket a gráczi kamara mint a stájer herczegek magánjogú birtokait kezel, az ország törvényeinek és terheinek legyenek alávetve. Az 1715: CXVI. t.-cz. arról panaszkodik, hogy a gráczi kamara megszegte az I. Leopold alatt szerzett egyességet, a király tehát megigéri, hogy e sérelmet meg fogja orvosolni. De a gráczi kamara, úgy látszik, nem sokat gondolt a magyar törvényekkel, mert az 1741: LII. t.-cz. ismétli a panaszt és a kívánságot, hogy az említett birtokok az ország törvényhatóságának legyenek alávetve. A gráczi kamarától kezelt birtokokat ausztriai tengerpartnak kezdék elnevezni, ez ellen az $176^4/_5$: XXX. t.-cz. óvást tesz, nehogy ebből az ország jogaira sérelem háramoljék. Végre Mária Terézia megnyugtatja a karokat és rendeket s 1779-ben Fiumét mint »elkülönített testet« Magyarországhoz kapcsolá. Az oklevél, mely 1779. apr. 23-ikán kelt, »a tengeri kikötőket s azt a tengermelléket, mely rövid ideig ausztriainak neveztetett, de ősi jognál fogva Magyarországhoz tartozott«, visszakapcsolja az országhoz, egyszersmind Fiumét szabad kereskedelmi helylyé és varossá emelvén, kijelenti, hogy Fiume város és kerülete a magyar szent koronához kapcsolt külön testnek tekintessék, s Bukkari kerületével, mely elejétől fogva Horvátországhoz tartozott, össze ne kevertessék. E szerint Fiume és kerülete a magyar k. helytartótanács és főtörvényszék alá rendeltetett. Az 1807: IV. t.-cz. határozottan kimondja, hogy Fiume város és kikötő Magyarország tartozéka, egyszersmind a fiumei kormányzónak a főrendi táblán, Fiume város követeinek pedig a karok és rendek tábláján ad ülést és szavazatot.

De csakhamar nagy változás állott be; az 1809. okt. 14-kén létesült bécsi békekötés értelmében a magyar tengermellék a horvát határőrvidéknek nagy részével együtt az illir királysághoz kapcsoltatott, melyet I. Napoleon Dalmátországból, Trieszt városból, Kraj-

nából és Isztriából alkotott. A franczia megszállás csak 1814-ig tartott, mindazonáltal Fiume s a magyar partvidék csak 1822-ben kapcsoltatott vissza Magyarországhoz.

Fiume jogi állását s önkormányzatát közigazgatási és törvénykezési tekintetben az 1836: XIX. t.-cz. s az 1848: XXVII. t.-cz. állapítják meg. Ámde 1848. aug. 31-ikén Zágráb megye alispánja Bunyevácz, mint Jellacsics bán biztosa, horvát katonákkal szállá meg Fiumét s gróf Erdődi János magyar kormányzót a város elhagyására kényszeríté. Az abszolut kormány azután megerősíté a törvénytelen tettet s Fiumét és az egész partvidéket Horvátországba kebelezte be.

Helyreállíttatván a magyar alkotmány, 1867. április 27-kén kelt kir. leirat oda utasítja a magyar miniszterelnököt, intézkedjék az iránt, hogy Fiume város és kerülete a koronázáson s a magyar országgyűlésen képviselve legyen, a nélkül azonban, hogy ez által Fiume jogi állása bármely irányban eldöntessék. Az egyesség Magyarország és Horvát-Tótország között megköttetett s 1868-ban beczikkelyeztetett, de a kérdést az sem oldja meg végképen. Az egyesség kimondja ugyan, hogy »Fiume város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet képez,« de az autonomiájára, törvényhozási és kormányzati viszonyaira vonatkozó kérdések végleges eldöntését a későbbi országos küldöttségek tárgyalásaitól teszi függővé. Addig is, míg ez megtörténendik, Fiume és kerülete mind közigazgatási mind törvénykezési tekintetben a magyar miniszterium alá rendeltetik. A küldöttségi tárgyalások 1868-ban megtartattak ugyan, azonban végleges eredményre nem vezettek, miután a horvát küldöttség minden kiegyezési tervezetet visszautasított. 1882-ben új tárgyalások indúltak meg; ezek is a horvát küldöttség ellenzése miatt siker nélkül maradtak, s 1883. junius 2-ikán befejeztettek.

Fiume és kerülete tehát tettleg a magyar kormány alatt áll, de közjogi állása s különösen az autonomiájára, törvényhozási és kormányzati viszonyaira vonatkozó kérdések véglegesen még most sincsenek eldöntve. A mostani állapot igen bonyolódott s elvégre is tarthatatlan. A pénzügyi, kereskedelmi és közlekedési magyar miniszterek hatásköre az egész partvidékre kiterjed, ellenben a belügyi, igazságügyi-, vallás- és közoktatásügyi miniszterek hatásköre csak Fiuméra és kerületére terjed ki, s a város autonomiája azt is korlátolja. A vallás- és közoktatási miniszter Fiuméban állíthat ugyan állami elemi iskolákat és állami gimnáziumot, de a városi

iskolákra s a Fiumében létező horvát gimnáziumra semmi befolyást sem gyakorol; a fiumei társas káptalan a zeng-modrusi püspök hatósága alatt áll, a prépost és fiumei főesperest még 1877-ben is a horvát bán előterjesztésére és ellenjegyzése mellett neveztetett ki, sem a fiumei kormányzónak, sem a városi törvényhatóságnak nincsen befolyása az egyházi ügyekre. A magyar k. kormányzó és kormányszék, valamint a magyar k. tengerészeti hatóság Fiumében székel, de ugyancsak ott van az abszolut kormányzás idejében alkotott és Horvátországba bekebelezett Fiume megyének székhelye, ott van a fiumei megyeház s ott lakik a főispán is. Fiume egy képviselőt küld a magyar országgyűlésre, a kormányzónak pedig a főrendek házában van ülése és szavazata, de a horvát országgyűlésre is meghivatik, igaz, hogy ott tettleg nem képviselteti magát.

Mivelhogy az 1868: XXX. t.-cz. 66 §-a tulajdonképen Horvát-Szlavonországnak kezébe teszi le a hatalmat, hogy vonakodása által a fiumei ügy még függőben levő részleteinek rendezését lehetetlenné tegye, a magyar kormánynak a szükséges intézkedéseket rendeleti és törvényhozási uton kell megtennie. Mert Magyarországnak múlhatatlanúl szüksége van oly tengeri kikötőre, a melylyel szabadon rendelkezhetik. Fiuméről tehát soha le nem mondhat. De Fiume is egyedül Magyarország áldozatkészségének köszönheti eddigi és jövendő felvirágzását.

Nagy baj már az is, hogy Fiume kerületének határai oly nagyon szükre vannak kiszabva, mert annak egész kiterjedése csak $19._{57}$ □ km. Az t. i. a Fiumára torkolatától Ny-ra csak nehány kméternyire terjed, nem egészen a Prilukai öbölkéig s a tengerparton kivül csakis az erre dülő hegylejtőket foglalja magában. Az országos határ Sz.-Keresztnél (Szveti Krizs) a Prilukai öbölke közelében végződik, onnan ÉKÉ-ra a közép Recsina felé huzódik, melyet Jelenye közelében ér el. De a fiumei kerülethez az országos határ és a Recsina között elterülő háromszögnek csak kis része tartozik, s a folyócska torkolatának keleti oldalán fekvő Szusák már horvát terület; e helységet csak egy kis híd választja el Fiumétól. Ez tehát nagyon is szűk helyen szorong, a meredek sziklalejtőket kell felrobbantani és eltakarítani és a tengert kell hátrább szorítani, hogy a város terjeszkedhessék s az építkezésekre szükséges helyet nyerhesse.

Fiume az É. Sz. 45° 29′ s a K. H. 32° 6′ alatt fekszik, fővárosa a Quarnerónak; ez alatt szűk értelemben az Ádriai tengernek éjszakkeleti nyúlványát értik, mely Isztria és a magyar-horvát tengerpart között terjed el, s melyet különösen *Fiumei öbölnek* is nevez-

nek. De tágasabb értelemben azon nevezet alá nemcsak ezt a tengeröblöt foglalják, hanem az egész tengerpartot s az ezzel összefüggő, 7—22 km. széles partszegélyt, mely az isztriai Arsa folyó torkolatától félkörben a dalmát határig terjed, s melynek hossza 270 km.; továbbá a közbeeső összes nagy és kis szigeteket is, Vegliát, Chersót, Lussint, Uniét, Arbét, Pago éjszaki részét s a többi apró szigetkéket, meg a szigetek között elnyuló nagy és kis tengerágakat, csatornákat. Az ily tágabb értelemben vett Quarnerónak központja a fiumei kerület, Fiume várossal s Plasze, Kozala és Drenova községekkel. A keleti partszél a Fiumára torkolatától a dalmát határig Horvátországhoz, a nyugati partszél az Arsától Kantridáig, valamint Veglia, Chersó és Lussin szigetek Isztriához, Arbe és Pago szigetek pedig Dalmátországhoz tartoznak.

Gyönyörü öböl a Quarneró medenczéje, olyan mint egy egynagyszerű tó, melyet köröskörül szép hegykoszorú övez. Partja csaknem mindenütt 30—65 m. magas sziklapárkány, melyet csak nehány völgynyílás szakaszt meg, s mely mögött fokozatosan mind magasabbra emelkednek a szaggatott hegytömegek. Isztriában a *Montemaggiore* (vagy monte Caldiero) sziklás orma tornyosúl (1470 m.), Horvátországban a *Bitoráj* és *Risznyák* nyúlakodnak fel s a Kápela és Velebit kuszált hegysorai szegélyezik a látóhatárt. A tojásdad alakú Fiumei öbölbe az Ádriai tengerből három csatorna vezet; az első a *Canale di Farasina*, Isztria és Cherso között, a nagy hajózás rendes útja, legkisebb szélessége $4^1/_2$ km. A második út a *Canale di mezzo*, Cherso és Veglia között, leginkább a dalmát és szigetbeli vitorlások útja, legkisebb szélessége Plavnik szigetke csúcsánál 4 km. A harmadik a *Canale della Morlacca* és *Canale di Maltempo* Veglia s a horvát part között, 2—10 km. széles, a Zeng és Zára felé menő hajók rendes útja; felső nyílása a Scoglio di S. Marco és Portoré között 800 lépésnél nem szélesebb. Mikor a bóra dühöng, a hajók arra nem mehetnek Fiume felé.

Magának a Fiumei öbölnek kiterjedése Fiumétól az isztriai Rabasz előfokig 33, Abbazia és Portoré között 21, Fiumétól Malinszkáig Veglia szigeten 25, Chersónak Jablanacz nevű előfokáig 20 km.; mélysége a partok közelében is akkora, hogy ezeket a nagy hajók mindenütt egészen megközelíthetik, Fiume közelében 25—53 m., Cherso sziget felső csucsánál 100 m. A Fiumei nagy kikötőnek mélysége 6—32 m. Vakszirt sehol sincs. Az öböl fenekét többnyire kékes vagy fehér agyag, helyenkint iszap és törmelék, a Fiumára torkolatánál, de kivált Voloszkánál és Abbaziánál homok borítja.

Általában a tengeröböl feneke mindenütt nagyon alkalmas a horgonyok kivetésére; csak néhol a partszélen van sziklafenék. A partszélek mindenütt tiszták, a hullám folytonosan nyaldossa s egy maroknyi földet, növényi vagy állati hulladékot sem hagy meg rajtuk. A hullámjárás sokkal kisebb mint a nyílt Ádrián vagy a Trieszti öbölben, a legnagyobb hullámok magassága a hullámvölgytől a taréjig 4, szélességök 6—10, hosszaságuk néha 40 m. Ily hullámokat csak a sirokko szél támaszt. A dagály és apály közötti különbség szintén csekély, átlag csak $0._4$ m., a legmagasabb dagályhullám legfeljebb $1._{95}$—2 m.; de ez már nagyon ritka. Naponkint csak egyetlen határozott dagály és egyetlen apály fordúl elő. A fő áramlat a dalmát szigetek felől érkezik, Vegliát körűlfutván, Fiume előtt nyugati irányt vesz, a Prilukai szöglet előtt D-nek hajlik s a Farasina csatornán halad tovább, Isztriát megkerülendő. Sebessége nagyon csekély, óránkint mintegy 270 m.

A Fiumei öböl tehát a legcsöndesebb, legbiztosabb és legkényelmesebb tengeröblök közé tartozik. Leggyakrabban az éjszaki, éjszakkeleti és keleti szelek fújnak, sokkal ritkábbak a délkeleti és délnyugati szelek. A »tramontana« ÉNy. felől, Isztria hegyeiről ereszkedik le, többnyire csak éjjel fúj; a »maëstral« rendesen Ny-ról fúj, s a déli órákban szokott felkerekedni; ha DNy-ról érkezik, »libecció«-nak nevezik. A »levante« vagyis keleti szél Dalmátország felől érkezik, esőt hoz, nincs rendes járása. Sokkal tartósabb a »scirocco«, mely DNy-ról a Farasina csatornán át tódul be s a legmagasabb hullámokat támasztja; 2—3 napig is eltart s rendesen felhőket, zivatarokat hoz, tikkasztólag és bágyasztólag hat a kedélyre. Legerősebben a tavaszi és őszi szélváltozások idején fúj, s ilyenkor néha nagy pusztítást visz véghez, mint azt az 1883. november havában előfordúlt hajótörések bizonyítják. Gyakran a *bóra* váltja fel, mely a horvát fönsíkról rohan le s roppant erővel a karsztot egész kiterjedésében végig söpri. A hegysorok hosszában nyargalva a völgynyílásokon tör a tenger felé; egyik ága a Fiumára völgyéből törtet elő, de a kikötőt alig éri; sokkal nagyobb erővel zúdúl le a Bukkarii öbölre s Portoré előtt és Veglia hosszában a tenger hullámaiból valóságos vízpor felhőt kavar föl. A bóra csak a keleti partszéleket háborgatja, az isztriai partokon alig érezhető. Csavarodó szabálytalan rohamai és hirtelen lökései a szárazon sokkal veszélyesebbek, mint a tengeren, mintegy csak kaparja a vizet, de magas hullámokat fel nem ver. Nehány évvel ezelőtt Bukkari fölött egész vasúti

vonatot sodort a mélységbe. Azért a völgynyílásokon hatalmas kőfalakat építettek a vasút mentében, hogy a vonatot megvédjék.

Leginkább a hüvös bóra okozza azt, hogy a Quarnero keleti és nyugati partszélein az éghajlat tetemesen különbözik. A nyugati, isztriai partszél déli jellegű s Lovrana és Fiume között a melegövi növények díszlenek, mert nyitva van a meleg sirokko felé, a hüvös szelektől pedig a hegyek óvják meg.

Ellenben a keleti partszél a horvát fönsíkról lerohanó hűs szelek miatt sokkal hüvösebb, légmérséklete változóbb, azért lakatlanabb, terméketlenebb és miveletlenebb is.

Fiumében az évi középmérséklet 14.4^0 C., a tavasz középmérséklete 12.7, a nyáré 23.1, az őszé 14.9, a télé 6.3^0 C; a juliusi középmérséklet 24.6, a januáriusé 5.4^0 C. Az évi közepes esőmennyiség 1575 mm., legtöbbet télben, legkevesebbet nyáron esik, a hó nagyon ritka s mindig hamar elolvad, de a közeli hegyormokon és szakadékaikban négy hónapon át is megmarad. Mikor a Montemeggiore még fehér lepelbe van burkolva, aljában, Abbazia örökzöld kertjeiben, már a rózsa virít.

A növényzetre nézve a magasság szerint három övet különböztetnek meg; a parti öv mintegy 450 m. magasságig terjed, az olajfa, fügefa, granátalma, babér, mirtus, oleander, rozmarin, pisztáczia, opunczia jellemzik ez övet; legérdekesebb része Fiumétól Ny-ra s az isztriai parton D. felé Moschenizzáig terjed, középpontja Abbazia. A második öv 450—1200 m. magasságban terjed el, a bükk, cser, tölgy, jávor, gyertyánfa és más erdei fák jellemzik. De az erdő jobbára ki van már irtva. A legfelső övben leginkább csak holmi cserjék és gyér fű teremnek.

Fiume mögött a hegyek többnyire erdőtlenek és kopárak, déli lejtőik nagyon meredekek, mészkő sziklatöredékek borítják, melyeket az idő nagyon megviselt, össze-vissza rágott és hasogatott; a mészkő tömegeket vastartalmú, rozsdaszinü agyagtelérek járják át. Fiume mögött a Szkurinya völgykatlan a Karsztvidék egyik jellemzetes részlete. A legmagasabb hegyek Fiume környékén a *Belvedere* (108 m.), a *Kalvária*-hegy, a *temető* magaslata, a *Drenova* (430 m.), s a torpedo-gyártól É-ra emelkedő hegy (233 m.). — Castua a Prilukai öbölke fölött már 343 m., Terszat pedig 153 m. magasságban fekszenek.

Folyóvizekben és forrásokban a Quarnero partszegélye általában véve nagyon szegény. Az Isztriában levő Arsán kivül, mely úgy vélik, a Montemaggiore déli lejtői alatt levő zöldes szinü Cse-

pics tóból táplálkozik föld alatt, csak a *Fiumára* vagy *Recsina, Réka,* érdemli meg a folyó nevét. Ez Jelenye környékén éri el a ország határát, DK-re kanyarodván, Lukesicznál az ÉK-ről jövő *Susiczával* egyesül, azután a Grobniki mező nyugati oldalán inkább D-nek tart, Orehovicznál Ny-ra fordúl s Terszattól fogva D-re folyik. Vadregényes völgyét meredek, szaggatott, sziklahegyek szegélyezik. Felső folyásának patakai nyáron jobbára kiszáradnak, de Terszattól nem messze egy felette bővízü forrás fakad, melyet Zvirnek neveznek, s e forrás mindig táplálja elegendő vízzel. Terszatnál völgyszakadéka kiszélesedik, s ott a folyócska három ágra szakad, keskeny szigeteket képezve. A nagy eséssel alárohanó folyó felette sok homokot szállít magával, torkolati öbölkéjét majdnem egészen feliszapolta és betemette, deltáját dús veteményes kertek foglalják el. Természetes ága sekély, nem hajózható, mélysége a hidtól lefelé a torkolatig csak $0._6$—1 m. Azért nyugati oldalán mesterséges csatornát készítettek, mely a hidtól kezdve délnyugati irányban huzódik el hosszan; bejárását rövid hullámgát védi. E csatorna képezi az 500 m. hosszú, 33 m. széles s $5._1$—$6._5$ m. mély Fiumára kikötőt, melyben kis partihajók (trabaccoli) kötnek ki. — A Fiumára hajtó ereje több mint 4000 lóerővel ér föl; egy nagy papirgyár, egy lisztmalom s nehány más gyár használja fel.

A horvát partszélen legnagyobb folyócska a *Pisnicza*, mely a Vinodolon fut végig s Csirkveniczánál szakad a tengerbe.

Forrás kevés van; a rostaszerü lyikacsos mészkő tömegeken beszivárgó esővíz a föld alatt kering s jobbára csak a tenger fenekén fakadt fel a partoktól kisebb-nagyobb távolságban. De Fiume e tekintetben sokkal jobban van megáldva, a város területén igen bővízü s nagyon jó és tiszta vizet szolgáltató források vannak.

A szárazföld keveset nyújt a Quarnero lakosainak; a mivelhető föld felette csekély, s rajta a szőlőn és gyümölcsön kivül csak keserves munkával termeszthetnek valamit. A sovány legelőkön csak a juh és kecske bir megélni.

A földmivelés nagyon sajátságos a karsztvidéken. Ennek legeslegnagyobb része meztelen kősivatag, a hegyhátakról és lejtőkről a termőföldet a bóra és eső már egészen lesöpörte, a mészkő nehezen málik el s igen kevés földet szolgáltat, csak a sziklák repedéseiben és hasadékaiban, s a tölcsér vagy teknő alakú völgyeletekben van némi rozsdaszínü föld. Sok helyen a völgyeletek fenekét is kisebb-nagyobb kövek borítják be. Onnan van, hogy a karsztvidéknek csak 7—10 százaléka mivelhető. A megmunkált földdarabok többnyire csak

apró, a kerti ágyakhoz hasonló területek, melyekről folytonosan szedegetik a követ; a fölszedett köveket a telkek szélein felhalmozzák, s így építik a kőfalszerü kerítéseket, melyek a termesztményeket a bóra ellen is megvédik. A karsztlakók tehát bekerített apró telkeiket inkább ásóval és kapával mívelik s ekével való szántovető munkára még ott sem igen szánják el magokat, a hol nagyobb telkek vannak. Mindig szivesebben termesztenek kapás növényeket, burgonyát, káposztát, babot, borsót, kukoriczát, répát, czirokat, mintsem gabnát. A Dragai és Vinodoli völgyekben nagyobbak a megmunkált területek, de kiterjedt földmivelés ott sem lehetséges az egyes birtokrészek kicsinysége miatt. A leányok ugyan a fekvőségekből vagy házból sohasem kapnak osztályrészt, de a fiúk mindig egyenlően osztozkodnak, s ősi örökségükhöz szivósan ragaszkodnak. Innen van azután, hogy egy négy szobával biró házban gyakran nyolcz önálló család lakik, minden szobát két-két család osztván meg egymás között; hasonló arányban osztatnak szét a földek és kertek is, s az így szétdarabolt kis birtokocska elégtelen a család táplálására. Ámde egy tagja sem akar magában a völgyben szolgálatba állni, mert mint önálló birtokos azt tenni szégyenlené. A férfiak tehát más vidékre vagy külföldre mennek s ott töltik az év legnagyobb részét mint erdei favágók, kőmivesek és kőfaragók, a nők és öregek pedig otthon maradnak s ők művelik a földet jól-roszúl. Legtöbb munka a szőlőművelésre esik, de az sem hajt sok hasznot; a roszúl kezelt bor csakhamar elromlik, legfeljebb 1—2 évig marad meg. Pinczéjök sincs, hanem csak gödröket ásnak a hordók számára.

A baromtenyésztés jelentéktelen, kevés házban van több egy tehénnél, sokban pedig egy sincs; széna kevés terem s azt is többnyire eladják a tengerpart mentén, hol nagy ára van. A Vinodolban a baromtenyésztés főága az öszvér, messze földön nincsenek oly jó öszvérek, mint Bribirben. A közlekedést leginkább a megterhelt öszvérek eszközlik, lovak és szekerek csak a főútakon járhatnak, nem pedig a helységeket összekötő mellékútakon s a sziklás hegyek ösvényein. Juhot és kecskét még most is sokat legeltetnek, pedig a kecske az erdei tenyészet legnagyobb ellensége s nagyban előmozdítja a vidék elkarsztosodását.

A magasabb vidékeken, a hol még erdő van, a lakosok leginkább a faüzlettel, faiparral és szénatermesztéssel foglalkoznak.

A tenger sokkal bővebb segédeszközeit nyújtja a megélhetésnek. Állatvilága elég gazdag és változatos. Szép és csendes időben 1—3 m. mélységben a tárgyak egészen tisztán megláthatók; 4—16

m. mélységben halvány sárgás-zöld szint öltenek; nagyobb mélységben már alig vehetők ki.

A Quarneróban a *delfin*- és az apró *czápaféle* állatok gyakoriak, de az emberevő nagy csápa csak ritkán mutatkozik. Legizletesebb halak: a »branzino« (labrax lupus), »scombro« (scomber scombrus), »barbone« (mullus barbatus), »orada« (squarus aurata), »rombo« (rombus maximus) és »bizatto« vagyis angolna (anguilla vulgaris). Legnevezetesebb a *tin* vagyis *tonhal*, melynek halászata nagyon érdekes; kivált Bukkari és Priluka öbleiben üzik. A *rákfélék* közől leghiresebb a »scampo« (nèphrops norvegiensis); továbbá említendő a »canocchia« (squilla mantis) s az »astice« (hommarus vulgaris). A tengeri pók, a tengeri uborka (holothuria), a tengeri tüsköncz, a tengeri csillag és más tengeri állatok is gyakoriak. Előfordúl a fehér és vörös korál s nehány szivacsfaj is. De ezeket nem igen halászszák. A Fiumára torkolatánál nagy tengeri fűtelepek (zostera) vannak, ezt a füvet vánkosok és bútornemüek kitömésére használják. Több helyen álgák is teremnek.

Ámde a fiumeiek s általában a magyar-horvát partvidék lakosai a halászatot még csak kezdetleges módon űzik s korántsem oly vállalkozási szellemmel, mint kellene. Magának Fiuménak piaczát is leginkább az olasz chioggiabeli halászok látják el. A magyar tengermelléken a halászat inkább hanyatlik, mintsem emelkedik, $187^{3}/_{4}$-ben az ott fogott halmennyiség 656,075 kilogrammot, értéke 191,495 frtot tett, $188^{1}/_{2}$-ben pedig csak 508,497 kilogrammot és 114,159 frtot. Budapestre csak Triesztből kerül némi tengeri hal, Fiume még semmitsem küld oda.

Sokkal több embernek nyujt keresetet a hajózás és tengeri kereskedés. De a hajóipart az ötvenes években egészen tönkre tette a gőzhajózás; még csak Portorében van egy hajóműhely, hol vitorlás hajókat épitenek. Fiumében a hajóépítés egészen megszünt, mostanában ott még oly telep sincs, a melyen vitorlás hajót építeni s gőzhajót tatarozni, vagy csak megsérült felszerelését kijavítani lehetne.

A partszéli forgalmat nagyobbára 10—30 tonnás vitorlás hajók eszközlik. — Legközönségesebb a *traghetto*, melynek csak egy árbocza van; a *brazzera* jobbára halászbárka, de árúszállításra is alkalmas 20—35 tonnás hajó két háromszögletü vitorlával; a *trabaccolo* leggyakoribb parti hajó két trapéz alakú fő vitorlával s rendesen egy vagy két szélfogóval; a *bragozzo* halászbárka két árboczczal. A gőzhajók mindinkább kiszorítják a vitorláshajókat, a part-

széli gézhajózást az osztrák-magyar Lloyd hajói, a nagy tengeri hajózást, mind a kivitelt, mind a bevitelt főleg külföldi, leginkább angol gőzhajók eszközlik. A hazai hajósok és hajótulajdonosok még szivósan a vitorláshajókhoz ragaszkodnak, az egész magyar-horvát partvidéken még egyetlenegy hajótulajdonosnak s egyetlen magán hajózási társaságnak sincsen gőzhajója. A magyar államtól segélyezett Ádria társaság is a szerződésileg kikötött járatait leginkább idegen bérelt és szerződéses gőzösökkel teljesíti. 1882-ben csak 7 saját gőzöse volt s 20 bérelt és 22 szerződéses idegen gőzös kényszerült alkalmazni.

A magyar-horvát partvidéken összesen vagy 160,981 lélek lakik, köztük 145,759 horvát-szerb, 12,542 olasz, 1194 német s 499 magyar ajkú. Jóllehet az olaszok nagy kisebbségben vannak, mégis a közélet, kereskedés, hajózás, az építkezés, életmód és ruházkodás az olasz befolyásra vallanak.

Ha a magyar állami vasúton megyünk Fiuméba, Lics állomást elhagyván, a Pécs hegyről pillantjuk meg legelőször a tengert, de csak egy pillanatra; azután Bukkari szép öble csillog fel, s lassankint feltárúl az öböl egész nagyszerüségében és szinpompájában; a verőfényes víztükrön már egyes fehér foltocskákat, egyes fekete pontokat és sötét árnyékvonalatokat vehetünk ki. A fehér foltok vitorlás hajók, az árnyéktól kisért fekete pontok gőzhajók. A kocsiszakasz két ablakán két ellentétes látvány kinálkozik: a szárazföld felől a horvát karszt sivár kőmezői, a tenger felől kőlépcsők, szőlők és gyümölcsfák, kőfalakkal kerített veteményes veres földön, emeletes kőházikók, apró ligetek mutatkoznak. De szemünk mindig csak a tengert nézegeti, csak Fiumét keresi, végre megpillantjuk Terszat várát s Fiume egy részét; azután a vonat csakhamar átrobog a Recsina hidján s rögtön befordúl az alagútba, mely a Kalváriahegy alatt van; mikor ebből kiérünk, már a pályaudvarban is vagyunk, mely közvetetlenül a tengerparton épült.

Fiume a Fiumára folyótól és csatornától Ny-ra terjed el. Mint rendesen a Földközi tenger partjain épült kikötőhelyek, úgy Fiume is ó és új városra szakad; amaz rendetlenül épült s fokozatosan mind magasabbra emelkedő hegyek oldalain, tekervényes és szűk utczákkal, 20—30 m. magasságban a tenger fölött. A sűrü háztömkeleg mögött és fölött egyes falusi házikók s kisebb-nagyobb kertekkel környezett villák 50 és több m. magasságban vannak elszórva. Az új város a parti lapályon, a kikötő mentében terül el, egészen szabályosan épült, egyenes tágas utczákkal, csinos palotaszerü házak-

kal; jobbára a feltöltött hajdani tengerfenéken fekszik s mind előbbre nyomúl a tenger rovására.

A csatorna partján, az Ürményi-téren az új szinház fekszik, melyet Fellner bécsi építész tervei szerint építtettek s 1885-ben megnyitottak. Mögötte egy csinos kis park van; ettől Ny-ra két diszes árúcsarnokot találunk, az egyikben holmi gyümölcsöt és zöldséget, a másikban, mely a tenger felé esik, halat s mindenféle tengeri állatot árúlnak. Az Ürményi-tértől É-ra a Scarpa-tér s odább É-ra a Via di Canalén a horvát gimnázium fekszik, homlokzata a csatornakikötőre szolgál. A Scarpa-térről Ny. felé menve a Corsóra jutunk, mely Fiuménak legszebb és legszélesebb utczája. Vele egyközüen huzódik Ny. felé egy más egyenes utcza s ennek folytatásában terül el a nagy kikötőnek partja. Ezekben az utczákban vannak Fiume legszebb magán házai. Ott van a kormányzónak nem nagyon diszes palotája is; közte s a Szapáry rakodó part között az Erzsébet-tér fekszik, melyet egy kis park ékesít. Az ó város a Corsótól É-ra esik, az elszórt házak a Kalvária-hegyig és köztemetőig terjednek el; felső szélén a Villa Giuseppe, József főherczeg villája fekszik, szép kertben, melyben dús déli növényzet díszlik. Arról a magas pontról igen szép kilátás esik a városra s az egész Quarneróra. — Odább Ny-ra egy nagy kaszárnya van s ettől DNy-ra a királyi dohánygyár épületei esnek.

A város egyetlen ókori építménye a római kapuiv (Arco romano), mely két magán ház közé van ékelve, 20 m. magas kapuiv, minden felirás nélkül. A város legrégibb temploma s egykor plebániája a Sz.-Vid és Sz.-Modesztusnak szentelt templom; ez kerek, kupolás épület, torony nélkül. A régi várkápolna az egykori fellegvárban szintén régi épület, megrepedt harangját az ősi szokás szerint csakis a régi beirt patriczius családok valamely tagjának halálakor húzzák meg. A »chiesa del Duomo,« a régi székesegyház, jelenleg plebániatemplom; 1377-ben épült, Fiume legnagyobb temploma, a társas káptalan birja, melynek tagjai a horvát érdekek buzgó előmozdítói. A liturgiát benne szláv nyelven tartják, azért a lakosok inkább a szerzetesek templomaiba járnak. A többi templomok közől az egyik az ágostonos barátoké, a másik a benczés apáczáké, a harmadik a ferenczieké, a negyedik a görög-keletieké.

A Corso középrészén magában áll a városház tornya, melynek vörös sisakos fedele van; órája a pontos időt mutatja s estve ki van világítva; homlokán a város földrajzi fekvése van megjelölve.

Sz.-Vid temploma mellett van, egy hajdani kolostorban, a

magyar k. *fögimnázium* és a kir. *kereskedelmi akadémia;* mindkét intézetben tannyelv az olasz, de a magyar is kötelezett tantárgy.

Megemlítjük e helyen a kir. állami leányiskolát s a kir. állami fiúiskolát is; amaz 6, emez 4 osztályú. Ezekben olasz és magyar nyelven folyik a tanítás.

A város maga 5 elemi és 2 polgári iskolát tart fenn s azonkivül még 3 iskolája van Plasze, Kozala és Drenova kerületi községekben. Azokban, valamint a horvát gimnáziumban a magyar nyelvet épen nem tanítják.

Az Erzsébet-térről Ny-ra menve abba az utczába jutunk, melyen át a vasút az alagútból a pályaudvarba fordúl be. Az Fiumének leghosszabb utczája, neve »Corsia Deák.« A pályaudvartól és tengerparttól egy hosszu deszka- és kőfal kerítés választja el. Abban az utczában van az állami *dohánygyár* s a *cs. k. hadi tengerészeti Akadémia.* Ez a monarchiának egyetlen tengeri tisztképző intézete; a diszes épület, mely egy hegyoldalon felhuzódó parkban fekszik, az ötvenes években épült. A növendékek mind bent laknak, kitünő nevelést kapnak. Az intézet évenkint majdnem 100,000 frtba kerül; ez közösügyi költség.[1]) Ezenkivül van Fiumében *kir. tengerészeti akadémia* is, ebben a kereskedelmi hajók számára nevelnek tengerészeket.

A k. dohánygyárt 1830-ban az egykori hires czukorgyár helyén alapították; ez nagy gyártelep, mely sok szegény családnak nyujt keresetet; munkásainak száma vagy 3000, köztük 2800 nő van. Mindjárt a cs. k. hadi tengerészeti Akadémia nyugati oldalán a *Közkert* (Giardino publico) terül el, mely a hegyoldalon felfelé vonúlván, nagyon szép és kellemes sétahelyül szolgál. A tulajdonképeni város annál a kertnél végződik; az odább Ny-ra eső *rizshántó-* és *keményítö-gyár,* továbbá a *köolajfinomító-*, a *torpedo-gyár* s a *vegyé-*

[1]) A park a hegy oldalán húzódik fel, szépen van berendezve, örökzöld babérfák, nyulánk cziprusok sötétzöld lombozatukkal és más délszaki növények diszesitik; a park magasabb részeiben festői sziklacsoportok törik át a lejtőt borító zold gyepet. Magas kőfal keríti a hosszú négyszöget képező egész telepet. A park közepén emelkedik az Akadémia impozáns épülete két szárnyával három emeletben. A földszinten a vegyészeti tanterem, az éttermek, tornaterem, ruha- s egyéb felszerelési raktárak s a konyha vannak; az első emelet lakásúl szolgál a parancsnoknak és alparancsnoknak s több tisztnek, ugyanott van a kápolna, a parancsnoki iroda és könyvtár; a második emeletet a tantermek foglalják el; a harmadikban a nautikai műszerek és földképgyüjtemény, a hálótermek és mosdószobák vannak. Az Akadémia két-két éves alsó és felső tanfolyamra oszlik, rendesen csak 15 évnél nem idősebb növendékek vétetnek fel. L. *Nemzet,* 1885. évf., április 4. számát.

szeti gyár már *Mlaka* és *S. Nicolo* külvárosokban vannak; Mlakától K-re *Sztranga*, *Drenova*, *Plasze* és *Kozala* helységek vannak elszórva a hegyeken s Fiumét félkörben övezik. A Sz.-Péternek tartó vasút a rizshántó gyár és kőolajfinomító telkei mögött a kertek között huzódik el nyugati irányban.

A rizshántógyár és a kőolajfinomító nem régen keletkeztek, mindkettő czélszerüen berendezett nagy ipartelep. Régibbek a torpedo-gyár és vegyészeti gyár, emez közel esik az ország határához. A torpedo-gyár egyetlen a maga nemében. Azelőtt ott egy gépgyár (stabilmento tecnico) volt, melyben jeles gőzgépeket készítettek, de az a gyár megbukott, úgy mint újpesti fiókja is. 1858-ban *Whitehead* angol ember lett a gépgyár igazgatója s mikor az megbukott, ő vevé meg a gyári épületeket 1872-ben s berendezé azzá a műhelylyé, melyben a torpedo nevü rémítő apró hajók készülnek, melyeknek belső szerkezetét senkisem ismeri. Whitehead már 1860 óta törte a fejét a halforma szörnyeteg szerkezetén; 1867-ben tette az első sikerült kisérletet; de még mindig javítgatott találmányán. Most a torpedók a legveszedelmesebb romboló eszközök, melyek a legnagyobb hadi hajókat is képesek a légbe röpíteni; minden kormány szerzett már magának ily szörnyetegeket. Évenkint 500—600 torpedót készítenek.

A Fiumára völgyében levő ipartelepek már regóta állanak fenn. Ott van a *Smith*- és *Meynier*-féle nagyszerü papirgyár, mely 1827-ben alapíttatott; évenkint több mint 30,000 mázsa papirt küld a világpiaczra, munkásainak száma 700. Főépülete a folyó bal oldalán fekszik s tehát Terszat község területén levén, Horvátországhoz tartozik, de az igazgatóság Fiumében székel. Nem messze oda esik a zakajli nagy lisztmalom, mely évenkint több mint 500,000 hektoliter búzát képes megőrleni.

Ugyancsak a Recsina völgyében egy jelentős bőrgyár is van. A többi iparágak csak házilag vagy jelentéktelen műhelyekben üzetnek. Ilyen iparágak: a hajóácsolás vagyis jobbára csak az árboczok és rudak készítése, a vitorlagyártás, kötélverés, hálószövés, a kenyérnemüek, különösen kétszersült és más száraztészta készítése. A tengermelléken a fiumei eczetnek is van kelendősége. Említést érdemel végre az aranyművesség, melyet különösen egy ember űz, kinek műhelye á főtemplom terén van. Leghiresebb készítménye a *moretti* nevü ékszer; az egy fülbevaló, mely fekete és fehér zománczos mórfejet ábrázol.

Fiume festői fekvésü, csinos város, vannak nevezetes ipartelep-

jei is. Ámde mind a városnál, mind ipartelepjeinél érdekesebb, kivált a magyar látogatóra nézve, a tengerpart és kikötő, hol nagy élénkség uralkodik. Maga a tengeröböl víztükre s az ezt övező párkányszerü hegységek változatos szinpompája elbájolja a szárazföldi embert; felette érdekes látványt nyujtanak a rakodó partok, a jövő és menő hajók s a kikötői építkezések.

A hajózás és ipari tevékenység Fiumében mindjárt akkor vett nagyobb lendületet, mikor azt Mária Terézia Magyarországba bekebelezte. Különböző gyárak keletkeztek s a hajóforgalom évről-évre gyarapodott. A tengerészeti iskola is, melyet az első kormányzó felállított, lendülésnek indult. 1843-ban a bevitel pénzértéke 1.784,330, a kivitelé pedig 4.162,085 frtra rúgott. De akkor Fiuménak még csak egészen nyílt és védetlen révpartja volt, a kikötői építkezéseket 1847-ben kezdék meg, az abszolut kormány csak immel-ámmal folytatá s minden gondját Trieszt fejlesztésére fordítá. A Lloyd gőzhajótársaság mindenféle kedvezményekben részesülvén, csakhamar feltétlen uralkodásra vergődött. Fiume mindinkább hanyatlott; népe századunk elején nagyrészt a hajógyártásból élt, 1856-ban még 31 új hajót bocsátottak vízre 1.290,000 frt értékben, 1858-ban már csak 15-öt 480,000 frt becsárban. Most egyáltalán új vitorlás hajókat sem nem készítenek, sem nem vásárolnak, sőt a meglevőkön is szivesen túl adna mindenki.

A »Fiume és környékének tájrajza« szerzői 1869-ben a következő panaszokra fakadnak ki: »A trieszti vaspálya s a sziszek-zágrábsteinbrücki mellékvonal megnyitása által ki- és beviteli kereskedésünk teljesen tönkre ment, s mi eljutottunk erőfeszítéseink megbámulásának időszakához, midőn senyvedésünkből való menekvésre nincs más remény, hacsak a nemeslelkü magyar nemzet nem nyújtja gyorsan fölemelő segédkezét .... Szép nagy kikötőnk, melynek építését István főherczeg nádor 1847-ben kezdette meg, s melyre az utolsó években ezreket fordított a központi tengeri hatóság, — üresen áll, ... most még a parti hajós sem használja, ki biztos menedéket talál az előnyös fekvésü fiumei csatornában.«

A Fiumára csatornáján kivül 1867-ben a nagy kikötő csak 5 hektárnyi vízfelületet foglalt el és csak 280 m. hosszú hullámgát védette, ez a Mária Terézia molo vagyis diga. A rakodó partok hossza csak 500 folyó métert tett.

A magyar kormány a kiegyezés után azonnal Fiume felvirágoztatásán kezdett munkálkodni. A nagyszerü kikötői építkezéseket már 1872-ben indítá meg és azóta szakadatlanúl folytatá. Az 1883

végéig elkészült művek következők: a Mária Terézia molo 446 méterrel meghosszabbítatott; továbbá elkészültek: az Adamich molo a mellettes partokkal; a Szapáry, Sanità és Stefánia rakpartok; a Zichy molo; a pályaudvar mentén való parterődítések és farakodó; a Fiumára csatorna rövid hullámgátja; a cs. k. hadi tengerészeti Akadémia használatára szolgáló naszád-kikötő; nyolcz raktár a molókon és rakodó partokon; a kikötőt a pályaudvarral összekapcsoló vágányok. Épités alatt voltak: a hullámgát (diga) kiegészítése 300 méterrel s meghosszabbítása 200 méterrel; a Rudolf molo; a kőolaj-kikötő s mellettes feltöltések (1884 tavaszán már készen volt). Engedélyezve voltak már, de meg nem kezdve a következők: a kikötő keleti partjának kijebb helyezése; a világítótorony építése (az 1884 végén épült fel); Sanità és déljelző épület felállitása; vágányok lerakása a kész és épités alatti építményekkel; kikötő darúk megszerzése. A kikötői építkezésekre 1883 végéig kiadatott 8.255,950 frt s felhasználtatott 6.831,435 tonna kőhányás. A már megkezdett és még csak engedélyezett építkezések befejezésére 1886-ig 3.034,917 frt költség és 1.522,194 tonna kőhányás szükséges.

S míg a kikötői építkezések folytak, a magyar kormány mindent elkövetett, hogy Fiume az anyaországgal is gyorsan és biztosan közlekedhessék. Kiépítteté a zákány-zágrábi vasút vonalt, megváltá a zágráb-károlyvárosi vasútat, s megépíttetè a Károlyváros-fiumei pályát, mely egymaga 29.861,000 frtba került, végre a szent-péterfiumei vasút építéséhez is hozzájárult. Az ezen vasutakba 1881. végéig tettleg befektetett építési költség 42.335,000 frtra rúg.

E nagy áldozatok nem maradtak siker nélkül; 1872-ben a 10 tonnán felüli hajók forgalma 5277, a tonnatartalom 325,116; a kikötő-forgalom tonnákban 167,013, pénzértékben 18.770,392 frtot tett; 1882-ben pedig a hajóforgalom 6123, a tonnatartalom 969,737 a kikötő forgalom tonnákban 440,964, pénzértékben 43.977,992 frt volt. A bevitel pénzértéke 1872-ben 11.795,246, 1882-ben 14.828,127, a kivitelé 1872-ben 6.975,146, 1882-ben 29.149,865 frtra rúgott. 1883-ban érkezett 3477 hajó 583,872 tonnával, indúlt 3445 hajó 581,793 tonnával. 1884-ben a kivitel pénzértéke $44._{950}$, a bevitelé $23._{225}$ millió frtra rúgott.

A bevétel 1872-ben következő volt: egyenes adóból 135,826 frt, a vámból 111,235 frt, a távirdából 17,780 frt, a révilletékből 14,765 frt, összesen kerék számmal 279,607 frt, 1882-ben pedig az egyenes adóból 248,634 frt, a vámból 1.112,536 frt, a távirdából 38,672 frt, a révilletékből 109,897 frt, összesen 1.509,739 frt.

1882-ben az Adria magyar tengeri hajózási részvénytársaság alakult $2^1/_2$ millió alaptőkével, a magyar kormány évenkint 150,000 frt segítséggel támogatja, míg az Osztrák-Magyar Lloyd, melynek székhelye Trieszt, a monarchia két államától 1.400,000 frt kap. Az Adriának csak 7 gőzhajója van s alaptőkéje nagyon csekély, azért nem igen tud boldogulni.

Nagy a haladás, de még sok a teendő. Fiume, mint *Keleti* mondja, még ma sem tengeri kereskedő város, nemis raktározó, csak rakodó hely; és a kereskedelemnek e közvetítése is csak részben van magyar kézen, vagy gyakoroltatik magyar hajók segítségével; legnagyobb része idegenek kezén van, az angolokat gazdagítja leginkább. Szükséges volna, hogy az Adria nagyobb segítségben részesíttessék s alaptőkéje akkora legyen, hogy elegendő hajókat szerezhessen. Nagyobbszerű hajóműhelyet is kellene létrehozni Fiumében, hogy ott gőzhajók is készülhessenek.

De a hajóforgalom alig remélt módon növekedett, úgy annyira, hogy a kikötő és rakodó partok már most sem elegendők. Kellett azokat kibővíteni s egyszersmind a város terjeszkedhetésére s ipartelepek és raktárak számára új területeket szerezni. Szükségesnek látszott az is, hogy a Fiumára-csatorna a nagy kikötővel összekapcsoltassék. Az új építkezésekre és feltöltésekre vonatkozó javaslatok és tervezetek 1884-ben megállapíttattak; ezek szerint a meglevő mólók 39,000, a rakodó helyek 1540 □ meternyi területtel növekednének. Az akképen teljesen kiépített kikötők vízfelülete 61.$_9$ hektárt, a sirokkótól védett előkikötők 65.$_4$ hektárt foglalnának el, a csatornák hossza 890 m., a rakodó partok és mólók hossza 5290, a hullámgát hossza 2960 m., a rakpartok és mólók melletti raktárak építésére alkalmas terület 146,300 □ m., a nyilt rakodó területek 76,000 □ m., az építkezési és gyártelepek számára nyerendő területek 213,985 □ m. tennének. A már folyamatban levő építkezések 1884. január 1-jétől fogva 3.034,977, a tervezett új építkezések 22.950,000 frtot fognak igényelni. De a vegyészeti gyárnál s a Fiumára rendezésénél nyerendő területeknek pénzértéke 3.150,000 frtra tehető, tehát a fiumei kikötők teljes befejezésére 1884-től kezdve még 22.850,000 frt szükséges.

A Fiume érdekében Magyarország részéről tett és még teendő összes költség kerek számmal 74 millió frtra rúg! S a horvátok mégis azt kivánják, hogy mondjunk le Fiume birtokáról s engedjük oda nekik. A fiumei kerület népessége 1846-ban 11,498, 1869-ben 15,528 lélekre rúgott, az utóbbi számból Fiume városra 11,853, a három

kerületi községre 3675 lélek esett. Az 1880-diki népszámlálás szerint Fiume és kerülete jelenlevő polgári népessége 20,981 lelket tett, ezekből 367 magyar, 859 német, 7669 horvát, 11,099 olasz, 844 beszélni nem tudó; vallásra nézve 20,612 r. kath., 30 görög kath., 30 görög-keleti, 93 ágostai, 103 helvét hitvallású, 89 izraelita; 15 egyéb vallású. A jelenlevő tényleges katonai szolgálatban volt 653, ezekből 54 honvéd. A távollevők száma 395 férfi, 53 nő.

Magában a városban tehát az olasz elem túlnyomó, de a kerületi községekben a horvátok vannak többségben. Az olasz elem erősbítésére kivánatos, hogy minél számosabb magyar iparos és kereskedő telepedjék le Fiumében s hogy a magyar iparosok és kereskedők a józan vállalkozási szellemet ápolják. A lakásszükségen a város szabályozásával s a feltöltések által nyerendő területek beépítésével lehet segíteni. Csak kár volt a kormányzó új palotáját a raktár helyén épiteni.

Ha a Recsina hídján átkelünk, a Jellacsics-térre jutunk; a rajta emelkedő magas árboczfa és a nagy lobogó azt mutatja, hogy már Horvátországban vagyunk, t. i. *Szusákban*, mely már Bukkari kerületéhez s Fiume horvát megyéhez tartozik. Szusák szintén gyarapodott, sok csinos lakóházat és nyaralót építettek ott; a nyaralók és kertek a Zvonimir király utczának nevezett poros út déli oldalán, a tenger magas partján terjednek el. A tengerparton van egy kezdetleges berendezésű tengeri fürdő.

Szusák fölött emelkedik É. felé azon sziklafok, melyen a Frangepánok ősi fészke, *Terszat* vára fekszik. E várkastély három rondellával s négyszögletes bástyával van megerősítve; belső berendezése nagyon egyszerű, szűk udvarait hűvös tornáczok környezik, szobái aprók. Az utolsó Frangepán kivégeztetése után a vár 1671-ben a kincstárra szállt, 1826-ban I. Ferencz gróf Nugent tábornagynak ajándékozá. Ez Irországból származott, osztrák szolgálatban levén, a Napoleon elleni háborúkban tábornagyi rangot nyert. Most ott van eltemetve feleségével együtt, a várnak egyik földszinti helyiségében, mely kápolnává van átalakítva; a sírokat a gróf és grófné márvány képszobrai ékesítik, a bolthajtáson freszko-kép két lelket ábrázol, melyek az égben találkoznak. Más helyiségben nehány régi márványszobor van, melyek a nedvességtől már sokat szenvedtek. Más régiségek ládákban vannak elhelyezve. Ezeket a régiségeket Nápoly környékén, Minturnum helyén ásták ki, I. Ferdinánd nápolyi király ajándékozta Nugent grófnak. Most a család csődbe került, birtokai le vannak foglalva. A vár összes helyiségei, valamint a kert is az elhagyatottság és pusztulás bús képét mutatják. De azért a várfokot

mindenki meglátogatja s nem restelli a 411 lépcsőfokon való felmászást, mert onnan, a kertből, a várkastély szobáiból s kivált a vár felső laposáról elragadó kilátás esik az egész öbölre, az isztriai hegyekre, a Recsina vadregényes völgyére. Ennek oldalain merész kanyarodással kigyózik végig a szép Luiza-út, mely Károlyváros és Fiume között 1803—1809. épült. A völgyszakadék jobb oldalán felmeredő sziklás hegyen *Kozala* vagyis Santa Catarina falu házikói vannak szétszórva.

A várkastély mögött egy széles hegynyergen *Terszat* város terül el, melynek Szusákkal együtt 6293 lakosa van; a helység és a vár között a terszattói ferenczrendiek kolostora és temploma fekszik. Az utóbbi hires bucsújáró hely, kivált hajósok látogatják, a templom falai tele vannak aggatva tengerészeti képekkel és fogadalmi ajándékokkal. A fő oltárban t. i. a Boldogságos szűz Mária képe van elhelyezve, melyet a legenda szerint Sz. Lukács festett.

Szusásoktól DK-re a tengerparton *Podveszicza* falu fekszik, azután egy szép tengeröbölke következik, mely a sziklás partokba van bevágódva; hátterében nehány nagy épület van s magas kőfalak egy nagy udvart keritenek be; ez *Martinszcsicza*. Az öbölke egészen csendes kis viztükör, hajó ritkán látogatja, olykor-olykor egy-egy csónak szállít oda nehány kiváncsi embert. Ott van t. i. a veszteglő intézet, melyben rendesen csak a felügyelő és családja lakik; csak járvány idején népesül meg az intézet és öböl, akkor a járványos vidékről érkező hajók és emberek rövidebb hosszabb ideig ott kénytelenek vesztegleni. A falu a vesztegház mögött a Dragai völgy felé vonuló völgyeletben s a környező hegyoldalokon van szétszórva. A völgyeletet egy jókora patak öntözi, mely malmot hajt.

Martinszcsicza felől az országút DK-re kanyarodik tovább a hegylejtőségen s a szépen fekvő *Sz.-Lúczia, Sz.-Borbála* és *Kosztrena* helységekbe viszen. Ezen az úton Bukkariba is mehetünk. De kényelmesebb az az út, mely a Dragai völgyön viszen oda, csakhogy arról a tengert nem láthatjuk. Három helység, *Alsó-, Felső-Draga* és *Szent-Kozma* (Szveti Kuzam) házai vannak a Dragai völgyben elszórva, mely termékenységéről, zöldelő rétjeiről, dús gyümölcsöseiről és szőlőiről híres. A vasút azon a völgyön kanyarodik el. De csónakon vagy gőzösön is mehetünk Fiuméből *Bukkariba*. E szabad kikötő város egy magas hegyek közé zárt gyönyörü öböl éjszaknyugati végénél fekszik; az öbölnek olyan alakja van, mint a kalapácsé. Nyílásánál, egyik délkeleti mellékbevágódásnál, *Portoré* (Kralyevicza) terül el, hol a Frangepánok régi várát s a Zrinyiek kastélyát találjuk. A

hajóról kiszállva a Frangepánok vára előtt vagyunk. Ez egy hatalmas, sarok tornyokkal ellátott négyszögletes épület; hosszabb homlokzata a kikötő felé van fordítva; udvarát köröskörül fedett és ivezett oszlopcsarnokok övezik. Az udvar közepén egy régi cziszterna van, homlokán a Frangepánok és Zrinyiek faragott kettős czimerével. A szobák kicsinyek, hajdani diszöket egészen elvesztették. Újabb időben a várat a franczia jezsuiták vették meg. — Sok viszontagságon ment keresztül a Zrinyiek kastélya is, 1671 után elsőben pálos barátok laktak benne, majd kaszárnyának használták, most a városi hatóság költözött beléje. Bonyolódott, három emeletes épület az; csak egyik keskeny oldala néz a tenger felé négy ablakával. Két udvara van; első udvarát szintén oszlopcsarnok veszi körül; a nagyobbik udvar közepén faragott cziszterna, rajta a Zrinyiek czímere látható. Az egyik része templomúl szolgál, mellette van a plebános lakása s a horvát iskola. III. Károly Portorét a monarchia hadi kikötőjévé akarta tenni, csakugyan fel is építették az arszenált, de azután felhagytak az építkezésekkel s utóbb Póla lett a monarchia fő hadi kikötőjévé. Portoréban azonban a hajógyártás még mai napig fentartotta magát, ott építették 1836-ban a monarchia első tengeri gőzhajóját is; de most csak vitorlás hajókat épitenek még. A hanyatlásnak indúlt városkában 2839 horvát ember lakik.

Portorénál az öböl nyílása valóságos tengerszoros, mely 70 méternél nem szélesebb, de mélysége 50 m. A szoros bal, nyugati oldalán a Kosztrenai hegyek felől három sziklafok nyúlik előre: a *Punta Szerczicza, Punta Zrinyi* és *Punta Babni.* Az elsőn egy régi várda romja látható, a négyszög épületnek délkeleti sarkán egy bástyatorony áll; a Punta Szerczicza mögött egy hosszú létra s alatta a *tonnara* köti le figyelmünket, a Punta Zrinyi innenső oldalán egy régi üteg mellvédei láthatók. A Punta Babnival szemben a *Punta Gavranics* szakadozott sziklatömege tornyosúl, melyen szintén egy régi ágyúüteg maradványai vannak. A két előfokon túl nyílik a szép tengermedencze, mely a Dragai völgy folytatása; ÉNy-ról DK-re nyúlik el hosszan, hossza 4, szélessége 1 km., mélysége 40 m. Szirtjei és zátonyai nincsenek; köröskörül magas hegyek zárják be, melyeken szürke kőtömegek hevernek; a hegyek oldalait óriási lépcsőkkel rovátkolták be, s ezeken terem a könnyü fehér bukarii bor.

Az öbölben szép hajóraj férne el, de csak a Lloyd apró gőzösei látogatják. Délkeleti csúcsánál *Bukaricza* (Bakaracz) városka fekszik; fehérlő házai messzire láthatók. A jelentéktelen városka fölött emelkedik a kopár hegy, melyet *Hreljini várának* omladékai

koszorúznak; a vár közelében egy kápolna áll, melyben néha még most is tartanak isteni tiszteletet. *Hreljin* község lejebb fekszik.

Sokkal érdekesebb az öböl éjszaknyugati sarkánál épült *Bukkari* (Bakar.) [1]) E városkának alakja majdnem olyan, mint a háromszögé; rendesen épült, csinos házakkal szegélyezett főutczája a kikötő mentében, félkörben húzódik el; gyönyörü kilátás esik onnan az egész öbölre, és a ezt övező hegyekre. A partmenti utczában van az új modorban épített városháza is. Mögötte emelkedik a meredek magaslat, melyen az apró házak festői rendetlenségben egyik a másik fölött össze-vissza épültek; a zig-zugos utczácskák és síkátorok, a lépcsők és itt-ott felnyúlakodó sziklák valóságos útvesztőt képeznek. A házak mind kőből épültek, gömbölyü téglacseréppel fedvék, többnyire emeletesek; a lépcsők rendesen kivül vannak; gyakoriak a pilléreken nyugvó erkélyek, előfedelek és a kiszökő padlásszobák. A beépített magaslat keleti és nyugati oldalán egy-egy szük völgyecske húzódik le gyümölcsösökkel és szőlőkkel; fent a magaslat hátán Sz.-András temploma áll, az előtte való térről, mely eperfákkal van beültetve, az egész öblöt és környezetét lehet áttekinteni; az öböl keleti oldalán emelkedő hegylejtőkön *Grasicze, Visznyavicza, Szent-József* és *Piket* fehérlő házai látszanak. A templom közelében a magaslat tetején a Frangepánok régi várkastélya fekszik; ez háromszögletü, bonyodalmas, kétemeletes épület, három toronyszerü bástyával. Azon kastély is már félig roskadozó rom, az elhanyagolt épületrészek kellemetlen benyomását csak a falakra kúszó növények, repkény- és szőlő-lugasok enyhitik zöld lombjaikkal. Legérdekesebb része a kerek ivü kis kápolna. Mellette van az egyetlen kapu, melyen át a városba juthatunk, ha Sz.-Kozma felől érkezünk Bukkariba.

Bukkari nagyon régi város, eredetileg kis római gyarmat volt, IV. Béla Zenggel együtt a Frangepánoknak adományozá. Kastélya a XVII. században a Zrinyiek birtokába került s Zrinyi Péternek is az volt utolsó székhelye. A város és öböl 1777-ben a Fiumei kerülettel együtt magyar kormány alá jutott, mint szabad kikötő élénk virágzásnak indult; a franczia foglalás után csak 1822-ben csatoltaték ismét Fiuméhoz, s a kormányzóság különös gondot fordított annak felvirágoztatására. De most Fiume vármegyébe van bekebelezve, s mióta horvát közigazgatás alatt van, azóta egészen csöndes és kihalt várossá lett. Ritkán köt ki partjain egy-egy kis hajó, csak

[1]) L. *Salvator Lajos* cs. k. főherczeg szép munkáját: Der Golf von Buccari-Portoré, Bilder und Skizzen, Prag, 1871.

a Lloyd gőzöse jár oda naponkint egyszer Fiuméből. Salvator Lajos főherczeg nagyon megkedvelte az érdekes várost és szép öblét, s gyakran látogatja, kis gőzöse mindig ott horgonyoz. Most Bukkarinak csak 2002 lakosa van, az olasz elem már csaknem egészen elenyészett, a város iskoláiban az olasz nyelvet sem tanítják. A vasút az öböl keleti oldalát szegélyező hegyeken kigyódzik el, Bukkarítól vagy félórányira esik az állomás, igen meredek hegyoldalon kell oda menni.

Bukkaritól ÉK-re *Szkrilyevo* vagy *Szkarlievo* falu fekszik. Erről neveztek el egy sajátságos ragályos betegséget, mely állítólag 1790-ben tünt fel legelőször s Törökországból hazatérő négy tengerészkatona által hurczoltatott be. E fekélyes baj erős fej- és csontfájdalmakkal kezdődik, azután a száj és garat nyakhártyáit támadja meg, néha a lágy szájpad és környéke is elpusztúl, az orr takhártyája fekélyesedik, az orrcsontok üszkösödnek, sőt néha a fekélyesedés az egész arczra kiterjed s teljesen elrútítja. Gyakran a külső bőrön is taplós foltok, köles-szerü hólyagocskák és emelkedett szélű fekélyek támadnak. A ragályozás érintkezés következménye, az ellen sem kor, sem nem különbsége nem biztosít. A betegség a gyermekekre is átszáll, néha már születéskor mutatkozik, néha pedig a serdülés koráig lappang. Nehezen gyógyitható, mégis sikerült elterjedését meggátolni s most az már nagyon ritkán fordúl elő.

Bukkari öblétől DK-re esik az aránylag termékeny *Vinodol* vagy *Borvölgy*. Számos apró helység van benne. Nyugati párkánya a tenger felé meredekül hajlik alá, mindazonáltal rajta is van nehány falu. Ha a Fiuméből Zárába menő gőzösön teszszük meg az utat, Portorét balrahagyván, a kopár *S. Marco* gúlaszerű sziklakúp s Veglia sziget felső csúcsa között a *Rosz időjárás* csatornájába (Canale di Maltempo) fordúlunk be, melyben a bóra legerősebben szokott dühöngeni. A vidék felette zord és rideg, csak a sziklahasadékokban terem némi silány fű. Nemsokára *Csirkveniczát* érjük el; ez népes horvát község, környékével együtt 5430 lakosa van, mindazonáltal csak nyomorúlt falu, kikötőjében nincsen semmi élet.

Csirkveniczán túl Zengig a Nagy-Kápela hegyláncz gerinczei a tengerparttal egyközüen futnak s a parttól befelé fokozatosan magasabbra emelkednek; oldalaikról bordák gyanánt hegynyúlványok húzódnak a tengerre s ott számtalan előfokot és apró behajlást képeznek, úgy, hogy a partszél mindenütt csipkézve van. Ez apró öbölkékben húzódnak meg a hajók, mikor a bóra dühöng.

Szelcze ily kis behajlásnál fekszik, jelentéktelen kikötőhely

1610 lakossal. E helységtől K-re csik *Bribir,* a Vinodol főhelye, egy régi várral, 4314 lakossal.

Azután a tengerparton *Novi* következik, mely városka egy É. felé benyúló öbölkénél fekszik. Odáig terjedt a magyar partvidék, mely a fiumei kormányzó igazgatása alatt volt. Most Novi szintén hanyatló kis város, elhagyatott kikötőjében ritkán fordúl meg egy-egy hajó. A város a zeng-modrusi püspökség társas káptalanának és nagyprépostságnak székhelye, lakosainak száma 3451.

Az egykori magyar partvidék lakosai közől azok, a kik közvetetlenűl a tengerparton laknak, főleg halászattal és hajózással, azok pedig, a kik beljebb laknak, majdnem kirekesztőleg földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak. Az olaszok általában sokkal nagyobb hajlandóságot mutatnak a tengeri életre, mint a horvátok, s a mily arányban az olasz elem a tengeri városokban fogy, oly arányban csökken a hajózás. Említettük már, hogy a Quarnero mentén a tengeri halászattal alig foglalkoznak; nincsen ott egyetlen helység sem, melynek lakosai vitorlás halászhajókon fenékhálóval a nyílt tengerre kiszállnának, az ottani halászat leginkább csak a parti horgászatra és parti hálók húzására szoritkozik. A ki tengerre száll, vagy parti hajón, vagy azonnal nagy tengeri hajón kezdi meg pályafutását s rövid idő alatt jó matrózzá válik, ki kereskedelmi és hadi hajókon minden szolgálattételre használható. De sokan csak addig szolgálnak a tengeren, mignem akkora összeget megtakarítanak, hogy rajta otthon egy kis kőházat és telket vehessenek, azután vagy a földet mivelik, vagy a tengeri forgalommal járó valamely üzletbe fognak. A parti helységek környékén sok kis elszórt lakóház van a kopár hegyoldalokon vagy szőlők és zöldséges kertek között; azok a parasztházaktól nagyobb tisztaság, csinosabb diszítmény, festett ablaktáblák s a hozzájok tartozó telkek jobb kerítése által különböznek. Ezek a házak alsóbb rangú tengerészek tulajdonai; a kiszolgált kapitányok inkább városi házakat vagy nagyobbacska viljákat szereznek.

A tinhalászatot a Quarnero több helyén, különösen Bukkari öblében is nagyon sajátságos módon űzik. A *tin* vagyis *ton* vándorhal, bizonyos időben sűrű tömegekben vándorol a Quarnero partjainak mentében, különösen Bukkari és Priluka öbleit keresi föl. Ott vannak a tinhalászó állomások, a *tonnarák.* A tinháló L betühöz hasonlít; kisebb szára a parthoz van erősítve, hosszabb szára pedig a parttal egyközűen fut 80—100 m. hosszúságban. A hálónak e végénél, melyet megjelölnek, 40—30 m. széles nyilás van, mely a hálóval

elrekesztett térbe való bejárásúl szolgál. A parton egy szertelen hosszú létra van úgy elhelyezve, hogy 45° szöglet alatt a körűlkerített térre kihajlik, s a létra tetején folytonosan éjjel-nappal egy őr gunyaszt, napokig, hetekig, sőt hónapokig. Kötelessége, hogy a tengert vizsgálja s a halak megérkezését hangos kiáltással hírűl adja. Torok szakadtával ordítja: »Ecco il pesce to-o-o-o-n!« Erre oda rohannak a közel lakók, a háló nyilását a part felé rántják s kihuzzák a hánykodó haltömeget; a hatalmas halakat a fejökön bunkózzák le, nehogy becses húsuk kárt szenvedjen. Egy-egy tinhal 30—50 kilogrammot is nyom.

VII.

Horvár-Tótország politikai állása s viszonya Magyarországhoz.

Dalmátország sohasem tartozott Horvátországhoz, azt a magyar királyok sem bírták egész mostani kiterjedésében, mindazonáltal Horvátország magának igényli, s az 1868-diki egyezmény 65. §-a szerint Magyarország nemcsak elismeri Horvát-Szlavon országok területi épségét, nemcsak azt igéri, hogy a határőrvidék polgáriasítását és bekebelezését sürgetni fogja, hanem hogy a magyar szent korona jogán Dalmátország visszacsatolását és Horvátországhoz való kapcsolását is követelni fogja. A hivatalos elnevezés csakugyan mindig Horvát-, Szlavon- és Dalmátországról szól, s a horvátok szeretik a háromegy királyságot emlegetni. A határőrvidék tettleg be van már kebelezve Horvát- s illetőleg Tótországba, — hogy Dalmátország is visszacsatoltassék, az korántsincs Magyarország érdekében.

Horvát-Szlavonország politikai állását és viszonyát az anyaországhoz az 1868: XXX., 1873: XXIV. és 1881: XV. t.-czikkek határozzák meg. Ezek szerint a két ország oly autonomiát nyert, minővel azelőtt sohasem bírt; az autonom országos kormány körébe esnek mindazok az ügyek, a melyek nem közösek Megyarországgal s a monarchiával, tehát a melyek a belső közigazgatásra, a vallás- és közoktatásra s az igazságszolgáltatásra vonatkoznak. Az országos kormány feje a bán, kit a közös miniszterelnök ajánlatára és ellenjegyzése mellett a király nevez ki, s a ki a horvát országgyülésnek felelős; az országos önkormányzat szervezését a bán előterjesztése alapján s a király hozzájárulásával a horvát országgyülés állapítja meg. Ez mostanában 110 képviselőből áll, ezek közül hármat Zágráb városa választ; az önkormányzat három osztályra: belügyi, vallás- és közoktatásügyi, s igazságügyi osztályokra szakad.

A közös ügyek kétfélék, t. i. olyanok, a melyek az 1867-diki XII. t.-czikk értelmében a magyar korona országai s ő Felsége többi országai közt közösek, vagy egyetértőleg intézendők, s olyanok, a melyek csak Magyarország és Horvát-Szlavonország között közösek. Az utóbbiak következők: az udvartartás költségeinek megajánlása; az ujonczajánlás s a védrendszert és hadkötelezettséget illető törvényhozás, valamint az intézkedés a katonák elhelyezéséről és élelmezéséről; az egész pénzügy, tehát az adórendszer megállapítása, az adók megszavazása, kivetése és behajtása, a közös ügyek költségeinek megszavazása s a zárszámadások megvizsgálása, az ingatlan állami vagyon kezelése, átalakítása és megterhelése, az egyedárúságok és királyi jövedékek feletti rendelkezés, stb.; a hitelügy, a kereskedelmi, ipar és közlekedési ügy.

Az adóképességi arány következőleg állapíttatott meg: Magyarországra 93.$_5$, Horvát-Tótországra 6.$_5$% esik.[1]) Ily arányban tartoznék Horvát-Tótország hozzájárulni a két rendbeli közös ügyek költségeinek fedezéséhez. De utóbb abban történt megállapodás, hogy Horvát-Tótország tiszta közjövedelmeinek 45%-ka mindenekelőtt a beligazgatási szükségre fordíttassék, s a közös költségek fedezésére csak 55% szolgáljon.

A közös ügyeket a központi kormány intézi el, de köteles mind a központi hivatalok horvát-szlavon osztályait, mind a horvát-szlavon országok területén működő közegeit, a mennyire csak lehet, horvát-szlavon hazafiakból kinevezni. Horvát-Tótország érdekeinek képviselése végett a központi kormányhoz tárczanélküli külön miniszter neveztetik ki. A horvát-szlavon országgyülés saját kebeléből a közös országgyülésbe 43 képviselőt küld, és pedig 40 az alsó, s 3 a főrendi házba, kiknek nyilatkozási és szavazási joguk van mindazon közös ügyek tárgyalásánál, melyeket a törvény közösöknek elismer. Azon kivül a felső házban ülési és szavazási joggal bírnak: a bán, a horvát-szlavonországi érsekek és püspökök s mindazon grófok és bárók, a kiknek megvan a törvény követelte minősítésök. A monarchia közös ügyeinek tárgyalására rendelt országos küldöttségbe, mely összesen 60 tagból áll, Horvát-Tótország részéről 5 tag választatik.

Horvát-Szlavonország egész területén mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és törvénykezés nyelve a horvát, a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelve szintén horvát. A közös mi-

[1]) Pontosan Magyarországra esik 93.$_{5\cdot592\cdot201}$, Horvát-Tótországra pedig 6.$_{4\cdot407\cdot799}$.

niszterium köteles horvát előterjesztéseket és beadványokat elfogadni és azokra ugyanazon nyelven választ adni. A horvát képviselők a közös országgyülésen s a delegatióban is a horvát nyelvet használhatják. A közös ügyeket tárgyazó törvények horvát eredeti szövegben is kiadandók. Horvát-Szlavonországban a belügyekben a horvát-szlavon egyesült színek és czimer használhatók, az utóbbi mindazonáltal Sz. István koronájával fedve. A magyar korona országai közös ügyeinek jelvénye Magyarország s Horvát-Szlavon és Dalmátországok egyesített czimerei. Közös ügyek tárgyalásakor azon épületen, melyen a közös országgyülés tartatik, a magyar lobogó mellé az egyesült horvát-szlavon-dalmát lobogó is felvonandó, stb. Ezek azon feltételek, melyeket Magyarország nagylelkűen, számítva Horvát-Tótország elismerésére és ragaszkodására, az egyezmény megkötésekor elfogadott. A horvát képviselő, ha tetszik, horvátúl beszélhet a magyar országgyülésen, de Horvát-Tótország területén hivatalos nyelv kizárólag a horvát, a zágrábi országgyülésen senkisem merne magyarúl felszólalni. A közös ügyek tárgyalásakor a horvát lobogót is ki kell tűzni, a magyar lobogót és czímert Horvát-Tótország területén nem tűrik, sőt Zágrábban valóságos lázadás tört ki, mikor a pénzügyminiszterium a pénzügyi hivatalok helyiségein az egyesített czímert magyar felirással kifüggesztette.

Említettük, hogy Horvát-Tótország a közös költségek fedezéséhez, a megállapított kulcs szerint 6.$_5$%-kal tartoznék hozzájárúlni, de közjövedelmeiből 45% mindenek előtt a beligazgatás szükségletére fordíttatik. Lássuk már, mennyi a háromegy királyságnak összes közjövedelme, s mennyivel járúl tettleg a közös költségekhez?

Az állami számvevőszék legújabb jelentése szerint Horvát-Szlavonország közjövedelme 1882-ben 10.132,548 frt 29 kr., 1883-ban 10.273,286 frt 76 kr. volt; a kezelési költség az előbbi évben 1.885,019 frt 32 kr., a tiszta jövedelem 8.247,528 frt 97 kr., az utóbbi évben a keselési költség 1.927,186 frt 92 kr., a tiszta jövedelem 8.346,099 frt 83 kr. volt. A tiszta jövedelemből a beligazgatási költségekre 45% esik, tehát e czím alatt, beleszámítva egy-két más jövedelmi apró tételt, 1882-ben 3.750,745 frt 91 krt, 1883-ban pedig 3.793,883 frt 87 krt kapott Hovát-Tótország, e szerint a közös költségekre maradt 1882-ben 4.536,140 frt 93 kr. s 1883-ban 4.590,354 frt 91 kr.; pedig a megállapított kulcs szerint a közös költségekből Horvát-Tótországra 1882-ben 9.378,628 frt 88 kr, 1883-ban 8.818,338 frt 89 kr esett volna. Tehát a hiány 1882-ben 4.842,487 frt 95 kr. s

1883-ban 4.590,354 frt 91 krt tett, s ezt a hiányt Magyarországnak kellett pótolnia.

1884-ben Horvát-Tótország s a volt határőrvidék összes közjövedelmei 16.375,247 frtra rúgtak, ebből 6.161,023 frt az egyenes adókra 1.618,840 frt a díjakra, illetékekre és bélyegre, 2.958,930 frt a dohányjövedékre, 1.674,477 frt a sójövedékre, 1.009,677 frt az állami erdőkre s 1.210,900 frt az állami vasútakra esik. [1]) Az összes előállítási és kezelési költség 5.981,829 frt, tehát a tiszta jövedelem 10.393,418 frt. Ebből a megállapított arány szerint 5.875,521 frt, a beligazgatásra fordíttatik (3.725,521 frt a polgári Horvát-Tótországra s 2.099,501 frt a volt határőrvidékre). E szerint a közös költségekre csak 4.517,897 frt marad. Pedig Horvát-Tótországnak az osztrák-magyar monarchia közös költségeihez, a megállapított arány szerint, 7.243,248 frttal kellene hozzájárúlnia s fedeznie kellene azt a költséget is, melyet a központi kormány a Horvát-Tótországban működő közegeinek fizetésére, az ottani állami utakra, folyókra, honvédségre stb. fordít, s mely évenkint több mint 2 millió frtot tesz. 1885-ben Horvát-Tótország a beligazgatás költségeire 6.011,408 frtot kapott.

A közlött adatokból kitetszik, hogy a Horvát-Tótországgal kötött egyesség Magyarországra nézve korántsem kedvező, hanem igenis terhes, a mennyiben Magyarország évenkint kerek számmal 5 millió frtot áldoz a társországok érdekében.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az éjszaknyugati Felföld.

A magyarországi Kárpátegyesület évkönyve, 1874—1885-ig 12 évfolyam; a legtöbb értekezés ide tartozik, kivált Kolbenheyer Károly, Hradszky József, Majláth Béla, Kalchbrenner Károly, Roth Samu, Roth Márton, Emericzy Géza, Weber Samu, Dénes Ferencz, Dezső Dénes és Déchy Mór dolgozatai becsesek; Déchy Mór: Jelentés a Magas Tátrában tett utazásról, Földrajzi Közlemények, III. k., 221 s kl.; Kolfenheyer: Die Hohe Tatra

[1]) Vannak oly jövedelmek is, melyek az állami költségvetésben nem fordúlnak elő: különböző forrásokból 282,834 frt, a közoktatási és határőrvidéki alapokból 89,835 frt, a bor- és húsfogyasztási adó 624,753 frt, összesen 997,422 frt. Ezeket a jövedelmeket a községi, vallási, közoktatási stb. kiadásokra fordítják.

már több kiadásban, magyarban is megjelent; Partsch: Die Gletscher der Vorzeit in den Karpathen und den Mittelgebirgen, Breslau, 1882; Lovcsányi Gyula: A Vág és vidéke, topographiai leirás, Budapest, 1881; Hunfalvy János: Gömör és Kishont törv. egyesült vmegyék leirása, Pest, 1867. Dr. Chyzer Kornél: Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei, S.-A.-Ujhely, 1885; A Budapesti országos kiállítás VI-dik csoportjának részletes katalogusa, Budapest, 1885.

I.

Áttekintés. A Magas-Tátra, Lőcse-Lublói hegycsoport s a Branyiszkó.

A Dunának pozsony-dévényi szakasza s a Zagyva, Tisza-Hernád, Poprád-Dunajecz, Odera és Morva völgyei között terjed el hazánk legmagasabb, leghegyesebb része, az igazi magyar Felföld, mely az Alföld éjszaknyugati oldalán ellensúlyozza Erdélyt, mely annak délkeleti oldalán épült fel. Tojásdad területet foglal el, melynek hosszabb tengelye ÉK-ről DNy-ra van irányozva; hazánk területén túl is kiterjed, átnyulván Morvaországba, Sziléziába és Galicziába. Egészben véve a Felföld nagy lépcsőzetes föltérség, melynek legnagyobb emelkedése a közepe táján, az ország éjszaki szélén, a Poprád s a felső Vág és Garam völgyei között terül el. Onnan a völgyek sugárosan terjednek szét minden irányban; köztük hegyláncok emelkednek, melyek többnyire gerinczesek, csak néhol fönsíkszerűek, s melyeknek meredek oldala általában DK. felé esik, tehát azok oly ránczosodások, melyek DK-ről jövő nyomás eredményei. A legmagasabb vidékről a fővölgyek D. és É. felé vonúlnak, tehát a Felföld általános lejtősödése déli és éjszaki, de a legtöbb völgy elsőben egy darabon K-re vagy Ny-ra húzódik, úgy hogy azok többnyire nagy ívet kanyarítanak s többé-kevésbbé egyközűek. Ezek a fővölgyek tagolják a Felföldet s kapcsolják össze az éjszaki és déli síkságokkal.

Az emelkedési központ a *Magas-Tátra* és *Alacsony-Tátra* Szepesben, Liptóban és Gömörben. A két főhegység között a Vág, Poprád és Hernád völgyei nyilnak; a Vág elsőben Ny-nak tart, azután D-re fordúl s délnyugati, utoljára pedig délkeleti irányban folytatja útját a Dunának egyik ágával egyesűlve. Ez a Felföld ívszerű fővölgye. A Poprád és Hernád elsőben K-nek tartanak, azután amaz ÉK-re s végül É-ra kanyarodik, hogy az országon kivűl a Dunajeczczel egyesüljön; emez pedig D-re fordúl, s a Fel-

föld keleti szélén az Alföldnek tart, hol a Sajóval egyesülve a Tiszába szakad.

Az említett három folyó forrásainak közelében a Garam és Sajó ered. Amaz elsőben Ny-nak, azután egészben véve DNy-nak tart s utoljára DK-re fordúl a Duna felé, tehát nagyjából a Vággal egyközű. Azon a vidéken, a hol az utóbbitól legtávolabb esik, a Nyitra ered, mely sokkal rövidebb, mindazonáltal szintén ívet képez s középső és alsó szakaszában a két szomszéd folyóval egyközű. A Nyitra felső szakaszát a Turócz pótolja, mely É-nak tart a Vág felé s melynek megfelel az É-ról D-re, szintén a Vág felé kanyarodó, Árva folyó. A Vágnak sajátságos oldalvásti méllékfolyója a Dudvág, a Nyitráé a Zsitva, a Garamé a Szekincze, az első jobboldali, az utóbbi kettő baloldali mellékfolyó. A felsorolt három jellemzetes egyközü folyóhoz hozzájárúl a Morva, mely határfolyó, a középső szakasza K. felé nyíló ívet képez, mig felső szakaszának görbülete Ny. felé nyilik.

A Sajó K. felé csak kis darabon folyik, mig szomszédja, a Gölnicz, mind végig keleti irányt követ s a Hernádba ömlik, mielőtt ez D-re fordúl. A Sajó felső, jobboldali mellékvizei: a Jolsva, Balog és Rima vele egyközűen DK-re folynak, utoljára valamennyi a Rimának K-re nyiló völgyét követi s egymással egyesűlvén, DK-re kanyarodik tovább, mignem a Hernáddal találkozik.

Legszabálytalanabb alakja van az Ipolynak, mely a Garam felé Ny-ra sietö Szalatna közelében ered, elsőben DK-re folyik a Rimával egyközűen, azután a Szucha, Tepla és más folyócskákkal egyesűlvén, délnyugati, sőt nyugati irányban kanyarodik tovább, mintha a Garamba akarna ömleni, de hirtelen kanyarulattal D-re fordúl s utolsó szakaszában a szomszédos folyók ívét utánozva a Dunába szakad.

A hegyes Felföldet tulajdonképen az Ipoly és Rima-Sajó völgyei határolják, ezektől D-re a Középhegység éjszakkeleti szárnya emelkedik, mely az Alföldet szegélyezi.

Valamint a fővölgyek, úgy a főhegységek is többé-kevesbbé egyközűek. Következők a fő hegylánczolatok: a *Magas-Tátra* a Vág, Poprád és Dunajecz között; az *Alacsony-Tátra* a felső Vág és felső Garam között, mindkettő egészben véve Ny-ról K-re csap; az *Osztroski-Vepor* az Alacsony-Tátra keleti ágazatához csatlakozva a Garam és Ipoly között DNy-ra sorakozik; a *Nagy-Fátra* lánczolat a Garam, Turócz és Nyitra között; a *Kis-Fátra* lánczolat a Turócz, Nyitra és Vág között, mindkettő szintén DNy-ra vonúl. Azután az

ÉK-ről DNy-ra vonúló leghosszabb lánczolat következik, mely az Odera, Becsva, Morva, s az Árva és Vág között terjed el s a Felföld éjszaknyugati külső szegélyét képezi; főgerincze többnyire az ország határán emelkedik, úgy hogy méltán éjszaknyugati *Határ*-lánczolatnak nevezhetjük. Mindezek a DNy-ra vonúló hegylánczok éjszakon legmagasabbak, D. felé letörpűlnek s utoljára a Pozsonyi medencze síkságában elenyésznek.

Az Alacsony-Tátra és Osztroszki-Vepor keleti ágaihoz alacsonyabb hegységek csatlakoznak, melyek a Tarcza és Hernád völgyeiig huzódnak s Gömör és Szepes megye bányavidékeit foglalják magukban.

Végre a kitódulási Középső hegység tagjai a *Bükk, Mátra* és *Cserhát* a Felföld belső szegélyét képezik az Alföld felé.

A Kárpátok rendszerének legérdekesebb tagja a *Magas-Tátra,*[1]) mely hazánk legmagasabb pontjait foglalja magában. Egész lánczolatának hossza mintegy 170 km., a mennyiben az a Vág és Árva egyesűlésétől a Dunajecz és Poprád egyesűléséig terjed. A Vág az Alacsony-Tátrától és Nagy-Fátrától, az Árva a Kis-Fátra és Babia-Gura hegységektől, a Poprád a Királyhegy keleti ágazataitól s a sárosmegyei hegyektől választják el. Az említett folyók völgyei jókora lapályokká szélesednek ki, t. i. a szepesi, liptói, árvai és galiczai (neumarkti) halmos térségekké, melyek a Magas-Tátra lánczolatát csaknem egészen elszigetelik. E hullámzatos térségek általános magassága 600—700 m. (Késmárk tengerfeletti magassága 638, Poprádé 675, Liptó-Sz.-Miklósé 576, Trsztennáé 607 m.) A hegység legmagasabb csúcsai pedig a 2600 m. haladják meg.

De a hegylánczolatnak csak középső része érdemli meg a magas hegység nevét s a Magas-Tátra alatt rendesen csak azt értik; nyugati és éjszakkeleti függelékei sokkal alacsonyabb és szelidebb alakú magaslatok.

A heglánczolat a Vág és Árva egyesűlése által képezett földsarkon, Sztankovánnál kezdődik gömbölyded, gyepes és erdős hegyekkel, melyeknek főemelkedési vonala Árva és Liptó megyék határán ÉK-re vonúl. A főgerincz déli lejtője a Vág felé rövidebb és meredekebb, mint az éjszaki, mely szeliden ereszkedik a Fekete-Árva

[1]) A Magas-Tátrát ábrázoló legjobb földképek: Carte der Central-Karpathen. Im Maase 1 : 75,000, herausgegeben von k. k. milit. geogr. Institut in Wien; s *Kolbenheyer* földképe, melyet a M.-Kárpátegyesület adott ki. A magyar állami nyomdában megjelent *térképe a Tátra hegységnek.* 1 : 57,000 mértékben, már némileg elavúlt; régibb földképek épen nem használhatók.

völgyére. Nemcsak gyalogösvények, hanem kocsiutak is szegik. A hegyek egyes, egymás mellé sorakozó csoportokat képeznek, ilyenek a *Sip* és *Hrdosin*, a *Chocs* és *Prószéki* hegycsoportok. A Sip (1170 m.) a legnyugatibb csoport, elég büszkén emeli fel fejét, meredek falakkal; sokkal magasabb a Nagy-Chocs (1612 m.), mely a Likavai völgy keleti oldalán, Kubintól D-re s Lucski fürdőtől ÉNy-ra nyúlakodik fel; teteje sziklás, kopasz, messzire látható horpadást mutat, alakja tehát némileg kocsihoz hasonlít, onnan a neve. Közte s a délnyugati oldalán emelkedő Kis-Chocs között egy ösvény vezet a Turiki völgyből Dubovára. Egy kocsiút a Teplai völgyön fel a Nagy-Chocs, Danielki és Chotár hegyek között kanyarodva a Lestinyei völgybe visz. A Prószéki hegycsoport az átmenetet képezi a magasabb hegységre, a *Fehérkö* (Biela-Szkala) hosszan elnyuló gerinczén (1805 m.) túl már jóval magasabb hegyek következnek. Még ezt a hegycsoportot is több út szegi; egy út Madocsányból a *Havranek* keleti oldalán É-ra Podkrivácsba; más út Hlinikből Malatinára s azután egyfelől Pribisbe, másfelől Chlebniczen át Dubovára visz. Ismét más út a Prószéki völgyet a Krivai völgygyel kapcsolja össze. A fő átjáró Szelniczéből a Szucha patak völgyén felfelé, Kvacsan és Novoti helységeken át haladván, a főgerinczet a *Priekopa-Holicza* és *Biela-Szkala* között szegi s igy Zubereczen és Habovkán át Trsztennába jut. Még a széles Bobróczi völgyből is kocsin mehetünk a főgerinczen át az ÉNy-ra nyiló Sztudeneczi völgybe. A két völgy, t. i. a Bobróczi és Sztudeneczi, képezi a Magas-Tátra nyugati szárnyának keleti határát. A hozzája tartozó hegycsoportok leginkább mészkőből és dolomitból állanak, azokat tehát az *Árva-Liptói mészkö hegység* nevezete alá foglalhatjuk össze.

A Fehérkőtől kezdve a hegyek más alakot kezdenek ölteni, magasabbak, merészebben szabvák, szaggatottabbak, gyakran sziklásak, de mégis erdővel és gyeppel fedvék. A főgerincz egy darabon DK-re kanyarodik, azután kisebb-nagyobb görbületekkel keleti irányt követ; éjszaki oldalán a Fekete-Dunajecz felső völgyei terjednek el. Azután a főgerincz É-ra fordúl s egy darabon ÉKÉ-ra, majd megint K-re kanyarodik tovább; a *Volovecz* hegytől kezdve mindig Liptó megyét Galicziától választja el, éjszaki oldalágai Galicziában terjednek el a Dunajecz felső völgyeit szegélyezve, a déli oldalágak pedig a Vág völgyére ereszkednek. Ez a Magas-Tátra nyugati szakasza, mely leginkább Liptó megyében emelkedik, különösen *Liptói havasoknak* is nevezik. Ezek magas hegytömegek, többnyire az erdő felső határán túl emelkednek; jobbára hullámzatos gerinczek, széles

hátak és kúpalakú csúcsok. Az erdő tisztásait s a magas hegyhátakat és hegylejtőket havasi legelők foglalják el; meztelen sziklacsoportok ritkák. A völgyek többnyire szélesek és nyájasak, szabályos hajlással ereszkednek alá; felső katlanaikból a tavak legnagyobbrészt már eltüntek, csak a *Rohács* éjszaknyugati s a Volovecz délkeleti oldalán van még nehány egészen jelentéktelen tócsa.

A Bobróczi völgy kezdeténél a főgerincz félkörben D-re kanyarodik s ott a *Szivi* hegy már több mint 1800 m. magasságra emelkedik, azután még magasabb hegyek következnek. Mindannyian a főgerinczből nyúlakodnak fel; igy a *Szalatinszki* (2050 m.), *Banikov* (2178 m.), *Plaklivo* (2126 m.), a szaggatott *Rohács* (2072 m.) a Liptói havasok egyik legnevezetesebb hegye; azután következnek: a *Volovecz* (2065 m.), *Hrubi* (2142 m.), *Racskova* vagy *Koncsiszta* (2071 m.), *Klin* vagy *Viszoki* (2170 m.), *Piszna* (2228 m.), *Kamenistya* (2128 m.), *Szmerecsin* (2068 m.) és *Tomanova* (1979 m.). A két utóbbi hegy ölében, valamint a Racskova déli oldalán egy-egy apró tócsát találunk.

A Szivi hegy egy oldalágat D-re ereszt, ez a Bobróczi völgy nyugati oldalát szegélyezi, főkúpjai: az *Osztra* (1765 m.) és *Babki* (1568 m.). A Szalatinszki déli oldalágából a *Jaloveczka hora* (1882 m.) nyúlakodik fel; a Banikov déli ága még magasabb, tetői a *Priszlop* (2115 m.) s a *Rásztoka* (1953 m.). A Rohácsból kiinduló déli ág a Szmerecsanka és Racskova völgyei között terjed el, főcsúcsai a *Szmerek* (2089 m.), *Nagyhegy* (Velkivrch, 2 184 m.) és *Baranecz* (1949 m.). A Hrubi hegyhez D. felől csatlakozó oldalág a Pribilinai völgy felső ágait választja el egymástól, csúcsai a *Jakubina* (2189 m.), *Osztredok* (2049 m.) és *Magura Nizsna* (1921 m.). A Piszna déli oldalán azon ág indúl ki, mely D-re menve szétoszlik s a Pribilinai és Kamenistyai völgyek között terjed el. Legmagasabb csúcsa a *Jezsovo* (2045 m.). Egy keskenyebb oldalág a Kamenistyai és Tichai völgyeket választja el egymástól.

Az éjszaki oldalon legnagyobb hegyág az, mely a Fekete-Dunajecz felső völgyei között elterjedvén, különösen a regényes Kosczieliszkói völgy nyugati oldalát szegélyezi, legmagasabb pontja 1826 m.

A Tomanova felől a főgerincz É-ra vonúl s ott egy csorbája a *Tichai hágót* (1689 m.) képezi, melyen át a Tichai völgyből a Kosczieliszkóiba járnak. Ez a Liptói havasok egyik legmélyebb hágója, de kocsival járható útja annak sincs, még lóháton sem igen lehet rajta átmenni. Odább É-ra a főgerincz gyorsan emelkedik,

a *Vereshegyen* (Cservoni vierch, 2128 m.) túl megint K-re fordúl s ezt az irányt a *Malocsniakon* (2101 m.), *Kondracskán* (2004 m.), *Csuba-Goricskován* (1881 m.) és *Piargi-* vagy *Beszkéd*-hegyen (1977 m.) át megtartja. A *Svinniczánál* (2293 m.) DK-re kezd kanyarodni, s ezen hegycsúcs a szorosabb értelemben vett Magas-Tátra nyugati sarokbástyája.

A déli oldalágak közől a Liptói havasok közé számítjuk még azt a tojásdad alakú hegytömeget, mely a Koprovai és Tichai völgyek között terjed el, s melynek főcsúcsa a *Velka-Kopa* (2054 m.); ettől K-re a *Ticha*-hegy (1947 m.), D-re pedig a *Krizsne* (2040 m.) nyúlakodik fel.

Az éjszaki oldalon jelentős hegytömegek a Kosczieliszkói és Bisztrai völgyek között emelkednek, ott legmagasabb hegy a *Gievont* (1900 m.), mely Zakopanétól D-re mered föl. Még nagyobbak azon hegytömegek, melyek a Fehér-Dunajecz felső ágai és a Bialka között terjednek el; különösen az Öttói és Száraz völgyet (Sucha woda) s az ottani tómedenczéket igen magas és meredek hegyek állják körül. Az Öttói völgyben levő tavak közül a Nagytó 35 k.-holdat foglal el; a Szárazvölgyben levő Hernyó tavak (Gonsieniczovei tavak) közül csak a Fekete tó jelentős, a többi három apró. A galicziai hegység a Svinniczából indúl ki, *Voloszin*-hegységnek nevezik; főcsúcsai: a *Kozi*-hegy (2259 m.), a *Gránát*-hegy (2217 m.), *Vakszmundszka* (2192 m.), *Kosiszta* (2142 m.) és *Rosztoka* (2092 m.). E hegység már a tulajdonképi Magas-Tátrához tartozik.

A déli oldalon a Béla völgyének éjszakkeleti ága, a Koprovai völgy, választja el a tulajdonképeni Magas-Tátrát a Liptai havasoktól. De a főgerincz már a Svinniczánál ölti fel azt a sajátságosan szétrombolt, össze-vissza hasogatott, csipkés taréjhoz hasonló alakot, mely a Magas-Tátra gerinczeit és oromjait jellemzi; az korántsem szelid hajlásokkal hullámzatosan elvonuló hát, hanem egyes tükre, tornyokra széthasadozott, széttördelt, vékony, csorbás él, hogy rajta többnyire járni sem lehet. A rémítően meredek csúcsokkal, tornyokkal, tűkkel, szarvakkal megrakott, élesen kicsorbásodott, csipkés főgerincz épen nem vonúl el egyenes irányban, hanem majd be-, majd kihajolva elsőben DK-re, azután ÉK-re kanyarodik, úgy hogy D-re kihajló majdnem félkört ir le a Svinniczától kezdve a Kopa hágóig. Legdélibb kihajlása a *Koncsiszta* és *Gerlachfalvai csúcs* között van.

A főgerincz azon görbülete okozza, hogy a Magas-Tátra D-ről tekintve egészen más képet mutat, mint É-ról. A déli oldalon

a hegység főgerinczét a kisugárzó oldalágaknak csúcsai köpenyszerüleg veszik körül; ezek ugyan elszigetelten nyúlakodnak fel, mindazonáltal messziről tekintve egységes hegyfalazattá olvadnak össze, s annál inkább, minél közelebb esnek tövükhöz. Ha e csúcsokat vonallal összekapcsoljuk, látjuk, hogy azok is D. felé kihajló görbületben sorakoznak, de ez nem hajlik ki oly erősen, mint a főgerincz.

A hegység legmagasabb csúcsait összekapcsoló vonal KÉK-ről NyDNy-ra huzódván, a közepén D. felé kihajlik; a kelet-éjszakkeleti sarkpontot a *Késmárki csúcs*, a nyugat-délnyugati sarkpontot pedig a *Nagy-Kriván* képezi. A Késmárkihoz a Lomniczi csúcs csatlakozik, erre a Középorom, azután a Nagyszalóki csúcs és Bibircs, továbbá a Gerlachfalvai csúcs és Koncsiszta következnek; a mélyen bevágódott Menguszfalvai völgyből a Tupa tekint ki, azután a Kriván keleti falazata, a Bástya s végre a Szoliszko, Osztra és Krátka után a Kriván rekeszti be a csúcsok sorát. Nevezetes, hogy a csúcsok többnyire párosan sorakoznak: a Késmárki és Lomniczi csúcs, a Nagyszalóki csúcs és Bibircs, a Nagy- és Kis-Gerlachfalvai csúcs, a Koncsiszta és Tupa ily ikercsúcsok. Ezt a páros elkülönődést a hegység déli oldalának és tövének tagosulata okozza.

A hegység déli oldalát öt fővölgy tagolja, t. i. a Fejérpataki, Tarpataki, Felkai, Menguszfalvai és Bélai völgyek. Ezek sugárosan terjednek szét, mint legmélyebb bevágódások a hegység déli oldalát négy főtömegre osztják, s ezekből nyulakodnak fel az említett csúcsok, mint büszke óriások. Csak a Középorom szorúl háttérbe a Lomniczi és Nagyszalóki csúcs között. Az említett hegytömegek és csúcsaik mind a főgerincz előtt állanak, s azok alkotják a hegység ama magas sziklafalát, mely a szepesi és liptói lapályból közvetetlenül mered föl. Magát a főgerinczet D-ről alig láthatjuk, s a hol egyes részei meg is látszanak, csak mint csorbák vagy szerény magaslatok mutatkoznak az előtérben ágaskodó hegyóriások mellett. Csak a középtájon a Jégvölgyi csúcs s Ny. felé a Nagy-Viszoka érvényesíti magát bizonyos álláspontokról tekintve.

D. felé az említett csúcsok hegytömegei a szepesi és liptói hullámzatos lapályokra ereszkedvén, lefelé menve, mindinkább szétterülnek s jobban-jobban egymáshoz közelednek; ezáltal elzárják hátteröket s kiszélesedő lejtőikön másodrendű völgyek és katlanok képződhetnek, milyenek a Kőpataki és Batizfalvi völgyek s a Gerlachfalvai katlan; végül a hegység közös talapzatává olvadnak össze, melybe az említett főpatakokon kivül még számtalan más vizér vájta ki

medrét. Maga a hegység közös talapzata mind szelidebben hajló lejtősödéssel lassankint a Poprád és Vág völgyeire ereszkedik.

A szepesi és liptói hullámzatos térségekből tehát közvetetlenül, minden előhegység nélkül emelkedik fel a Magas-Tátra óriási sziklafala, a természetnek ama remekműve. D. felől a Poprád és Vág völgye mentén tekintve a sziklafal mintegy kettős homlokzatot mutat: egy kéletit, melynek éjszaki végpontja a *Bolondos* (Thörichte Gern), déli végpontja a *Nagyszalóki csúcs*, és egy nyugatit vagy délit, az utóbbi csúcstól a Kriványig. Ha Poprád vagy Hozelecz vidékéről szemléljük a Magas-Tátrát, a középponti látókepet nyerjük, mely a keleti és nyugati homlokzatnak egyszerre átpillantható részleteiből alakúl. A keleti homlokzatnak középpontja a Lomniczi csúcs, látóképe szabálytalan, de festői; a déli homlokzat képe kevésbé tagolt, tömör, merev sziklafalat mutat, csak a Koncsiszta szabályos alakja gyönyörködteti a szemet a kajla Kriván mellett; legszebb a középső homlokzat képe, befejezett szépség jellegét viseli magán, mint *Emericzy* mondja. Úgy tünik az fel, mintha a csúcsok elrendezése és csoportosítása nem vakon működő természeti erők, hanem öntudatosan és czélirányosan teremtő kéz mesterműve volna. Szigorú részarányosság észlelhető e képben,[1]) a melynek izléssel kigondolt középpontja s ettől balra és jobbra épen olyan izléssel elhelyezett melléktagjai vannak. Középpont a Nagyszalóki csúcs, mely valamennyi csúcs között a legdélibb fekvésü, és déli oldaláról tekintve kupolaszerü alakja van; legmagasabbnak és leghatalmasabbnak látszik, míg a tettleg magasabb Gerlachfalvai és Lomniczi csúcsok úgy tünnek fel, mintha csatlósai volnának, melyek kimért távolságban háttérben tartózkodnak. A Nagyszalóki csúcstól jobbra és balra eső többi főcsúcsok szintén mintegy kölcsönös egyetértésben csoportosulnak, úgy hogy minden egyes K. felőli főcsúcsnak megfelel egy nyugati főcsúcs. E részarányosság még a K. és Ny. felőli alacsonyabb végtagokra is kiterjed.

Egészen más képet mutat a Magas-Tátra É-ról tekintve. Ha a Bialka lapályából emelkedő magaslaton, pl. Krempach környékén állva D. felé tekintünk, látjuk a kékellő hegylánczot, a mint az DK-en Zsgyárnál a homokhegyek törpe népe fölé hirtelen emelkedve számtalan kupoláival, csúcsaival, szarvaival és tüivel a déli látóhatárt

[1]) Természet után legszebben és leghivebben *Forberger Vilmos* rajzolá le 1884-ben; az eredeti rajz a kiállításon a M. Kárpátegyesület pavillonjában volt látható, fényképi lenyomata az egyesület évkönyvének XII. folyamához van csatolva.

elzárja, Zakopane táján és mögötte tetemesen letörpül s lassankint az Árva-Liptói határhegység gömbölyded vonulataival összeolvad. Közelebbről vizsgálva a hegységet, mind hosszúsági, mind szélességi kiterjedésben hármas tagosulást különböztethetünk meg.

Bal felé a kékes-zöld szinű *Bélai mészkő-havasok* hosszú gerincze és csúcsai látszanak, jobb felé az Árva-Liptói mészkőhegység gyepes hátai és kúpjai ködlenek, közepett a Magas-Tátra mered föl sokféle alakú, vad ormaival és csúcsaival. Szélességi tekintetben szintén hármas tagosulást vehetünk észre. Az előtérben az alacsony és sötét erdőkkel fedett homokkő hegység mögött és fölött lankás zöld hegyoldalok emelkednek, melyek egyes, nem nagyon meredek csúcsokkal tetézvék, már az erdő felső határán jóval túl emelkednek és zöld gyepmezőkkel fedvék. Ide tartoznak a Bélai mészkő-havasok, a Siroka hegység s a Voloszin lánczolat. Ezt a mészkőből álló előhegységet a Bialka forráspatakai kétszer átvágták s benne úgy, mint a Fehér-Dunajecz, meredek hajlású völgyeket vájtak magoknak.

Ezen első, inkább kies mintsem vad, völgyektől átszelt hegysor mögött emelkedik a Magas-Tátra hosszan elnyuló, vadúl szaggatott, gyakran 1000 méternyire dőlő főgerincze, keleti és nyugati végén észrevehetőleg előrenyomul, közepén pedig D. felé hajlik erősen, s azért alacsonyabbnak is látszik; belőle nehány jelentős csúcs nyúlakodik fel. Végre a helyenként erősen kicsorbásodott főgerincz mögött egyes csúcsok ágaskodnak, t. i. a Késmárki és Lomniczi csúcs, annak éjszaki kisérője, mely olyan csipkés, mint a kakastaréj, a Bibircs és szomszédjai, a hasadozott Gerlachfalvai csúcs s a hajlott csúcsú Koncsiszta. A Kriván onnan nem látszik, mert a Halastó és Tengerszem mögött felmeredő Menguszfalvai orom eltakarja. De a sok csúcs közől figyelmünket leginkább a Jégvölgyi csúcs köti le, mely a déli oldalon alig tünik fel, innen tekintve pedig meredek falakkal mint hatalmas gúla nyúlakodik fel, melynek szép szabású csúcsa jóval magasabb, mint a többi hegyóriások, vállát fehér hófolt ékesíti, lába nem látszik, mert több mint 1300 méternyire a mély völgybe ereszkedik. [1])

Tehát más-más képet mutat a Magas-Tátra, a szerint, a mint É-ról vagy D-ről s kisebb-nagyobb távolságról tekintjük. De a változatossághoz, melyet a csúcsok különböző elhelyezése és csoportosulása okoz, még a változatos szinezet is járúl, mely az évszaktól, a

[1]) L. *Dénes Ferencz*, a Jégvölgyi csúcs, a M. Kárpátegyesület évkönyve, VII. k. 226. s. k. l.

különböző világítástól s a levegőnek állapotától függ. Másnak tünik fel a Magas-Tátra téli köntösében s másnak nyári mezében. Más a szinezete hajnalkor, délben és alkonyatkor, más mikor az ég derült, más mikor borúlt; a fellegek majd csak a csúcsokat övezik, majd a hegység derekáig szállnak alá, úgy hogy csúcsai napokig, hetekig sem látszanak, gyakran az egész hegységet takarják el. [1])

A felhők gyakran oly hirtelen gyűlnek, hogy észre sem veszszük, s vagy csendes gyászban boronganak a hegység felső nagyobb felét beburkolva, vagy rémítő dörgéssel, mindent felforgató viharral megerednek pusztító árt ontva. Nagy rombolásokat mivelnek olykor a záporok és felhőszakadások; a Nagyszalóki és Lomniczi csúcsok lejtőségein messziről is látható árkok vonulnak lefelé, melyeket felhőszakadások vágtak ki.

Általában az időjárás a magas hegységben nagyon változékony, gyakran nyár derekán is havaz s a hirtelen támadt fergetegben néha állatok és emberck is megfagynak. Kisebb-nagyobb hótömegek a felső szakadékokban és árnyékos lejtőkön egész nyáron át megmaradnak, de jeges hó és igazi jeges nincsen a Magas-Tátrában s egyetlen egy csúcson sem marad meg a hó, jóllehet számos csúcs meghaladja azt a magasságot, melyben a hegység földrajzi szélessége alatt (É. Sz. 49°10′—49°20′) az örök hó alsó határa lenni szokott. Ennek oka a hegység helyzetében, különösen pedig szabásában és tagozódásában rejlik.

A magas hegység aránylag kis területet foglal el, elszigetelt hegytömeg, az sem folytonos, hanem sokszorosan megoszlott, szakadozott, minden oldalán áttört és kivájt, korántsem tömör, hanem kiválóan gerinczes hegység; főgerincze rendkivül vékony, oldalágai aránylag szintén vékonyak és nem igen hosszúk. Az egyes gerinczek, ormok, csúcsok felső éle többnyire csak egy-két méter széles; a vékony gerinczeket méltán taréjoknak nevezik, gyakran csakugyan kakas taréjához hasonlítanak azok s általában ábrándos alakúak, horgasok, rovátkoltak, kopaszok, vasszínüek. — Az oldalágak között nyíló keresztvölgyek mélyen bevágódvák, aránylag rövidek s D-re a magyar, É-ra a galicziai nagy síkságok felé nyílnak. Az éjszaki oldalon a völgyek általában mélyebben vannak bevágódva, mint a déli oldalon. Jobbára fokozatosan emelkedve a hegység főgerinczéig nyúlnak fel, az egyes fokozatokon többnyire lej-

[1]) L. *Emericzy Géza*, A Magas-Tátra látképe és megvilágítása, a M. Kárpátegyesület évkönyve, IV. k, 246. s. k. l.

tős hasadékokká szükülnek össze, feljebb és alább pedig kiszélesednek öbölszerüen; felfelé gyakran két-három ágra szakadnak, az egyes völgyhasadékok között rendesen nagyon meredek sziklaorom emelkedik, mely hátra felé mind nagyobb magasságra tornyosúl s a hegység főgerinczéhez támaszkodik. Ez a völgyek szögletében többnyire meredek sziklafalat képez, mely a két oldalán tornyosuló hegytetőkhöz képest horpadást mutat, kivált ott, a hol a túlsó oldalon szintén öbölszerü völgykatlan mélyed be. Ezek a hegység két oldalán egymásnak megfelelő keresztvölgyek között emelkedő gerinczfalak a hegység nyergei, melyek azonban többnyire nehezen megmászható hágók, azért a magas hegységen egyetlen egy kocsiút sem vezet át.

Egészben véve a hegység nagyon hirtelen lejtősödik alá, dőlése majdnem annyi mint 1 : 8, tehát 1000 méterre 125 m. lejtés esik. 1580 m. magasságig egyformán feltódult folytonos tömegnek mutatkozik, csak feljebb oszlik meg egyes ormokra, gerinczekre és csúcsokra. Ezek általában igen meredekek, néha 60—70 fok alatt dőlnek.

A hegység déli oldalának völgyei többnyire a főgerinczen kezdődnek s fokozatosan ereszkednek alá, omladékokkal és hömpölyökkel telvék és csak helyenként vannak gyepes és virágos térségeik, melyek alkalmasint egykori tavak betemetett fenekei. Már az erdős öv felső szélén kiérnek a hegység falazata közül s alább dombos és szelid hajlásu lapályokká válnak. Vizeiknek esése nagyon egyenlőtlen, azok hol zúgva rohannak fokozatról fokozatra, hol lassú csörgedezéssel folydogálnak tovább, mihelyt a magas hegységből kiérnek egyenletes, noha elég nagy eséssel sietnek a fővölgy felé. Az éjszaki oldalon a völgyek általában alantabban kezdődnek, egy darabig majdnem szintesek, azután hirtelen hajlással ereszkednek, úgy hogy vizeik kisebb-nagyobb sellőkben és zuhatagokban szökdelnek, mígnem az erdős vidéknek mintegy felét elérve rendesen kitágulnak Legegyenletesebb hajlása a Bialka völgyének van. Az éjszaki oldal völgyeiben a növényzet alantabb fekvésöknél fogva többnyire dúsabb, mint a déli völgyekben, bennök jókora gyepmezők és havasi legelők zöldelnek; az erdő a főgerincz közeléig vonúl fel. De a hegygerinczek és csúcsok s a völgyek legfelsőbb katlanjai még kopaszabbak és ridegebbek, mint a déli oldalon.

A hegység mindkét oldalán számos kis tó, úgynevezett tengerszem van, összes számuk, *Kolbenheyer* szerint, valami 112, ezekből 74 a déli s 38 az éjszaki oldalra esik. Többnyire kicsinyek, az erdős övön túl 1500—2000 m. magasságban fekszenek, a zord völgykatla-

nok főékességeül szolgálnak. A déli oldalon legnagyobb s legalantabban fekszik a *Csorbai tó* (1351 m.), mely hosszúkás négyszög medenczét tölt ki, legnagyobb mélysége 20.$_7$ m. A sokkal kisebb *Poprádi tó* szintén még az erdős öv szélén fekszik (1503 m.), tojásdad alakú, legnagyobb mélysége 16.$_4$ m. A *Felkai tó* még kisebb, nagyobb magasságban fekszik (1641 m.), nagy hömpölyök hevernek a partjain, részint már medrét is betemették, legnagyobb mélysége alig több mint 5 m. A *Szmerecsini tó* (1676 m.) legnagyobb mélysége 41.$_3$ m. [1])

Halak a déli oldalon csak a Poprádi tóban élnek, azok is csak sovány pisztrángok. Az éjszaki oldalon legnagyobb tavak: a *Halastó* (1384 m.), a *Nagytó* az Öttói völgyben (1656 m.) s a szorosabb értelemben vett *Tengerszem* (1587 m.) Az elsőnek legnagyobb mélysége 49.$_5$, a másodiké 78, a harmadiké 77 m.

A tavak vizének szine többnyire zöldes vagy kékes, néha feketés, fehéres, onnan a nevök. Létezésöket vagy a még teljesen ki nem képezett völgyek mélyedéseinek, vagy a völgyeken keresztülmenő harántgátakat alkotó omladékrakásoknak köszönhetik; a környező ormokról leomló görgeteg mindinkább elborítja és kisebbíti, a kifolyó patak is mind mélyebbre vájkálja a harántgát csatornáját. Ennek következtén a szikla medenczékben oly kedvesen álmodozó gyönyörű viztükrök legtöbbje, vagy talán mindnyája rövidebb-hosszabb idő múlva el fog tűnni.

Egykor talán tömeges fönsik volt a Magas-Tátra, a völgyek közötti vékony gerinczek a fönsíknak, a kiemelkedő csúcsok pedig a hajdani folytonos gerinczeknek maradványai. Tehát a mostani hegység a hajdani alkotmánynak összevisszakuszált romja, mindenütt iszonyu rombolás jeleit mutatja. A gerinczek és csúcsok szerteszét hasogatvák, rovátkolvák; a lejtők és völgyek omladékkúpokkal, hömpölyökkel és törmelékkel boritvák. Valamennyi orom és csúcs, úgy látszik, az omlások következtében letörpült, alacsonyabbá lett. Mikor a hegység még tömegesebb és magasabb, a völgykatlanok téresebbek voltak, akkor bizonyosan sokkal nagyobb hótömegek halmozódtak fel s jegesek is léteztek. Az egykori jegeseknek számos nyomait fedezték fel különösen *Partsch* és *Róth*. Már *Sonklar* és *Fuchs* is

[1]) E három tónak mélységét dr. *Dezső Dénes* mérte meg, l. értekezését a Magas-Tátra tengerszemeiről a M. Kárpátegyesület évkönyvei III. kötetében. Ugyanabban a kötetben *Hradszky József* számlálja elő a Tátra tavait, a 88. l. A Magas-Tátra völgyeiről és tavairól dr. *Róth Samutól* jelent meg egy érdekes értekezés az évkönyv V. kötetében.

figyelmeztettek bizonyos karczokra és csiszolásokra, melyeket a Tarpataki és Felkai völgyekben felfedeztek.

Tágas hosszanti völgyek nincsenek a Magas-Tátrában, azért helységek sincsenek benne. Havasi legelőket a hegység déli oldalán leginkább csak némely lázon és csekélyebb magasságu hegylejtőkön, az erdős öv ritkásain s a gyalogfenyő övében találunk. Az erdős öv körülbelől 1330 m. magasságig ér fel, egyes fenyők ugyan még 1450, sőt 1620 m. magasságban is előfordulnak, leginkább veresfenyők, miután a czirbolyafenyő már-már kiveszett. Feljebb a henye vagy gyalogfenyő öve terjed el, 1960—1740 m. magasságig, azon túl már csak a földön kúszó havasi füvek és cserjék s nehány virágos és virágtalan növényfaj teremnek.

Láttuk, hogy a tulajdonképeni Magas-Tátra a *Svinnicza* hegygyel kezdődik. Onnan a hegység főgerincze DK-re kanyarodik, a *Nad-Kamenem* (2158 m.), *Szkalkie* (2072 m.), *Miedziane* (2167 m.) és *Csubrina* (2435 m.) hegyeken át. Az ország határvonala a Csubrinán tulig a főgerincz mentében huzódik el, azután hirtelen É-ra fordul s a Halastó közepén át a Bialka völgyét követi. A szép tómedenczének keleti fele tehát hazánkhoz, nyugati fele pedig Galicziához tartozik, a magasabb fokozaton levő Tengerszem pedig egészen a miénk.

Ott hol É-ról a Bialka, D-ről pedig a Poprád völgye nyúlik fel a hegység főgerinczéig, a Magas-Tátra legérdekesebb szakaszát találjuk. Borzasztóan szaggatott és szédítő meredekségü ormok és csúcsok között vad völgyzugok nyílnak, melyekben szép viztükrök csillognak, a szürkés sziklalejtőkön kisebb-nagyobb hómezők fehérlenek. A főgerincz az említett két völgynek felső katlanai között a Miedziane, Csubrina és *Menguszfalvai* csúcsokon át DK-re húzódik, mint meredek és alig megmászható sziklafal, a *Tengerszem* csúcsánál (2508 m.) D-re kanyarodik, s egy oldalágat egyenest É-ra ereszt; ez mint keskeny meredek orom a Tengerszem és Halastó keleti oldalán É-ra vonul, egy mellékágat ÉK-re, a Poduplaszki völgy felé bocsátva. Sokkal nagyobb a déli oldalág, mely számos mellékágra oszolván, a Menguszfalvai és Koprovai völgyek között terjed el. A főgerinczhez csak keskeny orommal csatlakozik, mely a Szmerecsini tavakat a Hinczkói nagy tótol választja el; csomópontja a *Koprovai* csúcs (2369 m.), onnan a hegyágak déli, délkeleti, nyugati és délnyugati irányban terjednek szét legyező alakjában. Köztük 11 tócsa van. A délkeleti irányban elhuzódó ág a *Bástya,* mely a Menguszfalvai völgyet Ny. felől szegélyezi, odább Ny-ra a

Furkota (2437 m.) emelkedik, mely egy ágat ÉNy-ra s kettőt DK-re ereszt, az ikerágak közül a keleti a *Zseliszko* vagy *Szoliszko* (2314 m.), a nyugati az *Osztra*. Ehhez a *Krátka* (2016 m.) csatlakozik s ettől Ny-ra a *Nagy-Kriván* (2496 m.) tornyosul, mint hatalmas sarokbástya.

Ezek ama hegycsúcsok, melyeknek széles előfokozatán a Csorbai tó terül el. Egyenesen É. felé különösen a Szoliszko tünik fel, közte és a Bástya között több tócsa van; ezekből folyik ki a csorbai Malompatak (Mlinicza), mely a Csorbai tó felől látható szép vizesést képezi. A Poprádba ömlik, ugyancsak ezzel egyesül a kis vizér, mely a Csorbai tóból szivárog ki. De ezen tó nyugati oldalán számos forrás fakad, melyeknek vize a Fehér-Vággal egyesül. A Csorbai tó környékén tehát a Keleti és Fekete tengerek vizválasztója alig határozható meg.

A *Tengerszem-csúcsa* a Magas-Tátra egyik legnevezetesebb pontja, éjszaki oldalán a hasonnevű tó, déli oldalán az apró Varangyos tavak vannak, vállát egy kis hómező takarja. Nem nagy fáradsággal mászható meg, s ezt a fáradságot busásan megjutalmazza a gyönyörü kilátás, a melyet tetején állva élvezhetünk; egyik más csúcsról sem láthatjuk oly jól a Magas-Tátra hegyrengetegének alkotását és berendezését; jól kivehetjük onnan a különbséget is, melyet a Liptói havasok és Magas-Tátra között találunk. Azért méltán magyar Riginek nevezték el. [1])

ÉNy. felé a szaggatott *Barát* mered föl, D. felé pedig a *Tátra csúcs* vagy *Nagy-Viszoka* büszke gúlája tornyosúl (2558 m.); sajátságos, fenséges alkotású hegy, mint óriási, felfelé erősen megnyulánkúló és éles csúcsú kúp emelkedik szabadon, rémítő meredekséggel és oldaltámok nélkül. Egy füszál sem zöldel rajta. Két csúcsa van, melyet mély hasadék választ el egymástól. Déchy Mór 1874-ben először mászta meg. [2]) Onnan a főgerinczből sok meredek és szaggatott mellékorom indúl ki, melyek D-re a Poprádi tó, É-ra a Jeges tó (1794 m.) felé vonulnak; az egyik mellékág a *Kopa* (2297 m.), melynek nyúlványai a Poprádi tó éjszaki oldalát szegélyezik; ettől K-re más ormok merednek föl, melyek a Sárkánytavat és Jegestavat rekesztik be; a leghosszabb mellékorom a Jeges tó felől D-re huzódik s a *Tupával* (2183 m.) végződik, egy ágat pedig Ny-ra

[1]) L. *Hunfalvy János:* Kirándulás a Tengerszem csúcsára. Családkönyve 1857-dik évf.

[2]) L. *Déchy Mór:* Jelentés a Magas Tátrában tett utazásról, Földrajzi Közlemények. III. k. 132 l.

ereszt; ez az *Oszterva* (1926 m.), mely a Poprádi tó déli oldalán végződik.

A főgerincz a Nagy-Viszoka felől még tovább vonúl DK-re, a Vaskapu hágón túl, melyen Déchy kelt át legelőször a Jegestói völgyből menvén felfelé, a *Batizfalvai csúcs* emelkedik (2430 m.), mely egy rövid ágat D-re bocsát; ebből nyulakodik fel a hatalmas és szép szabásu *Koncsiszta* (2535 m.). A Batizfalvai csúcson túl a főgerincz ÉK-re kanyarodik, s ott indúl ki belőle az a rémítőn szaggatott és hasogatott déli oldalág, mely a csipkés *Gerlachfalvai csúcsot* (2663 m.), a Magas-Tátra legmagasabb pontját alkotja. Ez alig egy méter széles kőszál. Azt legelőször 1874-ben mászták meg. Nyugati oldalán a Batizfalvai, keleti oldalán a Felkai völgykatlan terül el, az elsőben egy szép tómedencze van (1894 m.), a másodikban a Felkai és Hosszú tavat találjuk, az utóbbi már nagyon kicsiny, az előbbi is mindinkább fogy; a havasi virágokkal ékeskedő »Virágkert« bizonyosan szintén egy kiapadt tómedencze. A főgerinczen a *Felkai csúcs* (2218 m.) és a *Kis-Viszoka* (2290 m.) között a *Lengyel nyereg* van (2196 m.), melyen át a Felkai völgyből a Poduplaszki völgybe lehet menni.

A Kis-Viszoka felől egyik leghosszabb oldalág KDK-re huzódik, mely nehány mellékágat D-re ereszt. Ez a messziről oly széles hegyfalnak látszó ág, melynek kiemelkedő részei a *Bibircs* (Warze, 2490 m.), a *Gránátfal* (2201 m.), *Szekrényhegy, Nagyszalóki csúcs* (2453 m.) és *Királyorr* (2281 m.) Éjszaki oldala rémítő meredekséggel szakad meg a Nagy-Tarpataki völgy felé. Ezt Ny. felől a Kis-Viszokától É-ra s a *Veres Folyótorony* (2378 m.) felől ÉK-re kanyarodó főgerincz rekeszti be, két rövid ágat ÉNy-ra a Poduplaszki völgy felé, egy hosszabb ágat pedig Javorina felé eresztve. Az előbbi a *Tézki* hegy orma; az utóbbi a *Javorove* ág (2207 m.), mely a regényes Javorinka- és Poduplaszki völgyek között terjed el; a hegysorhoz a merészen szabott *Siroka* (2215 m.), *Zámki* (2017 m.), *Upláz* (1672 m.), *Holicza* (1630 m.) és *Szkalki* (1435 m.) tartoznak. Odább KÉK-re kanyarodván a főgerincz, a *Verestoronynyal* (2465 m.) nagyobb magasságra emelkedik, s egy szaggatott mellékágat DK-re ereszt, ez a *Középorom* (2440 m.), mely a Nagy-Tarpataki és Kis-Tarpataki völgyek között mered föl. A főgerincz a Verestoronytól egy darabig É-ra vonúl, a Jégvölgyi csúcsnál (2629 m.) K-re kanyarodik a *Zöldtói* csúcsig (2535 m.), onnan É-ra huzódik tovább, de egy ágat DK-re bocsát; ezen oldalág azután legyező alakjában oszlik szét; csomópontja a *Lomniczi csúcs* (2634 m.), onnan huzódik

délkeleti irányban azon gerincz, mely a Kis-Tarpataki völgyet K. felől szegélyezi. Az éjszaki mellékágból a *Késmárki csúcs* (2539 m.) s ettől K-re a *Hunfalvi csucs* (2552 m.) emelkedik; éjszakkeleti sarokbástyája pedig a *Morgás* (2040 m.)

A Lomniczi, Késmárki és Hunfalvi csúcsoktól körülzárt katlanban nagy hómező s két kis tó van: a *Tölcsértó* és *Köpataki tó*; a Kis-Tarpataki völgy felső katlanában öt, a Nagy-Tarpataki völgyben kilencz apró tavat találunk, melyek részint mindig be vannak fagyva, mindkét völgykatlanban nagy hómezők is vannak. Mind a Kis-, mind a Nagy-Tarpataki völgyből egy-egy patak rohan le, a két patak a Középorom aljában egyesülvén, csakhamar szép vízesésekkel siet tovább. A Nagyszalóki csúcs aljában fekvő három Tátrafüred vendégei különösen a két Tarpataki és a Felkai völgyet szokták látogatni, mind a három völgyben megbámulhatják a hegységnek borzasztón fenséges alkotmányát.

A hegység főgerincze a Zöldtói csúcs felől a *Verestói* (2425 m.) és *Fehértói* (2235 m.) *csúcson* át É-ra vonúl, azután éjszakkeleti irányban kanyarodik tovább s a *Durándi* hegygyel (1818 m.) a Rézaknák völgye felé ereszkedik alá. Ekként zárja be Ny. és É. felől a Magas-Tátra egyik legszebb és legnagyobb völgykatlanát, mely K-re nyílik, s melynek déli oldalát a Morgás és Késmárki csúcs sziklafalai szegélyezik. Egyes kiszökő meredek ormok több külön zugra osztják a körszinszerű völgykatlant. Oldalain kisebb-nagyobb hómezők vannak, fenekén valami hét apró tó csillog; köztük legnagyobbak a Zöldtó, Verestó és Fehértó. E tavak patakai egymással egyesülvén, a Fehérvizet képezik, mely a Morgás keleti nyulványai s a *Kiálló* (Stösschen, 1531 m.) között nyíló völgyön folyik ki. Néma csend uralkodik a nagy völgykatlanban, a sziklaormok és tornyok csendesen tükröződnek a kis tavakban, halk mormolással csörgedeznek a patakok, a Zöldtó felé kiszökő *Kárbunkulus* torony (2131 m.) mögött felmeredő sziklafal oldalán nehány vizér lejt alá a hómezők felől. Hirtelen sötét felhők akadnak meg a Késmárki csúcs ormain, hamar nőnek s alig veszszük észre, már az egész égboltozat beborúlt. Villámok czikkáznak, az ég megszólal, a dübörgés szászszorosan visszhangzik; a felhők csatornái megnyílnak, szakad és omlik a zápor, egyszerre köröskörül a sziklafalak minden vájadékán nagy vizfolyamok zúdúlnak le, mindent magokkal sodorva, a mit útjokban találnak; a lesodort sziklák zuhogása a mennykő csattanásaival versenyez. Borzasztó a zaj, rémítő a sötétség, melyet csak a villám szakaszt félbe.

A Durándi hegy a szorosabb értelemben vett Magas-Tátra végső sarokbástyája; ettől É-ra a főgerincz 1773 m. magasságra törpül le s ez az egyetlen hágó, melyen lóháton lehet átmenni, melyet azért kiválóan *Kopának*, azaz *Nyeregnek* neveznek. Ennél alacsonyabb hágó az egész főgerincz mentében a Szalatinszki hegytől kezdve sehol sincs.

A hegység főgerincze, mint láttuk, a Svinniczától a Gerlachfalvai csúcs ormáig egészben véve DK-re, onnan pedig a Kopa hágóig ÉK-re kanyarodik, tehát D-re hajló ivet képez, onnan van, hogy déli oldalágai szétterpeszkednek, ellenben éjszaki ágai összehajlanak egy középpont felé, melyet Javorina helység jelöl meg. Az éjszaki oldalágak a Bialka felső völgyei, a Rosztoka, Halastói és Poduplaszki völgyek mentén ÉK-re és É-ra, az utóbbi völgyön túl pedig ÉNy-ra vonúlnak.

A tulajdonképeni Magas-Tátra leginkább gránitból és gnájszból van felépitve, lábát homokkő, néhol mészkő és márga takarja. Éjszaki oldalán a mészkő nagy területeket foglal el.

A Kopa hágótól É-ra a *Bolondos* (Thörichte Gern 2061 m.) emelkedik, ez képezi az átmenetet azon mészkő hegységre, mely a tulajdonképeni Magas-Tátrának mintegy oldalbástyája, s melyet különösen *Bélai hegységnek* neveznek. A *Kobula* (= Kancza) hegygyel (1097 m.) kezdődik, onnan NyÉNy-ra Javorina felé vonúl; főbb csúcsai: a *Vaskapu* (1603 m.), *Homlokos* (1497 méter), *Mészárszék* (2019 m.). *Sirató* (Greiner, 2158 m.), *Sztára* és *Novy*, *Havrány* (2151 m.) és a *Murány* (1827 m.). A hegysor D. felé meredekül ereszkedik az elölső és hátulsó Rézaknák völgyébe, É-ra hosszabbacska ágakat bocsát a Kotlinai völgy és Zsgyári hágó felé, melynek legmagasabb pontja 1081 m. A kedvelt fehér gyopár különösen a Bélai hegyek oldalain terem. Több barlang van bennök, az *Alabástrom* barlang már régen ismeretes, 1881-ben Béla város határában a Kobulahegy oldalában egy sokkal nagyobb és nevezetesebb cseppköves barlangot fedeztek föl. Ott, a hol egy-két év előtt még csak elhagyatott erdei pusztaság volt, most nagy vendégfogadó, nyaralók, szökőkutak, csinos parkültetvények diszítik a barlang környékét. Ennek bejárása igen szűk és meredek volt, egyes szakaszaiba csak nagy nehezen lehetett jutni. Béla város közönsége új bejárást készíttetett s az egész barlangot járhatóvá tette. Most mind többen látogatják. — Egy más barlangban jég van, azért *Jégpinczének* nevezik. A Murány hegy déli oldalán egy, a Novy hegyben pedig három bar-

lang van. Két kis barlangot Javorina környékén a Javorinka völgy oldalában is találunk. [1])

A Magas-Tátra völgyeinek látogatását, csúcsainak megmászását nagyon megkönnyítették a magyarországi és galicziai Kárpát-egyesületek; a legalkalmasabb helyeken menedékházakat építettek, az ösvényeket és utakat kijavították, a Gerlachfalvai és Lomniczi csúcs veszedelmes helyein vaslánczokat alkalmaztak stb. Most már ügyes vezetők is vannak. A galicziai oldalon a kirándulásokat leginkább Koszczieliszko, Zakopane és Javorina felől lehet megtenni; a magyarországi oldalon a Csorbai tótól kezdve Béla határáig fürdők és nyaralók és vendégfogadók egész sora keletkezett; a középpontot a hármas Tátrafüred képezi.

A Poprád folyó megkerüli a hegység déli és keleti oldalát, a Menguszfalvai völgyből kiérvén Poprád városig K-nek tart, azután ÉK-re folyik, majdnem egyközüen a Magas-Tátra főgerinczével s tőle 15—20 km. távolságban. A Kotlinai völgyből jövő Béla patak Busócznál ömlik a Poprádba. A hegység éjszaki oldalán eredő vizek a Fekete- és Fehér Dunajeczczel és a Bialkával egyesülnek; a két Dunajecz Neumarktnál találkozik s az egyesült Dunajecz onnan K-nek tartván, Fridmann falu közelében a Bialkát is felveszi. Azután Ófalun túlig KDK-re folyik tovább. Közte és a Poprád között a Magas-Tátra keleti szárnyának éjszaki előhegysége, a *szepesi Magura* terjed el. Ez egy nagy, leginkább homokkőből álló, erdős földhát, melyet minden irányban elvonuló völgyek szeldelnek. A Bialka völgyétől K-re esvén, Szepes megye legéjszakibb részét foglalja el; a megyének legterméketlenebb és legszegényebb vidéke. A Kotlinai völgy és a Zsgyári hágó választja el a Bélai hegységtől. Az említett völgynek éjszaki oldalán a földhátnak meredek párkánya kelet-nyugati irányban elnyuló folytonos hegysort képez, s ehhez tartoznak a Landok környékén emelkedő mészkő-hegyek, a *Palenicza* (1172 m.), továbbá a *Szmerecsini* (1150 m.). Legmagasabb hegy talán az egész vidéken a *Repiszko* (1267 m.). A Béláról Ófaluba menő országút éjszak-nyugati irányban szegi a hegységet, ez útnak legmagasabb pontja Tótfalu és Relyo között Magura korcsmánál 956 m. A völgyekben elszórt s leginkább rusznyákoktól népesített falvak tetemes magasságban fekszenek: Frankova 873, Lapsanka 831, Repiszko falu 819, Zsgyár falu 896, Jeszerszko 731 m. magasságban van-

[1]) L. *Róth Samu*: A Magyar-Tátra és környéke barlangjainak leírása, a M. K. E. évk. VIII., IX. köt.

nak. Az utóbbi falu határában egy kis tócsa van. Haligócz mellett meredek mészkő-hegyek vannak, ezekben több sziklaüreget s két nagyobb barlangot találtak; egyik a Cseppkő-, másik a Rabló-barlang.

Galicziában a Neumarkti térségen mint szirtek egyes dombok dudorodnak ki, melyek Rogoznik vidékéről K. felé menve sorakoznak; e mészköves hegysor a Bialkán túl, Krempach és Falsztin vidékén, hazánkba is átcsap s azután mind nagyobb magasságra emelkedik. *Pienini hegységnek* nevezik. A Dunajecz két helyen áttört rajta, t. i. Nedecz és Csorsztin, s azután Lechnicz és Scsavnicza között. Az áttöréseknél a meredek és részint sziklás hegyek szép tájképekké csoportosúlnak. Különösen festői azon völgyszoros, melyben a Dunajecz Lechnicz falut elhagyván, éjszaki irányban kanyarodik tovább. A völgyszoros elején a magyar oldalon a *Veres klastrom* fekszik, a galicziai oldalon a *Koronahegy* emelkedik. Scsavnicza előtt véget ér a szoros, s a Dunajecz Galicziában folytatja utját. A Poprád völgye már Podolinnál összeszűkűl, Lubló mellett még magasabb hegyek szorítják össze; a folyó odáig éjszakkeleti irányban folyik, azután szélesebb völgyben KDK-nek tart, Palocsánál ismét É-ra fordúl, a hegyeken áttörvén, az ország határán ÉNy-ra kanyarodik tovább, Mnisektől kezdve majdnem egyenest É-nak tart, s így végre a Dunajeczbe ömlik Szandecz környékén.

Szepesben a Poprád völgye nagyszerű kerthez hasonlít, hullámzatos térségén jól mívelt, noha nem nagyon termékeny szántóföldek, virágos rétek és ligetek váltakoznak, a folyócska mentén a takaros kis városok egész füzére nyúlik el, jobbra és balra a mellékvölgyekben számos falu mutatkozik, köröskörül erdős hegyek kerítik be a térséget, mely Poprád vidékéről éjszak-keleti irányban nyúlik el. K. felé a Magas-Tátrával átellenben csak alacsony hegyek vannak, melyeknek főgerincze Lubló és Lőcse között éjszakdéli irányban huzódik, s melyek a Poprád és Tarcza meg Hernád vizkörnyékeit választják el egymástól. Sokkal tömegesebb és magasabb az a hegyláncz, mely a Magas-Tátrával átellenben, ettől D-re emelkedik, s melyet Alacsony-Tátrának neveznek. Ez nyugati irányba csap s a Vág és Garam között, Liptó, Gömör és Zólyom megyék határain hatalmas bástyafalat képez. Előhegyei Csorba és Vázsecz vidékén azon fönsíkra támaszkodnak, mely a Kriván hegycsoport felől D-re huzódik s a Poprád és Fejér-Vág vizkörnyékeit választja el egymástól. Az az úgynevezett *Magas erdő*, noha nagyobbára erdőtlen földhát, ezt szegi a Szepesből Liptóba menő országút és vasút, legnagyobb magassága 922 m., a vasúti állomás 898 m.

A Poprád és Hernád között a vízválasztót Hozelecz és Svábócz környékén alig észrevehető dombok képezik, odább K-re is csak kis magaslatok vannak, melyeken át az út Poprádról Lőcsére visz. De Sz.-András és Gánócz falvak határában sajátságos alakjok van, mert ásványos forrásokból lerakódott mésztufa alkotja. A Poprád völgyének keleti oldalát Szepes-Szombattól É-ra Késmárkig s ezentúl Keresztfaluig szintén csak alacsony és nagyobbára felszántott földhátak szegélyezik, de ezektől K-re erdős és magasabb hegyek következnek, ilyenek Hradiszkó mellett az *Osztra-Hora*, Ruszkinócztól ÉK-re a *Kereszthegy* v. *Gehol* (1066 m.). Lőcse magaslaton (572 m.) fekszik, a várostól É-ra a *Mária hegyet* (783 m.) már szép erdő koszorúzza, erdős a Ny-ra eső *Őzhegy* (942 m.) is s onnan É. felé az erdős hegyek egészen Lublóig húzódnak, köztük szép völgyek nyílnak; leghosszabbak: a Lajbiczi, mely ÉK-ről DNy-ra, a Lublói vagyis Jakubjani, mely D-ről É-ra, s a Tarcza völgye, mely K-re s utóbb DK-re kanyarodik. A *Lőcse-Lublói hegycsoport* legmagasabb kúpjai a Jakubjantól D-re eső Repiszko (1250 m.), mely különbözik a Magura hasonnevű hegyétől, s a Hodermarktól K-re felnyúlakodó *Ihla* vagyis *Tühegy* (1284 m.) A Lajbiczi völgyben fekvő fürdő 754, az Új-Lublótól DK-re egy szűk völgyecskében levő fürdő pedig 556 m. magasságban van. A hegycsoport közepe táján emelkedő *Jankovecz* magassága 1170 m. Rajta keresztül megyen az út, mely Lőcsét Lublóval kapcsolja össze; más utak kelet-nyugati irányban szegik a hegységet; így az az út, mely Késmárkról Ruszkinóczon át Lőcsére visz. Innen az országut a hegycsoport déli szélén kopár magaslatok között K. felé kanyarodik, déli oldalán Szepes-váralja előtt egészen meztelen hegyhátak vannak, melyek mésztufából állanak. Egyik magasabb hegyhát a *Zsivabrada*, ehhez csatlakozik a K. felé vonuló fönsík, melyen Szepeshely fekszik, odább K-re az ugyancsak mésztufából álló meredek kúphegy emelkedik, melyet Szepesvár romjai koszorúznak. Ettől D-re az egész mésztufa hegycsoportnak fő tömege, a *Drevenyik* (511 m.) tornyosúl, melynek merész szabása, világosszürke sziklafalai, laposan domborodó, mohhal gyéren benőtt kupolája és sziklás oldalai nagyon elütnek a környező, felszántott dombok elmosódó körvonalaitól és szürkebarna szinezetétől. Zsivabradánál, Baldóczon most is búgyognak földes, mésztartalmú savanyú források, melyekből mésztufa rakódik le.

Szepesváraljáról K-re folytatván utunkat, nemsokára Korotnokra érünk, mely egy magasabb, erdős hegysor aljában fekszik; az úttól É-ra szép kis lapály terül, melyben Mindszent s nehány más

falu talál helyet; Korotnoknál É. felé keskeny völgy nyílik, ebben Polyanócz fekszik, onnan egyenest É-ra menve a Tarczának egyik déli mellékvölgyébe jutunk. Az É-ról D-re Berzeviczétől Korotnokig s azon túl Dubraváig elnyuló völgyelés keleti oldalán a *Branyiszko hegység* emelkedik, mely Sáros megyét Szepestől választja el s melynek gerinczére Korotnok felől számos kanyarulaton kapaszkodunk fel. Ezen hágón 1849. febr. 5-ikén heves ütközet volt; a honvédek Guyon vezérlete mellett nagy bátorsággal megtámadták a cs szári hadcsapatot s fényesen győztek.

A Branyiszko hegység neve alá mind azokat a hegyeket foglaljuk, melyek az említett völgyektől K-re a Tarcza és Hernád között terjednek el. Szorosabb értelemben Branyiszkónak csak azt a hegységet nevezik, mely Polyanócz, Korotnok és Dubrava helységektől K-re esik, az attól É-ra és D-re levő hegyek külön neveket viselnek; a *Viszoka-Hola* s a *Lipóczi hegyek* a Szinyei völgy éjszaki oldalán, a *Cserna-Gora* és *Tluszta* csoportjai pedig a Hernád éjszaki oldalán terjednek el. Az országút majdnem a közepén szegi a hegycsoportot, a hágót elérvén, a Nagy-Szinye (Vielka Svinszka) völgyébe ereszkedik alá, s ezt követi egészen odáig, a hol az D-re fordúl.

A Branyiszko hegység közepes magassága 1000 m., fő kúpjai vagy 200 méterrel magasabbak. A Viszoka-Hola 1218 m., a Kameni Hreben 1206 m.; a hágó 766 m. Nagyon szép kilátás esik onnan Szepesváralja környékére s az alacsony hegyeken túl a Magas-Tátrára és a Királyhegyre; de most kevesen gyönyörködnek benne, mert az országút jóformán el van hagyatva.

A Szinyei patak a Viszoka-Hola nyugati oldalán támad, elsőben D-re folyik, azután DK-re fordúl; egyik ága nem messze a hágótól egy sziklahasadékban (Ördög lyuka) eltünik s a hegy alatt Ny-ra folyván, Korotnok mellett kibúvik, onnan D-nek tart s Olaszinál ömlik a Hernádba, mig a patak főága, É-ról számos hegyi patakkal növekedvén, Lazsányinál D-re fordúl s a Tarczával egyközűen folytatván útját, Abosnál szakad a Hernádba. A Szinyei patak és Tarcza völgyei között Sáros vidékéről kis hegysor D-re vonúl, mely D. felé mind nagyobb magasságra duzzad fel; keleti széle a Tarcza völgylapályát szegélyezi, hozzája tartozik az eperjesi *Kalváriahegy* s odább D-re a *Villeczi hegyhát*. Nyugati oldalán a Czemétei, Szent-Lászlói, Borkúti és más kis völgyek vannak, melyekben savanyú források bugyognak. A vasút Abosról a Szinyei völgyön fölfelé megy egy darabig, azután Somos-Ujfalunál és Kendénél átkel a hegysoron s keleti szélén kanyarodik tovább Eperjes felé. Az országút a Tar-

cza völgyéből odább D-re a Kassai hegyen át jut a Hernád völgyébe és Kassára. Abos és Kőszeg között Ny. felé kanyarodik a Hernád völgyének legszebb szakasza, mely egészen Krompachig nagyon szűk és tekervényes; a vasút minden kanyarulatát követi. Az éjszaki oldalát szegélyező hegysor legmagasabb kúpjai a *Cserna-Gora* Margitfalvától É-ra; a *Branki* Miklósvágásnál s a *Tluszta* Kőszegtől ÉNy-ra. A Szepes-Olaszitól ÉK-re félórányira fekvő Szlatvina falu felett a *Szlubicza* (1131 m.) emelkedik, aljában a szlatvinai forrás fakad, mely szénsavban gazdag égvényes vasas savanyú víz.

A Branyiszko hegységet részben gnájsz és gránit alkotja, mely különösen a Viszoka-Hola csoportjában mutatkozik, de legnagyobb része különböző mészkövekből, dolomitból, márgából és homokkőből áll.

II.

Az Alacsony-Tátra, az Osztroski Vepor s a Gömör-Szepesi Érczhegység.

Sokkal nagyobb hegyláncz a Magas-Tátrával átellenben emelkedő Alacsony-Tátra, mely Szepes, Gömör, Liptó és Zólyom megyék határain, a felső Vág és Garam völgyei között terjed el. Keleti sarokbástyája a *Királyhegy* (1971 m.), onnan főgerincze Ny-ra húzódik, eleintén közelebb esik a Garamhoz, utóbb a két folyó völgyétől majdnem egyenlő távolságban kanyarodik tovább; a *Szturecz*i hágóig mindig meghaladja az 1000 m., gyakran az 1400 m. is eléri. A Vág völgyének közepes magassága Liptóban 530, a Garamé Zólyomban 480 m. A hegylánczolat hossza K-ről Ny-ra 75, szélessége 25—30 km. Nagyobbára sürű erdő fedi, éjszaki oldalán a fenyvesek, déli oldalán a bükk- és tölgyfaerdők túlnyomók. Gerinczei és csúcsai részben az erdő határán túl emelkedvén, többnyire gyepesek, meztelen sziklacsoportok ritkán mutatkoznak, azért a havasi legelők terjedelmesek. A hegylánczegészben véve tömör, korántsem oly szakadozott, mint a Magas-Tátra, alakúlatai szelidebbek, kerekdedek. Mindkét oldalát sok egyközü keskeny völgy szeldeli; a Bisztra és Bócza völgyei s az Ördöglakodalmának nevezett 1238 m. magas hágó, melyen át egy szekérút a Vág völgyéből a Garaméba visz, a hegylánczolatot keleti és nyugati részre osztják; a keletiben a Királyhegy és Vapenicza, a nyugatiban pedig a Gyömbér és Prassiva csoportjait különböztetik meg.

A *Királyhegy* (Kralova Hola) Gömör, Liptó és Szepes megyék

hatalmas határköve [1]) széles alapon lassan és egyenletesen nyúlakodik a szomszédos hegyek fölé, alját és oldalainak alsó felét már meglehetősen gyéritett erdő fedi, feljebb az éjszaki oldalon gyalogfenyő, a délin borókafenyő-bokrok mutatkoznak, kerekded tetején gyep és sokféle orvosi növények diszlenek. Mohlepte sziklatuskók sok helyen hevernek, de meredek sziklaszálak nem tornyosúlnak rajta, csak csúcsának déli oldalán vannak várromhoz hasonló sziklacsoportok. A nagytömegű, 1971 m. magas hegy helyzeténél és a hozzája csatlakozó erdős hegyek sokaságánál fogva nagy befolyást gyakorol a környék időjárására, az Alföldön átvonuló déli légáramlat beléje ütközve lehül s felhő-sapkát tesz a fejébe, mikor különben az ég mindenütt derült; de mihelyt a Királyhegy fejét betakarja, legott törpe szomszédjai is követik példáját, s az ember alig veszi észre, máris köröskörül beborúl az ég. — Nagyszerű kilátás esik a Királyhegy csúcsáról, kivált a Magas-Tátrát szemlélhetjük onnan egész fönségében. Legkönnyebben a Garam völgyéből mászhatjuk meg, Sumjácz vagy Pohorella felől egészen közel a hegy felső csúcsához lovagolhatunk. Délkeleti tövén, Telgárt közelében, mintegy 950 m. magasságban a Garam, éjszakkeleti lejtőjén 1722 m. magasságban a Gölnicz, éjszaknyugati oldalán nagy magasságban a Fekete-Vág erednek; a Hernád forrásai az éjszaki előhegyeken Kravjan és Kubach közelében vannak, s onnan nyájas völgye K. felé vonúl zöldelő rétjeivel.

A Királyhegy déli lejtője rövid, É. felől hosszabb hegyágak csatlakoznak hozzája, az éjszaknyugati előhegyek a Fekete-Vág völgyét szegélyezik, mely ÉNy-ra, Sunyava vidékéről pedig Ny-ra huzódik s Király-Lehotánál a Nagy-Kriván déli oldalán eredő Fejér-Vág völgyével egyesül.

A Vág folyó ezen két felső ága között a *Vikartóczi* hegysor emelkedik, mint az Alacsony-Tátra előhegysége; Király-Lehota vidékéről K-re a *Szokol* hegyen át Sunyava felé vonúl, ott letörpül, de azután Lucsivna és Vikartócz között ismét nagyobb magasságra emelkedik. Legmagasabb csúcsai a *Kozi-Kamen* (1249 m.) és *Kobelecz* (1210 m.), a *Cserna, Bonald* és *Baba* már jóval alacsonyabbak. A kis hegysor Poprád déli oldalán elvonúlván, K-re Primóczig terjed. Szakadozott gerincze s egyes sziklás meredek csúcsai által tűnik ki. Benne sajátságos kitörési kőzet fordul elő, melyet melafirnak

[1]) L. *Kalchbrenner Károly:* A Királyhegy, a Kárpátegyesület évk. II. évf.; *Podhradszky András:* A Királyhegy, ugyanazon évk. VIII. évf.

neveznek. E kis hegység képezi a vízválasztót a Poprád és Hernád között; nyugati szárnyára támaszkodik a fönsík, mely a Kriván déli oldaláról levonulván, Csorba és Vázsecz környékén a Fejér-Vág és Poprád forráspatakait választja el; *Magas erdőnek* nevezik a fönsí, kot, jóllehet majdnem egészen erdőtlen. Azt szegi a Szepesből Liptóba menő országút és vasút.

A Vikartóczi hegységben nyilik Poprád városától DNy-ra a szép Virágvölgy, ezt követi az országút, mely Gréniczbe, a Hernád völgyébe visz.

Az Alacsony-Tátra főgerincze a Királyhegy felől Ny-ra a *Sashegy* (Orlova, 1844 m.) felé vonúl, odább ÉNy-ra a *Nagy-Vapenicza* következik, mely kivált É-ra hosszú oldalágakat ereszt. A *Verbovicához* szintén É. felől csatlakoznak hosszú oldalágak, ezeknek nyugati oldalán nyílik a Bóczai völgy. Az Ördöglakodalma (Csertova, Szvadba), mint említettük, a főgerincz legmélyebb hágója, délnyugati oldaláról húzódik le a Bisztra völgye. Idáig a hegyláncz főgerincze sokkal közelebb esik a Garam völgyéhez, mint a Vágéhoz, azért a hosszabb oldalágak mind É. felé esnek, a déli oldalon az első hosszabbacska völgy a Bisztrai, de az éjszaki völgyek azon túl is hosszabbak.

Az Ördöglakadalmától Ny-ra a hegyláncz legmagasabb tömege, a *Gyömbér* csoportja következik, mely szélesen domborodott 8 havasból áll, magasságuk 1761—2045 mt., köztük legmagasabb a harmadik K-ről Ny-ra menve, az a tulajdonképeni Gyömbér, mely méltóságos alakjánál fogva már messziről feltünik, még két más havas is meghaladja a 2000 m., A *Polána* a Lazistyei és Jeszenyei vizek forrásai fölött még 1800 m., onnan a főgerincz DNy-ra kanyarodik a *Kotlicska, Latiborszka, Kochula* stb. havasokon át a *Prassiváig.* Mindezek a Prassiva csoportjához tartoznak, köztük legmagasabbak a Kotlicska (1937 m.), és Nagy-Kochula (1854 m.), a Prassiva jóval alacsonyabb (1700 m.) Ez a hegylánczolat nyugati sarokbástyája, odább Ny-ra alacsonyabb hegyágak következnek, melyek között tágasabb völgyek nyílnak. Az éjszaki oldalon fővölgy a *Revuczai*, melybe a Koritniczai és Luzsnai völgyek torkolnak; a déli oldalon a Mostyeniczai, Tót-Lipcsei, Szeniczei, Úri, Óhegyi és Beszterczei völgyek vannak; a Stureczi hágó a Beszterczei és Revuczai völgyeket kapcsolja össze. A Prassiva keleti oldalán a Hiadeli völgyből is lehet a Koritniczaiba átjárni. Ennek délkeleti mellékszurdokában van a *Koritniczai fürdő*, mely tehát a Prassiva alatt fekszik.

Az Alacsony-Tátra hegylánczolatának magvát a gnájsz, gránit,

csillámpala és agyagpala képezik; ezekhez régi veres homokkövek, különböző mészkövek, dolomit, márga stb. járulnak.[1]) A mészkő a hegyláncznak mindkét oldalán nagy területet foglal el; benne több helyen barlangok vannak; leghíresebb a Deményfalvai cseppköves és jeges barlang.

A Garam a Vággal egyközüen K-ről Ny-ra és DNy-ra folyik, Beszterbányánál egészen D-re fordúl; déli és keleti oldalán nagy hegytömegek emelkednek, melyek Bars, Hont, Zólyom, Nógrád és Gömör megyékben terjednek el; nem képeznek folytonos gerinczes hegységet, hanem egymás mellé sorakozó csoportokat, melyek mindenfelé terjeszkedve nagy felföldé alakulnak. Az *Osztroski-Vepor* lánczolatának neve alá foglaljuk. Ez a Magas-Tátrától D. felé a harmadik fokozat, mely egészben véve alacsonyabb, mint a második t. i. mint az Alacsony-Tátra; déli nyulványai a Duna völgyéig érnek. Fölépítéséhez nagyon sokféle, régibb és újabb képződmények járultak, különböző kristályos palák, gnájsz és gránit, többféle mészkövek és más üledékes kőzetek; de legnevezetesebb alkotórészei a trachitféleségek.

A trachit-képződmények az éjszaknyugati Felföldön igen nagy területet foglalnak el, a Garam völgyének nemcsak bal, hanem jobb oldalán is.

A Magas-Tátrában valamirevaló ércztelep nincsen, csak éjszaki szélein vannak némi vasérczek; az Alacsony-Tátra ércztelepei szintén jelentéktelenek; sokkal jelentősebbek az Osztroski-Vepor lánczolatának érczfekvetei, a trachit-hegységekben kivált arany és czüstérczek, egyebütt vasérczek fordúlnak elő.

A Garam felső völgyétől D-re s közép szakaszától K-re, a Rima völgyéig s az Ipolyig elterjedő hegységeket a Selmeczbányai Osztroski, Polyána, Vepor és Fabova hegycsoportokra osztjuk.

A *Selmeczbányai hegycsoportot* É. és Ny. felől a Garam, K. felől a Zólyomból Korponára vivő országút s a Korpona és Ipoly völgyei határolják. Központja a Selmeczbányai völgyteknő, melyet köröskörül trachit-hegyek öveznek. A nemes ércztelereket magokban foglaló hegyeket körülbelől 15 km. széles öv veszi körül, ehhez egy keskenyebb öv csatlakozik, mely nagyobbára trachit-tufából és konglomerátból áll, s mely D. felé Ipolyságh, Nyék, Csáb és Kékkő vidékéig terjed. E külső öv az odább D-re eső hullámzatos dombvidék fölé

[1]) L. *Majláth Béla*: Liptómegye földtani viszonyai, a Kárpátegyesület évk. VI. évf.

130—150 méterrel emelkedik; nyugati részében a Selmeczi viz két oldalán több helyen megszakad s fiatal lerakódásokkal váltakozik, melyek hosszú vonúlatokban É-ról D-re csapnak.

A trachit-vidék ábrázata felette szakadozott, mindenütt hegy, völgy; a hegyek rendesen kúp alakuak, össze-vissza állanak, Selmecz közelében többnyire erdőtlenek, az apró völgyzúgok terméketlenek. A nagyobb völgyek közül a Selmeczi, Százdi és Szekinczei D., a Hodrusi, Vihnyei és Szklenói Ny., a Szászkői és Kozelniki É., a Bisztrai K. felé vonúlnak. A hegycsoport legmagasabb kúpja a Selmeczbányától D-re emelkedő *Szitna* (1030 m.); a városhoz közelebb esik a *Moczna-Hora*, ehhez csatlakozik a *Popalena;* közvetetlenül a város felett Ny. felé a *Paradicsom,* É. felé az *Óváros*, K. felé a *Kalváriahegy* nyúlakodnak fel; az utóbbi messziről látható s arról nevezetes, hogy hazánkban a legéjszakibb bazalthegy; alatta kanyarodik el a keskenyvágányú vasút, mely Garam-Berzencze felől a Kozelniki völgyön fölfelé s Bélabányán át Selmeczbányára visz.

A Garam völgyét a trachit-hegyek néhol összeszorítják, így Újbányánál és Sz.-Benedeknél; a legdélibb trachithegy az, melyen hajdan Bars vára épült. A nemes érczek rendesen a zöldkőtrachitban fordulnak elő; ezenkivül másféle trachitok s különböző tömeg és kristályos meg üledékes kőzetek mutatkoznak a Selmeczbányai hegycsoportban. [1])

A trachit-hegységben több helyen hévvizek vannak, nevezetesen Szklenónál és Vihnyénél. De a déli dombvidéken még számosabb helyen fakadnak ásványos vizek, s ezek azért nevezetesek, mivel lerakodásaikkal a vidék alakításában jelentős részt vesznek. Csánk, Bori és Dalmád mellett 80 m. magas mészdombokat is találunk, melyeket a források építettek fel. Lévától Felső-Palojtáig számos kerek, 5—10 m. magas mészdombocska van, mindegyiknek tetején egy-egy forrás bugyog. A dombok akkora magasságot érnek, mennyire a víz felszökhetik, azután ez más kifolyást keres magának s új dombot épít. A Százdi patak mentén D. felé szaporodnak a travertin dombok, most a magyarádi malomnál van az utolsó. Az ottani forrás hőmérséke 29° C. Szántó, Magyarád és Bori környékén vagy 10 forrás van, a szántói forrás vize kellemetes izű, kifolyásánál nincsen lerakódás, hőmérséke 12.$_5$°; miután az Egegh mellett levő szalatnyai forrás vize az 1858-diki földrengés következtében élvezhetetlenné

[1]) Legujabban *Szabó József* a selmeczi tanárok segítségével nagyon behatóan és részletesen tanulmányozta a hegycsoport földtani szerkezetét.

vált, a szántóit árulják helyette. Gyügy, Mére és Királyfia között, a Selmecz patak bal oldalán, egy réten számos forrás fakad, melyeknek hőmérséke 16—24°. Gyügy és Mére között hét forrás félkört képező sorban bugyog.

Az *Osztroski hegycsoport* nagyobbára Nógrád megyében terjed el, a Neresniczai és Korponai völgyektől K-re a Divény-Detvai hágóig huzódik; É. felől a Szalatna, ÉK. és DK. felől az Ipoly határolja. Nagy része szintén trachitból áll, nevezetesen a *Jávoros*, *Brávecz* és Kis-Tugári hegyeket az alkotja; még Rózsa-Lehotánál is van egy trachit-kúp, Gács környékéről D. felé Szakályig és Kékkőig terjed a trachit. De a hegység éjszakkeleti részében gnájsz meg gránit merül föl, a *Kriván*-hegyet már az képezi s azután a Fürészi (Pilai) völgy mentén Vámosfalváig terjed. A hegycsoport egészben véve alacsonyabb, mint a Selmeczbányai, fő hegyei: a *Jávoros*, *Korcsin*, *Osztroski*, *Kriván* és *Bradlo* a 800 mt. sem érik el; a Divény-Detvai hágó magassága 431 m., rajta megyen el az országút és vasút az Ipoly völgyéből a Szalatna völgyébe. Zólyomtól DK-re a Korcsin és Osztroski hegyek s Végles, Klokocs, Ó-Hutta és Detva helységek között egy medencze van, melyet jókora trachit-hegyek öveznek, délnyugati szélén, *Kalinka* közelében, keskeny völgykatlanban kis kéntelep van, talán régi szolfatara.

A hegységhez D. felől hullámos fönsík csatlakozik, melyet igen sok egyközü, DNy-ra és DK-re vonuló völgy szeldel, déli határán az Ipoly Ny-ra kanyarodik nem igen kies völgyben.

Jóval magasabb és tömegesebb a *Polyána hegycsoport*, mely a Garam és Szalatna között, tehát az Osztroski hegységtől É-ra terjed el. Központja a *Polyána* (1445 m.) magas trachit-tömeg, mely Libetbányától DK-re nyúlakodik fel. A hozzája csatlakozó orom Ny-ra nyíló félkört képez, egyik szára Ny-ra Hrochot felé, másik szára É-ra vonúl s a *Trikopcze* nevü hegcsomóból három ágat ereszt ÉNy-ra, É-ra és ÉK-re. Számos völgy szeldeli minden irányban a hegytömeget, az egyes hegyágak K-re Breznobányáig, Szihláig és Forgácsfalváig, Ny-ra a Garamig, D-re a Szalatnáig vonúlnak. Beszterczebányától K-re, DK-re és D-re az *Ó-Kopa*, *Új-Kopa* (567 m.) és *Urpin* (703 m.) emelkednek; ehhez csatlakozik a D-re vonuló hegysor, melynek nyugati oldalán Szliács, déli végfokán Zólyom vára fekszik.

A Polyána hegycsoportjától K-re, Szihla és Forgácsfalva környékén, a *Vepor hegycsoportja* kezdődik, melynek főgerincze Zólyom és Gömör határán kanyarodik el; főkúpjai: a *Drabszka-Polyánka*,

Homolka - Polyánka, *Javorina*, *Cseremos* vagyis *Háromhatárhegy*, *Vepor*, *Kalisnye*, *Diva*, *Kicsera* és *Banova*. Köztük a Vepor legmagasabb, kettős gerinczénél fogva messziről felismerhető; egyik gerincze D-ről É-ra vonúlván lassan emelkedik s ott, a hol legnagyobb magasságát eléri, másik gerincze Ny-ról K-re vonúlva keresztben csatlakozik hozzája. Alacsonyabb oldalát bükkfa, magasabb részét fenyő fedi, teteje gyepes, Ny. felé sziklás. Rajta a klenóczi Rima egyik ága ered. A Diva és Kalisnye oldalain jókora havasi legelők vannak. A Kicsera havason a Krivi patak támad, mely a Borovina-völgyön lefolyván, a Furmaneczbe ömlik. A Banovát s a hozzája csatlakozó *Dluho-Polyét* Breznobánya felé sűrü fenyves, Tiszolcz felé fenyves és bükkes fedi.

A Vepor hegység főgerinczéhez jókora oldalágak csatlakoznak; a déli ágak az Ipoly és Rima között terjednek el, közülök leghosszabb az, mely az Ipoly keleti oldalán Nógrád megyében huzódik D. felé. Jókora hegysor az is, mely a kakovai és klenóczi Rima között DK-re huzódik; a *Szinecz* nevü széles hegyháttal (1010 m.) végződik, mely Likértől és Rima-Brezótól Ny-ra esik. A klenóczi Rima és Furmanecz meg tiszolczi Rima között elterjedő hegyek a Veporhoz és Kicserához csatlakoznak, ide tartoznak az *Oltárno*, *Hradova*, *Borova*, *Cseresnovo*, *Babina* és *Osztra*. Az Oltárno a klenóczi Rima felső ágai közt terjed el, melyek Rásztokánál egyesülnek, gyepes hátán oltárhoz hasonló kősziklák vannak. A Tiszolcztól Ny-ra eső Hradova meredekül emelkedik, kúpdad tetejét gyér bokrok és tiszafák fedik, déli és éjszaki oldalán egy-egy barlang van; éjszaki csúcsán régi várnak maradványa látható.

Az éjszaki ágak közől leghosszabb az, mely Breznobánya felé vonúl, *Korenovónak* nevezik.

A *Fabova hegycsoport* a Vepor hegységnek éjszaki és éjszakkeleti folytatása, azt a háromszög területet foglalja el, melyet a Furmaneczi völgy, a Garam s a Murány felől Tiszolcz felé nyíló völgyelések határolnak. Főcsomója a *Fabova-Hola* vagy *Bukovi-Gyel* (1514 m.), mely Zólyom és Gömör határán, Tiszolcztól ÉNyÉ-ra emelkedik, az egész Osztroski-Vepor lánczolatnak legmagasabb csúcsa; az Alacsony-Tátra keleti sarokbástyájától, a Királyhegytől körülbelül akkora távolságra esik, mint ez a Gerlachfalvai csúcstól. Hozzája DNy. felé a Gömör és Zólyom határán emelkedő *Kucselach*, *Sztrebernye* és *Remelta* csatlakoznak, melyeknek ágai D-re Tiszolcz felé vonúlnak. Ugyancsak a Fabova ÉNy-ra Baczuch felé ereszt egy

hegysort, mely szintén Gömör és Zólyom határán emelkedik s jobbra és balra jókora mellékágakat bocsát.

A hegycsoport keleti része a *Murányi mészköves fönsík,* melynek általános magassága 950—1250 m. Mint $18._5$ km. hosszú és 6 km. széles négyszög DNy-ról ÉK-re huzódik s ÉNy-ról DK-re lejtősödik; oldalai nagyobbára meredek sziklafalak, melyek 125—200 m. magas párkányt képeznek, kivált a Murányi völgy felé néző délkeleti szegélye nagyon meredek. Hátán kúpdad dombok és dombsorok nyúlakodnak fel, melyek közt gyepmezők terülnek, nehány mélyen bevágódott völgy is benyúlik a hegytömegbe. Ez a meredek *Sajbával* kezdődik, ennek szomszédja a *Sarkanicza,* melynek éjszakkeleti kiszélesedő végéről indúlnak ki a fönsík nyugati és délkeleti párkányai; a nyugati szegélyt az *Osztrícza* képezi, a délkeletit három völgyelés három tagra osztja; harmadik tagja a *Vonjacza,* ebből K. felé a *Szmrekovicza* (veresfenyves), ÉNy. felé a murányi *Jávor* és *Klyak* indúl ki, mely utóbbi a fensík legmagasabb pontja (1422 m.). Murányaljától ÉNy-ra a meredek és sziklás *Nad-Szkalje* tornyosúl, ehhez csatlakozik a szintén meredek és hosszan elnyuló *Sáncz,* a két hegyhez csatlakozó dombsorok a Nagyrétet fogják közbe, melyen urasági major van (902 m.). A Sáncz egy rövid és keskeny gerinczet DNyD-re bocsát, ennek legmagasabb része a *Várhegy* (946 m.), melyet festői romok koszorúznak. Folytatása a *Czigánka,* melyet a Várhegytől csak keskeny hasadék választ el. Onnan kezdve a hegytömeg hirtelen letörpül s az *Osziszko* vízszintes gerinczbe megy át. Murányaljáról a romokhoz és a fensíkra vezető szekérút a Hrabi oldalán, az Osziszko gerinczén s a Czigánka és Várhegy éjszaknyugati oldalán halad el. [1])

A Vepor és Fabova-Hola hegységeinek nagy része kristályos palákból és gránitból áll, Lónyabánya környékén csillámpalát, Poltárnál agyagpalát, Udorna, Garáb, Nagyfalu határaiban kvarczpalát találunk, Lónyabánya, Szinobánya, Dobrocs stb. környékein nagy kvarctuskók vannak, melyeket az ottani üveghutákba szállítanak.

A főhegység oldalain a palák és mészkövek váltakoznak. A palás hegységekben kivált vasérczek fordulnak elő több helyen. De a bányászat fő vidékei odább K-re, azon hegycsoportokban vannak, melyeket a *Gömör-Szepesi Érczhegység* nevezete alá foglalunk.

Poprádról DNy-ra egymást követik a völgyek és hágók, me-

[1]) L. *Lovassy Sándor:* A Murányvölgy murány-nagyrőczei szakaszának leirása, Budapest, 1884.

lyeket a Tiszolczra vivő országút jelöl meg. Ettől K-re terjednek el a Gömör-Szepesi Érczhegység csoportjai, melyek a D. és É. felől hozzájok csatlakozó mészkő-hegyekkel együtt nagy területet foglalnak el déli Szepesben, Gömörben és Tornában; K. felé a Hernádnak D-re forduló könyökéig és Kassáig érnek. A fő hegységek Nagy-Rőcze vidékéről ÉK-re, azután K-re és DK-re vonulnak, emelkedési vonalukat a Rőczei Havas, Sztolicsna, Tresznyik, Radzim, Babina, Szulova, Ökörhegy és Pipityke jelölik meg; ezen hegysor közepes magassága 950—1260 m. A tulajdonképeni palás Érczhegységet éjszakon egy darabig a Gölnicz, azután a Hernád határolja, délen körülbelől azon vonal, melyet Rima-Brezó tájáról Ratkón és Jólsván át a Csermoslya völgye felé húzhatunk.

A tágasabb értelemben vett Gömör-Szepesi Érczhegységet a következő főcsoportokra oszthatjuk: a Hernád és Gölnicz közötti hegységekre, a Ratkói, Rőczei, Dobsinai, Rosnyói, Szomolnok-Kassai, Tornai és Szendrő-Forrói hegycsoportokra.

A Hernád és Gölnicz völgyei között, Szepes megye déli szélén, változatos alaku és szerkezetü hegytömegek emelkednek, melyek az Alacsony-Tátra keleti ágaihoz csatlakozva K-re Krompach- és Margitfalva felé vonulnak. A hosszan elnyuló gerinczeket itt-ott magasabb s K. felé többnyire meredekül ereszkedő kúpok tetézik. Éjszaki párkányukat tömött mészkő alkotja, mely össze-vissza van szakadozva s gyakran meredek, rovátkos sziklafalakat mutat. Különösen a Sztraczenai völgyet igen festői sziklacsoportok szegélyezik; a sziklafalak néhol annyira összeszorulnak, hogy a Gölnicz a mélyen bevágódott völgyben alig talál kimenetelt, egy helyütt csakugyan a sziklák alá búvik. Szép festői sziklacsoportokat Káposztafalva környékén is találunk, itt a Hernád elfordúlván a nyílt lapálytól, DK-re kanyarodik s a hegytömeg egyik hasadékába nyomúl be és ezen tör keresztül.

A Káposztafalvai hegyek a Grénicztől DK-re eső *Baba*-hegygyel kezdődnek s a *Predna-Hora*, *Létán-hegy*, *Havrana-Szkala*, *Knolla*, *Hajik*, *Dodupiat*, *Grötel* és *Grajnár* hegyeken át az *Ördögfejig* húzódnak. Köztük legmagasabb az Istvánfalvától K-re, a Gölnicz éjszaki oldalán levő Knolla (1248 m.); leghiresebb a Létán-hegy vagy Menedékkő, a Káposztafalváról D-re Sztraczenára vivő út közelében a Hernád jobb partján. A szepesi németek a tatárjáráskor arra a hegyre menekültek s ott egy várat építettek, utóbb a hegyen a karthauziaknak egy klastromuk volt, ennek némi romjai

még láthatók.[1]) A Havrana-Szkala (Hollókő) magasra tornyosúló sziklahegy (1141 m.), melynek csúcsáról szép kilátás esik, aljában időszaki forrás, oldalain több üreg és barlang van. A Dodupiat hegy barlangjában, Markusfalva közelében, ősvilági csontokat találtak.

Iglóról egy út Dobsinára, más út Rosnyóra visz, amaz az Ördögfejen és Mészároson, emez a Grajnáron és Szulován át; a két út a Grötel hegy aljában válik el egymástól, ugyanott Kis-Hnilecznél szakad ki a Merénynek tartó út. Hnilecz közelében egy kies völgyben fenyves erdők közepett Feketehegy nevű hidegvíz gyógyintézet van (632 m.) Vernár felől a Popován át visz egy szép út a Sztraczenai völgybe.

Igló déli oldalán csak alacsony hegyhátak vannak, de Merénytől É-ra, Zavadka környékén, a *Hégény hegység* kezdődik mint magas és széles hegyhát; K-re vonulván csakhamar három ágra szakad: az éjszaki a Porácsi völgy éjszaki oldalán Szepes-Olaszi felé vonúl s ott a *Gálmusz* sziklás kúpjával a Hernád völgyében végződik; a középső rövidebb ág a sziklás *Szkala* hegygyel a Porácsi és Szlovinkai völgyek között terjed el; végre a harmadik, legnagyobb hegyág a Szlovinkai és Gölniczi völgyek között a Hernádig vonúl. A Hégény gerincze DK-re vonulván, a Merény és Kotterpataka között elterjedő *Krivepolye* fensíkhoz csatlakozik, melyet horgas sziklakúpok tetéznek. A hegység legmagasabb csúcsa a Bükkesben a *Remete* (1118 m.); legnevezetesebb völgyei a Kotterpataki, Szlovinkai és Porácsi; ezekben nagy sürgés-forgás van; a patakok mentén malmok kelepelnek, érczzúzók dübörögnek, a kohók kerekei nyikorognak, a levegőben az olvasztó kemenczék kéngőzös füstje gomolyog; az utakat járó-kelő bányamunkások és csikorgó szekerek foglalják el; a pályákon az érczekkel megrakott csillék robognak tova; a górczokat nők és gyermekek lepik el, az érczeket mosogatják ki.

A Hégény az Érczhegység legéjszakkeletibb csoportja, legdélnyugatibb tagja pedig a *Ratkói hegycsoport*; ez Tiszolcz és Murány-Lehotától DK-re a Rima és Jólsva völgyei között terjed el; legmagasabb hegyei a *Holczkova* és *Tersztye* (1111 m.); a legnevezetesebb hegye a *Zseleznik* vagyis *Vashegy* (885 m.), melynek gerincze Ny-ról K-re huzódik Szirk, Rákos és Turcsok között, s mely úgyszólván, merőben vasérczekből áll; onnan szállítják kötélpályán a vasérczeket a Likér melletti nagy olvasztókba.

Ratkó szélességétől D-re már csak alacsony hegysorok vannak, melyek a Rima és Jólsva-Sajó völgyei között DK-re Rima-Szécs

[1]) L. *Hradszki József:* A mongolok betörése Magyarországra és a menedékkő a Szepességben, a Kárpátegyesület évk. II. évf.

vidékéig vonulnak; a Balog és sok más folyócska népes völgyei nyilnak köztük.

Nagyobb és magasabb a *Röczei hegycsoport,* mely a Murányi mészkő hegyektől K-re a Jólsva és Sajó völgyei között terjed el. Főtömege a *Cserna-Hola* vagyis *Röczei havas,* melynek legmagasabb csúcsa a *Kakas* (Kohut, 1393 m.). Hozzája mind É., mind D. felől jókora hegysorok csatlakoznak; a Murány-Huttától K-re felnyúlakodó *Sztolicsna* (1438 m.) az egész környéken uralkodik. Odább ÉK-re a *Radzim* vagyis *Rézhegy* (957 m.) emelkedik, Felső-Sajótól D-re; meredek sziklás csúcsánál fogva tünik fel; hozzája csatlakozik azon hegysor, mely a Csetnek és felső Sajó völgyei között DK-re vonúl. Magasabbak azok a hegysorok, melyek a Csetnek és Jólsva völgyei között terjednek el, szintén DK-re vonúlnak s a Sztolicsna és Röczei havasból indúlnak ki. Jólsvától ÉK-re esik a *Hradek*, melynek déli fokán a Jólsvai vár állott.

A *Dobsinai hegycsoport* az előbbitől ÉK-re emelkedik, s a Gölnicz és felső Sajó között terjed el. Dobsina város mély völgykatlanban fekszik, melyet minden oldalról meglehetősen meredek hegyek körítenek. Csomópontjok a *Tresznyik* (1240 m.), mely Dobsinától NyÉNy-ra emelkedik; délnyugati nyúlványai Vöröskő felé vonúlnak, hol a Garam forráspataka Ny-ra fordúl, s a Javorina hágónál a Murányi fönsíkhoz csatlakoznak. Éjszaki oldalán a *Csuntava* domborodik, melyen át a Vernár felől jövő országút a Sajó völgyébe jut. A Csuntavához és az odább É-ra eső Popovához csatlakoznak azok a hegyek, melyek a Sztraczenai völgy déli oldalát szegélyezik; részint hosszan elnyúló, erdős hegyek, mint a *Hosszúhegy*, részint csúcsos és meredek sziklás tömegek, mint az *Éleskő*. Odább D-re esnek a *Feketehegy* és *Sajba*. A Dobsinai völgy déli oldalát a *Bükkes, Csendes, Nyíres, Ramszi* hegy és más magaslatok szegélyezik s azt a felső Sajó völgyétől választják el. A Dobsinai viz a telső Sajóval a Ramzsi hegy délkeleti aljában egyesül s onnan DK-re tart, Veszverésnél az É-ról jövő Szulova vizét veszi fel. A Szulova és Sajó völgyei között, Dobsinától DK-re a *Jaszenova* hosszú gerincze húzódik É-ról D-re, legmagasabb pontja 801 m.

A Sztraczenai völgyből a Bundás és Kőhegy között s a Feketehegy keleti oldalán, Istvánfalváról pedig a Tekés meg az Akasztó hegyeken át visz az országút, a vasút pedig Rosnyóról a Sajó szép völgyén fölfelé megyen Dobsinára. A környék nevezetességei közé tartozik a Dobsinai jégbarlang. Ez a Sztraczenai völgy déli oldalán, nem messze az Éleskőtől egy erdős hegy oldalában, az ugyne-

vezett Ducsában (= horpadás) van. Száda közelében jókora vendégfogadó van. A barlang [1]) nagy kiterjedéséért és nagyszerü jégképződéséért méltán híresedett el; legnagyobb ürege 100 lépés hosszú s 6 m. magas, padozatát síma jég takarja; másutt igen vastag jégoszlopok s rézsut lecsüngő függönyök ragadják bámulatra a látogatót.

A *Rosnyói hegycsoport* vagy *Szulova hegység* az előbbinek folytatása, a Szulova, Gölnicz, Szomolnok, Bódva, Csermoslya és Sajó völgyei között terjed el. Főgerincze ÉNy-ról DK-re vonúl, csúcsai a *Rakotinverch* (1079 m.), *Smercsinka* (1271 m.), *Csertova-Hola* (Ördöghegy, 1248 m.), *Pozsáló* vagy *Ökörhegy* (Volovecz 1215 m.). Ennek délnyugati és déli oldaláról három völgy húzódik le Veszverés, Betlér és Rosnyó felé; az utóbbi a Csucsomi völgy, melyen a Darázspatak fut le. Azután a *Pacsai Hola* következik, továbbá a *Madárhegy, Jávortető* és *Pipityke* vagy *Pipiske* (1221 m.). A Jávortetőn Gömör, Sepes és a volt Torna megyék határai találkoznak. A Pipityke vas-bányáiról nevezetes, szép alakja által is kitűnik.

A hajdan oly zajos, most pedig meglehetősen csendes Szomolnoki völgytől K-re s a Gölnicz és Hernád völgyeitől D-re a *Szomolnok-Kassai hegycsoport* terjed el, melyet a Bódva völgye D. és Ny. felől határol. Főgerincze Szomolnok és Stósz között annyira letörpül, hogy ott szekérutat lehetett építeni, mely DK-re a Stósz városon át a Bódva völgyébe és Metzenzéfbe visz. Más út ugyancsak Szomolnokról a hegyeket ügyesen kikerülve délnyugati irányban Uhornán át Krasznakorkára és Rosnyóra vezet. Stósz vidékéről a hegycsoport főgerincze a *Hátulsó Fecskehegyig* (1042 m.) ÉK-re, azután a Remetétől D-re eső *Kloptannáig* É-ra, onnan a *Kojsói Holáig* K-re, s végül Arany-Idkát megkerülve DK-re Kassa felé kanyarodik. A hegycsoport déli szélén a *Csükerész* (1187 m.) és az ettől ÉK-re eső *Szarvashegy* (929 m.) emelkednek. A Csermoslya vagy Lucspatak völgyét Kovácsvágás fölött a *Szepkö* (750 m.), Lucska felett az *Ergettő* (891 m.) szegélyezik. Jókora hegyek emelkednek az Idai völgy két oldalán is. A Hernád völgye déli oldalán palás és mészkő hegyek váltakoznak, részint nagyon szaggatottak és meredekek; köztük a déli oldalon legmagasabbak a *Pokrivi* (889 m.) és *Bukovina* Oruzsintól D-re.

A Bódva egyik ága Szomolnok közelében, másik ága nem messze a Csükerésztől ered, melynek délkeleti oldaláról a Szárpatak,

[1]) L. Dr. *Krenner József:* A Dobsinai jégbarlang. Budapest, 2875. Dr. *Pelech J.:* A Sztraczenai völgy s a Dobsinai jégbarlang. M. Kárpátegyesület. V. évf.

déli oldaláról pedig a Csermoslya éjszaki ága folyik le. Ott kezdődik a *Tornai hegység*, mely külső alakjánál és belső szerkezeténél fogva nagyon elüt a többi hegycsoportoktól; az t. i. mészköves fensík, mely a Karsztnak hasonmása; többnyire erdőtlen, száraz és kopár, felszine ripacsos, hol kerek, hol hosszúkás mélyedések, töbörök, ravaszlyukak és nyelők meredek magaslatokkal váltakoznak, talaja rostaszerű, a föld alatt számos kisebb-nagyobb odú, üreg és barlang van, a folyóvizek részint a föld alá bújnak, források csak helylyel-közzel vannak, a kevés forrás rendesen bővizű.[1]) A fensík közepes magassága körülbelől 600 m., egyes magaslatai a 900 mt érik el. Keleti szélén a *Köszál* Jászó mellett 832 m., a *Grecsu* hegy Barkától É-ra 892 m., a Görgői hegy 831 m. D. felé alacsonyabbak a hegyek a *Baradla* vagy *Gözölyös* Aggtelek mellett 485 m.

Azon sajátságos mészkő hegység a volt egész Torna megyét foglalja el, sőt még határain túl is kiterjed. K. felől a Bódva, Ny. felől a Sajó, éjszakon a felső Bódva és Csermoslya jelölik meg határait. A Tornaviz széles völgyet vájt magának a fensíkon s éjszaki és déli szárnyra osztja, az éjszaki az *Alsóhegy*, a déli a *Hosszúhegy*, mindkettőt más völgyek és mélyedések több külön fensíkra szeldelik; az éjszaki szárnyat az Aji, Szádellői, Barkai stb. völgyek hasítják szét, a déli részben a Sziliczei, Ménespataki, Józsafői stb. völgyeket találjuk. A hegység keleti oldalán a Kanyapta lapálya mint széles öböl nyúlik el Nagy-Ida vidékéről Ny-ra Tornáig, a nyugati oldalon a szép Hárskúti völgykatlan van, melynek éjszaki szélén Krasznahorka-váralja fekszik, déli szélén a Csermoslya a Sajó felé kanyarodik.

Szegény nép lakja a kősivatagot, de természeti szépségekben az sem szükölködik; különösen az Aji és Szádellői völgyek nagyonis megérdemlik a látogatást; a természetnek nagyszerű csodái. Az Aji völgyben a sok szép vizesés, a Szádellőiben a 300—400 m. magas, függélyesen feltornyosúló sziklaélek és falak s a vizesések ragadják bámulatra az embert. Mind az említett két völgy oldalán, mind más vidékeken számos szakadék, üreg és barlang van; a Nagy-Hollókő (881 m.) aljában a Hólyuk hasadék s egy jégbarlang, a Grecsu aljában cseppkő-barlang van. Jászónál a Kőszálban is vannak barlangok, Sziliczénél a Lednicze jégbarlangot találjuk. De valamennyi között legnevezetesebb a Baradla Aggteleknél; az egyik legnagyobb cseppköves barlang;[2]) most a Kárpátegyesület fogja gondját viselni.

[1]) L. *Scholtz Albert*: A Tornai plató és környéke. A budapesti ág. hitv. ev. főgymnazium $188^3/_4$-diki értesítőjében.

[2]) Lásd a barlang részletes leirását Gömör és Kishont egyesült vmegyék

A Sajó a Sziliczei fensíktól egy jókora részt elszakasztott, mely a Sajó és Csetnek között terjed el; ez a *Pelsőczi fensík,* melynek magassága 800 m.; oldalai meredekek, felszine szintén ripacsos, hátán a Csengőlyuk, a Sajó felé fordított oldalában a Leontina-barlang van.

Az Aggteleki fensíktól D-re a hegysorok mind inkább letörpülnek és szabályosabb alakot öltvén, többnyire ÉNy-ról DK-re vonúlnak. A köztük elnyúló völgyek már sokkal termékenyebbek és népesebbek. A nyugati és déli oldalon a Sajó, a keleti oldalon a Bódva tágas völgyei nyilnak.

Alacsony és többnyire erdős hegysorok foglalják el azt a háromszög területet is, mely a Kanyapta lapályától D-re a Hernád és Bódva völgyei között terjed el. A hegysorok többnyire D-re vonúlnak. Legmagasabb csúcsaik a 300 mt alig haladják meg. A *Szendrő-Forrói hegycsoport* nevezete alá foglalhatjuk, *Cserehátnak* is nevezik.

III.

A Nagy- és Kis-Fátra lánczolatok s az éjszaknyugati Határlánczolat.

A Felföld azon hegységei, a melyekről eddig szóltunk, többékevésbbé kelet-nyugati irányba csapnak, nagyobbára csak oldal- és mellékágaik vonúlnak éjszak-déli irányban. De van még három nagy lánczolat, melyek egyenesen vagy ív alakjában É-ról D-re vonúlnak; ezek a két Fátra lánczolat s a határszéli hegységek.

Az Alacsony-Tátrának Prassiva hegycsoporja a Revucza forrásvidékén és Beszterczebányától É-ra alacsony hegyekre oszlik fel, melyek között sok apró helységgel, bánya- és kohóteleppel népesitett völgyek nyilnak. Az országút Beszterczebányáról a Bisztra (Besztercze) völgyén felfelé Óhegyen és a *Szturecz*i hágón (739 m.) át a Revucza völgyébe jut, mely Rózsahegynél a Vág völgyére nyilik. A Revucza völgyének nyugati oldalán hatalmas erdős hegytömegek emelkednek, a szorosabb értelemben vett *Nagy-Fátra hegységhez* tartoznak. A Vág Kralován előtt az É-ról jövő Árvával egyesül, így megerősödve áttör a Nagy-Fátra hegy éjszaki oldalán s Ratkónál a Turóczi medenczébe jut. A Nagy-Fátra hegység tehát a Revucza és Turócz völgyei között terjed el, s a Vág Kralováni szorosától D-re

leirása czimű munkában s A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása II. k. 292 s k. l.; B. *Nyáry Jenő:* Az Aggteleki barlang mint őskori temető. Budapest, 1881.; *Karl Siegmeth:* Kurzgefasster Führer für Kaschau, das Abauj-Torna-Gömörer Höhlengebiet, etc. Kaschau, 1886.

vonúl, mint magas és széles hegytömeg; éjszaki részébe a Lubochna mélyen bevágódott völgye nyúlik be s két mellékágra osztja; a keleti hegysor a Revucza és Lubochna, a nyugati a Lubochna és Turócz völgyei között emelkedik, az utóbbi a hosszabbik és magasabbik; mindkettőnek oldalait számos harántvölgy szeldeli. De ezekben nincs helység, a Lubochnai völgynek is csak a torkolatánál van egy falu. A Nagy-Fátra tehát zord és lakatlan hegység, csak pásztorok tartózkodnak gyepes havasain. Közepes magassága meghaladja az 1100 mt; legéjszakibb csúcsa, mely a Magas-Tátrához tartozó Sip hegygyel átellenben emelkedik, a *Nagy-Fátra* (1135 m.). Jóval magasabb a *Klak* hegy, melynek nyugati előfoka a Szklabinai várhegy; azután odább D-re az orvosi füveiről és nagy legelőiről hires *Kis-* és *Nagg-Borisso* következik; de a hegység egyik legnagyobb tömege a *Ploska* havas, melynek hátán nagy legelők és kaszálók vannak, s melynek kúpjáról igen szép kilátás esik Turócz és Zólyom megyékre, a nép sok mondát tud róla. A Ploskánál szakad ki a hegység keleti ága, melyet a *Cserni-Kamen*, *Rakitov* (1422 m.), *Szkalno*, *Szmerekovicza* és más kúpok tetéznek. Odább D-re a *Nagy-Krizsna* (1572 m.) nyúlakodik fel, Liptó, Zólyom és Turócz határszeglete. Miként a Ploskához, úgy a Krizsnához is nagy oldalágak csatlakoznak, melyek ÉNy-ra vonúlnak; ily oldalághoz tartozik a *Tluszta* (= nagy hegy 1373 m.) Blatniczától K-re, a Turóczi medencze egyik ékessége.

A Krizsnától D-re még jókora hegyek: a *Holi-Kamen, Hermaneczi hegy, Szvieternik, Flochova* és *Szucha-Hora;* az utóbbi Tajova és Turcsek falvak között terjed el, s vele a Nagy-Fátra hegység a *Laurinhoz* csatlakozik, melyet már a Körmöczbányai hegycsoporthoz számítunk.

A Nagy-Fátra oldalain nyiló harántvölgyek részben nagyon regényesek, de különösen szép a délkeleti végén elnyuló *Hermaneczi völgy.* Ez Sz.-Jakab és Ulmanka között ÉNy-ra huzódik, szép erdős hegyek szegélyezik, balra kohó- és bányatelepek vannak hasogatott, meredek mészkő-sziklák között, rajtuk hárs, bükk, juhar, tölgy, fenyő, szil és égerfák zöldellenek, a völgy fenekén pedig a pisztrángos patak csörtet le sziklás mederben. A helység elszórt házaitól É-ra a Hermaneczi hegy aljában Tufna falucska mellett két barlang tátong, az egyikben ősvilági csontokat leltek; Blatniczánál is van két barlang ősvilági csontokkal. — A Hermaneczi völgyből a Holi-Kamen déli oldalán a Sztubnai völgybe lehet menni, a hágónak magassága 904 m.

A Nagy-Fátra hegységben a mészkő és dolomit uralkodik, egy-két helyen, a Lubochnai völgyben s a Nagy-Fátra hegyben a

gránit és gnájsz mutatkozik, a hegység tövében pedig homokkövek és márgapalák települnek. Odább D-re a *Körmöczbányai hegycsoportot* trachit-tömegek alkotják, melyeket csak a Garam völgye választ el a Selmeczbányai hegységtől. A felső Garam az Alacsony-Tátra déli tövében K-ről Ny-ra nyúlik el, majdnem mindenütt keskeny és regényes, csak Tót-Lipcsénél kezd kiszélesedni, Beszterczebánya és Radvány között, a Hermaneczi patak torkolatán alúl, megint összeszorúl, de csakhamar újra kiszélesedik. A folyó ott D-re fordúl s ezt az irányát a tágas völgylapályban Zólyomig, a Szalatna torkolatáig megtartja; azután Ny-ra kanyarodik s keskeny, szép szorosban folytatja útját. E völgyszoros választja el a Körmöcz- és Selmeczbányai trachithegyeket. A festői Szászkő mellett elhaladván, a Garam a Szt-Kereszti medenczébe jut, melyben DNy-nak tart sok kanyarúlattal, ott az *Újbányai hegycsoportot* választja el a Bakabányai hegyektől.

A Körmöczbányai hegycsoport tehát a Selmeczbányaitól É-ra esik s a Garam völgye által K-ről és D-ről határoltatik; É. felé közvetetlenül a Nagy-Fátra déli nyúlványaihoz csatlakozik. Tajovától D-re és Radványtól DNy-ra a hegycsoport legnagyobb és legmagasabb tömege a *Laurin* (956 m.) terjed el, melynek keleti oldala a Garam völgye felé meredekűl, gyakran majdnem függőleges sziklafalakkal ereszkedik, déli lejtőségét sok keskeny völgy szeldeli, melyek többnyire DK-re vonúlva a Garam völgyére nyilnak. Ezen völgyzúgokban apró falvak vannak, de a hegytömeg háta erdős és néptelen. Hajdan rajta keresztűl, az úgynevezett Szkalkán át, egy út vitt Körmöczbányáról Beszterczebányára, most az járhatatlan, a hozzája tartozó alagút is jobbára már beszakadt. Utoljára Aulich honvédezredes használta ezt az útat, midőn hadosztályával Körmöczbánya felől 1849 jan. 13-kán Beszterczebányára vonúlt.

Körmöczbánya a D-re vonúló s a Garam felé Sz.-Keresztnél nyiló Körmöczi völgy felső katlanában fekszik, melyet köröskörűl festői, jobbára kopár sziklahegyek szegélyeznek. É. felé a *Revolta* emelkedik, keleti és nyugati oldalán mély szurdokok nyilnak, melyekben sok bányatelep van; mögötte a Perki fensík, mely Ny. felé a Laurinhoz hasonló hegyhátra, az úgynevezett *Kecskehátra* támaszkodik, DK-re pedig a Laurin felé huzódik, melytől csak az úgynevezett Zólyomi völgy választja el. A Körmöczi völgy keleti, bal oldalán kúpdad hegyek nyúlakodnak fel, köztük a Jasztrabai és Ihrácsi völgyek nyilnak, melyek D. felé vonulnak; a nyugati oldalon alacsonyabb hegyek vannak, közöttük a Lutilai völgy és mellékszurdokai mélyednek. A hegycsoport legnagyobb részét kényel

mesen átpillanthatjuk a vasútról, mely Zólyom felől a Garam völgyét a Körmöczi patak torkolatáig követi, azután ennek völgyébe fordúl be s keleti oldalán számos kanyarúlattal halad É. felé, kivált Körmöczbánya körűl ide-oda kigyózik a hegyek oldalán, mignem végre Blaufusz és Perk mellett elhaladván, a vízválasztóra jut s Felső-Turcseknél a Turócz völgyét eléri.

A Turócz és Garam vizválasztója Konosó vidékén ÉNy-ra húzódik, s ott azon kis haránthegység kezdődik, mely a Turócz és Nyitra völgyeit választja el egymástól s éjszaknyugati irányban kanyarodván, a Nagy-Fátra lánczolatot a Kis-Fátrával kapcsolja össze. Ezt *Zsgyár hegységnek* nevezik, legnagyobb csúcsai alig érik el a 890 mt.

A Körmöczbányai hegycsoport éjszaknyugati oldalán az érdekes *Handlovai* (Krigerhaj) medencze nyúlik el D-ről É. felé Új-Lehotától (Neuhaj) Rasztocsnáig, hol azután Ny-ra fordulván, a Privigyei völgybe nyilik. E medencze 7 km. hosszú, 2 km. széles, úgy látszik, sülyedési völgykatlan; nagyon szakadozott hegyek, a *Hollókő, Fejérkő, Paphegy, Nagy-* és *Kis-Krics* stb. zárják körűl, melyek a völgy felé nagyon meredekek, kifelé pedig szeliden lejtősödnek. Az említett hegyek, melyek a Handlovai medencze nyugati oldalán emelkednek, azon vonúlathoz tartoznak, mely onnan DNy-ra húzódván, mind a Nyitra, mind a Garam völgyei felé rövidebb-hosszabb oldalágakat ereszt. Ez a *Ptacsnik hegység,* melynek legmagasabb csúcsa Oszlántól K-re esik, magassága 1373 m. Keleti lejtősége a Körmöczbányai hegycsoporttal olvad össze, délkeleti ágai Sz.-Kereszt és Zsarnócza között a Garam völgyére ereszkednek, Hrabicsó és Zsarnócza környékén nehány festői hegy van, az egyiket a Revistyei várrom koszorúzza.

Ott a Pilai völgy nyilik, mely ÉNy-ról DK-re húzódik, déli oldalán ismét magasabb hegyek vannak, melyek a Zsitva és Garam völgyei között terjednek el. Ezek a *Nagybányai hegycsoportot* alkotják, mely szintén nagyobbára trachit-hegyekből áll. Nagybánya a Garamtól 3 km. távolságra egy É-ról D-re vonuló keskeny völgyben fekszik, melynek jobb oldalán erdős, 630—660 m. magas hegyhátak emelkednek, bal oldalán pedig alacsonyabb kúphegyek sorakoznak. A város közelében a hegyek le vannak tarolva és szomorú képet mutatnak. ÉNy-ra a magasabb hegyek a Zsitva forrásvidéke és Velkapola felé húzódnak s ott a Ptacsnik hegységhez csatlakoznak. Az Újbányáról Velkapolába vivő útnak legmagasabb pontja 674 m., az említett várostól DK-re levő *Német szikla* (Nemeczka Szkala) még 636 m., de a Sz.-Benedekről Aranyos-Maróthba vivő országúttól

D-re már csak alacsony dombsorok vannak, melyek a Garam széles lapálya és a Zsitva keskenyebb völgye között terjednek el. Ezek a dombsorok nagyon messzire vonúlnak D. felé, néhol még jókora erdős földhátakat képeznek, igy Szölgyéntől ÉNy-ra; sőt még Esztergom megye éjszaki részébe is átnyúlnak, utolsó magasabb földhátuk Bátorkeszinél van, magassága 263 m.

A Nagy-Fátra lánczolatának déli részét *Nyitrai hegységnek* szokták nevezni, s ehhez a Ptacsnik hegycsoportját is számítják, mely szép gerinczes hegység, s igy már külső alakjánál fogva különbözik a meglehetősen bonyolódott trachit hegyektől; a Velkapola felől ÉNy-ra Felfalun át Oszlánnak tartó völgyelésig ér, ott a Nyitrai hegység második tagja a Tribecs csoportja csatlakozik hozzája. Ez is gerinczes hegység, főgerincze a Zsitva forrásvidékéről a *Razdelje* hegyen át a *Javorovóig* NyDNy-ra kanyarodik, azután egyenesebb vonalban DNy-ra húzódik. Szép erdős hegység, oldalait sok kis völgy szeldeli, a Nyitra felé vonulók rövidebbek, mint a Zsitva mellékvölgyei. A hegysor legmagasabb csúcsa a *Tribecs* (807 m.) Nagy-Tapolcsánytól DK-re. Zsére és Szalakusz között horpadás nyúlik el DK-ről ÉNy-ra; ezen túl a hegyláncz utolsó tagja következik, a *Zobor* hegycsoport, mely Nyitra városa fölött patkó alakjában emelkedik; főgerincze a *Zsibricza* hegytől a *Zobor* hegyig DNy-ra húzódik, onnan pedig ÉNy-ra kanyarodik. A Zsibriczát (629 m.) búja és változatos növényzet ékesíti, a Zobornak (596 m.) igen szép alkotása van, hátán két kúp nyúlakodik fel, az éjszaki a magasabb. A Csitári völgy elválasztja tőle a *Pilife* hegyet, mely Kolontól D-re esik; a Nyitra pedig, mely a város közelében nagy kanyarúlatot tesz É. felé, a nyitrai *Kalváriahegyet* (216 m.) és *Várhegyet* (161 m.) szakasztotta el. Nyitra városában a híd 131 m. magasságban van.

A Tribecs és Zobor hegycsoportok felől D-re vonúló dombvidék a Csetenka és Zsitva között terjed el, mindenütt meg van népesítve; Ghimes környékén még jókora hegyek vannak, a *Liszecs* déli kúpja 483 m, de az attól Ny-ra eső *Ghimesi várhegy* jóval alacsonyabb. A dombvidéken több helyen mésztufa van; a Zobor és Tribecs, valamint a Zsgyár hegységek magva gránit és gnájsz, a Ptacsnik, hegységben pedig még a trachit uralkodik.

A *Kis-Fátra hegylánczolata* Árva megyében kezdődik, s onnan délnyugati irányban húzódva a Nyitra és Vág lapályai között Kaplátig terjed. Legnagyobb magasságát Turócz és Trencsén megyék határán éri el, éjszakkeleti és délnyugati végtagjai sokkal alacsonyabbak. Az egész lánczolat erdős hegységekből áll; a következő

tagokra oszlik: az árvai Magurára, a szorosabb értelemben vett Kis-Fátrára, a Veterna-Holára és mellékcsoportjaira s az Innovecz hegységre.

Az *árvai Magura* Námeszto vidékéről Árvaváralja felé DNy-ra vonúl, mint egyszerű hegygerincz, éjszaknyugati oldalán a Hrustini víz és Fejér-Árva, délkeleti oldalán az egyesült Árva völgye nyúlik el. Árvaváralja és Hrustin között a hegyek letörpűlnek s ott országút szegi a hegységet; odább Ny-ra ismét magasabb hegyek vannak, melyek Hrustin vidékéről DNy-ra a Zazrivai völgy felé vonúlnak. Ez az ottani mészkő hegytömegekbe igen mélyen ván bevágódva, É-ról D-re kanyarodik s Párniczánál az Árva völgyére nyilik, melyet alább a Magas-Tátra legnyugatibb hegyei szorítanak össze.

A Zazrivai völgynél a hegyek nagyobb magasságra emelkednek és zordabb alakot öltenek; Párnicza felől egy út a Zazrivai völgyön felfelé megy, Zazriva előtt Ny-ra fordúl s a *Pupovi hágón* át Trencsén megyébe, a Tierhovai vagy Várnai völgybe jut. A Pupovi hágónál (706 m.) kezdődik a szorosabb értelemben vett *Kis-Fátra hegység,* melyet *Turóczi havasoknak* is neveznek; főgerincze elsőben Árva és Trencsén határán a *Kis-* és *Nagy-Raszucsa* hegyekkel D-re vonúl, azután Turócz és Trencsén határán DNy-ra kanyarodik a *Sztrecseni völgyszorosig,* melyen át a Vág, Rutkán alúl, éjszaknyugati irányban nagy kanyarulatokkal keresztűl tört. Varintól K-re tornyosúl legmagasabb csúcsa, melyet *Kis-Fátrának* vagy *Kriván-Fátrának* neveznek, s melynek magassága 1667 m., mig a Nagy-Raszucsa 1658 m. A hegységet még rengeteg erdők fedik, kivált fenyvesek, itt-ott bükkfák is nőnek, sőt a bükk, mint törpe bokor, néhol a legmagasabb tetőkön is előfordúl a gyalogfenyővel együtt. A gerinczeken és hegyoldalokon havasi rétek is vannak.

A hegység délkeleti oldalán, Ratkó és Rutka között, éjszaknyugati oldalán pedig Sztrecsen és Zsolna között nagyobbacska völgymedenczék vannak, melyekben a Vág kanyarodik el, különben a Kis-Fátrát csak keskeny hasadékok környezik s a két oldalán levonuló völgyek vadregényes szurdokok. Legregényesebb a Vratnai völgy, mely Tierhovától a hegység főgerincze felé huzódik; meredek sziklafalak szegélyezik, melyeknek ormai állatok fejeihez s másféle tárgyakhoz hasonlítanak; különösen feltünő a *Szokoli vrch*-nek (Sólyomhegy) alakja. Szélesebb és nyájasabb az a völgy, mely Tierhovától D. felé vonúl, felső része gyönyörű havasi rét, mely mögött a Kis-Fátra gúlája tornyosúl, alsó része erdős és sziklás. A Sztrecseni szoros partjait magas mészkő sziklák képezik, ezek mögött

erdős hegyek nyulakodnak fel; a Vág többnyire a völgyszoros egész fenekét foglalja el s az országutat és vasutat több helyen a sziklafalba kellett vágni. A folyó zajogva rohan tova, egy helyütt egy sziklagereb egész medrén vonúl keresztül, odább a *Besna Szkala* nyúlakodik fel a mederből s veszélyes örvényt okoz, melyet a tutajosok méltán rettegnek. A szoros két oldalán tornyosúló sziklaormokon váromladékok düledeznek, a jobb parton Óvár, a bal parton Sztrencsenvár.

A Sztrecseni szorosnál a hegylánczolat középső, legnagyobb szakasza kezdődik, mely onnan DNy-ra azon völgyelésig terjed, melyen Nyitra-Zsámbokrétból az út éjszaknyugati irányban Trencsénbe visz. Éjszaki része egyszerű gerinczes hegység, melynek vizválasztó főgerincze Turócz és Trencsén megyék határán kanyarodik DNy-ra, oldalágait K-re a Turóczi, Ny-ra a Rajeczi völgy felé bocsátva. A hol a két oldali harántvölgyek találkoznak, a főgerincz is kisebb-nagyobb horpadást mutat, de szekérrel járható út nem szegi. Sűrű erdő, leginkább fenyves fedi a hegység derekát és oldalait, helységek csak a harántvölgyek torkolataiban vannak. *Veterna-Holának* vagy *Rajeczi havasoknak* nevezik a szép hegységet, mely a Nagy-Fátrának hasonmása; a két hegység rekeszti be a tájképi tekintetben nagyon szép, jóllehet nem igen termékeny Turóczi völgymedenczét.

A Veterna-Hola legmagasabb csúcsai É-ról D-re menve: a *Mincsov* (1419 m.), *Krizsna* (1447 m.), *Nagy-Luka* (1484 m.) és *Veterna-Hola* (1472 m.), melyek Rajecztől K-re közel egymáshoz emelkednek. A Mincsov mint az 1858. jan. havában tapasztalt földrengés központja hiresedett el. Odább D-re a hegység az *Upláznál* letörpül, de a *Na-Klate* vagyis *Orrkő* hegynél ismét magasabb (1343 m.). Ennek déli oldalán szakad ki azon oldalág, mely K-re vonulván, a Vriczkói völgyet szegélyezi és Znio-Váraljánál meredek fokkal végződik. A *Kaluger* és *Burián* hegyek között egy hágó van, melyen Német-Prónából és Gajdelből egy út a Zsilincza völgyébe és Facskóba visz. Ezen hágótól DNy-ra a hegység hullámos fönsíkká terjeszkedik ki, melyet minden irányban népesített völgyek szeldelnek. Leghosszabbak a keleti oldalon a Belanka és Radissa, a nyugati oldalon a Teplicska völgyei. Az egész vidéken legmagasabb kúp a *Sztrazsó* (890 m.).

Ezt a hegysort, mely a Csicsermán és Viszoka hegyekből kiindulván, a Belanka és Nyitra között D-re vonul, *Kis-Magurának* nevezik, egyik előfoka a Bajmóczi várhegy; a Belanka és Radissa között szintén D-re Zsámbokrét felé vonuló hegysor legmagasabb

kúpja a *Rokosz* (1200 m.). A Tepliczi és Ölyvedi (Jasztrabjei) völgyek közötti hegyek ÉNy-ra Trencsén városa felé vonúlnak, s a Vág völgyében a *Trencsini várhegygyel* végződnek. Ugyancsak ÉNy-ra vonúlnak a Tepliczi és Kossai völgyek között a *Vapeczhez,* s a Kossai és Bellusi völgyek között a *Rohatinhoz* csatlakozó hegyágak; végre azok a hegysorok, melyek a Zsilincza és Vág völgyei között emelkednek, éjszaki irányban csapnak, Predmér és Zsolna felé vonúlván. Vág-Besztercze és Predmér között a *Manin* még 889 m. magasságot ér el; a Vág nyugati partján húzódik el hosszan, mint meredek és hátán erdős sziklafal. Ettől ÉK-re s Predmértől DNy-ra a *Szulyói völgyet* találjuk, mely Trencsén megyének egyik természeti szépsége. Kopasz s ezerféle alakú sziklatömegek szegélyezik a völgyet s lepik el annak fenekét is; itt magas karcsú oszlopok, amott hegyes gúlák merednek föl a gyepből; odább mintha kővé vált falu tárulna fel előttünk, az alacsony kunyhók fölé ferde ablakú palota emelkedik; más helyen mintha szószéket látnánk, közelében kerek asztal körül három játékos űl; itt félkörben elnyúló körszin mutatkozik, amott oroszlánt, farkast, kutyát s embert fölemelt buzogánynyal ábrázolnak a sziklák. S e sziklacsodák fölé a *Rohács* (Szarvas) tornyosúl, az egész környék legmagasabb hegye, három csúcsa szabályos háromszöget képez.

Az Ölyvedi hágótól D-re ismét szabályosabb, gerinczes hegység következik, mint utolsó tagja a Kis-Fátra lánczolatnak; ez az *Innovecz hegység,* melynek főgerincze DNyD-re kanyarodik, közelebb esvén a Vághoz, mint a Nyitrához. Nyugati oldalán csak rövid ágak vannak, melyek meredekűl ereszkednek a Vág völgyére. A keleti hosszabb hegyágak között leginkább DK-re csapó völgyek nyilnak és sűrűn vannak megrakva helységekkel. A hegység főcsúcsa az *Innovecz* (1051 m.) Beczkótól DK-re; ettől D-re van a *Javorina* (953 m.); a *Tluszta-Horától* Ny-ra a *Temetvényi várhegy* (604 m.), Pöstyéntől DK-re a *Krahulcsi* és *Havran*, Galgócznál a *Gábor hegy* (267 m.) a nagyobb emelkedések; odább D-re már csak hullámos dombvidék van, melynek végső duzzadásai Ürmény, Mocsonok és Sempte vidékein a síksággal olvadnak össze.

A Kis-Fátra hegylánczolatának fölépítéséhez nagyon sokféle kőzetek járúlnak, az árvai Magura leginkább homokkőből és márgából áll, a szorosabb értelemben vett Kis-Fátra, a Veterna-Hola és Innovecz hegységek magvát a gnájsz és gránit képezik, de ezekhez különböző palák, homok- és mészkövek és dolomit járúlnak.

A harmadik hegyláncz, mely ÉK-ről DNy-ra vonúl, leginkább

az ország határán terjed el, sokkal hosszabb, mint a két előbbi, a Kárpátok éjszaknyugati részének külső karéját képezi. Árva megye éjszaki oldalán kezdődik, főgerincze onnan nagy kanyarúlatokkal egészben véve DNy-ra csap s hazánkat Galicziától, Sziléziától és Morvaországtól választja el; Szakolcza környékétől kezdve a Morva folyó jelöli meg az ország határát, s a hegylánczolat legdélibb tagjai egészen az országban terjednek el, Dévény és Pozsony között a Dunánál végződnek. A hegylánczolat általában éjszakon legmagasabb, D. felé lassankint letörpül. Kiválóan erdős hegységekből áll; a Vág vizkörnyékét a Viszla, Odera, Becsva és Morva vizeitől választja el. Az Árva völgye Párniczánál 433, a Vágé Zsolnánál 344 Trencsénnél 205 m. magasságban van; a hegyláncz főgerinczének magassága az éjszaki vidéken 1000—1200 m., egyes kúpjai 160—300 méterrel magasabbak.

A hegylánczolatnak nincsen közös neve, *éjszaknyugati Határlánczolatnak* nevezhetjük, s benne hazánk területén a következő csoportokat különböztethetjük meg É-ról D-re menve: a Babia-Gura, Osszus, Beszkéd, Javorniki, Lopeniki és Javorina hegycsoportokat, melyekhez azután a szélesebb értelemben vett Kis-Kárpátok csatlakoznak.

A hegylánczolat legéjszakibb és legmagasabb tagja a *Babia-Gura hegység;* ez Árva megye éjszaki határán emelkedik, a Fekete-Árva völgye, a Pekelniki hágó, alacsony mocsáros vidék s Galicziában a Neumarkti térség választják el a Magas-Tátra előhegyeitől. Déli ágai a Fekete-Árva és Szlanna völgyei között, éjszaki ágai Galicziában terjednek el s egészen a Dunajeczig vonúlnak. Az ország határán a *Zsilecz* és az 1365 m. *Policza* emelkednek, mely hazánk legéjszakibb pontja. A hegység főcsúcsa odább DNy-ra nyúlakodik fel, szintén a határon, ez az 1720 m. magas *Babia-Gura* vagy csak egyszerűen *Baba* (= asszony), mely az egész lánczolatnak legmagasabb pontja. Méltóságosan emelkedik, oldalait fenyves, derekát gyalogfenyő fedi, csúcsán csak gyér fű terem az összehalmozódott sziklatuskók között. Magyarországi lejtője szelid, galicziai oldala meredek; sziklagödreiben a hó egész nyáron át megmarad. Ha »fejkötőjét fölteszi« rosz időt várhatni. Éjszaknyugati szomszédai: a *Jaloviecz, Dluha-Bucsina, Osztri* stb. Azután a hegység főgerincze letörpül s a Polhorai völgy és hágó következik, mely a Babia-Gura hegységet a *Osszus csoporttól* választja el. Ennek vizválasztó főgerincze az ország határán a *Pilszko* hegyen (1553 m.) át az *Osszus* hegyig DNyra kanyarodik, azután a *Javorinán* (1174 m.) túlig Ny-ra

vonúl, onan a *Rachoviczáig* É-nak, s végre a *Jablunkai* hágóig Ny-nak tart.

Az Osszus hegycsoport Árva és Trencsén éjszaki vidékeit hálózza be s a Szlannától öntözött Polhorai völgytől a Milosina és Kisucza völgyeig terjed, tehát a Vág mellékvizeit a Viszlába ömlő Szolától és Olszától választja el. Az Osszus a csoportnak közepe táján, Erdődkétől É-ra emelkedik. Hozzája csatlakozik azon oldalág, mely D-re vonúlván, Árvát Trencsén megyétől választja el s a Pupovi hágónál a Kis-Fátrához csatlakozik. Ezen oldalágtól Ny-ra a Kisucza, Vág és Varinka völgyei között nagy hegytömkeleg van, melyet sok apró völgy szeldel, ezekben nagyon szegény nép lakik.

A széles és lapos, 601 m. magas Jablunkai hágón át az országút és vasút a Vág, illetőleg Kisucza völgyéből Sziléziába az Olsza völgyébe visz, azon hágótól és völgyeléstől Ny-ra és DNy-ra a szorosabb értelemben vett *Beszkéd hegycsoport* terjed el. A főgerincz a *Polomon* (1092 m.) át a *Szulovig* (938 m.) Ny-ra vonúl, azután D-re fordúl s a *Trojacska* vagy *Beszkéd* hegyig (1233 m.) DNy-ra kanyarodik, mindig az ország határán. A Trojacskán a Duna, Viszla és Odera vízkörnyékei találkoznak, ugyanis rajta erednek az Oderába ömlő Olsza, a Viszlával egyesülő Szolának egyik adózója, s a Vágba ömlő Kisucza.

A három említett hegycsoport éjszaki oldalához számos hegyág csatlakozik, melyek Galicziában, Sziléziában és Morvában terjednek el.

A határlánczolat főgerincze a Trojacska és Viszoka hegyektől egy darabig DNy-ra, a *Makita* hegytől kezdve a Lissza-szoroson át a Vlára-szorosig D-re, azután a *Javornikig* Ny-ra, majd ismét a Hroszinkói szoroson át D-re, s végre a *Machnács* hegytől a Szrányi szoroson át a Miavai hágóig DNy-ra kanyarodik. Ezen hosszú szakaszában tehát több helyen völgyszorosok által van megszakítva, s a vízválasztó gyakran a nyugati vagy keleti oldalgerinczeket követi. Az egész hegysor lejtősége a Vág völgye felé rövidebb és meredekebb, mint az ellenkező oldalon, nagy erdők fedik itt is ott is; a fenyők közé már lomblevelű fák, tölgy, bükk, juhar, szilfák stb. vegyülnek. É. felé a Bellan mellett emelkedő *Kony* hegyen mutatkoznak utoljára a tölgyek. De a fenyveseket már nagyon letarolták.

A keleti oldalon a Vág felé sietó patakok völgyei egyközűen DK-re vonúlnak, mindenütt apró helységekkel vannak népesítve, de a nagyobb helységek rendesen a torkolatuknál, a Vág közelében vannak. A Trojacska hegytől és Kisucza völgyétől a Lisszai völgyig

terjedő hegyeket a *Javorniki csoportba* foglalják össze, főhegye a *Javornik* Morvában, Új-Hroszinkótól K-re emelkedik (1013 m.); a *Makita* a határon van (918 m.). A Lisszai és Vlárai völgyek és szorosok között elterjedő hegyeket az *Oroszlánkő csoportjának* nevezhetjük; a várrommal koszorúzott Oroszlánkő (1000 m.) Ledniczétől DNy-ra emelkedik. A Vlárai és Drietomai völgyek között a *Lukovi hegycsoport* terjed el; ez kis hegység, csúcsai a 800 mt sem érik el.— Kis hegycsoport az is, mely a Hroszinkói és Sztrányi szorosok között terjed el, a *Lopenik* hegyről (906 m.) nevezik meg. Végre a *Javorina hegycsoport* következik, mely a morva-magyar határhegység legdélibb tagja, a Sztrányi szorostól a Miavai völgyig terjed.

A hegycsoport főgerincze Holics, Szakolcza és Radosócz vidékén kezdődik egyes hegyhátakkal, melyek az 537 m. magas *Csupi* hegyben egyesülnek; onnan az ország határán kanyarodik tovább éjszakkeleti irányban. Főhegye a *Javorina* vagyis *Jávor* hegy (967 m.), mely Ó-Turától É-ra emelkedik; nevét a Morvaország felé néző oldalán diszlő jávorfától kapta, déli oldalán a bükk uralkodik; gerinczén szép rét van, melyet sok ritka növény ékesít. Csúcsáról szép kilátás esik a Vág gyönyörü völgyére, az Innovecz hegységre, a Kis-Kárpátokra s Morvaország virányaira.

Az egész nagy hegylánczolatban fő alkotórész a homokkő, ez képezi a hosszan elnyúló, szelid hajlású gerinczeket és gömbölyded csúcsokat, melyeket csak helylyel-közzel váltanak fel meredek hegyoldalok, merészen felnyúlakodó csúcsok és festői sziklacsoportok; ezek rendesen különböző mészkövekből állanak. A régi várak a Vág két oldalán többnyire mészkő alkotta hegyfokokon épültek.

Általánvéve nagyobb változatosságot mutat a lánczolatnak legdélibb része, melyet a *Kis-Kárpátok* nevezete alá foglalunk. Szorosabb értelemben Kis-Kárpátoknak csak azokat a hegyeket nevezik, melyek a Dunánál Dévény és Pozsony között kezdődnek s onnan ÉKÉ-ra a Nádasd-Jablonczai hágóig terjednek; főgerinczök majdnem egyenlő távolságra van a Morvától és Vágtól, tehát nyugati oldalukon a Morva, keleti oldalukon pedig a Vág széles lapályai terűlnek. A hegység folytonos gerinczet képez, nehány kisebbszerű hegycsomóval, melyek kisebb-nagyobb oldalágakat bocsátnak; a nyugati oldalágak rendesen hosszabbak, azért a hegység K-ről tekintve magasabbnak és meredekebbnek látszik. Szép, kedves alakja van az egész hegységnek, tetői többnyire gömbölyded, hosszúkás kúpok; az előhegyeket és domblejtőket, különösen a délkeleti oldalon szép szőlők és gyümölcsösök foglalják el, É. felé egész Diósig,

magát a hegységet lombfaerdők fedik, a legmagasabb tetőkön fenyők is mutatkoznak.

Pozsony éjszaki oldalán Hidegkút és Lamács között öbölforma téres horpadás van, melyet az országút és vasút követ. Ettől D-re esnek a Duna partját szegélyező hegyek; gyönyörű képet mutat a *Dévényi várhegy* s különösen azon sziklaszál, mely épen a Morva torkolatánál mered föl. A háttérben a méltóságos *Dévényi tető* emelkedik, mint hatalmas gúla (520 m.); a Duna partjára részint szőlős lejtők, részint meredek sziklafalak néznek; a jobb oldalon erdős hegyek mutatkoznak, de nemsokára hátrább vonúlnak, majd a baloldali magaslatok is elfordúlnak a folyótól, csak szelid hajlású dombhátakat tolnak még előre, s ezeken épült Pozsony vára és városának egy része.

A magasabb erdős hegyek az említett horpadástól É-ra kezdődnek a *Zerge* hegygyel (350 m.), s É-ra menve mind nagyobb magasságra emelkednek. Sz.-György mögött már jókora hegyek vannak, még magasabbak azok a hegyek, melyek Bazin mellett a szép Czajlai völgyet szegélyezik; odább É-ra a *Modrai nagy tető* (654 m.) nyúlakodik fel, azután a szép Pilai völgyet szegélyező hegyek következnek; Széleskúttól K-re a főgerincz nyugati oldalán a *Rachsturn* (743 m.); Sz.-Miklós közelében a *Detreköi várhegy,* Szomolyántól DNy-ra a *Vetterlin* (700 m.), Bikszárdtól D-re a Burián (716 m.) emelkednek. Az utóbbi mind K-re mind Ny-ra terjeszti ki karjait, ezekhez É. felől szakadozott és meredek hegyhátak csatlakoznak. Keleti karjához tartozik a *Havrana-Szkala* (677 m.). A Burián hegytől a Bikszárdi völgyig terjedő hegyek dolomitból állanak, kopárak és fehér szinök által is elütnek az odább D-re eső erdős hegyektől; azokat különösen *Fejér hegységnek* is nevezik.

A Nádas-Jablonczai horpadás, melynek legmagasabb pontja 344 m., a Fejér-hegység éjszaki határát jelöli meg, attól ÉK-re két kisebb hegycsoport van, melyek éjszakkeleti irányban Csejtéig és Vág-Ujhelyig vonulnak. A délibb csoportot a Brezovai völgy hasítja, legmagasabb csúcsa a Brezovától ÉK-re levő *Bradlo* (815 m.); a másik kis hegycsoport Ó-Tura és Vág-Ujhely között terjed el, egészen kopár, *Nedzo* hegységnek nevezik, legmagasabb csúcsa a *Plisivecz* (467 m.).

A Brezovai és Nedzo hegycsoportok, valamint a Fejérhegység mészkőből és dolomitból állanak; a szorosabb értelemben vett Kis-Kárpátokban is előfordulnak különböző mészkövek és dolomitok, de

ezekhez homokkövek, márgák, palák s különböző kristályos kőzetek és gránit is járulnak.

Az éjszaknyugati Határlánczolat a Kárpátok külső karéját képezi s nagy részben hazánkon kivül terjed el; a belső szegély egészen más alkotású hegyekből áll, melyek szintén ÉK-ről DNy-ra csapnak s a nagy Alföldre ereszkednek. Ezeket a hegyeket a *Mátra lánczolat* neve alá foglaljuk össze; fő tagjai: a Bükk hegység, a szorosabb értelemben vett Mátra, a Cserhát s a Börzsönyi hegység, melyek együttvéve a magyarországi Középhegység éjszakkeleti szárnyát képezik, míg a Vértes-Bakony annak délnyugati szakaszai. Borsod, Heves, Nógrád megyékben terjednek el, részben Pest megyébe is átnyúlnak. Leguagyobb részt vulkáni kitöréseknek köszönhetik keletkezésöket.

Rima-Szécs és Putnok között a Rima a Sajóba ömlik, ez azután alacsony hegyektől szegélyezett nyájas völgyben K-nek, majd DK-nek tart, Sz.-Pétert elhagyván az É-ról jövő Bódvát veszi föl, azután két ágra szakad, melyek Zsolczánál ismét egyesülnek, alább a Hernáddal találkozván, a nyílt síkságban a Tisza felé kanyarodik. Völgyétől D-re és Ny-ra terjed el a *Bükk hegység,* mely jókora területen elég zord és népetlen erdős tömegekből áll. Miskolcztól Ny-ra s Egertől É-ra emelkedik, messzire kitekintve az Alföldre. Legzordabb és legmagasabb vidékén a Szinva ered, mely K. felé kanyarodván, Diós-Győrnél jut a 150 m. magas völgylapályra, melynek keleti torkolatánál Miskolcz terjed el. A téres völgyet mind éjszaki, mind déli oldalán szelid hajlásu, jobbára szőlős dombsorok szegélyezik, melyek a város éjszaki oldalán a *Tetemvárral* (182 m.), déli oldalán pedig az *Avassal* (222 m.) végződnek. A lapályon, Miskolcz és Diós-Győr között, az állami új vas- és aczél-gyár és munkástelepjei kényelmesen terjeszkedhetnek, de a Szinva völgye mindjárt Diós-Győr mögött meredek hegyek közé szorúl s regényes alakot ölt; a régi vasművek, az Alsó- és Felső-Hámor, azon felső szakaszában voltak, s ezektől É-ra, Ny-ra és D-re esnek a Bükk hegység legnagyobb tömegei és legmagasabb csúcsai. Ott emelkednek a *Bálványkő* (954 m.), a *Bélkő*, a *Sz.-Lélekhegy,* melynek lapos hátán, jókora rét közepén bő forrás fakad, közelében a pálosok régi kolostorának maradványa látható; legmagasabb pontja az *Odvaskő* (740 m.) vagy *Könyöklő*, meredek kopasz sziklaorom, melyről szép kilátás esik a Dédest környező hegyekre s a Sajó és Rima völgyeire. Az Odvaskőtől K-re esik a hosszan elnyúló *Háromkút-hegy* (601 m.). — A Szinva felső völgyétől D-re jókora mészköves fönsík, a *Nagy-Köhát* (800 m.)

emelkedik, mely a Tornai fönsíknak hasonmása, csakhogy jobbára még erdős. Déli oldalán az *Őrhegy* (920 m.), ettől K-re a *Bányahegy* és *Kajlahegy* nyúlakodnak fel.

Mályinka vidékéről egy hegyág É-ra vonúl a Báni és Kazinczi völgyek között, csúcsai meghaladják a 360 mt.; más hegyág az Odvaskő felől ÉK-re vonúlván, a Kazinczi patak és Korcsolyás völgyei között terjed el; a Korcsolyás és Szinva völgyei között a hegysorok legyező alakjában terjednek szét, legmagasabb csúcsaik: a *Gallya* (457 m.) Varbótól D-re; a *Bükkes* (361 m.) odább ÉK-re; az *Ostoros* (385 m.) az előbbitől DK-re; a *Vaskapu, Kanászhegy, Nagy-László-* és *Kerekhegy* már jóval alacsonyabbak. Ezek a hegyek Miskolctól ÉNy-ra esnek, köztük halad el a vaspálya, melyet az ottani szénbányákig építettek.

Jóval magasabbak azon hegysorok, melyek Diós-Győrtől Ny-ra a főgerincz déli oldalán húzódnak déli és délkeleti irányban. A Tapolczai fürdőnél meredek sziklafalak vannak, a Kis-Győr környékén emelkedő hegyek a 600 mt. is meghaladják, s a déli hegyágak végső hullámai Harsány, Ábrány, Mező-Kövesd és Maklár vidékéig érnek.

A Bükk hegység magvát régi kőzetek és különböző palák alkotják, ezekhez mészkövek, homokkövek, márgák, konglomerátok stb. járulnak. Tömött trachit is előfordúl, de kivált a trachit-tufák és konglomerátok nagy területet foglalnak el, nevezetesen a Tetemvár és Avas s az Andernaki magaslatok trachit konglomerátokból állanak, ezekben jó borpinczéket lehet ásni; az előhegyeken, kivált Miskolcz és Eger környékein, jó bor terem.

A Bánpatak völgyét Dédestől É-ra s az Eger völgyét Felnémettől É-ra jókora hegyek szegélyezik, melyek Szarvaskőnél, Siroknál és másutt szép völgyszorosokat képeznek. Az ottani hegysorok szintén jobbára trachit konglomerátból és tufából állanak; azok szolgálnak átmenetül a *Mátra hegységre,* mely a Tarna és Zagyva völgyei között terjed el. A hegység főgerincze a *Gazos* hegygyel kezdődik, a *Kékesig* DNy-ra, onnan pedig ÉNy-ra kanyarodik, úgy hogy tág ivet képez, a melynek domború oldala D. felé esik. Legmagasabb csúcsa a *Kékes* (1009 m.), Gyöngyöstől ÉKÉ-ra; hozzája csatlakoznak azon hegyágak, melyek D. felé Gyöngyösig s még odább is terjednek; legmagasabb kúpjaik a *Tüzkő* (791 m.) s a *Hegyeshegy* (589 m.).

A főgerincz a *Nagy-Gallyánál* (953 m.) szétágazik; egyik ág Ny-ra Hasznos felé, másik, a *Kis-Bükk*, DNy-ra, a harmadik ág

pedig ÉKÉ-ra vonúl. Ez a hegység éjszaki oldalán a leghosszabb mellékág, különben a főgerincz éjszaki oldalához csak rövid nyúlványok csatlakoznak, melyek a tágas Parádi völgyteknő felé ereszkednek. Végre a Hasznosi völgy déli oldalán egy hegysor déli irányban húzódik, s ez képezi a *Pásztói hegységet*, mely a Zagyva keleti oldalán Apczon túlig terjed, sőt egészen Hatvanig ér. Éjszaki részében a *Muzslai tető* 802 m. magas, de az apczi *Nagyhegy* már csak 385 m.

A Mátra nagy trachit-tömzsök, egy része bazaltból áll. A Kékes s a szomszédos *Saskő* trachit, a Muzslai hegy pedig bazalt; a Siroki várhegy tajtkő konglomerát, mely a magasabb hegységet övezi s alacsony dombokat képezve a síkságra kiterjed; jó építő anyagot szolgáltat, a szőlő is díszlik rajta. Egernél a *Nagy-Égyed* déli tövén nummulit mész, a *Kis-Egyeden* pedig sárgás-szürke pala mutatkozik. Recske környékén az *Aszalás* hegy zöldkő-trachitból áll, melyben arany és ezüst érczet s termés rezet találtak; Parád környékén is van zöldkő-trachit, de a hegység éjszaki oldalán levő *Ördög gátja* bazalt. Odább É-ra homokkő és agyag van, melyben timkő fordúl elő.

A Mátra geologiai határa É. felé már Bodonynál van, s már ott kezdődik az a homokképlet, melyet a palóczok *apokának* neveznek, s mely messzire kiterjed mind É-ra, mind Ny-ra. Az nagyon sajátságos hepe-hupás vidék; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyüek, hol laposak, majd hosszan nyúlnak, majd kúp alakúak. Többnyire meztelenek, csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő. Barna és Egyházas-Básth között a *Jegyhegy* domborodik, ennek csúcsáról legjobban tekinthetjük át a barátságtalan, rideg vidéket. Czered, Hidegkút, Almágy, Egyházas-Básth, Ó-Básth, Vecseklő stb. palócz helységek határait mindenütt az apoka foglalja el, a szem egyebet nem lát, mint homoktengert s ennek hullámhegyeit, a völgyekben még fentartja az emberi szorgalom a növényéletet, de a dombokról és hegyekről a víz már magával sodorta a televényt, oldalaikba új meg új árkokat hasít, melyek lefelé mind mélyebbek és szélesebbek. Mindez az erdőpusztításnak szomorú következménye. Hasonló barátságtalan képet mutatnak Salgó és Somoskő videkei, ott e dombhátak és egykori kaszálók annyira elárkosodtak és beiszapolódtak, hogy legelőnek sem használhatók többé. Becskén, Szandán, Berczelen, Sámsonházán s Nógrádmegye más vidékein is vannak ily szomorú elárkosodott helyek.

A felette barátságtalan homokterület egyhangúságát csak egyes kidudorodó magasabb hegyek és hegycsoportok szakítják meg, melyek más képződmények s már külső alakjoknál fogva feltünnek. Ilyen érdekes hegycsoportok Ajnácskő vidékén a Gortva völgyének két oldalán, a Füleki víz forrásvidékén, a Füleki és Tarjáni völgyek között és másutt vannak.

Az *Ajnácskői hegycsoport* nagyobbára bazalt kúpokból és gerinczekből áll, bazalt alkotja az Ajnácskőtől ÉK-re emelkedő *Ragácsot* (536 m.), a szomszédos *Strázsát* és *Matrácsot* s a völgy hátterében magában feltornyosuló *Ajnácskövet,* melynek csúcsát várrom koszorúzza; a *Pogányvár* teteje lapos, de széleit 2 m. magas bazalt fal köríti, közepe mélyebb mint szélei, belőle két kis kúp nyulakodik fel s köztük két kis tócsa van.

Még nagyobb bazalt tömeg a Gortva völgyének nyugati oldalán elterülő hegylapos, melynek neve *Medves,* déli sarkán a *Szilváskő* emelkedik (623 m.), éjszaki nyúlványa két ágra szakad: egyik Sátoros, másik Söreg felé vonúl, a két ág közötti völgyben a Füleki víz ered, mely ÉNy-ra s azután É-ra folyik; keleti oldalán a *Bénai hegy* emelkedik (498 m.). A Medves tövében a *Somoskő* és *Nagy-Salgó* hegyek nyúlakodnak fel, melyek szintén bazaltból állanak; a Somoskövet oszlopos bazalt darabok alkotják; mindkét hegy tetején várrom van. A sávolyi *Bucsony* hegy is bazaltból áll, a Füleki várhegyet pedig bazalt tufa alkotja. A Terbeléti hegyeket bazalt képezi, de a regényes Sátorosi szorosban zöldkő-trachit és homokkő mutatkozik. Ugyancsak zöldkő-trachit alkotja a Tarjáni és Füleki völgyek nyugati oldalán emelkedő *Karancs* hegységet is, melynek legmagasabb csúcsa 726 m.

A Tarjáni völgytől, Pálfalva és Terennye vidékéről DNy-ra vonuló domb- és hegysorokat a *Cserhát* neve alá foglaljuk, a vízválasztó főgerincz az Ipoly és Zagyva környékeit választja el egymástól. A sok völgytől szeldelt hegysorok többnyire ÉNy-ról DK-re csapnak, legnagyobbrészt fiatal homok, kavics, agyag és márga rétegekből állanak, de számosak a bazaltkúpok is.

A feljebb emlitett Medves déli szélén emelkedő Szilváskő felől egy bazalt vonulat a Salgó-Tarjántól DK-re és D-re levő *Somlyó* hegyen és *Nagyerdön* túl kisebb-nagyobb kúpokkal délnyugati irányban huzódik a Hollókőtől É-ra levő *Őrhegy* (449 m.) felé, onnan átmegy a *Bükkhegyre,* azután szétágazik, egyik ág NyÉNy-ra halad tovább a Marczaltól DK-re eső *Nagyköig,* a másik DNy-ra kanyarodik s a *Kopaszhegyen* és *Cserháton* át a *Szandai hegy* (548 m.) felé

vonúl. Más bazalt kúpok odább D-re Acsa környékén is vannak, sőt Fóthig és Mogyoródig húzódnak. De a *Pilinyi* várhegy (366 m.), a *Tepkei* hegy (567 m.) Pásztótól ÉNy-ra, továbbá a Szőllős, Ecseg, Buják, Sámsonháza stb. környékein levő hegyek mészkőből állanak. Ugyancsak mészkő és homokkő alkotja a Vácz felett emelkedő hegyvonulatot is, nevezetesen a *Naszált* vagy *Nagyszált* (650 m.), mely a Cserháthoz számított összes magaslatokat felülmúlja.

A váczi hegyekhez Ny. felől nagyobb hegytömeg csatlakozik, melyet az Ipoly völgye É-ról és Ny-ról határol s mely D-re a Dunáig terjed. Az É-ról D-re hosszan elnyúló hegységet a nyugati oldalán levő *Börzsönyről* szokták elnevezni. Az trachit hegység, s hozzája tartoznak a Visegrád-Sz.-Endrei hegyek is, melyeket tőle a Duna szakasztott el. Legmagasabb kúpja a *Nagyhideghegy* (863 m.).

IV.

A fölszin változatossága, az éghajlat, a termények, a bányászat, a vasúti hálózat.

A ország azon részében, a melyről itt szólunk, a legnagyobb változatosságot és a legfeltünőbb ellentéteket találjuk; a talaj tengerfeletti magassága 120 és 2600 m. között változik, a lapályok, völgyek és hegyek mindenféle alakulatain és fokozatain át. Szemünk gyönyörködhetik téres és sík lapályok, termékeny nyájas völgyek, mély szakadékok, sötét szurdokok, szelid hajlású domborodott földhátak, tömeges és gerinczes emelkedések, kerekded erdős vagy gyepes kúpok, meredek sziklafalak, horgas ormok és a felhőkbe nyúló szakadozott csúcsok szemléletében. Ily különböző magasságú és változatos vidéken az éghajlati viszonyok is nagyon különbözők. Míg a nagy Alföldön Munkácstól Zimonyig majdnem egyenlő a légmérséklet, az éjszaknyugati Felföldön már nehány kmnyi távolságban is nagy különbséget tapasztalhatunk. Nagy különbség van már a Poprád és Hernád, a felső Vág és Garam völgyei, a nagy hegységek éjszaki és déli lejtőségei között. Tájképi tekintetben legszebb a Vág völgye, azután a Garam völgye következik, a Nyitra völgye talán nyájasabb, de nem oly festői, az Ipoly és Sajó völgyei tájképi tekintetben leghátrább állanak, a Hernád völgyének egyes szakaszai sokkal szebbek.

A légmérsékleti viszonyok feltüntetésére a következő kimutatás szolgálhat:

Hely	magasság méter	évi közép mérmérsékl.	jan.	jul.	tavaszi	nyári	őszi	téli	
Árvaváralja	501	5.4	—5.2	16.4	5.5	15.7	6.6	—4.7	°C.
Késmárk	631	6.2	—5.2	16.8	6.4	16.0	6.2	—4.4	»
Igló	460	7.5	—4.8	17.5	7.1	16.6	7.7	—4.0	»
Beszterczebánya	371	8.5	—3.4	19.4	8.5	18.5	8.5	—2.8	»
Selmeczbánya ..	617	7.5	—2.5	18.2	7.1	17.4	7.8	—2.3	»
Léva	155	9.7	—1.6	20.7	9.5	20.2	10.6	—2.1	»
Eger	173	9.8	—2.1	21.5	9.2	20.7	10.5	—1.3	»
Pozsony	154	10.2	—1.3	21.4	10.0	20.5	10.6	0.7	»

Az évi esőmenyiség az egész területen meghaladja az 500 mm.; legkevesebb az eső a Felföld keleti és délkeleti szélein, s az alsó Garam és Nyitra völgyein, t. i. 518—600 mm., legtöbb a felső Vág és Garam völgyein, t. i. 800—900 mm. S az eső lehető egyenletesen oszlik el az egyes évszakok között, noha általában a nyári hónapokra több jut, mint a téli hónapokra. Így tehát a kaszálók és legelők nyáron nem sülnek ki. A hegyes vidékeken mindenütt díszlik az erdő, az éjszakra eső magasabb emelkedéseken a fenyves uralkodik. Legszebb fenyvesek a felső Vág és Garam völgyeinek oldalain vannak. Az erdei tenyészet felső határa 1400—1520 m. magasságban van; a gyümölcsfák különböző fajai 650—700 m. magasságig teremnek Gömörben, Szepesben, Barsban, Hontban, Zólyomban. A szőlő legéjszakabbra a Sajó és Hernád völgyeiben terjed, Kassa és Rosnyó vidékéig ér; még a Tornai mészköves fönsíkon is termesztenek bort, de Szepes, Liptó, Turócz és Árva megyékben sehol sem érik meg a szőlő. Ezen megyékben búzát sem igen termesztenek, annál jobban díszlik a zab, árpa és rozs. Lent leginkább az éjszaki, kendert pedig a déli megyékben termesztenek.

Az éjszaknyugati Felföld azon országrész, mely az ipari munkásság fejlődésére legalkalmasabb, a természet megadta mindazt, a mi a gyáriparnak feltétele, a népesség is elég sürü, csak a kellő tőke, hozzátudás és vállálkozási szellem szükséges még. Csakugyan itt találjuk aránylag a legtöbb gyárat, s a népesség jelentős része az ipar különböző ágaiban talál foglalkozást; különösen a bányászat és kohászat ad sok embernek keresetet, a nemes érczek bányászata ugyan nem emelkedett, sőt inkább hanyatlott, de a vas és kőszén termelése tetemesen gyarapodott. Az arany, ezüst, réz, ólom és vasérczek leginkább a beszterczebányai és szepesiglói bánya kapitányságok terü-

letén fordulnak elő, az odatartozó bányavidékeken 1883. végén az adományozott vájnatelkek kiterjedése volt: kincstári 40.771,803, magán 98.546,413 □ km. Az egész országban az adományozott vájnatelkek kiterjedése volt: kincstári 85.003,539, magán 379.525,948 □ m. A két kapitányság területén adományozott vájnatelkekből esett az arany, ezüst és rézre kincstári 35.669,976, magán 20.551,745 □ m., a vasércre kincstári 1.261,522, magán 38.619,714 □ m., a kőszénre kincstári 1.764,607, magán 28.430,381 □ m., egyébb ásványokra kincstári 1.004,128, magán 5,970,219 □ m.

Az összes bánya- és kohómunkások száma a két bányakapitányság területén 16,779, az egész országban pedig 45,827 volt.

A termelés a két bányakapitányság területén volt: arany 184, ezüst 6586.$_{97}$ kgr., réz 5018.$_{31}$, ólom 9230.$_{99}$, kéneső 125.$_{87}$, piskolcz 79.$_{00}$ nikel és kobált 1507.$_{40}$, szinitendő nyersvas 910,168, öntött nyersvas 63,674, barnakőszén 7.937,170 m. mázsa.

A Selmeczi bányaigazgatóság alá tartoznak: a Szélaknai, Körmöczi, Úrvölgyi, Szomolnoki és Aranyidkai bányahivatalok, a Selmeczi, Tajovai, Szomolnoki és Aranyidkai kohóhivatalok, a Beszterbányai rézpöröly-hivatal s a Selmeczi ásvány-árusító hivatal.

Selmeczbánya vidékén az ércztelérek a zöldkő-trachitban, a gnájszban és agyagpalában fordúlnak elő, legnevezetesebbek: az Ispitálytelér s a Grüner-telér, amabban leginkább termés-arany- és aranytartalmú ólomfényle meg ezüstérczek, emebben leginkább ezüstérczek fordulnak elő. A Bakabányai, Zsarnóczai és Ujbányai bányák most nagyobbára el vannak hagyva, sokkal jelentősebbek a Körmöczi bányák.

A felső-magyarországi bányavidék ércztelérei három főcsoportra oszthatók: a Hernád és Gölnicz, a Gölnicz és Sajó közötti s a Sajótól D-re eső csoportokra. Az első csoportban a rézérczek és pátvaskövek, a másodikban ezeken kivül kobalt-nikel s részint ezüstben gazdag antimonérczek, a harmadikban a barnavaskő és pátvaskövek a bányászat főtárgyai. Legnevezetesebb bányák az első csoportban a a Sz.-Jánosbánya Igló mellett, a Kotterbachi, Szlovinkai és Gölniczi bányák. Az úgynevezett Bindt táján nagyszerü vaspát bányák vannak. A második csoport legnevezetesebb bányahelye Dobsina, a hol gazdag kobalt- és nikel-telérek s tetemes vastagságú vaspát-érczek vannak. Dobsinától K-re Szomolnokig egyes helyeken oly teléreket mívelnek, melyekből csekélyebb mennyiségben fakóércz, rézkényeg, vaspát és barnavaskövek, kéneső és piskolczérczek kerülnek ki. A piskolcz Rosnyó vidékéről Szomolnokon át Aranyidkáig fordúl

elő. Szomolnokon a kincstári bányákban 3 telep van, érczeik majdnem kizárólag rézkéneg, a kénegtömegek szolgáltatják a czementvizet, melyből vas által a rezet kiejtik.

A harmadik csoport Gömör megyében terjed el, ott kristályos agyagpalában vannak a vaskőtelepek. Óhegy és Úrvölgy vidékén az ottani kristályos palákban fakóércz és rézkéneg fordul elő, hasonló érczeket még Pojnik, Libetbánya, Sz.-András, stb. vidékein találnak.

Már századok óta áll fenn a »Felsőmagyarországi bányapolgárság« (Waldbürgerschaft), melynek czélja az Iglói bányakerület bányászati érdekeit támogatni s a bányáktól beszolgáltatott érczeket beváltani és értékesíteni. Az érczolvasztást 3 olvasztó végezi, az István olvasztó Klukno határában, mely réz-, ezüst, kéneső és piszkolczérczek olvasztására szolgál; a Györgyolvasztó Nagy-Hnileczen Igló város határában, rézérczek olvasztására; a Phönix olvasztó Miklósvágás határában (Sáros megye) szintén rézérczek olvasztására. A György olvasztó a Szepes-Gömöri országút, az István olvasztó a Kassa-Oderbergi vasút mellett fekszik. Az évi termelés 300,000 kgr. réz, 1020 kgr. ezüst, 12,500 kgr. kéneső és 15,000 kgr. piskolczfém.

Magyarország legfontosabb iparága a vasipar, mely a Hernád, Sajó, Garam és Vág völgyeiben van elterjedve. A vaskő-telepek Zólyom megye határától Gömör és Szepes megyéken át Abaúj-Tornáig nyúlnak el s igen jó minőségű vasérczeket foglalnak magokban. A csoportozat hernádvölgyi és szepesmegyei része majdnem kizárólag kitünő nyersvasat termel, az aczéljellegű nyersvas a metzenzéfvölgyi és a bukócz-hilyói hámorokban a kapa, ásó és más gazdasági eszközök gyártásához a legjobb anyagot szolgáltatja. A vasipar fénypontja a Sajó-Rima völgyének vidéke; a vashegyi, hrádeki, nadabulai, sajói és dobsinai nagy vaskő-telepek s a körülbelől 1200 □ km. területen levő erdők nagy vasiparnak tényezői. E vidék nyersvasa túlnyomóan vasöntvényekhez használtatik fel; de ugyanaz szolgáltatja a nyersvasat a brezovai, ózd-nádasdi, salgó-tarjáni és más kisebb vasfinomító gyárak, valamint a budapesti vasöntő műhelyek számára. Ezen csoportozat legnevezetesebb vasgyárai: Krompach, Prakfalva, Káposztafalva, Dernő, Lucska, Szalócz, Betlér, Oláhpataka. A Sajó, a pohorellai h. Koburg féle gyárak, a rhónicz-brezovai kincstári gyártelepek, a nagy-rőczei olvasztók, Ózd-Nádasd, Likér, Salgó-Tarján, Diósgyőr.

Gömör megyében 25 magas pest van, melyekben összesen 1.220,000, Szepes megyében 7 magas pestben 177,000 mm. nyersvas állíttatik elő. Az egyes bánya- és kohóbirtokosok közől legtöbbet

gróf Andrássy Manó, a társulatok közül a Concordia, a Krompach-Hernádi vasmű-bányatársulat s a Rimamurány-Salgó-Tarjáni vasmű részvényes társaság állítanak elő. Az utóbbi igen nagyszerű vállalat, erdőbirtoka a Tiszolczi, Vepori, Osztrai, Klenóczi, Kiéte-Polomi, Szinyeczi, Rima-Brezói, Szelczi, Salgói, Vecseklői, Salgó-Vecseklői, Vashegyi és Nádasdi üzemosztályokra és erdőgondnokságokra szakad s összesen 26,435 k. holdat foglal magában, ebből 24,041 hold beerdősült terület, melyben a bükk uralkodik. Bányaművei: Salgóbánya, melyben évenkint 1—1.$_2$ millió m. mázsa barnaszént állít elő 326 munkás; az Ózd-Nádasdi bányák, melyekben 646 munkás van alkalmazva, az évi termelés 1 millió m. mázsa barnaszén; a Vashegy rákosi vaskő-bányái, melyek a Likéri kohótelepet látják el vaskővel, 335 munkás van bennök elfoglalva. A társaság olvasztó és öntő művei: a Rőczei kohók, a Nyustyai kohó és öntőmű, a Likéri kohótelep, az Ózdi hengergyár, a Nádasdi lemez-hengergyár, a Salgó-Tarjáni vasfinomító gyár, melylyel kocsitengely-gyár, drót- és drótszeggyár van összekapcsolva. Azokban a gyárakban összesen több mint 3000 munkás van elfoglolva.[1])

A Bükk és Mátra hegységekben s az ezektől É-ra eső dombvidéken nagy kiterjedésű barnaszén-telepek vannak, egy részöket az imént említett társaság birja, de más társaságok is foglalkoznak a szénbányászattal; nevezetesen az Éjszakmagyarországi egyesített kőszénbánya- és iparvállalat részvénytársulat, melynek székhelye Budapest; ez szénbányászatot űz Baglasalyja, Karancsalja, Andrásfalva, Etes, továbbá Kis-Terenne, Nemti, Homokterenne, Mátraszele és Mátranovák községek határában, mintegy 10,000 hektár területen; 1883-ban termeltetett 2.877,894 m. mázsa barnaszén, a munkások száma 1102.

A Salgó-Tarjáni kőszénbánya részvény-társulat, melynek székhelye szintén Budapest, Salgótarjáni és Inaszói bányakerületeiben űz szénbányászatot, a munkások száma 1772, a széntermelés 1883-ban 4.$_2$, 1884-ben 5 millió m. mázsa volt.

Diósgyőr és Edelény vidékéről Ny-ra terjed el egy 45 km. hosszú és 2.$_2$ km. széles szénterület, melyben nagy lignittelepek vannak. Sok helyen fejtik, de nagyobb mennyiséget csak a Rimamurány-Salgótarjáni vasműtársulat s a Diósgyőri vas és acélgyár bányáiban

[1]) L. A budapesti országos kiállítás VI-dik csoportjának részletes katalogusa; *Kerpely Antal*: Magyarország vasipara, Budapest, 1885; A Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvény-társaság, Budapest, 1885.

állítanak elő. Az összes széntermelés mintegy 12 millió méter mázsára rúg.

A vasipar és szénbányászat fellendülését a vasutak mozdítják elő. Az Osztrák-Magyar állami vaspályának vácz-pozsonyi része a Felföld déli szélén halad el; egyik szárnyvonala Esztergom-Nána felől az Ipoly völgyében Ipolyságig megy; más hosszabb szárnyvonala a Nyitra völgyében Beliczig ér; harmadik harántvonala a Vág völgyén megyen fölfelé Zsolnáig s onnan tovább halad É-ra az ország határán túlig, Zwardonnál a galicziai és szilézíai vasútakhoz csatlakozva. A Magyar állami vasút-hálózat egyik fővonala Budapestről Hatvanon át a Zagyva völgyén felfelé Salgótarjánig, azután Füleken és Losonczon át ÉNy-ra az Ipoly völgyéből a Szalatna völgyébe és Zólyomba jut, innen egy ága Beszterczebányának s tovább Libetbányán át Brezováig ér; a fővonal Garam-Berzenczén át Körmöczbányának s a Turóczi völgy mentén Rutkának tart, hol a Kassa-Oderbergi pályával találkozik; Garam-Berzenczéből egy keskenyvágányú pálya Selmeczbányára visz. Hatvan felől a vasút nagy kerülővel Miskolcznak tart, egy szárnyvonalt Vámos-Györkből Gyöngyös s egyet Füzes-Abonyból Eger felé ereszt; Miskolczról a fővonal Kassára megy; egy keskenyvágányú pálya Miskolczról a Diósgyőri aczélgyarba visz, a főpálya a Sajó völgyén felfelé Bánrévének tart s innen nyugati irányban tovább haladva Fülekre jut. Bánréve felől É-ra a Sajó völgyén felfelé Rosnyóig és Dobsináig, Feledről pedig a Rima völgyén felfelé Tiszolczig megy a vasút. Végre a Kassa-Oderbergi vaspálya Kassáról a Hernád völgyén felfelé a Poprád völgyébe s onnan a Vág völgyén felfelé, azután nyugati irányban a Jablunkai hágón át Oderbergnek tart; egy mellékvonala Abosból Eperjesen át Galicziába vezet. Legújabban, 1885-ben, megnyilt a Margitfalváról Szomolnokra vivő szárnyvonal.

V.

A megyék áttekintése, a népesség, a tótok, Heves, Nógrád, Hont, Zólyom és Bars megyék.

A Felföld megyéinek kiterjedése és népessége a következő:

A megye neve	kiterjedése □ km.	összes polgári népesség	magyar	német	tót	egy □ km. területre esik.
Nógrád	4355.18	191,678	122,713	4929	61,934	44.1
Hont	2649.83	116,080	50,872	8227	56,370	43.8
Bars.....	2673.45	142,691	43,341	17,352	81,405	53.2
Átvítel	9678.46	450,449	216,926	30,508	199,709	47.1

A megye neve	kiterjedése □ km.	összes polgári népesség	magyar	német	tót	egy □ km. területre eslk
Áthozat	9678.46	450,449	216,926	30,508	199,709	47.1
Nyitra.....	5725.81	370,099	56,384	37,908	273,549	64.6
Pozsony	4310.80	314,173	113,321	56,569	138,980	72.9
Trencsén.....	4619.82	241,919	2661	10,984	230,124	53.0
Turócz	1123.30	45,933	1104	9312	35,175	39.9
Árva	2077.42	81,643	368	2292	78,592	39.2
Liptó.....	2257.54	74,758	1491	2877	70,025	33.1
Zólyom	2730.17	102,500	2757	3111	95,836	37.7
Szepes	3605.00	172,881	3672	50,156	100,246	47,8
Gömör.....	4275.40	169,064	86,140	5913	74,960	40.1
Borsód.....	3527.19	195,980	181,559	2336	10,860	55.6
Összesen	40,403.72	2.023,429	484,824	209,630	1.296,096	50.1

Heves megyének egy része szintén a hegyes Felföldhöz tartozik, annak kiterjedését és népességét már a 163. lapon közlöttük, A fentebbi kimutatásból látjuk, hogy Pozsony és Nyitra megyék legsűrübben, Liptó és Zólyom pedig leggyérebben vannak népesítve. A szintén nagyon hegyes Árva és Turócz megyék a legkisebbek, de aránylag népesebbek, mint Liptó. Nógrád megyének gyér népességét alig lehet egyedül a magas hegyeknek tulajdonítani, Szepes megye hegyesebb, mégis népesebb.

Nemzetiségi tekintetben a tótság többségben van, az összes népességnek több mint 64%-kát teszi, míg a magyar ajkúakra 23.9 a németajkúakra pedig 10.3% jut; a többi nemzetiségek nagyon csekély arányban vannak képviselve. Legkevesebb magyar a legéjszakibb megyékben, Árvában, Turóczban, Zólyomban, Liptóban, Szepesben és Trencsénben lakik. Azokban talán hajdan sem volt több magyar, de bizonyos, hogy Nógrádban, Gömörben, Barsban és Hontban a magyarság fogyott. Még inkább fogyott és fogy a németség mind Szepesben, mind Gömörben, Barsban, Zólyomban, Hontban és Pozsony megyében. A sz. k. városok és bányavárosok lakossága hajdan tisztán német volt, most pedig sok helyen már egészen tót.

A Vág, Garam, Nyitra völgyeiben szláv népek már laktak, mikor a magyarok bejöttek, de azok nagy része a magyarságba olvadt be, a mostani tótok leginkább a XV. században betelepült csehek és morvák ivadékai, a Felvidék eltótosodását a husszíták és cseh portyázók, a XVII. és XVIII. században pedig az ellenreformatio mozdították elő nagy mértékben. Nemcsak a felsorolt éjszaknyugati

megyékben, hanem Sárosban, Zemplénben és Abaujban is tömegesen laknak a tótok, más megyékben pedig kisebb-nagyobb számmal fordúlnak elő. Létszámuk Magyarországon és Erdélyben együttvéve 1.855,442, tehát az összes polgári népességnek 13.$_{52}$%. Nyelvök közel áll a cseh-morva nyelvhez, nagyon sok helybeli szójárásra oszlik, úgy mint a német, úgy hogy a különböző vidékeken lakók csak nehezen értik meg egymást. Megállapodott közös irodalmi nyelvük sincs.

A *tótok* rendesen magastermetű, szálas emberek, arczuk széles, kidomborodó pofacsonttal; többnyire szőkék, bajuszt, szakállt nem szoktak viselni, hajukat hosszúra növesztik. Öltözetük vidékenkint változik, rendesen fehér darócz-posztóból való szűk nadrágot viselnek, derekukat sok helyen széles bőr-tüszőbe szorítják; széles karimájú kalap és bocskor egészíti ki a köznép öltözetét. Természetesen ők is szeretik a cziczomákat, s kivált a leányok holmi pántlikákkal, gyöngyfüzérekkel, hímvarrásokkal czifrálkodnak. — Trencsén megye éjszaki vidékein, Árvában s más terméketlen vidékeken a nép nagyon szegényesen táplálkozik, leginkább zab-kenyérrel és burgonyával él. Lakásai is nyomorultak; a hegyes vidékeken a falvak házai néha messzire szét vannak szórva, többnyire fából összetákolt viskók, nagyon apró ablakokkal, kémény nélkül; gyakran az egész lakás csak egy szobából és kamarából áll.

A tót nép általában jámbor, vallásos, szelid lelkületű, alázatos, de gyakran hizelgő, álnok és makacs; csendes nyugodt magaviseletű, de igen lármás, mikor ittas. Kiválóan a pálinkát szereti, s a pálinkaivás nemcsak testi, hanem lelki romlását is okozza. Minden korcsmában zsidó van, s ez nagyon is lelkiismeretlenül kizsákmányolja a nép gyengeségét; az elszegényedésnek, az erkölcsök romlásának egyik főoka a pálinkázásban, a korcsmai életben keresendő. S a tót nép keresve keresi az alkalmat az ivásra, a vásárokat s a búcsúhelyeket is leginkább azért keresi fel oly sürün. Az éneket, a tánczot is nagyon szereti, sok népdala van, az erdők és mezők gyakran visszhangoznak a mélabús daloktól.

Különben a tótok dolgos emberek, minden munkára alkalmasak, noha felfogásuk kissé nehézkes és lassú. Legszivesebben a baromtenyésztéssel s különösen a juhtenyésztéssel foglalkoznak, a juhpásztorok a felföldi német városokban is rendesen tótok. Szivesen dolgoznak a mezőn és erdőben is, aratni az alföldi megyékbe is eljárnak; különböző mesterségekre is nagy hajlandóságuk van, a házi ipar általában el van náluk terjedve. Különösen mindenféle fatár-

gyakat készítenek s apró készítményeikkel nemcsak az országot, hanem a külföldet is bejárják; a drótosok egérfogókkal stb. mindenfelé elvándorolnak. A tutajosok, kik a Vágon és Garamon a fát és faárúkat leszállítják, szintén mind tót emberek.

A tót nép általában hazafias érzelmű, magyarnak vallja magát, hazájához híven ragaszkodik, jó katona, kivált a gyalogságnál; legnagyobb része 1848-ban és 1849-ben a magyarhoz szított. Csak a kaputos izgatók, kik a panszláv eszmének hivei, bujtogatták akkor és bujtogatják most is, némely vidéken csakugyan sikerült nekik az együgyü népet megtántorítaniok és elámítaniok.

A magyar lakosok közől főleg a *palóczok* válnak ki.[1]) Ezek leginkább a Mátra és Bükk hegységek éjszaki oldalán elterülő dombvidéken Nógrád, Borsod, Heves és Gömör megyékben élnek, több mint 50 községben. Hozzájok közel állanak a *barkók* és *matyók* Gömörben és Borsodban, úgy hogy összes számuk megközelíti a 80,000-et. Általában véve szegények ők, a míveltség alacsony fokán állanak, jóllehet elmések és jó természetes eszök van.

A Barkóság s a Szárazvölgy gömörbeli községeinek lakosai rosz hírben állanak, többnyire nemesemberek. *Vallásra* nézve a tótok és németek legeslegnagyobb része r. kath., kisebb része lutheránus, a magyarok is leginkább a r. kath., de nagy részök a reformált és lutheranus egyházhoz is tartozik. A felsorolt megyékben összesen 1.552,025 r. kath., 371,268 luth. és 138,761 reform. ember lakik; a zsidók az újabb időben nagyon szaporodtak, számuk már 104,371.

Elsőben Heves megyének nevezetesebb helységeit kell megemlítenünk.

Heves megye azelőtt sokkal nagyobb volt, mostanában csak a Tiszáig terjed; délkeleti része sík, éjszaknyugati részét a Mátra foglalja el. Lakosai majdnem mind magyarok. Helységei közől a lapályos vidéken fekszenek: *Hatvan*, a megye nyugati szélén, termékeny dombos vidéken, mváros, vasúti csamópont, díszes kastélylyal, 4877 l.; ÉK-re *Hort*, falu, szintén a vasút mellett, 2631 lak., K-re *Csány*, falu, 3307 lak., jeles görögdinnyét termeszt; *Vámos-Györk* kis falunál a Gyöngyösre vivő vasúti szárnyvonal ágazik el; *Adács* odább K-re, falu, 2165 lak.; *Karácsond* 1983 lak., *Kompolt* 1719 lak., *Kaál* 3088 lak., mindhárom a vasút mellett, az utóbbitól É-ra esik *Kápolna* 1860 lak. E falvaknál volt 1849-ben febr. 25. és 27-ikén nagy ütközet, melyben Dembinszky vezérelte a magyar hadakat; az osztrákok

[1]) L. *Findura Imre*: A palóczokról, Földrajzi Közlemények, XIII. köt.

győztek. *Füzes-Abony* odább K-re közel a megye keleti határához, falu, 3821 lak., ott az Egerbe vivő vasút ágazik el.

Tárkány 2669 lak., *Bessenyö* 2612 lak., *Erdötelek* 3376 lak., a vasúttól D-re, *Átány* 2603 lak. odább D-re, *Poroszló* 4243 lak., mváros közel a Tiszához mocsáros vidéken; *Sarod* 2501 lak. odább D-re szintén vizenyős vidéken; *Tisza-Füred* mváros 6848 lak. a Tisza bal partján, Poroszlóval átellenben; *Tisza-Szőllős* 2215 lak. odább D-re, *Tisza-Igar, Tisza-Örs, Nagy-Iván* odább D-re és DK-re *Tisza-Nána* 4111 lak., Sarodtól DNy-ra nem messze a Tiszától Ny-ra. Azok az alföldi helységek módjára épített kis és nagy községek.

Tarna-Sz.-Miklós a Tisza mocsárjainak nyugati szélén; *Pély* 2200 lak. az előbbitől DNy-ra, *Vezekény* és *Kömlő* 2560 lak. ÉK-re; *Heves* mváros 6698 lak., hires dinnyét termeszt, hajdani várának nyomait is alig találni.

Gyöngyös a megyének egyik legnépesebb helysége, r. t. város, a Mátra aljában fekszik, három templom és több urasági kastély ékesíti, itt a ferenczieknek nagy kolostoruk s gimnáziumuk van; a lakosok, kiknek száma 16,061, leginkább mezei gazdasággal és bortermesztéssel foglalkoznak. ÉNy-ra *Gyöngyös-Tarján* falu 1930 lak., *Gyöngyös-Pata* mváros 2146 lak. s ettől Ny-ra a megye határszélén *Apcz* mváros; különösen ez utóbbi jeles bort termeszt. *Pásztó* szintén mváros, 4718 lak., odább É-ra esik, a megye határszélén fekszik, horgas festői hegyek aljában, a Zagyva völgyében; hajdan itt apátság volt, ez most, úgy mint a pilisi, a zirczivel van összekapcsolva. A közeli *Hasznos* falunál festői várrom van.

Gyöngyöstől K-re *Visonta* falu határában jeles bor terem, ettől É. felé, ugyancsak a kies Benei völgyben, *Saár, Veresmart* és *Bene*, a Gyöngyös völgyében pedig *Sólymos* falvak fekszenek; Sólymos lakosai faiparral is foglalkoznak. A Tarna völgyében *Al-* és *Fel-Debrő* és *Verpelét* falvak határaiban híres dohányt termesztettek az egyedáruság behozatala előtt, Verpelétnek 2872, Fel-Debrőnek 2182 lakosa van.

Odább K-re az Eger völgyében s a megye keleti szélén *Maklár* mváros fekszik 2453 lak.; ettől É-ra esik *Eger* város, a megye s r. kath. érsekség székhelye, r. t. város 20,669 lak., az Eger folyócska nyájas völgyében fekszik szőlőhegyek között; a környező dombokról tekintve szép képet mutat számos templománál és más diszes épületeinél fogva. Közelebbről nézve sokat veszít, utczái korántsem nagyon szabályosak és tiszták; legszebb része az, melyet az érseki

székesegyház, az érseki palota s a Lyceum ékesítenek. A székesegyház egészen szabadon áll, nemes egyszerűség és szép arányosság jellemzi mind kivül, mind belül; kereszt alakjában épült, közepén magas kupola van, két tornya még jóval magasabb; Pyrker János László érsek építteté 1831—37-ben. — É. felé az érseki palota, K. felé az igen nagy és díszes Lyceum emelkedik, melyet gr. Eszterházy Károly egri püspök 1765—85-ben építtetett. Más nevezetes építmények: a cziszterciek temploma és kolostora, ennek egyik szárnyában a főgimnázium van elhelyezve; a ferenciek, szerviták és irgalmasok kolostorai, a szemináriumi épület, a megyeház és városház. Az irgalmas barátok egyházával szemben áll a török időből épen megmaradt karcsú minaret, mellette volt egy mecset, de ezt lebontották.

A város éjszakkeleti oldalán, az Almagyar hegy kiszökő fokán az egri várnak omladékai láthatók; ezt a várat szállák körül a törökök 1552-ben, Dobó István bámulatos vitézséggel védelmezte, a küzdelemben az egri nők és leányok is részt vettek, apáik és férjeik oldalán; a törökök új meg új ostromot intéztek a vár ellen, ez már éktelen omladék, az őrség nagyon megfogyott, mégsem adta meg magát. Ámde 1596-ban a törökök újra megjelentek s nehány napi ágyuzás után hatalmokba keríték a várost és várat, az akkori kapitányok s a többnyire idegen zsoldos katonákból álló őrség gyáván megadták magukat. A törökök azután Egerből kikicsaptak s az egész vidéket pusztítgaták; csak 1687-ben takarodtak el onnan.

Ferencz király 1804-ben az egri egyházmegyéből nagy részt elszakasztván, ebből a kassai és szatmári püspöki megyéket alkotá, az egri püspökséget pedig érsekséggé emelte.

A Maklári külvárosban az Eger két partján nehány bő hévforrás bugyog, tiszta langyos hévvíz, 31° C. Van ott két fürdő; az érseki fürdőben igen nagy úszó helyet, a Simkovics-felében pedig gőzfürdőt s udvarán egy artézi szökőkutat találunk, ennek vizét ivásra is használják.

Egernek szép környéke van; ha az erdős hegyek között nyíló kies völgyben É-ra megyünk, félóra múlva *Felnémet* faluba jutunk, melytől K-re az Egyed hegye nyúlik el hosszan. ÉK-re pedig bájos völgy nyílik, melyben *Felső-Tárkány* falu fekszik, itt hajdan a néma barátoknak volt kolostoruk, most szép liget s meredek márványsziklák aljában egy tócsa van, szélén egy táncterem s nehány mulatószoba; a közeli sziklából két bő forrás fakad, a szomszéd Peskóhegy sziklás csúcsa alatt egy barlang nyílik, a falu déli oldalán pedig a Várhegyen bástyaforma építmény látható. A Tárkányi völgy tehát

az egriek kedvelt kirándulási helye. Felnémettől ÉNy. felé hegyes vidék van, ezen keresztül építteté Pyrker érsek az Apátfalvára vivő szép utat; *Szarvaskőnél* a mély völgyszorost kopár szaggatott sziklahegyek szegélyezik, a folyócska bal oldalán meredek sziklaszálon Szarvaskő várának csekély maradványa látható. Onnan nehány kopár vidékű palócz falun áthaladván, *Apátfalvára* jutunk, mely azonban, úgy mint *Felső-Tárkány* már Borsodban fekszik.

Visszatérünk Egerbe s az ÉNy-ra vivő utat követve *Baktán* át *Sirok* faluba jutunk, ez a Tarna vize mellett fekszik, a falu felett ÉNy-ra kopár, fehéres, elárkosodott sziklafal mered föl, rajta az 1562-ben épített Siroki vár omladékai láthatók. É. felé az út *Pétervásárra* visz, ez kis mváros 1581 lak.; Ny. felé pedig a Mátra belsejében elterülő Parádi völgybe jutunk. *Recsk* falunál réz-, ezüst- és aranyérczek fordulnak elő, több izben kezdék már az ottani bányákat mívelni, de még eddig nem igen boldogultak. Ott a hol a völgy kiszélesedik, *Párád*, ettől É-ra *Bodony* fekszik, a két falu határában háromféle ásványos víz van, t. i. vas-timsós víz, vasas savanyúvíz és égvényes kénes savanyúvíz. A vas-timsós víz nem forrás, hanem természetes kilúgzási termény, mely két nagy tartóban gyüjtetik össze, és ezekből vezettetik a fürdőházba. Ezt a vizet csak fürdésre használják; a vasas savanyúvíz a Clarisse-forrás, mely a fürdőtől két órajárásnyira fakad, a vizet üvegekben szállítják a fürdőbe a betegek számára; az égvényes kénes savanyúvíz, a Csevicze, az országszerte ismeretes víz, a fürdőtől Ny-ra félórányira fakad. Azelőtt ott külön fürdőintézet volt, de ezt lebontották. A Parádi fürdő 200 m. magasságban fekszik, kényelmesen van berendezve, az új fürdőház elég csinos, s mellette nagyon szép park van. A fürdő tulajdonosa gr. Károlyi Gyula; övé a Parád közelében levő üveggyár is, Parádnak 1630 lakosa van.

Nógrad megye hosszan nyúlik el É-ról az Osztroski hegységtől és Kriváni hágótól D-re a Dunáig s a Váczi hegyekig, keleti határát Hatvan vidékéig a Zagyva völgye jelöli. Az Ipoly az éjszaki határszélén ered, Szécsény vidékéig D-re kanyarodik, azután Ny-ra fordúlván, nemsokára elhagyja a megyét.

Ennek földje majdnem mindenütt hegyes, dombos, a kisebb-nagyobb hegysorok az Osztroski és Mátra hegységekhez s a Cserháthoz tartoznak; legtéresebb lapályok a Zagyva mellékén, Vadkert, Balassagyarmat, Szécsény és Losoncz vidékein vannak. A megye déli része termékeny, a lakosok gabnát és bort termesztenek, de főkincsök a terjedelmes széntelepek. Sok helység van a megyében, de azok

többnyire csak kis falvak; a sok kúphegy nagyon alkalmas volt várak építésére, s a régi várromok igen számosak. Több helyen ásványos vizek vannak, de nevezetes fürdőhely nincs a megyében.

A megye székhelye *Balassa-Gyarmat* mváros 6788 lak., megyeházzal s néhány más csinos középülettel, az Ipoly bal partján terül el. D. felé gyümölcsösök közepett *Csesztve* falucska fekszik, hol különböző régiségeket találtak. [1]) Sokkal népesebb *Vadkert* mváros 2242 lak.; *Nagy-Oroszi* odább Ny-ra szintén mváros, 1848 lak. Nevét a megye *Nógrád* várától kapta, melynek aljában a hegység fekszik, ez most igénytelen mváros, 1484 jobbára tótajkú lak., a sziklás dombon épült vár pedig éktelen rom. Nógrádtól É-ra *Diós-Jenő* falu fekszik, szép gyümölcstermő vidéken, lakosainak száma 1755; *Verőcze* falu, 1588 lak., a Duna közelében s a vasút mellett fekszik; ÉK. felé egy kies völgy nyílik, ebben Migazzi vára, ócska kastély, a váczi püspök nyaralója volt. *Kosd* (1685 lak.,) *Rád* s *A.*- és *F-Pencz* falvak határaiban jó bor terem; *Romhány* (1630 lak.) falunál jeles kőbánya van; odább K-re *Szandaváralja, Buják* (1646 lak.) és *Ecseg* (1660 lak.) falvak mellett régi várromok vannak; *Nagy-Berczel* (1642 lak.), *Szirák* (1422 m. és tót lak.), *Vanyarcz* (1237 tót és m. lak.), *Kálló* (1777 lak.) és *Lőrinczi* (1659 lak.) a Pest megyével határos vidék legnépesebb helységei. Szirákon gr. Teleki-féle csinos kastély van.

Hollókő falutól D-re a hasonnevű vár romja látható, K-re a Cserhát másik oldalán egy kúpdad hegy ormán *Sámsonvára* vagy *Fejérkő* omladékai vannak. *Lócz* és *Megyer* népesebb falvak; *Szécsény* a megye egyik legcsinosabb mezővárosa, nyájas völgyben, 3097 lakossal, szép kastély és kert; hajdani híres várából még csak egy-két faltöredék látható; ettől ÉK-re esik *Endrefalva* és *Piliny* szép kúpbegyek aljában. A Karancs és Medves aljában csak kis falvak vannak, de *Salgó-Tarján* a szénbányászat fellendülése óta nagyon gyarapodott, most az nagy vasúti csomópont s a megyének egyik legélénkebb és legszabályosabban épített helysége, lakosainak száma már 6316; a bányák mellett is vannak munkástelepek; a lakosok igen kevertek, magyarok, németek, tótok stb. *Baglyasalja* 1410 magyar és tót lakossal DNy-ra, *Zagyva* és *Zagyva-Róna* 1729 magyar, német és tót lakossal ÉK-re esnek. *Homok-Terenne* és *Kis-Terenne* odább D-re vannak, az utóbbi szintén gyarapodik, lakosainak száma 2515.

---

[1]) L. *Kálnay Nándor:* Csesztve község történelme és leírása. Budapest, 1884.

Az Éjszakmagyarországi egyesített kőszénbánya- és ipar-vállalat-részvénytársulat szénbányái Baglyasalja, Karancsalja, Andrásfalva, Etes, Kis-Terenne, Nemti, Homok-Terenne, Mátraszele és Mátranovák községek határaiban vannak; (l. az 513. l.)

Tarnócz kis falu, közelében az úgynevezett kőmedenczében megkövesült nagy cserfát, a palóczoktól úgynevezett gyurtyánkövet leltek. Az odább ÉK-re fekvő *Fülek* hajdan kőfallal kerített, szép házakkal ékeskedő város volt; a török időben Heves, Nógrád és Pest megyék ott tartották gyűléseiket, dombon fekvő vára jelentős végvár volt; most ez romban hever, a helység pedig kis mezőváros, 1693 lakossal, *Losoncz* rendezett tanácsú város sokkal jelentősebb, a Losoncz és Tugár patakok között fekszik; 1849-ben sokat szenvedett az oroszok dúlásaitól, azóta szabályosabban épült, 5027 lakosai túlnyomóan magyarok; van itt egyesült protestans főgimnázium; legnagyobb ipartelepe a nem régen alapított posztógyár, mely a városon kivül fekszik. D. felé mindjárt a város közelében *Losoncz-Tugár* falu van 1263 magyar és tót lak. *Gács* mváros, 1256 lak. Losoncztól ÉNy-ra van, Gácsváraljának is neveztetik, a vár a helységtől É-ra fekszik egy hegyen, még mostan is épségben van; az ottani posztógyár már jó ideje, hogy fennáll.

Vilke és *Alsó-Sztregova* falvakban szép urasági kastélyok vannak, *Kékkő* kis mváros egy mély völgyben, a helység felett egy sziklás hegyen régi vára áll, mely részben még ép.

Az éjszaki hegyes vidéken *Divény* kis mváros, tót lakosokkal, *Málnapatak* sokkal népesebb, lakosai szintén tótajkúak, számuk 4110. *Lónyabánya* és *Turicska* határaiban némi bányák vannak *Szinobánya* közelében a Katalinvölgyi nevezetes üveggyár van.

Hont megye szintén hosszan nyúlik el É-ról D-re s a Dunáig ér; éjszaki részében a Selmeczbányai, déli részében a Börzsönyi hegység terjed el, többi vidékein más hegysorok emelkednek, közöttük a völgyek leginkább éjszakdéli irányban vonulnak, de az Ipoly Nógrádból jövén, elsőben K-ről Ny-ra kanyarodik. A *Bélabányával* egyesített *Selmecz* törvényhatósági joggal felruházott város, *Korpona* és *Bakabánya* pedig r. t. városok, a többi helységek nagyobbára szegényes falvak.

Ipolyságh a megye székhelye, tulajdonképen szintén csak jókora falu, az Ipolynál fekszik, nem messze a Korponai víz torkolatától, 2755 magyar lakosa van. Ny-ra az Ipoly bal oldalán *Pereszlény* falu, lakosai jó dohányt termesztenek; DK-re nem messze az Ipoly túlsó oldalán *Hont* kis falu van, ennek hajdani váráról neveztetett el a

megye, *Drégely-Palánk* szintén csak falu, 1147 lak., egy meredek sziklahegyen láthatni *Drégelyvár* maradványait, Szondi hősies önfeláldozását (1552) a vár védelmében Arany János balladája tette halhatatlanná.

Szalatna, *Magyarád*, *Szántó* stb. helységek, melyek határaiban ásványos vizek fakadnak, Ipolyságtól É-ra és ÉNy-ra esnek, mindannyian csak apró falvak. Magyarádon fürdő van. *Palást* népesebb, 1441 lakosa van. D. felé a Börzsönyi hegység oldalain következők a nevezetesebb helységek: *Kemencze* 1145 lak., itt tartattak hajdan a megyei gyülések; *Vámos-Mikola* 1337 lak. odább DNy-ra; *Börzsöny* 1658 jobbára német lak.; *Szalka* 1460 lak.; *Kövesd* közel a Garam torkolatához 1063 lak.; *Szobb* a Duna mellett, szép urasági kastélylyal, 1633 lak.; *Mária-Nosztra* 1172 lak. a Dunától távolabb É. felé, a falu felett egy magaslaton van a paulinusok nagy kolostora, melyet állami fegyintézetté alakítottak át a nők számára; *Nagy-Maros* mváros a Duna mellett szép szőlőhegyek aljában, Visegráddal átellenben, 3539 német és magyar lakossal, kik úgy mint a szomszédos helységek lakosai a szőlővel való kereskedést nagyban űzik, külföldre szállítván a szőlőt; *Szokolya* 1477 lak., odább É-ra, *Kospallag* lakosai hires dohányt termesztettek.

A *Balogi* járásban egyetlenegy helységnek sincs 1000 lakosa; az ettől É-ra elterülő *Bozóki* járásban is csak *Szenográd* tót falunak van több mint 1000 lakosa, *Bozók* ugyan mváros, de igen jelentéktelen helység, régi vára még jó karban van. *Csábrág-Varbók*, odább D-re esik, a falu közelében van a *Csábrági vár*, mely Szász-Koburg herczeg egyik uradalmának feje, az urasági épületek a várhegy aljában terülnek el.

Németi és *Szebekléb* csekély mvárosok, *Báth* odább Ny-ra a Léváról Selmeczre vivő országúton kies vidéken, szintén mváros lakosai hajdan németek voltak, s bányászattal foglalkoztak, most tót- és magyarajkúak, számuk csak 1301. Attól É-ra csekély távolságra van *Bakabánya* (ném. Pukanz), r. t. város, 3222 egészen eltótosodott lakossal; arany- és ezüstérczeket rejtő hegy aljában épült, kies vidéken, hol még a szőlő is megérik; legnevezetesebb építménye a csúcsives plebániai egyház, mely hajdan kőfallal volt kerítve. Maga a város is meg volt erősítve, 1569 óta Hont, Bars, Turócz. Liptó, Árva és Zólyom megyék költségén építették fel kőfalait, mindazonáltal 1654-ben a törökök elfoglalták és feldúlták.

Az országút Bakabánya vidékéről a hegyeken át a 15 km. É-ra levő *Selmeczbányára* visz; a vasút az ellenkező oldalról É-ról

visz oda. Bármely oldalról érkezzünk Selmeczre, legelsőben a város éjszakkeleti oldalán felnyúlakodó hegyen épült kalvária s a délnyugati oldalán alacsonyabb kúphegyen fekvő új vár vagyis leányváracska ötlik szemünkbe. Attól DNy. felé a Mocznahora- s a Popalenahegy huzódik, a város éjszaknyugati oldalán a Paradicsomhegy, mellette a sánczokkal barázdált Óváros s déli oldalán a Sz.-Háromsághegy emelkednek; a Paradicsomhegyen egy kereszt áll, mögötte a Vereskútnak nevezett tó van; a hegy gerincze pallóforma görbületet képez, mely K-nek s DK-nek van irányozva. Délkeleti ága s az odább K-re eső Óváros között nagyon egyenetlen fenekü völgyteknő nyúlik el, mely DK-re menve mindinkább összeszükül s mint mélyen bevágódott völgy huzódik tovább, mígnem a város alsó kapuján túl ismét kitágúl. Selmeczbánya már a felső részén s a közepén némileg feldomborodó völgyteknőben és ennek oldalain terjed el, házai a teknő felső szélétől kezdve lefelé körszínileg fekszenek, nagyrészt fákkal és kertekkel környezvék s a rendkivül egyenetlen területen tarka rendetlenséggel elhintvék. Ha a városba belépünk, a ház- és kerttömkeleg némiképen kibontakozik, egyes utczák és utczácskák mutatkoznak, de alig találunk nehány négyszögméternyi sík területet; az utczák általában véve oly lejtősök, hogy meg nem foghatjuk, miképen lehessen azokon téli időben fel- és alájárni. A tulajdonképeni város alakja félholdhoz hasonlít, melynek görbülete a völgy mélyedése, D. felé van fordítva, szárai pedig felfelé huzódnak; körülbelől a görbület közepén, a Paradicsomhegy csúcsa alatt, a régi vár áll, mely magas kőfal s négy bástyatorony által bekerített omladékos épitmény, falai régi templomot kerítenek be, melynek kivülről csak szentélye látható; a vár keleti oldalához őrtornyot építettek a múlt század közepe táján. A Paradicsomhegyről leszállván, nehány utczácskán keresztül a főutczába jutunk, mely a vártól K-re esik; felső részét felső körnek nevezik, csinos magas házak vannak mindkét oldalán, a kör közepén a sz.-háromságnak szentelt képszobor áll; ott van az evangelikusok Lyceuma, főgimnázium és tanitóképző; alább a Hellenbach-féle ház, melyet legujabban a kincstár megvett és czélszerűen a bányászati akadémia számára átalakíttatott; ugyancsak a felső körön van a bányatörvényszék háza, alsó végén pedig a tót kath. plebániai egyház, mely 1443-ban építtetett csúcsives stilben; mellette a városháza, e mögött a Sz.-Anna-templom, az alsó körön az evang templom áll. Innen kezdve a főutcza alsó része délkeleti irányban huzódik tovább a Korponai kapu felé. Ott egyik legnagyobb épület a bányaigazgatóság háza, az

úgynevezett kamaraépület. Más utczában van a kegyesrendiek temploma és kolostora a kath. gimnáziummal. A bányászati akadémia régi épülete a Szélaknai kapu közelében van, régies ház. Az akadémia 1760 óta áll fenn, hozzája 1809-ben erdészeti akadémia kapcsoltatott. A Szélaknai kapu közelében van a hires pipagyár. Sokkal nagyobb a dohánygyár az alsó városrészben.

A város kerítőfalaiból már csak nehány omladék s egy-két kapu látható; a külvárosok és a sokféle bányatelepek, zúzók és kohók a városon kivül a völgyekben vannak elszórva. Számos akna és tárna magában a városban s közvetetlen szomszédságában van. A sokféle bányák és tárnák hossza egyenes vonalban több mint 360 km. tesz; maga a II. József-altárna, melyen a víz egészen a Garamig vezettetik le, 16,538 m. hosszú. Hajdan sokkal többet jövedelmeztek az arany- és ezüstbányák. A kincstárnak Selmeczen vagy 30 érczzúzója s egy nagy kohótelepe, Hodrusbányán és Zsarnóczán pedig egy-egy olvasztója van. A selmeczi központi kohó a várostól DK-re fekszik, az a selmeczi és körmöczi kincstári bányák összes termékeit s a magán bányák termékeinek nagyobb részét dolgozza fel; 1883-ban 166 kgr. aranyat, 6190 kgr. ezüstöt, 7900 mm. ólmot és 180 mm. rezet állított elő. A tűzálló téglák előállítására külön téglagyára van.

A kohóban 94 férfi- s 4 nőmunkás dolgozik, a férfiak napi keresete 56, a nőké 40 kr.

Bélabánga, hajdan *Fejérbánya* (német. Dilln) egészen külön fekszik egy völgykatlanban Selmecztől ÉK-re, az is nagyon szabálytalanul van épitve. Az egyesített két városnak együtt 15,265 lakosa van, ezekből 1489 m., 1524 német, 11,662 tót. A bányaműveknél 2500 férfi s 350 gyermek van alkalmazva, a férfiak átlagos napi keresete 70—80 kr., a gyermekeké 20—22 kr. A bányamunkások, az úgynevezett hevérek, tehát szegények s roszúl táplálkoznak; nagyon szeretik a pálinkát, különben jól fegyelmezettek, sajátságos egyenruhájok van, melyet ünnepies alkalommal fölvesznek, külön zenekaruk is van.

Selmeczbánya legközelebbi környezete zord és rideg, a hegyek többnyire meztelenek, kivált *Hodrusbánya* és *Szélakna* felé, amaz Ny-ra, emez DNy-ra esik. D. felé a Szitna aljában *Stefulto* és *Ilia* falvak fekszenek, a hol szintén bányaművek vannak, DK-re *Gieszhübel* puszta esik, a hol már terjedelmes erdők vannak, s ugyancsak DK. felé nyílik a Selmecz nyájas völgye, melyben Sz.-Antal tót mváros fekszik, 1318 lak., hol Szász-Kóburg herczegnek csinos kastélya van. Odább DK-re más völgyben *Korpona* (Krapfen) r. t. város

fekszik. Ez hajdan nagyon meg volt erősítve s a bányavárosok főbástyájául szolgált a törökök ellen, kies fekvése van, szőlők és gyümölcsösök veszik körül; németek alapították, de a mostani lakosai nagyobbára tótok, számuk 3408. Korpona azelőtt Zólyom megyéhez tartozott, most Hontba van bekebelezve.

Zólyom megye mindenütt hegyes, éjszaki oldalán az Alacsony-Tátrának Gyömbér és Prassiva csoportjai, nyugati oldalán a Nagy-Fátra s a Körmöcz- és Selmeczbányai hegycsoportok nyúlnak be a megyébe, délkeleti oldalán az Osztroski s a Polána hegytömegei terjednek el. Fővölgyei a Garam és Szalatna völgyei; a Garam a megye éjszaki részében Ny. felé foly, Beszterczebányánál D-re fordúl, Zólyomnál a K-ről jövő Szalatnát veszi föl s azután Ny-ra kanyarodik Bars megyének tartva.

Beszterczebánya (ném. Neusohl) a megyének fővárosa s egyszersmind püspöki székhely, r. t. város, valamennyi bányaváros közől a legnyájasabb és legrendesebben van építve; a Garam jobb oldalán terül el; a belvárost jobbára még kőfalak és tornyos kapuk körítik. A főutcza vagyis piacz felső végén K. felé a püspöki székesegyház, alább ugyanazon az oldalon a városháza, a posta s a kamaraépület, a nyugati oldalon a zólyomi takarékpénztár háza, a püspöki palota s más díszes épületek vannak. A piacz közepén medenczés kút, a székesegyház irányában Szűz Mária képszobra áll, e mögött a városi őrtorony emelkedik. A piaczról K. felé menő utczában a kanonok urak lakásai vannak, a Ny. felé vonuló utczában a reáliskola csinos épületét találjuk. Ez utcza éjszaki oldalán szép fasorok vannak s ezek mögött a régi várnak maradványai láthatók; a falromokhoz a tót plebániai egyház támaszkodik, kissé odább a német plebániai egyház van, az utóbbi előtt az utcza felé a kath. főgimnázium épülete áll. Odább ÉNy-ra már a külvárosban az evang. templom és paplak van. Még megemlíthetjük a vármegyeházat s az evang. algimnázium épületét. Az város ejszaknyugati oldalán, a Besztercze folyócska mellett szép rétség terül.

Általában Beszterczebányának fekvése kies, a város a Garam és Besztercze által képezett félszigeten ÉK-ről DNy-ra és D-re terül el, külvárosát szép gyümölcskertek veszik körül, ezeken túl felszántott alacsony dombok, ezek mögött erdős hegyek emelkednek. A városnak 7159 lakosa van, ezekből 1165 magyar, 1396 német és 4342 tót, hajdan polgársága egészen német volt, a magyarok és tótok csak 1650 óta lehettek a városi tanácsnak tagjai.

A Beszterczebánya környékén levő bányák különösen réz- és

vasérczeket szolgáltatnak, ott még terjedelmes erdőségek vannak. A kincstári rézpörölyben a kincstári és magán kohóktól átvett rezet különböző árúczikkeké dolgozzák fel.

A Besztercze völgye É. felé nyílik, azon felfelé s Óhegyen és Szturéczen át egy szép országút Liptóba vezet. Sz.-Jakab és Ulimanka között két oldalvölgy nyílik, egyik a Hermaneczi, másik az Úrvölgy; amaz ÉNy-ra, emez ÉK-re húzódik. Az előbbiben *Hermanecz* falu házai vannak elszórva szép erdős hegyek között, balra bányaművek vannak, a meredek, repedéses mészkő sziklák között és tetejökön szép lomblevelü fák és fenyők diszlenek, a völgy fenekén a pisztrángban bővelkedő patak csörtet alá szikladöczkökön át. A Hermanecz-hegy aljában *Tufna* falucska mellett két cseppköves barlang van, melyekben különböző ősvilági csontokat leltek. A völgyben nagy papirgyár van, melyben jeles papir készül. A K. felé eső *Úrvölgy* és *Óhegy* bányahelységek, amabban 1248, emebben 2055 nagyobbára tót ember lakik. Az ottani bányák arany-, ezüst- és rézérczeket szolgáltatnak. A vidék nagyon változatos és érdekes. *Tajova* Beszterczebányától Ny-ra esik, határában szintén vannak bánya- és kohótelepek. *Radvány* tót mváros, 1409 lak. és szép urasági kastélylyal mindjárt Beszterczebánya mellett, DNy-ra, van. Odább Ny-ra *Králik* kis falu mellett nagy kőtelepet találunk, melyből faragásra alkalmas köveket fejtenek. — A Radványtól D-re eső *Királyfalván* vasedénygyár van.

A Garam völgyét a nyugati oldalon a Laurin többnyire meredek sziklafalai, a keletin pedig alacsonyabb hegysor szegélyezi, ennek keleti lejtőségén van *Szliács*, hazánk egyik elsőrangú fürdője, 360 m. magasságban szép parkban fekszik, mely az erdővel összefügg, a vendégek számára 300 szoba van berendezve, a fürdőház czélszerü, magában foglalja a meleg forrásokat, melyek 4 tükörfürdőt képeznek, vizök mérséklete 25—31° C.; az vasas hévvíz, mely igen ritka. Szliács a kincstár tulajdona volt, 1860-ban eladták, mostani tulajdonosa Lenoir György.

Zólyom közel esik Szliácshoz, ott fekszik, hol a Szalatna a Garamba ömlik, r. t. kis város, 3751 lakossal, kik között 586 magyar, 389 német és 2590 tót. Igen régi s régies külsejü város, főutczája vagyis piacza nagyon széles, egy része fákkal van beültetve és sétahelyül szolgál; felső részén a nagy tömeges toronynyal ékeskedő plebániai egyház, odább az 1857-ben megújított evang. egyház áll, alsó végén a vár büszkélkedik; ez még jó karban van, a Garam és Szalatna által képezett félszigeten, kis magaslaton épült; királyi

vár volt, első építtetését 1350-be teszik, tornyos négyszegletű építmény, melyet kettős kőfal kerített, a belső kerítőfal még áll, a külső jobbára már leomlott. A várost bekerítő kőfalak is nagyobbára még állanak.

Zólyom közelében két nagy ipartelep van, t. i. egy hajlított fa-butorgyár s egy vas- és lemezgyár, melyben 348 munkás mindenféle lemezt készit; az utóbbi gyártelep a bécsi »Union« részvényes társulat tulajdona. A Garam völgyében szénbányák is vannak. Zólyomtól D-re egy magaslaton *Dobróvár* némi maradványai láthatók, odább D-re *Dobrona* tót mváros fekszik 1611 lak. Sokkal népesebb a DK-re fekvő *Tót-Pelsőcz* mváros, 3097 lak.

A Szalatna völgyén felfelé, Zólyomtól K-re *Nagy-Szalatna* tót mváros fekszik, 2162 lak.; közel hozzá DK. felé egy magaslaton *Véglesvára* büszkélkedik, mely egészen meg van újítva és impozáns látványt nyujt, a vasútról is szépen látszik, most Almásy gr. tulajdona. Véglestől D. felé esik *Kalinka,* melynek határában kénbányák vannak. A Kriváni hágótól É-ra *Detva* fekszik, ez Zólyom megye egyik legnépesebb helysége, igen nagy határa van, lakosainak száma 10,320, majdnem mind tótok. *Ocsova* szintén nagy tót helység 2753 lak., Szalatnától ÉK-re esik. *Pojnik* tót mváros 1182 lak. Beszterczebányától DK-re van, odább ÉK-re *Libetbánya* r. t. város fekszik, csak 1801 lakosa van, kik szintén tótajkúak.

A legtöbb helység a Garam völgyében van, Beszterczebányától ÉK-re *Tót-Lipcse* mváros 1298 lak.; feljebb vannak a kincstári bánya- és vasmű-telepek, melyeknek központja *Rhónicz* [1]) 1460 lak., a Garam déli oldalán fekszik, az éjszaki oldalon *Valaszka, Vajszkova,* kissé távolabb *Alsó-* és *Felső-Lehota* falvak, K. felé pedig a Garam éjszaki partján *Breznóbánya* (ném. Bries) r. t. város 3733 tót lakossal. Tót-Lipcse fölött egy magaslaton *Lipcse vár* épült, mely még jó karban van, az nagy uradalomnak feje, mely a Wesselényi nemzetség birtoka volt, 1670-ben a Wesselényiféle összeesküvés következtében az uradalom a kincstárra szállt, s most is ez bírja. Az uradalom területén sok vasbánya, kohó és vasgyár van; a m. k. köz-

[1]) Zólyom megye törvényhatósága nem régiben a régi magyar helynevek fölélesztését határozá el, ezek a következők: Garam-Sz.-Miklós (Dubava), Péteri (Predajna), Jeszenye (Jaszena), Olaszka (Valaszka), Kis-Garam (Rhónicz), Vaczok (Baczuch), Benesháza (Benyus), Luczató (Luczatin), Szakbény (Szkubin), Rakolcz (Rakitócz), Cserény (Cseria), Csécsény (Cseczia), Molchpatak (Molcza), Gönczölfalva (Kincselova), Salfalva (Salkova), Halászfölde (Rybár), Német-Pelsőcz (Szászi).

ponti vasmű-igazgatóság kezeli, mely alá a következő felvidéki vasbányák és gyárak tartoznak: a rhónicz-brezovai csoport Zólyomban, a vashegyi, rosnyó-nadabulai, dobsinai és tiszolczi bányák Gömörben, a tapolcsányi és telekes-rudobányai bányák Borsodban.

A rhóniczi vasgyár egyik legrégibb hazánkban, már a mult század végén Rhóniczon és környékén a vasgyártás nagy lendületet vett, 1839-ben itt az első kavarót építették, 1840-ben az első finomvas-hengerlőt állíták fel, 1848-ban a magyar kormány a fegyvergyártást rendezte be, 1854 óta Brezován és Rhóniczon a síngyártást kezdették meg. De a rhóniczi nagyolvasztók számára a vidéken nem találtak elegendő vasérczet, azért 1881 óta az ottani gyárakat egészen átalakították. Most Rhóniczon kizárólag öntéssel foglalkoznak, mindenféle gép-alkatrészeket, főzőedényeket stb. öntenek. Az öntőművel össze van kötve edényzománczoló gyár és lemez-edénygyár, összesen 439 munkás van alkalmazva. A brezovai gyártelep vasfinomító, hengermű és csőgyár, hozzája tartozik a pieszoki kis vasfinomító és szeggyár, a quatimechi finom lemezhengermű s a vajszkovai hámor; a rhóniczi öntő és gépműhelylyel 4600 m. hosszú vaspálya által van összekapcsolva. A Brezován berendezett vont és hengerelt vascsövek gyára az első és egyedüli hazánkban. A brezovai gyárakban 1180 munkás van elfoglalva. Pieszokon a vasműben 63, a quatimechi lemez-hengerműben 50 munkás, Vajszkován a hámorban 77 munkás van. Libetbányán egy vasolvasztó és öntőmű van, a kohónál 74, a bányánál 84 munkás van elfoglalva.[1])

Rhónicz mellett D. felől a Feketeviz ömlik a Garamba, annak forrása a megye délkeleti szélén van, *Szihla* falu környékén, itt jeles üveggyár van, a Homolka hegy éjszaki oldalán.

Bars megye hosszan nyúlik el É-ról D-re; éjszaki része hegyes, erdős, déli része Hont felé lapályos, Nyitra megye felé dombos; éjszaki vidékein gabnát is keveset termesztenek, déli vidékein, a Zsitva és alsó Garam mellékein, a tiszta búza díszlik s a dombokon jó bor terem. A Garam völgye majdnem az egész megyén húzódik végig, a Zsitva pedig egy darabon nyugati határát jelöli, a Nyitra csak az éjszaknyugati csücskén kanyarodik át. A Zsarnóczától É-ra és Ny-ra s az Újbánya és Tapolcsány között elterülő hegyes vidék majdnem egészen néptelen.

A megyének legnépesebb s minden tekintetben legérdekesebb városa *Körmöczbánya*, r. t. város 8550 lak., kik között 268 magyar,

[1]) A különböző telepeket részletesen leírja a többször idézett katalogus a 140—155. l.

6178 német s 1846 tót; tehát az a legnémetebb bányaváros. Erdőtlen hegyektől övezett völgykatlanban fekszik. Ny. felé a Kalváriahegy emelkedik, melynek éjszakkeleti oldalán elhagyott régi bányák vannak, É. felé a Revolta, a két hegy között É-ra húzódó völgyben sok bányatelep van; a Revolta keleti oldalán a Körmöczi völgy nyilik, melyen a Turócz megyéből *Perk* falun át vezetett víz a Körmöczczel egyesülve átfut; a Körmöczi völgy baloldalán a Dörnstein és Blaufuszi hegy emelkedik, az utóbbi meg a Stoszrétek között a Zólyomi völgy huzódik ÉK-re, a rétek fölött kopár sziklás hegygerincz magaslik; D. felé a Körmöczi völgy jobb oldalán az Ördöghegy, bal oldalán az Osztrahora s más hosszúkás és kúpdad hegyek nyúlakodnak fel. Körmöczbánya a Revolta déli tövén, az ennek keleti és nyugati oldalán s a Kalvária és Stosz hegyek között elnyúló völgyekben terül el. A belváros éjszakkeleti oldalán, a keleti hegyek egyik aláereszkedő fokán a kettős fallal és tornyos kapukkal megerősített vár van, egy régi templommal, melyben csak a nyári hónapokban tartanak istenitiszteletet; a várhoz csatlakoznak a kerítőfalak, melyek a belvárost a külvárosoktól választják el; abban csak valami 40 ház van, melyek a hosszúkás piaczot veszik körül; a nagy kath. plebánia egyház szabadon áll, vele átellenben a piacz nyugati oldalán, az alsó kapunál, a ferenczieк egyháza és kolostora, a piacz keleti oldalán a régies városház, az éjszaki oldalán a pénzverő hivatal van. Most ez az egyetlen pénzverő hazánkban, arany, ezüst és rézpénzt vernek, a körmöczi aranyok mindig híresek voltak.[1]) A külvárosok jóval nagyobbak mint a belváros, házaik gyakran gyümölcsös kertek között vannak, kivált az alsó külvárosban sok csinos házat találunk. Az érczzúzók és más kohótelepek mind a külvárosban s a völgyekben vannak elszórva; a bányák részint a város alatt húzódnak el. A felső altárna hossza 6, a Mihálytárnáé több mint 10, a Nándor-altárna már 4 km. hosszú, s az utóbbit még 11 km. hosszúságban kell kivágni, a legmélyebb akna 400 m. A bányák most keveset jövedelmeznek, 1883-ban 26 kg. arany és 118 kg. ezüst nyeretett. A régi közmondás, mely szerint Körmöcznek arany, Selmecznek ezüst és Beszterczebányának réz falai vannak, most már nem áll.

Körmöczbányán nehány más ipartelep is van, nevezetesen kőedénygyár, festékgyár stb.

A zöldkő-trachit, melyben a nemes érczek vannak, Körmöcz-

[1]) Évenkint 4—5 millió frt arany és ezüst pénz veretik, rendkivüli esetekben több is.

bányától [1]) D. felé *Hornaveszig* terjed, a vasútról szépen látjuk az egész vidéket, de csak ronda tót falvak rejtőznek a völgyekben. *Ó-Körmöcz* is csak ily ronda helység, ott a völgy kiszélesedik, s a hol a patak a Garamba ömlik, ennek déli oldalán egy sziklás hegyfokon *Szász-* v. *Saskővárnak* omladékai láthatók; a helység a hegy mögött DK. felé van, Saskőváraljának nevezik, Ny. felé egy más patak torkolatánál nyájas térség van, ebben fekszik *Sz.-Kereszt* mváros, hol a beszterczebányai püspöknek csinos nyaralója és kertje van, a helység lakosai többnyire tótok, számuk 1157.

Sz.-Kereszttől DNy-ra a Garam mindkét oldalán számos kis falu van, a bal oldalon *Geletnek* és *Szénásfalu* (Bzenicza) van, az előbbinél jó malomköveket fejtenek; az utóbbival átellenben a folyó jobb oldalán *Revistye* vára feküdt. Arra felé egy út Selmeczbányáról visz, körülbelől feleúton *Vihnye*, ettől ÉK-re más völgyben *Szklenó* van, mindkettő kis tót falu, de mindkettő nevezetes az ott fakadó hévvizekről. Vihnébe Selmeczbányáról szép úton fenyvesek között $1^1/_2$ óra alatt érhetünk, a fürdő szük völgyben 310 m. magasságban fekszik, szép parkkal; két fürdőház s számos más épület van ott, az új fürdőház igen kényelmesen van berendezve; a régi forrás $38.^8$, a Zsigmondy V. által fúrt artézi kút vize 36°C. Ez vasas hévvíz. Ezenkívül ott hidegviz-gyógyintézet is van. A fürdő tulajdonosa Selmeczbánya. Vihnyén Kachelmann Károly és fia nevezetes gépgyára van. Szklenóba szintén Selmeczbányáról, vagy pedig Garam-Berzencze vasúti állomásról mehetünk, az ottani fürdő a Tepla vadregényes völgyében, 340 m. magasságban fekszik; ott öt igen bő földes hévforrás van.

Szénásfalutól D-re menve *Zsarnóczára* érünk, ez mváros 1440 lak., határában némi bányatelepek vannak. ÉNy-ra *Felső-Hámor*, DK-re pedig *Alsó-Hámor* fekszik. Alább *Újbánya* (ném. Königsberg) következik, ez r. t. város 4190 nagyobbára tót lak., a Garamtól Ny-ra némi távolságra szűk völgyben fekszik. Hajdan híres bányaváros volt, most bányászata nagyon csökkent. Közelében a Garam

[1]) Körmöczbánya környékén, hol Nyitra, Bars és Turócz megyék egybeszögellenek, sajátságos nyelvjáráson beszélő németek laknak a következő helységekben: Gajdell, Majzel, Tnzsina, Német-Próna, Czach, Handlova stb. nyitramegyei, Vriczkó, Szklenó, Alsó- és Felső-Turócz, Felső-Sztubna turóczmegyei, Janó-Lehota vagy Trézelhaj, Új-Lehota, Pila, Prochót, Kapronicza, Honeso, Konosó, Perk barsmegyei helységekben. Némelyek azt vélik, hogy azon helységek lakosai a kvádok vagy gepidák ivadékai. Különösen a nyitramegyeiek közől sokan a fővárosba járnak napszámba, itt általában német-prónaiaknak (Deutschproner) nevezik.

bal partján *Rudnó,* alább *Berzencze* fekszik, azután *Sz.-Benedek* kis mváros következik, melynek csak 1042 lakosa van. *Garam-Szöllös* is csak kis mváros, ettől DNy-ra esik *Ó-* és *Új-Bars,* amaz a Garam bal, emez jobb oldalán fekszik, mindkettő kis mváros, Ó-Barsban 1087 többnyire tót, Új-Barsban pedig 1175 magyar lélek lakik. DK. felé esik *Léva* r. t. város, 6491 magyar lakossal, ez a megyének egyik legcsinosabb és gyarapodó helysége, szép lapályon fekszik, közel a megye keleti határszéléhez. Tanintézetei: algimnázium s állami tanitóképző.

A megye éjszaknyugati részében *Oszlán* a járási főhely, magyar mváros 1370 lak.; attól DNy-ra esik *Nagy-Úgrócz* tót falu 1415 lak., igen díszes, középkori modorban épített kastélylyal, melyet gr. Keglevich János 1845—50-ben építtetett. Ugyancsak Nagy-Ugróczon alapítottak Thonet testvérek nagyszerű gyárat, melyben tömören hajlított fabútorokat készítenek, ők összesen 7200 munkást foglalkoztatnak. *Velkapola* (Nagymező) német mváros, nagy erdős határral, melyben némi bányák vannak, a lakosok száma 2435. *Aranyos-Maróth* a megye székhelye, a Zsitva mellett fekszik, itt van Haas Fülöp és fiai szőnyeggyára, mely 1882-ben alapíttatott, 60—90 munkás dolgozik benne. Aranyos-Maróth lakosai tótok, magyarok és németek, számuk 2951. Attól É-ra *Kis Tapolcsány* tót mváros 1328 lak., ÉK-re *Ebedecz* és *Fenyö-Kosztolány* falvak fekszenek. Kis-Tapolcsánytól ÉNy-ra, a Tribecs hegység keleti aljában *Zlatno* falucskát találjuk, itt jeles üveggyár van.

Verebély magyar mváros, 2022 lak., a megye nyugati szélén a Zsitva mellett fekszik; ezen járásban még *Füss* tót és *Bessenyö* magyar községnek van több mint 1000 lakosa. *Nagy-Salló* magyar mváros 2256 lak.; *Garam-Sz.-Györgyben* 1168, *Zelizben* pedig 1972 lélek lakik, ezek is magyar községek.

V.

Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turócz és Árva megyék.

Nyitra megye az ország legnagyobb és legnépesebb megyéi közé tartozik, D. felé kicsúcsosodik, É. felé egy szárnyat Ny-ra, egyet pedig K-re ereszt, úgy hogy alakja majdnem olyan mint a szívé. Felszíne nagyobbrészt hegyes és dombos, de vannak téres lapályai is. Nyugati szárnyát a Morva határolja, középvidékein a Vág kanyarodik el, keleti részét a Nyitra öntözi, mely a Facskó hegyen ered, keleti határát a Zsitva is érinti. A Vág sebesen folyik s gyakran

kiönt, nehány szigetkét képez, bal partja általában magasabb, mint jobb partja; a Nyitra lassúbb folyású, több helyen szétágazik.

A helységek száma igen nagy, de sok köztük az apró falu, melyekben csak egy-két száz ember lakik. Törvényhatósági joggal felruházott város nincs a megyében; rendezett tanácsú város is csak három van: *Nyitra, Érsekújvár* és *Szakolcza.*

Nyitra a megyének székhelye, az országnak egyik legrégibb városa, szép vidéken fekszik, hol a hegységet a lapály váltja fel. A síkság éjszaki szélén kopasz sziklahegy mered föl, melyet a Nyitra folyó É-ról és K-ről félívben körülfoly, az éjszaki oldalán meredek, a déli oldalán pedig menedékes hegyet a vár koszorúzza, alján a város terül el, házsorai a hegy oldalán a fél magasságáig nyúlnak fel. A folyó tulsó oldalán, a várostól ÉNy-ra az ikercsúcsú, hatalmas Zobor hegy tornyosúl, melyhez ÉK. felől a Zsibricza csatlakozik; a Zobor lejtőin szőlők és gyümölcsösök között számos nyaraló és présház van elszórva, feljebb erdő sötétlik, ezen túl kopár sziklaormok merednek föl. A város déli oldalán magában álló hegyen a kalvária van, odább D-re és DNy-ra szőlős és erdős dombok szegélyezik a K. felé terülő lapályt.

A tulajdonképeni város nem igen szabályosan épült, de van benne sok tekintetes középület és csinos lakóház; ott vannak a kegyesrendiek egyháza és társháza a főgimnáziummal; a ferenczieк egyháza és kolostora, a papnevelő, a püspöki kórház, a megyeház, a prépost lakása a káptalanbeliek házai s végre az irgalmas apáczák nagy kolostora. Legujabban a megye és város részéről felajánlott s közadakozás útján begyült pénzen, 50,000 frton, csinos szinházat építettek, mely 1883-ban nyittaték meg.

A várba, melyet még erős kőfalak és bástyák kerítenek, kettős kapun és dobogón át kell mennünk. Ott találjuk a püspöki palotát, a székesegyházat, a püspöki sírboltot stb. Legrégibb építménynek a Sz.-Emerannak szentelt sötét kis templomot tartják; régi építmény azon torony is, melyben állítólag Sz.-István rokonát Vazult fogságra vetették.

Mondják, hogy már a markomannok királynéja Fritigilda 380-ban alapított Nyitrán egy püspökséget, annyi bizonyos, hogy Nyitra a magyarok bejövetelekor már nevezetes város lehetett, mert a morva birodalomnak fővárosa volt. A nyitrai püspökséget II. Géza 1133-ban állítá helyre. A Zobor hegyen benczerendi apátság volt, melyhez Galgócz, Trencsén, Bajmócz, Szucsán, Kosztolány, Ghimes,

Elefánt, Salló s más helységek tartoztak; az apátság a török időben megszűnt, s a Zobor hegyen való kolostort a kamalduli barátok szállták meg, kik azt 1782-ig bírták; ekkor a hajdani apátság javai a vallási alaphoz csatoltattak.

Nnyitra tőszomszédságában DNy. felé *Nyitra-Párútcza* nagy község van, 3373 lak., ez legújabban Nyitra várossal egyesittetett, ennek külön 8660 lakosa van; az egyesített két községben tehát több mint 12,000 ember lakik, a magyarok, németek és tótok majdnem egyenlő számmal vannak.

A megye déli részében vannak: *Újlak* tót mváros, 1675 lak.; *Sempte* a Vág balpartján tót mváros 1595 lak., a vár a helységtől É-ra a Vág jobb partján állott; *Sopornya* attól DK-re magyar falu 2700 lak., *Nagy-Sellye* mváros 3049 jobbára tót lak.; *Farkasd* magyar mváros 4267 lak.; *Negyed* magyar falu 3484 lak.; *Mocsonok* tót mváros 2515 lak., a nyitrai püspök szép kastélyával; *Ürmény* mváros gr. Hunyady szép kastélyával, 3346 jobbára tót lak.; *Komjáth* szintén tót mváros a Nyitra mellett 3069 lak.; *Tornócz* Sellyétől K-re a Vág közelében magyar helység urasági kastélylyal, 2136 lak., vasúti állomás; *Magyar-Sók* és *Szelöcze* a Vág közelében magyar községek 2084 és 1439 lak.; *Tardoskedd* magyar helység 4237 lak.; *Nagy-Surány* a Nyitra mellett mváros 4892 tót, német és magyar lak., ott van az ország egyik legnagyobb czukorgyára; *Tót-Megyer* tót helység 2730 lak., gr. Károlyi szép kastélyával; *Érsek-Újvár* r. t. város, 10,584 lak., kik legnagyobbrészt magyarok. Itt hajdan nevezetes erősség volt, melyet a Nyitra mocsárjai vettek körül; a törökök 1663-ban elfoglalták, de 1695-ben megint kiűzetének onnan. III. Károly széthányatá az erősséget, úgy hogy most nyoma sem látszik.

Érsek-Újvárról a Nyitra völgyén felfelé visszatérünk a hegyes vidékre. Nyitra városától ÉK-re *Ghimes* kis mvárosban diszes urasági kastélyt találunk; a helységtől É-ra *Ghimes-Kosztolány* közelében szép hegyen *Ghimesvár*, a Forgács grófi család ősi fészke fekszik, mely még lakható állapotban van. A Nyitra mellett fekvő *Darázs* faluban ősrégi templomot, *Felső-Elefánt* faluban paulinus kolostort találunk; a közel egymáshoz fekvő *Kis-* és *Nagy-Apponyban* a gr. Apponyi nagy kastélya van, gazdag könyvtárral és képgyüjteménynyel; *Apponyvár* a falutól DK-re hegy oldalában épült, a törökök a XVII. században feldúlták.

Nagy-Tapolcsány mváros a Nyitra jobb oldalán fekszik, hajdan sz. k. város volt, most gr. Edődyek egyik uradalmának főhelye 3689 tót lak., nagy czukorgyárral; régi várának némi maradvá-

nyai a helységtől Ny-ra egy órányira vannak. *Bajna* kis mváros 1217 lak. Tapolcsánytól ÉNy-ra esik. *Nyitra-Zsámbokrét* tót mváros a megye legkeskenyebb földnyakán, a barsmegyei Oszlántól Ny-ra fekszik, régi kastély ékesíti.

Bajmócz a felső Nyitra kies völgyteknőjében fekvő csinos kis mváros 1038 tót lakossal, a gr. Pálffyak egyik uradalmának feje; a helység fölött egy hegyen régi várkastély áll, melynek, a monda szerint, 365 ablaka van, valamennyi helyisége még lakható. A várhegy tövében 40°C. mérsékletű források fakadnak s ott van az egyszerű fürdőház; e fürdő hajdan sokkal hiresebb volt, mint most, az urak gyakran találkoztak ott, a haza sorsáról tanácskozandók, gr. Pálffy János a birtokosa. Hasonló hévforrások Zsámbokét közelében *Kis-Bélicz* falunál is vannak. Bajmócztól K-re *Privigye* mváros fekszik, szép vidéken, 2858 lak., kik nagyobbrészt tótajkúak, ott a kegyesrendieknek kolostoruk s algimnáziumuk van. A Privigyei járásban fekszenek a fentemlített német helységek, melyek közől *Handlova* 3137 lak., *Német-Próna* 2281 lak., *Gajdell* 1689 lak. és *Tuzsina* 1061 lak. a legnépesebbek; *Valaszka-Bella* tót falu 2991 lak.

A Radosna völgyében csak apró tót falvak vannak, *Radosna* is csak kis mváros. Érdekesebb helységeket a Vág két oldalán találunk. Ott van *Galgócz* mváros, melynek régi vára gyakran emlegetetik a történelem lapjain, s mely sok urat cserélt, mignem 1715-ben gr. Erdődy György birtokába került; gr. Erdődy József a mostani négyszegletű kastélyt építteté; a mvárosnak 6410 leginkább tót és német lakosa van. Galgóczczal rézsut átellenben a Vág jobb oldalán *Leopoldvára* fekszik, ezt az erősséget I. Leopold 1665-ben rakatá, miután a törökök Érsekujvárt elfoglalták vala, a mocsáros vidéken nem nagyon czélszerűen épített várnak nagy jelentősége soha sem volt. Közelében *Újváros*ka fekszik, hol számos urasági ház van. A folyón felfelé menve nemsokára *Pöstyén* tót mvárosba jutunk, melynek 4130 lakosa van; a várostól D-re a Vág partján s részint kis szigetjén fekszik a híres fürdő 152 m. magasságban, 2 uradalmi épületben és 123 magán házban 462 szoba áll a vendégek rendelkezésére. A három fürdőépület a szigeten van; az igen bő kénes hévforrások igen sok iszapot raknak le, s ez szintén egyik gyógyeszköz. Az ivóforrás legmelegebb, hőmérséke 60—65°C. A fürdő tulajdonosa gr. Erdődy Ferencz.

Pöstyéntől ÉK-re a Vágtól nehány km. távolságra erdős hegy csúcsán a *Temetvényi várnak* némi maradványai láthatók; É-ra a folyó jobb oldalán szintén nehány km. távolságra *Csejte* tót mváros

fekszik, 1850 lak., annak éjszaknyugati oldalán a Doranka által körülfolyt meredek mészkő-hegy emelkedik, mely csak az egyik oldalon mászható meg. E hegyen épült a *Csejtei vár,* melyben Nádasdy Ferencz özvegye, Báthori Erzsébet undok kegyetlenségeit mivelte. Odább É-ra esik *Vág-Ujhely*, a megye határszélén, mváros, melyben 5164 tót és német ember lakik, köztük különösen sok a zsidó; azelőtt jelentős kereskedelmi központ volt, most hanyatlóban van.

Lubina Vág-Újhelytől ÉNy-ra, tót falu 2379 lak., *Ó-Túra* odább ÉNy-ra tót mváros 5819 lak., *Verbó* azoktól D-re s Pöstyéntől Ny. felé esik, szintén tót mváros 4668 lak. *Miava* még népesebb tót mváros, 10,018 lakosa van, jelentős forgalmi és ipari központ. Közel hozzá DNy-ra *Turó-Luka* faluban 2553 lélek lakik, D. felé nagyobb távolságra esik *Brezova* tót mváros 5549 lak. *Jókeö* és *Vitténcz* még odább D-re vannak, szintén tót mvárosok, de sokkal kisebbek, az utóbbi a népesebb 1575 lak., az előbbi mellett É. felé régi várrom van. Vitténcztől nem messze DK. felé *Nagy-Kosztolány* tót mváros van 1382 lak.

Végre a megye legnyugatibb részében a következő nagyobb helységek vannak, mindnyájokban a lakosok csaknem kizárólag tótajkúak: *Jabloncza* mváros 1997 lak.; *Sándorf* mváros 1130 lak.; *Szénásfalu* (Szenicz) járási főhely mváros 2886 tót, német és magyar lak.; ettől É-ra *Szobotist* mváros 2496 lak.: *Sasvár* mváros 2496 lak.; *Strázsa* és *Stepano* falvak; *Egbell* mváros 2791 lak.; *Radosócz* mváros; *Verbócz* falu 3841 lak.; *Kopcsány* falu 1890 lak.; *Holics* mváros járási főhely 5292 lak.; *Szakolcza* r. t. város 5115 lak., kik között 4481 tót, 363 német és csak 83 magyar. Sasváron kolostor van, mely hajdan a pálosoké volt, ott híres Máriakép van, melyhez a környék népe búcsúra jár. Holics az uralkodó család egyik nagy uradalmának főhelye, cs. k. kastély ékesíti, melyhez a városból szép fasor vezet, fáczános kert is van ott. Szakolczán sok posztós lakik, ugyanott algimnázium van.

Pozsony megyének tojásdad alakja van, mely ÉNy-ról DK-re hosszan nyúlik el; nyugati határát a Morva folyó, keleti határát nagy darabon a Vág és ennek mellékága a Holt-Vág jelölik, délnyugati szélén az Öreg-Duna ágai kanyarodnak el. A Kis-Kárpátok hegysora két egyenlőtlen részre osztja a megyét, délkeletire és éjszaknyugatira, az előbbi a Csallóköz és a Vág lapályainak legnagyobb részét, az utóbbi a Morva lapályát foglalja magában. Tehát a nyugati alföld éjszaki vidékei nagyobbára Pozsony megye területéhez tartoznak.

A Duna már Pozsonynál néhány apró szigetet ölel, alább pedig szétágazik, mellékága elsőben K-nek csavarog, csak azután fordúl DK-re, a főág pedig egészen elfajúlt mederben szétoszolva DK-nek tart, alább még egy oldalágat bocsát D. felé. Magában az Öreg-Dunában számtalan apró szigetke van, két fő mellékágával pedig négy nagyobb szigetet képez, ezek: *Csallóköz, Szigetköz, Csilizköz, Vízköz.* Az utóbbi egészen Pozsony megyében van, Csilizköz nagy része Győrmegyéhez, Szigetköz nagyobbára Pozsony megyéhez, Csallóköz alsó kisebbik fele pedig Komárom megyéhez tartoznak. Valamennyi között legnagyobb kiterjedése Csallóköznek van, hossza t. i. mintegy 90 km., szélessége pedig 15 és 30 km. között váltakozik. A nép ezeket meséli: Hajdan Csallóköz volt az Aranykert, melyben a tündérek honoltak, örök tavasz virít s arany gyümölcs terem vala. Fölszállva vízi palotáikból, a hol kimondhatatlan fény és gyönyörüség volt, többnyire a Kis-Duna közepén fekvő Ilka vagy Jóka szigeten mulattak. Ott lakik vala királynéjok, a szép Tündér Ilona, s onnét jártak át Macskaréven a mogyorósi rétekre, hol agg fűzfa alatt megterítéék asztalukat. A kinek kedve tartja vala, hozzá állhata és jól lakhaték, s mikor a tündérek elmentek, nyomukba még aranypor is hulla hajfürteikből, a ki mennyit bír vala, annyit szedhete abból. Nem is volt akkor sem koldus, sem szegény az egész Csallóközben. De miután egy gazember a tündérek asztalánál jóllakozván, háládatlanúl csunyított vala, a tündérek eltüntek, s azóta soha senkisem látta őket többé. A macskarévi révész kompjában arany patkót találá utánuk, s ezzel ki volt fizetve. A vidéken azóta nyomor és inség van; Aranykert helyett Csalóköz lett a sziget.

Úgy látszik, hogy hajdan csakugyan sokkal termékenyebb és gazdagabb volt a sziget, mondják, a gabna és gyümölcs díszlett rajta; Zsigmond és Mátyás szívesen mulattak ottani nyaralóikban és vadaskertjeikben. Hogy nagyobb jóllét uralkodhatott a szigeten, azt a díszes régi építmények maradványai is bizonyítják. Bruck, Csütörtök, Magyar, Sz.-Mihályfa, Duna-Szerdahely, Egyház-Gelle, Somorja, Püspöki s más helységekben vannak téglából rakott régi egyházak, melyek csúcsíves stilben épültek. Magyar helységben Zsigmond nyaralói és kertjei voltak. A sziget felső része a Pozsonyi, alsó része a Komáromi várhoz tartozott; a királyi várak jobbágyai időfolytán nagyobbára megnemesíttettek; onnan van, hogy Csallóköz sok községének lakosai mind nemesek. Az esztergomi érsekprimásnak hajdani hűbéresei Csallóközben a III. Bélától s az érsekektől kapott kiváltságoknál fogva szintén nemesi jogokat élveztek, ezen egyházi

nemesek a megyétől független külön kerületet képeztek, külön nádoruk, ispánjok, jegyzőjök és szolgabirájok volt. A kerület főhelye *Vajka* mváros volt s ezen kivül még hét falu tartozott hozzá. Általában Csallóköz sok régi nemes családnak szülőhelye, itt rengettek a Héderváriak, Kontok, Pálffyak, Dóczyak, Illyésházyak, Eszterházyak, Amadék bölcsői.

Csallóköz felső része homokos, alsó része mocsáros; a Duna és Vág gyakran kiöntöttek s megsemmisítették a vetéseket és kaszálókat, nagy töltéseket építettek már, de a baj még nincs elhárítva, majd az aszály, majd az árvíz látogatja a szigetet, úgy hogy most már a gyümölcstermesztés is nagyon csökkent. A Duna medre pedig mindinkább elfajúlt, az Öreg-Dunán is a hajózás mind bajosabbá vált; végre 1885-ben a kormány megindítá a folyó ezen részének gyökeres szabályozását, a munkálatok több mint 14 millió frtba fognak kerülni, csak azt kell óhajtanunk, hogy sikeresek legyenek.

Alsó-Csallóköz pozsonymegyei népesebb helységei: *Bős* mváros 2228 lak.; *Alistál* falu 1089 lak,; *Alsó-Nyárasd* falu 1164 lak.; *Duna-Szerdahely* mváros 4182 lak.; *Vásárút* mváros 1655 lak.; *Nagy-Abony* falu 1009 lak. Felső-Csallóközben vannak: *Vajka* mváros 1119 lak.; *Somorja* r. t. város 2709 lak.; *Püspöki* mváros 1719 lak.; *Csütörtök* mváros 939 lak.; *Nagy-Magyar* falu 1275 lak.; *Fél* falu 1040 lak.; *Jóka* falu 2297 lak. a Kis-Dunától É-ra; *Kiliti* falu 1012 lak. az Öreg-Dunától D-re Szigetközben fekszik. *Gomba, Szarva, Eberhárd, Majorháza* és más falvakban szép kastélyok és kertek vannak.

Pozsony városa a Duna bal partján igen szépen fekszik, félkörben terül el K-ről nyugatra s háttal a szőlőhegyekre támaszkodik, egy része szinkörileg emelkedve a hegyek lejtőin épült. D., K. és ÉK. felé tágas síkság terül, melyen szántók, rétek és kertek váltakoznak a Duna két oldalán, É. felé a Kis-Kárpátok hegysora emelkedik, melynek gerincét bükk- és tölgyfaerdők, magasabb tetőit fenyvesek fedik, keleti és déli lejtőin pedig szőlők és gyümölcsösök díszlenek. A szőlőhegyek a Morva torkolatától félkörben több mint 50 km. távolságra Diósig terjednek.

Szép látványt nyujt Pozsony kivált a gőzhajóról tekintve. A város öt részre szakad; közepét a Belváros foglalja el, ehhez K. felől a Ferencz-József-város, Ny. felől a Terézváros, É. felől a Ferdinándváros csatlakoznak, s az utóbbitól ÉK-re a pályaudvar felé az Újváros terjed el. A Belváros nyugati oldalán emelkedő magaslatot a vár foglalja el, mely 1635—46-ig helyreállíttatván, szabálytalan

négyszöget képezett, mindegyik sarkán egy-egy erős toronynyal; földszint az élés- meg fegyvertárak voltak, a felső emeletek a cs. k. családnak és kiséretének lakásául szolgáltak; a Farkasvölgy felé néző legnyugatibb toronyban 1784-ig a magyar sz. korona és az ország többi ékességei őriztettek. Mária Terézia idejében a vár déli és keleti oldalán a város felé új épületekkel megtoldatott s környéke díszkertté alakíttatott. De 1802-ben katonai laktanyává lett s 1811 máj. 28-án leégett, azóta lassankint düledező rommá lett, furcsa látványt nyújtva az égnek meredő négy tornyával.

Számos templom és aránylag nagyon sok díszes középület és magánpalota ékesíti Pozsonyt, úgy hogy az egészben véve hazánk legszebb városai közé tartozik, igazi város, nemcsak nagy falu. A Váralján ugyan sok apró piszkos házikó van még, másutt is az utczák részben még nagyon szabálytalanok, azután nagy telkek a város területén még nincsenek beépítve, de a város évről-évre épül és csinosodik és számos úri család lakik benne.

A Belváros utczái részben szűkek és szabálytalanok; legnevezetesebb épületei: a főegyház, melynek rézzel fedett tornya messzire látszik, a vártól K-re s nem messze a Dunától esik, nagyon érdekes középkori építmény, de többszörösen megrongáltatott; ebben a templomban koronáztattak a mohácsi vész után a magyar királyok és királynék. Közel hozzá esik a jogakadémia és prépostlak; a Káptalan-utczában a papi szeminarium s a városi paplak van. A Venturutcza a Belvárost majdnem két egyenlő részre osztja; belőle a Korvinutcza a Barát-utczába, a Deák-utcza pedig a Főtérre visz. A barátok templomának egyik kápolnája csúcsives stilben van építve. A Főtéren a jezsuiták templomát, a városházat s a hajdani nagy helytartósági épületet találjuk. Az Orsolya-utczában az orsolya-szűzek temploma és kolostora van, a János-utczában az érsek-primás nagy palotája áll, mely Pozsonynak egyik legnagyobb és legdíszesebb épülete. A Mihály-utczában az országháza van, ez egyszerű épületben tartották 1848-ig az országgyűlést. Ugyancsak a Belvárosban, még sok más díszes középület, templom és kolostor van; a magánházak általában szépek. A Szinháztér előtt csinos sétahely van. A Duna hajóhidja s a gőzhajók kikötő helye közelében azon domb van, melyre a megkoronázott királyok fellovagolván, a négy világtáj felé egy-egy kardcsapást tettek.

Az evangelikusok templomai a Ferdinándvárosban az Apáczapályán vannak; a németek temploma 1774—76-ban épült, hosszúkás négyszög; mellette áll a tót- és magyar ajkúak egyháza, mely 1777-

ben épült. A szomszédos Iskola-utczában az evang. régi gimnáziumi épület s az új lyceum van, az utóbbi 1855-ben készült el. Most ebben van a főgimnázium és hittani intézet. Pozsonyban sokféle tanintézet van: m. k. akadémia, r. kath. főgimnázium, evang. theologiai intézet és főgimnázium, városi főreáliskola, állami tanítóképző, keresk. akadémia, prot. tanítóképző, felső leányiskola, bábatanító intézet, stb. Az utóbbi azon épületben van, mely a Várhegytől É-ra eső nagy területen, a hajdani Pálffy-kert egy részén épült legújabban; az ottani herczegi lakból kaszárnya lett, a herczegi hangverseny-terem ideiglenes szinházúl használtatik. Ugyanoda tervezik a városi főreáliskola épületét.

Az Újvárosban nagy katonai kórház van az Eszterházy-tértől Ny-ra; attól D-re esik a Grassalkovics-tér, az egykori Grassalkovics palott most gr. Karácsonyi örökösei bírják. Ugyanazon a tájon a herczegprimás nyári palotája és kertje van. A Tivoli-kert mulatóhely.

A József-városban gőzmalom, posztó-, papir-, csontliszt-gyárak és nagy raktárak vannak. Ugyanott van a Vágvölgyi vasút pályaudvara közelében azon nagy telek, mely gr. Bertholdé volt s melyet egy társulat az 1884-ben berendezett marhavásár számára megvett.

Pozsony ott fekszik, hol a Duna a Bécsi medenczéből a völgyszorosan át a nagyobb medenczébe jut, mely Esztergom vidékéig terjed; É. felé a Kis-Kárpátok aljában elterülő lapály a Vág völgyén felfelé öbölszerüleg nyúlik be, D. felé a síkság a Rábáig terjed. Azon vidéken tehát az éjszaki-déli s a nyugat-keleti útvonalok egymást szegik, s egyedül Pozsonynál van alkalmas hely a Duna áthidalására. A völgyszorosban nincsen éjszak-déli irányban menő út, alább pedig mindjárt a Duna szétoszlása kezdődik és csak Komáromnál van ismét alkalmas hely az átkelésre és hídépítésre. Pozsonynak tehát forgalmi és kereskedelmi tekintetben kedvező fekvése van, s jelentősége annál nagyobb, minthogy egyszersmind határváros. Igaz, hogy Bécs közelsége árt neki, ugyszólván csak Bécsnek külvárosa, vele a legélénkebb összeköttetésben van, mind a vasúton, mind a Dunán naponkint többször közlekedik. A Dunán Pozsony és Bécs között a lánczhajózás is már életbe van léptetve.

Pozsony sz. k. város polgári népessége 48,006 lélekre rúg, ezekből 7270 magyar, 30,440 német, 7273 tót; vallásra nézve 35,308 r. kath., 6939 ág. hitv., 509 helv. hitv., 4966 zsidó.

Pozsonynak bájos környéke van: K. és D. felé a Duna apró szigetei terülnek, köztük legnagyobb a Malomliget, melyen szép kertek és facsoportok között *Förév* (Oberufer) német falucska rejtezik;

ettől D-re Farkasfék sziget van, szintén szép ligetekkel; az Öreg-Duna jobb oldalán a hajóhídon túl a Hídliget, mely szép parkot képez s az Óliget van. Kissé távolabb esnek az Enger-, Pöcsi, Görög és Diósligetek; mindezen szigetek főleg fűz, éger- és nyárfákkal vannak beültetve és kellemetes sétahelyül szolgálnak. Még szebb mulató- és sétahelyek vannak a város mögött elterjedő szőlőhegyek között. A Vödriczi völgyet a vasúti nagy viadukt hidalja át, ettől É-ra kies vidéken egy csinos kis fürdőhely van, az úgynevezett Vasfürdő, a Zergehegy aljában.

A vasút *Hidegkút* és *Lamács* felé visz, e falvaktól DNy-ra esik *Dévény* német mváros, mely a Morva torkolatánál fekszik; a helység házai a Duna partján sorakoznak, mögötte emelkedik a sziklahegy, mely a Morva felé meredekül szakad meg; ennek tetejét koszorúzza a festői várrom, a várfalak a hegy oldalán messzire lenyúlnak s épen a Morva torkolatánál egy majdnem függőleges sziklaszál tornyosúl, csúcsán még lehetősen ép torony áll. Dévény mvárosnak 1655 lakosa van, népesebb az odább É-ra levő *Dévény-Ujfalu*, mert 1711 lakosa van; itt van áthidalva a Morva, mind a közút, mind a vasút ott kel át a folyón. ÉK. felé a folyótól nagyobb távolságra *Máriavölgy* kis falu fekszik, itt a pálosoknak hires kolostoruk volt, az most is bucsújáró hely; a falu határában nagyszerű palabányák vannak, s az ottani gyárban igen sok palatábla készül az iskolák számára.

Borostyánkő falunál egy meredek hegyen várromok vannak, melyek messziről, különösen a Dévény-Ujfalu melletti vasúti állomásról is láthatók. Ny. felé *Stomfa* mváros van, melyben 3079 tót és német ember lakik; a Pálffyak nagy kastélya és parkja ékesíti. A Stomfától ÉK-re eső *Pernek* falu határában némi arany- és ezüstbányák vannak; *Lozornó* és *Konyha* népesebb falvak, emebben 1839, amabban 1663 ember lakik. *Malaczka* mváros 3755 lak.; a Pálffyak igen nagy kastélya és parkja ékesíti, sírboltjok az ottani ferenczrendi templomban van. *Kis-Lévárd* falu, *Nagy-Lévárd* pedig mváros, ennek 2800, annak 1355 lakosa van. Lévárdtól K-re a hegyek között *Detrekővár* omladékait találjuk, a várhegy közelében jókora barlang van; Lévárdtól DNy-ra pedig közel a Morvához *Gajár* mváros fekszik, 3694 lak. *Detrekö-Csütörtök* vidékéről É. felé nagy erdőség terül, Búrerdőnek nevezik, éjszaki szélén *Búr-Sz.-Miklós* falu 2605 és *Búr-Sz.-György* szintén falu 2420 lak. fekszik; *Sz.-János* mváros 1898 lak.; *Székelyfalu* lakosai szintén tótajkúak, általában a Hegyentuli járásnak minden helységében tótok laknak.

A Kis-Kárpátok keleti oldalán elterülő síkság sokkal termé-

kenyebb és nyájasabb, hajdan Csák Máté uralkodott azon a szép vidéken, melyet még most is Mátyus földjének neveznek. A hegység aljában Pozsonytól ÉK-re *Récse* mváros van, 2558 tót és német lakossal; ettől K-re *Prácsa* kis falu s odább K-re *Cseklész* magyar mváros van, 1507 lak., itt gróf Eszterházy József igen szép kastélyt építtetett 1722-ben. Diszes kastélyok vannak *Maggar-Bél* faluban és *Szempcz* vagy *Szencz* mvárosban is, ennek 3135 jobbára tót lakosa van.

Sz.-György azelőtt sz. k., most r. t. város, szőlőkkel beültetett két hegyág között fekszik, K. felé a síkság terül el, Ny. felé az erdős hegyek sötétlenek; a várost jobbára még kőfalak és tornyok keritik, három templom s nehány csinos lakóház ékesíti, lakosainak száma 2881, kik németek és tótok; jeles bort termesztenek. A várostól K. felé mocsáros lapályon a Súrerdő terül, ennek szélén egy kis fürdőhely van, hideg kénesvíz; a várostól Ny-ra egy dombon a Sz.-Györgyi várnak csekély maradványa látható.

Bazin szintén kis sz. k. s most r. t. város, nyájasabb mint Sz.-György, ott is három templomot találunk, a város kerítőfalain kivül gr. Pálffy régies várkastélya áll. Lakosai jobbára tót- és német ajkúak, de vannak köztük magyarok is, számuk 4184; leginkább bortermesztéssel és földmiveléssel foglalkoznak. A várostól É-ra nyiló kies völgyben arany-, ezüst- és piskoltérczek vannak, az ottani bányászat azonban jelentéktelen; a völgy elején, félórányira a várostól csinos kis fürdőhelyet találunk; ott vasas savanyúforrások vannak. A völgyben fölfelé menve *Czajla*, azután *Zumberg* falucskákba jutunk, az utóbbinál papirgyár és kalló van.

Modra a harmadik kis sz. k. s most r. t. város, azt is jobbára még kőfalak veszik körül, itt két r. kath. s két evang. templom van; az egyikben tót, a másikban német az istenitisztelet; a lakosok száma 4729. Van itt egy evang. algimnázium s agyag-ipar-tanmühely. Modrától É-ra a Pilai völgy nyílik, ott *Vöröskő* [1]) fekszik az erdő közepett egy kúpdad hegy tetején, az félig rom, félig még lakható várkastély, a Pálffyak birtoka. A völgyben Pilán túl papirmalom, deszkafürész és rézhámor van.

Cseszte 1715 lak., ettől K-re *Szuha* 933 lak. s É-ra *Szomolány* 1215 lak. tót mvárosok. Az utóbbitól DK-re *Alsó-Korompát* nagy kastély és kert ékesíti. *Cziffer* Modrától K-re és Szempcztől ÉK-re a vasút mellett fekvő mváros 1519 lak., a legközelebbi állomás *Nagy-*

[1]) L. *Jedlicska Pál*: Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig, Budapest, 1883.

Szombat, mely r. t. város 10,824 lak., köztük 1538 magyar, 2758 német és 6060 tót.

Nagyszombat a Tirna patak mellett, igen szép és termékeny lapályon fekszik, szabályosan van építve, kőfalakkal kerítve, az árkok részben betemetvék, részben árnyékos sétahelylyé és kertekké alakítvák. Aránylag nagyon sok temploma és kolostora van; miért is Kis-Rómának nevezték; a templomok s más díszes középületek nagyvárosi külsőt adnak Nagyszombatnak, de a lakóházak többnyire kicsinyek. Széles útcza a város éjszaki végétől majdnem egyenes vonalban déli végéig huzódik, közepe táján piaczczá szélesedik ki; ennek egyik oldalán a városház s városi őrtorony, azzal átellenben a jezsuiták temploma és társháza áll, alább a szinházi épület következik. A piaczról mellékutczán az orsolya-szűzek vagy magyar apáczák temploma és kolostora mellett elhaladván, a főegyházhoz jutunk, mely a város keleti oldalán kis magaslaton áll; ezen egyháznak alapját I. Lajos vetette meg, Zsigmond idejében fölépítették, Pázmány Péter 1629-ben helyreállíttatá. Közel hozzá esnek az érseki palota s a kanonokok lakásai, továbbá a nagy papnevelő intézet. Sz. János terén van a katonai kórház s az aggastyánok épülete. Egyéb nevezetes középületek: a megyeház, a városi kórház, a kis papnevelő intézet, s a városon kivül D. felé fekvő pozsonymegyei kórház.

Miután a törökök Budát és Esztergomot elfoglalták vala, Nagyszombat lett a r. kath. papság fővárosává; az esztergomi főkáptalan 1543-ban menekült oda s egészen 1820-ig ott maradt; az érsekek Pozsonyba tették át székhelyöket, de gyakran Nagyszombatban is laktak s nagyon sokat tettek a város érdekében; Pázmány Péter érsek ott alapítá meg a főiskolát, mely azután egyetemmé fejlődött. A főiskolában tanárokúl leginkább jezsuitákat alkalmazott, nekik többi között a turóczi apátság jövedelmeit adományozta. A jezsuiták több izben kiűzettek az országból, 1855-ben ismét megtelepedtek Nagyszombatban.

DK-re a Vág jobb oldalán *Szered* mváros van a nyitramegyei Semptével átellenben, jelentős forgalmi központ, Eszterházy-féle nagy kastélylyal, 4015 tót, német és magyar lak.; közel hozzá esik *Vág-Szerdahely* magyar falu, alább *Vága* szintén magyar falu 1884 lak., *Galántha* magyar mváros odább D-re van, 2776 lak., több kastély ékesíti. *Magyar-Diószeg* mváros Ny-ra esik, a Dudvágnál fekszik, 2235 lakosa van.

Azon a vidéken még nehány népes magyar falu van: *Nagy-Födémes* 2383 lak.; *Vizkelet* 1659 lak.; *Hidas-Kürth* 1555 lak.;

Taksony 1426 lak.; *Tallós* 1560 lak.; *Pered* a Vág mellett 2091 lak.; *Zsigárd* szintén a Vág mellett 2681 lak. Diószeg és Cziffer között *Vedröd* kis falu van, itt gr. Zichy kastélyát és nagy kertjét találjuk, melyben kereskedelmi kertészetet is űznek.

Trencsén megye szintén határmegye, úgy mint Pozsony megye, és pedig Morvával, Sziléziával és Galiczziával határos; hosszan nyúlik el ÉK-ről DNy-ra, magas erdős hegyek veszik körül minden oldalról s nagyobbára belsejét is elfoglalják, úgy hogy téresebb lapályai csakis a Vág völgye mentén vannak. A Vág a Sztrecseni szoroson jut be a megyébe, Marcsek faluig éjszaknyugati, azután egészben véve délnyugati irányban kanyarodik a megyén végig s ezt majdnem két egyenlő részre osztja. Mint nagyon rakonczátlan és szabályozatlan folyó gyakran szétágazik s apróbb szigeteket képez, ide-oda kanyarodva néha medrét is megváltoztatja s áradásaival nagy kárt mivel.

Mindazonáltal a Vág a megyének fő életere, s völgye tájképi szépségekben bővelkedik, legszebb részei Sztrecsen és Zsolna között, s innen lefelé Trencsén városig terjednek. A két oldalán emelkedő hegyek több helyen annyira közelednek egymáshoz, hogy szorosokat és völgytorkokat képeznek, melyek között szélesebb medenczék vannak, ilyenek: a Predméri, Illavai, Trencséni és Beczkói medenczék. A mellékvölgyek közől legnevezetesebb a Kisuczai, mely Zsolna vidékéről É. felé nyílik s a Jablunkai hágó felé vezet; vele átellenben D. felől a Rajeczi völgy nyílik. A többi jobb- és baloldali mellékvölgyek többnyire egyközűen ÉNy-ról DK-re s DNy-ról ÉK-re vonúlnak. A Vágvölgyi vasút Zsolnánál találkozik a Kassa-Oderbergi pályával.

Trencsén az ország legszegényebb megyéi közé tartozik, fő gazdagsága az erdőségeiben van, melyek jobb és több fenyőfát szolgáltatnak, mint a Garam mellékein való erdők. A nép csaknem kizárólag tótajkú, nagyobbrészt nagyon szegény és nyomorúlt viskókban él; a helységek száma nagy, de azok többnyire szétszórt apró falvak. A nevezetesebb helységek csaknem mind a Vág völgyében fekszenek, a völgyre kiszökő hegyfokokat gyakran festői várromok koszorúzzák.

Nyitra megyében Vág-Ujhelyig mentünk a völgyön felfelé, onnan folytatván utunkat egy szoroson át csakhamar Trencsén megyében *Beczkót* érjük el. Ez a folyó bal oldalán fekvő mváros 1491 lak., a helység fölött emelkedik a meredek sziklahegy, melyen Beczkó vára épült, ezt Bolondócz vagy Bolondos várnak is nevezték, az oklevelekben először 1228-ban említtetik, később Csák Máté kezébe került,

azután királyi birtok lett, Zsigmond Stibor vajdának adományozá, a ki azt megnagyobbítá s onnan zsarolta a vidéket. 1729-ben a lángok martaléka lett s azóta rom. A mvárosban több templom és urasági kastély van; határában még savanyú bor terem, ez a szőlőnek a Vág völgyében legéjszakibb helye. Beczkó környékén számos helység van, kivált a folyó jobb oldalán: *Bohuszlavicz* vasúti állomás Erdődy-féle szép kastélylyal, *Nemes-Podhrágyban* is van kastély, *Morva-Ljeszkó* a határon a legnépesebb 3300 lakossal; *Bossáczon* 2977 lélek lakik.

Kosztolna faluban a nyitrai püspök nyaralója van, *Drietomát* sok kastély ékesíti, 1504 lakosa van. A Vág bal partján *Trencsén* sz. k., most r. t. város fekszik, a három fokozatban emelkedő várhegy tövében hosszan nyúlik el; a völgy itt összeszorúl s a vár egészen uralkodik rajta. Ez a város éjszakkeleti oldalán emelkedő hegyet foglalja el; legmagasabb része 316 m. magasságban van, (a város piacza 227 m.), a legrégibb tagja a négyszögletű torony, melyről nagyszerű kilátás esik a környékre; a tornyot ujabbkori épület veszi körül. A középrészből a belső udvarba, ebből a külső udvarba jutunk, a két udvart bástyafalak választják el egymástól, melyek messze lenyúlnak a hegy oldalán. A külső bástyafal a várhegy éjszaki oldalán, 269 m. magas sziklán toronynyal van ellátva, s e toronyban van a 142 m. mély sziklakút; onnan lefelé a hegy keleti oldalán is vannak bástyafalak s a hol találkoznak, ott a vár kapuja van. Trencsén vára kétségkivül hazánk egyik legrégibb és legerősebb vára volt, s most igen festői tájképül szolgál. Csák Máté 16 évig uralkodott benne, daczolva Róbert Károly hadaival, csak halála után került a király kezére. Azután mindenféle viszontagságokat ért, az Illyésházyak még fényes udvart tartottak benne, utóbb kaszárnya lett belőle, most csak egy őr lakik benne; báró Sina leánya, De Castries herczegné bírja.

A város a Vág völgyének egyik legszebb városa, általában kedvező benyomást tesz, a külvárosban majdnem minden háznak van kertje, a belváros kicsiny, de benne számos tisztes épület van; ott van a kegyesrendiek díszes temploma és társháza, a főgimnázium új épülete, a Széchenyi érsek alapította nemes nevelő intézet, melyben most katonatisztek laknak, a Huszár-féle ház, melyben az állami felső leányiskola van, az Illyésházy-palota, melyben a k. törvényszék van stb. A városnak csak 4402 lakosa van, köztük 619 magyar, 1178 német és 2425 tót.

Trencséntől É-ra a Vág tulsó oldalán *Szkalka* kis falu van, itt

volt az 1222-ben alapított benedekrendi apátság, melynek javait 1644-ben a trencséni jezsuiták kapták, most a tanulmányi alap bírja, érdekes az ottani kis régi templom és kolostor maradványa. A folyó baloldalán is van néhány falu; *Tepla* a Teplicska-pataknál már a hegyek tövében fekszik, szép kőrisfa-sorok között viszen onnan az út a *Trencsén-Tepliczi fürdőbe,* mely két hegy közé zárt völgykatlanban, 284 m. magasságban fekszik. Az kitünő szép parkkal biró, nagy rendben tartott fürdőintézet, számos szállóiban és villaszerü magánházakban 800 szobával rendelkezik. Ott kénes hévvizek vannak, melyeknek hőmérséke 37—40° C. A fürdő tulajdonosa De Castries herczegné.

Teplától ÉK-re a Vág bal partján *Dubnicz* a legnépesebb helység 1736 lak., szép kastély ékesíti, melyet 1719-ben Illyésházy Miklós építtetett, báró Sina 1835-ben vette meg a birtokot; Dubniczen népes búcsúk szoktak lenni. Odább ÉK-re *Illava* mváros van, 1813 lak., egy hegy tövében fekszik, hajdani vára 1692-ben kolostorrá alakíttatott, melyben a trinitáriusok telepedtek le. Ujabb időben állami fegyintézetté lett, benne 1000 fegyencz számára van hely. Illava járási főhely, emeletes csinos házai és rendes utczái vannak. A Vág túlsó, jobb oldalán fekvő *Pruszka* kis mvárost gr. Königsegg kastélya ékesíti, van ott ferenczrendi kolostor is. Az ország határán egy meredek kopasz mészkő-sziklán *Oroszlánkő* várának romja látható. *Kosza* a Vág bal oldalán fekvő jelentéktelen mváros ka, *Bellus* odább É-ra van, szintén mváros s a járásnak legnépesebb helysége, 2270 lak., de szegényes házai közől csak gr. Königsegg kastélya tünik ki; *Lédecz* és *Horócz* falvakban is vannak kastélyok, *Lednicz* mváros a Vágtól távolabb, regényes völgyben fekszik, *Puchó* a Vág völgyének egyik legiparosabb helysége, különösen posztósok laknak ott, de különben ronda helység, melyben aránylag sok a zsidó és korcsma; a lakosok száma 1361. Népesebbek a hegyek között, az ország határához közel fekvő. *Lisza* és *Láz* falvak, amabban 1752, emebben 1656 lakos van.

Puchó felett a Vág nagy kanyarulatokat tesz, egyik délkeleti kanyaránál, bal partján *Vág-Besztercze* mváros fekszik, mely a Podrágyi uradalomnak központja volt; most járási főhely, jelentős forgalomnak központja, 2304 lakosa közt aránylag sok a zsidó. Népesebbek a Vág jobb oldalán a hegyek között fekvő *Marikova* és *Popradno* falvak, amabban 3266, emebben 2431 lélek lakik.

A folyó bal oldalán Vág-Beszterczétől É-ra *Predmér* mváros fekszik, mely a Zsibrit-Manin hegycsoportban elszórt falvak for-

galmi központja. Itt nyílik a hires *Szulyói* völgy, melynek kopasz sziklaormait messziről is látjuk fölmeredni az erdőből. *Marsova* falut elhagyván, mindjárt a hatalmas szürkés-sárgás mészsziklák közé jutunk. [1]) Legfeltünőbb a Rohács (= szarvas) hármas sziklaorma, melyeken az egykori Szulyói vár romjai láthatók.

Nagy-Bicse mváros a Vág jobb partján fekszik, járási főhely 2304 lak. Ez régi helység, hajdan hatalmas családok, Podmaniczkyék, Thurzóék laktak ott; Thurzó György idejében Bicse a magyar és külföldi urak gyülekező helye volt; Thurzó Imre özvegye 1624-ben Eszterházy Miklóshoz ment nőül, s azután az kapta meg a királytól Bicse és Hricsó uradalmait, most a szép birtokot a közeli Hlinikben lakó Popper Lipót fakereskedő birja, ki azt Eszterházy Antal Páltól vette meg. Popper Lipót most a Vág völgyének leggazdagabb birtokosa; az egykor oly fényes bicsei várkastélyban most Popper igazgatója és ügyésze lakik, közelében nagyszerü deszkagyár és faraktár van; a városon kivül egy gyufagyár is van.

A Bicsei járáshoz tartozó legnépesebb községek szintén a Vágtól távol a hegyes vidéken vannak, ezek következők: *Styávnik* 3013 lak.; *Kollárovicz* 1825 lak., *Rovne* 3927 lak., *Dluhopolje* 2643 lak. és *Viszoka-Makó* 3671 lak. Azon messzire szétszórt falvak határain más mint zab és burgonya alig terem, azért lakosaik más keresetmódhoz folyamodnak, Rovne és Dluhopolye a messze földre eljáró drótosok hazája.

Bicsével átellenben a Vág bal partján *Hricsóváralja* és *Alsó-Hricsó* kis falvak mellett háromcsúcsú kopár hegy tornyosúl, a középső csúcson feküdt *Hricsóvár*, melyet, a monda szerint, Turzó Ferencz gaztettel szerzett meg.

A Vág legéjszakibb kanyarúlatánál csak apró falvak vannak, Hricsótól DK-re *Zsolna* mvárost találjuk, ez a Vág völgyének egyik legnevezetesebb helysége, csillogó tornyai már messziről intenek felénk; állítólag német betelepülők alapították, annyi bizonyos, hogy régi királyaink sokféle kiváltságokban részesítették.

Zsolnán volt 1610-ben az ág. hitvallásúak első zsinatja, akkor a város egész polgársága Luther tanításait követte, de 1685-ben a jezsuiták telepedtek meg ott, a protestánsoktól elszedték az egyházakat és iskolát, s így helyreállíták a kath. egyházat. Zsolna most járási főhely, jelentős forgalomnak központja, onnan indúlnak ki az útak Liptóba, Turóczba, Morvába és Galicziába s ott szegik egy-

[1]) L. az 500. lapot.

mást a Kassa-Oderbergi és Vágvölgyi vasútak. De hajdan kereskedése és ipara még jelentősebb volt. Az ottani algimnáziumban ferenczrendiek és világiak tanítanak; a lakosok száma 3244.

Zsolnától Ny-ra szakad a Vágba a D-ről jövő Zsilincza vagy Rajeczi víz, mely a Csicsmáni hegyekben ered, völgye a Veterna-Hola s a Zsibrit és Manin hegycsoportok között nyúlik el, azon megy fölfelé az út a Facskói hágóra és Nyitra megyébe, 8 község van benne; *Ljetava* falu felett meredek sziklaorom emelkedik, ezt koszoruzta a hires vár, mely a Ljetavai uradalomnak központja volt; e vár még most is büszke festői rom. Most *Rajecz* mváros a völgynek főhelye, 2636 lakosa van, kik sok kendert és lent termesztenek, a rajeczi vászonkereskedők és festők az egész felvidéket bejárják vásárok alkalmával. Egy órányira a helységtől tiszta hévvizek fakadnak s ott egy kis fürdő van, melynek neve *Rajecz-Teplicz*.

A Zsilincza csekély patak, nyáron majdnem egészen kiapad, jóval nagyobb az É-ról jövő Kisucza, mely *Budetin* mellett szakad a Vágba. Hajdan Budetin vára is hires volt, hozzája 20 község tartozott, az ujabb időben gr. Csákyak birtokában volt, 1849. jan. 2-kán Götz tábornok elfoglalá s elhamvasztá, Hurbán tót csapatjai pedig mind Budetint, mind Zsolnát feldúlták. A Kisucza völgyének mellékeit rengeteg fenyvesek borítják, az ottani szegény népnek főkeresete a favágás s a talpkereskedés, csak akkor lehet a fát leusztatni, mikor a folyócska megárad. *Kisucza-Újhely* mváros, 1852 lak., járási főhely; e járásban legnépesebb helységek: *Ó-Besztercze* 2682 lak., *Uj-Besztercze* 2954 lak. és *Krasznó* 2189 lak. *Csácza* odább É-ra esik, mváros, 4000 lak., járási főhely; ezen járásnak legnépesebb falvai: *Oszadnicza* Csáczától K-re, 2994 lak.; *Rakova* Csáczától ÉNy-ra, 2752 lak., *Zakopcze* DNy-ra 2302 lak. és *Turzovka* az utóbbitól Ny-ra 6952 lak.

Várna vagy *Varin* mváros, a Vág éjszaki partján Zsolnától K-re esik, csak 1387 lakosa van. Itt szakad a Vágba a szeszélyes Béla vagy Tierhovai patak, mely gyakran nagy rombolásokat mivel, nyáron pedig néha egészen száraz. Völgyén felfelé megy az út a Punovi hágóra és Árvába. Főhelye *Tierhova*, nagy falu, 3004 lakossal.

A Tierhovai völgy Trencsén megye éjszakkeleti hegyvidékét barázdálja, délkeleti szögletében a Báni völgyet találjuk, mely sokkal nyájasabb; ott *Bán* a járási főhely, 2818 lak., de nevezetesebb a Bántól ÉK-re eső *Zay-Ugrócz* falu, melyben 1330 lakos van; itt diszes kastély van, gr. Zay posztógyárt alapított, ez már megszünt,

de annál jobban emelkedett a faipargyár. Van ott állami felső népiskola s vele összekötött fafaragó-tanműhely s állami elemi leányiskola.

Visszatérünk a Vághoz s Várnát elhagyván, a Sztrecseni szoroson át *Turócz megyébe* megyünk; a szorost két erős sziklavár őrizte, *Óvár* a déli, *Sztrecsen vára* az éjszaki oldalon, e rablófészkek most festői romok. A kanyargós szorosból kiérvén, csakhamar *Rutkára* érkezünk, mely már Turócz megyében, a Turóczi víz torkolatánál fekszik.

Turócz megye hazánk egyik legkisebb és legszegényebb megyéje, de tájképi tekintetben nagyon szép; minden oldalról magas, erdős és sziklás hegyek övezik, lépcsőzetesen ereszkednek a fővölgy felé, mely D-ről É-ra vonúlván, a megyét nagyobb keleti és kisebb nyugati részre osztja, a K-ről Ny-ra kanyarodó Vág legéjszakibb darabját vágja el. Csak a Turócz és Vág mentén vannak tágasabb lapályok, a mellékvölgyek mind keskenyek. Turócz megye tehát nagyszerű parkhoz hasonlít, igaz, hogy kissé zord, de nyáron szépen zöldelnek kaszálói; rozs, árpa és zab vetései is díszlenek. Tót lakosai leginkább földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak, köztük kivált az evang. lelkészek és tanítók szitják a gyűlölséget a magyarok ellen. A panszláv izgatások egyik fészke *Turócz-Sz.-Márton*, a megye székhelye, kis mváros, 2341 lak. *Szucsán* a Vág mellett fekszik, szintén mváros, 1914 lak.; az ettől Ny-ra eső *Rutka* csak falu, de mint vasúti csomópont, hol a Kassa-Oderbergi a Magyar állami vasúttal találkozik, nagy forgalomnak központja s mindinkább gyarapodik, 1944 lakosa van. Több mint 1000 lakost még a következő helységekben találunk: *Neczpál* 1223 lak., *Blatnicza* 1166 lak.; *Mossócz* 1744 lak.; *Felső-Sztubnya* 1958 lak., *Znio-Váralja* 1321 lak., *Vriczkó* 1674 lak., *Tót-Próna* 2087 lak. és *Szklenó* 1886 lak.; végre *Turán* a Vág éjszaki oldalán 1863 lak. Znió-Váralján állami tanítóképző s hozzája csatolt fametsző-intézet; Sztubnya közelében pedig fürdő van, ez Körmöczbánya tulajdona, az ottani hévvíz 46.5^0 C. A régi várromok közől legnevezetesebb Znió vára s a Szklabinai vár, az utóbbi Szucsántól DK-re fekszik egy hegyfokon.

Árva megye az ország legéjszakibb vidékeit foglalja magában, szintén kis megye, majdnem szabályos négyszög; határain magas hegyek emelkednek, belsejében az alacsonyabb Magura ágazik el, de éjszakkeleti része Galiczia felé könnyü közlekedést enged, ott csak magas térség van, mely részben erdős, részben mocsáros, legnagyobb a zsombékos Bori mocsár. Mind a Fekete-Árva, mind a Zubricza

völgyéből vezetnek útak Galicziába. Az Árva a megyének főfolyója, két felső ága közül a Fehér-Árva a megye nyugati határán az Erdődkei hegyekben ered, onnan K-re és ÉK-re kanyarodik, azután a Magura hegységet megkerülvén, K-re fordúl s Lauko és Usztya között a Fekete-Árvával egyesül. Ez Pekelnik környékén a keleti határon ered, onnan elsőben DNy-ra, azután D-re folyik. Az egyesült folyó Turdosinon alúlig majdnem egyenesen D-nek tart, azután nagy kanyarúlatokkal egészben véve DNy-ra folyván, Kralovánnál a Vágba ömlik. Völgyének alsó része legtermékenyebb, ott a búza és rozs is megérik, különben a lakosok leginkább árpát, zabot, burgonyát és lent termesztenek. Az egyesült folyó völgyében a helységek elég sűrün sorakoznak, a mellékvölgyekben s általán a megye éjszaki vidékein az erdő uralkodik s a helységek gyéren vannak elhintve. Nagy várost Árva megyében sem találunk, de 31 helységnek több mint 1000 lakosa van.

A megye székhelye *Alsó-Kubin*, mváros, az Árva bal oldalán, 1546 lak.; Ny. felé az Árva túlsó oldalán *Velicsna* vagy *Nagyfalu*, mváros, 1039 lak.; odább DNy-ra *Párnicza* falu népesebb, 1107 lak.; *Zazriva* a róla elnevezett regényes völgyben a járás legnépesebb helysége, 2441 lakossal.

Árvaváralja csak kis helység, 355 lak., de nagy és szép uradalomnak feje, mely a gróf Zichy-család birtokában van. [1]) A helység fölött ugyancsak az Árva jobb oldalán emelkedik a hegy, melyen Árva vára fekszik, ez még jó karban van s hazánk egyik legérdekesebb és legfestőibb vára. *Turdosin* mváros az Árva bal oldalán fekszik, 1790 lakosa van, a megye egyik legélénkebb helysége; *Usztya* 1214 lak.; *Chisne* a Zubricza völgyében 1495 lak. némi vasbányákkal; *Jablonka* odább ÉK-re 3126 lak.; *Alsó-* és *Felső-Zubricza* az utóbbi 1380 lak.; *Alsó-* és *Felső-Lipnicza* 2828 s illetőleg 1614 lak.; *Trsztenna* mváros 2311 lak., k. kath. algimnáziummal; Pekelnik 1390 lak.; Podvilk 1462 lak.

Námeszto mváros, közel a Fejér-Árvához 1911 lakossal; *Szlanicza* a hasonnevű folyócskának a Fejér-Árvába való ömlésénél; *Bobró* 1482 lak.; *Rapcsa* 1158 lak. és *Polhora* 1494 lak. a Szlanicza völgyében; *Veszele* 1814 lak. és *Mutne* 1480 lak., a Mutnei völgyben; *Novoti* 1488 lak. odább Ny-ra; *Zakamene-Klin* 1726 lak. amattól D-re; *Breza* 1088 lak. Námesztótól Ny-ra; *Erdödke* 1402 lak.

[1]) L. *Ifj. Kubinyi Miklós:* Árva vára, Pest, 1872; *William Rowland:* Statistisch-Topographische Beschreibung der Compossessorats-Herrschaft Árva, Árvaváralja, 1879.

Polhora környékén sósvizek vannak, a Szlanicza (= Sóspatak) vize is némileg sós; 1884-ben a falu közelében egy fürdőt állítottak fel, a sós forrás jódot is tartalmaz.

VI.

Liptó, Szepes Gömör, Torna és Borsod megyék.

Liptó megye nyugat-keleti irányban hosszan elnyúló négyszög, éjszaki oldalán a Magas-Tátra, déli oldalán az Alacsony-Tátra, nyugati oldalán a Nagy-Fátra hegylánczolatok főgerinczei határolják, K. felé Szepestől csak alacsony földhát választja el, melyen át a vasút a Poprád völgyéből a Vág völgyébe jut, Ny. felé a Vág nyit utat Turóczba, Árvába és Trencsénbe. E folyó a megyében támad s annak főere; felső ágai közől az éjszaki, a Fejér-Vág, a Kriván és Osztri csúcsok között, 1953 m. magasságban levő Zöld tóból folyik ki, mint Vázseczi patak, több vízesést képez, elsőben D-nek tart, azután Ny-ra fordúl s a Belanszkával, a Hibbei vízzel és más patakokkal növekedik. A déli ág, a Fekete-Vág, a Királyhegyen ered, elsőben a megye határán ÉNy-ra, azután Ny-ra folyik, a Királyhegy és Vapenicza csoportjainak éjszaki oldaláról befolyó hegyi patakokkal növekedvén, Király-Lehotánál a Fejér-Vágba ömlik. Az egyesült folyó egészben véve Ny-nak tart, sok kanyarodással, s mindkét oldalról számos mellékvizet vesz föl; a déli mellékvizek rendesen hosszabbak; köztük legnagyobbak a Bócza, a Sz.-Iváni víz, a Revucza és Lubochna. A Vág völgye tehát a megyének fővölgye, s ebben van legtöbb helysége. A lakosok leginkább földmiveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak, a havasi legelők s az erdők a megye főkincsei, a szántóföld aránylag kevés, s korántsem nagyon termékeny. Nagy várost Liptóban sem találunk, a helységek többnyire csak apró falvak, csak egynek van több mint 3000, kettőnek pedig több mint 2000 lakosa.

A megyének legvárosiasabb helysége *Rózsahegy*, mváros, a Vág bal partján, a Revucza torkolatánál. A Likavai kincstári uradalomnak feje, van több csinos kincstári épülete, nevezetes a plebániai templom s a kegyesrendiek temploma és társháza, kiknek itt algimnáziumuk van. De különben a város utczái nem nagyon szabályosak, se nem tisztán. A város népessége 3247 lélekre rúg. A Revucza tetemes vízmennyiséggel öregbíti a Vágot, a tutajosok azért Rózsahegyen rendesen megállapodnak, hogy két féltalpot egymáshoz kössenek, mert innen kezdve a Vág már egész talpot is megbir. Azért

nagy farakodó van Rózsahegyen, valamint az odább Ny-ra eső *Lubochna* faluban is, mely a hasonnevü patak torkolatánál fekszik s a Likavai kincstári uradalom üzleti telepe. Rózsahegytől egy órányira a Bisztrói völgyben kohó van, melyben antimont olvasztanak és színantimont gyártanak.

A Revucza völgyén felfelé menve *Fejérpatak* és *Oszada* falvakon át — az utóbbi helységnél mesterséges haltenyésztés van — egy szép országút *Alsó-* és *Felső-Revuczára* s azután a Sztureczen át Zólyomba visz. Ha Oszadánál az említett országútat jobbra hagyván, a DK-ről nyiló Koritniczai völgyön felfelé megyünk, nemsokára a *Koritniczai fürdőt* érjük el. Ez magas hegyektől körülzárt völgykatlanban, 847 m. magasságban fekszik; itt földesvasas savanyúvízforrások vannak, a fürdő 1824-ben keletkezett, kincstári birtok volt, most részvényes társaság birja, mely sokat tett felvirágoztatására. Oszadának 1141, az ettől K-re levő *Luzsnának* 1995 lakosa van.

A Revuczával majdnem egyközü a Selmeczczel egyesülő Ludrova patak völgye, *Nagy-Selmecz* faluban nevezetes templom van, melyből állítólag földalatti folyosó a Baráthegyi várba vitt. A *Baráthegy* Rózsahegygyel majdnem átellenben a Vág éjszaki oldalán magaslik, mint hullámos gerincz, krétadolomit és krétamészkő, mely szigetszerüen emelkedik ki az eoczén rétegekből, ezek a Chocstól és Csebráttól választják el. Rajta hajdan a templomos vitézeknek kolostoruk volt, régi templomuk *Sz.-Márton* falucska felett még most is látható. A hegy oldalában egy barlang van, melyben ősemberi csontokat és ezek szomszédságában vastagbőrü állatoktól való csontmaradványokat leltek. [1]) Délen a Baráthegy, keleten a Chocs és nyugaton a Csebrát által közbefogva emelkedik *Likavka* falu felett a meredek sziklaszál, melyen *Likava vára* épült; ez sok urat cserélt, 1711 óta a kincstár birtokában van, most festői rom, a falunak 1637 lakosa van.

Odább K-re *Tepla* falunál a hasonnevü patak ömlik a Vágba, azon patak völgyén felfelé menve a *Lucski fürdőbe* jutunk, a vasúti állomástól félórányira esik, ott vasas hévvizek vannak, hőmérsékök 31.$_5$ °C., kevesen látogatják. *Lucski* faluban 1016 lélek lakik.

A Vág bal oldalán, a folyótól kissé távolabb, *Német-Lipcse* mváros fekszik, ennek lakosai hajdan németek voltak s különböző kiváltságokat kaptak, nevezetesen bányászati jogot, de most már eltótosodtak, számuk 2149; ezüst- és aranybányái már régen meg-

[1]) L. *Majláth Béla*: Archaeologiai Közlemények, IX. köt.

szüntek, némi vas- és piskolczérczet még e században aknáztak. *Bessenyőfalvánál*, a Vág éjszaki oldalán savanyú vízforrások vannak; *Sz.-Mária* falu régi templommal dicsekszik, hajdan itt prépostság volt; a Vágtól nagyobb távolságban *Szelnicze*, *Tarnócz* és *Nagy-Bobrócz* mvárosok vannak közel egymáshoz, köztük legnépesebb Bobrócz, melynek 1513 lakosa van, határában vasbányák vannak, úgy mint *Hutti* falu határában, az érczeket a *Nizsnai* olvasztóba viszik. Hutti és *Borove* falu férfi lakosai mint üvegesek és rostafonók messze földre elvándorolnak. Az Árvába vivő országút mellett, *Bukovina* falu közelében, a határerősség feküdt, melyet *Liptó-Óvárnak* neveztek, most nyomát is alig találni. A Vág mellett fekvő *Andrásfalvánál* a vasútépítés alkalmával bronzkori temetőre akadtak.

Liptó-Sz.-Miklós, a megye székhelye, igen kis városka, csak 1777 lakosa van, kik tisztviselők, kereskedők és mesteremberek, földmiveléssel alig foglalkoznak, mert a mvárosnak határa igen kicsiny. Egészen összeépült *Verbicz* mvárossal, melynek 1784 lakosa van; ezek is leginkább iparosok és munkások, van itt fürészmalom, műmalom, spodiumgyár, számos bőriparos és szűcs. Liptó-Sz.-Miklós 1878-ban majdnem egészen leégett, azóta csinosodni kezd, de szűk helyén alig terjeszkedhetik. A várostól Ny-ra ömlik a Vágba a Gyömbér éjszaki oldalán eredő patak, melynek völgyét mészkőhegyek szegélyezik, ezekben több barlang van: a *Benikovai*, *Oknói*, *Deményfalvai* stb. Az utóbbi a legnagyobb, egyik kamarájában jég van, különben cseppköves barlang.

A Sz.-Iváni patak odább K-re van, ennek völgye is többnyire mészkőhegyekbe van bevágódva, a patak részben a föld alatt folyik. *Sz.-Iványon* szép urasági kastély van, de a falut leginkább ritka természeti jelenségek teszik érdekessé. Egy magában álló mészkő-szikla tetején régi templom áll, ennek kriptájában a holttestek el nem rohadnak, a ruha is csak szinét vesztette. Alig 10 lépésnyire a templom hátulsó falától mérges forrás bugyog; a községtől D-re vagy 500 lépésnyire likacsos mészkőtuskó mered föl, likacsaiból meleg víz ömlik ki, de közel hozzá édes fris vízforrás fakad, a szomszédos dombon pedig savanyúforrás van.

Liptó-Újvár vagy *Hradek* odább K-re esik, a Béla és Vág egyesülése által képezett szögletben fekszik, Liptó megye legcsinosabb helysége, nagy részben kincstári tisztviselők élnek itt, kik szép kertekkel körülvett házakban laknak. Van itt kincstári farakodó és fürészmalom, s állami földmives iskola. Egykor itt fegyvergyár volt, ez Albrecht főherczeg birtokába ment át, a ki vasgyárrá ala-

kíttatta, a melyben a Hodrussa, Szvarin, Vázsecz, Sz.-Iván, Bócza, Fehérpatak és Lubochna községek határaiban kiaknázott vasérczeket dolgozták fel. De nehány éve már, hogy a vasgyártással felhagytak. Hajdani vára már régóta rom, a mellette levő épületekben a járásbiróság van elhelyezve. Liptó-Újvárnak csak 629 lakosa van. A rohanó Béla völgyében legnépesebb falu *Pribilina*, 1430 lak.; Liptó-Újvárral átellenben a Vág déli partján *Kis-Poruba* faluban 1566 lélek lakik; ettől nem messze K felé a D-ről jövő Bóczai patak ömlik a Vágba, völgyén felfelé megy az út Zólyomba, *Maluzsina* és *Bócza* helységek vannak benne. Maluzsinánál üveggyár van, rézbányája is volt. Bócza hármas község: Alsó-, Közép- és Felső-Bócza, határában sokféle érczek vannak, de ezek szegények s a lakosok inkább faiparral és vászonszövéssel, mintsem bányászattal foglalkoznak.

Dovallo, a hasonnevü pataknál, *Hibbe*, *Vichodna*, *Vázsecz* és *Csorba* a Fehér-Vág mellett fekvő helységek, Hibbének 1879, Vichodnának 1888, Vázsecznek 2307 és Csorbának 1526 lakosa van. Csorba s a Fekete-Vágnál fekvő *Teplicska* 1510 lak. Liptónak legkeletibb helységei Szepes felé. A Fekete-Vág mellékein nagy fenyvesek vannak, a faszálakat Király-Lehota és Liptó-Újvár felé úsztatják, Teplicska közelében két helyen a völgyet elzárták, hogy a víz két merterséges tóban összegyüljön. *Király-Lehotánál* faraktár, deszka- és fürészmalom van.

Szepes megye [1]) szabálytalan alakú, egészben véve hosszan nyúlik el É-ról D-re; határain majdnem mindenütt magas hegyek emelkednek, melyek Galicziától és a szomszéd megyéktől választják el; Galicziába három út visz a Poprád völgyéből, az egyik Béláról a Magurán át Ófalunak, a másik Gnézda felől Folyvárk, Lipnik és Lechnicz falvakon át a Veres klastromnak tartva, mindkettő a Dunajeczen kel át, a harmadik út Lublóról éjszaki irányban Mniseknek tart s ott a Poprád völgyébe kerül ismét. Gömörbe egy út Poprádról D-nek tartva a Vikartóczi hegységen át jut a felső Hernád völgyébe s azután a Baba nyugati oldalán átkelve Vernárba, a másik Iglóról D-nek menve több hegyen át a Sajó völgyébe ereszkedik. Dobsinára is két úton lehet menni a Csuntaván vagy a Hosszúhegyen át; Sárosba igen szép út a Branyiszkón vezet át. De most a megye fő közlekedési vonala a Hernád völgyén elhaladó vaspálya. A Hernád és Poprád Szepes-Szombat vidékén közel esnek egymáshoz, de

[1]) *Weber S.*: Zipser Geschichts- und Zeitbilder, Leutschau, 1880.

azután az előbbi délkeleti, az utóbbi pedig éjszakkeleti irányban kanyarodik tovább s így mindinkább eltávoznak egymástól. A két folyó völgyei a megyének legszebb térségeit foglalják magokban, ámde a Poprád völgye sokkal zordabb, mint a Hernádé. A Gölnicz a megyének déli vidékein kigyózik el, völgye nagyon regényes, de mivelhető területe sokkal kisebb, mint a Hernádé.

Szepes általában az ország legszebb megyéi közé tartozik; egyes vidékei termékenyek s nagyon jól vannak mivelve, de nagy területek kopárok, kavicsosak, sőt egészen meztelenek; a megye fő gazdagságát az erdők s a hegyek gyomrában rejlő kincsek teszik. Fájdalom a bányászat és kohászat hanyatlásnak indúlt; még 1876-ban 558 különböző bányát műveltek, 141 bányában rézkéneget vájtak, 2.159,565 kgr., 57 bánya fakóérczet (réz- és ezüstérczeket), összesen 1.950,378 kgr., 50 bánya vasérczeket adott, összesen 50.196,018 kgr., a többi bányákból vaskéneg és kéneső-érczek kerültek ki. A bánya- és kohótermelvények összes pénzértéke a szepes-iglói bányakapitányság területén 1873-ban $7._1$, 1883-ban $5._1$ millió forintra rúgott. Nemcsak a réz, hanem a vastermelés is csökkent, most Szepesben csak 7 olvasztó van működésben s azokban az évi termelés csak 177,000 mm. Szepes-Sümegben s Remete-Szomolnokon egy-egy olvasztóban nem dolgoznak. Pedig nagy vasércz-telepek vannak Rosztoka, Kotterbach, Zsakarócz és Bindt környékein, leginkább vaspátok fordulnak elő; az ottani bányákat erősen művelik, de azok Albrecht főherczeg és az osztrák-magyar olvasztó-társulat birtokában vannak, s az érczeket részint Sziléziába Trzynietzbe, részint pedig Morva-Osztrauba szállítják kiolvasztás végett; sőt porosz Sziléziába is szállítanak onnan vasérczeket a Kassa-Oderbergi vaspályán.

A bányászatot és a kohászatot a német betelepülők honosították meg, kik II. Géza idejében s a tatárjárás után költöztek be az országba, kiváltságaikat különösen Róbert Károly bővíté meg, mert Rozgony mellett főleg a »szepesi szászok« segítségével győzelmeskedett vala trencséni Csák Mátén. Az 1328-ban kelt oklevél már felsorolja a 24 szepesi várost, melyek a megyétől egészen független külön törvényhatóságot képeztek; közülök tizenhármat Lubló, Gnézda és Podolin városokkal együtt Zsigmond 1412-ben a lengyel királynak elzálogosított, s e 16 város 1773-ig lengyel uralkodás alatt volt, csak Mária Terézia csatolta vissza az országhoz, Lengyelország első feldarabolásakor, s 1774-ben régi kiváltságaikat is helyre állítá; főhelyök Igló volt; Késmárk, valamint a tatárjárás után

alapított Lőcse sz. k. városokká lettek, a többi el nem zálogosított városok a megye hatósága alá kerültek vala. Ferdinánd Szepes megyét Thurzó Eleknek adományozá, a Thurzóék fiága 1636-ban kihalt, birtokait ekkor III. Ferdinánd Csáky Istvánnak adományozá. A megyei és földesúri hatóság alá került 11 város elvesztvén kiváltságait, falusi rangra sülyedt, s lakosai nagyobbára eltótosodtak.

A tulajdonképeni bányavidékek a megye délkeleti részében, a Hernád és Gölnicz mellékein vannak, az ott keletkezett bányavárosok nem tartoznak a 24 város kerületéhez, hanem külön és egyenként kaptak különböző kiváltságokat, német lakosaik egészen más nyelvjáráson beszélnek, mint a Poprád s a felső Hernád mellékein lakó németek.

A szepesi németek mindenkor közlekedtek Németországgal, azért a hitujítás is gyorsan elterjedt köztük. De azután Szepesben is megindúlt az ellenreformáczió, ott is üldözték a protestánsokat, erőszakkal elvették tőlük a templomokat és iskolákat, volt idő, mikor az egész megyében csak két falusi templomban tarthatták meg istentiszteletöket. Mindazonáltal a szepesi németek mindig hiven ragaszkodtak a hazához, a vallási üldözések sem tántorították meg. E tekintetben nagyon különböznek az erdélyi szászoktól, szaporábbak is s az egész országban szélednek el azok, kik szülőföldjökön nem találják a megélhetés feltételeit. Mindenütt s mindenféle foglalkozásban és hivatásban vannak szepesi születésűek; már régóta kivált a protestánsoknak jó iskoláik vannak, tehát aránylag sokan tesznek szert magasabb miveltségre, s azok az ország minden vidékein keresnek és találnak alkalmazást s nagyobbára a magyarságba olvadnak be. Egy megyében sincs annyi mivelt városi elem, mint Szepesben; az ottani városok kicsinyek ugyan, de sokkal városiasabbak, mint a nagy alföldi községek. Azért azok a kis városok nem szivesen látták azt, hogy mindannyian a megyébe olvasztattak be.

Most nemcsak a volt 16 szepesi város, hanem a két sz. k. város, Lőcse és Késmárk is a megyének van alárendelve, nehányan a rendezett tanácsú város rangjáról is lemondtak; a r. t. városok közé csak a következők tartoznak: Béla, Gnézda, Gölniczbánya, Igló, Késmárk, Lajbicz, Lőcse, Ó-Lubló, Podolin, Poprád, Szepes-Olaszi, Szepes-Szombat és Szepes-Váralja. E 13 városban összesen 41,209 lélek lakik, ezekből 2339 magyar, 17,083 pedig tót. Aránylag legtöbb tót van Iglón, Lőcsén, Lublón és Váralján. Tehát az egykor tisztán német szepesi városokban a tótság erősen szaporodik; a tótok már a husszíták korában s Giskra embereinek dúlásai következtében

szaporodtak el Szepesben. A Magurában rusznyákok is élnek, ezek a miveltség legalacsonyabb fokán állanak, s helységeik legnyomorúltabbak.

A zsidók 1848 előtt a sz. k. és bányavárosokban le nem telepedhettek, leginkább csak a Késmárk közelében levő Húnfaluban laktak, most már mindenütt el vannak terjedve s évről-évre szaporodnak.

Ha Liptóból a vasúton érkezünk Szepesbe, az első megállóhely a *Lucsivna* tót falu közelében levő fürdő, mely a Magas-Tátra alatt egy fensíkon fekszik; csinos épületek, szép sétautak, a fenyves üdítő levegője kellemetessé teszik a jó rendben tartott hidegvízgyógyintézetet. *Menguszfalva* és *Batizfalva* szintén tót községek, urasági kastélyokkal, a vasut közelében fekszenek, azután *Felka* és *Poprád* következnek, a pályaudvar a két kis város között épült; mindkettő a 16 szepesi városokhoz tartozott; Felkának 1173, Poprádnak 1034 lakosa van, most csak az utóbbi r. t. város. A pályaudvar közelében van a Husz-féle park, csinos mulató- és fürdőhely, honnan igen szép kilátás esik a Magas-Tátrára; ugyancsak Poprádon van a Kárpátegyesülettől felállított Kárpáti muzeum. Felkán is van muzeum és mulatóhely s az ottani gyógyszerész kertjében a Magas-Tátra növényeit lehet látni. Poprádon papirmalom és keményitőgyár is van, az előbbi már régóta virágzik, az utóbbi sínylik. K. felé *Strázsa* (Michelsdorf) és *SzepesSzombat* (Georgenberg) esnek, szintén a 16 szepesi városokhoz tartoztak, most csak Szepes-Szombatnak van rendezett tanácsa, 823 lak., legújabban ott is berendeztek egy mulatóhelyet. Poprádról, hol számos bérkocsit találunk, D. felé kirándulást tehetünk a Virágvölgybe, itt az országút közelében szép fenyves között elterülő gyepes lejtőn nagyon csinos vendégfogadót találunk, hol nyaralni lehet. De Poprádról a hármas Tátrafüredre szoktak menni, az út *Nagyszalók* mindinkább csinosodó német falun át, hol kényelmesen berendezett szállót és szép parkot találunk, viszen oda. Alsó-Tátrafüred csak nehány éve, hogy keletkezett, legkényelmesebben van berendezve, de Ó- és Uj-Tátrafüred is, folyvást épül és csinosodik. Savanyúvize csak Ó-Tátrafürednek van, ez 1014 m. magasságban fekszik, Uj-Tátrafüred tőle Ny-ra, Alsó-Tátrafüred pedig D-re esik. Mind a három helyen hidegvíz-gyógyintézet van, de meleg fürdők, s Alsó-Tátrafüreden lápfürdők is vannak.

A Poprád völgyében Szepes-Szombattól É-ra *Matheócz* német városka esik, itt nagy gyárt találunk, melyben évenkint egy millió lóvakarót s más plén- és vasárút készítenek, bőrgyár is van ott.

Matheóczról az országút az egymáshoz közel eső *Kakas-Lomnicz* és *Húnfalu* német falvakon át *Késmárkra* visz. Ez a Poprád völgyének főhelye, jelentős forgalmi és kereskedelmi központ, jóllehet vasútja még nincsen; a Poprád jobb oldalán terül el dombokkal szegélyezett téres lapályon, csinos, nyájas város; a tágas piacz közepén a városház áll szép toronynyal; onnan a főutcza É. felé a Tököli-féle várhoz vezet, melynek rovátkos kerítő falai még állanak, belső helyiségeit kaszárnyává alakították át. Nevezetes a r. kath. plebániai templom, mely csucsives modorban épült, mellette áll a négyszögletű vaskos harang-torony. Az ágostai hitvallásúak temploma a városon kivül a volt felső kapu közelében áll, igen nevezetes azért, mert egészen fából épült, már roskadozik, azért közelében a betemetett árkon új díszes templomot építettek, de ez még el nem készült egészen. A fatemplom mellett bekerített udvaron az egyszerü lyceumi épület áll, melyben most csak főgimnázium van. A várost majdnem minden oldalról szép gyümölcsös és virágkertek veszik körül, a Húnfaluról jövő út mellett egy jól berendezett sörház van mulató kerttel; az ellenkező oldalon a várostól nagyobb távolságban, vászonszövő gyár van; magában a városban keményítő, bőr- és posztógyárakat találunk; itt van továbbbá a műszövőiskola s Wein Károly és társai műszövő intézete, melynek fiókgyára Lublón van;[1]) a feherítés a késmárki fehérítőben történik. A város lakosainak száma 4475, köztük már 705 tót van.

Késmárk tőszomszédságában DK. felé *Lajbicz* r. t. város van, mely szintén a 16 szepesi városokhoz tartozott, itt azelőtt a posztógyártás virágzott, most is még számos posztós van ott, a 3084 lakos között 693 tótajkú. A várostól ÉK-re a Lajbiczpatak erdős völgyében az egyszerüen berendezett Kénköves fürdőt találjuk, melynek vize hideg kénes égvényes édes, Lajbicztól D-re *Ménhárd* s ettől K-re *Duránd*, odább K-re *Ruszkinócz* fekszenek, mind hárman a 16 szepesi városhoz tartoztak, csak kis német városkák.

Késmárktól É-ra a Poprád völgyében *Béla*, *Podolin*, *Gnézda* és *Ó-Lubló* városok vannak, melyek szintén a 16 szepesi városokhoz tartoztak, most r. t. városok, Bélának 2589, Podolinnak 1585, Gnézdának 1295 és Lublónak 2188 lakosa van. Béla igen élelmes és iparkodó kis város, Késmárkkal versenyez. Ó-Lubló mellett emelkedik a mészkőhegy, melyen Lubló vára fekszik, ez még ép lakható állapotban van; nagy uradalomnak feje volt, a lengyel helytartók is ott szé-

[1]) A szövők és takácsok laknak Podolin, Lubló, Kis-Lomnicz, Maldur, Toporcz, Viborna, Béla és Lajbicz helységekben.

keltek. Most gr. Zamoyszki bírja. Podolinban a kegyesrendiek kis gimnáziuma van. *Új-Lubló* a Poprádtól D-re fekvő tót falu 1058 lak., ugyanabban a völgyben odább D-re van *Jakubjan*, szintén tót falu 2773 lak. A K. felé levő szomszédos völgyben a Lublói fürdő fekszik, itt égvényes vasas savanyúvízforrások bugyognak; a fürdő fenyvesek közepett szép parkban van, tulajdonosa Probstner Artur; a hozzá legközelebb eső vasúti állomás Orló sárosmegyei falu $1^1/_2$ órányira van.

Podolin és Gnézda között a Poprád mellett *Alsó-Ruzsbach*, ettől É-ra, kissé távolabb a folyótól, *Felső-Ruzsbach* van, ennek közelében földes mésztartalmu hévvizek fakadnak, melyekből sok mésztufa rakódik le; a kezdetleges fördőt most akarják átalakítani és megnagyobbíttani; tulajdonosa gr. Zamoyszki András.

Béláról a Magurába tehetünk kirándulást, egy út a Zsgyári hágón át Javorinába s a Bialka völgyébe visz, Zsgyár messzire szétszórt rusznyák falu 1409 lakossal.

Javorina kis falu a galicziai határ közelében a Bialkánál, a Halastóhoz s a Magas-Tátra éjszaki oldalán más helyekre onnan szoktak kirándulni. A nagy uradalomhoz tartozik, melynek főhelye a Palocsai vár volt; most Hohenlohe-Oeringen herczeg bírja, ki ott szép nyári kastélyt építtetett és nagyszerű vadaskertet rendezett be. A rengeteg erdőket már Palocsay és örökösei vasművekben értékesitették, a herczeg vas és erdészeti ipargyárt alapított, melyben mindenféle faanyagot és lemezpapirt állítanak elő.

Más út *Tótfalu, Relyó, Hanusfalva* és *Mátyásfalva* helységeken át *Ó-faluba* visz; ez mváros, járási főhely, az ország határán, a Dunajecz déli oldalán fekszik, csak 948 lakosa van. Ettől ÉNy-ra esik *Nedecz* falu 1188 lak., a helység fölött egy hegyen *Nedecz vára* épült, szemben a Dunajecz éjszaki oldalán, már Galicziában fekvő Csorsztin várával. Gyönyörü tájképet mutatnak a két vár, a Dunajecz völgye s a környező hegyek. Ófalutól K-re *Lechnicz* falu és Szmerdzsonka puszta van a Dunajecz mellett, Lechnicz határában fekszik a Vörös klastrom, mely 1319-ben a karthauziak számára épült. Kőfallal van kerítve, a kolostor közepét a templom foglalja el. A kolostort a Lechniczi uradalommal együtt most az eperjesi görög kath. püspök bírja. Nehány száz lépésnyire a Vörös klastrom, K-re a Szmerdzsonkai hideg kénes égvényes vizű fürdő van, ezt az eperjesi káptalan bírja.

A Magura legnépesebb falvai: *Oszturnya* 1742 lak., *Felső-Laps*

1000 lak., *Fridmann* 1355 lak., *Landok* 1028 lak., *Toporcz* 1071 lak., *Kamjonka* 1490 lak. és *Jarembina* 1167 lak.

Poprádtól DNy-ra *Teplicz* tót falu van, itt már 1613-ban állíttatott fel egy papirpalom, mondják, hogy Magyarországon az volt az első. A Hernád forrásvidékén *Scsavnik* falu fekszik, igen nyájas lapályon, a szepesi kath. püspök uradalmának feje, püspöki nyaralóval, 1074 tót lak.; ettől Ny-ra vannak *Grénicz, Kubach, Kravjan, Vikartócz, Alsó- és Felső-Sunyava* tót falvak, köztük Kubach 1529 lakossal, Vikartócz 1319 lakossal és Grénicz 1221 lakossal a legnépesebbek.

Hajdan az úgynevezett lándzsásoknak is voltak bizonyos kiváltságaik, 14 helységben laktak, főhelyök *Bethlenfalva* volt, mely Scsavniktól DK-re esik.

Poprádtól az országút K-re Lőcsére visz, *Gánócz* és *Kisócz* falvak mellett halad el, Gánóczon csinos kis fürdő van, ott langyos földes mésztartalmú víz fakad ki, a fürdő tulajdonosa Korponay Ágoston. Az út *Machalfalvánál* a Késmárkról jövővel találkozik s onnan DK-nek *Csütörtökhelynek* tart, ez ronda tót mváros, egykor szintén a 24 szepesi városok közé tartozott, a helység fölött egy magaslaton igen érdekes középkori templom és minorita-kolostor fekszik. Még két tót falu mellett haladunk el, azután *Lőcsére* érünk. Ez Szepes megyének székhelye, magaslaton fekszik, kerítőfalai részben még állanak, az árkok most kertek, melyekben szép virágok és gyümölcsfák díszlenek. A város főékessége a nagy négyszegletű piacz, közepén a plebániai templom áll, mely szép középkori építmény, közel hozzá a régies városház s az evang. templom. A piacz éjszaki oldalán a diszes megyeház emelkedik, előtte kis sétahely, ezen áll az 1849-ben elesett honvédek emlékszobra. Lőcse csendesebb város mint Késmárk, a vasút vagy két óránynira esik tőle, az idegenek, kik nyáron a Poprád völgyében levő fürdőket s a Magas-Tátrát látogatják, ritkán vetődnek oda. Csak az állami és megyei hivatalok s a tanintézetek kölcsönöznek néki némi életet, ott vannak: r. kath. főgimnázium, állami főreáliskola s állami felső leányiskola, ennek csinos épülete a megyeház közelében a sétatéren van. A lakosok száma 6603.

Lőcséről az országút keleti irányban nehány falun át *Szepesváraljára* visz, ez szintén a 16 szepesi városok egyike volt, most r. t. város 3256 lak. A város völgyben fekszik, Ny-ra egy magaslaton épült *Szepeshely* vagyis a szepesi káptalan, mely kőfallal van kerítve s egészen külön áll. Ez a Szepesi r. kath. püspök székhelye, az ottani

templom nagyon érdekes középkori építmény, de az ablakainak üvegfestményei újak. A püspöki palotához szép kert csatlakozik; azonkivül itt még 10 kanonok számára vannak lakások. A város keleti oldalán a meredek sziklahegy tornyosúl, melyen *Szepesvár* festői omladékai láthatók, s melyről gyönyörü kilátás esik a közelebbi és távolabbi vidékekre. ÉK-re *Mindszent*, DK-re *Hotkócz* esik, mindkét helyen gróf Csáky-féle szép kastély és kert van; Hotkócz a nevezetes Drevenyik sziklahegy déli aljában fekszik. A földes mésztartalmú savanyúviz forrásairól nevezetes *Baldócz* DNy. felé van, szintén közel Szepesváraljához.

A vasút Poprádról az alacsony hegyeken át a Hernád völgyébe fordúl be, állomásai: *Káposztafalva, Igló, Markusfalva, Szepes-Olaszi, Krompach, Istvánhuta és Margitfalva.* Káposztafalva már egészen eltótosodott, 1566 lakosa van, közelében emelkedik a szepesi szászok hires menedékköve, melyen karthauzi kolostor volt. Ugyancsak Káposztafalván van egy vashámor, mely Szász-Koburg herczeg tulajdona.

Szepes-Sümeg (Szmizsán) 1254 lak. Iglótól Ny-ra esik; gróf Csáky kastélya ékesíti, közelében a Hernád mellett van egy hámor, mely szintén gr. Csákyé.

Igló r. t. város, most Szepes megyének legélénkebb és legnépesebb városa 7521 lak.; Lőcsétől D-re szépen fekszik a Hernád és Venig patak között elterülő lapályon, É-ról a Lőcsei patak siet a Hernád felé, a Venig vele egyesül. Köröskörül reszint erdős, részint gyepes és felszántott hegyek magaslanak, melyek között D. felé a Holubnicza völgye nyílik. A város hosszan nyúlik el Ny-ról K-re, tulajdonképen csak egy útczája van, mely a közepe táján kiszélesedik, ott állanak a r. kath. plébániai egyház s az evang. templom, továbbá a kath. népiskola, mely 1871-ben épült, s a városház; a kath. templomot kis séta veszi körül. Az utcza mindkét oldalán csinos házak sorakoznak, nyugati végén van az evang. főgimnáziumi épület, (1867-ben épült), mögötte nagy udvar, tornahelyiség és kert; az utcza ugyanazon oldalán, de K. felé vannak: a hajdani kerületi ház, a bányapolgárság háza, az evang. léányiskola diszes épülete, szintén nagy kerttel stb. Az evang. elemi iskola négyosztályú, melyben a fiúk és leányok közösen járnak, de azonkivül van ötosztályú polgári leányiskola. Van továbbá állami tanítóképző, ennek épülete közel a pályaudvarhoz esik, 1874-ben állíttatott fel, nagy és költséges, ámde elhibázott épület. E tanintézeteken kivül Iglón még ipariskolát, gazdasági mintaintézetet, haltenyésztőt stb. találunk. A város egyszers-

mind egy m. k. bányakapitányság s a Felsőmagyarországi bányapolgárság székhelye; határában valami 45 különböző bánya van. Több ipartelep is van ott, egy rézhámor, egy faárúgyár, dobozgyár, műmalom, papirgyár stb.

Markusfalván Mariássy-féle kastély s a vasúti állomás közelében Albrecht főherczeg olvasztói vannak, ezektől a Bindt nevű bányatelepre vasút visz, melyen az érczeket szállítják. Markusfalvának a szomszédos *Csepánfalvával* együtt 1606 tót lakosa van. A DNy. és DK. felé eső hegyekben mindenütt vasbányák vannak, nevezetesen *Teplicska, Kotterbach, Zavadka* és *Porács* falvak határaiban, vas- és rézérczeket találnak ottan. Porácsnak 1341, Zavadkának 1229 lakosa van, az utóbbi faluban rusznyákok laknak.

Szepes-Olaszi r. t. város hajdan nagyobb jólétnek örvendett, mikor réz- és vasbányái még míveltettek, most csak 2473 lakosa van, vasuti állomása Szepesváraljára is vonatkozik, úgy mint Iglóé Lőcsére. A kis városban két virágzó leánynevelő intézet van, egyik a szepesi püspöké, másik magán vállalkozóé. Ny. felé *Velbach* faluban gróf Csáky Ágost kastélyát és kertjét találjuk. *Krompach* bányaváros 1810 német és tót lakossal, vasműtelepe legnagyobb egész Szepesben; a Krompach-Hernádi vasmű-bányatársulatnak két nagy olvasztója, öntőműve, lemez hengerműve, gépgyára és zománczhutája van, ezen művekben alkalmazva van 15 tiszt s 521 munkás. Egy órányira DNy-ra, szűk mellékvölgyben, *Alsó-* és *Felső-Szlovinka* tót falvak (1025 és 1040 lak.), határában sok réz- és vasbányát találunk. az egyik bánya földalatt összeköttetésben van egy gölniczi bányával. Krompachtól K-re *Kluknó* tót falu esik, 1356 lak., gr. Csáky-féle kastélylyal és szintén sok vasbányával.

Margitfalváról most már vasuton mehetünk *Gölniczbányára*, ez a Gölnicz völgyének főhelye, 4353 lak.; meglehetősen élénk munkásság folyik vas- és rézbányáiban, olvasztóiban, hámoraiban, kovácsműhelyeiben és szeggyárában. DNy-ra esnek *Helczmanócz* és *Prakfalva*, amannak 1600 lakosa van, kik jobbára bányászok, Prakfalván gr. Csáky Lászlónak van vasgyára, 300 munkással. Az É-ra eső *Zsakarócz* falu határában czinóberérczeket találnak. *Remete* bányaváros még egeszen német, 1981 lakosa van, bányáiban rézérczeket vájnak; *Svedlér* szintén a Gölnicz völgyében német bányaváros, 1898 lak., réz- és vasbányákkal; *Merény*, azelőtt Wagendrüssel, német bányaváros 2827 lak., a város nyugati oldalán van a község nagy hámora; Merényben az evang. község a szepesi bányavárosok között az első volt, mely II. József türelmi parancsa következtében engedelmet

kapott egyház építésére, 1785-ben épité fel szerény templomát. Merénytől egy félórányira esik a hidegvíz-gyógyintézet, melynek *Feketehegy* a neve.

Végül a bányavárosok közül még *Szomolnokot* kell megemlítenünk, mely a felső Bódva szűk völgyében fekszik; hajdan sokkal virágzóbb volt, mikor rézbányái jól jövedelmeztek, pénzverő intézete is volt. Most vas- és rézbányászata nagyon csökkent, mindazonáltal még mindig dicsekedhetik a bányáiból kiszivárgó czementvizzel, melyből a réz kiválik, mikor a beléje rakott vasat felbontja. Van Szomolnokon m. k. kohóhivatal, melynek kezelése alatt egy rézkohó, rézpöröly és vasolvasztó áll; az olvasztó nem rendesen, hanem csak akkor dolgozik, mikor a vasnak nagy ára van. Azonkivül vannak Szomolnokon magán bányák és kohótelep is. A városban 2706, Szomolnokhután pedig 1090 lélek lakik.

Gömör-Kishont megye É-ról D-re hosszan elnyúló négyszög, de határvonalai számos ki- és behajlást mutatnak; éjszaki része hegyes, déli kisebb része lapályos, felszíne tehát nagyon változatos; a természet sokféle kincsekkel áldotta meg, s termékei nagyon különbözők. Kétségkivül Gömör megye tájképi tekintetben egyik legszebb, gazdasági tekintetben pedig egyik legáldottabb megye; meg vannak mindazon föltételei és kellékei, a melyek a gyáripar fejlődésére szükségesek. Hegyeiben mindenféle érczek bőven fordúlnak elő, különösen pedig vasbányái kimeríthetetlennek. Csakugyan Gömör megye a vastermelésre nézve az első helyet foglalja el hazánkban, 26 nagyolvasztójában összesen 1.220,000 mm. nyers vas állíttatik elő évenkint, holott az egész országban csak 52 olvasztó van működésben s az évi termelés 2.418,000 mm. A legnagyobbszerű s a legujabb elvek alapján felállított olvasztómű *Likéren* van Nyustya közelében, a Rimamurányi-Salgótarjáni társulat tulajdona, két olvasztójában 400,000 mm. vasat állíthat elő; gr. Andrássy Manónak 7 olvasztója, a Concordia társulatnak 4 olvasztója van, Szalóczon 2, Dernőn 1, Sztraczenán 2, Csiznovizen és Vörösvágáson 2, Tiszolczon 2, Lucskán, Nyustyán, Kicskován és Rudnán egy-egy olvasztó van. Kivált két vidéken vannak gazdag érctelepek; az egyik vidék Dobsina felett kezdődik s onnan a Sajó völgye mentén Rosnyón alúlig terjed; az ottani bányák Dobsina város és gr. Andrássy Manó birtokában vannak. A második vidék Rőczétől D-re esik s a Vashegyet foglalja magában. Ott három nagy érctelep van, melyek vastagsága 12—30 m. Az ottani bányák szolgáltatják az anyagot a likéri, nyustyai, tiszolczi és csiznovíz-vörösvágási olvasztók számára. A likéri olvasz-

tókat a bányákkal 13 km. hosszú drót kötélpálya kapcsolja össze, melyen évenkint egy millió mm. vasércz szállíttathatik. Dobsina határában gazdag nikel- és kobaltérczek is vannak, de ezeknek most alig van kelendőségök, s a nikel- és kobaltbányák művelése nagyon csökkent.

A bányászaton és kohászaton kivül a papirgyártás is nevezetes iparága Gömörnek.

A megye éjszaki vidékein leginkább tótok laknak, a déli lapályosabb vidékeket a magyarok szállták meg, legéjszakibbra a Sajó völgyén fölfelé nyomúltak előre, t. i. Rozsnyóig.

Nagy várost Gömörben sem tálálunk, nincs is a megyének természetes központja, Ratkó fekszik a közepe táján, de az csak jelentéktelen mváros. Gyüléseit a megye Pelsőczön is tartotta, pedig e jelentéktelen mváros a megye keleti szélén fekszik. De a két legderekabb város, Rimaszombat és Rozsnyó is, nagyon messze esik a középponttól.

Szepesből a Poprádról D-nek tartó szép országúton megyünk Gömörbe; a Poprádi váracska mellől (922 m.) még egy tekintetet vetünk hátra a Magas-Tátrára, azután befordúlunk az erdőbe s nemsokára elérjük a Virágvölgyben levő szép nyaralót. Tovább haladva Grénicznél a Hernád völgyébe jutunk, onnan egy magaslaton át a Vernári patak völgyében haladunk, mely kivált a fűrészmalomnál nagyon regényes. *Vernár* falu már Gömörben van. Onnan a Popovára (1056 m.) kapaszkodunk fel igen szép kanyarúlatokon, azután D. felé Pusztapolén át, hol Koburg herczegnek vadászkastélya van, leereszkedünk a Gölnicztől átfutott gyönyörü *Straczenai* völgybe. Szépen fekszenek Koburg herczeg vadászkastélya, Sztraczena falucska s az ottani Koburg-féle vasolvasztók.

A völgyből feltornyosúló, gúlaalakú Éleskő már messziről mutatja a hires jégbarlang táját, az ottani vendéglőben megpihenhetünk, a barlang csodálatos jégalakúlatainak megnézése után folytatjuk útunkat, mely hosszú hegylejtőn felfelé kapaszkodván, D-re fordúl s a hegy tulsó oldalán azon mély völgykatlanba ereszkedik, melyben a Sajó összegyűjti forráscsermelyeit s melyben 1326 táján német betelepülők *Dobsina* városát alapították. Különböző alakú, részint felszántott, részint erdős hegyek fogják közbe a völgykatlant, melyben a város hosszan nyúlik el; központját, a vásárteret csinos magán- és középületek veszik körül, kivált a városháza tűnik fel; vásárkor tarka népség tolong, alkudozik, lármázik a terjedelmes téren, délután sok részeges ember hever úton-utfélen vagy tántorog

ide-oda, a környék tót falvainak népe nagyon is szereti a pálinkát. A vásártérhez közel esnek az evang. templom, paplak és díszes iskolaépületek. A völgy irányában messzire húzódnak az apró házikók, melyek nagyobbára fából épültek. Dobsina most r. t. város, lakosainak száma 5592, nagyobb részök német, kisebb részök tót; az Gömörben az egyetlen német város. A lakosok nagy része bányászattal foglalkozik, a »Czemberg« bányatársulat 5 tisztet és 120 munkást, a város maga 3 tisztet és 70 munkást, a »Gugler Máriastollen« társulat kobalt- és nikelbányáiban 3 tisztet és 70 munkást alkalmaz stb. A Csuntava hegyen szerpentinbánya van, az ott fejtett szerpentinből Dobsinán holmi apróságokat készítenek, melyeket a jégbarlangnál is árulnak.

Dobsináról vasúton haladunk tovább, a pályaudvar jó messzire esik a város közepétől, bérkocsit nem igen kapunk, gyalog sétálhatunk oda a hosszú poros utczán végig. Ez a gömöri ipari vasutak végpontja, a pálya a felső Sajó völgyét követi déli irányban, a vonat szép lassacskán halad tovább, s így kényelmesen nézegethetjük a jobbra és balra emelkedő, erdős hegyeket, melyek közől itt-ott szűk völgyecskék nyílnak, balra a Babina, jobbra a Radzim a legmagasabb hegyek. Alább a jobb oldalon, azaz Ny. felé a hegyek mindinkább letörpülnek, míg K. felé nagyobb magasságra emelkednek, az Ördöghegy után az Ökörhegy következik, melynek oldalágai a Veszverési, Betléri és Csucsomi völgyeket szegélyezik. A fővölgyben *Oláhpataka, Góócs, Felső-* és *Alsó-Sajó* csak apró falvak, határaikban vasbányák vannak; *Nagy-* és *Kis-Veszverés* is csak kis falvak, népesebb *Betlér* 1006 lak., hol kohó és gr. Andrássy Manó szép kastélya van; *Nadabula* után, hol papirgyár van, *Rozsnyó* következik. Ez r. t. város 4737 túlnyomóan magyar lakossal, r. kath. püspöknek székhelye, kath. és evang. főgimnáziummal; elég szabályosan épült, csinos város, kivált a piacz körül diszes házak vannak. Legnevezetesebb épületei a székesegyház és püspöki palota s a káptalanbeli urak házai; a ferenczieknek is van ott kolostoruk és templomuk. A lakosok földmiveléssel, bányászattal, iparral foglalkoznak, hajdan élénk kereskedést űztek a mézzel, viaszszal, viaszgyertyával és mézserrel is, a rozsnyói mézeskalácsoknak jó hirök volt, most ez iparág hanyatlott. Jelentősebb a bőrgyártás; papirgyár és kőedénygyár is van Rozsnyón. A város környéke szép, D. felé síkság terül, É. felé hegyek magaslanak; a Csucsomi völgyben félóránnyira a várostól, a Kalvária hegy aljában, egy vasgáliczos s egy égvényes vasas savanyú forrás bugyog, az előbbinél kezdetleges fürdő van, mely a püspök tulajdona.

Rozsnyótól K-re egy órányira kies völgyben *Krasznahorka-Váralja* magyar mváros fekszik, melyben csak 892 lélek lakik; a helység fölött húpdad mészkőhegy emelkedik, melynek neve Krasznahorka, azaz Feketehegy. E hegyet koszorúzza a hasonnevű vár, mely még lakható állapotban van; a templom, a termekben felhalmozott régiségek, bútorok, fegyverek, a sirbolt stb. nagyon érdekesek. A monda szerint egy juhász, a ki sok aranypénzt lelt vala, IV. Bélától engedelmet kapott hét juhakol építésére, a hét juhakolból megannyi vár lett: Krasznahorka, Torna, Szádvár, Csetnek, Pelsőcz, Berzéte és Sólyomkő; a szerencsés juhász Bebek vagy Bubek család törzsatyja. 1580-ban Andrássy Péter lett Krasznahorka várnagyjává, majd tulajdonosává, s 1642 óta az utóbb grófságra emelt Andrássy-család bírja a várat s a hozzája tartozó jószágokat. Ott, a hol a Krasznahorkai patak a K-ről jövő Csermoslyába ömlik, *Krasznahorka-Hosszúrét* falu fekszik, a Csermoslya völgyében pedig *Hárskút Dernő, Kovácsvágás, Lucska* és *Barka* falvak vannak, melyek a volt Torna megyéből csatoltattak Gömörhez; bányáikról és vasgyáraikról nevezetesek. Dernőn gróf Andrássy Dénesnek van vasgyára. *Nadabula* s a Rosnyotól Ny-ra eső *Rudna* határaiban is vannak vasbányák és kohótelepek. A Sajó völgyében Rozsnyótól D-re *Berzéte, Szalócz* (itt jelentős vasgyár van) és *Vigtelke* falvak után *Pelsőcz* mváros következik, melyben a megyeházon kivül kevés tisztességes épület van, lakosainak száma 1637. Itt ömlik a Csetneki víz a Sajóba, *Csetnek* csinos kis mváros, 1488 eltótosodott lak., kik földmíveléssel és bányászattal foglalkoznak, azelőtt jeles dohányt is termesztettek. Csetnek székhelye a »Concordia« kohótársulatnak, melynek vasbányái Csetnek, Dobsina, Nadabula, Ochtina, Rudna, Rosnyó, Alsó- és Felső-Sajó és Sebespatak határaiban vannak, a vasérczek feldolgozására 4 nagyolvasztó szolgál, egy Csetneken, egy Kis-Taplóczon, egy Henczkón s a Dobsina városától bérelt gölniczvölgyi. Csetneken rézgyár s ipariskola is van. Odább ÉNy-ra *Ochtina, Rokfalva, Nagy-Szlabos* vannak, ott már régen voltak papirmalmok, nehány éve, hogy Budapesten az »Első magyar papir-ipar-részvény-társaság« keletkezett, mely Pelsőczön, Nagy-Szlaboson és Masznikon újabb berendezésű papirgyárakat állított fel, azokban papiranyagot (cellulose) is gyártanak.

A Garam *Telgárt* vidékén ered, ez a Királyhegy aljában Vernártól D-re fekvő falu 1031 lak.; vidékéről a Garam *Vöröskőig* D-nek tart, azután Ny-ra fordúl, felső völgyében *Sumjácz* (2625 lak.), *Gindura, Pohorella* (2491 lak.), *Helpa* (1821 lak.), *Zavadka* (1314

lak.) és *Polomka* (2745 lak.) falvak fekszenek, az ottani nagy erdőségeket Szász-Koburg-Góthai herczeg bírja, kinek Pohorellán és Káposztafalván jelentős vasgyárai vannak; bányái Dobsina és Igló városok határában s a Vashegyen Szirk határában, négy olvasztói közül egy Poherallán, egy Vöröskövön, kettő Straczenán vannak. Alkalmazva van 20 tiszt, 7 altiszt, a bányákban 150—190 munkás, a gyárakban 305 állandó munkás.

Vöröskőnek vidékéről szép országút D-nek tart s *Murányaljára* (1235 lak.) visz, a meredek sziklahegy alatt megyen el, melyet az egykor büszke, most már nagyon omladékos vár koszorúz, Széchy Mária fészke. Innen a DK-re vonuló völgyet követjük, melyen a Murányi patak folyik le s melyben *Nagy-Röcze* r. t. város (1897 lak.), *Csiznovíz*, *Jólsva* r. t. város (2330 lak.), *Jólsva-Tapolcza*, *Süvete* és más falvak fekszenek. Csiznovizen a Heinzelmann-féle vasgyárat találjuk, melyben 4 tiszt, 16 altiszt és 300 munkás van alkalmazva, e bányák Rákos, Tölgyes, Licze községek határában s a Vashegyen vannak.

Nagy-Rőczén és Jólsván számos iparos lakik, az előbbi városban polgáriskola s műasztalos tanműhely, az utóbbiban ipariskola van. Az egész völgyben sok gyümölcs terem, kivált Jólsván sok nemesitett gyümöcsfa díszlik.

A híres Vashegy (Zseleznik), mely Gömör gazdagságának egyik kútfeje, Jólsvától Ny-ra *Rákos, Szirk* és *Turcsok* között terjed el, aljában ered a Turócz patak egyik ága, a másik hosszabb ág *Fillér* vidékéről folyik le, a két ág Sánkfalvánál egyesül. Völgyének főhelye *Ratkó* mváros, 867 leginkább tót lakossal.

Sajó-Gömör kies vidéken fekszik, a Sajó közelében, kis mezőváros 1192 magyar lak.; onnan K. felé *Agtelekre* tehetünk kirándulást, a falu közelében van a hires Baradla barlang bejárása; most az attól ÉK-re eső Jósafőnél akarnak kényelmesebb bejárást készíteni. Sajó-Gömörtől D-re *Tornalja* fekszik, 1115 lak., már azelőtt jelentős közlekedési középpont volt, most vasúti állomás s járási főhely. A Sajó völgyében odább D-re csak jelentéktelen falvak vannak; *Bánréve* is csak kis falu, de most vasúti csomópont, hol a Sajó- és Rimavölgyi vasutak találkoznak. Bánrévétől K-re *Putnok* mváros van, a megye határszélén, 3069 lak.; Ny. felé a vasúton a Rima völgyén fölfelé csakhamar *Rima-Szécs* mvárost érjük el, melyben 1518 magyar lakos van, Rima-Szécs a Rima és Balog között fekszik szép lapályon, a Balog völgyében csak kis falvak vannak, *Felső-Balogot* Koburg-féle kastély ékesíti. A vasút a Rima völgyén halad fölfelé;

Feled kis falunál megint vasúti csomópont van, onnan az egyik pálya a Rima völgyén É-nak, a másik pedig nagy kanyarodással Füleknek s azután Losoncznak tart. A Rima völgyén É-ra menő pálya *Rima-Szombat* mellett halad el. Ez Gömörnek egyik legcsinosabb és legiparkodóbb városa, szép térségen fekszik, a megyének rendes székhelye, 4844 magyar lak., evang. algimnáziummal. *Rimabánya*, *Rimabrezó* kis helységek, határaikban bányák és kohók vannak. Azután *Likér* következik; a falucskában 1880-ban csak 273 lélek lakott, de közelében a többször emlitett hatalmas részvényes társaság, mely több mint 10 millió frtnyi tőkével rendelkezik, 1883 óta nagyszerü vasolvasztókat rendezett be, melyekben a Vashegyről oda szállított vasérczeket olvasztják ki.

Sajátságos benyomást tesznek a nézőre a levegőben a drótkötélen ide-oda mozgó vas kosarak, melyekben a vaskövek az olvasztóba kerülnek, szüntelenül ide-oda járnak s az ember nem látja, hogy mi mozgatja. Az olvasztók mellett most már csinos telep támadt a munkások és tisztviselők számára. A szomszédos *Nyustya* (1181 lak.) faluban is van egy olvasztó. A vasut tovább halad *Tiszolczig*. Ez mváros, mely szük völgyben fekszik, lakosai már jobbára tótajkúak, számuk 3511; ott kincstári vasmü és több bánya van. Nyustya a Klenóczi völgy torkolatánál fekszik. *Klenócz* odább ÉNy-ra van, nagy falu 4280 lak.; a szomszédos völgyben fekvő *Kokova* szintén nagy falu 3314 lak., de *Rimócza*, *Rima-Lehota* és *Rima-Zsaluzsány* csak kis falvak. Ezek a helységek a Gömörhez csatolt Kis-Hontban fekszenek.

A megye déli vidékein, a Gortva, Macskás és Hangony völgyeiben csak kis helységek vannak. De *Osgyánt* 1374 lak. kivált azért kell megemlítenünk, mivel környékén jóféle fazekas-agyag fordúl elő, melyből tüzálló téglát is készítenek. Ott sok fazekas és cserepes lakik.

Odább DK-re *Várgede* kis falu a vasút mellett, vára jelentéktelen rom; ott savanyú forrás van. Sokkal festőibb az *Ajnácskői* várrom, mely messziről, a vasútról is szépen látható. A környék kopárságát csak a szőlők enyhítik. Ajnácskő falutól nehány percznyi távolságra széles völgyben egy szerény fürdő van, az egyik forrás kénes égvényes, a más kettő földes vasas savanyúvíz.

Borsod megyének majdnem olyan alakja van, mint az éknek, a mennyiben É. felé Torna és Abaúj között nagyon kicsúcsosodik, de egy tompa szarva Ny. felé is kinyúlik. Éjszaki részét a Bódva völgye hasítja, két oldalán alacsony, de többnyire erdős hegysorok ágaznak el; Putnokon alúl a Sajó lép be a megyébe, elsőben DNy-nak, azután

inkább D-nek tart s Ónod környékén a Hernáddal egyesülvén, a Tiszába ömlik, mely azután a megyét K. s egy darabon D. felől is határolja. A Sajótól D-re és Ny-ra terjed el a Bükk hegység, mely Borsod megye középső vidékeit foglalja el, az ettől D-re eső vidék már az Alföldhöz tartozik. Tehát Borsod megye részint hegyes és dombos, részint lapályos, egészben véve termékeny és gazdag; lakosai nagyobbára magyarok.

Miskolcz a megyének fővárosa és székhelye, közel a Sajóhoz fekszik, a hol a Szinva völgye a Tetemvár és Avas nevű szőlős dombhátak között a lapályra nyílik; nagyobb része a völgylapályban hosszan nyúlik el K-ről Ny-ra, kisebb része az említett dombhátak oldalán húzódik fel, hol különösen sok présház és borpincze van. Ny. felé a Bükk hegység kéklik, K. felé a dús síkság terül. A városon és határán nemcsak a Szinva, hanem a Bábonyi hegyekben eredő Pecze is keresztül folyik, a két folyócska egymással egyesülvén, Felső-Zsolcza alatt ömlik a Sajóba. A Szinva rakonczátlan víz, néha nagyon megárad, nem régiben nagy veszedelmet hozott Miskolczra, több házat elsepert, több ember is áldozata lett az áradásnak. A negyvenes években nagy tüzveszély volt, mely a város nagy részét elhamvasztá. Azóta szabályosabban és szebben épült fel, az árvíz után a Szinva medrét is szabályozták, s a partjain levő házakat is szilárdabban építették. Egy szóval Miskolcz az elmúlt évtizedekben nagyon csinosodott s most hazánk szebb és jelentősebb városai közé tartozik. Különösen sok diszes épületet a főutcza két oldalán találunk, valamint a megyeház és városház s az evang. templom és iskola környékén. A r. katholikusoknak három templomuk van, egy a felső városban, egy a város délnyugati részében, a Mindszenten, s ezekhez a minoriták temploma és kolostora járul. A helv. hitvallásúak főtemploma a város közepén áll, 1808-ban épült, sokkal régibb azon szentegyházuk, mely az Avas oldalán áll. Az evang. templomot az újabb időben kicsinosították, tornyot is építettek hozzá. A görögök temploma igen diszes és magas tornya által tűnik ki. A szinház 1857-ben nyittatott meg. — Miskolczon egy r. kath. algimnázium, egy reform. főgimnázium s egy evang. algimnázium van. A lakosok leginkább földmiveléssel és bortermesztéssel foglalkoznak, de sok iparos is van köztük, azelőtt különösen sok csizmadia volt. Legnagyobb ipartelep a város előtt fekvő gőzmalom. A lakosok száma 24,315, csaknem mindnyájan magyarok, 7934 r. kath., 865 görög kath., 147 görög keleti., 1771 ág. hitv., 8956 helv. hitvallású s 5117 zsidó. Hajdan a kereskedés leginkább a görögök kezében

volt, de ezek száma nagyon megfogyott, most Miskolczon is a zsidók ragadták magukhoz a kereskedést.

A várostól Ny-ra alig egy félórányira van a Diósgyőri állami nagy vas- és aczélgyár, mely 1880-ban a közmunka és közlekedési miniszterium kezelése alá jutván, a m. k. államvasútak gépgyárának igazgatósága alá helyeztetett; azóta teljesen átalakíttatott és folyton megnagyobbíttatott; magában foglal egy régibb, már 1879 óta üzemen kivül álló nagyolvasztót, egy Bessemer-aczélgyárt, egy Martin-aczélkohót, egy kavaró-forrasztó és hengerművet, egy szeg-, szegecs- és csavargyárt, egy öntő- és gépműhelyt s végül közönséges és tűzálló téglák készítésére berendezett két téglagyárt. Leginkább aczélsíneket és hídépítési anyagokat gyártanak. A gyárban főleg a saját bányáiban előállított barnaszenet használják fel; a bányák a gyárteleptől ÉNy-ra vagy 9 km. távolságban, a Bikkes aljában, Parasznyától DK-re vannak. Ott agyagrétegek közé 4 széntelep van települve, 22,000 hektárnyi területet foglal el, 1858-ban táratott fel. Most a 2-dik és 3-dik telepet fejtik. A bányatelep a gyárral keskenyvágányú vaspálya által van összekapcsolva. Mind a bányaműveknél, mind a gyárnál a munkások számára lakóházakat építettek, a bányáknál 32 ház van 111 lakossal, a gyárnál a régi telepen 142 ház van 232 lakossal; de 1885-ben még új gyarmatot építettek. Mind a bányatelepen, mind a gyárnál a gyermekek számára elemi iskolákat is felállítottak. Mindössze alkalmazva van 30 tisztviselő, 40 altiszt és szolga s 1300—1500 munkás. A gyárnál jól berendezett uszóhely, fürdő is van. Minden lakóház előtt egy kis kert van, azonkivül jókora faiskolát is berendeztek.

Diós-Győr a gyárteleptől Ny-ra esik, épen a völgylapály szélén fekszik, hajdan kőfallal kerített város volt, most mváros 4374 lak., melyben sok diszes kincstári épület van, a gyárnál alkalmazott tisztviselők nagy része ott lakik. A várost szép gyümölcsösök veszik körül, előtte pedig festői várrom emelkedik; mondják, hogy e várat Nagy Lajos leánya Mária kezdé építtetni, utóbb I. Mátyás özvegye, azután II. Lajos neje bírta. Mindjárt Diós-Győr mögött összeszükül a völgy, *Felsö-Győr* falunál még szép gyümölcsösök vannak, de azután a sziklás hegyek nagyon összeszorítják a völgyet. Beljebb *Alsó-* és *Felsö-Hámor* van, az utóbbi mellett volt azelőtt a vasgyár, a kettő között pedig a régóta jó hirnek örvendő diós-győri papirgyár van Újabb időben ott egy bútorgyár keletkezett.

Diós-Győrtől D-re a Gyertyánvölgyben üveggyár van; Miskolcztól D-re *Csaba* mváros, 1420 lak., kik között aránylag sok a

zsidó, DNy-ra pedig *Tapolcza* pusztán szép völgyben fürdő van, az ottani meleg források meredek mészkőfal aljában fakadnak s meglepően szép tócsákat képeznek, a fürdő a Munkácsi görög kath. püspök tulajdona, berendezése nagyon szerény. A fürdőtől É. felé nyiló völgyben szénbányák vannak. *Görömböly* falu 1160 lak., *Harsány* mváros 1869 lak. a Miskolczra vivő országuton; *Kis-Győr* 1530 lak. még hegyesebb vidéken; *Sály* 1504 lak., *Tibold-Darócz* 1698 lak., több kastélylyal; *Cserépváralja* szép kastélylyal és *Cserépfalu* 1996 lak., *Bogács* 1403., *Szomolya* 1352 lak., *Noszvaj* 1381 lak., *Zsércz* 1090 lak. és *Felső-Tárkány* 1513 lak. mind a Bükk déli kiágazásai közötti völgyekben fekszenek. *Novaj* és *Ostoros* 1130 lak. már a lapályon vannak. A történelmileg nevezetes *Szíhalom* 2175 lak. az Eger folyónál szintén lapályon fekszik, határában sok régiséget találtak; *Szemere* 1220 lak., *Eger-Lövő* 1100 lak. és *Négyes* szintén az Eger mellett fekszenek.

Mező-Kövesd mváros, az egész környék legnépesebb helysége, 10,606 lak.; közte és *Mező-Keresztes* között dombhullámok vannak, az utóbbi szintén mváros 4124 lak. *Gelej* 1414 lak., *Keresztes-Püspöki* 1035 lak., *Nagy-Mihály* 1644 lak., *Sz.-István* 2724 lak., *Mező-Csáth* mváros 4705. lak. és *Igriczi* 1124 lak. már a Tisza síkságán fekszenek. A hegyek *Emőd* 2392 lak. és *Nyék* vidékéig érnek. A Tiszánál fekvő falvak közől *Tisza-Keszi* 1911 lak. a legnépesebb; *Ároktő*nek 1771, *Szederkény*nek 1382, *Tisza-Palkonyá*nak 1451, *Tisza-Tarján*nak 1172 lakosa van.

Ónod mváros 1884 lak. a Sajónál, itt volt az országgyülés, melyet Rákóczi Ferencz 1707-ben összehívott, s melyen Turócz megye követeit Rakovszkyt és Okolicsányit összevagdalták, mivel a békekötést sürgették vala. Az Ónodi vár már csaknem egészen eltűnt. Ónodtól D-re van *Mohi* puszta, hol 1241-ben a szerencsétlen csata volt, melyben a tatárok teljesen szétverték IV. Béla hadait.

Szirma 1163 lak. Csabától DK-re, *Alsó-Zsolcza* 1158 lak. és *Felső-Zsolcza* 1137 lak. a Sajónál, az utóbbi helységnél van a Sajó áthidalva, mind az országút, mind a vasút számára.

Szirma-Besenyő szép kastélylyal, 1396 lak., *Sajó-Sz.-Péter* mváros 3230 lak. és *Kazincz* 1041 lak. a Sajó völgyében fekszenek. A hegyek között a megye nyugati szélén Monosbél és Apátfalva van, az utóbbi mváros 1268 lak., kőedénygyárral, ásványos vízzel; hajdan itt apátság volt. A Bükk éjszaki völgyeiben sok apró helység van, legnevezetesebbek: *Nádasd* 1461 lak., *Arló* 1224 lak., *Dédes*, mely igen szép völgyben fekszik, a falutól D-re emelkedik a hegy, melyen

az egykor hires Dédesi vár omladékai láthatók; *Ózd* 1430 lak. és *Várkony* 1530 lak. A Rimamurány-Salgótarjáni vasmű-részvénytársaságnak Ózdon nagy vasfinomító gyára van; ez már 1843-ban alapíttatott, 1881-ben a társulat birtokába jutván, átalakíttatott és megbővíttetett; évenkint 245,000 mm. nyersvasat dolgoz fel; a gyárban 13 tiszt, 25 altiszt, 800 munkás és 100 napszámos van alkalmazva. Ugyancsak annak a társulatnak Nádasdon lemez-hengergyára van, mely saját bányáival 2 km. hosszú keskenyvágányú pálya s az Ózdi gyárral 16 km. hosszú mozdony-pálya által van összekapcsolva; a gyárban 12 tiszt s 170 munkás van alkalmazva. Mind Ózd, mind Nádasd környékén barnaszén-telepek vannak, a szénbányákban 14 tiszt s 646 munkás van alkalmazva; az évi termelés 900,000 mm.

Rudobánya vidékén s *Alsó-* és *Felső-Telekes* határaiban vasércz-telepek vannak, ezeknek kiaknázására a Borsodi bányatársulat alakúlt 1881-ben, az igazgatóság székhelye Bécs. A bányák 14,1 km. hosszú mozdony-pálya által a m. k. állami vasútak Barczikai állomásával vannak összekötve.

A megye éjszaki részében *Szendrő* mváros 2340 lak. a főhely, a Bódva kies völgyében fekszik; *Edelény* mváros 2552 lak., attól D-re esik, színtén a Bódva mellett van, Szász-Koburg-Gotha herczeg szép kastélya ékesíti, czukorgyár is volt ott, de az már régen megszűnt. *Bódva* 1451 lak., közel a folyó torkolatához; *Sajó-Vámos* 1559 lak. szép kastélylyal attól DK-re, *Sajó-Kaza* 1660 lak. pedig Edelénytől Ny-ra esik. *Hangács* 1243 lak. Edelénytől K. felé a megye keleti határánál. A többi helységek csak kis falvak. Szendrőn gr. Csákyféle kastély van, hajdani várából csak kevés maradvány látható még; ez volt a legéjszakibb hely, melyet a törökök egy ideig bírtak.

TIZEDIK FEJEZET.

Az éjszakkeleti hegyvidék.

Siegmeth Károly: Sárosmegyei kirándulásom, a Magyar Kárpát-egylet évkönyve, 1879 évf.; Ugyanaz: Egy kirándulás az Ungmegyei Kárpátokba, ugyanott, 1878 évf.; Ugyanaz: Kirándulás Máramaros megyébe, ugyanott 1878 évf.; Ugyanaz: Uti vázlatok a munkácsi Beszkidekből, ugyanott 1880 évf. Ugyanaz: Máramarosi úti vázlatok, ugyanott 1881, 1882 és 1884 évf. Ugyanaz: Az éjszak-

keleti Kárpátok, Földrajzi Közlemények, 1883 évf. Dietz Sándor: Botanikai kirándulás a Vihorlat hegycsoportba, a Magyar Kárpát-egylet évkönyve, 1882 évf.; Lehoczky Tivadar: Képek a Bereghi havasokról, ugyanott 1880 évf. Ugyanaz: Beregh megye monographiája, Ungvár 1881. Szilágyi István: Máramaros vármegye egyetemes leirása, Budapest 1876. Karl Siegmeth: Kurzgefasster Führer für Kaschau, das Abauj-Torna-Gömörer Höhlengebiet und die ung. Ostkarpathen, Kaschau, 1886.

I.

Áttekintés, a sárosi, zempléni, ung- és beregmegyei határszéli hegycsoportok, a Máramarosi havasok.

A Hernád völgye Kassától D-re s a Tarczáé Kassától É-ra horpadási és vetődési vonalat jelölnek meg, mely ÉNy-ra Héthárs felé húzódik. Innen egy É-ra vonúló völgy és alacsony küszöb a Lubotini völgybe vezet, mely Palocsa közelében az országból kisiető Poprád völgyére nyílik. E völgyeléseket követi az Eperjes felől Szandeczbe, Galicziába vivő vasút. Ott kezdődik a Kárpátok legegyszerűbb szakasza, az *Éjszakkeleti hegyvidék,* mely Máramaros délkeleti sarkáig terjed. Ezt a hegyvidéket D. felől a Tisza és Szamos, É. felől a Viszlok, Szán, Dnyeszter és Prut völgyei határolják. Az egész hegyöv ÉNy-ról DK-re vonúl, DK. felé mind szélességben, mind magasságban egyaránt növekszik s a Tisza, Vissó és Iza forrásvidékein csigaszerű tekervénynyé alakúl. Fő alkotórésze az ország határszélén emelkedő hosszú hegyláncolat, mely leginkább ÉNy-ról DK-re csapó hegygerinczekből áll, mint megannyi földredőkből, melyek DNy-ról ÉK. felé irányúlt oldalnyomás eredményei. Hozzája járulnak a trachit hegységek, melyek a síkság szélén keletkezett hasadékokból tódultak ki.

Az *Éjszakkeleti határlánczolatnak* főgerincze egyszersmind fővizválasztó; ív alakjában az ország határán kanyarodik el, s hasonmása az Éjszaknyugati határlánczolatnak, csakhogy emez ÉK-re, amaz pedig DK-re menve emelkedik mind nagyobb magasságra. Általánosan elfogadott közös neve nincsen, *Erdős Kárpátoknak, keleti Beszkédeknek* szokták nevezni. Sziegmeth legnyugatibb részét a *Laborcz* völgyéig *Kárpáti Erdös hegységnek*, középső részét a Laborcz és Borsova között *keleti Beszkédeknek,* keleti részét *Máramarosi havasoknak* nevezi. Havasnak általában azokat a magasabb hegyeket nevezik, a melyeknek gerinczei és csúcsai az erdő felső határán túl

emelkednek s melyeknek oldalain kisebb-nagyobb gyepmezők, havasi legelők vannak. Sárosban és Zemplénben nincsenek ily havasok, a hegytetők és gerinczek általában nem magasak, az 1000 m. ritkán haladják meg, tehát mindenütt erdősek. Ung és Bereg megye hegységei már jóval magasabbak, az 1500 m. is meghaladják, rajtuk már havasi legelők is vannak; de a legnagyobb havasi legelőket Máramarosban találjuk, a hol nehány hegycsúcs a 2000 m. is meghaladja.

Földtani tekintetben az Éjszakkeleti határlánczolat legnagyobb részt az úgynevezett kárpáti homokkőből áll, a komokkő területet sok helyen mészkő szegélyezi vagy szakasztja meg; helyenként palás kőzetek mutatkoznak; Máramarosban pedig a kristályos képződmények foglalnak el nagy területet. A homokkő hegységek általában hosszan elnyúló gerinczeket, gömbölyded tetőket és szelid hajlású lejtőket mutatnak. Kivált Sárosban és Zemplénben az erdős hegységekben csupa kerek, elmosódott hegytetőket és hátakat találunk, melyek a völgyek felé enyhe hajlással ereszkednek. Csak a mészkőgerinczek és szirtek hoznak be némi változatosságot élesen tagolt alakúlataik által. Ungban és Beregben a magasabb hegyek már élesebb, határozottabb alakokat mutatnak, sziklás ormok, széles fensíkok, merészszabású csúcsok, szaggatott hátak váltakoznak egymással, a völgyek mélyen bevágódvák s oldalaik sok helyen szakadozottak és meredekek. Még élesebb körvonalokat mutatnak a Máramarosi havasok, erdőtlen gerinczeik oldalai többnyire nagyon meredekek, csúcsaik merészen nyúlakodnak fel; kivált a kristályos kőzetek alkotta hegyek szaggatott ormok és karcsú csúcsok által tűnnek ki; törmelékekkel telt völgyeiket meredek sziklafalak szegélyezik.

A határszéli hegyláncz főgerinczének déli oldalán eredő folyóvizek egymással többnyire egyközű medrekben sietnek alá, s valamennyien a Tiszába ömlenek. A Tarcza elébb a Hernáddal egyesül, a Tapoly, Ondava, Laborcz, Ung és Latorcza egymással egyesülvén, a Bodrogot képezik, mely Tokajnál szakad a Tiszába. A Borsova, Nagyág, Talabor és Taracz egyenesen a Tiszába ömlenek. A Tisza, Borsova, Latorcza és Ung ott, a hol a homokkő területét elhagyják, medenczealakú tágulásokat mutatnak; ezek a vizek útját elálló trachit-gátak befolyásának tulajdonítandók. E gátakat a folyóknak át kellett törniök, hogy a síkságra lefolyhassanak; mielőtt az megtörténhetett, a rekeszgát mögött össze kellett gyülniök és felduzzadniok; lassankint útat törtek magoknak s a tartós vájkálással és

partmosással kialakították az említett völgytágulásokat. Igy keletkeztek a Tisza mentében a Máramaros-Szigeti, Viski és Taraszközi, a Borsova mentén a Dolhai és Bilkei, a Latorcza mentében a Szolyvai, az Ung mentében a Dubrinicsi és Bereznai medenczék. A Tisza bal partján emelkedő trachit-hegység szilárd kőzetei sokkal jobban ellentállnak a viz romboló hatásának, mint a jobb oldalán való homokkő, azért a jobb, azaz éjszaki partot a viz erősebben rongálta. Ennek következtében a folyó ÉK-re tereltetett, mignem végre a Huszt és Veresmart között levő trachit-gátat sikerült áttörnie.

A Nagyág, Talabor és Taracz alsó folyásainál szintén vannak medenczeszerű völgytágulások és széles völgytorkolatok. Ezek onnan eredtek, hogy az említett folyók esése ott, a hol a Tiszába ömlenek, rögtön megváltozik, lassúbbá válik, tehát minden omladék és hordalék ott rakódik le; ekként széles zátonyok képződnek, melyekben a folyó alacsony és közép vízálláskor több árkot vájt magának.

Az általános áttekintés után vegyük szemügyre a határszéli hegylánczolatnak egyes kiváló tagjait. Láttuk, hogy az Sáros megyében a Tarcza-Lubotin völgyelésénél kezdődik. Első tagja a *Mincsol, Jávor* és *Csergő* hegység, mely a Tarcza, Poprád és Tapoly között terjed el. A hegység főgerincze nagyon kanyargós, mindenfelé sugárosan oldalágakat ereszt. Az erdős magaslatok szelid lejtőkkel emelkednek ki a folyók völgyeiből, a víz annyira megrongálta őket, hogy gyakran a vízválasztó-gerincz irányát is alig lehet meghatározni. A Tarcza felé néző hegyoldalokon a neokomi palaövből jura és neokomi mészkő-sziklák merednek föl, szakadékos hegyes alakjoknál fogva nagyon elütnek a homokkő gömbölyded kúpjaitól. Fő vízválasztó a Tisza és Visztula között a Mincsol (1147 m.) csoportnak azon délnyugati ága, melyből a *Szuchadolina* (1059 m.), *Lisza-Hora* (836 m.) stb. emelkednek ki: a Kiói patak, a Poprád, a Szokol patak pedig a Tarcza felé folyik. A Livóhutától D-re eső *Forgácska* hágó a Mincsol csoportját a Csergőtől (1044 m.) választja el, azon át egy ösvény a Litinyei völgybe vezet. Sok más keskeny völgy szeldeli a hegység oldalait, helységek leginkább csak ezen völgyek torkolatában vannak.

A Szekcső és Topoly völgyei között, Bártfatól Hanusfalváig, alacsonyabb dombsorok vannak, melyeknek völgyeit sok apró helység foglalja el. A felső Tapoly völgyétől É-ra szintén csak alacsony hegyeket találunk, köztük legmagasabb a sárosi *Magura* (890 m.) Zboró és Gáboltó között. Gömbölyded tetejét lomblevelű bozót fedi, de a környező hegyeken a fenyő uralkodik. A Magura nyúlványai

szegélyezik a Tapolynak ama virágos mellékszurdokát, melyben a Bártfai fürdő fekszik 310 m. magasságban. A kis völgy keleti oldalán az *Osztra-Hora* emelkedik, melyről szép kilátás esik a környékre. É. felől az Osztra-Horához a *Kamena-Hora* (Kőhegy 893 m.) és *Zbojniczka-Hora* (Zsivány hegy), Ny. felől a *Sziva-Szkala* (Szürke szikla) csatlakoznak, DNy-ra pedig a *Jedlovecz* (Fenyves) gerincze zárja el a fürdő völgyét.

A Tapoly és Ondava völgyei között szintén csak álacsony hegysorok vannak; az Ondava völgyéből Felső-Szvidnik felől egy út ÉK-re a Komárnyiki völgyön felfelé s a Duklai hágón át Galicziába visz. Bártfáról Zboróra s onnan egy út É-ra a Komlósai völgyön felfelé és Beherón át, más út pedig ÉK-re Szmilnón és Polyánkán át visz Galicziába. A két út között a *Szmilnói hegy* a legnagyobb magaslat. Zborótól D-re a *Hradszki hegy* emelkedik, melynek éjszaki előfokán Makovicza vár fekszik, Szvidniktől pedig a *Cserna-Hora* (Fekete hegy 662 m.) gerincze húzódik el.

Zemplén megyének éjszaki részét, az Ondava völgyétől és a Szvidnik-Duklai hágótól DK-re a Laborcz és Cziróka völgyéig meg az Orosz-Ruszkai hágóig leginkább délkeleti irányban csapó hegysorok ágazzák be, melyek között egymással egyközű, helységekkel sűrűn belepett völgyek nyílnak. A többnyire hosszan elnyúló erdős gerinczek és felszántott hegyoldalok kevés változatosságot mutatnak; a hegytetők magassága alig éri el az 1000 métert. Az ország határán kanyarodó fő vízválasztó sem magas és számos hágót mutat, de jártasabb út egyiken sincs. A vasút Legenye-Mihályi felől a Laborcz völgyén felfelé éjszaki irányban halad Mező-Laborczig, azután a Magura és Brinzava hegyeket megkerűlve ÉK-re és DK-re kanyarodik s hosszú és költséges alagúton Lupkovnak tart, mely falu már Galicziában van.

A Laborcz és Cziróka között s odább DK-re a Cziróka és Uliczi patak völgyei között nagyobb és magasabb hegysorok vannak, melyek ÉNy-ról DK-re vonúlnak. Szinnától ÉNy-ra a *Makovicza,* É-ra a *Dubrovka,* ÉK-re a *Na-Sztász* emelkednek. Az utóbbi mint hosszú hegygerincz a Cziróka, Uliczi és Ublyai vizek völgyei között emelkedik. Az ország határán a vízválasztó vonalát megjelölik: a *Sztrub* (1005 m.) Szmolniktól É-ra; a *Plasza* (1157 m.) az Orosz-Ruszkai hágótól K-re; a *Babia-Szkala* (1160 m.); a *Rauka* vagy *Ravka* (1200 m.); a *Beszkéd* (1087 m.) stb.

Ung- és Beregmegyék éjszaki vidékein jóval nagyobb hegytömegeket találunk. Az Ung vize az *Opotonek, Nagy-Beszkéd* és

Kugla hegyektől övezett völgykatlanban ered; forráspatakai Voloszankánál egyesülnek. Onnan a fiatal folyócska egy darabig az ország határvonalával egyenközűen Ny-nak tart, a Sztuzsicza torkolatánál D-re fordúl. Völgyét a Galicziában levő Sztrij völgyével az *Uzsoki hágó* kapcsolja össze. E hágó keleti oldalán a Nagy-Beszkéd emelkedik; onnan a határvonal a Kugla, Sztarosztina és *Ruszki-Put* (1278 m.) hegyekkel D-nek tart. Az utóbbi hegytől DK-re a határon emelkedő hegyek a Zsdenovai és Vereczkei völgyek között letörpűlnek, a *Vereczkei hágónak* magassága csak 846 m. Alsó-Vereczke környékén csak alacsony hegyeket és apró völgyeket találunk, melyekben számos kis helység van. Azon a vidéken legmagasabbak a *Huzsla havas* s az *Osztra* (1408 m.). Jelentős hegysor a Lyuta és Zsdenovai víz forrásvidékei között DK-re Hrabonicza felé huzódik; a Sztarosztinától Ny-ra eső *Kicsera* hegyből indúl ki s a hraboniczai *Mencsillel* végződik; hozzája csatlakozik a *Korotkin* hegynél az a hegysor, mely a felső Ung és Lyuta között Ung megyében ÉNy-ra Sztauna felé húzódik. Odább DNy-ra a *Javornik* gerincze emelkedik ÉK. felé nyíló ív alakjában, legmagasabb kúpja 1011 m. Közte és a DK-re vonúló *Rohatek* között a Lyuta tört magának útat. A Rohatekhez a *Bukóczi hegy,* ehhez meg a *Popud-Gyil* és *Gyil* csatlakoznak. Ezek a hegyek egy Ny. felé nyíló félkört képeznek, mely a Bukóczi völgymedenczét övezi, ennek vizeit a Lyuta Csernoholovánál veszi fel. Az említett hegységi félkör keleti oldalán a Turiczai völgy van bevágódva, ettől K-re pedig a *Polonina-Runa* emelkedik. Ez a homokkő hegylánczolatnak egyik legnagyobb tömzse, nagy fönsík, mely a Turicza és Turja között terjed el; legnagyobb hossza Ny-ról K-re 3000, legnagyobb szélessége 2000 m., egész kiterjedése vagy 1347 hektár. Hátát legnagyobb részt havasi gyepmező fedi, csak legmagasabb kúpja (1475 m.) sziklás és görejjel van borítva. Éjszaki oldala felette meredek s katlant (jama) képez, melynek sziklafalai a *Medzi jama, Rakovszka jama* és *Siroki jama.* Keleti oldalán leginkább rongálta meg a víz, s tőle a *Runi-Plájt* (1229 m.) már egészen elszakasztotta, az most Ny-ról K-re nyúló orom. A *Mencsul* (1295 m.), *Viszoki verch* (1413 m.) és *Medzi-jama* (1432 m.) még összefüggnek a főtömeggel. A Polonina-Runa az egész környéken uralkodik, hozzája K. felől csatlakoznak mindazok a bereg-megyei hegyek, a melyek a Turja és Nagy-Pinye völgyei között emelkednek, s Pudpolócz vidékéről a Kis-Pinye völgye két oldalán D-re vonúlnak. A felső Turja és Vicsa völgyei között négy egyközű hegysor emelkedik; a legnyugatibb hegysorban a *Korna* és *Kosza* a legmagasabb

kúpok, a két Pinye völgyei között a *Nagy-* és *Kis-Visen* (amaz 1055 m.) a Kis-Pinye és Latorcza között a *Virliscse* (1082 m.) és uklinai *Gyil;* a Latorcza és Vicsa között a szép alkotású *Schönborn* vagy *Buzsora* (1097 m.) a legmagasabb kúpok.

Uklinától É-ra a *Rozgyila* emelkedik (562 m.), melyen át a vereczkei országút a Latorcza völgyéből a Kis-Pinye völgyébe jut.— A Vereczkei hágótól DK-re a Hidegpataki hágóig a határszélen csak alacsony hegyek vannak s völgyeikben sok helységet találunk. A Hidegpataki hágótól K-re a határszéli fővízválasztó is nagyobb magasságra emelkedik, a *Bliscse* már 1156 m., a *Gorna-Répa* 1274 m., s az ettől É-ra Galiczíában levő *Viszoki verch* 1238 m.

Bereg megyében a síkságtól kezdve É. felé a föld fokozatosan emelkedik, a mint a következő adatokból kitetszik: Munkács tengerfeletti magassága 122 m., a Latorcza hídja Paszikánál 165, Holubina 205, Polena 273, Uklina 373, Felső-Hrabonicza az üvegcsürnél 433, Pudpolócz 366, Alsó-Vereczke 453, Zavadka 489, Verbiás 522 m. De a hegyek általános és viszonylagos magassága É-nak menve nem emelkedik ugyanabban az arányban, mert a legéjszakibb vidék hegyei alacsonyabbak.

Verchovinának, hegyvidéknek nevezik Beregben az Uklinától É-ra a határig terjedő vidéket, melyen kizáróan görög-kath. rutén ajkú nép lakik. Zord vidék az, legnagyobb részét erdő fedi, leginkább bükkes, de a völgyekben virágos kaszálók s rozst, zabot, lent stb. termő szántók vannak. Sokkal zordabb a tulajdonképeni havasok öve a Polonina-Runától K-re a Szolyvai havasokon át a Borsova völgyéig.

A *Szolyvai* vagy *Huklivai havasok*, (Borsova hegységnek is nevezik) Bereg megye legmagasabb hegytetőit foglalják magokban. A beregmegyei havasok általában szeliden emelkedő hegytömegek, melyeknek kétharmadát jávor, gyertyán, bükk, hárs, kőrös és más terebélyes lombos fák meg bokrok s a legéjszakibb vidékeken fenyőfák foglalják el, mig magasságuk egyharmadán, a gerinczeken és gömbölyded tetőkön búja gyepmezők, úgynevezett poloninák terűlnek, bő legelőűl szolgálván a felhajtott marhának; a falvakhoz közelebb eső havasi réteket le is kaszálják; rajtuk nincsen falu, sőt lakóhely sincs, csak nyáron hajtják fel azokra a juhot és marhát.

A Szolyvai havasok legmagasabb hegye a *Sztoj* (1679 m.), hozzája ÉK. felől a *Nagyhegy* (Veliki Verch, 1598 m.) csatlakozik; a Sztojtól DNy-ra a *Szrenyova* (1367 m.) és *Szkalyanka* (1254 m.), a Nagyhegyhez pedig a *Zsid-Magura* (1519 m.), *Hrab* (1247 m.),

Kruhli (1243 m.) és más hegyek sorakoznak. A Sztoj most két sziklás csúcsot mutat, egyik 1679, másik 1663 m. magas, a két csúcsot keskeny orom kapcsolja össze, a Nagyhegyet is csak igen meredek és keskeny gerincz csatolja hozzája. Eredetileg a havas nagy fönsík volt, melyet utóbb a vizek annyira megrongáltak, hogy most csak egyes kúpok és gerinczek maradtak meg. A völgyek minden oldalról messzire benyúlnak a hegységbe, D. felől a felső Borsova völgykatlana, K. felől a Bisztrai, Pilipeczi, stb., É. felől a Huklivai, Ny. felől a Vócsi, Osszai és Zsdimiri. Az Ossza forrásvidékén a *Mericselanya* (1211 m), *Temnatek* (1348 m.) s a volóczi *Pláj* (1334 m.) emelkednek. A végső nyúlványok É-ra Volócz és Almamező felé vonúlnak, D-re a Borsova felső völgyét övezik s ezt egyfelől a Vicsáétól, másfelől a Nagyágétól választják el. A nyugati hegysor a Szolyvai völgymedenczénél szakad meg, a keleti pedig a Nagyág völgyét szegélyezve messzire húzódik elsőben délkeleti, azután délnyugati irányban s végre Huszt közelében szakad meg, hol az *Osztri hegy* még 829 m. magasságot ér el.

Máramaros homokkő hegységei különösen nyugaton a Borsova Nagyág, Talabor, Taracz, Szopurka és Fekete-Tisza egyközű völgyei között határozottan gerinczalakúak. Magasabbak levén, alakjaik sokkal élesebbek és határozottabbak, mint az ung- és beregmegyei hegységek.

Máramaros hazánknak egyik legbérczesebb megyéje, területe 10,355 □ km. foglal el, ebből a hegyekre körülbelől 6800 □ km. esik, vagy 5600 □ km. erdő, 1200 □ km. pedig havasi legelő. A fő vízválasztó a határvonalon kanyarodik ÉNy-ról DK-re, de a legmagasabb hegyek nem mindig azt tetézik, hanem gyakran a harántvölgyek között elnyúló gerinczekből emelkednek ki. A hegyek többnyire széles alapon menedékesen felkuporodó és csak fent meredek kúpok; a széles hegyhátak és kúpok többnyire gyepesek, havasi legelők; de a legmeredekebb tetők sziklásak és kopaszok. A hegyek oldalait és tövét erdők, különösen bükk- és fenyőfák fedik; leginkább az erdei fenyő díszlik, a jegenye, veres- és lúczfenyő sokkal ritkább, a czirbolyafenyő csak Szinevér és Mokra környékein s a Cserna-Horán fordúl elő.

A Tisza felső völgyei, a Fekete- és Fehér-Tisza, keresztvölgyek, úgy mint a Kaszó, Szopurka, Talabor és Nagyág völgyei. A két Tisza Akna-Rahó felett egyesül egymással, s Trebusán alúl a DK-ről jövő Vissót veszi fel s azután ennek irányát követi hosszanti völgyben, M.-Szigeten az Iza ömlik beléje. A Tisza szintje Körösezmőnél

582 m., a Vissó torkolatánál 299 m., a Nagyág torkolatánál 139 m.; felső völgyének tehát igen nagy hajlása van, s ugyancsak meredek hajlásúak a Máramarosi havasokat szeldelő többi harántvölgyek is.

Az ország határán elkanyarodó fő vízválasztó nagyon tekervényes hegysor, melyben kevés hágó van, s jobbára csak gyalog vagy lovas ösvények visznek Máramarosból Galiciába. Maga a Hidegpataki hágó is bajosan járható, úgy az is, melyen a Bisztra völgyéből Toronyán át Viszkovba és a Szvika völgyébe járnak. Csinált kocsiút a Vereczkei szorostól kezdve az Aranyos-Beszterczéig csak egy van, t. i. az, mely a Fekete-Tisza völgyén felfelé s azután Körösmezőtől K-re és ÉK-re Jabloniczába visz.

A Nagyág völgyétől K-re a felső Tisza völgyéig a határon emelkedő hegyek közől legmagasabbak: a *Gorna-Répa* (1274 m.), a Bisztra forrásai felett; a *Gorgan* (1436 m.) a Talabor forrásai felett; a *Popágya* (1742 m.) a Taraczba ömlő Mokrai patak forrásai felett; a *Bisztra* (1811 m.) a Taracz forrásai felett; a *Csorna-Kleva* (1716 m.) s a *Ploszka* (1354 m.) a Fekete-Tisza forrásai felett.

Azon határszéli hegyekhez csatlakoznak a hosszú oldalágak, melyek az említett völgyek között elhúzódva szinfalak módjára sorak koznak egymás mellé. A Nagyág és Talabor közötti hegyág aránylag keskeny s nem igen magas, jóval tömegesebb a Talabor és Taracz közötti hegysor, melynek legnagyobb hegyei: a *Nigrovecz* Szinevértől ÉK-re; a *Mencsul* (994 m.) Széles-Lonkától ÉNy-ra s a *Kraszna havas* Tereselpataktól É-ra. A Taracz és Szopurka völgyei között a terjedelmes *Apeczka* (1504 m.) havas emelkedik, melyhez É. felől a *Sztohi hegység* csatlakozik; ennek gerincze Királymezőről DK-re, azután É-ra és ÉNy-ra kanyarodván a Jabloniczai völgykatlant képezi. Hozzája csatlakozik D. felől azon keskeny hegyág, mely a Szopurka két felső völgye közé ékelődik. Főkúpja az *Opressa havas* (1484 m.), melyről szép kilátás esik Máramaros legmagasabb csúcsaira. Vele egyközü a Szopurka és Kaszó völgyei között Nagy-Bocskó felé vonuló hegysor, melyhez a *Mencsul havas* tartozik. Mindhárom hegysor a Sztohi s a vele összefüggő, ívalakú *Szvidovecz havas* gerinczéből indúl ki. A Szvidoveczhez a Turbat hegy által még a negyedik egyközű hegysor is fűződik, mely a Kaszó és Tisza völgyei között terjed el, s melyhez a *Blisznicza havas* (1883 m.) tartozik. A hegysor déli nyúlványai a Tisza völgyét, Lonka és Trebusa között, a baloldalon levő hegyekkel együtt nagyon összeszorítják.

Még nagyobb hegytömegek vannak a Fekete- és Fehér-Tisza között. A határon a *Kukul* (1653 m.), *Hoverla* (2058 m.) és *Cserna-*

Hora (2026 m.) emelkednek. A Hoverlához Ny. felől a körösmezei *Pietrosz* (2022 m.) csatlakozik, mellette van a *Pietroszul* (1848 m.), gerincze ÉNy-ra a *Szesáig* (1564 m.) s onnan É-ra Körösmező felé vonúl. Egy keskeny hegyág D-re vonúl a Hoverla és Bogdányi patakok völgyei között, más hegysor a *Szesul* (1728 m.) felől D-re Bogdány felé s DNy-ra a *Sztebiora* havason át Novoszelicza felé vonúl, hol a K-ről jövő Fehér-Tisza az É-ról jövő Fekete-Tiszába ömlik.

A Fehér-Tisza s a Prut és Cseremosz forrásainak vidékét alkotó hegységet általában *Cserna* vagy *Csorna Horának* nevezik. Legmagasabb csúcsai az említett *Hoverla*, a *Dancseresz* (1822 m.), *Turkul* (1935 m.), *Gutin-Tomnatek* (2018 m.), *Muncsel* (2026 m.) és a szorosabb értelemben vett *Cserna Hora* (2002 m.). A Hoverlához, mint említettük, a körösmezei *Pietrosz* csatlakozik, mely a *Polonina Harmaniczkából* mered föl. Jóllehet a hegység homokkőből áll, mégis felette zord és sziklás, ormai és csúcsai szaggatottak, merész szabásúak; Galiczia felé nagyon meredekűl ereszkednek, Ny. felé többnyire fönsíkokra támaszkodnak. A Hoverla fönsíkján nehány apró tengerszem van; kúpjának nyugati lejtőjén Sziegmeth régi jegesek nyomaira, fenékmorenákra akadt.[1])

Trebusától K-re a Tisza felé tajtékozva alásietö Fehérpatak forrásai felett a *Pop-Iván* tornyosúl, mely a Fehér-Tisza, Ruszkova és Vissó völgyei között elterjedő hegyeknek királya. Három sziklacsúcsa van, melyeket keskeny ormok kötnek össze egymással. Legmagasabb a déli csúcs (1940 m.). Keleti meredek oldalán a Kis- és Nagy-Groppa völgyek vannak bemélyedve, melyek vadregényes sziklás szakadékok, a Magas-Tátra fenvölgyeire emlékeztetnek s sziklás zúgaikban örökös hó van; a Kvaszni völgyére nyilnak, ez É-ra vonúl

[1]) A vad hegységet jól jellemzi a rusznyákok mondája, melyet Sziegmeth közöl: »Az úristen parancsára az ördög csinálta e hegységet az istentelen emberek megbüntetésére. A sátán sziklát rakott sziklára, iszonyú mélységeket, hómezőket, sötét sziklaszakadékokat és megmászhatatlan bércztornyokat alkotott. Műve oly borzasztó lett, hogy sz. Mária az oly keményen megbüntetett emberekért könyörögve engedelmet kapott, hogy a vadonnak borzadalmait enyhíthesse. A zord bérczoldalokat zöld havasi legelőkkel és teljes diszben pompázó virág-szőnyegekkel takarta be; ő teremtette a gyönyörű erdőket s a sziklák vadonjában a szép tengerszemeket; az ő parancsára fakadt a forrás, mely kristálytiszta vizével a völgy felé csörgedez. Igy lett a hegység zord s egyszersmind szép is! A vándor borzadva halad a hegyormok és gerinczek zord vadonjában és mélyen fellélegzve ézlvezi azután az őserdő tündéri látványát, a havasi legelő kies képét, a tengerszem regényességét!«

a Pietrosz (1784 m.) szegélyezi, mely a Pop-Ivántól ÉK-re esik. A Pietrosztól Ny-ra a *Berlebácska* mered föl (1736 m.), mely egy ágat Ny-ra, mást hosszabbat É-ra ereszt, amaz a Fejérpataki és Berlebászi völgyeket választja el egymástól, emez a Kvaszni völgy nyugati oldalát szegélyezi. DNy. felől a Pop-Ivánhoz a *Serbán* (1795 m.), *Poloninka* (1625 m.), *Preluka* (1267), *Mencsul* (1368 m.) csatlakoznak. Az egész hegység főgerincze a Fejér-Tiszától, Kvaszni vidékéről D-re a Vissó völgyéig húzódik, legnagyobb magasságát a Pop-Ivánban éri el, onnan mind É-ra, mind D-re fokozatosan letörpül. Keleti oldalágai a Tisza felé lassan lejtősödnek, a Pop-Ivánból kiágazó gerinczig mind magasabbak, onnan kezdve pedig alacsonyabbak. A Pop-Iván hegységének keleti szomszédja az a hegysor, mely É-ról D-re vonúl s melynek főcsúcsai a *Groppa, Mihajleku* (1926 m.) és *Farchen* (1961 m.), mely ÉK. felé meredek sziklafallal szakad meg. A Groppa szakadozott kúpjához s a Tomnatekhez (1621 m.) csatlakozó ormok K-re az ország határáig, É-ra a Fehér-Tiszáig terjednek. Nagyszerű kilátás esik a Pop-Iván csúcsáról Máramaros hegyrengetegeire. K. felé a vad Cserna-Hora hegység óriásait, É. felé a körösmezei Pietroszt, ÉNy. felé a Bliszniczát, Opressát, Apeczkát, a Mokra melletti *Német havast* (1550 m.), és a Popágyát (1742 m.), Ny. felé a Serbánt, a kárcsú Poloninkát s ezeken túl a Tisza nagy medenczéjét látjuk, melyben a megye fővárosa terül el. Odább DNy-ra az Iza és Mára völgyeinek széles szalagjai, a Kőhát s e mellett a Gutin hegylánczolata tűnnek fel, D. és DK. felé a Czibles s a hatalmas Nagy-Pietrosz kötik le figyelmünket; az utóbbitól É-ra a Torojaga merül fel. Egy szóval a Pop-Iván csúcsáról majdnem egész Máramaros megyét számtalan hegysoraival és völgyeivel tekinthetjük át.

Szép erdős hegyek és havasi legelők foglalják el a Ruszkova, Vaszér és Vissó völgyei között eső területeket is. A Vaszér völgye Máramaros egyik legregényesebb völgye. Közte s a Ruszkova völgye között az ország határa felől DNy-ra vonuló hegysor terjed el, nyugati része sugárosan ágazik szét, ezt *Szkerisóra* havasnak nevezik. A Vaszér és Borsa völgyei között elterjedő hegyek közől legnagyobb magasságra a *Torojaga* (1939 m.) emelkedik, mely Borsabányától É-ra esik. A Torojaga havasnak három csúcsa van, a tulajdonképeni *Torojaga* Ny. felé esik, a délkeleti csúcsot *Murgunak*, az éjszakkeletit *Miraunak* nevezik. Déli oldalán a roppant hömpölyökkel elborított Szekko-völgy nyúlik le, mely Borsabánya előtt a Csiszla vadregényes völgyébe nyílik. A Torojaga mindenfelé ereszt kisebb-

nagyobb ágakat, éjszakuyugati ágát a *Szekuluj* (1807 m.) tetézi. Végre a Borsa és Csiszla völgyei között a *Csarkano* emelkedik, ehhez csatlakoznak a Máramaros legkeletibb szögletét kitöltő hegyek a határt jelölő Czibo patak völgyéig s az Aranyos-Beszterczéig.

A Borsa és Iza völgyeinek déli oldalán a hatalmas hegyláncz emelkedik, mely Máramarost Erdélytől választja el, róla alább lesz szó. Az Iza Mojszintól D-re ered, a Borsa-Vissóval egyközűen DK-ről ÉNy-ra folyik. A Szacsali hágó összekapcsolja az ikervölgyet. A köztük elhúzódó hegysor gömbölyded gerinczekből és kerek csúcsokból áll, melyek a 900 m. magasságot alig haladják meg.

Máramaros keleti vidékein a homokkövet sok helyen az ős-hegység váltja fel. Ez csillámpalából, gnájszféle kőzetekből, kristályos mészből, sziluri kvarczkonglomerátokból és grauvakkéból áll; az Apsiczánál kezdődik, onnan keskeny szalagban a Krajna rikának és Szredna rikának Kabolapojánánál való egyesüléséig húzódik, azután a Tisza völgyén túl kiszélesedve a Vissó jobb oldalán a galicziai és bukovinai határig terjed, Borsánál átcsap a Vissón. Ide tartoznak különösen a hegylánczolat legmagasabb csúcsai: a Pop-Iván, Mihajleku, Farchen és Torojaga. Ez utóbbi havason s nehány más helyen a kristályos palákon trachit tódult keresztül, de a nagy trachit-hegységek az Alföld szélein emelkednek.

II.

A trachit-hegységek, az Eperjes-Tokaji hegyláncz, a Vihorlát, Borló-Gyíl, Nagy-Szőllősi hegycsoport s a Gutin hegység.

Az Éjszakkeleti hegyvidék trachit-hegységei a harmadik földtani korszakban részint szárazon, részint tenger alatt tódultak ki. Két hegylánczot képeznek: az egyik a Hernád és Tarcza völgyei által megjelölt vetődési hasadékból emelkedik ki, a másik a határszéli lánczolatot kiséri és szegélyezi ÉNy-ról DK-re csapván. Az előbbit *Eperjes-Tokaji*, az utóbbit *Vihorlát-Gutin* lánczolatnak nevezzük.

Az Eperjes-Tokaji lánczolat Eperjes és Hanusfalva között magában álló, szép szabású kúphegyekkel kezdődik; a Nagy-Sáros fölött emelkedő *Sárosi vár*hegyet a Tarcza elszakasztotta társaitól, az Eperjes éjszaki oldalán emelkedő *Nagy-* és *Kis-Sztrázs*tól s a Gergelakától Kapiig elnyúló *Moglód* hegységtől. Váralja és Körösfő vidékén a 960 m. magas Csilányos hegyháttal már ama folytonos hegygerincz kezdődik, mely onnan a *Dargói* hágóig DKD-re, azután

inkább déli, sőt délnyugati irányban húzódik tovább. A vízválasztó főgerincz Sáros és Zemplén megyék határán kanyarodik, azután Abaújba s végül Zemplénbe csap át. Legnevezetesebb hágója a Dargói, melyen Kassáról egyenesen K-re Gál-Szécsbe mennek. A vasút odább D-re szegi a hegylánczot, Sátoralja-Ujhelyből az É-ra nyíló völgyön felfelé Legenye-Mihályi és Kozma helységeken túlig megyen, azután Ny-ra fordúlván, Nagy-Szalánczná l a vízválasztón (340 m.) kel át s a hegység nyugati oldalán a Csepegőpatak völgyét követve csakhamar az Osvai völgybe jut.

A hegylánczot Ny-on a Tarcza és Hernád, K-en a Tapoly, Ondava és Bodrog völgyei határolják; oldalait számos völgy szeldeli. Nyugati oldalán a Sebesi, Kellemesi, Sóvári és más völgyecskék nyílnak; ezeknél sokkal nagyobb az Osva völgye, mely Vörösvágás vidékéről a hegység főgerinczével s a Tarcza és Hernád völgyeivel egyközüen D-re vonúl. A három folyó Zsadánynál egyesül. A hegyláncz keleti oldalán a Ronyvai, Bósvai és Tolcsvai völgyek a legnagyobbak.

Az Osva jobb partján egy oldalvásti mellékág emelkedik, mely Kakasfalva vidékéről mint folytonos hegysor a Tarcza és Osva egyesüléséig elnyúlik. Legmagasabb kúpja a Boroszlótól É-ra emelkedő *Szobrana*-hegy (605 m.). Azon kis hegysor képezi az alsó Tarcza bájos völgyének keleti párkányát.

A hegyláncz legmagasabb és legzárkozottabb része a Dargói hágótól É-ra esik, legmagasabb kúpja a *Nagy-Simonka* (1092 m.) Kakasfalva és Agyagos között. Attól D-re esik a *Kis-Simonka* és *Libánka*. Ennek erdős lejtőin régibb és újabb óriási górczok a világhirű opálbányákat jelzik. Lent a völgyben van a bányatelep s ettől K-re egy km. távolságra a bányatisztek gyarmata s a bérlő lakóháza. A Libánka keleti lejtőin vannak a bányák, éjszakdéli irányban majd 4 kméterre elterjedő gorczvonal jelzi. Számtalan külmiveletek, tárnák és bányaomladékok tanúskodnak arról, hogy az opált ott már igen régi időtől fogva aknázták. Hihető, hogy a régiek az opált a karbunkulus neve alatt ismerték. A középkorban az opálbányák területe a Keczer-családé volt, de ez az opált nem ismervén, annak kiaknázásával sem foglalkozott. Az 1740—1750-diki háborús időkben a lőfegyverekhez szükséges kovakövet keresték ott s így véletlenül opálokat találtak. II. József idejében 5 frt lefizetése mellett mindenkinek szabad volt opálbányát mivelni. Később a kincstár 300 frtért bérbe adta az opálbányákat. 1817-ben Szentiványi 1000 aranyért, 1830—1845-ig Fehérváry Gábor 1025 frtért birta bérben;

azután Goldschmidt bécsi ember bérelte 13,600 frtért; mostanában pedig Egger budapesti ember birja 24,000 frtnyi évi bér mellett. A Simonka nyugati oldalán volt bányákat 1859 óta nem mivelik többé.[1]) A vidéken sok más ponton is tettek kutatásokat, a *Tánczoskán* és a *Csolon*, de eredmény nélkül. Általában a szivárványozó nemes opál nagyon ritkán és szabálytalanúl fordúl elő, sokkal gyakoribbak a közönséges opálok, t. i. a tej-, viasz- és faggyú-opál, a hyalith és hydrophán; az utóbbi csak vízbe mártatva lesz áttetszővé. Ily közönséges opálok nemcsak Vörösvágás határában, a Libánka hegyben, Simonkában, Dubnik és Huvíz pusztákon, hanem Bunyita, Erdőcske, Hermány, Kemencze és Zamutó határaiban is előfordulnak. A Simonka nyugati oldalán, a Klauzura-völgyben régi elhagyatott aranybányák vannak.

A Dargói hágótól D-re a hegyláncz mindkét oldalát kiöblösítő völgyek mind mélyebben benyúlnak annak dereka felé s végül összetalálkozván, a folytonosságát megszakasztják és azt egyes hegyekre darabolják szét. Zombor és Bodrog-Keresztúr között egy széles horpadás terül el, mely a tokaji *Nagyhegyet* egészen elválasztja a hegylánczról. Az Tarczal és Tokaj között, a Bodrog és Tisza egyesülésénél mint hatalmas őrtorony emelkedik a nagy síkság szélén, szabályos alakjánál fogva a trachit-hegyek mintaképe, messzire látható, jóllehet magassága csak 507 m.

Az Eperjes-Tokaji hegyláncz magvát és derekát biotittrachit és fiatalabb augittrachit alkotja, majd vörös, majd szürke és fekete válfajokat mutatván. Helyenként zöldkő-trachit is mutatkozik. A tömött trachitokat rhyolithok, tajtékkövek, trachittufák és nyirok kisérik. A tömött trachit rendesen sátoralakú hegyeket képez, ellenben a mállékonyabb trachit válfajok és trachitos üledékek alkototta hegyek többnyire szaggatottak, oldalaik kiárkosodvák. Az Ujhely nyugati oldalán emelkedő hegyek, t. i. a *Várhegy* (337 m.), a *Sátorhegy* (461 m.) és a *Magashegy* (510 m.) gyűrű alakjában sorakoznak; a gyűrű közepén a *Kopaszhegy* (346 m.) áll. Ezek a körben álló hegyek, úgy látszik, egy tűzhányói tölcsér karimájának maradványai, a Kopaszhegy pedig kihányási kúp.

A hegyláncz éjszaki részét a Libánka hegyig rendesen *Sóvári hegységnek* nevezik, legdélibb része pedig a szántói Sátorhegytől az újhelyi Sátorhegyig a *Hegyalja,* melyben a hires bor terem. A

[1]) L. *Gesell Sándor:* A Vörösvágás-Dubniki m. k. opálbányák földtani viszonyai, Math. és természettudományi Közlemények XV. k. 213. l.

Hegyalja magaslatai leginkább a rhyolithféle trachitból, trachittufából és a különböző trachitok málladékából, az úgynevezett nyirokból állanak; ez a lösznek nevezett sárga agyaghoz hasonlít. A legjobb bor nyirok-talajon terem.

A kúphegyeket több helyen festői várromok koszorúzzák: ilyenek a szalánczi, füzéri, regéczi és bódogkői várak maradványai.

Az Eperjes-Tokaji hegylánczolat keleti oldalán egyes magaslatok a sikságból emelkednek ki szigetszerüen. Azok szintén trachitból és trachittufából alkotvák. A Bodrogközön Kövesd, Király-Helmecz és Lelesz mellett vannak ily magaslatok. Zemplén mellett jókora hegy emelkedik. Odább keletre, a Laborcz völgyénél, Sztára vidékén már a *Vihorlát hegység* kezdődik, mely a homokkő hegységek déli oldalán emelkedő nagy trachit-hegylánczolatnak legnyugatibb tagja. Sztára Hanusfalvától egyenes vonalban 30 km. távolságra esik, ennyire közeledik a Vihorlát az Eperjes-Tokaji hegylánczhoz.

A Vihorlát-Gutin hegylánczolat a Cziróka és Laborcz völgyeitől DK-re Szatmár, Máramaros és Erdély egybeszögeléséig húzódik, odább K-re is vannak kisebb-nagyobb trachittömegek, mint megannyi hidoszlopok, melyek a Vihorlái-Gutin hegylánczot az Erdélyben emelkedő Kelemen havassal és Hargitával kapcsolják össze.

A Vihorlát-Gutin lánczolata a homokkő-hegységek déli szélén tódúlt ki, eredetileg folytonos, összefüggő szegélyfalat képezett, ezt utóbb a vizek több helyen szétszakították és elmosták. Ily áttöréseket eszközöltek: az Ung vize a *Proprisni* és *Szinatoria* hegyek között Vorocsótól Ungvárig; a Latorcza a *Szinyáki* és *Borló-Gyie* hegységek között Szucskótól Sz.-Miklósig; a Borsova Dolha és Bilk között; a Tisza Huszt és Veresmart között.

A tágabb értelemben vett Vihorlát-hegység Zemplén és Ung megyék határán s nagyobbára Ung megyében terjed el, a Laborcz, Cziróka, Ublya és Ung völgyei között. É. felé a Homonnai hegycsoportra, a Makovicza, Dubravka és Na-Sztáz hegységekre támaszkodik, D. felé közvetlenül a nagy sikságra ereszkedik, mely már Nagy-Mihály, Szobráncz és Ungvár szélességében kezdődik. A hegység déli tövében a Blata mocsár terjed el Nagy-Mihály és Ubrezs között.

A szorosabb értelemben vett Vihorlát vagy Vihorlak főgerincze egy szöget képez, melynek csucsán a *Szinnai kő* tömege emelkedik; a szög hosszabb szára nyugat-délnyugati irányban Vinnáig vonúl, rövidebb szára pedig majdnem egyenest D-re a Váraljai völgyig ter-

jed, mely Szobráncztól ÉK-re mélyen bevágódik a hegységbe. A hosszabbik ágnak majdnem a közepén van az egész hegységnek legmagasabb csúcsa a *Vihorlát;* ennek orma Ny-ról K-re huzódó s É. felé görbült ívalakú gerincz, melynek legmagasabb csúcsai a keleti és nyugati végén vannak; a nyugati csúcs oly sziklacsoport, mely két várrom alakjára emlékeztet, a keleti pedig legnagyobbrészt pázsittal van fedve, de déli oldalán szintén egy lefelé terjedő sziklacsoport dudorodik ki s fent is vizszintes trachittáblák terülnek. E két magas végpont között hullámos vonalban huzódik a Vihorlátnak pázsitos és meglehetősen keskeny orma, úgy hogy azon is kisebb-nagyobb gömbölyded domborodások vannak, melyek közt a középső a legnagyobb, azért távolról tekintve majdnem háromcsúcsúnak látszik a Vihorlát. Az egész oromnak déli lejtője egyes helyek kivételével pázsittal van benőve körülbelől 100—150 méter mélységig, ott sűrű bükkerdő övezi. Az éjszaki lejtő egészen a gerinczig fákkal van benőve, sőt a gerinczuek nyeregalakú horpadása is erdős. A nyugati csúcs magassága 1074, a keletié 1069 m. A Vihorlát ormától ÉK-re 7000 m. távolságban van a Szinnai kő (Szninszky Kamen). De a két hegy között a főgerinczből még két más erdős csucs emelkedik, t. i. a *Motrogun* s az evvel magas hát által összekapcsolt *Szinnai hegy.* E között s a Szinnai kő között mélyebb horpadás van, oly hágó, melyen keresztül elég kényelmes ösvényen a Felső-Remetei völgyből, a Tengerszem felől, a Józsefvölgybe s ennek mentén a Cziróka völgyébe lehet menni. E hágó magassága 791 m. A Motrogun (1019 vagy 1069 m.) a főgerincznek egyik csomópontja, belőle indúl ki azon ág, mely D. felé vonúlva a Felső-Remetei völgynek nyugati oldalát szegélyezi, végső nyúlványai a Szobránczi lapály felé ereszkednek le. É. felől a Motrogunhoz az egész hegységnek legnagyobb mellékága csatlakozik, mely eleintén ÉNy-ra huzódik, de azután ívalakban Ny-ra fordúl s a hegység fő derekával egyközüen DNyD. felé egészen Kis-Kemenczéig terjed s a Cziróka völgyét D. felől kisérvén, az utóbbival együtt a Valaskóczi fennvölgyet képezi.

A Szinnai kő a Cziróka völgyére gyorsan lebocsátkozó nyulványaival együtt a trachít-hegységnek legéjszakibb tömzse. Sajátságos alakú hegy, erdős tetejéből egymáshoz közel álló két sziklatömeg nyulakodik a körülöttük levő magas fák fölé. A két sziklatömeg Ny-ról K-re menő vonalban van egymás mellé helyezve; a sziklák egészen vizszintes, 60—80 cm. vastag rétegekre széthasadt trachitból állanak s meredek falaik függőlegesen emelkednek, fent pedig tábla alakú lapost képeznek. A keletinek magassága 1022, a nyugatié 1008 m.,

de ez hosszabb és szélesebb, mint amaz. Most lajtorja és lépcső segélyével mindkettőre könnyen fel lehet jutni. [1])

A Szinnai kő déli oldalán azon katlanforma mélyedés van, mely DNyD-re elnyúlik; a Vihorlát s a keleti oldalán emelkedő *Tresztya* (969 m.), a Motrogun, *Halinka* (870 m.), Szinnai kő, *Nezebecz* (1027 m.), *Remetei kő* (1005 m.), *Fetkur* (928 m.) és *Roch* (858 m.) egy körnek két harmadát fogják körül, a Tresztya egy ágat a *Lisszakig* (808 m.) ereszt, mely a gyűrűt majdnem teljesen elzárja, csak azt a nyílást hagyja meg, melyen a Remetei völgyön lerohanó Blata patak kifolyhatik. A gyűrű vagyis kráter fenekén van a kis tó, melyet Tengerszemnek neveznek, magassága 613 m.

Az említett hegygyűrűtől D-re a hegység dereka letörpül, de a Váraljai hágón túl ismét nagyobb magasságra emelkedik. A trachithegységnek azon délkeleti szárnyában a *Proprisni* a főhegy. Ennek is kettős csúcsa van (1020 és 1000 m.); belőle csillagalakban terjednek szét a hegyágak; legdélibb nyulványai Ungvárig érnek. Ezektől szakasztotta el az Ung a Szinatoria hegyet, mely igen szelid hajlású hegyhát.

A trachit hegylánczolatnak második tagja a *Polyána-Szinyák* hegycsoportok mindjárt az Ung völgye bal oldalán kezdődnek s a Vihorlát főgerinczének folytatásában DK-re csapnak. Az Ung, Turja és Nagy-Pinye völgyei között Ung és Bereg megyékben terjednek el. É. felé a Polonina-Runa havashoz csatlakoznak, melytől a Turja és Nagy-Pinye völgyei s az ezeket összekapcsoló Olenyovai horpadás választják el. A Turja völgyének Poroszko melletti kiöblösödése a Visnicze völgyével együtt az egész hegységet két főtömegre osztja: a Polyána és a Szinyák csoportjaira. A Polyána magassága 961 m., a tőle K-re eső Makovicza valamivel alacsonyabb. A Szinyáki hegység a Hraboniczai vagy Szinyáki völgyet patkó alakjában veszi körül; legmagasabb csúcsai az *Ubavszki Kamen* (1007 m.), *Mencselik* (992 m.), *Bili Kamen* (970 m.), *Dunanka* (1014 m.) és *Szredni Verch* (981 m.). A Bili Kamen egy hegyágat a patkó közepébe ereszt, ennek végfoka a *Busz* hegy (902 m.), melynek tövében a Szinyáki fürdő van. A két hegycsoport déli nyulványai az Ungvár, Szerednye és Munkács közötti országútig, tehát a Latorcza lapályáig érnek. Munkácstól DNy-ra a Latorcza bal oldalán is emelkedik egy trachit-hegy, egészen elszigetelve, a Munkácsi vár koszorúzza, ma-

[1]) L. *Ludman Ottó*: Kivonat a Vihorlet trachythegységnek topographikus leirásából, Math. és Természettud. Közlemények, XV. k. 407. l.

gassága 166 m. Vele átellenben a folyó túlsó oldalán a *Gális*-hegy, azután a *Lovácska* s odább K-re a *Vereshegy* és a *Cserneki* hegy emelkednek; ez utóbbinak déli fokozatán épült Sz.-Miklós tiszteletére a hires görög kolostor.

A Latorcza, Brusztopatak és Borsova völgyei között a Vihorhorlát-Gutin hegylánczolatnak harmadik tagja, a *Borló-Gyíl* hegység terjed el, majdnem egészen Bereg megyében. A Szolyvai havasok előtt emelkedik, melyektől a Brusztopatak völgye vagyis a Szolyvától Kerecskéig terjedő horpadás választja el. K. és D. felől a Borsova völgye határolja, középső vidékeit az Ilosvai völgy és mellékvölgyei szeldelik, délnyugati nyulványai Munkácstól D-re a Szernye mocsár lapályára ereszkednek. A hegység főgerincze a *Bombuska*-hegy felől DK-re vonúl s a *Buzora*-hegyben 1077 m. magasságot ér. Előtte egy ÉK-ről DNy-ra lejtősödő dombvidék terül, melyet az Ilosva és mellékvizeinek völgyei szeldelnek. A dombvidék trachittufából áll, melyet a víz könnyen össze-vissza szeldelhetett s részint elhordott. Az Ilosva völgyének nyugati oldalát az ÉNy-ról DK-re csapó *Háthegység* szegélyezi, mely szilárdabb kőzetekből áll, s melynek nyulványai a munkácsi lapályig és a Szernye mocsárig terjednek. Ennek déli oldalán a *Beregszászi hegység* emelkedik, egészen elszigetelve; legmagasabb kúpja a Beregszász várostól DK-re eső *Nagyhegy* (363 m.), onnan mint keskeny gerincz K-re huzódik s Bene és Kovászó között hirtelen megszakad. De odább K-re, Oroszinál, még egy meredek oldalu kup emelkedik ki a lapályból, az a *Kelemenhegy*. A hegység nyugati oldala Beregszász-Végardótól D-re a Vérke medréig ér; ÉK. felé az apró domborodások Beregen túl Felső-Remetéig terjednek s ott a Háthegység délnyugati nyúlványaival olvadnak össze.

A Szernye mocsár medenczéjétől Ny-ra Déda és Régány mellett domborodik egy-egy alacsony kúp, melyeket gátforma küszöb kapcsol össze. Odább ÉNy-ra a *Kászonyi* és *Zápszonyi* hegyek emelkednek ki a lapályból, az utóbbi 199 m. magas.

A trachit-képződményekhez a *Nayy-Szöllősi* hegycsoport is tartozik, mely a Borsova és Nagyág völgyei között elterjedő hegysorhoz csatlakozik. — Azon hegycsoport főgerincze Dolha vidékéről DNy-ra vonúl s Husztnál a Nagyág, Nagyszőllősnél a Tisza, Salánknál a Borsova völgyénél szakad meg. Legmagasabb kúpja az *Osztri-Verch* (828 m.) Huszttól ÉNy-ra. Sarokbástyái Nagy-Szőllősnél a *Feketehegy* és Salánknál a *Helmeczi hegy* (353 m.).

Sokkal nagyobbak azok a trachit-hegységek, melyek a Tisza

bal oldalán Huszt és Halmi vidékéről DK-re Szatmár, Máramaros és Erdély egybeszöggeléséig terjednek. É. felől a Tisza völgye, Ny. és D. felől a magyar Alföld s ennek a Szamos és Lápos völgyein felfelé a hegyek közé benyúló öblei által határoltatnak, DK. felé pedig az Erdély éjszaki határán emelkedő Czibles hegységhez csatlakoznak, melytől csak a Mára völgye s a Kapnikbányáról Budfalvára vivő hágó választja el. Az egész lánczolatot a Tisza áttörésétől Kapnikbányáig három tagra oszthatjuk: az *Avas hegységre*, a *Kőhátra* és *Gutin hegységre*.

Az Avas hegység leginkább Szatmár megyében a Tisza völgye s a nagy sikság között terjed el; ÉNy-ról DK-re csapván, a Túr völgyének déli oldaláig s azon hágóig ér, mely a *Forgó* hegy nyugati oldalán van s melyen az országút Avas-Ujfaluból Máramarosba, a Ferenczvölgybe és Técsőre visz. Jobbára 320—380 m. magas fensík, melyet számos, mélyen bevágódott, völgy szeldel. A hegység t. i. nagyobbára trachittufából áll, melyet a vizek könnyen kivájhattak és elmoshattak. A délnyugati oldalán való völgykatlant a Túr és mellékvizei vájták ki. A Turcz és a Batárcsi patak mellékvizei, a Hódos, Komlósi, Szárazpataki és Tarnai erek mélyen vágódtak be, s völgyeiket meredek hegyfalak szegélyezik. A tömött trachitból álló magasabb kúpok a 800 m. alig haladják meg, ilyen a *Fracsin* Nagy-Tarna és Velejte között, továbbá a *Siroki* Verch (777 m.) Velejtéből D-re, a *Viski kő* (937 m.). Mindazonáltal a Tisza széles völgyéből s a nyugati Alföldről tekintve szép képet nyujt a hegység s magasabbnak látszik, mint a milyen valósággal.

A főgerincz a Tiszával egyközüen nyúlik el, s a Tiszára néző lejtősége sokkal rövidebb, mint nyugati oldala; kivált a főgerincz két oldalán kikönyöklő kúpok tűnnek fel szép szabásuk által. Így a *Viski várhegy*, melynek oldalában fürdő van. A *Huszti várhegyet* a Tisza elszakasztotta.

Az Avas-Ujfaluból Técsőre vivő országút a Forgó hegy nyugati oldalán 411 m. magasságban szegi a hegység főgerinczét, odább DK-re a *Fenyér* (Fenyő?) hegy emelkedik (969 m.); ott kezdődik az a hegysor, mely a Tisza bal oldalán Máramaros-Sziget vidékéig terjed, hol hirtelen DK-re fordúl s a Mára völgye nyugati oldalán délkeleti irányban kanyarodik tovább, mígnem Sugatagtól DNy-ra végét éri. Ezt a hegysort *Kőhátnak* nevezik, mert csakugyan gerincze nagyon sziklás. Jellemző tulajdonsága e hegységnek, hogy fensíkforma gerincze a Tisza és Mára felé igen meredekül ereszkedik, míg D. és DNy. felé enyhe hajlású síkra megyen át. A gerinczből a

Fenyér hegytől K-re a *Szaplonczai kő* (937 m.), odább K-re a *Kapudie-fetie* (697 m.) emelkedik, a két hegy között a Szaploncza patak áttörte a gerinczet s így lehetővé tette, hogy a fensík vizei É. felé s a Tiszába ömölhessenek. Hosszúmező vidékéig a Kőhát főgerincze K-re huzódik, azután É-re fordúl a *Varatik, Lespin, Csikanka* hegyeken át a *Kornu-Pietri* hegyig, hol a felső Mára keleti kanyarulatánál megszakad. Nevezetes, hogy a hegygerincz csapása a Tisza folyásával oly szorosan egyközű; bizonyos, hogy a hegység alakja szabta meg a folyónak irányát. A Mára szintén a Kőhát főgerinczének déli oldalán ered; a vizválasztó a Tisza és Szamos között a Kőháttól Ny-ra esik; azt az a hegysor képezi, mely a Fenyér hegyből kiindúlván a *Tripszoru, Rosza, Vervu-Rotunda* (1234 m.), *Pleska-Máre* (1285 m.) stb. hegyeken át a *Rozsáljig* (1397 m.) DKD-re huzódik s azután Felsőbánya vidékéről K-re kanyarodik tovább a Kapnikbányáról ÉK-re emelkedő *Piatra-Lotosig*. Ezen hegysor zárköve a *Gutin*, mely hatalmas sátoralakú hegy, ormának két csúcsát várromhoz hasonló sziklafalak képezik; nyugati csúcsa a *Szekatura* (1430 m.), keleti csúcsa a *Nagy-Gutin* (1447 m.), a két sziklatetőt összekötő orom É. felé homorú. Déli oldalán a *Kis-Gutin* sziklacsúcsa dudorodik ki (1257 m.) A hegy alakja egészben véve olyan, mint a Vihorlété, D. felől tekintve háromcsúcsúnak látszik. A Rozsály egy Ny-ról K-re nyúló kerülékes fönsík, nyugati és déli oldala meredek.

A Forgó és Fenyér hegyektől a Gutinig vonuló hegysor tehát a hegységnek vízválasztó főgerincze, a Kőhát sziklaorma nem egyéb, mint az ezen főgerincz éjszaki lejtőségén való hegyomlás.

A Gutin hegység főgerinczének éjszaki oldalán két nagy katlan van, egyikben a Szaploncza, másikban a Mára gyüjti vizeit, a két medenczét egy harántág választja el egymástól, mely a Rosza hegyből kiindulván, K-re a Csikanka felé vonúl. A főgerincz nyugati oldalán a legnagyobb hegyág szintén a Rosza hegyből indúl ki a *Sztruncs, Pietrosza* és *Vurvul-Kómóri* hegyeken át DNy-ra vonúl, azután Ny-ra kanyarodik és Szinyér-Váraljánál lelaposul. Éjszaknyugati oldala az Avasi völgykatlan felé lejtősödik, keleti oldalán a Miszbányai, Feketebányai és Fernezelyi völgyek mélyednek be, melyeket meredek sziklafalak szegélyeznek. Köztük számos kúphegy emelkedik: az *Osztró* és *Kereszthegy* Nagybányától É-ra; a *Nagybányahegy, Meskő, Blidar* és a sziklás *Fejérkő* (Piátra alba) Felsőbányától É-ra. Felsőbánya a Gutin hegy délnyugati oldaláról levonúló Zazar vagy Szaszar völgyében fekszik, közvetlenül a város éjszaki

oldalán a trachit-hegység meredek sziklafalakkal emelkedik. K. felé összeszükül a völgy, D. felé nyiltabb vidék van. Áz országút onnan DK-re kanyarodik, dombos vidéken át a Kapniki völgybe s ezen fölfelé ÉK-re Kapnikbányának tart. E város nyugati oldalán a *Feketehegy* emelkedik a Gutintól DNy-ra.

Az egész hegységet legjobban a Rozsály és Gutin tetejéről tekinthetjük át. Onnan látjuk, hogy a trachit-hegység egy nagy fönsík (táblaföld), melyet mély völgyek szeldelnek, s melyből hol harang- és kupolaforma, hol merészebb szabású gulaszerű hegyek nyulakodnak fel. A hegylapos szélein s a völgyek mentén alacsonyabb kúpok sorakoznak. Sötét erdő, leginkább tölgyes és bükkes fedi a hegység hátát és oldalait.

Az Avas hegységben, de kivált a Gutin hegycsoportban nevevezetes ércztelepek vannak, a nemes érczek itt is leginkább a zöldkő-trachitban fordúlnak elő. Az ottani bánya- és kohótelepekről már szóltunk (l. a 209. s k. l.).

III.

Az éghajlati viszonyok, a termények, a lakosok. Sáros és Abauj-Torna megye.

Az éjszakkeleti hegyvidék nem oly zord, mint a Felföld, kiterjedése kisebb, a hegyek sem oly magasak. Leginkább csak Beregben és Máramarosban vannak hideg és zord vidékek. Az évi csapadék mindenütt meghaladja a 600 mm.; legtöbbnyire 700 és 800 mm. között változik, sőt a magas hegységeken Beregben és Máramarosban néhol az 1000 mm. is meghaladja. Az erdő tehát mindenütt diszlik, leginkább a bükk és tölgy van elterjedve, a fenyő csak a magasabb gerinczeken képez nagy állományokat. Fájdalom a községek és magánosok erdői már nagyon elpusztúltak, különösen Máramarosban számos hegyoldal már egészen le van tarolva, észszerű gazdálkodás, úgyszólván, csak a kincstári erdőkben folyik. Az erdőpusztitás káros következményei már is érezhetők sok vidéken. — A nagy uradalmak és kincstár erdőségeiben sok vad él, igen gyakori még a medve is, az őz és szarvas sem ritka, a vaddisznó pedig néha a falvak közelében is meglátogatja a tengeri földeket.

A szokott gabnaféléket mindenütt termesztik; a szőlő a trachit-hegységek aljáig van elterjedve, s nemcsak a Hegyalján, hanem még Szerednye és Beregszász környékein is jó bor terem, sőt még Munkács vidékén is sok szőlő van, de a munkácsi bor már majdnem oly karczos mint a kassai.

A hegyes vidékeken itt is aránylag kevés magyar lakik, a többséget a tótok és *rutének* (rusznyákok, oroszok) teszik, az utóbbiak száma az egész országban 350,000-re tehető, ezekből az itt tárgyalandó megyékben 303,406 lakik.

Azok egyeredetűek a galicziai és kis-oroszországi ruténekkel s ezekből származtak hazánkba; mint orosz szlávok csakis a magyar királyok idejében szállingózának be. A XII. században a Kárpátok mentében, a hol most az oroszokat találjuk, még nagyon kevés megszállott hely volt, az oklevelek csak erdőket, vadászhelyeket emlegetnek. A Szepesi, Sárosi, Zempléni és Munkácsi várak, Királyháza Ugocsában és Huszt vára Máramarosban a védelem megannyi fokhelyei voltak, s e várak körül kezdődék a népesedés.

Nagy Lajos idejében, 1340-ben a litván Koriatovics Tódor novo-gorodeki ruténekkel jöve be, s 1360-ban munkácsi birtokossá levén, a Csernek hegyen a Sz.-Miklósnak szentelt kolostort alapítá rutén barátok számára. Ebből a kolostorból eredének azután a Munkácsi püspökök, kiknek elseje 1491-ben válik ismeretessé, az Esztergomi érsek alá tartoztak s tartoznak most is. A rutének leginkább a XVI. század folytában jöttek be, mint ide-oda kóborló pásztorok; Ung megye még 1729-ben panaszkodik arról, hogy a kóbor rusznyák nép oly nehezen szokik állandó lakáshoz. A legtöbb orosz falu 150—200 éve, hogy keletkezett. Mikor a rutén nép állandóan letelepedett s földmivelésre adta magát, Szepesben, Sárosban, Ugocsában, Máramarosban német lakosok helyét is elfoglalta, a vallási üldözések korában sok protestáns német a keleti egyházba tért s a hitvallással együtt utóbb a nyelvet is elfogadá, tehát eloroszosodott, Szepesben és Sárosbsn majdnem harmadrésze a területnek, melyen ma rutének laknak, azelőtt a németek birtoka volt. [1])

Másfelől Szabolcsban, Szatmárban s a Hajdúvárosokban a rutének meg is magyarosodtak. Vallásra nézve a rutének mind, vagy legeslegnagyobb részben a görög. kath. egyházhoz s két püspöki megyéhez tartoznak; a Munkácsi már régóta áll fenn, egyházi megyéjéből 1816-ban az Eperjesi új püspökség szakíttaték ki s ugyanakkor egy másik része a Nagyváradi püspökséghez csatoltaték.

A rusznyákok általán véve a míveltség alacsony fokán állanak, testi és lelki tekintetben az ország legszegényebb népei közé tartoz-

[1]) *Biedermann* Die ungar. Ruthenen, II. 74. l. számos falut sorol fel, melyeknek lakosai eredetileg németek voltak, most pedig oroszok; pl. Kojsó, Helczmanócz, Porács, Szlovinka, Hodermark, Szulin, Krempach, Gáboltó, Lénartó, Hosszúrét, Richwald, Stellbach, stb.

nak; többnyire közép, sőt kistermetű, gyenge testalkotásu emberek; rongyos kunyhóféle házakban laknak, emberek és barmok gyakran egy hajlék alatt vannak; helységeik rendetlenek, szemetesek. Öltözetük is szegényes, bocskort és darócz posztóból való nadrágot viselnek, s többnyire szűr a felső öltözéke mind a férfinak, mind a nőnek. Soványan táplálkoznak, leginkább burgonyával és tengerivel élnek, a böjtöt szigoruan megtartják, de a pálinkát mód nélkül szeretik. Sok vidéken nagyon erkölcstelenek, úgy hogy a szemérmetességet alig ismerik, s a titkos betegségek nagyon el vannak köztük terjedve. Sok helyen még nincs iskolájok, s meglevő iskoláik is gyakran nyomorult állapotban vannak; nagy baj az, hogy a tanítók és papok is gyakran míveletlenek és tudatlanok. Kevés szükségletök levén, bárhol megélnek kevés munkával, azért a folytonos, erős munkát nem szeretik, sőt meg sem bírják. A munkakerülést s a lustálkodásra való hajlamot a sok egyházi ünnep is előmozdítja köztük. Kétségtelen, hogy a zsidó korcsmárosok, kiket azonban a földesúr állít be a korcsmába, igen rossz befolyást gyakorolnak az együgyü, míveletlen, tudatlan és könnyelmű orosz népre, általában a Galicziával határos felvidéki megyék lakosainak szokásaira és erkölcseire, anyagi és szellemi jólétére nagyon káros befolyást gyakorolnak a zsidók. Pedig számuk évről-évre növekszik az uj jövevények által.

Az alább felsorolandó hét megyében 1880-ban a zsidók száma már 136,472 lélekre rúgott, holott az egész országban 638.314 zsidó volt. Az egész népességnek Sárosban $7._6$, Abauj-Tornában $7._6$, Zemplénben $11._5$, Ungban $13._0$, Beregben $13._5$, Ugocsában $12._0$, Máramarosban $14._7$%-át a zsidók tették.

Az éjszakkeleti hegyvidékhez vagy egészen, vagy legnagyobb részben a következő megyék tartoznak:

Megye	kiterjedés □ km	népesség	magyar	német	tót	rutén	oláh
Sáros.....	3801	168,013	4356	11,028	119,022	31,849	4
Abauj-Torna	3331	180,344	112,972	12,304	53,029	566	16
Zemplén ...	6208	275,175	123,088	13,349	105,677	31,073	20
Ung.....	3053	126,707	40,701	3726	38,063	43,398	65
Bereg.....	3671	153.377	66,804	8977	955	75,085	126
Ugocsa	1191	65,377	23,317	2479	77	30,840	8419
Máramaros.	10,355	227,456	24,598	32,755	513	109,695	58,925
Összesen	31,610	1.196,429	415,836	84,618	317,340	303,406	67,575

Sáros megye nyugati része a Tarcza völgyétől Ny-ra a Branyiszkó hegység gerinczéig terjed, egész területe hegyes, a Tarcza völgyén kivül a Szinyei víz (Svinka), a Szekcső, Tapoly és Ondava

völgyei szeldelik, melyek jobbára délkeleti irányban vonúlnak, míg mellékvölgyeik mindenféle irányt követnek. A megye délnyugati csücskéjén a Hernád is átkanyarodik. Az éjszaki vidékek zordak és terméketlenek, a déli tágasabb völgylapályok jóval termékenyebbek. Helység legtöbb van a közép és keleti vidékeken, de azok legtöbbnyire csak kis falvak.

Általában Sárosban igen sok apró község van; az éjszaki terméketlen vidékek lakosai nagyon szegények, a mezőgazdaság és baromtenyésztés nem ad nekik elegendő keresetet, azért az ujabb időben sokan kivándoroltak Amerikába. Csak így lehetne a kivándorlásnak elejét venni, ha a népség egy része az Alföldre telepíttetnék, vagy ha gyárak keletkeznének, melyekben a munkabirók kellő keresetet találnának.

A megye főhelye és székvárosa *Eperjes,* azelőtt sz. k. város, most r. t. város. A Tarcza bal oldalán, az ezen folyó és a Szekcső által befogott kies térségen fekszik, melyet nem magas, de többnyire erdős hegyek öveznek. Ny. felé a Tarcza mentén elterülő kerteken, réteken és szántóföldeken túl egy alacsony hegysor É-ról D-re vonúl, egyik előfokán a csinos kalvária fekszik, K. és DK. felé kissé nagyobb távolságban a Sóvári hegyek kéklenek, a Szekcsőn túl; É. felé három tekintélyes kúphegy sorakozik, mint megannyi őr, a legnyugatibb a Tarcza jobb oldalán emelkedik, Sárosvár festői romjaival; a középső a Kis-Sztrázs majdnem egészen meztelen, a keleti a Nagy-Sztrázs erdős, hozzája csatlakozik két hosszan elnyuló alacsonyabb hegy a Moglód, a legkeletibb végfokon Kapivár romja búslakodik. Az emlitett hegyek tövéig hullámos térség nyúlik el, közepét a Szekcső hasítja; számos helység van rajta elhintve.

Miként vidéke, úgy maga a város is kedves látványt nyujt. A belváros tojásdad alakú, csak három, hosszura nyuló utczából s nehány rövid keresztutczából áll.

Legszebb és legszélesebb a középső vagy főutcza, melynek mindkét oldalán csinos emeletes házak vannak. Közepe táján jóval szélesebb, mint alsó és felső végén s ott, a hol legszélesebb, épen kellő közepén a két legnevezetesebb templom s a fő tanintézetek épületei állanak egy csoportban. A Sz.-Miklósról nevezett r. kath. plebániai templom díszes, csúcsives épület;[1]) mellette a szerény külsejü r. kath. főgimnázium áll; nagy, de korántsem díszes épület az

[1]) *Myskovszky Viktor:* A Sz.-Miklóshoz czímzett eperjesi r. kath. plebánia templom, Archaeologiai Közlemények, XII. kötet. 7 l.

ágostai hitvallásuak temploma, tőszomszédságában a hosszukás négyszöget képező kollegiumi épület áll, mely még nincsen teljesen kiépítve. Ebben az épületben vannak az evang. főgimnázium, theologiai tanfolyam és jogakadémia tantermei, a tanintézeti gyüjtemények és nevezetesen a Szirmay-féle és kollegiumi könyvtár. A kollegium éjszaki oldalán elterülő téren a sz. háromság szobra áll, ez azon hely, a hol Caraffa 1687-ben 21 prot. nemesembert kivégeztete. (»Eperjesi mészárszék«).

A főutcza egyszersmind a vásártér. Alsó felének keleti oldalán díszes épületben a szinház, tánczterem, kávéház és vendégfogadó van; alább egy nagy katonai laktanya, vele szemben, a főutcza nyugati oldalán, a görög kath. püspök czifra székesegyháza és palotája van. A főutczától K-re eső mellékutczában a megyeházat, mellette a kassai püspök által néhány évvel azelőtt alapított leánynevelő (Stefánia intézet) igen diszes épületét s a ferenczrendiek templomát és kolostorát találjuk. A főutczától Ny-ra egy mellékutczában csak az újabb időben épült nehány csinosabb ház.

Hajdan a belvárost árkok és magas kőfalak vették körül, most helyöket többnyire kertek és séták foglalják el. A legszebb sétahely a város keleti, magasabb oldalán huzódik el félkörben, mindkét oldalán kertek vannak. A város nyugati oldalán a malomárok huzódik végig, mely a Tarczából ágazik ki. Mentében szintén kertek vannak. Az eperjesiek általában sok gondot fordítanak a virág, gyümölcs és zöldség termesztésére.

Eperjes régi város, már 1288. táján jelentős kereskedést űzött. Kivált posztó- és vászonkereskedése virágzott. A hitujítás gyorsan elterjedt 1530 óta s nemsokára az egész polgárság az új vallást követte. Az ellenreformatio s a vallási üldözések 1673-ban kezdődtek. Ekkor az evangelikusoktól mind a három templomot s a kollegiumot is elvették, melyet az evangelikus rendek, különösen pedig a felső-magyarországi öt város, t. i. Kassa, Eperjes, Bártfa, Szeben és Lőcse adakozásaiból s a bel- és külföldön gyűjtött pénzből építettek vala fel 1665 óta. Az üldözéseknek csak II. József vetett véget, az evangelikusok a kollegiumot s a vele szomszédos templomot csak 1783-ban szerezhették meg. Eperjes csak a mult század második felében kezdett ismét gyarapodni, kivált bor- és vászonkereskedése új lendületet vett, ekkor az ott letelepedett ráczok és görögök ragadták magukhoz a kereskedést. De a gyarapodást megint hanyatlás váltotta fel. Mostanában Eperjes inkább a veszteglő, mintsem az emelkedő városok közé tartozik; a vasút sem gyakorolt még nagy

befolyást a város fejlesztésére. Vasútja Kőszeg és Abos között ágazik el a Kassa-Oderbergi pályától, egy darabig a Svinka völgyében halad, azután átkelvén a vízválasztón, Somos-Ujfalunál és Kendénél jut a Tarcza völgyébe.

Eperjes lakosainak száma 1869-ben 10,772, 1880-ban pedig 10,139 volt, ezekből 1963 magyar, 1889 német, 5705 tót.

A város környékén néhány kénes savanyu forrás van; ezek a Tarcza jobb oldalán emelkedő Sz. László hegysorának lejtőin fakadnak. Legközelebb esik az úgynevezett *Borkút,* melynek kies fekvése van; egy órajárásnyira a várostól DNy-ra *Czeméthe* puszta esik, ez szép erdős hegyektől övezett ingoványos rét, melyen több vastartalmu savanyúforrás fakad. Ott csinos fürdőház és vendéglő van. Attól DNy-ra más savanyúforrást találunk, Eperjestől D-re pedig az említett hegysor keleti lejtőjén *Vileczhurka* nevű kis fürdőhely van. A városban az ivóvíz nem igen jó, azért a lakosok leginkább a közeli borkutakból való vizet iszszák, melyet cserép-korsókban hordanak be a városba.

ÉK-re Eperjestől egy órányira *Alsó-Sebes* tót mváros közelében négy sós forrás fakad, ott gr. Haller Ferencz a negyvenes években fürdőházat és vendéglőt építtetett s a fürdőhelyet Magyar Islának nevezte el. Még közelebb esik a városhoz DK-re *Sóvár* tót-német mváros, mely a tulajdonképeni Sóvárra, Sóbányára és Svábira vagy Német utczára oszlik; Sóbányán van az egyetlen magyarországi sófőzés. Hajdan kősót fejtettek ott, de 1752. febr. 21-én a betört víz az összes aknákat elárasztá, s azóta a konyhasót a sósvíz elpárologtatása által nyerik, a víz sótartalma több mint 26%-ra rúg; évenkint 50—75 ezer mmázsa főtt sót nyernek. [1]) A helység fölötti hegyen Sóvár romja látható.

Nagy-Sáros mváros Eperjeshez ÉNy-ra esik, tót mváros, 2571 lak., nehány urasági kastély s egy nagy gőzmalom a helység legnevezetesebb épületei. A magában álló 858 m. magas trachit kúphegyet a régi Sárosvár romjai koszorúzzák; ez igen erős vár volt, idő folytában különböző urai voltak, az utolsó időben Rákóczyék bírták, II. Rákóczy Ferencz száműzetése után gr. Aspremont, végül gróf Szirmay kapták. 1660-ban a lőpor kigyúladván, az egész vár fölvetteték.

Nagy-Sáros É-ra marad, ha az Eperjesről Ny-ra, Szepesbe vivő országúton haladunk. Ez uton s jobbra és balra csak apró fal-

[1]) L. *Gezell Sándor:* A Sóvári kősóbányakerület földtani viszonyai. A magyar k. földtani intézet évkönyve VII. köt. 183 l.

vakat találunk, mint *Kis-Sárost, Szinyét, Szinye-Ujfalut, Berthótot, Hedrit, Fricset, Sirokát,* azután a Branyiszkó hegység keleti oldalán kapaszkodik fel az út.

Sirokától É-ra s Eperjestől Ny ÉNy-ra mintegy 23 km. távolságban *Szinye-Lipócz* falu van. Ennek déli oldalán *Singlér* felé, a Branyiszkó hegység keleti oldalán, egy vadregényes völgykatlant találunk, melyet erdős mészkőhegyek környeznek, itt-ott ábrándos alaku kősziklák meredeznek föl, mint a *Baba*, mely gyermeket ölében tartó anyához hasonlít. A völgy fenekén egy tágas réten valami 20 bővizű forrás fakad, részint messzire hallható robajjal; a források vize leginkább kén- és szénsavas natront, meszet, magnéziát, chlornatriumot és chlorcalciumot tartalmaz. De a fürdőépületekre nem fordítanak kellő gondot. Ha a völgyben a fürdőtől Ny-ra *Lacsnó* felé megyünk, nemsokára jobb felől függőlegesen felnyúló mészsziklát pillantunk meg, az úgynevezett *Váracskát*, rajta régi várnak némi maradványa látható. Mögötte nagyobb sziklatömeg tornyosúl, mely csúcsíves templomhoz hasonlít. A völgynek kősziklái között nehány csermelyke szökik alá. Szinye-Lipóczhoz É-ra egy óránnyira egy cseppköves barlang is van.

A vasút Eperjesről a Tarcza völgyén, a folyó bal oldalán megyen fölfelé, *Nagy-Sáros* mellett elhaladván, *Osztropatakára* jut, mely falu mellett szelid hajlású magaslaton csinos kastély és terjedelmes park van, azután csakhamar a kies vidéken fekvő *Kis-Szebent* éri el. Ez nagyon kis sz. k. város volt, a belvárost jobbára még tornyos kőfalak veszik körül; a piaczon a díszes r. kath. anyatemplom s közelében a kegyesrendiek temploma, társháza és gimnáziuma áll. Az ágostai hitvallásúaknak a felső külvárosban két egyházuk van, egyik a németeké, a másik a tótoké. Kis-Szeben régi, most r. t. város, hajdan sokkal jelentősebb volt, mint mostanában, midőn csak 2825 lakosa van, kik nagyobbára tótok. — Az egész városka gyümölcskertekkel van környezve, melyben sok és jó gyümölcs terem. A Svablyuvka hegynek meredek lejtőjén a Tarcza jobb oldalán egy barlangban ásványos forrás fakad, van mellette egy kis fürdőépület.

Péch-Ujfalu, Vörösalma, Pétermező falvak mellett elhaladván, a vasút *Héthárs* mvárosba ér, melynek 1415 tót lakosa van, s mely úgy mint Péch-Ujfalu szintén Sáros megye népesebb és csinosabb helységei közé tartozik, az utóbbinak 1316 lakosa van. Péch-Ujfalutól ÉNy-ra, a Littinyei völgy nyugati oldalán, egy meredek homokkő hegyen *Péch-Ujvár* vagy *Henighvára* látható, mely már a

XI. században épült, 1557-ben a lángok martaléka lett, s most jelentéktelen rom.

Héthárstól É-ra *Tarkö* falu felett is látható egy kis várrom, ez hajdan hatalmas urak sasfészke volt. A Tarcza völgye Héthársnál Ny-ra s azután D-re nyílik. Benne *Kriváný*, *Tarcza*, *Berzevicze*, *Balásvágás* s még nehány más sárosmegyei helységet találunk. Köztük Berzevicze legnépesebb, mváros 1652 tót lak.

A vasút Héthársnál elhagyja a Tarcza völgyét s a *Pusztamezőn* keresztül *Palocsának* és *Lubotinnak* tart, mely helységek már a Poprád völgyében fekszenek. Palocsa mváros, 1487 lak. régi várral. Attól Ny-ra *Plavnicza* a legnépesebb helység 1525 lak. *Orló* a Poprád völgyében a vasút mellett fekszik, K. felé *Csércs* a legnépesebb falu 1024 lak. Ugyancsak a Poprád mellett közel az ország határához *Szulin* nevű két falu van, egyik Szepes, másik Sáros megyéhez tartozik; ott bővizű ásványos források vannak, melyek nagyon kedvelt, különösen sok szabad és kötött szénsavat tartalmazó savanyúvizet szolgáltatnak. A szulini viz nagy kelendőségnek örvend; évenkint vagy egy millió üveget szállítanak belőle; az üvegek a *Lipnik* melletti üveghutában készülnek.

Az Eperjesről ÉK-re menő országút a Szekcsőn átkelvén s *Kellemes* mellett el és *Alsó-Sebesen* áthaladván, *Kapinak* tart, mely fölött Moglód hegyen Kapivár romjai láthatók. Ez nagyon régi vár, sok viszontagságot szenvedett; utoljára 1709-ben szerepelt, mikor II. Rákóczy Ferencz vezére, Telekessy ostrommal megvevé és felgyujtatá. Kapy Gábor özvegye ugyan 1712-ben ujra felépítteté, de már 1715-ben kénytelen volt azt elhamvasztatni, miután országgyűlési törvény annak és sok más magyarországi várnak leromboltatását elrendelte vala. Kapitól ÉNy-ra *Finta* falu fekszik, itt is ott is urasági kastélyok vannak. Az országút megkerüli a Muricza hegyet, melyhez a Moglód tartozik s *Töltszéknek* és *Demétének* tart. Az utóbbi falu fölött a szabályos kúphoz hasonló Vinicza hegy emelkedik. Itt a Szekcső völgye már nagyon keskeny, mindkét oldalán erdős hegyek sorakoznak. Az út *Raszlavicza* s nehány más falun át *Bártfára* visz.

Bártfa a Tapoly völgyének egyik tágulatában fekszik, az említett folyó ott Ny-ról K-re kanyarodik, É-ről a Breznik, D-ről a Lukavicza folyócska egyesül vele. Bártfa Felső-Magyarországnak egyik legrégibb városa, alapítása a XII. századba esik. Cziszterczi apátság volt ott s e körül támadt lassankint a helység. A tatárok feldúlták, Róbert Károly 1312-ben a római származásu Lőrincznek ado-

mányozá, ki újra megalapítá. A város gyors virágzásnak indúlt s már I. Lajos idejében kőfallal kerítették be. Zsigmond új kiváltságokban részesíté. A polgárság élénk kereskedést üzött Lengyelországgal, a kereskedés fő tárgyai a bor, vászon, csipke és fonál voltak. Legnagyobb fényét a XVI-ik században érte el a város, akkor a tanácsurak római köntösben jártak a városházára. A hitújítást kivált Stöckel Lénárt terjeszté 1539 óta, Bártfán virágzó gimnáziumot is alapított. Az ellenreformatió, mindenféle más viszontagságok s utoljára különösen Lengyelország feldarabolása tönkre tették Bártfa virágzását. A város mindinkább hanyatlott, s ujabb felvirágzása alig remélhető, a vasút is kikerüli. Most az r. t. város 4884 lakossal, kik legnagyobbrészt tótajkúak és kath. vallásuak. Régi dicsőségét kerítőfalainak maradványai s különösen a piaczán levő szentegyház és városháza hirdetik. A szentegyház egyes részei a XIII—XV. századokból származnak. Első tekintetre meggyőződhetünk arról, hogy egyes részei különböző időszakokra vallanak. Kivált belseje az ott levő sok mükincsnél fogva igen nevezetes. A városháza a templommal átellenben egészen szabadon áll, a XVI. századból való épitmény. A lépcsőházban Lőrincznek, a város alapítójának, fából faragott s vaslemezzel bevont, életnagyságu szobra van elhelyezve. A tanácstermen keresztül az igen gazdag levéltárba jutunk, melyben felette sok becses régi okirat s más régiség őriztetik. A régi polgári házak is a műépitészet és kézműipar magas fokú fejlődéséről tesznek tanubizonyságot. A városnak még fennálló körfalai, sánczárkai, kapui és bástyatornyai szintén felette érdekesek. [1])

A várostól É-ra félórányi távolságban a *Bártfai fürdő* fekszik. Az út a Tapolyon átkelvén, egy darabig a Breznik völgyében megyen, azután bal felé tárul fel egy mellékvölgy, melyet a 890 m. magas Magurából kiágazó két erdős hegysor szegélyez. Ebben a fenyvesek között nyíló völgyben, 310 m. magasságban, fakadnak az ásványos források, melyek száma változó. Most 12 forrás van, melyek 3 csoportra oszlanak. A legmélyebben fekvő csoporthoz az oszlopokon nyugvó pavillonnal fedett Istvánkút, a Györgykút, Ferenczkút és Orvoskút tartoznak. Egy ház udvarában a Töltögető kút van, ebből merítik az elszállításra szánt vizet. A középső csoporthoz tartozó források közől legnevezetesebb a Fortyogó (Sprudel) s a Fürdőforrás. A bártfai források a konyhasós égvényes vasas savanyuvizek közé tartoznak. Az 1505 óta fennálló fürdő a mult században ha-

[1]) L. *Myskovszky Viktor:* Bártfa középkori műemlékei, Magyarországi régészeti emlékek, IV. köt. Budapest, 1879 és 1880.

zánknak egyik leghiresebb és leglátogatottabb fürdője volt, kivált a lengyel urak látogatták. Most az épületek és fürdőintézetek a hanyatlás jeleit mutatják. A fürdő egy kis városhoz hasonlit, az épületek részint a városéi, részint magánosokéi, három szabályos utczát képeznek, melyek a főtérre vagy sétára szolgálnak.

Zboró a galicziai határhoz közel eső mváros, két urasági kastélylyal, a Makoviczai uradalomnak főhelye. A helységtől D-re emelkedik a *Hradszki* hegynek legéjszakibb, 460 m. magas kúpja, melyet *Makovicza vára* terjedelmes romjai koszorúznak. A Komlósi patak mentén terjednek el Zboró elszórt házai, a várhegy meredeken dől a völgy felé. IV. Béla a sajói szerencsétlen ütközet után Sárosvárba menekülvén, Tarkő várát Detrik, Makó fiának, az öreg Makónak pedig a mostani makoviczai járást adományozá. A büszke vár azóta sok viszontagságot ért, 1683-ban a császáriak Zrinyi Ilonától elfoglalták s azután lerombolták. Később a vár házasság utján Aspremont gróf birtokába jutott. Most a gr. Erdődy-család birja. Zboróban az Erdődy-féle kastély udvarában áll két sorban a 100 hársfa, melyekre Rákóczy György hivatkozék, midőn okleveleit úgy irta alá: »Datum sub centum tiliis.«

A Tapoly völgyén felfelé Bártfától ÉNy-ra csak falvak vannak, *Tarnónál* É-ról a Gáboltói völgy nyílik; *Gáboltó* kis mváros, mind a községben, mind ezen kivül nehány savanyúforrás van, az egyiknek csodás hatást tulajdonít a nép. Odább É-ra, már közel a galicziai határhoz, *Czigelka* falunál vagy 12 forrás van, melyek közől 4 jódot tartalmaz. Leghiresebb a Lajos forrás, melynek vizét szállitani szokták; benne legtöbb a szénsavas natron, chlornatrium és borsavas nátron.

Tarnón felül a Tapoly völgyére D-ről nyílik egy szurdok, melyben *Kruslyó* és *Boglyárka* falvak fekszenek. Odább Ny-ra *Gerlaho* falunál van az Anhalt-Desszaui herczeg vasgyára, melyben jeles vasat gyártanak, de baj az, hogy a gyár nagyon félre esik. Gerlahón felül a Tapoly völgye hirtelen D-re fordúl s *Lukótól* kezdve mindinkább összeszorúl, ott számos egyszerű fürészmalmot hajt a folyócska. *Livónál* Ny-ra kanyarodik a völgy, s ott van *Livóhuta*; ezt a telepítvényt 100 évvel azelőtt a Forgách-család egyik tagja alapította, Csehországból való németek szállták meg, ivadékaik már eltótosodtak, de most is nagy ügyességet tanusítanak az üvegkészítésben. Kuhinka Géza haszonbérben bírja az üveggyárt, táblaüveget, palaczkokat, korsókat s más üvegárúkat készítenek benne.

Livóhután felül a Tapoly völgye keskeny szakadékká válik,

onnan keskeny ösvény a Forgácska hágóra vezet, honnan szép kilátás esik a környező völgyekre és erdős hegyekre. Keleten az 1098 m. magas Szoliszko és Javorina, éjszakon az 1141 m. magas Mincsol és Dvoriszka uralkodnak; D. felé Péch-Ujvár romja, a Péchujfalvi és Héthársi vasúti állomások a Tarcza völgyében látszanak; nagyobb távolságban hegy hegy mögött sorakozik.

Bártfán alul a Tapoly völgyében számos helység van, de közölük csak *Kurima* és *Hanusfalva* érdemelnek említést, mindkettő kis mváros, az utóbbiban 1200 lakos van. Az Ondava völgyében *Felső-Szvidnik* a legnevezetesebb sárosmegyei helység, mváros 541 lak. Ott ömlik az Ondavába az ÉK-ről jövő Lozina, ennek völgyén felfelé halad a Galicziába, Duklába vivő országút, és pedig *Alsó-* és *Felső-Komárnyik* falucskákon keresztül.

Eperjestől D-re a Tarcza völgyében *Somos* a legnépesebb helység, a folyó bal oldalán fekszik, mváros, 1516 tót lak. Attól K-re esik az erdős völgyben fekvő *Vörösvágás*, melynek közelében a hires opálbányák vannak.

Oda azon az úton mehetünk, mely Eperjesről Sóváron át *Sósujfaluba* visz. Innen D-nek tart az út, a trachit-hegység eleintén bástyaszerüleg áll előttünk, majd völgyet érünk, az ezt szegélyező hegygerinczeket várromhoz hasonló sziklák diszítik; *Gyülvész* falutól utunk K-nek tart s *Kakasfalván* át a hegyekbe visz. Gyengén domborodott paizsszerű magaslatok vesznek körül, köztük a Simonka nyúlakodik magasra. A völgyön felfelé haladva, nemsokára az elhagyott aranybányák vidékére s a vizválasztóra jutunk, a honnan a Libánka lejtőin már messziről látjuk az opálbányák górczait.

Abauj-Torna megye most nagyon szabálytalan alakú, nagyobb része a Hernád nyugati oldalán terjed el miután hozzája a Csermoslya völgyének kivételével egész Torna megye csatoltatott, mely magában véve igen kicsiny és szegény volt. Keleti határa, mely azt Zemplén megyétől választja el, az Eperjes-Tokaji hegylánczfőgerinczének keleti oldalán kanyarodik el. Tehát nemcsak az Osva és Szerencs völgyei tartoznak hozzája, hanem a Ronyva és Bósva völgyeinek legnagyobb része is. Nyugati vidékeit az Ida, Kanyapta és Bódva völgyei, továbbá a Szárazvölgy s a Torna és más völgyek szeldelik.

Az említett trachit-hegylánczon kivül a Szomolnok-Kassai hegycsoport, a Tornai mészkő-hegység s a Forró-Szendrői hegysorok legnagyobb része esnek a megye területébe. Talaja egészben véve termékenyebb, mint Sáros megyéé, éghajlata szelidebb, ásványos kincsei gazdagabbak. A nép talán a Tornai mészkő-fönsíkon legszegé-

nyebb, s ugyanott, azt mondják, a pálinkázás és erkölcstelenség is nagyon elharapózott; pedig ott magyarok laknak.

A megye fővárosa és székhelye *Kassa* sz. k. város, Eperjeshez D-re mintegy 30 km. távolságra esik. Az országút az utóbbi városból a Tarcza völgye mentében D-nek tart, *Budamér* falun alul elhagyja a völgyet s délnyugati irányban az úgynevezett Kassai hegyre kapaszkodik fel, ezen átkelvén, a Hernád völgyébe ereszkedik s így éri el Kassát. A vasút a Hernád völgyét követi s az eperjesi vonal Abosnál csatlakozik hozzája.

A Hernád völgye D. felől öbölszerüleg nyúlik be a hegyek közé, Kassa épen azon völgyöből éjszaki végén épült, három oldalról részint erdős, részint szőlővel beültetett hegyek veszik körül. Fekvése tájképi tekintetben nagyon kies, közlekedési tekintetben nagyon kedvező. Keleti oldalán a Hernád folyik, mely a szőlővel beültetett dombsor alatt DK-nek tart; ÉNy-ról a magasabb hegyek közől lesiető Csermely éri el a várost s két ágra oszolván, annak közepén hosszukás szigetet képez, az alsó kapunál ismét egyesül s azután a Hernádba ömlik. A Csermely völgyén felfelé egy országút éjszaknyugati irányban a szepesi bányavárosokba, keleti irányban pedig Kassáról más országút a Dargói hágón át Zemplénbe visz, harmadik országút a Hernád völgyében D-nek, végül negyedik országút DNy-nak tart. Most a kassai pályaudvarból öt vasut indúl ki: a Miskolczi, Hernádvölgyi (Oderbergi), Eperjes-Tarnovi, Szerencsi (Tiszavidéki) és Sátoralja-Ujhelyi.

Kassa tehát Felső-Magyarország fő közlekedési csomópontja, a Felföld legjelentősebb s hazánk egyik legszebb városa. É-ról D-re nyúlik el hosszan, a Csermely keleti és nyugati részre osztja, főutczája épen a folyócska mentén terjed el. Ebben a főutczában találjuk a legnevezetesebb épületeket. Mindjárt a felső kapunál, a bal oldalon, van az 1726-ban épült katonai laktanya, alább következnek a ferenczieк egyháza és kolostora, a k. akadémia épülete, mely hajdan a jezsuitáké volt, a fő őrhely, a városháza, a megyeháza; az utczasor alsó végén a polgári kórház van. A másik oldalon a felső kapunál a fegyvertárt, odább a katonai kórházat, a katonai parancsnokság épületét, az orsolyaszüzek templomát és kolostorát, a püspöki palotát találjuk; a középületek mellett sok diszes magánház van, mind a két utczasorban. A széles utcza közepén, a Csermelysziget felső végén Nepomuk János, azután a bold. szűz Mária képszobrai állanak, alább csinos sétatér következik, ennek alsó végén a szinház és kávéház áll, odább a nagy vásártér terül el, melynek közepét

Sz. Orbán tornya, Sz. Erzsébet és Sz. Mihály egyházai elfoglalják, az utóbbi templom déli oldalán ismét kis sétatér van. A Sz. Erzsébetről czimzett r. kath. püspöki székesegyház hazánk legszebb középkori műemlékei közé tartozik; alapját már IV. Béla fia István vetè meg. Nagyobb része I. Lajos idejében 1330—1380-ig épült, I. Mátyás idejében pedig befejeztetett. Két tornya közől az egyik csak a tetőig ér, a másik sem építtetett ki egészen. A gyönyörű szentegyház az idő viszontagságai folytán sok sérülést szenvedett, 1856. óta munkálkodnak a helyreállításán, de nem mindig szerencsésen, s a munkálatok még mostanáig sincsenek befejezve. A Sz. Mihály tiszteletére épült kis templomot 1250 előtt kezdék építeni s 1280 táján befejezték. Az is nagyon érdekes műemlék.

Sok diszes magánházat s nehány nevezetes középületet a kereszt- és mellékutczákban s a külvárosokban is találunk. A középületek közől csak a dömések templomát és kolostorát, az ágostai és helvét hitvallásuak szentegyházait s a katonai nevelőintézetet említjük meg; az utóbbi a város éjszaknyugati részében fekszik. A legszebb sétahely a pályaudvar és város között elterülő Széchenyi liget. Kellemetes mulatóhelyeket a nyugati hegysor lejtőjén találunk, honnan szép kilátás esik a városra.

Kassa 1804 óta r. kath. püspöknek székhelye; tanintézetei közől említendők: a k. jogakadémia, papnevelő intézet, a főgimnázium és főreáliskola, az állami gépésziskola. Nagyon érdekes gyüjtemények vannak a felső-magyarországi muzeumban, mely több mint 24,000 különböző tárgyat foglal magában.

Az állami dohánygyáron kivül nehány más nagyobbszerű ipartelepet is találunk Kassán. Úgy látszik azonban, hogy hajdan iparát és kereskedése jelentősebb volt, mint mostanában. Helyén két falu volt, Felső- és Alsó-Kassa, a két faluban II. Géza idejében német jövevények telepedének meg, a tatárjárás után új német betelepülők jöttek. A két helység egybeolvadván, városi rangra emelkedék, első kiváltságlevelét már IV. Bélától kapta, V. István, Róbert Károly, I Lajos, I. Mátyás részint megerősíték, részint bővíték kiváltságait. A hitujítás Kassán is gyorsan elterjedt, de 1604-ben az ellenreformátio vevé kezdetét s azután sokféle viszontagságok érték a várost, melyek miatt az hanyatlásnak indúlt, kivált magyar és német lakosai nagyon megfogytak s ezzel kereskedése és ipara is tönkre ment. Századunk első tizedeiben a felföldi nemesség kezdett Kassán letelepedni s a telet ott tölteni. Ennek következtében Kassa a föléledő magyar irodalom és szinészet egyik központjává lett. Népessége az

1851-diki számlálás szerint 13,034 lélekre rúgott, 1869-ben 21,742-re, 1880-ban pedig 26,097-re, azonkivül a katonai helyőrség vagy 2000 főre rúg. Kassa tehát az emelkedő városok közé tartozik. A beszélni tudó lakosok közől 10,007 magyar 10,311 tót és 4218 német ajkú. Vallásra nézve 18,372 r. kath., 1684 görög kath., 2013 ágostai, 1011 helvéthitvallású, 2846 zsidó; 1851-ben még csak 729 zsidó volt.

Kassa szép vidékén számos kirándulási és mulatóhelyet találunk. A Hernád partján fürdő van, nevezetesebb a Malomfürdő vagy *Bankó*, mely a városhoz ÉNy-ra egy órányira, a Csermely regényes völgyében van, vasas savanyúforrások fakadnak ott, de a fürdő inkább csak üdülési és mulatóhely. Még sokkal érdekesebb kirándulást tehetünk a Kassához három óra járásnyira, ÉK-re fekvő *Ránki* vagy *Herlányi fürdőbe*. Herlányt Ránk falútól csak egy patak választja el, azért a fürdőhelyet hol az egyik, hol a másik faluról nevezik el, a kincstár bírja, 1687 óta. A herlányi savanyú viz Bél Mátyás szerint már 1730 táján igen kedvelt ital volt Kassán, nemsokára azután fürdő keletkezett, mely jó hírnek örvendett. Kivált 1858 óta a kincstár sokat tett annak felvirágoztatására; magánosok is építkeztek. De a források szűken szolgáltatták a vizet, azért a kormány Zsigmondy Vilmost artézi kút fúrásával bízta meg. A fúrás 1869. jan. 15-ikén kezdeték meg s 1875. május 6-án befejezteték. A kút mélysége 404 m., a víz nem folytonosan, hanem időszakonkint szökik ki belőle, az iszlandi gájzirok módjára. Kevéssel a felszökkenés előtt a víz a kútnak $0._{142}$ m. átmérőjü vas csövében $1._5$ méternyire emelkedik a cső szája alá és hasadékain csendesen átszivárog, felszinéből időnként légbuborékok szállnak fel. Lassan-lassan emelkedik a víz, több-több légbuborék száll ki belőle, végre felforr mint a nagy tűz fölött álló fazékban és habzás közben a cső száján át kibugyog. Erre egy lökés következik, mely kevéssé a cső fölé emeli a vizoszlopot, de az azonnal ismét nehány czentiméterrel alásülyed. Ez néhányszor ismétlődik, a lökések erősebbedvén, a vízoszlopot mind magasabbra és magasabbra emelik, végül egy hatalmas lökés a fénylő fehér porrá felbomlott vizsugarat, nagy mennyiségű gázfejlődés közben, 40—60 m. magasságra szökteti fel. E magasságban azonban nem sokáig marad meg a vízoszlop; kevés percz múlva lassankint apadni kezd, és csak akkor, mikor már 8—9 m. magasságra szállt, megtartja hosszabb időn át ezt a magasságot. Végül a vízoszlop gyorsan sülyed, a lökések gyengülnek, s a szép jelenség, mely még a legvége felé is a vizsugárnak igen változatos alakja által kitünik, mintegy magába és a csőbe sülyed vissza. Még egy rövid moraj,

azután teljes csend és nyugalom áll be. Nehány perczczel a felszökés után 36 m. mélységben áll a víz a csőben.

A felszökkenés nagyon egyenlőtlen időközökben áll be, néha 6—10, máskor 15—20 órai és nagyobb időközökben; a szökés időtartama 20—30 percz; az egy szökés alkalmával kilövelt víz mennyisége 1500—1700 hektoliter.

A szökőkút vize az égvényes konyhasós vasas savanyúvizek közé tartozik, nagy mennyiségü szénsavas nátronnal és chlornatriummal. [1])

A fürdő egy kis völgyöbölben, gyönyörü bükkerdők közepett fekszik; az egyes épületek hársfa és vadgesztenye fasorok által vannak összekötve, úgy hogy az egész a látogatóra kellemetes benyomást tesz.

Kassától D-re a Hernád széles völgye sürün van behintve apró helységekkel, némelyekben csinos kastélyokat találunk, pl. *Bárczán* és *Enyiczkén*, az utóbbi kis mváros; népesebb mváros az ahhoz DNy-ra eső *Nagy-Ida*, melynek 1706 jobbára német lakosa van; az attól DK-re fekvő *Szina* magyar helység, 1413. lak. Az Ósva völgye torkolatában fekvő *Felső-* és *Alsó-Mislye* tót falvak, az utóbbinak 1136 lakosa van; a vasút mellettök halad el. Beljebb a hegységben *Kis-* és *Nagy-Szaláncz* magyar helységek fekszenek, az utóbbinak 1024 lakosa van. A falu felett egy kerek hegyen a régi Szalánczi vár omladékai láthatók; a D. felé nyiló völgyben üveghuta van. Odább D-re *Füzér* kis falunál hajdan szintén vár volt, mely most festői rom. A szomszédos *Hollóházán* nevezetes ipartelep, t. i. kőedénygyár van. *Alsó-Kékednél* két langymeleg kénforrás s egy nyájas kis fürdőhely van. A szomszédos *Újvár* volt azon vár, melyről a megye elneveztetett.

Göncz csinos mváros, Abaúj megye egyik legnépesebb helysége, 3386 magyar lak., itt hajdan nevezetes tanintézetök volt a helvéthitvallásúaknak s egyik lelkészök, Károlyi Gáspár a biblia magyar fordítását készité, mely most is közhasználatban van, először 1589—90-ben nyomaték, és pedig az odább D-re eső *Vizsoly* helységben. Göncz terjedelmes szőlőhegyein a tokajihoz hasonló jeles bor terem; hajdani vára már egészen elpusztult, úgy mint a régi *Amadévára* is, mely odább K-re a hegységben feküdt. A Gönczhöz ÉK-re eső *Telkibánya* földtani tekintetben nevezetes; kerek völgyben fekszik egy zömök nagy sziklakúp alatt, melyen a helvét hitvallásúak temp-

[1]) L. *Scherfel Aurél*: A ránk-herleini szökőkút vizének vegyi elemzése a magyarországi Kárpátegyesület évkönyve 1877-dik évf.

loma áll; a helység s a kőedénygyár telepe karikában fogja körül a hegyet. Határában ásványos források s arany-, ezüst- és vasbányák vannak, a XVII. században az aranybányák jövedelmezők voltak, de azután beomlottak, újabban ismét mivelni kezdték, de kevés sikerrel.

Göncz-Ruszka 1180 lakost számláló magyar falu; az 1249 magyar lakost számláló *Vizsolytól* K-re eső *Fóny*, 1101 magyar lak., jeles malomköveiről nevezetes, az odább K-re levő *Mogyoróska* és *Regéczke* között, a Szárkóhegy nyugati oldalán, az egykor fényes *Regéczi várnak* omladékai búslakodnak. *Bodókö-* vagy *Boldogkö-Váralja* Vizsolytól DKD-re esik, magyar mváros, 1334 lak., a helységtől É-ra egy hosszúkás kúphegyen a régi hires várnak omladékai láthatók. Az odább DK-re fekvő *Bodókö-Ujfalu* jelentéktelen helység. *Kér* is csak kis falu, 1061 magyar lakossal. Sokkal jelentősebb a megye déli határához közel fekvő *Abauj-Szántó*, melyet azonban a vasút nem érint, az magyar mváros, 4279 lak., kik között 1086 zsidó; a hegyaljai bortermésnek és borkereskedésnek egyik főpontja.

Hidas-Némethi és *Szurdok* helységeken alúl a Hernád két ágra szakad, melyek egyközüen folynak, a keleti főág a Hegyalja magaslatainak aljában, a nyugati ág pedig, melyet Bársonyosnak vagy Kis-Hernádnak neveznek, a Forró-Szendrői hegycsoport vagyis a Cserehát keleti oldalának mentében folyik; a Miskolcz-Kassai vasút a Bársonyos mellett huzódik el. A mellette levő helységek közől csak *Forró, Aszaló* és *Szikszó* érdemesek a megemlittetésre. Mind a három mváros, Forrón 1384 leginkább tót ember lakik, Aszaló és Szikszó magyar helységek, amabban 1598, emebben 3506 ember lakik. A Forrótól DK-re fekvő *Sz.-András* hires dohányt termeszt, az odább D-re eső *Felső-Dobsza* egyik népesebb magyar falu, 1177 lak. A Hegyalja keleti oldalán, kies völgyben, fekvő *Erdö-Horváthi* szintén a népesebb magyar falvak közé tartozik, 1212 lakosa lévén.

A Bársonyostól Ny-ra eső Csereháton csak apró helységek vannak. Nevezetesebb helységeket csak a Kanyaptától É-ra és Kassától Ny-ra eső hegyes vidéken találunk, mely a szepesi bányavidékhez csatlakozik. *Arany-Idka*, mely az Idai völgynek egyik mellékszurdokában fekszik, csak kis falu 674 jobbára tót lakossal, de nevezetes az ottani ezüstbányákról; ott egy m. kir. kohóhivatal is van, mely az ottani foncsorító kohó üzemét vezeti; 1883-ban 1600 kgr. réztartalmú ezüstöt állított elő. Jelentősebb helységek: *Stósz, Metzenzéf* és *Jászó* mvárosok, melyek a Bódva felső völgyében fekszenek; lakosaik leginkább bányászattal és kohászattal foglalkoznak. Stósz lakosai jobbára németek, számuk 1076. Metzenzéf két községre szakad:

Felső- és Alsó-Metzenzéfre, amabban 1359, emebben 3213 ember lakik, túlnyomóan németek. Stósz gyárvárosnak mondható, a lakosok különösen késgyártással foglalkoznak, úgyszólván minden házban van kisebb műhely, kettő nagyobbszerü késgyár. Hidegfürdő is van ott a regényes völgyben. Metzenzéf vagy Mánta még inkább gyárváros, az egész völgy a patak mentében telve van hámorokkal, melyekben ásókat, kapákat stb. készítenek. A városban vasipariskola is van, mely nem régiben a közoktatási miniszterium gondoskodásából állittatott fel. Az ottani német lakosoknak szójárása, viselete, szokásai és életmódja nagyon sajátságosak.

Jászó mvárost, melynek 1496, leginkább magyar, lakosa van, a premontréi prépostság teszi nevezetessé; a prépostságot Kálmán és II. Béla alapították, a tatárok feldúlták, IV. Béla helyreállittatá, Róbert Károly egy szomszédos sziklahegyen várat építtetett, azért Jászóvárnak is nevezték a helységet. A várnak most csak némi maradványai láthatók még. Szaniszló prépost 1436-ban a kolostort is tornyos kőfalakkal megerősítteté. II. József eltörlé, de I. Ferencz ismét helyreállítá a prépostságot. Közepett áll a Sz.-János tiszteletére épült diszes templom, kettős toronynyal és szép kupolával; jobb oldalához a prépost, bal oldalához pedig a kanonokrend palotája csatlakozik. A prépostság könyv- és levéltára nagyon gazdag. A jászói vár előtt a Kőszálnak nevezett magas sziklafalak tornyosúlnak a Bódva-völgye felett; magasságuk közepében a Jászói vagy Kőszáli barlang szája nyílik. E barlang aknaszerüen nagy mélységre ereszkedik alá, több emeletben, menetei tekervényesek, vakkéményhez hasonló nyílásokkal, több ága járhatatlan. Egyes részeiben szép cseppkövek vannak. — Jászó környékén márványbányák is vannak. A szomszédos *Rudnok* falunál ásványos források fakadnak. *Jászó-Mindszent* ÉNy-ra, *Jászó-Ujfalu* pedig ÉK-re esnek Jászó mvárostól, amabban 1297 ember lakik, emez sokkal kisebb; mindkettő tót helység.

Szepsi (Moldau) mváros ott fekszik, hol a Bódva a Hernád és Torna között kelet-nyugati irányban elterülő lapályra jut. Nagyon iparos helység, lakosai jobbára magyarok, számuk 1856.

Torna megye most csak egy járást képez, benne nincsenek nagy helységek, főhelyén, *Torna* mvárosban is csak 1470 ember lakik; azóta, hogy megszünt megyei főhelynek lenni, gyors hanyatlásnak indúlt. Régi vára, mely a helységtől É-ra egy sziklatetőn épült, romban hever. *Torna-Ujfalu* és *Zsarnó* a Tornai kőnek neve-

zett sziklahegy aljában fekszenek. Az *Aji* és *Szádelői* regényesen szép völgyeket már megemlítettük a 492. lapon.

A Tornai völgy mélyen és szélesen vájta be magát a fönsíkba, benne *Méhes, Görgő, Almás, Körtvélyes* és *Jablonicza* falvak vannak, köztük Görgő a legnépesebb, 1063 lak. Jablonczához Ny-ra *Szilicze* fekszik, mely jeges barlangjáról híresedett el; a barlang a falutól DNy-ra esik, Ledniczének neveztetik, sokkal csekélyebb, mint a Dobsinai.

A Bódva völgyében *Bódva-Vendégi, Hídvég-Ardó, Komjáti, Szilas* és más apró falvak fekszenek, a Józsafői völgyben *Szín, Petri, Józsafő* szintén csak apró falvak. Józsafőtől ÉNy-ra van a nevezetes Lófej-forrás, melyből a patak ered. *Szögliget* és *Derenk* a hegyháton fekszenek.

IV.

Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyék.

Zemplén megye szabálytalan alakú, hosszan nyúlik el É-ról D-re, éjszaki vidékei hegyesek, terméketlenek, délkeleti és déli vidékei az Alföldre nyúlnak ki, a mennyiben Bodrogközt és a Harangodi pusztát foglalják magokban. Lakosai leginkább földmiveléssel, baromtenyésztéssel és bortermesztéssel foglalkoznak, kivált a hegyes vidékeken felette szegények, azért az elmúlt évtizedben onnan is sokan kivándoroltak. De a hegyaljai lakosok sem örvendenek nagy jólétnak, a szőlőmivelés a múlt években nagyon kevés haszonnal járt; Bodrogköz az árvíztől is sokat szenvedett.

A megye főhelyére, *Sátoralja-Ujhelybe* Kassáról két vasúti vonalon juthatunk, a rövidebb a trachit hegységen keresztül, a hosszabb a Hegyalja megkerülésével *Szerencsen* át vísz oda. Ujhely szépen fekszik a sátoralakú hegyek aljában, a Ronyva patak keleti oldalán, hosszan nyulik el, messziről tekintve nyájas szép látványt nyújt, de még elég rendetlenül épült, szemetes város, noha évről-évre csinosodik. Főterén a r. kath. főtemplom, oldalt a törvényszéki épület és megyeház áll; nehány más templom és egyéb középület is ékesíti a várost. Ipara és kereskedése jelentős, ezt nehány nagyobbszerü gyárépület is tanusítja. Lakosainak száma 11,264, köztük 8443 magyar, 983 német, 1220 tót; vallásra nézve aránylag legtöbb a zsidó, t. i. 3983, r. kath. van 3857, görög-kath. 1980, ág. hitv. 204, helv. hitv. 1237. A régibb helység a tatároktól feldulatván, a mostani város csak 1250 óta kezdett épülni. I. Lajos idét Koriatovics herczeg

orosz jövevényekkel népesíté meg s a várhegyen egy várat is építtetett; utóbb Ujhely a Sárospataki várhoz tartozott.

Újhelytől ÉNy-ra félóránnyira *Kis-Bányácska* nevü igénytelen kis falu van, e fölött emelkedik *Széphalom*, melyen Kazinczy Ferencz háza áll; születésének százévi fordulóját a magy. t. Akadémia 1859. október 27-kén ünneplé meg, ekkor létesült a Kazinczy-alap, melyből Kazinczy házát és kertjét helyreállíták.

Ujhelytől D-re *Sárospatak* magyar mváros fekszik, két részre szakad: Sáros-Nagypatakra és Sáros-Kispatakra; amaz a Bodrog jobb, emez bal partján terül el, a két városrészt kőlábakon álló fahid kapcsolja össze. Hajdan Patak várral megerősített helység volt, azt különösen I. Rákóczy György öregbítteté. I. Lipót 1702-ben a város erősítvényeit és várat széthányatá. Mostanában a várnak csak némely omladékai láthatók még, és pedig a város déli végén, hozzája csatlakozik az új kastély, melyet herczeg Bretzenheim építtetett, a ki századunk elején a Pataki uradalmat a k. kincstártól szerezte vala meg. A kastélyhoz igen szép park csatlakozik, melyben még sok rommaradvány Rákóczyék idejére emlékeztet. Most herczeg Windischgrätz birja a kastélyt. Az ettől É-ra levő r. kath. plébánia egyház díszes épület, csúcsives. A város éjszaki végén a helvéthitvallásúak kollegiumának épületei állanak; e főtanodának első alapítója Perényi Péter volt, ennek fia 1550-ben kollegiumi rangra emelé. I. Rákóczy György felesége Lórántfy Zsuzsánna útján jutott a Pataki uradalom birtokába. Rákóczy halála után özvegye Patakon élt s buzgón fáradozott a főtanoda felvirágoztatásán. Egészen ellenkezően járt el II. Rákóczy György özvegye, Báthory Zsófia, a ki a r. kath. egyház kebelébe visszatérvén, a protestánsokat minden birtokain üldözé, a pataki főtanodát a jezsuitáknak adá át 1671-ben; de 11 év mulva az megint a reformátusok kezére került. 1860. julius 8-kán a főtanoda háromszázados létezésének ünnepét ülték meg. — Sáros-Kispatakon 1242, Nagypatakon pedig 4214 lakos van.

Bodrog-Olaszi csekély falu, *Liszka-Olaszi* is csak kis mváros 1886 lakossal; *Tolcsva* népesebb mváros, kies völgyben fekszik, szép urasági kastély ékesíti, lakosainak száma 2820; odább DNy-ra egy más kies völgyben *Erdőbénye* kis mváros fekszik, szőlőhegyek és erdők környezik; a helységtől D-re a völgy egyik tágulatában, melyet bükkes erdő foglal el, kis fürdőhelyet találunk, az ottani ásványos forrás a timsós gáliczos vizekhez tartozik, egy elhagyott ezüstbányából folyik ki. Erdőbénye nevezetes őslénytani lelőhely.

Bodrog-Keresztúr, Tokaj, Tarczal, Zombor és *Szerencs* egy-

máshoz közel fekvő mvárosok, az első három a tokaji Nagyhegy aljában. Legkisebb Bodrog-Keresztúr, csak 1256 lakosa van. Leghiresebbek Tokaj és Tarczal. Tokaj a szőlővel köröskörül beültetett, hosszúkás kúphegy keleti tövében s jobbára a Bodrog partján terül el, hosszú vonalban; elég rendetlenül épült, szemetes helység, alatta ömlik a Bodrog a Tiszába, az egyesült folyón való hidakról szép kilátás esik egyfelől a Hegyalja hegyeire és szőlőire, másfelől Bodrogközre s a nagy Alföldre. Tokajnak 4479 lakosa van, kik között aránylag igen sok a zsidó, t. i. 1981. Tarczal a Tokaji hegy nyugati aljában fekszik, határában különösen jeles bor terem, lakosainak száma 2937. Zombor és Szerencs odább Ny-ra esnek, már a lapályon fekszenek; Zombornak csak 1153 lakosa van. Szerencs jóval népesebb, 2370 lakosa van, nevezetes vasúti csomópont. Nagyon régi helység, vára még a Rákóczyak idejében szerepelt. A helységet két kastély ékesíti.

Zomborhoz É-ra *Mád* s ettől ÉNy-ra *Tállya* esik, mindkettő mváros s jeles boráról hires, Mádon 3471, Tállyán pedig 3668 ember lakik. A Hegyalja ezen városai általában véve inkább hanyatlanak, mintsem emelkednének. Fő keresetforrásuk a bortermesztés, az pedig már régóta nem igen jövedelmez, részint azért, mivel a kedvezőtlen időjárás miatt ritkán van jó termés, részint azért, mivel az aszúbort gyakran meghamisitják s mivel ennek következtében kelendősége csekély. Hajdan a hegyaljai borral való kereskedés sokkal jobban virágzott, egy 87 itczés átalag aszúbor 50—70 aranyon is elkelt. [1])

Monok és *Megyaszó* mvárosok, Tállyához DNy-ra fekszenek dombos vidéken, amaz 2694, emez 2063 magyar lakost számlál. A Hernád mellett *Gesztely* (1610 lak.), *Hernád-Kak* (1234 lak.), a Sajónak a Tiszába való ömlésénél *Kesznyéten* (1206 lak.), a Tiszánál *Tisza-Lúcz* (2002 lak.) magyar helységek fekszenek.

A Bodrogközön aránylag kevés helység van, *Karád* (1498 lak.), *Kis-* és *Nagy-Czigánd* (1422 és 1180 lak.), *Agárd* (1334 lak.), *Nagy-* és *Kis-Tárkány* (952 és 1071 lak.) a Tisza mellett fekszenek, *Ricse* (1245 lak.), *Páczin* (1212 lak.), *Kis-* és *Nagy-Kövesd* (660 és 872

[1]) A Hegyalja mintegy 760 □ km. területet foglal el, hozzája a következő helységeket számitják: Tokajt, Golopot, Tállyát, Mádot, Rátkát, Ondot, Zombort, Tarczalt, Liszkát, Erdőbényét, Tolcsvát, Bodrog-Keresztúrt, Zsadányt, Olaszit, Sátoralja-Ujhelyt, Kis-Tornyát, melyek mind Zemplénben vannak, továbbá Szántót és Erdő-Horváthit Abaújban. A legjelesebb aszúbor Tarczal, Mád és Tállya határaiban terem.

lak.) K-ről Ny-ra sorakoznak, az utóbbi mellett egy magaslaton festői várrom van; Kövesdhez D-re *Karcsa* falucska fekszik, ebben nevezetes régi kerekives templom van. *Szerdahely* (1013 lak.) a Bodrognál, *Nagy-* és *Kis-Géres, Perbenyik* és *Bély* az Ujhely-Csapi vaspályánál fekvő jelentéktelen falvak. *Király-Helmecz* mváros, 2075 lak.; ettől ÉK-re esik *Lelesz*, szintén mváros, 2075 lak., a premontréiak régi prépostságával, melynek gazdag levéltára van.

Zemplén, Ujhelytől ÉK-re, a Bodrog jobb oldalán jelentéktelen mváros ka; régi földvára állítólag már a magyarok bejövetelekor állott és a mesés hagyomány szerint Árpád itt fogadta Zalán követségét. Annyi bizonyos, hogy a megye ettől a vártól kapta nevét. Zemplén vára 1632-ben még jó karban volt s Drugeth János ott igtattaték be főispáni méltóságába; most az már teljesen elpusztúlt, maradványának legnevezetesebb része a helvéthitvallásúak szentegyháza. A helység felett emelkedő hegy messzire betekint a Bodrogköz térségére.

A megye éjszaki hegyes vidékein sok apró helység van, melyekben leginkább tótok és rusznyákok laknak. A helységek legtöbbnyire szegényes, szétszórt falvak. A népesebb helységek mind az Ondava széles völgyében fekszenek. *Bodzás Ujlak* mváros ka 1093 lak. Zempléntől ÉNy-ra van; nevezetesebb mváros *Tőke-Terebes*, gróf Andrássy Gyula diszes kastélyával, 3959 tót lakossal; *Gálszécs* is jobbára tótoktól népesített mváros, 3134 lakossal; *Varannó* a völgyöböl éjszaki végén fekszik, a Tapoly mellett, tót mváros, 1713 lak. *Sztropkó* mváros az Ondava felső völgyének főhelye, 2001 tót lakossal. A Sztropkói járásban oly helységek is vannak, melyekben 100 ember sem lakik, pl. *Mrasócz* 10 házzal, 44 lakossal, *Krizslócz* 12 házzal, 73 lakossal, *Potoszka* 7 házzal, 63 lakossal, *Rohozsnyik* 8 házzal, 47 lakossal.

Butka a Laborcz völgyében Tőke-Terebestől K-re tót mváros, 1127 lakossal; *Nagy-Mihály* odább É-ra nagyobb tót mváros, 3960 lakossal; *Homonna* szintén tót mváros a Laborcz völgyében, 3717 lakossal. A Homonnai járásban is sok igen apró helység van, pl. *Dedasócz* 15 házzal, 82 lakossal; *Tót-Kriva* 14 házzal, 88 lakossal; benne Homonnán kivül még csak két helység van több mint 1000 lakossal, t. i. *Nagy-Kemencze* és *Mező-Laborcz*, amabban 1002, emebben 1062 ember lakik. A Nagy-Mihály és Homonna között fekvő *Sztára* helységben sincs 1000 lakos, pedig az mváros.

Szinna a Cziróka völgyének főhelye, tót mváros, 1854 lakossal, vashámorral. A Szinnai járás többi helységei mind apró falvak

Brezovecczben 17 ház, 119 lakos, *Jalovában* 21 ház, 115 lakos, *Mihájlóban* 13 ház, 96 lakos van.

Ung megye hosszúkás négyszög, jóllehet határainak vonala a közepe táján mind éjszakon, mind délen nagy bekanyarodást tesz. Legnagyobb részét hegyek foglalják el, de nyugati és délnyugati vidékei a Laborcz, Latorcza és Tisza mellékein egészen lapályosak, sőt mocsárosak. Az említett folyók csak határait érintik, az Ung a közepét hasítja, fő mellékvizei a Turja, melybe a Turicza ömlik s a Lyuta.

Ung megyét a természet ugyan többféle kincsekkel áldotta meg; sebes és bővizü folyókkal, vasérczekkel, barnaszén-telepekkel, más értékesíthető ásványokkal, rengeteg erdőkkel. De a nagy ipar még meg nem honosodott a megyében, csak nehány vashámor és üvegcsür van ott.[1]) A megye főhelye *Ungvár*, rendezett tanácsú város, ott fekszik, a hol az Ung folyó a hegyek közől kiérvén, a nagy síkságra jut. Völgye már feljebb, Kemenczénél, kezd kiszélesedni, a folyó benne délnyugati irányban kanyarodik, mielőtt a várost eléri, két ágra szakad, melyek egy K-ről Ny-ra elnyúló szigetet képeznek. Ez sziklahát, rajta épült a régi vár, melynek helyén most a püspöki papnevelő-intézet van. Magaslaton fekszik a püspöki székesegyház és palota is, s a püspöki kertből szép kilátás esik a városra, az Ung völgyére s az É. és K. felé mind magasabbra emelkedő hegyekre. A pályaudvarról tekintve festői és barátságos tekintetet nyujt a város, az előtérben jobbról a régi vár tünik fel, közepén a székesegyház tornyai és püspöki palota, balra a megyeház magaslanak ki; az Ung kőpartok közé szorított mederben folyik. Ungvárott a Munkácsi görög-kath. püspök lakik, továbbá ott van egy kincstári igazgatóság, egy főgimnázium stb. Ipari telepei egy gőzmalom s a zsilipnél levő kincstári gőzfürész; ez nehány évvel ezelőtt czélszerüen átalakíttatván, minden követelménynek megfelel. A lakosok száma 11,373, ezekből 8182 magyar, 1611 tót, 255 rusznyák; de a görög-katholikusok száma 2706. Ungvár az Éjszakkeleti vasútnak Nyiregyházáról Csap felé menő vonalrésznek végállomása.

A DK-re Munkács felé vivő országúton *Szerednye* mváros fekszik, melynek határában jó bor terem, régi várának csak némi omla-

---

[1]) Ung megyének főbirtokosa a k. kincstár; az Ungvári uradalom kiterjedése 207,115 k.-hold; ebből szántóföld 8572, kaszáló 6076, havasi legelő 3052, erdő 160,985, irtvány föld 27,946 k.-hold. Az erdőnek mintegy 80%-ka bükkes, 15%-ka fenyves, 5%-ka tölgyes. — *Sztavna* és *Lugh* környékén kőolaj, *Láz* és *Poroszló* mellett vasércz van.

déka maradt meg; lakosai túlnyomóan tótok és rutének, számuk 1701. Körülbelül hasonló távolságban, de az ellenkező irányban t. i. Ungvárhoz ÉNy-ra *Szobráncz* mváros fekszik, szintén a halmos sikság szélén, mely itt mélyen behatol É. felé a hegységbe; a helység közelében, É. felé, nevezetes ásványos források vannak, a jódtartalmú, kénes, konyhasós vizekhez tartoznak; a víz szine majdnem olyan, mint a tejé. Sokan látogatják a fürdőhelyet, de még többen látogatnák, ha felvirágoztatására több gondot fordítanának. Birtokosa gr. Török.

A lapályon levő többi helységek közől legnépesebbek: *Bező* (1979 lak.), *Viszoka* (1106 lak.), *Pálócz* (1853 lak.), *Lekárt* (1392 lak.), *Nagy-Kapos* (1246 lak.), *Csicser* (1270 lak.), melyek Ungvárhoz Ny-ra és DNy-ra esnek, lakosaik többnyire tótok, csak Csicser magyar helység; a Tisza mellett fekvő *Csap* (1187 lak.) szintén magyar helység, úgy az attól É-ra levő *Szürte* s az ettől K-re eső *Kis-* és *Nagy-Gejöcz* is magyar falvak.

A Szobránczról Ny-ra *Nagy-Mihályba* vivő országút *Lucska* és *Sztrajnyán* helységeket érinti; az utóbbi közel a zempléni határhoz fekszik, 1441 tót lakosa van. Attól É-ra esik *Banka-Vinna* kis mváros, mely ÉK. és ÉNy. felől hegyektől védett völgyben fekszik, úgy hogy határában a szőlő jól megérik. Nehány ódon s elhagyott kastély, a városka közepén fekvő régi csúcsives kis templom s lovassági laktanya ékesíti a városkát, 1325 lakosa jobbára tótajkú. A helység fölött ÉNy-ra emelkedik a 370 m. magas kopár hegy, melyen a *Vinnai vár* épült; aljában vaskő- és vasopálbányák vannak, melyeket azonban nehány év óta nem művelnek. Vinna felől a 616 m. magas Kioviszkóra tehetünk kirándulást.

A sikság számos falvaival, sűrű kukoricza- és dohányföldjeivel, ligetszerü erdőcskéivel kedves, nyájas képet nyújt. É. felé erdős hegységek kéklenek, szépen alkotott kúpjaik hivólag integetnek felénk a távolból. A Kárpátegyesület keleti osztálya, melynek lelke *Szieg-meth Károly,* megkönnyítette a kirándulásokat a hegyes vidékekbe. Szobráncz felől akár *Ubrezs*, akár *Jeszenő* falvakon át *Felső-Ribniczére* s onnan *Felső-Remetét* balra hagyván, a Remetei hámorba s a Vihorlát hegységbe tehetünk kirándulást. E szép fekvésü hámorban azelőtt az Ung megyében kiaknázott vasérczeket olvasztották ki és dolgozták fel, most a kohó nem működik s a hámorban a Gömörből és másunnan oda szállított nyersvasat dolgozzák fel öntött vas edényekké, hengerelt rudakká és kovácsolt vas árúkká. A hámort s a környező erdőket Sztáray grófi család birja, a kellő vizet a Blata

patak szolgáltatja. Ennek mindinkább keskenyülő völgyén felfelé menve, 3—4 órai gyaloglás után a regényes katlanban fekvő Tengerszemhez jutunk, melynek partján egy menedékház van. A völgy felől vízfogó gáttal van elzárva, hogy több vizet gyüjthessen magába, zsilipjét a különböző vízállásnak megfelelően úgy emelgetik, a mint az alant fekvő hámor megkivánja. A Tengerszem felől egyengetett ösvényen megmászhatjuk a Szinnai kő ormát. Nyugati oldalán van a völgykatlan, melyet D. felől a Motrogun, Ny. felől a Tika és Csop hegyek rekesztenek be, s melyben a Cziróka-Béla felé sietö Belanszka támad. Ennek völgyében fekszik a *Józsefvölgy* hámor, Szinnától D-re. Oda a Szinnai kő délnyugati oldalán levő hágón át mehetünk a Blatai Tengerszem felől. Ha a Szinnai kőhöz DNy. felől csatlakozó gerinczet követjük, 5—7 órai gyaloglás után a Vihorlát csúcsa alatt kibugyogó forrást érjük el, a hol meghálhatunk, hogy azután reggelre kelve a Vihorlát csúcsát mászhassuk meg, melyről Nap felkeltekor gyönyörü kilátást élvezhetünk.

Ungvárról az Ung völgyén fölfelé még érdekesebb kirándulást tehetünk. A völgy eleintén nagyon széles, az útat mindkét oldalon kertek és mezők szegélyezik: *Alsó-* és *Felső-Domonyán* át *Neviczkére* érünk, az Ung bal partján, egy kikönyöklő hegykúpon a *Neviczkei vár* fekszik, melyet a Drugeth-család épittetett. Csakhamar *Ó-Kemenczére* érünk, honnan jobb felé a Szinatoria hegytömzsre esik tekintetünk. Azután *Vorocsó* és *Perecsény* (1233 lak.) falvak következnek, az utóbbi mellett kovasavas mészkő van, mely czementkészítésre alkalmas. A környező hegyek közől kivált a szép szabású Szokolova Szkala (sólyomkő) tünik fel, mely *Uj-Kemenczétől* DNy-ra nyúlakodik fel.

Az út onnan K. felé a Turja völgyébe fordúl be, *Ó-Szemerét* elhagyva *Turja Remetére* ér, hol kincstári méntelepet találunk; lakosai tótok és rutének, számuk 1371. D. felé a Polyána és Makovicza kúpjai vonják magokra figyelmünket, É. felé a Turicza völgye nyílik. A Turja völgye egy darabig még K-re huzódik, *Paszika* (1017 lak.) és *Poroszko* (1381 lak.) orosz falvakkal, azután az is É-ra fordúl. A Turicza völgyében csak két helység van, az mindjárt *Nagy-Turiczán* felül nagyon összeszűkül, az ösvény folyvást sürű erdőn át kanyarodik É. felé. Így eléri *Lumsur* telepet, hol kezdetleges fürészmalom van. Erdei tisztáson régi fürdőház romjai láthatók, kénköneges források fakadnak ott. Lumsur felől egy órai fárasztó kapaszkodás után *Jaszinya* (Körisliget) szép havasi rétre jutunk, mely a Turicza és Lyuta vízválasztója. Onnan két óra hosszat sűrű erdőn és bozóton

keresztül vergődvén, a sikamlós havasi gyepmezőt érjük el, s végül fárasztó kapaszkodás után a Polonina-Runa fensíkjára jutunk fel. Erről messze terjedő elragadó kilátás esik a környező hegyrengetegre. É. felé öt hegysort különböztethetünk meg egymás mögött; épen velünk szemben a Kulicza kúpja mered föl, a háttérben a hatalmas Rauka emeli fel fejét, az ország határán, mögötte a Roszipanecz és Halics csúcsai ágaskodnak. ÉNy. felé a Lyuta völgyének szép karéjai kötik le tekintetünket, mivel virányai kellemetesen elütnek az erdős hegytömegek sötét komorságától; *Lyuta* falu házai messzire szétszórvák, a völgyet jobb felől szegélyző hegyvonúlatok nyájas havasi képet mutatnak. Ny. felé a Runa messzire kidőlő nyúlványának lejtői meredekül, majdnem függőlegesen hanyatlanak le a szédítő mélységbe, Rákóczy katlanába (Rakovszka jama), melyben, a monda szerint, Rákóczy neje szökése alkalmával húzamosan tartózkodott. A látóhatárt egymás megett lépcsőzetesen emelkedő hétszeres hegysor szegélyezi; itt a Kárpátoknak mintegy szive tárul fel előttünk. A Rauka, Szinatoria, Inócz, Zsidova, Vihorlát, Makovicza, Jaroczki Gyil és Szokolova-Szkala a leginkább szembetünő csúcsok. D. felé színfalak módjára sorakoznak a kupolaalakú hegyek: a Magura, Makovicza, Szlinka, Poroszko, a messze távolban az alföldi lapály homályosodik. ÉK. felé egészen közel az Osztra havas emelkedik, hátrább a Sztoverchi (Százcsúcs), K. felé a beregi hegyeken túl még a Pietroszt és Pop-Ivánt is kivehetjük. [1])

A Runáról az éjszaki oldalon leszállva a Preluka havasi rétre érünk, melyet erdős hegyek vesznek körül, azután a Lyuta forráspatakait követve a vízfogó gáthoz s alább kezdetleges fürészmalomhoz jutunk. Közelében kőolajforrás van. Lyuta nagy és népes falu 1915 rutén lakossal, faházait kaszálók és kertek választják el egymástól; alább a völgy nagyon összeszűkül, s a patak nagy mélységben zajong az út alatt. A vadregényes völgyből előtörő Bisztricza torkolatán alúl különösen szép tájképet tüntet fel a Lyuta vizesése, melyet a nép, Bohokutnak, azaz isten zugának nevez. Alább a völgy kitágul, nyájas gyepmezőnek ad helyet, ez a Sztaniczka legelő, hol a monda szerint Bercsényi rejtőzködött. Végül a völgy nyájasabb alakot ölt, mind jobban kitágul s egy kis falucskának enged helyet,

[1]) A Polonina-Runa éjszaki oldalán a havasi éger 1387, a veres berkenye 1268, a fodor jávor 1262, az erdei bükkfa 1234, a kecskefűz 1220, a juhar jávor 1206 m. magasságig terjednek fel; a nyugati lejtőn az erdei bükkfa az 1170, a fodor jávor 1118, a keleti lejtőn a juharjávor 1127 méter magasságig érnek.

Csorna-Holovának. Ezen alúl a folyócska Ny-ra fordul s az Ung felé siet, melybe *Dubrinics* közelében szakad. Az említett faluban 1119 jobbára rutén ember lakik, határában jó kaolin fordul elő, mely porczellán készítésre alkalmas.

Dubrinicstól D-re *Zaricsó* (1397 lak.), É-ra pedig *Kis-* és *Nagy-Berezna* helységek vannak. Az utóbbi mváros, Ung megye hegyes vidékeinek főhelye, 1683 nagyobbára rutén lakossal. *Kis-Bereznánál* ÉNy-ról az Ublyai völgy nyílik az Ung völgyére; abban csak nehány apró helységet találunk. Kis elszórt falvak az Ulicsi völgyben is vannak, mely Nagy-Bereznától É-ra, *Zábrogynál* nyílik az Ung völgyére. — Ez nagy kanyarulatokkal ÉK-re vonúl, *Szolya, Kosztrina, Sztauna, Luh, Voloszanka* s végre *Uzsok* falvak vannak benne. Az utóbbi helyen ásványos forrásokat és fürdőt találunk.

Bereg megye délnyugati része teljesen sík föld, melyen a Latorcza és mellékvizei a Sztara, Szernye, Vérke, Csaronda és más erek majdnem minden esés nélkül csavarognak ide-oda, egészben véve a Tiszával egyközüen Ny-nak és ÉNy-nak tartanak. A sík területet a vizek gyakran elöntik s az eddig végrehajtott szabályozási és töltésezési munkálatoknak kevés sikerök volt. A Szernye mocsár még most is nagy területet foglal el, s vizenyős helyek és kisebb-nagyobb kátyúk és mocsárok más vidékeken is vannak. Csaptól Bátyú felé s innen Beregszász felé az ingoványokon és mocsárokon keresztül építtették a vasútat, elég oktalanul. DK. felé a kis Beregszászi hegység szakasztja meg a síkságot, É. és ÉK. felé pedig fokonkint emelkedő hegységek övezik. A talaj emelkedését a következő adatok mutatják. A Tisza legkisebb vízállása Vásáros-Naménynál 101 m., Hetyen falunak magassága csak $99._6$ m., a Szernye mocsár kifolyása Gátnál $108._2$, Munkács városa $122._4$ m., a Latorcza hídja Paszikánál 165 méter. [1])

A hegyvidék fő közlekedési vonala a Munkácsról Alsó-Vereczkén át Galicziába vivő út, melynek hossza vagy 80 km. E völgyvonal már az őskorban szolgált közlekedési útúl, ezt a koronkint napfényre kerülő bronz emlékek tanusítják. Így *Egereskén* a Somos hegyen 1832-ben, *Pudpolóczon* 1860-ban, *Szuszkón* 1864-ben akadtak agyagedényekre, melyekben különbféle mű- és ékszerek, fegyverek, gazdasági eszközök, lándzsák, kések, vésők, fűrészek, csákányok, karpereczek, sőt még arany gyöngyszemek is voltak. Lehoczky Tiva-

[1]) Lásd feljebb az 578. lapon.

dar 1870-ben a *szolyvai* határban az útnál egy halmot felásatván, abban egy ős levente tetemére akadt, az illető vitéznek és lovának felszerelését a Nemzeti Muzeumnak ajándékozá. 1880-ban *Podhering* határában 14 bronz kard találtatott. Ez azon völgyvonal, melyen a hagyomány szerint őseink is bejöttek az országba.

Nagy különbség van a síkság és hegyvidék között mind az éghajlatra, mind a növényekre és emberekre nézve. A lapályos területek, a mennyiben nem mocsárosak, igen termékenyek, a hegyvidék előmagaslatain Beregszász és Munkács környékein a szőlő is megérik és jó bort ad, a zord hegyvidéken az erdőség uralkodik, mívelt földek csak a völgyekben vannak, de nagyobbára csak zabot és burgonyát termesztenek. Nagy területeket a havasi legelők foglalnak el. A síkságon többnyire magyarok laknak, a hegyvidéket pedig majdnem kizárólag ruténok népesítik. Igazi várost e megyében sem találunk, a hegyvidéken a helységek többnyire szétszórt kunyhókból állanak, némelyek igen kicsinyek; pl. *Herczfalván* 10 ház, 64 lakos, *Kloczkófalván* 14 ház, 63 lakos, *Trosztyaniczán* 10 ház, 88 lakos, *Vorotnyiczán* 9 ház, 41 lak., *Policsinban* 9 ház, 43 lak. van stb.

A megye székhelye *Beregszász,* hajdan virágzó német város volt, most r. t. város, a Vérke mellett, mely most büzhödt vizű holt ág, a róla elnevezett kis hegysor nyugati aljában terül el; nehány éve, hogy majdnem egészen leégett, azóta kissé csinosabban épült fel. De csak főutczája mutat városias tekintetet, kivált a tágas vásártéren, melyet nehány díszes középület s emeletes lakóházak ékesítenek. A lakosok leginkább föld- és szőlőmíveléssel foglalkoznak, számuk 6930, ezekből 6296 magyar. Főtanintézete az algimnázium.

Beregszászhoz DK-re fekszenek *Nagy-Muzsaly* falu 959 m. lak. és *Nagy-Bereg* mváros 1401 m. lak.; *Vári* és *Tarpa* mvárosok a Tisza közelében, amaz 1948, emez 2551 m. lak.; *Gulács* falu, Tarpától DNy-ra szintén közel a Tiszához, 1077 m. lak.; *Vásáros-Naményi* mváros a Tisza partján, 1159 m. lak.; *Kecsen*, *Nagy* és *Kis-Lónya* szintén a Tisza mellett fekvő magyar falvak, több mint 1000 lak ; *Bátyú* nyomorult kis falu mocsáros vidéken, ott ágazik el a vasút, egyik vonala DK-re *Som* falun és *Mező-Kászony* mváros (1454 lak.) át Beregszásznak, másik vonala ÉK-re *Sztrabicsón* át, hol egy nagy fürészmalom van, Munkácsnak tart. A népesebb helységek közé tartoznak: *Barabás* Kászonytól D-re (1006 lak.), *Izsnyéte* Sztrabicsótól DK-re (1108 l.); *Nagy-Lucska* mváros 3283 jobbára ruthén lakossal, kik hires tormát termesztenek, urasági gőzmalom is van ott; *Nagy-* és *Kis-Dobrony*, amabban 2087, emebben 1100 magyar

lakos van; *Ignécz* N.-Lucskától ÉNy-ra 1315 ruthén lak.; *Rákos* magyar falu 2075 lak.; *Ó-* és *Új-Dávidháza* Munkácshoz Ny-ra a Latorcza két oldalán, az utóbbi 1306 ruthén lakossal.

Bereg megye legnépesebb s egyszersmind leghíresebb helysége *Munkács*, r. t. város, a síkföld szélén, a Latorcza déli, bal partján fekszik, a hol a folyó a hegyek közől a síkságra ér és azután nyugati irányban kanyarodik tovább. Munkács vidékén, úgy regéli a monda, gyültek össze a magyarok, miután a Kárpátokon átkeltek vala; Árpád a Várhegyen megerősített tábort, a nép a hegy aljában sátrakat ütött, a hosszas vándorlás fáradalmaitól így pihent meg. — Annyi bizonyos, hogy Munkács már az árpádházi királyok idejében szerepelt. I. Lajos 1352-ben Munkács herczegévé a Lithvániából elűzött Koriatovics Tódort nevezé ki, s ez vetette meg alapját a mostani várnak; ő népesítette meg a Zemplénig terjedő hegyvidéket rutén lakosokkal; ugyancsak ő építteté a Csernekhegy oldalában fekvő kolostort, Sz. Miklós tiszteletére. Koriatovics halála után Munkács ismét visszaszállt a k. kincstárra, Zsigmond 1427-ben Brankovics Györgynek adományozá, 1450-ben Hunyady János szerzé meg. Azután Munkács gyakran cserélt urat; 1632-ben I. Rákóczy György birtokába kerűlt, I. Rákóczy Ferencz halála után özvegye Zrinyi Ilona bírta, ki 1682-ben a munkácsi várban ülte meg egybekelését Tökölyi Imrével. Ennek bukása után Zrinyi Ilona sokáig védelmezte a várat, végre 1688-ban az elhírhedt Caraffa előtt kénytelen volt kapuit megnyítni. II. Rákóczy Ferencz bukása után a Munkácsi és Szentmiklósi uradalmakat, a vár kivételével, III. Károly 1726-ban Schönborn német birodalmi grófnak adományozá, s ennek ivadéka gr. Schönborn Bucheim-Ervin bírja most Bereg megye legnagyobb részét.[1])

Munkács és vára, mely a várostól DK-re elszigetelten kimagasló kúphegyen épűlt, messziről tekintve szép, festői látványt nyújt; az előtérben nyájas termékeny lapály, a háttérben kéklő hegysorok. De közelebbről tekintve a város sokat veszit. Utczái szemetesek, piszkosak, a házak alacsonyak, csak a főutczában, a piacz körül vannak emeletes házak is. A templomok közől leginkább a görög-

[1]) Gróf Schönborn Munkácsi uradalmának összes kiterjedése 249,134 kat. hold; ebből szántóföld 18,816, rét 9716, kert 385, legelő 6272 k. hold; az összes erdei terület 203,685 k. hold, ebből síksági (a Bereg-Ujfalu, Izsnyéte és Nagy-Lucska kerületeiben) 23,499 k. hold; az erdő legnagyobb része bükkes t. i. 152,233 k. hold, a tölgyfa 18,172, a tölgy- és bükkfa vegyest 18,254 k. holdat foglal el, a tűlevelű erdő kiterjedése csak 718 k. hold.

kath. ruténeké tűnik fel, fehér bádoggal fedett tornyával. Az uraságí kastélyon kivűl, mely kertben és tágas udvarban rejtőzik, csak néhány más uraságí épület és a gimnázium épülete válik ki. A vendéglőkben, az árusboltokban mindenütt szemét és piszok sérti a szemet és orrt. A boltokban és utczákon alig lát az ember mást, mint zsidót; itt bő alkalom nyílik, kivált szombatnapon és vásár alkalmával, a hosszú hajfürtös, a hálántékon dugóhúzós, göndör szakállú igazi zsidó tipust tanulmányozni; fejét bársony sapka és e fölé tett széles karimájú kalap, vagy prémes süveg, testét bokáig érő, zsirtól fénylő kaftán takarja, lábán harisnya és csatos czipő, így büszkélkedik az igazhitű munkácsi zsidó szombatnapon az utczán. Tarka népsokaság tolong a piaczon a heti és országos vásárokon, ökör, szekér, ember az egész széles utczát foglalja el, alig lehet benne mozogni, magyarok, rusznyákok, oláhok és czigányok tolongnak a szekerek között, a gyékényeken vagy bódék alatt kirakott árúk, ételek és italok előtt rikácsolva, alkudozva; de itt a zsidó az ur, ő sohasem veszti el józanságát, a vásáron akár vesz, akár elád, mindig ő a nyertes, a szegény, gyámoltalan nép pedig a vesztes. Munkács élénk kereskedésnek központja, a vasútnak végállomása levén, egyszersmind árúlerakó hely és a hegyes hátvidéknek főpiacza. Forgalma Galicziával még növekedni fog, ha a Vereczkei hágón keresztül most épülő vasút elkészülend. Fő kereskedelmi czikkei: fa, marha, ásványos vizek, gabna. Lakosainak száma 9644; ezekből 5287 magyar, 2287 német, 1599 rutén. A zsidók száma 4468.

A magas hegyen büszkélkedő vár II. József idejétől fogva állami fegyházúl szolgál, ott volt elzárva Kazinczy Ferencz is, mignem 1801-ben kegyelmet nyert. Most több mint 400 gonosztevő bűnhödik ott a régi épületek helyiségeiben. Gyönyörü kilátás esik a vár legmagasabb bástyájáról egyfelől a nagy síkságra, melyen erdők, szántóföldek és kaszálók váltakoznak s imitt-amott egy-egy helység mutatkozik, másfelől a szép trachit-hegyekre, a Latorcza völgyére s a háttérben kéklő havasokra. A várhegy oldalai szőlővel vannak beültetve, aljában két falu gubaszkodik, *Váralja* és *Vár-Palánka.* Az előbbiben leginkább rutének, az utóbbiban németek, magyarok és rutének laknak, 1331 l. Szép kilátás esik a Latorcza hidjáról is, melyen túl Munkácscsal szemben *Oroszvég* falucska van, ennek felötlő díszes épülete, mindjárt az országút mellett, az állami népiskola. Oroszvéggel szomszédos falu *Klastromalja,* melyben leginkább rutének laknak. E falucska fölött büszkélkedik az említett Csernekhegyi orosz kolostor.

Az országút Munkácsról Beregszászra majdnem egyenest D-nek tart, erdőn s *Kerepecz* pusztán keresztül halad el; az említett pusztán timsógyár van, ez most Bereg megyében az egyetlen hely, a hol még timsót előállítanak. Nehány évtizeddel azelőtt sokkal több timsót termeltek, nemcsak gr. Schönborn, hanem más urak birtokain is voltak timsógyárak. A Beregszászi hegységben elég timkő van, de feldolgozása nem jár nyereséggel.

Munkácsról minden irányban tehetünk kirándulásokat a hegyes vidékekre; délkeleti irányban egy országút részint erdővel, részint szőlőkkel beültetett alacsony hegyek között az Ilosva és Borsova völgyeibe visz; *Felső-Schönborn* és *Zsófiafalva* német falucskák mellett halad el, melyek sokkal tisztábbak és rendesebben építvék, mint az orosz falvak. Ezek közül legnépesebb *Kisfalud* 1107 lakossal. A Borsova völgyének főhelye *Bilke*, mváros, 3347 lak., jobbára ruténnek. Népes falvak *Iloncza* és *Szajkófalva* is, amaz ÉNy-ra, emez É-ra esik Bilkétől, mindkettőben a ruthének túlnyomók; Ilonczán 2873, Szajkófalván 1350 lakos van. *Miszticze*, Bilkétől K-re, szintén még Bereg megyében van, orosz falu, 1368 lakossal.

A Galicziába vivő országút, melyhez nemsokára a vasút fog járulni, a Latorcza s azután a Kis-Pinye völgyén fölfelé megyen a Vereczkei hágó felé. Ez az út a megye éjszaki hegyvidékét majdnem kellő közepén hasítja, s fő közlekedési vonal, melyen némi kényelemmel utazhatunk; a folyókon hidakat, a helységekben meglehetős, noha nem igen tiszta vendégfogadókat és sok helyen vendégszerető urasági tiszteket találunk, kik szivesen látnak vendégül. Az első helység *Podhering*, itt uradalmi serfőzés van azon épületekben, melyekben II. Rákóczy Ferencz idejében posztógyár és pénzverő intézet volt. A Latorcza hidján átkelve beletekintünk az É-ról nyíló Visznicai mellékvölgybe, melyben *Frigyesfalva* nevű uradalmi vashámor van, ez most gyakran pihen. Ott többnyire németek laknak. Az országúton nemsokára *Sz.-Miklós* falut érjük el, hol egy urasági kastélyt találunk, melyet Telegdy Mihály építtetett. A Szentmiklósi uradalom 1612-ben egyesíttetett a Munkácsival s 1726-ban jutott Schönborn gr. családja birtokába. Az út mellett az orosz templom tűnik fel. A Hraboniczai patak torkolatán felül a völgy mind szűkebbé válik, K. felől a Borló, Ny. felől a Szinyák hegységek nyúlványai szorítják össze. *Szucskónál* az utolsó tölgyfákat találjuk, feljebb már csak bükkfák és fenyők díszlenek. Ugyanott a trachit területet a homokkő és mészkő váltja fel. É-ról a Kis-Pinye ömlik a Latorczába, mely itt K-ről Ny-ra folyik, egy völgytágulatban, melynek

közepén *Szolyva* kis mváros fekszik 1380, jobbára ruthén lak., jeles savanyúvizzel; közel hozzá ÉK. felé *Hársfalva* van, ott, hol a Vicsa szakad a Latorczába. Hársfalva nyomorult falu, de közelében van Bereg megye egyik látogatottabb fürdője, ez szép hársfák közepett fekszik, köröskörűl a hegyeken csak bükkfa terem. Egy vendéglőt, egy nagy emeletes és nehány földszinti házat, s egy fedett sétafolyosót, s két savanyú vizforrást találunk ott.

A hársfalvai fürdőből a Szolyvai havasokra tehetünk kirándulást. A nagyon hosszan elnyuló, de csak 795 orosz lakost számláló Hársfalván végig s a Vicsa völgyén haladunk fölfelé igen kavicsos és döczögős úton, mély árkokon keresztűl, a hegyek és sziklaomlások nagyon összeszorítják a szilaj Vicsa völgyét. Egy baloldali mellékszurdok torkolatánál regényes fekvésű vadászlakra bukkanunk, melyben meghálhatunk. Feljebb az Osza ömlik K. felől a Vicsába, ott erdészlak van. Még feljebb a Vicsa völgyében vadászlak s közelében a Zányka nevű vasas savanyúvíz forrás van, mely mellett csak egy rozzant fa-szint találunk, a földbe ásott gödör fürdőkádúl szolgál, a vizet a beléje dobott izzó kövekkel melegítik. Az Osza és Oszics völgyei között emelkedő Plájcsek erdős lejtőjén lovagolunk tovább, a mint lassankint feljebb és feljebb kapaszkodunk, a gyönyörű bükkes gyérűlni kezd, végre kiérünk a havasi rétre, melyen ökör- és tehéncsordák legelésznek. Még jó darabot kapaszkodnunk kell, mignem a Sztoj havas legmagasabb csúcsát elérjük. Ez egy homokkövekkel és törmelékkel fedett lapos, melyen semmi növény nincsen. A havasi déli és keleti oldala szédítő meredekséggel hanyatlik a mélységbe, melyben a Borsova forráspatakai erednek.

Valóban nagyszerű kilátást élvezhetünk az 1679 m. magas Sztojról. Száz meg száz hegycsúcs tűnik szemeink elé köröskörűl, a különböző hegysorok gyönyörű körképpé csoportosúlnak, köztük mély völgyek nyílnak, a hegyek oldalain sűrű erdő borong, feljebb havas, legelők zöldellenek, a csordák és nyájak fehér pontokat képeznek, némely hasadékban gyakran hófoltok is vannak. Bámulva és meghatva szemléljük a beláthatatlan hegyi vidék fönségét, a meddig a szem ér, csak hegyet lát és ismét hegyet; D. felé pedig a határtalan síkságon át messze távolba téved, a hol a körvonalok már teljesen elmosódnak. É. felé, lábunk alatt az Osza völgyét és mellékszurdokait látjuk, túl rajta a Tomnatek (1348 m.), Pláj és más hegyek sorakoznak, a Velki Verch felé vonúlva, melyet egy keskeny orom a Sztojjal kapcsol össze; belőle indúl ki az a hosszú hegysor, mely Máramaros határán a Nagyág és Borsova völgyei közt DK-re hú-

zódik. E nagy hegysoron túl a Rosztoka völgye nyílik, K. felé meg más hegysorok látszanak, szemünk a Pop-Iványig, Csernahoráig és Nagy-Pietroszig hatol. ÉNy. felé a határszéli hegysort, a Huzslya havast, Polonina-Runát és Osztra havast, közelebb a Latorcza és Vicsa völgyei között emelkedő Schönborn hegyet, a Nagy-Pohárt, Ny. felé a Szinyák hegységet, a Nagy-Kicserát és Jalovát látjuk, melyek között a Vicsa csillan fel. D. felé a Borló hegység egészen letörpülni s a végtelen sikasággal összeolvadni látszik. Csak sötét pontok jelzik Munkács és Beregszász vidékén a dombokat és erdőket.

A Sztoj csúcsáról leszállva a Nigrova Jama meredélye fölött elhúzódó lejtőn haladunk tovább s a Nagyhegy felé vezető ormon át lefelé megyünk éjszaki irányban. Szép fenyők teremnek ott, az erdőn keresztül, vagy *Hukliváva* mehetünk. Hukliva fakunyhói hosszú sorban vannak szétszórva, a helység közelében levő uradalmi erdészlakban szivesen látnak. *Talamás* falun áthaladva, a Vicsa felső völgyébe érünk. A talamási ruthén templom furcsa alakú fa épület, egészen a földig zsindelylyel van fedve, sinai pagódra emlékeztet. Talamásról a Vicsa völgyét követve csakhamar *Volóczra* érünk, mely fölött a Kicsera hegy mered föl. Valóczon uradalmi tiszt lakik, több gazdasági épület van ott. Onnan az út *Felső-Vereczkére* vezet, melynek pataka Ny-ra folyván, a Latorczába ömlik. *Alsó-Vereczke* kissé odább É-ra esik, ez mváros, a Verchovina (= hegyvidék) főhelye, 1276 magyar és rutén lak. Ott nagy majorja van a Schönborn uradalomnak. A galicziai határ alig egy órajárásnyira esik oda, mégis az országút még három falun megy át s köröskörül sok más falu van.

Alsó-Vereczkén alúl a Latorcza völgye összeszűkül, a folyócska nagy sziklákon rohan lefelé, Ny-nak tartva. Azután a völgy hirtelen kitágúl s erős kanyarúlattal DK-re fordúl. Ott az ÉK-ről jövő Zsdenovai patak ömlik a Latorczába s ez most annak irányát követi *Pudpolóczon* és *Romanóczon* keresztül. Alább völgye nagyon keskeny és csak ott szélesedik ki, a hol beléje a Vicsa völgye nyílik, t. i. Hársfalvánál. Romanócz és Hársfalva között csak egyetlen egy falu van völgyében, t. i. *Hanykovicza*. Az ÉNy-ra huzodó Zsdenovai völgyben vagy tiz falu van, nevezetesen *Zsdenova, Zbun, Vaskócz, Bukócz,* stb. Az utóbbi falunál kénhydrogén forrás van. Zsdenován uradalmi, kastélyszerű erdészlak van, melynek éjszakkeleti oldalán kiálló köröndjéből szép kilátás esik É-ra a Huzsla, K-re az Osztra, D-re a Schönborn havasra. Uradalmi fürészgyár is van Zsdenova és Zbun határában.

Az országút Pudpolócznál elhagyja a Latorcza völgyét s egy szűk mellékszurdokba fordúl be; *Felső-Hraboniczát* elhagyván, a Rozgyila gerinczen át a Kis-Pinye völgyébe jut, melyet azután egészen a torkolatáig követ. Felső-Hrabonicza mellett egy üveghuta van, melyben az e vidékről szétküldött savanyúviz számára szükséges üvegeket készítik. *Polenánál* a Kis-Pinye völgye tetemesen kitágúl, ott az ÉNy-ról nyíló Nagy-Pinye völgye egyesűl vele. Ebben számos ásványos forrás van, nevezetesen *Polena, Paulova, Ploszkó* falvak határaiban, továbbá *Olenyovánál,* azután az egyesült Pinye völgyében *Szollocsina* és *Holubina* falvaknál. Ez utóbbi helység közelében néhány évvel ezelőtt két új ásványos forrást fedeztek föl, egyik a Luhi-Erzsébet forrás, mely a gr. Schönborné, másik a Luhi-Margit forrás, melynek más tulajdonosa van. S ugyancsak oda közel esnek a Solyvai és Hársfalvi források. Mindezek a források kedvelt borvizet szolgáltatnak, melyben fő alkatrész a szénsavas nátron.

A Solyvánál K-ről nyíló Duzsinai völgynek palakőzetből álló lejtőin petroleum előfordúlását gyanítják, a völgy elején *Bisztra* közelében savanyúvíz-forrás van.

Beregnek legregényesebb fürdőhelye a *Szinyáki* hegység déli oldalán fekszik, a hasonnevű telep közelében. A meredeken emelkedő Hraboniczai völgyben van, sűrű bükkerdő közepett. Az ottani víz kénhydrogént, kénkaliumot, kénsavas kálit, timsót, konyhasót, szénsavas nátront stb. tartalmaz.

Ugocsa kis megyében, melyet a Tisza majdnem két egyenlő részre oszt, kevés nevezetességet találunk. Halmos vidékein szántók, rétek, szőlőhegyek és erdők váltakoznak. Főhelye *Nagy-Szőllős,* mváros, a Fekete hegy nyugati aljában terül el, 4185 magyar és ruthén lakossal. A helységtől K-re egy dombon *Kankóvár* maradványai láthatók. Ny. felé *Vég-Ardó-Szőllős* ruthén falun át visz az út *Tisza-Ujlakra,* mely magyar mváros 2588 lakossal. Nagy-Szőllősről ÉK-re a Harka hegyen át kanyargó országúton *Veresmartra* és *Rakaszra* jutunk, az előbbi orosz falu, 1292 lak., az utóbbi is az, 1637 lak. *Kis-* és *Nagy-Rákócz* a megye legéjszakkeleti vidékén való ruthén falvak, az előbbiben 1299, az utóbbiban 2074 lakos van; *Felső-* és *Alsó-Sárad* odább Ny-ra esik, mindkettő ruthén falu, Felső-Sáradban 1304 lakos van; *Felső-* és *Alsó-Karaszló* a Borsova völgyében szintén ruthén falvak, az utóbbinak 1694 lakosa van; *Nagy-Komját* is ruthén falu 1640 lakossal, *Magyar-Komját* is orosz; *Salánk* és *Verbőcz* magyar helységek, Salánknak 1525 lakosa van; Magyar-

Komját és Verbőcz csak kis falucskák, az utóbbi a Verbőczy-család ősi fészke.

A Tisza déli oldalán levő ugocsamegyei helységek közől most *Királyháza* említtetik leggyakrabban, mint azon hely, hol a Debreczenből Szatmár-Németin át É-ra menő vasút a Beregszászról Máramaros-Szigetre vivő pályához csatlakozik. A helység maga jelentéktelen, a szomszédos *Tölgyesfalvával* együtt csak 1651 magyar és ruthén lakosa van; az állomással szemben egy szigetszerű dombon *Nyalábvár* maradványa látható. *Szászfalu* most orosz helység 1410 lakossal, a szomszédos *Fekete-Ardó* pedig nagyobbára magyaroktól népesített kis mváros, 1283 lakossal. Ez régi német telepítvény, állítólag már Sz. István felesége Gizella hivá be az országba a német jövevényeket, a kik Ugocsa és Szatmár megyék különböző vidékein telepedtek le. Fekete-Ardó királyi birtok volt, először említtetik egy okiratban, melyet 1300-ban III. Endre bocsáta ki, ez okiratban a király Fekete-Ardót Marchelus ispán fiainak adományozza cserében a Viski várért. A helység legnagyobb nevezetességét a templomi falfestmények teszik, melyek a XIV. század végéről valók.[1])

Nevetlenfalun át *Halmi* mvárosba jutunk, mely szintén vasúti állomás, lakosainak száma 1668, jobbára magyarok. Valamivel népesebb az odább D-re eső *Túr-Terebes,* mely szintén nagyobbára magyaroktól népesített mváros 2470 lakossal. *Kis-* és *Nagy-Gércse,* valamint *Turcz* és *Batarcs* oláh falvak; *Nagy-Tarna* magyar-oláh helység, ott vasas savanyúviz forrás van kis fürdővel, közelében porczellánföld s barna kőszén is előfordúl. *Kis-Tarna* orosz falu, úgy a hegységen túl a Tisza völgyében fekvő *Veléte* is, melynek 1916 lakosa van.

V.

Máramaros megye.

Szőllősről a vasút a Feketehegy aljában K-nek tart s a Tiszán átkelvén Királyházára ér, ott ismét átkel a Tiszán s ennek jobb partján halad tovább *Máramaros megyébe.* E nagy megye az országnak egyik legnépetlenebb része, nagy hegységek és rengeteg erdők foglalják el területét, úgyszólván csak fővölgyei mívelhetők. Mindazonáltal a természet nagy kincsekkel áldotta meg; az úgynevezett máramarosi gyémánt ugyan nem tartozik oda, mert annak nincsen

[1]) L. *Rómer Flóris:* Régi falképek Magyarországon, az Akadémia által kiadott Monumenta Hungariae archaeologica III. kötetben.

értéke, de roppant konyhasótelepei, nagyon sok ásványos vizei, némi ércztelepei, kőolaj-forrásai, havasi legelői, erdőségei és folyóvizei nagy ipar fejlődését teszik lehetővé. A lakosok házi iparral foglalkoznak ugyan, de a nagyipar még nem bírt meghonosodni. A nép általán véve szegény és miveletlen, a természet kincseit nem tudja kellően kiaknázni és értékesíteni. Ha valahol, úgy bizonyosan Máramarosban a zsidó korcsmárosok felette káros befolyást gyakorolnak a szegény orosz és oláh népre, de azért nemcsak a magán földesurak, hanem a kincstár is mindig csak zsidóknak adják haszonbérbe a vendégfogadókat és korcsmákat. A magán földes urak az erdőket is kiméletlenül letarolják, e tekintetben oly gondatlanok, mint az oláh pásztorok, pedig az erdőpusztítás szomorú következményeit már sok helyen, kivált az Iza völgyének letarolt oldalain tapasztalhatják.

Nagy városokat Máramarosban sem találunk, de sok érdekes kirándulást tehetünk és gyönyörködhetünk a természet szépségeiben. Utunkba ejtjük majd a népesebb helységeket is.

A mint a vaspályán Királyházát elhagyván s a Tiszán átkelve utunkat folytatjuk, csakhamar megpillantjuk a karcsú kúphegyet, mely a többi hegyektől különválva emelkedik a Tisza és egyik mellékvölgye között. Rajta épült a hires *Huszti vár,* mely gyakran szerepelt történelmünkben. A Nagyágon átkelvén, berobogunk az állomásba.

Huszt egyike az öt úgynevezett koronavárosnak, melyeket Róbert Károly 1329-ben emelt ezen rangra, kivűle még *Hosszúmező, Técső, Visk* és *Sziget* tartoznak oda. A Nagyág torkolatánál szépen fekvő városnak házai kertek között vannak elszórva, a kincstári épületeken kivül nehány más csinos lakóházat is találunk köztük, nevezetes különösen a dombon fekvő régi templom, melyet 1553 óta a reformátusok bírnak. Huszt egy kincstári uradalomnak főhelye; lakosai ruthének, magyarok és németek, összes számuk 6228. De legnagyobb nevezetessége az említett vár, melyből csak 1776-ban költözék ki a katonai őrség II. József parancsára. A vár ezután is még nehány évig épségben maradt, de 1798 táján a kincstári igazgatóság rendeletére szétbontá keleti oldalát s köveiből a r. kath. templomot és nehány kincstári épületet építettek a városban. A várhegy tövében kertek és szőlők vannak, feljebb bükkes fedi oldalait; a várromokról szép kilátás esik a környékre és a távolabbi hegyekre.

A vasút a Tisza jobb oldalán marad, átszeli a Viski meden-

czét és *Száldobos*, *Bustyaháza*, *Técső* és *Taraczköz* helységeket érinti, ott átkel a Tiszán s balpartján *Hosszúmező*, *Szarvaszó* és *Kabolapatak* mellett halad el, az Izán átkelvén *Máramaros-Szigetre* ér, hol végállomása van. Az említett helységek közől Bustyaháza a Talabor széles völgytorkolatában nagyon hosszan elnyúló falu, 1240 ruthén és magyar lakossal. A vasúti állomás a helységtől K-re esik, de a rév s a Tiszán való átjárás a falutól Ny-ra, az úgynevezett Bustyaháza handolnál van, hol 541, többnyire magyar ember lakik. Ott kincstári gőzfürész és nagy falerakó hely van. Az utazó ámúlva kérdezi, miért nem építették oda a vasúti állomást a rév közelében, a hol kompon a Tiszán átkelnek s Viskre és az ottani fürdőbe járnak, mely szintén a kincstár birtoka? — Most a vasúti állomásról rosz szekeren, a végtelen hosszú falun keresztül vissza kell menni, s legalább két órába telik, míg végre a fürdőbe érkezünk. *Visk* maga elég rendetlenül épült helység, melyben 3616 magyar és orosz ember lakik; sok mindent ráfognak a viskiekre; a tornyon csakugyan az a felirat olvasható: »Épült Visken.« — A helység a Tisza lapályán fekszik, mögötte a Kőhát emelkedik, oldalának erdejében sok ásványos forrás fakad, és sok nagyonis kezdetleges fürdő van; a vendégek fagalyakból összetákolt kunyhókban laknak, a vizet a magukkal vitt kádban vagy a földbe ásott gödörben izzó kövekkel melegítik meg. De van ott kényelmesen berendezett fürdő is. Ez a sátoralakú Várhegy (587.$_5$ m.) oldalában szép bükkerdő közepett fekszik. A nehány évvel ezelőtt svájczi ízlésben épült emeletes fürdőház nagyon barátságos képet nyújt; nyilt karzatáról szép kilátás esik a környékre. Van ott két ásványos forrás, az alsó fölé csinos pavillont építettek; vizök az égvényes, sósavas, vasas savanyúvizek közé tartozik. Baj az, hogy az ásványos források nem igen bővizűek s hogy az édes vizet tetemes távolságról kell oda vinni. A fürdő közelében kaolin-tárna van, de nem művelik. A Várhegy tetejére kanyargós uton könnyen feljuthatunk, de buja erdő fedi a tetejét is, s azért onnan a kilátás igen korlátolt.

Visktől DK-re utazva két óra alatt a kies völgykatlanba jutunk, melyben *Ferenczvölgy* telep fekszik, hol üvegcsűr s 1874-ben keletkezett czementgyár van. Átellenben fekszik *Técső*, a Tisza jobb partján, a folyó ott át van hidalva. Técső járási főhely, 2954 magyar, ruthén és német lakossal; körülbelől olyan kis város, mint Visk.

A vasút Bustyaházánál a Talaboron, Técsőn alúl a Taraczon, Taraczköznél megint a Tiszán kel át. Igy jut Hosszumezőre, melynek 1759 magyar és orosz lakosa van. Hosszumezőtől Ny-ra a

Szaplonczai völgy nyílik D. felől, torkolatában *Szaploncza* helység fekszik, 1982 oláh és német lak., DK. felé szintén a Tisza balpartján *Szarvaszó* és *Kabolapatak* oláh falvak vannak, az utóbbi 1472 lakossal.

Hosszúmező és *Körtvélyes* között a Tisza völgyének szigeti medenczéje kezdődik, mely K. felé Nagy-Bocskóig terjed s Máramaros megyének legszebb völgylapálya; ez a Tisza és Iza egyesülése következtében támadt. Körösköríil szép hegyek övezik. A megye főhelyének, *Szigetnek,* az Iza és Tisza által képezett félszigeten igen szép fekvése van. DK. felé az Iza széles völgye nyílik, melybe D-ről a Mára völgye torkol; ÉK. és K. felé a Szopurka, Kaszó, Tisza és Vissó völgyeinek kanyarúlatait a hegysorok fordulatai jelezik. Első tekintetre kellemes benyomást tesz Sziget és környéke az utazóra. Szép tágas főutczája, mely egyszersmind főpiacza, szintén jó benyomást tesz, ott vannak a díszes megyeház, a kincstári épületek, a helvéthitvallásúak nagy temploma, a reform. főiskola épülete és más középületek. A főutcza két oldalán sorakozó magán lakókázak között is sok csinos emeletes épület van. Mindenesetre Sziget szebb város, mint Ungvár, Munkács és Beregszász. A két fővendéglőben, a Koronában és Vadászkürtben is nagyobb tisztaságot talál az idegen, mint az említett városok vendégfogadóiban. A heti és országos vásárok nagyon élénkek, s a vásártéren érdekes néptarkaságot szemlélhetünk. Ott ülnek az orosz és oláh parasztnők sorokban a kövezeten s főzeléken, gyümölcsön és szárnyasokon kivűl maguk szőtte kelméket, vásznat, pokróczot és egyéb gyapjuszöveteket is kinálgatnak. A vállon és a nyak körül veressel kivarrt, bokáig érő hosszú üng, elől és hátúl gyapjúból szőtt kötő (katrincza) teszi az egész ruházatukat; egyik szalmakalapot, másik a homlokon mélyen leérő fekete kendőt visel. Az oláh és orosz férfiak többnyire magas termetű, szikár emberek, hosszú és simán lecsűngő hajjal, a kurta üng elől az egész gyomrot fedetlenül hagyja; sárgarézcsattokkal és lánczokkal ékesített széles bőrtüsző, fehér vászon vagy szürke hallina nadrág és bocskor egészítik ki az öltözetüket. Az oláhok többnyire fekete hajúak és barna bőrűek, az oroszok között ellenben sok szőkét lehet találni. Komolyan járnak-kelnek az oláhok és oroszok. Sokkal fürgébbek, mozgékonyabbak, beszédesebbek Izraelnek amaz igazi fiai, kiket a hosszú talár, a gyűrűsfürtű szakáll, a halántékon lecsűngő hosszú hajfürt, a sajátságos idomú kalap vagy sapka jeleznek. Annyira mozgékonyak, annyira sürögnek-forognak ők az utczán, hogy az ember azt vélné, az egész város tele van zsidókkal.

»A városban, írja egy magasállású szerző, csaknem mint kizáró lakos a zsidó az úr, s már a falvakban is mind inkább elhatalmasodik. A föld népét vagyonilag az örvény szélére viszi, s azután szolgájává teszi. A meddig a város, t. i. M.-Sziget terjed, nem látunk mást, mint zsidót.«[1]) Máramarosban, Beregben, Ungban, Zemplénben, Sárosban a kereskedést egészen magokhoz ragadták a zsidók, mert sokkal élelmesebbek mint a tótok, rusznyákok és oláhok. Ők közvetítik a szomszédos Galicziával és Bukovinával való kereskedést és forgalmat.

Szigetnek kereskedelme és forgalma igen jelentős, a vasúti szállítmány évenként 90—100 ezer tonnát tesz; ebből a legnagyobb rész a kincstárra esik, t. i. a szlatinai, rónaszéki és sugatagi sóbányákból való konyhasóra, s azután a nagy fürész-gyárakra, melyek fürészelt faárúkat nemcsak az alföldi megyékbe, hanem Német-, Francziaországba, Belgiumba és Hollandiába is szállítanak. Szigeten három fürészgyár működik; közülük legnagyobb a Groed-féle üzlettelep, mely évenként vagy 90 ezer kőbméter fát dolgoz fel.

M.-Sziget r. t. város, 10,852 lak.; ezekből 6721 magyar, 2087 német, 898 oláh, 616 orosz. A zsidók száma 3380, egész Máramarosban 1880-ban 33,463 zsidót számláltak.

A konyhasót most három helyen aknázzák: *Szlatinán, Rónaszéken* és *Sugatagon*. Szlatinán a feltárt sótelep 1797 m. hosszú, ugyanoly széles és 152 m. vastag, tiszta sómennyisége a legkisebb felvetés szerint 47.937,496 m. mázsa; Rónaszéken a most feltárt sótelep körülbelől 2516 m. hosszú, 899 m. széles és 152 m. vastag, tiszta sómennyisége 365.322,038 m. mázsa; Sugatagon a föltárt sótelep 5032 m. hosszú, 2155 m. széles s 152 m. vastag; tiszta sómennyisége 1,609.224,665 m. mázsa. Mind a három helyen tehát 2,022.484,199 m. mázsa tiszta kősó van feltárva. Évenkint egyremásra Szlatinán 350,000, Rónaszéken 165,000, Sugatagon 165,000, összesen tehát 680,000 mm. tiszta só állíttatik elő, azonkivül termeltetik még a tiszta só arányában 25% földdel vegyes só s ebből a gyári só állíttatik elő. A bányákban összesen 24 tisztviselő, 28 altiszt és szolga s 840 férfi munkás és 84 gyermek van alkalmazva. Mind Szlatináról, mind Rónaszékről most már keskeny vágányú vasúton szállítják a sót Szigetre. *Szlatinára* fél óra alatt juthatunk kocsin; maga a falu közel a Tisza jobb partjához domb oldalán terül el, lakosai oláhok, németek és magyarok, számuk 1927; *Akna-Szlatina*

[1]) L. Einige Jagdreisen in Ungarn. Wien, 1881.

a magaslat hátán fekszik, ott 1715 magyar és oláh lakos van, kik nagy részt az aknákban vannak elfoglalva. Ott most az egyesített Kunigunda-Miklós aknát művelik, tartalékbánya a Ludovika akna, az Albert és Krisztina bánya el van hagyva. Az akna egy óriási terem, mely felfelé boltozatosan záródik, mint roppant csúcsíves templom; magassága 129 m., szélessége 227 m., hossza 720 m. Mikor a boltozat tetejéről lefüggő két óriási csillár s a terem oldalain a számtalan lámpa meg van gyujtva, felséges látványt nyujt a terem, melynek fenekén a sópadokat vágják. Fent a boltozat tetejénél karzat fut körül. A gépházból gőzerő által hajtott emelőgép 3 percz alatt szállít le az akna fenekére, mely a föld felszine alatt 129 m. mélységben van. Elég kényelmes lépcsőkön is mehetünk le és fel.

Rónaszék erdős völgyben Szigettől DK-re fekszik, két órai kocsizással juthatunk oda. Az út a Tisza völgyén halad éjszakkeleti irányban *Veresmarton* és *Karácsonfalun* át; az utóbbi helységben csaknem kizárólag zsidók laknak. Karácsonfaluról az út jobbra befordúl az erdőbe s délkeleti irányban haladva nemsokára a Rónapatak szép tágas völgyébe ér, ezen felfelé s *Alsó-* és *Felső-Róna* falvakon keresztül Rónaszékre visz. Itt háromféle bányák vannak, a legrégibbek beomlottak, s felül vízzel telt tócsákat képeznek. Más bányák művelésével a történelmi időben hagytak fel, ezek közé tartoznak »Rákóczy-, Kurucz-, Apaffy-aknák« stb. Mivelés alatt vannak: a Ferencz- és Ferdinándbánya; tartalékbányák a Mária Terézia, Pál, Károly és József-aknák. Legérdekesebb az elhagyott Apaffy-bánya, mely 1674-ben nyittaték meg s 1766-ban a betörő víz által hirtelen elönteték. Mélysége 138.$_4$ m., körülete 184 m., a benne levő víz mélysége 88.$_{68}$ m. Ez tehát egy földalatti tó, melyen csónakázni lehet. Leirhatatlan a benyomás, melyet a kivilágított bányában való csónakázás az emberre tesz.

Akna-Sugatag Szigettől D-re, a Mára völgyében fekszik, oda szintén két óra alatt juthatunk el. Ott a Mihálybánya 1802 óta s a Gáborbánya 1821 óta van művelés alatt, tartalékbányául 1799 óta az Albertbánya szolgál. Az elhagyatott bányákat a betörő víz 1777, 1803 és 1809 óta öntötte el. — Akna-Sugatagon 1638 ember lakik, majdnem mindnyájan magyarajkúak, ellenben a kevésbbé népes *Falu-Sugatag* és a szomszédos *Felső-Kalinfalva* oláh helységek, az utóbbinak 1527 lakosa van. A Máravölgy többi helységeiben szintén leginkább oláhok laknak, nevezetesen *Farkasréven* (1108 lak.), *Bárdfalván* (1509 l.), *Fejérfalun* (1103 l.), *Gyulafalun* (1353 l.), *Brében* (1139 l.) és *Budfalun* (1361 l.); Fejérfalun és Budfalun

németek is laknak. Bréb épen a Gutin aljában fekszik, határában egy fürdőhely van 3 ásványos forrással, melyek az égvényes kénforrások közé tartoznak. A fürdőből legkönnyebben lehet a Gutin három csúcsát megmászni.

Az Apsicza völgyében, M.-Szigettől É-ra levő három helység közől *Alsó-Apsán* oláhok, németek és oroszok laknak, 3466, *Közép-Apsán* oláhok és németek, 2287, *Felső-Apsán* oroszok és németek, 1912.

A Borsova, Nagyág és Talabor völgyeiben a helységeket majdnem kizáróan az oroszok népesítik. Az orosz és oláh falvak, kivált a hegyes vidékeken nagyon szétszórva és szabálytalanúl vannak építve. A lakóházak mind fából vannak összetákolva, sok helyen az orosz templomok is csupa fából vannak építve s gyakran sajátságos alakjuknál és czifrázatuknál fogva nagyon érdekesek. Az egyes lakóházakat rendesen kisebb-nagyobb kert vagy udvar választja el egymástól, ott azokban a közökben felhalmazódik a trágya, szemét és piszok, s a gyermekek, sertések, tehenek, ökrök és bivalyok együtt fetrengenek a sárban és piszokban.

A Borsova völgyének felső szakasza még szintén Máramaros területén van. Ott *Dolha* a főhelység, kis mváros, 2080 orosz és német lak. Odább É-ra a legnépesebb helységek *Kereczke* (1561 l.), *Breznik* (1249 l.) és *Rókamező* (1151 lak.); mind orosz falvak, az utóbbi mellékszurdokban fekszik.

A Bisztra, Holyatini és Ripinyei vizek egyesüléséből keletkező Nagyág völgyében legnépesebb helységek: *Iza* (1934 l.) *Keselymező* (1567 l.), *Lipcse* (1948 l.) s az ettől É-ra egy mellékvölgyben fakvő *Lipcse-Polyána* (1127 l.), továbbá *Herincse* (2488 l.), *Ökörmező* (2077 l.) járási főhely, s a Bisztra völgyében fekvő *Majdanka* (1555 l.). Ezek mind orosz helységek, de némelyekben kisebb-nagyobb számmal németek is laknak.

A Talabor völgyének középső szakasza nagyon keskeny s abban nincsen is helység. Alsó szakaszában *Úrmező* (1274 l.), *Talaborfalu* (1941 l.) és *Uglya* (2201 l.) a legnépesebb helységek, lakosaik oroszok, de Úrmezőn és Uglyán németek is vannak; a völgy felső részében *Szinevér* (1907 l.) a legnépesebb helység, ott is az oroszok közé németek keveredtek. A nyugati szomszédos völgyben fekvő *Ötvösfalu* (1406 l.) tisztán ruthén.

A Taracz völgyének alsó része széles, érdekes alakulást nem mutat, oldalain a homokkő csaknem vízszintes rétegekben települ, számos árok és csuszamlás az oktalan erdőpusztitásról tanuskodik.

De sok helység lepte el a völgyet: *Taraczköz, Bedő* (1810 l.), *Nagy-* és *Kis-Kirva, Nyágova, Kökénges* (2024 l.), *Irholcz* (2421 l.), *Alsó-Neresznicze* vagy *Nyeresháza* egymás után következnek. Lakosaik oroszok. Nereszniczénél a Luzánszki patak ömlik a Taraczba, völgyét nem magas, de szépen alkotott hegyek szegélyezik, benne fekszik *Felső-Neresznicze* (1425 l.), e mellett a Szoloncs-völgyecske nyílik a Luzánszki völgybe, abban két sósforrás van. A Taracz völgyében ÉK-re *Gánya* (1583 l.) van, ezzel szemben É. felé a Teresel völgye nyílik, melyben *Tereselfalva* mellett egy égvényes vasas savanyúforrás van. Keleti oldalán a Kobila havas (1182 m.) emelkedik, mely *Kalinfalva* (1152 l.) felől igen szépen látszik É. felé. Odább É-ra *Dombó* (2272 l.) van. Feljebb a völgy már mind jobban összeszűkül, Ny. felől a Kobila, K. felől az Apeczka havas (1512 m.) szorítja össze. Ez É. felé a Tempáig (1639 m.); a Szvidovecz- és Sztohi havasok csomópontjáig húzódik, a K-re vele szemben emelkedő Opressa havastól a Krajna-Rika völgye választja el.

Krasznisóra falunak új temploma szép erdős kúphegyen áll, egy gazdag paraszt építteté saját költségén. A völgy mind regényesebb alakot ölt. Egy jó hajtással *Királymezőre* érkezünk; az német telep, az egyenes sorban épített, takaros házak kellemetesen elütnek az oroszok piszkos, alacsony kunyhóitól, a czifra faházakat csinos kertek környezik. Királymezőn (619 lak.) sok kincstári tiszti lakás van, de azok most többnyire üresek, mivel onnan az erdőmesteri hivatalt Bustyaházára helyezték át.

Királymezőn felől a Taracz völgyébe a Mokrai völgy nyílik ÉNy-ról, maga a Taracz völgye éjszakkeleti és éjszaki irányban az ország határáig húzódik, de azon felső részét Bruszturai völgynek nevezik. A Mokrai völgyön felfelé haladván, szép havasok között *Orosz-Mokrán* át *Német-Mokrára* jutunk, hol kincstári erdészlakot találunk. Német-Mokra 72 házból álló s mintegy 600 lakost számláló német telepítvény, ide és Királymezőre 1776-ban és 1794-ben felső-ausztriai Gmunden, Ebensee és Ischl vidékéről telepítették meg a német lakosokat, a kik nyelvöket, szokásaikat, erkölcseiket és viseletüket az oroszság közepett a mai napig megtartották. Az ifjabb nemzedék a magyar nyelvben is jártas már. Becsületes, erkölcsös és munkás emberek, a férfiak favágók, sokan a viz- és útépítésnél is alkalmaztatnak. Mindegyik telepítvényesnek van faháza, melyet maga épít, kertecskéje, földecskéje és része a havasi legeltetésben. A család a marhatenyésztésből él, s a havasokon számos pásztorszállás és karám van; a lányok csak úgy tudnak dalolni, mint a

stajerországiak. A helység fölött a Pribuj vagy Német havas (1550 m.) emelkedik, oldalait sűrű erdő, leginkább fenyves fedi, feljebb illatos havasi legelő terül el s messze felnyúlik az orom felé, a legtetején barókafenyő s kőgörgeteg van. A havas ÉNy-ról DK-re hosszan elnyúló gerincz; É. felé tőszomszédja a Priszlop, odább magasabb havasok sorakoznak s a Busztullal (1693 m.) az ország határán uralkodó Popágyához (1742 m.) csatlakoznak, melyről a Mokrai völgy egyenest D-re húzódik le. Ennek nyugati oldalán a Sztremenosz (1599 m.), Douha vagy Ticzove (1729 m.) és Prednya csipkés ormai nyúlakodnak fel, szintén a Popágya felé vonulva. K. felé a Nagyhavasról (1484 m.) délnyugati irányban levonuló Janoveczi völgy s rajta túl a Nagyhavashoz csatlakozó hegysor látszik, melynek legmagasabb kúpja a Berty (1670 m.). A hegyvonúlat meredekűl emelkedik a Janoveczi völgyből, ellenben a Bruszturai völgy felé fokozatosan lejtő ágakat ereszt. Odább DK. felé a Sztohi és Szvidovecz bérczei bontakoznak ki. D. felé a Kraszna havas hosszan elnyuló gerinczei kanyarodnak el a Taracz és Talabor között. Valóban megható képet nyujtanak a Német havasról tekintve a mély völgyek, erdős hegyoldalok, szakadozott, meredek sziklás gerinczek.

A Bruszturai völgy eleintén igen vadregényes, a folyócska tajtékozva kanyarog a medrét összeszorító sziklák között. Oldalain a fenyves uralkodik. *Brusztura* felé kiszélesedik a völgy, s a helység házai messze szét vannak szórva. A völgy ÉK-re húzódik odáig, a hol a Bruszturánkába a Berty hegyről lerohanó s a Szevulán eredő Plaiszkával egyesülő Bertyánka ömlik. Vízfogók vannak mind a Bertyánka, mind a Plaiszka völgyében. A Bruszturánka völgye a Bertyánka torkolatán felűl DK-re kanyarodik s Turbat völgyének neveztetik. A Turbatba K. felől a Turbaczil ömlik, ettől É-ra az Uria havas (1445 m.) emelkedik. A két folyócska egyesűlésénél erdészlak van. A Turbaczil völgyén felfelé erdei uton a Panter hágóra (1225 m.) s onnan Galicziába a Csorna-Bisztricza völgyébe lehet menni. A Turbat völgyéből a határon levő Csorna-havasra s az Okola-havasra (1203 m.) lehet felmenni; az utóbbi havason ered a Fekete-Tisza. Ezt a vidéket azonban Körösmezőről látogathatjuk kényelmesebben.

Most visszatérünk M.-Szigetre s onnan újabb kirándulásokat teszünk a megye keleti vidékeibe.

Az ÉK-re vivő országutat követve nemsokára *Nagy-Bocskó* mvárost érjük el. Ez népes község, 3605 orosz, magyar és német lakossal; házai messze szétszórvák a Tisza mentében s még a Szopurka

völgyébe is benyúlnak. E helység mellett van Máramaros legnagyobb ipartelepe, t. i. az úgynevezett magyar-svájczi szódagyár, mely most már szépen gyarapodik, évenkint $2^1/_2$ millió kgr. kénsavat, $3^1/_2$ millió kgr. glaubersót, $1^1/_2$ millió kgr. sósavat, $1^1/_2$ millió kgr. szik-sót, 200 ezer kgr. salétromot s ugyanannyi chlormeszet állít elő; a vegyészeti árúk előállítására a közeli sóbányákból való sóhulla-dékokat s a Suliguli közelében levő Kataráma-völgyben aknázott kénkovandot dolgozzák fel.

Bocskónál befordulunk az É-ról nyíló Szopurka regényes völ-gyébe, oldalait mindenféle lomb- és tűlevelű fák fedik, a kanyargó patak partjain pedig buja rétek terűlnek el. Vagy két órai kocsizás után a völgy kitágúl s *Kabola-Polyána* helység tárúl fel előttünk. De mielőtt e helységet elérjük, jobbra kitérünk s igy csakhamar két házsor közé jutunk, melyben csupán szegkovácsok laknak. Ez utcza-sor egy lejtőn huzódik felfelé, felső végén egy tágas tér van, melyet szökőkút ékesít; vele szemben hosszúkás épület emelkedik; ez a *Kabola-Polyánai fürdőház,* melyben vendéglő, nehány lakó- és fürdő-szoba van. A fürdő berendezése csak szerény igényeknek felel meg, de környéke nagyon kies. Kellemetes erdei uton a feljebb levő kút-hoz jutunk, mely pavillonnal van fedve, mellette mesterséges vízesés van, feljebb a négy ásványos forrást találjuk, melyek az égvényes vasas savanyúvizek közé tartoznak; még feljebb oly magaslatra jutunk, melyről szép kilátás esik a Szopurka völgyére s a környező havasokra.

Kabola-Polyána falu az említett völgytágulat nyugati lejtőjén terűl el, épen ott fekszik, a hol a Nagy- és Kis-Szopurka (vagyis Szrednya-Rika és Krajna-Rika) egyesűlnek. A hosszan elnyúló helységen végig menvén, befordulunk a Kis-Szopurka völgyébe, a hol egy kincstári vasgyár van, körülvéve a munkások és tisztviselők házaitól. A gyárban a környéken találtató vasérczet dolgozzák fel s lapos, gömbölyű és más hengerelt vasat, közönséges szervasat s kapát, ásót, fejszét, csákányt stb. készítenek; a gyárigazgató háza előtt kert terűl, mely azért érdekes, mivel benne Máramaros összes fanemei nőnek.

A gyár mellett elhaladván, lóháton folytatjuk utunkat az Opressa havasra. Ösvényünk a jobboldali lejtőn fölfelé a Szviniarki gerinczére visz, sűrű erdőben. A Pleska havas zöld kúpja áll előt-tünk, ezt megkerűlvén, nemsokára megpillantjuk a jóval magasabb Opressát s ennek oldalán a sajttermelő szövetkezet épületét. A havas hátát sűrű buja fű fedi. Csekély fáradsággal megmászhatjuk leg-

magasabb ormát (1484 m.), s onnan igen érdekes kilátást élvezhetünk. D. felé a kúpalakú Pleska s a Szviniarki gerincze nyúlik el, lejtőik meredeken hajlanak a két völgy felé. Messze távolban a Szigeti medenczét a várossal együtt látjuk, ezen alúl Ny. felé a Kőhát gerincze mutatja a Tisza irányát. DK. felé a Pop-Iván, Serbán s az ezekhez É. felől csatlakozó Pietrosz hegyes sziklakúpja kötik le figyelmünket, a kéklő távolban a Cziblest és Nagy-Pietroszt is kivehetjük. K. felé a Nagy-Szopurka ezüst szalagját látjuk a mély völgyben, a sötétlő erdők aljában zöldelő rétek között. É., ÉK. és ÉNy. felé mind azok a hosszan elnyúló gerinczek és kúpok tárulnak fel előttünk, a melyek a Szesultól és Hoverlától kezdve a Némethavasig a Fekete-Tisza, Kaszó, Kis-Szopurka és Taracz mentén szinfalak módjára sorakoznak. A csúcsról leszállva meglátogatjuk a tehenészeti telepet, melyet nehány évvel ezelőtt egy szövetkezet alapított. A sajtkészítést Svájczországból e végett betelepített sajtos vezeti. Onnan a Nagy-Szopurka völgyén térhetünk vissza Nagy-Bocskóra.

A Kaszó völgye nem érdekes, benne csak egy helységet találunk, *Kaszó-Polyánát* (1348 l.). Sokkal érdekesebb a Fekete-Tisza völgye. Nagy utat tehetünk abban. A Tisza völgye *Lonkától* kezdve szűk, erdős és részben sziklás hegyek szegélyezik; déli oldalán a Voloszanka gerincze emelkedik, oldalát lombfaerdő fedi, az éjszaki hegyoldalon a fenyő uralkodik. K. felé a Pop-Iván nyújtja ki fejét. Csakhamar elérjük azt a helyet, a hol a Vissó a Tiszába ömlik, ott a mélyen kimosott völgykatlan, *Róna-Polyána* van. Onnan *Trebusára* és *Fejérpatakra* érkezünk. Ennek vize a Pop-Ivánon ered, Ny-ra kanyarodván, zúgva és tajtékozva rohan a Tisza felé. Trebusa helység a Tisza jobb, Fejérpatak pedig annak bal partján fekszik, a hasonnevű folyócskánál. Itt volt egy kincstári vasgyár, mely 1852 óta állt fenn s kivált nyersvas és vasöntvények előállításával foglalkozék; újabban vasedényeket is készítettek, a nyers vas-edényeket további kikészítés meg zománczozás végett az 1879 óta létező edény-zománczozó gyárnak szolgáltatták át. Ezt a gyárat magán ember állította fel s ehhez értő 20 munkás családot Csehországból telepített oda. A kincstári vasgyár évenkint 4—6 ezer m. mázsa nyersvasat és 3—4 ezer m. mázsa öntött árút állított elő, a másik gyár mintegy 1000 m. mázsa zománczozott edényt készített.[1])

[1]) A máramarosi vasércztelepeket *Gesell* irja le, l. a Mathematikai és Természettudományi Közlemények, 1874-iki évf. Kiadja a M. T. Akadémia.

Fejérpatakról elrándulhatunk a Pop-Ivánra, ha nem vagyunk is oly fáradhatatlan hegymászók, mint Sziegmeth Károly, kit Máramaros leirásában leginkább követünk, attól sem kell félnünk, hogy a hegy meredek ormának tövében, a törpe fenyő övében levő kalyibában oly éjjeli zivatar fog meglepni, mint Sziegmeth tapasztalta. A Fejérpatak balpartján emelkedő hegyoldalon sűrű erdőben lovagolunk egy darabig, azután a patak jobb partján emelkedő fennsíkra jutunk. Mind szélesebb kilátás nyílik előttünk. De az ösvény is mind nyaktörőbb, oly meredek sziklalejtőn kell leereszkednünk, hogy a lóról le kell szállnunk. A Berlebácska ereszkedőjének közelében az ösvény D-re fordúl, sok hegyi patakon keresztül végre a Pop-Iván orma alá vezet. Három csúcsa közül legmagasabb a déli (1940 m.), s erről esik a legnagyobbszerű kilátás. A Pop-Iván a nagy hegycsomó, melyből minden irányban indulnak ki hegyágak. É. felé a Berlebácska és keleti szomszédja a Pietrosz sziklás kúpja, Ny. felé a Serbán s az ékes karcsú Poloninka legközelebbi szomszédjai. De körüskörül hegy-hegy mögött emelkedik fel, közöttük mély völgyek tátonganak. A távoli látóhatárt a legmagasabb hegyek könyöklik körül; kivált ÉK. felé felséges látványt nyujtanak az ország határán emelkedő Hoverla, Dancseresz, Cserna-Hora s a nagy hegyláncz többi csúcsai. Méltó szomszédjok a Hoverlától Ny-ra eső Pietrosz (2022 m.), mely a Pop-Ivántól majdnem egyenes vonalban É-ra nyúlakodik fel. ÉNy. felé a Tisza völgyét, az ezt szegélyező hegysort s a többi egyközű hegylánczokat látjuk, melyekből a Blisznicza, Opressa, Apeczka, Némethavas különösen kiválnak. Ny-ra a Tiszának szigeti medenczéje oly közelnek lászik, mintha az a Pop-Iván aljában terűlne el, odább DNy-ra a Mára és Vissó széles völgyeit, ezek mögött a Kőhátat s nagy távolban a Gutint láthatjuk. D. felé az alacsonyabb hegytömkelegen túl a Czibles s DK. felé a Nagy-Pietrosz s ettől É-ra a Torojaga kötik le figyelmünket. Nem győzzük csodálni a hegyeknek és völgyeknek nagyszerű körlátványát.

De most folytassuk utunkat a Tisza völgyén fölfelé. Ez *Trebusán* felül is szűk erdei völgy, sokszoros kanyargásait itt-ott sziklacsoportok kisérik. *Berlebás*nál a hasonnevü patak ömlik K. felől a Tiszába. Feljebb, *Vilchovát*inál a völgye kiszélesedik, *Lázin* felül *Rahó* következik. Ez kettős helység: *Bocskó Rahó* (2482 l.) a bal, *Akna-Rahó* (2234 l.) a jobb parton fekszik; az utóbbiban vannak a kincstári épületek és a munkások lakóházai. Közelében több savanyúforrás és egy kis fürdő van. Rahó orosz lakosai erős és jól termett emberek, a leányok szépségökről híresek. Félóra mulva *Novoszelicza*

szepesi telepre érünk. Itt találkozik a K-ről jövő Fejér-Tisza az É-ról jövő Fekete-Tiszával. Ennek völgyén fölfelé menve *Bilin* és *Borkút* apró helységeket érjük el. Az utóbbinál hat vasas savanyúvízforrás s egy kis fürdő van. Borkúton felül a völgyet Ny. felől a Blisznicza (1883 m.), K. felől az említett Pietrosz (2022 m.) nyúlványai szorítják össze a Tisza völgyét, végre ez újra kiszélesedik s elegendő helyet enged a hosszan elnyuló *Körösmezőnek*, melynek házai a Lazescsina völgyébe is elterjednek. Az a Fekete-Tisza völgyének főhelysége 6391 orosz, német és magyar lakossal.

Körösmező környékén a Lazescsina és Sztebna völgyei között elnyúló Bubni hegyhát oldalain kőolaj van, nehány aknát nyitottak, de a kellő tőke hiánya miatt még kevés sikert értek. A Lazescsinai völgyön felfelé egy kanyargós országút Galicziába vezet. Ha Körösmezőről utunkat a vadregényes szűk völgyön fölfelé éjszaki s azután nyugati irányban folytatjuk, a Tiszcsora vízfogóhoz s azután a Fekete-Tisza forrásához jutunk. Ez az Okola havas (1203 m.) keleti oldalán van. A csendes félreeső helyet asztalok és lóczák jelölik meg, egy odvas fatörzsből buzog ki a kristálytiszta víz, halk csörgedezéssel folydogál, azután a kis csermely hatalmas fáktól szegélyezett völgyön, sziklák és fatörzsek között siet tovább, jobbról és balról jövő csermelyekkel növekedve. Körösmezőnél már mint jókora patak lép be a széles völgybe. Az Okola aránylag alacsony hegy, mégis szép kilátás esik róla; É. felé a Csorna-Polonina hatalmas gerinczére, melyből 1723—1792 m. magas sziklatetők emelkednek ki, K. felé a Tiszcsora völgyére, DK-re a Hoverlára, D-re a a Tataruka (1710 m.), Trojászka (1707 m.) és Tatulszka (1774 m.) havasokra.

Körösmezőről a DNy-ra eső Bliszniczára s a Szvidovecz gerinczére is elrándulhatunk; az ország határán emelkedő Hoverlát is onnan mászhatjuk meg s azután a délnyugati oldaláról lefolyó patak völgyén lefelé a Fejér-Tisza völgyébe jutunk. Ez a Balczatul és Sztochovecz patakok egyesüléséből támad, *Luhinál* a Hoverla patak is egyesül vele; onnan a Fejér-Tisza DNy-ra kanyarodik, *Bogdánynál* balról a Sztiaul, jobbról a Bogdányi patak ömlik beléje, alább a D-ről jövő Kvaszni egyesül vele. A Fejér-Tisza vidékén az erdők még nincsenek úgy letarolva, mint a Fekete-Tiszánál, azért az vizben aránylag sokkal gazdagabb. Máramarosban a folyók felső völgyeiben sok helyen vannak vizfogók, a Taracz vízkörnyékén 6, a Fekete-Tiszáén szintén 6, a Fejér-Tiszáén 7, a Vissóén 4 vízfogó van. A Taracz vízfogói 844,800, a Fekete-Tiszáéi 590,000, a Fejér-Tiszáéi 436,544, a Vissóéi 204,630, az összes vízfogók 2.075,974 köb méter vízmennyi-

séget képesek felfogni. A megtelésre az egyes vízfogóknál több-kevesebb idő kell, 24—120 óra. A Taracz folyóvidékének vízfogói óránként 1573, a Fekete Tiszaéi 986, a Fejér-Tiszaéi 2621, a Vizsóéi 896 köb m. vizet szolgáltatnak. Szép hegyi tavakat képeznek a vízfogók, mikor megteltek. Mikor a vízfogó zsilipjeit megnyítják, tajtékozva és nagy zugással rohan a víz mint zuhatag a patak medrébe, a tutajokat csak bizonyos idő múlva bocsátják a vízre, mikor az ár már jó előre haladt. Nyílsebesen repül a tutaj kivált oly helyeken, hol sziklák szorítják össze a medret, vagy sellők, vízesések képződnek s oly csatornák vannak, melyeknek feneke és oldalai ki vannak gerendázva, ezeket buktatóknak vagy surrantóknak nevezik. Jaj a tutajosnak, ha ügyetlen kormányzás miatt tutaja valami sziklába ütközik s megfordul vagy a patakban megakad. Az utána jövő tutaj az elsőre rohan, mindent lesodorva, a mi rajta van, és csakhamar egész torlasz támad szálfákból.

Máramaros déli részét az Iza völgye hasítja. Ez majdnem mindenütt széles, mindkét oldalán a hegyek nagyobbára le vannak tarolva, éjszaki oldalán alacsony hegysor van, mely azt a Vissó völgyétől választja el, déli oldalát Erdély éjszaki határlánczolatának előhegyei szegélyezik. Magában az Iza völgye a megyének kevesbbé érdekes vidékei közé tartozik, szép tájképeket csak az említett határlánczolat hatalmas csúcsai nyújtanak. Az egész völgy mentében többnyire szegényes oláh községek vannak, melyekben a zsidók uralkodnak. Majdnem minden helység határában több ásványos forrás van, melyek többnyire sok konyhasót tartalmaznak, másokban kénsavas sók és kénköneg van. Csak a környék lakosai használják ivásra és fürdésre, nagyobb jelentősége egyiknek sincs. *Dragomérfalva, Felső-Szelistye, Batiza* és *Váncsfalu* helységeknél petroleum is mutatkozik. Ny-ról K-re menve legnépesebb helységek: *Váncsfalu* (1170 l.), *Barczánfalu* (2415 l.), *Szurdok* (2314 lak.), *Rozávlya* (1791 l.), *Sajo* (1022 l.), *Konyha* (1315 l.), *Dragomérfalva* (1546 l.), *Felső-Szelistye* (2166 l.) és *Szacsal* (1957 lakosssal).

Tájképi tekintetben sokkal érdekesebb a Vissó és felső mellékvölgyei. A Vissó Rónapolyánánál ömlik a Tiszába s indítja éjszakkeleti irányba. Völgye eleintén keskeny, éjszaki oldalán a Pop-Ivánból a Szerbánon, Poloninkán és fehérpataki Mencsulon át vonuló hegysor, déli oldalán a Magura Judelevával kezdődő s a Jalinkával végződő alacsonyabb hegysor szorítja össze. *Bisztránál* kiszélesedik a völgy, a letarolt hegyoldalok hátrább vonúlván. Bisztrában még leginkább oroszok laknak, azon túl az oláhok vannak többségben. *Pet-*

rovában 2311, *Leordinában* 1138 ember lakik. Az utóbbi falunál az ÉK-ről jövő Rusz patak ömlik a Vissóba; az a Kirva és Rika egyesüléséből támad. Völgyében *Ruszkova* (1676 l.), *Ruszkirva* (1236 lak.) és *Ruszpolyána* (3674 l.) orosz falvak vannak; Ruszkirva felől megmászhatjuk a Mihajlekut (1920 m.), mely ÉK. felé meredek sziklafallal hanyatlik alá s melynek délnyugati szelíd hajlású oldalán nehány tócsa van, s az ettől É-ra eső Farcheut (1961 m.)

Leordinán felül a völgy ismét összeszűkül, de azután megint kiszélesedik s *Alsó-*, *Közép-* és *Felső-Vissó* helységek szép medenczében fekszenek. Az első helységben 2568, a másodikban 1137, a harmadikban 5325 lélek lakik. Felső-Vissó tehát a fő helység, mváros, a szolgabiró és több kincstári hivatal székhelye. Lakosai közül 754 magyar, 2048 német, 1854 oláh és 285 orosz. Vallásra nézve 1762 róm. kath., 1803 görög kath. és 1717 zsidó. A németek részben Szepesből szakadtak oda 1812-ben. Felső-Vissó a fakereskedésre nézve is jelentős hely, a tutajok első állomása. Határában még a búza is megterem, de mégis leginkább tengerit, árpát, rozst és tatárkát termesztenek.

Felső-Vissó a félszigeten terül el, melyet a Borsa és Vaszér egyesülése képez, s az egyesült két folyócska ott veszi fel a Vissó nevét. A Borsa völgyében még *Mojszint* (2417 l.) és *Borsát* vagy *Borsabányát* találjuk; D. felől a Radnai havasok hegyóriásai intenek felénk. Borsabánya már 809 m. magasságban fekszik, a Szekkovölgyi patak és a Csiszla egyesülésénél. A két helységben együtt 5528 ember lakik, legnagyobbrészt oláhok, kevés magyar és német van köztük. Borsabányán nehány kincstári épület van. Az olvasztóművek elhagyatvák.

A Borsa és Csiszla között a Piátra Baicsi és a sziklás tetejű Magura (1604 m.) emelkednek; az utóbbi a Csarkanóhoz (1849 m.) csatlakozik. A Szekkovölgy a Torojaga havasról vonúl le, igen meredek hajlásu s roppant hömpölyökkel van borítva. Borsabányáról lóháton elindúlva a magas hegyoldaloktól szegélyezett Csiszla-völgyben haladunk fölfelé, nemsokára egy tárnából jövő ásványos forráshoz érünk, mely sok vasoxidult és jodnatriumot tartalmaz. Azután a Csiszla völgyét elhagyva É. felé a Kataráma-völgybe fordúlunk be, melynek pataka számtalan vizesést képezve szikláról-sziklára szökik tajtékozva és zajogva. Azután a Burloje völgybe fordulunk be, melynek hegyoldala felette szomorú képet mutat; az egész növényzet kihalt; a fák egészen száraz és kopasz ágait nyujtják a levegőbe. Hajdan ott érczpörkölők és olvasztók voltak, részint azoknak gőzei,

de főleg az erdő észszerütlen letarolása okozták a pusztulást. Az eső lemosta a televényt, s most a fák gyökerei meztelenek. A hegyoldalon felfelé kapaszkodván, gerinczéről szép kilátást élvezünk a közelebbi és távolabbi hegyekre, azután buja havasi réten át haladván, a Torojaga havasra (1930 m.) kapaszkodunk fel. A Torojaga tompa szöglet alatt egymáshoz csatlakozó három oromból áll, melyek épen az egyesülésöknél legalacsonyabbak, végökön pedig legmagasabbak. Róla kivált a Radnai havasokra fenséges kilátás esik.

A Szopurka völgyétől kezdve, Kabola-Polyána vidékéről K. felé Bukovináig kristályos kőzetek, gnájsz, csillámpala stb. alkotják a hegyeket. Borsabánya környékén a csillámpalán keresztül trachit tódult ki több helyen, a Torojaga a trachit kitöréseknek középpontja és legmagasabb csúcsa; DK: felé egy keskeny ágat ereszt, mely a Gyálu-Ghiluval és Magura-Katarámával a Pícsoru Szeszului felé csap s az Aranyos-Beszterczénél végződik. A csúcsokon és gerinczeken a trachit mutatkozik, a hegyoldalokat pedig a csillámpala fedi. E csillámpalás lejtőkben sokféle érczek vannak, nevezetesen réz- és kénkovand. Azelőtt szorgalmasabban aknázták az érczeket és Borsabányán olvasztották ki, mostanában csak két bányát mívelnek, egyik a Szekko völgyben, másik a Burloje völgyben s az érczeket a nagybocskói gyárba szállítják feldolgozás végett. [1])

A Torojagáról É. felé leszállván, a Vaszér völgyébe jutunk. Ez Máramarosnak egyik legszebb völgye, oldalain gyönyörü fenyves erdő díszlik, talpán illatos rétek zöldelnek, melyek között a kristálytiszta patak kigyódzik. A Fajna erdészlakon túl jobbra, É. felé egy kis mellékvölgyecskébe fordulunk be emelkedő úton és csakhamar *Suliguli* fürdőbe érünk. Itt három savanyúvíz forrás van, melyek különösen sok szénsavat tartalmaznak. A fürdő azonban igen primitiv állapotban van. A kincstár bírja, 1884-ben három új háznak s egy pavillonnak építése engedélyeztetett, egyszersmind arra nézve is intézkedtek, hogy a víz töltése és szállítása nagyobb gonddal és nagyobb mértékben eszközöltessék.

A Vaszéren és mellékvizein több vizfogó van; mikor a vizet leeresztik, tutajon is megtehetjük az utat lefelé, s nehány óra alatt Felső-Vissóba érkezünk.

Említettük, hogy Máramarosban több helyen mutatkozik kőolaj, Dragomérfalván már valami 18 évvel azelőtt állítottak elő nyers kőolajt, több vállalkozó tett kisérletet, de egyik sem boldogult

[1]) L. *Gesell Sándor:* Máramaros geologiája, Kárpátegylet Évk. VIII. évfolyam.

vele s végül egészen felhagytak a dologgal. Ujabban Körösmezőn kecsegtetőbb nyomokra akadtak, ott már 60 m. mély aknát furtak s egy más akna furásához is fogtak. Gesell szerint az ottani földtani viszonyok egészen olyanok, mint a galicziai olajvidékeken, tehát a siker biztosan remélhető, de 150—200 m. mély aknát kellene készíteni, ahhoz pedig nagyobb tőke kell, mint a minővel a mostani vállalkozók rendelkeznek.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A délkeleti Felföld vagyis Erdély.

Orbán Balázs: A Székelyföld leirása, Budapest, 1868—1873, hat kötet; Attila De Gerando: Etude sur les hautes plaines de Transylvanie; Paris, 1882.; Kozma Ferencz: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota, Budapest, 1879; Herbich Ferencz: A Székelyföld földtani leírása, Budapest, 1873; *Ugyanaz:* Éjszakkeleti Erdély földtani viszonyai, a m. k. földtani intézet évkönyve, Budapest, 1871; Az erdélyi *Muzeumegylet* évkönyvei, Kolosvárt, 1861 óta; *Orvos természettudományi* értesítő, kiadja az orvos-természettudományi egylet, Kolozsvárt, eddig kilencz évfolyam jelent meg; Slavici: Die Rumaenen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovina, Wien und Teschen, Prochaska gyüjteményében; Paul Hunfalvy: Die Rumaenen und ihre Ansprüche, Wien und Teschen, 1884; *Ugyanaz:* A székelyekről különböző értekezések; Prof G. von Rath: Siebenbürgen, Heidelberg, 1880; Rudolf Bergner: Siebenbürgen, eine Darstellung des Landes und der Leute, Leipzig, 1884. A magyar kir. államvasutak keleti vonalainak ismertetése, Kolozsvár, 1883.

I.

Erdély fekvése, nagysága, külső és belső szabása, éghajlata, terményei, lakosai.

Erdély az É. Sz. 45° 12′ és 47° 39′ s a Ferrótól számított K. H. 40° 2′ és 44° 5′ között terjed el; alakja majdnem szabályos rhomboid, déli határvonala jóval hosszabb, mint az éjszaki. Mostani 15 megyéjének összes kiterjedése 55,731 □ km., lakosainak száma 2.084,048. Egy-egy □ km. területen átlag még 38 lélek sem lakik, tehát a népesség aránylag nagyon gyér.

A Kárpátok külső karéja az Iza, Vissó és Aranyos-Beszter-

cze forrásainál, Máramaros, Erdély és Bukovina határainak egybeszögellésénél megoszlik s nagyszerű hegyhálózattá terjeszkedik szét. Egy magas hegysor Ny-ra vonúlván Kapnikbánya vidékén a Gutin lánczolathoz csatlakozik; más még nagyobb hegysor az ország keleti határán D-re és DK-re vonúl, azután hirtelen Ny-ra fordúl oly kanyarulattal, melynek alig van hasonmása, s mint az ország déli határlánczolata igen magas bástyafalat képez. Ny. felé mind inkább kiszélesedvén, végre szétoszlik, egyfelől nagy tömegekkel DNy-ra a Duna felé vonúl, más felől Erdély nyugati határán É-ra terjeszkedik. Így keletkezik ama sajátságosan alkotott felföld, a hatalmas bástyafalakkal övezett fellegvár, mely mint a közép-európai hegyes földeknek legkeletibb fokozata messzire kidől Kelet-Európa nagy síkságaira, hogy a nyugati míveltségnek ótálmául szolgáljon a keleti barbárság ellen. Ez volt a multban s ez most is Erdélynek történelmi hivatása.

Nagy magasságra emelkednek Erdély határszéli bástyafalai a szomszédos alföldek fölé, ezek tenger feletti magassága csak 40—100 m., amazoké pedig 1500—2000 m. Egyes csúcsok még sokkal magasabbak; éjszakon az *Ünökö* és *Pietrosz* majdnem 2300 m. magasak; délen a *Bucsecs* és *Negoi* a 2500, a *Paringul* és *Retyezát* a 2400 mt. meghaladják.

Nagy magasságok és rengeteg erdők választják el Erdélyt a magyar Alföldtől is, méltán nevezték el őseink erdőn túli, erdő elvi tartománynak, azaz Erdélynek (transsylvas, ultra sylvas, Transylvania). Mindazonáltal a Kárpátok hatalmas karja az anyaországhoz kapcsolta; a nyugati bástyafal aránylag legalacsonyabb, legszakadozottabb. Valamennyi jelentős folyója áttört rajta s a magyar Alföldre siet, csak az Olt tört át a déli hegységen és idegen földön egyesül a Dunával. A Maros a keleti hegységben, az Olt tőszomszédságában ered, nagy ivet kanyarít, azután diagonális irányban az ország közepét hasítja, magához öleli a két Küküllőt s az Aranyost s végre szép völgyszoroson át a Tisza alföldjére jut. A Szamos éjszaki Erdély vizeit gyüjti medrében és szintén a Tiszába önti. Ugyanezt teszi a hármas Körös, melyek közől csak a Sebes- és Fehér-Körös ered Erdélyben. A Maros, Szamos s a két Körös völgyei az erdélyi fellegvár természetes kapúi, melyek Magyarország felé nyílnak. A Marostól D-re a Vaskapui szoros is nyít elég kényelmes utat a Hátszegi medenczéből a Temes völgyébe. A Sebes-Körös és Szamos között a hegyek is annyira letörpülnek, hogy a közlekedést meg nem akadályozzák.

Vannak ugyan a keleti és déli bástyafalakban is kisebb-nagyobb résnyilások, völgyszorosok, de azok tekervényesek, könnyen védhetők s át sem törik az egész hegységi övet, ezt csak az Olt völgyszorosa teszi. Nevezetes, hogy a legmagasabb hegycsúcsok épen azon völgynyilások közelében nyulakodnak fel, mint megannyi őrtornyok. Így az Ünökő a Radnai, a Pietroszul és Kelemen havas a Borgói, a Nagy-Hagymás és Tarhavas a Ghimesi, a Vereskő és Csalho a Tölgyesi, a Lakocza az Ojtozi, a Csilyános és Csukás a Bodzai, a Bucsecs és Királykő a Tömösi és Törcsvári, a Szurul a Verestoronyi, a Paringul a Vulkáni, a Retyezát a Vaskapui szorosok mellett emelkednek.

Ezeket a hegycsúcsokat többnyire az ősi kristályos kőzetek alkotják, nevezetesen a gnájsz, csillámpala, agyagpala és kristályos mészkövek, melyek általában a határszéli hegygyürüben uralkodnak; a gránit és szienit sokkal ritkább. Azon ősrégi hegyöv leginkább két helyen van megszakasztva, t. i. délkeleten a Csík-Gyergyói és Fogarasi hegységek között s éjszaknyugaton a Radnai havasok és Meszes hegység között. A kristályos kőzetek hegységeivel a triasz, liasz, jura és kréta képződményeihez tartozó mészkövek, homokkövek és konglomerátok csatlakoznak, melyek többnyire nagyon szaggatott hegységeket képeznek. Még nagyobb területeket foglalnak el az eoczén rétegek, melyek szintén leginkább mészkövekből, homokkövekből és konglomerátokból állanak. Az eoczén konglomerátok kivált az ország délkeleti sarkán roppant hegytömegeket képeznek, a Csukást és Bucsecset is azok alkotják. Mindezen képződményekhez hozzájárulnak a trachit-hegységek, melyek részint az éjszaki és nyugati övet kiegészítik, részint mint külön hegyláncz a keleti öv nyugati oldalán emelkednek s így az ország kiépítéséhez nagy mértékben hozzájárúlnak. [1])

A határszéli hegységek egy nagy belföldi medenczét ölelnek körül, ennek hossza É-ról D-re 180, szélessége Ny-ról K-re 110—140 km. Ebben még nagy tenger hullámzott, mikor a trachit kitörések történtek azon beltenger az éjszaknyugaton nyíló széles öböl utján a nagyobb magyar beltengerrel közlekedett; ebbe folyt le lassankint, kisebb-nagyobb tavakat hagyván hátra. A mint a Szamos, Maros és Olt s mellékvizeik mélyebbre és mélyebbre vájták medreiket, a tavak is eltüntek, csak a Nagy-Szamos és Maros között elterjedő hullámos térségen, a Mezőségen, maradtak meg mostanáig.

Mély völgyek barázdálják a belföldi medenczét s keresztül kas-

[1]) L. *Dr. Guidó Stache:* Geologisches Landschaftbild von Siebenbürgen, Oester. Revue, 1866. évf. 5. és 7. füzeteiben.

súl ágazzák be alacsony hegysorok, de ezek nagyon különböznek a határszéli hegységektől, mind fiatal alakúlatok, csak porhanyós és mállékony rétegekből állanak, melyeket a viz s a légbeli tényezők könnyen bontogatnak. Erdély belső medenczéje koránsem olyan, mint a magyar Alföld, jókora lapályok, téres síkságok nincsenek benne, fővölgyei is csak helyenkint szélesednek ki jelentős lapályokká. A Szamos völgytágulatai legfeljebb 4000 m. szélesek; a Maros völgye Szász-Régennél 8000 méterre szélesedik ki, hasonló tágulata van Radnót s az Aranyos torkolata között, továbbá Felvincz és Déva között. A legnagyobb lapályokat épen a határszéli magas hegységek ölében találjuk; ilyenek a Hátszegi, a Szebeni, a Fogarasi, a Barczasági, Háromszéki, Csiki és Gyergyói medenczék lapályai, melyeknek tenger feletti magassága 190—710 m.

A természet valóban remekelt, midőn Erdélyt megalkotá, nagy szépségekkel, gazdag kincsekkel áldotta meg. Még belső vidékei sem unalmasak és egyhangúak, szomoru rideg látványt csak a Mezőség mutat néhol. Különben mindig változik a tájkép, itt dús vetések, virágos rétek, árnyas ligetek, susogó erdők, amott verőfényes szőlők és gyümölcsösök gyönyörködtetik a szemet. A hosszukás domb és hegygerinczek szeliden lejtősödnek, néhol meredek oldalaik elárkosodvák s regényes alakot öltenek, mintha a magas hegységeket akarnák utánozni. De sokkal nagyobb változatosságot találunk a határszéli magas hegységekben s előhegyeikben. Sötét zúgok, mély szakadékok nyájas völgyekkel, meredek sziklafalak szelíd lejtőkkel, szaggatott sziklaormok és csúcsok gömbölyded gerinczekkel, lépcsőzetes párkányokkal, lankákkal és kerekded kúpokkal váltakoznak. Az alsóbb vidékeken óriási tölgyek, nyulánk bükkek, s más lomblevelű fák díszlenek, 1270 m. magasságig, feljebb a fenyvesek komor öve terjed el, 1700 m. magasságig, még feljebb a fenyves erdőt borókabokrok s ágas-bogas törpefenyűk és fűzcserjék váltják fel, végre rövid füvel fedett gyepmezők vagy csak zuzmókkal és mohokkal bevont sziklatömegek következnek, melyek a legmagasb ormokat és csúcsokat alkotják. Ha ezekre felkapaszkodunk, akkor láthatjuk az alattunk tátongó szakadékokat, melyeken vad zúgók tajtékozva és zajongva rohannak alá, alább a sötéten borongó erdőket s a verőfényes ritkásokat, legelőket és kaszálókat, melyeket oláh pásztorok népesítenek meg s végre a hegységek aljában elterülő dombvidéket és helységekkel megrakott virágos völgyeket. Körösköril pedig más szagatott ormok és horgas tetők nyulakodnak fel, melyek körül a fel-

hők játszadoznak. A gödrökben és hasadékokban itt-ott nyár derekán is hófoltok csillámlanak.

A déli és éjszaki határlánczolatokban, néhol a keleti és nyugati magas hegységekben is a gerinczek oly szelíd hajlású, gömbölyded és tágas földhátak, hogy rajtuk terjedelmes havasi legelők és kaszálók vannak, s épen az ősi kristályos kőzetekből alkotott gerinczek olyanok. Ezek tehát a pásztorok szellős kedves helyei; ott élnek ők nyájaikkal a nyári időben, magasan a lakott vidékek fölött, a fris tiszta levegőt szíva. Ugyancsak a kristályos palák magas hegységeiben több helyen ezüsttartalmú ólomérczek, réz- és vas-érczek találkoznak, aranyat is mosnak ki azokból a folyók. De a leggazdagabb aranytelepek a nyugati trachit-hegységekben fordúlnak elő s ugyancsak azokban és szomszédságukban számos ásvány-forrás fakad.

Azonban Erdély legnagyobb kincse a tömérdek kősó-telepek, melyek a belső medenczében rakódtak le. Sok helyen a kősó kibukkan a felszinre s egész hegyeket alkot, sokkal több helyen vannak sósforrások, sókutak, sóslápok és sóstavak. Czekelius 40 helyet sorol fel, melyeken a só kibúvik a föld alúl, a sókutak számát 192-re, a sósforrásokét 593-ra teszi. A feltárt legnagyobb sótömegek Vizakna, Maros-Ujvár, Torda, Kolozs és Szováta határaiban vannak.

Jóllehet Erdély jól kikerekitett, határozottan jellemzett földrajzi egyediség s ennél fogva régebben bizonyos önállósággal birt, sőt mintegy másfél száz évig mint külön fejedelemség létezett, mégis belső alakzatánál fogva nincsen egységes szabása, nincsen központja, mely felé különböző vidékei természet szerint vonzatnának. Főfolyója és fővölgye éjszaki és déli részre osztja, összeköti a keleti és nyugati, de nem úgy az éjszaki és déli vidékeket; külön szakadnak mind az Oltnak, mind a Szamosnak vidékei. S épen e természeti viszonyok is előmozdították Erdélynek szétdarabolását három nemzetre és három külön területre. Sem Kolozsvárnak, sem Maros-Vásárhelynek, sem Nagy-Szebennek nincsen központi fekvése, az első csak a Szamos környékének, a második a Maros völgyének, a harmadik a Szeben és Olt mellékeinek főhelyei. Az erdélyi fejedelmek birodalmára nézve csakugyan Gyulafehérvár volt a legalkalmasabb központ.

Erdély éghajlati viszonyai a különböző vidékeken fekvésök és magasságuk szerint nagyon különbözők. A hőmérsékleti változások igen nagyok a tél általában véve kemény, a nyár elég meleg, a tavasz rendesen kellemetlen és felette változékony, az ősz legkellemesebb. Nyáron a hőmérő 31, sőt 40 C. fokra is felszáll, télben pedig Nagy-

szebenben néha —34 C. fokra is alászáll, s a —20, —30° hideg épen nem ritka. Gyakran egy napon is a hőmérsékleti változás 10—17 C. fokot tesz.

Erdélyben tehát az éghajlat egészben véve még szélsőségesebb mint Magyarországon. A légmérsékleti viszonyok feltüntetésére a következő kimutatást közöljük, Celsius-féle fokokat értve.

Az átlagos légmérséklet következő:

	Évi közép	jan.	jul.	tavasz	nyár	ősz	tél
Erdély átlag	8.5	—4.4	19.2	8.6	18.9	8.9	—2.8
Kolozsvár	8.6	—5.3	19.8	7.6	19.1	9.2	—3.4
Medgyes.....	9.0	—3.5	20.3	9.9	19.7	10.2	—2.4
Nagy-Szeben....	8.6	—4.3	19.2	9.0	18.6	9.4	—2.4
Brassó	7.8	—4.4	22.6	6.4	17.9	9.1	—3.5

Meg kell jegyeznünk, hogy Kolozsvárnak magassága a tenger felett 359, Medgyesé 329, Nagy-Szebené 412, Brassóé 570 m.

Természetes, hogy a magas hegységekben az éghajlat sokkal zordabb, s hogy általában azok a völgyek, melyek D-re és Ny-ra nyílnak, melegebbek mint azok, melyek az éjszaki és keleti szeleknek vannak kitéve. Az Olt völgye jóval hűsebb mint a Maros völgyének középső szakasza. Növényzeti tekintetben hat különböző melegségi övet lehet megállapítani; az első övben, melyhez a Maros völgye Maros-Vásárhelytől kezdve, a két Küküllő alsó völgyei, a Szamos völgye egyfelől Beszterczéig, másfelől Kolozsvárig, s a Mezőség tartoznak, a szőlő is diszlik; a második övben, melyhez a 790 méternél nem magasabb vidékek tartoznak, a tengeri és búza országszerte termeszthető; a harmadik övben a búza és tengeri meg nem érik többé és csak rozst, zabot burgonyát stb. lehet termeszteni, felső határa 1100 m. magasságban van, s ez egyszersmind a tölgy, gyertyánfa és a legtöbb gyümölcsfa felső határa. A lomblevelü fák felső határa általán véve 1300—1400 m. magasságban van, s ott végződik a negyedik öv. Az ötödik öv az erdő s a törpe fenyő felső határáig, azaz 1890—2150 m. magasságig ér. Végre az utolsó övben már csak havasi növények teremnek.

A csapadék a belső medenczében általán véve kevesebb, mint az erdős és hegyes vidékeken; Deéstől D-re Gyulafehérvárig a 600 mmt. sem éri el, ellenben Segesvárott és Brassóban a 700, Topánfalván és Naszódon a 800 mmt. haladja meg, Petrozsényben több mint 1000 mm. Legtöbbet mindenütt a nyári, legkevesebbet a téli hónapokban esik.

A növényvilág igen gazdag és változatos; a nagy változatossá-

got az ország földrajzi fekvésének, éghajlati viszonyainak, a talaj különböző szerkezetének s a magassági nagy különbségeknek kell tulajdonítani. Erdélyben az Alpok, a Balkán és Kaukazus növényei Közép-Európa növényeivel találkoznak, a sós vidékeken termő növények a tengerpart növényeire vallanak, a magas hegyeken az éjszaki, a verőfényes dombokon a délszaki növények díszlenek. Számos növényfaj csakis Erdélynek sajátja. A füvészek eddigelé több mint 7200 különböző növényfajt találtak Erdélyben, köztük 3250 fanerogram növényfaj van. A termesztett növények ugyanazok, mint Magyarországon.

A lombfa erdőkben a kocsánytalan, kocsányos és szörösödő tölgyfa, a bükk- és gyertyánfa, a lúcz, erdei, veres és jegenyefenyő, a jávor és szilfa stb. uralkodnak. A czirbolya fenyő a Retyezáton és Radnai havasokon terem. A tiszafa Erdélyben is ritka. A gyümölcsfák közől legjobban diszlenek az almafa, körtefa, szilva- és cseresnyefa; a diófa azelőtt néhol egész erdőcskéket képezett.

Az állatvilág szintén nagyon gazdag s a vadászok számára mindenféle vad bőven kinálkozik. Hajdan a bölény is tanyázott a rengeteg erdőkben s az utolsó példányt állítólag 1775-ben ejték el Udvarhely környékén. A kőszáli kecske is eltünt már, de a zergét a magas hegyek sziklás ormain még most is lehet látni 10—20 darabnyi falkákban. A medve és farkas oly gyakori, hogy az előbbiből 60—70, az utóbbiból 600—700 darabot is lehet évenkint elejteni. A róka és vaddisznó sem ritka, gyérebben találkozik a vadmacska, hiúz és borz. Az őz még gyakori, a szarvas sokkal ritkább.

A nagy ragadozó madarak, a keselyű, sas, a sólyom, vércse stb. bőven mutatkoznak; a siketfajd sem ritka, a nyirfajd ritkább, de a császárfajd gyakoribb, még sűrübben találkozik a fogoly. A túzok is gyakran előfordúl.

Bielz szerint a gerinczes állatokból 393 különböző faj, nevezetesen az emlősökből 67, a madarakból 265, a hüllőkből 22 s a halakból 39 faj fordúl elő Erdélyben. Sokkal számosabbak az alsó rendü állatok fajai.

A házi állatokat illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy aránylag sok bivalyt tartanak a tejelés végett. A belföldi lófaj apró, de kitartó, s az úgynevezett mokányló igen ügyesen tud a meredek sziklás hegyi ösvényeken járni. A külföldi nemes ló hamar elváltozik s olyanná lesz, mint a belföldi. A birka is könnyen elfajúl a közönséges juhhá.

A népességre nézve Erdély nem mutat oly tarka népvegyüle-

tet, mint az anyaország. Legszámosabbak az oláhok, azután következnek a magyarok és székelyek, s végre a szászok, illetőleg németek. A régi lakosok közől a szlávok egészen eltüntek s alkalmasint az oláhságba olvadtak be, a későbbi jövevények közől a bolgárok és görögök jobbára szintén eloláhosodtak, az örmények pedig megmagyarosodtak. A zsidók csak az újabb időben kezdtek elszaporodni, számuk aránylag még csekély. A czigányok Zsigmond uralkodása alatt jelentek meg, többnyire oláhúl beszélnek.

Régi sirok, mindenféle kő- és bronz-szerszámok, fegyverek és ékszerek, vársánczok és falmaradványok tanuskodnak Erdélynek régi, történelemelőtti lakosairól.[1]) Ősi erősítvényeket a mojgrádi Magurán, a muncseli Gredistyén, Szászsebes környékén Láz falunál, a székelyek földjén stb. találunk. Szászvárostól Ny-ra Tordás falu határában a Maros mentén a legkülönbözőbb tárgyakat lelték; Nagy-Szeben közelében Szent-Erzsébet falunál mindenféle régi edényeket, szerszámokat, ékszereket, fegyvereket s egész rakás bronz-töredéket leltek. A bronz-töredékek (aes collectaneum) összesen 4 m.-mázsát nyomtak; kétségkivül be akarták olvasztani, hogy új tárgyakat készítsenek.

II.

Történelmi áttekintet, Erdély mint külön fejedelemség, a három terület és három nemzet, a vallásegyenlőség, a négy bevett vallás, a régi és új közigazgatási beosztás.

Erdély legrégibb lakosai, kikről a történelem emlékezik, az agathürszusok. Ezek Herodot szerint a Maros mentében laktak, bujaéletüek voltak, testöket festették s mindenféle drágakövekkel és arany ékszerekkel ékesítették; törvényeiket versekbe foglalták s dalokban adták szájról-szájra. Kétségtelen, hogy az agathürszusok a thrák néptörzshez tartoztak, úgy mint a geták, kik az Al-Dunánál tanyáztak.

A IV. században Kr. e. a dákokat kezdik emlegetni a görög irók, ezek a getáknak közeli rokonai és szintén a thrák népcsaládból valók. Vadászatban és hadban edzett nép voltak, a földmivelést nem igen kedvelték, leginkább pásztorkodással foglalkoztak. Az aranymosást és aranybányászatot is űzték, s királyaik mesés kincseket halmoztak össze. Miként már az agathürszusokat, úgy a dákokat is

[1]) L. *Carl Gooss:* Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens etc. Hermannstadt, 1870.

felkeresték a görög és etruszk kereskedők; ezt bizonyitják a tömérdek sok ezüst és arany pénz, bronz készítmények s egyéb tárgyak, melyeket Erdélyben találtak s még folyvást lelnek. A dákok szomszédjai a Tiszán túl a bojok voltak, ezeket Burviszta dák király legyőzte és kiüzte lakóhelyeikből. Nemsokára a dákok a birodalmokat mindinkább kiterjesztő rómaiakkal jöttek érintkezésbe. A rómaiak 73-ban Kr. u. egész Thrákiát hódoltatják meg. Ekkor Dekebal, a dákok leghatalmasabb királya, átkel a Dunán, Möziában megveri a római legatust, Sabienust, de Cornelius Fuscus elől hátrálnia kell; ez hazájokig üldözi, s ott az ismeretlen hegyes vidéken elveszti életét és hadi szereit. A dákok újra átkelnek a Dunán s megint kudarczot vallanak, Julianus benyomúl a Vaskapui szoroson, de nemsokára kénytelen a hadjáratot félbeszakasztani. Domitian császár azután békét köt Dekeballal, a bárbár király túszokat küld Rómába, ámde a császár ajándékokat és mesterembereket kénytelen neki küldeni. Dekebal most a római mesterek és munkások segitségével erősiti meg városait és gyarapítja hadi szereit.

Domitian utódja Trajan 98—100 Kr. u. nagy hadsereget gyűjt, útat épittet a Duna szorosában s Tapae városnál véres csatában megveri Dekebalt (102-ben); ez alkudozni akar, a császár folytatja a háborút s Dekebalt fővárosának falai alatt másodszor megveri. Ekkor békeért esedezik a büszke fejedelem s elfogadja a császártól szabott kemény feltételeket. Trajan visszatér Rómába s új hadjáratra készül; Dekebal is készülődik s megszegi a békekötést. Ekkor Trajan hidat épittet a Dunán, a mostani Turnu-Szeverinnél, s 104-ben elindúl Dekebal ellen. Ez a kétségbeesés elszántságával harczol, de a rómaiak egyik sánczot és várat a másik után elfoglalják, a bárbár hadakat lekaszabolják s mind előbbre nyomúlnak. Végre a dák előkelők kétségbeesve mérget vesznek, Dekebal pedig kardját döfi mellébe. A dák birodalom meghódol a győztes császárnak.

Trajan hallatlan fénynyel üli meg Rómában diadalmenetét; Nikápoly az Al-Dunánál s a hires oszlop Rómában még most is hirdeti győzelmeit. — A véres hadjárat alatt elpusztúlt Dákia csakhamar megnépesül, a római birodalom minden tartományaiból érkeznek oda földmivelők, mesterembernek, kereskedők, tisztviselők és katonák; a dák városok helyén és másutt is római városok keletkeznek; az új tartományt közigazgatási tekintetben három részre osztják; a régi Szarmizegethuza helyén »Ulpia Trajana« támad, mint az egész tartomány fővárosa; »Apulum« a mostani Gyulafehérvár, »Napoca« Kolozsvár, »Potaissa« vagy »Salinae« Torda helyén,

»Porolissum« Mojgrád vidékén virágoznak fel. Széles kőútak kapcsolják össze a városokat, nyomaik sok helyen még most is láthatók. Az Érczhegység kincseit kutatják a rómaiak, s Verespatak és Zalatna helyén »Alburnus major« és »Ampela« városok keletkeznek. Több mint száz római helységről és Castrumról van tudomásunk. [1])

Dákia tehát római tartomány lett s a római miveltség gyorsan elterjedt benne. De az ott letelepült római gyarmatosok Dalmáczióból, Norikumból és Pannoniából, különösen pedig Sziriából, Kariából, Galatiából és Paflagoniából származtak, magából Italiából nagyon kevesen kerültek oda. A meghódolt dákok lassankint összeolvadtak a római jövevényekkel, de az ország éjszaki és keleti vidékein tanyázó független dákok már Marcus Aurelius császár idejében berontának a római Dákiába. Nemsokára a gótok és karpok támadták meg a római birodalmat, s a rómaiak már 274-ben kényszerültek Dákiát a bárbár népeknek átengedni. Aurelianus császár mind a római legiókat, mind a városok és falvak polgári lakosait átköltözteté a Dunán és Möziában telepité meg.

Erdélyt azután a vandálok és gótok szállák meg, ezeket a húnok válták fel; Attila halála után a gepidák kerekedének felül, ezek birodalmát 566-ban a longobárdok és avarok forgaták fel; a longobárdok Olaszországba költözének s az avarok uralkodának az Al-Dunától az Ennsz folyóig. Nemsokára a magyarok jelenének meg az Al-Dunánál, mint VI. Leo büzanczi császár szövetségesei a Bálkán tartományaiban telepedett bolgárok ellen harczolnak, majd a német király, Arnulf hivja őket segítségül a szlávok ellen.

Erdélyt a magyarok Sz.-István s illetőleg Sz.-László (1078—1095) idejében hódoltaták meg. Sz.-László az erdélyi püspökség alapítója s az ország patronusa; az ő uralkodása idejében épül Torda vára.

A Trajan és utódjai alatt Erdélyben gyökeret vert római műveltség a népvándorlás viharjaiban elenyészett, az ország birtokáért egymással viaskodó vad népek is eltüntek, kevés nyomot hagytak hátra, csak nehány sirdomb a Küküllő mentében s holmi kiásott fegyverek és ékszerek tanuskodnak egykori ottlétökről. Mikor a magyarok jelenének meg az országban, az majdnem egészen néptelen

[1]) Erdély régi állapotainak felderítése körül *Rösler*, *Goosz* és *Torma Károly* szereztek magoknak legtöbb érdemet. A dákokról *Borovszky Samu* is irt egy érdekes tanulmányt. Budapest, 1883.

és puszta volt; csak szláv földmivelőket találtak ott, kik az avarokkal jöttek vala be. Hogy a székelyek Attila húnjainak ivadékai, az csak mese, valamint az is mese, hogy az oláhok mint az elrómaiasodott dákok utódjai már a magyarok bejövetele előtt Erdélyben laktak és keresztyének voltak. A hiteles történelmi adatok szerint a tartomány a magyarok bejövetelével, Sz.-László idejében, kezdett újra népesülni és mivelődni. Mivelhogy a betelepülő magyarok nem voltak elegendők a tartomány megnépesítésére és megvédésére, azért a magyar királyok a keleti határok védelmére a székelyeket telepíték oda s mint határőröket sokféle kiváltságokban részesítették őket; a déli és éjszaki vidékeken pedig német gyarmatosokat telepítének le, valamint a bányavidékeken is.

A római műveltség s a római hagyomány fonala Erdélyben egészen megszakadt; a tartomány és a városok régi nevei is feledésbe merültek; az új nevet, melyet az oláhok is használnak, a magyarok adták meg a tartománynak (Erdély oláhul Ardjál, Ardelea).

Említettük, hogy a római gyarmatosokat s az elrómaiasodott dákokat Aurelianus császár a dunántúli tartományokban telepitette le, s ott a Bálkán tartományaiban merült fel a X. századtól fogva az oláhok (vlakkok) népe és neve. Ezek a bolgárokkal egyesülve 1185-ben feltámadnak a büzanczi császár ellen s új bolgár birodalmat alapítanak. Ettől az időtől fogva mind gyakrabban emlegetik az irók az oláhokat, kik mint pásztorok, leginkább a hegyes vidékeken tanyáztak. Ide-oda költözének nyájaikkal s a XII. században már nemcsak Erdélyben, hanem Máramarosban is megjelentek. De nagyobb tömegekben csak a XIII. században jelenkeznek, még pedig két külön vidéken, t. i. a Fogarasi hegységben s Besztercze vidékén. [1])

A tatárjárás Erdélyt megint pusztává tette; a szász városok is sokat szenvedtek, a nyílt magyar helységek bizonyosan még inkább pusztúltak. A magyar lakosság tehát megfogyott, a királyok, a püspök és káptalan oláhokat telepítenek le jószágaikon. Ezt a példát

[1]) *Slavici* azt hiszi, hogy az oláhok, ha nem is a római gyarmatosok ivadékai, mégis Erdélyben lettek külön nemzetté, és pedig úgy, hogy a román elemek a szlávokkal összeolvadtak. Az oláhok tehát román nép ugyan, de közelebb állanak a szláv, mintsem a germán törzshez. Az oláhok ethnographiai jelentősége nem abban áll, hogy a rómaiak utódjai, nem is abban, hogy a dákoknak régen eltűnt népét rómaiositották, hanem egyes egyedül abban, hogy az európai népcsaládnak élesen elkülönített részei között a kapcsolatot képezik s így a népek lánczolatában közvetítő tagúl szolgálnak. Die Rumaenen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovina, 55. s k. l.

csakhamar a földes urak is utánozzák. A XIII. század második fele óta az oláhság mindinkább szaporodik. Most az oláhok már földmiveléssel is foglalkoznak, de még szivesebben pásztorkodnak, leginkább a hegyes vidékeket lepik el, s miután ott megszaporodtak, a völgyekbe szállnak alá s gyakran a letelepült földmivesek mezőin is legeltetik barmaikat. Kóborlásaik és rablásaik miatt sok panaszra szolgáltatnak alkalmat mind a szászoknak, mind a magyaroknak. Vallás tekintetében is különböznek ezektől, t. i. ők a keleti egyházhoz ragaszkodnak, s istenitiszteletöket ó-szláv nyelven végezik. A királyok és püspökök mindent elkövetnek, hogy a római egyház kebelébe tereljék őket, de intézkedéseik sikeretlenek. Az oláh telepítési vállalkozók, a kenézek, idő jártában többnyire a magyar nemességbe vétettek föl és földbirtokosokká lettek, a jobbágyok természetesen szolgálatokat teljesitettek s ki voltak zárva az állami jogok gyakorlatából, sorsuk azonban nem volt nyomasztóbb, mint a magyar jobbágyoké.

A tizedhez, mely a papságnak járt, I. Lajos törvényénél fogva 1351 óta a kilenczed járúlt, melyet a földesúr szedett. A parasztság lassankint szabad költözködési jogát is elvesztette. 1436-ban először lázadt fel az erdélyi parasztság, eredetileg *Lépes György* püspök ellen, ki a tizedet három éven át be nem szedette s azután mind a három évről egyszerre, és pedig az új jobb pénzen követelte. A lázadás Szolnok megyében ütött ki, majd Kraszna, Szatmár és Bihar megyékre is kiterjedt. Ekkor a magyar nemesség, a székelyek és szászok a fellázadt parasztok ellen kölcsönös védelemre szövetséget kötének 1437-ben, melyet a következő évben a tordai országgyűlésen megerősítének. Ez a szövetség lett alapjává az erdélyi külön közjognak, mely szerint három nemzetet és három földterületet különböztettek meg, t. i. a magyarok, székelyek és szászok földjeit. Mindegyik területnek külön szervezete és saját közigazgatása volt; a három nemzet követeiből alakúlt a tortományi gyűlés, a közös törvényhozó testület.

A lázadásban leginkább magyar jobbágyok vettek vala részt, s a harczokban sokan elveszték életöket. Még sokkal általánosabb volt az 1514-diki pórlázadás, s a kegyetlen megtorlás még sokkal inkább fogyasztotta a magyarajkú jobbágyok számát. A földesurak 1438 után Erdélyben és a szomszédos megyékben oláhokkal, 1514 után Magyarországon szerbekkel pótolták ki a hiányt. Az akkori időben egyedül az osztályérdek döntött, a korona, az egyház, a nemesség s a kiváltságos városok egy cseppet sem törődtek azzal, hogy milyen

nyelven beszélnek jobbágyaik, csak teljesítsék szolgálataikat. Erdélyben a földesurak egészen az újabb időkig szivesebben látták az oláh jobbágyokat, mert engedékenyebbek, hajlékonyabbak voltak, mint a magyar parasztok.

A magyar nemzetet Erdélyben a nemesség képviselte, jogait és kiváltságait I. Lajos tetemesen növelte, minden adózástól és tartozástól fölmenté, a tized teljesítésétől is, csak hadakoznia kellett; a földesúr a biráskodási jogot is gyakorolta jobbágyai felett. A magyarok földje megyékre volt osztva, s a királytól kinevezett vajdának volt alárendelve. A vajda az országnak fő tisztviselője, a királynak helytartója, az erdélyi hadak vezére, többnyire a székelyeknek is ő az ispánja. A fejedelmek korában a vajdaság megszünt, a székely ispán vagyis gróf pedig csak üres czimmé lett, melyet a fejedelmek viseltek s melyet utóbb Mária Terézia is fölvett czimei közzé.

A székelyek eredetileg egyenlő jogú és szabad emberek voltak, mint határőrök, idő folytán a hadi szolgálat különbsége szerint három osztály keletkezett köztük, a primorok (főnépek), primipilusok (lófejek) és pixidariusok (közrendek, darabantok) osztályai; a két első osztálybeliek utóbb nemesi kiváltságokat nyertek. A székelyek földje székekre volt osztva.

A szászok legtöbb kiváltságban részesültek, a nagyszebeni tartomány vagyis királyföld már 1302-ben 7 székre volt osztva, a szék fejei a királybiró, kit a király nevezett ki, a polgármester és székbiró, kiket a nép választott. A Barczaság 1353-ban, Besztercze vidéke 1366-ban kapta a nagyszebeni tartomány kiváltságait. I. Lajos és Zsigmond új jogokkal és kiváltságokkal ruházták fel a szászokat, az utóbbi Alvincz és Borberek helységeket a nagyszebeni tartományhoz csatolá, Medgyes és Selyk székeket pedig a székely ispán hatósága alól kivevé. Mikor Zsigmond halála után a törökök kezdének berontani az országba, a szász városok már többnyire várakkal és kerítőfalakkal voltak megerősítve. A három nemzet 1459-ben megujítá a szövetséget (unio), mert a törökök mind gyakrabban beütének; 1479-ben Báthori István vajda keményen megveri őket a Kenyérmezőn.

I. Mátyás ellen Erdély fellázadt, de a vitéz király hamar elfojtá a lázadást 1476-ban; halála után az oligarchák garázdálkodása csakhamar sirba dönté a hazát; a mohácsi vész után az ország Zápolya János és Ferdinánd között oszlott meg, Zápolya halála után három részre szakadt, közepét, javarészét, a törökök hódoltaták

meg, az erdélyi fejedelemséghez nehány magyar megye is csatoltatott, a többit Ferdinánd tartotta meg.

A reformatio Erdélyben is gyorsan elterjedt, kivált *Pemflinger Márk,* a szászok ispánja s *Honterus János* Brassó királybirája terjesztgették Luther tanait. Nagyszeben 1529-ben, Brassó 1542-ben fogadá el a hitujítást, a szászok reformált papjai már 1545-ben tartának zsinatot Medgyesen, s 1550-ben a szász egyetem már az összes erdélyi németek egyházi rendét alapitá meg. A szászok Luther tanait követték (szász vallás), a magyarok és székelyek eleintén szintén az ágostai hitvalláshoz szitának, de utóbb nagy részben a helvét hitvallást (magyar vallást) fogadták el, s az 1564-ben Nagy-Enyeden tartott zsinaton a két evangelika egyház végképen elvált egymástól. Ugyancsak abban az időben Socinus tanait is terjesztik vala *Blandrata György,* János Zsigmond udvari orvosa és *Dávid Ferencz* kolozsvári lelkész,[1]) s az unitarius egyház az 1571-ben Maros-Vásárhelyen tartott országgyűlésen szintén a törvényesen bevett, egyenlőjogú egyházak közé igtattatott, miután a római kath., az ágostai és helvéthitvallású egyházak törvényes jogegyenlőségét már az 1557-diki, 1559-diki s 1564-diki országgyűlések határozták vala el. Erdélyben tehát három jogosúlt nemzet s négy törvényesen bevett vallásfelekezet volt; a lelkiismeret szabadsága ott hamarabb ismertetett el, mint bármely más európai országban.

János Zsigmond halála után 1571-ben az ország karai és rendei Báthori Istvánt választák meg Erdély fejedelmévé. Ez jeles uralkodó volt, de már 1575-ben lengyel királylyá választatván, Erdély kormányzását testvérjére Báthori Kristófra bizá, ki alatt a jezsuiták telepedének le az országban. 1581-ben Báthori Zsigmond, Kristófnak kiskorú fia, lett fejedelemmé. Szomorú idők állottak be, mind Báthori Zsigmond, mind nagybátyja Báthori Endre bibornok gyámoltalan, szeszélyes emberek voltak, Zsigmond Rudolf német császárral és magyar királylyal alkudozott, majd lemondott a fejedelmi székről, majd visszajött az országba. Rudolf nevében Mihály oláhországi vajda és Básta György egymással vetekedve dúlták az országot, végre a bibornokot saját emberei, Mihály vajdát Básta katonái gyilkolák meg. A belháborúhoz döghalál és éhinség járúlt. 1603-ban egy párt Székely Mózest űlteté a fejedelmi székbe, ez csakhamar elesék a Rosnyó mellett vivott ütközetben. Azután Bocskai István lett fejedelemmé, s ez helyreállítá a rendet, de már 1606-ban

[1]) L. *Jakab Elek:* Dávid Ferencz emléke. Budapest, 1874.

sirba szállt. Utódja Rákóczy Zsigmond már 1608-ban leköszönt, s azután Báthori Gábor ült a fejedelmi székbe. E kegyetlen és erkölcstelen ember kivált a szászok ellen dühöngött, 1613-ban szöknie kellett s Nagyváradon megöleték. Utódja *Bethlen Gábor* volt, az erdélyi fejedelmek legjobbika. Alatta az ország anyagi és szellemi tekintetben virágzásnak indúlt. Fájdalom, uralkodása rövid volt, már 1629-ben meghalt. Utána egy ideig Bethlen István uralkodott; azután az erőszakos és kapzsi I. Rákóczy György következett. Utódja 1648 óta fia II. Rákóczy György volt.

Az erdélyi fejedelmek állása igen kényes volt, hatalmok nem volt elegendő arra, hogy teljes önállóságra emelkedhettek volna, egyfelől a német császárok és magyar királyok, másfelől a török szultánok túlkapásaitól kellett óvakodniok. Teljesen egyikkel sem szakíthattak végképen s egyiknek sem vethették magukat karjai közzé. Kellett a hatalmas szultánok kedvében járniok, de a császárok és királyok vesztére sem törhettek, már csak azért sem, nehogy Magyarország végképen a törökök hatalmába kerüljön. Bocskai, Bethlen és I. Rákóczy György bölcs politikát követtek, II. Rákóczy György elrontá a dolgát, midőn a török szultán ellenére Lengyelországba indúlt haddal; a szerencsétlen hadjárat nemcsak rája, hanem az országra is nagy veszedelmet hozott; 1657-ben kénytelen volt a fejedelemségről lemondani, a következő évben újra felülkerekedék, Rhédei ugyan lemondott, de a törökök Barcsai Ákost ülteték a fejedelmi székre s 1660-ban megverék Rákóczyt, ki megsebesülvén, nemsokára meghalt. A karok és rendek Kemény Jánost választák meg, a törökök ismét betörtek s a megöletett Barcsai helyébe *Apafi Mihályt* tették fejedelemmé, Kemény elesett 1662-ben.

Az erdélyi fejedelemségnek vége gyorsan közeledett; a törökök hatalma már meg volt törve; ellenök Erdély már 1686-ban szövetkezék I. Leopolddal, s ennek felsőségét ismeré el a fogarasi országgyűlésen. Apafi 1690-ben elhúnyt, fia II. Apafi ugyan már választott fejedelem volt, de Leopold meg nem erősíté a fejedelmi méltóságban. Ekkor Tököli Imre tört be Erdélybe török és tatár hadakkal, de hamar kiüzeték az országból. 1691. deczember 4-kén Leopold kibocsátá a diplomát, mely azután Erdély alaptörvényévé lett. Ebben a császár és király megerősíti a három nemzet jogait és kiváltságait; az ország kormányzatára 1692-ben a kormánytanácsot (gubernium), 1694-ben a Bécsben székelő erdélyi udvari kanczelláriát rendelte. II. Apafi 1696-ban leköszönt, s miután Jenő szavojai

herczeg 1699-ben a török hadsereget Zentánál megverte vala, a szultán sem avatkozhatott többé a fejedelemség ügyeibe.

Erdély tehát megint a magyar király uralkodása alá jutott, de az anyaországgal nem egyesíttetett, hanem külön kormányzata és törvényhozása volt ezentúl is. Rákóczy Ferencz fölkelése ismét lángba borítá az országot, a felkelők szerencsecsillaga hamar letünt mind Erdélyben, hol Rabutin császári hadvezér 1707-ben győzelmeskedett, mind Magyarországon. A polgári háborúnak a Szatmári békekötés vetett véget (1711-ben). III. Károly Maros-Vásárhelyen a királyi táblát állítá fel mint főtörvényszéket (1715), s Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyéket és Kővár vidékét Erdélyhez csatolá.

Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemséggé emelte 1765-ben; különösen a szászoknak kedvezett, alatta a német lakosok száma új jövevényekkel növekedett, 1742-ben és 1770-ben Baden-Durlachból és a Breisgauból, 1755-ben Ausztriából és Karintiából költözének be a hazájokból kiüzött ágostai hitvallású lakosok.

A Leopold-féle diploma rendeli, hogy a törvényesen bevett egyházak tekintetében semmi változtatás ne történjék. De Leopold és utódjainak kormánya mindent elkövetett, hogy a róm. kath. egyháznak hivei Erdélyben szaporodjanak. A reformatio gyors elterjedése következtében a gyulafehérvári püspökség megszünt lenni 1556-ban, azt csak 1715-ben állíták fel újra, s a püspök 1726 óta a kormánytanács első tanácsosává lett.

Az oláhok a fejedelmek korában nagyon elszaporodtak, a megyékben a sok háború és dúlás miatt a magyar jobbágyság nagyon megfogyván, helyét ők foglalták el. Sok szerb földmives és görög kereskedő is beköltözött. Az oláhok, szerbek és görögök a törvény szemében jövevények, idegenek voltak s vallásuk nem tartozott a törvényesen bevett vallások közé. Mindazáltal a fejedelmek nem háborgatták vallásuk gyakorlatában, az 1579-diki országgyűlés rendelte, hogy a popák vladikát (püspököt) válaszszanak, kit a fejedelem megerősítsen. Bethlen Gábor felmenté a popákat a jobbágyi szolgálatoktól s elrendelé, hogy a biblia oláh nyelvre fordíttassék. I. Rákóczy ki is nyomatá az oláh új testámentomot.

A jezsuiták az oláhok megtérítésén fáradoztak, megtérítésökkel törekedtek a róm. kath. egyháznak többséget szerezni; rábirták a vladikát, hogy a római pápát ismerje az egyház fejének (1697-ben). Csakugyan mind Magyarországon, hol különösen Kolonics primás mozdította elő a görög egyház egyesülését, mind Erdélyben számos

pópa aláirta az egyesülési föltételeket. 1721-ben a görög egyesültek számára a Fogarasi püspökség alapíttatott, s III. Károly 1738-ban annak adományozá a Balázsfalvai urodalmat, mely egykor Apafi fejedelem birtoka volt. Az 1744-diki erdélyi országgyűlés a görögkath. vagyis egyesült egyházat a törvényesen bevett egyházak közé igtatta s rendelé, hogy az egyesült pópák azon nemzetnek politikai jogaiban részesüljenek, a melynek területén laknak. A görög nemegyesült egyház számára II. József a Nagy-Szebeni püspökséget alapítá 1784-ben.

II. József erőszakos újításai Erdélyben is nagy forrongást támasztottak; a császár eltörlé a régi alkotmányt, az országot 12 kerületre osztá, stb.

A nemesség zúgolódott, a parasztság panaszkodott. Hóra, Krizsán és Kloska izgatásai következtében az oláhok fellázadtak s iszonyú dúlásokat és gyilkolásokat miveltek Zaránd és Hunyad megyékben. Végre a császár is felbőszült s erélyes intézkedéseket tett a pórlázadás elfojtására. Hórát és Kloskát 1784. deczember 27-kén elfogták s a következő év elején a császár parancsára kerékbe törték Gyulafehérvárott. Ugyanebben az évben augusztus 22-kén a császár kibocsátá a rendeletet, mely a rabszolgaságot eltörli s a jobbágyok szabad költözését megengedi.

II. Leopold helyreállítá Erdély régi alkotmányát, az 1790-diki és 1795-diki országgyűlések az alkotmányos intézmények biztosításán és javításán munkálkodtak, ekkor a görög nem-egyesült egyház is megnyerte törvényes állását. De a szükséges reformok életbeléptetését az alkotmányos élet szünetelése késlelteté. — Mikor azután Erdélyben is újra megnyíltak az országgyűlések, az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslása, a nemzetiségi kérdések s a jobbágyok állapotának rendezése sok nehézségbe ütközének. [1]) Az országgyűlések a harminczas évek óta mind zajosabbak voltak. Lassankint a leglelkesebb hazafiak belátták, hogy Erdély magára hagyatva nem sokra

[1]) Az országgyülés szerkezete is nehezitette a tárgyalásokat és a törvények alkotását. Tagjai t. i. voltak: a kir. kormánytanács, a kir. tábla, a magyar megyék és vidékek s a székely székek fő tisztviselői, a kir. levelek által külön meghivott úgynevezett regalisták, kiknek száma nem volt meghatározva, a magyar megyék és kerületek s a székely meg szász székek és vidékek követei, s végre a sz. kir. városok és taksás helységek követei; minden megye, vidék, szék s minden kiváltságos város két-két követet küldött, s azoknak az illető törvényhatóság napidijakat fizetett. Mindannyian egy teremben együtt tanácskoztak. Az országgyűlési tagok összes száma a 300-at is meghaladta.

mehet s hogy annak üdvét az anyaországgal való egyesülésben kell keresni. A kormány emberei s a szász követek erősen ellenezték az egyesülést; a magyar országgyűlésen is hasztalanúl sürgették. Végre 1848-ban a pozsonyi országgyűlés VII. t.-czikke s azután a kolozsvári országgyűlés I. t.-czikke elhatározá az egyesítést. Erdély kormányát tehát a magyar miniszterium vette kezébe. De csakhamar bekövetkeztek a gyászos napok . . .

Az abszolut kormány felbontá az egyesülést, de a szászok és oláhok is csalatkoztak reményeikben, az alkotmányos élet Erdélyben is megszünt, minden jogai és intézményei eltöröltettek.

Azelőtt a magyarok földje 11 megyére s 2 vidékre, a székelyek földje 5 székre, a szászok földje 9 székre és 2 vidékre volt osztva. [1]) E közigazgatási felosztás a századok folyamában keletkezett, a kor igényeinek, a teljesen megváltozott viszonyoknak épenséggel nem felelt meg. A magyar megyék részint igen nagyok s részint igen el voltak darabolva. A székely és szász székek pedig többnyire kicsinyek, s az utóbbiak szintén szerte szét voltak darabolva. A megyei és széki meg vidéki törvényhatóságokon kivül a magyarok és székelyek földjén még 5 sz. k. város s 17 kiváltságos taksás helység volt; s mindezekhez még a katonai végvidék [2]) is hozzájárúlt, mely az

[1]) A magyar vmegyék következők: Felső-Fehér, Alsó-Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Hunyad, Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd, ezekhez járult Kővár és Fogaras vidéke. Zaránd, Kraszna és Közép-Szolnok vitás megyék voltak, úgy Kővár vidéke is, majd Erdélyhez, majd Magyarországhoz csatoltattak. A székely földön a következő székek voltak: Csikszék (Gyergyó és Kászon fiúszékekkel), Háromszék (mely Sepsi, Kézdi és Orbai székekből egyesült s melyhez utóbb Miklós szék is csatoltatott), Maros szék, Udvarhely szék (Keresztúr és Bardócz fiúszékekkel,) s végre Aranyos szék. A szászok földjén voltak: Kőhalom, Medgyes, Nagysink, Segesvár, Szász-Sebes, Szászváros, Szeben, Szerdahely és Ujegyház székek, s Brassó és Besztercze vidékek. — A sz. k. városok: Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szamos-Ujvár, Erzsébetváros és Maros-Vásárhely. A taksás helységek: Abrudbánya, Vizakna, Vajda-Hunyad, Hátszeg, Zilah, Szék, Kolozs, Torda, Deés, Nagy-Enyed s Oláhfalu, továbbá Kézdi-Vásárhely, Sepsi-Szent-György, Udvarhely, Ilyefalva, Bereczk és Csík-Szereda.

[2]) Az erdélyi katonai végvidéket Mária-Terézia idejében 1762-ben kezdék szervezni s 1766-ban befejezték. A székelyek ellenezték, de a mádefalvai vérfürdő megtörte ellenszegülésöket; a szászokat megkiméltek a katonáskodástól, sőt Naszód vidékéről elköltöztették őket, s helyökbe oláhokat telepítettek oda. A végvidéken két oláh s két székely gyalogezredet és egy huszárezredet állítottak fel. A helységek, melyeket a végvidék kötelékébe bevettek, részint tisztán katonai, részint vegyes polgári és katonai községek voltak. Legnagyobb területet az első oláh gyalogezred foglalt el s hozzája tartozott egy

ország déli és keleti szélein a Vaskapui szorostól kezdve keletre Brassó vidékéig s onnan éjszakra Bukovina határáig terjedett.

Az abszolut kormány azt a régi tarka-barkaságot eltörlé, 1854-ben helyesebb és észszerübb közigazgatási beosztást rendelt el. Az egész országot, tekintet nélkül a volt három nemzet külön területeire, 10 kerületre és 79 járásra osztotta fel. Azonban az nem tartott sokáig, 1860 óta lassankint megint a régi állapotok élesztettek fel, nemcsak a kormánytanács s a k. udvari kanczellária, hanem a volt törvényhatóságok is helyreállíttattak. Azután 1867-ben s illetőleg 1868-ban az egyesülés Magyarországgal is újra elhatároztaték s keresztül viteték; az 1870: XLII. t.-czikk már egyformán rendezi mind az erdélyi, mind a magyarországi törvényhatóságokat, de a Királyföld különállását még meghagyá. Ezen állapot sem maradhatott sokáig. Már az 1868: XLIII. t.-czikk rendeli: »A szász nemzeti egyetem az 1791: erdélyi XIII. t.-czikkel egyező hatáskörében, ő Felsége legfelsőbb s a magyar felelős miniszterium útján gyakorlandó felügyeleti jogának fentartása mellett, továbbra is meghagyatik azon különbséggel, hogy az egyetemi gyűlés birói hatóságot többé nem gyakorolhat.« Elvégre is miként a többi területek, úgy a Királyföld kiváltságos helyzetét is el kellett törölni s az országot közigazgatási tekintetből észszerübben kellett beosztani. Heves viták után keresztül ment a területrendező 1876-diki törvény, mely Erdélyt 15 megyére osztja: t. i. Alsó-Fehér, Besztercze-Naszód, Brassó, Csik, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Udvarhely megyékre. Szilágy megye most Magyarországhoz számíttatik, a Szamos és SebesKörös között elterülő nagy eoczén és neogén öböl vidékeit foglalja magában, melyek Erdély belső medenczéjét a magyar Alfölddel kapcsolják össze.

---

mezőváros (Fogaras), 16 tisztán katonai s 65 vegyes katonai és polgári falu. A második oláh ezredhez Naszód mváros s 32 tisztán katonai falu tartozott. Az első szekely gyalogezred területén volt egy katonai mváros s 50 vegyes falu, a második székely gyalogezred területén pedig egy katonai mváros, 2 vegyes mváros s 99 vegyes falu volt. A huszárezred szerteszét volt szórva 11 mvárosban és 157 faluban. Az első oláh ezred székhelye Orlát, a másodiké Naszód, az első székely ezredé Csikszereda, a másodiké Kézdi-Vásárhely, a huszárezredé Sepsi-Sz.-György volt. — Az 1848-diki események következtében az erdélyi katonai végvidéket 1851-ben eltörölték.

[1]) Következők voltak a fővárosaikról elnevezett kerületek: Nagy-Szeben 12 járással; Brassó 10 járással; Udvarhely 6 járással; Maros-Vásárhely 6 járással; Besztercze 10 járással; Deés 8 járással; Szilágy-Somlyó 6, Kolosvár 6, Gyulafehérvár 6 és Szászváros 9 járással.

Ezen megyék kiterjedése és népessége a következő:

Megye	kiterjedés □ km.	népesség	magyar	német	oláh
Szilágy megye.....	3670.9	171,079	59,756	840	106,026
Besztercze-Naszód ...	4014.3	95,017	3658	23,881	64,110
Szolnok-Doboka	5149.8	193,677	32,553	4749	150,738
Kolozs	5149.3	196,307	65,136	7926	116,435
Torda-Aranyos.....	3369.9	137,031	31,551	441	100,238
Alsó-Fehér.....	3576.5	178,021	26,738	7221	140,265
Kis-Küküllő	1645.8	92,214	22,413	17,612	46,034
Nagy-Küküllő	3116.1	132,454	12,424	59,298	53,341
Udvarhely	3417.7	105,520	97,909	2411	3217
Maros-Torda	4324.0	158,999	89,842	6517	55,724
Csík	4917.3	110,940	96,424	427	13,337
Háromszék	3556.3	125,277	168,450	446	16,015
Brassó	1797.2	85,929	24,860	27,591	30,364
Fogaras	1875.4	84,571	2760	3945	76,895
Szeben	3313.5	141,627	3091	42,094	93,860
Hunyad	6932.0	248,464	12,668	7189	224,310
Összesen	59,402	2.255,127	690,233	212,588	1.290,909

III.

Erdély éjszaki határlánczolata, a Radnai havasok, a Borgói, Czibles, Láposi, Ilosvai hegycsoportok, Besztercze-Naszód és Szolnok-Doboka megyék.

Máramaros, Erdély és Bukovina határainak egybeszögellésénél nagy hegytömegek vannak, melyek közt az Aranyos Besztercze és Borsa ered; amaz eleintén K-re folyván, az É-ról jövő s Máramarost Bukovinától elválasztó Czibó patakot veszi föl, azután Kirlibaba bukovinai községnél DK-re fordúlván, Erdélyt határolja. A Borsa Ny-nak tart, a Csiszlával egyesülvén, ÉNy-ra fordul s az Izával majdnem egyközüen folyik tovább, a Vaszérrel egyesülvén, a Vissó nevét veszi föl. A Borsa-Vissó, az Iza s az Aranyos-Besztercze völgyei É. és K. felől határolják a nagy hegylánczot, mely Máramaros és Erdély határán emelkedik; D. felől az Aranyos-Beszterczébe ömlő Dorna s az egymással egyesülő és a Nagy-Szamosba ömlő Tihucza, Nagy-Besztercze és Sajó völgyei meg a Borgói hágó határolják a hegylánczolatot; a Sajó torkolatától kezdve a Nagy-Szamos, Déestől kezdve pedig az egyesült Szamos jelöli meg déli határát.

Máramarosban a hegyláncz éjszaki oldalán az Iza s a Vissó-Borsa völgyein fölfelé menve a legmagasabb hegycsúcsok és gerinczek látásában gyönyörködhetünk. Borsa helységen felül a völgy mindinkább összeszükül; jobbra és balra meredek hegyoldalok szo-

rítják össze, melyekről az erdőt jobbára már kiirtották. Az út a Sztrimtura vízfogótól kezdve a »*Tatár-völgyben*«, a melyben 1717-ben a rablójáratból hazasietö krimi tatárok közöl sokat megölt a nép, mind magasabbra emelkedik; szép kanyarulatokkal a *Priszlop* (1418 m. magas) hágójára kapaszkodik s azután az Aranyos-Besztercze völgyébe bocsátkozik le.[1])

A Borsa a *Priszlop* nyugati oldalán, az Aranyos-Besztercze pedig a *Gargaleu* éjszaki lejtőjén ered; hajdan aranyt mostak az utóbbi folyó medrében, most sok fát usztatnak rajta, vize számos fürészművet hajt, de ha így gazdálkodnak, mint eddig, az erdő nemsokára végképen elpusztúl.

Az Aranyos-Besztercze völgyéből, a Czibo torkolatán felül egy út a Nagy-Szamos völgyébe visz. E folyó a *Rotunda* és *Lopacsna* hegyeken eredő patakok egyesüléséből támad s DNy-ra kanyarodik, Új- és Ó-Radna felé. A Radnai szoros utja kissé nyaktörős, de az oda való mokány lovacskák biztosan járnak rajta; az út a Rotundán (1270 m.) kigyódzik át; e hegyháton csendőrtanya van, a hegyrengetegben gyakoriak a rablások és a havasokon tanyázó oláh pásztorok verekedései, azért öt csendőr tanyázik ottan. Nyáron a természet nagyszerűségében és szépségeiben gyönyörködhetnek, de télben szomorú életet folytatnak. Mert Máramaros, Erdély és Bukovina határain roppant nagy, zord és vad hegyrengeteg van; több mint 1000 □ km. területen nincsen helység, csak fürészmüvek és az útkaparók viskói vannak ott elszórva.

A hegyláncznak legzordabb és legmagasabb része a *Radnai havasok;* ezek a Borsa, Aranyos-Besztercze és Nagy-Szamos völgyei között terjednek el. Főgerinczök K-ről Ny-ra kanyarodik; éjszaki oldaluk sokkal rövidebb és meredekebb, mint déli lejtőségök. Változatos és merészszabású ormok és csúcsok emelkednek a fenyvesek és havasi legelők fölé; a gödrökben egész nyáron át megmaradnak kisebb-nagyobb hótömegek; a magas kőszálak között zergék tanyáznak. A főgerincz közelében apró tócsák, tengerszemek (ozero) vannak, esetleges teknőben vagy kőomlásoktól kivájt vápákban, de egynek kivételével mindannyian a főgerincz éjszaki oldalán fordúlnak elő.

A *Lopacsna* vagyis *Lopatna* hegygyel kezdődik a hegység;

[1]) Ha a vasutat Máramaros-Szigetről a Vissó-Borsa völgyén fölfelé s az Aranyos-Besztercze mentén Szucsaváig kiépitenék, akkor a vasúti vonal Bécs és Szucsava között Magyarországon keresztül 134—163 kméterrel rövidebb volna, mint a mostani, a mely Krakón és Lembergen át megyen.

elcintén lassan emelkedik, de a *Prelucsi Gázsi* (1851 m.) már igen meredek sziklaorom. Ettől Ny-ra az *Ünökő* (2280 m., oláhúl Ineu, németül Kuhhorn) tornyosúl, teteje D-ről É-ra hosszan nyúló sziklaorom. É-ra és ÉNy-ra a Vále Ineului felé oly meredekül ereszkedik, hogy a borzalmas mélységbe csak fekve tekinthetünk le. Az Ünökő az egész hegyvidék közepén emelkedik, rajta állva roppant messzire tekinthetünk szét; majdnem egész Máramarost, Erdélyt s Bukovinát láthatjuk onnan, de különösen a közelebb eső hegyrengeteg köti le tekintetünket.[1])

Az Ünőkő hegycsomójából számos hegysor ágazik ki. Közvetlenül hozzája csatlakoznak a Prelucsi-Gázsi s a még keskenyebb és sziklásabb *Picsorú-Pleszkútii*; e két sziklaorom között az Ünőkő keleti oldalán a Lála völgy nyílik, melyben egy tengerszem van 1800 m. magasságban. A Prelucsi-Gázsi felől egy hegyág déli irányban Uj-Radna felé vonúl a *Vervu-Roszióval* (2225 m.) és *Ünöcskével* (Ineuczu). E hegyággal egyközű az, mely a *Kuratelu, Kapu-Benesiu* (1588 m.) és *Vervu-Lázi* tetőkkel a Bajlori völgynek keleti oldalán Ó-Radna felé vonúl. A Bajlori völgy mellékszurdoka a Borvölgy (Vále Vinului), mely a Picsoru-Pleszkutii és *Tomnatiku* között nyílik. Az Ünőkőhöz ÉNy-ra a kicsorbult késhez hasonló, igen szaggatott *Csizia* (2061 m.) s az ember fejéhez hasonló *Vervu-Omuluj* (2135 m.) csatlakoznak; az utóbbi egy nagy hegyágat D-re ereszt, a mely a Bajlori és Anyesi völgyek között terjed el, tetői: az orralaku V. *Korongisului* (Korongis, Koronjis, 1994 m.), V. *Száka* (1707 m.) V. *Petroszului* (1594 m.), V. *Kapatini* és V. *Khirpoi.*

A főgerinczen odább ÉNy-ra a V. *Kláj* (2219 m.), V. *Gargaleu* (2160 m.) és V. *Galatiului* (Galacz, 2057 m.) következnek; hozzájok sorakoznak Ny-ra menve: a V *Puzdreloru* (2191 m.), V. *Negriásza* (2052 m.), V. *Repede* (2077 m.) és V. *Oberszia Rebri* (2056 m.) E hegycsúcsokat szaggatott taréjhoz hasonló sziklagerincz kapcsolja össze. A V. Galatiului és V. Gargaleu között egy oldalág szakad ki, a mely É-ra a Gura Funtini völgye felé vonúl s a meredek oldalu *Piátra-Ré*-vel (= Gonoszkő, 1619 m.) végződik. Sokkal hosszabb az az oldalág, mely a V. Oberszia-Rebri felől D-re vonúl, s az Anyesi és Kormajei völgyek között terjed el.

---

[1]) Az Ünőkövet Ó-Radnáról a Lázi és Benes hegyeken át vagy a Bajlori völgyön felfelé s a radnai bányatelep felől mászhatjuk meg. Lóháton tehetjük meg az utat; csak az utolsó meredek csillámpala sziklafalon kell kapaszkodnunk. Ott a hol a Benesen átmenő út a Bajlori völgy ösvényével találkozik, az erdélyi szász Kárpátegyesület egy menedékházat építtetett 1883-ban.

A főgerinczen a *Buhajeszka* (2122 m.) következik; ahhoz É. felől a sátoralaku *Mamája* vagyis *Vervu Rebri* (2269 m.) s a Radnai havasok legmagasabb csúcsa, a *Nagy-Pietrosz* (2305 m.) csatlakoznak. Ez nagyon meredek sziklatömeg, melynek éles orma büszkén tornyosúl, Ny-ról K-re csapván. Három szintén szaggatott és meredek sziklaorom ágazik ki belőle; egyik NyÉNy-ra vonúl a Draguszi völgy felé; másik KÉK-re csap s a *Piátra-Albával* (1832 m.) végződik; a harmadik a már említett Mamája vagyis V. Rebri. Az ormok és csúcsok a gyepes hegylejtők fölé csaknem függélyesen emelkedő kőszálak, a nagy meredekség miatt a hó meg nem marad rajtuk, de a gödrökben s a meredek hajlású völgyek felső párkányain nyáron is találunk hótömegeket.[1]) Ezek táplálják a forrásokat és tócsákat, azért vizök felette hideg. A Pietrosz oromforma tetejének két csúcsa van, a nyugati a legmagasabbik. Megmászása nem könnyü dolog, de a fáradságot megjutalmazza a nagyszerü kilátás, melyet onnan élvezhetünk. Már a Buhajeszkától Ny-ra eső Batrina havasról (1713 m.) s a Buhajeszkáról is szép kilátást élvezhetünk.[2])

A Polyána-Batrinától Ny-ra a hegység főgerincze tetemesen letörpül, domború hegyhát alakjában húzódik tovább s több ágra oszlik, melyek a Szálvai völgy felé vonúlnak. Az éjszaki ágból a háztetőhöz hasonlító *Muncsel* emelkedik ki, mely az Iza völgye fölött uralkodik.

A Radnai havasok déli ágazatai a Nagy-Szamos völgyéig terjednek; hozzájok K. felől azok a hegyek csatlakoznak, melyek az Aranyos-Besztercze völgyének nyugati oldalán a Dorna völgyéig vonúlnak. Azok is nagy és lakatlan hegyrengeteget képeznek; legmagasabb csúcsaik: a *Vervu-Omuluj* (2010 m.), a mely épen az ország határszélén tornyosul, a melyet tehát meg kell különböztetni a Radnai havasok hasonnevű csúcsától; továbbá a *Szuhardzel* (1703 m.) s az *Ouszor* (1646 m.)

E hatalmas hegysor ÉNy-ról DK-re vonúl; nyugati oldalán a Kosnai patak szűk völgye van bevágódva; ettől Ny-ra más hegysorok emelkednek, a melyek leginkább Ny-ra csapnak s a Nagy-Szamos és Nagy-Besztercze meg Tihucza völgyei között való területet foglalják el. A legéjszakibb hegysor a Nagy-Szamos és Ilva völgyei között terjed el; más hegysor az Ilva és Les völgyeit választja el

[1]) L. *Hazslinszky Frigyes:* A Pietrosz havasi viránya, Math. és Természettudományi Közlemények, 1866. évf. IV. köt. 144 s k. l.

[2]) L. *Siegmeth Károly:* Máramarosi úti vázlatok, III. a magyarországi Kárpátegyesület évkönyvének 1884-diki évfolyamában.

egymástól. Sokkal nagyobb a *Henyul* hegysor, a mely a Lesi és Tihai patakok forrásvidékéről Ny-ra vonúl a Nagy-Besztercze és Nagy-Szamos között. E hegysor legmagasabb kúpjai: a *Gojoza* (1611 m.) s a *Henyul* (1590 m.). Az odább DNy-ra emelkedő *Virâni kö* már sokkal alacsonyabb (719 m.) s ettől Ny-ra sok völgytől szeldelt népesített és jól mívelt dombvidék terjed el a Nagy-Szamos, Sajó és Nagy-Besztercze völgyei között.

Az itt említett hegysorokat a *Borgói hegycsoport* nevezete alá foglaljuk. A Borgói szoros és hágó utja Borgó-Zsoszénynyig a Nagy-Besztercze völgyén megyen fölfelé, azután ennek mellékvölgyében, t. i. a Tihai völgyben halad tovább, ezt nemsokára elhagyván, a hegyeken át kigyódzik tovább éjszakkeleti irányban s végre a Dorna völgyét követi odáig, a hol az Aranyos-Beszterczével egyesül. Az útnak legmagasabb pontja a *Magura-Kálulúj* hágóján van (1196 m.; Borgo-Prund helység magassága 495 m.)

A Henyul hegysor nyugati ágazatait három országút szegi, mind a három Besztercze városból indúl ki s a Nagy-Besztercze és Nagy-Szamos völgyeit kapcsolja össze. Az egyik út a *Burgkeller* és *Stubenberg* hegyeken át Nagy-Demeter és Csépán helységekbe, azután a *Gyálú-Mesztákenen* át Priszlop és Naszód helységekbe visz; a másik út a *Koponya* hegyen át Szépnyir falunak, azután a *Csept* hegyen át Balázsfalvának és a Sajó völgyében fekvő Somkeréknek tart; végre a harmadik út a *Sztrimba* vagyis *Sztrimbul* hegyen át (668 m.) Ilvára s azután Radnára visz.

A Borgói hegycsoport s a Radnai havasok Erdély éjszaki részének legtömegesebb és legmagasabb hegyeit foglalják magukban, a harmadik hegycsoport, t. i. a *Czibles csoportja* s a hozzája csatlakozó hegysorok már sokkal alacsonyabbak, szelidebbek. A Czibles hegycsoportját a Radnai havasoktól a Szálvai völgy s a Romuli-Szelistyei hágó választja el. Főgerincze a Szálvai völgy nyugati oldaláról éjszaknyugati irányban kanyarodik el, Máramaros és Erdély határán, s Kapnikbánya környékén a *Gutin* hegylánczolathoz csatlakozik. A Nagy-Szamos s azután a Lápos vizkörnyékeit az Izáétól választja el; a Szálvai völgynél a *Sztefanitiával* (Sztefanicza) kezdődik s legmagasabb pontját a *Cziblesben* (1842 m.) éri el. Ettől ÉNy-ra emelkednek a *Hutyin, Muncsel, Szekul* és *Priszlop*, melyek a főgerincz legmagasabb tetői; köztük a Priszlop a legmagasabb (1329 m.). A főgerincztől É-ra esik a *Varatiku* (1168 m.), mely az éjszaki ágak között a legmagasabb kúp, Glóodtól DNy-ra emelke-

dik. A hegysor nyugati szakaszát, a *Vervu-Gropii*-tól (1325 m.) Kapnikbányáig, *Láposi hegységnek* is nevezik.

A Czibles felől hosszabb oldalágak D. felé vonulnak, de mindinkább letörpülnek; köztük helységekkel népesített völgyek nyílnak, melyek egymással egyközüen vonúlnak s a Nagy-Szamos völgyére torkollanak. A Szálvai völgytől Ny-ra következnek a Runki, Zágrai, Ilosvai, Debreki s más völgyek. Köztük az *Ilosvai* legnagyobb. Róla nevezik el azt a hegysort, a mely a Czibles felől elsőben déli, azután nyugati irányban vonúl s a Lápost a Nagy-Szamos- és egyesült Szamostól választja el. Az utóbbi folyó nagyon különös kanyargásokat tesz. A Kis-Szamos Kolozsváron alúl éjszakkelet-éjszaki irányt követ, Deés közelében az ÉK-ről jövő Nagy-Szamossal találkozik; az ekként egyesült folyó Resztolczig ÉNy-ra, onnan a D-ről jövő Almás torkolatáig DNy-ra kanyarodik, azután hirtelen É-ra fordúl s a Lápos torkolatáig ezt az irányt követi. Sajátságos a Lápos folyása is; a Priszlop déli oldalán eredő forráspatakai Oláh-Láposbányánál s alább Sztrimbulnál egyesülnek; iránya Oláh-Lápos helységig déli, azután Butyászáig nyugat-délnyugati, onnan kezdve éjszaki s végül éjszaknyugati. Macskamezőtől Berkeszpataka közeléig igen keskeny és kanyargós völgyszoroson tör keresztül, pedig látszólag hamarabb érhette volna el a Szamost az Ilonda völgye mentén. Félkörben elnyúló völgyét tehát az *Ilosvai hegycsoport* ágazatai szegélyezik; éjszaki oldalán hullámos medencze terül, a melyet sok népes völgy szeldel, s melyet É-ról a Gutin hegycsoportnak Kapnikbánya és Felsőbánya vidékéről délre csapó hegyágak öveznek. Az Ilosvai hegység végső nyulványai mind D-re mind Ny-ra az egyesült Szamos völgyéig érnek. Mind e magaslatok részint lombfa erdőkkel fedvék, részint szőlőkkel beültetvék, részint fel vannak szántva. Legmagasabb kúpok: a *Szpanolui* Felső-Egrestől Ny-ra; az *Alunis* Emberfőtől ÉNy-ra; a *Koplopi* (965 m.) Hollómezőtől ÉK-re s a *Gyálu-Zsimi* (781 m.) Draga-Vilmától DK-re.

Kapnikbányáról egy országút a Lápos völgyén felfelé Magyar-Láposig visz, ott azzal az uttal találkozik, a mely Deés felől a Kosályi völgyön fölfelé s a Koplopi hegyen át É-nak tart. Magyar-Lápos felől a Láposi medenczét átszegve NyÉNy-ra halad tovább Kovács helységig, ott azzal az uttal találkozik, a mely Nagybányát déli irányban a Szamos völgyével kapcsolja össze; ezt Resztolcznál éri el.

A hegylánczolat nyugati csoportjait leginkább eoczén-féle homokkövek és mészkövek alkotják; a keleti csoportokban a gnájsz,

csillámpala és más alakváltott és kristályos kőzetek foglalnak el nagy területeket. Az Ünőkő és Pietrosz jobbára csillámpalából állanak; helyenként kristályos triaszféle mészkő, más helyeken klárisos juramészkő mutatkozik. A kristályos mészkő kisebb-nagyobb tömegekben a gnájszon települ, az eoczén területen sok helyen nummulit mészkő van. Az Ilosvai hegységben két gnájsztömeget találunk, gránit telérekkel, gránátokkal és mangános vaskövekkel; az egyik a Lápos és Blózsa között, a másik a Szamos jobb oldalán Náprád, Fericze és Kelencze között terjed el.

Az említett és más kőzeteken kivül kisebb-nagyobb tömegekben a trachit is kiüti magát több helyen, e trachit kitörések a magyarországi trachithegyeket az erdélyiekkel kapcsolják össze. A Gutintól DK-re egymáshoz sorakozó harangforma kúphegyek egészen a Czibles hegyig mind trachitból állanak. A Szálvai völgy két oldalán az eoczén uralkodik, de odább K-re Sz. György, Major, Ó- és Új-Radna környékein, az Ilva két oldalán s az ország keleti határán ismét a trachit merül fel az eoczén területen. Radna környékén a gnájsz-területen is vannak kisebb-nagyobb trachittömegek; a Gogoza, Priporu-Kandri, Henyul stb. hegyek szintén trachitból állanak.

Nehány helyen különböző érczek, kivált ezüst, ólom és rézérczek fordúlnak elő részint a kristályos palákban és mészkövekben, nevezetesen a chlorit és csillámpalában, részint ott, a hol a különböző trachitok más kőzetekkel érintkeznek.

Bukovinában jelentős réz- és vasbányák vannak, Erdélyben hajdan jobban virágzott a bányamívelés mint jelenben. Csak Radna, Sztrimbul és Láposbánya környékein bányászkodnak még.

Ásványos források is fakadnak sok helyen. A Piátra Ré aljában, a Vále Funtiniban, a hol beléje a Vále Csimpoéza torkol, egy réten égvényes vasas források vannak; nevezetesebbek azok a források, a melyek a radnai bányatelep közelében a Borvölgyben, továbbá az úgynevezett Dombháton és Sz. György határában fakadnak. A Borvölgyi források égvényes sós vasas savanyú források, a Dombhátiak és Szent-Györgyiek égvényes sós savanyú források.

A hegylánczolat fő gazdagsága az erdőben áll. A szántóföldek, a melyeken gabnát, kukoriczát, hajdinát termesztenek, általában 630 m. magasságig terjednek, de helyenként a rozs még 950, a zab pedig 1260 m. magasságban is megérik. A lombfa-erdők felső határa általában 1110, a fenyvesek 1740 m. magasságban van; feljebb még csak gyalog-fenyőt, törpe-füvet és bodzát találunk.

Az erdőket nemcsak a pásztorok, hanem a községek és földesurak is gondatlanul pusztítják.

Az oláh lakosok kedvelt foglalkozása még most is a pásztorkodás, a havasi legelőkön sok szarvasmarha és juh legel.

Az alacsonyabb dombos vidékeken a szőlő díszlik, a Nagy-Szamos völgyében Besztercze környékén jó bor terem, a szász lakosok szivesen foglalkoznak a bortermesztéssel, Besztercze vidékén Bessenyő (Heidendorf) határában terem a legjelesebb bor.

Radna vidékén az emberek gyakran golyvásak, ezt, mint már Nyulás megjegyzi, nem annyira a hegyi levegőnek, hanem inkább a víznek kell tulajdonítani.

Erdély éjszaki részét *Besztercze-Naszód* és *Szolnok-Doboka* megyék foglalják el, déli járásaik a Szamostól D-re esvén, a belső medenczére is kiterjednek. Az oláhság mind a két megyében tulnyomó s egy század óta kivált a szászoknak, de a magyaroknak rovására is nagy mértékben gyarapodott. Sok eredetileg szász falu idő jártában nagyrészt vagy egészen elolához sodott. Mostanában Besztercze vidékén (Nősnergau) még csak vagy húsz tisztán szász helység van s tizenkettőben vegyesen szászok és rumánok laknak. A szász helységek többnyire kies völgyben patak vagy folyó mellett fekszenek, néha valamely hegy oldalában; szabályosan épültek, kőből való házaik rendesen fehérre meszelvék, szabályos utczákat képeznek, melyek egy nagy piaczra szolgálnak; ezen áll a gyakran kőfallal s bástyákkal kerített díszes templom, a paplak, az iskola s a gyógyszertár. A házak hosszú oldala szolgál az utczára, rendesen kőlépcsőn jutunk a tornáczba s ezen át a pitvarba, ebből az egyik ajtó az első nagyobb, a másik kisebb lakószobába nyílik; az utóbbi mellett van a szalonnás kamara. A nagy szobában hatalmas, zöld vagy fehér s kék alakokkal ékesített kályhát, két nyoszolyát, egy asztalt, fiókos szekrényt (almáriomot) s tarkára festett faládákat találunk; az utóbbiakban a ruhát és fehérneműt tartják. A nyoszolyák ágyneműekkel, szépen kivarrt és himzett czihája vánkosokkal, párnákkal, dunyákkkal a mennyezetig vannak fölvetve. A négy falon a mennyezethez közel polczok futnak végig, ezeken ón és cserép tányérok és régies korsók láthatók, a melyeket csak ünnepi alkalomkor használnak.

Szabályos utczákat és csinosabb házakat a vegyes népességű falvakban s különösen azokban az oláh helységekben is találunk, a melyek a határőrvidékhez tartoztak. [1])

[1]) Erdély éjszaki vidékein a második gyalogezred 44 helysége feküdt; az

Az első község, a melyet a Nagy-Szamos völgyében találunk, *Uj-Radna*, csinos kis oláh helység, azelőtt *Losna* és *Lajosfalva* (Kirlibaba) helységekkel együtt egy községet képezett, legújabban külön nagy községgé lett. Ott fekszik, a hol a völgy már tetemesen kiszélesedik, s a hol benne már búja rétek is vannak. Feljebb a szűk völgy mentében egyes házikók vannak elszórva az országút szélén, azokban bajor és cseh telepítvényesek laknak, a kik sok szitakávát készítenek.

Alább *Ó-Radna* következik, ez most mváros, melyben a lakosság tulnyomóan oláh, t. i. 3088 lakója közől 2090 oláh, 618 magyar és csak 143 német. Hajdan az német bányaváros volt, állítólag Szepesből oda költözött németek alapíták. Rodenau volt a neve. Rogerius [1]) azt írja róla, hogy nagy teuton város volt s a király ezüstbányája. Bástyákkal és kőfalakkal volt megerősitve. A mongolok körülszállák, a polgárság vitézül szembeszállt velök s visszaveré őket; víg lakomával ünneplé győzelmét, de a mongolok csakhamar visszatértek s feldúlák a várost. Hamar ismét felépült s bányászata újra virágzásnak indult, de a XV. század második felében az ellenséges támadások miatt a bányászat hanyatlani kezdett; Mátyás király Radnát minden tartozékával együtt Beszterczének adományozá, II. Lajos 1520-ban megujitá kiváltságait, I. Ferdinánd 1533-ban, mint önálló jószágot, Pemfflinger szász grófnak zálogosítá el 150,000 arany forintért. A XVI. század végén, úgy látszik, a radnai bányászat egészen tönkre ment. [2]) Legújabban ismét némi lendületet vett.

Ó-Radna a Szamos és Bajlori patak egyesülésénél fekszik. Legcsinosabb házai a piacz körül vannak, azok többnyire kincstári épületek; ott vannak a reformátusok temploma, az iskola, továbbá a vendéglő, a bánya- és kohóhivatalnak emeletes háza stb; más gyepes és gyümölcsfákkal beültetett nagy téren van a díszes görög-kath. templom, melyet még a régi bástyák és kőfalak némi maradványai öveznek. A városban szerteszét régi sírboltok is vannak, melyek befalazvák, részint pedig pinczékül szolgálnak.

A radnai bányák az Ünőkő aljában, a Bajlori völgyet övező hegyekben vannak; a bányatelep tehát a várostól É-ra esik; a kohó

oláh határőri két ezredet 1766-ban állíták fel, eleintén oláh dragonyos ezred is volt, de ezt már 1770-ben eltörölték

[1]) *Rogerius* Canon. Carmen miserabile-jében ezt írja: Dives Rudana, in qua morabatur innumera populi multitudo.

[2]) *Wenzel:* Magyarország bányászatának kritikai története, Budapest 1880; 132—135 és 225 l.

nem messze a Borvölgy torkolatától fekszik, feljebb következnek a zúzó és iszapoló művek; a bányamunkások lakóházai s az igazgató díszes épülete a hegyoldalban épültek 1007 m. magasságban. A bánya és kohóművekben összesen 244 férfi dolgozik. A kincstár intézi a bányászatot és kohászatot, de $^1/_4$ résznek egy magán család a tulajdonosa. Most az évi tiszta nyereség vagy 10,000 frt. Az évi termelés körülbelől 2500 mm. ólom, 312 mm. ezüst s 1.$_5$ kgr. arany. A Borvölgyben való fürdő több mint 100 □ km. területtel az oláh tanulmányi alap tulajdona. Ott csak egy fürdőház van két elkülönített tükörfürdővel s öltöző szobácskákkal, lakószobák nincsenek benne s a fürdővendégeknek a bányamunkások lakóházaiban kell szállást bérelniök.

Radnához közel Ny-ra az országút mellett fekszik a *Dombháti fürdő*; a forrás a víz lerakódásaiból keletkezett domb oldalából buzog ki, van mellette egy emeletes ház 8 meleg fürdővel s lakószobákkal; hideg fürdőül külön medencze szolgál. E fürdőn alul a Szamos völgye mindinkább kiszélesedik, *Major* nagy oláh falunál (2331 lak.) már sok kendert termesztenek; odább DNy-ra *Oláh-Sz.-György* következik, 2611 lak., szintén leginkább görög-kath. hitvallású oláhok; ott is van egy fürdőhely; a forrás mésztufa domb oldalán fakad.

Alább a völgy összeszorúl, de nemsokára megint kitágul, nevezetesen ott, a hol a Szamossal az Ilva egyesül. Ennek torkolatánál *Kis-Ilva* (Ilvanicza), feljebb *Magura* és *Nagy-Ilva* népes oláh falvak fekszenek. *Földránál* a Szamos Ny-ra fordúl, ott van *Neposz*, nehány más oláh falu s *Entradam* német falu. Az utóbbi helység lakosainak legnagyobb része zsidó, 1848 előtt a zsidók csakis ott és *Várhelyen* telepedhettek le. Az ember azt vélné, hogy Galiczíában van, oly nagy a piszok, szenny és bűz a faluban, az egész olyan, mintha nagy zsibárus bolt volna, melyben az ország összes rongyait és limlomját halmozták fel.

Azután az egész vidéknek főhelye *Naszód* következik; utczái szélesek és meglehetősen tiszták, jobbra-balra tisztes házak, az egykori katonai épületek, a piaczon a díszes oláh templom áll. Naszód t. i. a végvidéki második oláh ezrednek főhelye volt. Mikor a végvidéket eltörölték, az ezred tőkealapját az iskolák fentartására rendelték, jövedelmeiből tartják fenn az ottani főgimnáziumot. Az egykori határőrök szabadon használhatták az erdőt, mely a kincstár tulajdona volt. E végvidéki erdők kiterjedése 90,900 kataszteri holdat vagyis 52,358 hektárt tett, s átlagos évi fatermésöket 60,000 ölre

becsülték. [1]) Ezeket az erdőket Kerkápoly, mint pénzügyminiszter csekély árért a naszódvidéki községeknek eladta.

Naszódnak 2280 lakosa között csak 104 magyar és 410 német van, a többi mind oláh.

E helységen alúl a Szamos völgye mind jobban kiszélesedik, kivált ott, hol É-ról a Szamosba a Szálva ömlik; ennek völgye már népesebb mint a vele egyközű Rebrai völgy, melyben csak két falut találunk. *Szálva* községben 1412 ember lakik, *Telcs* még népesebb, 2410 lak., *Romuli* a legéjszakibb falu. Az odább Ny-ra eső mellékvölgyekben többnyire csak apró falvak vannak. A Szamos a Szálva torkolatától a Sajó torkolatáig délnyugati, azután megint nyugati irányban kanyarodik tovább. Széles völgyében mindkét oldalán apró oláh falvak vannak, csak *Magyar-Nemegyében* laknak magyarok. A folyó jobb oldalán fekvő helységek már Szolnok-Doboka megyéhez tartoznak. Ugyancsak ahhoz a megyéhez tartoznak a Sajó völgyében fekvő falvak is *Somkeréktől* kezdve *Sajó-Kereszturig*, valamint *Kentelke*, *Magyaros* és *Árokalja* is, melyek már a Nagy-Besztercze völgyében fekszenek. De *Király-Németi* (Bayersdorf), melyet újabb időben beköltözött bajorok szálltak meg, továbbá *Szeretfalva*, *Soófalva*, mely jobbára magyar és *Bessenyő* (Heidendorf), mely német falu, Bersztercze-Naszód megyéhez tartoznak.

Azután *Besztercze* következik. Ez most r. t. város s Besztercze-Naszód megyének főhelye. Lakosainak száma 8063, köztük 561 magyar, 4954 német, 2064 oláh; vallásra nézve 4256 ágostai hitvallású, 2045 görög-kath., 1014 római kath., 378 zsidó.

Besztercze Erdélynek egyik legrégibb német városa, melyet állítólag Szepesből oda szakadt németek alapítottak; 1222-ben már saját ispánja volt; a tatárjárás után a város csakhamar ismét felvirágzott. V. László a beszterczei grófságot Hunyadi Jánosnak adományozá 1452-ben; ez megerősíté a város kiváltságait, polgárai mindazonáltal fölzendülének; Hunyadi elnyomá a zendülést s a polgárságnak féken tartására várat építtetett egy dombon. Mátyás király idejében Szilágyi Mihály bírta a beszterczei grófságot, végre I. Mátyás király meghallgatá a polgárságnak folytonos panaszait és kérelmeit s 1465-ben eltörölvén az örökös beszterczei grófságot, Beszterczét és vidékét a szász nemzeti gróf hatósága alá rendelé. Azóta a város gyors virágzásnak indúlt s Brassóval és Nagy-Sze-

[1]) L. *Lónyai Menyhért* pénzügyminiszteri felterjesztését ő Felségéhez s a mellékleteket.

bennel versenyzett; kereskedése Danczkáig és a Fekete tengerig ért. A mohácsi vész után bekövetkezett háborus időkben Besztercze is sokat szenvedett, de egy német munka [1]) még 1663-ban következő szavakkal írja le: »Bisztricia vagyis Nősen (mert németül így is nevezték a várost) szép város, még pedig Erdélynek említett hét legjelesebb német városai között a harmadik; lapályos és nagyon széles völgyben fekszik, mindkét oldalon szőlőhegyekkel van környezve, kőfalakkal, tornyokkal és árkokkal jól meg van erősítve. Csinos házakat és szép templomot találunk benne. A város kellő közepén átfolyik a Besztercze, melyről a nevét kapta, a folyó az alsó külváros déli oldalának tart . . . A lakosok jobban beszélnek németül, mint Erdély többi városai, de a mellett magyarúl és oláhúl is tudnak mindnyájan. Hanem az ottani levegő és víz nem a legjobb, azért a köznép között sok golyvás, süket és hülye ember van.«

Hogy Besztercze hajdan nagyobb és népesebb volt, mint most, azt a környékén levő romok s a fenmaradt anyakönyvek is bizonyítják. Egykori virágzásáról különösen a piaczon álló nagy templom s a nagy árúcsarnok tanuskodnak. Századunkban gyakori tűzvész pusztítgatá a várost, 1857. április 18-kán a lángok majdnem egészen megemésztették. A nagy templomot is csak nehezen mentették meg, de a 252 láb magas torony, mely 1519-ben készült vala el, leégett s régi harangjai elolvadtak. Azóta szabályosabban és szebben épült fel a város, úgy hogy mostanában Erdélynek legcsinosabb városai közé tartozik. Besztercze a hasonnevű folyó jobb partján terül el, főutczái a szép piaczra szolgálnak. Ott áll az ágostai hitvallásuak szentegyháza, mely csúcsives stilben épült s 1563-ban fejezteték be. Közelében van az ág. hitvallásuak főgimnáziumának igen díszes épülete. Ezen kivül van Beszterczén római kath. főgimnázium is, melyet a kegyesrendiek tartanak fenn. Nemcsak a középületek, hanem a lakóházak is csinosak, jobbára emeletesek, fehérre, sárgára, barnára meszelvék, az ablaktáblák pedig többnyire zöldek.

A régi bástyafalak és tornyok maradványai még most is övezik a várost, mellettök szép árnyas sétahelyek vannak. A várostól Ny-ra emelkedik a szőlőtermő Várhegy, a melyen a Hunyaditól épített s a polgárságtól már 1465-ben lerombolt várnak már csak némi maradványai láthatók.

Besztercze még most is jelentős kereskedést űz, kivált a szomszédos Moldovával; nehány ipartelepe is van, különösen egy nagy

[1]) Hungarischen und Siebenbürgischen Cronica. Bedruckt zu Zweibrücken, 1663.

lisztmalma. Vásárai nagyon népesek. — A környéken lakó szászok, oláhok, magyarok messze vidékről szekereznek oda, s vásár idején legjobban lehet a különböző népviseletet látni. A szász férfiak fehér nadrágot és széles bőr övvel leszorított hosszú inget, ujjas dolmányt, térdig érő csizmát és széles karimáju fekete kalapot viselnek. A leányok gyapjuszövetből való szoknyát, rajta széles, többnyire fehér s felülről-lefelé nyuló sávokkal kivarrott kötőt viselnek; derekutat magas füzőbe szorítják, mely alól a hímzett bő ingujjak kilátszanak. Ünnep napon a paraszt leány még bronz vagy ezüst övet köt fel, a mely gyakran meg van aranyozva, s igazi drága kövekkel van ékesítve; lábára hosszúszárú nehéz csizmát húz, fejébe köcsögkalaphoz hasonlító, de karimátlan s fekete bársonynyal bevont süveget tesz, hátul lecsüngő tarka szalagokkal. Kurta bőr ködmön vagy tarkára kivarrt fehér bunda egészíti ki a vasárnapi öltözetet. Vásáron az asszonyok hímzett és szalagos főkötőt viselnek, a leányok hajadon járnak. De gyakran, kivált nyáron az asszonyok fejöket tarka vagy fekete kendőbe kötik s fölébe roppant magas tetejü és széles karimáju szalmakalapot tesznek. Sokkal egyszerűbb az oláhok öltözete, a nők csak bokáig érő hosszú inget s elől és hátul egy-egy tarka kötőt (katrinczát) viselnek.

Beszterczétől DK-re, a folyó bal partján az úgynevezett Schieferberg (500 m.) emelkedik: csúcsáról szép kilátás esik a városra s környékének hullámzatos dombvidékére, a melyen szántóföldek és kaszálók, szőlőhegyek és tölgyfaerdők váltakoznak. Ámde a Nagy-Szamos és Nagy-Besztercze völgyei között a hegyekről és dombokról az erdő sok helyen már eltünt s helyét silány cserjés foglalja el. A Ny-ra nyíló völgyekben számos apró falu van, mint *Szépnyír* (Zippendorf), *Balázsfalva, Törpény* (Treppen), *Nagy-Demeter* (Mettersdorf), *Csépán*. Nagy-Demeterben és Törpényben a lakosok tulnyomóan szászok, úgy Csépánban és Szépnyíren is, a többi helységekben az oláhok vannak többségben. Nagy-Demeter egyike a legszegényesebb szász helységeknek; sokat perlekedett a határ miatt a szomszédos oláh községekkel; nagy temploma van, ennek kerítőfalait lebontották, de a szalonnás torony még áll.

A Beszterczevölgyében Besztercze várostól ÉNy-ra *Aldorf* (Wallendorf) és a sokkal jelentősebb *Jáad* fekszik; mindkettőben a szász lakosok túlnyomók; az utobbiban igen díszes templom és paplak van. — A völgy felső szakaszában már csak oláh falvak vannak, melyeket mind a *Borgó* jelzővel jelölnek meg. E szó áttörést, szorost jelent. Az ottani helységek között legnépesebbek: *Borgó-Prund*, *Borgó-*

Tiha és *Borgó-Besztercze; Tiha* és *Borgó-Marosény* már a Tihai völgyben fekszenek.

Besztercze vidékéhez a Sajó völgyének felső része és mellékvölgyei is tartoznak. Azon vidék már az ország belső medenczéjére terjed ki. Ott leginkább oláh falvak vannak. *Vinda, Újfalu* és *Zsolna* (Senndorf) helységekben még a szászok túlnyomók, úgy *Várhelyen* (Burghallen), *Kis-* és *Nagy-Sajóban* is; az utóbbi népesebb mint a többi. *Zselyk* és *Tacs* falvakban a magyarság tulnyomó; *Harina* (Münzdorf), *Lipse* (Dürrbach) és *Vermes* falvakban megint a szászok vannak többségben. Harinában már nagyon szaporodik az oláhság; az az egyetlen helység, a melyben kerekíves stilben épült templom van, talán a XIII. században épült. Ujfaluba a mult században Radnából telepítették a szászokat, mikor az oláh végvidéket állíták fel. *Galacz* most egészen oláh falu, hajdan jelentős szász helység volt, s akkor *Heeresdorf*-nak nevezték; szép csúcsíves temploma 1489-ben épült. — Tacs falu lakosai földmívelésen kivül nádból való kosarak és gyékények készítésével foglalkoznak.

A Galaczi völgy torkolatában fekvő *Kerlés* már Szolnok-Doboka megyéhez tartozik. Ennek déli vidékei, nevezetesen a Kékesi, Csáki-Gorbói, Szamos-Ujvári járások, valamint a Bethleni és Déesi járásoknak egyes részei az ország belső vidékeire terjednek ki, a Szamostól D-re esvén. Maga a megyének főhelye, t. i. *Dées* a két Szamos egyesülésénél fekszik, s tehát szintén nem az ország éjszaki hegyes vidékén. Az a régi belső Szolnok vármegyének is székhelye volt; mondják, hogy azt Szatmár-Németiből a Szamoson fölfelé beköltözött német telepesek alapították. Hogy hajdan jelentős város volt, különösen a nagy piaczán álló hatalmas templom bizonyítja, mely a XV. században csúcsíves modorban épült; falai és pilérei felette vastagok. Mostanában Dées igen nyájas és csinos, emelkedő városka, melyben sokat építkeznek, házai fehérre vagy sárgára meszelvék, gyakran kert van mögöttük. A köztéren az említett régi templomon kivül a római kath. szentegyház áll, mely belől nagyon czifra; továbbá ott van a csizmadia-czéh emeletes hosszú épülete, melyben könyvnyomtató intézet is van. Dées lakosainak száma 6191, köztük 4217 magyar, 211 német s 1528 oláh. — A várost vasút kapcsolja össze Kolozsvárral.

A régi Doboka vmegyének azon a részén, mely a Szamostól É-ra esik s a mostani Szolnok-Doboka megyéhez tartozik, csak nagyon kevés említésre méltó helység van. A Nagy-Szamos völgyében Déestől Ny-ra legjelentősebb helységek: *Retteg*, dombon fekvő

kastélylyal, állami ménteleppel, szép határral, lakosai túlnyomóan magyarok, és *Bethlen*, melynek lakosai felerészben magyarok, felerészben oláhok; a nyájas helységet régi fák és három szép urasági kastély ékesíti.

Azután leginkább csak a Lápos völgyében találunk népesebb helységeket, ezek: *Magyar-Lápos, Oláh-Lápos, Ungurfalva, Lápos bánya*, továbbá *Felső-Szőcs* és *Tőkés*.

IV.

Erdély nyugati vidékei, a Szilágyság, a Bükk, Réz, Meszes hegységek, a Bihar Vlegyásza és mellékcsoportjai, a móczok.

Erdély nyugati vidékei felette érdekesek, mert ott vannak mind a természeti, mind a népességi viszonyokban a legnagyobb ellentétek, ott emelkednek nagy hegységek, melyeknek földtani szerkezete felette változatos s ott nyílnak azok a kapuk és völgyszorosok, melyek a tartományt Magyarországhoz kapcsolják. Bonyolódott hegytömegek vannak a Marostól D-re s ugyancsak zord és bonyolódott hegységek ágazzák be a Maros és Sebes-Körös közötti területet; az erdélyi Érczhegységben s a Gyalui havasokban meredek ormokat, mély szakadékokat, rohanó hegyi patakokat, tajtékzó vizeséseket, mesterségesen kivájt tárnákat és aknákat, természetes üregeket és barlangokat, rengeteg erdőket, virágos réteket, szétszórt helységeket és havasi tanyákat találunk. A lakosok jobbára oláhok, de a városokban magyarok és németek is laknak. Nyájasabb, kedvesebb az a vidék, a mely a Sebes-Körös és Szamos között terjed el. Ott a hegyek alacsonyabbak, szelidebbek, a völgyek nyiltabbak és termékenyebbek. Ott domb dombhoz, hegy hegyhez sorakozik, a hullámos területen órahosszat járhatunk-kelhetünk, míg mosolygó völgybe jutunk, míg a csevegő patakon vagy nagyocska folyón átkelve a hegysor gerinczét elérjük, s onnan a magasabb partról látjuk, hogy a magaslatok keresztül-kasul vonulnak a látóhatár felé, némelyek erdősek, mások kopárak, még másokon szép vetések zöldellenek. A völgyeket számos helység lepi el, házikóikat gyümölcsösök veszik körül. A merre csak tekintünk, mindenütt hegy-völgy váltakozik, az egyhangú síkság még messze van ide.

A Lápos torkolatán alúl a Szamos széles öbölben Ny-ra kanyarodik, közte és a Kraszna között terjed el a Szilágyság számtalan völgyektől szeldelt dombvidéke, melyből a kis *Bükk-hegység* szi-

getszerüen emelkedik ki.[1]) Főgerincze Erdőszáda vidékéről ívhajlással DNyD-re huzódik, magassága alig haladja meg az 530 mt., legmagasabb kúpjai a *Tarnicza* (547 m.) Szinfalutól D-re s a *Kale Kuczel* (562 m.) Vádafalvától ÉNy-ra.

A hullámzatos dombsorok a völgyek mentén néhol meredek lejtőket mutatnak, de általában véve szelid hajlásúak, sok helyen kopárak, mert az erdőt róluk már letarolták. Leghosszabbak azok a dombsorok, melyek a Szamos és Szilágy völgyei között terjednek el s a Szilágy nyugati, a Korondi patak és Zilahi víz éjszaki oldalait szegélyezik.

Még alacsonyabbak azon dombhátak, melyek a Kraszna és Berettyó között terjednek el, az egész vidék legmagasabb kúpja, a *Csikluluj-Vultur*, csak 317 mt. ér el.

Jóval magasabb hegyek vannak a Kraszna és Berettyó forrásvidékein a Sebes-Körös és Kapus éjszaki oldalán, ott a Réz és Meszes hegységeket s a Kolozsvár-Almási hegycsoportokat találjuk. Csucsától É-ra a Plopissu (678 m.) hosszú gerincze emelkedik, ennek nyugati oldalán az *Oszlyava-hegygyel* kezdődik a *Réz-heyység* főgerincze, mely onnan a *Plessa-Ponoruluj* felé Ny-ra, azután a *Prehodistyén* át a *Varatyik* hegyig ÉNy-ra, végül É-ra kanyarodván, három oldalágat Ny-ra ereszt. A Varatyikhoz csatlakozó oldalág különösen *Feketeerdőnek* neveztetik s a Sebes-Köröst a Berettyótól választja el. Ez Csucsától É-ra a Ponor mészköves fönsík éjszaki oldalán az Izbuk forrásból ered, nagy kanyarodásokkal ÉNy-nak tart, Paptelkén alúl völgye kiszélesedik, Markaszéknél ismét összeszükül, de majd újra kitágúl; a folyócska ezen szorosából kiérvén, éjszaki irányban kanyarodik tovább, de azután megint ÉNy-ra s Margita környékéről DNy-ra fordúl, így megkerüli a Rézhegységet. A vízválasztó a Berettyó és Sebes-Körös között nagyon tekervényes vonalban huzódik el, sokkal közelebb esik a Sebes-Köröshöz, mint a Berettyóhoz.

A Rézhegység dereka széles, hullámzatos gerincz, viszonylagos magassága 316—500 m., legmagasabb csúcsai a *Polyána-Varatyik* (790 m.) Ősitől É-ra, a *Rézhegy* (725 m.) Loktól É-ra. Oldalait számos völgy szeldeli, melyek a Berettyó és Sebes-Körös mellékvölgyei; az utóbbi folyó Feketetót elhagyván, DNy-ra kigyózik, Brátka vidékéről ismét ÉNy-ra fordúl, kanyargós völgye mélyen van bevágódva, valóságos hasadékvölgy, gyakran igen meredek sziklafalak közé szo-

[1]) L. *Hofmann Károly, Matyasovszky Jakab, Koch Antal* jelentéseit a Földtani Közlöny 1880-diki s k. évfoly.

rúl, úgy hogy a Nagyváradról a völgyszorosban Kolozsvárnak tartó vasutat több helyen a sziklafalba kellett vágni. A Sebes-Körös éjszaki mellékvölgyei csak rövid, mély szurdokok, mind DNy-ra nyílnak, csak a Korniczeli völgy húzódik NyÉNy-ra, tehát a hegység főgerinczével egyközüen. Ennek oldalágai közül legjelentősebb az, mely a Plessa-Ponoruluj felől DNy-ra vonúl, s melyhez a hires *Királyhágó* tartozik. Ez jókora erdős, de nem magas hegyhát, Bucsa és Korniczel között terjed el, rajta kanyarodik át a Nagyváradról Kolozsvárra vivő országút, mely Rév előtt elhagyja a Körös völgyét s a Korniczeli völgyön megyen fölfelé, Korniczel falut elhagyván, a Királyhágóra kapaszkodik s Bucsánál ismét a Körös völgyére ereszkedik; az út legmagasabb pontja 588 m., tehát Révnél 236 és Feketetónál 191 méterrel magasabb.

A Rézhegység nyugati ágazatai Székelyhid, Bihar és Nagyvárad vidékéig érnek, tölgy- és bükkfaerdők fedik többnyire, déli és nyugati lejtőikön szőlők díszlenek.

A Plopissu gerincze a perjei *Maguráig* K-re vonúl, azután hirtelen D-re fordúl s azon hegyekhez csatlakozik, melyek a Füldi patak és Körös völgyei között emelkednek s az Almás forrása fölött elvonúlván, a Körösfői hágóig érnek. A fő hegytömegek Csucsa és Bánffy-Hunyad között a Körös éjszaki magas párkányát képezik, onnan É-ra és ÉK-re Zilah és Zsibó vidékéig, a Nyirsidi völgyig vonúlnak s oldalágaikkal az egész területet foglalják el, mely a Kraszna és Almás völgyei között van. Az ide tartozó emelkedéseket a *Meszes-hegység* neve alá foglaljuk. Ennek középmagassága 630 m., tehát 250—300 méterrel nagyobb, mint az aljában elvonuló völgyek. Főgerincze a Plopissu és Magura felől a *Sigo, Kerbunár, Éjszakhegy* (712 m.) és *mojgrádi Magura* (512 m.) hegyeken át ÉK-re Zsibó felé huzódik; az Egregyi völgy két ágra osztja, a keleti ág az Egregy és Almás között terjed el. Az Almás, a beléje ömlő Egregy s a Kraszna egymáshoz közel a Meszes-hegység legzordonabb tömegei között nyíló szurdokokban erednek. Legéjszakibb nyúlványa a *Dumbráva* (555 m.), mely az átellenben emelkedő *Rákóczi*-hegygyel és *Lasztagúval* a Szamos egyik nevezetes sziklakapuját képezi. A Meszeshegy hágójának magassága Zilah mellett 600 m.

K. felől a Meszes-hegységhez a *Kolozsvár-Almási hegycsoportok* csatlakoznak, melyek a Kis-Szamos, Kapus és Almás völgyeitől határolt nagy területet foglalják el. Egy jelentős hegysor a Körösfő környékén levő *Dumbráva*-hegyből kiindúlván, a Kapus és Nádas völgyei között KDK-re vonúl s Kolozsvár vidékén a *Csompó, Hója*

és a *Fellegvár* hegyekkel végződik. A fővízválasztó az Almás és Kis-Szamos között Körösfő vidékéről ÉKÉ-ra kanyarodik s az egyesült Szamos éjszaki könyökéig, Konkolyfalva és Ködmönös vidékéig vonúl. Közelebb esik az Almás völgyéhez, mint a Szamoséhoz, mindkét oldalán igen sok völgy nyílik a két fővölgy felé, a Szamos völgyei általában hosszabbak. Az erdős és magasabb hegyek a terület déli vidékeit foglalják el a Nádasi völgytől É-ra a Kendilonai és Vajdaházai völgyekig, de a legmagasabb kúpok is alig érik el a 600 mt. Az alacsonyabb hegyhátak többnyire fel vannak szántva, vagy gyepesek és legelőül szolgálnak; a völgyek többnyire nyájasak, termékenyek és népesek; de a helységek rendesen csak apró oláh falvak. Számos út szegi a minden irányban huzódó hegysorokat.

Az egész nagy vidéken, mely az egyesült Szamostól Ny-ra a magyar Alföldig s D-re a Kapus és Sebes-Körös völgyéig elterjed, az coczén és neogén képződmények uralkodnak, többnyire homokkövek és márgarétegek. De helyenként trachit és trachittufa mutatkozik, más vidékeken pedig kristályos kőzetek merülnek fel szigetszerü tömegekben. Többi között Gyalu környékén, a Szamos jobb oldalán s a Szamos és Kapus között, azután a Kapus két oldalán Nagy- és Kis-Kapus meg Egerbegy között trachitot és trachittufát találunk. Felső-Füld környékén, továbbá a Rézhegységben, a Feketeerdőben Élesdtől É-ra, a Meszeshegység déli részében s a Bükkhegységben a kristályos palák foglalnak el kisebb-nagyobb területeket. A kristályos kőzetek, különösen a csillámpala képezik az említett hegységek magvát, ők alkotják nevezetesen a Rézhegység fővonulatát. Ugyancsak ebben a hegységben nagy kvarctömegek is előfordulnak, melyek üveghuták felállítására szolgáltattak alkalmat. Az úgynevezett Lakságban Tataros, Derna, Hagymádfalva, Bodonos, Sastelek stb. határaiban aszfalttelepek vannak; barnaszén is mutatkozik ott. Az eoczén területen sok helyütt gipsztelepek vannak, pl. Mojgrád és Vártelek környékén, a Rákóczi- és Lasztuga-hegyeken stb.

Egészen más arczulata van annak a vidéknek, mely a Sebes-Köröstől D-re a Marosig elterjed; ott nagy hegységek emelkednek, melyeknek fölépítéséhez igen sokféle régibb és újabb képződmények járulnak hozzá; köztük legmagasabb és legtömegesebb a *Bihar-Vlegyásza,* mely Magyarország és Erdély határán hatalmas sziklafal alakjában emelkedik; nyugati oldaltámai a magyar Alföld felé lejtősödnek, keleti oldalához sokkal nagyobb hegytömegek csatlakoznak. Egyik keleti oldalszárnya, a *Gyalui havasok,* ÉK-re Gyalu és Kolosvár felé vonúlván, Erdély két legnagyobb folyójának, a Sza-

mosnak és Marosnak, vízkörnyékeit választja el egymástól; éjszaki oldalán a Kis-Szamos, déli vidékein a Maros s illetőleg az Aranyos vízkörnyékei terjednek el, de mindegyikébe más folyónak forrásvidéke nyúlik be, a Szamoséba a Sebes-Körös, a Maroséba pedig a Fejér-Körös, s e két folyó legott elhagyja Erdélyt és Magyarország felé siet, míg az Erdélyben eredő más folyók elsőben ennek belső medenczéje felé tartanak és csak nagy kerülővel törnek keresztül a határszéli hegylánczokon. A vízválasztó igen kanyargós, Tresztia vidékéről a Zalatnától NyÉNy-ra levő *Grohács* hegyig a Maros és Fejér-Körös vidékei között É-ra, azután az Aranyos és Fejér-Körös között a *Gajna* hegyig s a Rézbányától DK-re eső *Gyálu-Máréig* ÉNy-ra kanyarodik; innen egyfelől a Fejér- és Fekete-Körös között Ny-ra, másfelől az Aranyos, Fekete-Körös, a Hideg- és Hév-Szamos között É-ra s Körösfő felé ÉK-re huzódik.

A *Bihar-Vlegyásza hegység* közepes magassága 1420—1500 m., főgerincze D-ről É-ra vonúl, nyugati oldalára a *Ponor-Nagyváradi hegysorok* s a *Móma-Kodru* hegység támaszkodnak; amazok a Sebes- és Fekete-Körös között, emez a Fekete-Körös és Maros között terjednek el.

A Bihar-Vlegyásza hegység tehát Körösbánya vidékéről É-ra Feketetó és Sebes vidékéig huzódik; deli sarokbástyája a *Gajna* éjszaki részének főhegye a *Vlegyásza,* a két hegy egyenes vonalban mintegy 55 km. távolságra esik egymástól. A Gajna (1484 m.) felől a hegység főgerincze ÉNyÉ-ra a *Kis-Kukurbeta* (1775 m.) és *Nagy-Kukurbeta* (1846 m.) felé vonúl, ettől É-ra esik a *Bihar* (1657 m.), ezek a hegység déli szárnyának legmagasabb pontjai; az odább ÉNyÉ-ra levő *Rudzsinósza* (1463 m.) és *Tartaroea* (1289 m.) már sokkal alacsonyabbak; a Kis-Kukurbeta és Bihar között a legmélyebb horpadás és főhágó *La-Joku* (1503 m.), de a Rudzsinószától Ny-ra levő hágó jóval alacsonyabb (1411 m.).

A hegység éjszaki szárnya egészben véve magasabb, ott nyolcz csúcs van, mely az 1580 mt. meghaladja; legmagasabb csúcsok a *Bricsiej* (1752 m.), *Piátra-Talhárului* (1621 m.), a valamivel magasabb *Mikó,* a főgerincztől Ny-ra eső hármas csúcsú V. *Botyésza* legmagasabb csúcsa (1758 m.) s végre a *Vlegyásza* (1845 m.).

Egyes sziklás hegyek kivételével a hegység főgerincze gömbölyded és boltozatos, általában a hosszan elnyúló, szelid hajlású hátak túlnyomók; a csúcsok többnyire kerekded kúpok, jóllehet majdnem mindannyian egymás fölé tornyosodó sziklaszálakból állanak; könnyen megmászhatók, mert a sziklaomladékok rendesen

három oldalon már be vannak gyepesedve. Az erdő, kivevén a legmélyebb horpadásokat, seholsem ér föl a hegység főgerinczéig; ez tehát mindenütt gyepes és havasi legelőül szolgál. A Vlegyásza a *Vurvurászával* együtt tulajdonképen magában álló hármas csúcsú hegytömeg, hosszú és széles hátából három, mintegy 63 m. magas csúcs dudorodik ki, éjszaknyugati oldala sziklás és meredek. A hegység legtöbb csúcsának nyugati oldala sziklás és meredek, így a Kukurbeta, Bohodiej, Botyésza, keleti oldaluk ellenben menedékes és gyepes; másfelől meg épen a főgerincz keleti oldalán vannak egyes sziklatömbök, milyen a *Piátra Graitore* (beszélő szikla) a Bihar keleti oldalán, a meszirőll látható Piátra-Talhárіuluj stb.

A hegység mindkét oldalát mély haránvölgyek szeldelik, melyek gyakran több mellékárokra szakadnak, a nyugati oldalon való völgyek meredek hajlásúak s a Fekete-Körös hosszanti völgyére torkollanak; a keleti oldal völgyei eleintén még keskenyebb mélyedések, azután kiszélesednek, majd ismét összeszükülnek s utoljára az Aranyos, Kis-Szamos és Sebes-Körös völgyeivé egyesülnek. A hegység éjszaki részét két mély hosszanti völgy hasítja, a Drágán és Jád völgyei, melyek D-ről É-ra vonúlnak, velök egyközü a Vlegyászát K. felől határoló Székelyói völgy. A Drágán völgye az egész hegység legzordabb völgyei közé tartozik, egyetlen falu sincs benne, pataka a Botyésza éjszaki csúcsa s a Bricsiej alatt, továbbá a Mikó, Botyésza és Bricsiej közötti völgyeletben meg a Kornu-Muntyiloron fakadó forrásokból ered. A Jádpatak a V. Pojéniej nyugati oldalán támad, végre a Sebes-Körös harmadik forráscsermelye a feljebb említett Dumbráva hegyen ered. A Fekete-Körösnek szintén három forráscsermelye van: egyik a Kukurbeta nyugati oldalán s a Bihar karján levő forrásokból ered s a Polyánai völgyben lefolyván, Kerpenyétnél a Zanogáról jövő patakkal,Vaskohon alúl pedig a Vály-Gorlátában egy barlangból kiömlő Rézbányai patakkal egyesül. Odább a Petroszi patak van, mely a sziklafalból kifakadó Galbina s a *Piátra Boghi* alatt szintén sziklafalból eredő Pulsza egyesüléséből támad. A Fekete-Körös ezen patakok egyesüléséből eredvén, ÉNy-ra folyik s így a Bihar hegységet Ny. felől határolja, Sonkolyosnál DNy-ra fordúl s egy szűk völgyszoroson át a sikságra jut. A Fejér-Körös a Bihar hegység déli oldalán a Sztrimba hegyen ered, D-nek fordult ívhajlással ÉNy-ra, majd Ny-ra folyik.

A Hév- és Hideg-Szamos, valamint a Nagy- és Kis-Aranyos igen sok forráscsermely egyesüléséből támadnak, melyek részint a hegység derekán, részint keleti oldalán erednek; némelyek barlan-

gokból folynak ki. A Hév-Szamos legmagasabb forrása a Kornu-Muntyiloron fakadó Fontána Récse (hideg forrás).

A Bihar-hegység déli részében kristályos palák, különösen csillámpala és agyagpala, homokkövek és konglomerátok, éjszaki részében, nevezetesen a Vlegyászában, trachitok uralkodnak. De nagy területeket a triaszféle mészkő foglal el, mind a hegység derekán, mind annak két oldalán; a mészkő sok helyen karsztféle jelleget ölt magára. Egyik nagy mészkő-terület a Batrina és Petroszi fensík Funácza, Rézbánya stb. környékein, másik még nagyobb, de alacsonyabb mészköves fensík Meziádtól Ny-ra Lunkaszprie környékén van. Általában a mészköves vidékek a Bihar hegység legérdekesebb, legfestőibb részletei, azokban vannak a vadregényes szakadások, a sokféle barlangok. Ezek kétfélék, vagy beszakadási és beömlési üregek, grották, vagy kiszakadási és kiömlési, azaz víztől kimosott barlangok. *Schmidl Adolf*, a Bihar hegység egyik legalaposabb ismertetője,[1]) 10 beszakadási üreget és 19 kiömlési barlangot sorol fel; legnevezetesebb beszakadási üregek: a Ponor környékén levő örvény; a Zapodia jeges barlang; a Szkerisóra mellett levő nagy jégbarlang; a Kampanyászka Vaskoh mellett. Legnevezetesebb kiszakadási barlangok: az Oncsészai, Funáczai, Meziádi, Fericsei, Igriczi, Pösnicze stb. *Kovács János* több mint 20 barlangot vizsgált meg, négyben, t. i. a pesterei Igriczben, az oncsászai Zmeulujban, a funáczai Bulszulujban s a Fericseiben különböző ősvilági csontokat lelt.

A hegység alsó lejtőségeinek széles fokozatait tölgyerdők fedik, melyek onnan a nagy síkságra is kiterjednek; 320—350 m. magasságban vegyes lombfaerdők következnek, ezeket 630 m. magasságban a bükkerdők váltják fel, 1390 m. magasságban már a fenyvesek kezdődnek, de a keleti oldalon a fenyvesek 730 méterig is alászállnak.

A főhegység nyugati oldalára, mint említettük, a *Ponor-Nagyváradi hegysorok* támaszkodnak; ezek a *Bohodiej* és *Pojéniej* hegyek felől kiindulván a Jádi völgy nyugati oldalát szegélyezik, azután ÉNy-ra, majd Ny-ra és DNy-ra kanyarodnak s a Sebes- és Fekete-Körös között terjednek el, Nagyvárad és Tenke vidékén a síkságra laposúlnak le; magasságuk csak 380—670 m., de egyes részleteik nagyon festőiek. Éjszakkeleti nyúlványaikon a Sebes-Körös, délnyu-

[1]) L. Das Bihargebirge an der Grenze von Ungarn u. Siebenbürgen. Wien, 1863. A hegység egyes vidékeit és némely barlangját P. *Nagy Sándor* is érdekesen írja le »Biharország« czímü munkájában.

gati részökön pedig a Fekete-Körös tört keresztül, amannak regényes völgyszorosa Bucsa és Rév között, emezé Sonkolyos és Sz.-Miklós között nyúlik el.

Sokkal nagyobb a *Móma-Kodru* hegység, mely a Bihar-Vlegyásza hegységnek legnagyobb nyugati oldalága; a Fekete- és Fejér-Körös völgyei között terjed el; a *Leszpedi* hegyből indúl ki, főgerincze eleintén egyenest Ny-nak tart, a *Dobrina* hegyben 1019 m. magasságra emelkedik, nyugati oldalán van a *Gyálu-Máre* hágója (629 m.), mely Bihar s a volt Zaránd megyék között a fő átjáró; ettől Ny-ra a *Móma* (850 m.) emelkedik; onnan kezdve a hegység főgerincze a Fekete-Körös folyásával s a Bihar hegység tengelyével majdnem egyközüen ÉNy-ra kanyarodik, a *Kodru* és *Pless* (1114 m.) felé; a Pless és Kodru között egy hágó (992 m.) van. A Pless nagy csomópont, melyből a hegyágak sugárosan terjednek szét É-ra a Fekete-Körös, Ny-ra a nagy sikság felé, DNy-ra pedig a Fejér-Körös völgyére ereszkednek. A hegységet többnyire tölgyesek és bükkesek fedik.

Nevezetességei közé tartozik a *Kimpanyászka* barlang; ez azon a mészköves fönsíkon van, mely Vaskoh, Briény, a Móma éjszaki oldala s Alsó-Kristyor között terül el. Ott van a *Kalugyeri* időszakos forrás is. Számos nagy töbör jellemzi a mészköves fönsíkot; ilyen töbörök Déznától ÉNy-ra a Restyiráta nevü vidéken is vannak, hol vasolvasztót találunk.

A Bihar harmadik nyugati ága a *Hegyes-Drócsa* hegység, mely a Fejér-Körös és Maros között elterjedvén, legmesszibbre nyúlik ki az Alföldre. (Lásd a 233. l.) Főgerincze Kazanyesd vidékéről a *Piátra-Albán* át a *Drócsa* hegyig (838 m.) NyÉNy-ra vonúl, onnan egy jókora oldalágat ÉNy-ra Buttyin felé ereszt, azután a *Mihalole* hegyen át Ny-ra, majd DNy-ra s végül a *Hegyes* (806 m.) felé ÉNy-ra kanyarodik; a Drócsa és Hegyes között nagyon letörpül s nehány mély (330—350 m.) nyerget mutat, ellenben a Hegyestől a konopi *Debella-Gorán* (558 m.) át a világosi *Hidegkútig* (573 m.) jóval magasabb. A hegység déli lejtősége általában rövidebb és meredekebb, mint az éjszaki oldala, a vízválasztó gerincz nagyon zegzugos, a Kladovai völgy legéjszakabbra nyomja, a *Korcsma* hegyig (510 m.). Az éjszaki oldalon a Csiger völgye leghosszabb; Ny. felé egyetlen állandó patakja sincs a hegységnek, mert az hirtelen szakad meg a síkságon. Ugyanis Paulistól Világosig meredek haránt-gerincz nyúlik el, melynek főkúpjai a *Harang* (321 m.), a Gyorok felett emelkedő *Kecskés* (471 m.), az odább É-ra levő *Magura* (479 m.) és *Tornya* (458 m.), a *Hidegkút* (573 m.) Kovaszincz és

Világos között, s éjszaki végén a *Világosi Várhegy* (473 m.) — A Marosnak szintje Paulisnál 119, a Fejér-Körös lapálya 107—109 méter.

A hegységet sokféle kristályos palák és mészkövek, kvarczitok, diorit, granitit és trachitok alkotják. [1]) Nyugati oldaláról a szőlőmivelés meg a hegyi legelők kiszorították az erdőt, de legnagyobb részét még folytonos erdőségek fedik, s az említett harántgerincz bármelyik pontjáról láthatjuk K. felé a kincstári erdők rengetegét.

A Bihar-Vlegyásza hegység délkeleti és keleti oldalához csatlakozó igen terjedelmes hegységeket az Erdélyi Érczhegység s a Gyalui havasok nevezetei alatt foglaljuk össze.

A legérdekesebb hegyalakulásokat, a legváltozatosabb tájképeket az *Erdélyi Érczhegységben* találjuk. Mosolygó, téres völgylapályok mély szakadékokkal és sötét szurdokokkal, hosszan elnyúló erdős és gyepes gerinczek, gömbölyded kúpok, szaggatott sziklaormokkal és meztelen hegyhátakkal váltakoznak. A hegyek nem sorakoznak szabályosan egy bizonyos irányban, hanem össze-vissza hányvák, s felette változatos csoportokat képeznek. A Maros tágas völgye felé hol kies lejtőkkel, hol meredek sziklafokokkal ereszkednek alá. Keleti oldalukat gyönyörü, merészszabásu mészkő-hegység szegélyezi, mely az Aranyos völgyétől, Toroczkó vidékéről az Ompoly völgyéig terjed. Ama hegyek már Herodot agathürszeinek szolgáltatták az aranyat, a melyből ékszereiket készítették, kincseiket a rómaiak is aknázták, de azokat az évezredek folyamában egymást felváltó népek a mai napig sem meríthették ki, még mostanában is Európa leggazdagabb aranybányáit azokban a hegyekben találjuk.

Az Érczhegység legnyugatibb tagja a *Körösbányai hegycsoport*, közvetetlenül a Drócsa-Hegyeshez csatlakozik, ennek keleti szárnya; a Fejér-Körössel egyesülő Ponori patak s a Marosba sietö Cserbiai víz völgyeitől K-re a Márei és Kajáni völgyekig terjed. Déli oldalát számos völgy szeldeli, köztük a Szirbi a legnagyobb; ez a Maros völgyének egyik szép lapályára, az Illyei medenczére nyílik. A hegycsoport főgerincze Ny-ról K-re vonúl, legmagasabb tetői a kazanyesdi *Magura* (907 m.) s a Körösbányától D-re eső *Gyálu-Borea*.

A Körösbányai hegycsoportnál sokkal festőiebbek és érdekesebbek a *Nagyági, Zalatnai* és *Abrudbányai hegycsoportok*, melyek amattól K-re és ÉK-re az Ompoly völgyének két oldalán s az Aranyos völgyéig terjednek.

---

[1]) L. *Lóczy Lajos* jelentését a Földtani Közlöny XIV. köt.

A Nagyági hegycsoportnak fő része a Dévával szemben magasló *Csetrás* hegység, melynek gerincze ÉNy-ról tágas ívben DK-re csap, éjszaknyugati sarkán a *Nagy-Csetrás* (1294 m.) nyúlakodik fel, mely a hegycsoport legmagasabb kúpja, délkeleti végén a *Kornu Csetrásului* áll. E hegység éjszaknyugati oldalán a Boiczai és Rudai völgykatlanok vannak, déli oldalán pedig a Nagyági völgy nyílik.

Ha Maros-Németi felől a Kajáni völgyön felfelé megyünk, Krecsunesd falun túl csakhamar egy vadregényes, sziklás völgyszorosba jutunk, melynek nyugati oldalán az örmingyei *Magura* és *Nagy-Magura,* K. és ÉK. felé pedig a *Sztoga, Sztura, Szindgyila, Csetrás* és más hegyek nyúlakodnak fel, melyek mindannyian szép trachit-kúpok, többnyire bükkfákkal fedvék, de a Szindgyilán fenyves van. A bányákat az alacsonyabb *Szurugyel* és *boiczai Magurában* találjuk. Az utóbbi 661 m. magas, széles hátán nagy mészkő tömeg rakódott le, mely nagy meredélyekkel szakad meg. Sziklafalában három csűralakú barlang van, melyeket legújabban Téglás Gábor vizsgált meg és irt le, érdekes történelemelőtti maradványokat talált bennök.

Nagyág a Hajtóhegy tövén szűk és meredek hajlású völgyben fekszik, melyet gyönyörü trachitkúpok könyöklenek körül. A messzire szétszórt helységnek legalsóbb házai, a Ferencz-tárna szájánál, gesztenye és diófák között vannak, legfelsőbb házai pedig vagy 330 méterrel nagyobb magasságban épültek, ott, a hol a tölgy- és bükkfák közé már a komor fenyő vegyül. A helység házai a völgyben s az ezt szegélyező kúphegyek oldalain vannak szétszórva; három temploma megannyi különböző magasságú hegyfokon áll. Gyönyörü kilátás esik onnan felülről. Tekintetünk a festői sziklaormok és erdős hegykúpok között nyíló völgyön végig járva a Maros térségén gyönyörködik, ettől D-re magasabb meg magasabb hegysorok kéklenek s mögöttük a távoli látóhatáron a Retyezát magas ormai ködlenek.

A Hajtó (1046 m.) épen a róm. kath. templomtól É-ra tornyosúl, mellette áll a *Szárkó,* melynek sziklás lejtője DNy-ra vonúl, továbbá a *Kalváriahegy,* a *Czukorsüveg* stb.

A Bojczai völgykatlantól K-re a hegyek általában különböző trachitokból állanak, helyenként kristályos palák, mészkövek, homokkövek is előfordúlnak. A bányák leginkább a trachit hegyekben vannak, leginkább aranyat és ezüstöt szolgáltatnak, továbbá némi ólmot, rezet, ként, arszént, stb.; a nagyági bányákban tellurt is találnak. [1])

[1]) L. *Inkey Béla:* Nagyág földtani és bányászati viszonyai. Budapest, 1885.

A *Zalatnai* vagyis *Ompolymelléki hegycsoport* főgerincze a Fejér-Köröst a Balsai és Glódi patakoktól s az Ompolytól választja el, s ennek jobb, déli oldalán vonúlván Alvincz és Gyula-Fejérvár környékén, a Maros völgyénél szép szőlőhegyekkel végződik. Fő tetői a *Grohács* Zalatnától ÉNy-ra s a *Vurvu le Máre* (1008 m.) az említett várostól DK-re. E hegycsoportban a homokkő uralkodik, de helyenként vele a trachit váltakozik. Ebben is a bányák leginkább a trachitban vannak, így a *Facza Baja* hegységben, mely Tresztiától ÉK-re Porkura környékén van. Zalatnán különben most leginkább a kohászat virágzik. De a legnevezetesebb bányákat az *Abrudbányai* vagyis *Aranyosmelléki hegycsoportokban* találjuk. Ezek a Fejér-Körös, Ompoly és Aranyos között terjednek el, egyfelől a Grohács éjszaki nyúlványához, másfelől a Bihar délkeleti ágaihoz csatlakoznak. Erdélynek legregényesebb és legfestőibb hegységei közé tartoznak; gyönyörü szabályos hegykúpok meredek horgas sziklaormokkal, kies nyájas völgyek vadúl szaggatott szakadékokkal, tátongó feneketlenségekkel, sűrü ős erdőségek zöldellő havasi rétekkel váltakoznak. Komor fenyvesek borongnak a magas gerinczeken és sötét szurdokok oldalain, nyájasabb lombfa erdők foglalják el az alacsonyabb, verőfényes hegyoldalokat. A belső hegyvidék Zalatna és Abrudbánya között majdnem egészen lakatlan hegyrengeteg, ott leginkább csak havasi tanyákat találunk, ellenben a többnyire DK-re nyíló völgyeket sűrün lepik el a helységek.

A Fejér-Körös éjszaki oldalán a Bihar hegység délkeleti szárnyához, a *Rotundához* és Gajnához csatlakozó hegysorok terjednek el, melyek között mélyen bevágódott völgyek nyílnak. A Gajna felől K-re vonuló hegyág a Kis-Aranyos völgyének déli oldalát szegélyezi. Odább DK-re, Blesény és Abrudbánya között a *Volkány* emelkedik, melyhez D. felől a *Nyágra* csatlakozik; Abrudbányától DK-re a *Vulkoj* (Korábia) nyulakodik fel, melyhez ÉK. felé a *Grohelunga* és *Nyegrilásza* csatlakoznak; odább É-ra a *Giamina* emelkedik, melyhez a *Detunáta Gola* és *Detunáta Flokóza* csatlakoznak. Az említett hegyek az Abrudbányai és Verespataki völgyeket veszik körül. Offenbányától D-re a *Kolczu-Csorámuluj* a legmagasabb hegy. Mindezek a hegyek és kiágazásaik leginkább trachitból és bazaltból állanak. De e kitódulási hegytömegek előtt, a Maros völgye felé ábrándos alakú mészkőhegyek tornyosúlnak, melyek Torda vidékétől hosszú vonalban D-re sorakoznak. A mészkőhegyek éjszaki szakaszát az Aranyos elvágta a déli nagyobb tömegektől. Legalacsonyabb a *Tordai hegység* az Aranyos völgyszorosától É-ra, jóval magasabb

és ábrándosabb alaku a *Toroczkói hegység,* melynek főcsúcsa a *Székelykő;* odább D-re a *Csáki kő* tornyosúl. Ettől s a Gáldi patak völgyétől D-re még egy mészköves fönsík van, mely Magyar-Igen fölött magaslik, tetői a *Csumerna, Gugu* és *Kecskekő.*

E festői mészkőhegyek keleti aljában terül el a sok völgytől szeldelt dombos vidék, melynek DK-re szolgáló lejtőin jeles bor terem, erdélyi *Hegyaljának* nevezik. Ez Nagy-Enyed vidékéről D. felé Sárd vidékéig terjed.

Erdélyben a bányászat egyik főtényezője az *arany-ezüsttermelés.*[1]) Az aranybányák Alsó-Fehér megye délnyugati s Hunyad megye éjszakkeleti vidékein vannak. Alsó-Fehér megye területén van: az abrudbánya-verespataki bányamegye Verespatak és Korna községek határain s a bucsum-zalatnai bányamegye, mely magában foglalja a Bucsum, Zalatna, Trimpoel és Valea-doszului községekben levő bányaműveket. Az abrudbánya-verespataki bányamegyének területe alig 359 hektár, e területen a Nagy- és Kis-Kirnik, Affinis, Zeus-Gaur, Csetátye, Karpin, Orlea, Igreu, Lety és Vajdoja nevü hegyek foglalják magokban az egyes bányaműveket; a telérek részint a kvarctrachitban, részint a homokkőben fordulnak elő. Összesen 176 bányamű van többé-kevésbbé élénk müvelet alatt, ősi kezdetleges mivelési és előkészítési mód szerint magánosok folytatják a bányászatot, kellő tőke és szakértelem nélkül, mégis évenkint mintegy 1 millió forint értékü aranyt ezüstöt termelnek. Rendszeres művelést csak a verespataki Orlea Sz.-Kereszt m. k. és társulati bányamű folytat, de jó példáját a magán bányatársulatok nem követik. A bányamegyében sok kezdetleges zúzómű van, kedvező időjáráskor 6102 zúzónyíl tartatik üzemben, a bányamunkások száma több mint 3400. A bucsum-zalatnai bányamegyéhez tartoznak a Vulkojhegyen való bányák, ott 2 nagyobb s 15 kisebb bányamű van; a Péter és Pál bányaművet a birtokos társulat 1884-ben egy franczia társulatnak adta haszonbérbe, mely legott egy amerikai zúzóművet állított fel. A Botes hegyben levő bányamű csak 1805 óta létezik, most ezt is a franczia társulat vette haszonbérbe; de ezenkivül van ott még 13 kisebb bányamű. Bucsum községének határán 43 bányamű van, köztük legnevezetesebb a »Konkordia.« Trimpoel község határában a Faczebajai bányamű most egy bécsi vállalkozó birtokában van, rendszeresen még nem fejtetik le. A bucsum-zalatnai bányamegyében összesen 1160 munkás van, a zúzónyilak száma 2734.

[1]) L. *Pálfy József:* Erdély aranybányászata, a bányászati, kóhászati és földtani kongresszuson tartott előadás. Budapest, 1885.

Hunyad megye aranybányászata három bányamegyére oszlik: a Maroson inneni, a boiczai és körösbányai bányamegyékre. A Maroson inneni bányamegye magában foglalja a Nagyág, Füzesd, Czertés, Hondol-Magura, Toplicza, Kis- és Nagy-Almás, Pojána és Tekerő községek határain fekvő aranybányákat. Első helyen áll a Nagyági magyar k. és társulati bányamű, mely szakszerű vezetés mellett szépen virágzik. A többi említett helyeken most csekély az aranytermelés; a füzesdi bányaművet a kincstár 1882-ben magánosnak adta el, de ez még nem indította meg a bányamivelést. Nagy-Almás községben egy bécsi birtokos rendeztette be újra az elhanyagolt bányaművet. A boiczai bányamegye magában foglalja a Boicza, Tresztia, Herczegány, Kajanell, Örmingye és Pestyera községek bányaműveit. A boiczai fő bányaművet egy németországi vállalkozó tartja bérben, Kajanell község határában egy németországi bányatársulat indította meg a feltárási munkálatokat, s nagy érczelőkészítési művet építtetett. A körösbányai bányamegye magában foglalja a Czebe, Karács, Brád, Ruda, Kristyor, Bukuresty, Sztanizsa, Dupepiatra, Bucsesd, Felső-Lunkoj, Prichodest, Pogyele, Alsó- és Felső-Vácza és Birtin községek bányászatát, most csak a rudai és kristyori bányáknak van jelentőségök; a rudnai bányaművet 1884-ben egy németországi részvénytársulat vette meg, mely most nagy építkezéseket folytat, a Fehér-Körös mentén egy nagy érczelőkészítő művet rendeztet be. A boiczai és körösbányai bányamegyében legujabban számos külföldi és hazai vállalkozó nagy kutatási munkálatokat végeztetett.

Offenbányán Torda-Aranyos megyében a kincstár megszüntette a bányamivelést, két magán bányamű legujabban némi lendületet vett. A Toroczkói hegységben sok vaskőbánya van, de a vasbányászatot és kohászatot az ősi kezdetleges módon folytatják, kevés sikerrel.

Az Aranyos völgyétől É-ra egy nagy fensíkot, roppant hegyrengeteget találunk, mely a Sebes-Körös és Kis-Szamos völgyeiig terjed, a Bihar-Vlegyásza keleti oldalára támaszkodva. A nagy és zord fensíkon rengeteg fenyvesek boronganak, melyek részint még őserdők, részint pedig a szélvihartól és emberektől rútúl el vannak pusztítva. Az óriási fák gyökerestől kicsavarvák vagy derekoknál letörvék, egymásra halmozódva s össze-visszahányva rohadoznak ott helyben. Az 1260—1580 m. magas hegytömegeket a Hév és Hideg-Szamos és más folyóknak völgyei szeldelik. E völgyek meredek hajlásuak, gyakran felette keskenyek, vad szakadékok, bennök akár

gyalog, akár lóháton csak nagy nehezen haladhatunk előre, míg az azokat szegélyező hegygerinczeken járt havasi ösvények vannak, melyeken kényelmesen lovagolhatunk. Ámde a hegyágak nagyon hosszúra nyúlnak, 2—3 napot kell lovagolnunk, mígnem a Bihar és Vlegyásza főgerinczét elérjük. Azt a nagy hegyrengeteget *Gyalui havasoknak* nevezik; zord egyhanguság jellemzi, belső vidékei majdnem egészen lakatlanok, ott még a havasi tanyák is ritkák, annál bővebb a vad állat, mert ott nem igen bántja sem pásztor, sem vadász. Összecsoportosúlt helységek leginkább csak a havasok szélein vannak, a hol a völgyek kiszélesednek, s oldalaik szelidebb alakot öltenek. Egyik legnyájasabb völgy Kalotaszeg, mely Bánffi-Hunyad nyugati oldalán a Sebes-Körös völgyére nyílik.

A Bihar-Vlegyásza mindkét oldalán s a Szamostól a Marosig terjedő hegyes vidékeken leginkább oláhok laknak; ezek népesítik különösen a Gyalui havasokat, csak a völgyek torkolatában s a bányavárosokban vannak magyar és német lakosok is. Ámde ezek az idők folyamában nagyon megfogytak, a hegyekről leszállt oláhság 1784-ben s 1848—49-ben iszonyú kegyetlenséggel irtogatta őket. 1784-ben 60 falut, 140 földesúri házat hamvasztottak el az oláhok s több mint 4000 embert gyilkoltak meg. Még nagyobb pusztításokat és vérengzéseket követtek el 1848—49-ben.

A mult században Hóra, a jelen század közepén Janku Ábrahám voltak a népvezérek, mindketten a móczok földjén születtek, mely az Aranyos völgyén fölfelé Offenbányától Topánfalván át a Gajnáig s onnan délkeleti irányban Abrudbányán és Zalatnán át az Ompoly völgyén lefelé Ompolyiczáig elterjed.

A móczok sok tekintetben különböznek a többi oláhoktól, arczuk, termetök, járásuk, viseletük is a székelyekre emlékeztet, s némelyek csakugyan elolához sodott székelyeknek tartják.[1]) Arczuk hosszúkás, homlokuk magas, termetük nyulánk, szemöldük bozótos; csak bajuszt növesztenek, szakállukat leberetválják. Szemük többnyire szürke, hajuk barna, de egészen szőke férfiakat és nőket is találunk köztük. Járás közben kissé előre hajolnak, azért medvék-

[1]) *Téglás Gábor* is hajlandó elfogadni azt a véleményt, hogy a fejedelmek korában székely telepítvényesek honosíták meg az Aranyos mellékein való állami erdőkben a faipart. Reggel a havasi kürttel, mely 2—3 m. hosszú, ébresztgetik egymást a pásztor leányok, e hangszert az erdélyi oláhság egyebütt nem ismeri, csimpolyával és furulyával fejezi ki örömét és bánatát, de a székelyeknél szintén otthonos és kedvelt hangszer a havasi kürt. *A mi Cserna Goránk*, a Nemzet, 1884. évf. szept. 6. számában.

nek gúnyolják a magyarok. Jellemök fő vonásai a komolyság és bizalmatlanság, munkásság és kereskedői élelmesség. Hegyes hazájokban kevés a szántóföld s nagy havasi legelők sincsenek ottan. A pásztorkodásból tehát meg nem élhetnek a móczok, s a kik az oláhok természetének leginkább megfelelő ezen foglalkozásról le nem mondtak, azok oda hagyták szülőföldjöket s nyájaikkal a déli havasokra s az alsó Duna mellékeire költöztek, hol a mokánok nevén ismeretesek. A mezei gazdasággal leginkább az asszonyok és gyermekek foglalkoznak, a fenyvesek között levő irtásokon burgonyát és káposztát, a lankásabb helyeken tengerit, rozst, zabot, lent és kendert termesztenek. A férfiak holmi famunkákat csinálnak s ezekkel kereskednek; fa áruikkal nemcsak a közel eső völgyeket és lapályokat járják be, hanem elmennek a Tiszáig és Dunáig is s Temesvárott, Szegeden, Debreczenben, Orsován, sőt Bukarestben is találkozhatunk velük. Az egyes falvakon a faiparnak különböző ágait űzik. Szekatura és Csertés lakosai leginkább zsindelyt, Albakéi épület- és szerszámfát és szőlőkarókat, Szkerisora, Nyágra, Vidra és Kis-Ponor emberei csebreket, abroncsokat, dongákat készítenek.

A móczok ügyes ácsok is, nagy ügyességgel tudják lakóházaikat, csűreiket és templomaikat fából összeróni. A fa templomok köpenyszerű magas zsindelyfedéllel fedvék, a karcsú vékony tornyocska a fenyő alakját utánozza, az ivezetes csarnok s ennek gondosan faragott oszlopai a román stílre emlékeztetnek. A lakóház rendesen kőből rakott földszinti helyiségből s e fölé fából épített lakosztályból áll, az előbbi helyiség cselédlakásúl, éléskamráúl vagy istállóúl is szolgál.

Mint általában az oláhok, úgy különösen a móczok nagyon ragaszkodnak az ősi szokásokhoz, felette vakbuzgók és babonásak, papjaik iránt nagy tisztelettel viseltetnek. Mint szolgák és jobbágyok sokat szenvedtek vala földesuraiktól s a kincstár bányatisztjeitől. A múlt században II. József erőszakos ujításainak idejében könnyen lehetett őket elámítani, mikor Hóra, Kloska és Krizsán azt hirdették nekik, hogy a császár nevében és megbizásából szervezik a népfelkelést. S miként akkor, úgy 1848-ban a pópák is izgatták a népet a kebellázító vértettek elkövetésére. [1])

[1]) »Albakban született Hóra, a móczok hőse, kinek tetteit még most is mesélgetik a hideg téli estvéken apró házikóikban,« ezt írja *Bergner*, ki az oláhok véres tetteit mentegeti, szerinte »Janku tábornok« nemzeti hős, kinek szülőhelyét úgy mint Hóráét a havasokon mindenki ismeri s minden gyermek mutogatja az idegennek. — *Téglás Gábor* pedig azt mondja: »A nép itt sokkal

V.

A megyék áttekintése, Szilágy megye, Bihar, Kolozs, Torda-Aranyos és Hunyad megyék ide tartozó vidékei.

A Szamos és Maros között eső vidékekre Szilágy, Bihar, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fejér, Arad és Hunyad megyék terjednek ki. Szilágy megye egészen ide tartozik, a többi megyékből csak kisebb-nagyobb részek ide valók. Bihar és Arad megyékről már szóltunk, itt Bihar megyének csak keleti hegyes vidékeire kell még visszatérnünk. — Szilágy, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fejér és Hunyadmegyékben az oláhok nagy többségben vannak, a magyarok száma sokkal kisebb, a németek pedig csak kis töredék. Vallásra nézve Szilágy és Kolozs megyékben a görög-katholikusok, Hunyad megyében a görög-keletiek vannak többségben; Torda-Aranyosban és Alsó-Fejérben a görög-katholikusok és görög-keletiek majdnem egyenlő számmal vannak, a római katholikusok és lutheránusok száma a felsorolt megyékben csekély, a reformátusoké sokkal nagyobb. Az öt megyében összesen 362,278 görög.-kath., 337,179 görög-keleti, 132,907 református lakik; a zsidók száma még csak 17,803.

Szilágy megye a volt Kraszna és Közép-Szolnok megyékből s Doboka és Kolozs megyék néhány községéből alakíttatott; Szatmár, Bihar, Szolnok-Doboka és Kolozs megyék között fekszik, tehát a Szamostól és Bükk hegységtől a Réz hegység főgerinczéig terjed s a Meszes hegységet is magában foglalja. Legnagyobb része dombos és hegyes, de nyájas völgyek szeldelik, a Szamos és mellékvizeinek, az Almás, Egregy és Szilágy folyóknak, továbbá a Kraszna s a beléje szakadó Zilah völgyei. A Berettyó és Ér is e megyében ered. Földje általánvéve termékeny, mindenféle gabna és gyümölcs, sok vidéken a szőlő is díszlik, de a lakosok hanyagul mívelik a földet. A helységek száma nagy, de jelentős város nincsen köztük.

Zilah a megyének főhelye, azelőtt sz. k. város volt, most r. t. város, 5961 lak., kik nagyobbára magyarok, a hasonnevű folyócska mellett szép vidéken fekszik. Oda ÉK-re *Mojgrád* oláh falu van, helyén római város volt; É. felé *Diósad* (1386 lak.) és *Sámson* (1040 lak.) magyar falvak, D. felé pedig *Ördögkút* (1181 lak.) és *Vármező* (1637 lak.) oláh falvak a járás legnépesebb községei.

Zsibó, közel a Szamoshoz, járási főhely (1660 l.), b. Wesselé-

józanabb gondolkozású, semhogy egy szocialisztikus ábrándozót nemzeti hősként dicsőítene .... « Hóra herosztratusi dicsőségének irigye alig akad s a román sajtó által megteremtett nümbusnak nyomát sem találjuk fel a havasi pásztortüzek körül.«

nyi idejében híres ménes volt ott; e járásban még *Balázsházának* és *Szamos-Udvarhelynek* van több mint 1000 lakosa, amaz Zsibótól D-re az Almás völgyében, emez É. felé van.

Kraszna magyar mváros a hasonnevű folyó mellett, Zilahtól Ny-ra, szintén járási főhely, 2767 l.; oda DK-re *Oláh-Keczel* (1106 lak.), D-re *Bogdánháza* (1120 lak.) és *Csizér* (1115 lakossal) oláh falvak.

Szilágy-Somlyó r. t. város, a Szilágyság szivében, a Kraszna mellett fekszik, azelőtt Kraszna megye székhelye volt, most járási főhely 4189 lak.; hajdani vára romban hever; *Perecsen* (1753 nagyobbára magyar lak.) K-re, *Szilágy-Nagyfalu* magyar mezőváros (1710 lak.) DNy-ra, *Magyarpatak* a Réz hegység éjszaki oldalán, tót falu (1410 lak.), *Kémer* (1969 lak.) és *Kárásztelek* (1325 lakossal) ÉNy-ra, *Sarmaság* (1030 lak.) É-ra, az útóbbi három község magyar. Szilágy-Somlyóhoz közel DNy-ra *Zovány* falunál kis fürdő van, vize vasgáliczos timsós, ugyancsak ily forrás *Zálnok* faluban is van, mely *Mojádtól* Ny-ra esik.

Szilágy-Cseh csinos magyar mváros a Szilágy folyónál 2451 l.; oda Ny-ra *Hadad* mváros van (1723 lak.), melyet b. Wesselényiféle két kastély ékesít; közel oda *Hadad-Györtelek* (1052 lak.), odább É-ra *Egerhát* kis mváros, *Mosóbánya* falu (1205 lak.) és *Felső-Szivágy* mváros (1327 lak.)

Tasnád magyar mváros az Ér mellett, a síkság szélén, járási főhely 3375 lak.; *Tasnád-Szántó* (1593 lak.) ÉNy-ra; *Tasnád-Szarvad* (1093 lak.) K-re, *Szakácsi* (1254 lak.) és *Alsó-Szopor* (1182 l.) odább K-re, *Ákos* (1199 magyar lak.) az utóbbihoz É-ra; *Peér* a megye nyugati határszélén (1734 magyar lak.), *Nagy-Derzsida* (1103 lak.) Alsó-Szoportól D-re.

Bihar megyének síkségi és érmelléki nevezetesebb helységeit már felsoroltuk (a 211 s k. l.), itt még nehány hegyvidéki helyét fogjuk megemlíteni. Nagyváradról kiindulván, a Réz hegységbe teszünk kirándulást, a Sebes-Körös völgyén fölfelé menve nemsokára *Mező-Telegdet* érjük el, mely hajdan híres város volt, most hanyatló mezőváros, 1383 magyar lak.; a reformátusoknak ott nevezetes régi templomuk van; onnan az É-ra *Hagymádfalvának* tartó uton haladva a Gyepes völgyébe fordúlunk be s nemsokára a *Czigányvölgybe* s az aszfalt vidékre jutunk. Itt van a Magyar aszfalt-részvény-társaságnak *felső-dernai* gyártelepe; a vállalat 1878-ban alakult, szépen gyarapodott, most van Felső-Dernán és Budapesten egy-egy gyára, 130 munkása közül 30 a bányákban, 60 a dernai gyártelepen s 40 Buda-

pesten van alkalmazva. Felső-Derna felől a hegyeken át K-nek vivő úton *Középesre* mehetünk, melynek lakói, úgy mint általában az ottani falvakéi, csak egy század óta oláhosodtak el; onnan az út ÉK-re *Várvízre* vezet, ez a Bisztra völgyében fekszik, melynek mellékvölgye a *Verzári*; ezt a kerekvölgyet szép erdős hegyek könyöklik körül; a déli szélén emelkedő hegyoldalban szép vadászkastély van, mely most gr. Zichy Jenőé, a környéken két vizesést találunk. Középesről szép hegyi út D-re a *Fekete erdőbe* vezet, itt a magyar földhitelintézet üveggyára van, mely legujabban tetemesen megnagyobbíttatott, most 282 munkás készít ott mindenféle üveget. A gyár közelében vasas forrás s kettős vizesés van. Az út a Bisztra völgyén felfelé a Feketehegy gerinczére viszen fel, honnan szép kilátás esik a szomszédos erdős hegyekre s a Körös völgyére. D. felé menve az úton *Pestesre* és *Sólyomkőre* jutunk, itt egyszerű üveghutát találunk, oda nem messze egy nagy kerek völgy közepén különálló sziklahegyen *Sólyomkő vára* épült, mely egy uradalomnak központja volt, az erdélyi fejedelmek, Bocskay, Báthory Gábor stb. bírták.

A Sólyomkői uradalomhoz Élesd s a Báródság tartozott. *Élesd* mváros 1400 magyar lak., a Körös völgyének legcsinosabb és legélénkebb helysége, gr. Battyhányi József biharmegyei uradalmának központja, a hegyek aljában, a Sebes-Körös éjszaki oldalán fekszik. A vasúti állomás jó messzire esik Élesdtől, mert a Körös déli oldalán huzódik el; onnan meglátogathatjuk az *Igriczet* vagyis Pesterei barlangot, melynek öblös szádája a vasútról is meglátszik, s az odább D-re eső Kalotai barlangot. Az országút Élesdről a Körös jobb oldalán halad tovább, nehány jelentéktelen oláh falun át *Nagy-Báródra* ér; ez az egykori nemes oláh kerületnek, a Báródságnak és kapitányának székhelye volt, most ronda kis mváros 1489 lak., határában barnaszéntelepet tártak fel. Az országút Nagy-Báródot elhagyván, a *Királyhágóra* [1]) kapaszkodik fel, melyről szép kilátás esik a környékre, onnan leereszkedve *Bucsánál* jut ismét a Körös völgyébe s azután csakhamar *Feketető* mvárosnál (1701 oláh lak.) a megye határát éri el.

A vasút Révnél a Körös völgyszorosába fordúl be, meredek veres sziklafalak alatt halad el, egy kiálló sziklatetőn a Révi szoros őrtornya a *Tündérvár* épült; azután közel egymás után két alagút következik, a második alagútból kiérve nagy kerek völgybe jutunk,

[1]) Nagy hire van a Királyhágónak, nagyobb, mint megérdemli, *K. Nagy Sándor* is úgy beszél róla, mint Magyarországot Erdélytől elválasztó roppant hegységről, pedig maga mondja, hogy magassága csak 1862 láb.

ennek közepén egy halom van, melyből bronzkori tárgyakat ástak ki; a kik a névtelen jegyző meséiben hisznek, ott kereshetik Mén-Maróth várának maradványait; a völgy déli szegletében *Vár-Sonkolyos* kis oláh falu fekszik. A harmadik alagúton túl nemsokára elérjük a népesebb *Brátkát*, melynek házai a völgyben, a hegyoldalban s a hegytetőn vannak szétszórva; közelében egy barlang van, melyben régi fegyvereket találtak. Brátkától K-re esik a Jád torkolata, völgyét rengeteg erdőkkel fedett magas hegyek szegélyezik, a fa szállítása végett gr. Zichy Jenő keskenyvágányú vasútat építtetett, mely *Csarnóházán* és *Remeczen* túl az Izvor völgyéig húzodik fel. Remecz és Csarnóháza (1763 oláh lak.) környékén egy-egy barlang van, a kopár Csarnótetőről szép kilátás esik a hegyrengetegre, régi vára nyom nélkül eltünt.

Nagyváradról délkeleti irányban menő úton, a Sebes- és Fekete Körös között elterjedő hegyeken, *Almamező, Drág-Cséke, Magyar-Cséke, Dusesd* s más oláh falvakon át a Toplicza völgyébe jutunk, hol igen szép vidéken a *Lunkászpriei* ásványos forrás buzog fel, mely kénes jódos vasas víz; a patak egy barlangból ömlik ki, melyben cseppkő alakulatok vannak; az ottani erdészlak közelében barnaszén-telepet találtak. Lunkászpriétől D-re a Vidapatak szép völgyét követjük, *Szitány* és *Papmező* oláh falvakon át, az utóbbi faluban kolostor volt, mely várul is szolgált, most csak némi faltöredéke látható még; ott elhagyván a Vida vagy Hollópatak völgyét, K-nek tartunk *Papmező-Kimpány* és *Papmező-Valány* falvakon át, azután D. felé megyünk *Remetére*, ez a vidék egyetlen magyar falva, az ottani református templom becses műemlék volt, de az ujításokkal elrontották. A helység közelében az É-ról jövő Rossia s a K-ről jövő Meziádi patakok egyesülnek, az utóbbi völgyön fölfelé K-nek tartva fárasztó úton elérjük a messzire szétszórt *Meziádot*, a falu keleti végén a völgy azonnal összeszorúl s több festői sziklakaput képez; hátterében a Gyálu-Goronuluj mered föl, melynek oldalán a Bihar hegység legnagyobb és legszebb barlangja tátong. A Meziádi barlangnak kapuja mind nagysága, mind szabályossága által tűnik ki; roppant nagy előcsarnokba nyílik, melynek kupoláját szép cseppkövek függönyözik körül; az előcsarnokból jobbra-balra más csarnokok nyílnak, a főcsarnok jobbról van; utána más folyosók és csarnokok következnek, egyik szebb a másiknál. A bal üreg szűkebb és meredekebb hajlású, de abban még szebb cseppkő-alakulatokat találunk. A vidék a nagyváradi görög kath. püspök birtoka.

Meziádról az erdős hegyeken keresztül D. felé menő úton más-

fél óra alatt *Belényesre* jutunk. E takaros mváros kies völgylapályon fekszik, kimagasló tornyaival és fehérlő házaival csinos képet mutat; a piaczon van az oláh főgimnázium, előtte áll a görög-katholikus templom, e mellett a nagyváradi görög-kath. püspök csinos nyári palotája, odább D. felé az 1881-ben felállított állami leányiskolát, továbbá a reformátusok kőfallal bekerített templomát találjuk. Ezeken kivül nehány más diszes épületet is találunk a helységben, mely két részre szakad, Belényes falura és Belényes városra; a faluban csak 622 lélek lakik, a városban 2614 lakos van, ezekből 1310 magyar s 1049 oláh. — Belényessel átellenben, DK-re a folyó bal oldalán, egy hegytetőn, *Bélavár* romjai láthatók, kissé odább *Tárkány* csinos házai és magas tornya mutatkoznak. Tárkány az oláhság közepette tisztán magyar község, lakosai mind reformátusok. *Négerfalu* is félig magyar, félig oláh község. *Dragonyesdnél* a Galbina patak, mely jégbarlangból ered s folyása közben kétszer a sziklák alá búvik, szakad a Fekete-Körösbe. Belényestől ÉK-re csik *Budurásza* népes oláh falu, ennek határában van ÉK. felé a Pojána havas aljában a hegyektől és fenyvesektől védett szép völgy, melynek neve *Sztina de Vále*, itt egy bő forrás fakad, mérséklete 5.5^0 C.; itt tölti nehány év óta a nyarat a nagyváradi görög-kath. püspök s itt akarnak klimatikus gyógyhelyet felállítani.

Szudrics előtt a *Petrosz* felé K-nek tartó út ágazik el. A Petroszi patak mély völgyében nehány más apró falun kivül Petrosz fekszik, itt azelőtt olvasztó és vasgyár volt, melyben a szomszédos hegyekben található vaskövet olvasztották ki, 1871-ben felhőszakadás elsodorta a vízfogó gátat s ezt a hámor birtokosa, a nagyváradi görög-kath. püspök nem akarta helyreállíttatni, e miatt pusztulásnak indult a hámor. Most helyét csak az összedüledezett épületek és beomlott pinczék mutatják, az erdészlak közelében. Petroszról É-ra menve a fensíkon nemsokára *Fericse* falut érjük, hol szép vizesést s ennek közelében a Fericsei barlang kapuját találjuk. Ez kisebb mint a Meziádi, több helyen nagyon alacsony, talaja sáros, de nehány csarnokát szép cseppkő-alakulatok ékesítik.

A Petroszi és Gurányi havasok a Biharhegység legszebb részleteit foglalják magokban; ripacsos gyepes fensíkok, meredek párkányok, sátoralakú hegyek, mély szakadékok, függélyes sziklafalak s várromokhoz hasonló sziklahalmazok, bükkesek és fenyvesek váltakoznak. A sajátságos alakú sziklatömbökhöz érdekes népregék füződnek, így a *Leánykőhöz* (Piátra fetyi). Legszebb kilátás a *Kornu-Muntyilorról* (1624 m.) esik, onnan látjuk DK-re a *Batrina* fensík-

ját (1574 m.) s rajta a *Piátra-Betránát* és *Piátra-Boghit*, D. felé a *Piátra-Galbinát* (1199 méter) és *Vervul-Fericsét*, É-ról a *Bohodiejt* (1653 m.) s ettől Ny-ra a Sztina di Vále fölött emelkedő *Vervul-Pojéniejt* (1625 m.), ÉK-re a *Vervul-Bricsiejt* (1752 m.) s a Botyészát (1758 m.) s ezek hátterében a *Vlegyászát* (1845 m.); ÉK-re az Oncsásza fensíkot s e fölött a *Piátra-Talhárriulujt* (1625 m.) A Kornu-Muntyilor éjszaki oldalán egy kis kerek völgy van, ebben buzog ki a Fontána-Récse, a jéghideg forrás, mely a Hév-Szamos kútfeje, nyugati oldalán pedig a Drágán vize ered. ÉK. felé haladva a fensíkon a Beszélő sziklához jutunk (Piátra Grajtore), mely 4—5 szótagot hangoztat vissza; tövéből egy kis patak tör elő, mely sebes zuhogással K-re folyik s gyönyörű kis tóba ömlik, melyet szép fenyves övez; 1458 m. magasságban fekszik. — A Fontána-Récse felől a Botyészáig az Oncsásza gyepmező terjed, Gurány község határához tartozik, közelében van az Oncsászai barlang, mely korántsem oly szép, mint a Meziádi, de igen sok ősvilági csont van eltemetve sáros talajában. A Pulsza völgyében a Bihar hegység legszebb vizesését találjuk, nagyon érdekes a Galbina völgye is. Csak az a kár, hogy még semmisem történt, a mi a havasok látogatását megkönnyítené. [1]) *P. Nagy Sándor* szépen írta le a havasokat és barlangjaikat, különösen a Mogurai, Kiskohi, Sergesi, Pesterei és Remeczi barlangokat is.

Belényestől a Fekete-Körös völgytágulata DK-re húzódik Szudricson túlig, feljebb *Petrilény* falunál a Rézbányai és Vaskohi patakok egyesülnek, a főút a Vaskohi Körösön megyen felfelé s nehány jelentéktelen oláh falut elhagyván, *Vaskohra* ér. Ez csinos kis mváros, járási főhely, a vidék forgalmi központja, a nagyváradi római kath. püspökség egyik uradalmának székhelye, házai a Móma-Kodru hegység egyik előfokának tövében húzódnak el széles utczát képezve; a lakosok száma csak 525, köztük 134 magyar, 377 oláh. A városka mellett vashámor van, mely hajdan igen virágzó volt, utóbb elhanyagoltatott, 1882 óta ismét működésben van; az említett püspökség tulajdona.

Vaskoh közelében Ny. felé *Kimp* és *Kollest* falvak határaiban sokféle márvány van; DNy-ra *Szohodol* és *Kalugyer* falvak vannak; Szohodol környékén számos kisebb-nagyobb tölcsér van, de különösen nevezetes az óriási sziklaüreg, melyet *Kimpanyászkának* (Cam-

[1]) Kivánatos, hogy Nagyváradon a Kárpátegyesületnek fiókosztálya keletkezzék, mely a Biharhegység látogatását előmozdíthatná. P. Nagy Sándor példája buzdítólag hatna.

panésca) neveznek. Ebben tünik el a Boipatak, mely a hegy nyugati oldalán ismét kibúvik s Vaskohnak veszi utját. Kalugyer határában, a falutól egy órányira, az *Izbuk*-nak nevezett időszaki vagy dagadó-forrás van. Mély sziklaüregből tódul ki a víz; mikor megdagad, a mélységben hörgés hallik, azután megtelik a belső medencze, melyből a viz csatornán a külső medenczébe ömlik, ebből pedig a sziklapadon aláhull kis vizesést képezve: de az csak egy vagy két perczig tart, azután a belső medencze vize ismét visszafoly a barlangba. A forrás hol rövidebb, hol hosszabb időközökben dagad és apad, a nép csodás gyógyító erőt tulajdonít neki, s a betegek a vizesés alá állva háromszor szoktak megfürdeni. — A Vaskohi járás legnagyobb községe *Kristyor* oláh falu 1207 lak., odább DK-re esik.

Vaskohból egy út délnyugati irányban a Móma-Kodru hegység főgerinczén át Déznára visz; ÉK-re a völgy tulsó oldalán *Funácza* falu fekszik a Rézbányai Körös mellett, odább ÉK-re meredek hegyoldalon felkapaszkodva félóra alatt a Funáczai barlanghoz érünk, melyben szintén szép cseppkő-alakulatokat találunk, gyönyörü kivált a Tündérterem.

Funáczához közel DK-re fekszik *Rézbánya* szép völgykatlanban, két részből áll: Rézbánya faluból és Rézbánya városból, amabban csak egy utcza van, melynek közepén végig foly a Körös, a helység két részét csak a vendéglő s egy domb, melyen templom áll, választja el. A városnak főutczája, melyben a szebb házak vannak, a kir. bányahivatal, posta stb., a Körös déli partján, alsó utczája pedig a folyó éjszaki partján terül el, az előbbi magas hegyektől szegélyezett oly keskeny völgyben van, hogy benne a Napot majdnem féléven át nem látják. A város korántsem mondható szépnek, lakosainak száma csak 621 köztük 164 magyar, 394 oláh, a többi német. Annál szebb és regényesebb a környéke, DK. felé a Bihar, Zanoga, Kukurbeta emelkednek, az előtérben köröskörül alacsonyabb hegyek között regényes völgyek nyílnak. Szép vidéken vannak a bányák, melyekben ezüstöt és aranyat tartalmazó réz- és ólomérczeket aknáznak; még regényesebb az a vidék, a hol a Körös vízesése és nagyszerű kapuivezete van; a Körös festői barlangból ömlik ki, távolról csak sziklafalat lát az ember, közelről látja, hogy itt egyesítve vannak vízesés, sziklaüreg és cseppkő-barlang.

Rézbányán a bányamívelés már a XIV. században virágzott, azután ismételve félben hagyták s újra megkezdették, 1870-ben a kincstár megint megindítá. Az érczeket Selmeczre szállítják, mert az itteni olvasztó még nincs helyreállítva.

Vaskoh és Rézbánya kétségkivül a Nagyváradról a Fekete-Körös völgyébe vivő vasút által gyarapodni fog.

A Móma-Kodru délnyugati oldalán, az Erdőháton, melynek erdejét már nagyon megritkították, szép völgyeket, de csak ronda oláh falvakat találunk, csak egy nevezetesebb helység van ott, t. i. *Béél* mváros s járási főhely, szép vidéken a Mézespatak mellett fekszik, lakosainak száma 1428, ebből 338 magyar, 908 oláh. Közelében üveghuta van, mely a nagyváradi r. k. püspökség tulajdona. DK. felé esik *Toplicza-Káránd* falu, hol meleg forrás fakad.

Hunyad megyének csak kis része tartozik ide, t. i. az, a mely a Marostól É-ra esik, s a mely a volt Zaránd megyéből csatoltatott hozzája. Leginkább a bányahelyek nevezetesek. *Algyógy* a hegyek aljában gyümölcsösök között terül el, *Gyógy-Alfalura* és *Gyógy-Felfalura* szakad, amannak 1050, emennek 1141 lakosa van, odább ÉNy-ra esik *Feredő-Gyógy*, hol bő hévforrásokat s kis fürdőt találunk. *Nagy-Rápolt* szintén a hegyek aljában fekszik. A bányavidék egyik legnevezetesebb helye *Nagyág*, melynek fekvését már jeleztük (a 683. lapon); az ottani bányatelep csak a múlt században keletkezett, 1747-ben nyiták meg az első aknát, most már igen sok bánya van ott; 1747-től 1882 végéig 26.322,870 frt értékű nemes érczet aknáztak ki. Nagyágon 1778 lélek lakik, köztük 218 magyar, 610 német, 879 oláh. Odább É-ra *Hondol* elszórt falu van 1161 oláh lak.; ettől D. felé esnek: *F. Csertés*, Ny. felé *Toplicza, Magura, Füzesd, Sztojényásza, Porkura, Kuréty*, ezek mind oláh falvak, melyeknek határaiban aranybányák vannak, úgy az odább É-ra eső *Kis-, Közép-* és *Nagy-Almás* is.

A volt Zaránd megye területén a nevezetesebb bányahelyek: *Tresztia* (Nádfalva), *Boicza* és *Kalamanyesd, Herczegány, Ruda Zdráholcz* bányateleppel, *Bukurest, Körösfalva* vagy Kristyor, mind oláh helységek bányákkal. A Fejér-Körös forrásvidékén vannak: *Dupapiátra* (1779 lak.), *Sztanizsa* ezüst bányákkal, *Bucsesd* (2204 lak.) a Volkány déli tövében; *Blezsény* (3000 lak.) a Volkánytól DNy-ra, mindezen falvak nagyon szét vannak szórva a hegyek között. Nyájasabb vidéken fekszik *Brád*, mely most a Fehér-Körös medenczéjének főhelye, mváros 2326 lak., kik között 219 magyar, oláh gimnáziummal; *Mesztákon* vagy *Nyírfalva* odább Ny-ra esik, a Hóravilágban szerepelt. *Körösbánya* hajdan sokkal jelentősebb város volt, most csak 637 lakosa van, köztük 238 magyar, arany-ezüst bányák, zúzó és kohóművek vannak határában; *Alsó-Vácza* odább Ny-ra, a falu mellett kis fürdő van, meleg forrásokkal.

A Maros völgyében fekvő helységeket alább említjük meg.

Alsó-Fejér megye a Maros két oldalán terjed el, itt csak azokat a helységeket említjük meg, melyek a Maros jobb oldalán s az Ércz hegységben vannak. A megye székvárosa *Gyula-Fejérvár*, az Ompoly és Maros között elterjedő lapályon terül el, közel a két folyó egyesüléséhez. Két külön helységből áll: a lapos dombháton épült erősségből s az ettől K-re és É-ra a lapályon fekvő sz. k. városból; Az utóbbi tulajdonképen csak falu, házai többnyire aprók, jelentéktelenek, széles utczái nyáron porosak, ősszel és tavaszszal sárosak, tekintélyesebb épületei: a ferenczrendiek egyháza és kolostora, a reformátusok, ágostai hitvallásúak, a görög-katholikusok és görögkeletiek templomai; a téres piacznak egy részét sétahelylyé alakították át.

Az erősséget Szavojai Jenő tervezete szerint 1715—1735. építették, tehát III. Károly idejében s ezért Károlyfehérvárnak is nevezik a várost. A bástyákkal övezett, kaszárnyákkal és más katonai épületekkel megrakott erősségnek közepén a város legérdekesebb építménye áll, t. i. a Sz.-Mihálynak szentelt főtemplom, melyet Hunyady János a törökökön 1442-ben Sz. Imrénél kivívott győzelmének emlékezetére rakata. A díszes szentegyházat sok viszontagság érte, sokat építgettek és ujítgattak rajta; de egészen mégsem rontották el. Belseje s különösen a pillérek és némely diszítményei nagyon szépek; ott vannak Hunyady János és László, Izabella királyné és Zápolya Zsigmond síremlékei. Az egyház közelében áll a püspöki palota, mely az egykori fejedelmi palota helyén épült. Ott van a pénzverő intézet is, melyben azelőtt az Erdélyben kiaknázott aranyat és ezüstöt kiverték.

A trinitariusok hajdani kolostorában vannak: a Batthyányi Ignácz püspöktől szerzett könyvtár, pénz- és régiséggyűjtemény s a csillagvizsgáló intézet, mely azonban most el van hagyva. A katonatisztek pavillonja előtt csinos kis sétahely terül el, melyen egy katonai emlék áll.

Az Ompoly (Apulus) és Maros egyesülésénél talán már dák helység volt, utóbb ott keletkezék a római »Colonia Apulensis« melyből számos emlék maradt meg. Helyén azután az erdélyi püspökség székhelye virágozott fel, ezt a mongolok elpusztíták (1241-ben). Rogerius csak »holt tetemeket és levágott fejeket talált, a lerombolt paloták és templomok falai, ezt írja, keresztények vérével festvék.« Gyulafejérvár azonban nemsokára ismét fölépült s továbbra is az erdélyi püspök székhelye volt. — Az erdélyi fejedelmek is gyakran

mulattak azon városban s méltóságukba rendesen ott igtattattak be. Bethlen Gábor főiskolát alapított Gyulafehérvárott, miután a Zsigmondtól kezdett fejedelmi palotát befejezte vala. Ez iskolában többi között a Németországból behívott Opitz Márton tanított 1629—1630-ig. De a bekövetkezett háborús időkben hanyatlásnak indúlt az s 1658-ban teljesen megszünt. Az erdélyi r. kath. pöspökség 1715-ben állíttaték helyre, de Mártonfi György erdélyi püspök csak 1717-ben tette át székhelyét Gyulafejérvárra, a püspöki palotát a kincstár költségén építették fel.

A forradalmi időben sokat szenvedett a város; az erősségben császári hadak voltak, de a várost meg nem védelmezték az oláhok dúlásai ellen, sőt a magyar és német lakosoktól elszedték a fegyvert; ezek tehát nagyrészt elmenekültek Nagy-Enyedre, Tordára és Kolozsvárra. Jóllehet Gyulafejérvár a r. kath. püspökség, k. törvényszék, gyalogezred és honvédzászlóalj s kath. főgimnázium székhelye és vasúti csomópont, az mégsem igen gyarapodik, mert az erősségekben, a hol katona az úr, a kereskedeldem és ipar fel nem virágzik.

A r. tanácsú városnak polgári lakosai leginkább földmiveléssel, baromtenyésztéssel és bortermesztéssel foglalkoznak, számuk csak 7838, köztük 2520 magyar, 1229 német, 3112 oláh.

Maros-Portó Gyulafejérvártól D-re a Maros és vasút mellett fekvő telep, nagy só- és fa-raktárakkal s a Maroson átvezető fa híddal. Odább DNy-ra van *Alvincz* mváros, a Maros bal oldalán, vasúti állomás nehány csinos épülettel, a Rhédeyek és Barcsayak kastélyaival, a Rhédey-féle kastélyban Martinuzzit 1551-ben meggyilkolták. Alvincz eredetileg német város volt, 1690-ben ott és Szászvároson Törökországból ide menekült bolgárokat telepítettek le; most lakosainak száma 1372, felerészben magyar, felerészben oláh. ÉNy-ra *Borberek* kis oláh mváros esik (1355 l.), mely a Maros jobb oldalán a hegyek aljában épült.

Gyulafehérvártól É-ra *Borbánd*, ettől Ny-ra *Kisfalud*, ÉK-re *Maros-Sz.-Imre*, ÉNy-ra *Sárd* helységek vannak. Köztük Sárd oláh mváros a legnépesebb 1305 lak.

Sz.-Imre jelentéktelen falu, csak Hunyady János győzelméről hires, ennek emlékezetére rakatá a hős a dombon álló templomot, mely most a reformátusoké. Ugyanakkor építtetett egy templomot Orbón, másikat Tövisen, az orbói templom és kolostor már romban hever.

Borbánd és Sárd táján a jeles bort termő vidék kezdődik, melyet Hegyaljának neveznek s mely É-ra Nagy-Enyed felé terjed.

Nyugati oldalán regényes és ábrándos alakú hegyek emelkednek, hol elszigetelve, hol csoportosan. A dombok és magasabb hegyek nagyon sokféle kőzetekből állanak, kristályos palák, homokkövek, augitporfir, kristályos mészkő és más kőzetek váltakoznak azokban. A völgyeket számos falu lepi el. Legnépesebb helységek *Magyar-Igen, Tövis* és *Fel-Gyógy*. Legjelesebb bor *Czelna, Krakó, Sárd, Magyar-Boros-Bocsárd* és *Magyar-Igen* helységek határában terem. Köztük Tövis 2060 lakossal a legnépesebb, Magyar-Igennek 1315, Krakónak 1359, Felgyógynak 1466 lakosa van, az oláhok mindenütt túlnyomók.

Egyik feltünő hegy a Kecskekő, mely kakas taréjához hasonlít, oly meredek, hogy csaknem megmászhatatlan volna, ha oldalába itt-ott lépcsőket nem vágtak volna. Teteje lapos, rajta régi várnak maradványai láthatók. Vele szemben K. felé a Gáldi kő tornyosúl. Krakó felől mászhatjuk meg a Kecskekövet. Ugyancsak e helység határában van a Bilak nevü hegy, mely a szorosabb értelemben vett erdélyi Hegyaljának központja, K-ről Ny-ra nyúlik el, Borbánd felé lejtősödik.

Igen nevezetes a Csáki vagy Csáklyai kő is, mely a hasonnevü falutól 3 órányira esik. Lapos tetejének déli felén mély üreg van, délnyugati oldalán három gulaszerü csúcs mered föl.

Nagy-Enyed, Alsó-Fehér megye székhelye, ott fekszik, hol a Szilas völgye a Maros völgyére nyílik; hajdan német város volt, utóbb a magyar kiváltságos nemesi mvárosok közé tartozott. Hírét leginkább a reformátusok nagy kollegiumának köszönhette, melyet Apafy Mihály állított fel, s mely Erdélynek egyik legnépesebb főiskolája volt az újabb időben. A város idő jártában sok viszontagságot szenvedett, de a legnagyobb pusztulás 1849 január 8-ikán érte. Az oláhok tűzzel-vassal pusztítottak el mindent, a mi kezök ügyébe esett, a kollegium gazdag könyvtárát és becses gyűjteményeit is megsemmisíték. E csapásból csak lassan épült ki a város. Középületei közől legnevezetesebb a reformátusok régi szentegyháza, hajdan meg volt erősítve, kerítőfalainak egy része s a négy szegleten a füstös bástyatornyok még fennállanak. Szomszédjában vannak a Bethlen kastély, a kollegium nagy épülete s nehány emeletes lakóház.

Nagy-Enyed r. t. város, 5364 lak., köztük 3943 magyar, 1058 oláh. Odább É-ra *Miriszló* oláh falu határában az enyedi kollegium híres szőlőhegye van.

Sárdnál befordúlunk az Ompoly völgyébe, melyben *Ompolyicza, Fenes, Galacz* és más helységek mellett elhaladván, *Zalatnát* talál-

juk. Ez nevezetes bányaváros, az erdélyi bányakapitányság székhelye, sok díszes épülettel, római és görög-kath., református és görögkeleti templomokkal; főbányahivatal is van ott, s a várostól DK-re a Gyulafehérvárra vivő út mellett a nagy kincstári kohótelepet találjuk; a régi 1848-ban elpusztult, a mostani 1850/51-ben épült fel. Zalatna lakosainak száma 2662, kik között magyar 659, német 169, oláh 1768. Mind a város közelében, mind a környező völgyekben sok bányamű-telep van, a hozzája tartozó elszórt telepek: *Vultur, Valea-Doszuluj, Trimpoele* és *Vulkoj*. Az utóbbi a Korábia aljában fekszik. A város végiben még most is láthatók az 1848-diki dúlásoknak nyomai; a fellázított móczok tűzzel-vassal pusztítottak el mindent, a mi kezök ügyébe esett. Alig egy félóránvira a várostól mutatják a völgyzúgot, melyben 800 férfit, asszonyt, gyermeket fogva tartottak s azután felkonczoltak.

Zalatnáig az Ompoly völgye meglehetősen egyhangú, némi változatosságot csak az imitt-amott előretolakodó sziklatetők okoznak. De feljebb a völgy mind vadabbá, regényesebbé válik, körüskörül meredek hegyek tornyosúlnak, a köztük nyíló szurdokokon vad patakok rohannak lefelé, az út ide-oda kigyódzik, itt ereszkedve, amott kapaszkodva.

Ott azon a vadregényes vidéken bolyongott 1848-ban Hatvani őrnagy az Abrudbányáról elűzött honvédekkel, rájok támadtak az erdőben ólálkodó oláhok, leginkább bucsumi lakosok, az oláh asszonyok is részt vettek a kegyetlen kaszabolásban.

Bucsum, hajdan *Tökefalva*, az Abrudpatak mellékszurdokaiban szétszórt nagy falu, melynek lakosai most oláhok, hajdan talán németek voltak, állítólag ide telepített szepesiek, a lakosok száma 3846. A helység házainak egy csoportja azon hegy körül van elszórva, mely Erdélynek egyik csodája, t. i. a *Detunata-Gola*. Ezen »mennykőütötte« hegy a környezete fölé mintegy 100 m. felnyulakodó bazaltorom; nyugati oldala olyan mint egy óriási templom homlokzata ezernyi ezer karcsú oszloppal, vagy mint valami roppant orgona egymás fölé hajló tömérdek sípokkal. A négy, hat vagy nyolczélű bazaltoszlopok ívszerűen vannak hajlítva, mintha boltozatot képeztek s mintha egyik fele leomlott volna. Az oszlopos falazat hossza mintegy 2000 m. Idő folytában egyes oszlopok s egész oszlopsorok leválnak és leomlanak s alant össze-vissza hányva hevernek. A legrégibb omladékokat páfrány és moh takarja, körülöttük egyes fenyők nőttek. A hegy keleti oldala helyenkint be van nőve s ott felkapaszkodhatunk az oszlopcsarnok párkányára. Átellenben ÉNy. felé a másik

bazalthegy, a Detunata Flokóza (erdős) emelkedik, mely szabályos kúp.

Abrudbánya (németül Gross-Schlatten) Bucsumtól ÉNy-ra fekszik az Abrud völgyében, csinos bányaváros, r. t. város 2869 lak., köztük 1005 magyar, 1689 oláh. A móczok 1849 május 9-kén feldulták a várost, magyar lakosait felkonczolták. A pusztítás nyomai még most is láthatók. A szomszédos *Abrudfalva* népesebb, 4598 oláh lakosa van. Abrudbányától É-ra *Kerpenyes* falu van, 1431 oláh lak., ott ömlik az Abrudba a K-ről jövő patak, melynek völgyében *Verespatak*, Erdély leghiresebb bányahelysége fekszik, 3439 lak., köztük 1364 magyar, 37 német, 1880 oláh. Az Abrud völgye lefelé *Topánfalváig* s a Verespataki völgy felette zajosak, bennök egyik érczzúzó a másikat éri. Legnagyobb érczzúzó telep a Gura-Roszi alatt van, az a kincstáré, roppant nagy épületben igen sok nyilvas töri ott az érczet, külön helyiségben kiválasztják kéneső segítségével az aranyat.

A Verespataki völgy éjszaki oldalán a Gyálu-Orli, Igreu és Vajdoja, déli oldalán az Affinis, Kirnik és Letye hegyek nyulakodnak fel, K. felé a völgy felső katlanát a trachit-kúpok kettős övvel veszik körül. Mindezen hegyek közől legnevezetesebbek a Kirnik és Affinis, melyet Csetátyének (várnak) is neveznek; mindkettő keresztül kasul van feltúrva és kiodúzva. A Kirniknek 190—220 m. magas oldalát csaknem végig világos színü górczok borítják, melyek közől itt-ott egy-egy kunyhó tűnik fel; ezek a sok tárna szádáit mutatják. Az Affinis kőzetében mindenütt arany van, ezt már a rómaiak tudták. Itt nem úgy mint másutt csak aknákat és tárnákat vájtak a hegy gyomrában a telérek mentében, hanem az egész sziklatömeget fejtették ki, itt és ott oszlopokat és gyámolokat hagyva. Ekkép nagy üregek támadtak, melyek mélysége a 120 mt., tágassága pedig a 30 mt is meghaladja. Magán a hegy gerinczén is 30 m. mély üregek vannak, melyek mintha vulkáni kráterek volnának. Ez üregeket nagyrészt már a rómaiak vájták ki, ők még nem ismerték sem a lőport sem a dinamitot, csak tűzzel tudták a kemény sziklákat megporhanyósítani. Egy helyütt az üregek, szaggatott falak és sziklapárkányok az oláh asszonyok szoknyájához hasonlítanak, azért Katrinczának nevezik. Messziről tekintve a hegy a maga górczaival, csarnokaival és oszlopaival valami várnak romjaihoz hasonlít s azért Csetátyének nevezik. A régi vájások különösen két ormon láthatók, egyik a Csetátye Máre, másik a Csetátye Mika. Ezen egy borzasztó nyilás a mélységbe szolgál, alulról a bányászok ütései hallatszanak

föl; a mostani fő tárna épen a Csetátye felé van irányozva, onnan szállítják az érczeket a kincstári zuzóműhelybe.

A római időből nemcsak érmek, hanem holmi szerszámok és viaszos táblák is maradtak napjainkra; az utóbbiak felette becses emlékek. [1]) Abrudbánya helyén a rómaiak idejében »Auraria« város feküdt, Verespatak helyén pedig »Alburnus major.« A Procurator aurariorum a mai Abrudbányán székelt.

Ha az Abrud völgyét követjük, az Aranyos vadregényes völgyébe érünk s ott *Topánfalva* az első helység, mely szemünkbe ötlik, ez már Torda-Aranyos megyében fekszik. Messziről tekintve szép látványt nyujt a helység, mely a móczok földjének középpontja, honnan K., Ny. és D. felé nyílnak országútak. De voltaképen Topánfalva nagyon elszórt havasi helység, középpontját egyetlenegy utcza képezi, melyben egy templom s egy vendéglő van, többi részei szerte szét vannak szórva. A havasi mvárosban 2200 lélek lakik.

Topánfalvától nagyon érdekes kirándulásokat tehetünk a havasi világba. A kincstár a Biharhegység főgerinczéig felvonúló erdőségeinek kihasználhatása végett jó közlekedési utakat készíttetett a felső Aranyos völgyhálózatában. Lóháton vagy rázós szekereken tehetjük meg kirándulásunkat. A móczok az ősi szokáshoz ragaszkodva nem igen járnak szekeren, hanem a kényelmes kerülő helyett inkább a régi meredek ösvényeken lovagolnak ide-oda. S a nők is úgy ülik a lovat, mint a férfiak. A hegyen-völgyön szétszórt helységeik külön részei között máskép alig közlekedhetnének. Az egyes tanyákon letelepedett lakosság az erdőrengeteg közepett csak utólag verődhetett egy-egy községgé. Abban a havasi világban tehát nincsenek folytonos, összefüggő helységek, hanem csak nehány házból álló csoportok vannak.

Topánfalvától DNy-ra egy mellékszurdokban *Szohodol* falunak házai vannak elszórva, Alsó-Fehér megyében, a szurdok patakának torkolatánál az Aranyos medre hirtelen fordulattal ÉNy-ra hajlik.

---

[1]) 1780-ban három viaszos táblát találtak egy régi bányában. Ezek viaszszal bevont kis fenyőtáblák, 8 küvelyk hosszúk, 5 hüvelyk szélesek. Két táblának csak egyik, a harmadiknak mindkét oldala volt viaszszal bevonva; a viaszba irást vésték. 1855-ben még két viaszos táblát találtak. E táblákon szerződések és számadások vannak felírva. A számadás egy lakomára vonatkozik, belőle kitetszik, hogy nagyon sok közönséges bort fogyasztottak. A lakoma összesen 52 frtba 20 krba került: elköltöttek 5 bárányt (5 frt), egy malaczot (1½ frt), fehér kenyeret (60 kr), salátát (31 kr), sót és hagymát (19 kr), finom bort (60 kr.), közönséges bort (29 frt 10 kr.). — Az öt viaszos tábla a Nemzeti muzeumban látható.

A faluhoz vezető híd két sziklára támaszkodik, a jobb parton felnyúlakodó magaslat oldalán kikanyargó ösvény a Luczia barlangjához vezet, melyben 1812-ben pénzhamisítók rejtőzködtek. — A szohodoli kanyarulatra következő házcsoport még mindig Topánfalvához tartozik. Feljebb az Aranyos két ága egyesül; a déli ág a Kis-Aranyos, melynek völgyében *Kis-Ponor, Alsó-Vidra* (2480 lak.) és *Felső-Vidra* (2758 lak.) falvak vannak elszórva. Felső-Vidra egyik házikójában született Janku Ábrahám, az 1848-diki oláh felkelés vezére. Alsó-Vidránál egy szép vízesés van, a patak 40 méter magas mész szikláról zuhan le, a meredek lejtőt, melyen a víz lerohan, sürű szőrös moh és ábrándos alakú mésztufa borítja. A vizesés közelében az Aranyos bal oldalán a kövületeiről hires Csigahegy van.

A Kis-Aranyos regényes völgyéből s Vidra elszórt házcsoportjai felől a Gajna csúcsára lovagolhatunk fel. Szép bükkerdőben csergedező patakokon át Ny. felé haladva, nemsokára megpillantjuk a kopasz hegytetőt; melyről gyönyörü kilátás esik a környező havasi világra. Minden irányban mindenféle alakú, erdős és kopasz hegyek csoportosúlnak köröskörül oly sűrűn, mintha egyik a másikat ki akarná szorítani. É. felé a Bihar hegység hatalmas tömegei sorakoznak, K. felé az Érczhegység kúpjai ágaskodnak, köztük a Volkány kajla szarva tünik fel, Ny. felé a Körösbányai medenczét övező hegyek mutatkoznak. Csak ott sejthetünk helységeket s Halmágy a legközelebbi jelentős város, különben csak egy-két pásztorszállást fedezhetünk fel a hegységi tömkelegben. A svájczi Rigivel hasonlították össze a Gajnát, a különbség csak az, hogy itt nincsenek örök hómezők és a napsugárban csillogó jegesek.

Hajdan a Gajna tetején leányvásárokat tartottak, még pedig Sz.-Péter és Pál apostolok napján; a környék kiadó leányai megjelentek hozományaikkal s a legények legott váltottak velök jegyet. Vásárt még most is tartanak, de a leányvásár régen megszünt már. Azonban a csókvásár Halmágyon még divatos, t. i. valamely szombat napon a húsvét előtt megjelennek a heti vásáron a fiatal menyecskék, kik az elmúlt farsang alatt férjhez mentek, s megcsókolnak minden tisztes férfit, a kivel az utczán találkoznak; a csók díja nehány krajczár, annak visszautasítása sértés volna.

Az Aranyos fő ága a Nagy-Aranyos, *Lepus* környékén a Kukurbeta keleti oldalán ered, a vadregényes hegyek között elsőben DK-re, azután K-re s végül D-re kanyarodik, beléje ömlenek a Nyágrai, az Albáki és más patakok. A Nyágra torkolatánál *Szekatura* (1759 l.), helység fekszik, melynek házikói nincsenek annyira szétszórva, mint

a többi havasi falvak. Attól ÉNy-ra esik *Szkerisóra* (5133 lakos.), mely a Nagy-Aranyos völgyében van elszórva. E falu közelében az erdő közepett a Mjelura hegy aljában, egy töbörszerű nagy mélység tátong, melynek fenekén télen-nyáron nagy hó- és jégtömegek vannak. Ez a hires Szkerisórai jégbarlang, a Gyeszár (Ghietiariu).[1])

Albák a legéjszakibb falu e havasi vidéken; ez az elhírhedt Hóra szülőhelye, lakosainak száma 5166.

E vadregényes havasi világ *Torda-Aranyos megyéhez* tartozik, mely Ny. felé a Bihar hegység főgerinczéig terjed. Visszatérvén Topánfalvára, onnan az Aranyos mentén folytatjuk utunkat. Nehány jelentéktelen falut elhagyván, *Offenbányára* érkezünk. Ez csendes kis helység, 980 lak., házai csinosak, fehérre meszelvék, jegenye fák, hársfák és gyümölcsfák veszik körül. Hajdan sokkal élénkebb és népesebb bányaváros volt, németek alapították, de most jobbára oláhok népesítik. Környékén a bányaszat hanyatlásnak indult.

Szolcsváig az Aranyos keleti irányban kanyarodik, azután É-ra fordul s Tordáig ÉK-re folyik. Partjait Offenbányán alúl már csak alacsony hegyek szegélyezik, de azután a Toroczkói hegység állja el az utját és tereli É. felé. Végre *Bórévnél* az Aranyos neki megy az utjába álló hegytömegnek és regényes hasadékvölgyön áttör rajta. A völgyszoros Várfalváig tart, a folyó a hegyek közé szorulván, szeszélyesen kanyarog és zajosan rohan; mindkét oldalán meredek, magas hegyek, sziklagerinczek és kőszálak toronyosulnak: a Csergő kő, Súgó kő, Borostyánkő annyira összeszorítják a völgyet, hogy benne az utat a sziklák oldalába kellett vájni vagy nagy falrakatokkal védeni, néhol a völgybe kiszögellő sziklát átmetszették; ilyen átmetszésből eredt a Leánykakő, mely egy gúlához hasonlít. Bórév falunak sziklákra aggatott házikói rendetlenül szétszórvák; ott a völgy kissé kitágul, de csakhamar ismét összeszorúl a Toronyoldala s a vele szemben levő Kolczu Daszkuluj hófehér sziklái között. Ott a Berkesz pataka zuhog le az Aranyos felé, hasadékvölgyét a Hegyeskő és Vereskő takarja el.

Aranyos-Várfalva és a szomszédos *Rákos* az erdős Fütyes és Csereoldal omladványos hegysora alatt félkörben elterjedő lonkán fekszenek; az előbbit, Orbán Balázs szerint, hajdan Torda várának is nevezték, templomát kastély övezte; határában két régi várnak maradványai találhatók, az egyik állitólag római emlék, a másik a Fütyes hegyen van s a régi Torda vár maradványa.

[1]) Lásd: *Hunfalvy*: A magyar birodalóm természeti viszonyainak leírása. II. k., 295 s k. l.

Rákostól K-re a Keresztesmezőnek nevezett lapály terül el, melyet az Aranyos félkörben kanyarít be. Ny. felé a Tordai hasadék fensíkja, D. felé a Székelykő hegycsoportja, É. felé a Torda város mellett fehérlő hegyek határolják. Helységek csak a térség szélein, leginkább az Aranyos mentében vannak.

Bágyon (1524 magyar lak.) és *Kövend* (1105 magyar lak.) régi helységek, Aranyos szék főhelyei voltak, az utóbbi most is tisztán székely falu, lakosai mind unitariusok. *Mészkő* az Aranyos bal oldalán, házikói alabastrom hegyeken elszórvák, határában római régiségeket találnak. *Alsó-* és *Felső-Sz.Mihályfalva* lakosai reformált és unitárius székelyek. — Bágyontól D-re s Enyedtől É-ra *Felvincz* fekszik; ez r. t. város 1699 magyar lak., nyájas fehérre meszelt házaival jó benyomást tesz. Ez volt Aranyos-megyének egyetlen városa és székhelye; az oláhok 1848 nov. 13-kán egészen feldúlták és elhamvasztották.

Felvincztől Ny-ra esik a Toroczkói völgy, ezt legkényelmesebben az Aranyos völgyéből Bórév felől, vagy Nagy-Enyed felől látogathatjuk meg.

Nagy-Enyed felől megmászhatjuk a Pilist is, melynek kopasz tetejéről szép kilátás esik a környékre. Az Enyedi völgyön fölfelé búja rétek és szőlőhegyek között haladunk, jobbról és balról szép lombfa-erdővel födött hegyek szegélyezik. *Nyirmezőnél,* mely még Alsó-Fehér megyében van, a mészkőhegyek összeszorítják a völgyet, ott végződik a regényes szoros, melyet Kőköznek neveznek. Ez Torda-Aranyos megyében *Gyertyánosnál* kezdődik, ott a szoros elején jobbra a Bogza, balra a Kolczu-Deákuluj, a kettő között óriási gúlaként a Csetátye emelkedik, azután a szoros mentén mindkét oldalon ábrándos meredek sziklafalak tornyosúlnak, tátongó üregekkel. A szoros alsó torkolatában jobbról a Vurvu-Veli, balról a Csetátye sziklataraja emelkedik, a Szilas patak zobogva rohan el köztük. Nyirmező falut már zöldelő kertek övezik, ott nyílik K. felé a Rákospatak völgye, melyet a Hosszúkő és más sziklahegyek szegélyeznek.

Gyertyános falu a fekvő oroszlánhoz hasonló Ökörkő alján fekszik, vele átellenben ÉNy. felé *Bedellő* falu van, a Pliásza alján elnyuló völgyben. Határában cseppköves barlang van, melyet Téglás vizsgált meg. A völgy É. felé kiszélesedik, gyönyörü medenczévé alakúl, melyben *Toroczkó-Sz.-György,* 892 magyar lak., fekszik. Keleti oldalán a Székelykő sziklafala, nyugati oldalán az Ordaskő s mögötte a Tilalmas és más hegyek emelkednek. A falu közepéig két patak fut egymással egyközüen, a Havas és Szilas, mindkettő

Ny-ról K-nek tart. A Havas patak völgye fölött az Ordaskő fehér sziklaoldala mered föl, előtte a Podmankő gúlája tornyosúl; a Szilas patak fölött a Szilaskő, Ragadozó s a magában álló Púposkő nyúlakodnak fel. Toroczkó-Sz.-Györgyben a Havas É-ra, a Szilas pedig D-re kanyarodik, amaz *Bórévnél* az Aranyosba, emez Nagy-Enyednél a Marosba ömlik. A falu felett egy hegyfokon festői várrom látható.

Sz.-György *Toroczkónak* gyarmata. Ezen helység sok viszontagságot ért, eredetileg stájerországi jövevényektől alapított német város volt, III. Endre megújítá városi kiváltságait, utóbb a Toroczkai család birtokába jutott s lakosai jobbágyokká lettek. Most Toroczkó Aranyos-Torda megyének egyik legérdekesebb mvárosa, 1423 lak., csinos helység, takaros lakóházakkal, diszes középületekkel. Lakosai magyarok s jobbára unitáriusok. Leginkább vastermeléssel foglalkoznak, de a bányászkodást még mindig az ősi szokás szerint kezdetleges módon folytatják s a termelés nem igen sikeres. A vasércz leginkább a Tilalmasban fordúl elő, a vas igen jó. Hajdan ezüstöt és aranyt is termeltek.

Nevezetes a toroczkóiak népviselete; az öltözet a nem és kor szerint különbözik, általában igen gazdag; a leányok sípujjas inget viselnek, mely a vállpálháknál és a kézelő-gallérnál vörös-fekete fejtővel és gyönyökkel ki van himezve; a fiatal menyecskék islagos inget viselnek, mely himzés helyett apró ércz-lemezkékkel van kiczifrázva. A szoknya kétféle: fekete kösnyös felsing és veres kösnyös felsing, ez fehér, csak a kösnyő szine változik. Kösnyő a selyemmel czifrán himzett tartó, mely a mellen kétfelől felmegy, a háton egymást keresztezve le s úgy elől, mint hátúl a sűrü ránczba szedett felsinghez van erősítve. A kösnyőt a mell közepén a fűző tartja össze, ez pedig négyszögü posztó- vagy bőrdarabocska, mely gyöngygyel és selyemmel ki van himezve; erre különös gondot fordítanak. Mindezt kiegészíti a csipkés ruha vagy czifra előkötény, mely a leányoknál zöld, az asszonyoknál fekete posztóból van, szélein és alsó szegleteinél himezve. A csipkés ruhára jön az övbe való vagyis a virágos selyemkendő, mely háromszögre fogva a zsinóröv alá van felső végével beszúrva. Fejökön az asszonyok sima fekete főkötőt, erre fátyolkendőt kötnek; a leányok ünnepen arany paszománttal borított négy hüvelyk széles pártát hordanak, melyről hátúl sűrün szalagcsokrok csüngnek alá. A lábbeli piros csizma, nagyon magas és keskeny a sarka. A felöltő nyáron rókaprémes ujjatlan irha-bunda panyókára nyakukba akasztva, ünnepkor a diszes mentét használják;

télen az alá posztó mellrevaló jön, világos zöld posztóból. A gyermekes asszonyok ujjatlan mentét, a garáznát használják a kisdedek hordozására. A pártával jár a palást; ez fekete rásából való gallérköpeny. — A gyöngyvarratos karpereczet kösöntyünek nevezik. — A férfiak abaposztó szűk nadrágot, magassarkú csizmát, lobogósújju inget, hosszú fehér irhamellényt, rókaprémes ködmönyt, télben panyókára vetett czondrát viselnek. (Orbán Balázs).

Toroczkónak fekvése nagyon szép, a völgy keleti oldalán a Székelykő, nyugati oldalán pedig a Vidálykő és Tilalmas emelkednek. A Székelykő Várfalva, azaz É. felé két lonkával ereszkedik, egyik a Tolvajbércz, másik a Fütyestető. Magának a Székelykőnek több csússa van; középső csúcsa a csegezi Geszteg vagyis Lajos csúpja, ez magas kopár kőszál, tetejéről nagyszerü kilátás esik, K. felé a Hargitáig és Kelemenhavasig, ÉK. felé a Cziblesig és Ünökőig láthatunk el; de különösen szépen látszanak az Aranyos és Maros völgye, s a Ny. felé eső Vidálykő, Tilalmas, Keselykő és Ordaskő; a hegyek gerinczei ábrándosan kicsipkézvék, bennök vas-, ezüst- és aranyérczek vannak. A Vidálykövön túl a Biharig hat tekintetünk. — A Lajos csúpjától D-re esik a hidasi Geszteg, ebben barlang van, ez a Csegezi lyuk vagyis Csepegővár, szádája meg volt erősítve, a hegy tetején egy kis vár volt. A Székelykő harmadik legszebb csúcsa Ny-ra szökik ki, három oldala felette meredek, csak a Lajos-csúppal függ össze egy keskeny nyak által. Ez a Várszikla, a tulajdonképeni Székelykő, rajta épült a *Székelyvár*, melyet Toroczkó várának is neveztek. Itt győzték le, Orbán Balázs szerint, a székelyek a mongolokat s ez volt Aranyos-szék alapja és központja. A várból alig maradt meg nehány faltöredék. Két barlang van a Várhegy sziklaormában.

Torda nyájas magyar város, Torda-Aranyos megyének székhelye; az Aranyos bal oldalán terül el, még pedig a városban egyesülő Túri és Ajtóni patakok torkolatánál. Három részre oszlik: Ó- és Uj-Tordára, melyek 1672-ben egyesíttettek s Egyházfalvára. Ez utóbbi az Aranyos mentén fekszik, azután Ó-Torda következik, melyet a Sóspatak s a sóbányákba vivő út választ el Uj-Tordától. Ó-Torda piaczát a róm. kath. plebánia-templom ékesíti, ennek déli oldalán a Tordai várnak maradványai láthatók; ezt a várat 1453 óta a régi római castellum köveiből építették. Ugyancsak a kathol. szentegyház közelében van a megyei ház. Ó-Tordán a reformátusoknak is van egy templomuk; az evang. szászoknak kőfalakkal kerített temploma Ó- és Uj-Torda között áll. Uj-Tordán a ferenczrendi

barátoknak van egy templomuk és kolostoruk. A kis városban összesen tizenegy szentegyház van, t. i. mind a hat különböző vallásfelekezetnek vannak ott templomai. Tanintézetei közől legnevezetesebb az unitáriusok gimnáziuma. — Van ott állami mintagazdasági kert is.

A város éjszaki oldalán, Ó-Torda mögött terjedelmes dombok vannak, ott feküdt a rómaiak gyarmatvárosa »Salinae,« melyet Ulpia Trajanával egy széles kőút kapcsolt össze. A római város négyszegletü volt, épületeinek alapfalai, sánczainak maradványai még most is felismerhetők. A régi város éjszaki oldalán volt hatalmas Kőkapu romjai csak 1657-ben tüntek el. Mind a mostani város területén, mind a szomszédos völgyekben és magaslatokon igen sok római emléket, feliratos köveket, ékszereket, szobortöredékeket, téglákat, pénzeket stb. találtak s még most is találnak. A házak udvarain s az utczák szélein is hevernek sokféle római kövek. A várostól DNy-ra eső Leányvár dombon a római castellum állott; még a római vízvezeték is felismerhető, melyen a tiszta vizet Koppánd határából vezették vala a városba.

Torda környéke nagyon különös; D. felé a termékeny szép lapály terül, melyet a magyarok Keresztesmezőnek, az oláhok Traján rétjének neveznek, mert azt tartják, hogy Traján azon a mezőn győzte le Dekebalt; — ÉK. és Ny. felé a sajátságos alakú magaslatok emelkednek. A keleti kopár magaslatokon vannak a sóaknák. Ott már a rómaiak aknázták ki a kősót; az általok kivájt, 30—40 m. mély felszini aknák most vízzel vannak megtelve és részint sósfürdőkül szolgálnak. Most öt aknában fejtik a kősót, egy templom s nehány lakóház jelöli meg az aknák helyét.

Torda vásárai igen népesek, a környéken lakó magyarok, székelyek, szászok és móczok látogatják, a tarka népség igen érdekes látványt nyujt. Tordán kivált sok csizmadia lakik, hires továbbá a tordai mézeskalács s a sertéssült, melyből kivált a vásárok alkalmával sokat fogyaszt a vásári nép. Torda r. t. város, 9434 lak., köztük 6959 magyar, 1794 oláh.

A Tordától Ny-ra levő hegysorban egy messziről látható mély szakadás tátong, a hires *Tordai hasadék,* mely megérdemli, hogy közelebbről megtekintsük. Oda hullámos fensíkon át viszen az út, jobbról-balról virágos rétek és szántók terülnek. Nemsokára egy mélyedésbe ereszkedünk s ott vagyunk a hasadék előtt, melyből kis patak, a Hesdáti víz csörgedez ki. Mellette a sziklafalak aljában szegényes lisztmalom van. Befordulunk a tátongó hasadékba. Két

oldalán a 200 m. magas sziklafalak merednek föl, meztelenek, szaggatottak, ábrándos alakúak. Mereven és ridegen tornyosúlnak a sziklaszálak, itt omladozó templomhoz, amott romba dőlt várhoz hasonlítanak. Ama sziklaszál két csúcsba végződik, egy másik valamely óriásra, egy harmadik egyiptomi gúlára vagy obeliszkra emlékeztet. A zajongó patak oldalán haladunk tovább, gyakran a vízben kell gázolnunk. A hasadék talpa néhol 10, de néhol csak 5 m. széles, a sziklafalak néhol lépcsőzetesek, oldalaik szelidebb hajlásuak, de gyakran majdnem függőlegesek. Mindig csak egy részét látjuk a tekervényes hasadéknak s a sziklák minden fordulatnál más-más tájképet mutatnak. Nagy ügygyel-bajjal haladunk tovább a sikamlós ösvényen, majd a kiszökő sziklák, majd a zajongó patak, majd holmi bozót akadályozzák előhaladásunkat. Itt is ott is a sziklafalban kisebb-nagyobb üreget pillantunk meg. Végre mind a jobb-, mind a baloldalon egy-egy nagyobb üreget látunk, ezek jókora barlangok szádái. A balfelőli barlanghoz alig mászhatunk fel, belseje vizzel telt meg; a jobboldali sokkal nagyobb, szádája félig be van falazva, majdnem 40 m. magasságban nyílik. A görelyen és csaliton felkapaszkodván, bejutunk a barlangba, melyben egykor Bay és czimborái tanyáztak, azért a nép Baylyukának nevezi. Most vadgalambok és denevérek tanyáznak benne. E barlangokon túl a hasadék mind nyájasabb alakot ölt s végre népes völgyre nyílik.

Hasonló vadregényes szakadék van odább É-ra Túr és Koppán k özött, jobb oldalának 200 m. magas sziklafalát meredek csúcsok, gúlák és rovátkos tornyok alkotják, baloldala folytonos rovátkos sziklafal, az elsőben több barlang van, az egyikben őskori embercsontokat talált Téglás.

Runk falunak pataka szintén magas sziklafalak között folyik, a jobbfelőli sziklafalban tetemes barlang van, szép cseppkövekkel.

Vadregényes völgykatlant az Aranyostól D-re *Ponor* és *Brezest* falvak környékén is találunk. Ott a völgyet egy sziklahát zárja el, a patak ennek aljában az omladékok között elbuvik s azután alább egy kőszálból tör ki.

Kolozs megye szintén nagyon messzire nyúlik Ny. felé, a Drágán völgyén túlig, a Vlegyásza hegycsoport egészen s a Gyalui havasok legnagyobb része az ő területébe esik. A rengeteg havasokban kevés említésre méltó helységet találunk; népesebbek a Sebes-Körös, a Kapus, Almás, Nádas s a Kis-Szamos völgyei.

A Kapus völgye torkolatához közel *Gyalu* mváros fekszik, melyet díszes kastély ékesít, ezt gr. Eszterházy Kálmán a régi

Rákóczyvár helyén s annak maradványaiból építtette. *Egerbegy* a Hév-Szamosba ömlő Szapony, *Magyar-Gyerő-Monostor* kis mváros (1707 többnyire oláh lak.) a Kapus völgyében fekszik. Sokkal szebb és népesebb a szomszédos völgy, melynek neve Kalotaszeg, többnyire magyarok laknak benne. Főhelye *Bánffy-Hunyad* magyar mváros (3152 lak.), mely azonban a vasút mellett a Sebes-Körös völgyében fekszik, csinos helység; a Bánffyak és Barcsayak kastélyai, nehány más emeletes ház s kőfallal bekerített régi templom ékesítik; van itt felső népiskola és fafaragó tanintézet. Bánffy-Hunyadtól ÉK-re *Zsobok* kis magyar falu fekszik; ott nevezetes faragható követ fejtenek, kiásáskor fehér, a mint vízzel leöntik, legott megtarkúl és szép változatu szineket mutat; mindenféle apró tárgyakat faragnak belőle, 1875 óta keletkezett az ottani gyár; ámde a kő nagyon porhanyós s hamar elmállik, mert csak alabastrom.

A Sebes völgyében *Sebesváralja* van, a falu fölött emelkedő hegyen Sebesvár festői romjai láthatók. Feljebb nehány más havasi falu van, *Meregyó* már egészen a havasok ölében fekszik, onnan különösen a Gyurkuczai havasokat látogathatjuk meg s a Hév-Szamosnál levő nagy fürészgyárt. *Nagy-* és *Kis-Sebes* s végre *Csucsa* a megye legszélsőbb falvai Magyarország felé.

A vasút Bánffy-Hunyadon alúl elhagyja a Körös völgyét s a Nádas völgyébe fordúl be, így éri el Kolozsvárt.

Kolozsvár a róla elnevezett megyének s az erdélyi magyarságnak fővárosa; helyén a rómaiak idejében »Patavissa« és »Napoca« vagy »Napocensis colonia« virágzott. A római város omladékain 1178 táján keletkezék az új helység, melyet már V. István 1270-ben városi kiváltságokkal ruházott fel; Róbert Károly 1317-ben megbővíté Kolozsvár kiváltságait, Zsigmond pedig azt a kulcsos városok közé emelé 1405-ben. Eleintén Kolozsvár mint szász gyarmat Besztercze vidékéhez volt kapcsolva, Zsigmond megengedé neki, hogy pereit Szebenbe vihesse feljebb. De magyar lakosai mindinkább szaporodván, már 1458-ban egyenlő jogokat nyertek a szászokkal; ettől fogva egyik évben magyar, másikban szász birót választottak. A hitujítás következtében Kolozsvár egészen megmagyarosodott, 1569-ben mind vallási, mind nemzetiségi tekintetben elszakadt a szász városoktól s a magyar nemesség és értelmiség központjává lett. Nagyon gyarapodott, úgy hogy kincses Kolozsvárnak nevezték, de a háborús időkben sokat szenvedett s folyton hanyatlott, csak 1790 óta kezdett ismét gyarapodni. Sorsa szoros kapcsolatban volt az alkotmányos élettel; falai között összesen vagy 80 országgyűlés tartatott.

A Kis-Szamos völgyét Gyalutól K-re kies hegysorok szegélyezik, gerinczeik erdősek, oldalaikon szőlők diszlenek; a szőke Szamos sok kanyarulattal kigyózik a völgy fenekén, szétágazva apró szigeteket képez; K. felé a völgy mind jobban kiszélesedik, a hegysorok letörpülnek, de az éjszaki oldalon a Kányamál (538 m.) és Hója (498 m.) hegyvonulatának keleti farka összeszorítja a völgyet. E hegyfok tetejét egy kis vár koszorúzza, oldalait szőlők és apró házikók foglalják el; ez a Fellegvár, melyet gr. Steinville 1721—23-ban építtetett. A város D. felől a menedékesen emelkedő, hosszan elnyúló Felekhegytől szegélyezett völgylapályban, a Szamos kies nyájas völgyében terül el; a Belváros a Szamosból kiágazó csatorna jobb partján, a Hidelve a két viz között, a Fellegvár aljában fekszik; a többi városrész a Szamostól ÉK-re a pályaudvar felé s D-re, K-re meg Ny-ra terül el. Legjobban a Felekhegyről tekinthetjük át a várost és környékét. A Nádas völgyén lefelé jövő vasút a Szamoson átkelvén, a város éjszakkeleti oldalán halad tovább K-re.

Kolozsvár egészben véve szabályosan épült csinos város; a Belváros kicsiny, négyszög alakú, kerítőfalának némi maradványai még most is láthatók, nehány omlatag bástyatorony s egy kapu, t. i. a Szamos felé nyiló Vizikapu. A Belváros éjszaknyugati része hajdan külön kerítéssel volt megerősítve, azért Óvárnak neveztetik. A külvárosok a Belvárosnak leginkább délnyugati és éjszakkeleti oldalán terülnek el; az egyik a Szamos bal oldalán, a Fellegvártól K-re a Nádas völgye és vasút felé huzódik. Ny. felé *Kolozs-Monostor* fekszik, mely külön község, noha a kertek és házak szakadatlan sora a várossal összekapcsolja. Egy hosszú, egyenes utcza Kolozs-Monostortól kezdve az egész városon végig huzódik, kelet-éjszakkeleti irányban haladván, *Szamosfalva* felé visz.

A Belváros közepén van a Nagypiacz, melyen a főtemplom áll. Ezt Sz.-Mihály tiszteletére 1414-ben kezdék építeni s I. Mátyás idejében befejezték. Birtoka felett sokat versengtek egymással a magyarok és szászok, egy ideig (1568—1718-ig) az unitáriusok birták, végre a római katholikusok kapták meg. Mint más erdélyi templomok, az is meg volt erősítve, kerítőfalához utóbb holmi apró házakat és árusboltokat építettek, s e környezet épen nem szolgált diszére a szentegyháznak, mely különben a csúcsives építészetnek egyik tisztes műemléke. A város legujabban pénzen megvevé a kerítést képező rónda épületeket, azzal a szándékkal, hogy azokat eltávolíttassa. A piaczot minden oldalon diszes, palotaszerü házak veszik körül, déli

oldalán a városháza áll, mely 1854-ben végeztetek be. Itt van a piacz közepén, a templom előtt, a katonai őrhely is.

A piaczról a négy világtáj felé két-két útcza nyílik. Egyik a Torda-utcza, melyben a piaristák templomát s a Farkas-utcza felé a kormányszéki épületet találjuk. Ez hajdan a jezsuiták szerzetháza volt, utóbb az erdélyi kormánytanács székelt benne; most a tudomány-egyetem egy része van benne elhelyezve. Vele átellenben fekszik az a nagy épület, melyben egykor papnevelő-intézet volt s mely most dohánygyárúl szolgál. A piaristák szerzetháza mellett a királyi főgimnázium van; ennek mostani épületét 1818-ban kezdék építeni, de csak 1851-ben fejezték be. A szomszédos Farkas-utczában a nemzeti szinház van. Ez az első állandó magyar szinház; alapkövét már 1804-ben veték meg, de az építkezés lassan haladt, úgy hogy a szinházat csak 1821-ben lehetett megnyitni. Nem messze attól a reformáltak főtanodáját és toronytalan templomát találjuk.

Az Óvárnak nevezett városrészben nehány ódonszerü ház van; ott van az a ház is, melyben 1443 márczius 27-én I. Mátyás király született. Majdnem szemben vele van Bocskai István szülőháza, ezt 1843-ban egészen átalakíták. Ugyancsak az Óvárban a ferenczrendiek kolostorát találjuk.

A külvárosokban szintén vannak csinos lakóházak és templomok. Általában Kolozsvárott sok templom és diszes középület van; a római katholikusoknak öt, a reformáltaknak két, az ágostai hitvallásuaknak, az unitáriusoknak, a görög-keletieknek, görög-katholikusoknak és zsidóknak egy-egy templomuk van. A reformáltak legdiszesebb temploma a Magyar kapu előtt elterülő külvárosban van, ujabb időben épült; az ágostai hitvallásuak temploma a Hid-utcza és Magyar-utcza sarkán van; odább az unitáriusok diszes templomát és terjedelmes főtanodai épületét találjuk; amazt 1796-ban építék fel.

A Monostor-utczában van a vigadó épülete, melynek nagy termében az ujabb időben nehány országgyűlést tartottak; a város délnyugati oldalán pedig a szeliden emelkedő hegyoldalon szép kertek terülnek. Ott van az a szép és nagy kert is, melyet gróf Mikó Imre a benne levő épületekkel együtt az erdélyi Országos muzeumnak ajándékozott. Országos muzeum létesitéséről Erdély országgyűlése már 1842-ben tanácskozott, gróf KeményJózsef és Sámuel összes tudományos gyűjteményeiket ajánlották fel. Törvényjavaslat is készült, de azt legfelsőbb helyen meg nem szentesíték; a dolog tehát abban maradt. 1855-ben gróf Kemény József meghalálozék, végren-

deletében gyűjteményeit a Kolozsvárt állítandó muzeumra hagyá. Ekkor gróf Mikó Imre ujra felkarolá az ügyet s 1856. april 10-kén kelt adománylevelénél fogva külső szinutczai kertjét s az ott levő épületeket az Erdélyi muzeumnak ajándékozá. Végre 1859-ben Bécsben megengedték a muzeum felállítását, s ugyanazon évi nov. 23-án ünnepélyesen megnyiták azt. A muzeum-egyesület alapszabályait 1860 január 7-kén erősíték meg, s az egyesület már február 25-kén tartá meg első tudományos ülését.

Kolozsvárott három főtanoda volt; t. i. a római katholikusok, reformáltak és unitáriusok külön-külön egy-egy főtanodát állítottak vala fel. — Mindegyiknek díszes épületei, jeles könyvtárai s egyéb gyűjteményei vannak. Most azok főgimnáziumok; a reformáltak és az unitáriusok kollegiumaiban papnevelő-intézetek is vannak. A magyar kormány tudományegyetemet állíta fel, mely 1872-ben nyilt meg. Központi épülete a feljebb említett régi jezsuita-kolostor, mely a Beltorda-utczában fekszik. Más helyen van t. i. a Muzeum épülete előtt, a vegytani intézet, melyet 1884. nov. elején nyitottak meg, ugyanazon a téren építik most az orvosi kar épületeit; botanikus kertté a Muzeum Mikó-féle kertjét rendezték be.

A többi tanintézetek közől a főreáliskolát, az állami tanító- és tanítónő-képző-intézeteket s a kereskedelmi iskolát említhetjük meg. Általában Kolozsvár a magyarság szellemi miveltségének központja. Ott székelnek a reformáltak erdélyi kerületének s az unitáriusoknak püspökei is.

A Fellegvár aljában és oldalán apró, fehér és sárga házikók sorakoznak; mint fecskefészkek, úgy vannak építve a hegy oldalához. Azelőtt ott jobbára csak a földbe vájt kunyhók voltak, melyekben czigányok laktak. Most ezek onnan eltüntek s az apró házikókban szegény munkáscsaládok laknak.

A város nyugati oldalán a Szamos kies szigetet alkot; ezt szép mulató- és sétahelylyé alakították át. A séta a Fellegvár alatt a folyó partján is elterül s Kolozsvárnak egyik disze. Ott vannak fürdő, úszóintézet, nyári szinház, a lövészegyesület és állandó gazdasági kiállítás épületei.

Általában Kolozsvár kellemes város s régóta az erdélyi főnemesség székhelye. Hajdan az úri családok nagy fényt űztek, sokféle mulatságokat rendeztek; a férfiak különösen a lovakban, a hölgyek áros ékszerekben és ruhákban gyönyörködtek. Kolozsvár igazi főváros volt, ez alapította meg a divatot, a társadalmi illemet, mely onnan egész Erdélyre kiterjedve uralkodott s az erdélyi magasabb

társadalmi körökben mindig a magyar nyelv divatozott. A fényüzés, szórakozási vágy még most is általánosan el van terjedve Kolozsvártt,[1]) noha a nemesség nagy része 1848 óta tetemesen elszegényedett s a polgárság jólléte sem igen gyarapodott. A kereskedés, a forgalom és ipar még nem vett kellő lendületet; mindössze van két szesz- és szeszfinomítógyár, két szappangyár, két gőzmalom, egy olajgyár, egy gépgyár, vasöntő, gipszgyár, gázgyár. Az iparosok közt legtöbb a szűcs, csizmadia és varga. Az erdélyi pinczeegylet Erdélynek legnagyobb borüzlete. 1882-ben a kolozsvári hitelbank és zálogkölcsön-társulat közraktárakat állíta fel, melyek az árúforgalmat előmozdítják.

A város a 30%-nyi községi pótlék mellett sem képes annyit költeni, a mennyit a tisztaság és közegészség ügye megkivánna. Nagy baj az, hogy az utczák nincsenek csatornázva s hogy vizvezeték sincs, mely egészséges ivóvizet szolgáltatna a lakosoknak. Leginkább a Szamos vizét használják, ez pedig korántsem mondható tiszta egészséges viznek.

A város határa elég nagy, kiterjedése 135 □ km. A hegyeken erdők és szőlők diszlenek, a völgyekben és lapályon szántóföldek, legelők és kaszálók vannak. A zöldséges és gyümölcsös kertek is nagy területet foglalnak el, különösen a virágtenyésztésre nagy gondot fordítanak.

Kolozsvárnak polgári népessége 29,923 lélekre rúg,[2]) köztük 22,761 magyar, 1423 német, 3855 oláh; 1870-ben a lakosok száma 26,400 volt; a város gyarapodása tehát csekély, mégis aránylag nagyobb, mint Brassóé és Nagyszebené.

A város délnyugati részében fekvő Muzeum mellett tovább

---

[1]) *Bergner* idézett munkája 98. s k. lapjain Kolozsvárt erkölcsi tekintetben valóságos Sodomának és Gomorrhának festi. Azt irja, hogy a lakosok télennyáron csak a mulatságokat és élvezeteket hajhászszák, hogy inkább száraz kenyeret esznek a mulatság előtt és utána, a ruhát a zálogházba viszik, csak hogy részt vehessenek a mulatságban. A magyar kisasszonyok már 15—16 éves korban az életnek minden titkaiba be vannak avatva, a fiatal emberek 20 éves korukban már teljesen elvásottak, életúntak. »Kolozsvár hölgyeinek furcsa képzeleteik vannak a házassági kötelességről. Épen nem szokatlan dolog az, hogy, ha valamely hölgyről van szó, azt mondják: ez vagy amaz az ő szeretője, N. N. fiatal úr udvarol neki. Az udvarlás pedig itt azt jelenti, a mi által a nőnek a jó hire elvész s a férj jogot nyer az elválásra.« Igy rágalmazza a német iró a kolozsvári és maros-vásárhelyi hölgyeket.

[2]) A népszámláláskor *Felek* is volt Kolozsvárhoz csatolva; a helyőrséggel együtt a lakosság száma 31,765 volt.

haladva *Kolozs-Monostorba* jutunk; ez csinos falu, 1890 lak., kiknek nagyobb része oláh; csak egy kis hid választja el Kolozsvár nyugati külvárosától. Itt hajdan hires benczés apátság volt, Erdélynek egyik hiteles helye, hol az országos levéltárt őrizték, mely utóbb Kolozsvárra tétetett át. Báthory István az apátság jószágait a jezsuitáknak adományozá, szerzetök eltöröltetése után a tanulmányi alaphoz csatolták. Most a kolostor és templom romban hever, közelében van az 1869 óta fennálló gazdasági tanintézet, szép tágas épületei, mintagazdasága, szőlői, állatgyógyintézete megtekintésre méltók.

A Kolozsvár-Almási hegycsoport völgyeiben számos helység van, de azok többnyire csak jelentéktelen falvak, lakosaik nagyobbára oláhok. *Fejérd* (1792 lak.) egyike a népesebb falvaknak; *Borsa* még népesebb (1869 lak.); *Válaszúton* és az említett Borsán Bánffyféle kastély van; *Magyar-Sz.-Pál* kis mváros, lakosai nagyobbára oláhok; *Nagy-Almás* népesebb mváros, 1439 lak.; *Magyar-Nagy-Zsombor* mvároskában csak 828 lélek lakik; *Drág* és *Hid-Almás* mvárosok népesebbek, amabban 1175, emebben 1041 lakos van.

VI.

Erdély belső medenczéje, a Mezőség, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér megyék keleti vidékei, Nagy-Küküllő és Kis-Küküllő megyék. Az oláhok.

Erdélynek magas hegységektől bekeretelt belső medenczéje korántsem sima felszinü alföld, hanem inkább hullámzatos föltérség, melyet különböző hegy- és dombsorok ágaznak be minden irányban, s melynek völgyei seholsem szélesednek ki jókora lapályokká. A hegysorok jobbára a Hargita lánczolatból indulnak ki s feltünő hasonlatossággal K-ről Ny-ra, illetőleg ÉK-ről DNy-ra csapnak, egymással majdnem egyközüen. Legnagyobb magasságra általában és aránylag a köztük elkigyódzó folyók forrásainál emelkednek, azoknak mentén pedig mindinkább letörpülnek; déli lejtőségök többnyire rövidebb és meredekebb, mint éjszaki oldaluk, melyet hosszabbacska, többé-kevesbbé egyközü harántvölgyek szeldelnek. E sajátság különösen azokat a hegysorokat jellemzi, a melyek az Olt, Küküllő és Maros folyókat szegélyezik. Az ország legalantabbi vidékein, t. i. a Maros s az egyesült Szamos mellékein a legmagasabb hegyek 470—570, az ország közepe táján 630—660, s a keleti határlánczolat közelében 730—820 és több m. magasságot érnek el. A hegyhátakról és tetőkről levonuló harántvölgyek magassága szintén ekképen növekedik, az alantabbi vidékeken 130—250, a magasabb vidékeken

220—380, sőt 410 m. emelkedik a nagyobb völgylapályok fölé, a melyekre azok nyílnak.

A belső medenczének hegyei és dombjai többnyire hosszan elyuló, gömbölyded és hullámos körvonalu földhátak, melyek néha jó messzire majdnem vizszintesen vagy csekély hullámzással terjednek el. A gerinczekből kimagasló tetők majd szépen boltozott, alacsony, keskenyebb, szélesebb púpok, majd harangforma öblös kupolák, majd élesen kicsúcsosodó, hegyes gúlához vagy czukorsüveghez hasonló kúpok. A szelid és lankás, a menedékes és meredek, a gömbölyded és szögletes alakulatok folyvást váltakoznak, úgy hogy minden tájéknak sajátságos jelleme van, noha egészben véve a belső vidékeken némi egyhangúság ömlik el. Ugyanis a hegysorok szerkezete nagyon egyforma; leginkább porhanyós homok- és márgarétegek s trachittufa, úgynevezett palla alkotják azokat. A harántvölgyek többnyire szükek és rövidek, a patakok néha egészen kiapadnak, a hegyeknek meredek oldalai, gömbölyded kúpjai és gerinczei gyakran kietlen szürke szinüek, meztelenek, ritkán fedik sűrü cserjések és még ritkábbak az összefüggő pagonyok.

De úntató és szomorú látványt egyedül a *Mezőség* nyujt. Ezt *Orbán Balázs* találóan így irja le: »A Mezőség Erdély közepén levő 50—60 □ mfdnyi (2700—3240 □ km.) vidék, mely a Szamos, Sajó, Aranyos és Maros közt fekszik; az egy hegyektől és ezek közé bemélyedt völgyektől keresztül-kasul szelt kopár terület, hol a faluk, melyeket ronda viskók képeznek, messze vannak egymástól szétszórva; hol nincsen város, nincsen út, hol az ijesztően kopár sárgás szürke hegyeken hiába keres a szem árnyas erdőt, zöldellő szőlőt, hol a völgyekben nincsen folyó, nincsenek csevegő patakok, legfeljebb egy-egy lomha tó, mely az eséssel nem biró völgyekben a patakok fennakadása által képződik. Oly vidék az, hol az utas nyomva érzi lelkületét, hol kedélye elborúl, hol ha eső lepi meg, akkor a feneketlen sártengerben ide-oda téved. — Az oláh pásztor és földmivelő, polgári elem nincs ott, azért nincs város. *Mocsot* tették mezővárossá, de az is oly ronda, hogy a falu nevét is alig érdemli meg, s a mi kevés ott az ipar és kereskedés, azt sem oláh folytatja. Az újabb időig egy talpalatnyi útja sem volt, ott járt kiki, a hol akart. Egyik kövezett útat Kolozsvártól Maros-Vásárhelyre, másikat Szász-Régentől Kolozsvárnak terveztek. Erdője nagyon kis foltocskákban csak a birtokosoknak van, az egész Mezőség szárított ganéjjal tüzel. — Az oláh még a hagymát is restelli termeszteni; gyümölcsöt sem termeszt. A székelyek járnak oda aratni, csépelni; 1848 előtt sok

birtokos ott lakott, kastélyaikat feldúlta a nép, most is sok a rom.

A Mezőség lakossága túlnyomóan oláh; a magyar földesurak telepíték oda az oláh jobbágyokat, de anyagi és erkölcsi mivelődésökkel épen nem törődtek, azért az oláh földmivesek most is miveletlenek, dologtalanok s azért oly kietlen a Mezőség. A népesség általában gyér, az egyes gazdáknak nagy birtokaik vannak; akárhány volt úrbéresnek nagyobb birtoka van, mint a székely apró nemesnek, és 5-ször, 10-szer nagyobb, mint a székely földmivesnek. Sok dús föld műveletlen, mert ha beszerezte a mamaligát (puliszkát) és hagymát, a napra kifekszik és sütkérezik az oláh. A falvakban nincs vetemányes kert, nincs gyümölcsfa. — Hogy a Mezőségen is lehet erdőt növelni; hogy verőfényes hegyoldalain a bor is megterem; hogy völgyei füzesekkel, ákáczczal ékesíthetők; hogy gyümölcs és vetemény díszlik: tanusítja a Maros székhez tartozó része, melyen túlnyomóan székelyek laknak; csinos falvak, csinos kőegyházak vannak ott, nem pedig nyomorúlt fa ólak, minők az oláhok templomai. Ide valók a *Szabadi, Pániti* és *Lekenczi* vagyis *Kapusi* völgyek és mellékvölgyeik, melyek a Mezőség legszebb vidékei. A székely jobban kiméli az erdőt, mint az oláh, azért, a mint a székelyektől népesített vidéket elhagyjuk, legott megváltozik a Mezőség arczulata. A föld kopár, a hegyek elárkosodvák. — *Ludasnál* van torkolatja a Mezőség egyik leghosszabb és legjelentősebb völgyének, csekély vizér folydogál benne, magas nád között; kopár hegyek szegélyezik, csak itt-ott füstölög egy-egy kunyhó, melynek föld alá mélyedő sötét üregeiből kisértetszerüen halvány alakok emelkednek ki, gyanús szemmel kémlelve az utast; a földmivelésnek csekély nyomai mutatkoznak; az oláh csak a kényelmes helyeket szántja fel, a többit legelőnek hagyja. Pedig a völgy *Budatelkénél* kezdődik, több mint 50 km. hosszú, s mindenfelé elágazó számos mellékvölgyeivel a Mezőség közepén elég termékeny volna, könnyen mivelhető. Ámde a falvak távol esnek egymástól, az egész vidéken sem fát, sem kerítést nem látunk. Minden faluban nehány zsidó korcsmáros van, s az oláh nép a korcsmában öli meg az időt és egészségét.«

Kiesebb alakot öltenek és nagyobb változatosságot mutatnak azok a völgyek, a melyek É-ra a Szamos felé vonulnak. Ott több helységet is találunk. A Mezőségen sok apró és sekély tó van; a tavak hosszan nyúlnak el a völgyek mentén, széleiken sás és nád terem, nemcsak szárnyasok, hanem halak is népesítik. A vizválasztó éjszaki oldalán legnagyobb a *Hódos* tó, mely Czege mellett Göcs és

Sz.-Gotthárd közt fekszik; a Maros felé nyiló déli tavak közől az *Istentó* hiresült el azért, mivel 1852 szeptember 4-kén meteorkő hullott le környékén.

Kietlen vidék az is, mely Kolozsvártól É-ra a Kis- és Nagy-Szamos s a Nádas között fekszik; az szintén dombos-völgyes, de fátlan, közepén kis patak kigyódzik el. *Kaszálóknak* nevezik ezt a vidéket.

Sokkal jobban van megmivelve és sokkal nyájasabb a belső medenczének az a része, mely a Marostól D-re a két Küküllő mentén s az Olt éjszaki oldalán terjed el. A két Küküllő völgyei Erdély legnyájasabb vidékei közé tartoznak. Kivált azok a területek válnak ki, a melyeken szászok laknak; ott csinos városokat és falvakat, jól mivelt földeket, szép veteményes és gyümölcsös kerteket találunk.

A belső vidékeken két főhegysor húzódik végig; egyik a Szamost a Marostól, másik a Marost és legnagyobb mellékvizeit, a Nagy- és Kis-Küküllőt, az Olttól és mellékvizeitől választja el. A *Szamosmelléki hegysor* a Kis-Besztercze és Maros között emelkedő hegységekből indúl ki s a Mezőségen át DNy-ra vonúlván, a Kis-Szamos és Aranyos között, Gyalutól D-re, az Érczhegységhez csatlakozik. Az *Oltmelléki hegysor* a Hargita nyugati oldalán kezdődik s a Nagy-Homoród és Küküllő, azután a Nagy-Küküllő és Olt völgyei között vonúl DNy-ra, s a Székás, Sebes meg Szeben völgyei között a Csindrel éjszaki ágazataival olvad össze. Völgyektől átszeldelt keleti része az *Erdő vidék*. Mellékes hegysorok: a *Homoródi hegység*, a *Hortobágymelléki hegysor*, a *Küküllőközi hegysor*, a *Nyárád-* és *Marosmelléki hegysorok;* ez utóbbiak a Nyárád és Maros s a Kis-Küküllő és Maros között vonúlnak el.

Erdélynek belseje nagy neogén medencze, leginkább homokkövek és márgák fedik, melyek többnyire oly lazák és porhanyósak, hogy sem ház sem út építésére alkalmas anyagot nem igen szolgáltatnak. A nagyobb folyók mentén negyedkori kavicsrétegek, a hegyek oldalain sárgaföld rakódtak le. A medenczének éjszakkeleti és délnyugati részében a durva homok, nyugati részében az agyagképletek túlnyomók; ez utóbbiak kivált a Mezőségen uralkodnak. A keleti vidékeken a trachittufa foglal el nagy területeket; de a trachittufának azon félesége, mely tengerzöld vagy fehérszinű s melyet *pallának* neveznek, szórványosan csaknem az egész medenczében található. Néhol bazalt-kúpok merülnek föl, Kőhalom város mellett a bazalt jókora hegyet alkot. Néhol szilárd mészkövet s a forrásokból lerakódott mésztufát is találunk. Nevezetesek a sok helyen előforduló

kerekkövek, melyek olyan gömbölyűek, mintha mesterségesen faragták volna. Építkezésre, kövezésre, kapukőnek, malomkőnek, stb. is használják. [1])

De Erdély medenczéjének legnagyobb nevezetességét a roppant sólerakodások teszik. A föld gyomrában levő sótömegek, mint valami nagy karéjban, csak a medencze szélein s a karéjt majdnem kellő közepén K-ről Ny-ra szegő harántvonalon érnek oly közel a föld felszinéhez, hogy kiaknázhatók. De hogy nagyobb mélységben a medencze beljsejét is kitöltik, azt a gyakori hegyomlások, süppedések, kivált pedig a konyhasós és keserűsós források bizonyítják. A sósforrások öve Nagy-Szeben vidékéről csaknem egyenes vonalban É-nak tart Vizaknán, Maros-Újváron, Tordán, Kolozson, Széken keresztül Deésaknáig. Másfelől a sósforrások öve, ugyancsak D-ről Uj-Sinka felől Kőhalom, Homoród-Sz.-Márton, Udvarhely, Parajd, Görgény, Bilak, Sajó-Udvarhely helységeken át Csépánig terjed, hol a kárpáti homokkőnél megszakad, úgy mint az előbbi öv. A sós forrásoknak ezen két fővonalába az ismeretes kősó-telepek is esnek; azokat harántvonalok kapcsolják össze, melyekben a medencze éjszaki szélén és közepe táján Ny-ról K-re sorakoznak a sósforrások. Valami 192 helyen sókutak s vagy 593 helyen sósforrások vannak, 40 helyen a kősó oly közel van a föld felszinéhez, hogy kisebb-nagyobb dombokban magát kiüti. Parajd, Sófalva és Szováta környékein a kibukkanó sótömegek egész hegyeket alkotnak, melyek vagy egészen mezteleneK, vagy csak vékony földréteggel vannak betakarva. A legnagyobb sóhegy Szovátától ÉK-re van, bükkfák és mogyoróbokrok nőnek rajta. Parajdtól DNy-ra a Korondi pataknál 60 méter magas hosszukás gömbölyü kopasz hegy van, mely merőben tiszta kősóból áll.

A sóskutakban oly tiszta a sósvíz, hogy azokat őriztetni kell a sóegyedáruság érdekében; föléjök bezárható fa-házikókat raktak. A sósforrásokban a konyhasó tartalma nagyon változó, 2—30 százalék. A régi elhagyatott sóbányákban sóstavak keletkeztek, melyeket Vizaknán, Tordán, Sós-Sz.-Mártonban fürdőkül használnak.

A kősót mostanában csak öt helyen aknázzák, t. i. Parajdon, Vizaknán, Deésaknán, Maros-Ujváron és Tordán. Régi elhagyott bányák Kolozs, Szék és más helységek határában vannak. A sótelepek vastagságát még nem ismerik.

[1]) L. A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása, II. kötet 123 s k. l.

Erdély belső medenczéje általán véve K-ről Ny-ra lejtősödik, mint a főfolyók iránya mutatja, de valamint a közbenső hegysoroknál rendesen a déli lejtő a rövidebb és meredekebb, úgy az egész feltérség is D. felé magasabb mint É. felé. Ez kitetszik a következő adatokból: Deés tenger feletti magassága 258, Szamos-Ujváré 268, Maros-Ludasé 279, Medgyesé 304, Nagyszebené 433 m. Bethlen tengerfeletti magassága a Szamosnál 302, Beszterczéé 341, Maros-Vásárhelyé 292, Kelementelkéé 347, Segesváré 348, Fogarasé 430 méter. Onnan van, hogy a déli vidékekeken az éghajlat aránylag zordabb, mint a középső és éjszaki vidéken. Az évi középmérséklet Kolozsvárt 8.6, Medgyesen 9.0, Segesvártt 8.5, Nagyszebenben 8.6 fok; a juliusi középmérséklet pedig az illető helyeken 19.0, 20.3, 21.9, 19.2 fok C.; a nyári középmérséklet 19.1, 19.7, 17.2, 18.6 fok C.

Az Olt völgye általában hüvösebb, mint a két Küküllő s a középső Maros völgyei. Ezt a növényzet is mutatja. A legjobb bor a középső vidékeken terem, a két Küküllő s a középső Maros völgyeiben, valamint a középső Szamos mellékein is. Különben az egész belső medencze Erdélynek éléskamrája; a gabnafélék, a gyümölcsök, a kereskedelmi növények, a dohány, len, kender, mindenütt diszlenek, sok helyen dinnyét, komlót is termesztenek. Az ásványország, a kősón kivül, szegény; érczek nincsenek a belső vidékeken, valamire való széntelep sincs; tőzeg előfordúl, de még nem értékesítik.

A lakosok leginkább mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkoznak; az ipar jelentéktelen, leginkább csak a házi ipar és kézmívesség divatozik, gyár még kevés van. Az oláhság túlnyomó; kevés helység van olyan, mely tisztán német. Aránylag legtöbb szász Nagy-Küküllő megyében lakik, de ott is csaknem minden faluban vegyes a lakosság.

Kis- és Nagy-Küküllő megyék területe egészen a belső medenczébe esik, a Nagy-Küküllő folyó választja el azokat. Nagy-Küküllő megye Udvarhely, Fogaras és Brassó megyék között messzire K. felé nyúlik s az Olt Rákosi szorosának két oldalán Háromszék megyéig terjed. A két említett megyén kivül Szeben megye éjszaki része, Maros-Torda délnyugati szöglete, Besztercze-Naszód és Szolnok-Doboka déli vidékei, s Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér megyék keleti részei nyúlnak be a belső medenczébe. Kolozs és Torda-Aranyos nagyon hosszan terjednek el kelet-nyugati irányban, Alsó-Fehér nagyon szabálytalan alakú, a Marostól K-re eső fele déli nyúlványával Szeben megyébe, éjszakkeleti csücskéjével Kis-Küküllő és Torda-Aranyos közé ékelődik.

Erdély legjelentősebb városai, Brassó kivételével, a belső föltérség szélein fekszenek, t. i. Maros-Vásárhely, Besztercze, Deés, Kolozsvár, Torda, Gyulafehérvár és Nagyszeben. Az ország közepe táján fekvő Radnót csak jelentéktelen falu.

Kolozsvárról a pálya a Szamos vas hídján áthaladván, a folyó széles völgyében K-nek tart; jobbra Kornis gróf kastélya, balra a Szamosfalvi sósfürdő mutatkozik, melyet nyáron a kolozsváriak szoktak meglátogatni. Csakhamar *Apahidát* érjük, hol az állami vasúthoz a Szamosvölgyi vasút csatlakozik, melynek végállomása Deés.

Apahidától É-ra esik *Bonczhida* (1610 lak.), mely még Kolozs megyéhez tartozik, a Bánffyak kastélya diszesíti. Bonczhidától DK-re *Gyulatelke* kis oláh falu van, szintén Kolozs megyében, ennek határában 1881. febr. 3-ikán egy meteorkő húllott le. Attól É-ra esik *Szék.* r. tanácsú kis város, már Szolnok-Doboka megyében 2759, többnyire magyar lakossal; a határában levő sóbányákat most nem mívelik. *Nagy-* és *Kis-Iklód* a Szamos völgyében közel egymáshoz fekvő oláh falvak, ezektől É-ra esik *Szamos-Ujvár*, mely Erdélynek legnagyobb örmény városa, gör.-kath. püspök székhelye. Az I. Leopold idejében beköltözött örményektől alapíttatott, 1726-ban a kiváltságos mezővárosok, 1790-ben Erzsébetvárossal együtt a sz. k. városok közé igtattatott. Szabályosan épített csinos kis város, 5317 lakossal, kik között 1758 magyar s 1661 oláh van. Az örmények plebánia templomán s a ferenczrendiek szentegyházán kivül van ott a görögkath. püspök temploma, mely azonban rozzant falusi kápolnához hasonlít. A papnevelő intézet is felette elhanyagolt épületben van. Az algimnázium jobban van berendezve. — A várostól É-ra fekszik azon várkastély, melyet 1542-ben Martinuzzi bibornok építtetett s utóbb II. Rákóczy 1652-ben megnagyobbíttatott. E vár régóta szolgál már állami fegyintézetül; mintegy 1500 rab fér el benne.

Az odább ÉK-re fekvő *Szamos-Ujvár-Németi* népes oláh falu; a Szamos bal oldalán, Deéstől D-re, *Deésaknát* találjuk, hol nevezetes sóbányák vannak, melyekből 200,000—250,000 mázsa kősót állítanak elő; a helységben 1879 ember lakik, köztük 796 magyar 1026 oláh.

Szolnok-Doboka megyének azon részében, mely a Kis-Szamostól Ny-ra esik, nevezetesen a csáki-gorbói járásban, csak apró falvak vannak. Maga *Doboka* is, melyről a régi vmegye elnevéztetett, csak jelentéktelen oláh falu, 1061 lakossal; ettől ÉNy-ra esik *Pánczélcseh*, odább Ny-ra közel, az Almás völgyéhez, *Füzes-Sz.-Péter*

továbbá *Nagy-Krisztolcz* és *Semesnye* a járás éjszaki vidékein az aránylag legnépesebb helységek.

Kolozs megyében a Szamostól K-re szintén csak kis helységek vannak; legnevezetesebbek: *Teke, Bátos* és *Dedrád.* Teke a róla elnevezett járásnak főhelye, r. t. város, 2032 lakossal, kiknek legnagyobb része szász. Bátos a Lucz völgyében odább DK-re fekvő mváros 1622 lakossal, kik szintén szászok; Dedrád attól D-re esik, még nagyobb német falu, 1793 lakossal.

Nagy-Ölyves falu határában keserűvíz forrás van.

A főpálya Apahidától déli irányban halad tovább oly sajátságos területen, mely csaknem páratlan a maga nemében. Széltében hosszában halom mellett halom mutatkozik, de nincs egy fa, nincs egy házikó, annál kevesbbé falu, a mely figyelmünket leköthetné. Csak itt-ott van nagy távolságban egy-egy megmunkált szántóföld, mely sziget gyanánt tűnik elő a sivár vidéken. S ez unalmas területen a vasút-építésnek nagy nehézségekkel kellett küzdenie, a rendkivüli csuszamlások miatt; az egész talaj ingadozó, nemcsak a töltések és bevágások, hanem a merre csak a szem lát, völgy, halom minden mozog. Vannak ott töltések, melyek többször eltüntek és csak akkor ülepedtek meg, mikor a töltésen kivül a talajt, a melyen az nyugszik, s az a felett emelkedő hegyoldalt is majdnem a hegy ormáig terjedő nagyszabású vízmentesítő tárnák, támaszok és burkolatok egész rendszerével kötötték meg. Vannak bevágások, melyeknél nemcsak a lejtők csuszamlásának elhárítása járt fáradságos munkával, hanem a fenekökön felfakadó vizet is csak messze elágazó vizmentesítésekkel lehetett elvezetni. Két bevágást pedig később alagúttá kellett átépíteni.

A pálya az Aranyos völgyéig húzódó kopár és sóstalajú hegysorok között halad el *Kolozs* helységet érintve. Ez r. tanácsú város 3150 magyar és oláh lakossal; hajdan sóbányák voltak ott, de mivelésökkel felhagytak. Azután a pálya tetemes emelkedéssel és nagy kanyarulatokban a Szamos és Aranyos közötti vízválasztónak tart; közel egymáshoz egy hosszú és három kisebb alagút következik, a harmadik alagút előtt a pálya a vízválasztó legmagasabb pontját (422 m.) éri el; abban az alagútban keserűviz forrás fakad fel, ezt 1882-ben Tolnay Lajosról nevezték el. A vízválasztón túl a *Virágosvölgy* nevű állomás következik; itt nincsen község; a legközelebbi falvak: *Ajton, Mező-Őr, Mező-Nagy-Csán* és *Mező-Szopor* 5—10 km. távolságra esnek. Mező-N.-Csánban (2031 lak.) Tisza Lászlónak mintagazdasága és nagy gyümölcsöse van.

Kenderes állomást elhagyva a pálya Kolozs- és Torda-Aranyos megyék határát éri el s az Aranyoson átkelvén, *Gyéresre* jut. Ez mváros, a Rákos pataknak az Aranyosba való ömlésénél fekszik, két községre szakad, Gyéres városra és Gyéres-Sz.-Király falura. Lakosainak száma 1338, nagyobb fele magyar.

Gyéresnél szárnyvonal ágazik ki *Tordára*. A főpálya az Aranyos mentén a szép, termékeny fensíkon délkeleti irányban halad tovább. Gyéressel átellenben az Aranyos bal oldalán *Egerbegy* mezőváros van, mely a Mezőségre messze benyuló völgy torkolatában s részint hegyen terül el, jeles bort termeszt, lakosainak száma 2415, jobbára magyarok. Alább, DK-re *Gerend-Keresztúr* esik, mely az Egerbegytől lenyúló s az Aranyos völgyét balról szegélyező, Függőnek nevezett hegysor keleti alján egy szűk völgyben fekszik; ebben a faluban az oláhok 1848. nov. 18-kán és decz. 14-kén iszonyú gyilkolásokat vittek véghez, a helységet felgyújták, az udvarházakat mind kirabolták.

A vasút *Harasztos* helységet elhagyván, *Székely-Kocsárdot* éri el, hol a Maros-Vásárhelyi szárnyvonal ágazik el. A helység szép berkek és szőlőültetvények között fekszik; az Uristen, mint Gálfi János írja, megékesíté szép folyóvizekkel és drága szép mezőkkel, kit különbkülönbféle szép vadak és madarak laknak. Lakosainak száma 1199, legnagyobb része magyar.

Nem messze onnan egy rövidebb szárnyvonal a Maros-Újvári sóbányába visz. A Maros-Vásárhelyi pálya az Aranyos és Maros egybeszakadásánál elterülő szép és termékeny lapályon indúl ki, hol a gabna és szőlő díszlik. E lapályon az Aranyos jobb partján *Gerend* vásáros kis helység fekszik, hol a reformátusoknak érdekes ódon templomuk van; a csinos urasági kastélyban gr. Kemény József, a hires történelembuvár lakott. A pálya az Aranyoson, majd a Maroson is átkelvén, *Maros-Ludas* állomást éri el. E népes vásáros helység (1838 többnyire oláh lak.) a Maros jobb partján fekszik, Torda-Aranyos megyében, a Mezőség egyik nagyobb kereskedelmi központja, népes vásárokkal.

A Maros ott nagy kanyarodásokat tesz s a pálya többszöri áthidalással majd a jobb, majd a bal parton halad tovább. *Maros-Bogát* népes falu (2017 jobbára magyar lak.) még Torda-Aranyos megyében van, *Radnót* és *Csapó* már Kis-Küküllő megyéhez tartoznak. Radnóton 1227 jobbára magyar ember lakik, nagy kastély ékesíti, melyet II. Rákóczy György a XVII. század közepén építtetett; négy szögletén egy-egy bástyatorony áll, kapuja fölött Bethlen czi-

mere látható. A kastély a helység keleti végénél a Maros bal partján fekszik, keleti szárnya még lakható. Ez volt az erdélyi fejedelmek utolsó székhelye. — A következő állomás *Nyárádtő*, mely helység a Nyárád torkolatánál fekszik, már *Maros Torda* megyéhez tartozik. Onnan félóra mulva Maros-Vásárhelyre érünk.

Radnót és Nyárádtő között *Sz.-Margita*, *Kerellő* és *Vidrátszeg*, ettől D-re *Kis-* és *Nagy-Cserged* apró falvak vannak, ezeknek lakosai még a XVII. században magyarok és reformátusok voltak, Apafy halála után a katholika vallást akarták minden módon terjeszteni, azért az említett falvakból elűzték a reformátusokat s oláhokat telepítettek oda.

Kerellő-Sz.-Pál, Kis-Küküllő megyében Kerellőtől DNy-ra a vidék legrégibb falva szép urasági kastélylyal, a falu fölött egy hegyen kápolna látható, fénylő tornyokkal, ragyogó bástyákkal, magas négyszeg védőfal övezi, négy szögletén nyolczszegletű bástyákkal. Ez a gróf Haller-család büszke mauzoleuma.

Nyárádtőtől É-ra a Mezőségen a *Maros-Torda* megyéhez tartozó következő falvak méltók a megemlítésre: *Bárdos*, *Szabad*, *Galambod*, *Mező-Csávás*, *Ménes*, *Fele*, *Szabéd*, *Mező-Sámsond*, *Mező-Kölpény*, *Mező-Madaras*, *Mező-Bánd*, *Pánit* és *Harczó*. Nagyon elütnek a Mezőség oláh falvaitól, lakosaik többnyire székelyek, részint unitáriusok. Szabéd a mezőségi székely falvaknak legszebbike, jobbára unitáriusok lakják. Orbán Balázs tapasztalása szerint a keleti vallásúak általában legkevesebbé szorgalmasak és munkások, ennek okát a népfaji sajátságon kivül a vallásban is kell keresnünk, a sok ünnep és bőjt előmozdítja a munkátlanságot és iszákosságot. A protestánsok Érdélyben mindenütt szorgalmasak és nagyobb jóllétnek örvendenek. De a Székelyföldön az unitáriusok a legszorgalmasabbak, erről mindenki meggyőződhetik, a ki pl. Sz.-Gericzét, a két Homoródot, a Nyikó vagy Gagy völgyét, az Aranyos szék havasalji részét meglátogatja; mindez említett helyeken az unitáriusok túlnyomók.

Mező-Sámsondon (1745 lak.) szép urasági kastély s közelében tó van; Mező-Kölpény fekvése igen szép, *Mező-Madaras* a Mezőség egyik legnagyobb falva 1909 lakossal; nevezetes források és tavak is vannak határában. Mező-Bándnak 2580 lakosa van.

A feljebb említett Maros-Bogáttól É-ra a Ludasi völgyben, Torda-Aranyos megyében, *Mező-Szengyel* (1452 lak.) s ettől K-re *Mező-Bodon* (1241 lak.) fekszik; az előbbi helységet a Balázsfalván 1848-ban összegyűlt oláhok okt. 18-kán szállák körül, az ottani

magyar lakosok b. Radák udvarába vonultak; az oláhok megigérték, hogy nem bántják, ha a fegyvert kiadják, azután igéretöket megszegve a fegyvertelen magyarokat Balázsfalvára hurczolták, sokat közülök megöltek.

Bogáttól D-re a Landori völgyben *Magyar-Bükkös* és *Ozd* falvak vannak, Alsó-Fejér megyében; az előbbi faluban Kemény János erdélyi fejedelem sajátságos alakú kastélyát találjuk. Ozd kies hegykebelben fekszik, szőlő és lomberdők közepett, a falu előterében báró Radák Ádám ódon kastélya rejtőzik fenyves erdőben, a kastélyt karcsú magas tornyok ékesítik.

Az Aranyos torkolatával átellenben, a Maros bal partján, Alsó-Fejér megyében *Maros-Koppánd* falu fekszik, ettől DNy-ra ugyancsak a folyó bal oldalán *Káptalan* és *Nagylak* két egybeépült falu van; az utóbbi 1848-ig még egészen magyar volt; nevezetes régi temploma Hunyady János korából való. Odább DNy-ra *Felső-Újvár* következik. E helységet díszes kastély ékesíti, mely most gr. Teleky Károlyé, gróf Mikó Imre 1850—1869-ig épitteté a régi várnak helyén, felhasználva ennek falait és utánozva építési modorát. A kastély csúcsives modorban van építve, erkély-tornyokkal; ablakaiból és kertjeiből szép kilátás esik a Maros dús völgyére egyfelől Miriszlóig, másfelől Vajdaszegig; Ny. felé a Székelykő festői csúcsai kötik le figyelmünket.

Mindjárt a szomszédságban van *Maros-Ujvár* vagyis *Alsó-Ujvár*. E telep csak századunk elején keletkezett. A rómaiak ugyan ismerték és míveltették az ottani sóbányákat, de ezek utóbb feledésbe mentek, helyöket erdők és mocsárok foglalták el. Tiz tizenkét méter magas földhányásokat lehet ott találni, ezekkel akarták a rómaiak a sóaknákat a Maros és Bánczapatak kiáradásai ellen megótalmazni. Ruszkatzki bányamérnök a múlt század vége felé, kutatásokat tevén, első figyelmezteté a kormányt az ott rejlő kincsre. Mészáros György bányanagy vezetése alatt kezdék meg 1791-ben a bányamívelést. Az ottani sótömeg vagy 1200 m. hosszú és 800 m. széles, tojásdad alakú, széle a Maros régi medrétől csak 60 méternyire esik; vastagsága 160 m. mélységre van kikutatva, ez t. i. a régi aknák legnagyobb mélysége. A három szállító tárnán kivül hat régi és egy új akna van, ennek főtárnája 250 m. hosszú; vele egyközű négy melléktárna, melyeknek hossza 90, szélessége 47 m. A sótömzsöt csak áradmányi és új harmadkori agyagos kavics-rétegek fedik, s mind a közeli Maros, mind a völgy talajvize beszivárog a bányákba, ennek elhárítására sokféle költséges munkálatokat végeztek, a Maros medrét

áttették s a sóbányát több mint 1700 m. hosszú alagcsövezett tárnával övezték, mely a talajvizet két medenczébe vezeti, honnét azt gőzgépekkel szivattyúzzák ki.

Most a maros-ujvári bányák szolgáltatják a legtöbb kősót; az évi termelés 600,000 m. mázsa. A helység főutczája a bányatelep keleti oldalán húzódik el, ott vannak a tiszti szállások és hivatalos helyiségek, két templom, az iskola stb. A lakosok száma 2660, fele részben magyarok, felerészben oláhok.

Maros-Újvárral átellenben a folyó jobb oldalán a már említett Felvincz fekszik, a vasút onnan a szép tágas völgyben tovább halad D. felé *Tövisen* túlig, azután K-re menve a Küküllő völgyébe fordúl be, egyik ága pedig Gyulafehérvárnak tart s ott az Első erdélyi vasúttal csatlakozik. A főpálya *Karácsonyfalvát* elhagyván, csakhamar *Balázsfalvára* jut. E mváros a két Küküllő egybeömlésénél, Alsó-Fejér megyében fekszik; tulajdonképen két községből áll: Balázsfalva városból és faluból, amannak 1080, emennek 701 lakosa van, köztük 384 magyar, a többi oláh. A balázsfalvai uradalom, az utolsó erdélyi fejedelem, Apafy halála után a kincstárra szállt, III. Károly a Fogarasi görög-egyesült püspöknek adományozá. Most Balázsfalva a görög-kath. oláh érsek székhelye s az oláhok szellemi és politikai törekvéseinek központja. A főpiaczon áll az 1747-ben épült, három tornyú nagy székesegyház, szemközt vele a díszes érseki palota, melyet a káptalan, papnevelő intézet és főgimnázium emeletes épületei vesznek körül. A székesegyházon kivül van még két más görög-kath., s egy református templom s egy Vazulrendi kolostor. A város többi része csak olyan, mint a falu.

Balázsfalváról a vaspálya a Nagy-Küküllő völgyén halad fölfelé. De mi elsőben a Kis-Küküllő völgyébe tekintünk be, noha ott többnyire csak apró helységeket találunk, melyekben vegyest oláhok, magyarok és németek laknak. *Szancsal* népes oláh falu, *Szépmezőn* (Schönau) németek is laknak; *Bethlen-Sz.-Miklósnak* (Klossdorf) csinos kastélya s többnyire magyar lakosai vannak; *Küküllővár* a Kis-Küküllő völgyének főhelye, csinos mváros, népes vásárokkal, 1290 többnyire oláh lakossal. A helység fődísze a gr. Bethlen családnak nagy kastélya, mely az Apafy-féle várkastély helyén épült; az oláhok 1848-ban azt a kastélyt is feldúlták.

Királyfalva, Sövényfalva, Ádámos közel egymáshoz fekvő népes helységek; *Dicső-Sz.-Márton* kis mváros, 1959 többnyire magyar lakossal, már 1848 előtt Küküllő vmegye főhelye volt s most Kis-Küküllő megyének székhelye, jóllehet alig különbözik bármely

magyar falutól; juhvásárai híresek, a kereskedés nehány örmény és zsidó kezében van.

Dicső-Sz.-Mártonon felül számos helység van a Kis-Küküllő völgyében s kivált déli mellékvölgyeiben, de azok mind apró falvak; *Szénaverős* (Zendrisch) és *Szász-Nádas* a legnépesebbek, amabban 1206, emebben 1246 lélek lakik, többnyire szászok.

A Nagy-Küküllő völgyében népesebb helységek vannak; *Hosszúaszó* (Langenthal, 1066 lak.) még Kis-Küküllő megyéhez tartozik, úgy *Mikeszásza* (1407 lak.) is; ezt felében magyarok, felében oláhok, amazt nagyobb részt oláhok lakják. *Kis-Kapus* (Klein-Kopich) már Nagy-Küküllő megyében van; ott a Viza völgye nyílik D-ről a Nagy-Küküllő völgyébe; azon felfelé megyen a szárnyvonal Nagyszeben felé. Benne leginkább szászok laknak, *Asszonyfalva* (Frauendorf), 1425 lak., *Egerbegy* (Árbegen) 1259 lak. csinos falvak, de sok oláh is lakik bennök. Nagy-Küküllő megyéhez tartoznak; úgy *Nagy-Selyk* (Markt Schelken) is, mely mváros, 1479 német és oláh lakossal. Odáig a vidék termékeny és kies; azután kopár hegyek között halad tovább a vasút, *Hásság* Ny-ra, *Szász-Veszöd* K-re marad; *Ladamos* (Ladendorf) vasúti állomás, de jelentéktelen oláh falu, Alsó-Fehér megyéhez tartozik.

A vasút Ladamos felől *Vizaknának* (Salzburg) tart; ez r. t város, 3683 oláh és magyar lakossal, Alsó-Fehér megyéhez tartozik; a Viza patak mentén egy szűk völgykatlanban fekszik. Határában már a rómaiak aknázták a kősót, ezt a sok beszakadt és vizzel megtelt régi akna bizonyítja. A mindenütt felfakadó víz új meg új aknák és tárnák nyitását teszi szükségessé. A várostól DK-re századunk elején a Ferencz-tárnát és Kis-tárnát nyították, nemsokára mindkettőnek mívelésével fel kellett hagyni, a Kis tárna 194 m. mély, ebből 44 m. víz alatt van. Mostanában a Nepomuki János és Ignácz tárnában fejtik a kősót, az évenkinti termelés csak 40,000 mm. A vizzel megtelt régi aknák vagyis sóstavak közől a Veres és Zöld tavat, valamint az Asszonyok tavát és Tököli tavát fürdőkül használják, mélységök egyre-másra 42 m., sótartalmok 20%. A csinos fürdőhelyiségek 1856-ban épültek; kivált a nagyszebeniek látogatják.

A vízaknai síkságon 1849. febr. 4-ikén Bem kis hadát Puchner tulnyomó erővel megverte; az elesett honvédek nagy sírját 1880-ban emelt emlékkő jelöli meg.

Kis-Kapusnál szintén csatázott Bem; Puchner cs. k. hadvezér 1849. márcz. 4-ikén ott is győzött. A vasút fővonala onnan a Nagy-Küküllő völgyén fölfelé menve csakhamar *Medgyest* éri el. Ez kies

vidéken fekvő csinos szász város a volt Medgyes szék főhelye, a küküllővidéki bortermelés központja, most r. t. város, Nagy-Küküllő megyében. A város hajdani kerítőfalaiból még néhány falrész és bástyatorony látható. Közepén van a nagy evang. templom, melyet kettős körfal és több torony kerit be. A körfalon belül vannak a paplak, a főgimnázium, az iskola s a régi városháza. A csinos tornacsarnok és szép sétatér is említésre méltó. A pályaudvar végén, a tornatéren egy síremlék látható, melyet a szászok Roth Lajos lelkész emlékére állítottak, kit hazaárulás miatt a magyar haditörvényszék halálra ítélt el s 1849. május 11-dikén Kolozsvártt főbelövetett. Ő t. i. Puchner táborában kormánybiztos volt. Medgyes egyike a legiparosabb és legnépesebb szász városoknak, lakosainak száma 6489, köztük 3470 német, 1909 oláh és 719 magyar.

Medgyestől ÉNy-ra, Kis-Küküllő megyében *Felső-Bajom* vagyis *Bázna* (Bassen) nevezetes fürdőhely fekszik, a jódos sósforrások erdőktől és szőlőhegyektől szegélyezett völgyben fakadnak; a fürdőház eléggé szegényes épület, a vendégek a faluban laknak. A fürdőház előtt több medenczéből szénsavas gáz tódúl ki, mely a vizet folytonos hullámzásban tartja. Ha a gázt meggyújtják, kisebb-nagyobb ideig veres lánggal ég. Hasonló égő gáz odább É-ra, Küküllővártól DK-re *Magyar-Kis-Sáros* falu határában is kitódúl, és pedig az úgynevezett Zúgón, egy dombnak éjszaki oldalán. Ha nádszárban felfogják s meggyújtják, kékes lánggal ég. Mindkét helyen kovában dús édesvizi mészkőtömegek vannak, melyek ásványos források lerakodásaiból eredtek. *Alsó-Bajom* (Bunnesdorf) Felső-Bajomtól Ny-ra eső oláh-szász falu, ugyancsak Kis-Küküllő megyében.

Medgyesből egy országút az 586 m. magas Bidbe hegyen át É-ra a Kis-Küküllő völgyébe visz, melyet *Gálfalvánál* ér el. A vasút *Paratély, Eczel* és *Sáros* helységeket jobbra hagyva *Erzsébetvárosnak* tart. Ez Kis-Küküllő megyében a szász földön elszigetelt örmény város, melyet a bevándorolt örmények 1671-ben a Nagy-Küküllő jobb partján alapítának. Azelőtt *Ebesfalva* volt az ottani helység neve. Az ebesfalvai uradalmat az Apafyak bírták, s Apafy Mihály rendesen az ottani várkastélyban lakott. Halála után birtokai a kincstárra szálltak; utóbb Bethlen Gábor udvari kanczellár kapta az ebesfalvai jószágot, ő azt az örményeknek adá el, kik azután az új várost alapították, mely mint Erzsébetváros 1790-ben sz. k. várossá lett. A szabályosan épült takaros város közepén nagy piacz van; nevezetes épületei: két igen díszes templom, egy mechitarista kolostor, egy régi árúcsarnok s Apafy fejedelem kastélya, mely már félig rom, de még

most is városházúl és levéltárúl szolgál, Erzsébetvárosnak 2500 lakosa van, köztük 1018 magyar, 511 oláh.

A folyó bal partján fekvő Sárostól D-re *Berethalom* (Birthelm) Nagy-Küküllő megyében van. E mváros az úgynevezett szász borföldnek majdnem kellő közepén, kúp- és harangalakú hegyekkel szegélyezett völgyben fekszik, a hegyek csúcsát és éjszaki oldalát tölgy- és bükkfák, déli és nyugati oldalaikat szőlők fedik, az alacsony lejtőkön és völgyekben rozs, tengeri és kenderföldek s virágos rétek zöldellenek. A helység meredek szőlőhegy (Hőhe) aljában terül el; a nagy és szép piacz közepén terjedelmes árúcsarnok van, körüskörül csinos, jobbára emeletes kőházak sorakoznak. A piaczról közvetlenül egy jókora hegy emelkedik, mely körülbelől úgy van megerősítve, mint a segesvári hegy; tetején az 1500—1524-ben épített nagy templom fekszik; hosszú fedett lépcsőzet s meredek kocsiút visz oda, körüskörül kőfalak, bástyák, tornyok és kapuk emelkednek. A templomi várkastély valóságos vár volt.

Berethalom 1572 óta a szász evang. püspökök székhelye, tehát a szászok egyházi központja volt. A vártemplom sekrestyéjében hét püspöknek síremléke látható. A mostani püspök az első, ki Nagyszebenben lakik. Berethalom lakosai föld- és szőlőmiveléssel s iparral foglalkoznak, számuk 2487, köztük 1479 szász.

Riomfalva (Reichersdorf) odább DNy-ra fekszik, szintén csinos szász mváros, 1195 lakossal.

A vasút Erzsébetvárosból *Holdvilág* (Hallwelagen) és *Dános* (Dunnersdorf) helységek mellett a Nagy-Küküllőnek összeszükülő gyönyörü völgyében K-nek tartva *Segesvárra* jut. Dánostól D-re *Keresd* falut találjuk egy szűk völgyben; ott van a gróf Bethlen család ősi nagy kastélya, földalatti templom maradványaival. A szomszédos völgyben, DNy-ra *Almakerék* faluban Apafy síremlékét találjuk; abban is leginkább németek laknak.

Segesvár (Schaessburg) sz. k. város, azelőtt a róla elnevezett szász széknek volt főhelye, most Nagy-Küküllő megye székvárosa. Talán egy erdélyi városnak sincs oly festői fekvése, mint Segesvárnak; a Nagy-Küküllő völgye épen e város közelében tárja fel legszebb tájképeit. Ugyanis attól K-re tágas medenczévé szélesedik ki, Ny-ra pedig hegyek közé szorúl, éjszaki oldalán szép hegysorok emelkednek, melyeknek gerincze erdős, déli lejtőin szőlők díszlenek, odább K-re, Fejéregyházával átellenben, a hegyek kopaszok és hullámosak. A völgy déli oldalán szaggatott, fent erdős, az oldalokon felszántott hegysor nyúlik el; K. és Ny. felé erdős hegyek

rekesztik be a látóhatárt. A nyugati hegysor előtt egy kúpdad, DNy-ról ÉK-re csapó és dülő hegy nyúlakodik föl mintegy 72 méternyire a völgy talpa fölé. E hegynek tetején és oldalain van építve a városnak egy része, nagyobb része pedig a DNy-ra vonuló völgyeletben terül el; egyes házcsoportok más völgynyilásokban és hegylejtőkön vannak szétszórva. A kúpdad hegy csúcsán egy régi templom áll, oldalait várfalak, tornyok és házcsoportok foglalják el. Más védőművek, omladékos tornyok és kőfalak az egész várost övezik.

A felső város, az úgynevezett Vár a meredek hegyen épült. A kényelmetlen feljárás miatt a lakosok már a XVI. század elején lassankint odahagyák; azért II. Ulászló 1513-ban rendelé, hogy a városi tanács egyik fele, továbbá a kereskedők, bognárok, ácsok, szíjgyártók, esztergályosok és építőmesterek a felső városban lakjanak; más rendeletben ugyancsak II. Ulászló azoknak a polgároknak, kik a felső városban laknak, az adót hét évre elengedé.

A felső városba az alsó város nagy piaczáról mennek föl; meredek kocsiút és gyalog ösvény visz oda. Az utóbbi nehány lépcsőzeten fölmenvén, egy bolthajtásos kapu és torony alatt viszen el, a torony igen hatalmas, négyszögletű, lőréses építmény; a kapu alatt elmenvén a Vár piaczára, onnan a Halottak útczáján s azután egy hosszú fedett lépcsőzeten fel a hegy tetejére jutunk; a lépcsőzettől balra a szép gimnáziumi épület van, jobbra gyümölcsös kertek terülnek, ezeken alúl a paplak s felül pedig a temető van. A várhegy tetején a Sz.-Miklós tiszteletére (1409—1483) épített templom áll, mely hajdan külön kőfallal volt kerítve, a kerítőfalak onnan a hegyen levonúltak s ennek mind tetejét, mind két oldalát körülfogták. A kőfalak és tornyok jobbára még megvannak, a hegy éjszakkeleti oldalán hét torony látható. A felső városban vannak a főtemplomon kivül a kolostori templom, a városháza s vagy másfél száz lakóház. A várhegyről gyönyörű kilátás esik az egész környékre.

Az alsóváros szabályosan és csinosan épült, ámbár emlékszerű nevezetes épületet alig mutathat fel. Alantan fekvő részét a kiáradó Küküllő gyakran elönti, jóllehet a folyó nagy része csatornában folyik.

Segesvár lakosainak száma 8788; ezekből 4968 német, 1140 magyar, 2029 oláh. A lakosok leginkább bor-, gyümölcs- és lentermesztéssel foglalkoznak, a kézművesek közül leginkább a szűcsök, takácsok, timárok és kádárok tűnnek ki.

A város közelében a Fejéregyház felé menő országút mellett egy dombon Szkariatine orosz tábornok emléke látható, ezt az erdé-

lyi cs. k. hadtest állíttatá az orosz tábornok tiszteletére, ki 1849. julius 31-kén a Segesvár mellett vívott csatában elesék. Ugyanebben a csatában tünt el *Petőfi Sándor*, hihetőleg az üldöző kozákoktól lekonczoltatott s a többi elesett hősökkel együtt a közös sírban temettetett el.

Segesvárról a pálya a gyászos csatatéren át *Fejéregyházra* ér. Ez magyar-oláh falu, a nyugati végén egy nagy park van, gr. Haller-család ősi várkastélyával, a park egyik oldalán régi csúcsives kápolna áll. A vasút *Héjjasfalvánál* elhagyja a N-Küküllő völgyét s D-re a Szászkézdi szép völgybe fordúl be. *Szászkézd* (Keissd) falu mellett gúlaalakú hegyen régi várnak romjai láthatók; a vasút a várhegyet jobbra hagyva az Erkedi patak völgyébe fordúl be s ebben halad tovább *Szederjes, Erked* és *Bene* (Mehburg) apró falvak közelében, melyek Udvarhely megyéhez tartoznak. Ezeknél népesebb *Kacza* (Katzendorf) német oláh falu, mely Nagy-Küküllő megyében fekszik, úgy *Homoród* is; mindkettőben a németek túlnyomók. Az utóbbitól Ny-ra esik *Kőhalom* (Reps). Ez csinos szász mváros, melynek piaczán szép csúcsives templom áll. A város felett magas kúpalakú bazalt hegyen a régi festői vár épült, mely a vasútról is látható, s mely hazánknak egyik legszebb és legépebben maradt középkori vára. A sziklás hegynek meredek oldalát három sorban csigaszerüleg kanyarogják körül a magas kőfalak. Jóval alább volt az alsó vár, délnyugati körives kapuján lehet a felső várba jutni; onnan gyönyörü kilátás esik a környékre s a távolban kéklő Fogarasi havasokra. Kőhalomban kénes források fakadnak; a város lakosainak száma 2778, köztük van 1356 német, 907 oláh és 203 magyar.

Kőhalmon alúl nyílik az a völgy, melyben a várostól Ny-ra *Garát* (Stein) és *Zsiberk* (Seyburg) népes német oláh falvak vannak. *Longodár* (Langenthal) Garáttól D-re fekszik az Olt egyik mellékvölgyében, oláh falu; *Királyhalma* (Königsberg) oláh falu és *Szász-Ugra* (Galt) szász oláh falu az Olt völgyében, Homoródtól K-re pedig a Kis-Homoród völgyében *Mirkvásár* (Streitfurt) fekszenek, lakosaik szászok és oláhok.

Az Olt szorosában fekvő s Nagy-Küküllő megyéhez tartozó helységek közől *Hévíz*, hol meleg források fakadnak, *Alsó-Rákos* és *Ürmös* a legnépesebbek; ezek magyar helységek.

Nagy-Küküllő megyében a Küküllő és Olt közén még a következő népesebb helységek méltók a megemlítésre: *Szász-Keresztúr* (Deutsch-Kreuz) Kőhalomtól ÉNy-ra a Kézdi völgy felső részében; *Moha* (Mackendorf) odább D-re; *Szász-Dálya* (Denndorf) amattól ÉNy-ra;

Apold (Trappold) a Segesdi patak mellett Segesvártól D-re; *Segesd* (Schaas) odább ÉNy-ra; *Hégen* (Hendorf) a Hortobágy völgyében; *Leses* (Schönberg) odább DNy-ra; *Morgonda* (Mergeln); *Sz.-Ágota* (Anethen) a Hortobágy völgyének főhelye, csinos mváros, szász és oláh lakosai iparral is foglalkoznak, számuk 3175, köztük 2216 német, 529 oláh.

Morgondától DK-re *Nagy-Sink* (Gross-Schenk), szintén csinos mváros, fekszik egy szép és termékeny völgyben, melynek torkolatában *Kis-Sink* falu van. Nagy-Sink lakosai a mezei gazdaságon kivül iparral és kereskedéssel is foglalkoznak, számuk 2635, köztük 987 oláh, a többi német.

A felső Hortobágy völgyében, Nagy-Küküllő megyében *Réten* (Reteschdorf) és *Báránykút* (Bekokten), *Halmágy* (Halmagen) az Olt éjszaki oldalán; *Oláh-* és *Szász-Tyúkos* (Tekesch) a hasonnevű völgyben s *Kobor* (Kivern) ugyanazon völgyben jobbára szászoktól népesített falvak, de Rétenben az oláhok túlnyomók, Oláh-Tyúkos pedig egészen oláh.

Gyakran emlegettük már az oláhokat vagyis rumunokat, kik éjszakkeleti és keleti Magyarországban s különösen Erdélyben laknak; összes számuk az 1880-diki számlálás szerint 2.405,085-re tehető, tehát ők a népességnek mintegy 15.$_4$%-át teszik. Szükséges, hogy róluk bővebben szóljunk.

Sokan állitgatják, hogy az oláhok [1]) Erdélynek legősibb lakosai, hogy ők a római gyarmatosok és elrómaiosodott dákok ivadékai. Maguk az oláh tudósok, meséket koholva, meghamisítják a történelmet s elferditik a tényeket csak azért, hogy erre alapíthassák politikai igényeiket. Pedig most már bizonyosra vehetjük, hogy az oláh nép a Duna jobb oldalán, a Balkán tartományaiban keletkezett, s hogy Erdélyben csak a XII. század óta kezdett elterjedni. Ezt bizonyítják a történelmi tények, az oklevelek, s ezt bizonyítják az oláhok vallása, szokásai és nyelve. A helynevek, a városok, hegyek, folyók nevei is bizonyítják, hogy az oláhok nem ősi lakosai Erdélynek; a XI. és XII. századból való oklevelekben csak szláv, magyar és német helyneveket találunk, latin vagy oláh eredetű nevet hiában keresünk azokban. A helynevek s a történelmi tények azt is bizonyítják, hogy

[1]) A balázsfalvai »szabadság mezején« 1848. május 15-ikén tartott népgyülés a »császár«-hoz intézett kérvényben követeli, hogy *rumunok*-nak, ne pedig *oláhok*-nak vagy *walach*-oknak neveztessenek az oláhok, mindazonáltal mi többnyire az utóbbi elnevezést használjuk, mert az »italiaiakat« is olaszoknak nevezzük, tehát az nem gúnynév.

az oláhok eredetileg csak a havasokon éltek pásztorkodva, hogy nyugtalan, kóbor nép voltak, mely sok bajt szerzett az állandó helyeken letelepült magyaroknak és németeknek. Sok panaszra szolgáltattak okot mind a szász városoknak, mind a magyar birtokosoknak; a királyok, nevezetesen Zsigmond és Mátyás kemény rendeleteket bocsátottak ki ellenök. Nemcsak sokféle kártételeik, dúlásaik és zsiványkodásaik miatt gyűlölték őket, hanem azért is, mivel eretnekek, schismatikusok voltak, azaz a görög-keleti egyházhoz szítottak.

A havasokon megszaporodván, a völgyekbe szálltak alá, eleintén csak a király birtokain, majd a püspök és káptalan jószágain telepítették le őket mint jobbágyokat és szolgákat. Végre az egyes földesurak s a szász városok is befogadták őket jószágaikon. A telepítési vállalkozók, kenézek, közöl sokan nemességet nyertek s földesurakká lettek.

Erdélyben a jobbágyok sorsa általában nyomasztó volt, bizonyára az oláh népnek terhei sem voltak könnyűk. Az oláh pópák nem részesültek a római kath. és protestáns papság kiváltságaiban, szegények és tudatlanok voltak, alig különböztek a parasztoktól; jobbágyok voltak ők is, csak Bethlen Gábor mentette föl őket 1619-ben a jobbágyi szolgálatoktól és terhektől. Mária Terézia 1769-ben a jobbágyok és zsellérek kötelezettségeit szabályozá, miután már 1714 óta az úrbéri viszony szabályozására több törvény hozatott vala. Ámde a parasztok állapota a szomszédos al-dunai tartományokban sem volt kedvezőbb, mint Erdélyben, a moldovai és oláhországi bojárok alattvalói sem részesültek jobb sorsban, mint az erdélyi oláh és magyar parasztok,[1]) a földhöz kötött szolgaság Erdélyben már 1785-ben szűnt meg, Oláhországban pedig csak 1864-ben.

[1]) A rumun és külföldi írók sötét szinekkel festik az oláh parasztok állapotát s nem győzik a magyar földesurak zsarnokságát gáncsolni. »Az elmúlt századok súlyosan vétkeztek a tehetséges népnek lelkén s beléje vas vésővel az emberi türelmetlenség szomorú történetét vésték . . . Ezeket az embereket t. i. az oláhokat évszázadokon át gyalázatos módon a többi nemzetek mögé helyezték, minden jogtól megfosztották s bennök nem láttak mást, mint nyomorúlt rabszolga csordát. Ámde ha a rabszolga egyszer széttöri bilincseit, akkor ragadozó állattá, kegyetlenné, vérszomjassá és álnokká válik. Ama rettenetes napok szánandó áldozatai csak elődeik bűneiért lakoltak.« Igy mentegeti *Bergner* az oláhok 1848. és 49-diki tetteit. »Ha a népnek megvolna a nemtője, a mely kimondhatná és elpanaszolhatná az eltürt embertelenségeket, mily szivrenditő siralmas éneket hallanánk a rumun nép nemtőjétől! Valóban csodálatos, hogy az így kinzott nép kétségbe nem esett jövendője miatt, hanem gyermekekben bővelkedő házasságok utján szenvedésteljes nemzetségét évszázadokon át fentartotta.« Igy kiált fel *vom Rath* Erdélyről irt munkájában, mintha csak Erdély-

Az oláhok oly nép, melynek nemzeti és faji sajátsága erősen ki van fejezve mind testi, mind erkölcsi tulajdonságaiban. Erősen él bennök az együvétartozás érzete, noha különböző vidékeken laknak, s egyházi tekintetben kétfelé szakadnak. Másképen van a dolog Erdély német lakosainál, az ágostai hitvallású szászok úgyszólván egészen elváltak azoktól a német lakosoktól, a kik római katholikusok.

Az oláhok a havasokon, az erdőkben, a sikságokon és dombos vidékeken laknak, a szerint megkülönböztetik a hegyi, erdei, mezőségi és hegyaljai oláhokat. A hegyi oláhok (munteni, mocani, barsani) a havasokon élnek, fő foglalkozásuk még most is a pásztorkodás, gazdagságuk leginkább a birkanyájakban áll. Az erdei oláhok (padurenii) általán véve szegény, apró termetü, beszédes, henyélni szerető emberek, a magyarok vad oláhoknak, oláh medvéknek, naponsült oláhoknak nevezik őket. Könnyen megélnek, fő eledelök a kukoriczakása (mamaliga), aratás idején leszállnak az áldott völgyekbe és lapályokba s Kolozsvár, Debreczen, Temesvár, Hódmező-Vásárhely, Arad stb. vidékein egy-két hét alatt megkeresnek annyit, hogy családjokkal egész éven át megélhetnek abból. A síkon lakók (campienii) a Maros termékeny lapályain s a magyar Alföldön, végre a hegyaljai oláhok (podgorenii) a bortermő vidékeken laknak, általán véve könnyelmü emberek, jó években vigan élnek, rossz években meg nyomorognak. A móczok a hegyi oláhok között legmunkásabbak, a Brassó és Nagy-Szeben környékein s általában a szászok földjén lakó oláhok szintén tevékeny és munkás emberek.

A oláh falvak lakosai három osztályra szakadnak, az előkelők (fruntasi), középszerüek (mijlocasi) és hátulsók (codasi) osztályaira. Miként az egyes falvaknak különböző lakosait, úgy az egész helységeket előkelő, középszerü és alsó helységekre osztják. Sőt az egész vidékeket is a szerint osztályozzák. A déli vidék általában előkelő, legelőkelőbb Nagyszeben és Szerdahely vidéke, azután Brassó vidéke következik, harmadik helyen áll Fogaras vidéke. Az éjszaki vidék ellenben a legkevesbbé előkelő. A nyugati vidéket vagy 20 csoportra osztják, köztük legelőkelőbbek a móczok.

A különböző vidékek szerint az oláhok tipusa, jelleme és tehetségei különbözők. Egyik főtipus a móczoké, mely igen élesen ki van

---

ben lett volna rabszolgaság s mintha azt csak a magyarok találták volna fel a oláhok kinzására! Az oláh szolga, jobbágy, pásztor volt, nélkülözött és szenvedett, de folyton-folyvást szaporodhatott, a haza védelme, a pártviszályok véres tusái csak az urakat, a magyarokat emésztették.

fejezve. Magas, nyulánk termet, vastag nyak, hosszúkás arcz, világosszínü haj, kék, zöldes vagy zöldes-szürke apró tüzes szem, sárgásfehér arczszin jellemzik a mócz embert; szakálla és barkója nincsen, rendesen nem is nő, de bajusza erős és bozótos, rendesen világosabb mint haja, ellenben az erős szemöldök többnyire sötétebb. A móczok tipusára általában a hegyi oláhok vallanak, különösen a Retyezát vidékén, a Körösök forrásvidékein s a Szilágyságban lakó oláhok hasonlítanak a móczokhoz.

A Maros mellékén, a két Küküllő mentén s különösen az Olt mellékein más tipus uralkodik. Ott az emberek magas sugár termetüek, felette mozgékonyak; mellkasuk erősen ki van fejlődve, arczuk gömbölyü és teljes, de kicsiny, szemök gyakran barna, hajuk fekete, gyakran göndör; nemcsak tömött bajuszuk, hanem teljes szakálluk is nő. Arczélök nem oly szigorú, mint a móczoké, homlokuk széles és gömbölyü, de nem magas, orruk rövid, ajkuk vastag, álluk kicsiny és gömbölyded. Járásuk és testtartásuk sokkal tetszetősebb, mint a móczoké. Ilyfajta oláhokat nemcsak az Olt mellékén, Nagy-Szeben környékén, hanem szórványosan Magyarországban, az Avasban, Máramarosban is találhatunk.

A Maros alsó vidékein, a Szamos völgyében s általában Magyarországban az oláhok harmadik tipusa van elterjedve. Ennek fő ismertető jelei: zömök termet, többé-kevesbbé széles arcz, kiálló járomcsontok, sötét haj és erős szakáll.

A nők tipusa nem mindig vág össze a férfiakéval. Általában az oláh nők arcza rendesen gömbölyded, csontvázuk gyöngéd, termetök karcsu és csinos, kezök, lábok kicsiny, ajkuk vékony, emlőik kicsinyek. Junói és vénusi szépségeket csak Bergner és hozzája hasonló utazók találnak az oláh nők között. Nagy-Szeben környékén, hol a nők otthon ülnek, fonnak, szőnek, hímeznek és szépségöket ápolják, továbbá Arad, Temesvár, Karánsebes, Krassó környékein találhatunk ugyan oláh szépségeket, de azok általán véve hamar elhervadnak.

A móczok kevésbeszédü, türelmes és komoly, az oltmelléki oláhok ellenben vidám, derült természetü és beszédes emberek.

Az oláhok öltözete sajátságos, vidékenkint különböző. A nők rendesen fehér ünget, gyapjuból szőtt tarka kötényt, rövid mellénykét, rövidebb-hosszabb ujjast, keskeny övet, bocskort vagy csizmát viselnek. A üng bokáig ér, az ujjakon s az alsó szegélyen himzésekkel ki van czifrázva; ha az üng rövid, akkor hasonlóan kihimzett és redős fehér szoknyát viselnek. A kötény többnyire gyapjuból van

szőve, tarka, arany ezüst szálakkal ékesítve, egyet elől, egyet hátul kötnek, néhol egyik kötény hosszú szines rojtokkal van szegélyezve, néhol csak egy kötényt viselnek. A mellény s az ujjas vagyis suba többnyire juhbőrből van készítve, szintén himzésekkel ékesítik. A nyak- és fejdisz nagyon különböző.

A férfiak rövid ünget, gatyát, abaposztóból vagy vászonból való nadrágot, durva vászonból való ujjast viselnek, erre rövid ködmönt vetnek, a derekat tüszőbe szorítják, télben bundát is öltenek.

Az oláh nép igazi keresztyénnek, helyes embernek csak azt tartja, a ki az ő törvényét, azaz »vallását« követi. A ki nem úgy él mint ő, a ki más vallást követ, az »spurcat,« azaz tisztátalan, nem is igazi ember. Már pedig a tisztátalan ember társaságát lehetőleg kerülni kell, vele egy edényből enni-inni nem szabad. Azért minden igazi rumán háztartásban háromféle edény van: tisztátalan, melyből az oláh maga nem eszik, tiszta, melyből nem-bőjtös, és legtisztább, melyből bőjtös napokon eszik. E felfogásból következik, hogy az oláh ember idegent nem szivesen lát házánál, néhol egy pohár vizet sem adna neki, csak a móczokról mondják, hogy vendégszeretők, de az edényt, melyből idegen evett, bizonyosan eldobja. [1])

Az oláh ember általán véve szivós természetü, bizalmatlan és gyanakodó, nagyon ragaszkodik az ősi szokáshoz, nehezen határozza el magát valamire, türelmes, de a sértést soha el nem felejti, s a mikor lehet, megboszulja. Állhatatos, sőt nyakas és engesztelhetetlen; nyelvéhez annyira ragaszkodik, hogy igen nehezen és ritkán tanulja meg a más nyelvét; a magyar és szász ember kénytelen az ő nyelvén vele beszélni. Annak lehet tulajdonítani azt, hogy az oláh nemzetiség annyira terjeszkedett a szászok és magyarok rovására, hogy sok német és magyar falu egészen elolához hosodott. Az őszinteséget és nyiltszivüséget nem ismeri, s kineveti a magyar és szász szomszédot, a ki az őszinteséget és igazmondást kötelességének tartja. A személyes büszkeséget és méltóságot sem ismeri, a méltóságot csak abban helyezi, hogy mindig óvatosan meggondolva beszéljen és cselekedjék. Bátorlelküséggel és vitézséggel sem dicsekszik, azt tartja, hogy legjobb őrség a félelem. De ha egyszer neki dühösödik, akkor vak makacssággal küzd, dúl, fúl s a legvérengzőbb tetteket is elköveti. — Szükségben segítséget nyújt az idegennek is, ha személyes veszélyeztetése nélkül megteheti, de nem oly bolond, hogy pl. ha valaki vízbe esett vagy lángba borúlt házban van, maga a vízbe ugorjék s a tűzbe menjen másnak megmentésére. A lopást nem tartja bűnnek, az erdő-

[1]) Ezeket *Slavici* állítja, Die Rumaenen, etc. 67 s k. l., 149. l.

ben és mezőn való kártételt sem, csak történjék óvatosan, hogy rajta ne csípjék; szükségből könnyen hazudik és képmutatóvá válik. Végre kevésre becsülvén a földi dolgokat, gyakran könnyelmü és indolens s általában a henyélésre hajlandó. De a nők mindenütt szorgalmasak, ők készítik a ruhákat, folyvást fonnak, szőnek, varrnak, hímeznek.

A mi az erkölcsösséget illeti, Slavici állítja, hogy az oláhok erkölcsösebbek, mint szomszédjaik, a magyarok és szászok; jó erkölcseik csak ott romlottak meg, a hol sok örmény és zsidó lakik.

Az oláhok általában véve nagyon vallásos emberek, az egyházi rendeleteket, a szertartásokat, bőjtöket szigoruan megtartják, papjaikat nagy tiszteletben részesítik. Egyházukhoz erősen ragaszkodnak, sem a róm. kath. propaganda, sem a hitujítás meg nem tántoríthatta őket ősi hitökben. A vallásra nincs szavok, törvénynek nevezik, mert felfogásuk szerint a törvény és hitvallás azonos fogalmak, valamint náluk a vallás és nemzetiség is összeesik. Azért náluk a vallás nemcsak a lelkiismeret, a belső ember ügye, hanem felöleli az egész embert s kihat az ember egész életére. Sok babonát és szertartást megtartottak, mely az ősi időből származik s voltaképen a keresztyén felfogással ellenkezik. Mindig azon voltak, hogy egyházuk nemzeti jellemét és elzárkozottságát megtartsa, az idegen elemekkel való közösséget gondosan kerülték. Kétségtelen, hogy keleten szlávok közepett lettek keresztyénekké, ezt különösen az a körülmény bizonyítja, hogy isteni tiszteletöket ó-szláv nyelven tartották. Csak az erdélyi fejedelmek, Bethlen és Rákóczy gondoskodtak arról, hogy a szent könyvek oláh nyelvre fordíttassanak, s hogy a szláv liturgia helyébe az oláh liturgia hozatott be. Ekkor Moldovában és Oláhországban is elűzték a görög szerzeteseket, s ekkor vette kezdetét az oláh irodalom fejlődése s az oláh nemzetiség ébredése.

A nemzeti párt nagyobb hajlandóságot mutatott a római kath. egyházzal való egyesülésre, hogy így nemzeti igényeit érvényesíthesse. Hosszas alkudozás után az egyesülés elhatároztatott, a következő feltételek alatt: 1. A római pápa felsősége elismertetik; 2. az úrvacsorájánál a kovásztalan kenyér megengedtetik; 3. a purgatoriumban való hit elfogadtatik; 4. a szentlélek nemcsak az istenatyától, hanem a fiutól is ered. Gyakorlati jelentősége csakis az első pontnak volt. Két zsinatot tartottak Gyulafehérvárott, mindkét zsinat egy. hangulag elfogadta a feltételeket (1697 és 1698), mégis csakhamar szakadás állott be, sok község elkergette a pópát, a ki az egyesüléshez ragaszkodott. Végre is külön püspököket kellett az egyesült és nem-egyesült egyházak számára kinevezni. Az egyesült egyház püs-

pöke elsőben Fogarasban székelt, onnan Balázsfalvára költözött. 1748-ban a Nagyáradi görög-kath. püspökség alapíttaték. Saguna azután kivitte, hogy a Balázsfalvai püspök érsek-metropolitai rangra emeltessék 1850-ben s hogy Lugoson és Szamos-Ujvárott egy-egy görög-kath. püspökség állíttassék fel.

Az egyesült vagyis görög-kath. oláhok Erdélynek leginkább éjszaki és éjszaknyugati részeiben s a Mezőségben, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs, Maros-Torda megyékben, a nem-egyesültek vagy görög-keletiek pedig Hunyad, Szeben, Brassó és Fejér megyékben laknak. Sok helyütt, kivált a városokban vegyesen is laknak.

A nem-egyesült oláh egyházak sokáig püspök nélkül maradtak, 1764 óta azok is kaptak külön püspököt. Az egyház vezetését 1846-ban Saguna vette át, s ezentúl ő volt az oláhság egyházi és politikai vezére. 1865-ben érsekké és metropolitává lett, s az aradi és karánsebesi püspökök az ő suffraganeusai. Ekkép az oláhok mindkét egyháza kizáróan nemzeti jellemet öltött, mind a rusznyák, mind a szerb hitsorsosoktól teljesen elszakadt.

A pópák minden időben nagy befolyást gyakoltak a népre, pedig nemcsak a múlt században, mikor még jobbágyokúl tekintették őket, hanem a legújabb időig is felette tudatlanok és miveletlenek, nagyobbára csak közönséges parasztok voltak, kik gyakran irni sem tudtak. Legfeljebb hat hónapi tanfolyamot végeztek Nagy-Szebenben s azok már a műveltebbek voltak. Saguna egyik körlevelében irja: »Fájdalmas szivvel s kimondhatatlan csodálkozással tapasztaltam, hogy sok pópa a szent mise bevégezte után vasárnapon és ünnepen a szentegyházból egyenest a korcsmába jár s ott a közemberekkel együtt iszik illetlen beszélgetés közben.« — 1846 óta sok tekintetben megváltozott a dolog, az érsekek és püspökök a székhelyeiken papnevelő intézeteket állítottak fel, s a nép nevelését is előmozdították. De sok oláh községben még most sincs iskola s a havasokon élő pásztorok gyermekei épen semmiféle oktatásban sem részesülnek. — Legmíveltebbek a Brassóban lakó oláhok, hol velök sok bolgár és görög elem olvadt össze, ott van 1851 óta főgimnáziumuk. Naszódon és Brádban is van gimnázium. Legmiveletlenebbek a zsilvölgyi oláhok.

Az oláhok kivált Erdélyben nagyon szaporák, 1770—1850-ig 123 százalékkal szaporodtak, ellenben a magyarok ugyan azon időszak alatt csak 112, a szászok pedig csak 45 százalékkal szaporodtak. Az 1851—1859. időszakban a görög-keleti és görög-kath. lakosok Erdélyben évenkint $0{,}_{78}$, az ágostai-hitvallásúak pedig csak

0.22 százalékkal szaporodtak. Nem azért történik az, mivel az oláhoknál több gyermek születik, hanem azért, mivel náluk a halandóság általában, különösen pedig a gyermekek halandósága sokkal kisebb. Az oláh sohasem aggódik megélhetése miatt, nincsen elkényeztetve, kevéssel éri be, sem ruhára sem ételre és italra nem sokat költ, a jég hátán is megél.

Az eljegyzésnél, házasságkötésnél, keresztelésnél és temetkezésnél még a régi pogány időből származó sokféle szertartást követnek. Hajdan nemcsak a Gajnán, hanem más helyeken, Tövisen is vásárra vitték a pártás leányokat, hozományukkal együtt, most ezek a leányvásárok már megszűntek. A lakodalomnak egész álló hétig kellene tartania, de azt csak a vagyonos emberek tehetik, a szegényebbek az első és utolsó napon szokták a vendégeket megvendégelni, kik holmi ajándékokkal kedveskednek a mátkának és vőlegénynek.

A halottat nappal fogadott nők siratják, éjjel férfiak őrködnek körülte, a koporsóba gyakran még egy vagy több darab pénzt tesznek, s a pópa bort hint a holttestre, csak azután zárják be a koporsót. Temetés után tort (pomana) tartanak.

VII.

Erdély keleti vidékei; a Székelyföld hegységei, fenlapályai, éghajlata és lakosai. Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda megyék.

Erdély keleti vidékeit magas hegységek hálózzák be, hatalmas bástyafalakúl szolgálnak Moldova és Oláhország ellen; a hegy- és erdőrengeteg közepett nyájas fenlapályok, téres völgymedenczék vannak, melyek a székelyek földjét kiválóan jellemzik. Mint hajdani tómedenczék É-ról D-re menve lépcsőzetesen sorakoznak, legmagasabb a Gyergyói lapály (709 m.), azután következnek Fel-Csik, Al-Csík és Háromszék; ehhez még a Barczaság csatlakozik, mely egyik ágával az úgynevezett Erdővidékkel, É. felé a Persányi és Hermány-Baróti hegységek közé, másik karjával, a Rosnyói lapálylyal pedig a déli hegyövbe nyúlik be. K. felé a Barczai medencze a déli és éjszaki hegységek között tátongó, 15 km. széles, nyíláson csatlakozik Háromszék alvidéki lapályához, melyet Eresztevény és Egerpatak között csak alacsony földhát választ el a felvidéki lapálytól, vagyis a Feketeügy medenczéjétől. Mind a Barczaság, mind Háromszék termékeny s jól van mívelve, jóllehet az utóbbi helyenként homokos; legdúsabb vidéke az úgynevezett Szépmező, vagyis a Feketeügy és Olt köze. Sokkal zordabb és terméketlenebb a két Csík, kivált pedig

Fel-Csík, s legzordabb és legnehezebben mívelhető a Gyergyóság, melynek talaja sok helyen kavicsos. De a természet azt is megáldotta sokféle kincseivel, szép havasokkal, rengeteg erdőkkel, bővízű patakokkal. Fel-Csík éjszaki része hegyes, az Olt völgye ott még nagyon keskeny, bal oldalát a *Köd*-nek nevezett hegyág Madarason alúlig kiséri, csak Rákosnál, a Bogáti szoroson alúl kezdődik a nyílt térség, melyet sűrűn ellepnek az apró falvak. Csík-Szeredán alúl a Zsögödi szoros következik, azt az Olt Csik-Sz.-Királynál hagyja el; ott kezdődik Al-Csík, a medenczének legszebb része, az úgynevezett Nagymező, mely a Físsák völgyén ÉK-re bocsát egy öblöt, DK. felé pedig Tusnádon alúlig terjed. A Gyergyói lapály 250, a két Csiki lapály 265, Háromszék felvidéki lapálya 525, alvidéki része 225, a Barczaság 550 □ km. foglalnak el. Háromszéknek legkedvezőbb az éghajlata, ott az aratás rendesen 4 héttel előbb esik meg, mint Gyergyóban s 2 héttel előbb, mint a Barczaságon és Al-Csíkban.

E magas térségek környékein erednek Erdély fő folyói, a Maros és Olt. A Gyergyói medencze el van zárva a többiektől, vizei a Marossal egyesülve a Topliczai völgyszoroson folynak le. A többi öt medenczét az Olt fűzi össze. É-ról D-re folyván, Felcsíkból a 2 km. hosszú Zsögödi nyíláson át jut Alcsíkba, ezt délkeleti irányban szeldeli, azután DNy-ra fordulván, a Tusnádi regényes völgyszoroson tör át. Ilyefalván alúl a Felvidékről jövő Feketeügygyel egyesül, majd a Háromszéki hegység déli nyúlványát megkerülvén, az Erdővidéken kanyarodik végig éjszaknyugati irányban; a Baróti víz és a Vargyas torkolatán alúl Ny-ra fordúl s a Persányi hegység éjszaki oldalán nyíló Rákosi völgyszorosba jut.

A Kárpátok öve a Borgói szorostól s a Nagy- és Aranyos-Besztercze völgyeitől D-re mindinkább kiszélesedik és a Gyergyói medenczénél két lánczolatra szakad. A keleti lánczolat az ország határán délkeleti irányban húzódik, a nyugati az ország belsejében emelkedik s Erdély nagy medenczéjének keleti párkánya. Amazt leginkább kristályos palák, különböző mészkövek és homokkövek építik fel, emezt pedig trachitok és trachit-tufák. A külső, határszéli lánczolatot egyetlen egy völgynyílás sem szakasztja meg egész szélességében, a belsőt éjszakon a Maros, délen az Olt szakasztja meg. A közbenső medenczékből egyetlen egy folyó sem jut kifelé, mindannyian a Marossal és Olttal egyesülve befelé folynak. A vízválasztó mind a két lánczolatban nagy kanyarodásokat tesz, de mindig közelebb esik a közbenső medenczék széleihez, mint az ellenkező oldalhoz. Mindkét lánczolatnak külső lejtősége jóval szélesebb, mint a

belső, mindkettő meredek oldalát a közbenső medenczék felé fordítja. A keleti lánczolat egészben véve magasabb, mint a nyugati; legnagyobb magasságát délen és éjszakon éri el, középső szakaszai alacsonyabbak; a nyugati lánczolat éjszakon legmagasabb, D. felé mindinkább letörpül s végre ketté szakadván, fecskefark alakjában nyúlik ki a déli lapályokra.

A nyugati lánczolatnak legmagasabb csúcsai a vízválasztó főgerinczből emelkednek, a keleti lánczolat főcsúcsai pedig gyakran a vízválasztónak egyik vagy másik oldalán vannak. Általában az ország határa nem esik össze a vízválasztó vonalával, hanem ettől K-re húzódik el, úgy hogy a külső lejtőségnek nagy része Erdélyhez tartozik. Nehány helyen kétes és vitás volt a határvonal, azért nem régen új nemzetközi határjárás ment végbe.

Mindkét hegylánczot nagy erdőségek borítják; a keletin a fenyvesek, a nyugatin a bükkesek és tölgyesek uralkodnak. Fájdalom, a lakosok ott is könnyelműen bántak és bánnak az erdővel, sok helyen már kivágták, más helyeken a gondatlanságból eredt tűz is pusztította; a letarolt fenyvesek helyén gyakran a silányabb nyírfa sarjadzik.

A hegy- és erdőrengetegek kivált a keleti Határlánczolatban gyakran egyhangú, komor látványt nyujtanak, de az egyhangúságot hol nyájas völgyek, hol festői sziklacsoportok, ábrándos ormok és merészen tornyosúló csúcsok meg-meg szakasztják. A havasokon csak pásztorszállásokra akadunk, számos juh és marha legel ott; mindenféle vadállat is tanyázik mind a keleti, mind a nyugati lánczolatnak erdőiben.

A keleti Határlánczolat vizválasztó gerincze több helyen letörpül; legmagasabb a Közrezhavas hágója (1265 m.), melyen át a *Tölgyesi szorosba* jutunk. A Tekerőhegy hágója (977 m.) a *Gyimesi*, a Bóbicsi hágó (846 m.) az *Ojtozi* szorosba visz. D. felé a *Bodzai*, *Ó-Sánczi*, *Tömösi* és *Törcsvári* szorosok nyílnak; az elsőt 727—1022 m. magas négy hágón, az Ó-Sánczi szorost a Bretocsai s a Tömösit a Predjáli hágókon át érhetjük el. A nyugati hegylánczot a Maros és Olt szorosai szegik, s azonkivül is vannak könnyen járható horpadásai; egyik legnevezetesebb hágója a *Tolvajos* (975 m.)

A keleti határlánczolatnak fő tagjai: a *Gyergyói*, *Csiki* és *Bereczki* hegycsoportok; a hol a hegyláncz Erdély délkeleti sarkán Ny-ra fordúl, ott a *Bodzai* és *Brassói* hegycsoportok emelkednek. — A nyugati hegyláncz főtagja a *Hargita;* ehhez É. felől a *Görgényi*, D. felől a *Háromszéki* és *Hermányi* hegycsoportok csatlakoznak. De

a trachit hegység már a Borgói átjárónál kezdődik, a trachit már a *Kelemen havas* csoportjában uralkodik, csak keleti szélén merülnek fel a kristályos palák, melyek a Gyergyói hegységet alkotják.

Festői hegyek szegélyezik a Borgóprundból Tihuczába vivő országutat. Ha ezt a Magura-Káluluj közelében elhagyva jobbra fordulunk, csakhamar a *Gyálu-Gropilort* érjük, melynek gerincze mint keskeny kőfal vonúl a *Gyálu-Dorni* tövéig s főleg É. felől szédítő mélységből mered föl. Felső orma meztelen, sziklás, csak 8—20 m. széles; tövén egy ösvény a Timeu rohanó patakhoz kanyarodik le, mely, mikor kiárad, nagy pusztításokat mivel az erdőben. A *Gura-Hajtin* határőri csárda van, köröskörül 300 lépésnyire kiírtották az erdőt. A Hajti patak völgyét 1632—1860 m. magas hegyek szegélyezik, még nagyobb hegytömegek vannak odább DK-re. Ezek a *Kelemen havas* félkörét alkotják, mely É. felé nyílik; keleti vonalának éjszaki sarkán a meredek és sziklás *Cserbuk* (2013 m.) tornyosúl; hozzája csatlakoznak D. felől a *Gyálu-Lat* (2031 m.) s a *Vojvogyásza;* ettől Ny-ra esnek a *Gyálu Bráducsontu* és *Piátra-Piszcsu* (2022 m.), azután ÉNy. felé a *Negoj* (2047 m.) és *Pietrosszul* (2102 m.) következnek. E hegyek katlanszerü völgyet rekesztenek be, melyben a Nagy-Fekete víz (Nyagra, Nigra) ered; É-ra folyván, a Hajti patakkal és más vizekkel egyesül s azután az Aranyos-Beszterczébe ömlik. Az egész hegycsoportot jellemzi az, hogy völgyei rendesen körded, tágas medenczékkel kezdődnek, alább pedig összeszorúlnak s gyakran mélyen bevágódott szakadékok. Ily körded medenczék: a Toplicza felső völgye, Bélbor és Borszék völgyei.

A Kelemen havas nagy területet foglal el, a nyári hónapokban 15,000 db. marha s 50—60 ezer db juh legel rajta; a hozzája csatlakozó hegyekkel együtt a Székelyföldnek éjszaki védfala.

A Pietroszul az egész hegyvidék legmagasabb kúpja; attól Ny-ra a *Sztrunyóra* emelkedik (1994 m.), mely szintén nagy hegycsomó; ágai É-ra, D-re és Ny-ra vonulnak. Ny. felé a hegyek mindinkább letörpülnek; a sajátságos alakú *Isten széke* (Scamnu-Domnuluj, 1370 m.) Dédától É-ra, s a *Pojána-Tomi* (1456 m.) a hegycsoport nyugati részének főcsúcsai. Azután a *Szamosmelléki hegysor* kezdődik, mely jobbára csak alacsony dombokból áll; Erdély belsején végig vonúlván, a Szamos és Maros vízkörnyékeit választja el egymástól.

A szorosabb értelemben vett Gyergyói hegység a Kelemen havas keleti oldalán alacsonyabb hegyekkel kezdődik, melyek az Aranyos-Besztercze felső völgyétől D-re sorakoznak. Köztük a

Nyagra, a vele egyesülő Kis-Fekete víz és más patakok völgyei nyílnak, melyek az Aranyos-Besztercze mellékvizei.

Az Aranyos-Besztercze nyugati mellékvölgyei között elterjedő hegyágak legmagasabb csúcsa a *Kreucsesu* (1869 m.). Hozzája csatlakoznak azok a hegyek, melyek a Kis-Besztercze (Bisztricsora) völgyét a bal oldalon szegélyzik. E folyócska a Bélbori medenczében ered, nagy kanyarulatokkal DK-re, a Putna torkolatán alúl pedig ÉK-re folyik; középső völgye a *Vereskö* (1792 m.) és *Hegyes* (1584 m.) között a Tölgyesi szoros. A Bélbori medencze éjszaki oldalán az *Álkoz* emelkedik, mely a Kreucsesutól Ny-ra esik; hozzája csatlakoznak azok a hegyágak, a melyek a Bélbori és Topliczai völgyek között terjednek el. Odább D-re a *Bükkhavas* emelkedik Borszék éjszaki oldalán, azután a Gyergyói medencze keleti oldalát szegélyező *Oroszbükk, Közrezhavas, Magasbükk, Tatárhágó* és *Lóhavas* következnek. Ebből indúl ki az a hegysor, mely ÉKÉ-ra vonúlván a Békás, Putna és Kis-Besztercze völgyei között terjed el, s melynek főcsúcsai: a *Kishavas, Fügés, Vithavas, Zsedány* és *Hegyes*, Moldovában pedig a *Csalhó* (1911 m.) Ugyancsak a Lóhavasból azon kisebb hegysor is kiindúl, mely D-re s DNy-ra kanyarodván, a Maros forráspatakait az Olt vizeitől választja el, t. i. a *Siposkö, Feketerez* [1]) és *Csíkmagas*.

A Putna és Kis-Besztercze völgyeitől D-re esik azon törési vagy vetődési vonal, mely a Gyergyói hegységet keresztben szegi, s melyet a Békény, Vereskőpatak s a Békás völgyei jelölnek. Annak a nyugati hegylánczban hasonló törési vonal felel meg, ebbe esnek a Borzon völgye, Borzoni hágó és a Kis-Küküllő völgye. Ettől a vonaltól D-re következik a keleti Határlánczolatnak második szakasza, t. i. a *Csiki hegycsoport*. Ebben a kristályos palákon és gnájszon kivül a mészkő foglal el nagy területet, sőt épen legmagasabb és legszebb hegyeit ez alkotja. Ide tartoznak a csipkés gerinczű *Czofronka*, a *Fekete-* és *Nagy-Hagymás* (1793 m.), az *Egyeshö*, *Öcsémteteje* és a *Tarkö* (1697 m.). E meredek kopasz tetők fehérlő mészkőfalai messziről feltünnek; meredek orom, a Kurmatura, kapcsolja össze a Nagy-Hagymást a Tarkővel; az Egyeskő mint sugár gúla emelkedik ki az erdő sötétlő zöldjéből.

E mészkő-hegyektől K-re az a hegysor emelkedik, mely a Békás felső, déli ágának völgyét K. felől szegélyezi. Hozzája a *Hosszúhavas* és *Kerekhavas* tartoznak, a két hegysort pedig a *Bükkhavas* kapcsolja egybe, mely a Békás felső medenczéjét D. felől zárja el.

[1]) A székelyek a lombfa erdővel fedett hegyet »rez«-nek nevezik.

A fővízválasztó az Oroszbükk, Közrezhavas, Tatárhágó, Nagy-Hagymás, Tarkő, Bányabükk, Kekagósarok gerinczein elkanyarodván, a felső Tatros nyugati oldalán az Úrhegyen, Széphavason, Tatrostetején át D-nek tart a *Szőlőhegyig* (1363 m.); onnan majd délkeleti, majd délnyugati irányt követ a *Répat* hegyig. — A legmagasabb hegyek a Békás és Tatros völgyei között vannak; az utóbbi völgynek déli oldalát a Szőlőhegyből kiinduló hegyágak szegélyezik. A Tatros völgyében van a Gyimesi szoros.

A Csobányos és Úz patakok völgyeit, melyek K-re vonúlnak, aránylag alacsony hegyek szegélyezik. De a Fissák vagyis Lok völgyének hátterében emelkedő *Ördöngős* havas meg a kopasz *Borda* regényes hegyek. Az utóbbiról fúj le a szél, mely Alcsíkot gyakran végig sepri. A Fissák völgyén fel s az Uz völgyén le visz a *Kis-Tölgyesi* szoros ösvénye, melyet leginkább csak csempészek használnak.

A Kászoni völgy felső medenczéjét félkörben övező *Paphegy, Hágótetej, Sekömező, Kászonhavas* és *Répat* szintén alacsonyabb hegyek; de a Bardoczai völgytől K-re ismét magasabb hegysor emelkedik; ÉK-ről, az Uz völgye felől DNy-ra vonúl s a Feketeügy lapályáig terjed. E hegysor legmagasabb csúcsa a *Nagy Sándor* (1640 m.), mely a *Bereczki hegycsoport* egyik főtömege. Ugyanazon hegysor délnyugati részéhez a *Nemere* (1649 m.) tartozik, melynek szelét rettegi a háromszéki ember.

Háromszék az Ojtozi szoroson közlekedik Moldovával. Az Ojtoz szintén egy félkörü medenczében ered, mely Sz.-Katolnától K-re esik, keleti oldalát a Bereczki csoportnak leghosszabb hegysora szegélyezi; ez elsőben a *Mosát* vagy *Musató* hegyig DNyD-re, azután a *Lakóczáig* (1778 m.) D-re s végre a *Csilyánosig* (1605 m.) inkább DK-re húzódik. A Csilyános az ország legdélkeletibb sarokbástyája. [1]) A Bereczki hegységben, mely leginkább régi homokkőből áll, Kovászna környékén vaskó telepek vannak, de különösen sok ásványos forrást találunk ott. A Gelenczei hegyben, úgy látszik, gazdag petroleum-forrás van.

A Háromszéki síkság nehány helyen öbölszerüleg a Bereczki hegycsoport előhegyei közé nyúlik be, nevezetesen Lemhénynél, Gelenczénél, Kovásznánál, Zágonnál. — A Kászoni völgy a Büdös hegy csoportjától választja el; azon a völgyön felfelé megyen az út, mely Háromszéket Alcsíkkal kapcsolja össze, csak a *Nyerges* hegy

[1]) L. *Dr. Jákó János:* Háromszék megye stb. a nagy-kikindai nagy gimnázium értesítője az $188^2/_3$-diki tanévről.

hágóján kell átmenni, viszonylagos magassága alig több mint 30 méter.

A Székelyföld nagy völgymedenczéinek nyugati oldalán a *Hargita* lánczolata emelkedik mint hatalmas gáttöltés. Tulajdonképen a Kelemen havas is hozzája tartozik, mert azt is trachit alkotja, csak a Maros szakasztotta el tőle. De a Kelemen havas trachit-tömegeit a Borgói hegységben s a Radnai havasokban felbukkanó trachit-szigetek a Czibles csoportjával is összekapcsolják, ez pedig a Gutin csoportjához csatlakozik. E szerint a trachit-kitódulások Sáros és Zemplén megyéktől kezdve, némi megszakadásokkal, délkeleti irányban egészen Kézdi-Vásárhely vidékéig érnek, s a Vihorlát-Gutin. Czibles, Kelemen havas és Hargita együtt véve Európának legnagyobb trachit-hegylánczolatát képezik. Magának a Hargita lánczolatának hossza 136, szélessége átlag 30 km.

A Hargita mind a Marosnak, mind az Oltnak szabja meg az útját, s Erdély alakjának egyik jellemző vonása. Meredek oldala K. felé esik, azt csak rövid keresztvölgyek szeldelik. Nyugati lejtősége sokkal szélesebb, enyhébben ereszkedik széles lonkákkal. Maga a hegyláncz főgerincze széles földhát, mely hullámosan emelkedik és ereszkedik, belőle aránylag alacsony kúpok és kupolák dudorodnak ki. Messziről tekintve a hegység kedves, gömbölyded alakot mutat, de ha közelebbről vizsgáljuk, sok helyen nagy meredélyeket, tátongó szakadékokat, vad kőrakásokat és omladékok halmazait, mocsárokat és ingoványokat találunk. A főgerincz ívszerűen kanyarodik s a hegytetők többnyire körben sorakoznak. A hegység belseje zord és lakatlan, jobbára erdős, szálban levő szikla kevés helyen látható. A felső laposok többnyire gyepesek.

A hegyláncznak éjszaki szakaszát, melyet a Maros félkörben körül fut, *Görgényi havasoknak* nevezik. Ezeknek főgerincze előbb ÉNy-ra, majd É-ra s végre egészen Ny-ra kanyarodik s Gyergyót Maros-Torda megye keleti végétől választja el. A hegycsoportot a közepe táján a regényes Görgényi völgy szeldeli, mely Ny-ról K-re huzódik felfelé és Szász-Régen várossal szemben a Maros völgyére nyílik. Éjszaki oldalán a *Magura, Zászpát, Fancsal* és más havasok emelkednek; felső medenczéjét a *Bumásza, Batrina, Kecskekő, Keresztheggy, Mezőhavas* és *Gajnásza* könyöklik körül. Köztük a Mezőhavas a legmagasabb (1777 méter). A vízválasztó onnan DK-re vonúl a *Bucsintető, Küküllő-Tömező, Délhegy* és *Csudálókő* hegyeken át az *Ostoros* hegyig; azután K-re és ÉK-re kanyarodván, a Feketerezhez csatlakozik s így D. felől is elzárja a Gyergyói medenczét.

A Görgényi havasok déli s a Hargita éjszaki végének erdős előhegyeiből Maros-Torda megye belsejébe a *Szakadát* és *Bekecs* nyúlnak be, s ezekből több alacsonyabb hegyvonal indúl ki, melyek DNy-ra csapnak. Egyik a *Nyárádmelléki* hegysor, mely Szováta és Makkfalvától É-ra a Nyárád és Kis-Küküllő között vonul el. Ettől É-ra egy magasabb hegysor a Nyárád és Maros között terjed el s Maros-Vásárhelyig ér.

A Görgényi havasokat két út szegi. Az éjszaki a Görgényi völgyön felfelé haladván, a Kereszthegy hágóján (1422 m.) át viszen Gyergyóba; a másik út a Kis-Küküllő völgyén halad felfelé, Parajdot elhagyván, egy szűk mellékvölgybe fordúl be, azután a Bucsin-tetőn (1274 méter) átkelvén, a Borzon völgyén ereszkedik le.

Az Ostoros hegy felől a trachit-hegység főgerincze délkeletdéli irányban kanyarodik tovább egészen a Tusnádi völgyszorosig. Ez a lánczolatnak főszakasza, a *tulajdonképeni Hargita.* A *Tolvajos hágó* (975 m.) majdnem két egyenlő részre osztja; éjszaki része egészben véve magasabb, mint a déli. Főcsomója a *Nagy-Hargita,* melyet a környék lakói egyszerűen csak Havasnak vagy Nagyhavasnak nevez-nek. Keleti oldala nagyon meredek, nyugati lejtője lépcsőzetes, mély szakadékok szeldelik, gyepes lonkáin helyenkint kőfalhoz hasonló sziklaormok dudorodnak ki. A havasnak három főcsúcsa van; a középső a legmagasabb (1798 m.) ezt *Galusatetőnek, Nagy-Grádics-könek, Nagy-Bagolykőnek, Nagy-Hargitának* nevezik. Oláhfalu felől mászhatjuk meg. Az ösvény a *Csonka, Oltárkő, Ebédlőkő* és *Mihály-havasa* előhegyeken át visz fel a magas csúcsra, melyről nagyszerű kilátás esik a Csiki lapályra, a keleti lánczolat sziklás tetőire, a Küküllő völgyére, a rengeteg erdőkre. A Galusatetőtől É-ra a *Bél-havas,* D-re pedig a *Kereszthegy* vagyis *Kápolnahegy* esik.

A Tolvajostól D-re a *Haramtető, Kakukhegy* (1540 m.), *Tom-pád* és *Mitács* a legnevezetesebb és legmagasabb hegyek, melyek Alcsik nyugati oldalán sorakoznak.

A Hargita nyugati oldalára völgyektől szeldelt hegyvidék támaszkodik, mely messzire terjed Ny. és D. felé. A legmagasabb hegysorok a két Küküllő felső völgyeit szegélyezik, s a Kis-Homoród, Nagy- és Kis-Küküllő vizeit választják el egymástól. A kisebb-nagyobb hegysorok egész Udvarhely megyét hálózzák be, úgy hogy annak a Székelyföldön legkevesebb lapályos vidéke van. Udvarhely-től ÉNy-ra a Korondi völgyet még tetemes magasságu hegyek sze-gélyezik, a bal oldalán ÉNy-ra vonuló hegysorban a *Firtos* nevezetes kúp, odább ÉNy-ra a *Siklódi kő* emelkedik Sóvárad felett. A Szé-

kely-Keresztúrtól ÉNy-ra levő *Konostető* a legmagasabb kúp (1047 méter.)

Oláhfalu környékén az emelkedések hullámzatos fönsiknak, láznak, alakját öltik; a fönsikot többé-kevesbbé egyközű, lapos és tágas völgyek szeldelik, melyek D-re vonulnak; vizeik az Olt felé sietnek. Legnagyobbak a Vargyas, a vele egyesülő Kormos s a két Homoród völgyei. A Vargyas és Homoród között legmagasabb hegy a *Mérketető* (1003 m.). Az egész hegyvonalt, mely Lövétén alúl Homoród-Almás, H.-Karácsonyfalva, H.-Okländ s a Vargyas között D-re vonúl, *Rikának* nevezik.

A Kakukhegy, melyet *Baróti havasnak* is neveznek, már a hegylánczolatnak déli nyulványához tartozik, t. i. a *Hermány-Baróti* hegységhez. Ámde a trachit csak a Baróti és Uzonkai völgyekig ér, s a hegylánczolatnak azon legdélibb nyúlványa, mely szárnyhoz hasonló, már csak holmi konglomerátokból és homokkövekből áll. Barnaszénben és vasban gazdag. Mind D. felé, mind keleti és nyugati oldalán nagyon ellankásodik. Gyér erdővel és cserjékkel borított hegy- és dombsorai között számos völgy nyilik minden irányban. Feltünőbb kúpjai: a *Nagy-Murgó* (1019 m.) s az *Ajtai* hegy (900 m.). A magasabb gerinczeket és hegyoldalokat tölgyesek és bükkesek borítják; kivált Közép-Ajta és Száraz-Ajta, valamint Előpatak és Szemerja között vannak szép erdők. De Előpatak környékén s odább D-re csak gyep és cserjék fedik a magaslatokat. A hegycsoport legdélibb meredek előhegye a *Veczer,* melyet az Olt körülfoly. Már egészen magában a lapályból emelkedik ki a *Péterhegy* vagyis *Ökörfark* (508 m.)

A trachit-hegység a Kakukhegy felől keskeny gerinczczel DK-re vonúl s azt a szorost képezi, a melyen az Olt Tusnádon alúl áttört. E völgyszorosnak keleti oldalán a trachit-hegység K-re vonúlván, a keleti Határlánczolathoz csatlakozik, s ekként Alcsik lapályát D. felől zárja el. Onnan nyúlik be a Háromszéki lapályra a Hargita lánczolatnak második déli szárnya; ez a. *Kászoni* vagyis *Háromszéki* hegység, mely az Olt és Feketeügy siksága között terjed el. D. felé mindinkább letörpül; a trachit csak az éjszaki fő hegyeit alkotja. Ezek a *Nagy-* és *Kis-Haram,* a *Csomág* (Csomád), *Büdös* és *Bálványos.* Köztük a Csomág vagyis Tóbércz a legmagasabb (1300 m.), a Büdös (1180 m.) a leghiresebb; közelében van a *Sz.-Anna-tó,* 918. m. magasságban.

E trachit-hegyektől D-re legmagasabb hegy a *Bodoki havas* (1176 m.), mely két ágat ereszt D. felé; ezek a Bessenyői völgyet szegélye-

zik s Angyalos és Maksa falvaknál végződnek. Egy küszöb, melyen a Fekete-ügy áttört, a Háromszéki hegycsoportot a déli hegylánczolat legéjszakibb nyúlványaival kapcsolja össze.

A keleti Határlánczolat a Szeret mellékvizeit, t. i. az Aranyos-Beszterczét, Kis-Beszterczét, Tatrost, Putnát stb. Erdélynek három főfolyójától: a Szamostól, Marostól és Olttól választja el. A két utóbbi folyónak forráspatakai egymáshoz közel eső, egyközü völgyekben folynak, de ellenkező irányt követve a Maros É-nak, az Olt D-nek tart. A Maros a Feketerez nevü hegygerincz nyugati részén, a *Gerécsesen* és *Csikmagason* ered; forráspatakát Meszesnek vagy Tikmonynak nevezik; mindjárt nehány patakkal egyesülvén, a Gyergyói medenczén éjszaki irányban végig kanyarodik, ez útjában 38 kisebb-nagyobb patakot vesz föl medrébe, már Gyergyó-Ujfalunál tutajozható, Oláh-Topliczánál Ny-ra fordúl s áttör a trachithegységen, ebből kiérvén, délnyugati irányban kanyarodik tovább.

Az Olt a Magasbükk éjszaknyugati lonkáján fakad süppedékes mocsáros helyen; az erdőt a gyergyóiak ott már kiirtották s a kaszálón nehány pajta van. A kis csermely D-re folydogál fenyves erdők között, keskeny völgyben, mely csak ott szélesedik ki némileg, a hol a Szanduj és Czofronka patakok egyesülnek vele. Alább az Oltbükk pataka ömlik beléje K. felől; ott a nyiressel fedett *Gyöngyeményes* s a kopasz *Vereskö* szegélyezik völgyét, melynek sziklaszálai olyanok, mint az orgonasipok. Azután jobbról-balról apró csermelyekkel növekedvén az Olt, a Nagy-Hagymás, Egyeskő és Tarkő alatt halad tovább; Ny-ról ott a Sipospatakát, alább a Kis-Oltot veszi föl, mely a Feketerez keleti oldalán ered, azután csakhamar a Csiki lapályra ér, a melyen D-nek tartva végig fut. Zsögödnél a Hargita keleti nyúlványa miatt K-re kanyarodik s az ottani szoroson áttörvén, Tusnádig délkeleti irányt követ. Csikban jobbról-balról számos patakkal megerősödvén, neki tör a Tusnádi szorosnak; Bükszád és Málnás között völgye kiszélesedik, alább megint összeszorúl, de csakhamar ismét kitágúl s végre a Háromszéki térségre nyilik. Ilyefalván alúl az Olt a Feketeügyet veszi föl. Ez a Nagy-Sándor aljában a *Tömlösark* és *Mihálcz* hegyeiből ered, eleintén D-re, azután egészben véve DK-re folyik s a Háromszéki lapályra lerohanó Lemhényi, Bereczki, Esztelneki, Kászoni, Gelenczei, Kovásznai stb. vizeket fölvevén, Aldoboly közelében az Oltba ömlik. A Feketeügy keleti, a Brassói hegycsoportokról lesiető erős patakok pedig éjszaki irányba terelik az Oltot. Ez tehát az Erdővidéki lapályon É-nak tart, de a hol a Baróti vizzel s az É-ról jövő Kormos-

Langossal vagyis Vargyassal találkozik, Ny-ra fordúl s a Rákosi völgyszoroson tör át, melyből Héviznél jön ki; ott az É-ról jövő Homoróddal egyesül s azután ennek irányát követve a Fogarasi térség felé kanyarodik, melyben Ny-nak tart. Az Olt Háromszéken és Erdővidéken gyakran kiönt, s jóllehet már Oltszemen alúl, főleg tavaszszal és őszszel tutajozható volna, mégis sem szállítási, sem ipari és mezőgazdasági célokra nem igen használtatik. A Marost hajózhatóvá lehetne tenni, ha aránylag széles medrét szabályoznák.

A Kis-Küküllő a Bucsintető közelében, Udvarhely megye éjszakkeleti szögletében a Putnatetőn ered, forráspataka Nagyág vizének neveztetik és csak Parajdtól kezdve, hol a Korondi vízzel egyesül, veszi fel a Küküllő nevét. Völgye Kelementelkén alúl nagyon kies és jó bortermő vidék. — A Nagy-Küküllő a Küküllő-Tőmezőn ered, elsőben D. felé halad lakatlan magas völgyben, Fenyédtől kezdve délnyugati irányban folytatja útját. A két Küküllő Balázsfalva közelében egyesül egymással s Mihályfalvánál szakad a Marosba.

A Nyárád a Mezőhavas közelében ered, forráspatakai Remete környékén egyesülnek; szép és termékeny völgyön DNy-ra folyván, Vidrátszegnél ömlik a Marosba.

A keleti Határhegységből Moldovába folyó vizek közől a Dorna, Nyagra, Kis-Besztercze, Békás, Tatros, Csobányos, Uz és Putna a legnagyobbak; mind e folyócskák jobbára fürészmalmokat hajtanak s fa és faárúk tutajozására szolgálnak. Mivelhető föld az ő völgyeikben igen kevés van, a havasi legelők terjesztése végett irtogatják az erdőt.

Ásványos vizekben a Székelyföld rendkivül gazdag; azok nagyobbára a vasas savanyúvizekhez tartoznak. Gyergyóban és Csikban majdnem minden helység határában van nehány ásványos forrás; a Hargita hegységben is sok fakad. De legnagyobb részök nincsen még tudományosan megvizsgálva, és még csak nehány helyen van kisebb-nagyobb kényelemmel berendezett fürdő. Leglátogatottabb fürdőhelyek: Előpatak, Borszék, Tusnád, Málnás, Korond, továbbá Kovászna-Vajnafalva, Kászon-Jakabfalva, Szejke Udvarhely közelében, az Oláhfalu határában levő Homoródi fürdő és Székelyfüred Szent-Keresztbánya közelében. Ivásra a borvizek közől leginkább a borszékit s kisebb mértékben a tusnádit és jakabfalvit szállítják messzibb vidékre.

Érctelepekben a Székelyföldet nem mondhatjuk gazdagnak. Legnevezetesebb a balánbányai rézécz-telep. Holló környékén ezüst-

tartalmú ólomérczet vájnak, eddigelé nem nagy sikerrel. Vasérczek több helyen fordulnak elő, nevezetesen Füle és Oláhfalu környékein, s a Bereczki havasokban Kovásznától Zágonig. Az Erdővidéken, Köpecz falu határában, barnaszénbányát mivelnek 1874 óta. A Büdösön kéntelep van. Sósmező környékén kőolajra bukkantak.

Az *éghajlat* kivált Csikmegyében felette zord, sokkal enyhébb Háromszéken és Udvarhely megyében, legenyhébb Maros-Torda megyében. Az évi középmérséklet Székely-Udvarhelyen $7.^{9}$, Csik-Szeredán $6.^{7}$, Szász-Régenben $8.^{9}$ fok C. A nyár középmérséklete az említett helyeken $19.^{8}$, $17.^{8}$, $20.^{6}$ fok. C. A csapadék mindenüt sokkal bővebb, mint Erdély belső vidékein. A népességet leginkább a székelyek és oláhok teszik, a székelyek igen túlnyomók; a szászok, örmények, zsidók és czigányok száma aránylag csekély.

A *székely nép* a magyarságnak talán legerőteljesebb és legszaporább ága, mely ősi erényeit nagyobbára hiven megőrizte. A tudákos hagyomány szerint a húnoktól származik; a régi krónikák mesélik, hogy Attila birodalmának felbomlása után 3000 hún fegyveres Erdélybe vonult s ott magát székely név alatt a magyarok bejöveteléig fentartotta. Ezt a hagyományt és néphitet a történelem nem igazolja; sokkal hihetőbb, hogy a székelyek a keleti határok védelmére kitelepített magyarok ivadékai.[1]) Annyi bizonyos, hogy a székelység Erdély keleti fönsikjait s az ezeket környező hegységeket az oláhok terjeszkedése előtt szállta meg, leginkább Csíkban s a Hargita nyugati völgyeiben tömörült össze s onnan terjeszkedett K-re, D-re és Ny-ra. Bizonyos továbbá, hogy főkötelessége a határok védelme s általában a hadi szolgálat volt. Minthogy mindnyájan fegyverrel szolgáltak, azért fel voltak mentve az adófizetéstől, s a királynak csak koronázása, első menyegzője és elsőszülött fia keresztelése alkalmával volt köteles minden székely telek egy-egy ökröt, a királytól kinevezett székely ispánnak pedig hivatalába igtatásakor a hét székely szék mindegyike egy-egy hadi paripát adni. Ugyanazokban a kiváltságokban részesültek azok a székelyek, kik vitézségök jutal-

[1]) Ezt állitja és nyomós érvekkel bizonyitgatja *Hunfalvy Pál* »Magyarország ethnographiája« s »A Székelyek« czímü dolgozataiban. Többen a krónikák és néphit védelmére szólaltak fel, legújabban *Szabó Károly* »Királyi telepítvényesek-e a Székelyek ?« czímü értekezésében. Szabó Károly főérvei ezek: hogy Székelyföldön az örökségben királyi jog és kincstári birtok nem létezett, hogy a székelyek a birtokot teljes tulajdonúl birták, a magtalanúl elhalt székely öröksége a rokonaira, s ha ezek nem voltak, a szomszédokra szállt. — Ámde a Szászföldön sem volt királyi adomány, a sz. k. városokban sem szállt a kincstárra magszakadás esetében a birtok.

máúl V. Istvántól a Tordai k. várhoz tartozó Aranyos földet kapták (1285-ben). Aranyos szék egészen el volt különítve a többi székely székektől. Idő folytán más székely telepek is elszakadtak a nemzet főtestétől s részint a megyék, részint a Szászföld hatósága alá kerültek; más sorsban részesülvén s más körülmények között élvén, némileg különböző jelleget nyertek. *Csángóknak* nevezik, s e név eredetileg annyit jelent, mint csatangoló, barangoló. Igy nevezik a Székelyföldön a havasi településeket, s mindazokat, kik annak területén kivül a Barczaságban, Moldovában és Bukovinában laknak.

Vannak a Székelyföldön oly oláh eredetü lakosok is, kik idő folytán a székelyek nyelvét és szokásait fölvették és csak vallásukat tartották meg. Csik megyében, Háromszék, Maros és Udvarhely szék területein számos faluban teljesen megmagyarosodtak az oláhok, mert a székelyeknek olvasztó és felszivó ereje az oláhokkal szemben sokkal nagyobb, mint a megyék területén lakó magyaroké, jóllehet ők is könnyen megtanulják az olvadékony és lágy oláh nyélvet.

A székelyek hadban szolgáló emberek levén, eleintén mindnyájan egyenlők és szabadok voltak. De jóllehet a hűbérrendszer ki nem fejlődött, mégis három kölönböző rend keletkezett köztük, t. i. a *főnépek* (primores), *lófők* vagyis *lovasok* (primipili) és *gyalog puskások*, közrend, közemberek (pixidarii) osztályai. Az első rendhez az előkelők, a vagyonosabbak tartoztak, kik banderiumot állítottak, s a felkelő seregnek kapitányai, vezérei voltak. Azoknak jobbágyaik és királyi adománytól függő jószágaik is voltak; utóbb egészen a vármegyei főnemesekhez hasonlókká lettek. Sokkal számosabbak a lófők, kik mint lovasok hadakoztak, s még számosabbak a közemberek, kik közől sokan, úgy mint az oláhok, jobbágyi állapotra jutottak. Miután 1562-ben a székely lázadás leveretett, sokan elvesztették nemesi kiváltságaikat és jobbágyokká lettek. A Szatmári békekötés után (1711) a székely közemberek általában elvesztették az adómentességet s az uj katonai végvidék szervezésekor csak azok mentettek föl az adófizetéstől, a kik a végvidék kötelékéhez tartoztak.

E szerint a székelyek között, kik eredetileg egyenlőjoguak és szabadok voltak, szintén rang- és osztálykülönbség keletkezett; nemesi kiváltságokban tulajdonképen csak a főnépek részesültek; a lófők, kiknek legalább három nyilat (telket) kellett birniok, s a gyalogok, valamint Maros-Vásárhely sz. k. város s Udvarhely, Kézdi-Vásárhely, Bereczk, Ilyefalva, Sepsi-Sz.-György és Csik-Szereda kiváltságos taksás városok lakosai inkább szabad polgárok voltak,

mintsem nemesek. Végre a székely jobbágyok állapota egy cseppet sem különbözött a megyei területen lakó jobbágyokétól.

Az 1848-diki törvények eltörölték a kiváltságokat s fölszabadíták a jobbágyokat. Mindazonáltal az osztály- és rang-különbség érzete a Székelyföldön még most is nagyon erős; a nehány főnemes család büszkén tekint a hajdani lófő-családokra, ezek lenézik az egykori gyalogokat, ezek megint különbeknek tartják magukat a volt jobbágyoknál. Pedig mostanában voltaképen az utóbbiak gyarapodnak leginkább anyagi tekintetben; a gyalogok is serénykednek, az ő fiaik tanulnak legszorgalmasabban, s ők foglalják el a papi és tanítói helyeket; a lófő családok a főnemesek módjára szeretnek élni, gyakran többet költenek, mintsem birnak, fiaik a megyei és állami hivatalokban keresnek alkalmazást, noha épen nem tünnek ki nagy szorgalom által. Általán véve a lófő-családok anyagi tekintetben nagyon alásülyedtek 1848 óta.

Az osztálykülönbséghez hozzájárúl a vallásfelekezeti különbség. A székelyek római katholikusok vagy helvét hitvallásúak, csekély töredékök az unitárius vallást vette be. Az oláhok, azok is, a kik megmagyarosodtak, vagy a görög-keleti, vagy a görög-kath. egyházhoz tartoznak. A csángók, kik a Barczaságban a szászok hatósága alatt élnek, ágostai hitvallásúak. Csik megyében a római katholikusok a népességnek 84%-át teszik, Maros és Háromszék megyékben aránylag legtöbben a helvét hitvallás hivei, Udvarhely megyében a róm. katholikusokon és helvét hitvallásúakon kivül az unitáriusok is számot tesznek. Nagy városok a Székelyföldön nincsenek, Csik megyében aránylag legnépesebbek a községek; általában pedig egy-egy falura csak 770 lélek jut. Már pedig az apró községekben is gyakran két-három, sőt négy különböző vallásfelekezet lakik, s rendesen mindegyik vallásfelekezet külön lelkészt és iskolamestert tart. Ennek következménye az, hogy a lelkészek és tanítók fizetése általán véve felette csekély, hogy tehát egyházi és iskolai tekintetben a Székelyföld sokkal rosszabbúl áll, mint a Szászföld, hol a lelkészek és tanítók fizetése nagyobb, tehát működésök áldásosabb s az iskolák virágzó állapotban vannak.

Leonhard és *Benigni* 1818 táján a székelyek számát 204,000-re teszik, az 1880-diki népszámlálás szerint körülbelől 450,000-re tehetjük; tehát a székelyek létszáma az elmúlt 60 év alatt megkétszereződött volna.

A székely erőteljes izmos ember, általán véve középtermetü, rendesen barna, de gyakran szőkehajú. Bátor vitézségét, szabadság-

szeretetét, áldozatkészségét az egész történelem, vendégszeretetét, jámborságát, vallásosságát, becsületességét a mindennapi tapasztalás bizonyítja. A székely ember értelmes, eszes, józan, tanulékony, szorgalmas és munkás, elmés, kedélyes; rendesen szerény, hallgatag, sőt szófukar, de szereti a mulatságot, a lakomákat és társas találkozásokat, s akkor szellemes és elmés, sőt kicsapongásra is hajlandó. A *fonóban* s a *vasárnapi táncz* alkalmával kifogyhatatlan az enyelgéseiben és áradozásaiban; a tündérmeséket, a szerelmi és katonai kalandokat ott mesélgetik el, a szép népdalok ott hangzanak fel. A nép lelki rugékonyságát a terhes és durva foglalkozás, a megélhetés nehéz gondjai nem tompítják el. Dicséretes a székely népben az összetartás érzete, a kölcsönös segédkezésre való hajlam is. Ennek legszebb bizonyítékai a *kaláka* s a *radina* vagy *puszita*. Mikor faluhelyen valamely gazdának sürgős munkája van, kalákát hirdet, ekkor az utczabeliek, sőt néha az egész falu lakosai segítségére mennek és közösen végezik a munkát; ilyenkor a gazda csak kenyérrel és pálinkával kinálgatja munka közben a kalákásokat. A munka neme szerint vannak arató, kaszáló, szénagyüjtő, erdőlő, házépítő stb. kalákák. — A radina abban áll, hogy a betegágyban levő asszonynak a szomszédok és jóismerősök ételt és mézes pálinkát visznek.

A székely nép továbbá nagyon ragaszkodik az örökölt és szerzett földbirtokhoz; hajdan csak a fiúgyermekek örökölték a fekvő jószágot, a leány csak fiú nem létében örökölt s ekkor *fiú-leánynak* mondatott. Most is, ha csak teheti, leányát ingóságokban elégíti ki a székely, de a fiúk osztályrészöket egyaránt a földben követelik s mást nem igen fogadnak el. Onnan van, hogy a székelyeknél a földbirtok nagyon el van aprózva. A telkek általában kicsinyek s az egy telekhez tartozó földek is szerfelett szét vannak darabolva. A roppant terjedelmü erdőségek és legelők nagyobbára községi vagy közbirtokossági tulajdont képeznek, a megosztott egyedi birtok csak a többi mivelési ágakra szorítkozik. A Székelyföldön a kisebbrendű szabad birtok a 30 holdat ritkán haladja meg, sőt nagy része csak 5 holdnyi. Legtöbb a kisbirtok (1—15 holdnyi) és a kis középbirtok (50 holdig); a 200 holdra terjedő már nagy középbirtok, az 1000 holdnál nagyobb birtok pedig fölötte ritka. A tagosítás és legelő-elkülönítés, kivált Háromszéken és Csik megyében, még nagyon kevés helyen hajtatott végre. Azért sok helyen a 3—4 holdnyi birtok 15—20 darabban van elszórva a határon, s vannak 50—25 □ ölnyi területü szántóföldek is. A földbirtok e túlságos szétdarabolása mellett a székely nép csak rendkivüli életrevalóságának, takarékosságának és

fáradhatatlan munkásságának köszönheti, hogy nyomorúsága nem nagyobb, sőt hogy némi jóllétnek is örvend. A kényelmet ugyan nem ismeri, de mégis csak megél, s minden módon törekszik anyagi jóllétét előmozdítani. Mindenek felett földbirtokra igyekszik szert tenni s ezt lehetőleg szaporítani; tudja, hogy a föld nem sokat jövedelmez, de azt tartja, hogy biztosabb vagyon ennél nincs a világon. Azért kettős árát is megfizeti, ha kell. Ha nagyobb birtok kerül eladásra, többen szövetkeznek s közösen vásárolják meg, már csak azért is, nehogy valamely idegen jövevény kezére kerüljön. A székely szorgalmasan miveli a földet, de csak a megszokott ősi mód szerint, az újításokra, a javításokra és kellő beruházásokra sem tőkéje, sem elegendő ismerete nincsen. — Kisebb vállalatokra üzleti szellemmel is bir s apró dolgokban okosan ki tudja számítani hasznát, de koczkáztatással járó nagy vállalatokba nem bocsátkozik. Saját hasznát gyakran tilos úton is keresi, s apró kihágásoktól sem tartózkodik.

A székely köznépnek egyik árnyékoldala az, hogy ravasz és önző, az úr iránt alázatosságot és szolgálatkészséget szinlel, háta mögött pedig kigúnyolja és rászedi. Továbbá ősi szokásból nagyon szeret perlekedni, igazi vagy vélt jogáról le nem mond, s minden valódi vagy vélt sértésért boszút áll. Hajlandó az erőszakoskodásra és veszekedésre is; kivált mulatságok, ünnepek és búcsúk alkalmával gyakoriak a verekedések. Sőt a temetés után a halottas háznál tartatni szokott *tor* alkalmával is gyakran lerészegednek s azután a pap és iskolamester jelenlétében egymást agyba főbe verik.

A szabad székely lenézi és megveti az idegen nemzetiségeket, a szászokat *szomszédnak* nevezi gúnyból;[1]) az üzlettel és mesterségekkel való foglalkozást lealázónak tartja, pedig a székely nép azokban is nagy ügyességet tanusít. Az al-dunai városokban sok kitelepült székely van, kik mint kereskedők, gyógyszerészek, kőmivesek, faragók és kovácsok boldogúlnak.

A házi iparban is jeleskedik a székely; a nő minden mezei munkában részt vesz, elvégezi a hártartás dolgait s a mezőre is követi férjét, kora tavasztól késő őszig minden munkát megoszt vele; a vásárokra is elkiséri, hogy ott az alkunál tanácsot adjon s felügyeljen arra, nehogy a pénzt ott felejtse a gazda a korcsmában. Fájdalom, a nép erkölcsi élete hanyatlásnak indúlt, a nép lassankint fel-

[1]) A szász rendesen szűkkeblü és fukar, az átutazó székelynek nem szivesen ad szállást, s hogy kitérjen előle, a szomszédba szokta küldeni, azzal a megjegyzéssel, hogy a szomszéd szivesen látja a vendéget.

hagy a házi iparral, únni kezdi a házi durva szőttest, a vetőllő és osztováta mind ritkábban zörget, a fényüzés kezd elharapózni.

A *népviselet* a magyar alfölditől nagyon különbözik; a férfiak télen-nyáron szűk ruhát viselnek. A főrevaló nyáron nagy karimájú fekete kalap, télen fekete bárányból sapka; nyakravalót csak ünnepnapon hordanak, többnyire fekete selyemből; az ing házi szőttes vászonból (kender-fonal gyapott öltővel) szűk újjal készül, a nyakon és kéztőn lapos kötővel összekötve, alúl a harisnyába (nadrág) szorítva. A gatya is szűk. Hideg időben s ünnepnapon lájbit (mellény) és zekét vagy koczogányt (rövid ujjas) is öltenek brassói kék posztóból vagy házi szőttesből és szürke házi posztóból; a marosmegyei az ujjas gallérát és ujját mindig kék posztóval szegi. A nadrág túlnyomóan házi szőttes, fehér, ritkábban szürke gyapju posztó; némelyeknél a vasárnapi nadrág fehér abaposztó vagy brassói kék posztó. A csizma hosszúszáru, térdig érő, a szegényebbeknél bokáig érő bakancs (czepők) vagy sertésbőrből való bocskor. Télen sokan ködmönt (szárközépig érő bundát) és ködmönkét (kis bőrös újjast), legtöbben pedig szürke gyapju szokmányt viselnek. Gyergyóban az öreg férfiak veres galléru, majdnem földig érő szokmányt, a fiatalok hosszú zekét, fehér darócz harisnyát (nadrágot), kék posztó-mellényt, hosszúszáru csizmát vagy rövidszárú bakancsot vagy bocskort viselnek.

Az asszonyok hajukat kontyba tekerik s egy nagy görbe fésűvel átszúrják; erre nyáron könnyebb, télen tászlis (csipke-fodor) fekete főkötőt (csepszet) tesznek, melyet fekete keskeny szalaggal álluk alatt leszorítanak. A leányok hajukat egy vagy két ágba fonják s hátukon végig eresztik, széles és csaknem sarkig érő pántlikát kötvén a végibe csokorba. Hajuk alatt homlokukat fekete bársonyszalaggal kötik le, nyakukon egy-két veres gyöngysor csüng. Nyáron nagy szalmakalapot, máskor kárton vagy melegebb szőrkendőt kötnek fejökre; a két csipőjüknél felaggatott *fersing* (köntös) a szép fehér szoknyát alúl kissé láthatóvá teszi. Kárton vagy flanell újjast (kurtit) csak az asszonyok viselnek, a leányok csupán nagy hidegben veszik fel, egyébkor derekukat levágott szűk mellénynyel szorítják össze; fő ékességök a kéztőnél összekötött, kivarrt redőzettel végződő szép fehér bő ingujj. A nők köntöse általában a házi szőttes csíkos *rokoja* vagyis *fersing*, melynek csíkai sötétek vagy vörösek. Egy nőnek 4—5 rokojája is van, mely alá télen kurta, kék vagy zöldes, flanellszoknyát vesz. Egy főre való fekete selyemkendő s ugyanolyan *katrincza* (kötény) és magassarku, hosszúszáru csizma fekete kordovánból egészíti ki a nők öltözetét.

Általában a ruháknál s ezek diszítésénél leginkább a fehér és fekete szint szeretik, ehhez a leányoknál a piros, a férfiaknál a kék is járul, de a kirivó és tarka szineket kerülik. Azért a székelyek öltözete egészben véve egyszerü, de korántsem festői.

Egyszerűen öltözködik s egyszerüen táplálkozik a székely nép; naponkint háromszor étkezik, de a munkás ezen kivül reggel pálinkát s este felé ozsonnát (kenyeret és pálinkát) is kap. A reggelit ebédnek nevezik s 8 óra tájban költik el; 12 órakor van a délebéd, este a vacsora. Ebéd és vacsoránál általánosabb ételek: túrós vagy tejes puliszka, zsírban rántott sós káposzta, tojás rántotta, télben disznóhus, főzött vagy sült pityóka (burgonya) káposzta lével; árva laska, vagdalt vagy reszelt tészta, köményleves, hagymáslé, vetrecze (savanyú lé), hagymás tokány puliszkával, tengeri kása tejjel vagy hagymás zsírral; a délebédnél: fuszujka (paszuly), borsó, lencse, pityókás leves; vasárnap tyúkhúsos laska, télben töltött káposzta, tehénhús-leves rizs- vagy gyöngykásával. Munkaidőben különösen a füstölt sertéshúst szeretik fuszujkán és lencsén. Rendesen csak egy fogás szokott lenni, csak ünnepen tálalnak több fogást s a nagyünnepekre mindig kalácsot és tejfölös vagy szilvaizes lepényt is sütnek. Fűszerek: a bors, gyömbér, sáfrán; paprikát a nép ritkán használ.

A székely falvak, ha nemis olyanok mint a szász helységek, nagyon elütnek az oláh falvaktól; rendesebben vannak épitve és tisztábbak; a templom a középponton, többnyire magaslaton áll, körülte csoportosúlnak a papi és tanitói lak, az iskola, a faluháza. A házak a fő út mellett hosszában sorakoznak, de vannak mellékutczák, azok a különböző határrészekre vezetnek.

Az *úri lakok* kőből, újabb időben téglából épitvék; a lakóház a tágas telek közepén áll, homlokzatával és oszlopos lépcsőzetével a fő útvonal felé; többnyire félemeletes, apró zsindelylyel vagy cseréppel van fedve. A ház előtt, a fő bejárattal szemben, egy kerek ágy díszbokrokkal vagy virágokkal van beültetve. A teleknek egy vagy két oldalán az utcza felé a gabnás istállók és kocsiszínek vannak elhelyezve, hová a ház ablakaiból mindig látni lehet; a ház egyik végénél a csűrösbe járnak hátra, másik végéből virágos kertbe lépünk, mely hátrafelé a gyümölcsössel függ össze; az istállók és csürös oldalánál a veteményes kert terül el. Az utczakapu a ház fő bejáratával szemben s nappal mindig nyitva van. — A kétszárnyú fő ajtó az épület egész derekát elfoglaló ebédlőbe nyílik, melynek közepén kihúzható kerek tölgyasztal, két felől a fal mellett bőrrel bevont divánok és bőrös nehéz székek, a falakon családi képek, egyik olda-

lon kiszegezett medvebőrre vadász fegyverek, pisztolyok, kardok stb. vannak felaggatva. Egyik szegletben a házi úr iróasztala áll s mellette egy szöglet-polczon tajtékpipák. Jobbra-balra ajtók nyílnak a vendégszobába, hálóba és nappaliba. Ez egy primipilus ősi hajléka.

A nép az út mellé épiti a házát, de úgy, hogy a kettő között nehány ölnyi tér maradjon, melyet virággal ültet be s díszesen bekerít; ablakai szintén virágos cserepekkel vannak tele. A ház mellé van felállítva a diszes galambbúgos kapu, melyre nagy figyelmet és gondot fordítanak. Mintegy három ölnyi távolságban felállított három tölgyfaoszlopon nyugszik a zsindelylyel borított fedél, mely egész hosszában galambházzá van alakítva. A három oszlop ketteje egymás között 3—4 lábnyi szélességben a kis kapu, a másik a nagy kapu, melynek szélessége és magassága akkora, hogy a gabnával megterhelt szekér könnyen bejárhasson. Az oszlopok kötéseik által némileg csúcsives alakot nyernek s az utczára néző oldaluk egész magasságban, valamint a galambház alapját képező kötés is faragványos, bemetszett diszítményekkel vannak elborítva; e faragványok folyondárokat, tulipánokat stb. ábrázolnak s különböző piros, kék és zöld szinekkel vannak befestve. A kapun kivül a kis kert oldalánál fedett ülőhely van, hová vasárnap a ház népe szokott kiülni s a jövőmenő jó ismerőkkel elbeszélgetni. — A kaputól tovább, balra egy fából épült kis sütőház (nyári konyha) áll s az út mellett a tágas veteményes kert terül el. A kapuval szemben az udvar hátsó felében a csűr kapuja nyílik s ettől jobbra és balra, ugyanabban az épületben, két nagy pajta, egyik a jármas ökrök, másik a tehenek és borjúk számára. Közel hozzá a ganéjdomb, közte és a ház közt a disznópajta, gyakran lóistálló, középen a szekér színnel, melyben az összes gazdasági eszközök vannak elhelyezve. Leghátul van a csürös, veteményes és gyümölcsös kert. A sajátságos módon épített törökbúza kasok (kukoricza-górék) vagy a ház ajtajával szemben a veteményes kert hosszában, vagy az utczakapun kivül az ut mellett vannak elhelyezve.

Az eresz-ajtón, mely csak fa tolózárral van bereteszelve, az előszobába lépünk, mely a ház derekán van; három oldalon kemény fal, az udvar felől deszka; az ereszben vagyis előszobában bútor alig van, rendesen csak egy dézsa ivó vízzel van ott, a fedelén bádog kannával. Jobbra és balra, egymással szemben, egy-egy ajtó a szobákba s az eresz-ajtóval szemben a harmadik ajtó a kamarába nyílik. Egyik szoba a nagy ház vagy első ház (nappali, ünnepi szoba), az út felé két, az udvara egy ablakkal. A szoba közepén kihúzható festett asz-

tal, fehér abroszszal beterítve; az utcza és udvar felől a két oldalon hosszú festett padok, kék alapszínben sárga tulipánokkal ékesítve; felnyíló fedelök alatt a ládaszerű hosszú öbölben vég vásznak, ványolt és ványolatlan gyapjuposztók, asztalnémük, gomolyákba tekert csepű és szöszfonalak, egy-egy pár vasárnapi kordován csízma a családtagok számára, a gazda nadrágja, bárányból mellénye stb. szépen rendbe rakva. Az utcza felől való két ablak között egy szekrény három fiókkal, melyekben a becsesebb és kisebb ruhadarabokat, asztalnéműeket, adókönyvecskét, leveleket, pénzt stb. tartogatnak, a szekrény tetején porczellán edények, színes feliratos poharak, fenn a falon egy tükör s mellette, ha a család pápista, szent képek láthatók. A szegletben a magas felvetett ágy, szalmazsákra két derékalylyal és két három sor párnával, szép fehér, kivarrt szélű gyolcs ágytakaróval. Sajátságos szerkezetű a nagy cserepes (kályha), mely tűzhelyül és fütésre szolgál.

A hátulsó vagy kicsiház, a család rendes tanyája, csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy butorzata egyszerűbb, az asztal és székek festetlenek, az ágyban csak a legszükségesebb ágynémü van; tükör s efféle nincsen benne, de ott van a nagy *tálas,* melyben az ételeket tartják, felső nyílt polczain pedig a tálak és tányérok vannak elhelyezve. A falon végig a padlás alatt a *kendőszeg* nyúlik el, olyan fogas, melyre fölül régi czifra cserép-tányérok és tálak, fogaiba pedig poharak és cserép-korsók vannak aggatva.

A házak nagyobbára fából vannak épitve, de agyaggal megvályogolva s fehérre meszelve.

A Székelyföld mostanában Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda megyékbe van beosztva. Csík megye a hajdani Csik széket, Gyergyó és Kászon fiókszékeket foglalja magában; Háromszék megyéhez a volt Háromszéken kivül nehány községet a volt Felső-Fehér megyéből s Udvarhely székből csatoltak; Udvarhely megyét a volt Udvarhely székből, a volt Küküllő és Felső-Fehér megyék s a volt Segesvár és Kőhalom székek egyes községeiből alakították; végre Maros-Torda megyéhez a Maros széken kivül a volt Torda és Kolozs megyék keleti részeit csatolták.

Az említett öt megye általán véve gyéren van népesítve, Csíkban $24._7$, Háromszékben $35._2$, Udvarhely megyében $30._9$, Maros-Torda megyében $36._8$ lélek esik egy-egy □ km-re. De ha tekintetbe veszszük azt, hogy a Székelyföldön a nem-termő föld s a legelők és erdők igen nagy területeket foglalnak el, hogy pl. az erdőkre Háromszékben 682, Csíkban 553, Udvarhelyszékben 424 hold esik minden 1000 holdnyi területből, s ha továbbá tudjuk, hogy a lakosságnak 37—

45%-ka csakis az őstermeléssel foglalkozik; akkor a népességet a termő területhez képest nagyon sűrűnek kell mondanunk. Csíkban egy hektár szántóföldre 2021 lélek esik! Természetes azért, hogy a székely nép hazájában meg nem élhet s kénytelen ideiglenes munkakeresés vagy szolgálat végett a belföldi vidékekre s az aldunai tartományokba kivándorolni. A szász városokban igen sok székely cseléd van, Oláh- és Moldovaországba is sokan járnak s gyakran ott le is telepednek. De a végleges kivándorlás még sem oly nagy, mint némelyek vélik. [1])

Vallásra nézve Csíkban a római katholikusok uralkodnak, számuk 91,627; a görög-katholikusok száma 17,485, egyéb vallású kevés van. Háromszékben 41,468 r. kath., 1962 görög-kath., 21,338 görög-keleti, 54,548 reform., 5029 unitárius van; Udvarhely megyében 35,050 r. kath., 2010 g.-kath., 2747 ágostai hitv., 36,533 reform., 24,450 unitárius lakik. Végre Maros-Torda megyében 19,450 róm. kath., 35,636 gör.-kath., 24,151 gör.-keleti, 5592 ág. hitv., 64,522 reform., 6452 unitárius van.

Nagy városokat a Székelyföldön nem találunk, mert ott nagyipar és kereskedés nincsen. A vasút még nem hatolt a Székelyföld belsejébe, imént még csak Maros-Vásárhelyig ért, most Szász-Régen felé épült, elébb-utóbb a Maros völgyén felfelé Gyergyóba s másfelől az Olt völgyén felfelé Csíkba is kell a vasutat kiépíteni, hogy a nagyipar honosodhassék meg a székelyek földjén. Akkor majd a hazai gyárakban fog találni keresetet a székely munkás nép s nem lesz kénytelen Oláhországba kivándorolni.

Gyergyónak központi helysége *Gyergyó-Sz.-Miklós*, mváros a Békény partjain terül el; nehány csinos épület van benne, legszebb része a tágas piacz, melynek hátterében a római kath. kettős tornyú díszes templom áll. A helység éjszakkeleti szegletében az örményeknek 1830-ban épült temploma áll, melyet bástyás falak öveznek. Sz.-Miklóson valami 1200 örmény lakik, 1658-ban települtek be oda. A misét örmény nyelven mondják; papjaik rendesen Velenczében nevekednek, s a bécsi mechitarista püspök szenteli fel őket; a ritualékban attól függnek, különben pedig az erdélyi kath. püspök hatósága alatt vannak. — Az örmény templom közelében van az iskola emeletes épülete. Az majd csak elemi iskola, majd algimnázium volt, 1866-ban alreál- és ipartanodává bővíttetett ki. A népesség száma 5503 lélekre rúg.

[1]) L. *Kozma Ferencz*: A Székelyföld stb. 121 s k. l.

A Békény völgyében nehány fürészmalmot találunk, a Csobottetőn két kápolna van; a völgyet zord hegyek szegélyezik, Ny. felé a Piriske, K. felé a Tatárhágó emelkednek, azon hegyekről rohan le a Békény szele Gyergyóba. Ha a K. felé nyíló mellékvölgyön felfelé megyünk, a meredek Vereskő tetejére mászhatunk fel, honnan a Gyergyói lapályra s a környező havasokra szép kilátás esik, a hegyről leszállva a Likas patak meredek sziklafalaktól szegélyezett völgyében haladunk tovább, így elérjük a *Gyilkos tavat*. Ez 1837-ben hegyomlás következtében támadt, mely a Likas patak völgyét elrekeszté. Keleti oldalán a Gyilkos havas, éjszaki végén a Nagy-Csohárd, D. felé a Nagy-Hagymás emelkednek.

Gyergyó-Sz.-Miklóstól ÉNy-ra *Szárhegy* csinos és népes (3216 lak.) falu van, a lapályra kikönyöklő fehérlő Szármány hegy déli aljában terül el; házai zöld lombok közül kandikálnak ki, fényes tornyú temploma magaslaton épült. A falu házai közül büszkén magasodik ki a gr. Lázárok ódon kastélya, melyben Bethlen Gábor növekedett; a falu fölött emelkedő hegy oldalában a ferenczieknek kolostora és fényes temploma fekszik, a Szármány tetején Sz. Antalnak szentelt kápolna van, hol Gyergyó legnépesebb búcsúi szoktak lenni.

Odább É-ra a Martonka patak mellett *Ditró* nagy és hosszan elnyúló falu fekszik, Ny. felé majdnem a Marosig ér, mely azt *Remete* falutól választja el. Csinos piacza s az a körül épített emeletes házak városias színt adnak neki, lakosainak száma 5420. Ditró és Szárhegy Erdélynek legvagyonosabb falvai; a két falu t. i. közösen bírja Borszéket a környező havasokkal; a fürdőhely s a havasok legelői annyit jövedelmeznek, hogy a két falu minden adóját abból fedezheti s a feleslegből még iskolákat, községházakat is építhet.

Gyergyóban és Csíkban a falvak mindkét végét kapuval szokták bezárni, melyet a mellette tanyázó koldus nyit ki s a szekér ki- vagy bemenetele után betesz, azért neki rendesen egy krajczár jár. A házak mindenütt csínosak és tiszták, rendesen igen nagy zsindelyel (draniczával) vagy deszkával, ritkán zsúppal fedvék. A ház eleje és két vége fa oszlopos tornáczczal van körülvéve; rendesen van két szoba s egy kamara. Külön konyha nincs; a főző és tűzhely bent van a szobában, a nagy zöld cserép kandalló, az úgynevezett cserepes alatt, melyből a füst a padlásra vezettetik ki; a kémény ritka. A szoba belseje nagyon egyszerű; a padlásig felvetett ágy, fa pad, asztal, a falra aggatott tányérok, a gerendába dugott rúdon a czifra szövött és kivarrott kendők és abroszok, szoknyák, a szegletben a túrós bödön, néhol a falra akasztott tükör. A házak rendszerint fából épít-

vék s fehérre meszelvék. Egy udvaron egy sorban 4—5 külön ház is van, a hozzá tartozó gazdasági épületekkel s minden udvar mintegy külön utczát képez. Mert a székely apa, mikor megházasítja fiát, ugyanazon udvarra a saját háza végibe fia számára külön házat csinál, úgy hogy a család azután is egy udvarban marad, s így az apa néha 5—6 házas fiával egy udvaron lakik.

Ditróból Erdélynek leghiresebb és leglátogatottabb fürdőhelyére *Borszékre* rándulunk. Az út éjszaki irányban haladván, a Tilalmas hegyre viszen fel. Ezen fejtik a ditroit nevű szép ásványt, mely oly kemény mint a gránit, kékszínű, világos pettyekkel, szemcsés; asztallapokat, vázákat és egyébb díszműveket készítenek belőle. A Tilalmas hegyről a K-ről letörtető *Orotva* völgyébe ereszkedünk alá, ott nehány fürészmalom s egy kis telep van. Azután az É-ról lerohanó Halaság patak szűk völgyén felfelé menvén, a Közrez havasra érünk fel, melyről szép kilátás esik a Borszéki völgykatlant övező és a távolabbi havasokra. A Közrez éjszaki oldalán az út szélén 50—60 lépésnyire ki van írtva az erdő, de odább mindenütt szép fenyves van, kivált a jegenyefenyők rendkivüli magasságra nőnek. Az út végre a Kis-Borpatak völgyébe ereszkedik alá; elsőben *Alsó-Borszékre* érünk, hol nagy üvegcsűr és kis telep van. Ott három patak találkozik: a Közrezről eredő Kis-Borpatak, mely É-ra folyik, a Kerekhegyről lefolyó s ÉNy-nak tartó Nyírpatak s az É-ról jövő Borszéki patak.

A Nyírpatak mellett nagy méhtelepet találunk. A fürdőt még nem látjuk, a Kerekszék hegy rejti el, ezen át jutunk oda.

Borszéken már 1762-ben volt a székely gyalog-ezrednek őrháza; az ezred tiszti kara 1764-ben vendéglőt építtete; századunk elején egy bécsi ember vetődék oda, s ez mindent elkövetett a fürdő emelésére és ismertetésére. Később gr. Lázár László szövetkezék vele, s azóta mind több ház épült. Azelőtt haszonbérlők bírták a fürdőt, az utóbbi időben 32,000 frtot fizettek haszonbér fejében; most a tulajdonos községek maguk kezeltetik, s évi jövedelmök 70—80 ezer forint. Jelenben számos kisebb-nagyobb épület van a vendégek számára, többnyire székelyesen rakott fa-házak. A fürdő központja a főkút, e mellett van a töltőház, melynek felső nyitott része a zenészeknek és sétálóknak szolgál helyiségül; más fedett oszlopos folyosó a főkútnak kőfallal kerített előterének nyugati oldalán van. E központ körül vannak szétszórva a lakóházak és vendéglők. A főkútból töltegetik az elszállításra való üvegeket, most évenkint több mint 4 millió üveget szállítanak el; ezen kivül még több más ivó forrás

van. A fürdők között a Lobogó [1]) foglalja el az első helyet, benne két hideg fürdő-medencze van; a kápolnán alúl a Sárosfürdő van, vele szemben a Lázár-fürdő. Köröskörül sok séta és szép kirándulási hely van; Petőfi útja, Szerelmesek útja, Andalgók útja stb. Az úgynevezett Tündérkert a Kossúth-kúton túl van, oda a fürdőtől $^1/_2$ óra alatt lehet jutni; a Bagolyvár mellett elhaladva bemegyünk a Kősáncz szikla folyosóba, hol két felől a Medve barlangok tátongnak; a 20—24 m. magas sziklák tetején kis fenyők nőnek, hófehér oldalaikat zuzmók, mohok rojtozzák. A Tündérkert legszebb része az Óriás szakadék. A Kerekszék hegy t. i. kristályos palán lerakódott mésztufából áll, mely ábrándos sziklacsoportokat, medenczéket, diadalkapukat, gúlákat, folyosókat, oszlopos csarnokokat s nehány barlangot képez; az egyik barlangban jég van.

Borszéken és környékén a fürdésre és ivásra használt forrásokon kivül még sok más használatlan ásványos forrás van; az úgynevezett Sáskaréten hatvannál több forrás fakad. Mindezek a források erős savanyú vizek, leginkább szénsavas meszet, szénsavas magnéziát és szénsavas natront tartalmaznak. Különösen rendkivül sok bennök a szabad szénsav. [2])

Hasonló ásyányos források *Bélborban* is fakadnak, de ott nincsen fürdőhely.

A Borpatak Alsó-Borszéknél ÉK-re fordúl s nemsokára a Bélbor felől jövő Kis-Beszterczével egyesül. Ennek völgyében építék (1851—52-ben) az országutat, mely a Tölgyesi szoroson az ország határáig visz. Az út elsőben a Kerekszék ábrándos sziklái alatt halad el, a fürészművek és szétszórt házikók mellett kanyarodik tovább; a völgyet szegélyző hegyoldalok már le vannak tarolva és kopárak, a magas gerinczeken még ős fenyvesek díszlenek. Itt-ott egyes sziklaszálak (csompók) tornyosúlnak. A Borpatak déli oldalán állítólag kőszéntelep van, a Kis-Beszterce völgyében ólomérczeket, Tölgyes környékén ezüst-, vas- és ónérczeket gyanítottak, de a bányászkodással nemsokára felhagytak.

A hol a Beszterce völgye kitágúl, ott *Holló* oláh falunak házikói vannak szétszórva. A völgy azután regényesebb alakot ölt a

[1]) Igy nevezi a székely a felbugyogó ásványos forrásokat.

[2]) A fürdőhely tengerfeletti magassága 893 m., rengeteg üserdők veszik körül, és pedig fenyvesek, csak a Bükkhavast foglalják el bükk- és tölgyfák. Az éghajlati viszonyok kedvezőtlenek, az évi középmérséklet csak $3.^{68}$ °C; a nyár gyakran igen esős és hűvös.

Komárnyik [1]) és Hosszúkő hegyek között, az előbbinek aljában, a D-ről jövő *Baraszó* patak szakad a Beszterczébe, völgyében a hasonnevű havasi telep viskói vannak szétszórva. Alább *Tölgyes* következik, melyet Hollótól csak egy híd választ el. A mellékvölgyekben levő telepek: *Baraszó, Márpatak, Nagyrez* és *Putna* részint Holló, részint Tölgyes községekhez tartoznak. Mindezen helységekben jobbára oláhok laknak, kik leginkább a fa tutajoztatásával foglalkoznak. Gyergyóban alig találni zsidót, de Tölgyesben már sok zsidó van, ők űzik a fakereskedést Moldovával. Vagy száz székely család is lakik ott. Van Tölgyesben vámhivatal, csendőri laktanya s rendesen egy két szakasz katonaság is. A határszéli vámhivatal a Tölgyes alsó végénél a Beszterczével egyesülő Putna torkolatában fekszik; az ottani vidék a Vereskő, Hegyes, Komárnyik és Csalhó közepett igen regényes. A Putna torkolatán alúl a völgy ismét összeszorúl, s ott a sziklafokokon három váracsot építettek a határ védelmére. Ott van a határszéli veszteglő intézet is; a határt a kerek völgyecskében É-ról D-re folyó *Preszekár* folyócska jelöli meg; jobb partján van a magyar őrház és vársorompó; a laktanya keleti végénél a határfolyócska partján álló fa-oszlopon látható Magyarország és Erdély címere a következő felírással: »Tölgyesi határszoros.«

A Putna völgye nagyon regényes, a vámházon felül annyira megszükül, hogy mikor a patak megárad, a közlekedés egészen megakad benne. A Békás völgyébe a Putna völgyéből és Gyergyó-Szent-Miklós felől lehet jutni, de csak igen veszélyes havasi ösvényeken; esős időben a Békás vidéke egészen el van zárva. A Békási szorosban fiók-vámhivatal van; a völgyben *Békás* falu s Tilos, Iványos, Zsedánpatak, Dámunk és Köszörűkőpatak havasi telepek házikói vannak szétszórva, lakosaik többnyire oláhok.

Visszatérünk a Maros völgyébe. Ez az Orotva torkolatánál már összeszükül s hápa-hupás. Ott *Remete* népes (4252 lak.) helységnek és gr. Lázár családnak területén *Galoczás*, *Várhegyalja* és *Salomás*, Ditró területén pedig *Fülpe* és *Dudád* új telepek támad-

[1]) A Komárnyik az úgynevezett revindikált (visszakebelezett) havasok közé tartozik. Moldova és Oláhország lakosai a XVII. században s a XVIII-diknak elején a határszéli lakatlan havasokból lassankint vagy 200 □ mfldnyi területet foglaltak el. A székelyek s az erdélyi országgyűlések sürgetéseire végre 1769-ben a monarchia kormánya s az akkori török kormány bizottságokat küldtek ki a határ kiigazítására. Ekkor az elidegenitett havasok a régi birtoklás alapján visszakapcsoltattak Erdélyhez; de azután a visszakebelezett részek tulajdonjoga miatt a községek és földesurak perlekedtek, a perpatvar csak 1863-ban s illetőleg 1869-ben intéztetett el.

tak; ezekben is oláhok laknak, kik leginkább tutajozással foglalkoznak. Alább *Gyergyó-Toplicza* következik, mely a hasonnevű patak torkolatánál épült. E helység a Maroson való tutajkereskedésnek központja; a Kelemen havas szolgáltatja a nagy fa mennyiséget, melyet Toplicza felől a Maroson lefelé szállítanak. Toplicza lakosai jobbára oláhok, számuk 4276, beleértvén a határában levő 8 havasi telep népességét is. Azelőtt a helység Gyergyóhoz tartozott, most Maros-Torda megye területén van.

Toplicza közelében a Maros jobb partján két, a bal parton pedig egy bővizű meleg forrás van, kezdetleges fürdőintézetekkel.

Gyergyó délnyugati szegletében *Alfalu* (5064 lak.), *Csomafalva* (2687 lak.), *Ujfalu* (2865 lak.) és *Kilyénfalva* jelentős helységek fekszenek, köztük Ujfalú a legcsinosabb. Ott kezdődik a Maroson a tutajozás.

Gyergyó-Sz.-Miklósról az országút *Tekerőpatak* és *Vasláb* kis oláh falvakon át D-nek tart, azután K-re fordúl s a Maros forráspatakának völgyén halad felfelé. A vízválasztón, a Maroslonkáján vagyis Geréczesen, átkelvén, a Sárosút patak s azután a Nagylok patak völgyeit D. felé követve csakhamar *Sz.-Domokost* éri el. Ez Csíknak legéjszakibb falva, a Feketerez déli aljában, az Olt felső szűk völgyében fekszik. Népes helység, 3318 magyar és oláh lakosa s igen nagy határa van, melynek legnagyobb részét fenyves foglalja el. Oda nincs messze *Balánbánya*. Ez nevezetes hányászfalu. Az Olt völgye jobb oldalát a Várbükk és Balánhavas szegélyezi, a két hegy között törtet le a Bányapatak és ennek bal oldalán, a Balánhavasban, vannak a nevezetes rézbányák, melyeket a Brassai és Sz.-Domokosi bányatársulat miveltet. A bányákból kifolyó czement vízbe ócska vasat raknak, a kénsav a vassal egyesül s lecsapja a rezet. — A bányatelepnek a Tarkő, Kurmatura és Nagy-Hagymás aljában igen regényes fekvése van.

Csík-Sz.-Domokostól D-re *Csík-Sz.-Tamás* (2403 lak.) fekszik; alább *Jenőfalva* (1974 lak.), *Karczfalva*, *Dánfalva* (2266 lak.) és *Oltfalva* következnek, melyek együtt véve a Nagyboldogasszonyfalvának nevezett egyházközséget képezik; a közös templom Karczfalva mellett egy dombon fekszik, lőréses kőfallal van kerítve, a XV. században épült.

Csík-Madaras szintén népes székely falu, lakosai különösen cserép-edények készítésével foglalkoznak, majdnem minden ház fazekasműhely. Odább D-re *Csík-Rákos* falu van; ennek temploma igen érdekes, csúcsíves stílban egy dombon épült, Csík szentegyházai

között az első helyet foglalja el. *Göröcsfalva* és *Vacsárcsi* apró falvak; *Csík-Sz.-Mihály* (2082 lak.) sokkal népesebb, *Alszeg, Tőkeszeg, Csigafalva* és *Ajnád* tizedekre oszlik. — A Csigapatak szurdokában ásványos források fakadnak a Pogányhavas aljában. Sz.-Mihály határában sok szarvasgomba terem.

Szépvíz szintén népes falu (2334 lak.), piaczán csinos emeletes házak vannak, s örmény lakosai élénk kereskedést űznek. Onnan vezet az 1843 óta épített kényelmes út a Gyimesi szorosba és Moldovába. Elsőben a Pogányhavas és Kishavas között nyíló Szépvízi völgyön megyen fölfelé, azután az É-ról jövő Csermászó patak völgyébe fordúl be, onnan a völgyfőnél emelkedő Fügésre kapaszkodik fel, melynek éjszakkeleti aljában a Tatros völgye nyílik. Ez ÉK-re vonúl, oldalait most kopár és egyhangú hegyek szegélyezik, az erdőt az egész völgy mentében már kiirtották. [1]) A gyors folyású Tatros a minden oldalról feléje siető vizekkel növekedvén, csakhamar tutajozhatóvá válik. Mind a fővölgyben, mind a mellékszurdokokban csinos és tiszta havasi házak vannak szétszórva, három faluhoz: *Felső-, Közép-* és *Alsó-Gyimeshez* vagyis mint a nép hívja *Gíjmes-Felső-Lok, Gíjmes-Közép-Lok* és *Gíjmesbükk* falvakhoz tartoznak, melyek 14—18 kméter hosszú területen vannak elszórva. E falvakban többnyire szé- (csángók) laknak. Az első községben 1390, a másodikban 1824, a kelyek harmadikban 2236 lélek lakik, az utóbbiban az oláhok túlnyomók. — Gíjmes-Felső-Lok alsó végénél a Tatros DK-re fordúl s völgye ott a hajlatnál kiszélesedik; jobbról a Nagypatak, balról a Hidegség és Baraczkos patakok szakadnak beléje. A Hidegség völgyének hátterében a Naskalát hosszú gerincze, a csúcsos Javárdi és a Tarkő merednek föl. K. felé a Tarhavas kopár orma magaslik ki az alacsonyabb hegyek közől. — Gíjmesbükkön alúl még sűrű erdők vannak, jobbról a sziklás Apahavas s a várrom alakját utánzó Kőorr vagyis Kőcsúp emelkedik; az utóbbi felől egy sziklás orom a Tatros völgyéig nyúlik le; meredek előfokán egy váracs van, melyhez fedett folyosó vezet föl. Vele szemben, a völgy másik oldalán, egy szintén megerősített hegyfok emelkedik, a két hegy között a szűk völgyet karózat zárja el. A baloldali előhegynek völgyeletében a határszéli vámhivatal s egy kis kápolna rejtőzködik. A karózaton túl már a moldvai vámhivatal van, s ettől nem messze *Oláh-Csügés* az első

[1]) *Orbán Balázs* (L. Székelyföld leírása, II. k. 77. l.) azt állítja, hogy a székely nép azért is írtogatja az erdőt, nehogy adót kelljen érte fizetnie; akkor gyujtja fel, mikor nagy vihar dühöng.

falu, melyben kiköltözött székelyek laknak, ellenben az Erdélyhez tartozó *Magyar-Csügés* lakosai oláhok.

A Gyimesi szorosból visszatérünk az Olt völgyébe. Itt Rákostól D-re *Mádéfalva* fekszik (1590 lak.); e falu közelében van a Vészhalom, mely az 1764 jan. 17-ikén elesett székelyek hamvait takarja.[1])

Csicsó népes falu (1824 lak.) után *Csík-Sz.-Miklós, Borsova, Delne, Pálfalva* és *Csomortány* apró falvak sűrűn egymás mellett fekszenek. *Csík-Somlyó* két faluból áll, *Csobot* és *Várdotfalvából*, ezek egy egyházközséget képeznek s hozzájok *Taplocza* és *Csomortány* fiók községek is tartoznak. Somlyó fő nevezetessége a ferenczieк kolostora, melynek sok kiváltsága volt s mely mindig szerepelt Csík történetében. A Kis-Somlyó hegy aljában épült, tetején egy régi kis kápolna áll, Salvator, népiesen Silátor kápolna, ez a pünkösdi bucsújárások központja, ekkor 20—30 ember is oda seregel szűz Mária képéhez. Somlyón gimnázium is van. A kolostortól Ny-ra az 1841-ben épült díszes megyeház fekszik.

Csík-Szereda a megyének székhelye s egyetlen városa, de alig különbözik bármely székely falutól, csak két utczája van; az É-ról D-nek tartó utcza végén az árokkal és négy bástyatoronynyal erősített várkastély emelkedik, mely III. Károly idejében épült, az első székely határőri ezred tisztikara lakott benne. A vár mellett a felső népiskolával összekötött földmives iskola van. A város lakosainak száma csak 1597.

Mindszent egymástól elkülönített hét csoportból áll, melyek nagy területen vannak szétszórva; *Csík-Sz.-Király* és *Csík-Sz.-Imre* népes falvak; az utóbbinál nyílik a Fissák völgye, melynek főhelye *Szent-György*; ez több külön tizedből áll; vele összefügg egyfelől *Bánkfalva*, másfelől *Ménaság-Ujfalu*, amannak 1553, emennek 2055 lakosa van.

Odább D-re a hegyek aljában sorakoznak *Sz.-Márton* és *Csekefalva*, azután *Kozmás* és *Lázárfalva* következnek. Kozmáson alúl ágazik el a Kászoni völgybe vivő országút. Ebben öt falu van: *Kászon-Ujfalu* (1894 lak.), *Kászon-Jakabfalva, Impérfalva* és *Kászon-Altiz* meg *Feltiz*. Mivelhető földjök igen kevés, azért lakosaik leginkább deszka- és zsindelymetszéssel foglalkoznak. Jakabfalva határában, a Gubás patak völgyében, egy fürdő van.

---

[1]) A székelyek ellenezték a határőr-ezredek szervezését, Bukow küldetett vala ki a fegyverfogható nép összeírására; a székelyek kérvényt akartak fölterjeszteni. Bukow ágyúkkal fogadá őket, katonái Mádéfalvát megrohanták s lakosait leöldösték.

Sokkal nevezetesebb és látogatottabb fürdőhely van *Tusnád* határában; e helységtől É-ra az Olt völgyében még *Verebes, Csatószeg* és *Sz.-Simon*, DNy-ra pedig a nem régen keletkezett *Tusnád-Újfalu* helységek vannak. A Tusnádi fürdő csak 1845 óta keletkezett, 1848-ban a nép felgyujtá az ottani épületeket, mivel díj nélkül nem fürödhetett, azután csak nehány év múlva kezdének egyesek és egy részvénytársaság bérházakat, vendéglőket stb. építeni. Most már nehány csinos, nagyobbszerü épület is van ottan, s a fürdőt évről-évre mind többen látogatják. Szép regényes fekvése van; házai a 60—70 m. magasságra emelkedő lejtős lonkán vannak szétszórva, melyet fenyvesekkel borított sziklás hegyek öveznek. Forrásai a Nagy-Csomágnak nyugati alján fakadnak; közel egymáshoz nyolcz forrás bugyog fel, négyet fürdésre, négyet pedig ivásra használnak; fő alkatrészeik szerint a lúgsós és konyhasós savanyú vizekhez tartoznak.

A Tusnádi fürdőből a közelebbi és távolabbi környékre nagyon érdekes kirándulásokat lehet tenni. A fürdővel átellenben Ny. felé egy festői hegy emelkedik ki a lapályból, meredek oldalaiban sok sziklaüreg van; neve *Felsö-Sólyomkö*, közelében más sziklaszálak tornyosúlnak, legszebb alkotású a *Toronykö*.

A sziklás hegyek D. felé mindinkább összeszorítják az Olt völgyét, a szoros egyik magas bástyája a *Vártetej*, melyben a csiki Bálványos várnak némi maradványai láthatók; K. felé a *Bükkös-Csomág, Kigyóskút* és *Nagy-Haram* hegyek sorakoznak, ennek éjszaki pontja a *Kis-Haram*, melynek aljában *Lázárfalva* fekszik.

A regényes Tusnádi szoros keleti oldalát a *Nagy-Pálcza* s a kopár tetejü *Nagy-Csomág*, nyugati oldalát pedig a gúlaalakú *Piliske* szegélyezik. A folyó zajongva törtet át a medrét elborító sziklákon, az utat részint a sziklafalakba kellett vágni, részint tátongó szakadékok fölé építeni. A hegyek oldalain imitt-amott fehérlő, csiszolt vonalok láthatók, ezek az eregetők, melyeken a magasban levágott fatönköket csusztatják alá. Egy helyütt a balparti sziklagerincz a folyónak majdnem egész medrét hidalja át, ezt a sziklahidat *Likaskönek* nevezik. Alább a szoros végén a jobb parton, az *Alsó-Sólyomkö* tornyosúl, mint hatalmas gúla. Tetején némi rommaradványok vannak.

Az út ott a balparton halad tovább s *Bükszádot* érinti. Ez a falu erdős hegyektől határolt fensíkon fekszik; 1782 óta keletkezék, mikor gr. Mikó az Ujfaluban volt üvegcsűrt oda tette át. Az üvegcsűri munkások, székelyek, oláhok, németek, csehek népesítették az új

helységet, most lakosainak száma már 1400. Az üveggyár Erdélynek egyik jelentősebb ipartelepe, gróf Mikes Benedek tulajdona. Bükszád Háromszék megyéhez tartozik; azon helységen alól ugyancsak az Olt bal oldalán fekszenek: *Mikó-Ujfalu, Málnás, Oltszem* és *Bodok* háromszéki falvak. Málnás és Bodok határában különböző ásványos források fakadnak, Málnáson egy kis fürdőhely is van; a bodoki borvizet pedig messzire elszállítják.

Oltszemtől kezdve az Olt völgye mindinkább kiszélesedik s a szép lapályon a folyónak mindkét oldalán vannak helységek, közülök csak *Körispatakot*, hol gr. Kálnokynak szép parkja és kastélya van, s *Árkost* említjük meg; az utóbbi Háromszék népesebb helységei közé tartozik (1544 lak.); lakosai túlnyomóan unitáriusok.

Odább D-re fekszik *Sepsi-Sz.-György*, Háromszék megyének főhelye, gyarapodó kis város, 5268 lakossal. Az Olt jobb oldalán terül el a lapályon, legcsinosabb épületei a nagy piacz körül csoportosúlnak, keleti oldalán egy nagy bazár van, nyugati oldalán a díszes megyeház, mely 1832-ben épült s a megyei kórház, melyet 1852—54-ig építettek; ugyancsak ott épült 1854—56-ban a csinos városháza is, melyben egy nagy tánczterem, vendéglő, kaszino és árusboltok is vannak. A város templomai közül legérdekesebb a reformátusok szentegyháza, mely a város éjszaki végénél egy magaslaton épült, régi várfalak veszik körül. Ujabb időben gimnáziumot (Mikó-iskola) alapítottak Sepsi-Sz.-Györgyön a reformátusok.

A város környékén nehány ásványos forrás fakad, a Debren patak mellett felfakadó forrásnál fürdő van. Nem régen nagyobb szabású fonó- és szövőgyárat alapítottak Sepsi-Sz.-Györgyön.

Sepsi-Sz.-Györgytől D-re esik a Szépmezőnek nevezett termékeny térség az Olt és Feketeügy között; szélein számos apró helység sorakozik; a város közvetetlen szomszédságában, DNy-ra *Szemerja* van, melynek határában jeles dohány terem; D. felé nagyobb távolságra *Ilyefalva* fekszik; ez a kiváltságos helyek közé tartozott, de csak 1371 lakosa van. Érdekes az ottani reform. templom, a helység felett egy dombon épült, várfalak övezik.

Szemerja felől a hasonnevű völgyön felfelé menő utat Ny. felé követvén, *Elöpatakra* jutunk, mely Erdélynek legjobban berendezett és leglátogatottabb fürdője. Vidéke nem szép, szűk völgyét kopár elárkosodott hegyek és dombok környezik. Négy égvényes vasas forrás van ott; az Őskút vagyis főkút a köztér közepén, csinos vas csarnok alatt buzog fel, nem igen dús s a fürdői idény alatt a vendégek szükségletére sem elégséges; a második forrás Béldi Albert telkén

van, azt leginkább meleg fürdőnek használják; a harmadik az Újkút, ez szintén a patak bal partján, az előbbihez közel buzog fel; a negyedik forrás gr. Nemes telkén van, vizét fürdőnek használják. A főkút mellett van egyfelől egy svájczi modorban épült nagy vendéglő, másfelől egy hosszú fedett séta. Általában a birtokosság minden lehetőt megtesz a vendégek kényelmére. Előpatakot leginkább Rumánia vagyonosabb emberei látogatják.

Előpataktól D-re *Árapatak* már az Olt jobb oldalán fekszik. Az, valamint a folyó jobb oldalán levő többi helységek Háromszékhez, a bal oldalán valók pedig Brassó megyéhez tartoznak. Árapataktól ÉNy-ra *Hídvég, Lüget* és *Bölön* fekszenek. Hídvégnek rendesen épült utczái, két urasági kastély, nehány szeszgyár városias szinezetet adnak, lakosainak száma 1734. Lüget ronda oláh falu; Bölön a hajdani Miklósvár széknek legdélibb és legjelentősebb falva, 2410 lakossal, kik jobbára unitáriusok, ezeknek csúcsíves templomát nagy és erős várkastély veszi körül.

Bölöntől É-ra a Fekete erdőben egy tágasabb völgy nyilik, mely ÉK-re vonúl; ez az *Ajtai* völgy s benne három falu van: *Nagy-Ajta, Közép-Ajta* és *Száraz-Ajta.* Odább É-ra *Miklósvár* és *Köpecz*, az Olt bal oldalán pedig *Ürmös* és *Ágostonfalva* vannak; Miklósvárszékhez tartoztak még: *Barót, Bodos, Sepsi* és *Baczon;* az utóbbi helységek az Uzonka vagyis Barótpataka völgyében fekszenek, köztük legnépesebb Barót 1995 magyar és oláh lakossal. Baczonnak 1732 lakosa van.

A Feketeügy medenczéjében *Kézdi-Vásárhely* a főhely; mint Torja vására már Zsigmondtól 1427-ben kapott városi kiváltságokat. Nemcsak Háromszéknek, hanem az egész Székelyföldnek egyik legnépesebb és legcsinosabb városa; közepén van a hosszukás négyszög piacza, ennek délnyugati szögletében a reformátusok nagy és díszes temploma s nehány csinos ház van. A piaczon és a város más részeiben minden udvar egyszersmind utcza is, vagyis inkább sikátor, mely egy hátulsó utczával függ össze; e sikátorok sürűn egymáshoz épült, többnyire földszinti házakkal vannak szegélyezve. A város nyugati oldalán elvonuló Uj utczában a volt székely ezrednek csinos tiszti lakjai vannak. A város egyik legszebb épülete a volt székely katonai nevelőintézet, mely 1823-ban nyílt meg, 115 tanulóra volt berendezve, de 1850-ben eltörölteték. Kézdi-Vásárhelyen különösen a szeszgyártás virágzik, vagy 20 szeszgyár van ott. A városnak kiegészítő része *Kanta,* melyet annak éjszaki részétől csakis a Ráczok pataka választ el. Igaz neve *Alsó-Volál;* ebben s az ÉNy-ra

eső *Karatna* vagyis *Közép-Volál* meg *Felső-Volál* falvakban, valamint a Vásárhelytől DK-re eső *Oroszfaluban* is ráczok vagy oroszok települtek le s e falvak Felső-Fehérmegyéhez tartoztak, de most lakosaik már elszékelyesedtek, s Kanta Vásárhelylyel van egyesítve. Kanta lakosai katholikusok, ott egy ferenczrendi kolostor van nagy és díszes templommal, ellenben Vásárhely lakosai tulnyomóan reformátusok. Számuk 5183. Kézdi szék éjszakkeleti részében, a Csík-Tusnád felől Torján és Vásárhelyen át Gelencze felé huzott vonalon felül, a röm. kath. vallás az uralkodó, azért a széknek ezt a felső részét Szentföldnek hívják.

Kézdi-Sz.-Lélek (2863 lak.) Vásárhelytől É-ra esik, a Kászon vize mellett a síkságra kiszökő meredek sziklahegy aljában fekszik; a falu éjszakkeleti végében érdekes régi templom van, melyet sajátságos várkastély környez; a falu éjszaknyugati végénél pedig, szintén magaslaton, a Tarnóczi vagy Mikes kastély festői romja buslakodik. A Perkő hegy ormán egy régi várnak maradványai láthatók, a várrom belsejében egy kápolna épült öt toronykával.

A Perkővel átellenben K. felé *Lemhény* fölött Sz.-Mihály hegye könyöklik ki a síkságra, a két hegyfok között tágas völgyöből van több faluval, melyek között *Esztelnek* a legnevezetesebb, mert a ferenczieknek ottani kolostora a vidéknek vallási központja.

Kézdi-Vásárhelytől Ny-ra hegyek közé rejtőzve *Ikajalva* fekszik, Háromszék egyik legszebb helysége; ettől É-ra *Futásfalva* s odább a Torja völgyének nyilatában öt egybeépült falú van, t. i. *Alsó-* és *Felső-Torja, Karatna, Alsó-* és *Felső-Volál*, melyek négy egyházközséget alkotnak. Al-Torjának (1993 lak.) kath. s Fel-Torjának reform. templomai régi nevezetes épületek.

A Torja vizével, mely Ny-ról törtet elő, az É-ról jövő Bálványos patak egyesül; a Torja felső völgyében egy kerekded dombon Torja várának némi maradványait találjuk; a Bálványos patak forrásai felett pedig a felette meredek *Bálványos* hegy tornyosúl, melyen a Székelyföldnek leghíresebb vára épült. »Itt áldoztak utoljára Hadúrnak, ki hont szerezni s azt megtartani segíté párduczos őseinket, itt szóltak utoljára a táltosok s zengtek háladalt azon nemzeti istennek, ki bizalmat s kitartást ada a honszerzőknek Európát megrendítő, ujra alakító, s e hon birtoklását biztosító küzdelmeikben, Hadúrnak, kinek neve és védpaizsa alatt hőssé lett a magyarnak minden fia.« Ily hangzatos szavakkal kezdi meg Orbán Balázs Bálványos várának leírását. Annyi bizonyos, hogy e vár a tatárjáráskor már megvolt, s hogy azt az Apor-család bírta. Apor Miklós még 1603-ban

is ott lakott, de özvegye Torjára költözék s azóta a büszke vár romba dőlt. Az É-ra eső Törösfő hegyről s a torjai Büdöshegy déli nyúlványáról tekintve még most is festői képet nyujt.

A torjai *Büdös* déli oldalában, mely az úgynevezett Sósmezőre szolgál, sötét trachit-sziklák tornyosúlnak, alját leomlott trachit és lyukacsos surlókő-halmazok borítják. A sötét sziklafalban 1053 m. magasságban egy üreg tátong, a torjai barlang, mely eredetileg 20 lépés hosszú volt, de felerészének sziklaboltozata leomlott s most a barlang fedett része csak 14 m. hosszú, szélessége 2 m., magassága 6 m. Ürege balról jobbra kanyarodva szűkül egybe, feneke lejtősen mélyedik befelé s végre keskeny hasadékká válik. Sötét öbléből rezgő kéngáz száll ki, mely a levegőt köröskörül megfertőzteti s a barlang sziklafalait bizonyos magasságig kénkéreggel borítja be. Ilosvay az évenkint kiömlő gáz mennyiségét 723,000 köbméterre becsüli. A fojtó bűzös gáz belehellése kábulást, sőt halált okoz, azért veszedelem nélkül csak odáig lehet bemenni a barlangba, a meddig az ember feje annak rétegén felül van, vagy a lélegzetet elfojtva csak pillanatokig lehet ott mulatni. Különben a gőzfürdő a testre melegítőleg hat, az idegeket izgatja s bizonyos kéjérzetet okoz a tagokban. A szikláról víz csepeg le, mely tiszta, átlátszó, erősen kénszagú. A köszvényesek és szemfájósak minden nyáron seregesen tódulnak oda és sokan csakugyan gyógyulást találnak a rémes barlangban. A vizet fa válúkban fogják fel s vele mosogatják szemöket. De a torjai Büdös barlangját nemcsak olyanok keresik fel, kik gyógyulást remélnek, hanem olyanok is, a kik kétségbe esve az élet terhétől meg akarnak szabadulni; s a barlang közelében, valamint a szomszédos hegyoldalban is sok sírkő és egyszerű fejfa található. A torjai Büdös tehát még most is működésben levő szolfatara. A nagy barlangtól balra alig 30 lépésnyire másik kisebb üreg van, melynek kigőzölgése csekélyebb, úgy hogy fennállva egészen fenekéig lehet lélegzetet venni. Alább K. felé az ugynevezett Timsós barlang van, melynek oldalát timsókristályok borítják. Kén- és timsó-lerakodások a Büdös más helyein is láthatók, s a fejedelmek idejében és még a múlt század végén is bányászták a ként és timsót.

A Büdös éjszaki oldala menedékes, apró nyír erdő, mogyoró és áfonya bokrok fedik; alább ott is sziklahalmazok vannak s ezek között a Gyilkosnak nevezett, kútforma üreg tátong, melyből szintén mérges gőz száll fel.

A hegy délnyugati aljában a Sósmezőnek nevezett fönsik terül el, mely a DK-re menő Bálványos patakát a DNy-ra, az Olt felé

sietö Zsombor vagyis Büdös patakától választja el. Számos ásványos forrás fakad fel a Sósmezőn és a Büdöspatak völgyében, nevezetesen a Fortyogó, a Szemfortyogó, a Hamvas, a Timsós vagyis Sósfürdő forrása stb. Ez utóbbi és még egy más forrás fürdővé van átalakítva, de a vendégek számára nincsen ház, a kik oda járnak fürdeni, azok csak faágakból készítenek magoknak burdékokat. A Büdös éjszaki aljában is vannak ásványos források. A Büdöspatak völgyétől Ny-ra az úgynevezett Mohos terjed el, ez egy láp vagyis ingovány, melyen csak beteges fenyők, nyár- és kőrisfák teremnek. A Mohos a *Sz.-Anna-tavának* keleti hegykaréján terül el. — E gyönyörü kis tó a Nagy-Csomág délnyugati oldalában van; körüskörül szép bükkfa-erdővel benőtt magas hegyek veszik körül, hosszúkás köralakja oly szabályos, mintha körzővel szabták volna ki; a part mentében fenyves diszlik, s e szép erdőszegélyében útat vágtak, mely az egész tavat futja körül. Igazán szép a tó viztükre, mely a Nap sugaraiban ragyogva az eget s a partjait szegélyező sugár fenyőket visszatükrözi; szép és regényes a vulkáni töbörhöz hasonló hegykebel is, melyben kéklő hullámai rengenek. Nincs látható kifolyása, valamint csermely sem ömlik beléje, talán az említett Mohos, mely vagy 250 méterrel magasabban fekszik, földalatti erekkel táplálja. Vizállása mindig egyforma, se nem dagad, se nem apad, mélysége a közepe táján 12 m. Úgy látszik, csak békák, vizikigyók és gyikok élnek benne. A tó éjszakkeleti oldalán kis tisztás van; ezen áll a Sz.-Annának szentelt kis kápolna, hol azelőtt népes búcsukat tartottak. A tó felett emelkedő Csomág tetejéről az egész Csikot, Erdővidéket, Háromszéket és Barczát láthatni.

A Sz.-Anna tavát, a torjai Büdöst, a Bálványosvárat legkényelmesebben Bükkszádról vagy Lázárfalváról látogathatjuk meg; a gyakorlott hegymászók a Tusnádi fürdőből a meredek Csomágon át mehetnek oda.

Kézdi-Vásárhelyről igen jó út az *Ojtozi szorosba* vezet, *Oroszfalu, Sárfalu* és *Szászfalu* helységeken át *Nyujtódra,* onnan pedig *Lemhényre* visz. Ez a Sz.-Mihály hegy aljában igen szép vidéken nyúlik el nagyon hosszan a Velencze pataka völgyében felfelé; a völgy csakhamar két ágra szakad, éjszak-nyugati ágában a Kis-Lemhény, éjszaki ágában a Nagy-Lemhény patak törtet le, ez utóbbiban a Várerőssének nevezett meredek hegyen egy régi vár maradványa látható, melyet Almás vagyis Álmos várának mondanak. Hasonlóan a Kis-Lemhény pataka s a Feketeügy völgyében is van egy-egy régi vár. Lemhény falutól K-re *Bereczk* mváros fekszik; ez

a vidék főhelye, jelentős forgalma van, lakosai székelyek és óhitü oláhok, számuk 3038. Környékén egy római castrumnak nyomai láthatók. A várostól K-re emelkedik a Magyarós hegysor, mely É-ról D-re csap s vizválasztót képez. Az út e hegysoron, nevezetesen a Bóbics hágón át visz a keleti oldalán elnyúló Ojtozi szük tekervényes völgybe, melyet a Fekete- és Bernáthegy s a Sóbércz határolnak. A hol az Ojtozi patak éjszaki irányát változtatva inkább K-re fordúl, ott van a kopár Tölgyestetej s a sziklás Predikátor között az Ojtozi vámhivatal épületcsoportja. A tulajdonképeni szoros a vámon alól kezdődik; magas meredek hegyek szorítják össze a völgyet, éjszaki oldalán a Maglyakő, déli oldalán a Rakottyás emelkedik; ez utóbbiból egy sziklanyak szökik ki, ezen láthatók a Rákóczy-várnak rommaradványa s az 1849-ben és ujabb időben készült földsánczok, őrtanyák és karózatok. Alább regényesebb alakot ölt a völgy, jobbról a Leányhavas, balról a Kalászló emelkedik, emez sziklás bércz, amazt fenyves fedi. Még alább kiszélesedik a völgy s ott *Sósmező* oláh falunak (1449 lak.) házikói vannak elszórva. A múlt század végén keletkezett és oláhokkal népesített falu területe Bereczk városnak birtoka. Keleti oldalán huzódik el az ország határvonala. Odáig tart a jó országút. Említettük már, hogy Sósmező határában kőolajforrásra bukkantak.

Az Ojtozi völgygyel egyközüen huzódik el éjszakkeleti irányban a Szaláncz (oláhul Szlatina) patakának völgye; a patak a Zsiros és Kecskés havasokon ered, vele egyesül a Nagy-Sándor délkeleti oldalán eredő Zsirospatak. Az említett havasok Kézdi-Vásárhely birtokában vannak, a vidék nagyon regényes, de csak nehány fürészmalom van ott.

Háromszék keleti oldalán a helységek többnyire a határszéli hegylánczolatot szeldelő völgyek torkolatában rejtőzködnek, részint azért, hogy ott a hegyek között az ellenséges berohanások ellen könnyebben védekezhettek, részint hogy ott a lapályon végig nyargaló Nemere-szél ellen ótalmat találtak. A kis völgynyilások gyakran messzire behatolnak a havasok keblébe, s ha azokon felfelé megyünk, itt-ott várromokat, regényes sziklacsoportokat, rengeteg fenyveseket és gyönyörü virányokat találunk. Bereczktől D-re *Mártonos, Osdola, Hilib, Gelencze, Harály, Zabola, Páva, Kovászna, Körös, Papolcz* és *Zágon* sorakoznak egymáshoz. Mind e falvak fekvése igen szép. Osdola (2575 lak.) sok cseresznyét termeszt, temploma közelében érdekes kastélyrom van, a gr. Kún családnak ős fészke. Völgye a Lipse és Mosát nyugati ágai között messze benyomúl a

havasok közé s a benne találtató kristályokról nevezetes, melyek egészen olyanok, mint a máramarosi gyémántok. A vizválasztó Szemerkés keleti oldalán a Putna ered; ott csak csempészek járnak Oláhországba.

Gelencze népes falu (2397 l.) régi, de nagyon átalakított templomát omladozó várkastély környezi; a templomtól É-ra egy hegyoldalban régi bástyás kastélynak maradványa látható. A Gelenczei patak völgyében sok fürészmalom van.

Zabola Háromszék egyik legszebb és legjelentősebb falva (2425 lak.), azelőtt sok finom fátyolkendőt készítettek lakosai, némely más czikkekkel még most is jelentős kereskedést űznek; nevezetes a reformátusoknak ottani temploma, mely a régi vár helyén épült, köralaku várkastély környezi; a templomtól É-ra esik Basa Tamás hatalmas várkastélya, mely még 1848-ban lakható volt, de most már düledez. Nevezetes a gr. Mikes-kastély is, mely hajdan meg volt erősítve, most pedig egészen uj izlés szerint át van alakítva. A kastély háta mögött a család sírboltja van.

Kovászna igen hosszan elnyuló helység, a volt Orbai széknek főhelye, heti és országos vásárai nagyon népesek. Lakosainak száma 3628. A nagy helységet különösen ásványos forrásai és fürdői teszik nevezetessé. Piacza közepén fakad fel azon forrás, melyet Pokolsárnak neveznek; az tombolva fakad fel és helyét gyakran változtatva, néha az egész falut elborítással fenyegeti, oly erővel tódul ki, hogy mázsás köveket is fellök, s mikor lecsillapúl, tátongó tölcsér marad ott, melyet több száz szekér kővel is alig tudnak betölteni. Vize mindig zavaros, a betegek messze vidékről sereglenek oda. A helységnek felső felében, melyet Vajnafalvának neveznek, más szelidebb források vannak, melyek erősítőleg ható vasasfürdők. Ezeken kivül vannak ott száraz gőzfürdők is, ezek a földbe ásott, körülbelől 1 méter mély üregek, felül lappancsokkal (csapóajtókkal) vannak befedve, melyekben egy akkora lyuk van, hogy az ember feje beférjen. A beteg úgy ül be a gőzfürdőbe, hogy mikor a lappancsot leereszti, feje künn marad és csak a teste van a lélegzésre veszélyes gőzben, mely az üreg fenekéről kitódul. Egész Kovászna ily vészes és egyszersmind gyógyító gőzt eresztő talajon épült; esős időben a pinczékbe sem lehet bemenni, kutat sem lehet ásni, mert a földből kitóduló doh — így nevezik a kigőzölgést — megfojtaná a munkásokat. Kovászna keleti részében, Vajnafalván oláhok laknak, kik csak az ujabb időben szaporodtak el.

Kovászna vize a havasok közé messze felnyuló völgyön törtet

le, torkolatának baloldali előfokát Kopasz hegynek nevezik, ez majdnem egészen vaskőből áll. Brassóiak 1860-ban kezdék meg ott a vasbányászatot, de még eddigelé kevés sikerrel. Felfelé a völgy igen regényes s ott a Pilis közelében egy gúlaalaku meredek hegy tetején régi várnak maradványait találjuk. A rege Tündér Ilona emlékét csatolja a várhoz.

Kovásznához közel esik *Körös* falu, melynek lakosai különösen szitakészítéssel foglalkoznak; ott született Körösi Csoma Sándor, a hires tübeti utazó. Papolcznak 1468 lakosa van; *Zágon* még népesebb falu (4152 lak.), igen nagy határral, havasain nagy erdők és havasi legelők vannak, van üvegcsüre is.

Zágontól ÉNy-ra esik *Kis-* és *Nagy-Borosnyó*, az utóbbitól É-ra pedig *Czófalva* és *Várhegy*, az utóbbi igénytelen falu felett festői várrom van egy dombon, azt hiszik, hogy az a János Zsigmond által épített várnak maradványa.

A Feketeügy mellett fekvő falvak közől *Sz.-Katolna*, *Mártonfalva*, *Réty*, *Laborfalva* és *Uzon* említendők, valamint *Alsó-* és *Felső-Csernáton*, *Dálnok*, *Maksa* és *Bessenyő* is. Köztük Alsó-Csernáton a legnépesebb, 2105 lak., Felső-Csernátonban 1265, Dálnokban 1487, Uzonban 1680 ember lakik.

Háromszék megyéhez tartoznak még *Dobolo*, *Nyén* és *Márkos*, valamint *Bodola*, *Bodzaforduló* és *Bodzavám* is; ezekről még alább szólunk.

Csik-Szeredából a Tolvajos hágón átkelünk a Hargitán s így *Udvarhely megyébe* jutunk. A rengeteg erdő közepett, a széles láznak (fensíknak) keleti felében *Szentegyházas* és *Kápolnás Oláhfalut* találjuk, körülbelől 860 m. magasságban. A két helység két szomszédos völgyben, a Csonka és Homoród völgyeiben, egymástól félórányira fekszik. Lakóházaik, fürészmalmaik, pajtáik (havasi tanyáik) messzire szét vannak szórva; egykor oláhok laktak ott, most buzgó róm. kath. székelyek a két helység lakosai; Kápolnás-Oláhfaluban 1527, Egyházas-Oláhfaluban 2051 ember lakik. Rengeteg erdők foglalják el nagy határukat, melyen a magas fekvés miatt csak zabot, árpát, burgonyát és kendert lehet termeszteni; a lakosok azért leginkább marhatenyésztéssel és fakereskedéssel foglalkoznak. Igen sok csebret, kádat, hordódongát és deszkát készítenek. Van ott vagy 60 fürészmalom. A két helység egy r. t. községet képez, hajdan a kiváltságos helyek közé tartozott.

Oláhfalutól negyedórára D. felé a Nagy-Homoródot követve *Ujvárost* vagyis *Sz.-Keresztbányát* érjük el, hol nagyszerü kohók és

vasöntő-műhelyek vannak. A vasmű 1851 óta a Brassai bányász és kohászati részvényes társaság birtokában van. Szent-Keresztbányán sok ásványos forrás fakad; részint hideg, részint meleg források vannak ott. A Homoród jobb partján van a Lobogó, közelében fakad az ivóforrás. Alább az alsó fürdő, a Dobogó, fekszik, sziklás vidéken. A szűk völgyben posztóványolók és malmok, a sziklafalak oldalaiban bányák s nehány bányászlak vannak. A nép *Rókavárosnak* nevezi az egész telepet. Odább D-re *Lövéte* fekszik, regényes vidéken, sűrün egymás mellé s egymás fölé épített házaival; közöttük törtet le a Homoród. A falunak igen nagy határa van, az erdőt jobbára már letarolták; a lakosok száma 2574. — Kelet felé a Tolvajos vagyis Keruj patak szűk völgyében, melyet fenyvessel borított hegyek szegélyeznek, *Keruj* fürdő fekszik, mely Lövétéhez tartozik.

Lövététől D-re, szintén a Kis-Homoród-völgyében, *Homoród-Almás* fekszik, a Mérketető aljában; lakosai többnyire unitáriusok, számuk 1921. E helység nagy határában van Erdély egyik nevezetes barlangja, és pedig a Vargyas völgyének bal oldalán. A Vargyas a Tolvajos torkolatán alul, a Burutefej keleti oldalán, D-re folyik, azután K-re fordulván egy nagyszerü sziklaszorosba jut, melyet fehér mészkőfalak és sziklatornyok szegélyeznek. A balparti, Üreges saroknak nevezett, sziklafalban, a patak felett több mint 30 m. magasságban, van az Almási barlangnak vagyis Kőlyuknak a nyilata. Hajdan a barlang bejárása meg volt erősítve; némi romladozó kőfal még most is látható. A fő- és mellékágak összes hossza mintegy 800 m. A barlang a háborús időben gyakran menedékhelyül szolgált. A patakot, mely a barlangon felül a sziklák alatt eltünik s azon alúl ismét kibuvik, csak onnan kezdve nevezik Vargyasnak. A nagy barlang közelében más kisebb üregek vannak, attól D-re esik a Csala tornya nevü sziklacsúcs, ezzel szemben az Ugron üregе s a Lócsűr nevü barlang van, melyben a cseppkövek szebbek, mint az Almási barlangban. Ettől K-re van a Nagymál nevü hegy s a Jáhoros bércz, mely a környék legmagasabb csúcsa (1375 m.).

Vargyas falu odább D-re esik, Udvarhely egyik népesebb helysége, magyar és oláh lakosokkal. Azon alúl a Kormosviz egyesül a Vargyassal; annak völgyében *Olasztelke, Száldobos, Bardocz* és *Füle* helységek vannak; az utóbbi a legnépesebb, 1328 lak.

A Kormostól K-re esik a Baróti völgy, ebben *Magyar-Hermány* helység fekszik, a Kakuk havastól D-re, 1118 magyar és oláh lakosokkal, nagy erdős határral.

Felső-Rákos közel a Vargyas torkolatához a szép lapály nyu-

gati szélén fekszik, mely a Baróti patak és Vargyas között elterjed. Az Olt szorosában, odább DNy-ra, *Alsó-Rákost* találjuk, melyet csinos kastély ékesít.

Felső-Rákosból egy út ÉNy-ra a Kis-Homoród völgyébe visz, melyet *H.-Ujfalu* és *H.-Okländ* között ér el. Mind a Kis-, mind a Nagy-Homoród völgyében csak apró, de csinos falvak vannak; a Nagy-Homoród völgyében *H.-Remete* a legéjszakibb, *Darócz* (Draas) a legdélibb, mely még Udvarhely megyében van, az odább D-re eső falvak már Nagy-Küküllő megyéhez tartoznak. *H.-Sz.-Pál* faluban régi kastélynak festői romjai láthatók; attól ÉNy-ra *Bágy* falu van, mellette egy hegyen régi várnak maradványait találni.

A Nagy-Homoród völgyéből az út ÉNy-ra néhány jelentéktelen falun át a Nagy-Küküllő völgyébe s a megye fővárosába visz, t. i. *Székely-Udvarhelybe*. Ez a N.-Küküllő kiszélesedő völgyének bal oldalán, nyájas, kies vidéken fekszik; rendezett tanácsú kis város, melynek csak két főutczája van, egyik Ny., másik K. felé vonúl, mindkettőben apró falusias házikók között nagyobb emeletes házak is vannak. A Nagy piaczon vannak a ferenczieк kolostora kéttornyú templomával s a városháza, a Felső piaczon pedig a megyeház s a reformátusok temploma és diszes kollegiumi épülete, mely 1770-ben épült leginkább Madarasi Kis Gergely és fia József alapítványaiból. A várostól D-re, Sz.-Mihály hegyén, a r. katholikusok diszes temploma, a kastélyszerü esperesti lak, a papnevelő és főgimnázium fekszenek; éjszakkeleti végiben pedig egy érdekes festői várromot találunk, melyet egyszerüen Csonkavárnak neveznek. Hajdan állítólag ferenczrendi kolostor volt azon a helyen, azt János Zsigmond fejedelem alakíttatá várkastélylyá, miután az ellene fellázadt székelyeket legyőzte vala (1561-ben). Székely-támadtnak nevezte el. A vár tágas udvarában most szántóföldek vannak, a bástyák oldalaiba vájt üregekben s a várszánczokban épült kunyhókban a város szegényei laknak. A város polgári lakosainak száma csak 5000.

Udvarhelyen alúl alig $^1/_4$ órányira, a Küküllő jobb partján egy sziklahegy magaslik ki a völgylapályból, *Budvár* a neve. D-re fordult kerekded bütüjének meztelen, csuporalaku kihajlást mutató sziklafala magasan tornyosúl, oldalában üregek vannak, a nép hite szerint az éj homályában lebegő tündérek földalatti nyílásai. A hegy oldalai mindenütt függélyesek, néhol kihajlók, csak É. felől függ az össze egy keskeny nyak által a Kuvassza-hegygyel. Ny. felé a magasabb Csikér tornyosúl, melyet Budvártól a mély szakadékban letörtető Nedrő patak választ el; ez a Ny-ról lesiető Ördögkútja pata-

kával egyesülvén, Budvár patak nevet kap s nem messze onnan a Küküllőbe ömlik. Budvár hegy felső laposának körülete 560 lépés; nyugati és déli oldala felette meredek, ott nincsen kőfal, a keleti és éjszaki oldalon most bokorral benőtt alapfalak vannak; az éjszaki kettős oldalon sáncz is van. Ez Orbán Balázs szerint Budavára, melyet Buda vezér, Attila öcscse alapított; ez volt Attila húnjainak, a havasok közé vonúlt székelyek fő rabonbánjának székhelye, politikai életök és vallási kegyeletök központja; itt a vár alatt gyült egybe a székely nép áldozni, törvényt hozni, a hon dolgai felett tanácskozni, jutalmazni és büntetni. Itt székelt a hős Zandirhám, itt tartattak a székelyek ősi törvényei és az Árpáddal kötött szövetségnek kő vértekre vésett szabályai, stb. Fájdalom, mind ez csak mese, s a Székely Krónika, melyből Orbán Balázs ezeket kiirta, csak koholmány.

Udvarhelylyel átellenben É-ról a Sóspatak ömlik a Küküllőbe, torkolatához közel *Szombatfalva* fekszik, melynek határában *Szejke* nevü fürdő van, kénes forrásokkal.

A Nagy-Küküllő felső völgyében Sz.-Udvarhelytől É-ra csak apró falvak vannak; *Zetelaka* népesebb, lakosainak száma 2905; hajdan az kiváltságos hely volt. — Lakosai leginkább faiparral foglalkoznak, különösen sok zsindelyt készítenek. A falutól félóránylra É. felé Zetevár némi maradványai láthatók egy hegyen. A Fenyéd patak K-ről torkol a Nagy-Küküllőbe, völgyében *Maréfalva* a népesebb falu, 1158 lak.

Sz.-Udvarhelyen alúl a Nagy-Küküllő völgyében *Bögöz* népes falu van; közelében DNy-ra esik *Agyagfalva*, a Fancsika völgyében; a falu melletti fensíkon 1848. október 10-kén nemzeti gyűlést tartottak a székelyek, vagy 30,000 ember jelent meg. — Odább Ny-ra a Küküllő völgyében *Nagy-Galambfalva* van, az ottani nagy reform. templom eredetileg csúcsives stilban volt építve. Az É-ról nyiló regényes Vágási völgy bal oldalán egy hegyen régi váromladék van. A Reztető oldalában fekvő *Sükö* falu cseresnyéiről hires. *Kis-Galambfalvánál* a Nagy-Küküllő völgyét a jobb parton a Nagymál, a bal parton a Galathtető szorítja össze; az utóbbi hegyen régi vár van.

A Fejérnik vagyis Fejérnyikó torkolatán alúl a Gagypatak torkolatánál *Székely-* vagy *Szitás-Keresztúr* r. t. város fekszik; éjszaki része felnyúlik a Gagypatak völgyébe, többi része a Küküllő partján terjed el hosszan; egy szabályos utcza szeli át egész hosszában a várost, kiszélesedése a piacz, melyen nehány csinos ház áll, a régi r. kath. templom, mely 1458-ban épült, továbbá az unitáriusok gimnáziuma, a reformátusok nagy temploma. Eredetileg Keresztúr város.

Keresztúr falva és Timafalva külön községek voltak. Sz.-Keresztúrnak 2968 lakosa van, kik különösen sok szitát készítenek.

Új-Székely a megye nyugati szélén fekvő falu, széles utczákkal, nagyrészt cseréppel fedett kőházakkal. Általában a csinos falu jól jellemzi a székelyek rend- és tisztaság-szeretetét. A házaknak az utczára szolgáló homlokzatán egy fülkében cserfakoszorúba vagy tulipánkeretbe foglalva a ház gazdájának s életepárjának neve van bevésve az évszámmal együtt; a fülke mellett sajátságos durva festvények. A házak előtt a galambbúgos cserfa kapuk rendesen szép faragványokkal s két körives nyilattal készülvék; egyik a nagy kapu, másik a kis kapu. A belső telek az épületekkel tisztán tartatik; külön a sütőház, hátúl a csűr két felől pajtákkal a barmok és lovak számára; ezek mögött a csűrös kert, az asztagok cserfa lábakra rakva, leghátúl a veteményes és gyümölcsös kert. A lakok előtt rendesen kis virágos kert van.

Agyagfalvától D-re *Derzs* falu fekszik egy szűk völgyben, nevezetes az unitáriusok ottani régi temploma, mely csúcsives stilban épült.

Udvarhely megye egyik legnépesebb vidéke a Fejérnyikó vagyis Nyikó völgye, melyben egyik falu a másikat éri; azt mondják, hogy abban a völgyben laknak a Székelyföld legszebb leányai, Orbán Balázs szerint mindannyian Madonna-képek mintái lehetnének, mindazonáltal szerények és szemérmetesek. A völgy pataka az *Oroszhegy* mögötti lázról folyik le; azon falunak igen nagy erdős határa s 2540 lakosa van.

A szomszédos Gagypatak völgyében is több falu van; ebből egy út a Kis-Küküllő völgyébe visz, a Bözödi és Etédi völgyeken lefelé. Az Etédi völgyben, mely É-ról DNy-ra kanyarodik, *Körispatak* és *Etéd* népes falvak vannak. *Szolokma* és *Atyha* szintén népes falvak. *Enlaka* kis havasi falu, a Gagy patak forrásvidékén; attól ÉK-re emelkedik büszkén a *Firtos*, melynek É-ról D-re nyuló gerinczéből három csúcs nyulakodik fel. Az éjszaki a tulajdonképeni Firtos (= tompa); oldalai meredekek, helyenkint függőlegesek, teteje lapos; a középső csúcsot Péter hegyének nevezik, nyugati oldala meredek sziklafal. Közte s a Keselyütetőnek nevezett harmadik csúcs között mély szakadék van. E csúcsai körül a hegytömeg többékevesbbé meredek lonkákkal ereszkedik le, melyek É. és K. felé szép bükkerdővel borítvák, Ny. és D. felé rozs- és zab-földek terülnek el rajtuk. A Keselyütető kopasz, sziklás orom, mely Ny-ra kanyarodik s a *Firtos-Váralja* és Enlaka völgyeit választja el egymástól. A Fir-

tosra a nyugati oldalon mennek fel; a Baráttó mellett elhaladva a Péterhegyére jutnak, hol váromladékok s egy régi ferenczrendi kolostor maradványai vannak. A Firtoson római és bizanczi pénzeket leltek, aljában Enlaka felé egy római állótábor volt. A Firtos a Korond feletti Kalondóval függ össze. Tetejéről gyönyörü kilátás esik a környékre. Keleti oldalán a Korondi völgy nyulik el, mely ÉNy-ra huzódván, a Kis-Küküllő völgyére nyílik. Mindjárt a kezdetén *Korond* helység fekszik, mely Udvarhely egyik legnépesebb helye, 2989 lak., kevés mivelhető földje levén, minden ember fazekas. A falutól ÉK-re levő völgyön az Éjszakpatak törtet le; abban a sziklás hegyek között nyíló regényes völgyben sok fürészmalom és elszórt pajta van. A falun alúl $^1/_4$ órányira, a Korond vize bal partján, a fürdő van i fekvése igen szép, balról a Firtos, jobbról a Fiastető emelkedik, melyen Atyha falu fekszik.

A szomszédos *Arcsó* pusztán szintén vannak ásványos források és egy kis fürdő.

A Korond vizének s a Kis-Küküllő felső szakaszának völgye; Erdély hires Sóvidéke, mely Ny. felé Szovátáig terjed. Azon vidék népes falvai: *Felső-* és *Alsó-Sófalva* s *Parajd;* az első helységben 1755, a másodikban 1717, a harmadikban 1984 ember lakik. A Korondi viz torkolatát elzáró hegysor merőben kősó-sziklákból áll. A Korond és Kis-Küküllő közötti földnyelven, a Korond jobb s a Küküllő bal partján a parajdi Sóhegy 85 m. magasságra emelkedik a patak medre fölé, itt meredek szirtoldalokat, ott hegyes gerinczeket vagy tátongó mély nyílásokat képezve. E szirtek aljában fekszik a parajdi sótelep; most csak a József-aknában fejtik a kősót, a közeli Ujbányát 1836 óta a Korond vize elmosván, a környező sótestet elöntötte. A Korond völgye mindkét oldalán vannak sóhegyek, azoknak magaslatain imitt-amott őrházikókat látunk, ott fegyveres őrök őrködnek, nehogy a lakosok a sót ingyen elhordják.

Már a rómaiak ismerték és mivelték az ottani sóbányákat, ezt bizonyítják a vizzel megtelt régi sóaknák s a gyakran lelt régi szerszámok.

A két Sófalva, Parajd és *Ilyésmező* még Udvarhely megyéhez tartoznak, de *Szováta* (1471 lak.) és *Sóvárad* (1569 lak.) már Maros-Torda megyében vannak. Szováta környékén három havasi patak ömlik a jobb oldalon a Kis-Küküllőbe, a Juhod vize, melynek völgyében Ilyésmező fekszik, a Sebes vize s a Szovátai viz. A helységnek kevés mivelhető földje van, de erdősége igen nagy, az említett völgyek között terjed fel messzire. De legnagyobb nevezetessége a

Sóhegy, mely a Szováta vize jobb oldalán, egy negyedórányira a falutól esik; 1782 m. hosszú s 596 m. széles, egészen tömör kősóból áll. A roppant nagy sótömzsöt csak vékony agyagtakaró fedi s valahol e takarót a természet vagy az ember eltávolította, a sószikla mindenütt fényesen és tisztán tünik elő, az eső vize ábrándos alakokat rágott a sóhegy felszinén.

A Szovátától délnyugatra eső *Sóvárad* egy római álló tábor helyén fekszik.

Alább *Kibéd* következik, mely a volt Marosszéknek legnagyobb falva, 2003 lakossal; *Makfalva* vásáros helység, 1675 lak., mely mindinkább csinosodik; egyik csinosabb középülete a Wesselényi-iskola, mely 1836 óta épült, Wesselényi Miklós alapította a neki ajándékúl felajánlott telken. *Átosfalva, Sz.-István* és *Csokfalva* után a jelentősebb *Erdő.-Sz.-György* (2028 lak.) következik, hol csinos urasági kastélyt találunk. Mindezek a helységek a Kis-Küküllő jobb oldalán épültek, hol a völgy téresebb, a bal parthoz közelebb eső hegyfokokon imitt-amott régi várak némi maradványait lehet találni.

Kibédtől kezdve lefelé a Kis-Küküllő völgyében már mindenütt szőlőket és szép gyümölcsösöket találunk.

Havadtőnél a Kis-Küküllőbe a vele egyközü Havadpatak szakad, melynek völgyében és mellékszurdokaiban hét kis falu van, köztük *Vadasd, Geges* és *Rigmány;* ezeknek környékein holmi régi sánczokat találni. A Kis-Küküllő völgyében *Gyalakuta* és *Kelementelke* tartoznak még Marosszékhez; *Balavására,* mely boráról híres, már Küküllő vármegyében van.

A »szőke« Nyárád völgye nagyon szép és termékeny, terének minden talpalatnyi földje jól van mívelve, Erdély legnépesebb vidékei közé tartozik; a helységek mindkét oldalán sürün követik egymást, de azok többnyire csak kis falvak, csupán egy város van az egész völgyben, t. i. *Nyárád-Szereda.*

A körülbelől 50 km. hosszú völgyben és két oldali mellékvölgyecskéiben összesen 68 falu van, népességök kevés kivétellel mind székely és nagyrészt református meg unitárius; Nyárád alsó részén csupán két róm. kath. egyházközség van, de a völgy legfelső vidékén csakis róm. katholikusok laknak. Oláh csak nehány faluban van, a földes uraktól betelepített jobbágyok.

A folyó mentében szép kies berkek, a falvak körül gyümölcsösök, a dombokon szőlők, a hegyek magaslatain erdők díszlenek. Némely falu különösen híres a gyümölcstermesztésről, így *Kis-Gör-*

gény, Csóka, Somosd. Nagy-Teremiben és *Lörinczfalván* díszes urasági kastélyok vannak; *Ákosfalván* sok cseréppipát készítenek; *Harasztkerek* a gyékényszövésről nevezetes; *Sz.-Gericze* jeles gyümölcsöt és bort termeszt; említendők még: *Sz.-László, Sz.-Háromság* és *Nyárád-Gálfalva* is. Nyárád-Szereda vásáros és taksás hely ugyan, és Marosszék legrégibb városa, mindazáltal csak egyszerű kis falu, ott fekszik, a hol a Kis- és Nagy-Nyárád egyesül, emennek völgye éjszakkeleti irányban egészen a Mezőhavasig vonúl fel, amazé a Bekecs déli oldalán ered. A *Bekecs* a Marosszéknek legnagyobb hegysége, az a Marosszéknek, a mi a Hargita Udvarszéknek s a Nemere Háromszéknek; magas orma a Maros, Nyárád és Küküllő völgyeiből mindenünnen látható, a lakosoknak az időjárást jelenti, mikor homloka derült, jó időt lehet várni, mikor felhőbe burkolódzik, eső lesz. A Hargita nagy lánczolatától, a Mezőhavastól és Cserepes kőtől csak a Szakadát keskeny völgye, a D. felé eső siklódi Nagykőtől s a Firtostól a Nagy-Küküllő választja el. Fő tömege trachit, fő gerincze Szováta és Mikháza között emelkedik, K-ről Ny-ra csapva, ágaival a Nyárád két felső völgye közötti területet foglalja el; szép bükkes fedi, melyet azonban kivált a hegy nyugati oldalán a szénégetők már erősen letaroltak. Déli oldalából indúl ki azon hegysor, mely a Kis-Küküllőt a Nyárádtól választja el. Két főcsúcsa közől az éjszaki a *Bekecstető*, mely kopár, a déli a *Körtvélyestető*, ennek tisztása kaszáló. Hajdan vár és kápolna volt a Bekecs tetőin, most nyomait is alig látni.

A Kis-Nyárád völgyében *Andrásfalva, Bere-Keresztúr, Markód, Selye* stb., a Nagy-Nyárád völgyében pedig *Jobbágyfalva, Csíkfalva, Csík-Sz.-Márton, Deményháza, Mikháza, Köszvényes, Köszvényes-Remete* stb. falvak vannak. *Hodos* egy mellékvölgyben fekszik, vásároshely. Mikházán a ferenczrendieknek egy kolostoruk van; hajdan ott római castrum volt. Köszvényes-Remete nagy kiterjedésü havasain, Orbán Balázs szerint, öt régi várnak maradványait lehet találni.

Nyárád-Szeredából egy út majdnem egyenest Ny-ra visz s Vásárhelynél éri a Maros völgyét; más út odább É-ra van s a Nagy-Nyárád völgyét kapcsolja össze a Maros völgyével. Ez utóbbi út Deményházából indúl ki s *Hodos, Ehed, Iszló* és *Ikland* falvakon át *Nagy-Ernyénél* fordúl be a Maros völgyébe. Ez út közelében van *Káál*, vásáros hely.

A szépen fekvő Nagy-Ernyében öt templom s egy díszes urasági kastély van. Odább DK-re esik *Maros-Sz.-György* s azután

Maros-Vásárhely, következik, Maros-Torda megyének s általában a Székelyföldnek fővárosa.

Ott, a hol a délkeleti irányban lefolyó Poklos pataka a Marosba ömlik, a Nagyerdőnek nevezett hegyhát szögellik ki a völgy lapályára, végfoka a Somostető; ezen szőlők, csinos nyaralók, kilátók és borházak vannak, legalsó lonkáján pedig s a Marostól körülkanyargott éjszak-nyugati alján Maros-Vásárhely városa terjed el.

E helyen szokták volt a székelyek a magyar királyok alatt az ökör-adót beszolgáltatni, az ökörsütéssel, vagyis a királyi adóba adott ökrök megbélyegezésével egyszersmind vásár volt egybekötve, hogy a kinek ökre nem volt, vehessen vagy cserélhessen. Itt tehát gyakran sok nép gyült össze, s azért elsőben nehány kereskedő, majd mások is oda települtek. Ekként keletkezett a város, melyet eleintén Ujvásárnak, Uj-Székelyvásárnak neveztek. Székely-Vásárhelynek Nagy-Lajos, Hunyady, Mátyás király stb. okleveleiben is neveztetik. Bethlen Gábor 1616-ban szabad királyi várossá tette Maros-Vásárhely neve alatt.

E város szépen fekszik, messziről tekintve csinos és nyájas képet nyujt. Legcsinosabb házai a »Nagy piacz« körül s a Sz.-Miklós utczában vannak. A szép vásártér hosszukás négyszög alakjában nyúlik K-ről Ny-ra; hozzácsatlakozik a csinos sétahely, melyet Széchenyi-térnek neveznek. A piaczon áll Bem emlékszobra; délkeleti szögletében van a róm. katholikusok kettőstornyú temploma, mely 1750-ben szenteltetett föl; vele szemben a piacz éjszakkeleti szögletében az oszlopsoros csarnokkal körülvett »Lábas« házban van a katholikusok gimnáziuma. A Sz.-Király és Sz.-György útczák összeszögellésénél van gr. Teleki Domokos háza, mely még 1631 előtt épült s fejedelmi szállásúl is szolgált; a piacz éjszaki sarkán van a ferenczrendiek temploma és kolostora. A piacz déli oldala felett domborodó magaslaton a minoriták temploma és kolostora s mellette a reformátusok kollegiuma fekszik; a piacz közepén van a »Zenélő« vagy »Bodor« kút, melyből négy vízsugárban csergedezik a vár déli oldala mellett fakadó forrásból oda vezetett víz. A Nagy piaczra nyulnak a főutczák.

A vár, a város közepe táján, a piacztól délkeletre egy magaslaton fekszik. Ott a domonkosoknak már a XV-dik században volt templomuk és kolostoruk, ezt Báthory István erdélyi vajda 1492-ben megerősítteté és várrá alakkíttatá. Ezt a várat Básta katonái a XVI. század végén feldúlák; 1602-ben újra kezdék építeni, de csak 1653-ban végezték be a várat, mely még most is teljes épségben meg van.

E vár alakja szabálytalan négyszög, homlokzata a városra néz, ott van az egyetlen kapuja; a vár délnyugati szögletében templom van, ez Vásárhelynek legkiválóbb épülete s a középkori építészet egyik érdekes műemléke, 1446 táján épült csúcsives stilben, a ferenczieké volt, de a reformátio idejében a reformátusok birtokába ment át. Sok pusztulást szenvedett, külső és belső diszítményeitől megfosztatott, eredeti ékes alakját leginkább csak a szentélye tartotta meg.

Vásárhelytt már a XVI. században volt a reformátusoknak tisztességes iskolájok, de ez nagyobb fejlődést s kollegiummá való átalakítást csak a XVIII. század kezdetén nyert, miután a Báthory Zsófiától Sárospatakról elüzött tanulók és tanárok egy része Vásárhelytt telepedett le (1716.). Gecse Dániel orvos 1823-ban végrendeletben összes vagyonát (32,479 váltó frtot) oly alapítványra hagyta, hogy az mindaddig kamatoztassék, mígnem egy milliónyi tőkére felszaporodik, azután e tőke kamatjának egy negyedrésze a vásárhelyi kollegiumnak, egy negyedrésze a református fő egyházi tanácsnak rendelkezésére bocsáttassék, a másik félmillió kamatját az erdélyi főkormányszék kezelje s városi és országos jótékony intézetek alapítására fordítsa. — A kollegium könyvtárában sok jeles könyv és nyomtatvány van. Még jelesebb a Teleky-könyvtár, melyet gr. Teleky Sámuel 1800-ban alapított, mint hitbizományt és nemzeti tulajdont; abban több mint 35,000 kötet van; köztük sok jeles és ritka könyv, a kéziratok is nagyon becsesek.

A város mulatóhelyei és sétái között legkiesebb az úgynevezett Elba; ez a város éjszaki részén lesiető Marosnak két ágától körülölelt sziget, melyet magas jegenyék és más fák árnyalnak; van ott étterem, meleg fürdő, nyári szinkör, stb. M.-Vásárhely sokadalmai (vásárai) nagyon népesek, ott a székelyek és a mezőségi oláhok cserélik ki áruikat egymással. A város polgári lakosainak száma 12,888.

Maros-Vásárhely közelében sok apró helység van, közülök *Koronkát* említjük meg, mely KD-re esik, ott díszes urasági kastély és park van. A Maros nyugati oldalán fekvő *Hídvég* és *Remeteszeg* M.-Vásárhelynek mintegy külvárosai. Odább DNy-ra esik *Egerszeg*, melylyel összeépültek *Maros-Sz.-Király*, *Náznánfalva* és *Kisfalud*; e négy falu együtt *Hosszúfalunak* is neveztetik, házaik a szőlőhegyek aljában sorakoznak, lakosaik felerészben székelyek, felerészben oláhok.

A várostól É-ra a Maros tágas völgyének mindkét oldalán vannak apró helységek, köztük *Vajda-Sz.-Ivány* a legnépesebb (1569 lak.). A Maros balpartján épült *Gernyeszeg* faluban gr. Teleki díszes kastélyát találjuk, csinos kerttel, nyájas vidéken. Odább É-ra *Petele*

(Birk) ugyancsak a Maros bal partján szász és oláh lakosoktól népesített nagy falú; az ott K-ről nyíló Bölkényi völgyben csak apró falvak vannak; népesebbek: *Abafája* és *Radnótfája*. Azután *Szász-Régen* következik. Ez a környéken levő öt szász faluval német szigetet képez a magyarság közepett. Magaslaton fekszik a Maros jobb oldalán, házai meglehetősen szétszórvák, csak a nagy piaczon sorakoznak szép egészszé. Az 1848-diki forradalom alatt Szász-Régen csaknem egészen elpusztult; 1863-ban sz. k. várossá lett, most rendes tanácsú város, 5652 német, magyar és oláh lak., kik szőlő- és földmíveléssel, némi iparral és jelentős kereskedéssel foglalkoznak. Középületei közül kivált az evang. templom, a városháza s az evang. algimnázium épülete említendő. A városhoz közel ÉK-re fekvő *Magyar-Régen* faluban magyarok és oláhok laknak. Ott nyílik a Görgényi szép völgy, melyben *Görgény-Oroszfalu, G.-Sóakna, Adorján, G.-Sz.-Imre, Kásva, G.-Libánfalva* és *G.-Hodák* helységek fekszenek. Köztük Libánfalva (2206 lak.) és Hodák (1817 lak.) a legnépesebbek, lakosaik oláhok; G.-Sz.-Imre mváros, regényes vidéken fekszik, lakosainak száma 1548, kik jobbára magyarok. A helység fölött egy kúphegyen régi várnak romjai búslakodnak. E vár hajdan hatalmas uraknak székhelye volt, utóbb János Zsigmond, Bethlen Gábor, Rákóczy György a nyári hónapokat szokták vala ott tölteni. Mikor épült a legrégibb vár, azt nem tudjuk; a későbbit János Zsigmond fejedelem rakatá 1561-ben. II. Rákóczy Ferencz idejében, 1708-ban Rabutin cs. hadvezér elfoglalá és leromboltatá. A Görgényi uradalmat utóbb Bornemisza-család birta, mely a régi vár köveiből a kerek erdős hegy aljában új kastélyt építtetett magának. Ezt a kastélyt vette meg Rudolf trónörökös s vadászkastélylyá alakíttatá. Az egyemeletes épület, előtte nagy udvar, mögötte kert van. A dombon kilátót építettek. A mvárostól É-ra a havasok között, a Kásvapatak völgyében *Üvegcsür* nevü telep van, hol leginkább az üveg készítésével foglalkozó munkások laknak. Görgény-Szent-Imre helységben kőedénygyár is van.

Alsó- és *Felső-Idécs* jelentéktelen falvak, *Idécspataka* népesebb; a Maros jobb oldalán *Vécs* szintén csekély falu, de ott a helység szélén levő magaslaton sánczczal övezett ódon nagy várkastély van, hátterében sötét zöld erdővel; a négy szegletbástya részben már romba dőlt, a falak füstösek; az oláhok pusztították el a kastélyt a forradalomban. Csak az alsó emelet s a földszint egy része lakható még.

Maros-Vásárhelytől Vécsig s ezen túl sok helyen római emlé-

kek s a folyó mindkét oldalán az egykori római út maradványai találhatók. Gernyeszeg környékén két római állandó tábor volt. A Vécstől Dédáig felismerhető római utat Traján útjának nevezik.

Vécstől É-ra a Maros völgyében *Magyaró, Maros-Hodák* és *Déda* a legnépesebb helységek, többnyire oláhok népesítik. A Maros regényes völgyszorosában *Mesterháza* és *Toplicza* a legnépesebb helységek; az utóbbiról már szóltunk.

Végre Maros-Torda megyének azon részében, mely a Mezőségre terjed ki, *Mező-Madaras, Mező-Sámsond* és *Mező-Bánd* a legnépesebb falvak, ezeket már megemlítettük (a 724. lapon).

VIII.

Erdély délkeleti vidékei; a Bodzai és Barczai hegycsoportok, a Fogarasi hegység, Háromszék déli része, Brassó és Fogaras megyék.

Erdély délkeleti sarkán a határszéli hegyek csapása hirtelen megváltozik s Ny-ra fordúl; átmenetűl a *Bodzai hegycsoport* vagyis a *Csukás hegysége* szolgál, a mely egyfelől a Bereczki hegycsoporthoz, másfelől a Barczai hegységekhez csatlakozik. Gerinczei nagyobbára É-ról D-re vonúlnak, azok fölé három feltünő csúcs emelkedik, t. i. a *Csukás* (1944 m.), ettől Ny-ra a *Teszla* (1584 m.) s ettől É-ra a *Dongókő*. Már külső alakjok mutatja, hogy nem a gömbölyded gerinczeket alkotó kárpáti homokkőből állanak; a Teszlát juraféle mészkő, a Csukást és Dongókövet pedig krétaképlető konglomerátok alkotják. A Csukás D. felé a *Grohotisúval* (1771 m.) tetézett hegysort, K. felé pedig a *Piátra-Lapte* sziklafalat ereszti, mely az ország határán emelkedik, s melyen át a V. Tataru nyugati oldalán a Bodzai szoros ösvénye Oláhországba visz.

A Háromszéki lapályból a Bodzai és Ó-Sánczi szorosokon csak bajosan járható ösvények visznek Oláhországba, sokkal kényelmesebb útúl szolgál a *Tömösi* szoros, ezt követi a vasút.

A Tömösi szorostól Ny-ra a *Brassói* vagy *Barczasági* hegyek emelkednek, melyek külső alakjoknál fogva nagyon elütnek a szomszédos hegységektől. Három csoportba foglalhatók össze: a *Keresztény havas*, az ettől D-re eső *Bucsecs* s a *Királykő* (Piátra Krajuluj) csoportjaiba; az utóbbit az előbbiektől a Barczai lapálynak déli nyúlványa s a *Törcsvári szoros* választja el.

A *Bucsecset* legkönnyebben D. felől mászhatjuk meg; Törcsvárból elindúlván, egy darabig a Simoni völgyön haladunk felfelé, azután D-nek tartva a Simoni és Mócsi völgyek közötti hegynyúlványon

kapaszkodunk tovább, egészen a Sztrugának nevezett határszéli őrházig, mely már Oláhországban van. Onnan K-re menve lebocsátkozunk a Jalomicza völgyébe s ebben fölfelé haladva nemsokára elérjük a híres Szkit-la-Jalomicza kolostort, mely egy barlang szádája előtt épült; a kápolna s nehány melléképület magában a barlangban van; 6—8 kalugyer lakik ott. A vadregényes szakadékból a magasabban fekvő völgykatlanba jutunk s ebből nagy sziklagurulékokon és hömpölyökön át a Bucsecs meredek kúpjára kapaszkodunk fel; tetején oszlopforma sziklák vannak, melyek messziről tekintve emberekhez hasonlítanak, miért is a Bucsecsnek e csúcsát *Omu*-nak (=embernek) nevezik (2513 m.). Ettől délre a *Vurvu-Obersii* s mögötte a *Karejman* csúcs emelkedik, mely már egészen Oláhországba esik.

É. és K. felé rémítő meredekséggel hanyatlik alá a Bucsecs, konglomerát rétegei t. i. NyDNy-ra dőlnek, tehát fejeik É. felé meredek sziklafalat képeznek. Az éjszaki nyúlványaihoz csatlakozó *Keresztény havas* (Schulergebirg, Krisztian mare) sokkal alacsonyabb, legmagasabb csúcsa 1809 m.; háta szép lapos, melyen buja rétek és sokféle orvosi növények díszlenek. Végső nyúlványai a síkság felé a *Czenk*, mely épen Brassó felett mint óriási kőfal emelkedik (968 m.), a *Bácsél*, *Feketetorony*, a brassói *Várhegy* stb. Tohánynál a Barcza völgye öbölszerűen Ny. felé nyúlik be a hegyek közé; Zernyest jelentős helység foglalja el a lapályöböl közepét, ott a Barczának egyesült forráspatakai már jelentős folyócskát képeznek. E völgytől D-re merednek föl a *Királykő* meredek mészkőfalai és tornyai, legmagasabb csúcsa a *Vurvu-Bácsului* (2226 m.) A Királykő csoportja még szaggatottabb mint a Bucsecsé, mély szakadékok, meredek sziklafalak jellemzik, csak kevés laposa és teknője van, melyben havasi legelők zöldelnek. Főgerincze D-ről ÉKÉ-ra nyúlik el hosszan, különösen K. felé nagyon meredek. Keleti oldalán van a vadregényes és festői *Propaszta* völgytorok, Zernyesttől DNy-ra s Pesterétől É-ra esik.

A Királykő csoportjától É-ra alacsonyabb hegysorok vannak, melyek liasz és krétaféle kőzetekből és konglomerátokból állanak. E hegyek keleti szélén Volkánynál bazalt mutatkozik, nyugati részökben Új-Sinkánál és Almamezőnél (Pojána-Merulujnál) ezüsttartalmú ólomérczek vannak. E hegycsoportból különösen a *Nagy-Fekete* hegy tűnik ki, mely Feketehalomtól ÉNy-ra a Barczaság szélén emelkedik, mint hatalmas (1324 m. magas) kúp s árnyékát a lapályra veti.

A Nagy-Feketehegy már azon csoporthoz tartozik, a mely a déli határlánczot a Hargita délnyugati kiágazásaival kapcsolja ösz-

sze, s a Fogarasi lapályt a Barczaságtól választja el. Ezt a hegységet *Vledény, Persány* vagy *Apácza* (Geist) helységekről nevezik el. Főgerincze DNy-ról ÉK-re húzódik; oldalait mélyen benyúló völgyek szeldelik. Az országút a Fogarasi lapályból a Barczaságba Persány és Vledény között szegi a hegységet s DK-re Feketehalomnak tart; a vasút ellenben Kőhalom felől az Olt völgyszorosában épült, mely a hegység éjszaki nyúlványait vágja keresztül.

A Persányi hegység magasssága nem nagy, gerinczei és tetői gömbölyded alakúak, csak néhol mutatnak merészebb szabást. Földtani tekintetben érdekes, nagyobb részét az eoczén durva konglomerátok és juraféle mészkövek alkotják, de sok helyen a kristályos palák, augitporfir, liasz- és krétaféle mész- és homokkövek, s az éjszaki nyúlványaiban bazalt és trachit s bazalt- és trachittufák is előfordulnak. A Sinka és Almamező környékein található ólomérczek a kristályos mészkőben és csillámpalában fordúlnak elő, Holbáknál a liaszféle homokkőben kőszéntelep van; a bazalt leginkább Héviz, Ugra, Bogát és Alsó-Rákos környékein mutatkozik.

A Barczának szép térségén dús szántóföldek viruló rétekkel és ligetekkel váltakoznak, 26 nagy helység népesíti; sokkal termékenyebb és miveletlenebb az Oltnak negyedik, legnagyobb medenczéje, a Fogarasi lapály, melyet a Barczaságtól a Persányi hegység választ el; ebből a síkságból emelkedik ki a *Fogarasi havasok* hatalmas sziklafala, mely Erdélynek legmagasabb hegysége, [1]) hossza a Verestoronyi szorosig több mint 70 km.

A lapály éjszaki szélén Ny. felé kanyargó Oltnak keskeny alluviumi völgyét szántó földek s jobbára nyirkos rétek foglalják el, sok helyen nádasok is vannak a helyét gyakran változtató folyónak holt medreiben. Sokkal szélesebbek a diluviumi lonkák, ezeken részint rozst és tengerit termesztenek, részint kerítésekkel védett havasi rétek vannak, nagy területeket égerbokrok, régi tölgyesek maradványai és sovány legelők foglalnak el. E lonkák fölé mindjárt nagy meredekséggel emelkednek a hegysor oldalágai, a melyek a főgerinczből különböző magasságban, de fölötte meredek és keskeny ormokkal ágaznak ki. Az oldalágak gerincze többnyire sziklás és meztelen, csak a szelídebb hajlásokon nőnek havasi füvek és gyalogfenyők, az alsóbb lejtők sziklatuskói közől s a sötét szakadékokból óriási fenyők sudar csucsai merednek föl az ég felé; a hegyi patakok oldalain pedig a hömpölyöket és omladékokat többnyire a törpe havasi éger

[1]) L. *Primics György:* Bolyongások a Fogarasi havasokban; a M. Kárpátegyesület évkönyve. 1880. évf.

borítja be. A szakadékok az oldalágak között 1890—2050 m. magasságban kezdődnek, mint keskeny hasadékok, alább kiszélesednek, s a köztük emelkedő hegyágak szelidebb alakot öltenek. Ott, körülbelől 1260 m. magasságban kezdődnek azután a rengeteg bükkerdők, melyekben számos falkában az őz tanyázik, míg a félénk zerge a magasabb és meredekebb ormokra és sziklás lejtőkre húzódik fel, melyek fölött a sas, sólyom és szakállas keselyű kering. A vaddisznó is gyakori a bükkösben.

A harántvölgyek rendesen négy öt fokozattal húzódnak a hegység főgerincze felé; talpuk a diluviumi lonka felől szelídebb hajlással emelkedik a bükkerdők felső határáig s a fenyvesek kezdetéig, onnan felfelé a második meredekebb hajlású fokozat körülbelől odáig ér, a hol a fenyők szűnni kezdenek, feljebb a harmadik fokozat következik, mely rendesen meredek sziklafalakkal övezett teknő; a gyalogfenyő határánál a negyedik s közvetetlenül a főgerincz alatt az ötödik fokozatot találjuk. A felső sziklás katlanokban többnyire egy-egy kis havasi tó, tengerszem van, a melyet az oldalain levő hómezők és holmi források táplálnak. A tengerszemekből kifolyó vizek a szűk sziklaszorosból kiérvén, a fokozatok párkányain szép esésekkel szökelnek le, zajongva és tajtékozva rohannak tovább a nagy hömpölyökön és omladékokon, útjokban jobbról-balról új meg új vízerekkel növekednek, mígnem végre az erdős öv sötét szakadékain át a szélesebb nyílt völgyet elérik.

A tengerszemek s havasi zuhogók a Fogarasi hegységnek díszei; az ormokról tekintve hol mint ezüst szalagok csillognak fel, hol a levegőben látszanak lebegni, hol az erdők sűrűségében eltünnek. Csaknem mindegyik folyócskánál, a hegységtől kisebb-nagyobb távolságban, két szegényes falút találunk; egyik olyan mint a másik, a lakosok életmódja is egyenlő; földmíveléssel és baromtenyésztéssel foglalkozó oláhok laknak azokban. Az egy-egy folyónál épült két falunak rendesen azonegy neve van, csak az »alsó« és »felső« jelző különbözteti meg; így *Alsó-* és *Felső-Porumbák, Alsó-* és *Felső-Árpás, Alsó-* és *Felső-Ucsa, Alsó-* és *Felső-Vist, Alsó-* és *Felső-Szombat.* Nagy városok, jelentős ipartelepek itt nincsenek, annál nagyszerűbb a természet, annál felségesebb a hegység, a mely mint hatalmas sziklafalazat mered föl.

A hegység fő tömegét kristályos palák alkotják, bennök gyakran szép fehér kristályos mészkő települ; a csúcsok jobbára amfibolpalából állanak. Csak az oldalágak végső nyúlványai vannak újabb harmadkori kőzetekből alkotva. Porcsesd környékén eoczénféle dur-

vamész telepet találunk, a melyben rendkivül sok kagyló, nummulit, hal- és őskori gyíkfog fordúl elő. A főgerincz átlagos magassága 2133 m., csorbásodása aránylag csekély, rajta csak bajosan megmászható gyalogösvények (plájok) vezetnek át Oláhországba. A csúcsok mint hatalmas gúlák sorakoznak egymáshoz.

A lapályról tekintve szépnek, felségesnek fogjuk találni a Fogarasi hegységet, akár estve szemléljük, mikor legmagasabb ormai még az esti alkonyatban ragyognak, míg a lapályt s a völgyeket már éji sötétség burkolja be; akár reggel, mikor ormai a ködfátyolból ki kezdenek bontakozni s minden pillanatban más-más alakot öltögetve változó körrajzaikkal az ember kedélyére olyféle hatást gyakorolnak, mint az álomképek, a melyek lelkét körüllebegik.

A Fontina-Roncsi (1327 m.) mélyedésénél a hegység szétágazik s egyfelől a Persányi hegysorhoz, másfelől a Barczasági hegycsoporthoz csatlakozik. Onnan Ny-ra menve a következő hágók és csúcsok sorakoznak egymáshoz: a *Vakarea*, a melyen át egy ösvény vezet; a *Gropele-Sebesuluj*, *Vervu-Puczilor*, *Bellia*, *Vervu-Rádului*, *Vervu-Deri*, *Vervu-Urli* (2464 m.), a melyen a Brazai hágó ösvénye viszen át; a *Tjeia-Bundi*, *Zenoga*, *Vi-ta máre* és *Girdomán*; azután következnek az Árpási hegycsoport magas sziklatornyai: a *Vurtop*, *Podragu* és *Podrugel*, a *Vunetara* (2493 m.), *Bujugu* (2449 m.) és *Albie*, melyek között a Bulla tó sziklakatlana van; odább tornyosúl a szaggatott *Nagy-Negoj* (2522 m.), mely Erdélynek legmagasabb csúcsa. Éjszaki oldalán a borzasztó Ördögkatlan (Strunga dracului) tátong, melynek szélén a Jezere Girszovi van, a Fogarasi hegységnek legmagasabb tava. A Nagy Negojhoz, melyet legkönnyebben Porumbák vagy Kerczesora felől mászhatunk meg, a *Kis-Negoj*, *Szerbotta*, *Szkára* és *Girbova* sorakoznak; azután Oláhországban az *Olán* (2419 m.), a határon a *Rakoviczán*, *Budiszlav* [1]) és a széles hátú *Szurul* (2274 m.) következnek; végre a Verestoronyi szoros keleti oldalán a *Klajbulczului* rekeszti be a hosszú hegysort. Primics 14 hegycsúcsot sorol fel, melyeknek magassága meghaladja a 2300 mt., a 2200 m. magas csúcsok száma igen nagy. A hegység D-re, Oláhország felé hosszú oldalágakkal fokozatosan ereszkedik az Al-Duna nagy síkságára.

Láttuk, hogy D-ről a Barczaság dús térségére négy völgyszo-

[1]) A hegycsúcsok elnevezéseiben sok bizonytalanság van. Primics gyakran máskép írja mint Bielz, magok az ottani lakosok is ugyanazt a hágót és hegycsúcsot különböző nevekkel jelölik meg.

ros nyílik, ezeket kellett védelmezni a kúnok, bessenyők, tatárok, törökök, oláhok és más népek berohanásai ellen. Az ottani határszélek átalmára Brassóvára a Czenktetőn, Törcsvára, Feketehalom, Höltövény és Királykő várai talán már első királyaink idejében épültek s őrizetökre talán magyar népek rendeltettek, ezt abból következtethetjük, hogy a barczasági helynevek, a hegyek, folyók, dülők és falvak nevei jobbára magyar eredetűek. II. Endre 1211-ben a német vitézrendet hívá be az ottani határok védelmére; annak tagjai nehány helységet alapítottak, néhány várat is építettek,[1]) de a király nemsokára visszavette adományát; a német vitézek Erdélyt elhagyván, Porosz tartományba költözének, de német telepítvényeseik itt maradának; IV. Béla 1252-ben kelt adománylevelében legelőször említi meg őket »Saxones de Barassu« néven. Brassovia, Höltövény, Feketehalom, Királyköve és Törcsvár mint királyi várak az erdélyi vajdáktól függtek; védelmök a tiz falura volt bízva, melyeknek lakói még most is nagyobbára magyarok. Brassó s a többi szász gyarmatok olykor-olykor a várak fentartásához bizonyos pénzösszegekkel járúltak. Eleintén a Barczaság szász helységei szintén az erdélyi vajdák, illetőleg a székely ispánok hatósága alatt voltak; I. Lajos 1377-ben a 13 szász helységet fölmenté a székely ispán hatósága alól s Brassónak rendelé alá, Zsigmond király pedig 1428-ban megengedé, hogy a barczasági szászok polgári pereiket a nagyszebeni törvényszékre feljebb vihessék. II. Ulászló Törcsvárt Brassónak elzálogosítá s 1500-ban az ahhoz tartozó 10 magyar falut a katonáskodásra és adózásra nézve Brassóhoz csatolá. E város tehát lassankint az egész Barczaság fejévé meg urává lett s a magyar falvak lakosait jobbágyaivá tette. Végre Brassó és Besztercze vidékei a Királyföldhöz csatlakoztak, a melyen Nagy-Szeben kerekedett vala felül, s akkor a szebeni vagy szász egyetem hatósága az egész Szászföldre terjesztetett ki.

Az oláhok leginkább az ujabb időben szaporodtak el; hajdan a szász falvak végein mint zsellérek s a havasokon mint pásztorok laktak. Mostanában a Hétfaluban s a Törcsvár környékén való telepítvényes községekben is élnek tömegesen. Ezek nagyobbára a szom-

[1]) A szász írók állítása szerint a német vitézek Földvárt (Marienburg), Höltövény (Helsdorf), Feketehalom (Schwarzburg) várait, továbbá Rozsnyó mellett a Bagolyvárt, a Rozsnyói várat, Törcsvárat s a Nyén melletti Keresztvárat (Krutzeburg) építették. De csak az utóbbiról bizonyos, hogy ők épilették, a többi részint már előbb, részint pedig később épült; fő székhelyök Földvár volt.

széd Oláhországból húzódtak be; a Hétfaluban a múlt század elején kezdett Brassó a falvaktól elvett havasokon oláhokat telepíteni.

Törcsvár környékén II. Ulászló király idejében még csak néhány czigány-család lakott, a múlt században nehány száz oláh család telepedett le a havasi irtványok között, mostanában ott már 11 telepítvényes oláh község van.

A brassai nagytemplom építésekor az inségtől sujtott Bolgárországból sok bolgár jött be napszámosnak, s azok az építés alatt abban a külvárosban húzódtak meg, melyet Bolgárszegnek neveznek. Később Görögországból és Makedoniából is sokan menekültek Brassóba. A brassai bolgárok és görögök a keleti egyházhoz tartozván, az oláh papságtól függtek és lassankint elolához osdtak. Sokkal munkásabbak, értelmesebbek mint a havasokon élő oláhok, az iparral és kereskedéssel is foglalkoznak s így meg is vagyonosodtak; ők alapíták meg Brassóban az oláh gimnáziumot s Hosszufaluban a felső népiskolát.

Brassó (Corona, Kronstadt) nemcsak a Barczaságnak, hanem egész Erdélynek koronája, legszebb, legvagyonosabb és legiparosabb városa; gyönyörű fekvése van. A Keresztyénhavas sziklás előhegyei között egy keskeny völgy nyúlik délnyugati irányban, benne a Köszörűpatak csörtet le, torkolatánál egy kissé kitágul a völgy, nyugati oldalán a *Bácsél* (Raupenberg) húzódik a sikság felé éjszakkeleti irányban, a végén ÉNy-ra kanyarodván, lépcsőzetes lonkákkal és sziklás előfokokkal ereszkedik a Köszörűpatak medre felé; ennek jobb, délkeleti oldalán a meredek *Czenk* (Zinne, Kapellenberg) hegy tornyosúl s a *Csiga* hegygyel szakad meg a lapályban; végre a Köszörűpatak völgyének torkolatában a *Fellegvár* hegy emelkedik, mely félkörben nyúlik el s a völgy torkolatát a sikság felől majdnem egészen elzárja, nyugati oldalán csak igen szűk, keleti oldalán kissé szélesebb nyílást hagyván. A Czenk közvetetlenül a Belváros mellett, házfedélhez hasonló meredek oldalával aránylag nagy magasságra emelkedik, (tengerfeletti magassága 965 m., Brassóé körülbelül 560 méter); szép sűrű erdőség fedi, teteje sziklatömeg, mely minden pillanatban leszakadással látszik fenyegetni; szemben vele a Bácsél nem oly meredek, de a lonkáin levő kertek, a sziklafokain épült régi vártornyok és uj kies nyaralók nagyon érdekessé teszik; a háttérben pedig a Keresztyén havasnak fenyvessel benőtt előhegyei mögött kopár festői szikhaormok nyúlakodnak fel. A Belváros azt a kis, de lapályos völgytérséget foglalja el, mely a Bácsél, Czenk és Fellegvár között terül s melynek nyugati szélén a Köszörűpatak rohan le;

hozzája csatlakozik három külváros: *Ó-Brassó, Bolonya* és *Bolgárszeg*. Az utóbbi a völgyhasadékon felfelé délnyugati irányban meszszire huzódik a hegyek közé, Bolonya a Csigahegy és Várhegy közötti nyílásban, éjszakkeleti irányban, a térség felé terjed, Ó-Brassó éjszaknyugati irányban nyúlik el igen hosszan a Bácsél egyik előfokán levő Sz.-Bertalan templomig.

A Belvárost nemcsak szép hegységi öv, hanem még elég jó karban levő kőfalak, kapuk és bástyák is kerítik. Miután Amurát 1421-ben a Fortyogó (Gespraeng) hegy és Bácsél alatt fekvő régi Brassót feldúlta vala, s az új várost beljebb, a védettebb völgyben építették, azt különösen Zsigmond király ösztönzésére várfalakkal kezdék bekeríteni. Még 1559-ben, 1640-ben és később is építgettek a kerítőfalakon és tornyokon; ezek szabálytalan négyszög alakjában veszik körül a Belvárost; az éjszaki oldalon kettős a védfal, mindegyik oldalon s a sarkoknál hatalmas kapuk és tornyok vannak; a kerítőfalak aljában széles és mély árok volt, ezt többnyire betemették és kertekké alakították. De a déli oldalon Bolgárszeg felé az Úrtestének kapuja (heiligen Leichnamsthor) előtt a széles és mély árkot nagy vizmedenczévé tették, mely a város peczecsatornáit vízzel látja el.

A város maga régi alakjából jobbára már kivetközött, utczái szabályosak, szélesek, szépen vannak burkolva, tisztán és gázzal világítvák; minden lépten nyomon csorgók csörgedeznek, melyeket a Keresztyénhavasban, a Salamon köveinél fakadó forrásokból elvezetett víz táplál. Öt széles utcza éjszak-déli irányban szeli a várost, s ezeket az utczákat Ny-ról K-re menő harántuczák szegik. Közepett van a nagy piacz, mely a Klastrom- és Nagy-utcza felső vége között terül el; ez szabálytalan négyszög, felső részén összeszükül, közepén a városháza fekszik, mely 1420-ban épült, s 1770-ben megnagyobbíttatott és megújíttatott, úgy hogy régi csúcsives alakjából kivetkőzött magas tornya is egészen átalakíttatott. Mondják, hogy azon a helyen, a melyen most a városháza áll, egykor len termett, melynek szálai korona alakjára fonódtak össze, s ebből lett a városnak latin és német neve, a város czimerét is korona képezi. A piaczsor ujabb épületei közé ékelve megmaradt nehány régi ház, melyek építészeti, tekintetből nagyon érdekesek. Ámde a város legérdekesebb, legnagyszerűbb építménye a főtemplom, melynek faragott kőből épült falai egészen megbarnultak, miért is közönségesen Feketetemplomnak nevezik; 1385-ben kezdék építeni, még 1474-ben kihirdetett pápai bulla

mindazoknak, a kik a brassai szentegyház építésére és felszerelésére segítséget nyujtanak, bűnbocsánatot igér.

A templom-udvar keleti oldalán a szász főgimnázium díszes épületei vannak, oda nem messze az Úrteste utczában a papi lakot s e mellett a szegények házát találjuk, melyet 1547-ben alapítának. A Belvárosban még három más templom van, egyik a r. katholikusoké, másik a reformátusoké, harmadik a görög-keletieké. A zsidóknak is van ott templomuk, a r. kath. gimnázium is ott van.

Nevezetes épület a Halpiaczon a bazár, melyet 1545-ben Hirscher Apollonia építtetett, s a Várutczában a börtön.

A kerítőfalak déli oldalán kivül terebélyes gesztenyefáktól szegélyezett árnyas sétautak vannak, melyek a keleti várfalak és a Czenk között is egészen Bolonyáig húzódnak; a séta elején vannak a testgyakorló intézet és a polgári lövőhely, mely középkori kastély alakjában 1862—65-ben épült. A lövőhelylyel szemben vannak a hegy sziklás oldalán a hosszú vonalokban elhuzódó keretek, melyekre a posztó- és flanell-szöveteket kifeszítik, éjjelre kis házikókba rakják be. A séta déli oldalát az oláh főgimnázium diszes épülete szegélyezi, s ott kezdődik az a külváros, melyet a magyarok Bolgárszegnek, az oláhok Skei-nek, a szászok pedig »Belgerey«-nek vagy »Walachische Vorstadt«-nak neveznek. E külvárost 1392 táján a bevándorlott bolgárok alapíták, most az nemcsak a Köszörüpatak völgyének fejét s az abba szakadó Kákovapatak völgyét, hanem a hegyek meredek oldalait is elfoglalja. A hegyoldalok szép gyümölcsösei közől kies nyaralók kandikálnak ki, itt-ott templomok emelkednek magas kupolákkal s ágasbogas fényes tornyokkal. Mind a házak külső alakja és belső berendezése, mind a lakosok életmódja, erkölcsei és szokásai a Keletre emlékeztetnek. A főutcza mellett van a bolgárszegi oláhok fő temploma, a mely igen diszes és czifra s belül is nagyon gazdagon felszerelt és ékesített épület; ezt 1512-ben kezdék építeni, később uj meg uj toldalékokkal bővítették, több oláhországi fejedelem s Erzsébet orosz császárné tetemes összegeket adakoztak a templomra. A múlt század végén Bolgárszeg felső részében is épült egy oláh templom. A rumán gimnázium közelében a szászoknak is van templomuk.

Bolgárszeg több mint 4 km. hosszában nyúlik el a hegyek között, túl rajta a Köszörüpatak völgye mindinkább összeszorúl s mindkét oldalán meredek sziklacsoportok emelkednek, egy-egy oldalvásti szurdokból patakok csörtetnek le zuhatagos ugrásokkal. Legregényesebb a völgynek az a része, melyen négy sziklaszál, az úgyne-

vezett Salamonsziklák tornyosúlnak, az egyikben cseppköves barlang van, tetején a hagyomány szerint a trónjától megfosztott Salamon remetéskedett. E regényes vidék a brassaiak egyik kedvelt kirándulási helye.

A Várhegy 86 méterrel magasabb, mint a Belváros; alját kertek és csinos lakóházak veszik körül, meredek oldalai többnyire kopárak, ormán pedig a messzire látható fellegvár épült; 1554-ben kezdék épiteni, Bethlen Gábor 1630-ban megnagyobbíttatá és megujíttatá. Négyszögletü épület, mindegyik szögletében kiszögellő bástyák vannak. Egyetlen kapuja a déli oldalon, belterén csak egy nagy épület van. Ezt a csekély várat 1849-ben 200 honvéd két napig védelmezte 28,000 orosz ellen. A Várhegy nyugati alján elvonuló völgysikátor oly szük, hogy abban csak egyetlenegy utcza épülhetett s csak ott keletkezhetett több utcza, a hol a Várhegy megszakad s a völgy kiszélesedik. A Várhegynek egy Ny-ra kiszökellő előhegye van, ennek tetején Sz.-Márton temploma fekszik, mely úgy, mint a mellette levő kolostorszerü papi lak becses müemlék. De ennél még régibb és érdekesebb az Ó-Brassó éjszaki végében levő Sz.-Bertalan temploma, melyet a magyarok Árvaleány-templomnak neveznek. E templom mellett emelkedik a Fortyogóhegy (Gespreng), mely a Bácsélnek (Raupenberg) kiszökellő előfoka. Nevét az időszaki forrásokról kapta, melyek a hegy nyugati oldalán fakadnak. E források vize mocsárokat képez, ezek között az ujabb időben kőolaj-finomító-, tégla- és cserépgyárak keletkeztek, a hegy déli végében a katonai czéllövő-hely van.

A Belváros kerítőfalának éjszaki oldala s a Várhegy alja között jókora kiterjedésü vársik van, ez most részben vásárterül, részben fapiaczúl szolgál. Ennek déli oldalán közvetetlenül a várfalak mellett Brassó kisebbik sétatere nyulik el hosszan, túl rajta a Várhegy alján a szász temető van. E tér választja el Ó-Brassótól és a Belvárostól a harmadik külvárost, t. i. Bolonyát, melyet a szászok »Blumenau«-nak neveznek. Ebben leginkább magyarok laknak; főutczája csinos városias házakból áll, míg a Bolonyával összefüggő *Mártonfalva,* mely a Czenk- és Csigahegy közötti nyakra nyúlik fel, s a Bolonya előtt emelkedő Gácsdomb aljában elterülő *Gács-major* inkább falusias. Igen szép gyümölcsös kertek vannak mindenfelé, egyik nagy kert a szász gimnázium tanárainak és tanulóinak tulajdona. — A Tömös folyócskának egy ága Bolonyának van vezetve, ez a folyóág nemcsak Bolonyát és Gácsmajor dombját folyja körül, hanem Ó-Brassó éjszaki szélét is érinti és csak a Gesprenghegy

közelében fordúl É-nak a Barcza felé. A vasút e folyóág mellett halad el s a brassai pályaudvar a Gácsmajordomb közelében van. Ugyancsak e folyóág mellett terjednek el a *Méhes kertek*, majorok és nyaralók, a melyek részint Bolonyához, részint Ó-Brassóhoz tartoznak. Bolonyához számítják *Dirisztye* oláh falut is, mely a Tömösi szoros torkolata előtt a Tömös bal partján fekszik.

A Czenk és Tömösi szoros előhegyei között gyönyörü kis völgy nyílik, ez a *Honterus völgye;* a fenyvesek árnyában fekvő vendéglő az »Elyseum«. Ez és a Honterus völgye a brassaiak kedvencz kirándulási helye.

Brassó hajdan nagy forgalomnak és iparnak volt székhelye, ipara még most is jelentős. Legtöbb ipartelep a Bolonyába vezetett Tömös-ág s a Köszörüpatak mentében van. Legjelentősebb iparágak: a gyapjumosás, a posztó, flanell és cserge vagyis lombos pokrócz készítése, a halinának nevezett fehér gyapjuszövet, melyből Erdély mindenféle eredetü népének nadrágja (harisnyája) készül, a bőrgyártás, a bőrnemüek feldolgozása, a kocsigyártás, a kötélverés, a faipar, a kalap- és tüszükészítés, stb. A szűcsök, csizmadiák, szijgyártók és nyergesek, továbbá a kocsigyártók, kerekesek és kovácsok leginkább magyarok. A posztószövésnél és gyapjumosásnál többnyire székely leányok vannak elfoglalva. Nagyobb gyár még kevés van; Ó-Brassóban van egy gyufagyár, Bolgárszegen egy padlat-koczka- és dongagyár, Bolonyában pedig egy fonó- és gyapjugyár s egy nagy bőrgyár. Brassónak polgári népessége 29,584 lélekre rúg, ebből 9598 német, 9599 oláh s 9079 magyar.

Brassótól K-re a hegyek hátrább vonulnak s a síkság D. felé kanyarodik; ott két szoros völgye nyílik közel egymáshoz a térségre: a *Tömösi* s az *Ósánczi,* köztük a *Nagy-Kőhavas* (Piátra máre) és ágazatai terjednek el, merész szabásu sziklagerinczeik büszkén tornyosúlnak a szép fenyves erdők fölé. E havasok alján kúpdad előhegyek csoportosulnak, s ezeknek tövénél négy falu helyezkedett el, melyeknek házai és gyümölcsös kertjei szakadatlan, 7 km. hosszú sort képeznek. Messziről tekintve nagy városhoz hasonlítanak, a 15 templomnak bádoggal fedett tornyai és kupolái a Nap fényében ragyognak, a házak a kertek zöld lombjai közül kandikálnak ki, a havasok fenyvesei egészen a kertekig nyúlnak alá. A Tömös vize jobb partján, a Brassónál már említett Dirisztyével átellenben *Bácsfalu* terül el, hozzája csatlakozik a hosszan elnyuló *Türkös,* azután *Csernátfalu* és *Hosszúfalu* következnek. — A négy község úgy össze van épülve, hogy együttvéve *Négyfalunak* is nevezik, a Tömös és Ó-Sáncz kö-

zötti tért egészen elfoglalják, sőt Hosszufalunak felső része a Tatrang völgyébe is felnyulik. A Tatrang vize a szorosból kiérvén, ÉK-re fordúl s ott fekszik Hosszúfalutól nem messze a róla elnevezett *Tatrang* falu, ettől DK-re *Zajzon* s valamivel odább ÉK-re *Pürkerecz* esik. Ezeket a falvakat a Hétfalu gyűjtőneve alá szokták foglalni; magyar lakosaik várjobbágyok voltak. Törcsvár s a Tömösi szoros védelmére rendeltettek oda; időjártában Brassó alattvalóivá lettek, s a város elég mostohán bánt velök; még a legujabb időben is elvette tőlük az erdőket és havasi legelőket, a melyeket századokon át háboríttatlanúl birtak vala.[1]) E falvak 1848. és 1849-ben is sokat szenvedtek, mindazonáltal virágzó községek, magyar lakosaik szorgalmasan művelik a földet, szűk határaikat a szomszéd szász helységektől haszonbérbe vagy örök áron vett szántókkal igyekeznek öregbíteni, szekerezéssel, fakereskedéssel, iparral is foglalkoznak, míg az oláhok leginkább a baromtenyésztést űzik. Minden községben vannak iskolák s a templomokon kivül az iskolaépületek tünnek ki leginkább. Legnépesebb *Hosszúfalu* (6956 lak.), azután következnek *Türkös* (3515 lak.), *Tatrang* (3151 lak.), *Csernátfalu* (2846 lak.). A hét községben összesen 21,783 ember lakik, ezekből 10,872 magyar, 9574 oláh, 236 német. Vallásra nézve 10,162 ágostai hitv., 359 helvét hitvallású, 10,203 görög-keleti, 642 római katholikus.

A Nagy-utcza, Bácsfalu nyugati végéről kiindulván, egyenes vonalban mind a négy falut szeli át; e fő utczában s ennek mellékutczáiban vannak a csinos magyar templomok, mellettök az iskolaépületek s a községházak. Az oláhok rendesen a falvaknak a hegyre felnyuló felső részeiben, a magyaroktól elkülönítve laknak, az ő házaik szintén jobbára kőből épültek, de utczáik rendetlenek, szűkek, kanyargósak.

Zajzon határában, a hasonnevű patak bal partján három ásványos forrás fakad, a forrásokat a falusiak régen ismerték és használták, Brassó 1842-ben földesúri jogánál fogva lefoglalá és fürdőhelylyé rendezteté be. Most az Erdélynek egyik leglátogatottabb fürdője.

Bács falunál befordúl az út a Tömösi szorosba. Ez csak a mi századunkban lett fő közlekedési úttá Erdély és Oláhország között, most a vasút is hozzájárúl; az előbbi századokban a Bodzai és Törcsvári szorosokon történt a közlekedés. A Tömös rendesen csak kis patak, de mikor megárad, veszélyes, mindent elsodró folyóvá válik. A szoros torkolatát egy régi földhányás és sáncz rekeszti el, a

[1]) L. *Orbán Balázs:* A Székelyföld leirása, stb. Budapest, 1873. VI. köt., 86. s k. l.

nép Tatárhányásnak nevezi. Ezentúl nemsokára az alsó-tömösi vámot érjük el, ezt nem régen megszüntették és terjedelmes épületeit eladták. Közelében van most egy spodiumgyár s egy rézhámor. A szoros már ott is nagyon szép. Ny. felé a Keresztyénhavas sziklacsúcsa mered föl, K-re a Nagykőhavas sziklaszálai tornyosúlnak a fenyvesek fölé; a sziklafalak között mind jobbra, mind balra mélyen bevágódott harántvölgyek nyílnak, melyeken zuhatagos patakok rohannak le. Feljebb a Nagykő-havasból egy sziklaorom nyulik le a Tömös völgyébe, úgy hogy a folyónak és útnak alig marad hely. Ezt a sziklagerinczet *Magyarvárnak* nevezik, ennek ormán áll az emlék, melyet a Magyar mérnök- és építész-egyesület Kiss Sándor és bajtársai tiszteletére állíttatott fel. [1])

A Magyarváron felül a fővölgy s a beléje nyíló mellékvölgyek mind regényesebb alakot öltenek, legszebb mellékvölgyek a Hosszúvölgy, mely a bal parton nyílik és a Keresztyénhavas déli sziklás előhegyei között nyúlik el, s az alsó Száraz-Tömös völgye, mely a jobb oldalon ábrándos sziklafalak között huzódik fel, csermelye szikláról-sziklára szökell s úgy szólván folytonos zuhatagokat képez. Maga a fővölgy feljebb egy szép tágas fensíkká szélesedik ki, s ezt D. felől az ország határszélén elhuzódó Predjál vagyis Predeál határolja. E medenczében találkozik a Tömös két forráspataka, t. i. a felső Száraz-Tömös s a Vladicz; amannak völgye DK-re a Tót-Pál havasig nyúlik el, partjain dús kaszálók vannak; emez a Predjál éjszaki alján vonul le. Ott, a hol a két patak egyesül, a felső-tömösi vámnak csinos házait, raktárait, hivatalos helyiségeit és őrtanyáit találjuk. A Predjálon átvezető út csak 1854-ben készült el; e hegy gerinczén van az ország határa, déli lejtőjén az oláh vámhivatal közelében ered a Právoda (Prahova), melynek völgyét az oláhországi út követi; e völgyet a Bucsecs keleti ágai szegélyezik Ny. felől, K-ről pedig a Klobucset gerinczei vonúlnak. Egy kiszökő magaslaton Romániában Szinaja kolostor fekszik; ábrándos alakja, fényes tornyai s a környező havasi vidék elragadó tájképet nyujtanak; közelében épült a romániai király nyári kastélya középkori német lovagvár mintájára.

A vaspálya a Magyarvár alatt elhaladván, csakhamar Tömös

[1]) Ott volt *Kiss Sándornak* utolsó hadállása 1849. junius 19-kén, 1300 székely szembe szállt 28,000 oroszszal, végre egy brassai erdész vezetése mellett néhány orosz zászlóalj megkerülte a sziklagerinczet s hátulról is megtámadá a székelyeket. Ezek nagy részt keresztül vágták magukat, de megsebesült vezérök fogságba került.

állomásra jut; ez erdő közepett magánosan áll, nem messze a Tömösi teleptől; az országút a jobbra eső völgybe huzódik, a vasút pedig balra a Száraz-Tömös völgyébe fordúl be s a Nagykő alatt elvonúlva sűrü fenyvesben DNy. felé kanyarodik, így éri el a 937 m. hosszú alagútat, ebből csakhamar egy rövidebb, 106 m. hosszú alagútba s azután a Predeáli nemzetközi állomásra ér, mely már rumán területen fekszik, a hasonnevű község egy km.-re fekszik az állomástól. A Predeál oldalán az országút mellett emlékkő jelöli a helyet, hol egy székely honvéd egy orosz tábornokot elejtett; a kozákok nyomban felkonczolták a honvédet.

Hosszúfalunál az *Ó-Sánczi* szoros nyílik a síkságra. Ez most alig járható, de mind fővölgye, melyen a Tatrang rohan a síkság felé, mind mellékvölgyei, melyeken a Garcsin és Döjtöne (oláhul Doftána) történetnek le, tájképi tekintetben nagyon érdekesek. A Garcsin vagyis Kis-Tatrang völgye déli irányban nyúlik be a havasok közé; egyközü a Tömös völgyével, melytől a Nagykő-havas választja el. Feje a Tót-Pál (Paltin) havas éjszaki oldalán van, mely a határszélen a Predjáltól K-re emelkedik; ugyanazon hegy nyugati oldalán a Száraz-Tömös, déli oldalán a Právodába szakadó Verespatak ered. A nagyon változatos és regényes völgyön felfelé az Andir-bérczig mehetünk, ezen át csak egy tiltott csempész-ösvény vezet Oláhországba. Még bajosabb az az ösvény, mely a Garcsin völgyfejéből a Nagykő-havas szédítő sziklagerinczein át a Tömösi szorosba vezet. Nagyon regényes a Döjtöne völgye is, mely szintén déli irányban nyomúl be a nagyszerü havasi vidékbe; a Predelucz tetőnél végződik; ezen vízválasztó hegygerinczen van az ország határa, egy ösvény vezet át rajta Oláhországba. A hol a Döjtöne és Tatrang egyesülnek, ennek völgye kiszélesedik; ott van az *ó-sánczi vám,* mely vagy 7 kilométernyire esik Hosszúfalutól. A vámon felül csakhamar összeszorúl a Tatrang völgye, nagy havasok vannak jobbra-balra, valamennyi havas közől büszkén nyúlakodnak föl a Teszla roppant sziklahalma, a kúpalaku Dobromir, a még nagyszerűbb Csukás s a vele összefüggő Pajor havas és Zenoga. A Teszla számtalan egymás fölé tornyosuló csompókból áll, melyek oly fehérek, mintha márványból volnának; a nyulánk sziklaszálakat törpe fenyők rojtozzák körül; a Csukás messziről tekintve tömör sziklahegynek látszik, de a valóságban a sziklaormoknak roppant tömkelege. Központjából hat sziklaorom ágazik ki, melyek alján szédítő örvények tátongnak, gerinczeiken és oldalaikon pedig a legábrándosabb csompók tornyosúlnak. A szekérút csak az ó-sánczi vámig ér, ezenfelül csak lóháton járható

havasi ösvény van, mely a Kiság völgyén felfelé Oláhországba vezet.

A havasokról leszállunk a síkságra s ott a Brassó megyéhez tartozó Pürkerecztől É-ra *Bodola* (1730 lak.) és *Nyién* vagyis *Nyén* (2139 lak.) falvakat találjuk, melyekben többnyire magyarok laknak, odább É-ra *Márkos* kis oláh falu rejtőzik egy erdős völgyzugban; e három falu már Háromszék megyében van.

A Nyiéni viz a Piliske tető déli oldalán ered; völgyén felfelé egy út délkeleti irányban a Háromszék megyéhez tartozó Bodzai szorosba vezet, ugyancsak abba a szorosba É-ról Borosnyó s Ny-ról Zajzon felől is vezetnek szekérútak. Pedig a Bodzának medenczéje köröskörül rengeteg erdőktől és magas havasoktól van bezárva, s Oláhországba vivő szekérút nincsen, a havasi ösvényeken csak lóháton lehet járni; hajdan gyakran törtek be ott a kúnok, tatárok, törökök és oláhok.

Ha Zajzon felől megyünk a Bodzai szorosba, a Szászbérczről leszállván, a Döblön kies völgyébe jutunk, melyben *Bodza* község kunyhói több mint 14 km. hosszú vonalon vannak szétszórva, részint a patak mentében, részint a hegyek oldalain egyes irtványokon. A Döblön völgye ív alakjában kanyarodik, melynek nyilása D. felé esik, a dél-éjszaki irányban elvonuló Bodza völgyére nyílik. A hol a két völgy találkozik, ott van a Bodzai vám, melynek festői házcsoportját három oldalról folyja körül a patak; a vámnál egy kiszökő hegy összeszorítja a völgyet, a hegyen templom fekszik, azért Kalváriahegynek nevezik; ez végnyúlványa a Csukás és Dobromir azon ágazatainak, a melyek a Döblön és felső Bodza völgyei között terjednek el. A vámtól D. felé a Bodza völgye kiszélesedik; két oldalán bükkerdővel fedett hegyek vannak, melyek között kies völgyecskék nyílnak. A bal parton, nem messze a vámtól, a Sugó vagy malompatak völgye esik, az elrejtett völgyecskében igen szép látvány kinálkozik; a patak torkolatától fölfelé vagy 300 lépésnyire a jobb oldalon az erdő közepett egy tisztásra bukkanunk; az vagy 70 m. széles s vagy 60 m. magas sziklalap, mely vörhenyes mésztufából áll; száz meg száz forrás csörgedez rajta s lépcsőzetein a viz számtalan apró zuhatagocskákkal szökell alá, fehér habbá törődve; mikor a Nap süt, a viz ezüst fátyolával fedett sziklalap mint kristály tükör, úgy ragyog fel, a felszálló gyöngypárázat és leszökellő vizerek minden pillanatban változó szivárványokat képeznek. Hasonló, de még nagyszerűbb látvány tárul elénk a Sugópatak eredeténél, hol a zuhatagos források még dúsabbak és sokfelé ágazva nagyobbat esnek.

Feljebb a Bodza völgye két ágra szakad; déli irányból az Ördög pataka rohan le, hátterében a Tejkő (Telyaszu) csipkés orma tornyosúl a Leánymezőnek nevezett fensíkot övezve, melyen a Bankota, Tatár és Leánypatak egyesülnek s a Bodza vizét alkotják. A Tatárpatak az ország határán emelkedő Királyhegy nyugati oldalán fakad. Ott volt hajdan az Oláhországba vivő szekérút, mely most a vizek rongálása miatt járhatatlan; ott voltak védsánczok és vár is, melynek nyomai már alig láthatók. Magas sziklás ormok emelkednek ott az ország határszélén: a Királyhegytől ÉNy-ra a Kápri, Babi, Zenoga, Tejkő és Csukás, K-re és ÉK-re a Nagy- és Kis-Tatár s a kétszarvu Szilon (Sziriu) tornyosúlnak, az utóbbinak a hátán egy kis tó van. Az utóbb említett hegyek gerinczein egy havasi ösvény az ország határán a D-re folyó Bodza völgyébe vezet, hol a határon *Kraszna* telepet találjuk; ez gróf Mikes Benedeknek jól berendezett üvegcsűre. Ott a Bodza nagyon szűk völgyben rohan ki az országból; szekérút ott sincs Oláhország felé. Krasznától É-ra a völgy kiszélesedik, benne apró kunyhók vannak elszórva, ezek *Orbai-* és *Szita-Bodza* községekhez tartoznak; a két falu több, mint 10 km. hosszú vonalon van szétszórva, lakosai jobbára oláhok. A harmadik falu, *Bodza-forduló* (1824 lak.), É-ra esik; házai azon hajlatban vannak szétszórva, melyben a D-ről jövő Bodza K-re kanyarodik s azután D-re fordúl. Borosnyó felől az út egyenest Bodzafordulóba visz. A három faluban aránylag kevés magyar lakik, a többség oláh; a magyarok földmivelést is űznek, de az oláhok jobbára csak marhatenyésztéssel és szénégetéssel foglalkoznak.

A havasi világból ismét visszatérünk a sikságra s ott Nyiéntől ÉNy-ra, a térség közepe táján *Prázsmárt* (németül Tartlau) találjuk. Ez Brassó megye egyik legjelentősebb mvárosa, 3233 lak., csergedező patakoktól átfolyt széles utczáit rendesen sorakozó kőházak szegélyezik, téres piaczát igen nevezetes és még teljesen ép karban levő várkastélylyal övezett templom s a felső népiskola két diszes épülete ékesitik. Magában a helységben bővizü források fakadnak, melyek a Feketeügybe szakadó Fekete vizet (hajdan Tortillon) képezik, e források oly melegek, hogy a folyócska sohasem fagy be. — Prázsmártól Ny-ra *Szász-Hermány* (Honigsberg) fekszik, 2039 lak., mely szintén jelentős szász falu, legnagyobb dísze és nevezetessége a közepén épült régi templom, melynek magas tornya messzire látható, s a templomot övező nagy várkastély, mely még teljes épségben áll, 8 védtornynyal, 12 m. magas lőréses falakkal. Szász-Hermánytól Ny-ra *Sz.-Péter* (Petersberg) 1688 lak. fekszik, ebben is fő neveze-

tesség a még épségben levő templomi várkastély, de az egyház 1793—94-ben egészen ujra épült. A falu fölött emelkedik a Lempesch vagy Burgberg, melyet az Olt szakasztott el a Veczertől, a Hermányi hegység déli nyúlványától. Tetején régi várnak némi maradványai vannak; Tatárvárnak nevezik.

Onnan ÉNy. felé menve *Botfalvára* (Brennberg) érünk, ez rendesen épült, szászoktól és oláhoktól népesített falu, 1913 lak., templomi várkastélyát 1865-ben lebontották.

Odább É-ra büszkélkedik *Földvár* (Marienburg), 2021 lak., mely Brassótól egyenest É-ra esik. E mváros a Homoród és Rákospatak között K-re elnyúló hegyhátnak keskeny végfokán fekszik, melynek viszonylagos magassága 34 m., s melyet D. felől az Olt felé sietö Homoród, É-ról pedig az Olt foly körül. A hosszan elnyuló földhát meredeken domborodik ki, oldalain festői szakadások vannak. Keleti oldalán mélyedés határolja, ettől K-re kerek domb emelkedik, mely minden oldalról igen meredeken van lemetszve. E végfokot tojásdad alakú vár koszorúzza, melynek maradványa festői látványt nyújt. Maga a helység is messziről tekintve igen szép látványt szolgáltat, büszkén uralkodik a környező szép térségen. — A csúcsives modorban épített evang. templom érdekes műemlék, jóllehet külső díszítményei nincsenek.

Földvártól É-ra, az Olt nyugati oldalán három falu van, melyeket Brassó megyéhez csatoltak: *Veresmart* (Rothbach), *Magyarós* (Nussbach), 1351 lak. és *Apácza* (Geist), 1554 lak., az első kettőben szászok és oláhok, az utolsóban pedig magyarok laknak. Földvártól Ny-ra és DNy-ra *Krizba* 1642 lak. és *Ujfalu* 979 lak. falvak vannak; Krizba (Krebsbach) a Persányi hegycsoport keleti oldalához csatlakozó, számos patak völgyeivel szeldelt fönsikon fekszik, lakosai magyarok; a helységtől ÉNy-ra emelkedik a Várhegy, melynek tetején hajdan nevezetes vár volt, nyomai még most is láthatók; Ujfaluban szintén magyarok laknak; e falu a Homoród mellett épült, melynek völgye Ny. felé messzire benyúlik a hegyek közé. *Höltövény* (Helsdorf) 2149 lak., a térségben, Földvártól D-re fekvő szász falu.

Brassóról az út Ny-nak *Vidombákon* (Weidenbach), 1412 lak., át *Feketehalomba* visz; az előbbi rendesen épült szász falu, a hasonnevü patak két oldalán terjed el, igen érdekes régi temploma hatalmas várkastélylyal van övezve. Sokkal jelentősebb helység Feketehalom (Zeiden); ez mváros, 3934 lak., a Barczaság egyik legrégibb helysége, mely sokáig Brassóval versenyzett az elsőségért. A hasonnevü hegy keleti aljában fekszik, mint a szász helységek egyáltalá-

ban, úgy az is rendesen épült; a város középpontján van a nagy piacz, mely körül a régi templom és várkastély, az emeletes tanácsháza, a paplak, az iskolaépület és nagy vendéglő csoportosúlnak. A város éjszaki végében van az úgynevezett Borkert, mely kellemetes mulatóhely. Hajdani hegyi vára a Nagy-Feketehegy (oláhul Kotla) legmagasabb kúpjától D-re egy sziklás szirtormon feküdt.

Feketehalom és Vidombák helységektől D-re terül el a gyönyörü völgyből, melyet K-ről a Keresztyénhavas és Bucsecs, Ny-ról a Holbáki hegycsoport és Királykő határolnak; nyugati oldalán *Volkány* (Wolkendorf), 1475 lak., keleti szélén *Keresztyénfalva* (Neustadt) és *Rozsnyó* fekszenek. Brassóból az út Keresztyénfalvára visz; e szász falunak (2317 lak.) nagyon kies fekvése van az erdős hegyek aljában, szabályosan épült utczáiban csinos házakat találunk, de különösen szembetünik a templomot övező nagy várkastély, melynek kettős fala és tiz védtornya van. Most magtárúl használják a várkastélyt. [1]) Keresztyénfalván túl a völgyből s az ezt határoló hegyek egész nagyszerüségökben tünnek fel előttünk, balra a Keresztyénhavas nyugati oldala s középső legmagasabb ormai, jobbra a Királykő hosszan elnyuló sziklás fokozatai mutatkoznak, egyenest délre Rozsnyó látszik a mögötte emelkedő sziklafokkal, melyet a festői fellegvár koszorúz, a háttérben a Bucsecs főcsúcsának a Karejmannak meredek sziklafala tornyosúl, s ott, hol a völgy keskeny hasadékká szorúl össze, Törcsvárt pillantjuk meg.

Rozsnyó régi mváros, mely sokáig versenyzett Brassóval; szépen fekszik, dús kertek közepett, egyenes széles utczái és csinos kőházai vannak, a 4099 lakos közül 1780 szász és 2002 oláh, a szászok leginkább földmiveléssel, az oláhok pedig baromtenyésztéssel foglalkoznak; főipartelep a posztógyár. A város keleti oldalán mered föl a merész szabásu és festői csompókkal ékesített mészkőhegy, melynek csúcsán a régi Rozsnyói vár épült. Ennek egy része még használható állapotban van, a várudvaron való ujabb épületeket gabnatárúl használják.

Rozsnyóról az út Fogaras megyébe Uj-Tohányon át *Törcsvárra* visz; ez hazánknak egyik legszebb és legépebb régi vára; ott fekszik

[1]) A templomi várkastélyok általában jellemzik a szász helységeket, a háborús időkben oda menekült a lakosság az ellenség elől s ott rakta be gabonáját és más élelmi szereit. Sok helyen most is az évi termést a templomi várkastélyokban rakják be, mert ezek tűzmentesek; az azokban berakott gabonát szűk években nyereséggel eladhatják vagy tartalékúl használhatják. E dicséretes szokásnak köszönhető a templomi kastélyok fentartása.

a hasonnevü pataktól körülzajlott meredek sziklaszálon, a róla nevezett szoros torkolatában. Festőileg felhalmozott védtornyai, rovátkos ódon falai, vadregényes környezete elragadó látványt nyújtanak.

A vár aljában csoportosúlnak a vámhivatal és veszteglő házai, közöttük feltünik a község háza, mely nagy és emeletes épület. Törcsvár heti és országos vásárai népesek, nemcsak a szomszéd telepeknek, hanem Oláhország határszéli helységeinek lakói is ott szoktak egybeseregleni. A vártól és vámtól még jókora darabot kell haladnunk a mindinkább összeszoruló völgyön felfelé, míg nem a vizválasztót s az ország határát elérjük. A vámon felül balról, DK-ről a Simon pataka törtet le, völgyében a hasonnevü havasi telep házai vannak szétszórva. Simonpatakától egy félórát kell haladni a szétszórt házakkal és malmokkal népesített Törcspataki völgyben, mígnem a Magyar sáncznak nevezett hegyfokhoz érünk, mely a völgyet két ágra osztja; balról a *Szburcsuána* csermely rohan le, völgyében a hasonnevü havasi telep kalibái vannak elszórva, jobbról a Törcsvizének forráspataka folyik le. Az út a Magyar sáncz nevü hegyfokon át viszen tovább, végre eléri a La Krucsa dombtetőt, melyen kereszt áll s melynek aljában a *Felső-Törcsnek* nevezett fiók vámhivatal van.

A Királykő kiágazásai már Tohánynál szorítják össze a völgyet, mely Törcsvártól D-re mindenütt szük, két oldalán a Királykő és Bucsecs között hullámos dombvidék terül, melynek szelid hajlású völgyei és gömbölyded magaslatai havasi legelőkül szolgálnak, imittamott szántóföldek is vannak. Ez 1010—1420 m. magas területet részint már a régi időben szállták meg czigányok és oláhok, részint az ujabb időben a szomszéd országból költöztek oda; így keletkezett Törcsvár körül a tizenegy havasi telep, melyeken összesen vagy 10,000 elolához hasodott czigány és oláh lakik, messzire szétszórt házikókban, kalibákban; leginkább baromtenyésztéssel foglalkoznak s a miveltségnek igen alacsony fokán állanak. Ezek a kalibások féligmeddig még most is nomád életet élnek; az egész Törcsvári járás közigazgatási tekintetben Fogaras megyéhez tartozik. Következők a havasi telepek: *Poárta, Simon, Alsó-* és *Felső-Mócs, Fundáta,* melyek a Törcsvári szoros keleti oldalán vannak, *Predjál, Magura, Pestere, Szirnyea* a nyugati oldalon, Törcsvártól É-ra *Szohodol* és *Uj-Tohány.* E falvak közől legnépesebbek: Alsó-Mócs (1414 lak.), Szohodol (1163 lak.) és Simon (1120 lak.). A Törcsvári járáshoz *Ó-Tohány* és *Zernyest* a Barcza völgyében, *Szunyogszeg* (Schnakendorf) meg *Vledény* a Homoród völgyében, és *Almásmező* (Pojana Meruluj) is

tartoznak. — Ezek szintén népes oláh falvak, Zernyestnek 2778, Ó-Tohánynak 2205, Szunyogszegnek 1893 lakosa van. Zernyest házai a Királykő éjszaki alján lerohanó Riu patak völgyében vannak szétszórva; az ujabb időben nevezetes ipartelep, nagy papirgyár keletkezett ott.

Feketehalomból az országút ÉNy-ra vonúl s a hegységen, meg Vledény és *Persány* falvakon át az Olt völgyébe, a Fogarasi medenczébe jut; *Sárkány* helységtől kezdve az Olt déli oldalán nyugati irányban kanyarodik tovább. Persány kis falu, közelében, DNy. felé van *Ó-Sinka* (1443 lak.) s ettől DK-re a hegyek belsejében *Uj-Sinka* (1481 lak.).

Sárkány járási főhely, lakosai fele részben németek, fele részben oláhok, számuk 1443. Ott jön le az országút, mely Héviz felől déli irányban követi az Olt völgyét. Ebben Fogaras megye határa *Kucsulátáig* terjed É. felé, ettől D-re esik *Felső-* és *Alsó-Venicze*, melyek szintén oláh falvak; az utóbbi népesebb.

Sárkány felől az út *Mundrán* át a megye székhelyére, *Fogarasra* visz. Ez körülbelől egyenlő távolságra fekszik egyfelől Brassótól, másfelől Nagyszebentől; az Olt déli oldalán terjed el a lapályon. Legnagyobb nevezetessége a helység közepén levő vár, mely négyszegletü épület négy sarokbástyával; erős kőfal keríti. Hajdan széles árkok is övezték, melyek vizzel teltek meg, most szép gyep zöldel bennök, külső oldalukon pedig csinos sétaút veszi körül az egész várat. Ebben még most is van katonai őrség. A Fogarasi vár már III. Endre idejében említtetik, azután a királyi adománylevelekben gyakran fordul elő, I. Leopold idejében a Fogarasi uradalom és a vár a kir. kincstár birtokába került; az uradalmat utóbb megosztották, egy részét a brassói szászoknak zálogosíták el, más részét a határőrvidékhez csatolták. Mostanában Fogaras takaros kis város, lakosai magyarok, németek és oláhok, számuk 5307.

Fogaras határában az állami ménes 1874-ben szervezteték. Területe 14,542 kat.-hold, melyben 5942 h. mezőgazdasági és 8600 h. erdei kezelés alatt áll. A mezőgazdasági területből 3086 h. szántóföld, 997 h. rét, 532 h. legelő, 1000 h. bérlet, 138 h. belsőség, 188 h. terméketlen. A ménesbirtokon a tagosítások csak 1884-ben fejeztettek be, azért eddigelé rendszeres gazdálkodást még nem lehetett folytatni.

A fogarasi ménesben tisztán lippizai fajtáju anyag tenyésztetik s feladata a hegyi fajtáju lóanyag javítására alkalmas méneket nevelni. E ménes létszáma 1884 végén 337 db. volt; ebből a tenyész-

törzset 6 mén és 87 anyakancza képezte. A ménest egy méneskari alezredes parancsnoksága alatt 4 méneskari tiszt kezeli; az orvosi személyzet egy polgári emberorvos, 2 állatorvos s 3 gyógykovács; a legénység létszáma 152 ember.

Az állattenyésztési ágak közül a ménesbirtokon möllvölgyi tehenészet és bivalygulya tartatik fenn, mindkettő tejelési haszonvétel és országos tenyésztésre fiatal tenyészállatok nevelése czéljából. 1884 végén a möllvölgyi tehenészetben volt: 2 tenyészbika, 37 tehén, az ivadékkal együtt 103 darab; a bivaly-gulyában pedig 2 bika és 48 tehén mellett az ivadékkal együtt szintén 103 db. Ezenkivül a ménesbirtok tart egy tínógulyát mintegy 189 darabbal s évenkint bivalyokat szokott hizlalni, melyekből a múlt évben 172 db. volt felállítva.

A ménesbirtokot kezeli egy igazgató vezetése mellett 9 tisztviselő, a cselédek és kézmivesek száma 171; az igáserő állománya 44 ló és 213 db. ökör. Fentart a ménesintézet egy népiskolát egy tanítóval s egy tanítónővel.

Fogaras megyének többi helységei jobbára szegényes oláh falvak, lakosaik földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. Némely határban jó dohány terem. A hegyek felé eső falvak gyakran népesebbek, mint azok, melyek az Olthoz közelebb fekszenek. Igy pl. *Lissza*, *Felső-Árpás* jóval népesebbek, mint *Lucza*, *Bethlen*, *Vojla*, *Resimbák* stb. *Felső-Ucsa* is népesebb, mint *Alsó-Ucsa*. Legnépesebbek: *Felső-* és *Alsó-Porumbák*, *Felső-Árpás* és *Drágus*. *Kercz* faluban hajdan a cziszterczieknek gazdag apátságuk volt, ezt I. Mátyás eltörlé s javait a nagyszebeni főtemplomnak adományozá; az apátsági templomból még csak a szentély maradt meg. Kercz faluban a szászok vannak többségben, de a lakosok száma csak 913.

Porumbák, melynek határában az erdőben egy telep és üvegcsűr van, még Fogaras megyéhez tartozik; de *Felek*, *Rakovicza*, *Alsó-* és *Felső-Sebes* meg *Porcsesd* már Szeben megyébe vannak kebelezve. Ezek mind népes falvak, lakosaik jobbára oláhok, csak Feleken (Freck), mely a legnépesebb (2748 lak.), nehány száz német is lakik. A falu dísze egy szép urasági kastély meg park.

IX.

Erdély délnyugati vidékei, a Szebeni hegység, a Pareng és Vulkani hegycsoportok, a Hunyadi havasok, a Retyezát, Szeben és Hunyad megyék, a szászok.

A Fogarasi havasok Ny. felé a Verestoronyi szorosig terjednek, mely Erdélynek déli hegyláncát egész szélességében átmetszi s

az Oltnak utat nyit D-re Romániába. Magasra tornyosúlnak ama havasok sziklaormai, mindazonáltal csak egyszerü szabályos hegységet képeznek, a vizválasztó főgerincz a határon kanyarodik el, É. felé rövid, D. felé hosszabbacska oldalbordákat bocsát. Sokkal bonyolódottabb az a hegyrengeteg, a mely a Verestoronyi szorosnak nyugati oldalát szegélyezi s onnan elláthatatlan messzeségre kiterjed. Hossza K-ről Ny-ra több mint 150, szélessége É-ról D-re 70—90 km. Nyugati szakaszai az erdélyi határon túl terjedve Krassó-Szörény megyét hálózzák be, az Al-Duna nagy völgyszorosát alkotják, s végső hullámaik csak Temes megyében laposúlnak le. Az oldalágazatok É. felé a Nagyszebeni, Szerdahelyi, Szászsebesi dombos térségekre s a Maros völgyére, D. felé pedig Oláhország alföldjére ereszkednek. A hosszan elnyuló, majd egyközü, majd sugárosan vagy legyező alakjában szétterjedő hegyágak kisebb-nagyobb csomókban futnak össze, köztük mélyen bevágódott, szűk völgyek nyílnak, melyeken bővizü patakok csörtetnek le. A völgyek oldalait s a hegygerinczeket roppant erdőségek foglalják el, a melyeket csak a havasi legelők szakasztanak meg. Ezek kivált a magas gerinczek bogárhátain terjednek el, honnan az erdőt már régen letarolták s még folyvást irtogatják. Azokon a nagy havasi legelőkön (pojána) búján zöldel a fű, az eső gyakori, a harmat sohasem marad el, a patakok és források vize bőven fakad ki a hegyek gyomrából, friss és tiszta; a levegő is tiszta, egészséges. A déli hegységek ama verőfényes szellős pojánái az oláhok igazi kedves hazája. A magas hegyhátakon több a lapos föld, mint a mélységes völgyekben, ezer meg ezer juh legel rajtuk most is, úgy mint századokkal azelőtt.

A hegységi rengeteg belsejében csak két jókora völgymedencze van, a melyekben népes helységeket találunk, a Zsil és Sztrigy medenczéje. A hegyrengetegek főtagjai: a *Szebeni, Parengi, Vulkáni* és *Retyezát* hegycsoportok, meg a *Hunyadi havasok*. Mindezen hegységek túlnyomóan kristályos palákból állanak.

Szerdahelytől D-re a *Frumoásza* regényes hegytömege emelkedik, melynek délkeleti legmagasabb sziklás kúpja a *Csindrel* (2248 m.). Ennek szívalakú, sziklatornyokkal övezett katlanában szép tengerszem van, ebből folyik ki a *Szeben* vagyis *Czibin;* a folyócska elsőben járatlan vad erdős szakadékon éjszaki irányban csörtet, csakhamar sziklák közzé szorúl, a sziklaszorosokból kisebb-nagyobb szökésekkel kiérvén, hol szélesebb, hol szűkebb völgyben kanyarodik tovább, mígnem Gurarónál völgytorkát elhagyja s a síkságra ér, melyen K-re és Nagy-Szeben városán alúl D-re fordúl, hogy az Olt-

tal találkozzék. Ekként több mint 74 km. hosszú ívet kanyarít. Ugyancsak a Csindrelen, a hegy déli oldalán két patak ered, melyek DNy-ra folyván, a *Sebessel* egyesűlnek. Odábbb DK-re a *Czód* ered, mely éjszakkeleti irányban folyván, Talmácsnál a Szebenbe szakad. A Czód és Szeben völgyei között a *Resinári hegysor* terjed el, mely a Frumoászából kiindúlván, ÉK-re Nagy-Disznód (Heltau) felé vonúl. Főcsúcsai a *Besineu* (1952 m.), *Geusora* (1978 m.) s a Kis-Disznódtól (Michelsberg) D-re emelkedő *Bálványhegy* (Götzenberg, 1312 m.). Ennek keleti oldalát a Czód szép vize locsolja, nyugati oldalán a Rózsakertnek nevezett nyereg van, éjszaki oldalán Nagy-Disznód felé a Paradicsom terül el. Gyönyörű tájék az, árnyas erdők, festői sziklacsoportok, virágos völgyek és sötét szurdokok váltakoznak egymással.

A Resinári hegysortól D-re még nagyobb hegység emelkedik, mely K. felé vonúlván több ágra szakad, s a Czód és Nagy-Lotár völgyei között elterjedvén, a Verestoronyi szorosnál végződik. E nagy hegység a Frumoászától DNy-ra a *Pojána-Mujeri* (Nők rétje) havassal kezdődik, onnan a *Piátra-Alba* (Fejérkő 2182 m.) havassal ÉK-re, a *Sztefilistye* (Stefleste) hegytől kezdve K-re vonúl; főcsúcsai a *Krisztest, Koncza, Galbina* vagyis *Voinagu-Kataniesk* (1855 m.), a *Szterpu* vagyis *Fekete kúp* (2146 m.) és a *Girku* (2078 m.) A Galbina mellett egy ösvény viszen át Oláhországba. Ugyancsak abból a hegyből indúl ki az ÉK-re vonuló oldalág, mely a Czód és Kis-Lotár völgyeit választja el egymástól és Talmácselnél végződik; fő csúcsai: a *Duduruk, Mocska, Tomnatik, Preszbe* (1734) és a *Muma.*

A déli oldalágak Oláhországban terjednek el, szintén rengeteg erdőkkel fedvék. Mindezek a hegysorok a *Szebeni hegycsoporthoz* tartoznak, melynek fő csomója a Frumoásza. Ugyancsak ahhoz a csoporthoz számítják azokat a hegyeket is, a melyek a Szeben és Sebes völgyei között terjednek el; ide tartoznak: a *Szerbotile* és *Oássza* (1725 m.), melyek a Csindreltől Ny-ra esnek, továbbá a *La Sztrimbile* (1822 m.) és *Muntye-Gugu* (1397 m.). Onnan a főgerincz ÉNy-ra húzódik a *Gyálu-Váruluj* (950 m.) felé, s oldalágai Szelistye és Szerdahely vidékéig vonúlnak.

A Szebeni hegycsoport nyugati oldalán egy bajosan járható ösvény a Sebes völgyéből a Nagy-Lotár felső völgyébe, onnan pedig a Zsilerdu völgyébe visz s ekképen Szász-Sebest Krajova oláhországi várossal kapcsolja össze. Ettől az ösvénytől Ny-ra a *Parengi hegycsoport* emelkedik, a mely a Zsil völgyéig terjed. Ez egészen kristályos palákból áll és felette zord hegység; közepes magassága

1865 m.; főgerincze épen az ország határán nyúlik el. A bükkerdők 1000 m. magasságig terjednek, feljebb fenyvesek vannak 1580 m. magasságig, azután havasi rétek következnek; a legmagasabb ormok kopár sziklák. A hegység legmagasabb csúcsai a *Kirsa* (2414 m.) és *Szklavej* (Szklevoi, 2424 m.); a *Pareng* vagyis *Parang* odább É-ra esik jóval alacsonyabb (2090 m.); a Szklavej orma alatt nehány apró tócsa van. E hegycsúcsokhoz keskeny oldalágak csatlakoznak, a melyek minden irányban vonúlnak; közöttük sötét szurdokok vannak bevágódva. Az éjszaki ágak a Zsijecz patak völgyére ereszkednek, mely K-ről Ny-ra vonúl s a Magyar-Zsil szép völgyébe torkol. A Zsijecz völgyétől É-ra a *Kápra* (Keskehegy) emelkedik, lapos tetején buja havasi legelők vannak és számos juh legel. Hozzája csatlakozik egy félkörben elvonuló hegygerincz, melynek éjszaki sarokbástyája a *Szalanya* (1722 m.), keleti oldalán a *Partaren* (1680 m.) emelkedik, a melyet a Pojána Mujeritől egy mély szakadék választ el. Az említett hegykaréj Ny. felé nyílik, rajta erednek a Magyar-Zsil forráscsermelyei.

A Szalanyától ÉNy-ra a *Klobucset* (1896 m.) emelkedik, melyhez É. felől a *Vurvu-lui-Petru* csatlakozik. Ez a Hunyadi havasoknak egyik csomópontja. Belőle két hosszú hegysor indúl ki; egyik a Sebes völgyének nyugati oldalán É-ra, Szász-Sebes, a másik a Kudsiri völgy nyugati oldalán Szászváros felé vonúl. Annak főcsúcsai: a *Vurvu-Paltinej* (1667 m.) és *Gyálu-Ivánuluj* (Ivanyest, 1390 m).; emezéi a *Szurian* (2050 m.), *Szkierna, Gyálu-Nyágra, Batrina* (1794 m.) és *Godján* (1647 m.).

A Szebeni hegység erdőségeit a fejsze és a tűz már erősen fogyasztotta, a hegység éjszaki aljában levő népes helységek lakosai nem mívelik az erdőt, hanem csak pusztítják, a havasokon élő oláh pásztor pedig esküdt ellensége az erdőnek, s ezt tűzzel-vassal írtogatja, hogy nyájai számára új meg új legelőt nyerjen. Nagy területeket foglalnak el a tisztások és gyepmezők a Hunyadi havasokban, a Sebes völgyétől Ny-ra eső hegyrengetegben is, sőt azok a hegyek az oláh pásztorok havasi életének fő szinhelyéül szolgálnak; mindazonáltal még szűz erdők is vannak ott, az előhegyeket sok helyen a völgyek fenekéig érő szép bükkerdők, a magasabb hegyoldalokat és az árnyas szakadékokat komor fenyvesek lepik el; a gyepmezők leginkább a hullámos hegyhátakon zöldellenek, a legmagasabb ormokat az ágasbogas gyalogfenyő és törpe borókabokor fedi be, meztelen sziklatömbök kevés helyen mutatkoznak. Azért azokban a havasok-

ban zergék sincsenek, de elég gyakoriak a medve, vaddisznó, őz és szarvas, néhol a hiúz is tanyázik.

A Szurian és Godján havasokhoz csatlakozó hegyágak É. felé Szászváros vidékéig, Ny. felé pedig a Sztrigy széles völgyéig terjednek. E nyugati hegyágazatok sok helyen már le vannak tarolva, azért össze-vissza szabdalvák, elárkosodvák. Legkopárabbak a mészkő hegyek, melyek kietlenségöknél fogva néhol a karsztra emlékeztetnek. Ilyen krétaképletű mészkő hegyek nevezetesen a Sztrigy mellékein, Petrosz, Merisor és Banyicza környékein vannak. Vereses vagy tarka márványbreccia alkotja a *Piátra Rosszulujt* s azt a hegyet, melyben a *Csetátye Boli* hires barlang van. Más barlangot odább ÉNy-ra Ponor határában találunk.

Abban a nagy hegyrengetegben, a mely a Szeben és Olt völgyeitől Ny-ra a Zsil és Sztrigy völgyéig elterjed, egyetlenegy falu sincsen; a havasok csak a nyári hónapokban népesülnek meg. Tavasz nyiltával kihajtják, őszszel visszaterelik nyájaikat az oláh pásztorok (csobánok). A különben járatlan utakon élénk forgalom van a nyári hónapokban, szekérrel a havasi ösvényeken nem lehet járni, lóháton hordják fel az élelmi szereket a havasi népnek, s hordják le a helységekbe a sajtot, túrót és vajat, a gyapjut és bőröket. Hajdan nyár derekán a bíróság is kiment a havasokra, hogy a havasi nép peres ügyeit elintézze. A Szkierna havasra ment ki a bíróság, melynek tagjai a vajda-hunyadi kincstári tisztviselőség, Hunyad megye és Szászváros tanácsának kiküldöttjei voltak. A birák Sz.-Péter és Pál napján jelentek meg a Szkierna fenyvesének szélén épült nagy faházban, hol már nagy népsokaság várta őket. Gyorsan és minden teketoria nélkül végezték el a panaszos ügyeket, az ítéletet rögtön végre is hajtották. Néha egy hétig, néha két hétig állott a törvényszék, mert elébb a pereket mind elintézték, csak azután távoztak el. Míg a bírák komoly munkát végeznek vala, a környékről összegyülekezett nép a maga módja szerint vigadozék és mulatozék. Ezt az ősi intézményt, t. i. a havasi törvényszéket csak 1852-ben törlék el.

A Csetátye Boli alatt elfolyó Banyiczai patak a Magyar Zsillel egyesül, mely, mint említettük a Kápra és Szalanya közötti völgykatlanban ered, s Petrillát elhagyván, DNy-ra, azután pedig D-re fordúl. Borbátenynél az Oláh Zsilbe szakad, mely messze DNy-ról, az ország határáról folyik KÉK-re. Az egyesült Zsil D-re kanyarodik s Oláhorszságba a hegylánczon keresztül oly keskeny és vad szorosban tör át, hogy ebben gyalogösvény sincs. *Gura Szurdukuluj* a szorosnak a neve. A két Zsil völgymedenczéje DNy-ról ÉK-re nyú-

lik el hosszan, szélessége alig több mint $3^1/_2$ km. Éjszaki oldalán a magas és szaggatott *Retyezát* s a hozzája csatlakozó mellékláncz, déli oldalán a *Vulkán* hegység, K. felé a *Pareng* emelkednek. É. felől, a Sztrigy völgyéből csak bajosan járható két úton lehetett a Zsil völgyébe jutni; az egyik Petroszból a Toroknak nevezett szorosban Krivádián és Merisoron át Banyiczába és Petrozsénybe, a másik egyenest D-nek tartva a Bábi hegyen át a zsilvölgyi veszteglőbe vitt. Onnan pedig csak egy havasi út, a melyen szekérrel még most sem lehet járni, visz át az 1877 m. magas *Strázsa* hegy keleti oldalán levő *Vulkáni hágón* Oláhországba. A Zsil völgye tehát csaknem teljesen el volt zárva a többi világtól. Mindazonáltal e félre eső vidéken a XVII. század óta tíz falu s nehány telep és szállás keletkezett az írtványokon, a Hátszegi medencze délkeleti részében levő falvak rajai s a szomszédos Oláhország jövevényei alapíták azokat. Szegény oláh pásztornép lakik vala a zsilvölgyi elszórt falvakban, a házikók fa szálakból vannak összetákolva s deszkákkal fedve, minden házikó körül egy-egy darab írtvány, kaszáló és szántóföld van, a folyó mentében sorakoznak a lakások s annyira szerte szét szórvák, hogy az utas azt sem tudhatja meg, hol szűnik meg az egyik, s hol kezdődik a másik falu. A Magyar-Zsilnél *Petrilla, Petrozsény* és *Livadzel* vannak, azután *Alsó-Borbáteny* következik; az Oláh Zsilnél *Felsö-Borbáteny, Zsil-Korojesd, Vajdéj, Mácsesd, Lupény, Hobiczény, Urikány* és *Kimpulnyák* épültek. Mácsesd közelében van a veszteglő intézet s a vulkáni vámház. A szántóföld kevés, s gabnát azon sem igen lehet termeszteni, a kukoriczát is jobbára a Hátszegi völgyből és Oláhországból kell oda szállítani. A lakosok tehát leginkább állattenyésztéssel foglalkoznak s félig meddig nomád életet élnek. Ámde a természet mégis nagy kincscsel áldotta meg a félreeső völgyzugot; benne igen nagy barnaszén-telepeket rakott le. A barnaszén a völgy hosszában vagy 30, szélességében pedig több mint 3 kilóméter területen van lerakódva, a szénteknő a szélein fel van tolva, ugy hogy több helyen felszinre kerül, néhol a völgy közepén is a patakok elmosták a széntelepek takaróját. Nevezetesen Petrilla, Petrozsény, Zsil-Vajdéj, Mácsesd, Lupény és Urikány határaiban vannak széntündékek. Az Anyinyora patak a barnaszénben vájta ki medrét, hömpölyei, partjai merőben barnaszénből valók. Most már valami 35 széntelep van feltárva, az egyes telepek vastagsága 0.6—7.8 méter. A legnagyobb mélység, a melyet fúrással eddigelé elértek, 730 m., s ezzel a telepek feküjéig még el nem jutottak. A zsilvölgyi szén

az oligoczén képződményhez tartozik, igen jeles barnaszén. Vele együtt agyagos vaskő is előfordul vékony rétegben.

A nép már régen tudta, hogy ott éghető szén van: azt mondják, hogy a múlt század végén Laudon tábornok Mácsesdnél felgyujtatta a széntündékeket, hogy a törökök előnyomulását megakadályozza. De a közfigyelem a Zsil völgyének kincseire csak századunk negyvenes éveiben kezdett fordúlni. Elsőben a Hoffmann és Maderspach család, majd a Brassai bánya- és kohó-társaság foglalt el bizonyos területeket, végre a kincstár is tette. Az ötvenes évek óta különböző vasutakat tervezgettek Erdély számára, hosszas vajudások után felépült az »Első erdélyi vasút« s 1867—1870-ben ennek szárnyvonala is elkészült, mely Piskinél szakad ki s a Sztrigy völgyén fölfelé Petrozsénybe visz. A vasút építése a Sztrigy téres völgyében könnyen ment, annál nagyobb nehézséggel járt a Bár és Petrozsény közötti szakasznak kiépítése. A tervezők és építtetők a geologiai viszonyok kellő tanulmányozása nélkül fogtak a munkához. Nagy bevágásokat, magas töltéseket és nyolcz alagutat kellett építeni felette kedvezőtlen területen, melyen folyvást küzködni kell a csuszamlásokkal.[1]) Igen vérmes reményekkel kezdék a vasutat építeni, a sztrigyvölgyi vaskőtelepek és a zsilvlögyi kőszén aranyhegyeket igértek, oda tódultak a vállalkozók és kincskeresők. Petrozsény hirtelen nagy sürgés-forgásnak központja lett. A kincstár Lónyabányán, Petrillában, Deákgyarmaton, a Brassai társaság más helyeken míveltették a szénbányákat és létesítettek új gyarmatokat. Ámde az aranyálmak csakhamar eltűntek. Az 1873-diki pénzválság nagyon is lehűté a vállalkozási kedvet. A vasút csak Petrozsényig épült ki, az Oláhországgal való csatlakozás abban maradt, még szekérrel járható utat sem építettek.[2]) A kincstár veszteséggel műveltette a bányákat, azért 1879-ben a Brassai társaságnak adta bérbe 18 évre. A munkások száma nagyon csökkent, a Deákgyarmat egészen elpusztúlt.

Mostanában leginkább csak Petrozsény és Petrilla határaiban míveltetni a brassai társaság a bányákat, mintegy 800 munkást[3]) foglalkoztat; az évi eredmény $1^1/_4$ millió mm.

[1]) L. *Téglás Gábor:* a Piskii-Petrozsényi hegyi vasút, Földrajzi Közlemények, 1881. évf. 73 s k. l.

[2]) Az út építését a közlekedésügyi miniszterium ugyan már 1880-ban rendelte el, de vajjon elkészült-e már s folytatták-e Oláhországban, azt nem tudjuk.

[3]) A bérleti szerződést a m. kir. pénzügyminiszter igen hamarosan kötötte meg az említett társasággal, melynek főrészvényesei külföldiek, a szerződésben a kincstári munkásokról, kik nagyobbára magyarok voltak, nem gondoskodtak, a társaság mindjárt az első 6 hónap múlva a magyar munkások legna-

Petrozsény mégis nagyon emelkedett, városias jellemet öltött, rendesen épült utczákból áll.

A Vulkáni hegység, mely az Oláh-Zsil völgyének déli oldalát szegélyezi, az egyesült Zsil áttörésétől Ny-ra vonúl, odáig a hol Erdély, Magyar- és Oláhországok egybeszögellenek, vagyis a *Szkerisóra* hegytömegig. Főgerincze az ország határán kanyarodik el, legmélyebb rése a Vulkáni hágó. Főcsúcsai a *Vurvu-Recsi, Strázsa, Muncsel-Máre* (1672 m.), *Gyálu-Szigleu, Gy. Arkánuluj, Gy. Nedeju, Vurvu-Oszla, Pietrille Albe, Piátra Girdoman* és *Szkerisóra Máre.* A főgerincz É-ra csak rövid, D-re pedig jóval hosszabb oldalágakat ereszt, ezeket mélyen bevágódott keskeny szakadékok választják el egymástól, melyeken bővízű patakok sietnek le a Zsillel egyesülendők. De a hegység délnyugati lejtőin eredő Cserna DNy-ra kanyarodik s Oláhországból Magyarországba csap át.

A *Vulkáni hegység* oldalait erdő, gömbölyded gerinczeit és tetőit gyep fedi; benne szintén a kristályos palák uralkodnak, de helyenként a krétaképződményhez tartozó mészkő mutatkozik, kivált a hegység nyugati részében, a hol a festői *Plejese* havast s a *Kis-* és *Nagy-Szkok* sziklás szakadékait alkotja.

Az Oláh-Zsil forrásainak környékén, a Girdomani őrház fölött a *Szkurul* emelkedik, ebből indul ki az a hegysor mely a Zsil völgyének éjszaki oldalát szegélyezi; DNy-ról ÉK-re vonúlván, Vajdéj, Petrozsény és Banyicza felé kanyarodik s ott a Hunyadi havasok délnyugati ágaihoz csatlakozik. Ekként a Zsil vizkörnyékét a Sztrigyétől választja el. Főgerincze keskeny és kanyargós, hosszabbacska oldalágakat csak D. felé bocsát; egyik éjszaki harántága a *Kosztura,* mely a Riu-Máre vagyis Borbátvíz és a Lepuzsnyik forrásai között emelkedik, a Retyezáthoz kapcsolja. A hegysor főcsúcsai Ny-ról K-re menve: a *Sztanulecz, Gyálu Bultuj, Zenoga* (2198 m.), *Fudzsáczel* (1680 m.), *Tulisuj* (1786 m.) s az *Obroka* (1566 m.). A Tulisujhoz É. felől a *Vurvu le Báj* (1576 m.) csatlakozik, mely Uriktúl D-re emelkedik. A Gyálu-Bábi hágóján túl K-re a hegysor legkeletibb nyulványa a *Vurvu-Boleanu;* ez meredek hegyfok, mely a Csetátye Boli hegyével szemben tornyosúl, tetején régi várnak maradványait fedezték föl, mikor a vasútat építék; követi a Boli barlang előtt álló hídhoz s az ottani alagút toldalékához használták fel. Ezt a várat vagy a dákok, vagy pedig a rómaiak építették.

Az említett hegysort a Retyezát hegységtől csak a Borbátvíz

gyobb részét elbocsátá, ezek a kincstári társládába befizetett pénzt visszakövetelték, 24,000 frtot vissza is kaptak, a pénzt elitták s azután elkallódtak.

és a Lepuzsnyik szakadékai választják el. Mindkét folyócska a Sztrigybe ömlik; a Borbálviz mint Riu Máre (= nagy patak) elsőben K-nek tart, azután hirtelen É-ra fordúl s egy keskeny szoroson a Vurvu le Báj nyugati oldalán, áttör a hegységen s Puj felé siet, hol a Sztrigybe ömlik. A Lepuzsnyik a Retyezát fő tömegének déli oldalán DNy-ra és Ny-ra kanyarodik, azután É-ra fordulván, a Retyezátot az Erdély határán emelkedő *Godján* és *Gugu*, valamint a *Vurvu-Petri* hegytömegeitől választja el; felső keskeny szakadékszerű völgye nagy félkört ír le. A vad havasi patak csak Gaurénynél és Malomviznél ér ki a hegységből, s azután az egész Hátszegi medenczét szeli át; útjában a Reuseczczel s a Retyezát éjszaki oldaláról lerohanó nehány patakkal egyesül s végre Őralja-Boldogfalvánál a Sztrigybe ömlik. Igy tehát a Hátszegi völgynek fő vize, a nép csak Nagyviznek nevezi, féktelen szilaj természete van. Tavaszszal hóolvadáskor annyira megárad, hogy a két part lakóit merőben elzárja egymástól. »Rengő hullámai fölött gyenge pallókon át közlekedik a nép, a ki ilyenkor rámerészkedik, alig felejti el azt a rémítő morajlást, melylyel alatta az asztalnyi sziklákat hömpölygető áradat tova száguld.« Hidat csak Boldogfalván építettek a folyón, de a széles híd alatt csak egy kis ága folyik, a víz nagyobb része új medret vájt magának.

A *Retyezát* tehát D-ről, K-ről és Ny-ról mély szakadékok által van a szomszédos hegyektől elválasztva, É. felé pedig a Hátszegi völgymedenczének hullámos térségére, virúló mezőire, sűrűn elhintett falvaira tekint alá. Büszkén emeli fel ormait az egész környezet fölé. A Hátszegi medencze közepes magassága körülbelől 450 m.; Puj 411, Hátszeg 314 m. magasságban fekszenek, a hegység főcsúcsa pedig 2472 m. magas. Éjszaki oldalán legalúl széles övben a lombos erdők, leginkább bükkesek terjednek el, azután a hegység pereme aránylag nagyon meredekül emelkedik s jobbára fenyvessel van fedve. Feljebb menedékesebb lejtők következnek, nagy havasi gyepmezőkkel. Ezeket az ágas-bogas gyalog fenyő sziklás öve váltja fel, végre a meztelen szaggatott ormok és csúcsok tornyosúlnak, melyeken roppant sziklaomladékok és kőtáblák vannak felhalmozva és elszórva. Imitt-amott nyár derekán is kis hómezők mutatkoznak a gödrökben. Az erdőben sok nagy vad tanyázik, a sziklás ormokon a zerge él, a legmagasabb tetők felett a keselyű és sas kering; a havasi legelőkön nehány pásztorszállást találunk; a juhnyájakat gyakran megtizedeli a medve és farkas. Egy szóval a Retyezát Erdélynek egyik legszebb és legérdekesebb hegysége, a havasi vadászok egyik

kedvelt helye. A zerge-vadászok a hegység főcsúcsától DK-re eső Zenoga tónál szoktak tanyázni. Kilencznél több apró tengerszem van a Retyezáton, 2000 m. magasságban levő sziklás teknőkben, melyeket 100—150 m. magas sziklaormok öveznek. Közöttük legszebb és legnagyobb a Zenoga, belőle folyik ki a Lepuzsnyik.

A hegység legmagasabb csúcsa a tulajdonképeni *Retyezát,* a főgerincz éjszaki oldalán tornyosúl, alakja olyan mint a csonka kúpé, melynek hegyét levágták, onnan a neve, t. i. levágott hegy. Belőle É. felé két hosszú hegykar indul ki, melyek Ohába és Malomiz vidékéig érnek; DNy-ra egy szaggatott oldalu széles hegytömeg csatlakozik hozzája, melynek főormai a *V. Radiesu* és *V. Szekerilor.* Végre K. felé egy keskeny gerincz vonúl, mely azután legyező alakjában terjed szét; legéjszakibb nyulványai Pestere és Korojesd vidékéig érnek. A keleti ágak legmagasabb csúcsa a *Lanczíku* (2108 m.). Pestere határában nevezetes barlang van.

A Retyezátot legkönnyebben Malomviz felől mászhatjuk meg, a Zenoga tóig lóháton is mehetünk, igaz gyakran nyaktörős az út, eleintén a sok össze-vissza dőlt fákon át, utóbb a sziklaszálak között kell kapaszkodnunk. Tetejéről minden oldal felé messzire terjedő kilátás nyílik. Közvetetlenül alattunk É. felé a Hátszegi medencze tárúl fel, mintha földképe volna előttünk, a csillogó patakok mint ezüstszálak vonúlnak végig a térségen, partjaikon egymást éri a sok falu; K. felé a Hunyadi havasok és a Pareng, közelebb a Vulkáni hegység erdős rengetegeit pillantjuk át, Ny. felé a Magyarországról benyuló hegységeket, velünk szemben a Vurvu-Petrit, odább É-ra a Ruszka hegység tömkelegét láthatjuk. S a két nyugati hegytömkeleg között egy mélyen bevágódott széles völgyelés nyílik a Hátszegi medencze felé. Ez a *Vaskapu* völgyelése, mely legkényesebb utat nyit a bérczkoszorúval övezett Erdélybe. Ezen az úton vonúltak be a római legiók, mikor a dákok büszke királyával csatára keltek, s ugyancsak ezen az úton rontottak be nem egyszer a törökök.

Szép a Sztrigy vidéke, a háromszögletű Hátszegi völgy Erdélynek legfelségesebb kertje, melyet köröskörül gömbölyded dombsorok, erdős hegyek s merész szabású sziklatetők öveznek. Az utas, a ki a Sztrigy völgyén fölfelé menve Váralja környékéről verőfényes napon először pillantja meg, azt vélné, hogy a tündérek kertjét látja, oly szép a mosolygó térség, a kéklő hegykoszorú, melyen a Retyezát uralkodik. A térségen vagy 80 falu van elhintve, a templomtornyok bádog teteje csillog a napfényben, itt is ott is csinos kastélyok mutatkoznak, a zöldelő kaszálókat és rengő vetéseket szép berkek és gyü-

mölcsösök szakasztják meg. De ha közelebbről tekintjük a vidéket és helységeit, akkor sokat veszít a szépségéből. A szilaj patakok partjain sok helyen nagy kőmezőket találunk, a falvak jobbára nyomorult viskókból állanak, oláh lakosaik a szegénység és nyomor jeleit mutatják. Az egész nagy térségen nincsen városnak nevezhető helység, a természet szépségéhez nem járúl hozzá az ipar és művészet.

Más élet lehetett itt hajdan. Ott van a térség nyugati szögletében, a Vaskapui szoros torkolatában *Várhely*, mely most nyomorult oláh falu, az oláhok szláv névvel Gredistyének nevezik. E falu helyén s a környéken feküdt hajdan Dekebal dák királynak székvárosa, *Szarmizegetuza* s a római Dákia fővárosa, *Ulpia Trajana*. Hatalmas vár, díszes templomok, nagy amfitheátrom, paloták, oszlopcsarnokok, képszobrok ékesítették a nagy és népes várost. Helyét csak éktelen kőrakások, elszórt tégladarabok és holmi oszloptöredékek mutatják; a romok között sok feliratos követ, szép mozaikokat és néhány más becses műtárgyat leltek; de a legérdekesebb maradványok már eltűntek; megsemmisítették vagy elczepelték. Csak néhány alapfal maradt meg, s így néhány építménynek a helye és alaprajza még felismerhető. Az omladékok alatt talán még sok kincs hever, de rendszeres ásatásokat kellene tenni s akkor a falu kunyhóit el kellene távolítani.[1])

Várhelytől É-ra a hátszegi országút közelében fekvő minden faluban több-kevesebb római emléket láthatunk. *Demsusban* egy különös templom van, a mely némelyek szerint régi római templom, csupa római faragott s részint feliratos kőből van építve. Sok feliratos követ és más emléket *Alsó-Farkadinban*, a gr. Lónyay-féle kastélyban is láthatunk. Ezek leginkább Várhelyről kerültek oda. A kastély egy hegy alatt épült, szemben a Retyezáttal. Tornácza elé félkörben kanyarodó lejtős út vezet, a melyet az udvartól erős mellvéd választ el. Ezt a mellvédet csupa római kövekből rakták ki; a föl- és lejárat csúcsát egy-egy oroszlán őrzi, a magas középtájt a legnagyobb feliratos emlék-

[1]) Szarmizegetusa vagyis Colonia Ulpia Trajana Augusta, Dákiának metropolisa, Sargetia (most Zajkányi víz) mellett feküdt, nagy város volt, úgy látszik, hogy külvárosaival és villáival É. felé majdnem a mostani Hátszegig, a Zajkányi völgyön fölfelé pedig Bukováig ért; a Castrum maradványai Várhely keleti részében láthatók, egy részét kunyhók és kertek foglalják el; az amfitheátrom helyét a falutól É-ra egy hosszukás romhalmaz mutatja, egy részén szántóföld van; a falu keleti oldalán holmi kőkoporsókat, hamuvedreket stb., a keleti oldalán pedig siremlékeket találtak. (L. *Carl Goos:* Chronik der archaelogischen Funde Siebenbürgens, 1876.)

táblák foglalják el. Nehány emlék a hegy oldalán való parkban is van.

A völgy mostani főhelye *Hátszeg*, rendezett t. város, de csak 1808 lakosa van, köztük 281 magyar. Heti és országos vásárait az egész Sztrigyvidék látogatja. Közelében van *Váralja* és *Óralja-Boldogfalva*, mindkettő jelentéktelen oláh falu; az előbbi felett egy hegyen régi rom van, mely talán római őrtorony maradványa; az utóbbi helységben pedig a Kendeffy-családnak szép kastélyát találjuk. Szép uradsági lakásokat *Nalácz, Szacsal, Paklisa, Kernyesd* és *Uncsukfalva* helységekben is találunk. *Malomvíz* mellett egy meredek, 150 m. magas sziklaszálon *Kolczvár* festői omladékai láthatók. *Malajesd* falunál is van egy várrom. A vasút mellett fekvő *Csopea, Bajesd, Puj, Livádia, Petrosz* stb. helységekben alig találunk említésre méltó dolgot. *Krivádia* közelében, a krivádiai patak keleti oldalán a Gyálu-Bábi hegyen egy római őrtorony áll, melynek falai több mint 2 m. vastagok, 10 m. magasak, a torony átmérője 30 m.

A K-re eső hegyes vidéken való falvak közől csak *Muncseli Várhelyet* vagyis *Uj-Gredistyét* említjük meg: e falu a Godján hegytől Ny-ra, Szászvárostól D-re esik. Közelében a Városvíz két forráscsermelye között lonkásan emelkedő hegyháton egy ősrégi kerítő falazat van, mely négyszög kövekből, de vakolat nélkül épült, a hegy oldalán a Riu Albe felé zegzugos falazat vonúl le, faragott kövekből; a keleti oldalon 30 m. magas átmérőjű kerek toronynak alapfala látható. Bronz baltát, kőkalapácsot és egy nagy vaskoczkát, továbbá márvány és más kőlapokat, oszloptöredékeket, holmi tégladarabokat is találtak ott. Ezek az emlékek bizonyítják, hogy ott, az erdőrengeteg közepett, hajdan erősség és város volt. Hasonló erősítési maradványok három szomszédos hegyen is találhatók. Azt hiszik, hogy azon maradványok a rómaiak előtti korból való dák emlékek. Különböző arany és ezüst érmeket is találtak a környéken.

A Hátszegi medencze vizei Óralja-Boldogfalvánál, hol érdekes régi templom van, az Isztrigy vagyis Sztrigy folyóvá egyesűlnek s ott még egy völgyszoroson törnek át. Ezen alul a folyó völgye mindinkább kitágul, a hegyek mindkét oldalán hátrább vonúlnak. A szép térséget csak apró oláh falvak foglalják el; *Macsó* határában Hunyad megyének legjobb bora terem; a Plésai hegyek borát is dicsérik. Odább É-ra *Rusz, Zejkfalva, Puszta-Kalán* és *Kis-Kalán* falvak vannak. Puszta-Kalánnál a Brassai társaságnak vasmű-telepét találjuk, hol a Runki patak torkolatában épült Teleknél levő bányákból való vasérczet olvasztják ki. — Az érczeket a bányákból külön hegyi

vasúton szállítják az olvasztó kemenczébe, az apró teherkocsik vontatására sodronykötelet használnak. Kis-Kalánnál hévvizek fakadnak s ott egy fürdőhely van, már a rómaiak is használták a forrásokat; ott volt »Aquae«, »Vicus aquensis« központja. A mostani fürdő mellett egy mészkő laposon fürdőmedencze van bevájva, azt a rómaiak készitették. A faluban többféle római emléket találtak.

Batiz faluban kőedénygyár van.

Piski a Sztrigy torkolati lapályán fekvő falu, a véres ütközetről híresedett el, melyben Bem 1849. győzött. Azon falu mellett van a Sztrigyvölgyi vasutnak kiindulási helye, a vasúti állomás a különböző műhelyekkel, raktárakkal és munkáslakásokkal együtt külön telepet képez.

A Sztrigy völgyével egyközű a Ny-ra eső Csernavölgy, melynek mellékein nagy vasércz-telepek vannak. A Csernavölgy főhelye *Vajda-Hunyad*, mely a Cserna és Zalasd összefolyásánál fekszik; az r. t. város, 2303 lakossal, kik közől 1531 oláhajkú, a többi magyar és német. A kis város egy nagy kincstári uradalomnak feje, különböző hivataloknak székhelye, nagy piacza s nehány csinos háza van, de piacza és útczái csak a heti és országos vásárokon népesülnek meg.

A kis város legnagyobb nevezetessége a vár, mely hazánknak egyik legérdekesebb középkori műemléke.

A vajda-hunyadi várat Hunyadi János építtette, utóbb Erdély fejedelmei, különösen Bethlen Gábor részint kijavittatták, részint új épitményekkel megtoldották. Az eredetileg művészi csínnal épített kéjvár volt, utóbb a hozzáépített kerítőfalak, sánczok és bástyák által erőséggé lett. A város nyugati oldalán egy kiszökő sziklafokon épült, beléje csak a tátongó mélységben rohanó Zalasdi patak hídján lehetett jutni. A felette sajátságos és érdekes várkastély a kincstár birtokában volt, de fentartásáról senkisem gondoskodott. Utoljára egyes helyiségeit raktárul és hivatalos helyiségekül használták. 1854. ápr. 13-kán a vár vagy vigyázatlanság vagy szándékos gyujtás miatt a lángok martaléka lőn, csak egy tornya maradt épen, az úgynevezett Nebojsze torony. Az akkori osztrák kormány csak nehány száz forintot utalványozott arra, hogy úgy a hogy deszkákkal befedessenek az épületek. Az ideiglenes fedelek a szép műemléket meg nem óvhatták az elpusztulástól. Dr. *Arányi Lajos* volt az első, ki a nemzet figyelmét és érdeklődését a dicső múltnak e szép emléke iránt felébreszteni törekedett. [1])

[1]) L. *Arányi Lajos:* Vajda-Hunyad vára 1452., 1681., 1866-ban szóban és képben.

Végre 1867-ben a magyar kormány karolta fel az ügyet és Schulcz Ferencz műépítészt bizta meg a vár restaurálásával. Eleintén csak oly munkálatokat terveztek, a melyek annak régészeti szempontból való megtarthatására szükségesek, azután lakható állapotba is akarták tenni. A Schulcztól így tervezett helyreállítás költsége 500,000 frtban állapíttatott meg. Az országgyűlés megszavazta az összeget, Schulcz hozzá is látott a munkához és szépen haladt előre, de 1870-ben meghalt. Utána Steindl Imre műegyetemi tanár bizatott meg a munkálatok folytatásával; ő új terveket készített, melyek szerint a várkastély teljes helyreállítása majdnem két millió frtba került volna. Az ország mostoha anyagi helyzete miatt a kormány 1874-ben kénytelen volt az építkezést megszüntetni és csak a legszükségesebb munkálatokra szorítkozni. Steindl ekkor lemondott s azóta csak holmi toldozásokat és foltozásokat tettek. 1876-ig összesen 371,691 frtot költöttek el s mégis egyetlenegy épületrész sem készült el teljesen. [1])

Vajda-Hunyad és délnyugati környéke a vasgyártásra nézve az első helyet foglalja el Erdélyben. Mostanában ott a kincstárnak s a Brassai bánya- és kohótársulatnak vannak vasbányái és vasgyárai. Az azon a vidéken hajdan működésben volt kisebb olvasztók és hámorok mind megszűntek. A vaskő-telepek Telek községnél kezdődnek s onnan Ploczka, Gyalár, Alun, Vadu-Dobri és Krivina helységek határain át Ny. felé Ruszkiczáig terjednek változó vastagsággal és minőséggel; kiterjedésök K-ről Ny-ra mintegy 46 km. távolságra ismeretes. Gyaláron a vaskő hatalmas tömzsgsé tömörül, mely az altárna szintjén 80 m. mélységben 160 m. vastagságú. A kincstár gyalári bányáiban feltárt vaskőmennyiség oly roppant nagy, hogy 100 éven át esztendőnként $1^1/_2$ millió tonna vaskő aknázható ki. Az ottani vaskőnek vastartalma átlag 51—52%. A vaskövet a govasdiai és vajda-hunyadi olvasztókban dolgozzák fel; Govasdiába az érczek 4 guritón, 600 m. hosszú alagúton és 3 szintben elterülő, összesen 4,500 m. hosszú vasúton kerülnek; útjokban a harmadik guritóban felállitott zúzómüben apróra töretnek. A govasdiai olvasztómű 15 km. esik Vajd-Hunyadtól, ott a Runki és Nadrábi patakok egyesülnek, s azok hajtják az olvasztó gépezetét. A nagyolvasztón kivül öntőmű s gépmühely is van Govasdián. Sokkal nagyobbszerü a vajda-hunyadi olvasztómű, mely csak 1882 óta rendeztetett be; ott két nagyolvasztó, két léghevítő készülék, öntőmű forgógémmel, furótelep stb. van. A hajtóerőt a Za-

[1]) L. *Schulcz József* és *Ányán György*: A vajda-hunyadi vár restaulásának története, Pécsett, 1876.

lasd patak szolgáltatja. A vasgyárat vaskötélpálya köti össze a gyalári érczbányákkal és a széntermelő helyekkel; azon pálya két főrészre oszlik: az első, erősebb szerkezetű Vajda-Hunyadot Gyalárral köti össze, mint a melyen szén és ércz szállíttatik, hossza 13 km.; a másik rész Gyalárból Vadu-Dobriig huzódik, azon helyig, a hol a faszén szállítása össze van pontosítva, annak hossza 17.$_5$ km. A vaskötélpálya 60 hegygerinczen és 62 völgyön halad el; az egész vonalon 9 állomás van, részint gép-, részint kitérő állomás, névszerint: Vajda-Hunyad, Kaczenás, Gyalár, Ruda, Pojnicza-Vojni, Bunilla, Plajului, Gruniului és Vadu-Dobri. A szállítandó mennyiség évenkint 100,000 vaskosár szén = 500,000 hektoliter és 170,000 kosár vaskő = 500,000 mm. A tűzanyagul szolgáló bükkfaszén a vajda-hunyadi olvasztók számára kisebb részben a kincstári, nagyobb részben a gróf Lónyay Menyhért Farkadini uradalmához tartozó nagy kiterjedésű erdőkből kerül ki. Govasdián, Vajda-Hunyadon, Gyaláron s a kötélypályán 700 munkás van elfoglalva.

A Brassai bánya- és kohótársulatnak Krassó-Szörény megyében is vannak vasbányái és vasgyárai; erdélyi bányái Telek község határában, vasművei pedig Kalánban vannak. Az utóbbi helyen vannak: nagyolvasztó, öntőmű, gépműhely s 1881 óta hengermű is. A társulat összesen 3586 munkást foglalkoztat, ezekből 2350 a bányáknál és erdészetnél s 1236 a kohóműveknél van alkalmazva. A tisztviselők száma 44, a felvigyázóké 75. Évi termelése nyers vasban 180,000 mm., rúdvasban, hengerelt lemez vasban, öntvényekben 130,000 mm.

Vajda-Hunyadtól É-ra *Alsó-Pestes* falu esik, ennek lakosai magyarok voltak, most oláhok, jóllehet helvét-hitvallásúak. *Déva* a Maros bal oldalán fekvő r. t. város 3935 lakossal, kik közől 1442 magyar, 1794 oláh; Hunyad megyének s egy nagy kincstári uradalomnak főhelye, különböző hivataloknak, állami főreáliskolának és tanítóképző intézetnek székhelye. Legérdekesebb épületei közé a reformátusok régi temploma tartozik, mely kőfallal van kerítve; a piaczon r. kath. kápolna van, a Maros partján pedig a bolgár ferenczieknek nagy templomát és kolostorát találjuk; odább egy dombon a görög-keletiek temploma és temetője van. A város nyugati végén egy részint erdős, részint sziklás trachit-kúp mered föl, tetejét a dévai várnak festői romjai koszorúzzák. Annak a fejdelmek korában mint végvárnak nagy jelentősége volt, mert a Maros völgyén teljesen uralkodott. Mondják, hogy Déva helyén a rómaiak idejében Decidava állott s hogy az már nevezetes dák város volt. Annyi bizonyos, hogy

Déván és környékén, kivált *Veczel* falunál, sok római maradványt leltek.

A múlt század végén a várat részben lerombolták, 1829-ben annyira-mennyire ismét helyreállíták s a végvidéki katonaság egy osztályát tették belé őrségül; a raktárak és a parancsnok lakása a várhegy aljában voltak. Az alsó kaputól kezdve három kerítő fal huzódott a hegyoldalon fölfelé s azután a hegy tetején való fellegvárat is bekeríté. Az igen vastag kőfalak egy részét 1844-ben építék fel újra. 1849-ben egy osztrák főhadnagy volt a vár parancsnoka, a magyarok márczius végén körülszállák s az osztrák őrség, miután az eleségből kifogyott vala, kénytelen volt magát megadni. Néhány héttel azután, hogy a magyar csapat szállta meg a várat, meggyulada a lőpor s az őrség nagy részét a vár romjai alá temeté. Azóta a dévai vár elhagyatott romhalmaz; a romokról szép kilátás esik a Maros völgyére, mely K. felé mind jobban kiszélesedik, Ny. felé pedig hol összeszorúl, hol kitágúl, kivált *Lesnyek* és *Dobra* környékén szélesedik ki, végre sötét völgyszorossá változik, mely a határhegységeket áttöri s mely csak Sólymosnál és Radnánál tágúl ki ujra.

Hunyad megye, melynek székhelye Déva, Erdélynek legnagyobb megyéje, egész délnyugati szögletét foglalja el; nagy területe volt már a régi Hunyad megyének, 1876-ban még a volt Zaránd megyének legnagyobb részét s a volt Szászváros széket is hozzája csatolták. Nemcsak a Marostól D-re eső vidéket foglalja magában az ország határáig, hanem attól É-ra is kiterjed. Területéhez tartoznak a Hunyadi havasok, a Pareng, a Vulkáni hegység s a Retyezát, Krassó-Szörény megye hegységeinek keleti ágazatai s az erdélyi Érczhegységnek is egy része. Népessége gyér, egy-egy □ km. területre 36 lélek sem esik egészen, mert hegyes vidékei részint lakhatatlanok. De a helységeknek száma aránylag nagy, összesen az egész megyében 437 község van; igazi város nincsen a megyében, mert a négy r. t. város, t. i. *Hátszeg, Vajda-Hunyad, Déva* és *Szászváros* tulajdonképen csak kissé szabályosabban épített falvak, s lakosaik jobbára földmíveléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak.

A népesség legeslegnagyobb része oláh, a beszélni tudó lakosok közől 217,414 oláhajkú és csak 12,278 magyar, a németek száma még kisebb, csak 6968. Vallásra nézve a görög-keletiek túlnyomók, számuk 177,725, a római és görög-katholikusok száma 60,264, a három protestáns felekezetbelieké 8471.

A Hátszegi medenczében s a Sztrigy völgyében sok hajdan magyar helység elolához hosodott, már csak lakosaiknak nevei bizonyít-

ják, hogy egykor magyarajkúak voltak. Van nehány elolához sodott református község is, ilyen pl. Al-Pestes, de gyakoribb az az eset, hogy a református községek elszegényedvén, lelkészt nem tarthattak, s a lakosok a görög-keleti egyház kebelébe tértek át. Most állami iskolák felállítása által fáradoznak a magyarság megmentésén és lehető terjesztésén.

Dévától Nyugat felé a Maros völgyében nevezetesebb helységek: *Maros-Sólymos*, *Branyicska*, *Maros-Brettye* és *Ilye*; az utóbbi mváros, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szülővárosa, kinek itteni várából már csak nehány rom látható. *Dobra* szintén mváros, odább DNy-ra esik. E helységtől nem messze, Ny. felé, nyílik az a völgy, melyen a *Facseti hágón* átkelő út Magyarországból Erdélybe visz, s melyen a Marosvölgyi vasút megnyítása előtt élénk közlekedés folyt. Az országút *Kossova* és *Kossesd* között éri el Erdély határát, a kövületeiről elhiresedett *Lapugy* közelében halad éjszakkeleti irányban. Dévától K-re a Maros völgyében nehány jelentéktelen oláh falun kivül a már említett Piskit, azután *Tordást* és *Szászvárost* találjuk. Tordás arról híres, hogy határában mindenféle történelemelőtti régiségeket leltek. Szászváros (Broos, Brostadt) a népes és kies völgyön D-ről É-ra folyó Városviz mellett s félórányira a vasúttól fekvő r. t. város 5451 lak., köztük 1227 magyar, 1427 német, 2312 oláh; két fő részből: ó- és újvárosból áll. Amaz dombon fekszik, régies házai szűk utczákat képeznek, emez a völgyet foglalja el, ujabb és nyájasabb házakat látni benne. A piaczon egymás mellett áll a városnak két legszebb temploma, egyik a reformátusoké, másik az evangelikusoké; csinos épület a városháza is. Van ott reform. gimnázium.

Felkenyér és *Alkenyér* oláh falvak a Kudsir vize mellett; az utóbbi már azon a lapályon fekszik, mely a Maros két oldalán K-re Alvincz felé terül s melyet rendkivüli termékenységéről *Kenyérmezőnek* neveznek. E mezőn volt 1479-ben a véres ütközet, melyben Báthori István és Kinizsi Pál a törököt megverték. *Ó-* és *Új-Kudsir* népes oláh falvak a hasonnevű völgyben, az utóbbinak határában állami vasgyár van, melyben aczélon kivül különösen kaszákat készítenek.

Hunyad megyétől K-re *Szeben megye* terül el, mely a volt Szeben, Szász-Sebes és Szerdahely királyföldi székekből, továbbá Ujegyház szék legnagyobb részéből s Alsó- és Felső-Fehér megyék nehány községéből alakíttatott. D. felé az ország határáig terjed, keleti és nyugati határvonalai Fogaras és Hunyad megyék felé elég szabályosak, éjszaki határvonala Alsó-Fehér és Nagy-Küküllő megyék

felé zegzugos. Déli legnagyobb részét a leírt magas hegységek foglalják el, éjszaki része benyulik Erdély belső dombos vidékére. Jóllehet Szeben megye a szászok földjének, az úgynevezett Királyföldnek főrészét foglalja magában, mégis lakosainak legnagyobb része oláh.

Nagy-Szeben (németül Hermannstadt) a megyének s a szászoknak fővárosa, a Szeben folyó mellett a D. felé emelkedő Resinári és Preszbe hegységekre támaszkodó földfokozat éjszaki párkányán és a meglehetős mélyen bevágódott völgyben terjed el; a magaslaton a felső város, a völgyben az alsó város fekszik. A Belvárost hajdan kettős kőfalak, kiugró bástyák és tornyok, továbbá sánczok s a keleti, nyugati és éjszaki oldalokon nagy tavak övezték, úgy hogy a törökök sohasem tudták elfoglalni. A sánczok és tavak helyén most zöldséges kertek és rétek díszlenek, a kerítő falak, tornyok és bástyák jobbbára már le vannak bontva. A felső városba meredek utczák és lépcsők vezetnek föl. Nagy-Szebennek egészben véve komor jellege van, fekvése sajátságos, házai a Szeben folyónak jobb oldalán terjednek el a hullámos s részint erdős lapályon; a folyó a városon túl egy darabig még ÉK-nek tart, azután Sz.-Erzsébet falunál hirtelen D-re kanyarodik, hogy az Olttal találkozzék, s vele egyesülve a déli magas határhegységen áttörjön. Dél felé magas zord hegységek emelkednek, köztük a Verestoronyi szoros nyílik, de bejárását alacsony előhegyek eltakarják; éjszak felé alacsony hegysorokkal borított nagy térség van, melynek völgyei a Nagy-Küküllő felé vonúlnak; *Kis-Kapusnál* ágazik el a 45 kilom. hosszú vasúti szárnyvonal, mely Nagy-Szebenbe vezet; K. felé magasabb hegyhátak között a Hortobágy és Olt völgyei nyílnak; Ny-ra a Maros felé kanyarodik az út a Hunyadi havasok tövében. Nagy-Szeben tehát a legnevezetesebb határszoros kijárásánál s azon a helyen épült, a honnan éjszaki, keleti és nyugati irányban könnyű a közlekedés. E szerint fekvése mind közlekedési mind hadi tekintetben fontos. A II. Géza idejében beköltözött szászok 1160 táján veték meg a város alapját, III. Béla a Sz. Lászlóról nevezett nagyszebeni prépostságot alapítá s azt az erdélyi püspök hatósága alól fölmentvén, az esztergomi érsek egyházi hatósága alá rendelte. Zsigmond király 1424-ben eltörlé a prépostságot s javait a városnak adományozá. Nagy-Szeben már Róbert Károly idejében a szászok fővárosa volt s új meg új kiváltságokban részesülvén, mindinkább gyarapodott. A törökök már Albert király idejében, 1438-ban törtek be Erdélybe a Vaskapui szoroson át, nagy pusztítást míveltek, Nagy-Szebent is ostromolták, de siker nélkül; 70,000 foglyot rablánczra fűzve takarodtak

ki az országból. A török veszedelem miatt V. László idejében kijavíták és kibővíték a város erősítési műveit. II. Lajos 1521-ben Pemfflinger Márkot nevezé ki Nagy Szeben királybírájává s a szászok grófjává. Ez kedvezett a hitújításnak, s nehány év alatt az egész szász nép Luther tanait vette be. A háborus időkben Nagy-Szeben is sokat szenvedett; Báthory Gábor egy Prágából hazamenő nagyszebeni kereskedőtől 75,000 frtra becsült árúkat koboztatott el s utóbb a városra 150,000 frtnyi sarczot vetett ki. Ebből következtetnünk kell, hogy Nagy-Szeben akkor vagyonos város lehetett. De azután az is hanyatlott, úgy mint a többi erdélyi város. [1])

Az 1848. május 29-ikére összehívott erdélyi országgyűlésen Wesselényi Miklósnak azt az indítványát, hogy Erdély egyesülése Magyarországgal föltétlenül elfogadtassék, Nagy-Szeben követei ellenezték. Az oláhok már áprilisban kezdének mozogni s az oláh bizottság Nagyszebenben működött, e város volt azután a magyarok elleni hadviselésnek középpontja. Régi erősítvényeit kijavították s megtoldották új védőművekkel, melyek Sárpataktól Szent-Erzsébeten át Kis-Toronyig terjedtek. Bem 1849. jan. 21-ikén Nagy-Csűr felől támadá meg a várost, de rövid küzdelem után kénytelen volt elvonúlni. Néhány hét múlva márczius 11-ikén Medgyes felől sietett Nagyszeben alá, hirtelen megtámadá és megszalasztá az orosz hadcsapatot, mely a város ótalmára jött vala be az országba. Így aránylag könnyű szerrel elfoglalá a várost.

Az utóbb bekövetkezett évtizedben Nagyszeben Erdélynek fővárosává lett, a mennyiben benne voltak központosítva az összes katonai és polgári főhatóságok. 1860-ban ismét a régi rend állott helyre, a hadi főparacsnokság, a k. kincstár, a fő postaigazgatóság, stb. Nagyszebenben maradtak, a kormányszék Kolozsvárra, a főtörvényszék pedig Maros-Vásárhelyre költözött. Mostanában Nagy-Szeben a hadi főparancsnokságnak és sok állami és megyei hivatalnak, a görög-keleti metropolita-érseknek s az erdélyi evang. püspöknek székhelye, az erdélyi szászok szellemi törekvéseinek központja. Az állami jogakadémia nemsokára megszűnik, ezen kivül van ott állami főgimnázium, evang. szász főgimnázium, reáliskola és tanító képző, kereskedelmi, polgári iskola. stb. A lakosok száma 19,446, ezekből 14,001 német, 2018 magyar, 2746 oláh. Nagyszeben e sze-

[1]) Századunk első tizedében a lakosok száma 12,000 lélekre rúgott; akkor az egész országban még csak egy könyvkereskedés volt s egyetlenegy hirlap jelent meg, a »Siebenbürgischer Bote.« Lásd *Marienburg*, Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. 1813., II. k. 246. l.

rint aránylag legnémetebb város Erdélyben. Vallásra nézve 8964 ágostai, 902 helvét hitvallású, 71 unitárius, 4881 r. kath., 2991 gör.-keleti, 1333, görög-kath., 300 zsidó.

A Belváros egészen olyan, mint a németországi városok, a melyek középkori jellemökből még ki nem vetkőztek. Szűk és részint meredek utczák, veresbarna cserépfedelek, sajátságos házormok, rostélyos ablakok, századok előtt épített házak mutatkoznak mindenfelé. Ámde füstölgő gyárkémények nincsenek, élénk forgalom sehol-sem mutatkozik, mindenütt komoly csend és nyugalom uralkodik, az embereken bizonyos zárkozottság, komorság és feszesség vehető észre. Egy szóval Nagyszeben komor benyomást tesz az idegenre, nagyon is magán viseli a zárkozott szász népnek s a hivatalos városnak rideg bélyegét.

A város egyik központja a nagy kör vagyis főpiacz, közepén közkút, köröskörül derék köz- és magán épületek vannak. Ott van a r. kath. plebániai templom, melynek a jezsuiták veték meg az alapját 1726-ban. Ugyancsak a főpiaczon van a Bruckenthal-féle két emeletes palota, gazdag könyv-, kép-, ásvány- és régiséggyűjteményekkel. [1]) A palota és a gyűjtemények most a lutheránus főgimnázium birtokában vannak. A nagy piaczon a szász egyetem házát is találjuk, ezt 1823-ban szerzék meg s alakiták át rendeltetéséhez képest.

A kath. plebániai templom tornya alatt egy kapuféle átjáró van, ezen át a kis piaczra jutunk, melyet ódon külsejü, boltíves házak vesznek körül; erről egy síkátoron az evang. főtemplom udvarába jutunk. E templom Nagyszeben legnevezetesebb szentegyháza, 1431-ben kezdék építeni s 1520-ban befejezték. Éjszaki oldalán a szászok főgimnáziumának háromemeletes nagy épületét találjuk, mindjárt mellette van a kis kápolnának nevezett ősrégi épület, a melyben a gimnázium könyvtára és muzeum van felállítva. Ez hajdan a nagyszebeni prépostság épülete volt. Hozzája csatlakozik a gimnáziumi igazgató lakása, a piacz déli oldalán pedig a paplak van.

Az említett egyházakon kivül Nagy-Szebenben még sok más templomot találunk, a r. katholikusoknak két plebániai s két kolos-

[1]) *Báró Bruckenthal Samu* Mária Terézia idejében, 1773—1878-ig Erdély kormányzója volt; gazdag gyűjteményeket szerzett; ezeket végrendeletében közhasználatra engedé át s fentartásukra és gyarapításukra 36,000 frtnyi alapítványt is tett. Az 50,000 kötetből álló könyvtár, az érem- és ásványgyűjtemény nagyon becsesek, a képtár sok eredeti remekművet ugyan fel nem mutathat, mégis Erdélyben a legjelentősebb képgyűjtemény.

tori templomuk van, a lutheránusoknak a főtemplomon kivül még három, a reformátusoknak és görög-katholikusoknak egy-egy templomuk van.

A város egyéb középületei közől említendők: a városháza, melyben a szász nemzeti levéltárt s a régi fegyvergyűjteményt őrzik; a fenyítő- és dologház, a szegények kórháza, a nagy kaszárnyák s az 1828-ban megujított szinház. A katonai nevelő-intézet a városon kivül van.

A várost szép sétaút veszi körül, alatta pedig kies virágos és gyümölcsös kertek vannak; a séta mellett a Ferencz-Józsefről nevezett városi kórháznak szép épületét találjuk, melyet 1857-ben építettek. Ugyancsak a város előtti sétahelyen I. Ferencz bronzból való képszobra is áll.

Szép séta- és mulatóhelyül szolgálnak a város közelében elterülő uj ültetvények, hol az érseknek nyaralója és nagy kertje van; továbbá az úgynevezett Égerliget s a Fiatal és Öreg tölgyerdő, melyben órahosszant lehet sétálgatni a hegyek tövéig. Közelben alig találunk oly pontot, melyről a várost és környékét áttekinthetnők, de szép kilátást élvezhetünk a Ny-ra eső *Kis-Torony* (Neppendorf) s még szebbet *Sz.-Erzsébet* (Hammersdorf) felől. Ez utóbbi helység ÉK-re esik Nagyszebentől a lapály szélén; csinos falu, felső részében oláhok, alsó részében szászok laknak. A falu mögött emelkedő dombról az egész környéket tekinthetjük át, a Szeben mellékén elterülő mezőket és ligeteket, a soktornyú várost, kerítőfalait és bástyáit, túl rajta az égig tornyosuló felséges hegylánczot; nevezetesen a hatalmas Szurult, Csindrelt s a többi hegytömeget, s a közöttük nyiló mély völgyelést, a nagyszerü Verestornyi szorost, mely egyenest D-re esik. A nagy hegyekkel sajátságos ellentétben vannak az alacsony nyájas dombsorok, melyek É., K. és Ny. felé a látóhatárt berekesztik.

A Verestoronyi szorosba az országút Nagyszebenből *Sellenberk* szász, *Vestény* és *Nagy-Talmács* oláh falvakon át viszen, ezek majdnem egyenlő távolságban következnek egymásra. Vestény már a Szebennél fekszik, melylyel kissé feljebb *Mohnál* a Hortobágy egyesül. E folyó s az Olt között erdős hegysor emelkedik, melyet gömbölyded kúpok és hosszan elnyuló gerinczek jellemeznek. Talmácsnál a Szeben átszeli a hegysort s igy kanyarodik az Olt felé. Talmács nyugati és déli oldalán egész sora a kúphegyeknek emelkedik, egyiken a *Talmácsi várnak* (Landskron) romjai láthatók; a hegyek szélén DNy-ra *Kis-Talmács* fekszik. Ez félre esik az országúttól, mely egy kaptatón

felfelé haladván, *Boiczát* éri el. E nagy oláh helység épen a szoros torkolatában fekszik, s mindjárt alatta zajongva rohan beléje a Szebennel erősbödött Olt folyó. Hajdan e völgyszorost három vár védelmezte, *Lotárvár, Verestorony* és *Talmácsvár*. Ezek állítólag a szászoktól építtettek vala, de mint végvárak királyi birtokok voltak s Fehér megyéhez tartoztak. László király 1453-ban Talmács székkel együtt a szászoknak adományozá, ezek a különben is omlatag Talmácsvárat lerombolák, Verestoronyt és Lotárvárat pedig kijavíták és helyreállíták. A régi Verestoronyt 1533-ban a kiáradt Olt szétbontá, ekkor Boicza közelében építék fel az uj Verestoronyt, mely még most is fennáll. Daczosan nyúlakodik fel, hatalmas falai és sánczai az egész völgyszorost foglalják el, 1878-ban uj művekkel toldották meg, az átellenben emelkedő hegyen sánczokat hánytak fel s az egészet védelmi állapotba helyezték.

A szép országút folyvást az Olt jobb oldalán marad, majdnem kapaszkodás nélkül vizszintesen halad tovább. Egy óra alatt elérjük a veszteglőt; a hegyek nagyon változatos látványt nyujtanak, tövüktől a tetejökig szép lomberdővel fedvék. Néhol összeszorítják a völgyet, a folyó zajongva siet előre, azután megint lecsendesedik és nyugodtan hömpölyög tovább. A Császárkutat elhagyván, a hajdani veszteglőnek s az Olttól 1533-ban elsöpört régi Verestoronynak maradványait érjük. Alább a völgy kitágúl, jobb felől a Kis-Lotár siet az Oltba, torkolata előtt egy magas hegy alatt, melyen Lotárvár némi romjai láthatók, egy korcsma van, a Lotár patak hidján túl pedig a mostani vám és veszteglő épületei terülnek el. Ezentúl egy negyedóra múlva a Riuváduluj patakhoz érünk, mely az ország határát jelöli meg. Az út Oláhországban is jókarban van és nagyon regényes.

Nagyszebentől egyenesen D-re, Vesténytől Ny-ra *Nagydisznód* (Heltau) mváros fekszik, a Hidegpataktól öntözött regényes völgyben, a Bálványhegy aljában, 3136, többnyire német lakossal, kik sok durva posztót készítenek és sok gyümölcsöt, kivált cseresnyét termesztenek. Nem messze DNy-ra *Kisdisznód* (Michelsberg) szász falu fekszik szintén a Hidegpatak völgyében, gyümölcsösök között; e falu fölött egy kerek hegyen kerekives modorban épült régi templom [1]) áll, a kerítő falon belül most még csak egy lakható házikó van. A kerítőfalon és aljában sok kerek kő van felhalmozva, van köztük olyan is, a mely 2—4 m.-mázsát nyom. Bizonyosan a végett hordták

[1]) Erdélyben a román építészet korából kevés templom maradt meg, a kisdisznódin kivül csak Szász-Orbó és Harina falvakban találunk kerekives templomokat. Annál gyakoriabbak a csúcsives szentegyházak.

fel azokat a kőgolyókat, hogy védelmi eszközül használhassák. A monda azt regéli, hogy minden kisdisznódi legénynek egy-egy ily követ kellett a völgyből a hegyre fölvinnie, hogy ezzel a házasságra való képességét bizonyítsa be.

Resinár (Staedterdorf), *Poplaka* (Gunzendorf), *Gararo* és *Orlát* a hegyek tövében fekvő népes, többnyire oláhoktól lakott falvak, Nagyszebentől DNy-ra. Köztük legnépesebb Resinár, 5232 lak., kik leginkább juhtenyésztéssel foglalkoznak. Ott van egy görög-keleti templom, mellette kápolna áll, ebben van eltemetve Saguna érsek, a ki 1873-ban húnyt el. Orlát azelőtt az oláh végezred főtisztjeinek székhelye volt s azért sok diszes kincstári épülete van. Nagy kaszárnyájában egy zászlóalj szokott tanyázni. Nehány gyárat is találunk ott, egy sörfőzőt, két papirgyárt, réz- és vashámort.

Az országúton Nagyszebentől Ny-ra Kis-Tornyon túl, mely szász faluban 2028 ember lakik, a szintén népes (2531 lak.) és szász *Keresztényszíget* (Grossau) és oláh *Szecsel* (Schwarzwasser) falvak vannak; odább Ny-ra *Szelistye* következik, mely népes oláh falu (4048 lak,); azt tartják, hogy ott laknak a legszebb oláh leányok. A helység szépen fekszik a Tiliska völgyében s messzire benyúlik a hegyek közé.

Ha az országútat éjszaknyugati irányban tovább követjük, *Nagy-Apoldba* és *Szerdahelybe* jutunk. Amaz jobbára szászoktól népesített falu, nagy gyümölcs- és bortermesztéssel, 2004 lakossal. Szerdahely (Reussmarkt) mváros, azelőtt külön szász széknek főhelye volt; csinos kis helység, lakosai felerészben szászok, felerészben oláhok, szintén sok gyümölcsöt és bort termesztenek; számuk 1701. E városkától DNy-ra esik *Szász-Orbó* (Urwegen) falu, melynek lakosai felerészben szászok, felerészben oláhok.

Szász-Sebes (Mühlbach) r. t. város a Sebes folyó keleti oldalán fekszik, szép lapályon, azelőtt külön szász széknek főhelye volt. A belvárost még most is kőfalak veszik körül, főtemploma is meg van erősítve, ennek kivált a kapuja nagyon diszes. Ezenkivül van még négy templom, egyik a ferenczrendi barátoké; a város tanintézetei közől említendő a gimnázium. A lakosok száma 6244, köztük 2086 szász s 3642 oláh.

A Sebes folyó völgyében Szász-Sebestől D-re *Sebeshely, Szászcsor* s nehány más falu van. Sebeshelyen azelőtt kincstári vasfinomító volt, de 1880 óta megszünt.

A szomszédos Sztrugári patak völgyében *Szász-* és *Oláh-Pián* helységeket találjuk; azelőtt Oláh-Pián s a szomszédos falvak lako-

sai aranymosással is foglalkoztak, az ottani dombos vidéken aranyporos murva fordul elő.

Nagyszeben környékén, a várostól É-ra és ÉNy-ra még említendő helységek: *Nagy-Csür* (Gross-Scheuern), mely nagy és csinos falu a Krumm patak mellett fekszik, 1690 lakosa jobbára szász; *Szelindek* (Stolzenburg) dombos kopár vidéken, Bruckenthal-féle kastélylyal s 2429 lakossal, kiknek nagyobb fele oláh; egy magaslaton a büszke várnak romja látható, egyike a hét várnak, melyekről Erdély német nevét származtatják némelyek.

Kis-Csür (Klein-Scheuern) és *Rosz-Csür* (Reussdörfl), amabban a szászok, emebben az oláhok túlnyomók.

A Hortobágy völgyében *Alczina* falut találjuk, melyben az oláhok túlnyomók; alább *Ujegyház* (Leschkirch) következik, mely azelőtt külön szász széknek főhelye volt, most mváros, csinosan van építve, középületei közől kivált a régi luth. templom tünik ki, csak 990 lakosa van, köztük 551 német. *Holczmány* faluban még a szászok vannak többségben, de *Hortobágyfalva* már egészen oláh.

Nagyszeben az erdélyi szászok értelmiségének és nemzeti törekvéseinek tűzhelye és központja, azért róluk e helyen szólunk részletesebben. [1])

Mikor keletkeztek Erdélyben a legelső német gyarmatok, arról nincsen biztos tudomásunk. Annyi bizonyos, hogy 1141 táján, II. Géza idejében az alsó és középső Rajna, a Mász és Mózel folyók mellékeiről számosan költözének be s az erdélyi Érczhegység közelében Gyulafehérvár, Szászsebes, azután Nagyszeben, Ujegyház és Nagyselyk vidékein letelepültek. Más jövevények Szász-Kézd és Segesvár városait alapiták meg. Vendégeknek, flandriaiaknak, utóbb szászoknak nevezték a német gyarmatosokat. II. Endre, mint említettük, a Barczaság védelmére a német vitézrendet hivá be 1211-ben, a rend tagjai nemsokára odahagyák az országot, de a tőlük megalapított német telepek megmaradtak. Besztercze vidékét más német jövevények szállták meg, kik talán a Szepességről szakadtak oda. II. Endre a német »vendégeket« nagy kiváltságokban részesité 1224-ben. A tatárjáráskor a német helységek is nagyrészben elpusztultak, de azután csakhamar ujra felépültek s részint uj jövevényekkel népesültek. Gyors virágzásnak indultak, mert a magyar királyok új

[1]) L. Dr. *D. G. Deutsch:* Geschichte der Siebenbürger Sachsen; *J. J. Fronius:* Bilder aus dem sächsischen Bauernleben in Siebenbürgen, 2. Auflage, Wien, 1883. *J. Wolff:* Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen, Kleinere Schriften von Jos. Haltrich, Wien, 1885.

meg új jogokkal és kiváltságokkal ruházták fel. Állami és egyházi, közigazgatási és törvénykezési tekintetben csaknem teljes önállóságot nyertek; tisztviselőiket és papjaikat szabadon választhatták, szabadon űzhettek kereskedést, és pedig vámmentesen, az ő területökön magyar embernek nem volt szabad letelepednie és fekvő birtokot szereznie, de ők bárhol telepedhettek le; magyar kézmivest sem vettek be czéheikbe.

Az úgynevezett Királyföldön időjártában hét külön szék támadt, mindegyik székhez a főhelyen kivül több-kevesebb falu tartozott. Az egyes községek feje a biró (hann), a székek feje az ispán vagyis gróf; a községek képviselői évenkint négyszer gyültek össze széki gyülésre. Rang- és osztálykülönbség nem volt a szászok között, nem volt kebelökben sem nemesség, sem jobbágyság, hanem minden szász szabad- és egyenlőjogu ember volt; igazi polgári és parasztjog uralkodott a Szászföldön; a ki nemesi kiváltságra szert tett, azt kirekesztették a hivatalokból. A szász nemzeti egyetemnek 1613. deczember 10-kén kelt egyik végzése így szól: »Quia virtus nobilitat hominem s a szabadság szerez nemességet az embernek. Mivelhogy pedig szebb szabadság nem lehet, quam libertas hominum, annálfogva a szászok valódi nemesek, ha a nemességnek helyes hasznát akarják venni; azért mindazok, a kik meg nem elégesznek azzal s praerogativa nobilitari élvezni akarnak, semmi tiszteletbeli hivatalra nem alkalmazhatók.« — Mindazonáltal a városokban keletkeztek előkelő családok s a hivatalokat ezek viselték.

A városokat a szászok megerősíték kőfalakkal, tornyokkal és sánczokkal, a főtemplomokat is várkastélyokkal vevék körül, a melyekben a lakosok az élelmi szereket tartogatták s veszedelem idején menedéket találtak. A bástyák őrizetét és védelmét a különböző czéhekre bizták, az ipar és kereskedés nagy virágzásnak indúlt s ennek következtében a szász városok meggazdagodtak. Rendes királyi adó fejében a szászok csak 500 kölni márkát fizettek évenkint, háboru idején az országban csak 500, az országon kivül pedig csak 100, sőt ha a hadat nem maga a király vezette, csupán csak 50 embert kellett kiállítaniok. Pénzök levén, a szász városok alkalmas időben ajándékokkal és kölcsönökkel kedveskedhettek az uralkodóknak s így minden alkalmat ügyesen felhasználtak uj meg uj kedvezmények és kiváltságok megszerzésére. A nemzeti fejedelmek közől is többen nemcsak megerősítették, hanem folyvást öregbítették a szászok régi kiváltságait.

Azért nem csoda, hogy a szászok közgazdasági állapota sokkal

virágzóbb volt, mint a magyaroké meg székelyeké. A szászok sokkal inkább foglalkozhattak a béke műveivel, mint a magyarok és székelyek, kiket a honvédelem s a hadakozás terhe leginkább sujtott. A magyarok földjén csak a nemesség részesült a polgári és állami jogok élvezetében, s a székelyek kebelében is támadt nemesség és jobbágyság. A magyarok és székelyek földjén városok és valóságos polgárság nem keletkezhettek, ott az ipar és kereskedés fel nem virágozhatott, a jobbágyság csakis a földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozhatott. Ellenben a szászok között a földmivelésen kivül a mesterségek is virágoztak s a szász kereskedők összeköttetései egyfelől Bécsig, Prágáig, Danczkáig, másfelől Zaráig, Velenczéig, Konstantinápolyig, Szmirnáig, Alexandriáig értek. I. Mátyás tehát a szászokhoz intézett egyik levelében azt irhatta: »Gyönyörüséges falvakkal és városokkal ékesítettétek és gazdagítottátok a mi birodalmunkat.«

Ámde a szászok sohasem voltak szaporák és számuk korántsem volt elegendő arra, hogy az idő folytán szerzett földterületet magok megmunkálhassák. A magyar nemesek és kézmivesek letelepülését megakadályozták ugyan, de az oláhok letelepedését nemcsak türték, hanem a királyok, püspökök és magyar földesurak példáját követve készakarva elő is mozdíták. Az oláhok pásztorok, zsellérek és jobbágyok voltak. A királyoktól adomány útján is szereztek oláh és magyar jobbágyi községeket; pl. a brassaiak a törcsvári uradalmat, az úgynevezett hét királybirák a talmácsi és szelistyei székeket birták. Mikor 1437-ben Szolnok, Kraszna, Szatmár és Bihar megyékben a pórlázadás ütött ki, már a szászoknak is voltak jobbágyaik s mint külön nemzet a magyar nemességgel és székelyekkel szövetkezének.

II. Endrének 1224-ben kelt kiváltságlevele tulajdonképen csak a Királyföldre vonatkozott, csak az ott letelepedett szászokat egyesítette egy nemzetté, egy közönséggé. Azon területen Szeben, Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Szerdahely, Kőhalom, Nagysink és Ujegyház székek támadtak. Medgyes és Selyk akkor még a székelyek ispánja alatt voltak és csak Zsigmond csatolta a szász nemzethez. Brassó vidékének külön királybirája volt, valamint Beszterczevidékének is. E két vidéknek teljes összeolvadása a szász nemzeti egyetemmel csak a nemzeti fejedelmek korában történt meg.

Luther hitujítása a szászok kebelében már 1521-ben kezdett terjedezni s nemsokára az összes szászság az ágostai hitvallást fogadá el. A szász papok már azelőtt is majdnem függetlenek voltak

az erdélyi püspököktől, az uj vallás bevétele után megmaradtak a régi jogaik és jövedelmeik élvezetében, a szász földön a görög és r. kath. jobbágyoktól is szedték a tizedet.

A nemzeti fejedelmek s még inkább az osztrák házból való uralkodók a szászok régi kiváltságait uj kedvezményekkel növelték. A török és polgári háborúktól a jól megerősített szász városok kevesebbet szenvedtek vala, mint a magyar vidékek. II. József a szászok régi szervezetét és alkotmányát eltörlé, de az 1790—91-diki országgyűlés helyreállítá a régi állapotokat, a szászokra nézve csak azt az ujítást rendelé a XIX. t.-czikk, hogy a szászok földjén ezentúl magyar ember is szerezhessen fekvő birtokot és polgári jogot, de csak azon kikötéssel, hogy előbbi személyi és nemzeti jogairól lemond s a szász törvénynek és sokásnak magát aláveti.

Mikor végre Erdélyben is a korszerü ujítások és javítások szelleme fölébredt, a szászok képviselői az erdélyi országgyűlésen minden ujítási törekvést megakasztani törekedtek. Különösen 1848-ban Erdélynek Magyarországgal való egyesülését is ellenezték, s mikor a forradalom kitört, az oláhokkal szövetkezve a magyarok ellen harczoltak. Az abszolut kormány azonban az ő alkotmányos szervezetöket is eltörlé s területöket a brassói, beszterczei és szászvárosi kerületekbe osztotta be. Mikor 1861-ben az alkotmányos élet ujra felhajnalodott, a szászok nemcsak a külön erdélyi országgyülésen szerepeltek, hanem Bécsbe, a megerősített birodalmi gyülésre is elküldék képviselőiket. Ámde az 1848-diki törvények életbeléptetését s Erdélynek egyesülését az anyaországgal meg nem akadályozhatták.

Miután a középkori állapotok s a régi kiváltságok eltöröltettek s a jogegyenlőség elve osztályra és nemzetiségre való tekintet nélkül érvényesíttetett vala, Erdélyben sem lehetett a hármas terület és nemzet felosztásán alapuló törvénykezési és közigazgatási szervezetet fentartani. A szász nemzeti egyetem helyhatósági, politikai és törvénykezési jogait el kellett törölni, hatáskörét a közös vagyon kezelésére s némely egyházi és iskolai ügyek elintézésére kellett szorítani. Az 1876-diki országgyülés végre keresztül vitte az új közigazgatási beosztást, mely szerint a volt szász székek területei jobbára Szeben, Brassó, Kis-Küküllő és Besztercze-Naszód megyékbe osztattak be. [1])

[1]) A szász képviselők erősen ellenezték az új beosztást s a szászok közől sokan még folyvást zúgolódnak és panaszkodnak a magyar erőszakoskodás és zsarnokság ellen. Panaszaik és rágalmaik kivált a német iróknál találnak visz-

A szászok általában bizalmatlansággal, idegenkedéssel viseltetnek a magyar nemzet iránt, sokan közölük gyülölik a magyar államiságot, valódi hazájoknak nem szülőföldjöket, hanem azt az országot tekintik, a melyből őseik ide szakadtak, a nagy Németországgal kaczérkodnak, tőle remélik üdvüket és boldogulásukat. Azért azokat a törvényeket is ócsárolják, melyek az állami magyar nyelvnek tanittatását a népiskolákban elrendelik s melyek a kormánynak a felekezeti középiskolákra s a középiskolai tanárok képzésére kellő felügyeletet és befolyást biztosítanak.

»Igazi német-nemzeti érzület — irja Bergner idézett munkájában — uralkodik most az erdélyi szászok kebelében. Mikor 1870. és 1871-ben az egyesült német nép a régi halálos ellenségét, a fran-

---

hangra. Igy *G. vom Rath* titkos bányatanácsos és bonni tanár (Siebenbürgen, Reisebeobachtungen und Studien, etc. Heidelberg, 1880.) következőleg adja elő a dolgot: »Erdély uniója Magyarországgal a szászokra nézve végzetessé vált.« Trausch József brassai hazafi az egyesülési javaslatot tárgyaló emlékiratában Csernis Mihály szavait idézi: »Ó szerelmes hazám Erdély, tanuld meg legalább a jövendőre, hogy Magyarországgal semmi áron ne egyesülj, nehogy oly igen sokat szenvedjél, mint mostanában! (1708). Erdélyre a szerencsétlenség mindenkor Magyarországból s a magyaroktól eredt. Igy vesztettük el hazánkat és szabadságunkat.!« — Szavojai Jenő herczeg, Ausztria legnagyobb hőse és államférfia szintén éles szemmel látta, hogy mit kiván Összes Ausztria üdve, midőn az udvari hadi tanácshoz intézett jelentésében azt a »változtathatatlan véleményét« kimondá, hogy sem a jelen, sem a jövendő békeállapotok nem tanácsolhatják Temesvárnak és a bánságnak bekebelezését Magyarországba, hanem azt kivánják, hogy az Erdélyhez hasonló külön tartományúl hagyassék meg.« Az egyesülést az 1865-diki Kolozsvári országgyülés elhatározá, de a szászok részéről tett világos kikötés mellett, hogy helyhatósági szervezetök meghagyassék. E kikötés ellen senki fel nem szólalt, sőt az országgyülés elnöke, báró Kemény János (1866. jan.) kijelenté: »A szász nemzet semmi kárát sem láthatja abban, hogy a magyar korona közvetetlen ótalma alá kerül, mert municipiumjok az unio mellett is sértetlen marad, sőt azáltal, hogy jogukat egész Magyarország ótalmazza, történelmök ama fényes időszaka fog megújulni, mely az elválás előtti korba esik. Az 1868: 43. t.-cz. 11. §-a megerősíti az 1791-diki t.-czikket, mely igy szól: »A szász nemzet és universitása mind a tisztviselők választására, mind a politikai, pénzügyi és igazságszolgáltatási közigazgatásra nézve a Leopold-féle diplomának megfelelő törvényes állapotukban meghagyatnak.« Ez volt alapja és biztosítéka Erdély egyesülésének az anyaországgal. De a magyar nemzet az egyesülési törvényben adott becsületszót, a magyar országgyülés az ünnepies igéreteket megszegte. A szász univertás teljesen megfosztatott törvényes hatáskörétől s egyszerű vagyonkezelési hivatallá lett, és pedig korlátolt illetékességgel, a biztosított szász helyhatósági szervezet végképen eltöröltetett, a Királyföld örökre kitöröltetett a világból, a sok évszáz óta fennállott szász székek az új megyékbe kebeleztettek be. Mindezt az 1876-diki magyar országgyülés művelte, hiában szólaltak fel a szász képviselők az erőszakoskodás ellen.«

cziákat, súlyos csapásokkal földre terítette, akkor az anyaország lelkesülése a Kárpátok sötét hegyzúgaiban hatalmas viszhangot ébreszte. Nemes férfiak álltak ott össze, Besztercze polgárai a többi szász városok példáját követve pénzt gyűjtögetének a sebesültek számára és 1100 frtot küldének el e szavakkal: »Es gibt das Herz, es gibt das Blut sich zu erkennen.« Akkor történt, hogy a »Wacht am Rhein« bevonúlt a Kárpátok közé s azóta hangzik az a mai napig a polgár és paraszt ajkairól, az iskolában, tornacsarnokban s a hegyek csúcsain.« Bergner nem veszi észre, hogy ezzel önmaga czáfolja meg állításait a magyar zsarnokságról.

Egy más hires német iró, Hellwald Frigyes így nyilatkozik: »Az erdélyi szászok nemcsak nem szaporodtak, hanem ellenkezőleg fogyton fogynak, ezt nemcsak a rendszeresen űzött magyarosítás (?), hanem saját intézményeik is okozzák. Azok az emberek, a kik ősrégi, középkori szellemtől áthatott kiváltságokat élveznek, úgyszólva saját zsirjokban fúlnak meg, s meg nem akasztható rothadási folyamatnak vannak alávetve. Szerencsétlenségök a nagy földterület volt, erejök s a kiváltságokban elernyedt szellemök nem volt elégséges arra, hogy a földet is megmíveljék, a mesterségeket is üzzék. Nem családjaik szaporaságával igyekeztek magukon segíteni, boldogulásukat nem az ernyedetlen serény munkában keresték, hanem patriczi-usi polczra emelkedve a birtoktalan rumánokhoz folyamodtak, hogy béresi és pásztori dijért s a közös legelőben való részesülésért nekik szolgáljanak.«

Hellwaldnak sok tekintetben igaza van; csak abban nincs igaza, hogy a szászokat a rendszeres magyarosítás fogyasztotta. Igaz nehány város, melyet a szászok alapítottak, idő folytán megmagyarosodott, de azok eredetileg sem voltak tisztán német helységek; a Királyföldön csak az oláhság terjeszkedett a szászok rovására. [1])

Hadi vitézség által sohasem tüntek ki az erdélyi szászok, az

[1]) Mind Marienburg, mind Benigni s a többi szász irók nagyon sok eredetileg szász helységet tudnak felsorolni, melyeknek most oláh lakosaik vannak. Bendorf-nak (az új-egyházi szék területén) »jámbor emberei« 24 oláh embert fogadtak fel, hogy a földet megmunkálják azzal a kikötéssel, hogy az evang. lelkésznek a szokásos szolgálatokat teljesítsék, míg új német lakosok jönnek s a földeket ismét átvegyék. Ámde új németek nem jöttek, 1655-ben már csak egy német család élt a faluban. Ekkor a medgyesi zsinat azt rendelé, hogy az utolsó német család kihalta után a harangokat az újegyháziak vegyék át, de a lelkész maradjon ott, nehogy az oláhok a templomi és papi földeket is elfoglalják. Hasonló dolog más helyeken is történt, az üresen maradt falvakat az oláhok szállták meg.

ótalmokra bizott végvárakba magyar és oláh zsoldosokat helyeztek, javadalmaikat és kiváltságaikat okos számítgatás, körültekintés, pénzáldozatok s a környülállások ügyes felhasználása által szerezték. Ők, úgyszólván, mindig az állami hatalom elkényeztetett gyermekei voltak, s mégis akárhányszor az alkotmányos szabadság elleneivel szövetkeztek. Gyengeségeiket és hanyatlásukat ösztönszerüleg érzik, de oltalmat és gyámolítást nem ott keresnek, a hol keresniök kellene és lehetne; a saját élhetetlenségök következtében támadt hézagokat új telepítvényesekkel remélik kitölthetni, pedig a jövevényeket, kiket a múlt században (1733 óta) az osztrák kormány Baden-Durlachból és Salzburgból köztük letelepített, korántsem fogadták szivesen, jóllehet azok az ő hitsorsosaik voltak. Szerencsétlenül jártak azok a svábok is, a kiket 1845-ben Roth Lajos lelkész Würtembergből akart köztük letelepíteni. Bajukon az efféle ünnepélyek sem fognak segíteni, minőt 1884. aug. 17-én s következő napokon beköltözésük emlékére Nagyszebenben tartottak; az ünnep alkalmával még azt sem vallották meg nyíltan, hogy tulajdonképen mit ünnepelnek, vajjon a magyar államhoz való ragaszkodásukat, vagy pedig a német nagy nemzethez való tartozásukat-e?

A szászok olyanok, mint a tormába esett féreg, nem szaporodnak, nem terjeszkednek, mind volt székeiknek, mind a mostani megyéknek területén kisebbségben vannak, Nagyszeben kivételével az egyes városokban sincsenek többségben. Csak a magyaroktól idegenkednek s nem veszik észre, hogy az oláhság tengerében fúlnak meg.[1])

[1]) *Marienburg* szerint 1791-ben Erdélyben a németek száma 264,425 lett volna (75,551 család, egy-egy családra $3^1/_2$ lelket számítva); *Benkő* 1766-ban a lutheránusok számát 130,365-re, *Leonhard* és *Benigni* 1832-ben a szászok számát 207,400-ra *Bielz* 1855-ben 192,482-re teszik; 1870-ben a németek száma 211,490, 1880-ban pedig a beszélni tudóké 204,713 volt. — Brassó népességét Benigni az 1830-diki számlálás szerint 22,476-ra, Nagyszebenét 18,337-re, Kolozsvárét 14,000-re, Marosvásárhelyét 6000-re, Segesvárét 6000-re, Medgyesét 5000-re teszi, stb. 1880-ban pedig azon városok népessége volt: 29,584, 19,446, 29,923, 12,888, 8788, 6489. Tehát a szász városokban a szaporodás felette csekély. Nagy-Küküllő megyében aránylag legtöbb német lakik, t. i. 59,298, de ott is az oláhok száma 53,341, a magyaroké 12,424; Szeben megyében csak 42,094 német van, oláh pedig 93,860 és magyar 3091; Brassó megyében van 27,591 német, 30,364 oláh és 24,860 magyar, Besztercze-Naszód megyében van 23,881 német, 64,110 oláh és 3658 magyar, Kis-Küküllő megyében van 17,612 német, 46,034 oláh és 22,413 magyar. Szász jellegű város mindössze nyolcz van, azokban együttvéve 44,471 német, 17,519 magyar és 24,354 oláh lakik, tehát az oláhság a városokban is nagyon erős, aránylag sokkal erősebb mint a 21 magyar jellegű városban, melyekben együttvéve 81,223 magyar, 5207 német és 25,826 oláh lakik.

A múlt időkből nagy nemzeti vagyont mentettek meg, melynek jövedelmét papjaik fizetésére, egyházaik, iskoláik és egyéb közintézeteik fentartására fordíthatják.[1]) A középiskoláikban működő tanárok és lelkészeik tudományosan művelt emberek, kik többnyire külföldi egyetemeken tanúltak, csak az a baj, hogy rendesen ők szítják a magyarok elleni gyülöletet.

Az erdélyi szász népnek szép tulajdonai és dicséretes erényei ezek, hogy józan, takarékos, szorgalmas és munkás, kitartó és szivós, vallásos és erkölcsös, szereti a csint, tisztaságot és rendet, engedelmes és törvénytisztelő. Óvakodik a kicsapongástól, verekedéstől és erőszakoskodástól, mert vérmérséklete lassú; felfogása kissé nehézkes, de meg van benne a tanulási ösztön és mivelődési hajlam. Ámde a szász ember nemcsak körültekintő, óvatos és takarékos, nemcsak egyszerüen él és keveset költ magára, hanem gyakran túlságba esik, barátságtalan, rideg és fukar, az ártatlan mulatságot is kerüli, magába zárkozott, szerfelett önző, vendégszeretetet, részvétet és szivességet nemcsak idegenek, hanem földiei iránt is ritkán tanusít.

A túlságos előregondoskodás és szertelen önzés miatt a szász családapa kettőnél több gyermeket nem akar, inkább egy fia és egy leánya se legyen, semhogy háza gyermekekkel teljék meg, a kik között a vagyont meg kellene osztani. A boldogtalan kétgyermek-rendszer az oka annak, hogy a szász nép nem szaporodik.[2])

A szász nép szivós csökönyösséggel ragaszkodik az ősi szokásokhoz és intézményekhez, minden újítástól és javítástól irtózik. Mások iránt felette bizalmatlan és gyanakodó, s mikor idegen ember a szásztól valamit tudakol, ritkán ad őszinte és nyílt választ, előzékenységet az idegen iránt sohasem mutat. A valódi szász az

---

[1]) A szász egyetem vagyona 1884. végén 2,383,708 frt 65 krt tett, ez alap körülbelől 6%-ot jövedelmez; az évi jövedelem 136,888 frt 31 kr., az 1885-re előirányzott kiadás 137,444 frt 86 kr., ebből 89,060 frt a közoktatási czélokra esik. Azonfelül az erdélyi evang. szuperintendentia az állami m. k. pénztárból 16,000 frtnyi évi segélyt kap, mig a négy magyarországi ev. superintendentia együtt véve csak 20,000 frtot kap.

[2]) Mind *Bonner* (Siebenbürgen-Land und Leute, Leipzig, 1868.), mind *Bergner* és más kül- és belföldi irók keményen megróvják a szász népnek ezt az utálatos szokását. A leány az anyjától tanúlja meg a titkos mesterséget, melylyel a magzatot az anyaméhben megsemmisitik. *Slavici* panaszkodik arról, hogy az oláh cselédeket is beavatják a titokba. — Bergner Besztercze vidékén egy szász falut talált, melyben a gyermektelenség miatt 27 házban nem volt lakos, más faluban egy tuczat üres ház volt s az iskolába csak 15 gyermek járt, pedig jókora falu volt. Természetes, hogy az üres házakba előbb-utóbb többnyire oláhok költöznek be.

ujabb időben beköltözött német embert sem igen szereti, kivált ha nem hitsorsosa, hanem r. katholikus. Lelkésze iránt vallásosságánál fogva kiváló tisztelettel viseltetik s leginkább ahhoz fordúl tanácsért minden ügyeiben bajaiban.

A szász helységek első pillantásra felismerhetők a rendről, csín- és tisztaságról, mely bennök uralkodik; a házak többnyire fehérre meszelvék, kőből épültek, szabályos utczákat képeznek; az utczára rendesen hosszú oldaluk szolgál. Közepett van az ajtó, melyen át a pitvarba jutunk, ettől jobbra a diszszoba, balra más szoba vagy az éléskamra van; az udvaron szín, e mögött istállók és a csűr, az utóbbihoz a gyümölcsös és zöldséges kert csatlakozik. A helység közepén a nagy piaczon többnyire diszes és gyakran várkastélylyal övezett templom, a paplak, iskola és gyógyszertár vannak.

A szász népnek ősi szokásai közé tartozik az, hogy a legények és leányok régi szabályokkal szervezett egyesületekbe (Bruderschaft, Schwesterschaft) állanak, melyből csak akkor lépnek ki, mikor megházasodnak, illetőleg férjhez mennek. A legények egyesületének feje az öreglegény (Altknecht); más tisztviselői: a szószóló legény (Vorknecht), két tiszti legény (Amtsknecht) és két pinczér, mely utóbbiak tánczmulatságok alkalmával az ételről és italról gondoskodnak. Minden mulatságra elsőben a lelkésztől, azután a helység előljárójától engedélyt kell kérnie az öreglegénynek, csak azután hivhatják meg a leányegyesületet. Ez úgy van szervezve, mint a legényeké. Mikor házasságra lépnek, az úgynevezett szomszédságnak válnak tagjaivá, minden faluban rendesen négy szomszédság van.

A szász ember mindig körültekintő és mindent higgadtan meggondol, az ábrándot nem szereti. A szerelemben is óvatos, nem hajt a szenvedélyre. Faluhelyen a szülők intézik el a dolgot, szemökben az anyagi érdek, a vagyon és hozomány a fődolog. A természet különben is a szász leányokat ritkán áldja meg kiváló szépséggel, testi bájjal és kellemmel. A házasságok tehát ritkán köttetnek szerelemből és erős kölcsönös hajlamból. De ennek következménye az, hogy az elválások igen gyakoriak, már csak azért is, mivel a leányokat rendesen nagyon fiatal korban adják férjhez, s mivel a fiatal házasok a szülői házban szoktak lakni, már pedig a szász anyósok jóhire egy cseppel sem jobb, mint más anyósoké.

A különben oly takarékos és fukar szász ember legalább egyszer életében mégis költeni szeret, sőt bőkezü; t. i. mikor fiát és leányát kiházasítja. A lakadalmak gyakran egy egész álló hétig tartanak. Legtöbb esketés november 25-kén, Katalin napján szokott

lenni; akkor sok helyen a házasulandó párok az egész helységből egyszerre jelennek meg a templomban s a lelkész 20—30 párt is egyszerre esket meg.

A népviselet a különböző vidékeken különböző; faluhelyen kivált a leányok vasárnapi öltözete nagyon sajátságos. A szoknya fölé nagy musselinkötényt kötnek, mellényök tarka kelméből készül s dúsan ki van himezve, a mellen pajzsforma gömböt mutat, a derekat aranynyal, ezüsttel, gránátokkal és gyöngyökkel ékesített öv szorítja össze, mely többnyire ősi örökség, a fejbe hengeralakú, fekete szövettel bevont, kemény papirból való süveget tesznek, melyről hátul sok tarka szalag csüng alá. — Az asszonyok fekete posztóból való köpenyt viselnek, fejökre fehér kendőt kötnek sajátságos módra.

Végül megjegyezzük még, hogy az erdélyi szászok egyházi tekintetben egy superintendentiát képeznek; egyházi szervezetök consistoriális s tetemesen különbözik a magyarországi ágostai hitvallásuak szervezetétől.

Befejezés.

Befejezésül még néhány statisztikai adatot közlünk. [1]) Magyarország Erdélylyel együtt közigazgatási tekintetben 63 megyei és 25 városi törvényhatóságra van osztva; a r. tanácsú városok száma 118. Hozzájárúl Fiume és kerülete. Horvát-Tótország a legujab törvény szerint 6 megyére van osztva. Az egész királyság területének kiterjedése 322,285 □ km. (a kataszteri fölvetés szerint 56.420,841 k. hold, azaz 324,702 □ km.)

Az ország *népessége* a török elűzetése után alig haladta meg az 5 milliót, száz évvel később, II. József idejében, vagy 8 millióra rúgott. Fényes 1846-ban 14.120,000-re becsülte, az 1869-iki számlálás szerint 15.512,484, az 1880-diki szerint pedig 15.737,259 lelket tett. A szaporodás tehát nagyon csekély, az utolsó 11 év alatt csak $1._{46}$ százalékot tett; 1880 óta kedvezőbb volt az arány a születések és halálozások között, úgy hogy a születések többleténél fogva 1883 végén az összes népesség 16.215,444, 1884-ben pedig 16.355,686 lélekre emelkedett volna. De a be- és kivándorlásokról nincsenek

[1]) A stat. adatokra nézve utalunk mindenek előtt az országos m. k. statisztikai hivatal közleményeire, nevezetesen a magy. stat. évkönyvre, melyből már 13 évfolyam jelent meg és az árúforgalmi kimutatásokra; azután az Akadémia által kiadott Nemzetgazdasági és stat. évkönyvre, melyet dr. *Földes Béla* szerkeszt; *Láng, Földes* és *Pisztóry* stat. munkáira.

szabatos kimutatásaink, s bizonyos, hogy az elmúlt években a kiván dorlások jóval felülmúlták a betelepüléseket.

Nemzetiségi tekintetben a tényleges polgári népesség következőleg oszlott el:

	Magyarországban	Horvát-Tótországban	Együtt	a népesség %
magyar	6.404,070	41,417	6.445,487	41.$_2$%
német	1.870,772	83,139	1.953,611	12.$_9$ »
tót	1.855,451	9,078	1.864,529	11.$_9$ »
oláh	2.403,041	2,044	2.405,085	15.$_4$ »
rutén	313,229	2,833	356,062	2.$_3$ »
horvát-szerb	639,986	1.712,352	2.352,339	15.$_0$ »
egyéb hazai nyelvű .	179,672	26,566	206,238	1.$_3$ »
külföldi nyelvű . . .	43,382	15,069	58,451	0.$_3$ »

Tehát egyik nemzetiségnek sincs abszolut többsége, de a magyarnak erős viszonylagos, s az anyaországban 27 megyében abszolut többsége van; a törvényhatósági 25 s a r. t. 118 városban összesen 2.143,036 lélek lakik, ezekből 1.381,507 magyar, tehát 64.$_5$ %.

Vallási tekintetben a jelenlevő polgári népesség ekképen oszlott meg:

	Magyarország	Horvát-Tótország	Együtt
római kath.	6.503,207	1.346,485	7.849,692 = 50.$_2$ %
görög-katholikus . .	1.496,628	10,640	1.497,268 = 9.$_6$ »
örmény-katholikus .	3,221	2	3,223 = 0.$_0$ »
görög-keleti	1.937,144	497,776	2.434,890 = 15.$_5$ »
ágostai evang.	1.107,608	15,241	1.122,849 = 7.$_2$ »
evang. református . .	2.023,360	8.443	2.031,803 = 12.$_9$ »
unitárius	55,787	5	55,792 = 0.$_3$ »
izraelita	624.826	13,488	638,314 = 4.$_1$ »

A *terület* az új kataszteri fölvételek szerint következőleg oszlik meg:

szántóföld	22.408,377	k. hold	= 39.$_{72}$ %
szőlő . . .	739,799	» »	= 1.$_{31}$ »
kert. . . .	696,298	» »	= 1.$_{23}$ »
rét	6.010,645	» »	= 10.$_{65}$ »
legelő. . .	7.495,726	» »	= 13.$_{29}$ »
nádas . . .	161,326	» »	= 0.$_{29}$ »
erdő . . .	15.957,587	» »	= 28.$_{28}$ »
összesen	53.469,758	k. hold	= 94.$_{23}$ %
nemtermőföld	2.951,083	» »	= 5.$_{77}$ »

Magyarországon 1884-ben termett hektoliterekben: őszi búza 35.$_{79}$, kétszeres 2.$_{97}$, őszi rozs 14.$_{65}$, tavaszi búza 1.$_{99}$, tavaszi rozs 0.$_{48}$, repcze 0.$_{85}$, árpa 16.$_{49}$, zab 20.$_{12}$, kukoricza 31.$_{84}$ millió hektoliter, köles 425,720, tatárka 234,225, borsó, bab és lencse 487,531

hektoliter, len 55,022, kender 420,534 m. mázsa. 1885-ben pedig termett búza 31.109,050, rozs és kétszeres 12.284,902, árpa 12.250,553, zab 8.572,939, repcze 497,845 mm.

Az évi *dohánytermés* 6—7 százezer mm. között változik, egy-egy mmázsa beváltási ára átlag 17—19 frt.

Az évi *bortermés* holdanként 7—8 hektoliter, tehát összesen 5—6 millió hektoliter, pénzértéke 40—50 millió frt.

A *földbirtok* évi tiszta jövedelme az új kataszteri felvétel szerint 151 millió forint; a földadó 37 millió frtban állapíttatott meg, tehát az a tiszta jövedelemnek $25^1/_2$ %-kát teszi.

Földrajzi tekintetben különösen az *erdőségekre* vonatkozó adatok nagyon becsesek.[1]) *Bedő Albert* részletes kimutatása szerint Magyarországban az erdőségek 13.294,492 (27.$_{11}$ %), Horvát-Szlavonországban 2.663,095 k. holdat (36.$_{09}$ %) foglalnak el, az erdők összes kiterjedése 15.957,587 k. hold (28.$_{28}$ %).

Legkevesebb erdő van:

Megye	%	Megye	%
Jász-Kún-Szolnok	0.$_{57}$	Torontál	1.$_{07}$
Békés	1.$_{54}$	Hajdú	2.$_{97}$
Csanád	1.$_{31}$	Szabolcs	5.$_{06}$
Csongrád	1.$_{72}$		

Legtöbb erdő van:

Megye	%	Megye	%
Turócz	48.$_{01}$	Csík	47.$_{49}$
Zólyom	56.$_{00}$	Udvarhely	41.$_{15}$
Gömör	48.$_{43}$	Brassó	42.$_{26}$
Ung	46.$_{27}$	Háromszék	61.$_{60}$
Máramaros	55.$_{78}$	Szeben	45.$_{26}$
Besztercze-Naszód	44.$_{71}$	Hunyad	45.$_{65}$
Maros-Torda	47.$_{57}$	Krassó-Szörény	52.$_{20}$

Az erdő tehát nagyon egyenlőtlenül van elosztva. A tiszta jövedelem Magyarországon 57 kr., Horvát-Tótországban pedig 78 kr. holdankint, úgy hogy az összes erdők tiszta jövedelme csak 9.712,000 frt. Mert az erdők nagy része igen rosz karban van, az elmúlt három évtized alatt a magán birtokosok, a főpapság és községek kezén levő erdőkben majdnem általánosan valóságos rablógazdálkodás folyt, úgy hogy jobbára csak azok az erdők maradtak meg érin-

[1]) Legujabban a m. k. földmívelési miniszterium megbízásából *Bedő Albert* országos főerdőmester adott ki egy nagyszerű munkát, mely a magyar állam összes erdőségeit igen részletesen és alaposan tárgyalja 4 kötetben. A geograf a munkához mellékelt térképnek is nagy hasznát veheti.

tetlen, a melyekhez hozzá nem lehetett férni. Most az új erdőtörvény némileg korlátolja az erdőpusztítást; az ország 20 erdőfelügyelőségre van osztva.

Az összes erdőkből Magyarországon 2.031,270 k. hold kincstári, 3.114,904 k. hold törvényhatósági és községi, 846,575 k. hold egyházi, 143,493 k. hold közalapítványi, 3406 k. hold magánalapítványi, 899,722 k. hold hitbizományi, 1.576,574 k. hold közbirtokossági, 294,228 k. hold részvénytársasági. Tehát állami felügyelet alatt van 8.910,172 k. hold vagyis $67._{20}$ %.

Horvát-Tótországban 544,251 k. hold állami, 575,346 k. hold törvényhatósági és községi, 85,500 k. hold egyházi, 719,033 k. hold vagyonközségi, 738,965 k. hold magánbirtok.

A magas hegyi véderdők 786,910, a futóhomokon való erdők 188,952, a feltétlen erdei talajon levők 12.828,204, a feltételes erdei talajon levők 2.153,521; a tölgyesek 4.468,521, a bükkesek 5.831.015 a gyertyánfa erdők 1.457,753, a fenyvesek 3.045,882 k. koldat foglalnak el. Legkevesebbé a bükkfa erdők vannak kihasználva s azokban termési többlet van, míg a tölgyesek és fenyvesek évi rendes termése a belfogyasztást is már alig fedezi.

Az *Állattenyésztés* nem igen virágzik, csak a lótenyésztés gyarapodik. A lovak száma mintegy 1.820,000, a szarvasmarháké 5.312,000, a juhoké 9.838,000, a kecskéké 333,200. Nagyban folyik a sertéshizlalás.

Az *ipar tekintetében* még nagyon sok a teendő, a kis ipar és házi ipar országszerte hanyatlott, s a tömeges gyári termeléssel nem bír versenyezni. Legujabban a kormány és egyesületek a házi ipar fölélesztésén és fejlesztésén fáradoznak, nem minden siker nélkül. A gyári ipar meghonosodását is törekszik előmozdítani a kormány, nehány év óta csakugyan számos gyár keletkezett, de némely iparágak még most is egészen parlagon hevernek. A mezőgazdasággal összefüggő iparágak közől legjobban virágozik a *malomipar*. A kis vizi és száraz malmok száma ugyan csökkent, de a gőzmalmok száma növekedett; 1885-ben összesen 17,277 malom volt, ezekből 1010 gőzmalom, 12,520 vizímalom, 3197 szárazmalom, 650 szélmalom. Ezen malmokban 1884-ben összesen 22.474,721 mm. gabna dolgoztatott fel, ebből 13.880,427 mm. a búzára esik. Nagy a *szeszfőzés* is, de a czukorgyártás és serfőzés nem fedezi a fogyasztást. Örvendetesen gyarapodott a gépek, gazdasági szerszámok stb. gyártása.

A *bánya-* és *kohóipar* lassan gyarapodik, az arany és ezüsttermelés inkább csökken. Termeltetett:

	arany		ezüst	
1878-ban	1807.1 kgr.	= 2.510,043 frt,	19,571.4 kgr.	= 1.761,403 frt.
1882-ben	1724.3 »	= 2.398,373 »	16.568.0 »	= 1.490,754 »
1883-ban	1628.8 »	= 2.266,638 »	16,708.3 »	= 1.503,549 »

	szinitendő nyersvas	öntött nyersvas	pénzérték
1878-ban	1.306,869 mm.	103,659 mm.	5.965,018 frt.
1882-ben	1.612,030 »	147,722 »	7.096,307 »
1883-ban	1.650,975 »	113,589 »	7.391,739 »

	fekete kőszén	barnaszén	pénzérték
1878-ban	6.869,851 mm.	9.087,019 mm.	6.154,254 frt.
1882-ben	7.993,194 »	12.598,963 »	7.097,243 »
1883-ban	9.925,007 »	14.737,793 »	8.317,716 »

	réz	pénzérték	ólom	pénzérték
1878-ban	10,193.96 mm.	809,156 frt,	18.960.03 mm.	384,861 frt.
1882-ben	6,722.79 »	506,570 »	16,649.22 »	193,130 »
1883-ban	8,027.51 »	604,699 »	21,051.08 »	261,705 »

A bánya-termelvények összes pénzértéke volt: 1878-ban 18.737,959, 1882-ben 19.932,815, 1883-ban 21.443,526 frt.

A *vasutak* pályahossza s a szállított személyek- és teherárúk mennyisége 1883-ban következő volt:

A pálya neve	hossza belföldön km.	külföldön km.	a személyek száma	az áruk mennyisége tonna.
A m. k. államvasutak tulajdon vonalai	3033.53	4.06	3.692,773	4.996,114
Az állami kezelésben levő vonalok:				
arad temesvári	55.45	—	115,229	114,406
duna-drávai	106.19	—	141,772	256,493
bród-boszna-bródi	2.23	1.35	?	?
Az osztrák-magyar állami társaság magyar vonalai	1424.72	—	2.241.420	3.674,953
Nagy-Kikinda-nagybecskereki	70.07	—	48,458	9330
A cs. k. szab. déli vasúttársaság magyar vonalai	701.66	—	?	?
Kőszeg-Szombathelyi	17.09	—	14,156	7814
Kassa-Oderbergi	361.79	63.49	?	?
Magyar nyugati	304.77	68.11	436,744	357,596
Első magyar galicziai	119.39	—	?	?
Első erdélyi	292.53	—	273,847	289,020
Alföld-fiumei	393.15	—	1.014,258	507,230
Budapest-pécsi	261.64	—		
Mohács-pécsi	67.48	—	153,290	593,593
Átvitel	7271.16	137.01	?	?

A pálya neve	hossza belföldön km	külföldön a km.	személyek száma	az árúk mennyisége tonna.
Átvitel	7271.16	137.01	?	?
Pécs-barcsi	66.70	—	226,155	197,811
Magyar éjszak-keleti	577.70	—	721,286	583,330
Győr-Sopron-ebenfurti	116.69	—	236,552	325,114
Arad-Körösvölgyi	89.56	—	135,075	173,272
Arad-csanádi	150.45	—	144,505	57,125
Szamosvölgyi	49.74	—	63,322	48,587
összesen	8322.00	137.01	?	?

A Déli, Kassa-Oderbergi, Magyar-Galicziai vasuttárságok nem mutatták ki külön a magyarországi vonalokra eső személy- és árúforgalmat, azért csak megközelítőleg mondhatjuk, hogy 1883-ban körülbelől 10 millió személy s 13 millió tonna teherárú szállíttatott.

Az összes bevétel 65.962,197 frtra rúgott, ebből az állami vasutakra 21.304,878 frt, a tisztán magyarországi vasutakra 33.086,781 frt s a közös vasutak magyar vonalaira 32.875,416 frt esett. Az üzleti kiadások a bevételeknek a különböző vonalokon 32.19—89.6%-kát tették, nevezetesen az oszt.-magy. állami vasút magyar vonalain 32.19, a m. k. állami vasútakon 59.32, az alföld-fiumei vasutnál 88.63, a magyar éjszakkeletin 80.44, az első magyar galicziai vasuton 59.56, a magyar nyugati vasut magyar vonalain 84.18%-kát stb. A vasutakba 1883 végéig beruházott tőke körülbelől 1350 millió frtra rúg, ebből a magyar állami vasutakra kerek számmal 500 millió frt esik. Az üzleti felesleg az osztrák-magyar állami vasutaknál 6.04, a szabad. déli vasutaknál 5.74, az arad-körösvölgyinél 8.53, az arad-csanádinál 5.2, a pécs-barcsinál 4.29, a m. k. állami vasutaknál 2.85, a többi vasutaknál csak 0.14. — 2.6%-kát tette a beruházott tőkének. Onnan van, hogy az állam kamatbiztosítás fejében 1883 végéig már 125.548,744 frt volt kénytelen fizetni.

1884-ben és 1885-ben a Duna-Drávai, Első erdélyi, Alföld-Fiumei vasutakat is az állam vette át, továbbá bekebelezte a 116.3 km. hosszú Ujszőny-brucki s kiépítette a Budapest-ujszőnyi 91 km. hosszú vonalt. Ezeken kivül 1884-ben megnyittattak:

A Szabadka-Bajai vasút	57.67	km.,
a Kétegyháza-Kisjenői heiyi érdekü	26.5	»
a Szatmár-nagybányai	55.4	»
a Piski-vajdahunyadi	15.7	»
a Beszterczebánya-brezovai	34.2	»
a Debreczen-hajdú-nánási helyi érdekü	42.5	»
a Margitfalva-szomolnoki	34.7	»
Átvitel	266.9	km.

Átvitel	266.9	km.
a Nagy-Tapolcsány-Belinczi	15.2	»
a Csácza-zvardoni	20.0	»
a Promontor-dunaparti	4.	»
a Budapesti személyi pályaudvar szárny-vonala	2.2	»
a Zimony-belgrádi vonal	3.1	»
összesen kerék számmal	378.	»

1885-ben épültek:

Pusztatenyő-Kún-sz.-mártoni	36.2	km.,
Nagyvárad-vaskohi	106.0	»
Esztergom-Nána-Ipolyság	51.5	»
Szeged-Galgócz-Lipótvár	17.0	»
Uj-Szász-Jászapáti	32.0	»
Barcs-Pákrácz	128.0	»
Mezőtúr-Turkeve	15.4	»
Baglyasalja-Endrelaka	3.0	»
összesen kerék számmal	389.	»

E szerint 1885 végén a magyar vasúthálózat összes hossza körülbelől 9089 km., ebből 4220 km. magyar állami vasut. 1884-ben az állami vasutaknál az összes bevételek $27._{160}$, az összes kiadások $18._{27}$ millió frtot tettek, a tiszta jövedelem tehát $8._9$ millió frt volt. 1886-ra az összes bevétel 36, az összes kiadás 22 millió frtban van előirányozva.

Az *állami közutak* összes hossza 1883 végén 7031 km., kezelési és fentartási költségök 3.024,290 frt; a *folyóvizi utak* és *csatornák* összes hossza 4888 km., ebből gőzössel hajózható 3039 km.; rajtuk szállíttatott 1883-ban 2.709,706 személy, 2.183,481 tonna árú. Leghatalmasabb vállalat a cs. k. szab. Dunagőzhajózási társaság, melynek hajóin 2.662,939 személy és 1.447,888 tonna árú szállíttatott.

A fennállt 32 gőzhajózási vállalatnak birtokában volt: 206 db. kerékgőzös, 47 csavargőzös, 3 kapaszkodó gőzös, 2 gőzkomp, 819 vasuszály, 121 fauszály, összesen 1200 db. Magának a Dunagőzhajózási társaságnak 1884-ben 189 különböző gőzhajója s 744 uszályhajója volt.

A magyar-horvát tengerpart kereskedelmi hajóinak száma 1883 végén a következő: 466 vitorlás hajó, 17 gőzös; ezekből 129 vitorlás és 7 gőzös hosszújáratu. Az összes kikötőkbe érkezett rakodtan 5511, üresen 1479 hajó, elindúlt rakodtan 5237, üresen 1742 hajó. A magyar állam területén 11 tengeri kikötő van: Fiume, Bukkari, Porto-Ré, Szelcze, Novi, Zeng, Csirkvenicza, S.-Giorgio,

Stinizza, Jablanacz és Karlopago. De emelkedő jelentősége csakis Fiuménak van.

Magyarország Ausztriával közös vámterületet képez, a határszéli vámhivataloktól beszolgáltatott behozatali és kiviteli kimutatások az egész monarchia külkereskedelmét tüntetik fel, azokból Magyarország árúforgalmát Ausztriával és a külfölddel nem lehet megállapítani. Az erre vonatkozó adatok gyűjtése az 1881 : XIII. t.-cz. alapján csak 1881. május 1-jén indúlt meg, a m. k. statisztikai hivatal gyűjti és dolgozza fel. [1]) Ezen adatok szerint a magyar királyság árúforgalma a következő:

Behozatal	1882.	1883.	1884.
Darabszám	153,970	471,701	335,625
Métermázsa	13.461,084	13.668,923	14.423,208
Pénzérték frt.	367.620,854	402.565,089	484.439,487
Kivitel			
Darabszám	11.118,051	41.475,542	44.482,457
Métermázsa	29.502,443	28.651,655	26.070,158
Pénzérték frt.	418.684,077	428.176,522	393.694,494

E kimutatás szerint 1882-ben és 1883-ban a kivitt árúk értéke meghaladta a behozatalt, de 1884-ben a behozatali többlet $90._{15}$ millió frtra rúgott. Az előbbi két évben a postai árúforgalom még nem vétetett számba, az pedig 1884-ben a behozatalnál $87._{13}$, a kivitelnél pedig csak $19._{15}$ millió frtot tett.

Legélénkebb forgalmunk van mindenekelőtt Ausztriával s különösen Bécscsel, azután következnek Németország, Nagybritannia és Olaszország. A nyerstermelő országok közül legnagyobb forgalmunk van Romániával és Szerbországgal.

Hogy Magyarország még mindig csak nyerstermelő állam s az ipar tekintetében nagyon hátramaradt, azt legjobban bizonyítják az árúforgalmi adatok. 1884-ben a nyers termények kiviteli értéke $236._{70}$ millió frt, a gyártmányok behozatali értéke pedig $404._{28}$ millió frtra rúgott. Még mindig áll az, a mit a budapesti kereskedelmi és iparkamara egyik jelentésében olvashatunk: »Általában ha mínálunk a művelt emberen végig tekintünk, be kell vallani, hogy a mi rajta van, tetőtől talpig, a legutolsó inggombig, még a czérnaszál is, melylyel az varrva van, mind külföldi gyártmány, melyért az elsőtől az utolsóig a külföldnek adózunk.« — 1884-ben a ruházati ipari

[1]) L. *Telkes Simon:* Magyarország mezőgazdasági nyers terményeinek és némely mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele, Budapest, 1884; *ugyanez:* Áruforgalmunk, stb. Budapest, 1886.

tárgyakért 222.$_{377}$, a lakberendezési fa, üveg, kő, agyagipari tárgyakért 23.$_{133}$, holmi fényüzési tárgyakért 71.$_{579}$ millió frtot fizettünk Ausztriának és a külföldnek. Mindent el kell tehát követnünk, hogy a gyártmányokban való szükségletünk lehető nagy részét saját gyáraink fedezhessék.

A *közoktatás állapotáról* szóló legujabb miniszteri jelentésből, mely csak Magyarországra és Erdélyre vonatkozik, a következő adatokat közöljük: 1884-ben összeiratott tanköteles gyermek 6—12 éves 1.638,158, 13—15 éves 638,764, együtt 2.276,917; iskolába járt 6—12 éves 1.395,698 = 85.$_1$% és 13—15 éves 405,042 = 63.$_4$%. A népiskolák összes száma volt 16,205; ezekből állami 503, községi 1844, felekezeti 13,651, magán és egyleti 207; elemi népiskola 15,993, felső népiskola 76, polgári iskola 136. A tanítók száma 23,158, ebből 20,580 férfitanító, 2578 nőtanító; a tantermek száma 23,152. Tehát a tettleg iskolába járó gyermekekből egy-egy iskolára több mint 111, s egy-egy tanítóra és tanteremre több mint 79 gyermek esett, a mi bizony nagyon is kedvezőtlen arány. Az 1.800,731 iskolába járó gyermek számára legalább 36,000 tanító s ugyanannyi tanterem kellene. Ha a tanítók és tantermek számát nem szaporíthatjuk, az oktatás eredménye annál silányabb lesz, minél több gyermeket hajtunk be az iskolába. — Tanítóképző volt 70 és pedig 54 férfitanítók, 16 nőtanítók számára, 24 állami, 46 felekezeti, 68 elemi tanítóképző, 2 polgáriskolai képző, a növendékek száma 3632, ebből férfi 2641, nő 991; a tanárok száma 641.

Középiskola 1885-ben volt 177, ezekből 150 gimnázium, 27 reáliskola, az állami kormány vezetése alatt 117, autonom felekezetek vezetése alatt 60 volt; az összes középiskolákból 106 nyolczosztályú, 71 csonka. A tanulók összes száma 42,937, ezekből gimnáziumi 37,448, reáliskolai 5489; vallásuk szerint 17,286 r. kath., 1620 görög-kath., 1831 görög-keleti, 5200 helv. hitv., 4200 ág. hitv., 259 unit., 7551 izraelita; anyanyelvök szerint 27,130 magyar, 5892 német, 2163 oláh, 1626 tót, 719 szerb-horvát, 113 rutén. A tanárok száma 2678.

A *budapesti egyetemen* volt 180 tanár és tanító, a tanulók száma az első félévben 3369, a másodikban 3083; a *kolozsvári egyetemen* volt 64 tanár és tanító, tanuló 449; a *József-müegyetemen* volt 37 tanár és tanító s 662, illetőleg 564 tanuló. A három főiskolában együtt a mózesvallású hallgatók száma 1283 volt; a budapesti egyetemen 1005.

Hittani intézet volt 52, beiratkozott 2071 tanuló; *jogakadémia* volt 13, ezekből 7 állami; a rendes tanulók száma 702, illetőleg 660.

Ipariskola s ipari tanműhely volt összesen 56, azokban működött 84 tanító, a tanulók száma 2008 volt; a *kereskedelmi tanintézetek* száma 15, ezekben tanult 1358.

Gazdasági szakiskola, földmivelésiskola, vinczellérképző összesen 19 volt; ezekből állami 114. A tanulók száma 1100.

Az állami pénzügyre vonatkozó fő adatok a következők:

Rendes bevételek, millió frt.	1880.	1881.	1882.	1883.
Földadó, földtehermentési járulék nélkül	26.086	26.165	27.562	28.511
Házadó, » » » »	6.006	6.192	6.446	6.599
Kereseti adó	11.879	11.586	12.174	11.976
Általános jövedelmi pótadó	9.355	9.403	9.644	9.927
Szeszadó	6.364	7.167	6.847	7.597
Boradó	3.324	3.409	3.493	3.587
Húsadó	2.380	2.484	2.529	2.584
Söradó	0.883	0.930	1.013	1.125
Czukoradó	1.744	2.969	1.589	2.072
Bélyeg	7.911	8.042	8.374	8.498
Jogilletékek	14.214	14.193	14.966	15.504
Dohányjövedék	30.776	29.109	38.654	40.283
Sójövedék	14.011	14.079	14.472	14.873
Állami jószágok jövedelme	4.724	4.329	4.840	4.053
Állami bányászat »	9.434	18.615	14.310	19.196
Posta	6.375	6.833	7.360	7.908
Telegraf	1.574	1.861	1.915	2.041
Állam vasutak összes jövedelme	17.218	18.424	24.334	23.261
Állami erdők jövedelme	6.126	6.274	6.004	6.137
Földtehermentesítési járulék	18.934	19.202	19.639	19.893
A rendes bevételek összege	244.822	275.235	280.324	294.910

Rendes kiadások millió frt.	1880.	1881.	1882.	1883.
Királyi udvartartás	4.650	4.650	4.650	4.650
Az országgyűlés szükséglete	1.332	1.189	1.243	1.228
Közösügyi kiadásoknak a magyar korona országait illető része	31.887	35.510	28.660	28.840
Államadóssági járulék	30.319	30.317	30.321	30.319
Földtehermentesítési váltságok	16.408	17.119	16.906	17.036
Szőlődézsmaváltság	2.124	2.331	2.336	2.348
Államadósságok kamatai, stb.	51.580	56.399	56.630	59.851
Vasuti kamatbiztosítási előlegek	12.169	13.691	10.648	11.322
Horvát-Szlavonország szükséglete	3.375	3.320	5.881	5.687
Állami számvevőszék	0.129	0.129	0.109	0.109
Miniszterelnökség	0.303	0.304	0.297	0.299
Ő Felsége körüli miniszter	0.050	0.049	0.054	0.054
Átvitel	154.004	166.219	146.177	156.095

Rendes kiadások millió frt	1880.	1881.	1882.	1883.
Átvitel	154.004	166.719	146.177	156.395
Belügyminiszterium	7.603	8.388	8.204	9.010
Pénzügyminiszterium	51.994	59.250	49.585	58.476
Közlekedési miniszterium	20.129	29.720	31.915	32.162
Földmivelési-, ipar- és kereskedelmi miniszterium	11.308	9.112	9.502	10.204
Vallás- és közoktatási miniszterium	4.334	4.623	5.037	5.364
Igazságügyi miniszterium	9.943	10.154	10.500	11.082
Honvédelmi miniszterium	6.712	6.779	7.040	7.042
Horvát-Szlavon miniszterium	0.035	0.037	0.034	0.037
Nyugdijak	3.900	4.073	4.103	4.246
Közösügyi rendkivüli kiadások	2.609	2.099	14.174	6.000
A rendes kiadások összege	272.981	300.554	286.271	300.017

Az ingatlan állami vagyon pénzértéke 1883 végén 799.264, az állam egyéb értékei és követelései 584.116, a cselekvő hátralékok 175.558 millió frtot tettek, az egész összeg 1558.939 millió frt. Az állami tartozások és terhelő hátralékok egész összege 1308.648 millió frtra rúgtak, ebből esik a földtehermentesítési adósságra 208.392 millió frt. 1883-ban rendes bevételek fejében előirányoztatott 283.037 millió frt, tettleg befolyt 294.910 millió frt, az átmeneti bevételek 106.300 millió frtot tettek; rendes kiadások fejében előirányoztatott 290.359 millió frt, tettleg kiadatott 300.017 millió frt, az átmeneti kiadások 64.450, a beruházások 28.914, a rendkivüli közösügyi kiadások 6.000 frtra rúgtak. Tehát 1883-ban az összes bevételek 401.210, az összes kiadások 399.381 millió frtot tettek. A hiány 1883-ban 39.14 millió frt volt; 1884-ben a bevételek 302.42, a kiadások 343.44 millió forintra, tehát a hiány 41.02 millió frtra rúgtak.

A rendes bevételek lassan, de folytonosan növekednek; az egyenes adók 1881-ben 87.7, 1882-ben 90.2, 1883-ban 93.7, 1884-ben 96.0; a fogyasztási adók 1881-ben 7.1, 1884-ben 8.1, a dohányjövedék tiszta jövedelme 1881-ben 15.9, 1884-ben 22.5, a sójövedék tiszta jövedelme 1881-ben 11.3, 1884-ben 12.1 millió frtra rúgtak.

Ámde a kiadások is folyton folyvást növekednek.

NÉVMUTATÓ.

Aba 354
Abafája 785
Abaliget 375
Abauj m. 512, 516, 568, 602
Abauj-Szántó 607
Abbazia 431, 436, 438
Abda 343
Abos 479, 480, 514, 597
Abony (Nagy-) 538
Ábrány 203, 506
Abrud pat. 700, 701, 702
Abrudbánya 658, 682, 684, 687, 700 stb.
Abrudfalva 701
Accimincum 422
Acincum 121
Ács 334, 337
Acsa 157, 353, 354, 509
Ada 87, 179
Ada Káleh 282, 294
Adács 517
Ádámos 726
Adánd 369
Adony 85, 117, 354
Adorján 179, 785
Adorjáni vár 218
Ádriai tenger 9, 19, 29, 65, 67, 105, 345 stb.
Affinis h. 685. 781
Agadics 257
Agárd 325, 611
Agártető 305, 306
Ágashegy 113
Ágfalva 300
Ágostonfalva 769
Ágostyán 336
Agris 236
Aggtelek 492, 493, 567
Agyagfalva 778, 779
Agyagos 584
Aji völgy 492, 609
Ajka 312, 328
Ajnácskő 508, 568
Ajnád 765
Ajta 747, 769
Ajtón 722
Akarattya 323
Akasztó domb 107
Akali 366
Akli 304, 306
Akna-Rahó 636, 579
Akna-Szlatina 629
Akna-Sugatag 630
Ákos 690
Ákosfalva 782
Alacsony-Tátra 459, 461, 477, 480 stb.
Alap 312, 354
Alattyán 190
Alba maris 432
Albák 688, 703, 704
Albertfalva 151
Alberti 45, 160
Albie h. 790
Albrechtsdorf 269, 270
Alburnus major 650, 702
Alcsi puszta 188
Alcsik 739, 740, 744 stb.
Al-Csil 240
Alcsút 117, 309, 353, 354
Alczina 829
Al-Debrő 518
Aldoboly 748
Aldorf 672
Al-Duna 61, 251, 262, 278, 292, 295, 649, 807
Alexander 831
Alfalu 764
Alföld 11, 43, 48, 50, 61, 62, 90, 162, 173, 190, 251, 273 stb.
Algyógy 696
Algyő 180, 181, 186, 187
Alhó 362
Alibunár 12, 43, 49, 59, 61, 259, 264 stb.
Alistál 538
Alkenyér 822
Állatkert hegy 108
Allion h. 248, 281, 294
Almagyar h. 518
Almakerék 729
Almamező 217, 579, 692, 787, 788
Almás 69, 117, 373, 311, 334, 335, 418, 420, 609, 675, 686, 696
Almás (Agris) p. 236, 254, 282, 371, 313, 667, 676, 689, 709, 721
Almás vár 772
Almás (Duna-) 310
Almás (Homoród-) 776
Almás (Magyar)- 309
Almás (Nagy-) 715
Almás (Rácz-) 355
Almási barl. 776
Almási völgy 252, 253
Almás-Kamarás 232
Almás-Mező 804
Almáspatak 665
Álmosd 194, 219
Álmosvár 772
Álomzug puszta 199
Alpok 6, 9, 109, 297, 301, 302, 378, 393
Alsó-Alap 354
» Apsa 631
» Árpás 789, 806
» Bajom 728
» Bócza 554
» Borszék 76, 762
» Bük 350
» Csallóköz 538
» Csernáton 775
» Dabas 161
» Daruvár 417
» Domboru 368
» Domonya 615
» Draga 450
» Eőr 362
» Farkadin 816
» Fejér m. 685, 689, 697, 822
» Fernezély 209
» Galla 334, 337
» Gyenes 765
» Hámor 505, 531, 570
» Hegy 492

Alsó-Hricsó 547
» Idécs 785
» Józsa 201
» Karaszló 624
» Ilmicz 318
» Kazán 293
» Kecskehegy 108
» Kéked 606
» Komárnyik 602
» Korompa 542
» Korjenicza 431
» Kosziny 430
» Kovil 178
» Kristyor 681
» Kubin 550
» Kula 177
» Lehota 528
» Lendva 367
» Lipnicza 550
» Lyubkova 290
» Metzenzéf 608
» Mislye 606
» Mócs 804
» Modrus 428
» Némedi 161, 45
» Neresznicze 632
» Nyárasd 538
» Pannonia 396, 415
» Pazariste 430
» Pencz 521
» Pestes 820, 822
» Porumbák 789, 806
» Pusztaszer 187
» Rákos 731, 777, 788
» Róna 630
» Revucza 552
» Ruzsbach 559
» Sajó 565, 566
» Sebes 597, 599, 806
» Sófalva 780
» Sólyomkő 767
» Svicza 390
» Szent-György 189, 190
» Szent-Mihályfalva 705
» Szlovinka 562
» Szombat 789
» Szopor 690
» Sztregova 522
» Sunyava 560
» Tátra-Füred 557
Alsó-Telekes 572
» Torja 770
» Turócz 531
» Ucsa 789, 806
» Ujvár 725
» Vácza 686, 696
» Varsány 188
» Vereczke 577, 578, 623, 617
» Venicze 805
» Vidra 703
» Vissó 639
» Vist 789
» Volál 769, 770
» Zagorje 428
» Zsolcza 571
» Zsubricza 550
Alszeg 765
Általér 309, 310, 311, 334
Alun 819
Alunis h. 665
Alvincz 653, 684, 698, 822
Amadévára 606
Ampela 650
Anarcs 47
Andrásfalva 513, 522, 553, 782
Andriasevczi 392
Angyalföld 145
Angyalos 748
Anina 253, 257, 286
Ant 221
Antalfalva 268
Antin 424
Anyesi v. 662
Apa 206
Apa Fenisuluj 250
Apácza 225, 228, 788, 802
Apafája 199
Apahida 721
Apátfalva 85, 225, 520, 571
Apatelek 236
Apáti 189, 190, 232, 316, 359, 365, 372
Apatin 46, 173, 176
Apatovecz 392
Apcz 507, 518
Apeczka h. 580, 582, 632, 636
Apoka 507
Apold 732
Appony 534
Apsa 631
Apsicza 583, 631
Apulum 649
Apulus f. 697
Aquae 818
Aquincum 118, 121
Arács 305, 364
Arad 14, 42, 76, 83, 230 stb. 744
Aradácz 267
Aranka f. 262, 264, 265
Aranyág 236
Aranyhegy 112, 298, 308
Arany-Idka 287, 491, 511, 607
Aranyos f. és völgy 416, 642, 644, 678, 679, 682, 684, 686, 687, 702 stb.
Aranyos-Besztercze 580, 583, 640, 641 stb.
» Maróth 496, 532
» Medgyes 206
» Szék 705, 707
» Várfalva 704
Árapatak 769
Arbe sziget 436
Arcsana 251
Arcsó puszta 780
Ardó (Fekete-) 625
Arkus folyó 200
Árokalja 670
Árokrét 198
Árokszállás 189, 190
Ároktő 70, 571
Árló 571
Árpás 789, 790, 806
Arrabona 340
Arsa f. 436, 438
Árva 393, 497, 498, 501, 510, 515, 516, 523, 548 stb.
Árvai magura 498
Árva-Váralja 498, 510, 550
Ásotthalom 186
Ásvány 343
Aszalás h. 507
Aszaló 607
Aszód 159, 334
Aszófő 365
Asszonyfa 308
Asszonyfalva 727
Asszonyhegy 501
Asszonypataka 207
Asszonyvásár 219
Átád (Nagy-) 370
Átány 518
Átokháza puszta 186
Átosfalva 781
Átya 779, 780
Avas-hegység 206, 207, 505, 506, 569 stb.
Avas-Ujfalu 207, 590
Avas-Ujváros 206

Baán 377
Baba hegy 481, 488, 501, 554, 598
Babakaj 289, 290
Bábelfürt 310
Bábi 801, 811
Babia-Gura 4, 461, 501
Babia-Szkala 576
Babina h. 486, 565
Babina-Greda 392, 426
Babinpotok 430
Babki 463
Babocsa 369, 370
Bábolna 337, 338
Bábonyi h. 569
Babóth-Ordód 351
Bachnapatak 294
Bács 72, 87, 177
Bács-Földvár 177, 179
Bács-Bodrog 39, 162, 173, 175
Bácsa 343
Bacsél 787, 792, 793
Bácsfalu 796
Bacsindol 382, 392, 497
Bácska 46
Bácsulni h. 787
Baczon 769
Baczuch 486, 528
Badacsony 306, 307, 365
Badacsony-Tomaj 366
Bagh 159
Baglyasalja 513, 522
Baglyashegy 308
Bagolyvár 791
Bagomér 219
Bagos 191, 194, 205, 219
Bágy 777

Bágyon 705
Baj 337
Baja 43, 45, 59, 86, 172 stb.
Baja-Bezdán 172
Bajesd 817
Bájfalu 209
Bajlor 661 662, 668
Bajmok 174, 175
Bajmócz 499, 533, 535
Bajna 310, 333, 535
Bajom 220, 728
Bajót 310, 311, 333
Bajsa 172
Bajza 177
Bakabánya 495, 511, 522, 523
Bakar 452
Bakaracz 451
Bakony h. 6, 9, 109, 117, 296, 297, 303 stb.
Bakonyalja 325
Bakonybél 297, 357
Bakonyér 322
Bakonyfolyás 304
Bakonyszeg 59
Bakta 192, 520
Baktó 181
Balánbánya 764
Balánhavas 764
Balassa-Gyarmat 16, 56, 520
Balaton 6, 70, 109, 118, 114, 296, 297, 303, 304, 305, 306, 312, 317, 322 stb.
Balaton-Füred 324, 327, 364
Balaton-Kajár 356
» Keresztur 312
Balavására 781
Balásvágás 599
Balázs 45
Balázsfalva 657, 664, 672, 724, 726, 737, 749
Balázsháza 690
Balczatul 637
Bardócz 478, 561
Balf 348
Balkáni félsziget 6, 30, 34, 378, 379, 398, 421
Ballószeg 168
Balmaz-Ujváros 193, 201
Balog 460, 490, 523, 567
Balsa 192
Bálványhegy 808, 827
Bálványkő 505
Bálványos 747, 767, 770
Bán 548
Bana 337
Bánát-Komlós 266
Bánát-Ujfalu 268
Bánczapatak 725
Bánfalva 318, 319, 346, 349
Bánfi-Hunyad 676, 687, 710
Bánhegyes 225
Bánhida 333, 334, 337
Báni viz 506
Bania 282
Banikov h. 463
Bánk 199
Banka-Vinna 614
Bánkfalva 766
Bankó 605
Bankota puszta 801
Bánlak 267
Bánok-Sz.-György 368
Banostor 423
Banova 486
Banovcze 422, 425
Bánpatak 506
Bánréve 514, 567
Bányabükk 744
Bányadomb 217
Bányahegy 209, 506
Banyaluka 409
Bányapatak 764
Banyicza 810, 811, 813
Barabás 618
Barácsháza 244
Baracska 175, 176
Baraczkos pat. 765
Baradla 492, 567
Báránd 220
Baranecz h. 463
Baranya 328, 363
Baranyavár 313, 317, 367
Báránykút 732
Baraszó 763
Barátfalva 318
Baráth 342
Baráthegy 25, 552
Baráttó 780
Barbosza 253
Barcellona 241
Barcs 327, 328, 370, 391 stb.
Barcza 606, 739, 786, 796, 804
Barczánfalu 638
Barczaság 644, 653, 739 stb.
Barczika 572
Bardocz 744, 776
Bárdfalva 630
Bárdos 724
Barka 566, 492
Barkóság 517
Barna-Básth 507
Barnag 305
Báród 691
Bárodság 691
Barok 308
Barom (Nagy-) 350
Barót 740, 747, stb.
Bars 483, 510, 514, 523, 526, 532
Bársonyos 607
Bártfa 507, 575, 576, 596, 599 stb.
Basahid 266
Bástya h. 465, 471, 472
Batár f. 63, 71, 202
Batarcs 625
Batarcsi pat. 590
Báté 369
Báth 523
Báthmonostor 175
Batida 225
Batina 377
Batisnicza 387
Batiz 206, 818
Batiza 638
Batizfalva 557
Batizfalvai csúcs 465, 473
Batonya 225
Bátor (Nyír-) 192
Bátorkeszi 317, 333, 497
Bátos 722
Batrina h. 680, 663, 693, 745, 809
Batta 85, 256, 326, 355.
Bátta 315, 371, 372
Battainicza 420
Báttaszék 313, 571
Battina 83
Batucza 238
Bátya 170
Batyes h. 256
Bátyú 617, 618
Bavaniste 277
Baylyuka 709
Baziás 68, 258, 264, 288
Bazin 504
Bárna 728
Béba (Ó-) 265
Becse 162, 179, 266, 267
Becsehely 368
Becske 507
Becskerek 241, 259, 267, 275
Becsva 461, 501
Beczkó 21, 500, 544, 545
Bedellő 705
Bedna-Hora 488
Bednya f. 380, 391, 414
Bedő 632
Béél 696
Béga 10, 40, 61, 64, 70, 86, 241 stb.
Béga Sz.-György 267
Beheró 576
Békás f. 743, 744, 749, 763
Békás-Megyer 105, 112, 114, 119
Bekecs h. 746, 782
Békény 743, 759, 760
Békés 47, 48, 49, 62, 85, 190, 216, 221, 229
Békés-Csaba 222
Békés-Gyula 223
Bél (Magyar-) 542
Béla f. 4, 317, 464, 476, 548, 553 stb.
Bélabánya 484, 522, 525
Bélai hegys. 467, 475, 476
Belanka f. 499
Belanszka pat. 551, 615
Béla-Réka 250, 251
Belatincz 367
Bélavár 693
Bélbor 742, 743, 762
Beled 351
Belényes 214, 216, 693, 694

Belgrád 34, 268
Bélhavas 746
Belincz 276, 514, 535
Bélkő h. 505
Bellan 502
Bellecz 413
Bellegis 422
Bellia 790
Bellus 500, 546
Bellye 377
Beloblato 259
Belobreszka 288
Belovár 380, 392, 400, 407, 408, 415
Béltek-Kraszna 211
Belvedere h. 438
Bély 612
Bénai h. 508
Bene 518, 589, 731
Bene-Keresztúr 782
Benes h. 662
Benesháza 528
Benikova 553
Benkovácz 395
Benyus 528
Beő (Tisza-) 221
Beocsin 420, 423
Beodra 267
Bér (Kis-) 308
Berbir 417
Berczel 191, 192, 507
Bereczk 658, 751, 772, 773
Beregmegye 21, 59, 63, 71, 176, 190, 573, 574, 578, 589, 617
Beregi havasok 573
Beregszász 589, 592, 618, 621 stb.
Beregszó 209, 260, 272, 275
Bereg-Újfalu 649
Beremend 317, 377,
Berény (Jász-) 189
Berény (Lovas-) 309, 354
Berény (Mező-) 222, 236
Berethalom 729
Berettyó 40, 43, 47, 48, 191, 212, 218 stb.
Berettyó csatorna 59, 219
Berettyói Sárrét 48, 59, 81, 220
Berettyó-Ujfalu 216, 219, 220
Berezna 575, 617
Berkeszpataka 665, 704
Berki puszta 111
Berlebász 582, 636
Berlebácska h. 582, 636
Bernáthegy 773
Bertény tó 191
Berthót 598
Berty h. 633
Bertyánka 633
Berzászka 255, 290
Berzava f. 19, 238, 244, 251 stb.
Berzencze (Garam-) 370, 484, 531, 532
Berzéte 566
Berzevicze 479, 599
Besenszög 189
Besenyő 28, 241, 244, 265, 275, 532, 571
Besinen h. 808
Beska 420
Besna-Szkala 499
Besnyő 28
Bessenyő 518, 667, 670, 747, 775
Bessenyőfalva 553
Beszélő szikla 694
Beszkéd h. 464, 501, 502, 572, 576
Besztercze 493, 526, 527, 546, 548, 580, 646, 651 stb.
Beszterczebánya 483, 485, 493, 495, 510, 511, 514, 526, 528, 530
Besztercze-Naszód 210, 832
Betfia 217
Bethlen 674, 720, 806
Bethlenfalva 560
Bethlenháza 240
Bethlen-Sz.-Miklós 726
Betlér 491, 565, 812
Bezdán 40, 85, 171, 172, 176
Bező 614
Bia 111, 152, 310
Bia-Sóskút 310
Bialka f. 464, 466, 467, 469 stb.
Bibircs h. 465, 467, 473
Bics f. 382, 391, 392
Bicse (Magyar-) 547
Bicske 309, 310
Bidbe h. 728
Biela f. 381, 382, 392, 417
Biela-Szkala 112, 462
Bielo-Berdo 259, 262, 277, 418
Bjelolasicza 387
Bihács 396, 398, 427
Bihar h. 678, 679, 680, 681, 684, 692—695, 703, 704
Bihar m. és v. 47, 48, 49, 61, 62, 190, 193, 211—215, 229, 652, 676 stb.
Bihar-Vlagyásza h. 674, 667 stb.
Bikkes h. 570
Bikszád 207
Bikszárd 504
Bili-Kamen 588
Bilin 637
Bili vrh. 381
Bilke 575, 586, 621
Bilo h. 380
Bilok 719
Billét 266
Bilopolye 431
Bindt 562, 555
Binis 286
Biográd 396, 432
Birda 244
Birkis 279
Birtin 686
Bisztra f. 250, 251, 255, 280, 391, 464, 480, 579 stb.
Bisztra-Kaczeganiaszka 250
Bisztra-Möruluj 249, 250
Bisztricza 616, 671
Bisztricsora f. 743
Bisztrói v. 552
Bitoráj h. 385, 395, 436
Bitva 304, 322
Blata mocsár 59, 586
Blata f. 588, 614
Blatnicza 494, 549
Blaufusz 496, 530
Blesény 684, 696
Blidár h. 208, 591
Bliscse h. 576
Blisznicza h. 580, 582, 637
Blosu h. 250
Blózsa 666
Bobicsi hágó 741, 773
Bobró 550
Bobrócz 462, 463, 553
Bocskó 628, 633, 634
Bocskó-Rahó 636
Bocskorhegy 308
Bócza 480, 554
Bod 70
Bodajk 308, 312, 325, 353
Bodok 768
Bodoki havas 747
Bodókő-Újfalu 607
Bodókő-Váralja 607
Bodola 775, 800
Bodolya 375
Bodonos 677
Bodony 507, 520
Bodos 769
Bodrog f. 4, 40, 44, 63, 64, 65, 71, 176, 574 stb.
Bodrog-Keresztúr 585, 610
Bodrog-Olaszi 610
Bodrogköz 46, 47, 72, 192, 586, 609
Bódva 491, 492, 493, 505, 563, 568 stb.
Bódva-Vendégi 609
Bódvány 168
Bozdafordúló 775, 801
Bodza 4, 10, 741, 775, 786, 800, 801
Bodzai szoros 643, 741, 786 stb.
Bodzás (Medgyes-) 232
Bodzás-Ujlaka 612
Bög 166
Bogács 571
Bogáros 246, 258
Bogát 724, 725, 740, 788
Bogdánháza 690
Bogdány 47, 63, 113, 155, 192, 581, 637

Boglár 312, 327
Boglyárka 601
Bogojeva 176
Bogoltin 280
Bögöz 778
Bogsán 254, 256, 257, 282, 284 stb.
Bogyiszló 326, 371
Bogza h. 705
Bohodiej h. 679, 680, 694
Bohokut 616
Böhönye 370
Bohuji fensik 254
Bohuszlavics 545
Boi patak 695
Boicza f. 683, 686, 696, 827
Bojna 427
Bóka 246
Bokod 309
Bökény 87
Bököny 239
Bokréta hegy 235
Bölcse 371
Boldogasszony 320, 344
Boldogasszonyfalva 199, 814
Boldoven h. 251
Boldovény 282
Bolgárország 27, 792
Bolgárszeg 792, 793, 796
Bolgártelep 265
Boli barlang 813
Bölkényi v. 785
Bolmány 377
Bolnok h. 105
Bölön 769
Bolondócz 544
Bolondos 466, 475, 544
Bolonya 793, 795, 796
Boly (Német-) 376
Bombuska h. 589
Bonald h. 481
Boncsostető 306
Bonczhida 721
Bonyhád 314, 371, 372
Bora mocsár 549
Borbánd 698, 699
Borbás 168
Borbáteny 810
Borbátviz 813
Borberek 653, 698
Börcs 343
Borcsa 262
Borda h. 744
Bórév 704, 705, 706
Borgó 672
Borgó-Beszterce 673
Borgó-Marosény 673
Borgó-Prund 664, 672, 742
Borgó-Tiha 673
Borgó-Zsozsény 664
Borgói hegys. 664, 745
Borgói szoros 4, 643, 660, 664, 740, 742
Bori 484
Borissó 494
Borkút 479, 597, 637
Borló 621, 623
Borló-Gyil 583, 586, 589
Borlog 388
Borloven 253
Boros-Jenő 82, 112, 154, 233, 236, 239
Boros-Sebes 233, 239, 240
Borosnyó 775, 800, 801
Borostyánkő 301, 302, 303, 327, 361, 541, 704
Boroszló 584
Borova 486, 553
Borova 424
Borpatak 761, 762
Borsa 63, 71, 582, 583, 639, 660 stb.
Borsabánya 582, 639, 640
Borsod megye 64, 505, 515, 517, 529, 568 stb.
Borsova 574, 575, 578, 579, 586, 589, 621 stb.
Borszék 742, 743, 749, 760 stb.
Börvély 205
Borvölgy 453, 662, 666, 669
Borzon 743, 746
Börzsöny 509, 523
Börzsönyi h. 505, 522, 523
Bős 538
Bő-Sárkány 319, 320
Bossácz 545
Bosvai völgy 584
Bosút 382, 391, 392, 425, 426
Bosznia 27, 34, 390, 391, 400 stb.
Boszilyevó 385, 389
Böszörmény 47, 199, 201
Botfalva 802
Botony 72
Botos 261, 267
Botyésza 678, 679, 694
Bóz 319, 350
Bözödi v. 779
Bozók 523
Bozovics 252, 282
Bozsur 256
Brád 686, 696, 738
Bradló 485, 504
Brána 415
Branki 480
Branyiszkó 479, 479 stb.
Brassó 15, 280, 646, 654, 659, 714, 800 stb.
Brátka 692
Brávecz h. 485
Brázai hágó 790
Bréb 630, 631
Bregána f. 378, 391, 392
Bregetio 335
Bregovopolje 382
Brennberg szénbánya 347
Brestye 244
Bresztovácz 246, 269, 272, 417
Bretocsai hágó 741
Brettye 822
Brezest 709
Breznik 599, 600, 631
Breznóbánya 485, 486, 528
Brezova 504, 514, 529, 536
Brezovácz 427
Brezovecz 673
Bribir 440, 454
Bricsiej h. 679
Briény 681
Bries 528
Briny 398, 428
Brinzava h. 576
Bród 382, 392, 402, 407 stb.
Broos 822
Bruck 328, 344, 537
Bründel 428
Brusztópatak 589
Brusztura 632, 633
Bruszturánka f. 633
Buccari 394, 440, 442, 449
Búcs 333
Bucsa 59, 676, 681, 691
Bucsava-Sólymos 240
Bucsecs 642, 643, 786 stb.
Bucsesd 686, 696
Bucsintető 745, 746, 749
Bucseny 508
Bucsum 685, 700, 701
Buda 17, 31, 36, 37, 104, 108, 109, 111, 114, 117—125, 135, 146 stb.
Buda-Eörs 107, 109, 152
Budafok 151
Buda-Keszi 106, 107, 109, 153
Budamér 603
Budapest 7, 12, 14, 16, 17, 38, 42, 54, 55, 56, 67, 68, 69, 76, 104, 116—166, 246, 337 stb.
Budatelke 717
Budavár 117
Budfalu 590, 630, 631
Büdesvár 207
Budetin 548
Budiszláv 790
Büdös 744—750, 771, 772
Büdöskút 303, 349
Büdöskúti völgy 277, 299
Büdös tó 365
Budurásza 693
Budvár 777, 778
Bugacs-Monostor 167
Buglócz 303
Buhajeszka h. 663
Buj 191

Buják 509, 521
Bujuga h. 790
Bukaricza 451
Bük 351
Bukin 172, 178
Bükk 43, 109, 205, 211, 461, 505, 674 stb.
Bukkari 385, 407, 433
Bükkes 489, 490, 506
Bükkös-Csomág h. 767
Bükkösd 370
Bukócz 577, 623
Bukova 255, 816
Bukovagrada 426
Bukovecz 275, 414
Bukovi-Gyel 486
Bükszád 748, 767, 768, 772
Bukuresty 686
Bulkesz 178
Bullató 790
Bulsuluj 680
Bulza 256
Bumásza h. 745
Bundás h. 490
Bunics 431
Bunilla 820
Bunyita 585
Búr-Szt.-György 541
Búr-Sz.-Miklós 541
Bura (Tisza-) 221
Burgberg 802
Burghallen 673
Burgkeller h. 664
Burián 499, 504
Burloje v. 639, 640
Burutefej 776
Busócz 476
Bustyaháza 627, 632
Busz 588
Busztul 633
Butka 612
Butyásza 211, 665
Buttyin 239, 246, 254, 276, 681
Buzeti völgy 393
Buziás 44, 253, 263, 264, 276, 289
Buzora h. 589
Buzsák 369
Buzsora 578
Bzenicza 531.
Canale di Farasina 436
Canale di Maltempo 436, 431, 453
Canale di Mezzo 436
Canale di Morlacca 390, 436
Caldiero 436
Carlopago 394, 407
Castrum ad Herculem 156
Castna 390, 431, 438
Charleville 241, 266
Cherso 436
Chisne 550
Chlebnicz 462
Chocs 462, 552
Chotár 462
Colonia Apuliensis 697
Corona 792
Coronini 289
Csáb 483
Csáb-Rendek 367
Csaba 49, 222, 223, 236, 309, 570, 571
Csábrági vár 523
Csábrág-Varbók 523
Csabranka 378
Csácza 548
Csaholy 206
Csajkások kerülete 72, 179
Csák 673
Csákány 363
Csákberény 353
Csáki kő 685, 699
Csaklan 268
Csáklyai kő 699
Csákovár 16, 241, 244, 263, 276, 699
Csáktornya 327, 368, 409, 433
Csákvár 309, 353, 354
Csalatornya 796
Csalhó 743, 763
Csallóköz 11, 317, 334, 536, 537, 538
Csalma 425
Csanád 246, 265
Csanád-Palota 225
Csanak 308, 342
Csanálos 172
Csánk 484
Csantavér 174
Csány 87, 517
Csap 56, 63, 64, 65, 71, 72, 77, 192, 612 stb.
Csaplahegy 309, 354
Csapó 723
Csapókut 198
Csarkanó 583, 639
Csarnóháza 692
Csarnótető 692
Csaronda 617, 637
Császár 309
Császárfürdő 115, 124, 133
Császárkút 827
Császársziget 420
Császma f. 391, 381
Császta 315, 334
Csata 333
Csatád 266
Csataalja 176
Csatár 218
Csáth (Mező-) 571
Csatószeg 767
Csávai pat. 300
Csávoly 45
Cséb 178
Csebel 252
Csebrát 552
Csebza 244
Csécsény 528
Cseczia 528
Csedjavicza 415
Cséffa 221
Csege 193, 201
Csegezi lyuk 707
Csejte 504, 535, 536
Cséke 692
Csekefalva 766
Cseklész 542
Csékút 306
Cselniki völgy 254
Csemő 166, 167
Csendes h. 410
Csenej 259, 266
Csengele 186
Csenger 205
Csenger-Bagos 205
Csenger-Újfalu 205
Csengő 575
Csengőlyuk 493
Csép 162
Csépa 672
Csépán 664, 719
Csépánfalva 572
Csepegő 584
Csepegő vár 707
Csepel 7, 12, 39, 67, 119, 151, 162, 278
Csepely hegy 305
Csepics tó 458
Csepin 418
Csepreg 351
Csept 664
Cserbelecz h. 255
Cserbiai viz 682
Cserbuk h. 742
Csércs 599
Cserdi 313, 314
Csere (Nagy-) 199
Cserehát 607, 493
Csereoldal 704
Cserepes h. 782
Cserépfalu 571
Cserépváralja 571
Cseremos 486, 581
Cserény 528
Cseresnovo 486
Cserevics 423
Csergőkő 704
Cserhát 42, 45, 109, 315, 461, 505 stb.
Cseria 528
Csermászó 765
Csermely 603, 605
Csermelysziget 603
Csermő 232
Csermoslya 488, 490 491, 492, 566, 602
Cserna 4, 247—255, 293, 294, 813, 818
Cserna h. 481
Csernabara 172
Cserna-Gora 479, 480
Cserna-Hola 490
Cserna-Hora 576, 579, 580 stb.
Csernátfalu 796
Csernáton 775
Cserneki hegy 417, 589, 593
Cserni-Kamen 494
Cserni-Vár 251
Csernoholova 577
Csernovics-Simánd 232
Csernye 312
Csertés 686
Csertova hágó 482
Csertova-Hola 491
Cserveni-Csot 382
Cservenka 177
Cservoni-Vierch 464
Cseszmeg-Tomaji 366
Csesznek 357

Cseszte 542
Csesztreg 367
Csesztve 521
Csetátye 685, 701, 702, 705
Csetátye-Boli 810, 813
Csetenka f. 497
Csetnek 21, 315, 490, 493, 566
Csetrás 683
Csév 112
Csibanka h. 591
Csicser 614
Csicsermán 499
Csicsó 304, 333, 339, 766
Csiga 703, 792, 793, 795
Csigapatak 765
Csigefalva 765
Csigekert 198
Csiger 236, 239, 681
Csigerel 239
Csik 644, 748 stb.
Csikér 46, 112
Csik-Gyergyói h. 643
» Madaras 764
» puszta 152
» Rákos 764
» Somlyó 766
» Szt.-Domokos 764
» Szt.-Imre 766
» Szt.-Király 740, 766
» Szt.-Márton 782
» Szt.-Mihály 765
» Szt.-Miklós 766
» Szt.-Tamás 764
» Szereda 658, 659, 740, 750 stb.
» Tarcsa 158
» Tusnád 770
Csikáspatak 425
Csikér 777
Csikfalva 78
Csiki hegycsop. 107, 109, 741, 743
Csiklova 254, 257, 286, 287
Csiklovabánya 286
Csikluluj-Vultur 675
Csikmagas 748
Csikó 372
Csikós töltés 376
Csikvánd 343
Csilyános 583, 643, 744
Csiliz 333, 339
Csilizköz 340, 537
Csindrel 718, 807, 808, 826
Csirkvenicza 385, 438, 453
Csiszla 582, 583, 639, 660
Csitári völgy 497
Csizér 690
Csizia 662
Csiznóviz 563, 569
Csobáncz h. 306, 307, 365
Csobánka 112, 154
Csobányos f. 749
Csobot 766
Csobottető 760
Csódi h. 113
Csóka 782
Csóka-erdő 273
Csókahegy 309, 311, 315
Csókakő 353
Csokfalva 781
Csokoly 219
Csökmő 220
Csököly 370
Csokonya 370
Csol h. 585
Csolnok 310, 311, 331, 333
Csomád 105, 111, 157, 747
Csomafalva 764
Csomág h. 747, 767, 772
Csomorkány 225
Csomortány 766
Csompó 677
Csömör 105, 111, 114, 143
Csongrád 64, 65, 70, 72, 73, 75, 77, 78, 179, 190, 224
Csonka 746, 775
Csonka torony 219
Csonkota 322
Csonopla 176
Csop h. 615
Csopea 817
Csór 304, 308
Csorba 477, 482, 554
Csorbai tó 470, 472, 476
Csorna 351
Csorna-Bisztricza f. 633
Csorna-havas 633
Csorna-Holova 617
Csorna-Hora 581
Csorna-Kleva 580
Csorna-Polonina 637
Csörnöcz 358
Csörög h. 105
Csörszárka 46, 190
Csorsztin 477, 559
Csortanovecz 420, 422
Csorva 186
Csorvás 223
Csővár 157
Csovicze 430
Csuba-Goricska h. 464
Csubrina h. 471
Csucsa 675, 676, 710
Csúcshegy 108, 112, 365
Csucsomi v. 491 565
Csudálókő 744
Csudanovecz 258
Csügés 765, 766
Csukás 643, 786, 799 stb.
Csükerész 491
Csumerna h. 685
Csuntava h. 490, 554
Csupi h. 503
Csurog 72, 179
Csurgó 304, 305, 308, 325, 353, 370
Csurgós 322
Csür 829
Csütörtök 537, 538
Csütörtökhely 560
Csúz 339
Czach 531
Czajla 504, 542
Czebe 686
Czecze 354
Czege 717
Czegléd 45, 165, 167, 168
Czell 307, 328
Czelna 699
Czeméte 479, 597
Czenk h. 319, 350, 351, 787, 791, 792, 795
Czered 507
Czerna 259
Czerni vrh. 381
Czerno vrelo 390
Czertés 686
Czetin 427
Czibakháza 221
Czibles 582, 590, 635, 636, 664 stb.
Czibin f. 807
Czibó 583, 660
Czibuklia 278
Cziffer 542, 544
Czigánd 78, 611
Czigánka 487
Czigány völgy 690
Czigelka 601
Czincza 322
Czinfalva 349, 351
Czinkota 158
Czinkovlan 368
Cziróka 576, 586, 587, 612, 615
Czód f. 808
Czófalva 775
Czofronka pat. 743. 748
Czonczó f. 309, 311, 334
Czuha 304, 305, 308
Czukorsüveg 683

Dabar 430
Dabas 161, 367
Dágh 310
Dákia 24, 649, 650, 816
Dalmád 484
Dálya 418, 420
Dálnok 775
Dályok 377
Dámunk 763
Dancseresz h. 581, 636
Danczka 831
Dánfalva 764
Danielki 462
Dános 729
Dány 188
Darány 370
Darázs 317, 377, 534
Darázspatak 491
Dárda 377
Dargói hágó 583, 584. 585, 603

Darócz 777
Daruvár 392, 416, 417
Darvas 240
Dantova 175, 176
Dávidháza 619
Deákgyarmat 812
Debella-Gora 681
Debelyácsa 267
Debreczen 14, 16, 17, 37, 38, 42, 46, 51, 56, 70, 92, 191 stb.
Debreki v. 665
Debren 768
Debrő 518
Decidava 820
Decs 371
Déda 589, 742, 786
Dedasócz 612
Dédes 506, 571, 572
Dedrád 722
Deés 646—673, 720, 721
Deésakna 719, 721
Dégh 356
Dekán h. 312
Dekletin 363
Dél h. 309, 745
Deliblát 277, 278
Delne 766
Delnicze 385, 389, 392, 429
Dém (Nagy-) 308
Demecser 192
Deményfalva 483, 553
Demete 599
Demsus 816
Demsusi viz 255
Denta 244, 254, 263, 276
Depauli 201
Derecske 48, 191, 219
Derékegyház 225
Derenk 609
Dergomály 385
Derna 339, 690
Dernő 512, 563, 566
Derzs 779
Derzsida 690
Derzsigát 188
Deszk 180, 265
Detrekő 504, 541
Detrekő-Csütörtök 541
Detta 16, 241, 263, 276
Detunáta 684, 700
Detva 485, 528
Déva 644, 683, 820, 821, 822
Déva-Ványa 221
Devecser 305, 317, 357, 358
Dévény 2, 9, 11, 67, 68, 86, 501 stb.
Dévény-Ujfalu 541
Dézna 239, 240, 481, 695
Diakóvár 382, 392, 718, 419
Diána-Fürdő 136
Dicső-Szt.-Márton 726
Dijakovo 419
Dilln 525
Dilygora 381
Dimpu-Kornu 256
Dimpu-Szkamuje 276
Dinnyés 259, 309
Diós 503
Diós-Győr 505, 506, 512 stb.
Diós-Jenő 521
Diós-Orács 111
Diósad 689
Diósliget szig. 541
Diószeg 212, 217, 219, 218, 543, 544
Dirisztye 796
Disznód 808
Disznófej 106
Ditró 760, 761
Diva h. 486
Divény 485, 522
Divics (Uj-) 288
Dluha-Bacsina h. 501
Dluhopolje 486, 547
Dob (Tisza-) 70, 192
Doberlin 409
Döblön p. 800
Dobó 306
Dobogó 107, 130, 366
Dobogókő 113
Doboka 721
Doboló 775
Doborján 350
Dobos 223
Doboz 82, 354
Dobra 302, 363, 388, 389, 390, 412, 428, 429, 821, 822
Dobrai hegycs. 303
Dobreai v. 254
Gobri-Vér 251
Dobrina h. 681
Dobrocs 487
Dobrodol 425
Döbrököz 372
Dobromir 799, 800
Dobrona 528
Dobronak 367
Dobrony 618
Dobroszelo 430
Dobroszelo 430
Dobróvár 528
Dobsina 489, 490, 511, 514, 554 563 stb.
Dobsinai barlang 609
Dobsza 607
Dobszin 418
Dodupiát 488, 189
Dognácska 253, 254, 256, 257, 282 stb.
Dojka 86, 291, 296
Döjtöne 799
Doklin 286
Dolha 575, 586, 589, 631
Doljáne 430
Dolnya-Glina 390
Dolnya-Lyupkova 255
Dolnyi-Lapácz 431
Dolova 268
Doma 288
Domahida 205
Domani v. 285
Domasnia 251, 200
Dombegyháza 228
Dombhát 666, 669
Dombiratos 225
Dombó 632
Domború (Alsó-) 368
Dombóvár 312, 313, 372
Dombrád 192
Domogled 248, 294
Domony 159
Domonya 615
Domonya 615
Dömös 113, 333
Dömsöd 161
Dongókő 786
Donnerskirchen 348
Doranka 536
Dörgicsei 304
Dormánd 46
Dorna 663, 749
Dörnstein 530
Döröcske 312
Dorog 114, 120, 201, 310, 311, 331, 371
Doroszló 176
Dorozsma 181
Douha 636
Dózsa 70, 189, 190
Drabszka-Polyánka 485
Drág 715
Drág-Cséke 692
Draga 385, 394, 440, 450
Draga-Vilma 665
Drágán 82, 679, 694, 709
Dragomérfalva 638, 640
Dragonyesd 693
Dragus 806
Dragutinacz 425
Dráva 3—86, 297—424
Drégely 32
Drégely-Palánk 523
Drégelyvár 523
Drenkova 255, 287, 290, 295
Drenova 436, 438, 444, 445
Dresnik 427, 478, 561
Dretullia 428
Drietoma 503, 545
Drócsa 233, 256, 681, 682
Dubava 428
Dubicza 426
Dubnicz 546
Dubnik 585
Dubova 255, 293, 462
Dubovácz 259, 262, 269, 412
Dubrava 391, 479
Dubravka 576, 586
Dubrinics 617, 575
Ducsa 491
Dudád 763
Duduruk 808
Dudvág 543
Dugaresza 389
Dugoszelo 412
Duisburg 177
Dukla 576, 602
Dumbráva 676, 679

Dumbrovicza 238
Duna 1—12, 16—86, 104—175 stb.
Duna-Almás 310
Duna-Földvár 68, 171, 372
Duna-Keszi 42, 105, 114, 157
Duna-Pataj 69, 169
Duna-Pentele 16, 355
Duna-Radvány 86, 339
Duna-Szekcső 377
Duna-Szent-György 371
Duna-Szerdahely 537, 538
Duna-Vecse 168
Duna szabályozás 85
Duna tengere 45
Dunajecz f. 4, 459, 460, 461, 462, 467, 477, 501, 554, 559
Dunanka 588
Dunaszigetek 12
Dunaváczi szig. 278
Dupapiátra 686, 696
Duránd 474, 475, 558
Durazzo 432
Dürrbach 673
Dusesd 692
Dusnok 170
Duúd 236
Duzsina 624
Dvor 427
Dvoriszka 602

Ebed 333
Ebedecz 532
Ebédlökő 746
Éleskő 490
Ébenfurt 298
Ebensee 632
Eberau 362
Éberhard 538
Ebes puszta 199
Ebesfalva 728
Écs 308, 342
Ecsed 205
Ecsedi láp 47, 59, 202, 205
Ecseg 59, 509, 521
Ecser 158, 366
Écska 259, 267, 269
Eczel 728
Edel 298
Edelény 16, 513, 572
Edelsthal 344
Edelspacher-Siménd 232
Egbell 536
Egegh 484
Eger 16, 17, 31, 32, 114, 505—520, 571
Eger f. 64, 72, 304—367, 518, 519, 571, 739
Egerbegy 677, 710, 723, 727
Egereske 617
Egerhát 690
Eger-Lövő 571
Egerszeg 784
Egerszeg(Zala-)303, 367
Egervár 363
Egregy 363, 689, 676
Egres 236, 265
Egres (Felső-) 665
Egyed (Nagy-) 507
Egyedh. 519
Egyek 201, 193
Egyeskő 743, 748
Egyházas-Básth 507
Egyházas-Füzes 362
Egyházas-Galla 537
Egyházfalva 707
Ehed 782
Eibenthal 291
Eisenstadt 348
Éjszakhegy 676
Éjszakpatak 780
Elefánt 533, 534
Elek 232
Elemér 267
Elep puszta 199
Élesd 677, 691
Éleskő 564
Elisenheim 269
Előpatak 747, 749, 768, 769
Emberfő 665
Eménkes 310, 311
Emőd 571
Encse 343
Engerliget sziget 541
Endrefalva 521
Endrőd 49, 222
Enlaka 779, 780
Entradam 669
Enyed (Nagy-) 654, 658, 685, 698
Enyedi v. 705
Enyiczke 606
Enying 356
Eöcsény 371
Eőr 362
Eőrs 70, 324, 343
Eöttevény 343
Eperjes 4, 34, 63, 479, 514, 573, 583, 595 stb.
Eperjesbarlang 337
Epöly 310
Ér 43, 47, 64, 81, 212, 219, 689
Ér-Mihályfalva 219
Ér-Semlyén 194, 219
Ercsi 85
Érczhegység 253, 488, 650, 703, 829
Érd 85, 152, 354, 355
Erdélyi érczhegység 682
Erdélyi mezőség 723
Erdélyi sóvidék 780
Erdőcske 585
Erdőbénya 610
Erdőd 66, 211, 382, 418, 420
Erdődke 502, 550
Erdőhát 235, 696
Erdőhegy 232
Erdő-Horváthi 607, 611
Erdő-Száda 211, 675
Erdő-Szent-György 781
Erdőtelek 518
Erdővidék 718, 749, 750
Erdővég 425
Eresztevény 739
Ergettő 491
Érkeserü 219
Erked 731
Erneszthéza 265
Erpenye 414
Érseklél 339
Érsekújvár 11, 33, 334, 531, 533
Érsekújvári Duna 68, 333, 334
Ertény 372
Erzsébetfalva 161
Erzsébetház 380
Erzsébetfürdő 129, 130
Erzsébetváros 128, 142, 143, 185, 658, 728
Ervenicza 392
Essegvár 356
Eszék 34, 66, 393, 407, 417, 418, 420
Eszlár (Tisza-) 192
Esztár 191, 219
Esztelnek 748, 770
Esztergár 325
Esztergom 9, 11, 34, 67, 68, 109—120, 154, 246, 263, 296, 297, 310—333, 497, 543
Esztergom-Nána 514
Eszterháza 319
Etéd 779
Étes 513, 522
Etyek 310
Etzelburg 118
Ezeres 257, 286

Fábiánháza 206
Fábián-Sebestyén 225
Fabova 483, 486, 487
Facsád 279
Facset 256, 259, 263, 279
Facseti hágó 822
Facskó 499
Facskói hegy 532, 548
Facza-Baja 684, 685
Fáczán 106
Fadd 371
Faész 305
Fajsz 45
Falsztin 477
Faluhely 85
Falu-Sugatag 630
Fancsal 745
Fancsika 199, 778
Fárad 351
Farasina csat. 436, 437
Farchen 582, 583, 639

Farkadin 816
Farkashegy 107, 152
Farkasd 534
Farkasfa 363
Farkasfék 541
Farkaskút 318
Farkasrév 630
Farkasvölgye 9, 107, 108
Fatia-Chirnu 249
Fátra 461, 493—502, 526, 551
Fecskehegy 491
Fecskés 225
Fegyvernek 194, 221
Fehér-Dunajecz 464, 476, 467
Fehérkő 462
Fehér-Körös 642, 685
Fehérmegye 827
Fehérpatak 554, 581
Fehér mocsár 259
Fehér-Szik 191
Fehér-Szikla 112
Fehértemplom 241
Fehér-Tisza 62, 63, 579, 580, 581
Fehértó 171, 181, 191, 474
Fehér-Vág 472, 554
Fehérvár 114
Fehér-Víz 474
Feisztricz 320
Fejér-Árva 498
Fejérbánya 525
Fejérd 715
Fejér-Egyháza 348, 729, 730, 731
Fejérfalu 630
Fejér-Gyarmat 206
Fehérhegy 504
Fejérkő 496, 521, 591, 808
Fejér-Körös 48, 64, 81, 82, 83, 222—240, 678—696
Fejérmegye 28, 329, 351
Fejérnik 778
Fejérnyikó 778
Fejérpatak 465, 552, 582, 635
Fehértemplom 61, 258, 263, 277
Fejér-Tisza 637, 638
Fejér-Vág 477, 551
Fejérvár 325, 353, 364
Fekete-Ardó 625
Fekete-Árva 461, 501, 549, 550
Feketebányai v. 591
Fekete-Dunajecz 462, 463. 476
Fekete-Erdő 66. 675, 677, 691, 769
Fekete-Gerencze 304
Fekete-Hagymás h. 743
Fekete-Halom 787, 791, 802, 803
Feketehegy 113, 172, 177, 209, 336, 489, 490, 563, 566, 589, 592, 625, 691, 773
Fekete-Körös 48, 64, 81, 82, 83, 212, 221, 222, 679—696
Fekete-Kúp 808
Feketerez h. 743, 745, 748, 764
Fekete tenger 4, 29, 45, 472
Fekete-Tisza 62, 579, 580, 581, 633—638
Feketető 464, 676, 678, 691
Feketetorony 787
Feketeügy 10, 739—775, 801
Fekete-Vág 481, 551, 554
Feketeváros 348
Feketeviz 313, 529, 801
Fél 538
Fel-Csík 739, 740
Felcsút 353, 354
Fel-Debrő 518
Fele 724
Feled 568
Félegyháza 43, 168, 217
Felek 806
Felekhegy 711
Felfalu 497
Fel-Gyógy 699
Félixfürdő 216, 217
Felka 557
Felkai csúcs 473
Felkai tó 470, 473
Felkenyér 822
Fellegvár h. 677, 792
Felnémet 506, 519
Fel-Pécz 308, 343
Felső-Alap 354
» Alpár 168
» Apsa 631
» Árpás 789, 806
» Bajom 728
» Balog 567
» Bánya 209, 210, 591, 665
» Bócza 554
» Borbateny 811
» Bükk 351
» Csallóköz 538
» Csernáton 775
» Csertés 696
» Dabas 161
» Daruvár 417
» Derna 690, 691
» Dobszka 607
» Domonya 615
» Draga 450
» Egres 665
» Elefánt 534
» Eőr 362
» Falu 207
» Fehér m. 822
» Füld 677
» Galla 308, 309, 334, 335
» Gyimes 765
» Győr 570
» Hámor 505, 531, 570
» Hrabonicza 578, 624
» Idécs 785
» Ilmicz 318
» Józsa 201
» Karaszló 624
» Katalinfalva 630
» Kecske 108
» Kis-Marton 348
» Kladova 237
» Kneginecz 413
» Komárnyik 602
Korjenicza 431
Felső-Koszing 430
» Kosztolány 532
» Kovil 178
» Kúla 177
» Laps 559
» Lehota 528
» Lendva 302, 363
» Lipnicza 550
» Lő 361
» Lunkoj 686
» Lyubkova 290
» Metzenzéf 608
» Miholjácz 419
» Mislye 606
» Mócs 804
» Modrus 428
» Neresznicze 632
» Nyék 372
» Örs 364
» Palojta 484
» Pazariste 430
» Pencz 521
» Porumbák 789, 806
» Pusztaszer 167, 187
» Rákos 776, 777
Remete 587, 589, 614
» Revucza 552
» Ribnicza 614
» Róna 630
» Ruzsbach 559
» Sárad 624
» Sajó 490, 565, 566
» Schönborn 621
» Sebes 806
» Segesd 370
» Sófalva 780
» Sólyomkő 767
» Sunyava 560
» Svicza 390
» Szabolcsi társulat 72
» Szelistye 638
» Sz.-György 189
» Sz.-Mihályfalva 705
» Szivágy 690
» Szlovinka 562

Felső-Szőcs 674
» Szombat 789
» Sztubna 531, 549
» Szvidnik 576, 602
» Tárkány 519, 520, 571
» Telekes 572
» Tó 191
» Törcs 804
» Torja 770
» Turcsek 496
» Turócz 531
» Ucsa 789, 306
» Újvár 725
» Vácza 686
» Varsány 188
» Venicze 805
» Vereczke 623
» Vidra 702
» Vissó 639, 640
» Vist 789
» Volál 770
» Zagorje 428
» Zsolcza 569, 571
» Zsubricza 550
Félszerfalu 349, 351
Féltorony 318
Feltót 236
Felvincz 644, 705
Fenék 323
Feneketlen tó 336
Fenes 699
Fenisi viz 250
Fennpatak 108
Fenyéd 749, 778
Fenyér 590, 591
Fényes-Litke 192
Fényszarú 46
Fenyves 576
Ferdinánd 280
Feredő-Gyógy 696
Ferencz 108
Ferencz-csatorna 40, 43, 70, 78, 83, 86, 171—177
Ferenczfalva 257
Ferenczvölgy 590, 627
Férged 225
Fericsancze 418, 419
Fericse 680, 690, 693
Fericse 666
Fernezely 208, 209, 210, 591
Fertőtava 7, 25, 297—299, 301, 317, 318—350
Fertő lapos 199
Festő-Szt.-Miklós 300, 350
Fetkur 588
Fiastető 780
Fibis 264
Fidelislomb 308
Fillér 567
Finta 599
Firtos 746, 779, 780, 782
Firtos-Váralja 779
Fissák 740, 744, 766
Fiumára 431—448
Fiume 1, 2, 5, 14, 15, 385—453
Fiumei öböl 3, 384, 435, 436
Flochova 494
Födémes 543
Főeny 262
Fogaras 644, 659, 657, 720, 737, 749, 803 stb.
Fogarasi hegy 643, 651, 731, 790
Fogarasi lapály 788, 805
Foglár 327, 328
Foktő 170
Földeák 225
Földes 193, 202
Földra 669
Földvár 39, 49, 56, 67, 69, 171, 177, 179, 217, 221, 225, 371, 791, 802
Foltár 487
Folyvárk 554
Főnlak 275
Fontána-Récse 680, 694
Fontina-Roncsi 790
Fóny 607
Fonyód 324
Főrév 540
Forgácsfalva 485
Forgácska 575, 602
Forgó h. 590
Forró 488, 493, 607
Fortyogó 793
Fóth 111, 157, 509
Fraknóalja 300
Fraknóvár 330
Fraknó-Váralja 349
Frankova 476
Franyova 266, 267
Franzdorf 252, 285
Franzfeld 268
Frauenkirchen 344
Frics 598
Fridmann 476, 560
Frigyes-falva 621
Frumoásza h. 807 808
Fruska-Gora 382, 383, 393, 420, 422, 423, 425
Fudzsáczel 813
Füged 70
Fügés 743, 765
Függő 723
Fugyi 213
Füldi p. 676
Füle 750, 776
Fülek 31, 508, 514 522, 568
Fülöpszállás 45, 168, 169
Fülpe 763
Funáczai b. 25, 680, 695
Fundáta 804
Fürdő Sziget 115
Föred 323, 324, 327, 364, 365, 518
Fürészi v. 485
Furkota h. 472
Furmanecz 486
Furta 220
Füss 339, 532
Futásfalva 770
Futtak 178
Fütyes 704, 707
Füvesdi pat. 304
Füzér 606
Füzes 286
Füzes-Abony 25, 514, 517
Füzes-Alj 177
Füzesd 686, 696
Füzesgyarmat 222
Füzes-Szent-Péter 721
Füzitő 334, 335, 337
Fuzsine 389, 394, 429

Gáboltó 575, 593, 601
Gáborhegy 500
Gács 485, 522
Gácsdomb 795
Gacska 386, 387, 388, 390, 430
Gácsmajor 795
Gács váralja 522
Gagy 724, 778, 779
Gáj 267
Gaja 229, 304, 325, 353
Gajár 541
Gajdell 499, 531, 535
Gajdobra 178
Gajna 678, 684, 687, 703, 738, 745
Gakova 176
Galáb 487
Galacz 673, 699
Galaczia 650
Galambfalva 778
Galambócz 9, 289, 290
Galambod 724
Galambok 368
Galántha 573
Galathtető 778
Galatiulu-Vervu 662
Galbina 679, 694, 808
Gáldi kő 699
Gáldi patak 685
Gálfalva 728
Galga 158, 159
Galgócz 67, 500, 533, 535
Gálhegy 357
Galla 308, 309, 334, 337
Gállos 318
Gallya 506
Gálmusz h. 489
Galoczás 763
Gálos 344
Galsa 234, 235
Gál-Szécs 584, 612
Galusatető 746
Gánócz 478, 560
Gánya 632
Garabhegy 312
Garam-Berzencze 484, 514, 531
Garam-Sz.-György 532
Garam-Sz.-Miklós 528
Garam-Szőllős 532
Garát h. 731
Garbó 304
Garcsin 799

Gardinovácz 178
Gargaleu 661, 662
Garics 381
Gát 617
Gáthegy 308
Gáttó 167
Gattaja 263, 276
Gaurény 814
Gáva 191
Gavosdia 239, 819, 820
Gazos h. 506
Geges 781
Gehol 478
Gejőcz 614
Gelej 571
Gelencze 744, 770, 773, 774
Geletnek 531
Gella 304, 305
Gelle (Egyházas-) 537
Gellérthegy 104, 112, 125, 130
Generalszki-Sztol 389, 429
Gencs 203
Genest f. 313
Georgenberg 557
Gércse 625
Gerecse 117, 309, 310, 311, 330, 333, 748, 764
Gerécses 748, 768
Gerencséri h. 309
Gerencze 304, 305, 308, 322, 357
Gerend 723
Gerend-Kereszt. 723
Géres 612
Gergelaka 583
Gerje 166, 167
Gerjen 85, 371
Gerlaho 601
Gerlachfalvai 405, 464, 465, 466, 467, 473, 475
Gerlistyei 254
Gern 255
Gernyeszeg 734, 786
Gespreng 795
Geszt 221
Geszteg 707
Gesztely 611
Gesztes 337
Gete 309, 310, 330
Geusora 808
Ghimes 497, 533, 534, 643, 744
Ghimes-Kosztolány 534
Ghimesi vár 534
Ghimesi várhegy 497
Giamina 684
Gievont 464
Gieszhübel 525
Gilád 276
Gindura 566
Girbova h. 790
Girdomán 248, 249, 790
Girku h. 808
Giroda 241
Gizella falva 247
Gizellaheim 269, 270
Glabonicza 389
Gladna 258, 279
Glimboka 279
Glina 384, 389, 393, 394, 427
Glinicza 390, 427
Globuren 251
Glogon 268
Glogovácz 231, 236, 237, 392
Glogovnicza 380, 391, 414
Glóod 664
Glozsán 178
Gnézda 554, 555, 556, 558, 559
Göcs 717
Göcsej 364
Godjan 249, 250, 809—817
Godján-Szárkó 241, 249, 251
Gödi puszta 116, 157
Gödöllő 46, 158, 159
Gogoza 664, 666
Gois 344
Gola 414
Gola-Plesivicza 387
Gölnicz 481, 488, 490, 491, 511, 555 stb.
Gölniczbánya 556, 562
Golop 611
Gols 344
Golubinácz 425
Golubincze 422
Golubinszka-Planina 294
Golubinye 291, 294
Golubovácz 392
Gomba 538
Gombos 176
Gomirje 389, 428
Gömölső erdő 187
Gömör 459, 461, 477, 480, 483, 488, 510, 512, 515, 517, 529, 554 stb.
Gömöri érczhegység 480, 488
Göncz 606
Göncz-Ruszka 607
Gönczölfalva 528
Gonoszkő 662
Gonsieniczovei tavak 464
Gönyő 67—69, 83, 320—322, 343, 565, 580, 609
Goócs 565
Gorbó 673
Görbed 212
Görbe szék 191
Gorgan 580
Görgény 719, 741—785
Görgény-Hodák 785
Görgény-Libánfalva 785
Görgény-Oroszfalu 785
Görgény-Szt.-Imre 785
Görgény-Sóakna 785
Görgő 609
Görgői h. 492
Goricsán 368
Goricza 412, 414
Gorjanczi h. 413
Gorna-Répa 578, 580
Gornya-Jelenszka 381
Göröcsfalva 765
Görögliget 541
Görömböly 571
Gorsa 225
Gortva v. 508, 568
Goruja 258
Goszpics 387, 393, 407, 430
Gotthárd 327
Gottlob 246
Gőzölgős 492
Grab 430
Gracsácz 430
Gradina 426
Gradiska 391, 392, 416, 417
Gradiste 426
Gradistye 288
Grajnár 488, 489
Gránát h. 464
Gránátfal 473
Grasicze 452
Greben 86, 290, 291
Grebenácz 259
Grecsa h. 492
Grecsu h. 492
Gredina 426
Gredistye 648, 816, 817
Greiner h. 475
Grénicz 488, 560, 564
Grobnik 380, 429 438
Grohács 678, 684
Grohelunga 684
Grohotisu 786
Gropa-Bisztra 250
Gropele-Sebesuluj 790
Groposszu 252
Groppa 581, 582
Gross-Schlatten 701
Grötel 488, 489
Gruniului 820
Gubacs 160
Gubás 766
Guger 108
Gugu 249, 685, 814
Gulács 618
Gulácsi h. 306, 307
Gülbaba 134
Gura-Fontini 662
Gura-Hajti 742
Gura-Roszi 701
Gura-Szurduduluj 810
Gurány 693, 694
Guraró 807, 820
Gusicza mező 390
Güssingen 362
Gút 198, 199
Guta 339
Gutenbrunn 241, 275
Guthi puszta 198
Gutin hegy 206, 209, 582—592, 631, 636, 642, 666
Gutni-Tomnatek 581

Gvozd 397
Gyál 160
Gyalakuta 781
Gyalár 819, 820
Gyalla 15, 339
Gyalu 677, 709, 711, 718
Gyálu - Árkánuluj 813
Gyálu - Bábi 813, 817
Gyálu-Borea 682
» Bráducsontu 742
» Bultuj 813
» Dorni 742
» Ghilu 640
» Goronoluj 692
» Gropilor 742
» Ivánuluj 809
» Lat 742
» Máre 678, 681
» Mesztáken 664
» Nedeju 813
» Nyágra 809
» Orli 701
» Szigleu 813
» Szulie 256
» váruluj 808
» Zsimi 665
Gyán 212
Gyanta 82
Gyapju 221
Gyarmat 206, 222, 310, 342
Gyarmata 241, 275
Gyelekovecz 414
Gyepes 212, 220, 305, 693
Gyepüfüzes 362
Gyéres 723
Gyéres-Szt.-Királyfalu 723
Gyergyó 644, 741, 745, 746, 749, 758, 759, 764
Gyergyói lapály 739—748
Gyergyó-Sz.-Miklós 759, 763
Gyergyó-Toplicza 764
Gyergyó-Ujfalu 748
Gyermely 310
Gyertyámos 243, 266, 705
Gyertyánvölgye 570
Gyeszár 704
Gyil 577, 578, 616
Gyilkos 760, 771
Gyimes 765
Gyimesbükk 765
Gyimesi szoros 4, 741, 765, 766
Gyimótfalva 361
Gyirmót 342
Gyirok 243
Gyógy-Alfalu 696
Gyógy-Felfalu 696
Gyoma 16, 49, 56, 222
Gyömbér 480, 482, 526, 553
Gyömöre 342
Gyömrő 160
Gyón 161
Gyöngyeményes 748
Gyöngyös 114, 190, 313, 425, 514, 517
Gyöngyös f. 300—302, 320, 358—360, 506, 518
Gyöngyös-Pata 518
Gyöngyös-Tarján 518
Gyönk 372
Gyopár 224
Gyorok 229, 234, 235, 236, 237, 681
Győr 66, 69, 86, 120, 296—358
Győr (Diós-) 570
Győrmegye 28, 296, 321 stb.
Győrsziget 341
Győr-Ujváros 340, 341
Györgyfalva 272
Györk 159
Györköny 371
Györök-Szőllős 312, 323
Gyüd 377
Gyügy 485
Gyugyhegy 312
Gyula 16, 31, 56, 82, 220, 221, 223
Gyulafalu 630
Gyulafehérvár 645 649, 684—698, 726, 737
Gyula-Jováncza 372
Gyulatelke 721
Gyula-Vári 423
Gyula-Varsánd 223, 232
Gyulicza 239
Gyülvész 267, 602
Gyurgyevácz 415
Gyurgyevó 244, 269, 270, 271, 272
Gyurkuczai 710
Gyuró 351

Habovka 462
Hadad 690
Hadad-Győrtelek 690
Hadház 201
Hágótetej 744
Hagymádfalva 677, 690
Hagymás 643
Hajagos 304, 322
Hajdú-Bagos 191, 194, 219
Hajdú-Böszörmény 201
Hajdú-Dorog 201
Hajdú-Nánás 201
Hajdú-Pályi 194
Hajdú-Szoboszló 201
Hajdú kerület 193, 201
Hajdú megye 38, 47, 61, 62, 190 stb.
Hajdú városok 593
Hajdusicza 246
Hajik 488
Hájó 217
Hajós 169, 171
Hajti p. 742
Hajtóhegy 682
Halagos 306
Halalis 239
Haláp 199, 306, 307
Halas 45
Halaság 761
Halas 171
Halastó 467, 470, 471, 475
Halász 191
Halászföldе 528
Halászi 344
Haligócz 25, 477
Halmágy 240, 703, 732
Halmi 590, 625
Halomhegy 305, 453
Halinka 588
Hámor 505, 570, 531
Hamzsabég 354
Handlova 496, 531, 535
Hangács 572
Hangony 568
Hanság 317, 318, 319, 320, 321, 322 343, 344
Hanusfalva 559, 575, 583, 586, 602
Hanykovicza 623
Haracsonyi p. 300
Harály 773
Haram 746, 747, 767
Harang 681
Harangodi p. 609
Harasztberek 782
Haraszti 418, 161
Harasztos 723
Harczi 724
Hargita 586, 707, 718, 741—787
Harina 673, 827
Harka 300, 624
Harkályliget 240, 335
Harkány 317, 377
Hármas-Körös 72, 81, 642
Három határh. 108, 109, 308, 486
Háromház 363
Háromhegy 314
Háromkút 106, 505
Hármmező 113
Háromszék 644, 739, 740, 753, 758, 759
Harsány 82, 316, 377, 506, 571
Harsányi h. 316
Hársbokor 107, 110
Hársfalva 622, 623, 624
Hárshegy 108, 110
Hárskut 492, 566
Harta 169
Hartyán 105
Hásság 727
Hasznosi v. 506, 507, 518
Határdomb 107
Háthegység 589
Hátszeg 642, 644, 658, 811—817, 821

Hátulsó-Fecskehegy 491
Hatvan 16, 190, 507, 514, 517, 520
Hatzfeld 266
Havad patak 781
Havadtő 781
Havas 705, 706
Havran 500
Havrana-Szkala 488, 489, 504
Havranek 462
Havrány 475
Hédervár 343
Hedri 598
Heeresdorf 673
Hégen 732
Hégény 489
Hegyalja 585, 586, 592, 607, 609, 611, 698
Hegy-Szt.-Márton 816
Hegyes 172, 177, 236, 506, 681, 743
Hegyes-Drócsa 233, 235, 239, 256, 681
Hegyesd 306, 307
Hegyeshalom 344
Hegyes hegycsoport 234
Hegyeskő 508, 704
Hegyes p. 199
Hegyestő 306, 307
Hegyköz-Sz.-Imre 218
Heiboden 329
Heidendorf 667
Héjjasfalva 731
Héjő 217
Helczmanócz 562, 593
Helmeczi h. 589
Helpa 566
Heltau 827
Helyesfa 313
Henczida 219
Henczkó 566
Henningvára 598
Henye 305
Henyul 664, 666
Herczegány 686, 696
Herczegfalva 354
Herczeg-Szőllős 377
Herczfalva 618
Héreg 310, 337
Herend 305, 325, 356, 357
Herény 359
Herincse 631
Herkules-fürdő 248, 264, 280
Herlány 605, 606
Hermanecz 494, 527
Hermannstadt 823
Hermány 585, 801
Hermányi h. 739, 741, 747, 802
Hernád 9, 10, 16, 19, 40, 64, 459—493, 505—595, 602 stb.
Hernád-Kak 611
Hernyótavak 464
Herrentisch 113
Hertelendyfalva 262, 271, 272
Hesdáti viz 708
Hetény 317
Hetes 370
Hétfalu 791, 792, 797
Héthárs 573, 598, 599, 602
Hetyen 617
Heuboden 320
Heves 72, 518
Heves m. 505, 514 stb.
Héviz 159, 304, 731, 749, 788, 805
Héviz-Györk 159
Hév-Szamos 678—694, 710
Hévviz 363, 366
Hiadeli v. 482
Hibbe 551, 554
Hid-Almás 715
Hidas 313, 314, 315
Hidasd 376
Hidas-Kürt 543
Hidas-Németi 607
Hidegkút 107, 108, 109, 110, 153, 241, 275, 305, 504, 507, 541, 681
Hidegpatak 249, 578, 580, 827
Hidegség 315, 765
Hideg-Szamos 678, 679, 686
Hideg viz 250
Hidliget 541
Hidvég 312, 363, 769, 784
Hidvég-Ardó 609
Hilib 773
Hinczkói tó 471
Hirm 349
Hlinik 462
Hnilecz 489, 512
Hobiczény 811
Hodák 785, 786
Hodermark 478, 593
Hódmező-Vásárhely 75, 102, 224, 225, 734
Hódos 218, 590, 717, 782
Hodosán 368
Hodrusbánya 525
Hodrusi v. 484
Hodrussa 554
Hódság 176, 177
Höflány 348
Högyész 372
Hóhegy 384, 385
Hója 677, 711
Holbák 788, 803
Holczkova 489
Holczmány 829
Holdvilág 729
Holi-Kamen 494
Holics 503, 536
Holicza 473
Holubina 624, 578
Holubnicza v. 561
Holló 749, 762, 763
Hollóháza 606
Hollókő 489, 492, 496, 508, 521
Hollómező 665
Hollópatak 692
Holt-Vág 536
Höltövény 791, 802
Hólyagos 333
Holyatini viz 631
Hólyuk 492
Homlokos 475
Homokhegy 300
Homokkert 198
Homokterenne 513, 521, 522
Homolka 529
Homolka-Polyánka 486
Homonna 612
Homoród 718, 724, 731, 747—777, 802, 804
Homoród-Almás 747, 776
Homoród-Karácsonyfalu 747
Homoród-Okland 747, 777
Homoród-Remete 777
Homoród-Sz.-Márton 719
Homoród-Sz.-Pál 777
Homoród-Ujfalu 777
Hondol 696
Hondol-Magura 686
Honeso 531
Hont m. 21, 169, 331, 483, 510—529
Hörcsög 354
Horgas tó 191
Horgos p. 179, 209
Hornavecz 531
Hornstein 348
Horócz 546
Horom vár 277
Horpács 351
Hort 517
Hortobágy 47, 59, 72, 732, 823, 826 829
Hortobágy falva 829
Hortobágyi Sárrét 59, 202
Horváthi 607
Horvát Karszt 384 s. k. l.
Hosszúaszó 727
Hosszúerdő 108
Hosszúfalu 784, 796, 797, 799
Hosszúhavas 743
Hosszúhegy 107, 112, 113, 490, 492, 554
Hosszúhetény 314, 375, 376
Hosszúkő 705, 763
Hosszúmező 591, 626, 617, 628
Hosszú-Pályi 219
Hosszúrét 48, 59, 593
Hosszútó 473
Hosssúvölgy 798
Hotkócz 561
Hoverla 580, 581, 636, 635, 637

Hozelecz 466
Hrab 487, 578
Hrabicsó 496
Hrabonicza 577, 588, 621, 624
Hradek 490, 553
Hradiszkó 478
Hradova 486
Hradszki h.576, 601
Hrdosin 462
Hrelin 428, 429,451
Hricsó 547
Hricsóvár 547
Hricsóváralja 547
Hrochot 485
Hroszinko 502, 503
Hrubi 463
Hrustin 498
Hukli vára 623
Hukliva 578, 579, 623
Hum 414
Húnfalu 557, 558
Hunfalvi csúcs 474
Hunka 381
Hunyad m. 278, 657, 685, 689, 696, 817, 820, 821, 822
Hunyadi hav. 807—823
Hunyad (Vajda-) 818, 819, 820
Hunyor, 322
Hüsvölgy 107, 153
Huszt 63, 64, 575, 579, 586—593, 626
Hutta (Ó-) 485
Hutti 553
Hutyin 664
Huviz 585
Huzsla 577, 623

Idai völgy 491, 602, 607
Idécs 785
Idécspataka 785
Idvarnok 244, 259
Igal 369
Igar (Tisza-) 518
Igló 489, 510—567
Igmánd (Nagy) 334, 837
Ignécz 619
Igren 685, 701
Igricz 680, 691
Iharos h. 611
Iharos-Berény 370
Ihla 478
Ihrács 495
Ikafalva 770
Ikervár 303, 358
Iklad 159
Ikländ 782
Iklód 721
Ikrény 343
Ikva 299, 300, 319, 320, 345
Ilancsa 491, 264, 267
Ilia 525
Ilics 417
Illadia 257, 287
Illava 415, 416, 544, 546
Illok 423
Illye 682, 822
Ilmicz 318, 319
Iloncza 621
Ilonda v. 665
Ilosva 589, 621
Ilosvai h. 665, 666
Ilosvai v. 589
Ilova 256, 380, 381, 382, 384, 391, 392
Ilva 663, 664, 666, 669
Ilvanicza 669
Ilyefalva 658, 740, 748, 751, 768
Ilyésmező 780
Impérfalva 766
Inaszó 513
India 351, 420, 425
Ingovány 352
Innovecz 498, 500, 503
Inócz 616
Inoka 221
Inota 304, 305
Ipoly, 10, 11, 25, 67, 460, 483, 485 stb.
Ipoly-Pásztó 333
Ipoly-Ság 333, 483, 514, 522, 523
Ireg 372, 425
Irholcz 632
Irott kő 301
Irsa 160
Isaszeg 112, 158, 159
Ischl 632
Ispanov 113
Istenszéke 742
Istentó 718
Istvánfalva 247, 488, 490
Istvánfölde 243, 262, 267
Istvánhegy 279, 280
Istvántelke 158
Iszka-Szt-György 353
Iszló 782
Isztimér 352, 353
Isztrigy f. 817
Iszvor-Borlovà 250
Ittebe 261, 262, 267
Iván 351
Ivancsicza 380, 391
Ivánda 259, 264
Ivanecz 380, 392, 413
Iványhuta 561
Ivanics 398, 400
Ivanics 407, 415
Ivankovo 425
Ivánopolye 417
Iványos 763
Ivánova 244, 269, 270, 271, 272
Iza f. 9, 10, 63, 573, 579, 582, 583, 626 stb.
Izbistye 244, 277
Izbuk forrás 695
Izgár 244
Izlás 86, 291, 294
Izsák 169
Izsép 377
Izsnyéte 618, 619
Izvor v. 692
Izzasztó barlang 281

Jaád 672
Jabalcs 244
Jabalcsa 286
Jablanacz 436
Jabloncza 503, 504, 536, 609
Jablonicza 580
Jablonka 550
Jablunkai hágó 3, 502, 514, 544
Jád f. 82, 679, 680, 692
Jadava p. 430
Jadova 390
Jáhoros 776
Ják 362
Jakabfalva 766
Jakabhegy 314
Jákóhalma 189
Jákó-Hodos 218
Jákóvár 206
Jakuba 262
Jakubina h. 463
Jakubján 478, 559
Jakustó 191
Jalinka h. 638
Jalomicza v. 787
Jalova 613, 623
Jaloveczka-Hora 463
Jaloviecz 501
Jamina 426
Jamnicza 392
Jánd 64
Jankóháza 173
Jankovácz 173
Jankovácz 173
Jankovecz 478
Janó-Lehota 531
Jánosföld 262
Jánosháza 363
János hegy 106, 108, 109, 110, 236, 336
Jánoshida 190
Jánosi 173, 314
Janoveczi v. 633
Jarcsina 420
Járek 178, 420
Járembina 560
Jaroczki h. 616
Jarovácz 430
Jász-apáti 189
Jász - Berény 70, 187, 189, 190
Jász-Kisér 189, 190
Jász-Ladány 189, 190
Jászok 28, 189
Jaszena 528
Jaszenova 277, 490
Jaszenovácz 390, 426
Jaszka 412
Jaszkai 396
Jaszinya 615
Jászó 492, 607, 608
Jászó - Mindszent 608
Jászó-Ujfalu 608
Jasztrabai v. 495
Jasztrabjei v. 500
Javárdi h. 765
Jávor hegy 487, 503, 575
Javorina h. 473—490, 500, 501, 503, 559, 602
Javorinka 473, 476
Javornik 501, 502, 503, 577.

Jávoros 485
Javorovc 473
Javorovó 497
Jazeverin 113
Jécsa 241, 266
Jedlovecz 576
Jegestó 472
Jégvölgyi csúcs 463, 467, 473
Jegyhegy 507
Jelenye 385, 389, 435, 439
Jenő 111, 153, 232, 239, 310, 521
Jenőfalva 120, 418, 764
Jenő-Sziget 420
Jer patak 285
Jeszeniczą 427
Jeszenő 614
Jeszenye 528
Jeszenyei viz 482
Jeszerszko 476
Jezarana 428
Jezelnicza 293
Jezeráne 387, 388
Jezere-Girszovi 790
Jezsovo h. 463
Jobbágyfalva 782
Jóka 537, 538
Jókeő 536
Jólsva 21, 460, 488, 489, 490, 567
Jólsva-Tapolca 567
Josąnc 431
Jozipdol 428
Józsa 201
Józsafő 567, 609
Józsafői völgy 492, 609
Józseffalva 247, 270
Józsefháza 179
József-hegy 105, 108, 110, 115, 119, 133, 312
Józsefova 266
József-ut 388, 412
József-völgy 388, 428, 587, 615
Júcz 1, 86, 291, 294
Júdelava 638
Júdenburg 66
Juhod vize 780

Kaál 517, 782
Kab hegy 304—307
Kaba 193, 202
Kabersdorf 350
Kabolapatak 627, 628
Kabola-Polyána 583, 634, 640
Kabold 299, 300, 350
Kácsás szig. 85
Kács-falu 377
Kacza 731
Kaczeganiaszka 250
Kaczenás 820
Kadarcs ér 199
Kadárta 304
Kajanell 686
Kajáni völgy 682, 683
Kajár 343, 356, 364
Kajlahegy 506
Kajmadi h. 253
Kakasfalva 584. 602
Kakashegy 490
Kakas-Lomnicz 558
Kakucs 45
Kakuk havas 776
Kakuk hegy 746, 747
Kakuktető 106
Kál-Sajtos 300
Kalamanyesd 696
Kalán 817, 820
Kalászló 773
Kaláz 112, 114, 154
Kalbskopf 113
Kale-Kuczel 675
Kalia-Alba 256
Kalinfalva 632
Kalinka 485, 528
Kalinovácz 415
Kalisnye h. 486
Kálla (Köves-) 307
Kallián h. 250
Kálló (Nagy-) 47, 192, 521
Kálniki h. 380, 391, 414
Kalocsa 14, 45, 49, 54—59, 70, 169, stb.
Kalondó h. 780
Kalotai barlang 691
Kalotaszeg 687, 710
Káloz 354
Kaluger h. 499
Kalugyer 681, 694, 695
Kalvária hegy 105, 108, 109, 134, 309, 438, 442, 479, 484, 497, 530, 683
Kamarai-Moravicza 429
Kamarás 232
Kamena-Hora 576
Kameni-Hreben 479
Kamenicza 383, 420, 423
Kamenita-Goricza 387, 388
Kamenistya 463
Kamenszko 392
Kamenyak 385
Kamjonka 560
Kampanyászka 680
Kanak 244
Kanászhegy 506
Kancza h. 475, 808
Kanizsa 179, 266, 323, 358—368
Kanizsa f. 303, 363, 367
Kankóvár 624
Kantavár 375
Kantrida 436
Kányaháza 207
Kányamál h. 711
Kanyapta 492, 602, 607
Kapatini h. 662
Kápela h. 387—397, 427, 436, 662
Kápela-Plesivicza 386
Kapi 583, 599
Kapivár 595, 599
Kaplát 497
Kapnik 210, 592
Kapnikbánya 209, 210, 590—592, 642, 664, 665
Kapnik patak 209
Kapolcs 304, 305, 307
Kápolna 517
Kápolnahegy 746
Kápolnás 279
Kápolnás-Oláhfalu 775
Kapolyi csermely 325
Kapornak 327, 367
Kapos csatorna 70, 326
Kapos f. 312—327, 368, 372
Kapos-Mérő 370
Kaposvár 326, 369
Káposztafalva 488. 512, 561, 567
Káposztás-Megyer 119, 158
Kápra h. 809, 810
Kápri h. 801
Kapronca 398, 400, 407, 414, 531
Kaprucza 238
Káptalan 725
Kaptol 417
Kapu-Benesiu 662
Kapudie-Fetie 591
Kapus f. és v. 675—677, 709 stb.
Kapusin h. 252
Kapuszina 176
Kapuvár 327, 351
Karács 686
Karácsond 517
Karácsonfalva 630, 726
Karád 369, 611
Karancs h. 377, 508, 521
Karancsalja 513, 522
Karánsebes 244—264, 277—280, 735
Karas 241, 244, 251—259, 272, 278 stb.
Karasicza pat. 313, 391, 415
Kárász 315
Kárásztelek 690
Karatna 770
Karavukova 176
Kárbunkulus torony 474
Karcsa 612
Karczag 59, 187, 221
Kardosrét 308
Karejmán h. 803, 787
Karlburg 344
Karlócz 383
Karlócza 407, 420, 422
Karlopágó 387, 430
Karlova 266
Karlovicz 34, 422
Karolina út 389, 412
Károlyfalva 243, 244, 246, 259, 277

Károlyszállás 425
Károlyváros 384—390, 402—450
Kárpin h. 685
Karszthegység 253, 304, 384—395, 438
Kassa 14, 16, 28, 32,480—500,510, 514,555,573,584, 596, 603—607, 609
Kassai hegy 480, 603
Kassa-Oderbergi v. 548
Kásva patak 785
Kaszálók 718
Kaszó v. 580, 579, 628, 635
Kaszó-Polyána 635
Kászon 758, 770
Kászon-Altiz 766
Kászon-Feltiz 766
Kászon-Jakabfalva 749, 766
Kászon-Újfalu 766
Kászoni h. 744, 747
Kászoni f. 744, 748, 766
Kászony (Mező-) 618
Kászonyi hegy 586
Katalin (Koltó) 216
Katalinfalva 267
Katalinhegy 111
Katalin v. 522
Kataráma v. 634 639
Katrincza 701
Káty 178
Katya f. 313
Katymár 175
Katzelsdorf 299
Kanta 769, 770
Kaza (Sajó-) 572
Kazán 292,293,294
Kazáni szoros 68, 76, 291
Kazanyesd 681
Kazincz 506, 571
Kécske 166
Kecskéd 320
Kecskehát 495
Kecskehegy 109, 306, 809
Kecskekő h. 311, 685, 699, 745
Kecskemét 43, 45, 51, 56, 60, 166 s. k. l.
Kecskend 314
Kecskés h. 233, 236, 681, 773
Keczel 169
Kehida 367
Kekagósarok 744
Kéked 606
Kékes h. 506, 507, 673
Kékhegy 308
Kékkő 483, 485,522
Kékkúti cs. 304
Kelemen havas 586, 589, 643, 707, 742, 745, 764
Kelementelke 720, 749, 781
Kelencze 666
Kelenföld 125, 127, 129
Kellemesi völgy 584, 599
Kemecse 191, 192
Kemencze 523, 585, 613, 615
Kemenesalja 322
Kémer 690
Kende 479, 597
Kenderes 221, 723
Kendilonai v. 677
Kene vára 413
Kenese 324, 356, 364
Kenézlő 192
Kentelke 670
Kenyérmező 653, 822
Kér 177, 607
Kerbáva 387, 388, 431
Kerbavicza 431
Kerbunár h. 676
Kercseliget 369
Kercz 806
Kerczesóra 790
Kerecsény 618
Kerecske 589, 631
Kerékdomb 166
Kerekhavas 743
Kerekhegy 506,761
Kereki 219, 312
Kerékszék 761, 762
Kerellő 724
Kerellő-Sz.-Pál 724
Kerepecz p. 629
Kerepes 105, 158
Keresd 729
Keresztyénfalva 803
Keresztény havas 786,787,792,793, 798 803
Kereszténysziget 828
Keresztes 216, 219, 571
Keresztesmező 705
Keresztes-Püspöki 571
Keresztfalu 478
Kereszthegy 208, 210, 478,591,746
Keresztúr 177, 220, 221,266,304,312, 350, 778, 779
Keresztvár 791
Keretes 186
Kerka f. 303, 363, 387
Kerka-Sz.-Miklós 368
Kerlés 673
Kernyája 176
Kernyesd 817
Kerpenyes 701
Kerpenyét 679
Kerteskő 357
Keruj p. 776
Kerülős 232
Keselykő 707
Keselymező 631
Keselyűtető 779
Késmárk 16, 461, 465,467,474,478, 510, 555—558, 560
Késmárki csúcs 474
Kesznyéten 64
Keszthely 25, 109, 303,304,312,323, 324, 365, 366
Kesztölcz 112, 331, 333
Kétegyháza 49, 223
Kéthely 312, 323, 363, 370
Kevevár 278
Kevermes 228
Kézdi-Vásárhely 658,659,749,751, 769,770,772,773, 829
Kho-Fidisch 362
Khogel 302
Kholig h. 302
Kiálló hegy 474
Kibéd 781
Kicsera h. 486, 577, 623
Kicskova 563
Kiete 513
Kigyós 49
Kigyós ér 168, 172, 223, 304
Kigyóskút h. 767
Kikinda (Nagy-) 259
Kikiri tó 355
Kiliti 356, 369, 538
Kilyénfalva 764
Kimp 694
Kimpány 692
Kimpanyászka 681 694
Kimpulnyák 811
Kincselova 528
Kincses 352
Kiói patak 575
Kioviszko 614
Király-Darócz 211
Királyfalva 527,726
Királyfia 485
Királyföld 823,830, 834
Királyfürdő 115
Királyhágó 676,691
Királyhalma 731
Királyháza 593, 625, 626
Királyhegy 461, 479,480,482,486, 551, 566, 801
Király-Helmecz 48, 586, 612
Királykő 306, 643, 786, 787,791, 803 804, 805
Királykút 106
Király-Lehota 481, 551, 554
Királymező 580, 632
Király-Németi 670
Királyorr 473
Királytelek 192
Királytó 319
Kirnik h. 685, 701
Kirsa h. 809
Kirsa-Márc 252
Kirsa-Rossza 252
Kirva pat. 310, 311, 333, 632, 639
Kirva-Sárisáp 311
Kiság völgy 800

Kis-Almás 686
» Álomzug 199
» Appony 534
» Aranyos 679, 684—703
» Balaton 365
» Balla 187
» Bányácska 610
» Baráth 342
» Becskerek 275
» Bélicz 535
» Bér 117, 308, 334, 337, 338, 339
» Berezna 617
» Besztercze 718, 743, 748, 749, 762
Bócsa 45
» Borissó h. 494
» Borosnyó 775
» Borpatak 761
» Bükk h. 506
» Bukovecz 414
» Cserged 724
» Csür 829
» Czell 110, 112, » 307, 328, 358
» Czenk 350
» Czigánd 611
» Dárda 418
» Disznód 808, 827
» Dobrony 618
» Duna 154, 155, 320, 339, 340, 343, 537, 538
» Egyed h. 507
» Eménkes h. 310
» Ér (Jász-) 189
» Falud 264, 351, 363, 621, 698, 784
» Fátra 460, 493, 496, 497, 498, 500, 502
» Fekete viz 742
» Galambfalva 778
» Garam 528
» Gejőcz 614
» Gellérthegy 106
» Gércse 625
» Géres 612
» Görgény 781
» Groppa v. 581
» Gutin h. 591
» Győr 506, 571
» Halmágy 240
Kis-Haram h. 747, 767
» Hárshegy 106
» Harta 169
» Havas 743
» Hegyes p. 199
» Hernád 607
» Hnilecz 489
» Homoród 731, 746, 776, 777
» Hont m. 459, 568
» Iklód 721
» Ilva 663
» Jécsa 241, 266
» Kalán 817
» Kanizsa 266, 367, 368
» Kápela 387, 388, 389
» Kapus 677, 727, 823
» Kárpátok 501, 503, 504, 536, 540, 541
» Kartálya h. 113
» Kemencze 587
» Kér 177
» Khocs 462
» Kirnik h. 685
» Kirva 632
» Kladova 237
» Kohi bar. 694
» Komárom 368
» Koppány 312
» Kőrös 82, 169, 170, 220
» Kostély 260, 279
» Kövesd 611
» Krics h. 496
» Küküllő 718, 723, 743, 748, 749, 779, 780, 781, 832
» Kukurbéta h. 678
» Kúnság 161, 168, 169, 171
» Kún-Halas 171
» Lak 236
» Lemhény 772
» Lévárd 541
» Lomnicz 558
» Lónya 618
» Lotár patak 808, 827
» Magura h. 499
» Majtény 203
Kis-Mária-Czell 134
» Marja 82, 219
» Márton 297, 301, 330, 348
» Mártonhegy 348
» Márton váralja 348
» Negoj hegy 790
» Nyárád 782
» Olt f. 748
» Oroszi 155
» Patak 48
» Pécz 343
» Peleske 206
» Pércs 201
» Pereg 232
» Pest 121, 160
» Pinye pat. v. 577, 621, 624
» Ponor 703, 688
» Popina 430
» Poruba 554
» Pusztaszer 187
» Rába 320, 321
» Rákócz 624
» Raszucsa h. 498
» Róma 545
» Sajó 673
» Sáros 598
» Sebes 710
» Simonka h. 584
» Sink 732
» Sitke 358
» Somlyó h. 306, 307, 766
» Sóstó 191
» Sterbecz 292, 293
» Svábhegy 106, 110
» Szaláncz 606
» Szamos 665, 676, 678, 679, 686, 709, 718
» Szarvashegy 108
» Szeben 598
» Székely 372
» Szkok
» Szopurka 634
» Sztapár 177
» Sztrázs 583, 595
» Talmács 826
» Taplócz 566
» Tapolcsány 532
» Tárkány 611
Tarna 625
Kis-Tarpatak 473, 474
» Tatárhegy 801
» Tatrang 799
» Telek 187
» Terenne 513, 521, 522
» Terenye 25
» Tétény 111, 151, 152
» Tölgyesi szoros 744
» Topolovecz 260
» Torák 267
» Torbágy 111, 152
» Tornya 611
» Torony 824, 826, 828
» Túgyári h. 485
» Újfalu 157
» Újszállás 59, 221
» Vácz 156, 157
» Várda 192
» Veszverés 565
» Visen 578
» Viszoka 473
» Ziribar 112
» Zombor 265
» Zsám 276
Kisócz 560
Kisoda 275
Kisucza f. és v. 502, 544, 548
Kisucza-Újhely 548
Kiszács 177, 178
Kiszeto 259
Kiszindia 239
Kittsee 344
Kizbánya 209
Kizdja v. 256
Kiziljevói szig. 288
Kladovai v. 237, 681
Kladusa 427
Kladusnicza f. 390
Kláj h. 662
Klájbulczulni h. 790
Klak h. 494
Klanacz 430
Klanyecz 414
Klárafalva 265
Klastromalja 620
Klauzúra szoros 585
Klek L. 259, 260, 389, 428
Klenak 425
Klenócz 513, 568
Klenovecz 414

Klin h. 463
Klobucset h. 798, 809
Kloczkófalva 618
Klokocs 485
Klokodics 244, 258, 286
Klopodia 243
Kloptanna h. 491
Klosztár 415
Kluknó 512, 562
Klyak h. 487
Knéz 275
Knolla h. 488
Kőbánya 42, 111, 114, 128, 135, 145, 160
Kobelecz h. 481
Kobila havas 632
Kobor 732
Kobula h. 475
Kochula h. 482
Kocsord 205
Kocsorhát 265
Köcsúp 765
Ködhegy 740
Kodezücken 362
Ködmönös 677
Kodó 322
Kodru h. 681
Kogyárberek 327
Kőhalom 108, 658, 731, 718, 719, 788, 831
Kőhát 582, 590, 591, 635, 636
Kőhegy 105, 107, 112, 113, 152, 490, 576
Kőhid 322
Kohut h. 490
Kojsó 593
Kojsói-Hola 491
Kóka 160
Kokad 194
Kökényes 632
Kokosmak h. 427
Kokova 568
Kököz 705
Kölcs ér 220
Kölcse 206
Kolcz h. 238
Kolczvár 817
Kolczu-Csorámuluj 684
Kolczu - Dászkuluj 704
Kolczu-Deákuluj 705
Kolecz h. 252, 255
Kölesd 372
Köles ér 212
Kölnik 285
Kollárovics 547
Kollest 694
Kollut 176
Kologyvár 418
Kolon 497
Kolozs 645, 658, 689, 719, 722, 758
Kolozs-Monostor 711, 715
Kolozsvár 14, 646 — 659, 665, 673 — 698, 710 s. k. l.
Koltó-Katalin 210
Komádi 220
Komádi-Sárrét 82
Komárnik 258, 576, 602, 763
Komárom 67, 68, 69, 318, 328, 329, 333—368, 537, 540
Komárom-megye 296, 312, 333
Komarnioza f. 414
Komárvár 369
Komár város 368
Komját 317, 534, 609, 624
Kömlő 518
Komló 314
Komlód 176
Komlós 224, 233, 266
Komlósi p. 576, 590, 601
Kommenda h. 302
Komoró 48, 192
Kompolje 390, 430
Kompolt 517
Koncsiszta h. 463, 464, 465, 466, 467
Kondoros 222
Kondracska h. 464
Königsberg 531
Königsdorf 269, 270
Königsgnad 244, 286
Konkolyfalva 677
Konop 238
Konosó 496, 531
Konostető 747
Kony hegy 502
Kóny 343, 372
Konyár 219
Konyári sóstó 191, 219
Konyha 541, 638
Könyöklő h. 505
Kőorr h. 765
Kopa hágó 464, 472, 475, 485
Kopáncs 225
Kőpart h. 113
Kopasz-Gallicza 105
Kopaszhegy 107, 112, 235, 508, 585, 775
Kopasztető 306
Kopaszzátony 85
Kőpataki tó és v. 465, 474
Kopcsány 536
Köpcsény 318, 344
Köpecz 750, 769
Köpite 310
Koplaló 166
Koplopi h. 665
Koponya hegy 664
Koppánd 708, 709
Koppány 312, 325, 326, 369, 371
Koprova 464, 471
Korábia h. 700
Koránaf. 384—390, 412, 427, 429
Korbávia 387, 432, 433
Korcsin h. 485
Korcsma hegy 681
Korcsolyás v. 506
Korenhegy 390
Korenicza v. 388
Korenovo h. 486
Körispatak 768, 779
Koritnicza 482, 552
Korjenicza 431
Kormaje 662
Körmend 66, 302, 318, 327, 358, 363
Körmöcz 511, 530, 531
Körmöczbánya 494, 496, 514, 529, 549
Körmöczi viz 496, 530
Kormos f. 747
Kormos-Langos 748
Kormos viz 776
Korna h. 577, 685
Kornia 247, 251, 280
Korniczel 676
Kornu - Csetrásuluj 683
Kornu-Muntyilor 679, 680, 693, 694
Kornu-Pietri 591
Környe 337
Kórod 65
Kórogy 225, 424
Korojesd 815
Koromp h. 233
Korompa 542
Korona hegy 477
Koronczó 322
Korond 749, 780
Korondi viz 675, 746, 749
Korongisuluih. 662
Koronka 784
Körös 6, 10, 44, 49, 61, 65, 86, 187, 212—240, 407, 408, 642, 676—695
Körös megye 380, 392, 398, 401, 407, 408, 413, 414
Kőrös 169, 414
Körösbánya 678, 682, 696, 703
Körösér 167, 172
Körösfalva 696
Körös fő 583, 676, 677, 678, 696
Köröshegy 303, 308, 369
Körös-Ladány 82, 222
Körösmező 62, 579, 580, 581, 633, 637, 641
Körőspatak 179
Körös-Tarcsa 222
Körös-Tarján 219
Korotkin h. 577
Korotnok 478, 479
Korpád p. 325
Korpona 21, 52, 522, 526
Korponai viz 483, 485, 522
Kortat 427
Körtvélyes 203, 229, 609, 628
Körtvélyes h. 309, 333, 782
Körtvélyes tó 137
Körű (Nagy-) 189
Kosczieliszkó 463, 464, 476
Kosd 521
Kösély ér 47, 199

Kösélyszeg p. 199
Kosia h. 251
Kosiszta h. 464
Kosnai p. 663
Kospallag 523
Kossesd 822
Kossova 822, 256
Kossutfalva 161
Kostély 260, 279
Kösüly ér 199
Kosza h. 546, 577
Kőszál h. 492, 608
Kőszeg 32, 301, 317, 327, 330, 358—361, 377, 480, 597
Kosziny 390, 430
Köszörükő patak 763, 792, 796
Köszörűs 113
Kosztajnicza 407, 426
Koszteli h. 380, 381
Kosztelina f. 413, 414
Kosztolány 532, 533, 534, 536
Kosztolna 545
Kosztrena 450, 451
Kosztrina 617
Kosztura h. 813
Köszvényes 782
Köszvényes-Remete 782
Kötegyán 221
Kőtelek 189
Kotlicska h. 482
Kotlinai v. 475, 476
Kotterbach 511, 555, 562
Kotterpataka 489
Kottori 368
Köttse 369
Kovács 665
Kovácsháza(Mező-) 228
Kovácsi 107
Kovácsvágás 491, 566
Kővágó-Eörs 366
Kővár vidéke 202, 209, 211, 656
Kovács 211
Kovaszincz 236, 681
Kovászna 744, 748, 749, 750, 773, 774
Kovászna - Vajnafalva 749
Kovászó 589
Kövegy 225
Kövely h. 112
Kövend 705
Kövéres(Nagy-)276
Kövesd 113, 523, 571, 586, 612
Köves hegy 308
Köves-Kálla 304, 307
Kövi 236
Kovil 178
Kozala 436, 444, 445, 450
Kozelniki v. 484
Közép-Ajta 747, 769
» Almás 696
» Apsa 631
» Bócza 554
» Bük 351
» Gyimes 765
» Szolnok m. 656
» Volál 770
» Vissó 639
Középes 691
Középhegy 105
Középorom 465, 473, 474
Középső-Zagorje 428
Kozi hegy 464
Kozi-Kamen 481
Kozla 'zátony 86, 291, 294
Kozma 584
Kozmás 766
Közrezhavas 741, 743, 744, 761
Krahulcsi h. 500
Krajna 67, 378, 391, 413, 427, 433, 434
Krajnai h. 383, 390, 395
Krajna-Rika 583, 632, 634
Krajova 808
Krakó 661, 699
Kráku-Almás 255
Kráku-Fulguluj 251
Kráku-Matiki 250, 251
Králik 527
Kralova-Hola 480
Kralován 493, 550
Kralyevicza 450
Krapfen 525
Krapina 380, 381, 391, 409, 413, 414
Krapina-Toplicza 392, 414
Krapinicza f. 380, 413
Krapje 426
Krassó 246, 253, 286, 735
Krassó f. 49, 252, 254
Krassó megye 240, 241, 247, 253, 259
Krassófő 286
Krassova 244, 286, 287
Kraszna-Béltek 211
Kraszna f. 47, 59, 63, 71, 102, 211, 674, 675, 689, 690, 801
Kraszna havas 580, 633
Kraszna megye 652, 656, 689, 831
Krasznahorka 491, 566
Krasznahorka-Hosszurét 566
Krasznahorka-Váralja 492, 566
Krasznisóra 632
Krasznó 548
Krátka h. 465, 472
Kravarszko 392
Kravján 481, 560
Krecsunesd 683
Krempach 466, 477, 593
Kreucsesu 743
Krigerhaj 496
Kristyor 686, 695, 696
Krisztest h. 808
Kriválda 811, 817
Krivai völgy 462
Krivája p. 172, 177
Kriván h. 465, 466, 467, 472, 481, 482, 485, 528, 551
Kriváni hágó 520
Kriván-Fátra 498
Krivány 599
Krivepolje 489
Krivi p. 486
Krivina 819
Krizba 802
Krizslócz 612
Krizsna h. 464, 494, 499
Krompach 480, 488, 512, 513, 561, 562
Kronstadt 792
Krsztov vrh. 381
Krndija 381
Kruhli h. 579
Krumm pat. 829
Kruslyó 601
Kubach 560, 481
Kübekháza 265
Kubin 86, 259, 271, 277, 278, 462, 550
Kucselah h. 486
Kucsuláta 805
Kuczura 177
Kudricz 241, 254, 276, 277
Kudsir f. és v. 809, 822
Kugla h. 577
Kukujevcze 425
Kukujovo h. 255
Kukul h. 580
Küküllő f. és v. 10, 642, 646, 715—782
Küküllő-Tómező 745, 749
Küküllővár 726, 728
Kukurbéta h. 233, 678, 679, 695, 703
Kula h. 173, 177, 253
Kulicza h. 616
Kulme hegy 254
Kulpa f. 3, 6, 8, 16, 70, 86, 378—398, 412, 426, 429
Kulpin 178
Külső-Szolnok m. 187
Kumán 266
Kununa-Radoska 252
Kunagora 380
Kúnágota 228, 270
Kún-Hegyes 221
Kún-Madaras 221
Kúnság 189, 187
Kún-Szt.-Márton 221
Kún-Szt.-Miklós 188
Kunt h. 250
Kupcsina f. 390, 391
Kuptore 258
Kuptore-Szekul 285
Kuratelu 662
Kurcza 225
Kurczfalva 764

Kuréty 696
Kurima 602
Kurmatura 743, 763
Kürt 190, 221, 334, 339, 543
Kurtakér 236
Kurtics 232
Kusácz 1
Kustély 277
Kutár erdő 426
Kutas 225
Kuti 308
Kutina 392, 415
Kutyavár 111
Kutyevo 417
Kuvassza h. 777
Kuvin 236
Kuzmin 425
Kvacsan 462
Kvaszni v. 581, 582, 637

Lábatlan 310, 331, 333
Laborcz f. 10, 63, 190, 573—586, 612, 613
Laborfalva 775
Lacsarak 425
Lacsnó 598
Laczfalu 209
Laczháza 61
Ladány 189, 192. 193, 202, 216, 222, 343, 727
Ladjevácz 427
Lágymányos 129
Lajbicz 478, 556
Lajbiczpatak 478, 558
Lajos csúpja 707
Lajosfalva 49, 262, 267, 668
Lajoshegy 161
Lajos-Komárom 356
Lajta f. 3, 11, 66, 297—326, 343, 400
Lajta h. 296, 301, 344, 348, 349
Lajtafalva 344
Lajta-Sz.-Miklós 299, 300, 349
Lajta-Pordány 349
Lajta-Ujfalu 349
Lak (Nagy-) 225
Lakfalva 300
Lakocza h. 643, 744
Lakompak 349
Lakság 677
Lala v. 662
Lamács 504, 541
Lancsuk 376
Lancziku h. 815
Landok 476, 560
Lándor 333
Landosi v. 725
Lánzsér 300, 350
Lapácz, 430, 431
Lapat 428
Lápos f. 208, 211, 590, 664, 665, 674
Lápos 664, 665, 666, 674
Láposbánya, 209, 210, 665, 666, 674
Lápos-Hagymás 210
Lapincs f. 301, 302, 320, 328, 358, 363
Lapsanka 472
Lapugy 822
Lapujtő 25
Lapusniczel 255
Lapusnik 282
Lászlóvár 289, 290
Laszlovszky h. 106, 107
Lasztuga h. 676, 677
Latiborszka h. 482
Latorcza f. 4, 5, 10, 44, 63, 71, 190, 574—589, 613—624
Latorvár 827
Lauko 550
Laurin h. 494, 495, 527
Láz 546, 613, 648
Lázárfalva 766, 767, 772
Lazescsina 637
Lázi h. 636, 662
Lazinya 392
Lazistyei v. 482
Lazsányi 479
Leányfalva 113, 158
Leányhavas 773
Leánykakő 704
Leánykő 693
Leánypatak 801
Leánymező 801
Leányvár 217
Leányvár domb 708
Lebény 318, 344
Lechnicz 477, 554, 559
Lédecz 546
Lednicz 546
Lednicze 420, 423, 492, 546, 609
Legenye-Mihályi 576, 584
Légrád 66, 67, 363, 368, 391, 392
Lehota 481, 496, 528, 531
Léka 301, 330, 358, 361
Lekárt 644
Lekenczi v. 717
Lekenik 412
Lelesz 586, 612
Lelle 369
Lemberg 661
Lemhény 744, 748. 770, 772
Lempesch h. 802
Lénártó 593
Lendva, 302, 303, 363, 367
Lengyelnyereg 473
Lengyeltóti 369
Leontina barl. 493
Leopold vára 535
Leordina 639
Lepenicze 429
Lepoglava 413
Lepsény 356, 364
Lepus 703
Lepuzsnyik f. 813, 815
Les h. 310
Les v. 663
Lescse 390, 430
Lesencze h. 367
Leses 732
Lesi patak 664
Lesnyek 256, 821
Lespin h. 591
Less 221
Lestinyei v. 462
Leszpedi h. 681
Léta (Magy.) 194, 219
Létai csárda 201
Létán h. 488
Letenye 368
Letovanics 390
Lety h. 685
Letye h. 701
Léva 484, 510, 523, 532
Lévárd 541
Levencz pat. 114
Lezenczei pat. 304
Libánfalva 785
Libánka h. 584, 585, 602
Libetbánya 485, 512, 514, 528, 529
Liburnia 431
Lics, 389, 429, 442
Licze 567
Liebling 276
Lika 386, 387, 388, 390, 393, 430, 432
Lika-Kerbáva 407
Lika-Otocsácz 407, 408, 426, 430
Likaskő 767
Likaspatak 760
Likava 462, 551, 552
Likavka 552
Liker 486, 512, 563, 568
Lilies h. 290
Lipcse 528, 552, 631
Lipcse vár 528
Lipik 392, 417
Lipnicza 550
Lipnik 554, 599
Lipóczi h. 479
Lipovicza 381
Lippa 237, 238, 244, 256—276
Lipse h. 673, 773
Liptó megye 12, 21, 169, 459, s. k. l.
Liptó-Óvár 553
Liptó-Sz.-Miklós 46, 553
Liptó-Ujvár 553, 544
Liptói havasok 462, 463, 464, 472
Lissava 287
Lissza 502, 503, 806
Lisszak h. 588
Lisza-Hora 575
Lisza 546
Liszka 611

Liszka-Olaszi 610
Litér 305
Litke 192
Litinyei v. 575, 598
Litzelsdorf 362
Livádia 817
Livadzel 811
Livó 601
Livóhuta 601
Ljetava 548
Lobográd 413
Lőcse 477, 478, 556, 560, 562, 596
Lőcse-lublói hegys. 459, 478
Lócsür-barlang 776
Lócz 521
Lőd (Város-) 305
Lődös 362
Lóhavas 743
Lók 173, 354, 675, 744
Lök (Tisza-) 192
Lókút 304, 305, 308
Lokva h. 255
Lokve 389, 429
Lommhegy 113
Lomnicz 558
Lomniczi csúcs 465—476
Loncsa 381, 382, 416
Longodár 731
Lonjszkopolje 394
Lonka 580, 635
Lónya 381, 384, 391, 414, 415, 618
Lónyabánya 487, 522, 812
Lónyamező 384, 415
Lopacsna h. 661
Lopatna h. 661
Lopenik h. 501, 503
Lóré 85, 162
Loretto 349
Lőrinczfalva 782
Lőrinczi 60, 521
Losna 668
Losoncz 16, 56, 520, 514, 522, 568
Losoncz-Túgár 522
Lotár p. 808, 827
Lotár vár 827
Lovácska h. 589
Lovász 382
Lovad 334
Lovas-Berény 309, 354
Lovász 424
Lovász-Patona 308, 358
Löve 300
Lövéte 747, 776
Lövő 300, 351
Lovrána 438
Lovrin 243, 246, 266
Lozna 280
Lozina p. 602
Lozornó 541
Lubina 536
Lubló 477, 478, 554—559
Lubochna 494, 551, 552, 554
Lubotin 573, 575
Lucsivna 481, 557
Lucska 491, 512, 563, 566, 614, 618
Lucski fürdő 462, 552
Lúcspatak 491
Lúcz 611, 722
Lucza 806
Luczató 528
Luczatin 528
Lucza barl. 703
Ludas 717, 724
Ludas tó 178
Ludrova pat. 552
Lugas 737
Lüget 769
Lugh 613
Lugos 256, 263, 270, 278, 279, 284
Lugoshely 279
Luh 617
Luhi 624, 637
Luiza út 385, 389, 412
Luka h. 499
Lukácsfalva 244
Lukácsfürdő 115, 133
Lukarecz 256
Lukavicza pat. 599
Lukesicz 438
Lukó 601
Lukova 425
Lukovi h. 503
Lumsur 615
Lunkaszprie 680, 692
Lunkány 258, 279, 280
Lupák 244, 258, 286
Lupény 811
Lupkov 576
Lussin 436
Lutila 495
Luncs p. 217
Luzánszki p. 632
Luzsna 552
Lyubkova 290
Lyuta pat. 577, 613, 615, 616

Machalfalva 560
Machnács h. 502
Macs puszta 199
Mácsa 232, 234
Mácsesd 811, 812
Macskamező 665
Macskás völgy 568
Macsó 817
Maczedónia 244
Maczel h. 378, 380, 391
Mád 611
Mada 47, 192
Madár 312, 339
Madaras 221, 740
Madárhegy 491
Mádéfalva 766
Madocsa 371
Madocsány 462
Mága laposa 191
Magasbükk 743, 748
Magas erdő 477, 482
Magas hegy 585
Magas-Tátra 458—479, 501, 551—581
Maglód 160
Magócs 369, 376
Magura h. 256, 476, 478, 498, 499, 500, 549, 550, 554, 557, 559, 575, 616, 638, 639, 648, 669, 676, 681, 682, 683, 696, 745, 804
Magura-Káluluj 664, 742
Magura-Kataráma 640
Magura-Marga 250
Magura-Nizsna 463
Magyar 537
Magyar-Almás 309
» Bánhegyes 225
» Bél 542
» Bükkös 725
» Boros-Bocsárd 699
» Csanád 225
» Cséke 692
» Csügés 766
» Diószeg 543
» Gyerő monostor 710
» Gyula 223
» Hermány 776
» Igen 685, 699
» Ittebe 267
» Kis-Sáros 728
» Kladova 237
» Komját 624, 625
» Lak 363
» Lápos 665, 674
» Nagy 538
» Nagy-Zsombor 715
» Nemegye 670
» Óvár 66, 318, 330, 343, 344
» Pécska 232
» Régen 785
» Rétfalu 418
» Rigi 472
» Sók 534
» Szákos 276
» Sz.-Pál 715
» Világos 234
» Zsil 809, 810, 811
Magyarád 235, 484, 523
Magyar nép 87
Magyaró 786
Magyaros 670, 802
Magyaros h. 773

Magyarpatak 690
Magyarsáncz 804
Magyarvár 798
Majdán 254, 256, 257, 258, 287
Majdanka 631
Majk 337, 333
Majlátfalva 275
Major 666, 669
Majorhaza 538
Majsa 372, 377
Majtény 203, 211
Majzel 531
Makád 85, 162
Makedónia 60, 792
Makita 502, 503
Makkfalva 746, 781
Makkos-Mária 107, 153
Maklár 506, 518, 519
Makó 49, 225
Makovicza 576, 586, 586, 601, 615, 616
Makra h. 236
Maksa 748, 775
Mala 293
Mala-Goricza 387
Mala-Kersia 255
Malaczka 541
Malajesd 817
Malatina 462
Maldur 558
Mali-Halan 387, 430
Malinszka 436
Málnapatak 522
Málnás 749, 748, 768
Malscsniak 464
Malomárok 310, 311
Malomfürdő 605
Malomliget 540
Malompatak 114, 472
Malomviz 814, 815, 817
Maltempo csatorna 436
Malozsina 554
Mályinka 506
Mamája h. 663
Mánda tó 191
Manin h. 500, 548
Mánta 608
Mány 310
Mányok 313, 315
Mánfa 313, 314, 375
Mára völgy és f. 582, 590, 591, 628, 630, 636
Máramaros 209, 572, 573, 574, 579, 580, 625, 626
Máramarosi havasok 62, 573, 574
Máramaros-Sziget 575—590, 625—661
Marcsek 544
Marczal f. 304, 320, 321, 322, 358, 363, 508
Marczalfő 304
Marczali 312, 369, 370
Marczaltő 358
Márczfalva 299
Máréfalva 778
Máréi völgy 682
Marga 250
Margitfalva 480, 488, 514, 561, 562
Margitsziget 12, 115, 119, 123, 145
Margitta 218, 267, 675
Mária-Besnyő 109
Máriafalva 303
Máriafölde 265, 271
Máriahegy 478
Mária-Nosztra 523
Mária-Pócs 192
Mária-Theresiopel 174
Mária völgye 360
Marienfeld 269, 270, 271
Marija-Bisztra 414
Marikova 546
Marilla völgy 287
Marja 219
Markaszék 675
Markó 305
Markód 782
Márkos 775, 780
Márkusfalva 489, 561, 562
Marmura h. 255
Maros f. 6, 10, 40—86, 180, 225—278, 523, 642—697, 715—786, 807, 820, 821, 823
Maros-Bogát 723, 724
Maros-Brettye 822
» Hodák 786
» Illye 822
» Koppánd 725
» lonkája 764
» Ludas 720, 723
» Németi 683
» Portó 698
» Sólymos 822
» szék 781
» Sz.-György 782
» Sz.-Imre 698
» Szent-király 784
» Torda m. 758, 759
» Ujvár 64, 645, 719, 723, 725
» Vásárhely 645, 654, 658, 659, 716, 720, 724, 746, 751, 759, 783 s. k. l.
Marosvölgy 822
Maróth 113, 532
Márpatak 763
Marsova 547
Martély 225
Martincze 425
Martinscsicza 385, 450
Mártonfalva 775, 795
Mártonhegy 106
Mártonka pat. 760
Mártonos 179, 773
Mártonvásár 310, 354
Martos 334
Martyáncz 363
Mász 829
Masznyik 566
Máta puszta 199
Máté-Szalka 206
Matheócz 557, 558
Mátra h. 41, 109, 461, 505, 520
Matrács h. 508
Mátranovák 513, 522
Mátraszele 513, 522
Mattersdorf 349
Mátyáshegy 105, 108—110, 134
Mátyásfalva 559
Mátyus földje 542
Mecsek h. 371, 314
Mecsekháti hegysor 313
Medak 430
Mednik 426
Medgyes 206, 298, 339, 348, 646—658, 720, 727, 728, 824, 831, 835
Medgyes-Bodzás 232
Medius Mons 209
Medvedgrad 410
Medvedsáki v. 409, 410
Medves h. 508, 521
Medvevár 410
Medzijama h. 577
Megyaszó 611
Magyar 119, 521, 534
Mehádia fürdő 248, 251—264, 278, 280, 282, 287
Mehadika 247, 251, 280
Mehala 273, 274
Méhes 609
Méhes kertek 796
Méhkerék 220
Meja 389
Mekinjar 431
Meleghegy 309
Mellencze 266, 267
Mélykút 173
Ménaság-Újfalu 766
Mencselik h. 588
Mencshely 305, 307
Mencsil h. 517
Mencsul h. 577, 580, 582, 638
Mende 160
Menedék kő h. 488
Ménes 236, 724
Ménespataki v. 492
Ménfő 308, 342
Menguszfalva 557
Menguszfalvi orom 467
Menguszfalvi völgy 465, 471, 476
Ménhárd 558
Menyháza 240
Menykőütötte hegy 700
Mére 485
Meregyó 710
Merény 562, 563

Mérges 186, 343
Mericselanya 579
Merisor 810, 811
Mérk 206
Mérketető 747, 776
Merkopály 389, 429
Mernye 369
Merzlavodicza 389, 429
Meselye h. 113
Meskő h. 591
Mesterháza 786
Messzelátó domb 201
Mészáros 489
Mészáros út 106, 152
Mészárszék h. 333, 475
Meszes h. 111, 643, 674 - 677, 689
Meszes patak 748
Meszics pat. 277
Mészkő 705
Mesztákon 696
Mettersdorf 672
Metzenzéf 491, 607
Meziád 680, 692—694
Mező-Bánd 724, 786
» Berény 222, 236
» Bod 724
» Csáth 571
» Csávás 724
» Eörs 343
» havas 745, 782
» Hegyes 225 s. k. l.
» Kászony 618
» Keresztes 216, 219, 571
» Kölpény 724
» Komárom 356
» Kovácsháza 228
» Kövesd 506, 571
» Laborcz 576, 612
» Lak 358
» Madaras 724, 786
» Nagy-Csán 722
» Őr 722
» Petri 203
» Sámson 786
» Sámsond 724
Mező-Sas 220
» Szengyel 724
» Szopor 722
» Telegd 690
» Terem 203
» Túr 82, 221
Mezőség 634, 646, 724
Mézespatak 696
Mezth 235
Michelsdorf 557
Miáva 502, 503, 536
Micske 219
Miedziane h. 471
Migazzi vár 521
Mihajleku h. 582, 639
Mihálcz h. 748
Mihalole h. 681
Mihalyevcze 420
Mihályfalva 194, 219, 203, 749
Mihályhavas 746
Mihályi 351, 584
Mihályló 613
Mihálytelek 189
Mihovljan 414
Miholjácz 418, 419
Mikelaka 236
Mike-Pályi 194
Mike-Pércs 61, 193, 194, 201
Mike-Szásza 727
Mikháza 782
Miklósfalva 318
Miklóshegy 311
Miklósszállás 425
Miklósvágás 480, 512
Miklósvár 769
Miklouska 392
Mikó h. 678, 679
Mikó-Újfalu 768
Mikola 206
Milanovácz 291
Militics 173, 176
Millér ág 189
Milosina 502
Milova 238
Miltény 176
Mincsol h. 575, 602
Mincsov h. 499
Mindszent 78, 87, 225, 343, 478, 561, 766
Minturnum 449
Miran h. 582
Mirhógát 72
Miriszló 699, 725
Mirkvásár 731
Mirocs-Planina 292
Miske 169, 170, 232
Miskolcz 109, 114, 505, 506, 514, 569, 571
Mislye 606
Miszbánya 209, 591
Miszticze 621
Misztótfalu 207
Mitács h. 746
Mithrász barl. 348
Mitrovicza 407, 425
Mjelura h. 704
Mlaka 445
Mnisek 477, 554
Mócs 716, 804
Mócsa 337
Mócsi v. 786
Mocska h. 808
Mocsonok 317, 500, 534
Moczna-Hora 484, 524
Móczok 687
Módos 244, 267
Modra 504, 542
Modrus 387, 388, 407, 428
Modruspatak 392
Moglód h. 583, 599
Mogurai barl. 694
Mogyoród 111, 157
Mogyorós 310, 311, 333
Mogyoróska 607
Moh 826
Moha 307, 312, 353, 731
Mohács 12, 34, 316, 372, 376
Mohácsi sziget 67
Mohi puszta 571
Mohol 179
Mohos 772
Mohovo 424
Mojád 690
Mojavolja 425
Mojgrád 650, 677, 689
Mojgrádi-Magura 676
Mojszin 583, 639
Mokra 579, 580, 582, 632, 633
Mokrin 258, 266
Molchpatak 528
Moldavicza h. 255
Moldova f. 2, 68, 69, 76, 211, 256, 258, 282—289, 294, 737, 739, 763, 765
Moldva 744, 751, 759
Molve 414
Móma 681
Móma-Kodru 239, 678, 681, 694—696
Mondorlak 237
Mönichkirchen 299
Monio 258, 285
Mönispatak 252, 253, 282
Monok 611
Monor 70, 160, 166
Monorostia 238
Monosbél 571
Monostor 199, 317
Monostorerdő 198
Monostor-Pályi 61, 219
Monostorszeg 176
Monoszló 304, 415
Montagna 390
Monte-Maggiore 384, 436, 438
Monyásza 240
Monyorókerék 302, 362
Moór 117, 308, 325, 352, 353
Mórágy 316, 372
Moravicza f. 254, 257, 276, 285, 389
Morgás h. 474
Morgópatak 220
Morgonda 732
Móritzfeld 276
Morlaccai csatorna 390, 436
Morovics 426
Morva f. 2, 3, 9, 11, 67, 459, 461, 501, 503, 532, 536, 541
Morva-Ljeszko 545
Morva-Osztrau 555
Mosát h. 744, 773
Moschenicza 438
Mosnicza 275
Mosó 322
Mosóbánya 690
Moson 319, 328—344
Moson megye 28, 301, 328, 343, 400

Mosonyi-Dunaág 11, 66, 68
Mossócz 549
Mossorin 178
Mostyenicza v. 432
Moszlavina 381, 384, 396, 415
Mosztonga 172
Motrogun h. 587, 588, 615
Motru 248
Mózel 829
Mözerics 252
Mózesfalu 207
Mözia 649, 650
Mrakonia pat. 293
Mrasócz 612
Mramorák 277
Mresnicza pat. 388, 390, 428, 429
Mühlbach 828
Muljevácz 427
Müllendorf 348
Mumahegy 808
Muncsel 581, 663, 664
Muncsel-Máre 813
Mundra 805
Munkács 5, 13, 34, 41, 57, 63, 71, 118, 509, 578—592, 613—628
Munkácsi vár 593
Muntye-Gugu 808
Muntye-Mik 249, 250
Muntye-Szárku 249
Münzdorf 673
Muolcza 528
Mura f. 3, 9, 10, 66, 70, 302, 323, 325, 358, 363
Mura-Szerdahely 368
Mura-Szombat 363
Muraköz 302, 362, 368
Murány 475, 486, 487, 490
Murány hegy 475
Murányalja 487, 567
Murány-Hutta 490
Murány-Lehota 489
Muricza h. 599
Murgu h. 582
Mursia 418
Musató h. 744
Muszka 235
Muzsaly (Nagy-) 618
Muzsla 333
Muzsiai h. 507
Mutne 550

Na-Klatz 499
Na-Sztáz 576, 586
Nad-Kamenem 471
Nad-Szkalje 487
Nadáb 232
Nadabula 565, 566
Nadály 177
Nadap 352, 354
Nádas 313, 352, 354, 709, 710, 711, 718
Nádasd 313, 314, 376, 503, 513, 572, 571
Nadelja 271
Nádfalva 696
Nádor csatorna 70, 326
Nadrábi p. 819
Nadrág 258, 279
Nádudvar 45, 193, 201, 202
Nagyág 10, 63, 574—589, 622, 626, 631, 682, 683, 686, 696, 749
Nagy-Abony 166, 538
» Ajta 769
» Almás 686, 696, 764, 769
» Álomzug 199
» Apold 828
» Appony 534
» Atád 370
» Aranyos 679, 703, 704
» Bagolykő 746
» Bajom 220
» Bánya 206—209, 496, 591, 665
» Baráth 342
» Báród 691
» Barom 350
» Becskerek 16, 241, 259, 263, 267
» Berczel 521
» Berek 369
» Bereg 618
» Berezna 617
» Berki 369
Nagy-Beszkid h. 576, 577
» Besztercze 660, 663, 664, 670, 672
» Bicse 577
» Bitoráj 386
» Bobrocz 553
» Bócsa 45
» Bocskó 580, 628, 633, 635
» Borisso h. 494
» Borosnyó 775
» Bukovecz 414
» Chocs h. 462
» Csere 199
» Cserged 724
» Csetrás h. 683
» Csohárd h. 760
» Csomág h. 767, 772
» Csűr 829
» Czenk 350, 351
» Czigánd 611
» Dém 308
» Demeter 664, 672
» Dergomály 385
» Derzsida 690
» Disznód 808, 827
» Dobrony 618
» Dorog h. 371
» Écs 308, 342
» Eménkes h. 310
» Enyed 507, 654, 658, 685, 698, 699, 705, 706
» Erdő 166, 167, 198, 199, 231
» Erdő hegyhát 783
» Ernye 782
» Falu 487, 550
» Fátra 460—551
Fekete hegy 787, 803
» Fekete viz 742
» Födémes 543
» Gáj 267
» Galambfalva 778
Gallya h. 506
Nagy-Gejöcz 614
» Gércse 625
» Géres 612
» Goricza 412
» Grádicskő 746
» Groppa v. 581
» Gutin h. 591
» Györgyfalva 272
» Hagymás h. 643, 743, 744, 742, 760
» Halmágy 240
» Haram h. 747, 767
» Hargita 746
» Hárshegy 106, 107, 108
Határhegy 233
» Havas 633, 746
» Hegy 210, 308, 310, 335, 384, 463, 507, 578, 579, 585, 589, 611, 623
» Hegyes 199
» Hideghegy 509
» Hnilecz 512
» Hollókő 492
» Homoród 718, 775, 777
» Ida 492, 606
» Igmánd 334, 337
» Iklód 721
» Ilva 669
» Iván 514
» Jécsa 266
» Kálló 61, 192
» Kamarás 232
» Kanizsa 328, 364, 367, 368
» Kápela h. 45, 387
» Kapornak 327, 367
» Kapos 614
» Károly 46, 47, 56, 203
» Kartal 159
» Kartálya h. 113
» Káta 160
» Kemence 612
» Kereki 219

Nagy-Kicsera h. 623
» Kikinda 259, 263, 264, 266
» Kirnik h. 685
» Kirva 632
» Kő 505, 508, 782, 796, 798, 799
» Kochula h. 482
» Komját 624
» Kondoros 222
» Koppány 312
» Kőrös 16, 43, 56, 166, 167, 168
» Körű 189
» Kostély 279
» Kosztolány 536
» Kovácsi 107, 109, 110, 153
» Kövéres 276
» Kövesd 611
» Krics h. 496
» Krisztolcz 722
» Kriván h. 465, 472, 481
» Krizsna h. 494
» Küküllő 718, 720, 777, 778, 782, 822, 823
» Kukurbéta h. 678
» Kún-Madaras 221
» Kúnság 187
» Lak 225, 725
» László hegy 506
» Lemhény 772
» Léta 194, 219
» Lévárd 541
» Lók 354, 764
» Lónya 618
» Lotár v. 808
» Lucska 618, 619
» Luka h. 499
» Magura h. 683
» Magyar 538
» Majtény 203, 211
Mál h. 776, 778
» Mány 310
Nagy-Mányok 315
» Margitta 267
» Maros 9, 113, 523
» Márton 298, 299, 300, 349
» Megyer 339
» Mező 532, 740
» Mihály 571, 586, 612, 614
» Murgó h. 747
» Muzsalj 618
» Negoj h. 790
» Nyárád 377, 782
» Nyires 211
» Ölyves 722
» Oroszi 266, 521
» Ősz 241, 266
» Palád 43
» Pálcza h. 467
» Patak 765
» Pél 223
» Peleske 206
» Perkáta 355
» Pietrosz 582, 623, 635, 636, 663
» Pinye f. 577, 588, 624
» Pohár hegy 623
» Rábé 220
» Rákócz 624
» Rápolt 696
» Raszucsa h. 498
» Rét 487
» Rév 221
» Rez 763
» Rőcze 488, 567
» Rontó 217
» Sajó 673
» Salgó h. 508
» Salló 532
» Sándor hegy 744, 748, 773
» Sáp 333
» Sáros 597, 598
» Sebes 710
» Sellye 534
» Selmecz 552
» Selyk 729, 829
» Simonka h. 584
Nagy-Sink 658, 732, 831
» Somkut 211
» Somlyó 112, 306
» Sóstó 191, 192
» Sterbecz 248, 292
» Surány 534
» Svábhegy 106
» Szál hegy 509
» Szaláncz 583, 606
» Szalatna 528
» Szalók 557
» Szalóki csúcs 465—468, 473, 474
» Szalonta 220
» Szamos 643, 660, 661—668, 718
» Szeben 645—657, 710—735, 805, 807, 823—835
» Székely 372
» Sz.-Miklós 60, 246, 265
» Szinye 479
» Szkok h. 813
» Szlabos 566
» Szlyeme 381
» Szőllős 40, 63, 64, 65, 357, 589, 624
» Szőllősi hegy 583, 589, 595
» Szombat 5, 16, 542, 543
» Szopurka 634, 635
» Sztrázs 583
» Talmács 826
» Tapolcsány 497, 534
» Tárkány 611
» Tarna 590, 625
» Tarpataki v. 473, 474
» Tatár h. 801
» Teremi 265, 782
» Tétény 151, 152
» Tó 336, 464, 470
Nagy-Torák 267
» Turicza 615
» Vadastó 191
» Vapenicza h. 482
» Várad 211—221, 676, 680, 690, 692, 696, 737
» Vázsony 304, 305, 356
» Veszverés 565
» Visen 578
» Viszoka h. 465, 472, 473
» Viz 63, 814
» Ugrócz 532
» Zerind 232
» Ziribar h. 112
» Zsám 276
Nákófalva 242
Nalácz 817
Namény 71
Námesztó 498, 550
Nána 333
Nánás 61, 698, 201
Nándorfehérvár 31, 268, 391, 421
Naphegy 106, 123, 132, 297, 301
Napkor 191
Napoca 649, 710
Napocensis Colonia 710
Náprád 666
Nasicze 392
Naskabát 765
Nassicz 418
Naszál 39, 105, 157, 509
Naszód 646, 658, 659, 664, 667, 669, 670, 738
Naszvad 339
Nátrai v. 254
Náznánfalva 784
Neczpal 549
Nedecz 477, 559
Nedelicz 368
Nedjei h. 250
Nedrő patak 777
Nedzo h. 504
Négerfalu 693
Negój h. 642, 742, 790
Negriásza 662
Negyed 534
Négyes 571
Négyfalu 796

Nemeczka-Szkala 496
Nemegye (Magyar-) 670
Nemere h. 744, 782
Nemes-Déd 370
Nemes-Militics 173
Nemes-Podhrágy 545
Nemes-Vid 370
Nemesvölgy 344
Német-Bogsán 256, 285
» Boly 376
» Csanád 225, 265
» Écska 267. 269
» Elemér 267
» Facset 279
» Gladna 279
» Gyula 223
» Havas 582, 635, 636
» Keresztúr 350
» Lipcse 552
» Lövő 351
» Lugos 278
» Módos 267
» Mokra 632
» Palánka 178
» Párdány 262, 267
» Pelsőcz 528
» Pereg 232
» Próna 499, 531, 535
» Resicza 282, 285
» Rétfalu 418
» Ság 275
» Szárcsa 267
» Szászka 255
» Sz.-Mihály 275, 362
» Sz.-Miklós 256
» Sz.-Péter 266, 275
» Ujvár 302, 328, 330, 362
Németi 204, 326, 523, 607
Német-Szikla 496
Németvölgy 107
Nemti 513, 522
Neposz 669
Néra f. 19, 241, 251—288
Neresznicza 485, 632
Nermeth 244, 257, 286
Nestin 423
Neszmély 310, 335
Neudorf 425
Neudörfl 349
Neufeld 349
Neuhaj 496
Neuhaus 302
Neumarkt 476, 477, 501
Neusiedl 844
Neusohl 526
Neustift 349
Neuzina 267
Nevetlenfalu 625
Neviczke 615
Nevojo 249
Nezebecz h. 588
Nezsider 318, 319 344
Nikolincze 277
Niczk 320
Niczkyfalva 276
Nigrova-Jama 623
Nigrovecz h. 580
Nikla 370
Nikolincze 244
Nizsna 553
Nógrád 25, 31, 483, 510—522
Nógrad megye 169, 331, 505, 507, 520, 522
Nők rétje 808
Noricum 650
Nősnergau 667
Noszvaj 571
Novaj 571
Novi 390, 431, 454
Novigrad 414
Novoszelicza 581, 636
Novoszelo 268, 410
Novoti 462, 550
Novy h. 475
Nustár 392, 420, 425
Nyág 684
Nyágova 632
Nyágrai f. 688, 703, 742, 749
Nyalábvár 625
Nyárád 718, 724, 746, 749, 781, 782
Nyárád-Gálfalva 782
Nyárád-Szereda 781, 782
Nyárádmelléki hegysor 718, 746
Nyárádtő 723, 724
Nyáras 331
Nyárasd 538
Nyáregyháza 45, 160
Nyársapáti 166
Nyárshegy 106
Nyegrilásza h. 684
Nyék 299, 300, 309, 325, 571
Nyén 775, 791, 800
Nyereg 475
Nyeresháza 632
Nyerges h. 113, 744
Nyerges-Újfalu 311, 331, 333
Nyién 800, 801
Nyikó v. 724, 779
Nyilas 167
Nyir 47, 168
Nyir-Bakta 192
Nyir-Bátor 192
Nyir-Csaholy 206
Nyiregyháza 43, 48, 56, 61, 191, 192, 613
Nyiregyházai Sóstó 191
Nyir-Mada 192
Nyir-Medgyes 206
Nyirád 367
Nyires h. 490
Nyires 211
Nyirfalva 696
Nyirmező 705
Nyirpatak 761
Nyirság 43, 46, 47, 48, 59, 63, 191, 193, 194
Nyirsidi v. 676
Nyitra 10, 11, 17, 317, 333, 334, 339, 460, 496, 509 s. k. l.
Nyitra f. 9, 67, 499, 500, 514, 532, 533, 534
Nyitra megye 515, 531, 532
Nyitrai hegység 497
Nyitra-Párutcza 534
Nyitra-Zsámbokrét 499, 535
Nyújtód 772
Nyúl 342
Nyúlak szigete 145
Nyúlak 318, 344
Nyúlasok 318, 329
Nyustya 513, 563, 568

Ó-Arad 229, 131
» Banovcze 422, 425
» Bars 532
» Básth 507
» Béba 275
» Becse 46, 173, 179, 267
» Béga 261
» Bessenyő 244, 265
» Beszterce 548
» Bög 166
» Boldovény 282
» Brassó 793, 795, 796
» Buda 69, 104, 108, 112—154
» Dávidháza 619
» Dombovár 372
» Futtak 178
» Gradiska 391, 417
» Gyalla 339
» Hutta 485
» Kanizsa 179
» Kécske 166
» Kemencze 615
» Kér 177
» Komlós 233
» Kopa 485
» Körmöcz 531
» Kudsir 822
» Lubló 558
» Moldova 68, 76, 288
» Obláj 427
» Ogradina 293
» Palánka 178, 277, 278
» Palota 217
» Pályi 206
» Pázua 420, 422
» Perint 359
» Rądna 661—668
» Radna 210
» Sáncz 741, 786, 796, 799
» Sinka 805
» Sopot 255, 282
» Szemere 615
» Sz.-Anna 233

Ó-Sziszek 412
» Szivácz 177
» Szőny 335
» Sztapár 177
» Tátrafüred 557
» Telek 261, 262
» Tohány 804, 805
» Torda 707, 708
» Tura 503, 504, 536
» Vasziova 285
» Vencsellő 192
» Verbász 177
» Világos 234
» Vukovár 424
» Zalánkamén 422
Oásza h. 808
Óbánya 314
Ober-Schütz 361
Obersii h. 787
Oberszia-Rebri h. 662
Oberufer 540
Oblaj 427
Obrezsa 279
Obroka h. 813
Obrovácz 178, 430
Ochtina 566
Ócsa 59, 161
Öcsöd 222
Öcsémteteje 743
Ocsova 528
Oderberg 512, 514
Odvaskő 308, 357, 505, 506
Odvos 238
Oedenburg 345
Oeneus f. 431
Ófalu 554, 559, 776
Offenbánya 684, 686, 687, 704
Ogradina 255, 293, 294, 295
Ogulin 386, 389, 398, 407, 427, 428
Ogulin-szluin 407, 408, 412, 426
Ohába-Bisztra 279
Ohábicza 256, 279
Óhát puszta 199
Óház 301
Óházi orom 360
Óhegy 145, 482, 483, 512, 527
Ojtozi szor. 4, 643, 741, 744, 772, 773
Okicsi h. 383, 396, 413
Oknói barl. 553
Okola havas 63, 633, 637
Okor f. 313
Ökörfark h. 747
Ökörhegy 488, 491, 565
Ököri tó 191, 205
Ökörkő 705
Ökörmező 631
Oláh-Bogsán 257, 285, 286
» Csiklova 286
» Csügés 765
» Facset 279
» Gladna 279
» Keczel 690
» Lápos 665, 674
» Láposbánya 210, 665
» Lugos 278
» Pataka 512, 565
» Pécska 232
» Pián 828
» Pordány 267
» Resicza 285
» Szárcsa 267
» Szászka 287
» Sz.-György 669
» Sz.-Mihály 275
» Toplicza 748
» Tyúkos 732
» Világos 234
» Zsil 248, 810, 811, 813
Oláhfalu 658, 746, 747, 749, 750
Oláhok 732 skl.
Olán h. 790
Olaszi 213, 479, 480, 489, 556, 561, 562, 611
Olaszka 528
Olasztelke 776
Olenyova 624, 588
Óliget 541
Olsza f. 502
Olt f. 4, 10, 642—646, 715—789, 802—826, 827, 829
Oltárkő h. 746
Oltárnó h. 486
Oltbükk pat. 748
Oltfalva 764
Oltmelléki h. 718
Oltszem 749, 768
Ölyvedi v. 500
Omor 244, 263
Ompoly f. 682, 684, 687, 697, 699, 700
Ompolyicza f. 687, 699
Ompolymelléki hegység 684
Omu h. 787
Omuluj h. 662, 663
Oncsásza 680, 694
Ond 611
Ondava 63, 64, 72, 73, 190, 574—594, 602, 612
Ondód puszta 199, 311
Ónod 569, 571
Öntés 351
Opaticza 244
Opatovácz 382, 424
Opotonek h. 576
Opova 267
Opressa hegy. 580, 582, 632, 634, 636
Orács 111
Orahovicza 418
Óralja-Boldogfalva 814, 817
Oravicza 254—257, 263, 277, 282—287
Orbai-Bodza 801
Orbó 698, 827
Orczifalva 275
Ordas 85
Ordaskő 705, 706
Ördód 351
Ördögárka 46, 82, 102, 105, 106, 107, 112, 129, 153
Ördögfej 488, 489
Ördöggátja 507
Ördöghegy 314, 491, 530, 565
Ördögkatlan 790
Ördögkút 689
Ördögkútja 777
Ördöglakodalma 480, 482
Ördögpatak 801
Ördöngös havas 744
Öreg-Eöttevény 343
Öreghegy 105, 309
Öregkő 311
Öreg-Kovácshegy 333
Öreg-Rába 304
Öreg tó 114
Orehovicz 438
Orgovány 45
Őrhalmok 48
Őrhegy 105, 310, 506, 508
Oriovácz 392
Őrjeg 169
Örkény 45, 161
Orlát 828
Orlea h. 685
Orló 559, 599
Orlova h. 482
Orlyava 381, 382, 384, 391, 416
Örmingye 686
Orod 236, 237
Öröm 425
Orosháza 49, 223, 224, 225, 228
Oroszbükk 744, 743
Oroszfalu 770, 772
Oroszhegy 779
Oroszi 191, 521, 589
Oroszlámos 265
Oroszlán 333, 337
Oroszlánkő 503, 546
Oroszlavje 414
Orosz-Mokra 632
Orosz-Ruszkai hágó 576
Oroszvár 320, 344
Oroszvég 610
Orotva völgy 761, 763
Orrkő h. 499
Örs 339, 364
Orsova 246, 251, 252, 255, 263, 279, 281—295, 688
Oruzsin 491
Örvény 72
Osdola 773
Osgyán 568
Ősi puszta 217
Őskü 304, 305, 355
Ossza 579
Osszus h. 501, 502
Ostercz 413
Ostoros 506, 571, 745, 746
Osva 584, 602, 606
Ősz (Nagy-) 241
Ósza pat. 622
Oszáda 552
Oszadnicza 548

Oszics 622
Osziszkó h. 487
Oszla h. 248
Oszlán 435, 496, 497, 532
Oszli puszta 318
Oszlyava h. 675
Osztária h. 387, 428, 430
Oszterva 473
Osztra 463, 465, 472, 478, 486, 513, 530, 551, 576, 577, 616, 623
Osztredok 463
Osztri 501, 529, 579
Osztricza h. 487
Osztró 591
Osztró pataka 598
Osztroski 485, 520, 526
Osztroski-Vepor 460, 461, 480, 483
Osztrova 172, 278, 288
Oszturnya 559
Otericza p. 430
Otkovács h. 233
Otocsácz 386—398, 430
Otok 426, 428
Otoka 427
Öttevény 318
Ottlaka 232
Öttó 470
Öttói völgy 464
Ötvenes puszta 233
Ötvös 238
Ötvösfalu 631
Ouszor h. 663
Óvár 318, 330, 343, 344, 499, 549, 553
Óváros hegy 484, 524
Ovcsa 262
Oven 118
Ózd 572, 725
Ózd-Nádasd 512, 513
Ozeblin 387
Özhegy 478
Ozora 326, 272

Pacsa h. 491
Pacz 199
Páczin 611
Páczód 363
Paflagónia 650
Págó 436
Pajor h. 799
Paklisa 817
Pákozd 309, 354
Pakra 382—417
Pakrácz 416, 417
Paks 83, 85, 371
Pál pataka 107
Palacsa 418, 420, 424
Paládics 166
Palánka 178, 277
Palást 523
Palenicza h. 476
Pálfalva 508, 766
Pallag 47, 199
Palicsi tó 174, 175
Pálócz 614
Palóczok 28, 517
Paloznak 304
Palocsa 477, 573, 599
Palojta 484
Palota 217, 225, 304, 325, 355
Palotás-Sz.-Iván 188
Pályi 194, 206, 219
Panát 236
Pancsova 259, 261—278
Pánczélcseh 721
Pánit 717, 724
Panjaszka 252
Pankota 229, 233
Panonhalma 340
Panonhegy 297, 365
Panter hágó 633
Pánzsaér 304, 342
Pápa 304, 357
Papér 199
Paphegy 496, 744
Papmező 692
Papmező-Kimpány 692
Papmező-Valány 692
Papolcz 773, 775
Paptelke 675
Papuk h. 381
Parád 507, 520
Paradicsom 484, 524, 808
Parajd 719, 746
Parasznya 570
Paratély 728
Parazest 279
Párdány 259, 262, stb.
Pareng 807—821
Paringul 642, 643
Páris 127
Párispatak 213, 214, 215
Párkány 331, 333
Párndorf 318, 344
Párnicza 498, 550
Partaren 809
Paszika 578, 615, 617
Pásztó 509, 518
Pásztó-Ipoly 333
Pásztói hegy 507
Pát 46
Pata (Gyöngyös-) 518
Pataház 341
Patavissa 710
Patona 308, 343
Pátka 354
Pátroha 192
Páty 111, 120, 153, 310, 321
Paulis 234, 236
Paulova 624
Páva 773
Pazariste 430
Pázmánd 309, 343
Pázua 420, 422
Pécb-Ujfalu 598, 602
Pécb-Ujvár 598, 602
Pécs 127, 263, 297, 313—376
Pecsenyéd 299, 349
Pecsenyeska 251
Pécsi hegy 313, 314, 442
Pécska 232
Pécsvárad 294, 313, 376
Pécz 308, 343
Pecze 213, 569
Pecze-Sz.-Márton 216, 217
Péczel 112, 158, 159
Péér 343, 690
Pekelnik 501, 550
Pékla puszta 177
Pél (Nagy-) 223
Peleske 206
Pelsőcz 493, 528, 564
Pély 518
Pencz 521
Pentele (Duna-) 355
Pér tó 171
Perbál 154, 310
Perbenyik 612
Perbete 334, 339
Pércs 193, 201
Percsora 87, 181
Perecsen 690
Perecsény 615
Pereg 232
Perekovácz 427
Peren-Seszt 249
Pereszlény 522
Perhovo 420
Perint 359
Perjámos 243, 266
Perje ér 166
Perk 495, 530, 531
Perkáta 355
Perkő 770
Perlak 368
Perlasz 246, 267
Pernek 541
Persány 778, 805
Peskóhegy 519
Pestere 787, 804, 815
Pesterei b. 691, 694
Pestes 820, 822
Pestiere 729
Pestyera 686
Petele 784
Péterhegy 305, 747, 779, 780
Péteri puszta 160, 528
Pétermező 598
Peternicza 416
Pétervárad 383, 407—425
Pétervásár 520
Petes 691
Petirs 279
Petőház 350, 351
Petri 609
Petricvcze 391, 418
Petrijánecz 413
Petrilény 694
Petrilla 810
Petrinja 383, 390, 407, 427
Petris 239
Petrosz 381, 680, 693, 810
Petroszi p. 679
Petrosszului 662
Petrova 638, 639
Petrova-Gora 389—397
Petrovácz 178, 390
Petrovoszelo 179, 267, 382, 431

Petrozsény 811, 812, 813
Piárgi h. 464
Piátra-Alba 285, 591, 663, 681, 808
» Baicsi 639
» Betrana 694
» Boghi 679, 694
» Fetyi 693
» Galbina 694
» Girdomán 813
» Gozna 252
» Grajtore 679, 694
» Krajuluj 786
» Lapte 786
» Lotos 591
» Máre 796
» Nedjei 252
» Piszcsu 742
» Ré 662, 666
» Rossuluj 810
» Sztrimbi 249
» Talháriuluj 678
Picsoru-Pleszkutii 662
Picsoru-Szeszului 640
Picnini 497
Pieszok 529
Pietrille-Alba 813
Pietrosz 581, 582, 591—666
Pietroszul 581, 643, 742
Piket 429, 452
Píla 485, 496
Pilife 497
Piliny 509, 521
Pilipeczi v. 579
Pilis 115, 160, 162
Pilis h. 107, 309—330, 705, 775
Pilis-Csaba 107, 112, 154
Pilis-Maróth 333
Pilis-Szántó 112, 154
Pilis-Szt.-Kereszt 154
Piliske hegy 767
Pilisketető 800
Pilszko 501
Pinczehely 372
Pinka 301—362
Pinkafő 358, 362
Pinka-Miske 362
Pinnyéd 343
Pinnye 577, 578, 588, 621
Pintytető 298
Pipityke 488, 491
Piriske 760
Piski 818, 822
Piskolt 203, 219
Pisnicza pat. 438
Pisnicze h. 310, 311
Piszkabara 292
Piszke 311, 333
Pitomacsa 415
Pitten 299
Plaiszka 633
Plaj 579, 622
Plájcsek 622
Plájului 820
Plaski 428
Plasza h. 576
Plásze 389, 436
Plavisevicza 291, 292
Plávna 172
Plavnicza 599
Plavnik 436
Plesivicza 383—396
Plejse havas 813
Plésai h. 817
Pleska-Máre 591, 634
Pless h. 681
Plessa-Ponoruluj 675, 676
Plesuva 252
Pleternicze 392
Pliásza 705
Plisivecz 504
Plitviczai tavak 387
Ploczka 819
Plopissu 675, 676
Plosicz 277
Ploszka 494, 580
Ploszkó 624
Pó puszta 221
Poárta 804
Pócs 192
Pocsaj 219
Pócs-Megyer 155
Pöcsi liget 541
Poczos h. 308
Pod-Lopácz 431
Podgoracs 418
Podgorje 414
Podhering 618, 621
Podkrivács 462
Podmankő 706
Podolin 477, 555
Podragu 790
Podrágy 546
Podrugel 790
Podszuszed 381, 412
Poduplaszki 471
Podveszicza 450
Podvilk 550
Poganis 244, 251
Pogányhavas 765
Pogányvár 508
Pogor hegy 217
Pogyele 686
Pohorella 481, 512, 566
Pojána-Lunka 251
Pojána-Mujeri 808, 809
Pojána-Nedjei 249
Pojána-Ruszka 241, 255
Pojána-Tomi 742
Pojéniej 679, 680
Pojnicza-Vojni 820
Pojnik 512, 528
Pojnikovo 292
Poklospatak 783
Pokolsár 774
Pokrivi 491
Póla 451
Polána 482, 526
Polena 578, 624
Polgár 192, 199
Polgárdi 354
Polhora 501—550
Policsin 618
Policza 501
Polom 502, 513
Polomka 566
Polonina-Harmaneczka 581
Polonina-Runa 577
Poloninka 582, 636, 638
Pölöske 363
Pölöskefő 327
Polyána 483, 485, 588, 615, 629
Polyána-Iszvoru 209
Polyána-Szinyák 588
Polyána-Varatyik 675
Polyánka 576
Polyanócz 479
Pomáz 110, 113
Pomogy 319, 344
Ponikvári 427
Ponjavicza 271, 277
Ponor 388, 675, 680, 682, 688, 703, 709, 810
Popágya 580, 582, 633
Popalena 484, 524
Popina 430
Popincze 420
Pop-Iván 581, 616, 623, 635
Poplaka 828
Popova 489, 490, 564
Poprád 459—599, 507
Popradno 546
Popud-Gyil h. 577
Porács 489, 562, 596
Porcsalma 205
Porcsesd 789, 806
Pordány 298, 349
Porkura 684, 696
Porolissum 650
Poroszkó 588, 615, 616
Poroszló 518, 613
Portóré 389, 436
Poruba 554
Porumbák 789, 790, 806
Posavina 383
Pösnicze 680
Pöstyén 500, 535
Potaissa 649
Potok 287
Potoszka 612
Pozsáló 491
Pozsega 382, 391—417
Pozsony 317, 322, 501—542
Prácsa 542
Prága 831
Pragi hágó 430
Prakfalva 512, 562
Prassiva 480, 482, 493, 526
Právoda f. 798
Prázsmár 801
Predajna 528
Predeál 741, 798
Predelucz tető 799
Pregrada 380
Predetti v. 253, 254
Predmér 500, 544, 546
Prednya 633

Prehodistye 675
Prelucsi-Gázsi 662
Preluka 582, 616
Preszbe 808, 823
Preszekár 763
Previjak 378
Pribilina 463, 554
Pribis 462
Priboly 431
Pribus h. 633
Prichodest 686
Priekopa-Holicza 462
Prigor 282
Prilipecz 282
Prilukai öböl 431, 435
Primócz 481
Priporu-Kandri666
Priszaka 255
Priszlop 463, 661, 663, 664, 665
Priszton 248
Privigye 496, 535
Probusz csatorna 420
Prochot 531
Pród pat. 201
Progár 420
Prokike 428
Prolazi völgy 254
Promontor 111, 120—161
Próna 531, 535, 499
Propaszta 787
Proprisni 586, 588
Proszéki 462
Prozor 430
Pruszka 546
Prút f. 573, 581
Pszúny h. 382
Ptacsnik 496, 497
Pucho 546
Pudpolócz 577, 578, 617, 623, 624
Puj 814, 817
Pulsza 679, 694
Punta-Babni 451
Punta-Gavranics 451
Punta-Szercsicza 451
Punta-Zrinyi 451
Punyikovó 292
Púposkő 706
Pupovi hágó 498, 502
Purbach 348
Purkar h. 290
Pürkerecz 797, 800
Püspök-Hatvan 157
Püspök-Ladány 193, 202
Püspöki 216—221, 537—571
Puska 426
Puszta-Almás 334
» Farkasd 334
» Harkály 334
» Kalán 817
» Korpád 325
» Kürt 190
» Ludas 199
» Mező 599
» Palota 355
» Pole 564
» Pótharasztja 166
Somorja 318, 344
Sz.-Miklós 334
» Szer 187
» Vas 334
Putnicza 420
Putna 743, 749
Putnatető 749
Putnok 505, 567
Puzdreloru-Vervu 662

Quarneró 394, 395 432
Quarnerói öböl 378, 394, 431

Rába 66, 67, 84, 86, 301
Rába-Patona 343
Rába Sz.-Mihály 343
Rába-Sz.-Miklós 343
Rábaköz 344, 350
Rabasz 436
Rábcza 219, s. kk.
Rábi 220
Rablóbarlang 281, 477
Rachovicza h. 502
Rachsturn h. 504
Racsa 425, 426
Racskova h. 463
Rácz-Almás 85, 355
» Kanizsa 368
» Keve 188, 162
» Kozár 376
» Miholjácz 419
Rácz-Militics 176
Ráczok pataka 769
Rád 191, 521
Rádayfalva 272
Rádi fertő 191
Radissa f. 499
Radna 275, 237, 661, s. k. k.
Radnai havas 639, s. k. k.
Radnót 644, 721, 723, 724
Radnótfája 785
Radoboj 392, 413
Radosna 535
Radosócz 536
Raducs 430
Radvány 339, 495, 527
Radzim h. 565
Radzim-Babina 488
Rafna 286
Ragács 508
Ragadozó 706
Rahó 63, 636
Raiding 350
Rajecz 499, 548
Rajecz-Teplicz 548
Rajka 11, 318, 344
Rakamaz 71, 72, 192
Rakasdia 254, 287
Rakasz 624
Rakiczán 363
Rakitócz 528
Rakitov 494
Rakitovecz 414
Rakitta 279
Rákócz 624
Rákóczi 187, 676, 677
Rákóczi katlana 616
Rákóczivár 710
Rakolcz 528
Rákos-Csaba 158
Rákos-Keresztúr 158
Rákos-Palota 157, 158
Rákosi szoros 720
Rakotin verch 491
Rakova 548
Rakovácz 423
Rakovicza 427, 428, 790, 806
Rakovszka jama 577
Ráma 27
Ramszi h. 490
Ranjacz h. 387
Ránk 605, 606
Rapcsa 550
Raró 343
Ráróhegy 113
Ráros 225
Raszlavicza 599
Rasztina puszta 175
Rasztocsna 496
Rásztoka 463
Raszucsa h. 498
Ratisova 259
Rátka 611
Ratkó 488—498, 564
Rátót 157, 304, 357
Rauka 576, 616
Ravazd 342
Ravnagora 429
Ravnik 244, 286
Razdelje 497
Rebri-Vervu 663
Récse 542
Recsina f. 390, 435
Recsk 520
Recske 507
Reform. Kovácsháza 228
Regéczi vár 607
Regéczke 607
Régen 785
Regöly 325, 326, 372
Réka f. 381, 439
Rékás 244, 246, 270, 276
Relyó 476, 559
Remecz 692, 694
Remelta h. 486
Remete 211, 275, 491, 562, 589, 614, 692, 749, 760
Remete h. 153, 108, 489
Remete-Mária 153
Remete-Pogánis 282
Remete-Szomolnok 555
Remete Szeg 784
Remetei völgy 588
Répás sz. 414
Répát h. 744
Répcze 300—358
Répcze-Sz.-György 301, 358
Repede-Vervu 662

Repiszkó h. 476, 478
Resicza 252—385
Resiczabánya 282
Resimbák 806
Resinár 828
Resinári h. 808,823
Reszege 203
Resztolcz 665
Restyiráta 681
Réten 732
Rétfalu 299, 300, 349, 418
Rétköz 48, 59
Retteg 673
Réty 775
Retyeszát 250, 642—683, 735, 807
Reu-alb 250, 258
Reu-Lepusnyik 250
Reusecz 814
Reusicza 285
Rév 82, 676, 681, 691
Révfalu 341
Rév-Komárom 334, 335
Revistye vára 496, 531
Revolta h. 495, 530
Revucza 482, 493
Rézbánya 678, s. k. k.
Réz hegy 219, 490, 674—690
Rezi 366
Reztető 778
Rhónicz 528, 529
Ribnicze 614
Richwald 593
Ricse 611
Rigmány 781
Rigómező 30
Rigyicza 45
Rika h. 639, 747
Rima 460, 483—569
Rima-Bánya 568
Rima-Brezó 486, 513, 568
Rima-Lehota 568
Rima-Murány 513
Rima-Szécs 489, 505, 567
Rima-Szombat 564, 568
Rima-Zsaluzsány 568
Rimócza 568
Riomfalva 729
Risznyák 385, 429, 436
Riu-Alba 250, 817
Riu-Máre 813, 814
Riu-Váduluj 827
Roch h. 588
Rőcze 488, 513, 563, 567
Rőczei havas 490
Rodenau 668
Rodna 210
Roff 221
Rogoznik 477
Rohács 463, 500, 547
Rohatek h. 577
Rohatni h. 500
Rohics 380
Rohoncz 301, 359
Rohozsnyik 612
Rókamező 631
Rókaváros 776
Rokfalva 566
Rokosz 500
Rókus 108, 110, 134
Római sánczok 46
Román-Bogsán 234
Romana Valeria 416
Románd 308
Románia 294
Romanócz 623
Romhány 521
Romuli-Szelistye 664
Róna 630
Rónapatak 630
Róna-Polyána 635, 638
Rónaszék 629, 630
Rontó h. 217, 305
Ronyvai völgy 584
Rosnyó 491. 510, 511, 514, 654, 739—803
Rossia p. 692
Rosz-Csür 829
Rosza h. 591
Roszipanecz 616
Röszke puszta 186
Rosztoka 464, 475, 555, 623
Róta 210
Rotunda 209, 661, 684
Rovne 547
Rovnopodolje 389
Rozália 296—349
Rozavlya 638
Rozgyila h. 578, 624
Rózsahegy 134, 493, 551, 552
Rózsakút 808
Rózsa-Lehota 485
Rozsály h. 591, 592
Ruda 683, 686, 696, 820
Rudaria 282
Rudas fürdő 115, s. k. k.
Rude 392
Rudna 563, 566
Rudnó 532
Rudnok 608
Rudóbánya 572
Rudolfsgnad 269
Rudzsinósza h. 678
Rugvicza 67, 392
Ruma 407, 420, 425
Runa h. 616
Runi Pláj 577
Runk 709
Runki pat. 665, 817
Rusz pat. 639, 817
Ruszkabánya 258, 262
Ruszkahegy 256, 815
Ruszkicza 258, 280, 819
Ruszkinócz 478, 558
Ruszki Put 577
Ruszkirva 639
Ruszkova 581, 582
Ruszpolyána 639
Ruszt 298, 348
Ruthének 7, 593
Rutka 298, 514, 549
Ruzsbach 559
Rybár 528

Saág 306
Saághi hegy 301, 366 s. kk.
Saár 518
Sabácz 425
Sabaria 359
Sachsenfeld 151
Ság 275
Sági viz 304
Sajba h. 487, 490
Sajó 64, 460, 490—571, 611, 630, 664, 673, 716
Sajó-Gömör 567
» Kara 572
» Keresztúr 670
» Sz.-Péter 571
» Udvarhely 719
» Vámos 572
Sajtény 225
Sajtos-Kál 300, 351
Salamon kövei 793
Salánk 71, 589, 624
Salgó 507, 508
Salgóbánya 513
Salgó Tarján 508—521
Salgó-Vecseklő 513
Salinae 649, 708
Salkova 528, 532
Salló 532, 533
Salomás 763
Sály 571
Samacz 392, 420, 426
Sámson 201, 225, 689
Sámsoni liget 198
Sámsonháza 507, 509
Sámsonvára 521
San-Marco 453
San-Nicolo 445
Sáncz h. 787
Sándor 174
Sándorf 536
Sándorfalva 187
Sándorháza 265, 266
Sánkfalva 567
Santa-Catarina 450
Sáp 333
Sár-Keresztúr 325, 354
Sár-Sz.-Miklós 354
Sáránd 194. 219
Sérbogárd 312, 351
Sárd 370, 685, 698, 699
Sarengrad 424
Sárfalu 772
Sargetia f. 816
Sári 161
Sárisáp 310, 311, 333
Sarkad 216, 220
Sarkad-Keresztúr 220
Sarkanicza 487
Sárkány 351, 805
Sárköz 169, 206, 326, 371

Sarmaság 690
Sarod 518
Sáros 597, 728, 729
Sárosd 354
Sárosér 192
Sárospatak 610
Sárosvár 593, 595, 597
Sárosszék 362
Sárosút pat. 764
Sárpatak 824
Sárvár 358
Sárviz 304—327
Sas 220, 221
Sásdi völgy 313, 314
Sashegy 106—109
Sáska 305
Sáskarét 762
Saskőbegy 507
Saskővár 531
Sastelek 677
Sasvár 536
Sátoralja-Ujhely 584, 609
Sátorhegy 585
Sátormagas 306
Sátoros 508
Savóskút 198
Scamnu-Domnului 747
Scarabantia 345
Sciscia 412
Scoglio di San-Marco 436
Schönborn h. 621
Scsavnicza 477
Scsavnik 560
Sebes 597, 678, 806
Sebesér 322
Sebeshely 828
Sebespatak 250, 279 566, 584, 710
Sebestyén (Fábián-) 225
Sebesvár 710
Séd f. 325, 355, 356
Séd puszta 304, 305,
Sefkerin 262
Segenthau 275
Segesd 370, 732
Segesvár 729
Sellenberk 826
Sellye 782
Selyk 553, 831
Selmeczbánya 525
Semesnye 722
Semjén 219
Sempte 534, 543
Senndorf 673
Senyefa 359
Seprős 232
Sepsi 769
Serbán 582, 635
Seregélyes 354
Sergesi bar. 694
Serkeriu h. 255
Sesztina 410
Seultour 241, 266
Sichelburg 400, 413
Siegendorf 349
Sid 425
Sigó h. 676
Sikárló 207
Sikevicza 290
Siklódi kő 746
Siklós 31, 317, 377
Sikula 239
Sima puszta 191
Simai szikla 191
Simánd 232, 234
Simon 804
Simoni völgy 786
Simonka h. 584, 585
Simontornya 372
Singlér 598
Sink 732
Sinka 788, 805
Sió f. 324—372
Sióberek 327
Siófok 369
Sip hegy 462, 494
Sipet 276
Siposkő 743
Sipospataka 748
Sirató hegy 475
Sirmium 425
Sirok 506, 520
Siroka 467, 473, 598
Siroki-jáma 577
Siroki várhegy 507
Siroki verch 590
Siter 218
Skradnik 428
Smercsinka h. 491
Sóbánya 597
Sóbércz 773
Soborsin 239
Sófalva 719
Söjtör 367
Sók 538
Sokoró 308, 309, 343
Solt 39, 168
Sóly 355
Solymár 108, 153
Sólymos 238, 518, 821
Sólyom hegy 498
Sólyomkő 566, 691, 767
Som 618
Somberek 377
Somhegy 303, 308, 357
Somkerék 664, 670
Somkút 211
Somlyó 690, 766
Somlyói hegy 105, 217, 306, 322—358, 508, 766
Somlyó-Vásárhely 306, 357, 358
Somogy 297, 316, 323, 329, 376
Somogyvár 369
Somorja puszta 318, 344, 537, 538
Somos 602, 617
Somosd 782
Somoskő 507, 508
Somostető 783
Somos-Ujfalu 479, 597
Sonkád 43
Sonkolyos 679, 681, 692
Sóófalva 670
Sopiana 371
Sopornya 317, 534
Sopot 355, 282
Sopron 345
Söreg 508
Soroksár 160
Sóskút 111, 152, 352, 354, 510
Sósmező 750 771, 772, 773
Sóspatak 707, 778
Sós-Sz.-Márton 719
Sós tó 171, 191, 352
Sós-Ujfalu 602
Sót 225
Sóvár 597, 602
Sóvárad 746, 780
Sóvári völgy 584
Sövényfalva 726
Sövényház 187, 343
Stájerlak 253—287
Stefanecz szig. 268
Stefilistye h. 508
Stefulto 425
Steinbrück 409
Stellbach 593
Stepano 536
Sterbecz h. 248, 296
Stirban h. 255
Stirniki barl. 285
Stoczing 349
Stomfa 541
Stósz 491, 530, 607, 608
Stószrétek 530
Strassommerein 344
Strázsa 112, 302, 557
Stridó 368
Stubenberg h. 664
Studba 426
Stureczi hágó 482
Styávnik 547
Sugatag 590, 629
Sugó kő 704
Sugó patak 800
Sugovicza 171, 172
Suhogó hegy 45, 169
Sükő 778
Sukoró 354
Sükösd 169
Suliguli 634, 640
Süly 189
Sümeg 366
Sumiga h. 276
Sumjácz 481, 566
Sunyava 481, 560
Súr-erdő 542
Surány 534
Susicza f. 438
Suskului 248
Süttő 310, 333
Süvete 567
Svábi 597
Svablyuvka h. 598
Svábócz 478
Svedlér 562
Svicza 390
Svinicza 244, 464
Svinka 594, 597
Szár 309, 310
Szabadhegy 308
Szabadhely 237
Szabad-Sz.-Király 378
Szabadka 173
Szabadszállás 168
Szabéd 724
Szacsal 583, 638
Szada 157, 491
Szádellői völgy 492
Szádvár 566
Szajkófalva 621
Szajol 188, 221
Száka h. 662
Szakácsi 370, 690
Szakadát 746, 782
Szakál 82, 220
Szakálháza 275
Szakálovácz 277

Szakály 485
Szakcs 572
Szakolcza 536
Szákos 276
Szákul 279
Szalacs 219
Szalakúsz 497
Szalanya h.809,810
Szalárd 82, 218
Szalatinszki hegy 463, 475
Száldobos 627, 776
Szalk-Sz.-Márton 168
Szalka 206, 248, 523
Szalócz 512,563,566
Szalónak 330, 361
Szalonta 216, 220
Szálvai 663
Szamár hegy 113, 331, 429
Szamaricza h. 390
Szamobor 412
Szamosfalva 711
Szamoskői 46
Szamosszeg 205
Szamos-Udvarhely 690
Szamos-Ujvár 721
Szanád 266
Szancsal 726
Szanda 188, 507
Szandaváralja 521
Szanduj pat. 748
Szaniszló 175, 203
Szántó 484,523,607
Szántód 323, 369
Szántova 175, 176
Szány 351
Szápár 312
Szapárifalva 270
Szapony f. 710
Szaploncza 591, 628
Szaravolla 266
Száraz-Ajta 747, 760
Száraz ér 224, 228
Szárazfalva 266
Szárazpatak 590
Száraz-Tömös 798, 799
Szárazvám 348
Szárazvölgy 464, 517, 602
Szárcsa 267
Szárhegy 760
Szarkavár 153
Szárkó h. 249, 683
Szármány h. 760
Szarmizegethuza 649, 816
Szárpatak 491
Szarva 538
Szarvad 690
Szarvas 222, 418
Szarvashegy 331, 491, 500
Szarvaskő 506, 520
Szarvaszó 627, 628
Szarvkő 297, 303, 348
Szász 313
Szász-Dálya 731
» Hermány 801
» Kézd 731, 829
» Régen 785
» Sebes 828
» Tyúkos 732
» Ugra 731
» Vesződ 727
Szaszar 207, 511
Szászbércz 800
Szászberek 190
Szászcsor 828
Szászfalu 625, 772
Szászi 528
Szászka 287
Szászkő 495, 484
Szászok 829—838
Szászvár 315, 531
Szászváros 822
Szatmár 204, 656
Szatmár-Németi 203
Szatymáz 786
Száva 378—426
Százdi patak 484
Százhalom 355
Szburcsuána p. 804
Szebekléb 325
Szeben (Nagy-) 823
Széchényi hegy 106
Széchényi út 292
Szécs 567, 584
Szécsány 264, 275
Szecsel 828
Szécsény 520, 521
Szécsi sziget 367
Szederjes 731
Szederkény 313,571
Szeged 197
Szeghalom 222
Szeghegy 172, 177
Szegszárd 371
Szegvár 225
Szejke 749, 778
Szék 658, 719, 721
Székás v. 718
Szekatúra h. 591
Szekcső f. 315, 599
Székely 372
Székelyek 753
Székelyfalu 541
Székelyfüred 749
Székelyhid 217,
Székely-Keresztúr 746, 747, 778
Székelykő 685, 705,
Székely-Kocsárd 723
Székelyói v. 679
Székely-Udvarhely 750, 777, 778
Székelyvár 707
Székes-Fehérvár 305—358, 382
Székesút 275
Szekincze 460, 484
Szekko 582, 639
Szekrény h. 473
Székudvar 232
Szekul h. 258, 664
Szélakna 511, 525
Szelcz 513
Szelcze 453
Szekuli v. 283
Szekuluj h. 582
Széleskút 348, 504
Széles-Lonka 580
Szelevény 221
Szelindek 829
Szelistye 427, 638, 808, 828
Szeliszki Vrch 387
Szelnicze 462, 553
Szelőcze 534
Széltorok 113
Szemenik 241—253
Szemenik-Plesuva 255
Szemere 304, 342, 571, 615
Szemerja 747, 768
Szemerkés h. 774
Szemiluki barl. 337
Szemlak 232
Szempcz 542
Szénásfalu 531, 536
Szénaverős 727
Szencz 542
Szendrő 572
Szenicz 536
Szeniczei v. 482
Szenográd 523
Szent-Ágota 732
» András 217, 222, 275, 318, 344, 478, 607
Szent-Anna 233
» Anna tava 747, 772
» Antal 525
» Balázs 368
» Benedek 484, 532
» Borbála 450
» Domokos 764
» Elek 362
» Endre 154
» Erzsébetfalu 225, 823, 824,
» Gál 305, 357
» Gellért 105
» Gera h. 383
» Gericze 724, 782
» Gertrúd 383
» Gotthárd 362
» Grót 367
» György 189, 259, 267, 301, 390, 415, 504, 306, 532, 542, 658, 666, 669, 705, 766
Györgymező 113, 331, 332
» Háromság 524, 782
Hubert 241, 266
Imre 218, 697, 698
« István 571, 781
» Iván 107, 110, 176, 188, 551, 553, 554
« Jakab 375, 494, 527
» János 153, 209, 319, 344, 541
» József 452
» Jób 218
» Jog 218
» Katolna 744, 775
» Kereszt 112, 113, 435, 495, 496, 531
» Keresztbánya 749, 775, 776
» Király 168, 225
» Király-Szabadgya 305, 356

Szent-László 114, 154, 368, 418, 782
» László fürdő 217
» Lélek 112, 113, 505
Lőrincz 42, 114, 160, 372, 378
» Luczia 450
» Margaréta 298, 349
» Margita 724
» Mária 368, 553
» Márton 162, 216—234, 342, 549, 552, 719, 726, 727, 766
» Mártoni hegy 308, 342
» Mihály 191, 275, 343, 765
Mihályfalva 537, 705
» Mihály hegy 366, 770, 772
» Mihálytelek 186
» Miklós 168, 187, 221, 246, 265, 266, 299, 300, 304, 318, 336, 343, 349, 350, 354, 461, 504, 518, 528, 553, 541, 586, 621, 681, 759, 763
» Pál hegy 340
» Péter 266, 275, 344, 392, 428, 505, 571, 801
» Simon 767
» Tamás 45, 172, 167, 331, 332
» Tamási hegy 331
Szentes 224, 225
Szentkút 343
Szepeshely 478, 560
Szepes-Olaszi 562
Szepes puszta 199
Szepes-Sümeg 561
Szepes-Szombat 557
Szepesi vár 561
Szepes-Váralja 560
Szepezd 366
Szépfalu 275
Széphalom 610
Széphavas 744
Szépkő h. 491
Széplak 219, 237
Szépmező 726, 739, 768
Szépnyir 664, 672
Szepsi 608
Szepsi-Sz.-György 658, 659, 768
Szépviz 309, 765
Szépvölgy 108
Szerb 430
Szerb-Csanád 265
» Elemér 267
» Ittebe 267,
» Keresztur 266
» Módos 267
» Párdány 262
Szerbotile 808
Szerbotta h. 790
Szerdahely 828
Szerecseny 342
Szered 543
Szerednye 613
Szeremle 172
Szerencs 602, 609
Szerep 59, 220
Szeret f. 748
Szeretfalva 670
Szernye 589, 617
Szesa h. 581,
Szesul h. 581, 635
Szesztra h. 308
Szeszvete 412, 415
Széviz 327
Szevula h. 633
Sziget(Máramaros-) 341, 575, 626 s.kk.
Sziget-Előttevény 343
Sziget-Monostor 155
Szigetecz 414
Szigetvár 313, 370
Szigliget 307, 365
Szihalom 571
Szihla 485, 529
Szikszó 607
Szilágy f. 685, 689
Szilágy-Cseh 690
Szilágy-Nagyfalu 690
Szilágy-Somlyó 659, 690
Szilas 276, 339, 609
Szilas-Balhás 356
Szilaskő 706
Szilaspatak 705, 706
Szilha 279
Szilicze 492, 493
Szíll 351
Szilon h. 801
Szilvás hegy 508
Szilvaskő 508
Szimő 333, 339
Szin 609
Szina 606
Szinácz 430
Szinatória h. 586
Szindgila h. 683
Szinecz h. 486
Szinevér 579, 631
Szinfalu 675
Szinna 576, 612
Szinnai kő 586, 587
Szinobánya 522
Szinva 505, 569
Szinnyei pat. 479
Szinyák h. 586
Szinye 598
Szinye-Lipócz 598
Szinye-Ujfalu 598
Szinyecz 513
Szinyér-Váralja 206, 207, 591
Szirács 416, 417
Szirák 521
Szirbi völgy 682
Szirk 489, 567
Szirma 571
Szirnyea 804
Sziszek 412
Szitány 692
Szitás-Keresztúr 778
Szitna h. 484, 525
Sziva-Szkala 576
Szivácz 177
Szivágy 690
Szivi hegy 463
Szklabinai vár 549
Szkala h. 489
Szkalka 545
Szkalyanka h. 578
Szkela 281
Szkerisóra 249, 582
Szkerisóra-Máre 813
Szkerisórai b. 704
Szkierna hav. 809
Szklavej h. 809
Szklenó 484, 531
Szkok h. 813
Szkrád 389, 429
Szkrilyevo 453
Szkubin 528
Szlabos 566
Szlanicza 550, 551
Szlanna f. 501, 502
Szlatina 246, 280, 419, 629
Szlatvina 480
Szlavszkopolye 427
Szlyeme h. 381, 409
Szliács 22, 485, 527
Szlovinka 489, 562
Szlubicza h. 480
Szluin 398, 427
Szmerdzsonka 559
Szmerek h. 463
Szmerekovicza h. 487, 494
Szmerecsin 463, 470
Szmilno 576
Szmizsán 561
Szmolnik 576
Szmolyanácz 427
Sznyesnik h. 385
Szobb 67, 523
Szoboszló 201
Szobotiszt 536
Szobrána 584
Szobráncz 614
Szőcs 674
Szőcz 305
Sződ 105, 157
Szögliget 609
Szohodol 285, 694 702, 804
Szokol 481, 575
Szokoli Verch 498
Szokolova 615, 616
Szokolovácz 286
Szokolya 523
Szolcsva 704
Szölgyén 497
Szoliszko h. 465
Szollocsina 624
Szolnok 187
Szolokma 789
Szőllős 235, 239, 337, 509, 625
Szőllős-Györök 312, 323
Szolya 617
Szólyva 617—624
Szombatfalva 778
Szombathely 359
Szomolány 542
Szomolnok 563
Szomolya 571
Szomolyán 504
Szomor 310

Szonta 176
Szőny 117,308—337
Szopor 690
Szopurka 579, 628
Szora-Bisztra 250
Szöreg h. 180, 265, 266
Szörény 389, 390
Szoronistye bar. 248
Szotin 424
Szotla f. 380, 378
Szováta 746, 780
Szováth 193, 202
Szpanolui h. 665
Szredna-Rika 583
Szredni-Verch 588
Szrenyova h. 578
Szretinye h. 255, 294
Sztana-Pogara 248
Sztanicza 616
Sztanisics 175
Sztanizsa 686, 696
Sztankován 461
Sztána 577, 617
Sztanulecz h. 813
Sztapár 172, 176, 177
Sztára 612, 617
Sztárcsova 268
Sztarosztina 577
Sztavna 613
Sztebna 637
Stefanicza h. 664
Sztenka 86, 290, 294
Szterpu 808
Sztina de Vále 693
Sztoğa h. 683
Sztohi hegy 580, 632, 633
Sztohovecz 637
Sztoj havas 578
Sztojényásza 696
Sztolicsna h. 488, 490
Sztoverchi 616
Sztrabicsó 618
Sztraczenai v. 488
Sztrajnya 614
Sztranga 445
Sztrányi szoros 502
Sztrázs 583, 595
Sztrázsa 331, 508, 811
Sztrazsó h. 499
Sztrebernye h. 486
Sztrebiora h. 581
Sztrecsen 549
Sztregova 522
Sztremenos h. 633
Sztrigy 807—821
Sztrimba 664, 679
Sztrimbile h. 808
Sztrimbul h. 664
Sztrimtura 661
Sztropko 612
Sztrub h. 576
Sztruga 426, 787
Sztruncs h. 591
Sztrunyóra h. 742
Sztubicza 392
Sztubnya 549
Sztudenecz 462
Szturecz 480, 493
Sztuzsicza f. 577
Sucha-Dolina 464
Sucha pat. 460, 462
Szucha-Hora 494
Szucha-Voda 464
Szucsán 533, 549
Szucsava 661
Szucskó 586, 621
Szudrics 693, 694
Szuha 542
Szuhardzel h. 663.
Szulin 593, 599
Szulov h. 502
Szulyóivölgy 500
Szunja f. 390, 426
Szunyogszeg 804
Szurdok 607, 638
Szurduk 422
Szürgyefalva 109
Szurián h. 809.
Szürte 614
Szurugyel h. 683.
Szurul h. 643, 790
Szusák 431, 449
Szuszed 391
Szuszek 423
Szuszka 288
Szuszkó 617
Szutinszko 392
Szvarin 554
Szveti-Roch 430
Szveti-Krizs 434
Szveto-Berdo 387
Szvidnik 576, 602
Szvidovecz 632
Szvieternik h. 494
Szvika v. 580
Szviniárki h. 634
Szvinnicza h. 471
Szvinjacsa 253

Taáp 343
Tab h. 312, 369
Tabajd 354
Tacs 673
Tajova 494, 527
Takalcza 430
Taksony 161
Takta 192
Taktaköz 46, 72
Talabor 574—580
Talabor falu 631
Talapatka 363
Talfa 168
Tallós 544
Tállya 611
Talmács 808, 826
Tamási 372
Táp 308
Táp-Sz.-Miklós 308
Tápé 160, 180
Tápió f. 190
Tápió-Bicske 160
» Györgye 160
» Ságh 160
» Sáp 160
» Süly 160
» Szecső 160
» Szele 160
» Sz.-Márton 160
Taplócz 566
Taplócza 766
Tapolcsány 532, 534
Tapolcza 304, 574
Tapoly f. 574
Tapsony 369
Taracz 574, s. k. k.
Tarcsa 318, 361
Tarcsai fürdő 301
Tarcza f. 477
Tarczal 585, 610
Tardos 310, 311
Tardoskedd 534
Tarhavas 643, 765
Tarján 310, 337
Tárkány 518, 611
Tarkő 599, 743, 765
Tarkővára 601
Tarkóvára 425
Tarna f. 506, 518
Tarna-Sz.-Miklós 518
Tarnicza h. 675
Tarnócz 522, 553
Tárnok 152, 354
Tarpa 618
Tarras 259, 266
Tarsatica 431, 432
Tartaroea h. 678
Tartolcz 207
Tasnád 690
Tasnád-Szántó 690
Tasnád-Szarvad 690
Tata 336
Tatárhágó 743, 744
Tatárhányás 798
Tatárhegy 801
Tataros 677
Tatárpatak 801
Tataruka h. 637
Tatárvár 802
Tatárvölgy 661
Táth 331
Tátika h. 306, 366
Tátra h. 322, 458
Tátrafüred 474
Tatrang 796, 799
Tatros 744
Tatrosteteje 744
Tatulszka h. 637
Taucz 236, 279
Técső 207, 590, 626
Teés p. 225
Téglás 193, 201
Tejkő h. 801
Teke 722
Tekerő ér 82
Tekerőhegy 741
Tekerőpatak 764
Tekés 490
Tekia 293, 294
Telcs 670
Telek 261, 187, 817
Telekes 572
Telgárt 481, 566
Telki 107, 153
Telkibánya 606
Temerin 178
Temes f. 240
Temesina 261
Temesvár 273
Temetvény 500, 535
Temnatek h. 579
Tempa n. 632
Tengerszem 471
Tenke 212, 220, 680
Tenye 418
Tényő 343
Tényőhegy 308
Tepkei h. 509
Teplicz 380, 506
Tepliczi fürdő 546
Terbeléti h. 508
Terebes 211, 612
Teregova 251, 253
Teremia 265
Terenne 508, 513
Teresel 580, 632
Tergovo 392, 427
Ternova 236
Tersact 431—450
Tersztye h. 489

Teszla h. 786, 799
Tetemvár 505, 506
Tétény 120, 318
Tetétlen 166, 193
Téth 343
Tetye forrás 313
Tevel 372
Tézki hegy 473
Thekel 162
Tibold-Darócz 571
Ticha h. 461, 463
Ticzove h. 633
Tierhova 498, 548
Tiha 664, 673
Tihany 297, 306,
Tihucza 660, 742
Tika h. 615
Tikmony p. 748
Tilalmas h. 705
Tilfa-Berzászki 255
Tiliska v. 828
Tilos 763
Timafalva 779
Timár 192
Timeu pat. 742
Timsós barlang 771
Tinnye 154, 310
Tirna pat. 543
Tirnova 256, 286
Tisza-Beő 221
» Bura 221
» Dob 70, 192
» Eszlár 64, 192
» Földvár 221
» Füred 72, 518
» Igar 518
» Keszi 571
» Kürt 221
» Ladány 192
» Lök 192
» Lúcz 611
» Nána 518
» Örs 518
» Palkonya 571
» Püspöki 221
» Roff 221
» Sas 221
» Sz.-Miklós 266
» Szőllős 518
» Tarján 571
» Ugh 221
» Ujlak 624
» Várkony 187
Tiszcsora 637
Tiszkovacz 387
Tiszolcz 486, 568
Tiszovicza 291
Titel 179
Tjeia-Bundi h. 790
Tluszta-Hora 479
Tóbércz h. 747
Toczó folyas 199
Tohány 787, 803
Tok 239
Tök 153, 310
Tokaj 574, 616
Tőkefalva 700
Tőke-Terebes 612
Tőkés 674
Tőkeszeg 765
Tokod 309, 333
Tököl 162
Tóköz 340
Tölcsértó 474
Tolcsva 584, 610
Tölgyes 567, 672
Tölgyesfalva 625
Tölgyes tetej 773
Tolna 371
Töltszék 599
Tolvadia 243
Tolvajbércz 707
Tolvajos hágó 741
Tomanova h. 463
Tomasovicza 246
Tomest 279
Tömlősark h. 748
Tomnatek 582, 622
Tomnatiku 662, 808
Tömös 795—799
Tömösi hágó 741
Tompád h. 746
Tönkölös 308
Tönkös h. 316
Tounj 428, 429
Tounjicza f. 428
Topánfalva 701
Toplecz 281
Toplicza-Káránd 696
Topolovecz 251, 260
Topolya 177, 263
Toponár 370
Toporcz 558, 560
Topuszko 392, 427
Torák 267
Torbágy 107, 310
Törcspatak 804
Törcsvár 786, 791,
Törcsvize 804
Torda 707
Torda-Aranyos m. 686, 689, 704
Tordás 648, 822
Tördenicze 322
Tordincze 424
Torja 770, 771
Torna 608
Torna-Ujfalu 608
Tornaalja 567
Tornócz 534
Tornya h. 225, 681
Tornyos völgy 172
Toroczkó 706
Torojaga h. 582,
Torok szoros 811
Török-Bálint 152
Török-Becse 266
Török-Dubicza 426
» Gradiska 417
» Kanizsa 266
» Koppány 326, 369
» Szákos 276
» Sz.-Miklós 187, 221
Törökfalva 160
Torony 824, 826
Toronya 580
Toronykő 764
Törös puszta 325
Törösfő h. 771
Törpény 672
Tortillon f. 801
Tószeg 166
Tót-Pál 799
» Pelsőcz 528
» Hegyes 225
» Keszi 372
» Komlós 224
» Kovácsháza 228
» Kriva 622
» Kutas 225
» Lipcse 482, 495
» Megyer 534
» Próna 549
» Sz.-Márton 368
» Várad 239
» Vázsony 356
Tótfalu 155, 559
Tótok 516
Töttös 314
Tovarnik 382, 425
Tövis 698, 699, 726
Tőz 212, 232
Trakoscsán 380
Trakostyán 413
Trebusa 579, 636
Trencsén 545
Tresznyik h. 488, 490
Tresztia 684, 686
Tresztya h. 588
Tribecs h. 497, 532
Trikopcze h. 485
Trimpoele 685, 700
Tripszoru h. 591
Trojacska h. 502
Trojászka h. 637
Trojnás h. 317
Trosztyanicza 618
Trsztenna 461, 462
Tuffier 294
Tufna 494, 527
Tugár vize 522
Tűhegy 478
Tulisuj h. 813
Tündérvár 691
Tupa h. 465, 472
Túr (Mező-) 221
Túr-Terebes 625
Tura 159, 503, 549
Turbaczil p. 633
Turbat h. 580, 633
Turcsek 494, 496
Turcsok 489, 567
Turcz pat. 590, 625
Turdosin 550
Türgye 367
Turia 177
Turicska 522
Túri pat. 707
Turicza pat. 577
Turiki völgy 462
Turja v. 577, 588
Turja-Remete 615
Túr-Keve 59, 221
Türkös h. 796
Turkul h. 581
Túrmező 383, 412
Turnise 367
Turo-Luka 536
Túrony 316
Túrvékonya 207
Turzovka 548
Tuskanáczi v. 409
Tüskevár 357, 358
Tusnád 767
Tusnád-Ujfalu 767
Tuzsér 192
Tuzsina 535, 531
Tyúkod 205
Tyúkos 732

Ubavszki-Kamen 588
Ublyai völgy 576
Ubrezs 586, 624
Ucsa 789, 806
Udbina 431
Udorna 487
Udvarhely 777
Udvar-Pogányi 313
Udvard 334, 339, 376

Udvari 206, 220
Uglya 631
Ugra 788
Ugrócz 532
Ugron üregе 776
Új-Arad 231, 275
» Banovcze 422
» Bánya 314, 484
» Bars 532
» Becse 266, 267
» Bessenyő 241
» Besztercze 548
» Bög 166
» Boldovény 282
» Dávidháza 619
» Divics 288
» Dombovár 372
» Egyház 658, 829
» Fehertó 191
» Futtak 178
» Gradiska 407
» Gradistye 817
» Gyalla 339
» Hartyán 45, 166
» Hegy 145
» Hely 504, 536
» Hroszinko 503
» Kécske 166
» Kemencze 615
» Kopa 485
» Kudzsir 822
» Lehota 496, 531
» Lubló 478, 559
» Moldova 9, 287
» Oblaj 427
» Orsova 282
» Palánka 178, 277
» Panát 236
» Paulis 237
» Pázua 420, 422
» Pécs 267
» Pest 105, 115
» Sinka 787, 805
» Szász 160, 190
» Székelyvásár 783
» Sz.-Anna 233
» Szivácz 177
» Szőny 334, 335
» Telek 349
» Telep 229
» Tohány 803, 804
» Verestorony 827
» Vidék 177
Uhorna 491
Uklina 578
Ulmanka 527
Ulicsi v. 617
Üllő 160
Ulma 244, 277
Ulmanka 494
Una f. 378, 384
Uncsukfalva 817
Ung f. 63, 572, s. kk.
Ungvár 613
Ungurfalva 674
Ünökő 642, 707
Uny 310
Uplaz h. 473, 499
Urbanicze sz. 85
Üreges Sarok 776
Úrhegy 744
Úri v. 482
Uria havas 633
Urik 813
Urikány 811
Urkút 305
Urmező 631
Ürmény 500, 534
Ürményháza 267
Ürmös 731, 769
Üröm 112, 154
Urpin 485
Úrvölgy 511, 527
Üsti hegy 305
Usticza 426
Uszod 85, 170
Uszod-Foktű 85
Uszkói hegy 378
Üszög 316
Usztya 550
Utvin 261
Uz f. 744, 749
Uzdin 259
Uzon 775
Uzonka 747
Uzsok 614

Vaál 117, 309, 352
Vacs puszta 161
Vacsárcsi 675
Vácz 118, 156
Vácza 686
Vaczok 528
Vádafalva 675
Vadasd 781
Vadász 232
Vadkert 169, 520
Vadu-Dobri 819
Vág-Besztercze 546
Vág-Szerdahely 543
Vág-Ujhely 544
Vága 543
Vaganszki vrch. 387
Vajdaházai v. 677
Vajda-Hunyad 818
Vajdaszeg 725
Vajda-Sz.-Ivány 784
Vajdéj 811, 813
Vajdoja h. 685, 701
Vajka 538
Vajnafalva 774
Vajszka 172
Vajszkova 528, 529
Vakarea h. 790
Valány 692
Valaskócz 587
Valaszka 528
Válaszút 715
Vále-Funtini 666
Vále-Ineului 662
Válea-Doszuluj 685
Valjuga 252, 285
Valkány 265
Valla 206, 318
Valpó 418
Valpovó 392
Válye-Gorláta 679
Válye-Máre 239
Vámfalu 207
Vamos 356, 572
Vámosfalva 485
Vámos-Györk 514
Vámos-Mikola 523
Vámos-Pércs 201
Váncsfalva 638
Váncsod 219
Ványa 221, 222
Vanyarcz 521
Vapecz h. 500
Vapenicza h. 480
Vár-Palánka 620
Vár-Valota 355
Vár-Sonkolyos 692
Váracshegy 153
Váracska 598
Várad (Nagy-) 211
Váradia 277
Varanno 612
Varasd 407, 408
Varasd-Toplicza 392, 413, 414
Varatik h. 591, 664
Varbó 506
Várbükk 764
Várda 192
Várdotfalva 766
Várfalva 704, 707
Vargakút 198
Várgede 568
Vargyas vize 740
Várhalom 108
Várhegyalja 763
Várhely 669, 816
Vári 71, 223, 618
Varin 498, 548
Varinka v. 502
Varjas 275
Várkony 189, 572
Vármellék 258
Vármező 689
Várna 498, 548, 549
Városlőd 357, 358
Városvíz 822
Varsánd 223, 232
Varsány 188, 189
Vártelek 677
Vártetej 767
Várviz 691
Vásár 314
Vásárhely 224, 304, 306, 314, 363, 645, 646, 654, 658, 769, 772, 782, 783, 784, 824, 835
Vásáros-Namény 617, 618
Vásárút 538
Vasas 315, 375
Vashegy 489, 563
Vaskapu 113, 250, 293, 331, 473, 642, 815
Vaskócz 623
Vaskóh 214, 679
Vaskút 175
Vasláb 764
Vasvár 33, 206, 263
Vaszar 358
Vaszér f. 582, 639
Vasziova 285
Vázsecz 482, 551
Vázsony 304, 356
Vécs 785, 786
Vecseklő 507, 513
Vecsés 114, 160
Veczer h. 747, 802
Veczel 821
Védeny 318, 344
Vedreserdő 180
Vedresháza 79, 180
Vedrőd 544
Vég-Ardó 589
Vég-Ardó-Szőllős 624
Végles 485
Véglesvára 528
Vekerd 220
Velbach 562
Velebit 378, 386
Velejte 590
Velencze 352, 432
Velenczei tó 309
Veléte 625
Velicsanka pat. 416
Velicsna 550

Velika 417
Veliki-Sztrug 391
Veliki-Verch 463, 578, 622
Velka-Kopa 464
Velka-Pola 496
Véménd 376
Vencsellő 48, 192
Vének 67, 333, 343
Venicze 805
Venig pat. 561
Vép 359
Vepor h. 483, 485
Vepperd 299
Veprovácz 176, 177
Verbanja 426
Verbász 172, 177
Verbiás 578
Verbicz 553
Verbócz 536
Verbőcz 624, 625
Verbovecz 414
Verbovicza h. 482
Verbovszko 428
Verchovina 578, 623
Verdnik 425
Verdniki hegy 382
Verebély 532
Verebes 767
Vereczke 577, 620
Vereshegy 464, 589
Veres-Klastrom 477, 554
Vereskő h. 643, 704, 743, 748
Vereskőpatak 743
Vereskút 524
Veresmart 192, 317, 575, 586, 624
Verespatak 684
Verespuszta 265
Veres-szikla 252
Verestó 474
Verestorony h. 473
Verestoronyi szoros 788, 806
Verginmoszt 427
Verhovine 430
Vérke 617
Vermes 282, 673
Vernár 489, 554
Verőcze 417 521
Verpelét 518
Verpolye 420
Versecz 254, 277
Vértes 117, 296
Vértó 175
Vervu-Nyeteda 209
» Deri 790
Vervu-Galatiuluj 662
» Gargaleu 662
» Gropii 665
» Kapotini 662
» Khirpoi 662
» Kláj 662
» Korongisuluj 662
» Lázi 662
» Negriásza 662
» Oberszia Rebri 662
Omuluj 662, 663
Petroszului 662
» Pojéniej 679
» Puczilor 790
» Puzdreloru 662
» Rádului 790
» Rebri 663
» Repede 662
» Roszia 662
» Rotunda 591
» Száka 662
» Urli 790
Vervul-Bricsiej 694
» Fericse 694
Verzári völgy 691
Vestény 826, 827
Veszele 550
Vészhalom 766
Veszprém 355
Vésztő 82, 222
Veszverés 490, 565
Veteráni barl. 292
Veterna-Hola 498
Vetés 205
Vetterlin h. 504
Vezekény 518
Vezseny 198
Viborna 558
Vichodna 554
Vicsa 577, 578, 579
Vid 201
Vidapatak 692
Vidálykő 707
Vidombák 802, 803
Vidra 688, 703
Vidrátszeg 724, 749
Vigtelke 566
Vihnye 484, 531
Vihorlát 573, 583
Vihorlát-Gutin h. 586, 589, 745
Vikartócz 481, 560
Világos 233, 681
Vilchováti 636
Vileczhurka 597
Vilke 522
Villány 316, 377
Villeczi h. 479
Vilova 178
Vimpácz 349
Vinda 673
Vindornya-Lak 304
Vinga 244, 275
Vinicza 413, 599
Vinkovcze 392, 425
Vinna 21, 586, 614
Vinodol 385, 438
Vinnye puszta 308
Vinyesti 239
Virágkert 473
Virágvölgy 557
Viráni kő 664
Virje 414
Virliscse h. 578
Visegrád 113, 155
Visen h. 578
Visk 575, 590, 626
Visnicze v. 588
Visonta 518
Vissó 573, 579
Vist 789
Vista-Márc 790
Viszák 282
Visznicza v. 621
Visznyavicza 452
Viszoka h. 465, 472, 473, 499, 502, 614
Viszoka-Hola 479
Viszoka-Kosza 428
Viszoka-Makó 547
Viszoki h. 463
Viszoki Verch 577
Vithavas 743
Vitténcz 536
Vittnyéd 351
Viza v. 727
Vizakna 658, 719
Vizes-Gyán 212
Vizkelet 543
Vizköz 537
Vizsoly 606, 607
Vladics f. 798
Vlajkovácz 259
Vlárai völgy 502
Vlaska 251
Vledény 788, 804
Vlegyásza h. 678
Vocsi v. 579
Vocsin 419
Vodnik 244, 286
Vödriczi v. 541
Vogány 420
Vojta 806
Vojnagu-Kataniesk 808
Vojnics 392, 429
Vojvogyásza 742
Volál 769, 770
Völgyfalu 303
Volkány 684, 803
Volócz 579, 623
Voloder 392
Voloska 395
Voloszanka 577, 617, 635
Voloszin h. 464, 467
Voloszka 436
Volovecz h. 462
Vonjacza h. 487
Vorocsó 586, 611
Vörös-Alma 598
Vörös-Berény 356
Vöröshegy 112
Vörös-Klastrom 559
Vöröskő 542, 556
Vörösvágás 563, 584, 585, 602
Vörösvár 107, 112, 154, 362, 372
Vorotnyicza 618
Vracsevga 277
Vratnai v. 498
Vratnik 386, 389
Vriczkó 499, 531
Vucsicza p. 415
Vucsin 382
Vucsinszka p. 391
Vuka p. 381, 382
Vukomeri h. 383
Vukovár 420, 424
Vulka pat. 297, 298
Vulkáni hágó 4, 811, 813
Vulkáni hegy 807
Vulkáni szoros 643
Vulkoj h. 684, 700
Vultur 700
Vunetara h. 790
Vurtop h. 790
Vurvu-Bácsului 787
» le Bój 813
» Boleanu 813
» le Máre 684
» Murariu 249
» Nevoja 249
» Obersii 787
» Oszla 813
» Paltinej 809
» Petri 814
» lui Petru 809

Vurvu-Pietri 249
» Radiseu 815
» Recsi 813
» Szekerilor 815
» Tataru 786
» Veli 705
Vurvurásza 679

Xaveri völgy 410

Zabola 773, 774
Zábrogy 617
Zádorlak 275
Zágon 773, 774
Zagorja 380, 413
Zagorje 428
Zágra 665
Zágráb 409
Zagyva f. 187, 506
Zagyva-Róna 521
Zajkány 250, 255
Zajkányi pat. 250
Zajzon 797, 800
Zakamene-Klin 550
Zákány 370, 409
Zakopane 464, 476
Zakopcze 548
Zala f. 301, 303
Zala-Apáti 297, 368
Zalabér 363, 367
Zala-Egerszeg 367
Zalafej 303
Zalánkamén 383, 422
Zalasdi patak 818
Zalatna 678, 682
Zalavár 368
Zalkód 192
Zálnok 690
Zám 199, 239
Zámki hegy 473
Zámoly 343
Zamuto 585
Zanig 344
Zanoga h. 679, 695
Zapolye 390
Zapresics 412
Zápszonyi h. 589
Zarándfalu 344
Zaricsó 617
Zászpát h. 745
Zavadka 489, 562
Zavalye 431
Zazar 207, 591
Zazriva v. 498, 550
Zazurbánya 207
Zay-Ugrócz 548
Zbirov 287
Zbojniczka-Hora 576
Zboró 575, 576, 601
Zbun 623
Zdencsina 412
Zdráholcz 696
Zejkfalva 817
Zelemér puszta 199
Zeliz 532
Zempléni vár 593
Zeng 386—453
Zengőhegy 314, 376
Zenoga h. 790, 801, 813
Zenoga tó 815
Zenta 173, 656
Zergehegy 504, 541
Zerind 232
Zernyeszt 787, 804
Zetelaka 778
Zetevár 778
Zenga h. 799
Zeus-Gant 685
Zichy-csatorna 326
Zichyfalva 267
Zilah 658, 675, 676
Zimánd-Ujfalu 233
Zimándi pat. 233
Zimony 421
Zircz 297, 357
Zirczi hegység 307
Zirovácz 427
Zlatar 414
Zlatno 532
Zmeuluj 680
Znió-Váralja 499
Zöbarn 301
Zobor h. 497, 532
Zold 279
Zöldtó 474, 551
Zöldtói csúcs 473, 474
Zólyom 527
Zomba 372
Zombor 175
Zoromb h. 305
Zovány 690
Zrepája 268
Zrinjska-Gora 389
Zrinyi hegység 389,
Zuberecz 462
Zubricza f. 549, 550
Zsumberak 413
Zumberg 542
Zumiga h. 254
Zupanye 67
Zurendorf 344
Zvir 438
Zsablya 173, 176
Zsadánpatak 763
Zsadány 203, 584, 611
Zsáka 220
Zsakarócz 555, 562
Zsám 275, 276
Zsámbék 153, 309
Zsámbók 160
Zsámbokrét 499, 535
Zsarnó 608
Zsarnócza 496, 511, 525, 529, 531
Zsdala 414
Zsdenova 577, 623
Zsebely 276
Zsedány h. 743
Zselezsnik 489, 567
Zseliszko 472
Zselyk 673
Zsemlye 309, 333
Zsércz 571
Zsére 497
Zsgyár 475, 476, 496, 497, 559
Zsiberk 731
Zsibó 676, 689, 690
Zsibricza 497, 533
Zsibrit h. 548
Zsibrit-Manin 546
Zsid-Magura 578
Zsidó 157, 363
Zsidova 286, 616
Zsidóvár 279
Zsigárd 544
Zsigmondfalva 269
Zsijecz pat. 809
Zsil 248, 807
Zsil-Korojesd 811
Zsilecz h. 501
Zsilerdu v. 808
Zsilincza 499, 548
Zsirhegy 110
Zsiros havas 773
Zsirospatak 773
Zsirovecz 392
Zsittini v. 254
Zsitva 334, 460
Zsitvató 334
Zsiva 172, 418
Zsivabrada 478
Zsivány hegy 576
Zsobok 710
Zsófiafalva 621
Zsögöd 740, 748
Zsolcza 505, 569
Zsolna 547, 673
Zsombolya 241, 259, 265
Zsombor p. 772
Zsumberak 400
Zsupanya 426
Zsurk 71

A M. NEMZ. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az ATHENAEUM könyvkiadó-hivatalában
Budapesten, (Ferenczlek-tere Athenaeum-épület)
s általa minden könyvkereskedésben, Bécsben Szelinski Györgynél (Stephansplatz 6.)
kapható:

EGYETEMES FÖLDRAJZ

I. KÖTET.

DÉL EURÓPA,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

A NÉPRAJZI VISZONYOKRA.

IRTA

HUNFALVY JÁNOS,

EGYETEMI NY. R. TANÁR,

A MAGYAR T. AKADÉMIA R. TAGJA, A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELNÖKE, SZÁMOS KÜLFÖLDI FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TISZTELETBELI ÉS LEV. TAGJA.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Nagy 8-ad rét 766 lap.

Előszóval, tartalomjegyzékkel és betüsoros névmutatóval.

Ára 5 frt.

Napjainkban a gőz és elektromosság felforgatja és megszünteti a korlátokat és távolságokat, melyek a különböző országokat és népeket egymástól elválasztják; a világforgalom már az egész föld kerekségére terjed ki, valamennyi ország és nép, akarva nem akarva érintkezésbe, közlekedésbe lép egymással. A Föld és népeinek alapos ismerete ezért oly kellék, melyet egy művelt ember sem nélkülözhet többé. A külföldi irodalmakban a földrajzi munkák csakugyan előkelő helyet foglalnak el, s az olvasó közönség kiváló szeretettel karolja fel azokat. Föl kell tennünk, hogy a magyar olvasó közönségben is felébred már az érdeklődés a földrajzi ismeretek iránt, s bizonyos, hogy az idegen földrajzi munkák nálunk is nagy kelendőségnek örvendenek. Irodalmunk még mindig szegény oly földrajzi munkákban, melyek a művelt olvasók igényeit kielégithetnék. Midőn tehát dr. *Hunfalvy János* egyetemi tanár Egyetemes földrajzának kiadására vállalkoztunk, ezt azon hazafias czélból tettük, hogy irodalmunk egyik mind inkább érezhető hézagát kipótoljuk, s hogy a magyar olvasó közönségnek oly munkát nyujtsunk, mely a tudomány szinvonalán áll, mely mind a szakemberek, mind a művelt olvasók igényeit teljes mértékben kielégitheti. Az egész munka legfeljebb öt kötetből fog állani; az egyes kötetek átlag 30 ivre terjednek, csak az első kötet terjedelmesebb, de reméljük, az olvasó közönség köszönettel veszi, hogy a szerző, kivált a Balkáni félsziget országait és népeit bővebben ismertette meg benne. A második kötet hazánkat, a harmadik Európa többi országait tárgyalja. Végre Ázsiát, Ausztráliát, Afrikát és Amerikát a negyedik és ötödik kötet fogja leirni. Minden egyes kötet külön is kapható. Minthogy szerző évek hosszu sora óta gyüjtögeti az anyagot, azért reméli, hogy az egész munkát négy év alatt befejezheti.

Budapest, 1886. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.